

તંત્રી

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

પ્રસ્થાન

પુસ્તક ૧૯ કાર્તિક · ૧૯૯૧ અંક ૧

પતંગ

પૂજાલાલ

અમે ય દિન એક કીટ જ હતા, અમારી દશા
અતીવ હતી શોચનીય, દૃઢ બદ્ધ કોશીટિયે
પુરાયલ અમે બધી દિશ, ન પ્રાણવાયુતણા
પ્રસાદ લવ પામતાં ઢળી પડેલ મૂર્છા વિષે

પરંતુ દિન એક સ્વર્ણ-સપને અમે જાગિયા,
દીવાલ અમ બંધની અકલ કો દયાથી તૂટી,
પ્રભાપ્રણયરંગ પાંખ જડ અંગમાંથી ફૂટી,
અસીમતણી છાંય હેઠ રમવા અમે લાગિયા.

હવે મલિન ધૂળમાં મન ચહે ન આળોટવું;
નહિ નયન બદ્ધ થાય દ્યુતિલોક સામે ભલા,
ક્ષુધા અધમ તોષવા કુસુમ વિશ્વનાં દોહ્યલાં
શું ડંખ દઈ દારવાં? હૃદય 'ના' હવે પાડતું.

હવે કુસુમની રજે અધર સ્નેહથી દાબશું;
સુગંધ મૃદુ વાયુ પાંખ-પલકારથી નાખશું.

સ્વતંત્ર એટલે આત્મતંત્ર

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

માણસ તંત્ર વગર રહી શકતો નથી. અતંત્ર જીવન એને મહત્ત્વ જ નથી. તંત્રને અભાવે એની બધી શક્તિઓ વ્યર્થ થાય છે, અને એનું જીવન ક્ષણજીવી તણખાની પેઠે અલોપ થઈ જાય છે. એટલે સવાલ એટલો જ રહે છે, તંત્ર જ્યારે મનુષ્યજીવનને માટે અપરિહાર્ય છે ત્યારે ઉત્તમમાં ઉત્તમ તંત્ર કયું? સ્વાભાવિક વૃત્તિ તરત કહે છે પોતાનું તંત્ર એ જ ઉત્તમ તંત્ર છે. સ્વ-તંત્રની અંદર જ માણસનો ઉત્તમ વિકાસ થઈ શકે છે. જીવનની પ્રતિષ્ઠા સ્વતંત્ર વગર સંભવે જ નહિ. સ્વ-તંત્ર માણસ જ જીવનનું રહસ્ય સમજી શકે છે, જીવનનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ ઉપયોગ કરવાની સ્થિતિમાં રહે છે, અને સૃષ્ટિના વ્યાપારના મહાન ઉદ્દેશ સાથે સહકાર કરી શકે છે. સ્વતંત્રતા એ જ જીવનશુદ્ધિ અને જીવનસાફલ્યનું એકમાત્ર વ્યાકરણ છે, એ વિષે કોઈને શંકા નથી. શંકા હોય તો ફક્ત એ 'સ્વ'ના સ્વરૂપ વિષે છે. સ્વ વિષેની આપણી કલ્પના સ્થિર નથી. સ્વ વિષેનો માણસનો અનુભવ નવોનવો અવતાર ધારણ કરતો જાય છે. જ્યારે માણસ કહે છે કે 'મારે સ્વતંત્ર રહેવું છે, સ્વતંત્ર જીવવું છે,' ત્યારે એ સ્વતંત્ર હોય જ છે એમ નહિ. એ વખતે તે વાસનાતંત્ર હોય છે. વાસના એના પર એવી તો સજ્જડ રીતે સવાર થયેલી હોય છે કે એને પોતાનું હિતઅહિત શામાં છે એનો ખ્યાલ જ રહેતો નથી. નાના બાળકો એકાદ રમકડું મેળવવા માટે અને મોટા બાળકો ફાઉંટન પેન, ઘડિયાળ કે સાઈકલ મેળવવા માટે જ્યારે ગમે તેવાં વચનો આપે છે અને ગમે તેવી શરતો સ્વીકારે છે, ત્યારે તેઓ સ્વ-તંત્ર હોય છે એમ કોણ કહી શકે? વાસનાના વેગમાં સપડાઈ તેઓ પોતાનું ભાન ભૂલેલા હોય છે. જે રમકડામય થયો છે અથવા સાઈકલમય થયો છે તે આત્મમય તો નથી જ. અને જ્યારે ઇજિપ્ત કે ઈરાનનો બાદશાહ પોતાની વાસનાની તૃપ્તિને અર્થે યુરોપિયન લોકો પાસેથી કરજ લે છે, અને પરાયા લોકોને સ્વરાજના કેટલાક હક્કો લખી આપે છે, ત્યારે તે પણ સ્વ-તંત્ર નથી. જેની પાસે પોતાનો 'સ્વ' જ નથી તે શી રીતે સ્વ-તંત્ર થઈ શકે? અમર્યાદ અને અવિચારી વાસનાઓને જો આપણે માણસની શત્રુ ગણીએ તો કેટલાય સ્વતંત્ર ગણાતા માણસોને આપણે શત્રુતંત્ર ગણવા જોઈએ. શત્રુ પોતાના શરીરમાં રહ્યો એટલા માટે કંઈ એને સ્વકીય કે સ્નેહી ન ગણાય. રોગ પણ આપણા શરીરમાં જ રહે છે.

ત્યારે માણસ ઉપર તંત્ર કોનું હોય? મનોવિકાર અને વાસનાઓને કાબૂમાં રાખનાર એની બુદ્ધિ એ જ એક વિશ્વાસપાત્ર ચોકીદાર છે, જે માણસનું હિત સમજી શકે છે અને એને ખાડામાંથી બચાવે છે. વાસના અને વિકારના પ્રમાણમાં બુદ્ધિ પાસે દૂરંદેશી વધારે હોય છે, તટસ્થતા હોય છે, સારાસાર વિચાર હોય છે. વાસનાઓ ગમે તેમ ઇચ્છે તોયે જેનું આચરણ તેમને આધીન નથી પણ બુદ્ધિને, સારાસાર વિચારને આધીન છે, તેને જ આપણે સંસ્કારી કહીએ છીએ, તેને જ સજ્જન કહીએ છીએ, તેને જ સાચો માણસ

કહીએ છીએ. જે માણસનો વાસના પર કાબૂ નથી તેના પર સમાજનો વિશ્વાસ બેસતો નથી એવો માણસ સમાજમા છૂટથી ભળી શકતો નથી લોકો એને વિષે સાશક રહે છે, ભયભીત રહે છે, એને જવાબદારીના કામ સોપતા નથી વાસના પર કાબૂ એ જ નીતિનો એટલે કે સામાજિક જીવનનો પાયો છે 'વાસના સ્વાભાવિક છે માટે તૃપ્ત થવી જ જોઈએ. જેટલુ સ્વાભાવિક છે તેટલું યોગ્ય જ છે વાસના પર કાબૂ મેળવવો એ મૂઠીભર ધાર્મિકોની જ આતુરતા રહી શકે છે સામાન્ય સમાજની પ્રવૃત્તિ કુનેહપૂર્વક વાસનાતૃપ્તિ તરફ જ છે, અને તે જ યોગ્ય છે' એ જાતની દલીલ આજકાલ બહુ કરવામા આવે છે અને સમાજ તરફથી એને ઉલ્લાસયુક્ત આવકાર પણ મળે છે પણ એ બધા અધોગતિનાં લક્ષણ છે, કેમકે તે સમાજના જડમૂળને જ તોડે છે યુરોપના વિચારી લોકો પણ આ વધતી જતી સમાજદ્રોહી વૃત્તિથી ચોંકી ગયા છે અને તેમણે સમાજને જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો છે.

અહી એ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે વાસના પર કાબૂ મેળવવો એનો અર્થ એ નથી કે વાસનામાત્રને દબાવવી કે મારી નાખવી દુર્વાસનાનો નાશ ઇષ્ટ છે સદ્વાસનાને પોષણ મળવુ જોઈએ, અને અનેક સદ્વાસનાઓ એકસામટી હાજર હોય ત્યા તેમની વચ્ચે સગીત જેવો મેળ ઉત્પન્ન કરવો જોઈએ અને સામાન્ય અણઘડ વાસનાઓનો સસ્કાર કરી તેમનુ સ્વરૂપ ઉન્નત અને પોષક કરવુ જોઈએ આનુ નામ વાસનાઓ પરનો કાબૂ એ જેને સાધ્ય થયો હોય તે જ મનુષ્યની પદવીને શોભાવે વાસના એ વસ્તુ વેગવાન છે, પણ બુદ્ધિમાન નથી એ શુભ અને અશુભ બને માર્ગે વહે છે એને પ્રયત્નપૂર્વક બુદ્ધિને અધીન રાખવી એમા જ જીવનનુ સાફલ્ય છે

ફિરદૌસી

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, એમ. એ., એલ્એલ. બી

ફિરદૌસીને ઇરાનમાં કવિઓનો કવિ—શાએરે શાએરાન—મહાકવિ કહે છે એને થઈ ગયે આજ હજાર વર્ષ થઈ ગયા (ઇ. સ. ૯૪૦-૧૦૨૦) અને હાલના ઇરાનના શાહ શાહ રેઝા પહેલવીએ ઇરાનની દરેક દિશામા ઉન્નતિ સાધવાનુ બીડુ ઝડપ્યુ છે, એટલે જેમ બીજા દેશોમા ત્યાના મહાન કવિઓની જયતી ઊજવાય છે, તેમ ઇરાનના આ મહાકવિની સહસ્રાબ્દિ મોટા પાયા પર ઊજવવાની તજવીજ કરી તેમણે જૂના ઇરાની સાહિત્યને મોખરે આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ફિરદૌસી તૂસ શહેરનો રહેવાશી હતો તેથી એ ફિરદૌસી તૂસી એ નામે ઓળખાય છે. એ મરી ગયો પણ ત્યા જ અને દટાયો પણ ત્યા જ, એટલે એની કબર પણ ત્યાં જ આવી છે એ કબરનું સ્થાન તીર્થ જેવુ ગણાય છે, અને ત્યા ઘણા યાત્રાળુઓની આવજાવ રહે છે એ કબર આગળ ફિરદૌસીનુ નામ અમર કરવાને એક મોટો મેળાવડો કરી તેની સમક્ષ સ્મરણસ્તભ સ્થાપવાની યોજના શાહ રેઝા પહેલવીએ કરી છે એ મેળાવડામા હાજર રહેવા યુરોપ, અમેરિકા અને એશિયામાથી પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રી-પુરુષોને નોતરવામા આવ્યા છે હિંદુસ્તાનથી પારસી ભાઈબહેનોની મોટી સખ્યા તથા જાણીતા મુસલમાન સાહિત્યરસિકોના પર નિમત્રણ આવ્યાથી તેઓ સઘળા એ સમારભ વખતે હાજર રહેવા ત્યા ગયા છે આ મેળાવડામા આ રીતે આખી દુનિયાના પ્રતિનિધિઓ હાજર રહેશે. સાહિત્યની ઉન્નતિ અંગે આવી જાતનો સમારભ ઇરાન દેશમા પહેલી વખત જ થાય છે એક મુસલમાન પાદશાહે, સુલતાન મહમૂદ ગઝનવીએ, એ મહાન કવિને રઝળાવ્યો હતો, આજે એક હજાર વરસ બાદ બીજો મુસલમાન શાહ તે અપમાનને ભૂસી નાખી કવિની ખરેખરી કદર કરે છે

ફિરદૌસી એ એ કવિનું ઉપનામ હતુ ફિરદૌસ એટલે સ્વર્ગ કવિનો બાપ ફિરદૌસ નામની એક વાડીનો માળી હતો, તેથી તેણે પોતાનુ ઉપનામ—તખલ્લુસ—ફિરદૌસી રાખ્યુ એ કવિની જિંદગીના કેટલાક બનાવો દતકથા જેવા લાગે છે દાખલા તરીકે, એને શાહનામુ રચવાનો પ્રસગ કેવી રીતે મળ્યો તેને માટે એમ કહેવાય છે કે તૂસના હાકેમ તરફથી એને સતામણી થઈ તેની ફરિયાદ કરવા એ પાટનગર ગઝની ગયો ત્યા સુલતાનના દરબારમા હાજર થવામા પત્તો ન લાગવાથી ને ખરચી ખૂટવાથી એણે કવિતા લખવાનો 'ધધો' (પેશો) શરૂ કર્યો અને તેમાથી કાઈક રોજી મેળવતો રહ્યો સુલતાન મહમૂદને પોતાના સમયનો ભોજરાજ થવાની ઇચ્છા હતી એટલે એણે તે વખતના સારા કવિઓને પોતાના દરબારમા બેસા ર્યા હતા, અને તેમનુ કામ સુલતાન તથા સુલતાનના દરબારીઓના સ્તુતિકાવ્યો રચવાનુ હતુ એ કવિઓમાં મુખ્ય કવિ—poet laureate—ઉનસરી નામે હતો એ ઉનસરી ઉસ્તાદ કહેવાતો અને એને ત્યા કવિઓનો ડાયરો ભરાતો એ ડાયરાના સભ્ય થવાની ફિરદૌસીને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ આવી હતી, પણ તે કેમે કરી પાર પડી શકતી

નહોતી છતા એક દહાડો તો ગમે તેમ કરી એ ડાયરામા એ ઘૂસી ગયો ત્યાં અસજદી અને ફર્રૂખી નામના તે સમયના જાણીતા કવિઓ પણ હાજર હતા ઉનસરીએ પોતાને ત્યા ગામડિયા જેવો કોઈ નવો માણસ આવેલો જોઈ, ફિરદૌસીની જરા ઠેકડી કરવાની મતલબથી કહ્યુ, 'ભાઈ, કવિઓના ડાયરામા કવિ જ સમાય!' ફિરદૌસીએ જવાબ આપ્યો, 'આપના સેવકને પણ એ વિષયની સહેજ આવડત છે.' ઉનસરીને થયુ કે એ વાત સાચી છે કે નહિ તે શોધી કાઢવા એની પરીક્ષા લેવી જોઈએ, એટલે કહ્યુ 'અમે ત્રણે જણા એક કાવ્યની એકએક પક્તિ રચીશુ તુ પણ જો તેને અનુસરી ચોથી પક્તિ બરાબર રચશે, તો તને ખરો કવિ જાણીશુ' ફિરદૌસી કબૂલ થયો

ઉનસરી બોલ્યો

ચદ્ર પણ તારા ગાલસમો તેજસ્વી નથી,

અસજદી બોલ્યો

વાડીમાનુ કુસુમ પણ તારા ચહેરા જેવુ (સુદર) નથી,

ફર્રૂખી બોલ્યો

તારા કટાક્ષ (બાણ) બખ્તરને પણ ભેદી આરપાર જાય છે,

ફિરદૌસી બોલ્યો

પશનની લડાઈમા જેમ ગીવનો ભાલો જતો હતો તેમ *

ફિરદૌસીની હાજરજવાબી અને શીઘ્રકાવ્ય બનાવવાની શક્તિ જોઈ એ સૌ આશ્ચર્ય પામ્યા અને એને શાબાશી આપી પણ એમને કુતૂહલ થયુ કે પશનના રણક્ષેત્રની અને ગીવના પરાક્રમની તેને ખબર ક્યાથી? તેથી પૂછ્યુ કે તેને અસલ ઈરાનની તવારીખની માહિતી છે? એણે કહ્યું, 'હા, છે, એટલુજ નહિ પણ એ તવારીખનુ પુસ્તક પણ મારી પાસે હાજર છે.' હવે સુલતાન મહમૂદ ઉનસરી કવિને ઘણો વખત થયા ઈરાનના પાદશાહોનો ઇતિહાસ કાવ્યરૂપે લખવા આગ્રહ કર્યા કરતો હતો, પણ ગમે તેવા બહાના બતાવી ઉનસરી તેમ કરવા ના કહ્યા કરતો હતો, તેમજ પોતાની જાણમા એવો કોઈ માણસ હોવાની પણ ના કહેતો હતો. એટલામા એને આ રીતે ફિરદૌસી મળી ગયો પ્રાચીન ઇતિહાસની માહિતી એને હોવાની પોતાને ખાતરી થઈ હતી એટલે હવે એની કાવ્યશક્તિ કેવી છે તેની જ કસોટી કરવાની રહી તેથી કાવ્યશાસ્ત્રના કેટલાક કઠિન નિયમો તથા અટપટા છદો વગેરે સબધે એને તપાસતા શાએરીમા એ પૂરેપૂરી શક્તિવાળો જણાયો, એટલે તરત તેને પોતાના મડળનો સભ્ય બનાવ્યો પછી ફિરદૌસીને સવાલ પૂછ્યો, ''શાહનામુ (બાદશાહોની તવારીખ) કાવ્યમા રચવા જેટલી તારી હિંમત છે?'' ફિરદૌસીએ જવાબ આપ્યો, 'ઇનશાલ્લા તાલા (ઈશ્વરેચ્છા હશે તો) રચી શકીશ' ઉનસરી ઘણો રાજી થયો ને એને સુલતાન પાસે લઈ ગયો. સુલતાને એની પાસે એક સ્તુતિકાવ્ય

---

* ફારસીમા એ મિસરા નીચે મુજબ છે

ચૂ આરઝે તૂ માહ ન બાશદ રોશન
માનિદે રૂખત ગુલ નબુવદ દરગુલશન
મુઝગાનત ગુઝર હમી કુનદ અઝજવશન
માનિદે સનાને ગીવ દરજગે પશન.

'ગીવ' એ એક ઇરાની યોદ્ધાનુ નામ છે.

રચાયુ, તે પોતાને પસદ પડ્યુ એટલે શાહનામુ રચવાની આજ્ઞા આપી તેને રહેવાની સગવડ કરી આપી, નાણાની જોગવાઈ પણ કરી આપી આ રીતે શાહનામાની શરૂઆત થઈ, અને એ નામુ રચતા એને ત્રીસથી પાત્રીસ વર્ષ થયા દરમ્યાન સુલતાન મહમૂદનો અયાઝ નામે ખાસ ગુલામ હતો તેની સ્તુતિનુ કાવ્ય ફિરદૌસીએ ન રચવાથી તેણે સુલતાનના કાન ભર્યા કે ફિરદૌસી મુસલમાન નથી પણ ગેરમુસ્લિમ—'રાફેઝી' છે સુલતાન ધર્માંધ હતો, એટલે તેણે એ વાત સાભળતા જ ફિરદૌસીને હાથીના પગ તળે ચગદાવી મારી નાખવાનો હુકમ કર્યો પોતે સુન્નીપથનો ચુસ્ત અનુયાયી છે એવુ ફિરદૌસીએ આજીજી સાથે જણાવતા સજા તો રદ થઈ, પણ તેના પર સુલતાનની ઇતરાજી થઈ તે થઈ, અને ફિરદૌસી ગઝનીથી નાસી તૂસ આવી છુપાઈ બેઠો એને દર બેતદીઠ એક સોનામહોર આપવાનુ સુલતાનનુ વચન હતું તે તોડી રૂપાનો સિક્કો આપવામા આવ્યો એવા સાઠ હજાર સિક્કા મળતા સુલતાન તરફ તિરસ્કાર દેખાડવા તેણે તે સિક્કાઓ ગઝનીના હમામખાનાના માણસો, ભિખારીઓ વગેરેમા વહેચી આપ્યા, અને સુલતાનની એ નીચતા વર્ણવતુ એક ઘણુ જ જોરદાર નિંદાકાવ્ય—vituperative satire—લખ્યુ શાહનામુ પૂરુ થતા પહેલા દુ ખ અને વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે કવિ ઘણો અશક્ત થઈ ગયો હતો તેથી એને એ ચિંતા રહી કે એનુ એ મહાકાવ્ય અપૂર્ણ રહેશે પરતુ આપણા ગુજરાતના એકબે જૂના કવિઓ માટે કહેવાય છે કે તેમની અધૂરી કૃતિઓ તેમના સગાસબધીઓએ પાછળથી પૂરી કરી, તેમ ફિરદૌસીના શાહનામા માટે પણ કહેવાય છે તાએરીમા ફિરદૌસીનો ગુરુ અસદી તૂસી નામનો એક જાણીતો કવિ હતો ખોરાસાન પ્રદેશના કવિઓનો તે શિરોમણિ કહેવાતો, એટલે તેને પણ શાહનામુ રચવાનો આગ્રહ પહેલા કરવામા આવેલો, પણ પોતાની જઈફીનુ બહાનુ કાઢી તેણે ના કહેલી હવે જ્યારે ફિરદૌસીની આ સ્થિતિ થઈ અને તે તૂસ પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે અસદીને—પોતાના ગુરુને—કહ્યુ, 'મારુ મોત પાસે આવ્યુ છે ને મારુ કાવ્ય અધૂરુ રહી જશે' અસદીએ કહ્યુ, 'તુ મૂઝાઈશ નહિ, એમ કરતા તુ ગુજરી જશે ને હુ હયાત હોઈશ તો હુ તારુ અધૂરુ કાવ્ય પૂરુ કરીશ' ફિરદૌસી બોલ્યો, 'તમે પોતે જ એટલા વૃદ્ધ થઈ ગયા છો કે તમારે હાથે એ કામ પૂરુ થવાનો સભવ લાગતો નથી' અસદી કહે, 'ઈશ્વરેચ્છાથી પૂરુ થશે જ' એમ કહી એક આખી રાત ને આખો દિવસ બેસી તેણે શાહનામાની બાકીની ચાળીસ હજાર બેત રચી કાઢી ફિરદૌસીને બતાવી ફિરદૌસીએ આ રીતે પોતે જીવતા જ પોતાનુ કામ સરજામ પહોચેલુ જોયુ એટલે અસદીને બહુ ધન્યવાદ આપ્યો શાહનામાના પારગત વિદ્વાનો આ ભાગ સહેલાઈથી ઓળખી કાઢે છે મુસલમાનોએ ઈરાન પર હુમલો કર્યો ત્યારથી તે કાવ્ય પૂરુ થતા સુધીનો એ ભાગ છે આ પ્રમાણે એ કાવ્યની રચના બેઠ્યુ છે

સુલતાન મહમૂદને પાછળથી પસ્તાવો થતા ફિરદૌસીને પોતાના આપેલા વચન મુજબ સાઠ હજાર સોનામહોરો મોકલાવી પરતુ સજોગ એવો બન્યો કે એ ઇનામથી લાદેલા જાનવર તૂસ શહેરને એક દરવાજેથી પેઠા ને બીજે દરવાજેથી ફિરદૌસીની લાશ ભૂમિદાહ માટે લઈ જવામાં આવી સુલતાનના પશ્ચાત્તાપનુ કારણ હિંદુસ્તાન જોડે સબધ રાખે છે પોતાની એક ચડાઈ વખતે સુલતાન મહમૂદે દિલ્હીના સમ્રાટ પર એક કાગળ લખેલો, તેનો જવાબ કેવો આવશે, અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ, તેનો તે વિચાર કરતો હતો, અને પ્રતિકૂળ આવે તો

શું કરવું તેને વિશે પોતાના એક હજૂરી જોડે મસલત કરતો હતો. હજૂરીએ જવાબમાં શાહનામામાથી એક બેત વાંચી બતાવી, જેનો ભાવાર્થ એ હતો કે જો મારી ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ જવાબ આવે તો મારે ગુર્ઝ (હથિયાર) લઈ, અફ્રાસિયાબની સામે મેદાનમાં (રણક્ષેત્રમા) ઊતરી પડવુ—મતલબ કે સામા પક્ષ જોડે લડાઈ કરવી આ જવાબ સુલતાનને એટલો બધો ગમી ગયો કે એને એમ લાગ્યુ કે પોતે ફિરદૌસી જોડે બહુ ખરાબ રીતે વર્ત્યો હતો અને તેથી તેણે પોતે આપેલુ વચન પાળવા હુકમ કર્યો

અસલી ઇરાનના શાહોનો ઇતિહાસ એટલે ગેરમુસ્લિમ—અગ્નિપૂજક—શહેનશાહોનો ઇતિહાસ અને તેમની સ્તુતિ કાફરોની સ્તુતિ કરતા આવા કાવ્યના રચનારની કબર પર ફાતિયા પઢવા એક ઇસ્લામી આચાર્યે ના કહી, એટલે એકાએક રાત્રે તેને સ્વપ્ન આવ્યુ તેમા તેણે ફિરદૌસીને સ્વર્ગમા ઊંચી પાયરીએ બેઠેલો જોયો એ જોઈ તેને તાજુબી થઈ અને ફિરદૌસીને તેનુ કારણ પૂછ્યુ, 'તેં તો કાફરોને વખાણ્યા છે ને તુ જન્નતમા ક્યાથી!' ફિરદૌસી કહે, 'મે એક જ બેત ઈશ્વરની સ્તુતિમા એવી લખી છે કે જેથી મારુ સ્થાન સ્વર્ગમા જ રહે એ બેતની મતલબ એ છે કે

આ આખા વિશ્વનો ઉન્નતિકાર અને અવનતિકાર તુ છે,
તુ શુ છે (કોણ છે) તે હું જાણતો નથી, પરતુ એટલુ જાણુ છુ
કે જે સઘળુ હસ્તીમા છે તે તુ છે[૨]

શાહનામુ એક વિશ્વવિખ્યાત વીરરસથી પ્રચુર એવુ મહાકાવ્ય epic poem છે. અસલી ઇરાનને લગતા અનેક આખ્યાનો, આખ્યાયિકાઓ, કથાઓ, દતકથાઓ અને અદ્ભુત કથાઓથી તે ભરેલુ છે ઇતિહાસ એટલે તવારીખની નજરે જોતા એ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એવો ગ્રંથ નથી It is of no historical value" પરતુ ગ્રીક સાહિત્યમા જે જગા હોમરના ઇલિયડની છે, ભરતખડના સાહિત્યમા વાલ્મીકિના રામાયણની કે વેદવ્યાસના મહાભારતની છે, હિંદી સાહિત્યમા તુલસીદાસના રામાયણની છે, તે જગા ઇરાની સાહિત્યમા શાહનામાની છે ટૂકામા, એ કાવ્ય અતિશય લોકપ્રિય છે ઘેરઘેર શાહનામાની નકલ જોવામા આવે છે ઘેરેઘેર તે વચાય છે અને વાચી લોકો પોતાનુ ભૂતપૂર્વ ગૌરવ તેમા વર્ણવેલુ જોઈજોઈ રાજી થાય છે જેમ રામાયણ ને મહાભારતમા વર્ણવેલી અનેક કથાઓને તેમાથી છૂટી પાડી, તે કથાઓ આખ્યાનરૂપે, અલાહેદા કાવ્યરૂપે, નાટકરૂપે જુદાજુદા પડિતો અને લેખકોને હાથે નવુ જીવન પામી છે, તેમ શાહનામામાં વર્ણવેલા અનેક બનાવો અને કિસ્સાઓએ ફારસી સાહિત્યના કાવ્યો તથા ગ્રથોને પ્રેરણા આપી છે. ઝાલ ને રૂદાબે, બેજન મનીજે, રૂસ્તમ તેહેમીના એવાએવા યુગલોની પ્રેમ અને વાત્સલ્યની કથાઓ, જોહાક ને જમશીદ, શીયાવશ ને ફરગીસ એમની વીર અને કરુણરસની કહાણીઓ, અને છેવટ સોહરાબ ને રૂસ્તમનુ દાસ્તાન, કે જેમા પ્રખ્યાત અને પરાક્રમી યોદ્ધો રૂસ્તમ અજાણે પોતાના દીકરા સોહરાબ જોડે લડાઈમા ઊતરી તેને મારી નાખે છે તે વાતની ખબર

---

૧. અગર જુઝ બકામે મન આયદ જવાબ,
મનો ગુર્ઝો મયદાને અફરાસિયાબ

૨ જહાન્ રા બુલન્દી વ પસ્તી તુઈ,
ન દાનમ ચેઈ, હર ચે હસ્તી તુઈ.

પડતાં સોહરાબની માના તેહમીનાનો વિલાપ, એ હૃદયની ખરી લાગણીથી અને અંતરના ઊંડાણમા લખાયેલા હોવાથી વાચકનુ મન પણ ઘણી તીવ્ર લાગણીથી દ્રવી ઊઠે છે. શાહનામાની ભાષા સાદી ને સરળ ફારસી—અરબ્બી શબ્દોના મિશ્રણવગરની—હોવાથી, આપણા ગુજરાતીમા સામળ, પ્રેમાનંદ ને દયારામની ભાષાને મળતી આવે છે સરળ, સાદાઈવાળી, અને આડંબરથી વિમુક્ત હોવા છતા તેમા એક જાતનુ અપ્રતિમ—અનુપમ ગૌરવ જોવામા આવે છે

શાહનામાના સૌંદર્ય ને ગૌરવથી આકર્ષાઈ દુનિયાની ઘણીખરી ભાષામા તેનાં ભાષાતર કરવામા આવ્યા છે ફ્રેંચમા મોહલે, અંગ્રેજીમા એટકીનસન અને જર્મનમા રીકર્ટે તેનાં ભાષાતર કર્યા છે રુસ્તમ ને સોહરાબના દાસ્તાનનુ મેથ્યૂ આર્નોલ્ડનુ ભાષાતર ફારસી સાહિત્યની ખૂબી પરભાષામા દર્શાવતો એક બેનમૂન નમૂનો છે આજથી પોણોસો વરસ પર પારસી ભાઈઓ જ્યારે પોતાની પ્રેરણા અંગ્રેજી સાહિત્યને બદલે ફારસી સાહિત્યમાથી લેતા હતા ત્યારે તેમણે શાહનામાની ઘણી કહાણીઓ ગુજરાતીમા ઉતારી છે દાખલા તરીકે, ‘મનસુખ’ના રાજનામામાથી જુઓ “રુસ્તમ અને તેના બેટા સોહરાબ વચ્ચે થયેલી લડાઈનુ ઘણુ જ દિલપઝીર દાસ્તાન” જમશેદ ને ઝોહાક અને બેજન મનીજે, ઝાલ રૂદાબેનાં નાટકનુ વસ્તુ પણ શાહનામાએ જ પૂરુ પાડેલુ

શાહનામાની કિંમત આંકવામા પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિદ્વાનોમા મતફેર છે સર વિલિયમ જોન્સ જેવા ફિરદૌસીને હોમરથી ઊતરતો ગણે છે હોમર તો તેને મન એક જ થઈ ગયો કુદરતના કોઈ પણ એક અશનુ દુર્લક્ષ ન કરતુ હોમરનુ અતિ ફળદ્રુપ અને સર્વગ્રાહી બુદ્ધિબળ તો અજોડ જ હતુ એમ તેનુ માનવુ છે તેના ઉત્તરાધિકારીઓએ તો માત્ર તે બુદ્ધિબળના પ્રતિબિંબ અને કેટલાએકે તો તે પ્રતિબિંબના માત્ર ઓળાઓ જ આલેખ્યા છે, અને તેથી જોકે ફિરદૌસીનુ બુદ્ધિબળ હોમરના બુદ્ધિબળને મળતુ આવે છે એમ તે કબૂલ કરે છે, છતા કુદરતને જે રીતે ગ્રીક કવિ વળગી રહે છે તેવી રીતે ફિરદૌસીથી બની શકતુ નથી બીજા હાથ પર ખુદ ઇરાનના પંડિતો એને કવિઓનો શિરોમણિ કહે છે તેઓ તો કહે છે કે ઇરાનના સાહિત્યના મુકુટ જેવા ત્રણ કવિઓ થઈ ગયા દરેક પોતપોતાના ખાસ વિષયમા—અબ્યાત (ઐતિહાસિક ગુણદર્શન)મા ફિરદૌસી, કસીદા (સ્તુતિકાવ્યો)મા અનવરી અને ગઝલોમા સાદી તેમનુ કહેવુ એવુ છે કે ઘણા જૂના જમાનામા વાણી—વાગ્દેવતાની દેવી—ઊંચે આભમાથી આવી નીચે પૃથ્વી પર પડી તે દેવીને પાછી ઊંચે લઈ જઈ ને દેવલોક—દિવ્યભૂમિમા સ્થાન અપાવનાર ફિરદૌસી હતો અસલ ફારસીમા શાહનામુ વાચનારને ઇરાની વિવેચકોનો આ દાવો દરેક રીતે સાચો લાગે છે

આપણા રામાયણમહાભારત માફક શાહનામાની અનેક પ્રતો થઈ છે, અને તેમા અસખ્ય પાઠફેર નજરે આવે છે યુરોપી પંડિતોએ સમય તથા ધનનો ઘણો વ્યય કરી તેની શુદ્ધ આવૃત્તિઓ પણ કાઢી છે મોગલ બાદશાહોના વખતમા ચીતરેલી સુદર ચિત્રો તથા તેનાથી વધારે સુદર હસ્તાક્ષરવાળી બેનમૂન નકલો દસ ને પદર હજાર રૂપિયા આપતા પણ આજે મળતી નથી તેમાની ઘણીખરી યુરોપ જઈ બેઠી છે

ફિરદૌસીએ શાહનામા ઉપરાંત યુસફ ઝુલેખા જેવા બીજા કાવ્યો લખ્યા છે, પણ એની નામના તો શાહનામાથી જ થઈ છે.

એની ભાષા સહેલી અને સરળ છે એ ઉપર જણાવ્યું છે કેટલીએક પંક્તિઓ તો સૂત્ર જેવી છે, દાખલા તરીકે—તવાના બુવદ હરકે દાના બુવદ આ પંક્તિ સાધારણ ગુજરાતી જાણનાર પણ સમજી શકે દાનેશમંદ તે બળવાન જ્ઞાન એટલે બળ 'Knowledge is Power' એ તેનો અર્થ છે ખુદ શાહનામામાની એવી ઘણી સૂત્ર જેવી પંક્તિઓ છે કે જેનાવડે કવિ પકાઈ ગયો છે પરંતુ એણે કકળતે હૃદયે સુલતાન મહમૂદ વિષે જે નિંદાત્મક કાવ્ય લખ્યું છે, તેની બરોબરી કરનાર પંક્તિઓ આખી દુનિયાના સાહિત્યમા બીજે કશે મળી શકતી નથી સુલતાનના વચનભંગથી એનું હૃદય ભાગી ગયું, એટલે એનાથી બને તેટલા તિરસ્કારના, ધિક્કારના, શાપના બાણ—અગ્ન્યાસ્ત્ર જેવા બળતા—એણે સુલતાનના હૃદય પર ફેંક્યા, અને છેવટ તેનો ઘા સુલતાનને એવો સાલવા લાગ્યો કે એ સુલતાનના એક અધિકારીએ આખરે બસો સોનૈયા આપી એ આખું કાવ્ય ખરીદી લીધું કે જેથી શાહનામામાથી તેને દૂર કરી શકાય આ નીચેના અનુવાદમા અસલનું જોસ, સુલતાન પ્રત્યે તરવરી ઊઠતો તિરસ્કાર, ભભૂકતો ક્રોધ, અંતરના ઊંડાણમાથી અપાતો શાપ, તેની નીચતા, હીનતા દર્શાવતા ભાવ આવી શકતા નથી તેને માટે તો ખુદ શાહનામું જ વાચવું જોઈએ

એ કાવ્યના પ્રારંભની કડીમા જ ફિરદૌસી સુલતાનને કહે છે, "હે વિશ્વવિજેતા મહમૂદ શાહ! ભલે તું કોઈથી ડરતો ન હોય, પરંતુ ઈશ્વરથી તો ડર રાખ તારા પહેલાં સંખ્યાબંધ શહેનશાહો થઈ ગયા છે તેઓ પણ મુકુટધારી હતા, અને પૃથ્વીપતિ હતા, તારા કરતા દરજ્જામા, ધનસંપત્તિમા, સૈન્યની સંખ્યામા, ગાદીપતિ અને મુકુટધારીપણામા ચડિયાતા હતા છતા તેઓ સદાચાર અને સદ્વર્તન સિવાય બીજું કશું સેવતા નહિ, વધારે-ઓછાનો વિચાર કરતા નહિ બધાઓ ઊંચનીચ સૌને સરખો ઇન્સાફ આપતા તેઓ પવિત્ર અને યઝદાન (ઈશ્વર)ને પૂજનારા હતા (મતલબ કે તું તેવો નથી) × × × × × મને સુલતાન મુગટ પહેરાવશે અને ઇનામ આપશે એ આશામા ને આશામા મેં શાહનામું રચવામા વરસોના વરસો ગાળ્યા. પણ તેણે મને મારા (હૃદયના) લોહીનો ઘૂંટડો પિવડાવવા સિવાય બીજું કશું જ કર્યું નહિ તેની પાસેથી માત્ર પવન (હવા) સિવાય બીજા કશાની પ્રાપ્તિ થઈ નહિ (ખાલી હાથે આવ્યો) જો સુલતાનને જન્મ આપનાર બાપ જાતે સુલતાન હોત તો સુલતાને મારે માથે સોનાનો મુગટ પહેરાવ્યો હોત, જો સુલતાનની માતા કોઈ ખાનદાન સ્ત્રી હોત તો સુલતાને મને સોનારૂપાથી નવાજી નાખ્યો હોત (મતલબ કે સુલતાનના માતપિતા નીચ તોખમના હતાં) સુલતાનના સ્વભાવમા (મૂળમા) જ ખાનદાની હતી નહિ તો બુઝુર્ગી (ખાનદાની) તે શું, તે એના કાન પણ કેમ સાંભળી શકે?".. છેવટ એ શાપ દે છે "હે ઈશ્વર! હું પ્રાર્થના કરું છું કે એના શબને અગ્નિથી બાળજે, કે જેથી તારા આ સેવકના લાચાર હૃદયને કાંઈક પ્રકાશ મળે" એક મુસ્લિમની લાશને અગ્નિદાહ કરવો તે તેને જહન્નમ—નરક—મા મોકલવા બરોબર ગણાય છે

સુલતાનને પાછળથી પશ્ચાત્તાપ થયો અને તેણે એને સોનામહોરો મોકલી એ વાત ખરી, પણ ફિરદૌસી તો કકળતી આતરડીએ જ મૂઓ.

જ્યોતિર્મયી જનની

સુંદરજી ગો. બેટાઈ

(પૃથ્વી)

કર્યું જનનિ! સ્તન્યપાન, પણ સ્વાદ હું વીસર્યો;
નિહાળી તુજ મૂર્તિ બાલનયને હું ભૂલી ગયો;
નથી સ્મરણમાં પ્રસન્ન તુજ નેત્રનાં નર્તનો;
ગયો વિસરી હું અભાગી તુજ પ્રેમલ સ્પર્શનો.

ખસે પટલ કાલના, વિમલ વ્યોમલક્ષ્મી સમી
સ્ફુરે હૃદયગર્ભમાં મૃદુલ શાન્ત શીળી પ્રભા,
લસી વિલસી નિર્મલા ભરતી આત્મ-આકાશને,
વહે છલકતી નવીન રસથી રમે જીવને.

અહો! હું નવજન્મનો પરમભાવ આજે લહું,
થતાં નયન ધન્ય જોઈ તુજ મૂર્તિ જ્યોતિર્મયી;
નવીન જ અનુભવું કરુણગૂઢ આહ્‌લાદ હું
અસીમ તુજ પ્રેમના વિમલ પ્રસ્તવે ન્હાતો.

રમે જગ સમસ્ત શું જનનિ-ભાવ-નિસ્યન્દને?
લસે ગગન તારકો શિશુતણા ઉર-સ્પન્દને?

V

અમે દરવરસે શિયાળાની રજામા હજીરા જતા હજીરા સુરતની પાસે નાનુ હવા ખાવાનુ સ્થળ છે ઘણુખરૂ તો શિયાળાની ઠંડીમા હજીરા જેવા નિર્જન અને લગભગ અજાણ્યા સ્થળે કોઈ આવતુ નહિ એટલે મોટા સેનેટોરિયમમા અમારુ એકહથ્થુ રાજ્ય ચાલતુ બધા થઈને અમારી ૭ જણની ટોળી હતી બધા એક જ કૉલેજમા ભણતા અને દરેકની ઉમ્મર અઢાર અને પચીસની વચ્ચે હતી દરેકમા કાંઈ કાંઈ વિશિષ્ટતા હતી એટલે અમને એકબીજા વગર ચાલે એમ નહોતુ હસતા, ગપ્પા હાંકતા, ગાયનો લલકારતાં ગાડામાં બેસી અમે સેનેટોરિયમમા પહોચ્યા તો જોયુ કે ત્રણ આધેડ વયની સ્ત્રીઓ અમારા પહેલા આવી સાગમા ગાગા બ્લૉકમા અડ્ડો જમાવી બેઠી હતી આ અમને સાલ્યુ બીક પણ લાગી કે અમારી નિર્દોષ ચેષ્ટાઓનો વિપરીત અર્થ થવાનો ઘણો સંભવ હતો પણ અમે ઠરીઠામ થયા પછી વાત વધારે વકી ત્રણમાથી બે બહેનો હતી તેમની ઉમ્મર ચાળીસની આસપાસમા હશે દેખાવમા બન્ને તદ્દન બેડોળ અને આણઘડ લાગતી તેમની વાતચીતમા પણ બુદ્ધિના કે ઊંડા વિચારના તેજ નહોતા તેમની કોઈએ પણ જાણે તેમની મશ્કરી કરવી હોય તેમ તેમના નામ લીલા અને વસંત પાડ્યા હતા. તેમની સાથેની બાઈ પચાસેક વરસની હશે અને તેમની સાથેની સગી હતી. તેનુ નામ કમળાબહેન હતુ દેખાવમા એ ફકડધક લાગતા, પણ બન્ને બહેનો પર તેમને ઊંડો પ્રેમ હોય એ દેખીતુ હતુ.

બન્ને બહેનોએ પહેલા દિવસથી અમારી સાથે ભળી જવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. એમની ઉમ્મરને ન છાજે એવાં ગાંડા અમારી સાથે એ કાઢતી. કારણ હોય કે ન હોય તોય એ ખીખી હસતી, પોતાના ખડમા ફાટી ગયેલા અવાજે ગાતી અમારે એમની સોબત નહોતી જોઈતી એ અમે ચોખ્ખુ બતાવ્યુ એમની પીઠ પાછળ ટોળીમાના મશ્કરાઓ એમના ચાળા પાડતા મને બીક લાગતી કે એમને ખબર પડ્યા વગર નહિ રહે, અને ખરેખર એકાદ અઠવાડિયા પછી એમણે અમારી સાથેનો સંબંધ ઓછો કરી નાખ્યો અમારી સાથે બોલતા પણ તેમને ક્ષોભ થતો હોય એમ લાગતુ પણ એમના ચાળા પાડતા તે કમળા-બહેને જોયુ હતુ, અને એક દિવસ અચાનક ધડાકો થયો સાંજે બહાર જવાનો બધાને કંટાળો આવ્યો, એટલે અમારામાના મશ્કરા રમણ અને મારી નાની બહેન સુધાએ બે બહેનોની ટીખળ કરવા માડી એટલામા બન્ને જણ ઓરડીના અધખોલા બારણા પાસેથી પસાર થયા હુ ગભરાયો કે જરૂર એમણે અમને જોયા હશે અને ચાળા પાડવાનુ કારણ પણ સમજ્યા હશે એ બન્ને તો પોતાના બ્લૉક તરફ ચાલ્યાં ગયા, પણ કમળાબહેન એમની પાછળ હતા તે અમારા ઓરડામાં આવ્યા અને બારણુ આડુ કરી અમારી તરફ ફર્યા.

"એ એકલવાઈ, મિત્ર વગરની બાઈઓની મશ્કરી કરતા તમને શરમ નથી આવતી?" એમણે સંયત અવાજે પૂછ્યુ.

પહેલાં તો બધા ચૂપ થઈ ગયા, કારણ કે અમારો વાંક તો દેખીતો જ હતો પણ થોડીવારે હિંમત લાવી મેં કહ્યું, "પણ મશ્કરી કરવાનું મન થાય એવું એ બન્ને નથી કરતાં? એમની ઉમ્મરને છાજે એવી રીતે વર્તવાને બદલે અમારા જેટલાં થવા જાય તે વિચિત્ર જ લાગે ને?"

"વિચિત્ર! દુનિયાની જેટલી ક્રૂર અવસ્થા બીજી એકે નથી એમણે શું સહન કર્યું છે તે તમને ખબર હોય તો તમે આમ ન બોલો"

"ત્યારે એમની જીવનકથા સાંભળવા જેવી હોય તો અમને કહો ને," બધા બોલી ઉઠ્યાં આવી સ્ત્રીઓની જીવનકથામાં શો રસ હશે તે જાણવાની બધાને ઉત્કંઠા હતી

"તમે એમના ચાળા પાડો છો, પણ એમના જીવનમાં જે તડકાછાંયા આવી ગયા છે તેની સરખામણીમાં તમારા જીવન સ્વપ્નના પડછાયા સમાન છે. તમારે સાંભળવું છે તો સાંભળો, અને ભવિષ્યમાં જાણ્યા વગર અભિપ્રાય ન બાંધતા" સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો હતો પશ્ચિમમાં વાદળાંના મોટા ઢગ ક્ષણેક્ષણે રંગ બદલતા હતા અમારા ઓરડામાં સંધ્યાના ઓળા પથરાતા હતા આથમતા સૂર્યનાં છેલ્લાં કિરણ કમળાબહેનના મુખની સખત, નિશ્ચય રેખાઓને પ્રભાવશાળી બનાવી રહ્યાં હતાં "હું બહુ નાની ઉમ્મરે પરણી હતી ને સોળ વર્ષે હું વિધવા થઈ," લાગણીહીન અવાજે એમણે શરૂઆત કરી "મારે પાછળનું કોઈ સગું નહોતું એટલે લીલા અને વસંતના બાપે મને સુરત પોતાને ઘેર બોલાવી આશરો આપ્યો તે વખતે લીલા સાત વરસની અને વસંત પાંચની હતી બન્ને બહેનો બહુ જ દેખાવડી હતી, પણ તેમાંય વસંત તો જોતાં જ ભાન ભુલાવે એવી હતી લીલા સુંદર હતી તોય એની આગળ ઝાંખી પડી જતી બન્ને સ્વભાવે હેતાળ અને વિનયી હતી, એટલે મારા ભૂખ્યા હૃદયમાં પહેલેથી તેમણે સ્થાન મેળવ્યું ત્યારથી આજસુધી મારા આશુ- [illegible] માતૃત્વનો ભાર એમના પર રહ્યો છે એમનો મોટો બંગલો ગામબહાર ઊંચી ટેકરી પર હતો બંગલાની આજુબાજુ સુંદર બગીચો હતો, અને ટેકરીની કિનાર પર કોઈ સરી પડી ન જાય માટે નીચી દીવાલ બાંધેલી હતી ટેકરીની પૂર્વની બાજુએથી સીધો રસ્તો જતો હતો અને રસ્તાની પેલી બાજુ મોટું તળાવ હતું ટેકરી પરથી સવારના સૂર્યોદય જોવો એ પણ જીવનનો એક લહાવો હતો.

સાધારણ લાગતી. તે વર્ષની ઉનાળાની રજામાં વસંતને તેની એક બહેનપણીને ત્યાં મુંબાઈ જવાનું આમંત્રણ હતું. છૂટા પડતાં બે બહેનોનાં કાળજાં કપાઈ જતાં હતાં, પણ મોટું શહેર જોવાની હોંસે વસંત આખરે ગઈ.

"અમારાથી થોડે દૂર અમારી જ ન્યાતના એક ગૃહસ્થ રહેતા. તેમને એક પુત્ર અને પુત્રી હતાં. તેઓ અને લીલા, વસંત નાનપણથી સાથે રમેલાં હતાં. આ રજામાં તેમને ત્યાં તેમનો મામાનો છોકરો અનિલ આવ્યો હતો. તે વીસેક વર્ષનો હતો. મુંબાઈની કૉલેજમાં ભણતો. સશક્ત, દેખાવડો અને હસમુખો એ છોકરો કોઈને પણ આકર્ષે એમ હતું. પહેલા જ દિવસથી એ અને લીલા એકબીજા તરફ આકર્ષાયાં. મને પણ મારું નાજુક ફૂલ એ હાથમાં જાય તે યોગ્ય જ લાગ્યું. અનિલનું કુટુંબ ખાનદાન અને શ્રીમંત હતું અને એનું ભાવિ પણ ઊજળું જણાતું હતું. મને હજી યાદ છે કે મને વિચાર આવ્યો હતો કે ઠીક થયું કે વસંત મુંબાઈ છે, નહિ તો લીલા એની આગળ મોળી પડી જાત અને બન્ને વચ્ચે જરૂર અંતરાય આવત. માત્ર એક વાત મને બહુ પસંદ ન પડી. જ્યારે ને ત્યારે લીલા અનિલ આગળ વસંતના સૌંદર્ય, મીઠા કંઠ, મળતાવડા સ્વભાવની પ્રશંસા કર્યા કરતી. મને લાગતું કે આમ અનિલને ઉત્સુક બનાવી લીલા દુઃખને આમંત્રણ આપતી હતી. પરંતુ થોડા દિવસ પછી અનિલ અને લીલાના વિવાહ થયા અને એકાદ મહિનામાં લગ્ન કરવાનું ઠર્યું. દરમ્યાનમાં વસંતના કાગળ અવારનવાર આવતા. એને બહેનનો વિયોગ સાલતો હતો. વિવાહનું તેણે જાણ્યું એટલે બહેનના પ્રેમમાં થોડા જ દિવસમાં કોઈ ત્રાહિત માણસ ભાગ પડાવશે એ બીકે એણે ઓચિંતા પાછા આવવાનું ઠરાવ્યું. જે દિવસે એ પાછી આવી એ દિવસ મને હજી યાદ છે. સમીસાંજના પ્રકાશમાં દીવાનખાનાનાં બધાં બારણાં ખુલ્લાં મૂકી હું, લીલા, અનિલ અને જોડેના ઘરનાં લતા અને બાબુ વાતો કરતાં બેઠાં હતાં. બહાર બાગમાંથી પારિજાતકની તીવ્ર સુવાસ અને કોયલનો ટહુકાર આવતાં હતાં. તે સાંજથી તે તે સુવાસ અને ટહુકાર મને અકારા થઈ પડ્યા છે. અંધકારના ઓળા પ્રસરવા માંડ્યા અને અમે જરાવાર નિઃશબ્દ બેઠાં. એટલામાં બહારથી ગાડીનો અવાજ આવ્યો અને અમે બહાર જઈએ તે પહેલાં વસંત દોડતી આવી લીલાને ભેટી પડી. મેં અનિલ સામે જોયું. તે સ્તબ્ધ બની વસંત સામે ટીકી રહ્યો હતો. થોડીવારે એકબીજાની ખબર અંતર પૂછી લીધા પછી વસંત કપડાં બદલવા ઉપર ગઈ, અને લીલાએ અનિલને પૂછ્યું, 'કેમ અનિલ? મેં કહી હતી તેવી છે કે નહિ?' અનિલ નિરુત્તર રહ્યો. ત્યારપછી રોજ બધાં સાથે ફરવા જતાં, રમતો રમતાં, ગાયનો ગાતાં. લીલા સારું ગાતી, પણ વસંત તો કિન્નરકંઠી જ હતી એટલે એમાં પણ લીલા મોળી પડી જતી. અનિલ અને વસંત પર મારી નજર પહેલેથી હતી. કમનસીબે લીલાની જે વિશિષ્ટતાઓએ અનિલને આકર્ષ્યો હતો તે જ વસંતમાં વધારે પ્રમાણમાં ખીલેલી હતી. પહેલાંપહેલાં તો વસંતના મનમાં પાપ નહોતું. તે પોતાની બહેનના સુખે સુખી હતી. પણ ધીમેધીમે એને પણ અનિલે આકર્ષી. આ બધું મારી નજરબહાર નહોતું. છતાં હું ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખીને બેઠી. સારાથી બીજું કાંઈ થાય તેમ નહોતું. પણ જે થયું તે તો તદ્દન અણધારેલું જ હતું."

"શું થયું?" અમે બધાં બોલી ઊઠ્યાં.

"લગ્નને પંદર દિવસની વાર હતી ત્યારે અનિલ અને વસંત સુરત છોડી ચાલ્યાં ગયાં

અને કલકત્તે જઈ પરણ્યા" અમે બધા સ્તબ્ધ થઈ ગયા. ઓરડો નીરવ હતો "બીજું શું થાય? બન્ને એકબીજાની પાછળ ગાંડા થયા હતા જતા જતા વસંત મારે માટે ચિઠ્ઠી મૂકતી ગઈ હતી 'જિંદગીમાં વહાલામાં વહાલી લીલા છે એનું હૃદય આજે હું છૂંદુ છું. મેં ઘણોય છૂટવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ મારાથી બળવાન કોઈ અગમ્ય શક્તિ મને ખેંચી જાય છે' લીલા પર આ બનાવનું પરિણામ અણધાર્યું થયું એણે એકે આંસુ પાડ્યું નહિ એના મુખ પર વિષાદની કે ક્રોધની છાયા મેં જોઈ નથી વસંતનું કે અનિલનું નામમાત્ર એણે લીધું નહિ. જાણે માણસ મટી એ પાષાણ બની ગઈ. ત્યારપછી સ્થળફેર થાય માટે અમે બે હિંદુસ્તાનની મુસાફરીએ નીકળ્યા લીલા કશામાં રસ લેતી નહિ, પણ હું જેમ કહું તેમ કરતી લગભગ દોઢેક વરસે અમે પાછા ફર્યાં પાછા આવતાં મેં સાંભળ્યું કે અનિલ ટાઈફોઈડથી અચાનક ગુજરી ગયો હતો અને વસંત પાછી સુરત આવી હતી. મેં હિંમત કરીને આ વાત લીલાને કહી જો એણે ગુસ્સો પણ બતાવ્યો હોત તો હું ખુશ થાત પણ એણે તો જરાય લાગણી બતાવી જ નહિ કડવાશભરેલા અવાજે એણે એટલું જ કહ્યું, "મારે એમની સાથે શી લેવાદેવા છે, કમળાબહેન? ફરીથી એ વાત ન કાઢતા' એટલામાં વસંતના મારા પર અને લીલા પર પત્રો આવ્યા એ માંદી હતી અને મને મળવા માગતી હતી લીલા મુંબઈ એક જણને ત્યાં જવાની હતી ત્યાં એને મૂકી હું સુરત ગઈ. વસંતનો પત્ર લીલાએ ઉઘાડ્યા વગર પાછો મોકલ્યો મેં વસંતને ફરી જોઈ ત્યારે હું ડરી જ ગઈ એનું પહેલાનું લાવણ્ય તદ્દન અદૃશ્ય થઈ ગયું હતું મોઢું ફિક્કું અને નિસ્તેજ હતું રડી-રડીને એની આંખના તેજ ઓસરી ગયા હતા તે સગર્ભા હતી મને લાગ્યું કે એનું લગ્ન સુખી નીવડ્યું જ નહોતું વસંતને હમેશાં લીલાના વિચાર આવતા એને લાગતું કે પોતે ઘોર પાતક કર્યું છે અનિલ પણ મનમાં દુઃખી હતો પોતે લીલાની શી સ્થિતિ કરી એ વિચાર હમેશાં એને કંપાવતો એની અને વસંતની વચ્ચે લીલાની ઠપકાભરી, કરુણ મૂર્તિ વારંવાર આવતી એક-બીજા સાથેના મોહના પડળો લગ્નના પહેલા થોડા અઠવાડિયા પછી ખરી પડ્યા અને ત્યારથી તેમનું પ્રાયશ્ચિત્ત શરૂ થયું ધીમેધીમે એમની વચ્ચેનો અંતરાય વધતો ગયો અને એટલામાં અનિલનું મૃત્યુ થયું

"ઉનાળાની એક સુંદર સવારે વસંતને પુત્રી પ્રસવી સૂર્ય તળાવને પેલે પાર ક્ષિતિજ પર ધીમેથી ચડતો હતો ત્યારે એ જન્મી વસંતને મન એ માત્ર પુત્રી નહોતી, પણ દૈવી ક્ષમાનું ચિહ્ન હતી પોતે લીલા પ્રત્યે પાપ કર્યું છે એમ એના લાગણીપ્રધાન મનને લાગ્યા કરતું, પશ્ચાત્તાપને અંતે ક્ષમાનું ચિહ્ન એને મન આ દીકરી હતી એનું નામ અમે કુસુમ પાડ્યું નાની કુસુમ અમારો શ્વાસ ને પ્રાણ બની રહી તે પહેલેથી તંદુરસ્ત અને આનંદી હતી તેના મોઢા પર અસાધારણ તેજની ઝાંખ હતી કોઈકવાર તે મને અપાર્થિવ લાગતી અને મને કદીક વિચાર આવતા કે આ તેજ, આ ઝલક, પ્રભુ ઉપાડી લેશે ત્રણેક મહિના તો બધું બરાબર ચાલ્યું, પણ પછી મને એક વિચાર આવ્યો ઘણો. દિવસ મેં એના પર દેખરેખ રાખી તો લાગ્યું કે ઘૂઘરાના રણકારથી એને આનંદ થતો, પણ ખાસ એનો સુંદર રંગ એને આકર્ષતો નહિ એ તો માતા અને બાપ પગરવને એ ઓળખતી પણ અમને જોયે કાંઈ હિલચાલ કરતી નહિ. છેવટે એક સાંજે મેં પ્રયોગ કર્યો સળગતી મીણબત્તી છેક એની આંખ આગળ આણી પણ એણે મટકું પણ માર્યું નહિ. કુસુમ જન્મથી

આંધળી હતી." કમળાબહેન ઘડીભર થોભ્યાં. અમે બધાં જડ થઈ ગયાં હતાં અમારી અવિચારી રોળટીખળ કેટલી અસ્થાને હતી, તે હવે જણાતું હતું એમણે પાછું ચલાવ્યું "મને પહેલાં તો બીક લાગી કે વસંતને ચિત્તભ્રમ થઈ જશે. મેં લીલાને કુસુમના જન્મ વખતે એક કાગળ લખ્યો હતો હવે બીજો લખ્યો, કે તારી કઠોરતાને લીધે વસંતનું હૃદય કચરાઈ જાય છે તારા અબોલાને લીધે એ રાતદિવસ જંપતી નથી એમાંથી એકે કાગળનો જવાબ મળ્યો નહિ. જે છોકરી પહેલાં તદ્દન નરમ અને કોમળ હૃદયની હતી, તે હવે વજ્રથીયે કઠોર બની ગઈ હતી. વસંતને માથે તો દુઃખના ડુંગર તૂટ્યા એને ખાતરી થઈ કે હજી ઈશ્વરનો કોપ શમ્યો નથી ત્યારપછી અમે બન્નેએ છોકરીને માટે જ જીવવા માંડ્યું ચાર વરસ આમ નીકળી ગયાં લીલાએ સુરતમાં જ નાનું ઘર લીધું હતું અને એકલી રહેતી પ્રભુ કેટલાકને અધાપો આપે છે ત્યારે આંખના બદલામાં ગતોપી આનંદી જીવ આપે છે, તેવો નાનકડી કુસુમનો હતો ઘરમાં અને બગીચામાં તે દોડતી, કૂદતી સુંદર ફૂલકળી જેવી એ સૂર્યપ્રકાશને પૂજતી પ્રાતઃકાળના પ્રકાશમાં એણે પહેલી-વાર એની સુંદર પણ તેજોહીન આંખો ખોલી હતી એનું સ્મરણ જાણે એના બાલહૃદયમાં કોતરાયું હોય તેમ એ બગીચામાં સૂર્યના પ્રકાશમાં રમતી અને એને દાક્તરોને બતાવી ત્યારે એમણે અભિપ્રાય આપ્યો કે સાતમે વરસે શસ્ત્રક્રિયા કરીશું તો ઘણુંખરું એ દેખતી થશે એ પાંચેક વરસની હતી ત્યારે મને ખબર પડી કે એની માશી એને અવારનવાર મળે છે કુસુમ બહાર જઈ આવ્યા પછી કહેતી કે એક હેતાળ બાઈ એને ખાવાનું આપતાં અને રમાડતાં આયાને પૂછતાં એણે પોતાને કાંઈ ખબર નથી એમ કહ્યું. તેણે લીલા પાસે સોગન ખાધા હતા કે અમને કાંઈ નહિ કહે લીલાનો ઇરાદો શો હતો એ વિચાર મને વારંવાર આવતો મેં એને ત્યારપછી આઘેથી ઘણીવાર જોઈ પણ હું હાથથી બોલાવું તે તરફ એ ધ્યાન આપતી જ નહિ બૂમ તો પડાય એમ નહોતું, કેમકે નાની કુસુમ સાંભળે ને ઘેર જઈ વસંતને કહે આમ ને આમ સાત વરસ થયાં કુસુમને શસ્ત્રોપચાર કરવાનો દિવસ આવ્યો આગલી રાતે મને કે વસંતને ઊંઘ આવી જ નહિ આખી રાત અમે પ્રાર્થનામાં કાઢી બીજે દિવસે ઑપરેશન થયું અને દાક્તરોના મત પ્રમાણે બરાબર પાર ઊતર્યું કુસુમની આંખે પાટા બાંધેલા હતા બીજે દિવસે સવારે એ છોડવાના હતા અને દાક્તરોએ કહ્યું હતું કે પહેલેથી કાંઈ ખાસ સંભાળની જરૂર નથી કુસુમ તો હર્ષઘેલી થઈ ગઈ હતી રાત ક્યારે પૂરી થાય ને હું સૂર્ય જોઉં એ જ એનું રટણ હતું આગલી રાતનું જાગરણ અને અત્યારસુધીની ચિંતાને લીધે હું અને વસંત એવાં લોથ થઈ ગયાં હતાં કે રોજ કરતાં વધારે ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યાં પણ સવારે કુસુમ વહેલી જાગી પાટાના બંધમાંથી એણે પ્રકાશ જોયો હશે એણે ઉતાવળે હાથે પાટા છોડી નાખ્યા, બારીમાંથી નજર નાખી અને ઊગતા સૂર્યની ઊપસતી કોર તળાવની પેલે પાર ક્ષિતિજ નીચેથી નીકળતી જોઈ આનંદની બૂમ મારી એ બારણાની બહાર દોડી. પહેલાં તો ઊંઘના ઘેનમાં હું કાંઈ સમજી નહિ અને આ વિલાપ પ્રાણઘાતક નીવડ્યો હું એની પાછળ દોડી, એને બૂમો મારી, પણ એ શાની થોભે? એ સીધી પૂર્વ દિશા તરફની નીચી દીવાલ તરફ દોડી આંધળી હતી ત્યારે હમેશની ટેવને લીધે જાણતી હતી કે ભીંતની નીચે સો ફૂટનો ખાડો છે માટે સંભાળ લતી આજે એ દેખતી હતી એટલે જૂની ટેવ ભૂલી ગઈ અને સૂર્યના તેજસ્વી ગોળાને બાથમાં લેવા દોડી ભીંત આગળ પહોંચી, કૂદકો મારી ઉપર ચડી, સૂર્યને ભેટવા

હાથ લંબાવ્યા અને બીજી જ ક્ષણે ઝીણી ચીસ પાડી નીચે પડી..... એની માશીએ એનો નાનકડો મૃતદેહ આણ્યો ઓપરેશનની એને ખબર હતી, અને પરિણામ જાણવાની ઉત્કંઠાએ તે આટલી વહેલી ટેકરી નીચે આંટા મારતી હતી એટલામાં ભાણીને એણે પડતી જોઈ. એના નિર્જીવ દેહને એણે ઉપાડી લીધો અને હું અને વસંત ઊભાં હતાં ત્યાં આવી વસંતને સોંપ્યો મારે નવાઈએ નાની કુસુમના મુખને કાંઈ ઈજા થઈ નહોતી તે જોતાં ધીમા, સ્થિર, લાગણીહીન અવાજે વસંતે પૂછ્યું, ‘હવે મને પૂરેપૂરી શિક્ષા થઈ, લીલુ? આટલું પ્રાયશ્ચિત્ત બસ થશે?’’ આટઆટલાં વર્ષ જાળવેલો લીલાનો આત્મસંયમ આજે તૂટી ગયો રોષના આવેગમાં વસંતને વળગી એણે રડતાં કહ્યું, ‘મને પણ એ એટલી જ વહાલી હતી, બહેન એની આંખો સારી થાય એ આશામાં હું જોવા આવી હતી!’’ હું ત્યાંથી ચાલી ગઈ, પણ જતાં જતાં જોયું કે વેરનો અગ્નિ શમી ગયો હતો બન્ને બહેનો કુસુમના મૃતદેહ પર આંસુ સારતી હતી ”

ઓરડો નીરવ હતો રાત્રીનો અંધકાર બધે વ્યાપી ગયો હતો બહાર આકાશમાં તેજસ્વી તારાઓ ટમટમી રહ્યા હતા અંદરનું વાતાવરણ આ કરુણ વાતને અનુરૂપ હતું એટલે ઊભા થઈને દીવો સળગાવવાનું કોઈને મન થતું નહોતું ઘણાની આંખો ભીની હતી પણ રમણના હૃદયથી આ બધું મનાયું નહિ “જે છોકરીઓ આટલી લાવણ્યમયી હતી તે આવી થઈ જાય? તેમના જીવનમાં આવા બનાવો બને અને તેમના મુખ પર કે રીતભાતમાં કાંઈ તેમનો અવશેષ ન રહે!”

“ભાઈ, તું હજી બાળક છે હમણાં તું યુવાન છે તારું લોહી ગરમ છે તને જગ જીતવાના કોડ છે પણ ચાળીસ વર્ષ પછી તું પણ એમના જેવો જ થઈશ અત્યારે કદાચ એ તારા માનવામાં નહિ આવે માણસની સહનશક્તિને પણ હદ હોય છે દીવામાંથી તેલ ઓછું થતાં દીવો નિસ્તેજ થઈ જાય છે, તેમ લાગણીના આટલા ઓઘ ઓસર્યા પછી માણસ પણ નિસ્તેજ થઈ જ જાય ને? બન્ને બહેનો હવે એકબીજાને માટે અને નાની કુસુમની સ્મૃતિને માટે જીવે છે માટે જ હું ના કહું છું તોય એ યુવાન છોકરાઓમાં ભળવા જાય છે દરેક યુવાન છોકરીને જુએ ત્યારે તેમને લાગે છે કે અમારી કુસુમ આવી હોત પણ યૌવન જ છે એટલે આ પ્રેમને રોકવું ભારે છે આ બધું કદાચ હમણાં નહિ સમજાય, અવસ્થા થશે સમજાશે ”

થોડીવાર બધાં ચૂપ બેઠાં પછી એકદમ રમણ ઊઠ્યો “ઘરડાં થઈએ ત્યાં સુધી ક્યાં વાટ જોઈએ? ચાલો સમણામાંથી આજે તમારે ત્યાં જ જમીશું ચાલો બધા જોડેના બ્લોકમાં, પેલા બે બહેન એકબીજાને શું કરે છે તે જોઈએ ”

હું દીવા સળગાવવા અમારા ઓરડામાં પાછળ રહી. થોડીવારે જોડેના બ્લોકમાં ગયો ત્યારે બધાના નાસ્તા ચાલતા હતા એક ખુરશી પર લીલાબહેન બેઠાં હતાં તેમની આંખમાંથી આનંદાશ્રુ સરી જતાં હતાં પણ પાસે સારી તારાની બહેન બેઠી હતી તેના માથા પર હાથ ફેરવતાં તે કહેતાં હતાં, “બહેન, મારે એક ભાણી હતી જીવી હોત તો અત્યારે તારા જેવી હોત ” મેં કમળાબહેન સામું જોયું એમની આંખ ભીની હતી. ઘણે વર્ષે એમના હૃદયમાં શાંતિ વળી હોય એમ લાગ્યું

પૃથ્વીની જીવનકથા

સતીશચંદ્ર પ્ર. દેશાઈ એમ. એસ્ સી (લંડન)

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિષે દરેક દેશના લોકોએ કોઈ ને કોઈ જાતની કલ્પનાઓ કરી છે આપણા વેદમા પણ તે વિષે ઉલ્લેખ છે એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે સૃષ્ટિની શરૂઆતમા સત્ કે અસત્ કશુ ન હતુ, તેમ ન હતુ સ્વર્ગ કે આકાશ, પછી ધીમે-ધીમે દેવલોક, પૃથ્વીલોક વગેરે ઉત્પન્ન થયા એક ખ્રિસ્તી માન્યતા પ્રમાણે ઈશ્વરે પ્રથમ તારાઓ અને પૃથ્વી બનાવ્યા, અને પૃથ્વીને 'વધારે અજવાળુ આપવા માટે સૂર્ય અને થોડુ અજવાળુ આપવા માટે ચદ્ર' બનાવ્યા. આધુનિક વિજ્ઞાને આ માન્યતા ખોટી પાડી છે. સૂર્ય અને પૃથ્વીની ઉમરની ગણતરી કરતા માલૂમ પડ્યુ છે કે સૂર્ય પૃથ્વી કરતા ઘણો વહેલો સર્જાયો હશે, અને એમ માનવાને પણ સબળ કારણો છે કે પૃથ્વી સૂર્યમાંથી જ ઉત્પન્ન થઈ છે

પણ સૂર્ય પણ અનત કાળથી અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી ઇંગ્લડના વૈજ્ઞાનિક એડિંગ્ટને સિદ્ધ કર્યું છે કે આખી સૃષ્ટિ ૧,૩૦,૦૦,૦૦૦ વર્ષમા તેનુ કદ આઠગણુ મોટું કરે છે અને જો આમ હોય તો સૂર્ય અનત કાળથી તપતો હોઈ શકે નહિ સૂર્યની ઉમ્મર માટે ખગોળ-શાસ્ત્રીઓમાં ત્રણ જુદાજુદા મતો છે ૧૯મી સદીમા લોર્ડ કેલ્વિનનો અભિપ્રાય એમ હતો કે સૂર્યની ઉમ્મર માત્ર પાચ કરોડ વર્ષની છે આ સમય ઘણાને બહુ જ ટૂકો લાગે છે અને તેથી આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો તે કબૂલ રાખતા નથી બીજો મત એવો છે કે સૂર્યની ઉમર ૫૦૦૦ અબજ વર્ષની હશે આપણી આકાશગગા વિષે કરેલી કેટલીક ગણતરીઓ પ્રમાણે અને બીજા કેટલાક કારણોસર સર આર્થર એડિંગ્ટનને આ સમય વધારે લાગે છે, અને તેથી એ ત્રીજો મત એમ દર્શાવે છે કે સૂર્ય દશ અબજ વર્ષથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે વૈજ્ઞાનિકોની દલીલોમા ઊતર્યા સિવાય આપણે એમ કબૂલ રાખીશુ કે સૂર્યની ઉમર ૧૦ અબજ ને ૫૦૦૦ અબજ વર્ષની વચ્ચેની હશે

તો ૫૦૦૦ અબજ વર્ષ પહેલા સૂર્ય શેમાંથી ઉત્પન્ન થયો એ પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે આ વિષે વૈજ્ઞાનિકો ચોક્કસ નિર્ણય પર આવી શકતા નથી પણ તેઓ એમ માને છે કે એક સૂર્યના બધારણની શરૂઆતમા આખુ વિશ્વ ઝીણા ઝગના રજકણોથી ભરપૂર હતુ. ગુરુત્વાકર્ષણના બળથી કેટલાક રજકણો એકબીજાની પાસે આવીને એકઠા થવા લાગ્યા અને તેમાંથી સૂર્ય બન્યો આ ઘટના બનતાને ૫૦૦૦ અબજ વર્ષો થઈ ગયાં

સૂર્યમાંથી પૃથ્વી છૂટી પડવા વિષે ૧૯મી સદીમા ફ્રેંચ ખગોળશાસ્ત્રી લાપ્લાસે એવી સૂચના કરી હતી કે સૂર્ય જેમજેમ ઠંડો પડતો ગયો તેમતેમ તેમાથી વાયુની વીંટીના આકારની જ્વાળાઓ છૂટી પડવા લાગી, અને તે જ્વાળાઓમાથી બધા ગ્રહો ઉત્પન્ન થયા આ પ્રકારની ઉત્પત્તિને લીધે ગ્રહો સૂર્યની આસપાસ એક જ દિશામા ફરે છે તે હકીકતની સમજૂતી કઈક મળી વળી શનિની આસપાસ એક વર્તુલાકાર વાદળુ છે તે ઉપરથી એમ

અનુમાન કરાય કે કદાચ સૂર્યની આસપાસ પણ એવાં વાદળાંઓ હોય અને તેમાંથી ગ્રહો ઉદ્ભવે.

આ બધાં કારણોસર લાપ્લાસની સૂર્યમંડળની ઉત્પત્તિની કલ્પના ખગોળશાસ્ત્રીઓમાં ઘણી લોકપ્રિય થઈ પડી. પણ ધીમેધીમે તેમાં ખોડો જણાવા લાગી. ખાસ કરીને દૂરમાં દૂર ગ્રહના અંતરના જેટલી ત્રિજ્યાવાળું વાદળું સૂર્યની આસપાસ ન ફરી શકે એમ ગણિતશાસ્ત્રની ગણના ઉપરથી લાગ્યું, તેથી લાપ્લાસની સુંદર કલ્પના ખોટી ઠરી.

હવે પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ જુદા જ સંજોગોમાં થઈ છે એમ માનવામાં આવે છે. કરોડો વર્ષ પહેલાં એક તારો સૂર્યની નજીકથી પસાર થઈ ગયો અને ગુરુત્વાકર્ષણના બળને લીધે તે તારે સૂર્યમાંથી કેટલાક દ્રવ્યના લોચાઓ બહાર ખેંચ્યા અને તેમાંથી ગ્રહોની ઉત્પત્તિ થઈ. ગ્રહો સૂર્યની આસપાસ એક જ દિશામાં ફરે છે તે હકીકતની સમજૂતી આ નવી માન્યતા પ્રમાણે પણ આપી શકાય છે.

જો કોઈ તારો અને સૂર્યના એકબીજાની પાસે આવવાથી સૂર્યમંડળ ઉત્પન્ન થયું હોય, તો તારાઓના ઇતિહાસમાં આ ઘણો અદ્ભુત બનાવ ગણાય. તારાઓની વચ્ચેની ખાલી જગ્યા એટલી બધી વિસ્તૃત છે કે બે તારાઓને પાસે આવવાનો સંભવ અતિશય ઓછો ગણાય. આકાશ કેટલું બધું ખાલી છે તેનું એક દૃષ્ટાંત લઈએ. જો આપણે પ્રકાશના વેગથી મુસાફરી કરીએ તો પૃથ્વીની આસપાસ ફરતાં પા સેકંડ પણ ન થાય, પૃથ્વી છોડીને ચંદ્ર પર જતાં માત્ર દોઢ સેકંડ થાય, અને સૂર્ય સુધી પહોંચતા પણ આઠ મિનિટ જ લાગે, પણ સૂર્યમંડળની બહાર જવું હોય તો પાસેમાં પાસેના તારાને પહોંચતા ચાર વર્ષ લાગે. એટલે તારાઓના પ્રમાણમાં ખાલી જગ્યા ઘણી વધારે છે. આવા ખાલી આકાશમાં બે તારાઓ પાસે આવે એમ બનવાનો સંભવ ઘણો જ ઓછો છે. એમ ગણતરી કરવામાં આવી છે કે પૃથ્વીના ગર્ભમાં ૧૫ થી ૨૦ ટેનિસના દડાઓ છૂટાછવાયા ગમે તેમ ફેંક્યા હોય અને તેમાંના બેને પાસે આવવાનો જેટલો સંભવ છે તેટલો જ સંભવ બે તારાઓ પાસે આવવાનો છે. ટૂંકમાં આપણું સૂર્યમંડળ ઘણું અસામાન્ય છે. દૂરબીનથી અનેક તારાઓ તપાસવામાં આવ્યા છે પણ કોઈ ઠેકાણે તારાની આસપાસ ગ્રહો જણાયા નથી. આ કારણથી જો મનુષ્યને તેના નિવાસસ્થાન માટે અભિમાન ઉપજે તો તે સમજી શકાય એમ છે. આપણી પૃથ્વી બીજા તારાઓ જેટલી કદમાં મોટી નથી, અને તેનું તેજ પણ ઓછું છે. પરંતુ જે જાતનું ચેતન પૃથ્વી પર જોઈએ છીએ તેવું બીજે ક્યાંયે નથી. ચેતનનો આધાર સૂર્ય પર અને સૂર્યમંડળ જેવી રચના પર છે. જો બીજે કોઈ ઠેકાણે આવી રચના ન હોય, તો આપણે એવા નિર્ણય પર આવી શકીએ કે આ અગણિત તારાઓ અને નિહારિકાઓ જડ છે, માત્ર આપણી પૃથ્વી પર જ ચેતનનો વિકાસ થઈ શક્યો છે.

અત્યાર સુધી આપણે પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ વિશે વિચાર કર્યો. જેમ કોઈ મહાન વ્યક્તિના જીવનવૃત્તાંતમાં આપણે તેના કુટુંબની અને તેના નિવાસસ્થાનની ઓળખાણ આપીએ છીએ તેમ આપણે જોઈ ગયા કે પૃથ્વીના પિતાજી સૂર્ય છે અને ગ્રહો તેના બંધુઓ છે. પૃથ્વી પ્રથમ સૂર્યમાંથી આવી, પણ પછી પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવવા લાગી.

આ બનાવ ક્યારે બન્યો અથવા પૃથ્વીની ઉંમર કેટલી તે વિશે વૈજ્ઞાનિકોમાં મતભેદ છે, કારણ કે તે ઉંમર શોધવા વિજ્ઞાનની જુદીજુદી શાખાઓમાં જુદીજુદી ગણનાઓ

થાય છે પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પ્રમાણે પૃથ્વીની ઉંમર કાઢવાની એક રીત તેમા રહેલી યુરેનિયમ ધાતુ વિષેની છે યુરેનિયમ રાખ્યુ હોય તો અમુક વર્ષો પછી તેનો થોડો ભાગ સીસાના સ્વરૂપમાં બદલાયેલો માલુમ પડે છે માટે પૃથ્વીના યુરેનિયમના એક નમૂનાનો કેટલો ભાગ બદલાયો છે તે કાઢી શકાય તો તે યુરેનિયમ કેટલા વર્ષોનુ જૂનુ છે તે કાઢી શકાય આવી કંઈક ગણતરી પરથી પૃથ્વીની ઉમર એકબે અબજ વર્ષની કાઢવામાં આવી છે ભૂવિદ્યા જાણનારાઓ પણ આ આંકડાને ટેકો આપે છે

ત્યારે એકબે અબજ વર્ષ પૂર્વે આપણી પૃથ્વીનો જન્મ થયો તે વખતે તે વાયુરૂપમા હતી અને ખૂબ જોરથી પોતાની ધરીની આસપાસ તે ફરતી હતી ધીમેધીમે તે પ્રવાહી થવા લાગી પૃથ્વીના દરિયામા ભરતીઓટ થવા લાગ્યા, અને તે વખતે દરિયામા ખૂબ પાણી હોવાને લીધે મોજાઓ ઘણાં ભયકર થતા એક વખત પૃથ્વી પોતાની ધરીની આસપાસ ત્રણ કલાકમા ફરતી હતી તે વખતે આ મોજાનો વેગ અને ભ્રમણનો વેગ બન્ને એકઠા થઈ ગયા અને પૃથ્વીમાથી એક ગોળો બહાર નીકળીને તેની આસપાસ ફરવા લાગ્યો. પૃથ્વીની આસપાસ ભ્રમણ કરનાર આ ગોળાનુ નામ ચદ્ર

આ ઉપરથી જણાશે કે પૃથ્વીને ચદ્રની માતા કહેવુ તે માત્ર કવિતાની દષ્ટિએ નહિ પણ વિજ્ઞાનની દષ્ટિએ પણ સાચુ છે 'ચદા'ની કવિતામા શ્રી નરસિંહરાવ ચદા પાસે બોલાવે છે.

"નામ ચદા મધુરુ મારુ પાડીયુ મુજ માડીએ"

તેમા પૃથ્વીને ચદ્રની માતા બનાવે છે, તે વિજ્ઞાનની દષ્ટિએ તદ્દન ખરુ છે પણ તે જ કવિતામા ચદા કહે છે

"તેજસ્વી સૂર્ય પિતાજી મારા તેમનાથી રેહુ બીની."

એટલે સૂર્યને ચદ્રના પિતા કહે છે, તે ખગોળશાસ્ત્ર પ્રમાણે ખરુ નથી સૂર્ય ચદ્રના પિતા નહિ પણ માતામહ થાય છે

ચદ્ર પૃથ્વીથી જુદો થયો તેની પહેલી અસર એ થઈ કે પૃથ્વીમા એક મોટો ખાડો પડ્યો આ ખાડો ધીમેધીમે પુરાવા લાગ્યો પણ તે હજુ સુધી છેક પુરાયો નથી એમ માનવામા આવે છે કે હાલનો પસિફિક મહાસાગર તે ખાડાનો થોડો રહી ગયેલો ભાગ બનાવે છે પૃથ્વી પર થતાં ભરતીઓટના ઘર્ષણમા પૃથ્વીની ભ્રમણશક્તિ વપરાવા લાગી, અને તેથી તેનું ફરવાનુ વધારે ને વધારે મદ થવા લાગ્યુ તેની સાથે ચદ્ર પણ વધારે ને વધારે દૂર જવા લાગ્યો અત્યારે ચદ્ર પૃથ્વીથી લગભગ અઢી લાખ માઈલ આઘો છે

જેમજેમ પૃથ્વી ટાઢી થતી ગઈ તેમતેમ તેના પર જીવનવતા પ્રાણીઓ અને ફુલઝાડની ઉત્પત્તિ થવા લાગી. જડ પૃથ્વીમા ચેતનની શરૂઆત શી રીતે થઈ તે પ્રશ્નનો નિકાલ હજુ આવ્યો નથી પૃથ્વીના ઇતિહાસની સાકળમા આ ખૂટતી કડી છે એક એવી પણ માન્યતા રાખવામાં આવે છે કે જડ અને ચેતનમા મૌલિક ભેદ નથી, અને તેથી પૃથ્વીની તે વખતની ગરમી અને તેના બીજા સજોગોમા જડમાથી પણ ચેતન થાય આ માત્ર કલ્પના જ છે અને તે માટે પુરાવો મેળવી શકાય એમ નથી તે ગમે તેમ હોય, પણ એકવાર જીવનની શરૂઆત થયેલી આપણે ગણીએ તો તે ઉપરથી બધી જાતનાં પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિઓ ઉત્પન્ન થયાનુ સમજી શકાય છે.

એક ખ્રિસ્તી માન્યતા પ્રમાણે બધી જાતના પ્રાણીઓનુ સર્જન એકસાથે થયુ હતું.

પછી એક મોટી રેલ આવી તેમા બધાનો નાશ થયો માત્ર નોહની હોડીમાં દરેક જાતના બબ્બે પ્રાણીઓ બચી ગયા અને તેમાથી હાલના પ્રાણીઓનો વંશ શરૂ થયો છે

આ માન્યતાને લીધે ૧૯મા સૈકામા પ્રખ્યાત પ્રાણીશાસ્ત્રી ડાર્વિનના ઉત્ક્રાન્તિવાદનો ઘણો વિરોધ થયો ડાર્વિને ઘણી સ્પષ્ટ અને જોરદાર દલીલોથી સિદ્ધ કરી આપ્યુ કે પૃથ્વી પર વસતા પ્રાણીઓ એકબીજાથી છેક જુદા નથી, બધા એકબીજાને કોઈક રીતે મળતા આવે છે, એટલે બધાને એક પ્રાણીવૃક્ષમા ગોઠવી શકાય ડાર્વિનના મૃત્યુ પછી એના સિદ્ધાતમા કેટલાક મહત્ત્વના ફેરફાર થયા છે, પણ ઉત્ક્રાતિની મૂળ કલ્પનાને વધારે ટેકો મળ્યો છે આ પ્રાણીવૃક્ષ પ્રમાણે જોતા મનુષ્યો વાદરામાથી ઊતરી આવેલા નથી, પણ મનુષ્ય અને વાદરો બન્ને એક વાંદરીને મળતા પ્રાણીના વશજો છે, એટલે વાદરાઓ આપણા વડદાદા થતા નથી પણ આપણા પિતરાઈઓ થાય છે

ડાર્વિનના ઉત્ક્રાન્તિવાદ માટે એટલી બધી ચર્ચાઓ થાય છે કે તે વિષે થોડો વિચાર કરીએ આપણે શા માટે માનવુ જોઈએ કે દુનિયાના બધા પ્રાણીઓ અમુક રીતે બદલાતાં-બદલાતા હાલના જેવા સ્વરૂપો ધરાવે છે ? માટે ઉત્ક્રાન્તિવાદ વિષેનો થોડો પુરાવો તપાસીએ

દુનિયામા અઢી લાખ પ્રકારના પ્રાણીઓ વસે છે, પણ તે બધાને અમુકઅમુક વર્ગોમા ગોઠવી શકાય છે વળી તેઓમા કેટલુક અણધાર્યું સરખાપણુ મળી આવે છે બેલોન નામના પ્રાણીશાસ્ત્રીએ એક પખીના અને મનુષ્યના હાડપિંજરમા ઘણુ સરખાપણુ બતાવ્યુ હતુ વળી મનુષ્યનો હાથ, કૂતરાનો પગ, અને ચામાચીડિયાની પાખ ઘણા મળતા આવે છે વળી જિરાફ જેવા લાબા પ્રાણીની ડોકમા સાત જ હાડકા છે, અને બીજા કેટલાક પશુઓની ડોકમાં તેટલા જ હાડકા હોય છે

બીજી જાતનો પુરાવો કેટલાક નકામા અવયવોના અવલોકનથી મળે છે વ્હેલ માછલીને પાછલા ભાગમા એક નકામુ નાનુ અગ છે, અને માછલીઓમા એક નકામી ત્રીજી આખ હોય છે

વળી કેટલીકવાર એવુ બને છે કે કેટલાક પ્રાણીઓ એમના પૂર્વજો જેવુ આચરણ કરે છે કેટલાક પાળેલા પ્રાણીઓ જગલી પ્રાણીઓ જેવી રીતે વર્તે છે

ઉત્ક્રાન્તિવાદ માટે સુદર પુરાવો ભૂવિદ્યાના સશોધનોમાથી મળી આવે છે ઘોડાનો ઇતિહાસ ઘણો રસમય છે હજારો અને લાખો વર્ષ ઉપર ઘોડાની જાત કેવી હતી તે તેના હાડપિંજરો મળી આવે છે તે ઉપરથી જાણી શકાય છે ૫૦ થી ૬૦ લાખ વર્ષ પહેલાં તેનુ કદ શિયાળ જેટલુ હતુ અને તેના પગને પાચ આગળા હતા ધીમેધીમે તેનાં આગળા ઓછા થતા ગયા અને ૫૦ થી ૬૦ લાખ વર્ષમા તેની ઊંચાઈ ૪ થી ૪॥ ફૂટ વધી

આ બધા પુરાવા પરથી આપણે એમ માનીએ કે મનુષ્યની શરૂઆત આદમ અને ઈવથી થઈ નથી, પણ આપણે બીજા પ્રાણીઓમાથી બદલાતા મનુષ્યો થયા છીએ સૌથી પહેલાં પૃથ્વી પર પ્રાણીઓમા જળચરો ઉત્પન્ન થયા, તેમાના થોડાકે જમીન પર આવવાની શરૂઆત કરી જમીન પર તે વખતે પ્રાણીઓ થોડા જ હતા, તેથી એમને હરવાફરવાની જગા પુષ્કળ હતી અને ત્યા એમને બીજા પ્રાણીઓનો ભય ન હતો એટલે પૃથ્વી પર વસતા પ્રાણીઓની સખ્યા વધતી ગઈ શરૂઆતમા એટલે ૧૦ કરોડ વર્ષ પૂર્વે પૃથ્વી પરનાં પ્રાણીઓ ઘણી જ મોટી કદના હતા ૮૦ ફૂટ લાંબા અને ૨૦ ફૂટ ઊંચા મગરો જેવાં

પ્રાણીઓ પૃથ્વી પર ઘૂમતા હતા પણ એમના ગજાવર શરીરને લીધે તેઓનો નાશ થયો, કારણ કે જરૂરને વખતે તેઓ પોતાનાં શરીર ઝટ વાળી શકતા નહિ બીજા અનેક કારણોને લીધે પ્રાણીઓનો નાશ થયો અને પ્રાણીઓની નવી જાતો ઉત્પન્ન થવા લાગી પૃથ્વીની હવામા ઘણા ફેરફારો થયા, અને તેને લીધે તે હવાને અનુકૂળ આવી શકે એવા પ્રાણીઓ જ જીવી શક્યા. કેટલીકવાર જ્વાળામુખી પર્વત ફાટવાને લીધે પાણી હતુ ત્યા જમીન થઈ ગઈ તેથી જે પાણીમા રહેનારા પ્રાણીઓ જમીનના જીવનને ટેવાઈ શક્યા તે જ પૃથ્વી પર રહ્યા. આવી જ રીતે જે કરચલાઓ જમીન પર રહેવા આવ્યા તેના વશજોમાથી કીડીઓ ઉત્પન્ન થયા

આ પ્રમાણે પ્રાણીઓમા ફેરફારો થતા ચાલ્યા, અને એમ થતાથતા ઝાડ પર રહેનારા વાદરાની જાતના પ્રાણીઓ થયા. તેમાં ઉરાગઉટાંગ અને શિમ્પેન્ઝિ પણ થયા પછી એક વાદરાએ બે પગ પર પોતાના શરીરને સમતોલ રાખીને બીજા બે પગથી ઝાડ પરના ફળ તોડવાનુ અને બીજુ કામ શરૂ કર્યું આમ કરવાથી બીજા વાદરાઓ કરતા તેમનું જીવન સરળ થઈ ગયુ એમને કામ કરવાને બે હાથ મળ્યા અને તેથી તેમને ઘણો જ ફાયદો થયો તેમનુ મગજ પણ વધારે ખીલતુ ગયુ અને આ પ્રમાણે મનુષ્યજાતિની શરૂઆત થઈ

પહેલો મનુષ્ય કેટલાં વર્ષો પર થઈ ગયો તે વિષે હજુ ચોક્કસ નિર્ણય થયો નથી પણ એમ મનાય છે કે આ પૃથ્વી પર મનુષ્યજાતિનો ઇતિહાસ અઢીત્રણ લાખ વર્ષનો છે

ઘણા વર્ષો સુધી મનુષ્ય જંગલી રહ્યો સસ્કૃતિની શરૂઆત છેલ્લા ૧૦,૦૦૦ વર્ષથી વધારે જૂની ન કહેવાય વેદકાળમા આર્યસસ્કૃતિ હતી, પણ તે કાળ ચોક્કસ થયો નથી લોકમાન્ય તિલકના અભિપ્રાય પ્રમાણે વેદ આશરે ઇ પૂ ૪૫૦૦મા લખાયા હતા. અને જેકોબીના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેનો સમય ઇ પૂ. ૪૦૦૦નો છે. ડૉ રાધાકૃષ્ણન તેમને ઇ પૂ ૧૫૦૦થી વધારે મોડા લખેલા ગણી શકતા નથી

જોકે મનુષ્યે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવાની શરૂઆત ઘણા જૂના સમયથી કરી છે, પણ વિજ્ઞાનની ઘણીખરી પ્રગતિ છેલ્લા ૨૦૦–૩૦૦ વર્ષોમા થઈ છે દરરોજ નવીનવી શોધો થતી જાય છે, અને કુદરતના અધકારમા રહેલા રાજ્યના થોડાથોડા ભાગ પર વિજ્ઞાન દરરોજ વિજય મેળવતુ જાય છે

આ જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, પ્રગતિ અને સસ્કૃતિનુ અતિમ સ્વરૂપ શુ થશે તે વિજ્ઞાન કહી શકતુ નથી વિજ્ઞાનની શોધો ક્યા અટકશે તે પણ કહી શકાતુ નથી એક વખત કવિવર ટાગોર અમેરિકા ગયા હતા ત્યા તેમણે ત્યાના ઘણા માળવાળા મકાનો જોયા ત્યારપછી એમને વિચાર આવ્યો હતો કે આ માળની સખ્યા અટકશે ક્યાં ? તે જ પ્રમાણે આપણુ વિજ્ઞાન આપણને ક્યાં લઈ જાય છે તે માટે સાવચેતી રાખવી જોઈએ વિજ્ઞાનનો સદુપયોગ થાય તેમા જ મનુષ્યજાતિનુ શ્રેય રહેલુ છે

નૂતન વર્ષ : ૧૯૯૧

રતુભાઈ ના. દેશાઈ

(અનુષ્ટુપ)

"વિશ્વકેરે મહાદ્વારે, આવી હું છું ઊભું અહીં;
તમારા સ્નેહ સાદોની જોઉં છું નિત્ય વાટડી.

દીર્ઘકાળ થકી ઊભું, તપન્તું દિનરાત હું;
વિચારું: 'જાય છે ક્યારે જૂનું વર્ષ વિરાટ શું?'

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

લાવ્યું છું મમ સંગ હું અભિનવાં રત્નો સદાશાતણાં,
સ્વપ્નો નીલમ શા અસંખ્ય નવલાં, રંગીન બીજાં ઘણાં.
કાન્તિ—શાન્તિતણી તરંગરમણા કાલોદરે હું ધરી
લાવ્યું છું તમ કાજ હું અવનવી આશ્ચર્યસૃષ્ટિ ભરી

ને હું નૂતન યુગના રસભર્યાં આદર્શ મોંઘા તથા
તેજસ્વી નવધર્મની ભભકતી ત્યાગોતણી હૈં કથા,
ને પેગામ મહાન ઉચ્ચ પ્રભુના શાન્તિ, અહિંસાભર્યાં;
લાવ્યું છું, પયગંબરો ભવિષના વ્યોમાકથી ઊતર્યા."

× × ×

(મિશ્ર ઉપજાતિ)

અને ત્યહીં નૂતન વર્ષ કેરા
સુણી સુણી શબ્દ રસાળ એવા,
જગર્જનોએ સહુ એકસાથે
ઉત્કંઠ હૈયે સ્થિર નેન માંડી,
જૂનું હતું તે સઘળું જ છાડી,
નિમંત્ર્યું હા, નૂતન વર્ષને ત્યાં.

(અનુષ્ટુપ)

વીતે છે રાત લાંબી ને પામે અનંતમાં લય;
ઊગે ત્યાં વિશ્વઓવારે ભાનુ નૂતન અક્ષય.
પધાર્યું પાય ધારંતું, ધીરેધીરે ધરા પરે
નવેલી વેલી શું વર્ષ વિશ્વવૃક્ષ પરે ચડે!

× × ×

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

સમૃદ્ધિ, રસછેળ, સ્નેહ સદને, સ્વાતંત્ર્ય, શાંતિ, ક્ષમા,
અંગેઅંગ નવીન તેજ ધરતું, ભાલે નવી લાલિમા,
હૈયે રંકજનોતણું હિત લઈ, કલ્યાણ લૈ વાણીમાં,
આંખોમાં જગએકયના જલ ભરી આવ્યું મહાપર્વ આ!

આવો બાંધવ, બેનડી, પ્રિયજનો, આવો સખા ને સખી,
આવો ઓ જગઆળથી જળી રહ્યા દીનો, દરિદ્રો, દુખી,
આવો સંત, ઋષિજનો, કવિજનો, દ્રષ્ટા, તપસ્વી, મુનિ,
રાચો સૌ કરમાં દઈ કર અહા! આજે મહાપર્વણી!

આજે તો નવ હોય ભેદ અહિંયા, ના રાગ, ના દ્વેષ વા,
ભૂલીને ગતકાળ આજ વસમો, ભાવીપથો દેખવા;
આજે સાંપ્રતની મહીં વિચરવુ ઉલ્લાસ સંગે નવા,
સહેતો સહુ સાથ સ્નેહભરિયા સ્વાદુ મહા સાધવા!

ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યનો એક પ્રશ્ન*

નવલરામ ત્રિવેદી એમ. એ.

પ્રકૃતિ તે પ્રેમી ન હોય ત્યારે નાયક અને નાયિકાએ શુ કરવુ એ પ્રશ્ન ગુજરાતી સાહિત્યમા ઘણો જૂનો છે

કવિ સામળભટે 'વિદ્યાવિલાસિની'ની વાર્તામા અને 'સુન્દર કામદાર'ની વાર્તામા આ જ પ્રશ્ન લીધો છે રાજપુત્રી વિદ્યાવિલાસિની પ્રધાનપુત્રની સાથે પ્રેમમા પડે છે પણ પ્રધાનપુત્ર બીકણ હોઈ પ્રપચ કરી છટકી જાય છે, અને પોતાને બદલે મૂરખભટને ગોઠવી દે છે તે જ પ્રમાણે 'સુન્દર કામદાર'મા પણ રાજપુત્રીને પોતાના પ્રેમી પ્રધાનપુત્રને બદલે મૂરખાની સાથે પરણવુ પડે છે અહી પ્રેમી તેને દગો દઈ ચાલ્યો જાય છે, એટલે હવે આ નાયિકાઓએ પતિમાથી જ પ્રેમીને પ્રકટાવવો રહ્યો તે માટે સામળભટ ચમત્કારનો આશ્રય લે છે અધ્યારુ મહારાજને ખેદ થાય છે કે મારો વિદ્યાર્થી મૂર્ખ રહી શકે જ કેમ? એટલે તે સરસ્વતીદેવી સમક્ષ મરવા તૈયાર થાય છે ત્યા દેવી પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને ચટ દઈ તલવાર વતી મૂર્ખની જીભ ઉપર કાપો પડતા ઝટ લઈને તે ચૌદવિદ્યાગુણજાણ બની જાય છે આ પ્રમાણે વિદ્યાની વિલાસિનીઓની મુશ્કેલીનો અત આવે છે પતિ એ જ સ્ત્રીનુ સર્વસ્વ છે, તો પછી તે પતિ તેનો પ્રેમી કેમ ન બની શકે? તેમા કાઈ અડચણ જેવુ હોય તો સાક્ષાત દેવો સ્વર્ગમાથી આવીને ઊતરે શુ કાઈ અમારી રૂઢિઓ ઓછી જોરાવર છે?

ગોવર્ધનરામની કુમુદ પણ આમ જ પ્રમાદધન જેવા પથ્થરની સાથે પટકાય છે, અને રત્ન જેવો સરસ્વતીચદ્ર ધીમે રહીને બાજુએ ખસી જાય છે અર્વાચીન યુગના ગોવર્ધન-રામમા સામળના જેવો ચમત્કાર ઉપજાવવાની શ્રદ્ધા ન હતી, છતા તેમની હિમ્મત જબરી હતી એટલે જ્યારે કુમુદ રડતીરડતી તેના આ ધર્મપિતા પાસે મૂર્ખ પતિની વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરવા આવી ત્યારે ગોવર્ધનરામે તેનુ અસહ્ય દુઃખ જોઈ પ્રમાદધનને દરિયામા ડુબાડી દીધો અને રક કુમુદને છોડાવી આ પણ એક જાતનો ચમત્કાર નહિ તોપણ અસામાન્ય ઉપાય તો ગણાય જ બધી જ કુમુદોના પ્રમાદો આ પ્રમાણે દરિયામા ડૂબી જતા નથી, એટલુ જ નહિ પણ અનેક કુમુદોને નિભાવી ન શકાય તેવા જીવનથી છૂટી જવા માટે સ્ટવનો આશ્રય શોધવો પડે છે પરતુ ગોવર્ધનરામે તો ન્યાયાધીશ તરીકે પ્રમાદને મૃત્યુદડ ફરમાવ્યો, અને એ પ્રમાણે ગાયને કસાઈવાડે મૂકી આવ્યાનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યાનો સતોષ લીધો પણ દયાધર્મી ગુજરાતીઓ આવી જમાઈહિંસા કેમ સહી શકે? એટલે 'પ્રમાદધનની પ્રભુતા'ના લેખકે પ્રમાદને સુધારીને જિવાડ્યો

પણ એમ કોઈ કોઈને સુધારી શકતુ નથી એટલે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ 'વેરની વસૂલાત'મા દર્શાવ્યુ કે સ્વાભાવિક રીતે તો એવુ બને કે નાયિકા પ્રેમીના વિયોગથી ઝૂરીને

* તા ૨૧-૧૦-૩૪ના રોજ માણસાના કુમાર શ્રી મોતીસિંહજી મહીડાએ યોજેલ શરદપૂર્ણિમા સમ્મેલનનિમિત્તે ચાંદોદ ટાઉન હોલમા શ્રી રામનારાયણ પાઠકના પ્રમુખપણા નીચે આપેલ ભાષણ

મરણ પામે—જેમ જગતકિશોરને ઝખતી તનમનનું બને છે તેમ પણ આ પ્રેમીનું શુ? તેમા તો શ્રી મુનશીએ ગોવર્ધનરામનુ અનુકરણ જ કર્યું છે સરસ્વતીચદ્ર કુમુદને નહિ તો તેની બહેન કુસુમને પરણી જાય છે, ત્યારે જગતકિશોર તનમનને એકે બહેન નથી તેથી કોઈ કુવારો રહી જતો નથી તે તનમનની બહેન નહિ તો તેની બહેનપણી રમાની સાથે લગ્ન કરી નાખે છે વારુ સૌ સારુ જેનુ છેવટ સારું!

શ્રી રમણલાલ દેસાઈ તેમની હમણા જ પ્રકટ થયેલી નવલકથા 'પત્રલાલસા'મા આ જ પ્રશ્નમાં એક ડગલુ આગળ વધે છે નાયિકા મજરી સનાતનને ચાહે છે, પણ તેના માબાપ તેને એક આધેડ વયના જમીનદારની સાથે પરણાવી દે છે તેથી તનમનની માફક માદી પડી તે ઝૂરીઝૂરીને મરણ પામે છે આ વખત નવલકથાનો નાયક સનાતન મજરીની બહેન કોઈ પુષ્પાને પરણી જતો નથી, પણ પતિતાઓનો ઉદ્ધાર કરવાના પવિત્ર કામમા લાગી જાય છે

આ બધી વાર્તાઓમા 'પત્રલાલસા'મા દેખાતો પતિ સૌથી વધારે ઉદાર છે. તે મજરીના દેહને પોતાની માલિકીની માને છે, છતા તેના ઉપર જુલમ કરતો નથી ત્યારે 'વેરની વસૂલાત'નો કરમદાસ શેઠ તનમનના તનનો કબજો લેવા માટે ઘણુ મથે છે, જોકે તેમા તે ફાવી શકતો નથી બિચારી કુમુદ

> "પ્રમાદધન મુજ સ્વામી સાચા
> તે વિણ જહુ અન્ય બીજુ"

એવો આત્મવચક જાપ જપી, પ્રમાદને પોતાનુ સર્વસ્વ સમર્પવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ આ નાલાયક પતિને તેની બિલકુલ કદર નથી

આ પ્રશ્નનો સાચો નિવેડો તો પતિ જ લાવી શકે તેનુ દૃષ્ટાત કાઠિયાવાડી લોકવાર્તા પૂરુ પાડે છે આણલદે દેવરાને ચાહતી હતી, પણ તેના વડીલોએ તેને ઢોલરાની સાથે પરણાવી સાસરે ગયા પછી આણલદે નિશદિન દેવરાનું ધ્યાન ધરે છે, અને ઘણો પ્રયત્ન કરવા છતા તેનુ મન ઢોલરા તરફ વળતુ નથી ઢોલરો શરૂઆતમા તો પતિ તરીકેની સત્તા ચલાવવા જાય છે, પણ આણલદેના શુદ્ધ પ્રેમની ઉત્કટતા જોઈ તેનુ નિખાલસ હૃદય પીગળી જાય છે અને તે આણલદેને લઈ દેવરાની પાસે જાય છે અને આ સાચા પ્રેમીઓનુ લગ્ન કરાવી આપે છે ઉપકારવશ દેવરો પોતાની બે બહેનોને ઢોલરાની સાથે પરણાવે છે અને હૃદયનો ઉદ્ગાર કાઢે છે—

> "દીકરીયુ દેવાય, વહુ તો દેવાય નઈ,
> એક સાટે બે જાય, ઢાલ માગે તોયે ઢોલરો."

બળતાં ગુલાબો

સુન્દરમ્

અહો એ ચાલતી, એવું ચાલવા હું મરુ મથી
અગ્નિની અંગીઠીમા કાં ગુલાબો બળતા નથી? ૧

ગુલાબથી યે વધુ લાલિમાભર્યાં
એ પાદપદ્મો અહિયાં પળે છે.
એ લાલિમાના લસતા વિલાસમા
પરાસ્ત નેત્રો સહુના ચળે છે. ૨

કમાનો નેત્રની ભાગે, પ્રજ્ઞાના પુલ તૂટતા
રૂપની ભરતીમાં ત્યાં ઘોડા શા પૂર છૂટતાં. ૩

મધ્યાહ્ન છે મે મહિનાતણો ને
રસ્તો રચ્યો ડામરથી ધખ્યો છે,
પ્રશસ્ત હર્મ્યોની કતાર કૂબડી
ન ઢાળતી ઇંચિની એક છાયડી ૪

ચળે છે ચિત્ત મારું હા, કેવુ આ ચાલતી અહો,
અગ્નિની અંગીઠીમા કા ગુલાબો વેરતી કહો? ૫

આખોટતી એ પળતા પગોમા
દૃષ્ટિ રહી દોડી બની જ આંધી,
રે આ જતી કો અડવા પગે ત્યા
કાં સ્વસ્થતા આટલુ જોઈ ત્યાગી? ૬

ને હુ પળું ત્યાં રગદોળતો મતિ
એના પગોમા, ઘડી ચિત્ત ચિતવુ
આ અગ્નિશેકી સડકે જ ચાલવા
સામર્થ્ય ક્યાંથી લઈ આવી એ હશે? ૭

જ્વાલા સમો પૃથ્વી ઉરેથી ફૂટે
વિચાર, છાતી મુજ શ્વાસ ઘૂટે.

સંસારે અગ્નિશય્યામાં ઉરનું ગુલ એહણે
હજારો વાર કૈં બાળ્યુ હશે જીવનના રણે. ૮

હવે ભલે મે મહિનો સદા હો,
તાતી ભલે ડામરની સડક હો,
હૈયુ ગુલાબી ધર્યું અંગીઠીમા,
ચિંતા પછી કરવી દેહ ગુલાબીની કા? ૯

અગ્નિની અગીઠીમા આ ગુલાબો બળતા નથી,
અહો, એ ચાલતી, મારી માત તો મરતી નથી ૧૦

'મુંબઈ ક્રૉનિકલ'નો ખાસ મહાસભા અંક

ડૉ. સુમન્ત મહેતા

'મુંબઈ ક્રૉનિકલ'નું દૈનિક છાપું રાષ્ટ્રીય મહાસભાના બે વખત પ્રમુખ થઈ ગયેલા દેશનેતા સર ફિરોજશાહ મહેતાએ ૨૧ વર્ષ પહેલાં શરૂ કર્યું હતું આજે તેનું તંત્રીપદ રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં આગળપડતા જુવાન મુસ્લિમ શ્રી બેલ્વીના હાથમાં છે રાષ્ટ્રીય મહાસભા ભરાય તે પહેલાં દેશના આગેવાનોના વિચારો કઈ દિશામાં દોરાઈ રહ્યા છે તે જાણવા માટે (અને થોડીઘણી કાંઈ કમાણી કરવા માટે), દરેક મહાસભા વખતે ખાસ અંક કાઢવામાં આવે છે આવો અંક તૈયાર કરવા માટે ઘણા દિવસ પહેલાં લેખો મગાવવા પડે છે, અને આ વર્ષના અધિવેશનમાં જે મોટામોટા પ્રશ્નો ચર્ચાયા— (૧) મહાત્માજીનું છૂટા થવું, (૨) મહાસભાના બંધારણમાં અનેક સુધારા, (૩) ગ્રામઉદ્યોગો સજીવન કરવા માટે એક તંત્રની સ્થાપના વગેરે—તેમનો સમાવેશ આ અંકમાં થઈ શક્યો નથી આ કારણને લીધે અંક જાણે જૂનો અને મોળો હોય એવી છાપ પડે છે, તે છતાં ઘણા જાણીતા આગેવાનોએ પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા છે અને બીજા કેટલાકના સંદેશા ટાંકયા છે તે જાણવા અને વિચારવા જેવા છે અને પ્રેરણાત્મક છે મોટા લગભગ ૧૬૦ પાનાના અંકની કિંમત માત્ર આઠ આના રાખી છે એ જરૂર કહેવાય

આ અંકમાં મહાસભાવાદી ન હોય એવાએ પણ લેખો લખ્યા છે અને જે ઉત્તમ ચીજો તરફ મારું લક્ષ દોરાયું છે તેની નોંધ અહીં ટાંકું છું

૧૮૮૫ની સાલમાં મુંબઈમાં મહાસભાની સ્થાપના થઈ તેમાં ૭૨ પ્રતિનિધિઓ હાજર હતા આ સભાની છબી આકર્ષક છે તે ઉપરાંત દેશના મહાપુરુષો—કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, શ્રી દાદાભાઈ નવરોજી, શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ, શ્રી ટિળક મહારાજ અને તે સિવાય બીજા લેખકો વગેરેની સોંદોહદસી છબીઓ આપી છે

કવિ રવીન્દ્રનાથે પ્રસંગને અનુકૂળ સંદેશો આપ્યો છે, "નિરાશાની જેવી ભયંકર બીજી કોઈ ગુલામી નથી, કારણ કે તેને લીધે મનુષ્ય આત્મશ્રદ્ધા ખુએ છે અને પોતાની નબળાઈની ગુલામીમાંથી છૂટી શકતો નથી"

સરહદના નેતા અબ્દુલ ગફાર ખાને બહુ સુંદર વસ્તુ કહી છે "હિંદુમુસ્લિમ એખલાસ સિવાય સ્વરાજ મેળવવું એ અશક્ય છે, પણ તે એખલાસ પરસ્પર ભાઈચારા અને આદરથી બંધાયેલો હોવો જોઈએ, ધરછોડ અને સાટાથી મેળવેલો કામ ન લાગે"

જુવાન સમાજવાદી મસાણીએ બતાવ્યું છે કે આજ સુધી મહાસભામાં શિક્ષિત અને મૂડીવાળા આગેવાનો રાજકીય અને સામાજિક અન્યાયની સામે લડયા છે સરકારે બ્રિટિશ લોકોને રદપાર રાગવડો આપીને વેપાર, ઉદ્યોગો વગેરે ખીલવ્યા છે, અને રાજ્યકારભારમાં બધી ઊંચા પગારની નોકરીઓ અંગ્રેજોને અપાતી હતી તેની સામે તેઓ ભારે લડત લડયા છે.

હવે બીજુ તત્ત્વ ઉમેરાય છે બ્રિટિશ સલ્તનતનો કારભાર અને હિંદી જમીનદારો તથા મૂડીવાળાઓની સ્વાર્થબુદ્ધિને લીધે ખેડૂતો, કામગરો અને ગરીબ મધ્યમવર્ગમા જે હદપાર દયાજનક કંગાલિયત અને બેકારી પેદા થયા છે તેની સામે લડવુ પડશે એવુ ભાન થયુ છે

પંજાબના ડૉ મહમદ આલમ સૂચવે છે કે ધર્મને બહાને અગર કોમના આધારે નાગરિક હક્કો માગવા એ તત્ત્વ ઝેરી છે અને નષ્ટ કરવુ જોઈએ સર હરિસિંગ ગૌર થોડા પગલા આગળ જઈને કહે છે કે જ્યારે હિંદી પ્રજા ‘ ધર્મ ’ના ખોટા નામની નીચે છુપાયેલા વહેમોનો નાશ નહિ કરે ત્યા સુધી સાચી સ્વતંત્રતાની ભાવના વિકાસ પામવાની નથી આખા જગતનો ઇતિહાસ બતાવી આપે છે કે જ્યા ધર્મથી અંધશ્રદ્ધા છે ત્યા સ્વતંત્રતાને ખીલવાનો અવકાશ રહ્યો નથી

પૂના કાયદાની કૉલેજના પ્રમુખ શ્રી ઘારપુરે પોતાની કૉલેજનો ઇતિહાસ આપીને એક ઉત્તમ સૂચના કરે છે કાયદાઓ પ્રજાની સંસ્કૃતિના પ્રતિબિંબ જેવા છે, અને કાયદાથી સંસ્કૃતિ ઘડાય પણ છે, માટે કાયદાના મૂળતત્ત્વો કયા છે તેમનુ શિક્ષણ આમવર્ગને આપવાની જરૂર છે

એક લેખક જણાવે છે કે મુંબઈમા લગભગ ૮૦ કોમી વૉલટિયરોની સંસ્થા છે જો આ બધી સંસ્થાઓ કોમી તત્ત્વ છોડી દઈને એક સર્વસામાન્ય લશ્કરમા ભેળાઈ જાય તો શહેરને ઘણો લાભ થાય આ સૂચના અમલ કરવા જેવી છે કોમી હોવા છતા આવી ટુકડીઓમા બીજી ટુકડીઓ કે કોમો પ્રત્યે વિરોધ નથી હોતો તે છતા સૂચના સ્તુત્ય છે, અને આખા દેશને લાગુ પડે છે

જાણીતા લેખક શ્રી રામાનંદ ચેટરજીએ જણાવ્યુ છે કે માત્ર ધર્મ અને સામાજિક ક્ષેત્રમા નહિ પણ રાજકારણ, આર્થિક વ્યવસ્થા, ઉદ્યોગ અને રાષ્ટ્રની બધી વિચારણામા ટીકાત્મક સૂચના માટે ખુલ્લુ દ્વાર રહેવુ જોઈએ ડિમૉક્રેસિ ટીકાની છૂટ વિના સભવે જ નહિ, પણ હાલમા કેટલાક દેશનેતાઓના આપખુદ અને જોહુકમી વલણને રોકવા માટે આ લેખ લખાયો છે નેતાઓ બતાવે એ માર્ગે ચાલો એ સલાહ આવશ્યક છે, પણ તેના જડ અમલથી પ્રજાવિકાસનુ જે મૂળતત્ત્વ છે તે નાશ પામે છે એ નેતાઓએ સમજવાની જરૂર છે

સર ફિરોઝ શેઠનાનો વિનીત પક્ષ વિષેનો લેખ એટલા માટે વાચવા જેવો છે કે છેલ્લા પચીસ વર્ષમા હિંદી પ્રજામા આટઆટલી શક્તિ વધી તે છતા એમના માનસ પર અસર થતી નથી છેલ્લા ફ્રેંચ રાજાઓની માફક આ વિનીતો નથી કાઈ શીખી શકતા કે નથી કાઈ ભૂલી શકતા

સમાજવાદને લગતા થોડા લેખો છે તે વાચવા જેવા છે શ્રી કમળાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયે જર્મનીના રાષ્ટ્રીય સમાજવાદથી જે ભયંકર સ્થિતિ ઊભી થઈ છે તેનો ચિતાર આપ્યો છે. જ્યા રાજસત્તા કામગરો (માનસિક કે બૌદ્ધિક કામગરોનો સમાવેશ થાય છે)ના હાથમા નથી અને માત્ર રાષ્ટ્રીય સંગઠનની યોજના થાય છે ત્યા આવુ વિપરીત પરિણામ આવવાનો સંભવ છે એવી ચેતવણી મળે છે પ્રો ગુરમુખસિંહ લખે છે કે સમાજવાદી પક્ષનુ જોર વધવાનું છે, કા તો એ મહાસભાને હાથમા લઈ લેશે એટલે કબજે કરશે અગર મહાસભામાંથી નીકળી જશે. દેશમાં નવા વિચારો ફેલાઈ રહ્યા છે, જૂના વિચારોની સામે બંડ જાગે

છે જૂના માર્ગોની નિષ્ફળતા પ્રગટ થઈ છે તે તરફ આગેવાનો દુર્લક્ષ ન રાખે અને સાચી વસ્તુસ્થિતિ જોવાનો પ્રયાસ કરે એવી સૂચના એ લેખમા થઈ છે. આંધ્રના શ્રી પટ્ટાભિ-સીતારામૈયા વર્ણાશ્રમમાંથી નવી રાજકીય સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરવાના સ્વપ્ન સેવે છે આ બધા મતભેદોની બાબતમા પ્રો પુણતાંબેકર જણાવે છે કે હાલમા બે મતની વચ્ચે ખેંચતાણ ચાલી રહી છે કેટલાક એમ માને છે કે જૂના ધર્મ અને સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વોને છોલીને, રંગરોગાન કરીને ફરી બળવાન, સુન્દર અને પ્રેરણાત્મક બનાવી શકાશે, બીજો મત એવુ માને છે કે રાજકીય અને આર્થિક લડતને હાલમા અગ્રસ્થાન આપવુ અને જેવી રીતે બીજા દેશોમા સંસ્કૃતિનુ પુનર્વિધાન થયુ છે તેવુ આપણા દેશમા લડતને પરિણામે થતુ જશે

વિનીત પક્ષના એક ' આગેવાન ' વિનવે છે કે જેવી રીતે ૧૯૧૬ની સાલમા લોકમાન્ય ટિળકનો જહાલ પક્ષ કોંગ્રેસ (મોડરેટ)ની સાથે એકઠો થઈ ગયો અને હિંદુમુસ્લિમ પણ એકમત થયા તેવી રીતે હવે પ્રસગ આવ્યો છે કે જ્યારે બધા પક્ષો એકઠા થઈને સ્વરાજ્ય માટે ઝુબેશ ઉપાડે એ જાણીતી વાત છે કે વિનીત પક્ષમા આગેવાન જેવુ કાંઈ છે જ નહિ, કારણ કે જ્યા કાંઈ પાછળ હોય ત્યા થોડા આગેવાન થઈ શકે, અને બીજુ આ સ્થિર ઊભા રહેલા અથવા ખુરશીમા બેઠેલા માણસોને આગે ક્યા જવાનુ હોય ' આ લેખક કહે છે કે મહાસભા બળવાન સંસ્થા નથી, બળવાન હોત તો તેના ફળ જણાઈ આવત નહિ ? સ્વરાજ્ય તો આઘુ જતુ જાય છે, હિંદુમુસ્લિમ ઐક્યમા પીછેહઠ થઈ છે, દારૂતાડીની ખપત ઓછી થઈ નથી, ગ્રામોદ્ધારના ચિહ્નો ખાસ જણાતા નથી, ગ્રામધધાઓ ખીલ્યા નથી, અત્યજોદ્ધાર થયો નથી—સામાજિક કે આર્થિક

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી એવુ માને છે કે બ્રિટિશ પ્રજાને હવે ડિમોક્રેસિમા શ્રદ્ધા રહી નથી, અને એવી બીક લાગે છે કે સામ્રાજ્યનુ જોર કમતી થતુ જાય છે તેથી હિંદને વધારે સત્તા આપતા આનાકાની કરે છે તેથી એમની સલાહ એવી છે કે " સ્વતત્રતા માટે બૂમરાણ કરવાથી ઊલટુ ઊંધુ પરિણામ આવવા સંભવ છે જે મહાસભાવાદીઓ સપૂર્ણ સ્વરાજ્યમા માને છે તે સ્વરાજ્ય લેવામા માને છે, સરકારના આપવામા નહિ અને શ્રી મુનશી હજી ધારાસભામા ગયા નથી ત્યાર પહેલા સલાહ આપે છે કે પ્રજાએ ધીરજ રાખીને ઊભા રહેવુ

વડોદરાના શ્રી ચીમનલાલ દાક્તરે એવી સૂચના કરી છે કે જો ધંધાદારી પાયા પર પ્રતિનિધિત્વ ગોઠવ્યુ હોય તો કોમી પ્રતિનિધિત્વનો આખો પ્રશ્ન ઊડી જાય છે. આ જાતની વ્યવસ્થા રશિયામા છે અને એ દૃષ્ટિએ એમનો લેખ વિચારવા જેવો છે

કર્ણાટકના કૌજલગી ઓગણીસમી સદીને છાજે એવુ લખે છે કે " વિશ્વબંધુત્વ એ હિંદીઓના હાડમાં છે." એમને પૂછી શકાય કે તેથી જ છસાત કરોડ અસ્પૃશ્યો અમાનુષી જીવન ગાળવા સર્જાયા છે ? આપણા દેશના જુઠ્ઠા વખાણ કરવામા દેશભક્તિ નથી પણ દેશદ્રોહ છે એ હિંદીઓએ સમજવાની જરૂર છે.

શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી લખે છે કે પારસીઓના ધર્માદા ફડો (ટાટા, વાડિયા, પારસી પચાયત વગેરે)નો વહીવટ સારો થઈ રહ્યો છે આપણા હિંદુઓના ટ્રસ્ટો નાના છે પણ સંખ્યામા ઘણા વધારે છે. ઘણા ટ્રસ્ટોનો સારો ઉપયોગ થતો નથી, કેટલાકનો ગેરઉપયોગ થાય છે, કેટલાકનો ઉદ્દેશ બદલીને વધારે ઉપયોગ કરી શકાય, માટે તેમ કરવા માટે એક મધ્યસ્થ બોર્ડ (હાઇકોર્ટની રજાથી) સ્થાપવાની જરૂર છે. આપણા મદિરો, મઠો, અન્નક્ષેત્રો,

ધર્માચાર્યોને લગતા કરોડો ને અબજો રૂપિયાના ફંડો છે કે જેની મદદથી સમાજહિતનાં અનેક કાર્યો કરી શકાય

મિ વાર્ટીએ આમવર્ગની કેળવણી માટે સૂચનાઓ કરી છે હવેના રચનાત્મક કાર્યમા સરકારોના પ્રચારનો પ્રશ્ન અને નિરક્ષરતા દૂર કરવાનો પ્રશ્ન લેવાય તો સારુ

શ્રી જાધવ મુબઈ ઇલાકામા કેળવણીખાતાના મત્રી હતા, તેમણે સૂચવ્યું છે કે હમણાં પ્રાથમિક શાળામા જે અભ્યાસક્રમ છે તે ઓછો કરી નાખીને પણ પ્રાથમિક શિક્ષણનો ખૂબ ફેલાવો કરવો જોઈએ અભ્યાસક્રમ ઓછો કરવાથી ખર્ચ ઘણો ઓછો થશે. પહેલી દૃષ્ટિએ આ સૂચના ગમે એવી નથી, તે છતા વ્યવહારની દૃષ્ટિએ પસદ કરવા જેવી છે

શ્રી રમણ દેસાઈએ સામાજિક જીવન માટે ઉદાત્ત વિચારણાની અપીલ કરી છે, અને હાલની સકુચિત દૃષ્ટિ છોડીશુ નહિ તો આપણ સામાજિક જીવન સુધરવાનુ નથી અને બીજી પ્રગતિ પણ થવાની નથી એવી દલીલ રજૂ કરી છે વિચાર બદલાતા જાય છે તેનાં તેમણે દષ્ટાતો આપ્યા છે આપણે કબૂલ કરવુ પડશે કે હજી ઘણી પ્રગતિ કરવાની જરૂર રહી છે.

શ્રી વૈકુઠ મહેતાએ નવી રિઝર્વ બેંકમા ખેડૂતોને નાણા આપવાની બાબતમા કયા પ્રકારની સગવડો કરવાની જરૂર છે તેના પર વિચારપૂર્ણ લેખ લખ્યો છે

આ ઉપરાત બીજા ઘણા જાણીતા લેખકોએ લેખો લખ્યા છે જેનો ઉલ્લેખ આ સ્થળે થઈ શકયો નથી આ અકમાથી ઘણુ જાણવાનુ મળશે, અને એટલુ લક્ષમા રાખવાની જરૂર છે કે મહાસભાપરિષદમા જે ઠરાવો પસાર થયા છે તેના અમલ માત્રથી સ્વરાજ્ય મળવાનુ નથી અને આપણે જે માર્ગોએ કામ કરીશુ તેમા અનુભવ પ્રમાણે હરહમેશ અનુકૂળ ફેરફારો કરવા પડશે પ્રતિકૂળ વિચારો ભુલાઈ જશે પણ વિચાર વિના આપણો ઉદ્ધાર નથી

હૃદયની વ્યથા

હરિહર ભટ્ટ

ભલે જગતને દિસે અતિ વિચિત્ર મારી કથા,
છતા પણ વદીશ હું હૃદય પીડતી સૌ વ્યથા;
પુકાર ઉરનો દબાવી, રહી ચૂપ, શો ફાયદો ?
દિસે અતિ અયોગ્ય 'સભ્ય' સમુદાયનો કાયદો !

વચનના વિશ્વાસે

પતીલ

હરિણી

તુજ વચનના વિશ્વાસે હું બહુ વરસો રહ્યો;
નવ કદી વિચારી જોવાની લીધી તક તેં હતી,
તુજ વચનમા કેવી ઊંચી કળા હતી છૂપતી
તુજ વચનના વિશ્વાસે મેં વિષાદ બહુ વહ્યો.

કયમ કહી શકું કેવી રીતે હતા સહુ તે સહ્યો?
તુજ વચનના વિશ્વાસે મેં કરી સુખની જતી
અવનવી ઘણી સામગ્રી ને યશપ્રદ ઉન્નતિ
અવગણી મહારાં કર્તવ્યો. શુભે, નહિ મે લહ્યો

સગુણ તુજ આનંદો કેરો ઊંચો ઊભરો, અરે!
મુજ હૃદયમાં, સાચી રીતે કરી સ્થિતિ ચિત્તની
સ્થિર; મુજ અપેક્ષાઓ કેરી કૃતાર્થ થયો ન વા

નિરખી અવધિઃ મારા આજે સમા સપનાં સરે
દિવસ, પણ ના દેખું પાસે પળો હું સુવર્ણની
મુજ જીવનને કે મૃત્યુને રહે ઊભી ઓપવા!

નીલાંજના

[એકાંકી નાટક]

પ્રહ્લાદ પાઠક

પાત્રો

નીલાંજના	પ્રમોદ
ક્ષિતિજ	વિશદ
આશાભાઈ	અવિરામ
પદિત	નાથુ

સમય ઊતરતી વર્ષાનું રળિયામણું પ્રભાત.

સ્થળ એક નાનકડા પણ સુંદર બેઠીબાધણીના મકાનનું દીવાનખાનું

[આખોય ખંડ છેલ્લી ઢબે શણગારેલો છે વચ્ચોવચ્ચ એક સુંદર ચકચકતી પિત્તળની સાંકળોવાળો મેહોગનીનો હીંચકો છે ડાબી બાજુની દીવાલને અઢેલીને સહેજ દૂરદૂર બે સોફાખુરશીઓ ગોઠવેલી છે. જમણી બાજુની દીવાલને અઢેલી એક ડ્રેસિંગટેબલ ઊભું છે બન્ને ખુરશી આગળ એકેક નાનકડી પણ સુંદર પ્લેટગ્લાસથી જડેલી ટિપાઈ છે, અને ખંડની વચ્ચોવચ્ચ હીંચકાની અને બન્ને ખુરશીઓની બરાબર સામે મધ્યમાં એક મોટી ત્રિકોણ પ્લેટગ્લાસ જડેલી ટિપાઈ છે

ડાબી બાજુની દીવાલમાં બરાબર બન્ને સોફાખુરશીઓની મધ્યમાં અને જમણી બાજુની દીવાલમાં ડ્રેસિંગટેબલની બાજુમાં એમ બન્ને દીવાલોમાં સામસામું એકેક દ્વાર છે બન્ને દ્વાર પર એક જ જાતનો અબરખથી ચીતરેલા મોરની ભાતવાળો ઘેરો જાંબુરંગનો પડદો છે ડાબી બાજુનું દ્વાર સ્નાનાગાર અને રસોડા તરફ લઈ જાય છે, જમણી બાજુનું દ્વાર વાચન અને શયન તરફ લઈ જાય છે વીજળીની બત્તીઓનું છેલ્લી ઢબનું ઝુમ્મર ખંડની બરાબર મધ્યમાં લટકી રહ્યું છે

હીંચકાની પાછળની દીવાલમાં મકાનનું પ્રવેશદ્વાર છે અને તેની ઊપલી બાજુએ એક ચાપવાળી ઘંટડી છે જેનું બટન બહારની બાજુએ નાનકડા બગીચામાં પડે છે

ત્રણે દીવાલો પર પાશ્ચાત્ય અને હિંદી કલાકારોના તૈલ અને વોટરકલર ચિત્રો વ્યવસ્થા અને કલાપૂર્વક ટાંગેલા છે ઘંટડી વાગે છે અને 'જી' કહેતો ટિપાઈ વગેરે સાફ કરતો નોકર નાથુ બારણું ખોલે છે. ક્ષિતિજ દાખલ થાય છે.]

ક્ષિતિજ · (કારપેટ પર ચપલ ઘમતા) કેમ બહેન નથી ઊઠ્યાં હજુ સુધી?

નાથુ જી! બાથરૂમમાં ગયા છે બહેન!

ક્ષિતિજ બહુ વાર થશે?

નાથુ ના જી! ગયે વાર થઈ એટલે હમણાં આવશે હવે તો.

ક્ષિતિજ. (ધીમેથી) હું આવું છું ત્યારે એ ભાગ્યે જ કોઈ કામમાં નથી હોતાં!

નાથુ જી, એવું તો ખાસ નહિ, પણ એકલે હાથે ઘણું કરવાનું. પાછા લોકો મળવા આવે એટલે એમનો પણ વખત સાચવવાનો એટલે બહેનને નિયમસર બધું ઘડિયાળ માફક કરવું પડે છે તેમાંય આ થોડા દિવસથી તો એ દરિયાપાર જવાના છે એટલે એટલા બધા ઓળખીતા ફાટી નીકળ્યા છે કે ન પૂછોને વાત! સાહેબ! હું તો ચા બનાવીબનાવીનેય કંટાળ્યો!

આ શ્રીપદભાઈ આવ્યા મૂકો આ! આ હસમુખભાઈ આવ્યા, આ નથી પીતા મૂકો કોરી, આ આશાભાઈ આવ્યા, સત્યાગ્રહમા જોડાયા ત્યારથી કાંઈ લેતા નથી એટલે ફરી દૂધ લઈ આવો એમને માટે એમ ને એમ ચાલે છે હમણા તો ભાઈ! પગ વાળી બેસવા વારોય નથી આવતો

ક્ષિતિજ. ચાલે! એ તો એમ જ હોય એ જશે પછી તારે છે કશી ઉપાધિ! જે છે તે આ બેચાર દહાડા છે.

નાથુ અરે સાહેબ, એટલે જ કટાળો આવે છે ને! બહેન જશે એટલે તો મને જરાય ગમવાનુ નથી પછી તો અહીં નોતરા દઈશુ તોય કોઈ આવવાનુ નથી બધી બહેનની માયા છે એ ગયા એટલે સુમસુમાકાર!

ક્ષિતિજ અને તારે દાહીનો ઘોડો છુટમૂટ! કોઈ ટોકવાનુ નથી પછી!

નાથુ અરે ખિતુભાઇ, એવુ શુ બોલો છો? આટલા વરસથી કામ કરુ છુ પણ મને યાદ નથી કે બહેન કોઈ દહાડો ઊંચે સાદે બોલ્યા હોય! મારી બા માદી હતી અને ઘેર કોઈ કરનાર નહિ એટલે બહેને એને અહીં તેડાવી મગાવી એમનુ તો હુ ક્યાથી કરુ પણ ઊલટુ એ બાની સારવારમા પડ્યાં રાત કે દહાડો, ભૂખ કે તરસ કાંઈ જોયુ નથી, અને બા જાણે એમની જ સગી બા ન હોય એમ ઊભે પગે સારવાર કરી છે બહેનની તો મોજડી મારા વાળથી માફ કરુ તોય બદલો ન વળે, ભાઈ!

ક્ષિતિજ. તુ નાનેથી એમને ત્યા મોટો થયો એટલે જ એમની આટલી બધી તારા પર મમતા છે!

નાથુ ખરુ કહો છો, ખિતુભાઈ! નહિ તો નોકર જાત ઉપર તે કોણ આટલો બધો ભાવ રાખે! બહેન નથી ટોકતા એટલુ તો આ એમના ઓળખીતાઓ મને ટોકે છે! જાણે એ જ મારુ પૂરુ કરતા ના હોય! (ભોળે ભાવે) આ બધાયમા એકલા તમે મને ખૂબ ગમો છો, ખિતુભાઈ!

ક્ષિતિજ. (નોકરના બટકબોલા સ્વભાવ પર કટાળતો) હશે જા, હવે તુ જરા બહેનને કહે કે હુ આવ્યો છુ

[નાથુ પગ ઉપાડે છે અને સામેથી જ નીલાન્જના પ્રવેશે છે પહેલી જ નજરે જોનારને પણ તેની આ સાધારણ સજાવટમાય તેની કલાપ્રિયતા, રસિકતા અને વ્યવસ્થાનો તરત જ ખ્યાલ આવે જામુદ રગની બનાવટી રેશમની પારદર્શક સાડી અને તે જ રગનુ કટ બ્લાઉઝ તેની દેહલતાની રોનકને અનેરી રીતે વધારી મૂકે છે ડાબી બાજૂએ છેક છેડા પરથી પાતી પાડી ઓળેલા વાળની ભરાવદાર બે સેરો તેના જમણા અને ડાબા ખભા પર થઈ તેના યૌવન પર લપાવાનો અકથ આનદ માણી રહી છે સેરોને છેડે બાધેલુ એકેક જાસૂદી રગની રિબનનુ ફૂલ તેની સાડીના રગમા ભળી જઈ પહેરનારની પસદગી અને સજાવટ માટે ઉત્તમ અભિપ્રાય આપે છે મુખમલની બે પટ્ટીની ચપલ તેના સહેજ ઘઉંવર્ણા પણ મુલાયમ પગને કોઈ લપટ પ્રણયિની માફક ચપસીને વળગી રહી છે ડાબા હાથ પર એક જ સોનાની બગડી છે, જ્યારે જમણા હાથ પર ખણણ અવાજ કરતી પદરવીસ ઝીણી કાચની બગડીઓ આમતેમ તળેઉપર થઈ સૂર્યના કિરણો માટે નૃત્યરગ બનવાની તૈયારી કરી રહી હોય તેમ લાગે છે

નાથુને બે પ્યાલા દૂધ લાવવાનુ કહી તે આગળ વધે છે

તેના નાજુક પગની ગતિ અને આખીય દેહલતામા નૃત્યના સહજ ડોલન કરતા માનિનીપદનો અહભાવ વધુ સ્પષ્ટતાથી તરી આવે છે]

નીલાંજના · (ખેદનો ભાવ ઉત્પન્ન કરી) બહુ ખોટી કર્યા ખરું ? પણ અત્યારે જો સ્નાન વગેરે ન આટોપી લઉં તો એ વિધિનો વારો જ નથી આવતો ગઈ કાલે કોણ જાણે બાર વાગે હુ નહાવા ઊઠી હોઈશ !

ક્ષિતિજ . કેમ એટલુ બધુ કાઈ !

નીલુ એનું એ રસ્તો ! એટલા બધા ભેગા થયેલા કે ન પૂછોને વાત ! એક જાય ને બીજુ આવે ! જાણે ધર્મશાળા જ જોઈ લો ! તેમાય આ જવાની છુ એટલે તો બધાયના મો સાચવવા પડે છે કૃતગનેય હટ કરતા જીવ ચાલતો નથી અને બધાય થોડા જ તમારા માગ જેવા હોય કે સમજી જાય કે સામાને પણ કામકાજ હશે આખો દહાડો કાઈ બેસી ન રહેવાય !

ક્ષિતિજ પણ તમે જરા એવુ વલણ બતાવો કે એ એમની મેળે જ ચાલ્યા જાય તો ?

નીલુ . (કટાળતી) એમે કરુ છુ ! બેચાર ભેગા થઈ જાય તો એ નુસખોય અજમાવુ છુ એક એવો મુદ્દો ઊભો કરુ છુ કે માથુ ઝીકયા જ કરે અદરઅદર ! અને હુ મારુ કામ કરતી જાઉં વળી પાછી એકાદ આટો મારી જાઉ એટલે એમનો ઉત્સાહ અખડ રહે પણ અમુકના તો એટલા જૂના ઓળખાણના થર જામ્યા છે કે લગભગ ઘરના જેવા થઈ પડયા છે એટલે રસોડામા જાઉં તો ત્યાય પાછળ ! નહાવા જાઉ તો ત્યાય નાવણિયાબહાર બારણા આગળ બેસી એમનુ વાતોડિયાપણુ સતોષવાની તક જતી ન કરે ! પછી આપણે તે શુ કરીએ ?

ક્ષિતિજ માથે પડયા વેઠી લો, બીજુ શુ ?

નીલુ એમા શુ નવુ કહ્યુ તમે ? આ એકાદ અઠવાડિયુ છીએ ! પછી છે કાઈ ?

ક્ષિતિજ આ સ્થિતિએ તમે કઈ નવીનતાની આશા રાખો છો ? ચણેલા કિલ્લા કાઈ પાડી નખાય છે ?

નીલુ (સહેજ કટાણુ મુખ કરી) જુઓ વળી ! એવુ નહિ, ભાઈ ! બીચારા ઘરના દુ:ખી, બહારના દુ:ખી, બળ્યાઝળ્યા સાત્વન શોધવા કે વાતાવરણ બદલવા અહીં આવે તેમા થોડો જ મારો દોષ છે ? એમ કાઈ થોડુ જ એમને હડધૂત કરાય છે ? એ કિલ્લા, મિનારા કે તાજમહાલો ચણે તેમા કોનો દોષ ?

ક્ષિતિજ · અરે વાહ ! તમે પણ ઠીક છો એ કિલ્લા ચણે, મિનારા ચણે, તાજમહાલો ચણે અને નીલુબહેન જોયા કરે બેઠાબેઠા ! જાણે પોતાનો તો કાઈ ફાળો જ નથી એમા ! એમ જ ના !

નીલુ એટલે . તમારુ કહેવુ એમ તો નથી જ ના કે એ ચણતરના મેય અર્ધો પગીનો ઉતાર્યો છે ?

ક્ષિતિજ તે તો તમે જાણો ! स्त्रोणा चरित्र पुरुषस्य भाग्य देवो न जानाति कुतो मनुष्य ।

નીલુ · (ક્ષિતિજના ગાલ પર ધીરી ટપલી અડકાડી) જો વળી એવુ નહિ ! જતા જતા લડીને છૂટા પડવુ છે ? આટઆટલા પરિચયે અને આટઆટલી નિકટતાએય તુ મને નથી સમજી શક્યો ? મારે તનેય સમજાવવાનુ હોય કે કોઈના ચણેલા કિલ્લા હુ ન પાડી નાખુ એનો અર્થ એમ તો નથી જ કે એ ચણતરમા મારોય હિસ્સો છે સૌ સૌના મનોરાજ્યમા સૌ મહાલે તેમા તારે કે મારે શુ ? પુષ્પનો માદક પરાગ કોઈ ભ્રમરને આકર્ષે તેમા પુષ્પનો શો દોષ ? કોયલના મધુર ગાને વિયોગી હૈયુ પલનાર આત્મભાન ભૂલે તેમા કોયલને શું ? આછા જળેભરી, સહસ્રરશ્મિના સસર્ગે રગાયેલી સાધ્યવાદળી નિરખી કો સૌન્દર્યપિપાસુ નયન ઠારે તેમા વાદળીનુ શુ લૂટાઈ ગયુ . ?

ક્ષિતિજ . (વચમા જ અટકાવી) અરે, તુ તો ભારે કવયિત્રી બની ગઈ છે ના! શુષ્ક જીવન સકેલી રસિકતામા ક્યારથી પગલા માડ્યા?

નીલુ (વિનામકારે) કવિના જીવનપ્રવેશે અને કલાકારના મસર્ગે!

ક્ષિતિજ એ વળી નવુ જ તૂત પાછુ! વળી પાછો કયો નવીન તાજમહાલ ચણનાર નીકળ્યો?

નીલુ તુ એટલો બધો અલ્પમાની તો નથી જ!

ક્ષિતિજ . એટલે?

નીલુ એટલે? ક્યારેકક્યારેક તુ તારી જાતને પણ ભૂલી જાય છે

ક્ષિતિજ વિશેષે તારી પાસે હોઉં છુ ત્યારે!

નીલુ : જેમ અત્યારે ભૂલી ગયો છે તેમ!

ક્ષિતિજ કોણે કહ્યુ?

નીલુ ક્ષિતુ! ક્ષિતુ! આત્મવચનાની પણ હદ હોય છે!

ક્ષિતિજ એટલે હુ મારી જાતને છેતરી રહ્યો છુ એમ તારુ કહેવુ છે?

નીલુ · તારી અને મારી બનેની જાતને!

ક્ષિતિજ કેવી રીતે?

નીલુ : તારા અતરમા દૃષ્ટિ વાળ! તુ કવિ નથી? તુ કલાકાર નથી?

ક્ષિતિજ : (સહેજ વિચારમા પડી) કોણે કહ્યુ?

નીલુ : સીધો જવાબ આપ! હા કે ના! બીજુ કાઈ જ નહિ!

ક્ષિતિજ અરે, વકીલ પણ સાથે જ બની ગઈ!

નીલુ એ બધુ પછી! પહેલા મેં પૂછ્યુ તેનુ શુ?

ક્ષિતિજ · નકાર જ, બીજુ શું સભવે? બાકી તારે કવિ, કલાકાર વગેરે તરીકે હાકી બેસાડવો હોય તો એ વિનામૂલ્ય મળતી ઉપાધિ માટે તારો આભાર!

નીલુ! એમ કે? ત્યારે 'કલ્લોલ'મા આવે છે એ કાવ્યો કોના છે?

ક્ષિતિજ . છે કોઈ 'પરિમલ' કરીને!

નીલુ બસ, રહેવા દો એ બધુ અજ્ઞાન! પરમ દિવસે જ 'કલ્લોલ'ના તત્રી અહીં આવેલા પ્રમોદ સાથે, એમણે જ કહેલુ કે એ તો છે એક કવિ-ચિત્રકાર ક્ષિતિજ કરીને 'પરિમલ' ઉપનામથી કાવ્યો લખે છે અને 'શિશુ' ઉપનામથી સામયિકોમા ચિત્રો આપે છે

[ક્ષિતિજના મુખ પર એક આછુ શરમનુ સ્મિત પ્રકટે છે નાથુ દૂધના પ્યાલા લાવે છે નીલાંજના અગુલિનિર્દેશ કરી તેને ટિપાઈ પર મૂકવાનુ કહે છે વધુ હુકમની રાહ જોતો નાથુ બારણામા ઊભો રહે છે.]

ક્ષિતિજ : (પ્યાલો મુખ સુધી લાવી પાછો લઈ જાય છે) અરે, ગરમ મસાલો નાંખ્યો છે?

નીલુ કેમ? ગરમ મસાલો તો સારો દૂધમા! (કાઈક વિચાર કરી) આહા સમજાયુ! તું સંગીતકાર છુ તેનો તો મને ખ્યાલ જ ન રહ્યો! હશે, ચાલો હવે એક

પ્યાલામાં ટક નહિ બગડી જાય! કેટલો પક્કો છે? બધું જ છુપાવ્યું છે મારાથી રખે નીલુ ગાવાનું કહે ને! (ક્ષિતિજ તરફ ફરી) એમ જ ના? પણ હું છોડવાની નથી ગવડાવ્યા વગર!

ક્ષિતિજ. અરે પણ એવું કોણે કહ્યું?

નીલુ. એમ કે? તેમાં જ મારાથી છુપાવ્યું છે કેમ?

ક્ષિતિજ. જાતે જ જાહેરખબર કરવી એ તારા સિદ્ધાન્તવિરુદ્ધ છે!

નીલુ. મને જણાવવું એમાંય જાહેરખબર? હજુ આટલી જુદાઈ કેમ?

ક્ષિતિજ. તારાથી તો તોબા બાઈસાહેબ! નથી જણાવતો તો કહે છે છુપાવ્યું, જણાવું છું તો કહે છે આત્મપ્રશંસા અને જાહેરખબર કરી!

નીલુ. કોઈ દિવસ કહ્યું છે એવું?

ક્ષિતિજ. મને જ તારે કહેવાનો વખત આવે એટલો બધો અલ્પમાની તે ધારેલો મને?

નીલુ. (સસ્મિત) હજુય બાળક જેવો રહ્યો!

ક્ષિતિજ. છતાંય તને ગમું છું એ ઓછું છે?

નીલુ. ક્ષિતિજ! તારે માટે મેં એવું કલ્પ્યુંય નથી. તારી પ્રશંસા સાંભળું છું, તારી સાથે પણ ચોક્કસ દિશાએ સધાતો આત્મવિકાસ નિરખું છું ત્યારે તો પલવાર મારો દુઃખી નીરસ આત્મા નાચી ઊઠે છે. મારા હૈયામાં ચેતનના પૂર ઊભરે છે, ગગનના ગુંબજોમાં ઘૂમવાના સ્વપ્ન જાગે છે, અબ્ધિના ઊંડાણ માપવાના અભિલાષ ઊઠે છે, મારા થાકી ગયેલા અંગાંગમાં, અણુએ અણુમાં પ્રાણ પુરાય છે, પળેપળે તારી માફક જીવન જીવવાના અને જીવવાના કોડ જન્મે છે ક્ષિતિજ! મિત્ર! તારા પ્રવેશે તો મારા સૂના જીવનમાં રૂપેરી સુધાંશુ પ્રકટ્યો છે. તારી પ્રેમળ જ્યોતે તો મારા જીગરના ઉરઅંધાર વામ્યા છે. તારી હૂંફમાં તો દુન્યવી કૃતઘ્નતાએ વિશીર્ણ થયેલા હૃદયને સાન્ત્વન સાંપડ્યું છે. ક્ષિતિજ! ક્ષિતિજ! કેટલું કહું? કેમ કરી કહું? મારો મનોભાવ, મારું હૃદયમંથન અને મારી તારા માટેની લાગણી અને ભાવનાના ઓઘ કેમ કરી વ્યક્ત કરું? અન્ય સાથે તને સરખાવવાની ધૃષ્ટતાય કરું ખરી? એમાં તો મારી જ અલ્પતાની કિંમત થાય ને!

[પલવાર વાતાવરણ શાંત અને અભેદ બની જાય છે.]

ક્ષિતિજ. (આત્મમૂર્છના ટાળી) છતાંય મારા આત્મવિકાસ પર જવનિકા ધરી એ તને ગમ્યું, કે એક બાળકની સલુકાઈનાથી તને જણાવ્યું હતું તે ગમન?

નીલુ. (આત્મનિમજ્જન ટાળી) બહુ પક્કો છે!

ક્ષિતિજ. ચાલો જવાબ દો હવે, મારો ઊલટતપાસ કરવાનો વારો છે.

નીલુ. (ખંધાઈથી) તને ગમ્યું અને તેં કર્યું તે!

ક્ષિતિજ. ત્યારે આત્મરચનાનો અચળો કોણ ઓઢે છે, તું કે હું?

નીલુ: તું ને હું બેય!

ક્ષિતિજ. મારા પાના તો ખુલ્લા જ છે તારી આગળ! મેં તો ક્યારનુંય આત્મનિવેદન કર્યું છે તારી સમક્ષ! તું જ તારી લાગણીઓ છુપાવે છે.

નીલુ: એમ તો એમ!

ક્ષિતિજ. એમ કરતાં અન્યને દુભવે છે તેનું શું? તારી જોખમદારીઓ ભૂલી જાય

છે તેનું શું? તારી લાગણીઓ, તારી ભાવનાઓ, તારા વિચારો પર આત્મવંચનાનો અંચળો ઓઢી ભોળા નિર્દોષ આત્માઓને રિબાવે છે તેનું શું?

નીલુ હું રિબાવું છું કે એમને મઝા પડે છે એમ કરવામાં! કેમ જાણ્યું કે એમ કરવામાં એમને જીવનનો અમોઘ આનંદ નહિ આપડતો હોય? પોતાની તેજધારમાં પડી બળી મરવા દીપક ક્યારે પતંગને આમંત્રે છે? પાંખ ફફડાવતું પતંગ જ જ્યોતમાં ઝંપલાવે છે તેમાં દીપકનો શો દોષ?

ક્ષિતિજ. પતંગને ભાગ્યે જ ખબર હોય છે ભાવિના ભીતરમાં રહેલી અકલ્પ્ય દુઃખદ સ્થિતિની!

નીલુ. કેમ જાણ્યું?

ક્ષિતિજ: નહિ તો એ ઝંપલાવે જ નહિ! તારું કહેવું એમ તો નથી જ ના કે એ પોતાની જાતને જખેહ કરવા, પ્રણયશહીદ બનવા જ ઝંપલાવે છે! દીપકના આકર્ષણ પાછળ રહેલી છૂપી ભયંકરતાનો તેને ખ્યાલ જ નથી હોતો હોય તો એ ઝંપલાવે જ નહિ

નીલુ એમ પણ ન સંભવે ક્ષિતુ, કે પતંગને પોતાની ક્ષુલ્લકતાનું ભાન હોય, દીપક પાછળ રહેલી દાહકતાનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ હોય અને છતાંય કો આશાવાદી પ્રણયીની માફક એક પળવારના સ્વર્ગીય આનંદ માટે આખું જીવન સમર્પી દે?

ક્ષિતિજ: એટલે તારું કહેવું એમ છે કે આ તારા પ્રશંસકોને, તારા માર્ગમાં ફૂલ વેરનારાઓને તેમના ભાવિની ખબર છે કે તું માત્ર એમના દુઃખી, તૂટી પડતા હૃદયને ટકાવી રાખવા પૂરતી જ આટલી મમતા બતાવે છે, અને એમની પ્રણયભાવના એ માત્ર કલ્પના જ છે, ખાખના પોયણા જ છે?

નીલુ- એમ જ! એટલે તો એ એમની ભાવનામંજરીઓ નણમહોરી જ રાખવામાં મઝા માને છે એટલે તો એ એમની લાગણીઓનું સ્ફોટન કરવાની ધૃષ્ટતા નથી કરતા કે રખેને છે તેટલુંય જતું રહે! હવાઈ કિલ્લા અણચિંતવ્યા જ જમીનદોસ્ત થઈ જાય!

[બન્ને દૂધ પીવા માંડે છે—પી રહે છે અને ઘંટડી વાગે છે 'જી' કહેતો નાથુ દ્વાર ખોલવા જાય છે.]

નીલુ અલ્યા ક્યારનો ઊભો જ રહ્યો છે? મને ખ્યાલ જ ન રહ્યો પહેલાં બારણું ઉઘાડ અને પછી પાનની રકાબી લાવ!

(ક્ષિતિજને) હું ધારું છું એ જ હશે!

ક્ષિતિજ કોણ એ જ?

નીલુ આશાભાઈ! કદાચ તને એમનો વાતોડિયો સ્વભાવ નહિ ગમે! તો.. એમ કરજે ને જરા બાગમાં આંટો મારજે ને કલ્પનાને વિહારસ્થળ મળશે હું દસ જ મિનિટમાં પતાવી દઈશ હ. ને ..

[આશાભાઈ તેમના મિત્ર પંડિત સાથે દાખલ થાય છે તેમણે ખાદીનું ટૂંકું ધોતિયું, પહેરણ, ઉપર કાશ્મીરી પટ્ટુના ભૂખરા રંગનો જાડો કોટ અને ખાદીની સફેદ ટોપી પહેર્યાં છે જાડી કિનારવાળા કોટના ઉપરના ગજવામાં એક છૂટી ઢાંકણી પાર્કર ટ્યુઓફોલ્ડ ખોસેલી છે અને તેના ઉપર છત્ર માફક છાપેલો આસામના રેશમનો નાજુક રૂમાલ છાયા પાથરે છે પગમાં આશ્રમના ચંપલ છે એમનો વાન આમ તો પાકટ છે, પણ એટલુંય ઓછું હોય તેમ રોજ બેવાર હજામત કરવાની ટેવને આભારી એમની ખરબચડી, લાલ જમીનમાં આગ્રા હરિયાળા પ્રદેશનો ખ્યાલ આપતી લીલીછમ દાઢી અને ઓઠ

ઉપરનો ભાગ એમના રહ્યાસહ્યા સૌન્દર્યને (!) પણ ભયમાં મૂકે છે એમના હાથમાં એક નાજુક સૂટકેસ છે

એમના મિત્ર પંડિત પણ સત્યાગ્રહી હોય એમ લાગે છે છતાં ઢબમાં ફેર છે એમણે સફેદ ખાદીનો સૂટ પહેર્યો છે ખુલ્લા માથાની ખખચટાન એમના ટૂંકા પણ ઓળેલા વાળ ઠીકઠીક ઢાંકે છે પગમાં સહેજ જૂના થયેલા કોઈ વિદેશી કંપનીના બૂટ છે. પાતળી ચકચકતી સોનેરી સળીનાં ચશ્મા એમની એક મલાખું ભેતી આંખનું સૌંદર્ય છુપાવવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરે છે.

બારણા આગળ જ ક્ષિતિજ અને આશાભાઈનો ભેટો થાય છે અને એમનો બટકબોલો સ્વભાવ જાગૃત થાય છે.]

આશાભાઈ (હસવાનો પ્રયત્ન કરતા) અરે નીલુબહેન! આ ભાઈ કેમ ઊઠ્યા? અમારા આવવાથી કાંઈ હરકત તો નથી થઈને ભાઈ! જોજો! નહિ તો અમારો તો આખો દિવસ બગડશે!

(ક્ષિતિજ તરફ મુખ કરી) અરે, બેસો બેસો, મિસ્ટર, એમ કાંઈ જવાય કે?

નીલુ (જૂનું સંબોધન બદલી) આશાભાઈનો આટલો બધો આગ્રહ છે તો બેસોને ક્ષિતિજભાઈ!

[ક્ષિતિજ પાછો ફરે છે વિનય ખાતર તે એક ખુરશી પર બેસે છે. બીજી ખુરશી પર પંડિત બેસે છે આશાભાઈ અનામી મૂંઝવણમાં ઊભા જ રહે છે ક્યાં બેસવું એ વિચારમાં તે આમતેમ નજર ફેરવે છે આખરે]

આશાભાઈ: (પંડિત તરફ ફરી) અલ્યા તે મને રખડાવ્યો, પંડિત! એક ખુરશી પર આ ભાઈ બેઠા! (હીંચકા તરફ નજર ફેરવી) અને.. હીંચકા પર બેસવા માટે તો તમારી પરવાનગી મેળવવી જ રહી ના!

પંડિત (ડહાપણ ડોળતો) જ્યાં જગા જોઈએ ત્યાં બેસી પડીએ એમાં શું?

નીલુ કોઈ દિવસ ભારે પડી જશે, પંડિતભાઈ!

[પંડિત ઠરી જાય છે તેને કાંઈ જવાબ સૂઝતો નથી]

નીલુ (ક્ષિતિજ તરફ જોઈ માત્ર તે જ જુએ એવી રીતે આંખનો પલકારો મારી) કાંઈ નહિ, તમે ક્યાં કોઈ છો, આશાભાઈ! હીંચકે બેસી શકો છો બહેનની સાથે બેસવામાં હરકત શી!

['બહેન' શબ્દ સાંભળી આશાભાઈની મુખમુદ્રા પડી જાય છે, જે ઉત્સાહથી નીલાંજનાને મળવા આવ્યા હતા તે ઊડી ગયો હોય એમ એમનું મુખ સૂચવે છે પંડિતના મુખ પર એક સ્મિતરેખા પ્રકટી અદૃશ્ય થઈ જાય છે ક્ષિતિજની મુખમુદ્રા તેને આ ન ગમતું હોય તેમ માનવા પ્રેરે છે. નીલાંજના આ વિષમ સ્થિતિ પર માત્ર મુખમરોડથી જ પોતાનો ભાવ પ્રદર્શિત કરવા પ્રયત્ન કરે છે આશાભાઈ ધડકતે હૈયે નીલાંજનાની સામેના ખૂણે હીંચકા પર બેસે છે સંકોચી બેસવા પ્રયત્ન કરે છે]

આશાભાઈ (વાતાવરણ બદલવા પ્રયત્ન કરતા) આજ તો પંડિતનેય સાથે લાવ્યો છું, નીલુબહેન! એ તો ના ના કહેતો'તો પણ હું પરાણે ઘસડી લાવ્યો છું તમારી મુલાકાત કરાવવા કે બહેન જવાના છે ને ય તું નહિ મળે

નીલુ તમેય જબરા વિચિત્ર છો, આશાભાઈ! એમને પરાણે આવવું તો શું કામ લાવ્યા? તમે ક્યારે કોઈની લાગણીઓ સમજતા શીખશો? આટઆટલો મારો સહવાસ સેવ્યો તોય એવા ને એવા રહ્યા તમે.

આશાભાઈ (પોતાની જાતનો બચાવ કરતા) અરે નીલુબહેન! એ તો અમસ્તું અંદરખાનેથી તો ભાઈની બહુએ મરજી હતી પણ ઉપરઉપરથી જરા નિસ્પૃહના દેખાડવાનો ડોળ કરે! મને કહે, આજે મારે અગત્યનો મુકદમો ચલાવવાનો છે ને બધા કાગળિયા જોવાનાં છે હજુ તો! તોય ઘમડી લાગ્યો છુ મેં કહ્યું ચાલ! ચાલ! હવે બહુ અગીલો વાર જોઈને બેસી રહ્યા છે તે હુ જાણુ છું

[પંડિતની સ્થિતિ દયાજનક બની જાય છે]

નીલુ (સૂટકેસ તરફ નજર પડતા) આ સૂટકેસ શાનુ લાવ્યાં છો, આશાભાઈ! તમે પણ ખૂબ બદલાઈ ગયા હો! કાંઈ સૂટબૂટ સિવડાવ્યા છે કે શુ નવા! કેમ પંડિતભાઈ! ક્યા પહેલાના આશાભાઈ સત્યાગ્રહની લડતના અદ્વિતીય સૈનિક ને ક્યા અત્યારના આશાભાઈ!

પંડિત હા! ચપલ તો પહેરતો'તો જ ક્યારે!

નીલુ ચપલનું તો જાણે સમજ્યા, પણ આ કોટ અને પાર્કરપેન!

આશાભાઈ. (શરમાતા) એ તો તમે જાણો છો ને નીલુબહેન કે સમય સાથે બદલાવુ પડે યુરોપિયન ફર્મમા નોકરી કરવી અને આ ગામડિયો વેશ કેમ પાલવે?

નીલુ (પંડિત તરફ ફરી લમણા પર આંગળી અડકાડી) છતાય વેશ બદલે મૂળ વસ્તુમા ઝાઝો ફેર પડતો નથી પડ્યા લાગતો નથી કે પછી અહીં જ આમ બાળક જેવા બની જાઓ છો, આશાભાઈ!

આશાભાઈ સારા માટે કે બૂરા માટે પણ એ જીવનપલટાનો, વેશપલટાનો અને વિચારપરિવર્તનનો—બધો ય યશઅપયશ તમારે શિર છે

પંડિત. અરે વાહ! કાંઈ જવાબ ન જડે એટલે કહેનારને જ માથે ઓઢાડવુ બધું—સારુય અને ખોટુય

આશાભાઈ. એ સમજવાની તને વાર છે હજુ! કેમ નીલુબહેન?

નીલુ. (આશાભાઈને વિષમ સ્થિતિમા મૂકતી) પણ મનેય નથી સમજાતુ તેનુ કેમ?

આશાભાઈ (વીલા પડી જાય છે) નીલુબહેન! નીલુબહેન! તમે કેવુ બોલો છો? કપરામા કપરી વસ્તુય આંખને પલકારે સમજી શકનાર આવી સામાન્ય વાત સમજવાનીય શક્તિ નહિ ધરાવતું હોય?

નીલુ પણ તમારા હૃદયમાં શું હોય તે કાંઈ હું થોડુ જ સમજી શકું? સાદામા સાદી, ભોળામા ભોળી અને સરળમા સરળ દેખાતી વ્યક્તિઓના હૃદયસાગરમા પણ કેટકેટલા આત્મમંથનના મોજા ઊછળતાં હોય છે તે તમે નથી જાણતા?

[આશાભાઈને શો જવાબ દેવો તે સમજાતુ નથી. તે અને પંડિત બન્ને પળવાર આત્મચર્ચના કરી રહ્યા હોય તેમ એમની ગમગીન મુખમુદ્રા સૂચવે છે, અને અથાગ પ્રયત્ને પણ તેમનુ હૃદયમંથન નીલુથી ગુપ્ત ન રહી શક્યુ, એ વિચારે એ પળવાર વીલા બની જાય છે]

નીલુ (વાત પલટતી) માફ કરજે, ક્ષિતિજભાઈ! આ ગમ્મતમાં તમારું તો ઓળખાણુ આપવાનું જ ભૂલી ગઈ

[આ નમાલી એન્દ્રુકેને બનાવવા માટે આનંદેલી ગમ્મત કરનાર પોતે ગયો એ વિચારે તેની મુખાકૃતિ માનસ ગ્યથી નીપજતી રેખાઓ વ્યક્ત કરે છે]

નીલુ: (આશાભાઈ તરફ મુખ કરી) અરે! આશાભાઈ! આ ભાઈ હમણા જ

એમ એ માં પ્રથમ વર્ગમાં પાસ થયા છે. ચૅન્સેલરનો સુવર્ણચંદ્રક પણ એમને જ મળ્યો છે આ વખતે અને પી એચ ડી થવા જવાના છે ટૂંક સમયમાં કૅરોમ્સ પણ સારી જાણે છે. કદાચ તમને નીનુ જોવડાવે તેવી ખરી અને ક્ષિતુભાઈ ! આ આશાભાઈ ! મારા અમલ મિત્રોમાંના એક ! કૉલેજનો ઊમરો જોઈને જ એ કટાળેલા, અને અત્યારે એક વિદેશી પેઢીમાં નોકરી કરતા છે લડત વખતે પણ થોડો ઉગઉગાટ કરી મૂકેલો ! કેમ આશાભાઈ !

પતિત પ્રકાશમાં આવવા પૂરતું જ !

[ક્ષિતિજ અને આશાભાઈ પરસ્પર વંદન કરે છે ક્ષિતિજને આ બધું ન ગમતું હોય તેમ એનું કૃત્રિમ સ્મિતભર્યું મુખ સૂચવે છે]

આશાભાઈ . (ચપોતરિયા હસે) અને આ પતિત ! મારો લંગોટિયો મિત્ર અત્યારે વકીલાત કરે છે અહીંઆ નાનપણથી અમે સાથે જ ઊછરેલા. બોર્ડિંગમાંય સાથે, કૉલેજમાંય સાથે અને હૉસ્ટેલમાં પણ સાથે એક જ રૂમમાં એકબીજા વગર ઘડીયે ચાલે નહિ લડતમાં પણ સાથે અને એ સ્નેહની સાક્ષી એમની જમણી આંખ હજુ પૂરે છે મોઇદડા રમતા એકવાર એ જીતવા ગયેલા અને આંખ ઉપર મોઈ વાગી ને આટલી ખોડ હજુ રહી ગઈ છે

[પતિતને હસવું કે રડવું તે સૂઝતું નથી ક્ષિતિજ અને નીનુ મહાપ્રયાસે હસવું ખાળે છે આશાભાઈ તો તેના તે જ છે]

પતિત (કટાણું મુખ કરી) હશે હવે એનો એ રહ્યો

આશાભાઈ (સૂટકેસ ખોલતા) પણ એમાં તારું હતું શું ને ગયું શું ?

નીનુ નહિ ! નહિ ! આશાભાઈ ! શું બીચારાને બનાવતા હશો !

આશાભાઈ (બાળક માફક) અરે નીનુબહેન ! આનું તો હું રોજ ચીડવતું છું એને !

નીનુ પણ એમ એકાંતમાં કહો કરો તે જુદી વાત ને આમ બધાના દેખતાં—તેમાંય મારા દેખતાં અને આ ભાઈના દેખતાં કરો તેમાં ઘણો ફેર પડે

(પતિતને સાન્ત્વન દેતાં) કાંઈ નહિ, પતિતભાઈ ! આપણે એમ સમજવું કે એમનો સ્વભાવ પડ્યો

પતિત એ તો કુદરતની પૂંછડી એમ કાંઈ થોડી જ સીધી થવાની હતી ! કાપી નાખે જ છૂટકો

[આ શબ્દો બોલતાં તેનું મુખ તિરસ્કારની પરાકાષ્ઠા અને સાથેસાથે આશાભાઈને ચિત્રમાં ચિતરી શબ્દોથી ચૂપ કરવાનો આત્મસંતોષ વ્યક્ત કરે છે આશાભાઈ સૂટકેસમાંથી એક પછી એક એમ ચાર સુંદર રેશમી સાડીઓ બહાર કાઢે છે]

નીનુ આ બધું શું લાવ્યા છો, આશાભાઈ ?

આશાભાઈ (ઉમંગથી) આ તો એમ કે તમે જવાના ને કાંઈ ખાલી હાથે મળવા જવાય છે ? થોડીક પૂરતું બેચાર નંગ લેતો આવ્યો છું તમને પસંદ પડે તે રાખો અને બાકી રહેને તે શાંતિ માટે રાખશે

નીનુ . (બનાવટી રોષસહિત) સ્નેહમાં આવું વ્યવહારિકપણું શાને ? આને બદલે તમારું કોઈ કાવ્ય કે નવલિકા, નાટક હોત તો મને વધુ ગમત

[આશાભાઈનો ચહેરો વિલાય છે]

પતિત . (કામતો) કાવ્ય કે નવલિકા ? (ખડખડાટ હસે છે) એના બાપદાદાએ લખ્યું હોય તો આવડે ને !

નીરુ : (એક પોતની સુંવાળાશ અને મસૃણતા માપતા) હશે, કાંઈ નહિ ! આશાભાઈ, નિરાશ ન થશો ! કાંઈ બધા થોડા જ લેખકો બની શકે ! નહિ, પોત તો મગ્મ છે (મજાકમા) આશાભાઈ ! . તમારી ... ખરબચડાશનો અને આ સુંવાળાશનો મેળ કેમ કરીને ખાધો ! પસંદગી સુંદર છે

આશાભાઈ. (સત્યનો પ્રયોગ કરતા) બધો યશ પંડિતને ઘટે છે

નીરુ · (બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા) અં .. હ ... એ તો જેવો જેનો ઉત્સાહ ! કેમ ભાઈ ! (છાવરતા) જેવી જેની આવડત મને લાગ્યું'તુ જ કે આ આશાભાઈનુ selection (પસંદગી) ન સંભવે

પંડિત ઉત્સાહનું તો જાણે સમજ્યા હવે, બાકી પહેરનારની કદરદાની જેટલુ તો બેજુ કમનુ જ જોઈએ ના !

આશાભાઈ (પોતાનો લાગ આવ્યો જાણી) બસ બહુ થયુ, હવે એ મડાઈ રહેવા દઈશ ! (હસવાનો પ્રયત્ન કરતા) અરે, નીરુબહેન ! કેટલી દુકાનો રખડાવ્યો છે મને એક-બે પોત લેવાં એમા તો ! એ ઉત્સાહ નહિ તો બીજુ શુ ?

નીરુ : જેવી જેની લાગણી !

પંડિત : હવે બરાબર બોલ્યા ! નીરુબહેન !

આશાભાઈ (ઊંધુ માગતા) પણ લાગણી હોય ત્યા ઉત્સાહ પહેલો હોય !

પંડિત . (કંટાળી) એમ તો એમ ! તને તો ટેવ પડી માથા ઝીકવાની !

[સુટકેસના ખૂણામાથી સુંદર મુખમલની મોજડીની જોડ કાઢે છે]

નીરુ અરે, આશાભાઈ ! તમે પણ ઠીક પ્રગતિ કરી ગયા છો ! કેટલી સુંદર pair (જોડી) છે ! તમે લાવ્યા ?

આશાભાઈ · (ઢીલા મુખે) અરે એ તો પંડિત લાવ્યો છે તમારે માટે પ્રદર્શનમાથી

નીરુ . (એક મોજડી હાથમા લઈ તેની સુવાળાશ માપતી કપોલ પર ઘસતા) કેટલી સુવાળી છે ! પહેરતા જીવ ન ચાલે !

આશાભાઈ અરે, નીરુબહેન, શુ કરો છો ? પગે પહેરવાની મોજડી !

નીરુ (દર્દ કરેલે) સુવાળાશ અનુભવુ છુ

આશાભાઈ (રસિક બનવાનો પ્રયત્ન કરતા) સુવાળાશનો અનુભવ કરનારા ઘણા ઉમેદવારો છે તક આપો તો બાકી . તમારા તો પગમા જ શોભે !

પંડિત . તુ પણ રસિક બનતો જાય છે દહાડેદહાડે !

આશાભાઈ તુ ન બોલ્યો ને હું બોલ્યો તેમા, કેમ ?

[પંડિત ઠરો થઈ જાય છે. ક્ષિતિજને જરા મરમત પડે છે]

નીરુબહેન ! આ પંડિત આજે ઠીક સપડાઈ ગયો છે. જ્યારે કહુ ત્યારે ન આવવાના બહાના કાઢે

નીરુ : (બનાવવાની તક લેતી) તમારું ધૈર્ય અને સહનશક્તિ ક્યાથી હોય બધાનામા ?

આશાભાઈ · પણ આજ આવ્યો એ તો ઊલટુ જ પુરવાર કરે છે.

નીરુ કેળવ્યા હશે આટલે સમયે !

આશાભાઈ: હાસ્તો! સમૂળગા રહી જઈએ તેના કરતા મોજડીની મીઠાશે શુ ખોટી?

પંડિત એ તો તને મોંઘુ!

આશાભાઈ · અમે તો રીઢા થયા એ આસ્વાદ લૂટીલૂટી, પણ આજ તો તનેય કોઈ લાગ્યા છે ને?

પંડિત કેમ જાણ્યુ?

આશાભાઈ · એક તો તુ ના કહેતો'તો ને આવ્યો

નીલુ (આશાભાઈની વહારે ધાતી) અને બીજુ આશાભાઈ? તમે તે દિવસે મને કહેતા'તા ને કે પંડિતભાઈને પણ કાઈક કહેવુ છે પણ એ શરમાય છે આવતા?

આશાભાઈ: ઠીક સભારી આપ્યુ, નીલુબહેન! અત્યાર સુધી આવતા શરમાતો હતો અને હવે કહેતા શરમાશે

નીલુ ના! ના! આશાભાઈ, એવુ નહિ બીચારાને શુ આમ બનાવતા હશો? (પંડિત તરફ ફરી) પંડિતભાઈ, શુ કહેવાનુ હતુ?

[પંડિત ફિક્કો પડી જાય છે નીલુનો પ્રશ્ન તેના હૃદયધબકારા વધારી મૂકે છે]

પંડિત · અરે! એવુ કાઈ ખાસ નહોતુ એ તો અમસ્તો જ રાઈનો પર્વત કરી મૂકે છે કૃતઘ્નની પૂછડી

આશાભાઈ નીલુબહેન, કહુ? આ મિસ્ટર બેઠા છે, નહિ તો જરૂર કહેત!

પંડિત · (ઊઠવાનો પ્રયત્ન કરતા ક્ષિતિજને અટકાવી) અરે, બેસો બેસો, ક્ષિતિજભાઈ! એવુ કાઈ ખાસ ખાનગી નથી એને તો ટેવ પડી.

આશાભાઈ જરા ખાનગી!

પંડિત, સહેજે નહિ!

આશાભાઈ. તો કહી નાખ! સતાકૂકડી શાનો રમે છે?

(નીલાંજનાને બનાવવા મથતા) બીચારો નીલુબહેન ક્યારના ઊંચાનીચાં થાય છે

નીલુ આશાભાઈ, સભાળજો હ કે ગરમ પડી જશે!

પંડિત હવે શુ બાકી રહ્યુ છે? (આશાભાઈને જવાબ જડતો નથી)

નીલુ અરે, હજુ તો કાઈકાઈ આશાઓ અને ઊર્મિઓ સેવતા હશે! કેમ આશાભાઈ?

[જરા ખુખારો ખાય છે]

આશાભાઈ. (મૂર્ખાઈનુ પ્રદર્શન કરતા) આશા અમર છે!

નીલુ (અચૂક બાણુ ફેંકતી) હ. જરા ટિપાઈમા જુઓ તો!

[આશાભાઈ સિવાયના બધા ખડખડાટ હસી પડે છે]

આશાભાઈ. (હજુ બનવાનુ બાકી હોય તેમ) બાલઝાક ક્યારે દેખાવડો હતો? છતાય એની લેખિની પર તો એને આમસુન્દરી વરી!

નીલુ (છેલ્લુ તીર ફેંકતી) માફ કરજો, આશાભાઈ! પણ તમારામા તો તેય નથી

[આશાભાઈ ઠડા થઈ જાય છે એમની મુખમુદ્રા પડી જાય છે પલવાર વાતાવરણ શાત અને અભેદ બને છે. નાનુ ચાના અને દૂધના પ્યાલા લાવે છે.]

પંડિત · (ચાનો ઘૂટડો ભરતા) આશાભાઈ! હવે ડમાર ક્યારે ખવડાવવાનો છે?

નીલુ. (લાગમાં આવી) હા! હા! આશાભાઈ હવે જાનમા ક્યારે લઈ જાઓ છો?

આશાભાઈ (કલ્પના રમેજ કરતા) આત્માને સહચારી મળે ત્યારે

પંડિત : શોધી રાખ્યો છે ?

આશાભાઈ ક્યારનોય !

નીલુ - (મજાકમાં) કોણ છે એ સુભાગી આત્મા ?

આશાભાઈ (એકએક) તમારા અંતરમાં દૃષ્ટિ વાળો તો ?

નીલુ : સામાના અંતરના પ્રતિબિંબ નથી પડતા મારા અંતરમાં !

આશાભાઈ - હું ન માનું ! ધારો તો પડી શકે એમ છે

નીલુ એ સમય નથી આવ્યો હજુ !

પંડિત વહેલોમોડોય આવશે તો ખરો જ ને ?

નીલુ આવશે કે કેમ તેનીય શંકા છે ! અત્યારે તો જ્યાં જ્યાં નયન માંડુ છું ત્યાં ત્યાં વામનજીઓ નજરે ચડે છે કાયર વિદ્વાન અને બુડથલ વીર બેમાંથી કોને પસંદ કરવો ?

આશાભાઈ (બોલવાનો પ્રયત્ન કરતા) જેનામાં બેય હોય તેને !

નીલુ તે જ પચાત છે ને ! જીવનની પળેપળ સમજનાર છતાં તત્ત્વજ્ઞાની જેવો શુષ્ક નહિ, પ્રેમનો આનંદ પરમાણે છતાં કામને ન પિછાણે, સ્વર્ગીય સ્વપ્નસૃષ્ટિ માણી શકે છતાં ભોગનો દાસ ન હોય, રસમંદિરનો પૂજારી હોય છતાં વિલાસના વિષ જેને ન સ્પર્શે ક્યાંથી લાવું એ રસવીર ? કેવી રીતે રજૂ કરું મારી સ્વપ્નસૃષ્ટિના વીરને ? રામ અને કૃષ્ણનું સ્નિગ્ધ સ્નાયુબદ્ધ શરીર, કાલિદાસ અને રત્નમંજૂર સમા મયૂરની રસજ્ઞતા, પુરુરવસનો ઘેલો પ્રણય, ભગવાન જમદગ્નેયનું વર્ચસ, અર્જુનની સહૃદયતા, અને અભિમન્યુનો યૌવનથનગનાટ આ બધું એકત્રિત ક્યાંથી સાંપડે ? અને કદાચ સાંપડે તોય તમને તો લાભ કરતાં હાનિ જ વધુ છે

આશાભાઈ (બાળક માફક) કેવી રીતે ?

નીલુ છે તેટલુંય જતું રહેશે

આશાભાઈ : આમ ગોળગોળ શું બોલતા હશો, નીલુબહેન ?

નીલુ તમે ચોરસ ન થઈ જાઓ માટે

પંડિત } સાથે જ } હજુ એના એ રહ્યા
આશાભાઈ } } જે કહેવું હોય તે કહી નાખો ને !

નીલુ સાંભળવું છે ? સાંભળવાની શક્તિ છે ? હૈયું વજ્રનું છે ?

[બન્ને સ્તબ્ધ બની જાય છે]

સાંભળો ત્યારે ! પછી નીલુબહેન સાર્વજનિક મિલકત મટી જઈ ખાનગી મિલકત બની જશે અને અને તમે મોજડીની સુવાળાશમાંથીય જશો

આશાભાઈ (કૃત્રિમ ઉત્સાહમાં આવી) કેમ પંડિત ! પેલું કહી નાખ ને ?

પંડિત . મારે વગરકહ્યે જવાબ મળી ગયો

[ક્ષિતિજને આ લોકોની હદપારની મૂર્ખતા અને અને નફટાઈ ઉપર હસવું આવે છે]

આશાભાઈ . (હીંચકા પરથી ઊભા થઈ) આજ તો બહુ બેઠા, નીલુબહેન ! (પંડિત તરફ ફરી) ચાલ ! તારેય હજુ કોર્ટમાં જવાનું હશે

પંડિત : હવે એ જ બાકી છે તારે ને મારે માટે

નીલુ · બસ ! એટલામાં ! કેમ સ્ટીમર પર તો આવશો ને ?

પંડિત : Last ride together!

આશાભાઈ : (બાઘા જેમ) અલ્યા શાની ride?

પંડિત : તારે સમજવાની વાર છે

નીલુ : ચાલો ત્યારે જયશ્રી! સ્ટેશન પર તો મળીશું જ!

[પરસ્પર વંદન ઝીલી બન્ને ચાલ્યા જાય છે.]

નીલુ તું કેમ સાવ ઠંડો થઈ ગયો'તો, એક અક્ષર તો બોલવો'તો કેટલું ખરાબ લાગે કોઈને?

ક્ષિતિજ હું તે તારા મનોભાવનું પૃથક્કરણ કરું કે એમની મૂર્ખ વાતોમાં હાજીહા કરું? અને તેય એ થોડા જ મને મળવા આવ્યા હતા?

નીલુ છતાંય વિવેકપૂરતું તો બોલવું જોઈએ!

ક્ષિતિજ અંતરથી ઉદ્ભવતા વિવેક સિવાય કોઈ પ્રકારનો વિવેક હું શીખ્યો નથી, મને શીખવ્યોય નથી મને તારી માફક મારી જાતના અવનવા પહેલ પાડતા નથી આવડતું. ને મારે શીખવુંય નથી હું જે છું તે મારે મન સોનાનો છું મારા આદર્શો, મારી ભાવનાઓ, મારા કલ્પનાવિહારો, મારા સ્વપ્ન એટલું જ અમર રહે તો બસ છે

નીલુ. કેવો મારો છે?

ક્ષિતિજ બધાયને આમ જ ચડાવતી હોઈશ! પછી બીચારા તને મધ્યસ્થ રાખી અવનવી ભાવનાઓને સેવે, અવનવા કલ્પનાગોક્ ગૂંથે, અવનવા સ્વપ્નમિનારા ચણે, અને આખરે તો તારી મોજડીના શિકાર બનવા માટે જ નીલુ! નીલુ! તને જરાય દયા નથી?

નીલુ તને આમાંથી એકેય દયા ખાવા જેવો લાગ્યો?

ક્ષિતિજ : તે તો તારો અનુભવ જાણે

નીલુ (સસ્મિત) મારો અનુભવ? (બેપરવા) મારો અનુભવ તો જાણે પ્રાથમિક દશામાં હોય એમ લાગે છે

ક્ષિતિજ! આ સ્થિતિએ પણ?

નીલુ એટલે? આ સ્થિતિ કંઈ એટલી બધી advanced તો નથી જ?

ક્ષિતિજ (કટાણી) તે તો તું જાણે!

નીલુ (ખડખડાટ હસતા) હા હા હજુ બાળક જ રહ્યો ક્ષિતુ! હજુ તો પારોગામા પહેલી પૂણી છે પશ્ચિમનું તો પગથિયુંયે નથી જોયું!

ક્ષિતિજ (બેબાકળો) પછી?

નીલુ (ખધાઈથી) આગળ ઉપર જોઈ લઈશું! હજુ તું પી એચ ડી તો થઈ આવ

[ક્ષિતિજ અવાક્ બને છે. તેનું હૃદય અવનવી શંકાઓ અનુભવે છે નીલાંજના તેને એક જીવતા કોયડાસમી લાગે છે તેનો આત્મા શ્રદ્ધા ગુમાવી રહ્યો હોય તેમ તેનું મુખ સૂચવે છે 'નિનાદ'નો તંત્રી અને નીલુનો ભાઈ પ્રમોદ પ્રવેશે છે ક્ષિતિજ ઊઠવાનો પ્રયત્ન કરે છે]

પ્રમોદ : નીલુ! આ ભાઈ કેમ ઊઠ્યા?

નીલુ. (મરમાં) એમને જરા કસરતનો વધુપડતો શોખ છે!

પ્રમોદ : શું તું આમ બધાયને ઉડાવે છે?

નીલુ : હું ઉડાવું ને ઊડવાની હિંમત કરે એવા એ એકલા જ છે.

પ્રમોદ : બીજા બધા ? આશાભાઈ ! પંડિત ! ફિરોજ ! બાબુ !

નીલુ : ઊડતા પહેલા જ એમની પાંખો પકડી લઉં છું.

[ક્ષિતિજ દ્વાર વટાવી બગીચામા ચાલ્યો ગયો હોય છે.]

એમની ગુંજાસે નથી અને કદાચ આગળ વધે તો...

[હવામા મોજડી વીંઝે છે]

પ્રમોદ : આમ તો સારો છોકરો લાગે છે

નીલુ (મનોભાવ છુપાવતી) નવેનવુ છે ત્યાં સુધી (સસ્મિત) ના ! ના ! really he is a nice boy

પ્રમોદ *Unseen fancy*

નીલુ : ના ! ના ! એવુ તો ખાસ નહિ ! Passing fair પણ આમ ઘણો intelligent છે લખે છે મરમ

પ્રમોદ તાગમાગ જેવુ ખરુ ?

નીલુ આપણે તે ક્યારના વળી લેખકો કહેવાઈએ !.

વિશદ. ના ! ના ! એવુ ન બોલશો, નીલુબહેન તમારો લેખ હોય છે ત્યારે તો 'નિનાદ'ની એકકે નકલ સિલકમાય રહેતી નથી

પ્રમોદ વાહ, ખૂબ કરી, તંત્રીજી ! (વટ કાપતો) એમના નામે, એમના લેખને લીધે નહિ [તંત્રીજી ઠંડા થઈ જાય છે]

[નવલકથાકાર 'અવિરામ' પ્રવેશે છે]

નીલુ (હીંચકેથી ઊભા થઈ) પધારો, અવિરામભાઈ ! આમ અચાનક જ !

[બધા શાંત થઈ જાય છે એમના માત્ર પુસ્તકોએ જ અજાણેલા તેમના પ્રત્યક્ષ દર્શને અનામી મૂંઝવણ અનુભવે છે]

અવિરામ : ભાઈ, આવુ નહિ ડરવાનુ ! હુ તો તમારા બધાના જેવો જ છુ આવી જુદાઈ રાખશો તો મારો પગ ભારે થઈ જશે

નીલુ. (સસ્મિત) ના ! ના ! એવુ ખાસ નથી પ્રથમ દર્શન તો અદ્દભુત જ સંભવે ને !

અવિરામ (મરમા) માત્ર પ્રથમ દર્શન જ ?

[નીલાંજના તેનો હૃદયભાવ માપી જાય છે એટલે છાવરવાનો પ્રયત્ન કરતા]

નીલુ (હસતાહસતા) ના ! ના ! એવુ નહિ, અવિરામભાઈ ! એ તો મહજ જ ! મે તો આ લોકોને ઉદ્દેશીને કહ્યુ. બાકી, આપણે ક્યા આજે જ મળીએ છીએ ?

અવિરામ. (હીંચકે બેસતાં) હા, તો તો ઠીક, નહિ તો વિચાર કરવા જેવુ ખરુ !

પ્રમોદ : (બધાની દૃષ્ટિ બીજે છે એમ જોઈ સાવચેતીથી માત્ર હોઠનો ફફડાટ જ કરે છે) સમાલજે !

નીલુ : (પ્રમોદ તરફ જોઈ નાક આગળી અડકાડી) ના ! ના ! વિચારને બહુ તસ્દી આપવા જેવુ છે જ નહિ

અવિરામ. પણ તમે બધા કેમ આમ મૂક થઈ ગયા છો ? મારા આવતાં પહેલાંનુ હળવુ વાતાવરણ કેમ બદલી નાખ્યુ ? (પ્રમોદ તરફ આંગળી કરી) આ ભાઈ કાંઈ મને જ ઉદ્દેશીને તો નહોતા કહી રહ્યા ને કે 'એમના નામે એમના લખાણે નહિ જ' ?

પ્રમોદ. (નમ્રતાથી) માફ કરજો, અવિરામભાઈ ! આપના પ્રત્યે એ વાક્ય ઘટાવવાની ધૃષ્ટતાયે થાય ? (બેપરવા) હા ! કદાચ કરે તો કોઈ ગમોવડ કરી શકે !

વિશદ આપના લખાણે તો ' નિનાદ ' અજોડ બન્યુ છે !

[નાથુ કઢેલા દૂધના પ્યાલા લાવે છે.]

નીલુ. જરા બગીચામાથી ક્ષિતિજભાઈને બોલાવ તો

અવિરામ (પ્યાલો ઉપાડતા) એ કોણ છે, નીલુબહેન ?

નીલુ (આવીને) 'કલ્લોલ'ને કાવ્યથી સમૃદ્ધ કરનાર, કાવ્યમંદિરને ઉંબરે પગ માડતો એક ભાવનાભર્યો યુવાન !

પ્રમોદ અરે, તુ પણ સાક્ષર બનતી જાય છે !

નીલુ. એ તો જેવુ પાત્ર ! કેમ અવિરામભાઈ ! જેવી વ્યક્તિ સાથે વાત કરવાનો પ્રસંગ આપડે તેની રીતે બોલવુ જ પડે ના !

અવિરામ (વટ કાપતો) હુ તો લખાણમા જ એવુ લખુ છુ બાકી, વ્યવહારમા એવુ બોલવા જઈએ તો ભૂખે મરવુ પડે

નીલુ (ખંજર પર તલવારનો ઝાટકો મારતી) તેમા જ આપના નવલો મને આકર્ષી શક્યા નથી માફ કરજો, અવિરામભાઈ ! કડવુ છે પણ સત્ય છે એટલે જ વિના-સંકોચે કહી દઉં છુ આટલુ ! અને જુદાઈ ન રાખવાનુ અને સ્પષ્ટવક્તા થવાનુ તો આપે જ સૂચવ્યુ છે વારવાર !

પ્રમોદ: અરે, નીલુ ! અત્યારે જ એ પીંજણ કરવાનો વખત મળ્યો ?

નીલુ. કદાચ અવિરામભાઈ મને એમના નવલ કે તેના પાત્ર વિષે પૂછે ને મારે અજ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરવાનો વારો આવે તે કરતા વેળાસર પાળ બાધવી તેમા શુ ખોટુ છે ? કેમ અવિરામભાઈ !

અવિરામ. પણ મારું એકે નવલ તો તમે વાચ્યુ નથી, પછી એ ટીકાને સ્થાન જ ક્યા રહે છે !

[ક્ષિતિજ પ્રવેશે છે નીલાજના તેના તરફ સ્વસ્થતે પ્યાલો ઉપાડી ધરે છે]

નીલુ અરે આ ક્ષિતિજભાઈ તો આપના ભારે પ્રશસક છે તમારુ 'પ્રણયવેદી' વાચવા તો એમણે મને એટલુ ટોકેલી કે ન પૂછો ને વાત !

ક્ષિતિજ એટલે શુ 'પ્રણયવેદી' તમારે મન કશીય ગણતરીમાં નથી ? એવુ પાત્રા-લેખન, માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ, setting તો બનાવો ક્યાય આપણા ગણ્યાગાંઠ્યા નવલકથાકારોમા ! એમના જેવુ સમગ્રપૃથક્કરણ કોણે કર્યુ છે આજ પહેલા !

નીલુ (ક્ષિતિજને બનાવતી) કેવા સારા છો ! તમે વળી નવુ પાસુ બતાવ્યુ ! એ વળી એક વધુ કારણ એમના નવલોની અનાકર્ષકતાનુ નવલકથાકારે જરા સમજવુ જોઈએ કે જે વર્ગ સમક્ષ તે પોતાના લખાણો રજૂ કરે છે તે સાવ illiterate નથી કે એની આગળ એમણે પુસ્તકમા જ, વાર્તાના પ્રવાહને રોકી, ખરબચડાવાળી લખાણ ભાષણો કરવાં પડે જાણે વાચકો સાવ મૂર્ખ છે અને પ્રવચનભૂખ્યા છે નકામા ભાષણિયા પૃથક્કરણો ! સવાદમા ઔચિત્યે ન મળે એકે પાત્રમાથી જીવનઆદર્શ ન સાંપડે બધાય સામાન્ય કોટિના ! જાણે ઢીંગલાઢીંગલી. સામાન્ય જીવન, સામાન્ય sentiments અને બધુંય

સામાન્ય! માફ કરજો, અવિરામભાઈ! પણ હું તો તમારું પુસ્તક હાથમાં લઉં છું ને ઊંઘ આવ્યા જેવું થાય છે

પ્રમોદ · નીલુ! નીલુ!

નીલુ બસ રહેવા દો, ભાઈ! એ બધું! વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવાદના જમાનામાં દરેકને પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાની છૂટ હોવી જ જોઈએ, અને અવિરામભાઈને તો તે ગમે છે જ

[અવિરામ આત્મક્ષોભની પરાકાષ્ઠા અનુભવે છે]

નીલુ અરે માફ કરજો, ભાઈ! આ આપણી વાતોમાં હું સારું ઓળખાણ આપવાનું ભૂલી ગઈ! (ક્ષિતિજ તરફ જોઈ) ક્ષિતિજભાઈ! આ આપના માનીતા નવલકથાકાર જેમના અક્ષરદેહને તો આપ મારા કરતા વધુ સારી રીતે ઓળખો છો આજ એમનું પ્રત્યક્ષ ઓળખાણ કરાવવાનો જશ ખાટું ને!

[ક્ષિતિજ છોભીલાઈ જાય છે, નીલુની સ્પષ્ટ, બેપરવાઈભરી ઝાટકણીની રીત જોઈને]

અને અવિરામભાઈ! આ ક્ષિતિજભાઈ, જેમના કાવ્યદેહને આપ થોડોથોડો ઓળખો છો

ક્ષિતિજ · અરે, નીલુબહેન! હું ક્યારે વળી લખું છું? અને જે લખું છું તેય લખાણ કહેવાય? એ તો 'કલ્લોલ'ના તંત્રી નિભાવે છે તેટલો એમનો ઉપકાર!

નીલુ બધા મોટા માણસો એમ જ કહે છે બાકી સત્ય તો કહેવું જ રહ્યું ના? હ .. અને આ વિશદભાઈ, 'નિનાદ'ના અદ્વિતીય તંત્રી જેમાં મારું પેલું તમે ઝાટકણી કાઢી હતી તે કાવ્ય અને મારી 'દીપકમાલા' ટૂંકી વાત પ્રસિદ્ધ થઈ છે

ક્ષિતિજ ઓહો! આજ તો સુંદર ઓળખાણોનું માન મળ્યું, નીલુબહેન!

અવિરામ (ક્ષિતિજને) તમારા કાવ્યો વાંચી મને સારી આશા બંધાય છે પહેલી પચ્ચીસીમાં આટલું ઓછું ન કહેવાય!

નીલુ (વધુ ડામ દેતી) હું કહેવાની જ હતી અવિરામભાઈ કે તમે કાવ્યલોકમાંથી વિરામ લો તો સારું! થોડીઘણીય સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો મોહ ન છોડવો હોય તો તમારા પ્રિય ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ કરો એ ઓછું નથી

અવિરામ . (હળવા બનવાનો પ્રયત્ન કરતા) અને નીલુબહેન પણ લેખક મટી વિવેચક બને તો વધુ સારું!

નીલુ ભારે પડી જશે, અવિરામભાઈ, હું વિવેચક બનીશ ત્યારે!

અવિરામ કૃતજ્ઞતાને તો અવકાશ રહેશે જ!

નીલુ . જરૂર! મારા કાવ્યની પ્રશંસા કરેલી આપે તેટલા પૂરતી તો ખરી જ!

વિશદ નીલુબહેન! આ ક્ષિતિજભાઈનેય જરા કહેજો કે 'નિનાદ' માટે કાંઈ લખે.

ક્ષિતિજ આ એકને તો પહોંચાતું નથી છતાંય લખીશ, કોઈ ખાસ અંક જેવું કાઢવાના હો તો કહેજો

નીલુ ભાઈને તો તમે ઓળખો જ છો.

ક્ષિતિજ કૉલેજમાં સાથે હતા તેમ સાંભરે છે, પણ વિહારક્ષેત્રો જુદા એટલે ખાસ અંગત પરિચય જેવું નહિ

પ્રમોદ હા. આપણે જગ લહેરીલાલ ખરા! ડિબેટિંગ હોલ કરતા ટેનિસ કોર્ટનું આકર્ષણ વધુ ખરું!

ક્ષિતિજ હોય બોલો છો તો સારું તમેય ડિબેટિંગમા!

પ્રમોદ (તેટલી જ હળવી ટકોરે) હા ગભરૂઓ કોકવાર આવિવા માફક.. કોઈ 'woman the eighth wonder of the world' જેવો વિષય હોય તો

[બધા ખડખડાટ હસી પડે છે.]

અવિરામ (ઊઠવાનો પ્રયત્ન કરતા) નીલુબહેન, રજા છે હવે? હજુ તો મારે 'કલામંડળ'મા જવાનું છે આપણે જરા મોડા મળ્યા એમ નથી લાગતુ? એકાદ અઠવાડિયામા તો તમે જવાના! So cruel of you, Nilubehn! એકાદ માસે પહેલા મળ્યા હોત તો વધુ નિકટ આવી શકત હજુ ઘણુંઘણું ચર્ચવાનુ, ઘણુ વિવેચન કરવાનુ અને ઘણોઘણો વિનિમય કરવાનો રહી ગયો હોય એમ નથી લાગતુ?

નીલુ (પ્રમોદ અને ક્ષિતિજ તરફ જોઈ અવિરામને ચડાવવાનો પ્રયત્ન કરતી કૃત્રિમ સ્મિત સાથે) મને પણ ઉરના ઊંડાણમા ક્યાંક એવુ લાગે છે કે આપણે વહેલા મળ્યા હોત તો ઠીક

અવિરામ હશે! આવો ત્યારે તે વખતે તમે આંતરદેશીય વિચારો અને વ્યવહારોથી વધુ સમૃદ્ધ, વધુ તેજસ્વી બન્યા હશો સાહિત્યિક, રાજકીય, સામાજિક, બધાય ક્ષેત્રોમા, એટલે ચર્ચામા વધુ મઝા આવશે

નીલુ (કાંઈ સાંભરી આવતા) અરે, અવિરામભાઈ! પછી આપની તસ્વીર મોકલવાનું વચન આપ્યુ હતુ તેનું શુ?

અવિરામ (ગજવામાથી તસવીર કાઢતો) કદાચ તમને સમરો કે કેમ એ સવાલ છે

નીલુ (ક્ષિતુને ચીડવવાનો પ્રયત્ન કરતી) પ્રત્યક્ષના અભાવે પ્રતિકૃતિથીય ચલાવી લેવુ પડે!

અવિરામ ના! ના! મે તો જુદા જ દૃષ્ટિબિંદુથી વાત કરી હતી

નીલુ. અં હ

અવિરામ હું ધારુ છુ તમે સમજી ગયા હશો

નીલુ. અગાઉ નહિ

અવિરામ (ખચાતા) મને સત્તરમે ચાલીસ વર્ષ થયા.

નીલુ: (ચડાવતી) જણાવ લાગો છો તો માંડ ત્રીસ જેટલા!

પ્રમોદ (મજાકથી) અને રસિકતા અને કલાપ્રિયતા પણ જાણે હમણા જ પાંગરતી હોય એમ એમના પુસ્તકો પરથી તો લાગે છે

અવિરામ (પ્રવાહમા ઘસડાઈ) હા! માસ મિત્રોની પણ એ જ ફરિયાદ છે "અલ્યા, તને કાંય ક્યારે ઘેનાળા આવશે અને હજુ તો જાણે સ્નાતકના ઉંબરે પગ મૂકતો હોય એવું લખે છે"

નીલુ: (તસવીર નિરખતા) આપને ક્યારે વયવાર્ધક્યમાં માનીએ છીએ? મારી જનનો જોતાં મનેય સારી પ્રગતિ માટે આશ્ચર્ય થાય છે ને! અરે, થોડા જ વખત પર હું

દરિયાપાર જવાની છું એ વાત મારી એક સ્ત્રીમિત્રને કરેલી ને એણે નહિ માનેલુ કે તું પાસ ક્યારે થઈ અને જાય છે ક્યારે!

પ્રમોદ પ્રગતિ સમય કરતા સ્વભાવ અને હૃદયની તૈયારી પર વધુ અવલબે છે

અવિગમ : (હીંચકેથી ઊઠતા) અને તમે પણ કબૂલેલુ તમારી તસ્વીર આપવાનુ!

નીલુ · આજે જ pose લેવરાવવા જવાની છુ એટલે કદાચ રૂબરુ નહિ તો ભાઈદ્વારા પણ આપને મળી જશે ખરી

[પરસ્પર વદન કરી બધા છૂટા પડે છે માત્ર ક્ષિતિજ અને નીલુ બે જ રહે છે બને હીંચકા પર બેસે છે નીલુ વિચારમા પડી હોય તેમ તેનુ મુખ સૂચવે છે ક્ષિતિજ પણ કાઈ બોલતો નથી]

નીલુ (સહસા ટિપાઈ તરફ જોઈ) અરે, તેં હજુ દૂધ નથી પીધુ?

ક્ષિતિજ તને અત્યારે ખબર પડી?

નીલુ : પણ આ બધી વાતોમા મને ખ્યાલ જ ન રહ્યો

ક્ષિતિજ. તને ક્યાથી ખ્યાલ રહે? તને સમય જ ક્યા હતો મને કહેવાનો!

નીલુ તુ કયા પારકો હતો?

ક્ષિતિજ. (તીક્ષ્ણતાથી) હાસ્તો! જીભમા તો નર્યું મધ ભર્યું છે.

[પ્યાલામા માખ પડે છે]

નીલુ (મુખ બગાડી) લે થયુ! બહુ માન માગે ત્યારે આવુ જ થાય ને!

ક્ષિતિજ મને ખાતરી જ હતી કે માખ પડશે તારા સ્વભાવની મને ક્યાં ખબર નહોતી જેટલુ તુ પોતે તારી જાતને નથી ઓળખી શકી તેટલુ હુ તને માપી શક્યો છુ. કાંઈ નહિ એમા શુ? એકમા માખ પડે તો બીજો!

નીલુ : જોને! જોને! કેવુ બોલે છે? એકવાર ફરી કહુ છું કે હજુ તુ બાળક જેવો જ રહ્યો

ક્ષિતિજ. મને મારી બાલિશતા વધુ ગમે છે

નીલુ ક્ષિતિજ! ક્ષિતુ! સ્ત્રીહૃદય સમજતા તુ ક્યારે શીખીશ?

ક્ષિતિજ : મને રસ નથી પડતો એમા

નીલુ સ્ત્રીની પ્રેરણાએ તો ચેન્મેક્સનો સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો છે એ તો તેં જ કબૂલેલુ.

ક્ષિતિજ કબૂલ્યુ તે કબૂલ્યુ! પી એચ ડી ની પદવી પુરુષની પ્રેરણાએ મળશે તેની ખાતરી આપુ છુ.

નીતુ. ક્ષિતુ! ક્ષિતુ! તુ કેટલો નિર્દય છે?

ક્ષિતિજ · દયાનો ઇજારો તેં જ રાખ્યો હોય પછી મારે માટે તો એ જ માર્ગ રહે ને!

નીલુ (નરમ બની) હુ સમજુ છુ કે તને આ બધુ નથી ગમતુ!

ક્ષિતિજ અને મને ન ગમતુ પહેલુ કરવુ એવુ તારુ વ્રત છે

નીલુ જો ભાઈ! દુનિયામા રહીએ, નિરનિરાળી પ્રકૃતિની વ્યક્તિઓ સાથે રહેવાનુ એટલે તારી જેમ અતડા રહીએ તે કેમ પાલવે!

ક્ષિતિજ · મેં તને ક્યારે અતડા રહેવાનુ સૂચવ્યુય છે!

નીલુ તુ આમ મો ચડાવે, હૃદયમોસરવા નીકળી જાય તેવા કટાક્ષ કરે, ઘડીક-ઘડીકમા રિસાઈ જાય ત્યારે મારે તો એમ જ સમજવુ ના!

ક્ષિતિજ એક જ રસ્તો છે! અને મેં તને ક્યારનોય બતાવ્યો છે

નીતુ : પણ તું મારા અને તારા સંયોગો ક્યાં નથી જાણતો ? ક્ષિતુ ! તું ચાલ ને મારી સાથે હમણાંય જવું ને ? મારા પરદેશ જવું, જવું તો ખરું જ ના ? તો પછી સાથે કાં નહિ ! દરિયાની મુસાફરી આમ આકસ્મિક આવશે તેની કલ્પનાયે નહોતી. તું હોય તો કેટલી નિરાંત મારા જીવને ? ક્ષિતિજ છે ને ! બધું એ સમાવી લેશે ! અને... અને એ ઉત્તર પ્રદેશનું વાતાવરણ કલ્પું છું ત્યારે તો ઘડીભર એમ જ થઈ જાય છે કે જવું તો આપણે સાથે, નહિ તો જવું જ નથી. ઉપર આભઅટારીએથી શરમાતી નવોઢા જેમ આછી વાદળીના ઘૂંઘટમાંથી ડોકિયું કરતી ચંદ્રિકા, ભૂરું ભૂરું આસમાન, પવનનો ફરફરાટ અને પ્રેમના પગરવે ઊર્મિના દીવા સમો અબ્ધિ ! કેટલું મધુર ! કેટલું કલ્પનાભર્યું ! કલ્પનાઓ, ભાવનાઓ અને સ્વપ્નોની આવી સુરેખ સિદ્ધિ ક્યાં, ક્યારે સધાવાની હતી !

[પડદામાં તે વિચારમગ્ન બની જાય છે. તેના બિડાયેલા હોઠની ધાર ઉપર ચંદ્રીના કિરણસમી સ્મિતરેખા નાચી રહે છે. ક્ષિતિજ પણ કલ્પનાલોકમાં વિચરી રહ્યો હોય એમ એનું મુખ સૂચવે છે]

નીતુ : (ક્ષિતિજના શાંત ગંભીર મુખ તરફ જોઈ) તને કાંઈ થતું નથી, ક્ષિતુ ? તું કેમ આમ શૂન્ય બની ગયો છે ? મારા હૃદયમંથનની તને કલ્પના ક્યાંથી આવે ? તારા વિના, તારા સંસર્ગ વિના, તારા સહકાર વિના એ બધું કેવું લાગશે તેનો ખ્યાલ નથી આવતો તને ? બોલ ને ? કેમ બોલતો નથી ?

[તેની હડપચી પકડી ઊંચકે છે]

ક્ષિતિજ : (ધીમેધીમે) શું બોલું ? હૃદય એક માર્ગ સૂચવે છે, જીવન—જીવનને ઉજ્જ્વલ બનાવવાની મહેચ્છા—જ્ઞાન ઝંખનાના કોડ—બુદ્ધિવાદ અન્ય માર્ગ સૂચવે છે.

નીતુ : સ્નેહ કરતાં બુદ્ધિવાદનું ત્રાજવું નીચું જાય છે ?

ક્ષિતિજ : સમજફેર થાય છે, નીતુ ! તારાથી વધુ મેં કશુંય કલ્પ્યું નથી, માન્યું નથી. તારી ખાતર કયો ભોગ ન અપું તે હજુ સમજાતું નથી.

નીતુ : તો પછી આ ઉપગમન, આ વચનના એ બધાનો શો અર્થ ? હજુ સ્ત્રીના હૃદયમાં વિશ્વાસ નરના પુરુષહૃદય ખચાય છે ? ક્ષિતુ ! ક્ષિતુ ! માનસશાસ્ત્રનો તારો અભ્યાસ અને અભ્યાસી આમ વ્યવહારમાં માનસપરીક્ષા કરવાની આવે ત્યારે આટલી બાલિશતા કેમ દેખાડતો હશે !

ક્ષિતિજ : માનસશાસ્ત્ર તો જ ગણિત જેટલું સૂક્ષ્મ છે !

નીતુ : હજુ તને મારામાં વિશ્વાસ નથી આવતો ? હજુ એમ લાગે છે ' ઉરમાં ઉગાડી મૂક્યો પડતો ' એ પંક્તિ ઉચ્ચારવાનો વખત આવે કદાચ !

ક્ષિતિજ : સ્મિત સાથે સહજ સંકોચ અનુભવ્યાની પરંપરાય તેના સ્નેહ આગળ કાંઈ વિસાતમાં નથી. નીતુ ! મારી મૂંઝવણી તું ક્યાં નથી જાણતી ? હજુ ભાવિનું ક્યાં ઠેકાણું છે ? અને તેમાં ઉમેરાય માસ પછી ત્યાં સુધી સ્નેહની તાજગી થાય તેમાં શું ખોટું ? વિયોગના જ મિલનસુખની અવધિ છે. પ્રણયીઓ સ્નેહ ઉછાળવું વાપરે, હૃદય ઉપર પત્થર મૂકી દે, વિજયના પ્રમાણપત્ર પછીના દેખી શકે તો દુનિયામાંથી કેટકેટલા કલહ અને દુરાચાર ઓછાવો ગર્ભમાં જ ચાલ્યા જાય ! પ્રેમીઓ દીવાના હોય છે એ કહેવત આપણે ખોટી ન પાડી શકીએ ?

[નીતુ સ્તબ્ધ બની જાય છે. હજુ ક્ષિતિજને પૂરો ઓળખતી બાકી છે એમ તેની મુખમુદ્રા સૂચવે છે]

નીતુ : કાંઈ નહિ, જતાં નહિ તો આવતાં તો સાથે જ આવ !

ક્ષિતિજ : આશા અમર છે.

[પડદો પડે છે]

ઊંઘણસી

સ્નેહરશ્મિ

મુંબઈ શે'રમાં મોહન શેઠના
મ્હેલો ઝાકઝમાળ,
છપ્પન ઉપર ભૂંગળ વાગે
ઊડે ફૂલગુલાલ !

ઘરડે ઘડપણ શેઠને મ્હેલે
પારણિયું બંધાય,
શેઠાણી વેરે સોના મ્હોરો
આતશબાજી થાય !

લાડકો બાળક જાગે ઊંઘે
દિવસ રાત બપોર
નવ વરસની રેવલી ગાતી
ખેંચે હીરની દોર.

રાજાબાઈ ટાવરમા રાતે
ડંકા બેના વાગે,
પારણિયામાં બાળ રડે ને
રેવલી ઝબકી જાગે.

"રેવલી રે ! અલી ઊંઘણસી રે !
ઊંઘ તારી આ કેવી !"
બીજે ખંડે ફૂલશય્યામાં
બોલે શેઠના દેવી.

"જાગું છુ, બા," બોલતી રેવલી
"હાલો રે ભાઈ ! " ગાય,
મીઠે સપને શેઠાણીનાં
નાજુક નેણ બિડાય

"પોઢને મારા વીર, લાડકવાયા વીર,
નીંદર તને રમવા તેડે સાત સાગરને તીર
નીંદરને બે બ્હેન, રૂપાળી બે બ્હેન,
સોનલા ગેડીએ ભાઈ સાથે તે બેયે દિનરેન."

"પો પો .પોઢને" રેવલી કેરે
નેણુ ભરાયે ઘેન,
બાળ રડે ને શેઠાણી રોપે
કાઢે કડવાં વેણ.

કાચી ઊંઘે ચમકી ઊઠી
રેવલી પાછી ગાય,
હાલરડાની હલકે તેનો
વીરો ઊંઘી જાય—

"પોઢે મારો લાલ, લાડકવાયો લાલ,
પરી એક આઈને મારા તિલક કરે ભાલ!
પોઢે મારો ભાઈ, મીઠો મારો ભાઈ
ચંદરમાને હોડલે બેસી નીંદરને દેશ જાય!"

થાક લાગે ને વાંસો દુખે
રેવલી ઝોકાં ખાય,
વચ્ચે વચ્ચે ઝબકી જાગી
હાલરડાં કંઈ ગાય.

પવન આવે ને વીજળી કેરી
બત્તી ઝાંખી હાલે,
દીવાલ ઉપર પડછાયા કંઈ
વાંકાચૂકા ચાલે!—

ગોફણ લઈને રેવલી હાંકે
ચકલાં માચડે બેસી,
જારને સીમાડે હાક મારતો ત્યાં
આવે કો પરદેશી!

રેવલી ધ્રૂજે ને માડી કેરો
પાલવ દોડી ઝાલે—
વાંકાચૂંકા પડછાયા ત્યાં
ચાલો નવી ચાલે!

"બેબી" કેરાં દૂધની શીશી
ફૂલતી ફૂલતી ફાલે,
શીશીમાનું દૂધ તો જાણે
સાગર ઊજળો હાલે!

ઠેકડા મારતી રેવલી દોડે
  ગામની હોડી આવે,
"ઊંઘણુસી રે !" ત્રાડતો બૂડો
  રામો ત્યાં બોલાવે !

ચમકી ઊઠી રેવલી બ્હાવરી
  આંખો બન્ને ચોળે,
ઊંઘતું પરોઢ થાકે રાતી
  આંખો સામે ખોલે

આભમાં ચડે પ્હોર દિવસને
  શેઠાણી છોડે સેજ,
નવ વરસની રેવલી ઝાડે
  કબાટ સોફા મેજ.

"રેવલી આમ આવ !" "રેવલી આ લાવ !"
  હુકમ કૈં કૈં છૂટે,
હાંફળીફાંફળી રેવલી દોડે
  હાડકાં કુમળાં તૂટે !

"આંખફૂટી, રે ફૂલદાનીમાં
  ડાઘા જો આ શાના ?—"
ડગલેપગલે રેવલી માથે
  વીતે કોટિક વાના.

ભોજન કરી શેઠ શેઠાણી
  જાય બપોરે પોઢી,
"હાલો રે ભાઈ!" ગાતી રેવલી
  ખેંચે હીરની દોરી.

રાતે 'હાલો', દિવસે 'હાલો',
  ઊઠતાં બેસતાં 'હાલો' !—
રેવલીથી નહિ ઊકલે જરીયે
  જગનો એ ઘોટાળો.

કોને શાને ઊંઘવું માણવું ?
  જાગવું શે નત કોને ?—
કપરા જગના કોયડા પૂછવા
  રેવલીએ જઈ કોને ?

બાળ રડે ને રેવલી કેરા
ઉરમાં પડે ફાળ;
સહસા તેના મનમાં એક
જાગે નવો વિચાર—
રડે ન બેબી ને ઊંઘ્યા કરે તો
નિરાંતે ઉંઘાય !—
મધરાતે રેવલીના ઉરમાં
જુગતી કંઈ લહેરાય !
રૂમાલ એક લઈને રેવલી
વાળે મોટો દાટો,
બાળ તણા મુખમાં દાબીને
બાંધે તે પર પાટો !
બે વાગે ને શેઠાણી જાગે,
જાગીને થાય રાજી—
'આજ તો મૂઈએ ઠીક ઉંઘાડ્યો—
આજ બરોબર જાગી !'
એમ વિચારી શેઠાણી પાછાં
તુર્ત જ ઊંઘી જાય,
ભરનીંદરમાં રેવલી સૂવે,
રડે ન તેનો ભાઈ ! *

ચંદ અલ્ફાઝ

ઉમાશંકર જોશી

એટલે કે થોડાક શબ્દ, હિંદીને રાષ્ટ્રભાષા તરીકે આગળ ધરતી હિંદી મહાસભાના ૪૮મા અધિવેશનમાંથી પાછા ફરતા પ્રત્યેક હિંદીને પોતાના પાડોશીને કહેવાજોગ 'ચંદ અલ્ફાઝ' તો મળી જ રહે એવું વરસીનું વાતાવરણ હતું

૧૮૮૫મા કોંગ્રેસનું પ્રથમ અધિવેશન મુંબઈમાં થયું અને આજે ૧૯૩૪માં થયું એ વચ્ચે મહાસભાની કેટલીય વાર કાયાપલટ થઈ છે સત્તાએ પોતાની માયવણી માટે ઊભી થવા દીધેલી આ સંસ્થા વરસો જતાં સત્તાની આંખમાં કણાની માફક ખૂંચતી થઈ ગઈ છે કોઈ પણ એક રાજદ્વારી સંસ્થાના વિકાસનો ઇતિહાસ આટલો રમૂજી ભાગ્યે જ હશે પણ પીડા કરવી ને નાશ કરવો એ એમાં જે ફરક છે તેની પણ નોંધ લેવી જોઈએ મહાસભાનો વિકાસ 'આંખના કણા'થી આગળ કેટલો શક્ય છે એની તારીજ કાઢવી આવશ્યક છે મુંબઈમાં મહાસભાનું ૪૮મું અધિવેશન થયું એમાંથી આ દૃષ્ટિએ ચાર માણસ પાસેથી 'થોડાક શબ્દ' વાતવાતમાં સાંભળી લીધા હોય તો સારી વાત છે .. પણ આપણે તો એ અધિવેશનની જ વાત કરીશું

ગંધર્વનગર કહ્યું હોત તોપણ ચાલત એવા કોંગ્રેસનગરને સ્વાગતસમિતિએ 'અક્બરનગર' નામ આપ્યું હતું યોગ્ય જ હતું ગંધર્વનગર તો એટલા માટે કે જ્યાં છૂટી રેતની ટેકરીઓ હતી ત્યાં મુંબઈના કુશળ કાર્યકરોએ થોડા દિવસમાં જે રચના કરી દીધી એ જોઈ મુંબઈવાસીઓને તો એ માયાવી નગર જેવું જ લાગતું હતું અડગ કાર્યપરાયણતા અને રંગીલી કલ્પના—જે બંને ચીજો મુંબઈના કાર્યકર્તાઓને વરી છે—વડે જોતજોતામાં વરલીને સમુદ્રતીરે, સ્વપ્નસૃષ્ટિને જાણે સાકાર કરવામાં આવી હોય એમ, અધિવેશનની તૈયારી થઈ ગઈ હતી વિષયવિચારિણી સમિતિનો કલામય મંડપ, દેશની વિભૂતિઓના અમર નામોનું રટણ રસિક બનાવતા ભવ્ય દરવાજાઓ (મોતીલાલ દરવાજા, વિઠ્ઠલભાઈ દરવાજા, લજપતરાય દરવાજા, મઝર-ઉલ-હક દરવાજા વગેરે), ગગનચુંબી પ્રવેશદ્વાર, સુશોભિત આંગણું અને પડખે સમુદ્રમાંના મોજાંરંગોમાં ઝબોળાઈ ને તિરંગ રંગરમણાએ ચડેલો, આશાનિરાશાએ હિલોળાતો, જોનારના હૃદય ફરફરાવતો સૌમ્યમંગલ રાષ્ટ્રધ્વજ,—આવું ઊંચકતી પ્રજાના આ ઉત્સાહચિહ્નો કોઈ પરદેશીનું પણ હૃદય હલાવ્યા વગર ન રહે

વ્યાસપીઠના છત્રને કાંગરેકાંગરે દીવાઓ તેજસ્વી થતા જતા હતા, પાછળ દરિયાઈ ક્ષિતિજે સૂરજ આ દૃશ્ય અને એની પાછળની ભાવનાની નોંધ લેવા માટે પશ્ચિમની પ્રજાઓને દીવો ધરવા મોગર પછવાડે ઉતાવળો સરી જતો હતો, સાગરના કોલાહલને ડુબાડી દેતો માનવમહેરામણ વ્યાસપીઠને વીંટતો કુતૂહલગંભીર બેઠો હતો, નિરાશા નિચોવીને ક્યાંકથી અણધારી આશા ક્યારે ઊતરી પડે એવો મૂંગો ભાવ હૃદયહૃદયમાં સળવળતો હતો, ત્યાં વૃંદવાદ્યના અવાજ વચ્ચે સ્વયંસેવકસેનાના સન્માન સાથે, પ્રેક્ષકસમુદાયના આનંદકોલાહલ

વચ્ચે રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રબાબુએ અધિવેશનમંડપમાં પ્રવેશ કર્યો એ પ્રસંગની લાગણીઓ તો અનુભવથી જ સમજી શકાય એક વિરાટ પ્રજાની વેદના શી હોઈ શકે તેનો અનુભવ કોઈ આવે વિરલ પ્રસંગે જ થઈ શકે છે ખંડિત આશામાંથી ભવિષ્યની ઇમારત રચવા માટે એકાદ રાષ્ટ્ર પ્રવૃત્ત થાય તે વખતનું એનું ભવ્ય કુતૂહલ પણ આવે પ્રસંગે જ સમજી શકાય છે

રાજેન્દ્રબાબુ પ્રમુખ થયા તે આ અધિવેશનનું એક મદ્‌ભાગ્ય હતું અવિરત દેશસેવા અને ડોળવગરની નમ્રતાને લીધે એમના વ્યક્તિત્વની સુવાસ સર્વત્ર પ્રસરેલી હતી પણ એ આટલા દૃઢ તેજોબળવાળા છે એનો પરચો તો આ વેળા જ પ્રગટ રીતે મળ્યો મહાન પ્રસંગને છાજે એવું વ્યક્તિત્વ પ્રસંગ પડ્યે દાખવવું એ મહત્તાનું આવશ્યક લક્ષણ છે આખા અધિવેશન દરમ્યાન રાજેન્દ્રબાબુએ પ્રસંગને અનુકૂળ અને અનુરૂપ એવા ભવ્ય વ્યક્તિત્વથી કામ ચલાવ્યું હતું સૌને સતોષવાની મીઠાશ છતાં સમયોચિત દૃઢતા અને પ્રમુખોચિત ગભીરતા છતાં પ્રાસંગિક હાસ્ય, એ રાજેન્દ્રબાબુના પોતીકા લક્ષણો હતાં વિષયવિચારિણી સમિતિનું કામ ચાલતું હતું ને કોઈએ વચ્ચે ડખલ કરી, 'જનાબે અઝીઝ !' ત્યાં તો 'ફરમાઈએ !' કહીને પ્રમુખે એને બેપાડી જ દીધા તો એક બંધુ દરેક ઠરાવ પર સુધારો લાવે, જાણે એમના સુધારા વિના હિંદનું શું નું શું થઈ જવાનું હોય, કંઈક થવું જ જોઈએ એમ લાગતાં પ્રમુખે એકવાર ટકોર કરી દીધી, 'મિસ્ટર . , કોઈ બીજા પ્રસ્તાવ પર સુધારો લાવજો ને ! આટલો તો જતો કરો !' હસાહસમાં સુધારો સુધરી ગયો ! અને પછીથી પણ પ્રમુખે એ ભાઈની પાસે કાગળ રહીને માગણી કરી, 'મિસ્ટર , કેમ કંઈ આ વખતે સુધારો નથી લાવવો ?' મોટી સભાઓમાં કેટલીકવાર હાસ્ય જ કુનેહની ગરજ સારે છે એના આ ઠીક નમૂના હતા

વિષયવિચારિણી સમિતિની ઝપાઝપી પછી પણ મુખ્ય પ્રસ્તાવે તો અધિવેશનના ત્રણ દિવસમાંથી લગભગ દોઢ દિવસ લીધો ડૉ અન્સારીએ મીઠી ઉર્દૂ જબાનમાં ધારાસભા-પ્રવેશ વગેરેનો લાંબોલચક ઠરાવ રજૂ કર્યો પ્રથમ રાતે જ આ ઠરાવ ઉપર ૫ માલવીયનું સંશોધન (સુધારો) આવ્યું કે મહાસભા કોમી ચુકાદા સામે પણ જેહાદ પુકારે આખા અધિવેશન અંગેના વક્તૃત્વમાં આ રાતનું પંડિતજીનું ભાષણ તે મોખરે આવે માલવીયજીએ તો કંઈકંઈ દુનિયા જોઈ છે પ્રથમ અધિવેશનથી માંડીને ઠેઠ આજ સુધી એમણે મહાસભાને અવનવે રંગે રગાતી દેખી છે ને પોતે એની પડખે સદાય ઊભા છે આજે પોતાને અગત્યની લાગતી એવી એક વાત પર કોંગ્રેસની નીતિથી ઉપરવટ થવા જતાં એમને જે વેદના થાય તે એમની સરળ, પ્રગલ્ભ, ભાવમય હિંદીદ્વારા રાતના દશ વાગ્યા પછીના શાંત ગભીર વાતાવરણમાં ઝણઝણતી હતી એમની દલીલ કે વક્તવ્ય જોડે આપણને સહાનુભૂતિ હો કે ન હો, પણ એ રાતે એવો એક અન્ય્યો નહિ હોય જેને એમની જાદુઈ બાનીએ છતી ન લીધો હોય પૂરો એક કલાક (જે પંડિતજી માટે આંખના મટકા જેટલો, આ ઉંમરે પણ, સમય ગણી શકાય) એમણે દલીલોની ઈંટો, એક પછી એક, ભાવનાની સિમેંટથી ગોઠવી-ગોઠવીને એક એવી અદ્‌ભુત સેમી ઇમારત રચી હતી કે સૌ કોઈ મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયું હતું સારું થયું તે મત બીજે દિવસે લેવામાં આવ્યા !

ના. પણ એમ મતની બાબતમાં ફિકર રાખવાની જરૂર નથી મત તો આગળથી જ લગભગ ખડેપગ હોય છે બાબુઓની ઇન્દ્રજાળો પ્રેક્ષકસમુદાય પર જ બિછાવવા માટે હોય છે. મત આપનાર પ્રતિનિધિઓ એવી ઇન્દ્રજાળની પકડમાં સપડાવાથી પર હોય છે...

આ વખતનું કામકાજ ખલેલ વિના ચાલી શક્યું, એકંદરે અધિવેશન ફત્તેહમંદ નીવડયું એની પાછળ પીઢ મહાસભાવાદીઓને જ મુબારકબાદી ઘટે ઉહાપોહ થવા દીધા સિવાય કુનેહથી કામ કાઢવાની કુશળતા પીઢ આગેવાનોએ ખરેખરી દાખવી હતી. વિષયવિચારિણી સમિતિમા મૌ અબુલકલામ આઝાદે ખાદીનો પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો એની ઉપર શ્રી પટવર્ધનનુ સશોધન આવ્યુ કોઈ પણ કહેશે કે શ્રી પટવર્ધનનુ વકતૃત્વ વિરલ પ્રતિભાવાળુ હતુ, દલીલો પણ થઈ શકે તેટલી કરવામા આવી હતી, અને ઠરાવના ભાવિ વિષે શકાનુ વાતાવરણ જામતુ હતુ ત્યા થોડી વારે ચર્ચા મુલતવી રાખવાનો ઠરાવ આવ્યો. તે પસાર થતાં, મૂળ ઠરાવ મૂકનારને પોતાને કઈ કહેવાનુ હોય તો તે કહેવા માટે નોતરવામા આવ્યા પણ મૌલાના અગ્રેજીમા બોલી ન શકે માટે અગ્રેજીમા ઉત્તર આપવા એમની વતી (વતી !) રાજાજી બોલવા ઊભા થયા અને, અલબત્ત, રાજાજીના વશીકરણના ભોગ થવુ એ સહેલુ જ છે 'ખાદીને ને મહાસભાને તમે નોખા શી રીતે કરી શકશો ? પેલો તાડી વેચનારો કહે છે, તમે ખાદી પહેરો છો ને પાછા અમારી પર ખુન્નસ રાખો છો ? પેલો પોલીસ કહે છે, તમે ખાદી પહેરો છો ને જૂઠુ પણ બોલી શકો છો ? કહો, તમે ખાદીને ને મહાસભાને શી રીતે છૂટા પાડી શકશો ?' અને ખાદી માટે હકારનો ગડગડાટ મચાવીને એમણે પૂરું કર્યું એ જ રીતે બીજા દાખલાઓ પણ આ રીતે સમજી શકાય સમાજવાદીઓને પ્રમુખ-સાહેબે વિષયવિચારિણી સમિતિમા એમના ઠરાવો લાવવા માટે મજૂરી આપી રાખી હતી, પણ ત્યાં તો છેટલે દિવસે કોઈ ઠરાવ લાવ્યુ કે બધા નૉન-ઑફિશિયલ ઠરાવો કારોબારી સમિતિની આગળ જ જાય, અત્યારે સમયનો અભાવ છે અને પેલા ઠરાવો અધ્ધર જ રહી ગયા. ડૉ અન્સારીના ઠરાવ પરની ચર્ચા પણ સરદારના ભાષણ પછી મુલતવી રહી એય લાક્ષણિક લાગતુ હતુ

બીજી રાતે પડિત માલવીયના ભાષણનો રદિયો આપવા સરદાર વલ્લભભાઈ પ્રેક્ષકોના હર્ષનાદ વચ્ચે ઊભા થયા સીધી 'રાષ્ટ્રીય' હિંદીમા મુદ્દાસરનુ એમનુ બોલવુ હતું પડિતજી માટે કારોબારી સમિતિને કેટલુ માન છે, અને સમિતિને જેને માટે માન છે તે મહાત્માજીને પણ કેટલુ માન છે એ એમણે લાગણીપૂર્વક કહ્યુ અને તરત જ દૃઢતાથી એ પણ કહ્યું કે મહાસભાને એક અને અજોડ રાખવા માટે કારોબારી સમિતિ અને આખીયે મહાસભા નોખાનોખા તડાને સહન કરી શકે નહિ સરદાર એમની લાક્ષણિક લોખડી દૃઢતાથી બોલતા હતા એ બોલે છે તેમ થશે જ એવો એમને સાભળતા સૌને ભય રહે જ મહાસભા નાનાનાના તડાને તોડીફોડીને એક અખડ શક્તિ તરીકે ટકાવવાની છે તેથી તો ગમે તેટલુ માન હોવા છતા માલવીયજીની પણ સામે સમિતિ ઊભી રહી એ અસંદિગ્ધ દૃઢતાપૂર્વકના ભાષણની વચ્ચેવચ્ચે અનેકવાર પડિતજી માટે 'માલવીજી મહારાજ' એમ કરીને માન-સૂચક ધ્રુવપદ આવતુ હતુ તે અજાણે પણ 'બ્રુટસ એ તો માનવંતા માણસ છે' એ ઍન્ટનીના ધ્રુવપદની યાદ આપતુ હતુ. અલબત્ત, સરદારના મહાસભાની નીતિની યોગ્યતા પુરવાર કરતા સચોટ ભાષણ પછી, અન્સારીના પ્રસ્તાવનો વિજય થયો

'આજનો માણસ' એ નામ સરદારના ભાષણ પરથી એમને માટે કોઈ વાપરે તો ખોટુ ન કહેવાય 'સમાજવાદીઓ ભવિષ્યની બડીબડી વાતો કરે છે હા ડહાપણનો તો એમણે જ ઇજારો રાખ્યો છે પણ તમારે મહાસભામા કેટલી ફાટો પાડવી છે ? જેમ -

વચ્ચે રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રબાબુએ અધિવેશનમંડપમાં પ્રવેશ કર્યો. એ પ્રસંગની લાગણીઓ તો અનુભવથી જ સમજી શકાય. એક વિરાટ પ્રજાની વેદના શી હોઈ શકે તેનો અનુભવ કોઈ આવે વિરલ પ્રસંગે જ થઈ શકે છે. ખંડિત આશામાંથી ભવિષ્યની ઇમારત રચવા માટે એકાદ રાષ્ટ્ર પ્રવૃત્ત થાય તે વખતનું એનું ભવ્ય કુતૂહલ પણ આવે પ્રસંગે જ સમજી શકાય છે.

રાજેન્દ્રબાબુ પ્રમુખ થયા તે આ અધિવેશનનું એક સદ્‌ભાગ્ય હતું. અવિરત દેશસેવા અને ઠોળનગરની નમ્રતાને લીધે એમના વ્યક્તિત્વની સુવાસ સર્વત્ર પ્રસરેલી હતી. પણ એ આટલા દૃઢ તેજોબળવાળા છે એનો પરચો તો આ વેળા જ પ્રગટ રીતે મળ્યો. મહાન પ્રસંગને છાજે એવું વ્યક્તિત્વ પ્રસંગ પડ્યે દાખવવું એ મહત્તાનું આવશ્યક લક્ષણ છે. આખા અધિવેશન દરમ્યાન રાજેન્દ્રબાબુએ પ્રસંગને અનુકૂળ અને અનુરૂપ એવા ભવ્ય વ્યક્તિત્વથી કામ ચલાવ્યું હતું. સૌને મનાવવાની મીઠાશ છતાં સમયોચિત દૃઢતા અને પ્રમુખોચિત ગંભીરતા છતાં પ્રાસંગિક હાસ્ય, એ રાજેન્દ્રબાબુના પોતીકા લક્ષણો હતા. વિષયવિચારિણી સમિતિનું કામ ચાલતું હતું ને કોઈએ વચ્ચે દખલ કરી, 'જનાબે અઝીઝ!' ત્યાં તો 'ફરમાઈએ!' કહીને પ્રમુખે એને બેસાડી જ દીધા તો. એક ભાઈ દરેક ઠરાવ પર સુધારો લાવે, જાણે એમના સુધારા વિના હિંદનું શું નું શું થઈ જવાનું હોય. કંઈક થવું જ જોઈએ એમ લાગતાં પ્રમુખે એકવાર ટકોર કરી દીધી, 'મિસ્ટર..., કોઈ બીજા પ્રસ્તાવ પર સુધારો લાવજો ને! આટલો તો જતો કરો!' હસાહસમાં સુધારો સુધરી ગયો! અને પછીથી પણ પ્રમુખે એ ભાઈની પાસે ઠાવકા રહીને માગણી કરી, 'મિસ્ટર , કેમ કંઈ આ વખતે સુધારો નથી લાવવો?' મોટી સભાઓમાં કેટલીકવાર હાસ્ય જ કુનેહની ગરજ સારે છે એના આ ઠીક નમૂના હતા.

વિષયવિચારિણી સમિતિની ઝપાઝપી પછી પણ મુખ્ય પ્રસ્તાવે તો અધિવેશનના ત્રણ દિવસમાંથી લગભગ દોઢ દિવસ લીધો. ડૉ. અન્સારીએ મીઠી ઉર્દૂ જબાનમાં ધારાસભા-પ્રવેશ વગેરેનો લાંબોલચક ઠરાવ રજૂ કર્યો. પ્રથમ રાતે જ આ ઠરાવ ઉપર પં. માલવીયનું સંશોધન (સુધારો) આવ્યું કે મહાસભા કોમી ચુકાદા સામે પણ જેહાદ પુકારે. આખા અધિવેશન અંગેના વક્તૃત્વમાં આ રાતનું પંડિતજીનું ભાષણ તે મોખરે આવે. માલવીયજીએ તો ઠીકઠીક દુનિયા જોઈ છે. પ્રથમ અધિવેશનથી માંડીને ઠેઠ આજ સુધી એમણે મહાસભાને અવનવે રંગે રંગાતી દેખી છે ને પોતે એની પડખે સદાય ઊભા છે. આજે પોતાને અગત્યની લાગતી એવી એક વાત પર કૉંગ્રેસની નીતિથી ઉપરવટ થવા જતાં એમને જે વેદના થાય તે એમની સરળ, પ્રસન્ન, ભાવભર્યા હિંદીદ્વારા રાતના દસ વાગ્યા પછીના શાંત ગંભીર વાતાવરણમાં ઝબૂકતી હતી. એમની દલીલ કે વક્તવ્ય જોડે આપણને સહાનુભૂતિ હો કે ન હો, પણ એ રાતે એવો એક સભ્ય નહિ હોય જેને એમની જાદુઈ વાણીએ ઝીલી ન લીધો હોય. પૂરો એક કલાક (જે પંડિતજી માટે આંખના મટકા જેટલો, આ ઉંમરે પણ, સમય ગણી શકાય) એમણે દલીલોની ઈંટો, એક પછી એક, ભાવનાની સિમેંટથી ગોઠવી-ગોઠવીને એક એવી અદ્‌ભુત ગેબી ઇમારત રચી હતી કે સૌ કોઈ મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયું હતું. સારું થયું તે મત બીજે દિવસે લેવામાં આવ્યા!

ના પણ, એમ મતની બાબતમાં ફિકર રાખવાની જરૂર નથી. મત તો આગળથી જ લગભગ ખરેખર હોય છે. વાક્યોની ઇન્દ્રજાળ તો પ્રેક્ષક-સમુદાય પર જ બિછાવવા માટે હોય છે. મત આપનાર પ્રતિનિધિઓ એવી ઇન્દ્રજાળની પકડમાં સપડાવાથી પર હોય છે...

આ વખતનું કામકાજ ખલેલ વિના ચાલી શક્યુ, એકદરે અધિવેશન ફત્તેહમદ નીવડ્યું એની પાછળ પીઢ મહાસભાવાદીઓને જ મુબારકબાદી ઘટે ઉહાપોહ થવા દીધા સિવાય કુનેહથી કામ કાઢવાની કુશળતા પીઢ આગેવાનોએ ખરેખરી દાખવી હતી વિષયવિચારિણી સમિતિમા મૌ અબુલકલામ આઝાદે ખાદીનો પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો એની ઉપર શ્રી પટવર્ધનનુ સશોધન આવ્યુ કોઈ પણ કહેશે કે શ્રી પટવર્ધનનુ વક્તૃત્વ વિરલ પ્રતિભાવાળુ હતુ, દલીલો પણ થઈ શકે તેટલી કરવામા આવી હતી, અને ઠરાવના ભાવિ વિષે શકાનુ વાતાવરણ જામતુ હતુ ત્યા થોડી વારે ચર્ચા મુલતવી રાખવાનો ઠરાવ આવ્યો તે પસાર થતાં, મૂળ ઠરાવ મૂકનારને પોતાને કઈ કહેવાનુ હોય તો તે કહેવા માટે નોતરવામા આવ્યા પણ મૌલાના અગ્રેજીમા બોલી ન શકે માટે અગ્રેજીમા ઉત્તર આપવા એમની વતી (વતી !) રાજાજી બોલવા ઊભા થયા અને, અલબત્ત, રાજાજીના વશીકરણના ભોગ થવુ એ સહેલુ જ છે 'ખાદીને ને મહાસભાને તમે નોખા શી રીતે કરી શકશો ? પેલો તાડી વેચનારો કહે છે, તમે ખાદી પહેરો છો ને પાછા અમારી પર ખુન્નસ રાખો છો ? પેલો પોલીસ કહે છે, તમે ખાદી પહેરો છો ને જૂઠુ પણ બોલી શકો છો ? કહો, તમે ખાદીને ને મહાસભાને શી રીતે છૂટા પાડી શકશો ?' અને ખાદી માટે હકારનો ગડગડાટ મચાવીને એમણે પૂરુ કર્યું એ જ રીતે બીજા દાખલાઓ પણ આ રીતે સમજી શકાય સમાજવાદીઓને પ્રમુખ-સાહેબે વિષયવિચારિણી સમિતિમા એમના ઠરાવો લાવવા માટે મજૂરી આપી રાખી હતી, પણ ત્યા તો છેલ્લે દિવસે કોઈ ઠરાવ લાવ્યુ કે બધા નૉન-ઑફિશિયલ ઠરાવો કારોબારી સમિતિની આગળ જ જાય, અત્યારે સમયનો અભાવ છે અને પેલા ઠરાવો અધ્ધર જ રહી ગયા ડૉ અન્સારીના ઠરાવ પરની ચર્ચા પણ સરદારના ભાષણ પછી મુલતવી રહી એય લાક્ષણિક લાગતુ હતુ

બીજી રાતે પડિત માલવીયના ભાષણનો રદિયો આપવા સરદાર વલ્લભભાઈ પ્રેક્ષકોના હર્ષનાદ વચ્ચે ઊભા થયા સીધી 'રાષ્ટ્રીય' હિંદીમા મુદ્દાસરનુ એમનુ બોલવુ હતુ પડિતજી માટે કારોબારી સમિતિને કેટલુ માન છે, અને સમિતિને જેને માટે માન છે તે મહાત્માજીને પણ કેટલુ માન છે એ એમણે લાગણીપૂર્વક કહ્યુ અને તરત જ દૃઢતાથી એ પણ ઠસાવ્યુ કે મહાસભાને એક અને અજોડ રાખવા માટે કારોબારી સમિતિ અને આખાયે મહાસભા નોખાંનોખા તડાને સહન કરી શકે નહિ સરદાર એમની લાક્ષણિક લોખડી દૃઢતાથી બોલતા હતા એ બોલે છે તેમ થશે જ એવો એમને સાભળતાં સૌને ભય રહે જ મહાસભા નાનાનાના તડાને તોડીફોડીને એક અખડ શક્તિ તરીકે ટકાવવાની છે તેથી તો ગમે તેટલુ માન હોવા છતા માલવીયજીની પણ સામે સમિતિ ઊભી રહી એ અસંદિગ્ધ દૃઢતાપૂર્વકના ભાષણની વચ્ચેવચ્ચે અનેકવાર પડિતજી માટે 'માલવીજી મહારાજ' એમ કરીને માન-સૂચક ધ્રુવપદ આવતુ હતુ તે અજાણે પણ 'બ્રુટસ એ તો માનવતા માણસ છે' એ ઍન્ટનીના ધ્રુવપદની યાદ આપતુ હતુ અલબત્ત, સરદારના મહાસભાની નીતિની યોગ્યતા પુરવાર કરતા સચોટ ભાષણ પછી, અન્સારીના પ્રસ્તાવનો વિજય થયો

'આજનો માણસ' એ નામ સરદારના ભાષણ પરથી એમને માટે કોઈ વાપરે તો ખોટુ ન કહેવાય 'સમાજવાદીઓ ભવિષ્યની બડીબડી વાતો કરે છે હા ડહાપણનો તો એમણે જ ઇજારો રાખ્યો છે પણ તમારે મહાસભામા કેટલી ફાટો પાડવી છે ? જેમ

૮

ગાંધીજી મહાસભાને કહું છું તેમ જ સમાજવાદીઓને કહું છું કે જુદાજુદા પક્ષો સ્થાપવાની વાત ભલી હશે. ભવિષ્યમાં તો બધું થશે પણ આજે શું? હું તો આજની વાત કરું છું' મહાસભા અને દેશના કટોકટીના પ્રસંગે, પરાજયના વાતાવરણમાં રહ્યાસહ્યા બળને એકત્રિત કરવાની કુનેહભરી કુશળતા આ 'આજના માણસ'ને ફાવે છે એ મહાસભાનું અહોભાગ્ય છે કારણ જાણે બધા વાદો, બધા 'ઇઝમ્સ' એક કોરે રહી જાય અને હિન્દનો ઉદ્ધાર હિન્દની માટીમાંથી ઊભા થયેલા કોઈ પ્રખર હિન્દીને જ હાથે નિર્માયો હોય. પ્રશ્નો કોઈ નિશ્ચિત વાદો કે ફિલસૂફીઓના રસાયણિક મિશ્રણોની જેમ ચોક્કસ પરિણામરૂપે પ્રગટતા નથી. ઇતિહાસે તો હમણાંહમણાં જ કમાલનું તુર્કસ્તાન, મુસોલિનીનું ઈટલી, હિટલરનું જર્મની, સ્ટેલિનનું રશિયા, એમ એક વિભૂતિ અને એની પ્રજા એમ ચિતાર રજૂ કર્યો છે. એ વિભૂતિ એટલે સારી જ એમ નહિ પણ ઇતિહાસને ખરાખોટાની પંચાત છે જ ક્યાં? હિંદુસ્તાન કોનું એ તો ભવિષ્યની મોટી મૂંઝવણ છે! કોઈ પૂછશે, હિંદુસ્તાન ગાંધીજીનું નહિ? ના કહેવી છાજે એમ નથી, પણ છતાં કહેવું જોઈએ કે હિંદુસ્તાન તેનું જે હિંદુસ્તાનના પ્રશ્નનો આખરી ઉકેલ આણે, આણે એટલું જ નહિ પણ તે મુજબ પ્રગતિ હાંસલ કરે. પણ, એ તો દૂરદૂરની વાતમાં ડૂબી જવા જેવું થયું.

ગાંધીજી મહાસભામાંથી નીકળી જાય છે એ વાતથી કોઈ 'રડ્યું' નહિ એ વિચિત્ર લાગે તોય બરોબર હતું. ખુદ ગાંધીજી પોતે જ હરેક સાથે એ વિશે બોલ્યા હતા. એવું લાગતું હતું કે એ નીકળી જાય છે એ જ બરોબર પગલું છે એમ સૌને સમજાઈ ગયું ન હોય! ત્રીજી રાતે મહાસભાના બંધારણમાં ફેરફાર કરવા વિશે એ બોલ્યા તે બધું ગણિતની ભાષણ હતું અને મુંબઈની રસીલી પ્રજા 'જાણે એ માટે તૈયાર થઈને નહિ આવી હોય' છતાં વચ્ચે-વચ્ચે સૌના હસવો હસાવે કરી લેતા અચૂક લેણું તો છૂટશે જ જતા, 'હું ક્યાં જવાનો હતો? મારો ઉપયોગ તો તમે ગમે ત્યારે કરી શકો,' વગેરે. સૌને હવે તો પ્રતીતિ થઈ ચૂકી લાગે છે કે સત્ય એ જ અમોઘ કુનેહગીરી છે. દુનિયાના ચાર ડાહ્યા કુનેહબાજોને પૂછો કે આવા પ્રસંગે ગાંધીજીએ ક્યું પગલું લેવું? મહાસભામાંથી નીકળી જવું એ ઠીક છે એમ જવાબ ન મળે તો નવાઈ.

પણ ગાંધીજી જાય છે એનો ઓળોઓળો ચુસ્ત ગાંધીવાદીઓ કે મહાસભાવાદીઓને માથે જતાં એને બદલે સમાજવાદીઓ ઉપર ગયો, અથવા પેલાઓએ જ એમની પર કાઢ્યો એમ લાગે. ન વાંક નીકળ્યો વહાલા મહાસભાવાદીઓનો, કે ન નીકળ્યો એક વખતના વગોવાઈ ગયેલા ધુરંધર ગાંધીવાદીઓનો. જાય રે બધુંય આ બાપડા સમાજવાદીઓ પર!

સમાજવાદીઓ અત્યારે થાય છે તેટલી વગોવણીને પાત્ર છે કે નહિ એ તત્ત્વશોધનનો એક નવો વિષય છે. જેણે ટોળાફેજ હસ્તી જમાવી જોઈતી હતી તેણે ઉતાવળે પક્ષ સ્થાપીને પોતાનું અસ્તિત્વ જોખમાવ્યું, એમ પણ સમાજવાદીઓ વિશે કોઈ કહે. કોઈ એમ પણ કહે કે મહાસભામાં જ સત્તા મેળવવા માટે આ એક નવો નુસખો હતો. કોઈ કડક મિજાજનું માણસ એમ પણ કહી જાય કે આ લોકો કૂદે તો છે ખૂંટાના જોર પર. ખુદા કરે ને જો આમાંથી બહાર આવીને જવાબદાર એમની આગેવાની સીમાએ. કોઈને એમ પણ કહેવું ફાવે કે આ તો જેમને કામ કરવું નથી એવા જુવાનિયાઓના બખાળા છે.

આ બખાળા પોતે પણ ગદિયો માગી લે એટલા મહત્ત્વના નથી, કેમકે આજે જે

સમાજવાદીઓ છે તેઓ જ ગઈ કાલ સુધી મહાસભાને મોખરે રહી ઝૂઝતા હતા ઊલટુ, જે તાલીમ આજના પીઢ અગ્રણીઓને એમની જુવાનીમા મળવી દોહલી હતી તે આજના સમાજવાદીને સહેજે મળી છે ઉપરાત સરકારમાબાપને રોટલે અને ગાધીવાદને જોગે એને દેશપરદેશની હિલચાલોનો અભ્યાસ પણ ઠીક થયો છે એની ઊકળતી દેશદાઝ ને રાષ્ટ્રીયતા, એની ખદબદતી ઊર્મિલતા, એ બધુ ઓગરી ગયુ છે અને એને ઠેકાણે સ્પષ્ટ કર્તવ્યભાન જાગ્રત થયુ છે ૧૯૩૦ની 'ભારે કરી દીધી!' એવી પોતાની જ પીઠ થાબડવાની વૃત્તિને બદલે વસ્તુસ્થિતિનુ નિર્લેપ નિર્ભેળ ભાન એના દિમાકમા ઊતર્યું છે હા, આજે જે પક્ષ છે તેમા નથી કોઈ ચમકતી પ્રતિભા, નથી વક્તૃત્વ, નથી શાસ્ત્રીય તર્કબાજી કે નથી અડગ વ્યવસ્થાશક્તિ સમાજવાદીઓએ પોતાની પરિપક્વ ભગીને પોતાની જ અર્ધ-દગ્ધતાને ખુલ્લી કરી હા, પણ એ જ તો સમાજવાદને ને અર્ધદગ્ધતાને બનતુ નથી એનો પુરાવો છે સમાજવાદ આત્મપર્યેષણાને વધાવી લે છે ભલે આજનો પક્ષ, ઇતિહાસખોરી કહે છે તેમ, 'પોતાનુ ઐતિહાસિક કાર્ય બજાવી પરવારશે,' પણ એના તો કઈ વિશાળ સસ્થા પોતાની જ રાખના ખાતરમાથી પોષણ મેળવ્યા વિના ઊભી થઈ છે?

ભવિષ્ય જુવાનો પર નિર્ભર છે એ વાક્ય જો આલકારિક ન દેખાતુ હોય તો ભવિષ્ય સમાજવાદીઓના હાથમા છે એ વચન પણ હસી કાઢવુ ન જોઈએ, કેમકે જુવાન અને સમાજવાદી એ બે શબ્દો આજના જીવનમા લગભગ પર્યાય જેવા થઈ ગયા છે

મુશ્કેલી માત્ર કાર્યદિશા અને કાર્યપ્રણાલિના અભાવની છે વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓમાથી કેમ માર્ગ કાઢવો એની સૂઝ નથી આ ન હોત ગશિયા કે મોસ્કો અથવા પેટ્રોગ્રેડને ધુણાવ્યા એટલે આખી ઝારશાહત જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ! આજના જુવાનની મુશ્કેલી મોટી છે, એ તો એના શક્તિવિકાસ માટે સદ્ભાગ્યનુ ચિહ્ન નહિ હોય!

સમાજવાદીઓ પહોચી જાય તે પહેલા ગાધીજી કિસાનોમા પહોચી જવા કરે છે ગાધીજી બધિયારપણાના કટ્ટા વિરોધી છે વહેતા પાણી નિર્મળા એપાય સાણસે બૂમ પાડી કે ગાધીજી આમપ્રજાના માણસ નથી, તો એ પણ જાણી લે પોતાને, પોતાની ફિલસૂફીને ને સજોગોને અનુકૂળ એવી ગ્રામઉદ્યોગસઘની યોજના એમણે વિચારી કાઢી ભાગ્યે જ કોઈને સદેહ હોય કે ગાધીજીને હૈયે કિસાનોનુ હિત નથી પણ ગાધીજી હવે દેખાય એવુ નક્કર કાર્ય પણ એ દિશામા કરવા તૈયાર થયા છે રચનાત્મક કાર્યમા તો એમની દૃઢથી શ્રદ્ધા છે પણ,—હા, પણ,—એમની કાર્યપદ્ધતિની મર્યાદાઓ એવી વિચિત્ર છે કે જેવુ ભલુ હરિજનસઘથી હરિજનવર્ગનુ થયું એવુ જ જો આ ગ્રામઉદ્યોગસઘથી કિસાનોનુ થવાનુ હોય તો સમાજવાદીઓ માટે એ પૂરતો જવાબ નહિ નીવડી રહે સૂરજથી પાણી અમુક હદથી વધારે ગરમ થઈ જ ન શકે એવી વિચિત્ર આ પરિસ્થિતિ છે

- ગાધીજીએ પોતાના નીકળી જવા વિષે વિષયવિચારિણી સમિતિમા પ્રથમ હિંદીમા ભાષણ કર્યું અને પછી અગ્રેજીમા બોલવાની માગણી થતા એમણે રાષ્ટ્રભાષા વિષેની બળતરા કાઢી હતી 'આ પણ મારા નીકળી જવાનુ એક કારણ છે પદરપદર વરસ કડાકૂટ કર્યા છતા જો માણસ હિંદીની રાષ્ટ્રભાષા તરીકે યોગ્યતા ઠસાવી ન શકતો ને ખરેખર એક બેદરકાર મહેતાજી જ કહેવાય ' પછી તો આ વખતે લોકો પણ જોરે ચડીને 'હિંદી!' એમ હક્કપૂર્વક ખૂમો પાડતા, અને એમાથી રમૂજ પણ ઘણી થઈ હતી એનાદ બગાળી

ભાષણકર્તા 'આપ ગર કહેના હમ બોલેંગા' એમ હાંકે, તો કોઈ પીઢ ગુજરાતી નેતા 'ગોડી ગત તક' ચલાવે. સૌથી વધુ મુશ્કેલી ચટપટ બોલતા પટ્ટાભિ સીતારામૈયાને પડી. 'હિંદી!'ની બૂમ પડતા એટલી જ ઝડપથી એમણે હિંદીને પાટે હંકાર્યું, પણ થોડીવારે ન ફાવવાથી પાછા અંગ્રેજી પર આવી ચડ્યા. કોઈકે બૂમ મારી 'હિંદી!' ત્યારે એમણે સુંદર ટકોર કરી, 'કેટલાક માણસો એવા હોય છે કે એમને સમજ પડ્યા એ સમજાતું જ નથી!' પણ કહેવું જોઈએ કે આ ત્રણ દિવસમાં હિંદીનું શિક્ષણ પણ ઘણખરું મળી રહે એવું વાતાવરણ હતું. જેલમાં હિંદી અનાયાસે થોડુંક શિખાય છે એમ જ કોંગ્રેસમાં પણ. કોંગ્રેસ વખતનું હિંદી ઉર્દૂ શબ્દોને લીધે આકર્ષક હોય છે, સાંભળ્યા જ કરીએ. મૌલાના અબુલકલામ આઝાદનું ભાષણ ભલે સમજાય નહિ, પણ એ સાંભળી રહેવું તો ગમે. સત્ય અને અહિંસા માટે એ જે બબ્બે ફૂટ લાંબા શબ્દો વાપરે તે આપણે વાપરવા જઈએ તો એની હિંસા જ કરી બેસીએ. છતાં ઘણા ઉર્દૂ વાક્યો સૌને ટેરવે ચડી ગયા હતા. 'મૈં તહરીર પેશ કરતા હૂં', 'મૈં તરમીન પેશ કરનેકે લિયે હાજિર હુઆ હૂં', 'મુકમ્મલ આઝાદી', 'મુતલ્લક', 'ઇંગ્લિસ્તાન', 'કમસકમ', 'ઇસ્તિમાલ કરતા હૂં', 'શુક્રિયા અદા કરતા હૂં', વગેરે વગેરે. તે એટલા સુધી કે શ્રી લીલાવતી મુનશી પણ 'મૈં તાઈદ કરતી હૂં' એમ શુદ્ધ હિંદુસ્તાની બોલતા હતા. કમસકમ ચંદ અલ્ફાઝ તો સૌને આવડી ગયા હતા. સમજ માટે આ બધું ઠીક હતું. રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા માટે પણ આ વૃત્તિ ઠીક છે. પણ રાષ્ટ્રના પ્રાણને ધારણ કરવાની પૂરેપૂરી અંતર્ગત તાકાત હિંદીમાં છે કે નહિ એ શંકાનો વિષય છે.

શંકાના વિષયો તો ઘણા છે, શંકાઓ ઉઠાવવી જ હોય તો આ ૪૮મા અધિવેશનને નામે લોકોના ગજવામાં લગભગ વીસેક લાખની હરફેર થઈ હશે એમ અંદાજ કાઢી શકાય તે શાને માટે? હિંદુસ્તાન જ કદાચ, હિંદુસ્તાન જે મોતના પણ વેરા ભરી શકે છે તે હિંદુસ્તાન જ, આવા જાલિમ ખરચા નિભાવી શકે. એ આવશ્યક છે, એ અનિવાર્ય છે, એવું ઘણુંઘણું એની તરફેણમાં કહી શકાય. પણ એ જ એક આવશ્યક વસ્તુ છે? એથી વધારે અનિવાર્ય કશું નથી? 'લોકા ઉત્સવપ્રિયા', કહ્યું છે તે ખરું છે. મુંબઈની અનેકરંગી પ્રજાને તો આવા મેળાવડામાં ને એચ. ઓ. એચ. શીટ કે કિંગ કાર્નિવલમાં કશો તફાવત જ નથી. એટલે કહેવાનો આશય એ જ છે કે દેશની પ્રગતિના રસ્તામાં આવી ઘણી મુશ્કેલીઓ છે. 'ત્યારે કરવું શું?' એ મૂંઝવણ ડગલેડગલે છે. આ વખતે પ્રદર્શન વગેરેની ઊપજ સારી હતી. ચર્ચગેટ આગળ જમીન મળી હોત તો હજી વિશેષ થવા સંભવ હતો. જોકે વરલી જેટલે અંતરે પણ પ્રદર્શનમાં તો 'હૈયે હૈયા દળાય' એવી સ્થિતિ રહેતી.. એક એવો પણ ખ્યાલ સેવી શકાય કે લોકોને મન ગંભીરતાને બદલે ઉલ્લાસ (જેને માટે કાઠિયાવાડમાં 'હિલોળા' નામનો વધારે સારો શબ્દ છે)નો જ અભરખો હોય તો તે પણ સારી પેઠે સંતોષીને શિક્ષણાત્મક પ્રચારકાર્ય કેમ ન કરવું? લોકો હજારોની સંખ્યામાં મળ્યા એટલે મેળો થયો. એ તો હકીકત થઈ ગઈ, તો પછી મેળાના આવશ્યક અંગો (ચકડોળ કે એવી વસ્તુઓનો અહીં નિર્દેશ નથી) પણ આવવા દઈને એ મારફત આમપ્રજાની સાદી સમજમાં ઊતરે એવું સીધું કે આડકતરું પ્રચારકાર્ય કેમ ન કરવું?

પણ આ બાબત મુશ્કેલી ઉપરાંત આ વખતે તો અંતર્ગત મુશ્કેલી પણ એ હતી કે લાહોરકરાચી જેવો ઉત્કટ [illegible] મુંબઈના અધિવેશનમાં અશક્ય હતો. જે જુવાનિયા

એઓએ પોતાનાં ઉત્તમ વરસો મહાસભાને અર્પ્યાં હતા, જેઓ ઉત્સાહભેર, ઉમળકાભેર મહાસભા માટે મરવા પણ તૈયાર હતા એમને પૂછો કે તમારા શરીરના ચુવાળીસ કરોડ કે જે કંઈ હોય તે રુવાડામાથી કેટલા ફરકે છે તો જવાબ આપતા મુઝાઈ જાય છેલ્લા થોડા મહિનાઓની પ્રવૃત્તિઓથી અમુક યુવાનવર્ગ તો જાણે સાવકી માને (કે સાવકા પિતાને) પેગે જતો હોય એવા ભાવ પણ અનુભવતો લાગતો હતો એમા દોષ કોઈનો કાઢવો હોય તો રાષ્ટ્રની અશક્તિનો જ કાઢી શકાય, પણ તેમાથી નિરાશા ઘટાડવી તો પરવડે જ નહિ રાજેન્દ્રબાબુએ પોતાના ભાષણમા આ અકળામણ વ્યક્ત કરી હતી અહીં આજે આપણે મળીએ છીએ તે કાઈ આપણને શોભે એવી વાત નથી, આપણે સરકારની મહેરબાનીથી જ મળવા પામ્યા છીએ, વગેરે વગેરે

આશા અને ઉત્સાહના સૂરો પણ ક્યાક રડ્યાખડ્યા સભળાતા હતા કુશળ સ્વાગત પ્રમુખ નરીમાને બધાનો આભાર માનતા અને સ્વાગતની ઊણપો (જેની ખાસ હસ્તી ન હતી)ની માફી માગતા, એમની ટેવ મુજબ શોપણ કરી હતી આ વરલીને કિનારે આજે આપણે મળ્યા એમાથી એવુ બળ ઊભુ કરીએ કે આ કિનારે જ્યા ઊતરીને અગ્રેજોએ આપણા પર સામ્રાજ્ય ઠોકી બેસાડ્યુ ત્યાથી જ એમને વહાણે ચડીને પાછા પોતાને વતન ચાલ્યા જવું પડે રાજેન્દ્રબાબુના છેલ્લા બોલ તેજીલા હતા તમારો આભાર હુ અત્યારે તો શુ માનુ ? પણ આ કાટાળો તાજ વરસે દહાડે મારા બીજા ભાઈબધને માથે મૂકુ તે વખતે મને દેશ માટે કામ કર્યાનો આત્મવિશ્વાસ રહે તો એ વખતે તમારો સૌનો જરૂર આભાર માનીશ

મહાસભા એ દેશની આશા છે દેશની મુસિબતો એક મહાસભા જ સમજી શકે છે, અને એના તાણામા ગમે તે નવા વિચારનો વાણો શોભાપૂર્વક ભળી શકે છે હિંદ જેવડી વિશાળ પ્રજાને છાજે એવડા વિશાળ પગલા મહાસભા ભરી શકે છે પેઢી દરપેઢી દેશનુ યૌવન આ જરઠ સસ્થાની રગોમા કૌવત પૂરે છે મુબઈથી લખનૌ સુધીની યાત્રામા પણ મહાસભાના પગમા યુવાનોની જ તાકાદ હો, અને એને કરચલિયાળો વર્ગ ઉતાવળ ન ગણો એવી આશા રાખીએ

સ્વર્ગ અને પૃથ્વી

'સ્નેહરશ્મિ'

ઇન્દ્રનો તે માનીતો ગંધર્વ હતો, જ્યાં જ્યાં તે જતો ત્યાં સર્વત્ર લતાઓની જેમ અપ્સરાવૃન્દ તેને વીંટળાઈ જ વળ્યું હોય. સ્વર્ગમાં સહુ કોઈનો તે માનીતો હતો.

તેના સંગીતથી સ્વર્ગનો શૃંગાર વધુ તેજસ્વી બનતો, નન્દનવન નવપલ્લવિત બનતું, સ્વર્ગમાં શાશ્વત વસંત ખીલતી.

પણ એક દિવસ તેણે સ્વર્ગની પરંપરા તોડી. અપ્સરાઓ સાથે વ્યોમવિહાર કરતાં-કરતાં એક વખત તે ધરતી તરફ આવી ચડ્યો. સ્વર્ગમાં કદી ન જોયેલું એવું તેણે ત્યાં જોયું. દિવસાન્તે લતા પર કરમાઈ ઢળી પડતા કોઈ એક નાજુક કુસુમના જેવી યુવતીને એક એકાકી શિલા પર બેઠેલી તેણે જોઈ. તે યુવતીની આંખમાં આંસુ હતાં. સ્વર્ગનું સુંદરમાં સુંદર મોતી પણ તે અશ્રુબિન્દુની સ્પર્ધામાં પાણીવિનાનું લાગે એવી તેને પ્રતીતિ થઈ. જીવનમાં પહેલી જ વાર તેણે આંસુ જોયાં—સ્વર્ગમાં આંસુ હોતાં જ નથી.

ગંધર્વ એ દૃશ્ય જોતાં ચકિત થયો. એ આંસુ જોતાં અગાઉ કદી નહિ અનુભવેલી લાગણી તેના ઉરમાં જાગી. સાથેસાથે તેણે તેના નિશ્વાસ પણ સાંભળ્યા. એ પણ તેને નવું જ હતું—સ્વર્ગમાં નિશ્વાસ હોતા જ નથી.

ગંધર્વે તે યુવતીને પૂછ્યું : "હે કમલાક્ષિ, તારી આંખમાંથી આ મોતી કેમ ઝરે છે?"

તે યુવતી બોલી : 'ભાઈ, એ મોતી નથી, અહીં ધરતી પર અમે એને વિરહનાં આંસુ કહીએ છીએ."

"પણ એ વિરહનાં આંસુ એટલે શું?"

"એ શબ્દોદ્વારા નહિ વર્ણવાય, એ તો અનુભવથી જ સમજી શકાય."

ગંધર્વને એ બધું રહસ્યપૂર્ણ લાગ્યું. તે સુન્દરીને અવલોકતો તે પોતાના પંથમાં સ્થગી રહ્યો. અપ્સરાઓ હસવા માંડી. તેમને તેનું એ કુતૂહલ અર્થવિનાનું લાગ્યું. પણ ગંધર્વના હૃદયના તાર ઝણઝણી ઊઠ્યા હતા. તેણે અપ્સરાઓને કહ્યું :

"તમે જતાં થાઓ, હું ઘડીકમાં તમને પકડી પાડીશ."

હસતીહસતી અપ્સરાઓ ચાલી ગઈ.

ગંધર્વ જ્યારે સ્વર્ગે પાછો સિધાવ્યો ત્યારે પોતાના ઉરમાં તે કોઈ નવું જ, તદ્દન અપૂર્વ સંગીત લઈ આવ્યો હતો. તે હતું આંસુનું સંગીત.

પોતાની પ્રાણપ્રિય વીણા ઉપર ગંધર્વે નવા જ સૂર જગાડ્યા. તેની મીંડમાંથી અનેક કરુણાઓ જાગીજાગી સ્વર્ગની ઊંચીઊંચી અટારીઓમાં પ્રતિધ્વનિત થવા માંડ્યા. સ્વર્ગે કદી નહિ સાંભળેલું, નહિ અનુભવેલું એવું આંસુનું સંગીત તેણે જગાડ્યું.

આ તેનો અક્ષમ્ય ગુનો. સ્વર્ગમાં કોઈથી આંસુની વાત જ ન થઈ શકે. ત્યાં નિઃશ્વાસનું નામ જ ન લેવાય. જેમ દેવોની આંખ પલકે જ નહિ તેમ સ્વર્ગમાં આનંદ અને વિલાસ સિવાય અન્ય લહરો કદી ઊઠે જ નહિ. પણ આ ગંધર્વે સ્વર્ગની એ પરંપરા તોડી.

એ નિયમભંગને અંગે તેને સ્વર્ગમાંથી પદભ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો. ગંધર્વ એ સાંભળતાં ધ્રૂજી ઊઠ્યો, ઇન્દ્રને તે પગે પડ્યો, વિનતિવિનવણી કરી. અંતે તેને જણાવવામાં આવ્યું કે ધરતી પર ૭ વર્ષ વસ્યા પછી તેને પાછો સ્વર્ગમાં તેડવામાં આવશે.

ગંધર્વ સ્વર્ગમાંથી ધરતી પર આવ્યો. કોઈ એક ગાઢ અરણ્યમાં તે આવી પડ્યો હતો. જ્યારે તેની મૂર્છા ઊતરી ત્યારે પોતે કોણ હતો તેના કંઈક ઝાંખાઝાંખા સંસ્કાર તેના મનમાં રહ્યા હતા. કોઈ અસહ્ય વ્યથાથી તેનાં અંગો કળતાં હતાં. તેના હૃદયમાં ગમગીની હતી. ધરતી ઉપરનું બધું તેને નવુંનવું લાગ્યું. તેને અસહ્ય એકાન્ત લાગવા માંડ્યું. પોતાનું સ્વર્ગ વારંવાર તેના મન સમક્ષ તરવા માંડ્યું. ક્યાં સ્વર્ગના તે હાસ્યના ફુવારા, આનંદની છોળો, સંગીત ને પ્રકાશ અને ક્યાં આ અરણ્યનું શુષ્ક એકાન્ત! એવામાં તેને કાને કોઈના રુદનનો ધ્વનિ પડ્યો. તેણે ચમકીને તે દિશામાં જોયું. કોઈ એક શબને કેટલાક માણસો સ્મશાને લઈ જતા હતા. તેમાંના કેટલાક રડી રહ્યા હતા. શબની નજીક કોઈ એક યુવતી ચાલી રહી હતી. તેના મુખ ઉપર કોઈ અલૌકિક તેજ હતું. તેના લલાટ ઉપર કુંકુમની અર્ચા શોભી રહી હતી. કેટલાક લોક તેને કહેતા હતા "બહેન, પાછી જા—પાછી જા." તેમતેમ તે શબની વધુ ને વધુ નિકટ જતી હતી. ગંધર્વને એ બધું તદ્દન નવું જ લાગ્યું. તેણે સ્વર્ગમાં સાંભળ્યું હતું કે ધરતી પર માણસોને એક દિવસ મરવું પડે છે. પણ તે વખતે તેને ખ્યાલ ન હતો કે ચેતનહીન દેહ ઉપર પણ આવું અપાર હેત વર્ષાવાતું હશે. તેનું કુતૂહળ વધ્યું. તે ને શબની પાછળપાછળ ગયો. સ્મશાનમાં ગયા પછી લોકોએ શબને ચિતામાં પધરાવ્યું. પેલી યુવતીના મુખ ઉપર અપૂર્વ તેજ ઝળક્યું. આનંદભર્યા વદને તે અંગારફૂલોની શય્યા ઉપર ચઢી. પોતાના મૃત પતિનું શિર તેણે પોતાના ખોળામાં લીધું. વિરહનું એક અમ્લ, મૃદુતાભર્યું, વેદનાભર્યું ગીત તેણે ગાયું. ગંધર્વનો પ્રાણ વ્યાકુળ થઈ ઊઠ્યો. શું ધરતી ઉપર માણસો આવા પ્રેમથી ચાહી શકે છે—એ મૃત્યુથીયે પર!

એ અપૂર્વ દૃશ્યની સ્મૃતિ મનમાં વારંવાર જગાડતો તે અરણ્યમાં ચાલવા મંડ્યો. ચાલતાંચાલતાં તેને થાક લાગ્યો. હવે તો ક્ષુધા પણ પારવિનાની લાગી. થાકીને લોથપોથ થઈ તે એક ઝાડ હેઠળ પડ્યો. જ્યારે તે ઊંઘમાંથી જાગ્યો ત્યારે ઝાડ ઉપર પંખીઓ મધુર કૂજન કરી રહ્યાં હતાં. તાજાં ફૂલોની મૃદુ સોડમ વાતાવરણમાં પ્રસરી રહી હતી. તેણે જોયું તો પોતાની આસપાસ કુસુમો વેરાયેલાં હતાં. સામે એક કેળના પાંદડામાં થોડાંક ફળો અને એક પડિયામાં દૂધ હતું. તે ચકિત બન્યો. કોણે પોતાને માટે આ અહીં મૂક્યું હશે? સ્વર્ગના એ ગંધર્વને આ પ્રકાર તદ્દન નવો જ લાગ્યો. એવામાં તેણે સામે નજર કરી. જાણે કોઈ કળી હાલ જ ખીલી હોય એવી કોઈ પંદરસોળ વર્ષની કિશોરીને તેણે સામે બેઠેલી જોઈ. તેની આંખમાંથી અપાર સ્નેહ અને સહાનુભૂતિ વર્ષતાં હતાં. ગંધર્વે તેને પૂછ્યું. "હે શુચિસ્મિતે, તું કોણ છે? તારું નામ શું?"

"મારું નામ છાયા, મારા પિતાનું ઘર અહીંથી થોડેક દૂર છે," એમ કહી તે કિશોરી હરિણીની જેમ ત્યાંથી નાસી ગઈ.

ગંધર્વ આતુર નયને દૂર અદૃશ્ય થઈ જતી છાયાને જોઈ રહ્યો. તેને પોતાનું સ્વર્ગ યાદ આવ્યું. તે અપ્સરાઓ યાદ આવી. તેણે એક ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

ગંધર્વના દિવસો આમ એક પછી એક પસાર થવા લાગ્યા. રોજ ઊંચે આકાશ પ્રતિ દૃષ્ટિ નાખી તે નિઃશ્વાસ નાખે, અને સ્વર્ગનું ચિન્તન કરે. આકાશમાં કંઈક ફડફડાટ થાય તો તરત જ ચમકીને આશાભરી દૃષ્ટિ તે પ્રતિ માંડે ને પાછો નિરાશ બની જાય.

છાયા રોજ બે વખત તેની પાસે ખાવાનું મૂકી જતી. કેટકેટલીવાર તે સામે નીરવ બેસી રહી ગંધર્વને વિલોક્યા કરતી! ગંધર્વના વલ્કલોને તે રોજ સારી રીતે ગોઠવતી. તેનું રહેવાનું સ્થળ નિયમિત રીતે સાફ કરતી અને ગંધર્વ તેની સાથે કંઈ વાત કરવી શરૂ કરે કે તરત જ શરમથી પોતાની આંખ ઢાળી સોડિયું વાળી તે નાસી જતી.

ધીમેધીમે તે ગંધર્વ સાથે વધુ ને વધુ હળતી ગઈ. એક વખત ગંધર્વને તેણે ગાતા સાંભળ્યો. પોતાના કાળા તેજસ્વી કેશમાંથી થોડાક ઉતારી તેણે એક સારંગી બનાવી ગંધર્વને ચરણે ધરી. ગંધર્વના નેણ પોતાના એ પ્રિયવાદ્યને જોતાં ચમક્યાં. છાયાને પોતાની નિકટ બેસાડી તેણે એ સારંગીને રડતી હસાવી, નચાવી. જાતજાતના તેણે તેમાંથી સૂર કાઢ્યા. એ સૂરોમાં બજાતા ભાવોનું પ્રતિબિમ્બ છાયાના મુખ પર પડતું જોતાં તેને ખૂબ આનંદ થયો.

દિવસરાત છાયા હવે ગંધર્વની નિકટ જ રહેવા લાગી. તેની ઝૂંપડીની આસપાસ રોજ પ્રભાતે તે પુષ્પોનાં તોરણ ગૂંથે, ગંધર્વને માટે રોજ અનેક જાતનાં નવાંનવાં ભોજન બનાવે, અને ભાવભર્યાં નેત્રો તેના પ્રતિ માંડી મૂગીમૂગી તેનું સંગીત સાંભળ્યા કરે.

ગંધર્વને કેટલીક વખત આશ્ચર્ય થતું. છાયા દેખાવડી ન હતી એમ તો ન હતું, પણ તેની સ્વર્ગની અપ્સરા તો અપ્સરા જ ને! તે રૂપ, તે મોહકતા ક્યાંથી? પણ ગંધર્વને કંઈક ઝાંખુંઝાંખું લાગતું કે છાયામાં એવું કંઈક હતું જે તેની અપ્સરાઓમાં ન હતું. છાયાએ કદી તેની પાસે કંઈ માગ્યું જ ન હતું. ગંધર્વ માટે આ અનુભવ તદ્દન નવો જ હતો.

ધીમેધીરે ગંધર્વના ધરતીનિવાસના દિવસો પૂરા થવા આવ્યા. એક દિવસ છાયાને પોતાની નિકટ બેસાડી તેણે એ વાત કહી. છાયા સાંભળી રહી. તેણે કંઈ જવાબ ન આપ્યો. તેની આંખમાંથી બોરબોર જેવાં આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. ગંધર્વ તે જોઈ રહ્યો. છાયા માટે તેના હૃદયમાં કરુણા જાગી.

પણ તેણે જોયું કે પોતાની અને છાયાની વચ્ચે એક મોટું અન્તર હતું. પોતે સ્વર્ગનો રહેનારો હતો, છાયા ધરતીની કન્યા હતી. એ સ્થિતિભેદ દુર્નિવાર હતો.

એમ કરતાં ૭ વર્ષ પૂરાં થવા આવ્યાં. હવે તો એક જ દિવસ બાકી રહ્યો. બીજે દિવસે તો સ્વર્ગમાંથી પોતાને તેડવા વિમાન આવવાનું છે એમ ગંધર્વને ખાતરી થઈ. પહેલાં તો તેને થયું કે છાયાને એ વાત નહિ કહેવી એ ઠીક છે. પણ ૭૭ વર્ષ સુધી પોતાના અંગની છાયાની જેમ જે પોતાની સાથે રહી હતી તેને 'હું જાઉં છું, છાયા!' એટલું કહેવા જેટલો વિવેક પણ ન કરાય એ તેને જરા અનુચિત લાગ્યું. એથી સાંજે આથમતી સંધ્યા સામે બેસી તેણે છાયાને કહ્યું:

"છાયા, કાલે મને તેડવા વિમાન આવશે. એટલે હું હવે સ્વર્ગે પાછો જઈશ."

છાયા નિરુત્તર રહી. માત્ર તેની આંખે જવાબ આપ્યો—આંસુથી.

ગંધર્વનું હૃદય દ્રવ્યું. પણ શા માટે એ નથી સમજતી કે પોતે આ લોકનો નથી? બેચાર દિવસ તેને જરા સાલશે, પણ પછી તે તેને ભૂલી જશે એમ તેણે તેનું મન વાળ્યું.

ગંધર્વને આખી રાત સ્વર્ગના ને સ્વર્ગના જ સ્વપ્નાં આવ્યાં. ૭ વર્ષ પછી પાછો તે

શાશ્વત વિલાસની દુનિયામાં જનાર હતો. તે અપ્સરાઓના નાજુક બાહુ, તે અનન્ત રજનીવિહારોએ બધુ વારવાર તેના મનમા ને મનમા લહેરાવા લાગ્યુ.

છાયા તે રાતે ઊંઘી નહિ ત્રણચાર વખત તે ગધર્વની નિકટ આવી ભાવભર્યાં નયને તેના બિડાયેલા નેત્રો પ્રતિ નિ શ્વાસ સહ જોઈ ગઈ, આખી રાત તેણે ગધર્વ માટે નવા વલ્કલ તૈયાર કર્યાં તેના ઉપર ફૂલોના શણગાર ગૂથ્યા તે ઊઠે એ પહેલા તો તેણે અનેક પકવાન પણ તૈયાર કરી દીધા ઝૂપડીમા ચારેબાજુએ તેણે મૃદુ સૌરભ ફેલાવી દીધી

ગધર્વનુ હૃદય તો આનંદથી ભર્યું હતુ. એ આનદના ઘેનમા ઝૂપડીમાં થયેલો ફેરફાર પણ એના ધ્યાનમાં આવ્યો નહિ પોતાના નવા સુદર વલ્કલોનો પણ તેને ખ્યાલ રહ્યો નહિ ઉતાવળુ ઉતાવળુ ભોજન આટોપી તેણે છાયાને કહ્યુ

"છાયા, હુ હવે જઈશ આગથી અહીં વધુ ન રહેવાય, શ્વેતગિરિ પર મને તેડવા આજ વિમાન આવશે "

છાયાએ કઈ જવાબ ન આપ્યો તેના ચરણમા તે નમી તેની પદરજ શિરે લઈ, પોતાના નયનનીરથી તેના પગ ધોઈ તેના પર કુકુમઅક્ષત ચડાવ્યા ગધર્વ પાસેથી એક પણ શબ્દની અપેક્ષા વિના તે ઝૂપડીમા તરત જ અદશ્ય થઈ ગઈ

ગધર્વને સહેજ દુ ખ થયુ પણ શા માટે તેણે આવો મોહ રાખવો જોઈએ ? શા માટે તે સમજતી નથી કે પોતે દેવલોકનો છે અને તે મૃત્યુલોકની તરણી છે ? શ્વેતગિરિ પ્રતિ ગધર્વે ડગ માડ્યા

રસ્તામા તેને કોઈ અપૂર્વ સુરભિનો ખ્યાલ આવ્યો તેણે તે ક્યાંથી આવે છે તે જોવા નેણ ફેરવ્યા તો પોતાનાં વલ્કલ પ્રતિ તેની નજર પડી ત્યારે જ તેને ખ્યાલ આવ્યો કે આખી રાત જાગી છાયાએ તેના સ્વર્ગગમન માટે આ સુદર કુસુમભર્યાં વલ્કલ તૈયાર કર્યાં હતાં. તેને આજનુ એ અમૃતમીઠુ ભોજન પણ યાદ આવ્યુ કેવો પ્રેમ ! કેવો સ્વાર્થત્યાગ ! છાયાને પોતે કૃતજ્ઞતાનો એક મીઠો શબ્દ પણ ન કહ્યો સ્વર્ગમાથી પોતે ધરતી પર જે દિવસે આવ્યો તે પ્રસગ તેને યાદ આવ્યો જે સ્વર્ગના લોકોને દિવસરાત તે પોતાના અદ્‌ભુત સગીતથી ગાડા કરતો હતો, તેમણે જ્યારે તે સ્વર્ગમાથી પડ્યો ત્યારે સહાનુભૂતિનુ એક આસુ તો શુ પણ એક શબ્દ પણ કહ્યો હતો ? અને તે બધી અપ્સરાઓ ! તે બધી તો તેના સગીતની મિત્ર હતી—તેનુ પોતાનુ સ્વર્ગમા કોણ હતુ ? ત્યા ક્યાય પણ સ્નેહ, ત્યાગ, આસુ હતા ? છાયા પ્રતિ ઉપકારથી, સ્નેહથી ગધર્વનુ હૃદય ભરાઈ આવ્યુ એકવાર તેને મળી, તેને ખૂબ ધીરજ આપી, ખૂબ સ્નેહ કરી તેની રજા લઈ આવવાનુ મન થયુ. ઝૂપડી પ્રતિ તે પાછો આવ્યો ઝૂપડી શૂન્ય નીરવ હતી તેણે બૂમ પાડી, "છાયા" પણ અદરથી કોઈએ જવાબ નહિ આપ્યો ધડકતે હૃદયે તે અદર પેઠો અદરનુ દશ્ય જોતા તે થભી ગયો પોતાનુ હૃદય બધ પડી જશે એમ તેને લાગ્યુ ગધર્વના જૂના વલ્કલો ઉરસરસા ધરી છાયા મૃત્યુની એક મીઠી નીંદમા સૂતી હતી અસહાય બની ગધર્વ ધરતી પર ઢળી પડ્યો છાયાનું શિર પોતાના ખોળા પર લઈ તેણે તેના પર આસુનો અને સ્નેહના પવિત્ર ચુમ્બનોનો અભિષેક કર્યો

સ્વર્ગનું વિમાન આવી ગધર્વ વિના પાછુ ગયુ છાયાની સ્મૃતિનુ પ્રાણાધિક જતન કરતો, ધરતીના અણુઅણુમા પોતાના દર્દભર્યાં સગીતથી વેદનાની એક મીઠી લહરી જગાડતો ગધર્વ ધરતી ઉપર જ રહ્યો

ઊર્મિચ્છંદે

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

(શિખરિણી)

મહાતાપે બાળે જલધિજલ ભાનુ, શશી વળી
શીળાં અંશુઓથી મુદિત કરતો સિંધુ ઉરને.
યમુના કે ગંગા જળ અરપતી શ્યામ ઊજળાં,
કરે એ સર્વેની જલધિ નહિ યે લેશ પરવા
નિજોર્મિનું રૂડું અહરનિશ સંગીત ગજવી
રહી એ મસ્તીમાં, જગસકળઅસ્તિત્વ ભૂલતો.

રવિ ઊગ્યે ખીલે કમલિની બિડાયે રવિ જતાં,
નહિ ભૃંગે એનું—જીવન અરપે તોય—ઉર રે!
પરન્તુ ના એનું ભ્રમરઉરમાં દુઃખ જરીયે
રહે, એ તો મોદે કમળ-ઉર ગુંજારવ કરી

વિકાસે આનંદે, કદીક કરમાવે કરુણતા
છતાં ઊર્મિચ્છંદે હૃદય! નિત સૂરો ગજવજે
જગી ગીતાલાપો મધુરતમ ચૂક્યું, જીવન તો
વિસંવાદી થાતાં પુનરપિ ન સંવાદ ધરશે.

"સ્વૈરવિહારી"

આ પણામાં ઘણા શોખીનો મુદ્રાલેખ રાખે છે મુદ્રાલેખ રાખવાનો મૂળ ઉદ્દેશ શો હશે તે તો એ રાખનાર જાણે પણ મારે તો મુદ્રાલેખના કારણ વિશે બહુ સાધારણ વાત કરવાની છે. ઓપન કોલર કોટ પહેર્યા પછી નેકટાઈ શા માટે પહેરવી પડે છે?—ગળા આગળ ખાલી પડતી જગા પૂરવા માટે તેમ જ મુદ્રાલેખ કાગળમાં જગા પૂરવા રાખવો પડે છે તમે નોટપેપરમાં ડાબી બાજુ તમારું સરનામું અને તારીખ વગેરે લખો, જમણી બાજુ,—યુરોપના રાજ્યપ્રકરણમાં સમતોલપણું જાળવવું એક રાજ્યનીતિરહસ્ય છે તેમ કલામાં પણ સામસામું સમતોલપણું જાળવવું તે કલારહસ્ય મનાય છે— તમે હંસ કે કાગડો કે એવું કાંઈ મૂકો તો વચમાં કંઈક જોઈએ ને! એટલે વચગા જગા રોકતા એકાદ મુદ્રાલેખ કે ધ્યાનમંત્ર મૂકવો પડે છે

હવે આજસુધી તો મુદ્રાલેખો સંસ્કૃતમાં કે અંગ્રેજીમાં કે લાટિનમાં થતા જેમકે सत्यं परं धीमहि। પરમ સત્યનું અમે ધ્યાન ધરીએ છીએ God is Love ઈશ્વર પ્રેમસ્વરૂપ છે Laborare est orare મહેનત કરવી એ પ્રાર્થના કરવા બરાબર છે, વગેરે. પણ આવા શિષ્ટ ધ્યાનમંત્રો રાખવાનો એક મોટો ગેરફાયદો છે તે તરફ મારે ધ્યાન દોરવું જોઈએ ધ્યાનમંત્રો જાહેર વસ્તુ છે. અને દરેક જાહેર વસ્તુનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે તેના પર દરેકને ટીકા કરવાનો હક પ્રાપ્ત થાય છે અને ટીકા કરવાનું કાંઈ નથી હોતું ત્યારે માણસ નિંદા કરે છે અને અત્યારના જમાનામાં દરેક માણસ માનસપૃથક્કરણશાસ્ત્રી હોવાથી નિંદા કરવાની સહેલી પદ્ધતિ માનસપૃથક્કરણ કરવું એ છે એટલે તમારા ધ્યાનમંત્રો માટે હરકોઈ સહેલાઈથી કહેવાનો કે જેનામાં સત્ય ન હોય તે સત્યનો ધ્યાનમંત્ર રાખે, જેનામાં પ્રેમ ન હોય તે ઈશ્વરને પ્રેમસ્વરૂપ કહે, અને જેને પ્રાર્થના પણ ન કરવી હોય અને મહેનત પણ ન કરવી હોય તે પ્રાર્થના અને મહેનત વિશેનો ધ્યાનમંત્ર રાખે આવા મુદ્રાલેખ કે ધ્યાનમંત્રનો આ મોટામાં મોટો ગેરફાયદો છે

પણ મારે તો આ મુદ્રાલેખો સામે બીજો જ વાંધો છે—અને તે સ્વભાષાનો આપણે

ગુજરાતીઓ શા માટે શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના મુદ્રાલેખો ન રાખીએ ? આપણા વેપારીઓ 'ધીરજના ફળ મીઠાં છે' એ દરેક દુકાન ઉપર લખતા કે નહિ ? જોકે તેમની ધીરજનો એક જ અર્થ થતો કે કોઈને પણ પૈસા આપવાનો સવાલ આવે ત્યારે પોતે ધીરજ રાખી સામાને ધીરજ રાખતા શીખવવું પૈસા લેવામા એ ધીરજનો એવો અર્થ થાય કે એકવાર પૈસા લેવા ગયા ને ન મળ્યા તો નિરાશ ન થવું, ધીરજ રાખવી ને ફરીવાર પૈસાની ઉઘરાણી કરવી, દમદાટી દેવી, દાવો કરવો, વગેરે વગેરે

હવે ખરી રીતે તો આ વિચાર મને બીજા પાસેથી મળ્યો છે એ વાત સ્વીકારવાને મને કશો વાંધો નથી. સ્વૈરવિહારમા હુ કદી છૂપુ અપહરણ કરતો નથી એક રીતે સ્વૈરવિહાર એવી દેખાતી ચોરી છે કે તે કબૂલ કરવામા મને કશી પણ શરમ આવતી નથી હુ તો કઈ વસ્તુ ઉપરથી મને સૂચન થયુ, કયા પુસ્તકમા વાચ્યુ, કોના વચન ઉપરથી સૂચિત થયુ વગેરે સર્વ કહેવાને તૈયાર છુ, એટલું જ નહિ, પણ કયા ભાઈના કયા કાર્ય ઉપરથી શુ સૂઝ્યુ, ક્યા ભાઈની ચોપડીમા શુ સૂઝ્યુ અને એ ચોપડી તેઓ જેની પાસેથી માગી કે ચોરી લાવ્યા હોય તે ધણીનુ નામ પણ આપવા તૈયાર છુ,—અરે રેલવેમા સાભળ્યુ હોય તો રેલવેના ટ્રાફિક ઓફિસરો અને ડ્રાઈવરો સુદ્ધાનો આભાર માનવાને તૈયાર છુ પણ છતા,* વિદ્વાનો જેમ દરેક વિધાનને માટે નીચે ટિપ્પણમા પ્રમાણ આપે છે, તેમ હુ નથી આપતો તેનુ કારણ મને કોઈ વિદ્વાન માની બેસે તેનો ભય નથી, પણ આવી રીતે સ્વૈરવિહારમા લીધેલી અમુક વસ્તુ સૂચના વાત કે ઉપદેશ બીજા પાસેથી લીધેલ છે એ બાબત તેનો મૂળ ધણી જ સ્વીકારવાને રાજી હોતો નથી, એ છે આપણામા જેમ નાસી ગયેલો છોકરો કે છોકરી મુસલમાન થઈ જાય તો તેના સગા તેને પોતાના તરીકે ઓળખવાને પણ રાજી હોતા નથી તેમ અપહરણની દૃષ્ટિએ આ ગુનો ગણાય કે નહિ એ સાહિત્યના પીનલકોડમા એક ભારે મોટો સવાલ થઈ પડે જે !

એટલે જ્યા જ્યા બીજા પાસેથી સૂચના મળી હોય ત્યા સસ્કૃત ટીકાકારોની પેઠે કોઈ તરફથી સૂચના મળી છે એટલું કહીને આગળ ચાલુ છુ

આ સૂચના ખરી રીતે મારી માદગીની ભેટ છે હવે એક મારો બીજો સિદ્ધાત એ છે કે માદગીમા જેમ કડવી દવા કોઈ આપે તે હુ વગર આનાકાનીએ પી જાઉં છુ તેમ બધા સૂચનો પણ પ્રતિકાર કર્યા વિના હમેશા સ્વીકારી લેવા 'તેનુ કારણ પણ કહુ જગતમા કહેવત છે કે 'હા'થી 'ના' ઉતાવળી એટલે કે ના પાડીએ એટલે વાતનો તરત અત આવે એ હમેશા સાચુ નથી એકવાર એક ભાઈ મને માદગીમા મળવા આવ્યા મને કહે કે હમેશા લીંડીને ગણીને ત્રણ મરી ગળી જાઓ મેં કહ્યુ એ તો ગળેલા પણ ફાયદો નહોતો થયો ! મને કહે કેવા ગળેલા કાળા કે સફેદ ? મેં કહ્યુ સફેદ મને કહે ના કાળા ગળો મેં કહ્યુ પણ મને ગરમ પડે છે. તો કહે ના તમને ગરમી તાવની છે, કાળાની નથી મેં કહ્યુ પણ મને તો પેટમા બળતરા થાય છે તો કહે એ તો ખોટી ગરમી છે, મરીથી સાચી ગરમી થશે એટલે ખોટી ગરમી દૂર જશે મેં કહ્યુ છાતી બળે છે તો કહે ઘીમા ચાટો

* સાદી બે અવ્યયો સાથે આવ્યા ! એમ વધારેમા વધારે અવ્યયો (કવિપ્રયોગો સિવાયના—એ તો અરર હાય હાય કરીને સૌને સેના કરતા આવડે !) કેટલા ભેગા કરી શકાય ? નર્મદાશકરે ચાર તો કર્યા છે. "કોઈ રીતથી તો પણ ને વળી" એથી વધારે તમે કરી શકો છો ?

એટલે બળશે નહિ- મને ખાત્રી થઈ કે આમ રદિયા આપવાથી વાત લાબી થશે એટલે તરત હા પાડી અને એ વાત એટલેથી પતી ત્યાર પછી જે જે સૂચના થાય છે તેની બધાની હા જ પાડુ છુ

એવા એકવાર સર્વસ્વીકારના મિજાજમા હતો ત્યારે એક મિત્રે કહ્યુ "અલ્યા તુ ચિંતા કરીને માંદો થાય છે દરેક બાબતમા 'ચોરની માને ભાડ પરણે' એમ રાખ તો તાવ બાવ કશું આવે નહિ "

ત્યારથી મને થયુ કે આપણે 'ચોરની માને ભાડ પરણે' એવો મુદ્રાલેખ શા માટે ન રાખીએ. શુદ્ધ ઘરગથ્થુ ગુજરાતી બધા સમજી શકે એવી ભાષા તો ખરી!

હવે કેટલાક કહેશે કે આ કહેવત કોઈની બદનામી કે બદનક્ષી કરવા જેવી છે તો તેને મારે કહેવાનુ કે એ ભય ખોટો છે પ્રથમ તો આમા બદનક્ષી જ શી થઈ ? કોઈ પણ બે માણસો કહે કે 'અમે પરણવા માગીએ છીએ' તો તેમા કોઈ બદનક્ષી કહેતુ નથી માબાપો છોકરાને કહે કે 'અમે તમને પરણાવવા માગીએ છીએ,' અથવા કહે કે 'અમે અમારા ફલાણા ફલાણા છોકરાને પરણાવવા માગીએ છીએ ' તો તેમા પણ કોઈ બદનક્ષી કહેતુ નથી એટલે વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ પરણવુ ક્રિયાપદ મૂળભેદમા કે પ્રેરકભેદમા, પહેલા પુરુષમા કે બીજા પુરુષમા બદનક્ષી ભરેલુ નથી તો ત્રીજા પુરુષમા, કોઈ કોઈને પરણે એવી સદિચ્છા જાહેર કરવામા બદનક્ષી કેવી રીતે આવી ગઈ ? છતા પણ તમને લાગે કે તેમા બદનક્ષી છે તો મારે કહેવાનુ કે તેમા કોઈ દાવો માડવા આવવાનુ નથી કારણકે પોતે ચોરની મા છે એમ કોણ કહેવાનુ હતુ ? દુનિયામા આજ સુધી ઘણાએ પોતે ચોર હોવાનુ કબૂલ કર્યું છે, કોઈએ ચોરની મા હોવાનુ કબૂલ કર્યું નથી!

હવે આવો ધ્યાનમત્ર ગ્રહણ કરતા સૌથી પહેલા આ કહેવત કેમ અસ્તિત્વમા આવી એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય આનો અર્થ જાણવા માટે મે લગભગ બધા પુરાતત્ત્વીઓ, ભાષાકોવિદો, ભાષાકોષકારોને પૂછી જોયુ છે, બારોટ, ચારણ, અને ભાટોને પણ પૂછી જોયુ છે,—પૂછવાનુ રહી જવામા માત્ર એક ચોરની મા બાકી રહી છે કારણકે હજી મને મળી નથી, પણ તે તો ઉપર જણાવ્યુ તેમ દૃષ્ટાપત્તિ છે,—છતા હજી મને તેનો અર્થ જડચો નથી પણ હું તો આગળ જઈને કહુ છુ કે અર્થ ન નક્કી થાય તે ધ્યાનમત્રનો ગુણ છે દોષ નથી અને આ આખા ધ્યાનમત્રનો સૌથી મોટો ગુણ એ છે કે તેનો અર્થ નક્કી થઈ શકતો નથી, અથવા કહો કે તેનો અર્થ તમારે કરવો હોય એવો થાય છે સત્ય પર ધીમહિ। એ ધ્યાનમત્રનો દોષ એ હતો કે પરમ સત્ય એક જ છે, એટલે એને વિશે ગમે તે બોલી શકાય નહિ પણ 'ચોરની માને ભાડ પરણે' તેમા યૌગિક અને લાક્ષણિક અર્થમા ચોરની મા કોણ એ સમજી જ શકાતુ નથી તેથી ધ્યાનમત્ર સ્વીકારનાર માણસ તેનો મરજી મુજબ અર્થ કરીને વર્તી શકે છે "આપણે આપણી મેળે અસહકારમાં ભળો ને, પછી ચોરની માને ભાડ પરણે!" તેમ જ "આપણે આપણી મેળે પરદેશી માલ લ્યોને, પછી ચોરની માને ભાડ પરણે!" "આપણે આપણી મેળે આપણુ કરી લ્યોને પછી૦ " એટલુ જ નહિ, પણ આ રીતે તો કોઈવાર બોલનારનુ પોતાનુ હિત પણ 'ચોરની મા' થઈ જાય! "આપણે આપણી મેળે ખાઓને, પછી૦" છેવટે "આપણે આપણી મેળે માદા પડોને પછી૦ "

આ મુદ્રાલેખમા જેવી 'ચોરની મા' અજ્ઞાત છે, તેવી જ તે 'હરકોઈ' છે ગણિતમા

જેમ શૂન્ય અને અનંત બન્ને નજીક નજીક આવી જાય છે—હું તો સાંભળીને કહું છું, બન્નેમાંથી કોઇની મને ખબર નથી—તેમ વ્યવહારમાં ઘણીવાર અજ્ઞાત અને ‘ગમે તે’—‘હરકોઈ’ બહુ પાસે આવી જાય છે શું કરવું એ ખબર ન હોય તે ગમે તે કરી બેસે છે, ચોર પકડાયો ન હોય તો ગમે તેને ચોર ધારી બેસીએ છીએ, તેમ ‘ચોરની મા’ એટલે દુર્લક્ષ કરવાની વસ્તુ કઈ એ ખબર ન હોય તો ગમે તેનું દુર્લક્ષ કરી શકાય છે આ ધ્યાનમંત્રમાં જે ‘ચોરની મા’ છે તેજ ‘ઊંટ તો સાગરતા જ પલાણે’માં ‘ઊંટ’ છે અને એ અજ્ઞાતતા એ જ આ ધ્યાનમંત્રોની ખરી ખૂબી છે!

માટે આ સ્વભાષાના આગ્રહના જમાનામાં ‘ચોરની માને ભાંડ પરણે!’ ‘ઊંટ તો સાગરતા જ પલાણે’ વગેરે ધ્યાનમંત્રો સ્મરવાની અમે સૌને ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ

× × ×

શાકુન્તલ વિષે ઘણા મોટા માણસોએ વિવેચન કરેલું છે પણ હજી સુધી તેમને કોઈને શાકુન્તલનું ખરું રહસ્ય સમજાયું હોય એમ લાગતું નથી ખુદ કવિવર ટાગોર, જેમને નોબલ પ્રાઇઝ મળ્યું છે, અને જેમને એ કારણથી જ વહેલું સમજાવું જોઈતું હતું, તેમને પણ શાકુંતલનો ખરો અર્થ સમજાયો લાગતો નથી એટલે હવે મારે એનો જે ખરો અર્થ છે તે જાતે ટીકા કરીને કહેવો પડશે

શાકુન્તલ ખરું કહો તો એક allegory મહારૂપક છે કાલિદાસે એટલા જૂના જમાનામાં હાલના સમયનું ખરું ચિત્ર આપતું આવું મહારૂપક લખ્યું તે ખરેખર એને મહાકવિનું પદ અપાવે એવું જ છે

આ મહારૂપક તમે બધા બરાબર સમજી શકો એટલા માટે મારે જરા વિસ્તારથી એ વાત કહેવી પડશે વિશ્વામિત્ર ઋષિ ક્ષત્રિય હતા અને તેમને બ્રાહ્મણ થવું હતું, પણ બ્રાહ્મણો તેને કબુલ કરતા નહોતા એનો અર્થ એ છે કે વિશ્વામિત્રના વખતમાં હાલના સમયની પેઠે લેખકો, સાહિત્યકારો વાડા કરી બેઠા હતા અને વાડા બહારના સર્જકોની કૃતિને સ્વીકારતા નહિ, તેને પ્રતિષ્ઠા મળવા દેતા નહિ બિચારો વિશ્વામિત્ર શું કરે? તેણે અતિશય સંકોચમાં એક સુંદર કલાસર્જન કર્યું, પણ તે તેને પોતાની કૃતિ તરીકે દુનિયામાં બતાવી શક્યો નહિ એણે તેને કોઈ જગાએ છેવટે સમાજ તરફની ઘૃણામાં રઝળતી મૂકી દીધી આ કૃતિ તે જ શકુન્તલા!

હવે દુષ્યન્ત એ બીજું કોઈ નથી પણ હાલના જમાનાનો વાચકવર્ગ છે તેને કાલિદાસે રાજાની ઉપમા આપી છે વાચકવર્ગને કંઈ સારા નરસાની ઝાઝી પડી નથી તેને ઘેર તો ઘણી એ ટાપટીપવાળી રાણીઓ છે, અર્થાત્ હલકા પ્રકારની કલાના નમૂના છે તેમાં તે રાચે છે તે મૃગયા કરવા જાય છે ત્યાં વિદૂષક સાથે રમત કરે છે અર્થાત્ તેને મોજમજા કરવી ગમે છે પણ તેમ કરતા કરતા બીજી હીન કલાના નમૂનાથી છૂટો પડી તે કણ્વના આશ્રમમાં જાય છે ત્યારે એ આશ્રમના વાતાવરણમાં તેને શકુન્તલાની એટલે સાચી અભિનવ કલાની કૃતિની ખરી પારખ થાય છે એ વાતાવરણમાં તે રહે છે એટલી વાર તેને શકુન્તલા ગમે છે તે પોતાના જૂના વાતાવરણમાં જતું પણ પસંદ કરતો નથી, વિદૂષક એટલે કહેવાતા સાક્ષરની હલકી કૃતિઓને સાથે રાખતો નથી, પાછી મોકલી દે છે, અને એકલો રહે છે એ દરમિયાન તે શકુન્તલાને સ્વીકારે છે સ્વીકારે છે તેનો અર્થ પણ સમજવા જેવો છે આ શકુન્તલા હજી છપાઈ પ્રસિદ્ધ થયેલી કૃતિ નથી, હજી

તો કન્યાવેષમાં છે અર્થાત્ હાથપ્રત છે, તેને સ્વીકારે છે એટલે કે જો પ્રસિદ્ધ થાય તો મોટી સંખ્યામાં ખરીદવાનું વચન આપે છે

પણ દુષ્યન્ત તો પાછો પોતાની રાજધાનીમા જાય છે દરમિયાન અહીં શકુન્તલાને દુર્વાસા મળવા આવે છે આ દુર્વાસાને શકુન્તલા માન નથી આપતી અને તેથી દુર્વાસા શકુન્તલાને શાપ આપે છે કે જા તને દુષ્યન્ત ઓળખશે નહિ આ દુર્વાસા બ્રાહ્મણ જાતિનો છે અર્થાત્ કલાના અને સાહિત્યના વાડા પૈકીનો માણસ છે તેને કોઈ કલાનો ટીકાકાર ગણી શકાય, અથવા એવો કોઈ એ વાડામા પ્રતિષ્ઠા પામેલો માણસ ગણી શકાય જે એ કૃતિ પોતાને અર્પણ થાય એમ આશા રાખતો હોય, અને એમ ન થતા પોતાની લાગવગથી એ કૃતિને યોગ્ય આદર ન મળે એવી ખટપટ કરી મૂકે

પછી કણ્વઋષિ જે આ શકુન્તલાનો પાલક પિતા છે તે તેને છેવટે દુષ્યત આગળ એટલે વાચકવર્ગ આગળ મોકલે છે તે વખતના ચાર શ્લોકો જે ઉત્તમ ગણાય છે તે પણ બરાબર આ મહારૂપકને લાગુ પડે છે કણ્વ ઋષિના જ તે વખતના વાક્યો જુઓને ! તે કહે છે કે કન્યા ગમે તેમ તોપણ પારકુ ધન છે—સાસરે મોકલવાની છે એટલે કે કલાની કૃતિ આખરે તો વાચકવર્ગ આગળ જ મોકલવી પડે તે દુષ્યન્તને કહેવરાવે છે કે આને તમે વિશેષ નહિ તો બીજીની માફક તો રાખજો જ કાલિદાસે આ શ્લોકની છેલ્લી લીટી પણ કેવી મૂકી છે !

माग्यायत्तमत पर न खलु तद्वाच्य वधूबन्धुभि ।

આને બીજાની માફક રાખજો, એથી વિશેષ સારી રીતે રાખો તો તેના ભાગ્ય, બાકી તે અમારાથી કંઈ કહેવાય નહિ. તેમાં એવી ખૂબી કરી છે કે તેના છેલ્લા શબ્દો જરા ફેરવવાથી તે બરાબર ગૂઢ અર્થને ખુલ્લો પાડે !

माग्यायत्तमत. पर न खलु तद्वाच्य कलासर्जके ।

કલાસર્જક પોતે એમ ન કહી શકે કે મારી કૃતિને તમે ઉત્તેજન આપજો !

પણ રાજા દુષ્યન્ત તો શહેરની મોજમજામા, આ અભિનવ કૃતિને ઓળખતો પણ નથી ! અને તેનો તિરસ્કાર કરે છે. સ્વીકારવા ના પાડે છે એ કૃતિ આપવા આવેલા માણસો આગળ પણ નીતિની વાતો કરે છે કે એવી કૃતિ લઉં તો મારી નીતિ ભ્રષ્ટ થાય ! ઘણી વાર અભિનવ કૃતિ સામે વિરોધ દર્શાવનાર નીતિનુ જ બહાનુ બતાવે છે શકુન્તલાને મૂકવા આવનારા નિરાશ થઈને ચાલ્યા જાય છે તેઓ કહે છે કે સ્વીકારવી કે તરછોડવી એ દુષ્યન્તના સપૂર્ણ અધિકારની વાત છે અલબત્ત કોઈ પણ કલાની કૃતિ પ્રગટ કરી દીધા પછી જાહેર વાચકવર્ગ તેનુ ગમે તેમ કરે તેને ગમે તેટલા દામ આપી ખરીદે કે તેને પસ્તીમા નાખે !

પણ એટલામાં એક અપ્સરા આવીને તેને મારીચના આશ્રમમા લઈ જાય છે ત્યાં તેને દીકરો અવતરે છે આનો અર્થ આ છે એ અપ્સરા બીજી કોઈ નહિ પણ અત્યારે પશ્ચિમમા વસતી કલાની ખરી રસજ્ઞતા છે એ ખરી રસજ્ઞતા આ કૃતિને પારખીને યુરોપમા લઈ જાય છે ત્યા તેને દીકરો આવે છે અર્થાત્ તેની બહુ સારી કદર થાય છે, તેનો ગૂઢ અર્થ સ્ફુટ થાય છે, અને તેને નોબલ ઇનામ મળે છે આ બધુ થાય છે ત્યાર પછી દુષ્યન્તને થાય છે કે અરેરે એ કૃતિ મને પહેલા આપવા આવ્યા ત્યારે તો મેં લીધી નહિ ! એ કહે છે કે

નદી આવી ત્યારે ઓળખીને પાણી પીધુ નહિ અને હવે અત્યારે મૃગતૃષ્ણિકા માટે હવાતિયાં મારુ છુ તેનો અર્થ એ છે કે તેણે અસલ કલાની કૃતિ તો ખોઈ, હવે તેના યુરોપીય ભાષાન્તર અથવા અસલ ચિત્રની છાપેલી કૃતિઓ જોઈને ગજી થવાનુ રહ્યુ ! પણ નહિ નહિ ! છેવટે એ અસલ કૃતિ અને નોબલ ઇનામની રકમ હિંદમા પાછા આવે છે ! એટલા માટે જ એક બીજા નાટકમા કાલિદાસે કહેલુ છે કે શ્રી–સરસ્વતીનો સગમ હમેશા થજો !

* * *

એક જૂની વાર્તા છે એક કાયસ્થ એક શિવમદિરમા દર્શન કરવા ગયો ત્યાનો ઘટ જોઈ તેને વિચાર થયો કે આવડા મોટા ઘટની અહીં શી જરૂર છે, એટલે એ ઘટથી એક નાનો વેચાતો લઈ ત્યા ટાગી પેલો જૂનો ઘેર લઈ જઈ વેચી નાંખ્યો થોડા દિવસ પછી તે ફરી દર્શન કરવા ગયો ત્યા તેને લાગ્યુ કે હજી આ ઘટ જોઈએ તે કરતા ઘણો મોટો છે ફરી તે ઘટની જગાએ તેણે નાનો મૂકયો એમ દરેક વખત દર્શન કરવા જતા તેને ઘટ મોટો લાગ્યા કર્યો અને તે બદલાવીને નાનો મૂકતો ગયો છેવટે મંદિરમા ઘટને બદલે એક નાની ઘટડી રહી

એ જ પ્રમાણે બ્રિટિશ સરકાર જ્યારે જ્યારે હિદ વિશે વિચાર કરે છે ત્યારે ત્યારે તેને હિંદને આપેલા વચનો હિંદની લાયકાતના પ્રમાણમા ઘણા વધારે ઉદાર લાગે છે એટલે દરેક વિચાર કરવાને સમયે તે પોતાના વચનોને વધારે વધારે સાકડા કરતી જાય છે ૧૮૫૭ના ઢઢેરાના વચનો તો એક બાજુ રહ્યા, પણ સાઈમન રિપોર્ટ કરતા વ્હાઈટ પેપર વધારે સાકડો તે કરતા જોઈન્ટ પાર્લમેન્ટરી કમિટિનો રિપોર્ટ વધારે સાકડો, તે કરતા પાર્લમેન્ટ જે બિલ પસાર કરશે તે વધારે સાકડુ, તે કરતા વાઈસરોય તેનો અમલ કરશે તે વધારે સાકડો હશે અને વાઈસરોય કરતા ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસના આપણા હિતસ્વિઓ .પણ એ આખી પરપરા કયા ગણાવવી ? છેવટે સાધારણ પોલિસ અને રેવન્યુના પટાવાળા સુધી ગણાવવુ પડે ! કારણકે એ પણ બ્રિટિશ સરકારના અમલદારો છે અને સરકારની નીતિ કહ્યા વિના પણ જાણી ગયેલા હોય છે ! શુ હિંદના લોકોમા બુદ્ધિ નથી ?!

શ્રી અરવિંદકૃત—વિજ્ઞાનયોગ*

પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક

શ્રી અરવિંદના યોગમાર્ગની પાછળ રહેલા તત્ત્વજ્ઞાનનુ ટૂંકાણમા નીચે પ્રમાણે નિરૂપણ કરી શકાય

સૌથી શ્રેષ્ઠ એવા એક અધ્યાત્મતત્ત્વમાથી એક શક્તિ બહાર આવી, અને તેનામા જે કંઈ શક્તિ હતી તેને અનેક રૂપે આ વિશ્વમા વ્યક્ત કરી વિશ્વમા જે કંઈ છે તેનુ અસ્તિત્વ છેવટ તો આ શક્તિને જ આભારી છે મૂળ અધ્યાત્મશક્તિએ અમુક ઉચ્ચતમ ભૂમિકા પરથી વિશ્વનુ સર્જન કર્યું, અને ત્યારપછી જેમજેમ ઉત્તરોત્તર નીચલી ભૂમિકા પર એ સર્જનનો આવિર્ભાવ થતો ગયો, તેમતેમ મૂળભૂત શક્તિમા રહેલુ અધ્યાત્મતત્ત્વ વિસરાતુ ગયુ, તે એટલે સુધી કે આપણા આજના જીવનમા એ મૂળભૂત અધ્યાત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે એવી શ્રદ્ધા સ્થિર થવી બહુ જ કઠિન થઈ પડી છે

મૂળ શક્તિ ચેતનમય છે એમ કહી શકાય, જોકે એનુ ચેતન કંઈ આપણી પૃથ્વી પર જડ દ્રવ્યમા વ્યક્ત થતા ચેતનના જેવુ નથી, તેમ તેની ચેતના આપણી ચેતના જેવી નથી એક દૃષ્ટિએ તો જડ દ્રવ્ય પણ મૂળભૂત શક્તિનો જ આવિર્ભાવ છે, પરંતુ જડ દ્રવ્ય અને અનિષ્ટ (evil) ના અસ્તિત્વનો કોયડો આપણી સાધારણ બુદ્ધિથી કે ફિલસૂફીની મદદથી ઉકેલી શકાય તેમ નથી, માત્ર યોગદ્વારા કેળવેલી વિજ્ઞાનમય દૃષ્ટિથી એનુ જ્ઞાન થઈ શકે એમ કહેવામા આવે છે

અત્યારે આપણી પૃથ્વી પર અસ્તિત્વની ત્રણ ભૂમિકાઓ દેખા દે છે—જડ દ્રવ્ય, જીવન અને ચિત્ત દરેક ભૂમિકાના નિયમો નિયત હોય છે, અને દરકોઈ નીચલી ભૂમિકાના નિયમો તેની ઉપરની ભૂમિકાના તત્ત્વને લાગુ પડતા નથી દાખલા તરીકે, દ્રવ્યના જડ વિશ્વમા જે નિયમો પ્રવર્તે છે, તે નિયમોની મદદથી જીવનવ્યાપારોનો ઉકેલ આપણે કરી શકતા નથી, અને સાધારણ જીવનવ્યાપારોના નિયમો આપણા ચિત્તને લાગુ પડતા નથી સામાન્ય દૃષ્ટિએ દ્રવ્યથી ભરેલુ જે વિશ્વ આપણને જડ જેવુ લાગે છે, તે દ્રવ્યના ભીતરમા જતા આધુનિક ભૌતિક વિજ્ઞાનને પણ એમ ભાસે છે કે આપણી બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને દેખાતુ વિશ્વ પણ કોઈ તેનાથી અતીત એવી શક્તિનો દિક્કાલના પ્રવાહમા થતો આવિર્ભાવ છે, એટલે કે જડ દ્રવ્યને લાગુ પડતા જે નિયમો છે તેનુ ખરું રહસ્ય કદાચ આપણે તેનાથી પર જઈને, જે શક્તિનો તે આવિર્ભાવ છે તેનો અનુભવ કરીએ તો જ આપણને મળી આવે આ રીતનો જો કોઈને અનુભવ થાય, અને એ જો આપણે જડ દ્રવ્યના નિયમોમા

---

* વિજ્ઞાનયોગ અનુવાદક · અંબાલાલ પુરાણી, પ્રકાશક · શ્રી અરવિંદ કાર્યાલય—આણંદ કિં અઢી રૂપિયા

રહેલા ખરા રહસ્યનુ નિરૂપણ કરે તોપણ કદાચ આપણી સામાન્ય સ્થૂળ બુદ્ધિ, ભૌતિક વિજ્ઞાનના દષ્ટિબિંદુની મદદથી, તે સમજી પણ ન શકે

ભિન્નભિન્ન ભૂમિકાઓના વ્યાપારો ભિન્નભિન્ન નિયમોને અધીન રહીને થયે જાય, અને એ રીતે વિકાસક્રમમા ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચતર ભૂમિકાઓ અસ્તિત્વમા આવતી જાય—આ સત્ય આજની રૂશિયન ફિલસૂફીમા પણ સ્વીકારવાગા આવ્યુ છે રૂશિયાનુ આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાન યાન્ત્રિક જડવાદમા (Mechanical Materialism) માનતુ નથી જડ દેખાતુ દ્રવ્ય પણ એને મન અપૂર્વ શકયતાઓથી ભરેલુ લાગે છે, અને વિકાસક્રમમા જેમજેમ અવનવા અખતરાઓને પરિણામે દ્રવ્યના નવાનવા સમૂહો અસ્તિત્વમા આવતા જાય છે તેમતેમ જૂના નિયમો ખોટા પડતા જાય છે, અને ઉચ્ચતર ભૂમિકા પર અમલમા આવતા નવા નિયમો દેખા દે છે ફેર માત્ર એટલો જ લાગે છે કે જે મૂળભૂત તત્ત્વમાથી વિશ્વની અનેક ભૂમિકાઓ અસ્તિત્વમા આવી છે તે તત્ત્વને આજની રૂશિયન ફિલસૂફી 'દ્રવ્ય' (matter) કહે છે, અને જૂના ૧૯મી સદીના યાન્ત્રિક જડવાદથી પોતાનુ મતવ્ય જુદુ પડે તે માટે પોતાની ફિલસૂફીને 'તત્ત્વશોધન થયા પછીનો દ્રવ્યવાદ'—Dialectic Materialism એવુ નામ આપે છે

એ મૂલભૂત તત્ત્વ એક આધ્યાત્મિક શક્તિ છે એમ આપણે જો સ્વીકારી લઈએ, તો શુ બાહ્ય વિશ્વને કે શુ જીવનતત્ત્વને કે શુ આપણા ચિત્તને જો આપણે પૂરેપૂરુ સમજવુ હોય, આપણે જો જ્ઞાન મેળવવુ હોય,—તો આપણે એ શક્તિનો સાક્ષાત્કાર કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ આપણે આટલો સ્વીકાર કરીએ તો એમ પણ ફલિત થાય કે વિશ્વના આધ્યાત્મિક તત્ત્વ કે શક્તિનો સાક્ષાત્કાર કરવો એનો અર્થ એ કે આપણા ચિત્તની ભૂમિકાથી ઊંચે રહેલી ભૂમિકાઓને અનુભવમા ઉતારવી

ઉચ્ચતર ભૂમિકાને અનુભવમા ઉતારવા માટે આપણી પાસે ઉચ્ચતર સાધન હોવુ જોઈએ માનવજાત પાસે અત્યારે શરીર, પ્રાણમય તત્ત્વ અને ચિત્ત એટલા ત્રણ સાધનો છે આ ત્રણ ભૂમિકાઓ પછી વિજ્ઞાનમય ભૂમિકા આવે છે એમ કહેવામા આવ્યુ છે વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાનો અનુભવ કરવા માનવે વિજ્ઞાનમય ચેતનાનો વિકાસ કરવો આવશ્યક છે, એટલે કે એક નવુ સાધન કે કરણ ઉત્પન્ન કરવુ જરૂરનુ છે

આપણે માની લ્યો કે આપણી સામાન્ય ચેતના કરતા ઉચ્ચતર ભૂમિકાની ચેતનાનો અનુભવ આપણા અત્યારના કરણો કરતા ઉચ્ચતર કરણની મદદથી શકય છે આવા ઉચ્ચતર કરણોનો પોતામા વિકાસ કરવો, અને એ રીતે ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે ઊંચી ભૂમિકાઓને પોતાના અનુભવમા ઉતારી અધ્યાત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ ક્રિયાને આપણે યોગસાધના કહી શકીએ

સામાન્ય જીવનમા જેમ જુદાજુદા માણસો ભિન્નભિન્ન હેતુઓથી પ્રેરાઈને એક જ જાતની પ્રવૃત્તિમાં જોડાય છે, તેમ અતિમ અધ્યાત્મતત્ત્વના સાક્ષાત્કાર કરવાની બાબતમા બને એ સભવિત છે કોઈ માણસ પોતાના દુ ખનો છેવટનો ઉપાય કરવા યોગમા પડે, તો કોઈ ચિત્તની શાતિ મેળવવા, તો બીજો વળી કોઈ પોતાની અમુક મહત્ત્વાકાક્ષાને સતોષવા યોગમાર્ગ ગ્રહણ કરે તો તેમા નવાઈ ન ગણાય મૂળ અધ્યાત્મતત્ત્વ તો એક જ

છે, તોપણ ભિન્નભિન્ન હેતુથી પ્રેરાઈને માણસો જ્યારે એનો સાક્ષાત્કાર કરવા પ્રયત્ન કરે ત્યારે દરેકના અનુભવમા વિશિષ્ટ પ્રકારનો ભેદ હેતુઓની ભિન્નતાને લઈને ઊતરી આવે એ સમજી શકાય એવી બાબત છે અધ્યાત્મતત્ત્વની ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ ભૂમિકાઓનો અનુભવ કરવા અને એ એક જ તત્ત્વમા ડૂબ્યા રહેવાના પ્રયોજનથી પ્રેરાઈને ભૂતકાળમા ઘણા લોકોએ યોગમાર્ગ ગ્રહણ કર્યો હતો આ પ્રયોજન ઉપરાત શ્રી અરવિંદની યોગ-સાધનામા એક નવુ પ્રયોજન એ ઉમેરાય છે કે અધ્યાત્મતત્ત્વની ઉચ્ચતર ભૂમિકાઓનો અનુભવ કર્યા પછી પણ એ ઉચ્ચતર ભૂમિકાઓમા વસેલા સત્યોને માનવે આપણી આજની ભૂમિકામા ઉતારવાના છે એક જ અધ્યાત્મશક્તિમાથી ઉત્પન્ન થયેલા વિશ્વની વિચક્ષણતા એવી છે કે એની નિરનિરાળી ભૂમિકાઓ જાણે પોતે સ્વયમપૂર્ણ (self-sufficient) હોય એ રીતે વર્તે છે પરતુ વસ્તુત આમ નથી દરેક ભૂમિકા પર વસતા વિરોધી તત્ત્વો (આપણે તેને અહકારમય તત્ત્વો કહી શકીએ) એ ભૂમિકા જાણે પોતે બીજી બધીથી સ્વતત્ર હોય તે રીતે તેને પ્રવૃત્ત કરે છે પરતુ બધી ભૂમિકાઓ વચ્ચે સુમેળ તો જ સધાય, કે જે—જે એક અધ્યાત્મશક્તિમાથી એ ભૂમિકાઓ અસ્તિત્વમા આવી છે, તે શક્તિને તે બધી સુસગત રીતે વ્યક્ત કરે

આપણે ઉપર કહ્યુ તેમ માણસ આજે ત્રણ ભૂમિકાઓ પર વસે છે,—શરીર, પ્રાણ અને ચિત્ત આ ત્રણ ભૂમિકાઓ વચ્ચે પણ આજે તો સુમેળ નથી—અને કદાચ જ્યા સુધી માનવ આ ત્રણે ભૂમિકાઓથી ઊચે જઈ પોતાના તમામ પ્રશ્નોનો ઉકેલ ન કરે ત્યા સુધી એ સુમેળ શક્ય પણ નથી લાગતો ઉચ્ચતર ભૂમિકા તરફ વિકાસ કરવા માટે માનવની અત્યારની ત્રણે ભૂમિકાઓ આજે જેવી છે તેવી ને તેવી તો ઉપકારક થઈ શકે તેમ નથી—કારણ અત્યારે તો તે ત્રણેમા કેટલાએ વિરોધી તત્ત્વો રહેલા છે આ વિરોધી તત્ત્વો ત્રણે ભૂમિકામાથી નીકળી જાય, અને એક માત્ર અધ્યાત્મશક્તિની સુસગતતા જ એમા આવીને વસે, અને એ રીતે એ ત્રણેનુ જો પૂરેપૂરુ રૂપાતર થઈ જાય, તો જ માનવનો તેનાથી ઉચ્ચતર ભૂમિકા પ્રત્યેનો વિકાસ સિદ્ધ થાય વિજ્ઞાનમય ઉચ્ચતર ભૂમિકાના વિકાસને લીધે નીચેની ભૂમિકાઓનુ રૂપાતર થાય છે કે નીચેની ભૂમિકાઓનુ રૂપાંતર થવાને લીધે ઉચ્ચતર ભૂમિકાનો સાક્ષાત્કાર શક્ય બને છે એ કહેવુ અઘરુ છે યોગસાધનામાં જો અધ્યાત્મતત્ત્વનો માત્ર અનુભવ કરવા ઉપરાત તેને નીચલી ભૂમિકાઓમા પણ સ્થિર કે સ્થાપિત કરવાનો પ્રાથમિક હેતુ હોય, તો ઉચ્ચતર ભૂમિકા પરનો વિકાસ અને નીચલી ભૂમિકાઓનુ રૂપાતર એ બને વ્યાપારો એક અખડ અવિભાજ્ય યોગસાધનાના પ્રયત્નની બે બાજુઓ જ ગણાય એટલે કે આપણે એમ કહી શકીએ કે જ્યા સુધી અધ્યાત્મતત્ત્વમા ચિત્તની સ્થિતિ પૂરેપૂરી બધાઈ ન હોય, ત્યા સુધી નીચલી ભૂમિકાઓનુ સમૂળુ રૂપાતર તો ન જ થાય

વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાનો સાક્ષાત્કાર એક નવીન સાધન કે કરણદ્વારા જ માનવ કરી શકે અત્યાર સુધી બુદ્ધિદ્વારા, વિજ્ઞાન કે ફિલસૂફીની મદદથી, માણસે વિશ્વનો કોયડો ઉકેલવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને માનવબુદ્ધિ મૂર્ચ્છા પામી જાય ત્યા સુધી જઈ કોઈ અગમ્ય તત્ત્વની માણસને ઝાખી પણ થઈ છે આ અગમ્ય તત્ત્વની ભેદી દીવાલને ઓળગી તેનો સીધેસીધો અનુભવ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી એનુ નામ સાધના. જેઓએ આવી શક્તિ

(૩) હિંદમાં ગ્રામ્ય પુનઃરચનાનું કાર્ય

મુશ્કેલીઓ

(છેલ્લા જગદ્‌યુદ્ધ દરમ્યાન યુરોપનો ગ્રામપ્રદેશ ખેદાનમેદાન બની ગયો હતો. એટલે ત્યાં ગ્રામોદ્ધારની યોજનાઓ હાથ ધર્યા વિના છૂટકો નહોતો. હિંદના ગામડાં તો વિનાયુદ્ધે મેદાન જેવાં સાફ થઈ ગયેલાં છે. રાજતંત્રની બેદરકારીથી ખેડૂતોનું લોહી ચુસાઈ ગયું છે છતાં રાજકર્મચારીઓને એ વિષે વિચાર કરવાની ફુરસદ જ નથી એટલે આપણા નેતાઓને એ તરફ લક્ષ દેવાની જરૂર પડી છે.)

આપણાં ગામડાં ભાંગી પડવાનાં બે મુખ્ય કારણો છે, રાજકીય પરતંત્રતા ને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ સાથેનો સંબંધ. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના પાયા યંત્રો છે. યુરોપના યંત્રોના જમાનાએ હિંદની આર્થિક ને સામાજિક રચનાને ઊથલપાથલ કરી નાખી. એ પહેલાં હિંદ સમાજવાદી રાજતંત્ર ભોગવતું એમ કહી શકાય. સંયુક્ત કુટુંબ દેશભરનો કાયદો હતો. સમાજ કર્તવ્ય પર રચાયો હતો. હક્ક માટે કોઈ પણ તકરાર ઉઠાવતું નહિ. એવી તકરારની જરૂર પણ નહોતી. પશ્ચિમના કલેશ અટકાવવા વ્યક્તિત્વના વિકાસની જરૂર હતી. તેને બદલે એ ધૂન હિંદમાં આયાત થઈ. નવા ફેરફારથી કેટલાકના મગજ ખસી ગયા. વ્યક્તિત્વની ધૂનમાં કર્તવ્યની વાત વિસરાઈ ગઈ એટલે ફરજની મહત્તા સમજ્યા વિનાના ગ્રામ્ય મગજમાં વ્યક્તિત્વનાં બીજ ઊંડાં ઊતરી ગયાં છે. (એ જ અત્યારની સાચી પરિસ્થિતિ છે.)

તેથી જ નેતાઓ ચારિત્ર્ય ઉપર ભાર મૂકી રહ્યા છે. પરંતુ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ સાથે જ ચારિત્ર્યભ્રષ્ટતાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા છે. અત્યારના જમાનામાં જૂના ગુણોના મૂલ્યાંક ફરી ગયા છે એટલે અધાધૂંધી પ્રવર્તી રહી છે. અત્યારે અસત્ય ચાલાકી લેખાય છે.

અત્યારે સરકાર શું કરી રહી છે? દુષ્કાળ પ્રબળ બને છે ત્યારે તે સહજ મદદ આપે છે ને થોડાંક કામકાજની ગામડામાં શરૂઆત કરાવે છે. ખરું જોતાં તે ઘણું કરી શકે તેમ છે. વ્યક્તિઓ કે મંડળ પાસે સરકારી સત્તા નથી. ગ્રામ્ય પુનઃરચનાના કાર્યમાં આ એક મોટી મુશ્કેલી છે. ગામડિયાનો પુનરુદ્ધાર કરવા વાણીસ્વાતંત્ર્ય જોઈએ, કામકાજની છૂટ રહેવી જોઈએ. અત્યારે તો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય પર કાપ મુકાયો છે. હિંદીઓ વિરુદ્ધ હિંદી જ ઊભા કરવામાં આવ્યા છે. સરકાર વિદેશી હોવાથી ઘણી ચીજોનો તેને ખોટો ડર રહે છે. ગ્રામ્ય જનતાને વધુ જ્ઞાન મળે તો તે સમગ્ર વસ્તુસ્થિતિ સમજશે ને સરકારના હાથે એ તેનો ક્ષય થશે તેવો સરકારને ભય છે. એટલે સારા કામ માટે પણ ગ્રામ્ય મત કેળવાય તેથી એ ડરે છે. અગ્નિ જ એમનાથી દૂર રાખવામાં આવ્યો છે. અગ્નિ હોય તો આગ લાગે ને? પણ અગ્નિની આવશ્યકતા જણાય છે. ગ્રામ્યપ્રવૃત્તિની શરૂઆતમાં અમલદારો તેને પોતાનો ધમકી રૂપે છે, પરંતુ ન ઘણા જાણતા નથી કે પોલીસ ને આપણા જ માણસો સરકારને આડખીલીઓ ઊભી કરી દેવામાં આવે છે. સ્વરાજ્ય વિના આ પરિસ્થિતિનો અંત જ આવવાનો નથી.

પરદેશના પવનથી હિંદને પણ પલટાવું પડ્યું છે. જૂની રૂઢિ છોડી નૂતન રીતે વહેવાર શોધવું કરવું જ જોઈએ. અમૂલ્ય ફેરફારો તેને સમજપૂર્વક વધાવી લેવા જ જોઈએ. તો જ તે ઉન્નત મસ્તકે ઊભું રહે. લગ્નના આદર્શો પલટાવા જ ઘટે. સ્ત્રીએ ઘરબહાર નીકળતાં શીખવું જ જોઈએ. પડદા જવા જોઈએ. સ્ત્રીએ પુરુષનું પ્રતિબિંબ અર્ધાંગ બની રહેવું જોઈએ. પરંતુ એ માટે છૂટાછેડા કે વ્યભિચાર પોષવાના નથી. વ્યભિચારને શુદ્ધ પ્રેમ

મનાવવાનો નથી માત્ર સત્ય વ્યક્તિત્વ જ ખિલવવાનું છે ઊંચા ચારિત્ર્યની, ઊંચા આત્મભોગની હિંદને જરૂર છે

ઉદારતા, કાયદા ને મરજિયાત મદદકારથી આ કાર્ય સિદ્ધ થશે દાનધર્મ બધે જ અપનાવાય છે કાયદા ઘડવાનું કાર્ય કપરું છે, શક્ય છે ત્યાં યોગ્ય વ્યક્તિઓનો અંકુશ નથી ત્રીજુ મુશ્કેલ છે, કારણ કે સરકાર લોકો દિલ ખોલીને મળે એ ઇચ્છતી નથી

ગ્રામ્ય પુનરચનાના કાર્યક્રમની સફળતા માટે બે વસ્તુઓની ખાસ જરૂર છે યોગ્ય કાર્યકર્તાઓ ઊભા કરવા જોઈએ એવા કાર્યકરો મળે તો તેમને પોષવા ને તેમના કાર્યને વેગ આપવા નાણાંની જરૂર પડે તે શ્રીમંત વર્ગે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ઉદારતાથી પૂરા પાડવા કમર કસવી જોઈએ સરકારના ટેકાની તો બિલકુલ આશા રાખવાની છે જ નહિ, પરંતુ કોઈ પણ કેન્દ્રસ્થાન વિકાસ પામે ત્યારે સરકારી વિરોધનો સામનો કરવા તૈયારી રાખવી ઘટે છે એવી પરિસ્થિતિમા શ્રીમંતો પણ ભય પામી પૈસા આપતા અટકી જાય છે, છતાંય પૈસાની તાણ નહિ પડે એમ માની લઈએ તોપણ ગ્રામોદ્ધારનું કામકાજ ધીમુ જ ચાલવાનું ને ઘણીવાર નિરાશાજનક નીવડવાનું પરંતુ એ નિષ્ફલતામાંથી આપણને વિજય મળવાનો છે એ વાત વિસરવા જેવી નથી *

(૪) મંગળમાં ચેતનસૃષ્ટિ નથી

મંગળ પર ચેતનનું અસ્તિત્વ નથી છતાં જે છે તે આપણે ધારીએ તે કરતા પણ અમૂલ્ય ને વિરલ છે મંગળ મૃતપ્રાય થતી દુનિયા છે પાણી ને પ્રાણવાયુનો જથ્થો ત્યાં ઘણો જ ઓછો છે સૂર્યના સપાટાથી તે નિરંતર ઘટતો જાય છે એટલે ચેતનસૃષ્ટિ ત્યાં નભી શકે એમ છે જ નહિ

સૂર્યની છેક જ નજીક આવતાં મંગળ પરની ગરમી ૬૦ ડિગ્રી ફેરનહીટ થવા જાય છે સૂર્યથી અંતિમ અંતરે હોય છે ત્યારે એની ટેમ્પરેચર ૦ હોય છે ચાલીસ કે તેથી ઓછી ડિગ્રીની ગરમી તેની શ્યામ બાજૂની લેખાય છે ચોવીસ કલાકમા ગ્રહ ધરીની આસપાસ ફરી રહે છે તે દરમ્યાન તેની સપાટીની ગરમીમા ખૂબ જ ફેરફારો થયા કરે છે

આવા વાતાવરણને લીધે મંગળ ગરમ જલદી થાય છે તેમ ઠંડો પણ જલદી પડી જાય છે પૃથ્વીના પટ પરનુ કોઈ પણ જણ એની પરિસ્થિતિ ભોગવતુ નથી

એની ધરીના બન્ને છેડે બરફના ટોપ છે તે ખૂબ જ ફેરફારો અનુભવે છે ને તે દ્વારા મંગળ પરની ઋતુઓ નિર્માય છે ગ્રીષ્મમા તેમનુ કદ ઘટી જાય છે જ્યારે શિશિરમા તે સ્વાભાવિક વધે છે આવા પલટાઓને લીધે એ ટોપ જો અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય તો ઘણા જ પાતળા હોવા જોઈએ એવી માન્યતા બંધાય છે

મંગળની સપાટી ઉપર જાળીની ગૂંથણી હોય એવુ દૃશ્ય જણાય છે કેટલાક ખગોળશાસ્ત્રીઓ એને પાણી લઈ જવા લાવવાના ત્યાંના મનુષ્યોએ નિર્મેલા માર્ગો કલ્પે છે દડા પ્રદેશમાથી એ નહેરો ગરમ પ્રદેશ તરફ વળે છે એવો નિરધાર કરે છે એના વિષુવવૃત્તના પ્રદેશમા પીળા ધાબા જણાય છે પાનખર નજીક આવતા તે વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ બને છે એથી ઘણા ખગોળવેત્તાઓ તેને ભાજીપાલાનુ વાવેતર કલ્પે છે, અને ઉપર જણાવેલી નહેરોનો આ વાવેતર સાથે સબંધ સાધે છે

---

* Rural Reconstruction Work in India, by S Lakshminarayan Sabu, The People, October, 1934

(૫) લાગણીપ્રધાન લોકટોળાં

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરિકામાં ઈસ્વીસન ૧૮૮૨ પછી પાંચેક હજારના પ્રાણ લોકોના લાગણીવશ બનેલા ટોળાએ લીધા હશે, પરંતુ તેમના ઘણાખરા પાછળથી નિર્દોષ પુરવાર થયા છે.

આવા બનાવમાંથી ઘણામાં ઓછા એક પર તો અયોગ્ય શારીરિક સંબંધનો આરોપ હોય છે જ એમ પ્રોફેસર લેપી જણાવે છે. આવા પ્રાણદંડમાં લોકોની શારીરિક ઘેલછા જ કારણભૂત હોય છે. સામાન્ય રીતે એક વાત ગળે ઊતરે તેના કરતા આવા ઘેલછાના પ્રસંગોએ એવી વાત ત્રણગણી ઝડપે સ્વીકારાય છે, એવું અમેરિકન યુનિવર્સિટીના સપ્રમાણ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. સામાન્ય સારી કેળવણીવાળા બસો માણસોમાંથી લગભગ સવાસો માણસો આવા ટોળામાં ભળતા કે તમાશો જોવા દોડી જશે એમ પુરવાર થયું છે.*

(૬) સ્વરાજ્યથી છેક જ ઊલટો કોમી ચુકાદો

સ્વરાજ્ય એટલે લોકોનું પોતાનું રાજ્ય અગર તો તેમણે ચૂંટી કાઢેલા પ્રતિનિધિઓનું રાજ્ય. પુરાતન કાળમાં તમામ નગરવાસીઓ ભેગા મળતા ને રાજ્યતંત્ર ચલાવતા. અર્વાચીન દેશી રાજ્યોમાં લોકોનું રાજ્ય લોકો માટે છે, પરંતુ લોકોદ્વારા નથી. પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના હાથમાં એ તંત્ર મુકાયેલું હોય છે. પરંતુ કોમી ચુકાદા નીચે મધ્યસ્થ ને પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં કાયદાથી નક્કી કરેલા બહુમતીના પક્ષોમાં, મદ્રાસ ને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં છે તેમ, કા તો હિંદુઓએ જ ચૂંટેલા હિંદુઓ હશે, અગર તો, પંજાબ ને સરહદ પ્રાંતોની પેઠે, મુસલમાનોએ જ ચૂંટેલા મુસલમાનો હશે, અથવા, બંગાળાની માફક, મુસલમાનોએ ચૂંટેલા મુસ્લિમો અને યુરોપિયનોએ ચૂંટેલા યુરોપિયનો હશે. એટલે સમસ્ત હિંદમાં કે પ્રાંતોમાં પ્રતિનિધિત્વવાળું જવાબદાર સ્વરાજ્યતંત્ર નહિ હોય ત્યાં તો, બધીય કોમોના મતદારોએ ચૂંટી કાઢેલા પ્રતિનિધિઓનું નહિ પણ અમુક કોમના મતદારોના પ્રતિનિધિઓનું એટલે કાયદાથી નિશ્ચિત થયેલી કોમી બહુમતીનું તંત્ર હશે. મુસ્લિમ બહુમતીવાળા પ્રાંતોમાં બહુમતીનો એક પણ પ્રતિનિધિ એક પણ બીનમુસ્લિમ મતદારના મતથી ચૂંટાયલો હશે નહિ. હિંદુ બહુમતીવાળા પ્રાંતોમાં એક પણ બહુમતીપક્ષનો પ્રતિનિધિ મુસ્લિમ કે ખ્રિસ્તીઓએ ચૂંટી મોકલેલો હશે નહિ. અને એવા બહુમતીવાળા પક્ષો પણ કેવળ સાચા રાજ્યકર્તા હશે નહિ. એ લોકો તો નામના જ રાજકર્તા કહેવાશે. એમનું તંત્ર તો માત્ર દેખાવનું જ રહેશે, કારણ કે ખરી સત્તા તો હિંદી વજીર, ગવર્નર જનરલ કે પ્રાંતોના ગવર્નરો અને સામાન્યતઃ સિવિલ નોકરશાહીને હસ્તક જ રહેશે. એ પોતાની ચોક્કસ જ સારી સત્તા ચલાવશે.

પ્રજાકીય ને જવાબદાર રાજ્યતંત્રનું મૂળતત્ત્વ એટલું જ હોય છે કે આજની બહુમતી પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીઓના વિચારો પલટાવી કે બીજા કોઈ કારણોથી કાલે લઘુમતી બની શકે છે. આ રીતે દરેક પક્ષને પોતાના ડહાપણ, શક્તિ ને જાહેર હિતની ધગશનો પુરાવો આપવાની જોખમ ભરી તક મળે છે. વળી સત્તા પર આવેલા પક્ષમાં ફેરફાર થવાના ભયથી તેને રાષ્ટ્ર તરફની પોતાની જવાબદારીનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવે છે ને આપખુદ, અનિયંત્રિત કે ખોટી રીતે કે પ્રાંતિકો ઉપર મજબૂત કાપ પડે છે, પરંતુ જો કોઈ પણ રાજ્યધારણ

* Gleanings, Free Press, 18th October, 1934.

ધાર્મિક કોમને કોમ તરીકે સ્થાયી સત્તાધારી બહુમતી બનાવી દે તો તે દ્વારા દેશને પ્રજાકીય અને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર મળી શકે નહિ ને ઉપર ગણાવેલા તમામ લાભો નિરર્થક બને એટલે કોમી ચૂકાદાથી પ્રજાકીય ને જવાબદાર રાજ્યતંત્રનુ મૂળતત્ત્વ કેવળ નાબૂદ થાય છે પરિણામે જો તે અમલમા મુકાય તો હિંદને એવા રાજ્યતંત્રથી મળનાર તમામ ફાયદા હવામા ઊડી જાય

સયુક્ત મતદારમંડળની યોજનામા મધ્યસ્થ ને પ્રાંતિક ધારાસભાઓની બહુમતી ગમે તે ધાર્મિક પંથ, કોમ યા વિભાગની હોય તોય એમ કહી શકાય કે દરેક કોમની પ્રજાએ તેમની ચૂટણીમા ભાગ લીધો હોવાથી એ ચૂટણી માટે તે જવાબદાર છે એ જ પ્રમાણે આ પ્રતિનિધિઓ પણ એ મતદારો તરફની પોતાની જવાબદારી સમજે ને એમના દરેક લાભ સાચવવા પ્રયત્ન કરવાની પોતાની ફરજ સમજે

જુદા મતદારસંઘોની યોજનામા કેટલીકવાર એવુ પણ બને કે બહુમતી માત્ર હિંદુઓએ અગર તો બિનમુસ્લિમ કે બિનખ્રિસ્તીએ ચૂટી કાઢેલી જ નીવડે, કેટલીકવાર તે મુસ્લિમોએ જ ચૂટી કાઢેલી નીવડે, અને બગાળ જેવા કેટલાક પ્રાંતોમા એ બહુમતી મુસ્લિમો કે મુસ્લિમને યુરોપિયનોએ ભેગી ચૂટી કાઢેલી નીવડે વળી બ્રિટીશ હકૂમત તો રહેવાની જ છે, એટલે હિંદના દરેક પ્રાંતનુ રાજ્યતંત્ર લોકોના દરેક પક્ષ જેને જવાબદાર ન હોય ને જે જાતે એવા પક્ષોને જવાબદાર ન હોય ને તેથી એમનુ હિત હૈયે ધરતા ન હોય એવા પ્રતિનિધિઓની બહુમતીદ્વારા વિદેશી નોકરશાહીના હાથમા રહેશે આ પરિસ્થિતિ બિલકુલ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી એ નથી સ્વરાજ્ય કે નથી જવાબદાર રાજ્યતંત્ર મોટે ભાગે બ્રિટીશ એવી વિદેશી નોકરશાહીનુ એ રાજ થશે, ને તે પ્રજાના પક્ષોને ચૂટવાની નિસબત ન હોય એવી બહુમતીથી રાજ્ય કરશે

કોમી ચૂકાદો હિંદુઓનુ છેક અપમાન થાય એટલો અન્યાયી છે એમ સાથી કહેવાનુ નથી હિંદુઓને કોમી ફેસલાથી ન્યાય મળ્યો હોત તોપણ વિભક્ત ને કોમી કે વર્ગના મતદારમંડળો એક મહાન અનર્થ તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવત ને રાષ્ટ્રે તેને જડમૂળથી નાબૂદ કરતા સુધી લડી લેવાનુ જ રહેત

કોમી ચૂકાદાનું ભયકર પણ સાચુ સ્વરૂપ સમજવાની ખાસ જરૂર છે ને તેથી બધારણપૂર્વક તેનો મજબૂત સામનો કરવાની અગત્ય ઊભી થઈ છે *

(૭) ફેસીઝમથી ઇટલી આબાદ થયું છે?

ફેસીઝમમાં રસ લેનારે નીચેની અગત્યની વીગતો પર ખાસ ધ્યાન આપ્યા સિવાય છૂટકો નથી દરેક દેશ આર્થિક મદી ભોગવી રહ્યો છે એમ બહાનુ કાઢી આ આકડા ઉડાવી દેવાય તેમ નથી ઝીણવટથી તપાસ કરીશું તો આપણને સમજાશે કે ફેસીસ્ટ આગેવાનો ગમે તેવી બડાશો મારે છતાય ઇટલી ખોટના ખાડામા ઊતરી ગયુ છે, બીજા દેશો કરતા એની પ્રજાને ઓછુ વેઠવુ પડ્યુ નથી

આર્થિક સલામતી અદશ્ય થઈ છે ફેસીઝમ સત્તામા આવ્યુ તેના આગલા વર્ષમા એટલે ઇસ્વી સન ૧૯૨૨મા નાદારીનો સરાસરી આકડો માસિક ૩૨૧ હતો ૭ વર્ષ પછી

* Utter Incompatibility of Communal Decision & Self Rule, by Ramanand Chatterjee, Modern Review, October, 1934.

એટલે ૧૯૨૮મા એ માસિક આકડો વધીને ૯૭૦ થયો દશ વર્ષના ફેસીસ્ટ રાજ્યમા એટલે ઈસ્વી સન ૧૯૩૨મા તે ૨,૦૦૩ પહોચ્યો એટલે ૧૯૨૨ના આકડા કરતા તે દશગણો વધી ગયો ઈસ્વી સન ૧૯૩૨ની નાદારીઓનો આકડો ઇગ્લડના આકડા કરતા પાચગણો વધારે હતો ઈસ્વી સન ૧૯૨૧મા નાદારીઓનો વાર્ષિક આકડો ૧૮૯૬ હતો તે ઈસ્વી સન ૧૯૩૩મા વધીને ૨૧,૩૦૮ થયો હતો

ઈસ્વી સન ૧૯૨૨મા ભરપાવા ન થયેલી પ્રોમિસરી નોટોની સખ્યા ૩,૦૬,૭૦૩ હતી તે વધીને ઈસ્વી સન ૧૯૩૧મા ૧૬,૬૩,૭૧૬ થયો ઈસ્વી સન ૧૯૨૩મા ઈટલિયન રેલ્વેમા ૧૦,૦૧,૪૫,૦૦૦ ઉતારુઓએ મુસાફરી કરી હતી. ઈસ્વી સન ૧૯૨૫ સુધીમા ૭૨૦ માઈલની રેલવેમા વીજળીની શક્તિનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છતા ઈસ્વી સન ૧૯૩૨મા ઉતારુઓની સખ્યા ૮,૦૨,૭૨,૦૦૦ ની થઈ ગઈ જે વીસ ટકાનો ઘટાડો સૂચવે છે વ્યાપાર વધારવા જાહેર કામકાજ પાછળ સારી પેઠે પૈસા ખરચાતા હતા, ત્યારે પણ ઈસ્વી સન ૧૯૩૨મા ૪,૪૫,૪૦,૦૦૦ ટન વ્યાપાર હતો તે ઘટીને ઈસ્વી સન ૧૯૩૩મા ૩,૬૯,૭૦,૦૦૦ ટન થઈ ગયો ઈસ્વી સન ૧૯૨૨મા કર ન ભરવાને કારણે ૧,૩૫૭ મિલકતો હરાજ થઈ જવા પામી હતી જ્યારે ૧૯૩૧મા એ આકડો ૮,૧૯૦ સુધી વધી ગયો હતો

ઈસ્વી સન ૧૯૩૨–૩૩ના અદાજપત્રમા ૬૦ કરોડ લાયર શસ્ત્રાસ્ત્રો ખાતે જુદા કાઢવામા આવ્યા હતા ઈસ્વી સન ૧૯૩૧–૩૨ના કરતા એક અબજ આઠ કરોડ રૂપિયા જાહેર હિતના કામકાજમા ઓછા ખર્ચવામા આવ્યા હતા ફેસીઝમ સત્તા પર આવ્યુ ત્યારથી કરવેરા દોઢગણા વધ્યા છે લડાઈની શરૂઆતના વર્ષોમા એટલે ઈસ્વી સન ૧૯૨૦–૨૧ ને ૧૯૨૧–૨૨મા અદાજપત્રોમા અનુક્રમે ૧૭ અબજ ૪૦ કરોડ ને ૧૫ અબજ ૭૦ કરોડ લાયરની ખોટ હતી તે ભૂસી નાખવાની કળામા મુસોલિની ગૌરવ ધરાવે છે, પરતુ નવી મદીના ઝોકમા પાછો ખોટનો ખાડો વધવા જ માડ્યો છે ઈસ્વી સન ૧૯૩૩–૩૪મા તે આઠ અબજેએ પહોચશે ઈસ્વી સન ૧૯૨૮મા લાબી મુદતનુ કુલ દેવુ ૮૪ અબજ ૮૦ કરોડ લાયર હતુ તે વધીને ઈસ્વી સન ૧૯૩૪ના ફેબ્રુઆરીમા ૯૨ અબજ ૭૦ કરોડ લાયર થવા પામ્યુ છે ઈસ્વી સન ૧૯૨૮મા ચાલુ દેવુ એક અબજ ૬૧ કરોડ ૮૦ લાખ લાયર હતુ તે ઈસ્વી સન ૧૯૩૪ના ફેબ્રુઆરીમા વધીને ૯ અબજ ૮૭ કરોડ ૪૦ લાખ લાયર થયુ છે અત્યારે કુલ પ્રજાકીય દેવુ ૯૮ અબજ ૨ કરોડ ૯૦ લાખ લાયર છે આ દેશની કુલ ખાનગી મિલકતના ભગભગ ચોથા ભાગ જેટલુ થયુ છે

નીચેના આકડાઓ ઘટતી આબાદી દર્શાવે છે

મિલકત વિરુદ્ધના ગુનાઓ ઈસ્વી સન ૧૯૩૧મા ૨,૫૬,૩૯૫ હતા તે ૧૯૩૨મા ૩,૦૪,૯૦૯ થવા પામ્યા હતા મુખ્યત્વે ખોરાક માટેની નાનીનાની ચોરીઓના ગુનાઓનુ પ્રમાણ વધ્યુ હતુ જન્મસમયની ખોડખાપણથી અગર તો અવિકાસને લીધે બાલમરણપ્રમાણ ઈસ્વી સન ૧૯૨૬મા ૨,૯૩૩ હતુ તે વધીને ૧૯૩૧મા ૪,૩૪૦ થયુ હતુ આ લગભગ ૪૮ ટકાનો વધારો ગણાય ઈસ્વી સન ૧૯૨૭મા ૩૪,૭૦,૦૦૦ ક્વીનટલ ખાડ વપરાયેલી પણ ૧૯૩૨મા તે વપરાશ ઘટીને ૨૯,૯૫,૦૦૦ થઈ જવા પામી હતી એટલે માથાદીઠ એ વપરાશ પદર પાઉંડ હતો, જ્યારે ગ્રેટબ્રિટનમા માથાદીઠ ૯૮ પાઉડનો વપરાશ હતો. ઈસ્વી સન ૧૯૨૬મા ૨,૯૫,૦૦૦ ટન મીઠુ વપરાયેલુ પણ ઈસ્વી સન ૧૯૩૨માં માત્ર

૧,૭૮,૦૦૦ ટન જ વપરાયેલું ઈસ્વી સન ૧૯૩૨મા કોલસો ૧૯૨૯ કરતા ૫,૮૦,૦૦૦ ટન ઓછો વપરાયો હતો

પગાર ને મજૂરીના દર પણ ઘટતા જ આવેલા છે ઈસ્વી સન ૧૯૨૧ કરતા અત્યારે પગાર ને મજૂરી ૩૫ થી ૫૦ ટકા ઘટી જવા પામ્યા છે ૧,૮૩,૦૦૦ ચોખા લણનારની મજૂરી ૧૯૩૧માં લવાદના ફરમાનથી દિવસના ૭૨ કે ૫૫ સેન્ટ ઘટાડી નાખવામા આવી પરતુ ઈસ્વી સન ૧૯૨૭ પછી જીવનનિભાવખર્ચમા માત્ર ૧૫.૭૩ ટકા જ ઘટાડો થયો છે* એટલે ખરીદશક્તિ ને જીવનનિર્વાહના ધોરણમા વિશાળ ઘટાડો સૂચવે છે ઈટલી ને બ્રિટનની સરખામણી કરીએ તો ઈટલીમા મજૂરીના દર ઈસ્વી સન ૧૯૨૮ થી ૧૯૩૨ સુધીમા ૧૪ પોઈન્ટ ઘટ્યા જ્યારે બ્રિટીશ મજૂરીના દર પદર પોઈન્ટ વધ્યા છે આર્થિક રાષ્ટ્રીયત્વને લીધે ૨૦,૧૮,૫૦,૦૦૦ બુશલ ઉત્પન્નથી વધી ઈસ્વી સન ૧૯૩૩મા ઘઉંનુ ઉત્પન્ન ૨૯,૩૬,૦૦,૦૦૦ બૂશલ થવા પામ્યુ હતુ. છતા સામાન્ય જનતા ગરીબાઈને લીધે ખોરાક ખરીદી ન શકવાથી ઘઉંનો વપરાશ ઈસ્વી સન ૧૯૨૯ના જુલાઈની ૩૧મા ૨૯,૩૬,૦૦,૦૦૦ બૂશલ હતો તે ઘટીને અત્યારે ૨૨ કરોડ બૂશલ થઈ જવા પામ્યો છે બાકીની પેદાશ બહારના દેશોમા વેચવા સરકાર પ્રયાસ કરી રહી છે *

રમણીકલાલ દલાલ

(૮) હિંદી રાષ્ટ્રીય સભા

આ સભાના વાર્ષિક અને ખાસ અધિવેશનો ૧૮૮૬થી આજ સુધીમા બાવન થઈ ગયા છે, તેમા ૧૯૩૨ તથા ૧૯૩૩ની સાલની ગેરકાયદેસર સભાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ બાવન અધિવેશનોમા —

૩૮ હિંદુ નેતાઓ ૩૩ સભામા પ્રમુખ થયા હતા, પાચ જણા બે વખત થયેલા.

૮ મુસ્લિમ નેતાઓ ૮ સભામા પ્રમુખ થયેલા

૫ અગ્રેજો ૬ સભામાં પ્રમુખ થયેલા

૩ પારસીઓ ૫ સભામા પ્રમુખ થયેલા

તેમા શ્રી દાદાભાઈ નવરોજી ત્રણ વખત પ્રમુખપદ પામ્યા હતા

આ સખ્યામા ત્રણ સ્ત્રીઓનો સમાવેશ થાય છે, મિસીસ બિસેંટ, મિસીસ નાયડુ અને મિસીસ સેનગુપ્ત

એ લક્ષમા લેવા જેવુ છે કે લોકમાન્ય ટિળક, બિપિનચદ્ર પાલ અને શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ જેવા મહાન પુરુષો પ્રમુખ થયા નહોતા.

આ મહાસભા મુબઈ ઇલાકામા ૧૩ વખત મળી છે

સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખો થયેલા એવા ૪૮માથી માત્ર ૬ વ્યક્તિઓ ૮ સભામાં પ્રમુખ તરીકે ચુટાયેલી

સુ મ.

(૯) પ્રજાસંઘમાં રશિયા સામિલ

રશિયા જીનિવાના પ્રજાસંઘનુ સભ્ય બન્યુ છે લીગના સભાસદ તરીકે બીજા જે દેશો છે તે બધા ધનિકોના પ્રભુત્વવાળા દેશ છે, અને જે દેશોનુ લીગમા પ્રભુત્વ છે

* Modern Review, October, 1934 Has Italy prospered under Facism ?

તેઓ સામ્રાજ્યવાદી ધનિક પ્રભુત્વવાળાઓના દેશ છે રશિયા મજૂરોના પ્રભુત્વવાળો દેશ છે લીગના જે અધિવેશનમા રશિયાને તેના સભ્ય તરીકે માન્ય કરવામા આવ્યુ છે, તેમા રશિયાના પ્રતિનિધિ લિટવિનોફે કહેલુ

"પોતાનુ કઈ વિશેષત્વ તજી દીધા વગર તથા પોતાનુ વ્યક્તિત્વ અતૂટ રાખીને, નૂતન આર્થિક તથા સામાજિક વ્યવસ્થાના પ્રતિનિધિસ્વરૂપે રશિયા લીગમા દાખલ થયુ છે, અને જગતમા શાતિ સ્થાપવા માટે મહાજાતિસમૂહની મત્રીસભામા પોતાની શક્તિ અને પ્રભાવ અનુભૂત કરવાનુ એ સ્વીકારે છે"

લીગે નાનીનાની કેટલીક જાતિઓના ઝગડા મટાડીને યુદ્ધનુ નિવારણ કર્યું છે, એ સ્વીકાર્ય છે કિન્તુ પરાક્રમશાળી જાતિઓ (જેવી કે જાપાન)ની વખતે કઈ કરી શક્યુ નથી તે ઉપરાત સામ્રાજ્યવાદ એ વસ્તુ જ યુદ્ધને માટે પ્રસ્તુત થવાની એક પ્રકારની વ્યવસ્થા છે સામ્રાજ્યવાદી દેશસમૂહની સરકારો સામ્રાજ્યવાદનો ત્યાગ કરી જો પોતપોતાના સામ્રાજ્યના દેશોને સ્વશાસક કરી દે, તો તેમ થતા જગતમા શાતિ સ્થાપિત થઈ શકે નહિ તો કોઈ શક્તિશાળી દેશ બીજા કોઈ દેશને જીતીને સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવા જશે ત્યારે લીગના ચાલકો યુદ્ધની વિરુદ્ધ શાતિ સ્થાપવાની વકીલાત કરવા જશે, તો તે વખતે જ તે શક્તિશાળી દેશ બોલી ઊઠશે "આપે તો પહેલાપહેલા યુદ્ધ કરીને પોતપોતાનુ સામ્રાજ્ય જમાવી દીધુ છે હવે અમારા આ કામમા શુ મોઢે અટકાવ કરવા આવો છો? પહેલા આપના સામ્રાજ્યના દેશોને સ્વાધીનતા આપો તે પછી અમને ઉપદેશ દેવા આવજો" જાપાન જે ચીનના સાધારણ તત્રના મચૂરિયા વગેરે બૃહદ્ ભૂખડનો ગ્રાસ કરી ગયુ છે, તે કોઈનો પણ નિષેધ માનતુ નથી તેની પાછળ ઉપર્યુક્ત મનોભાવ જ રહેલો છે

રશિયા લીગના બીજા બધા શક્તિશાળી રાષ્ટ્રોને સામ્રાજ્યવાદનો ત્યાગ કરાવી શકશે ખરુ? નહિ કરાવી શકે તો શાતિ સ્થપાશે નહિ રશિયા બીજાઓનો સામ્રાજ્યવાદ ત્યાગ ન કરાવી શકે ને જો પોતે જ સામ્રાજ્યવાદી થઈ પડે, તો તેનો લીગપ્રવેશ સુફલદાયક થશે એમ લાગતુ નથી

(૧૦) લીગનાં સભ્ય ભારતવર્ષ અને રૂશિયા

પ્રસગવશની એક કાર્યનિર્વાહક સમિતિ છે, તેનુ નામ લીગ કાઉંસિલ તેની સભ્ય સખ્યા પદર છે એ પદરમાથી પાચ આસનો કાયમના બ્રિટન, ફ્રાન્સ, ઇટલી, જર્મની અને જાપાનને આપેલાં છે જાપાને લીગનો ત્યાગ કરવાથી એક આસન ખાલી છે, તે રશિયાને દેવામા આવ્યુ છે અર્થાત લીગનુ સભ્ય થતા જ તે કાયમનુ લીગ કાઉંસિલનુ પણ સભ્ય થશે, એ શરતથી જ તે સભ્ય થયુ છે

બીજી બાજૂએ ભારતવર્ષ લીગ સ્થાપનાની તારીખથી જ લીગનુ સભ્ય છે કિન્તુ આજ પર્યંત લીગ કાઉંસિલના કાયમના સભ્ય થવાનુ તો દૂર રહ્યુ પણ, એક વર્ષને માટે અસ્થાયી સભ્ય પણ તેને બનાવવામા આવ્યુ નથી પોતાનો એક મત વધારવાને માટે ગ્રેટ-બ્રિટને મુશ્કેલીથી જ ભારતવર્ષને સભ્ય બનાવ્યુ છે કિન્તુ કાઉંસિલ સભ્યોની મર્યાદામા પરાધીન ભારતવર્ષ ઉન્નત થાય એવુ ગ્રેટબ્રિટન ઇચ્છતુ નથી નહિ તો ગ્રેટબ્રિટન પ્રસ્તાવ કરે તો અનત' એકવાર પણ ભારતવર્ષ કાઉંસિલનું અસ્થાયી સભ્ય બની શકત

રશિયાની સ્વાધીનતા અને પરાક્રમ તથા ભારતવર્ષની પરાધીનતા અને દુર્બળતા એ લીગમા રશિયા અને ભારતવર્ષની મર્યાદાની ભિન્નતાના કારણ છે.

ભારત સંબંધી લીગનો વ્યવહાર

લીગનો વાર્ષિક ખર્ચ જે થાય છે તેને ૧૦૧૩ ભાગોમા વિભક્ત કરવામાં આવે છે દરેક ભાગને યુનિટ અથવા એકમ કહેવામા આવે છે શક્તિ, મર્યાદા, ધનવાનપણુ વગેરેનો વિચાર કરી એક એક રાષ્ટ્ર સભ્યને કેટલાક રૂપિયા આપવા પડે છે ભારતવર્ષ ૫૬ યુનિટ આપે છે ભારતવર્ષથી વધારે યુનિટ આપનાર ફક્ત પાચ જ દેશ છે તેથી કેવળ ભારત-વર્ષની વિશાળતા અને લોકસખ્યાના પ્રમાણના હિસાબે નહિ, પણ તેણે આપેલા રૂપિયાના હિસાબે પણ, તેનો લીગ કાઉન્સિલના સભ્ય હોવાનો દાવો, પેસા વધારે પૈસા આપનાર ફક્ત પાચ જ દેશોની પછી આવે છે પણ સસ્કૃત વાકયમા કહ્યુ છે કે "दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी" એ રીતે જ કહી શકાય, કે પરાધીનતાના દોષમા અન્ય બધા ગુણો વા યોગ્યતા ખડિત થઈ જાય છે

લીગ ભારતવર્ષ પ્રત્યેના અનેક કર્તવ્યો કરતુ નથી, તે અનેકવાર કહ્યુ છે ૧૯૨૬ સાલમા લીગના નિમત્રણથી જીનિવા ગયા બાદ, મે જ એ બાબત તરફ સૌથી પહેલા સર્વસાધારણનુ ધ્યાન દોરેલુ એમ લાગે છે લીગના એક અવિચારની વાત કરીથી કરુ છુ

લીગના ખર્ચના ૧૦૧૩ યુનિટ પૈકી ૫૬ યુનિટ અર્થાત્ સેંકડે સાડા પાચ ટકા કરતા કઈક વધારે ભારતવર્ષ આપે છે તેથી લીગના તાબાની નોકરીના સેંકડે સાડા પાચ ટકા ભારતીય લોકોને મળે એ ન્યાયત ઉચિત લેખાય કિન્તુ ૭૦૦ની અદર ભારતવાસી કાયમના ૬ અને કામચલાઉ (અસ્થાયી) ૩ નિયુક્ત થયેલા છે ફક્ત કાયમની નોકરી જ ગણતરીમા લેવા યોગ્ય લેખાય તે હિસાબે ભારતવાસી સેંકડે એક પણ નોકરી (જગા) પામતા નથી જો અસ્થાયી ત્રણને પણ ગણતરીમા લઈએ તો ભારતવાસી સેંકડે ૧ ૩ ટકાથી પણ ઓછા નોકરી પામેલા છે, અને રૂપિયા આપે છે સેકડે સાડા પાચ ટકાથી પણ વધુ તે ઉપરાત એક બીજી વાત પણ ધ્યાનમા રાખવાની છે કે, ભારતવાસીઓ લીગના કોઈ વિભાગ કે ઉપવિભાગમા પણ ચડતા દરજ્જાનુ કામ પામતા નથી નીચી નોકરીમા જ નિયુક્ત થયેલા છે બગાળી 'પ્રવાસી'માથી]

શ્રી. રામાનંદ ચટ્ટોપાધ્યાય

(૧૧) બાર લાખ પાઉન્ડનું ટેલિસ્કોપ

ખગોળશાસ્ત્રીઓ ૫૨૦૦,૦૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦ માઈલ નિરીક્ષણ કરી શકે એવા ટેલિસ્કોપનો કાચ હમણા જ ન્યુ યોર્કના કોર્નીંગ ગ્લાસ વર્કસમાથી ખસેડવામા આવ્યુ.

એ કાચનુ વજન ૨૦ ટન છે તેનો વ્યાસ ૧૬ ફૂટ ૮ ઈચ છે સાત મહિના પહેલા એને બીબામા ઢાળવામા આવ્યો હતો

એને બીબામાંથી બહાર કાઢવામા આવ્યો ત્યારે કારીગરો તેના પર ચાલી શકે એટલો તે કઠો હતો

આ એક અખતરો જ છે એ બીબાનો ફરી ઉપયોગ કરવાનો છે, પરંતુ એ બીજા પ્રયત્નમા જો કાઈ અકસ્માત નડશે તો તેની ખોટખાપણો દૂર કરવા બીજા અગિયાર મહિના મહેનત કરવામાં આવશે

ગમે તે કાચની કિંમત એક લાખ પાઉડ થશે કેલિફોર્નિયાના ટેકનોલોજીના ઇન્સ્ટીટ્યુટમા માઉન્ટ વીલ્સન પર બાર લાખ પાઉડના ટેલિસ્કોપમા તે જડવામા આવશે.

મંગળ ને તેના ઉપગ્રહો એટલા નજીક પ્રત્યક્ષ થશે કે તેની ઝીણામાં ઝીણી વીગતો નરી આંખે ઝીણવટથી તપાસી શકાશે

મંગળ પર ચેતનસૃષ્ટિ છે કે નહિ, એની નહેરો બુદ્ધિવિકાસ દ્વારા થયેલાં માનુષી સર્જનો છે કે નહિ, કે ટેલિસ્કોપની ઊણપોને લીધે એ બધી માત્ર ઇન્દ્રજાળ જ હતી તે હવે ખગોળવેત્તાઓ પ્રમાણપુરઃસર કહી શકશે.

ટેલિસ્કોપ સંપૂર્ણ તૈયાર થતા હજી બીજાં બે વર્ષ લાગશે *

રમણીકલાલ દલાલ

(૧૨) ચીનમાં લોકશિક્ષણ

નિરક્ષરતા દૂર કરવા માટે ચીનમા લોકશિક્ષણના જબ્બર પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે ઘણી જગ્યાએ પુખ્ત ઉમરના શિક્ષકો મળતા નથી એટલે લખતાવાચતા આવડતું હોય એવા બાળકો પાસે જ એ કામ કરાવવુ પડે છે દિવસે તેઓ પોતે ભણે છે, અને સાંજ પછી તેઓ બીજા લોકોને ભણાવે છે સ્ત્રીઓમા આ બાળશિક્ષકોએ ખૂબ કામ કરી બતાવ્યુ છે એક કુટુંબમા એક ૭ વરસના દીકરે પોતાની સાઠ વરસની આજીને થોડા જ વખતમા લખતાવાચતા શીખવી દીધુ છે

આપણે ત્યા પણ આ રીતે કામ કરી શકાય એમ છે તે ઉપરાત આપણે ત્યા ભણેલા યુવકયુવતીઓ એટલા બધા બેકાર છે કે ખૂબ થોડા ખર્ચે તેમની મારફતે અક્ષરજ્ઞાનનો ફેલાવો કરી શકાય દેશનો કારભાર જો આપણા હાથમા હોત તો આપણે ખપપૂરતુ ફરજિયાત કરી દેવુ કરીને પણ દેશમા અક્ષરજ્ઞાનનો ફેલાવો કરત

પ્રવાસી]

(૧૩) રશિયન પ્રયોગ

એક વર્ષ પહેલા સોવિયેટની પચવર્ષીય યોજના ખતમ થઈ. ધાર્યા પ્રમાણે એથી પૃથ્વીનુ સ્વર્ગ બન્યુ નથી તેમ એ યોજનામા હિમાલય જેવડી ભૂલો પણ થયેલી નથી. પરંતુ એકંદર સરવાળે રાષ્ટ્રની પુનરચનાના કાર્યમા ઠીકઠીક આગળ વધાયુ છે ને તેની આપણે નોંધ લેવી ઘટે છે

પ્રજાની અજ્ઞાન દશાનો પ્રશ્ન રશિયાએ પ્રથમ હાથ ધર્યો હતો જ્યાં સુધી દેશમા અજ્ઞાન દશા છે ત્યા સુધી રાષ્ટ્રીય પ્રગતિની વાતો નકામી છે એવો લેનિનનો ખાસ આગ્રહ હતો ઇસ્વી સન ૧૯૧૮–૧૯મા ફરજિયાત સાર્વજનિક કેળવણી એ ઉદાર મતવાદીઓ ને બુદ્ધિશાળીઓનુ દૂરદૂરનુ સ્વપ્ન હતુ ઇસ્વી સન ૧૯૩૧–૩૨મા મફત સાર્વજનિક ફરજિયાત કેળવણી આઠથી અગિયાર વર્ષના બાળકો માટે ચોક્કસ થઈ છે ઇસ્વી સન ૧૯૩૩–૩૪મા બાર વર્ષની ઉમરના તમામ બાળકોને પણ મફત ફરજિયાત કેળવણી લેવી પડશે ઇસ્વી સન ૧૯૨૦મા પુરુષ વસ્તીના ૬૦ ટકા, સ્ત્રીવસ્તીના સિત્તેર ટકા ને સમસ્ત વસ્તીના ૬૮ ટકા અજ્ઞાન દશામા હતા ઇસ્વી સન ૧૯૩૨મા માત્ર નવ ટકા પ્રજા જ અજ્ઞાન રહેલા પામી છે ઇસ્વી સન ૧૯૧૩મા રશિયામા ૮૫૯ વર્તમાનપત્રો પ્રગટ થતા ને માત્ર ૨૭ લાખ નકલો ખપતી અત્યારે સાત હજાર વર્તમાનપત્રો પ્રગટ થાય છે ને ચાર કરોડ નકલો ઉપડી જાય છે મધ્યપ્રમાણ ચોગણું વધી ગયુ છે

* Daily Harold, London, People, October 23

રશિયાની અભણ દશા સામે ત્યાંની સરકારની જેહાદની સફલતા ત્યાંના કોમ્સોમોલ —કમ્યુનીસ્ટ યુવકમંડળના સહકારને આભારી છે આ મંડળે દેશના ખૂણેખૂણે પોતાના સ્વયસેવકો મોકલી આપ્યા હતા સામાન્ય જનતાને જ્ઞાનદાન દેવા તેઓ આવશ્યક તમામ ઉપાયો અજમાવતા તેઓ શાળાઓ ને પુસ્તકાલયો ચલાવતા, ચોપડીઓ ને કપડા પૂરા પાડતા, ભંડોળ ઊઘરાવતા ને બીજાં અનેક કામ કરતા

જૂના જમાનાથી ખેડુતો ખેતી કરતા એ રીતમા મહત્ત્વના ફેરફાર કરવાનુ કામ સોવિયેટ સરકારે ઉપાડયુ. રશિયા ખેતીપ્રધાન પ્રદેશ છે એંશી ટકા વસ્તી ખેતી પર જીવે છે. પરતુ લાંબીલાંબી પટીઓમા વિભાગો કરવાની પુરાણી પ્રથાને લીધે પુષ્કળ નુકસાન થતુ પાસેપાસે વાડો હોવાથી પરચૂરણ વનસ્પતિ ઊગી નીકળવાથી બીજનો, મજૂરીનો ને મનુષ્યના તથા પ્રાણીઓના પરિશ્રમનો નકામો દુર્વ્યય થતો પચવર્ષીય યોજનાએ સામુદાયિક ને વૈજ્ઞાનિક પાયા પર ખેતીવાડીમા ગજબ વિકાસ સાધ્યો

પચવર્ષીય યોજનાને સૌથી વધારે સફલતા ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમા મળી છે લડાઈ પહેલા જે ઔદ્યોગિક સર્જન હતુ તેમા દશથી પણ ઓછા વર્ષની અંદર ૧૭ થી ૧૮૦ ટકા વધારો થયો છે એમ ઇસ્વી સન ૧૯૩૦ નાં જૂનમા સોળમી કોંગ્રેસમા સ્ટેલિને જાહેર કર્યું હતુ ઈસ્વી સન ૧૯૩૧માં બસો ટકા વધારો થયો જગતભરની મદીમા વિદેશી સહાય વિના આવી પ્રગતિ કોઈ જ કરી શકયું નથી તેલ, પોલાદ, ધાતુના પતરા, વીજળીના યત્રો ને ખેતીવાડીના સાધનો પચવર્ષીય યોજનાના અંદાજ કરતા પણ વધારે ઉત્પન્ન કરી શકાયા છે તે ઉપરાત જાણે નવા બાધકામોનો જુવાળ આવ્યો હોય એમ સમગ્ર રશિયામા નજર કરેતા જણાય છે કારખાના, બધો, વિદ્યુદ્ગૃહો, રેલવે, ખાણો, ખેતીવાડી વગેરે દરેક પ્રકારનું કામકાજ ખૂબ જ વધી ગયુ છે

આ ઔદ્યોગિક વિકાસમા પણ કોમ્સોમોલે સારો ફાળો આપ્યો છે જ્યા જુઓ ત્યા કોમ્સોમોલના સ્વયસેવકો કામ કરવાની ધગશે ઘૂમતા માલૂમ પડે છે

કામદારોને રક્ષણ આપનાર કાયદા ઘડતા ને સામાજિક વીમાની બાબતમા રશિયા જગતમા સૌની મોખરે આવે છે ઇસ્વી સન ૧૯૧૮ના ૧૯૨૨ના કાયદાથી દિવસમા આઠ કલાક મજૂરી લેવાનુ નક્કી થયુ છે આજે ૭·૨ કલાકનો દિવસ કરી નાખવામા આવ્યો છે સાત દિવસને બદલે પાચ દિવસે એક દિવસ વિરામનો ઠરાવવામા આવ્યો છે એટલે દરેક પાચમે દિવસે વિરામ મળે છે એમ મહિનામા ૭ દિવસ રજા ભોગવાય છે લગભગ નવ દશાંશ મજૂરોના વીમા ઉતરાવેલા હોય છે બીજા દેશોમા વીમા ખાતે કારીગરોને ત્રીસથી ચાલીસ ટકા ભરવાના હોય છે જ્યારે રશિયામા તેમને માથે કશો જ બોજો હોતો નથી સુવાવડ, બાળસભાળ, વૈદકીય મદદ, અપગરક્ષણ, બેકારી, અશક્તિ, વૃદ્ધાવસ્થા, રહેઠાણ ને બીજી સગવડો માટે પુષ્કળ નાણા ફાજલ પાડવામા આવે છે જૂના વખતમા મજૂરણોને પશુ સમાન લેખવામા આવતી હવે તેમનુ ખાસ રક્ષણ કરવામા આવે છે તેમને રાત્રે કામ કરવા દેવામા આવતુ નથી કેટલાક આકરા કામોમાથી તેમને સાવ બાકાત રાખવામા આવે છે કારીગર સ્ત્રીઓના બાલકો માટે રમતગમતની ખાસ યોજના હોય છે માત્ર કારખાનામાં જ નહિ પરતુ ખેતીવાડીમા પણ વળી ત્યા વર્તમાનપત્રો, માસિકો ને પુસ્તકો તેમજ અભ્યાસક્રમની પણ વ્યવસ્થા હોય છે અગાઉથી પૂરા પગારે કારીગરોને

રજા મળી શકે છે પહેલાંના અમીરોના રાજમહેલોને આનંદધામો, વિરામગૃહો કે દવાખાનામાં પલટાવી નાખવામાં આવ્યા છે

જૂના જમાનાથી લાતો ખાતા મજૂરવર્ગ તરફના આ પક્ષપાતને બોલ્શેવિક ક્રાંતિની શરૂઆતમા વધાવી લેવામાં નહોતો આવ્યો, કારણ બુદ્ધિશાળીઓનુ સ્વમાન દુભાતુ પરતુ પચવર્ષીય યોજનાથી સામાજિક અર્થશાસ્ત્રમા બુદ્ધિશાળીઓની અગત્ય સ્વીકારાઈ છે એટલે હવે કોઈ પણ જાતની આડખીલી રહેવા પામી નથી

રશિયાની પચવર્ષીય યોજનાથી વેશ્યાવાડો સાવ નિર્મૂળ થયો છે પુરાણા દિવસોમા તો આ દિશામા રશિયા છેક તળિયે જઈ બેઠુ હતુ નવી યોજનાની જોડે રાષ્ટ્રિય સલામતી ખાતર આ પ્રશ્ન ઉપાડી લેવાયો ત્રીસ લાખ વેશ્યાઓને ધધે લગાડી દેવામા આવી છે. વેશ્યાવૃત્તિમા રૂઢ થઈ ગયેલી મહિલાઓ માટે પ્રોફીલેક્ટોરિયમ નામની સસ્થાઓ ઊભી કરવામા આવી છે ગુનેગારોના જીવનને પણ પલટો આપવાના રશિયામા સુદર પ્રયત્નો થયા છે બીજી પચવર્ષીય યોજનાનો પૂરેપૂરો અમલ થતા જ રહીસહી ક્ષતિઓ આપોઆપ શમી જશે એમ ધારવામા આવે છે હિંદને પણ આ પ્રવૃત્તિની ઊજળી બાજૂનો ધડો લેવો ઘટે છે *

રમણીકલાલ દલાલ

---

* The Russian Experiment, by D. W. Indra, Modern Review, October, 1934.

વિચારચંક્રમણ

રામનારાયણ વિ. પાઠક

મુંબઈમાં ભરાયેલી ૪૮મી કૉંગ્રેસનુ મુખ્ય કામ હિંદના ગામડાંનો આર્થિક પુનરુદ્ધાર ગણાવુ જોઈએ એ કામ કૉંગ્રેસના ઉપક્રમથી થતુ હોવા છતાં તેને રાજ્યપ્રકરણથી અલગ કર્યું એ યોગ્ય થયુ છે, કારણ કે અત્યારે સરકારની કૉંગ્રેસની રાજ્યપ્રકરણી હીલચાલ તરફ કરડી નજર છે. કૉંગ્રેસની રાજ્યપ્રકરણી નીતિ તરફ સરકારની ગમે તેવી દૃષ્ટિ હોવા છતાં તેની આ હીલચાલને સરકારે મદદ કરવી જોઈએ અને બધા સરકારી નોકરોને ખાનગી રીતે મદદ કરવાની છૂટ આપવી જોઈએ કારણ કે આ કામ ખરી રીતે સરકારનુ પોતાનું છે પણ એ સરકારે પોતે વિચારવાનુ છે, અને સરકાર ન વિચારે તો પણ કૉંગ્રેસના જે સભ્યો વડીધારાસભામા ગયા હોય તેમણે આ કામને સગવડ કરી આપવાનુ કરવુ જોઈએ એ રીતે એકવાર ફરી વાર ધારાસભા આપણને કેટલી મદદ કરી શકે છે તેની કસોટી થશે.

ગામડાંનો આર્થિક પુનરુદ્ધાર

આ સંબંધમા એક બીજો વિચાર કરવા જેવો છે અત્યારે દુનિયામા સાર્વત્રિક મદી ચાલે છે જેને માટે આપણે મહામદી નામ વાપરી શકીએ એક જ ધધામા હોય અથવા અમુક ઋતુની જ અમુક વરસની જ હોય તેને સાધારણ મદી કહીએ પણ હમણા ચાલે છે તે મહામદી છે. આખી દુનિયામા અને બધા ધધામા છે આ મદીના બધા કારણો હજી જણાયાં નથી તે અમુક વખત રહે પછી ચાલી જાય છે એવો સામાન્ય અનુભવ છે આ વખતની મદી ગયા વિગ્રહના દેવા ન અપાયાને લીધે વધારે લાબી ચાલી છે પણ હવે તે બધ થઈ પાછી બધા ધધામાં તેજી આવવાના કોઈ કોઈ લક્ષણો જણાય છે મહાત્માજીએ આદરેલો આર્થિક સમુદ્ધાર આ જ મોકા પર હોવાથી કદાચ આ કામને આવતી તેજીની મદદ મળે !

મહામદી

નહિતર સરકારની મદદ વિના આવા કામો ઘણા મુશ્કેલ છે એ સ્થિતિમા પૈસાદાર અને મધ્યમ વર્ગોની, બીજા કશામા નહિ તો વેચાણમા મહાત્માજીની સલાહ સૂચના મુજબ સ્વદેશીને ઉત્તેજન આપી આ કામને મદદ કરવાની ફરજ છે પણ આપણા લોકોમાં વેચાણમા સ્વદેશીની દૃષ્ટિ રાખવાની ટેવ જ હજી સિદ્ધ થઈ નથી।

કપડવંજ

પ્રસંગે કપડવજ જવાનુ થયુ મહૂમ હરિલાલ દેસાઈએ ત્યાં જાહેર સેવાનું બીજ વાવેલુ તે હજી ધીમે ધીમે પાગર્યા કરે છે કેટલાક જુવાનો સેવાના કાર્યો કરે છે અને અખાડો ચલાવે છે પણ તે સિવાય આખા શહેરમા કશુ જ આશાપ્રદ નથી આ જુવાનોને મદદ કરવાને બદલે ત્યાંના ન્યાતના મોટા ગણાતા તેમને હરકત કરે છે. તેમને અખાડો ચલાવવા માટે કાયમી

શકે ? એટલે મહાસભાએ પોતાની નીતિ તટસ્થતાની જાહેર કરી, જોકે સાથેસાથે એટલું સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યુ કે કોમી ચુકાદો નાબૂદ થવો જોઈએ અને શ્વેતપત્ર સાથે એને પણ દફનાવવાનો રહેશે

પરતુ પડિત માલવીયજી અને શ્રી અણે આ બાબતમા મહાસભાથી જુદો મત ધરાવતા હતા તેમણે તો હિંદુદૃષ્ટિ ધારણ કરી ચુકાદો અસ્વીકારવાની વાત રજૂ કરી તેમનુ દૃષ્ટિબિંદુ મહાસભાના બીજા આગેવાનો ન સ્વીકારી શકયા પરિણામે માલવીયજીએ જુદો પક્ષ સ્થપાવ્યો આ મતભેદનો પડઘો મુસલમાનોમા પણ પડ્યો અને એમણે પણ કોમી ચુકાદા ઉપર કમર કસી લડી લેવાનો વિચાર કર્યો

દેશમા—મહાસભામા—આ ઉપરાત એક બીજુ બળ વધતું જતુ હતુ અને તે સમાજવાદીઓનુ. મહાસભા મજૂરો અને ખેડૂતોનુ હિત વિચારતી નથી પણ તે તો મૂડીદારો અને મૂડીવાદીઓને પોષક છે એમ માનનારા કેટલાક યુવાન કાર્યકર્તાઓએ પોતાનો એક પક્ષ સ્થાપ્યો અને દેશમા પોતાની બહુમતી કરવા કમર કસી આજે દેશનો મૂડીદાર વર્ગ મજૂરો અને ખેડૂતોને ચૂસી રહ્યો છે તેનો કોઈ પણ ઉપાયે અત લાવવો જોઈએ એ લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવા વર્ગવિગ્રહનો સિદ્ધાત રજૂ કર્યો અને સાધન તરીકે હિંસા પણ અનિવાર્ય માનવા લાગ્યા આ મત ધરાવનારો વર્ગ સવિનય ભગની લડતમા સાપડેલી નિષ્ફળતા અને તેમાયે ખાસ કરીને આગળપડતા આગેવાનોના મોળા વલણના પ્રત્યાઘાતરૂપે હોઈ તેનો પડઘો દેશમાં પડવા લાગ્યો અને મહાસભાના કેટલાક કાર્યકર્તાઓ તેના વહેણમા તણાવા લાગ્યા

મહાસભાના તત્રમા પણ ખૂબ સડો વધી ગયો હતો પક્ષાપક્ષી, ગાળાગાળી અને દગોપ્રપચ હોવાના અનેક દાખલા ઊભા થવા લાગ્યા અને નવી ચૂંટણીમા આ કારણે સ્થળેસ્થળે ઝઘડા ઊભા થયા ખાદીની બાબતમા કાર્યકર્તાઓને આગ્રહ મોળો અને કેટલાક દાખલામા દભી દેખાયો આનાથી અકળાઈને ગાધીજીએ મહાસભાના રૂપરગ બદલી નાખવાની જરૂરિયાત જણાતી એના પાયામા જ કેટલાક સુધારા કરવા માગતુ નિવેદન બહાર પાડ્યુ અને પોતે સૂચવેલા સુધારા મજૂર ન થાય તો પોતે મહાસભામાથી ખસી જવાનુ જાહેર કર્યું આ નિવેદન બાદ તેમણે પાછળથી બીજુ નિવેદન બહાર પાડી પોતાના અગાઉ સૂચવેલા સુધારા વિષેનો આગ્રહ જતો કર્યો પણ પોતે હાલને તબક્કે મહાસભામાંથી ખસી જવાનો પોતાનો નિશ્ચય મક્કમપણે જાહેર કર્યો આ નિવેદનમા પણ તેમણે મહાસભાનુ બધારણ એવી જાતનુ ઘડવાની સૂચના કરી કે મહાસભા સાચી કાર્યકર સસ્થા બને અને દેખાવો પાછળ વેડફાતી શકિતનો બચાવ થાય ઉપરાત તેમણે ગામડાના ઉદ્યોગોનો પુનરુદ્ધાર કરવા એક સ્વતત્ર મડળ સ્થાપવાની જરૂરિયાત જણાવી

આ સ્થિતિમા એટલે કે એક બાજુ ધારાસભાપ્રવેશના, કોમી ચુકાદા પ્રત્યેના વલણના, સમાજવાદી કાર્યક્રમના અને ગાધીજીની નિવૃત્તિના મુખ્ય પ્રશ્નો ઊભા થયા એ વિષે વિચાર કરી પોતાનો છેવટનો નિર્ણય જાહેર કરવા ગયા માસમા મુબઈ ને આગણે ૪૮મી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની બેઠક મળી

આ મહાસભા હિંદની ઔદ્યોગિક રાજનગરી—વૈભવનગરી મુંબઈમા ભરાનારી હોવાથી બધી તૈયારી બાદશાહી હતી બહુ જ ઓછા સમયમા તૈયારી કરવાની હોવા છતા છેલ્લી ઘડીએ બધુ બરાબર તૈયાર કરી દીધુ અને કાર્યવાહી સપૂર્ણ રીતે પાર ઉતારી

મહાસભાનુ પ્રમુખપદ બિહારના પ્રાણરૂપ આગેવાન રાજેન્દ્રબાબુને આપવાનું સમસ્ત

ઠરી સર્વાનુમતે ઠરાવ્યું હતું સામાન્ય રીતે મુબઈને આંગણે મહત્ત્વના પ્રસંગોએ જ મહાસભાની બેઠકો મળી છે અને ૧૯૧૫ થી ૧૯૩૪ સુધીમા મુબઈએ ત્રણ બેઠકો ભરી અને તે ત્રણે ઐતિહાસિક બની સંજોગની વાત છે કે ત્રણે વખતે પ્રમુખ બિહારી આગેવાન જ હતા બિહાર અને મુબઈનો એ સબધ સનાતન રહે એવી આશા રાખીએ તો નિષ્ફળ નહિ નીવડે

રાજેન્દ્રબાબુનુ સ્વાગત અદ્વિતીય હતુ એની સરખામણીમા શહેનશાહના રાજ્યારોહણના તથા ગાધીજીની લડનથી પધરામણી વખતના પ્રસગો જ મૂકી શકાય. આખુ મુબઈ શહેર રાષ્ટ્રપતિના દર્શન અને સ્વાગત માટે અધીરુ બન્યુ હતુ સ્વાગતની સઘળી તૈયારીઓ પ્રજાએ સ્વયપ્રેરણાથી કરી હતી અને પોતાનો મહાસભાને હાર્દિક ટેકો છે તે સિદ્ધ કરી બતાવ્યુ હતુ

મહાસભાની વિધિસરની બેઠક શરૂ થાય તે અગાઉ મળેલી વિષયવિચારિણી સમિતિની બેઠકની શરૂઆતમા વિદાય થતા પ્રમુખ સરદાર વલ્લભભાઈએ સ્થાનિયુક્ત પ્રમુખ બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદને પોતાનુ સ્થાન સોંપ્યા બાદ ગાધીજીએ પોતાની સ્થિતિ સમજાવતુ નિવેદન કર્યું પોતાના નિવેદનમા એમણે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યુ કે મહાસભા છોડવામા એમનો હેતુ મહાસભાને પાંગળી નહિ પણ સશક્ત બનાવવાનો જ છે આજ સુધી મહાસભાએ તેમની સામે જોઈને જ કામ કર્યે રાખ્યુ છે, હવે તેણે પોતાના પગ ઉપર ઊભા રહીને કામ કરવાનુ શરૂ કરવુ જોઈએ વળી મહાસભામા આજે જે નીતિભ્રષ્ટતા પેસી ગઈ છે તેમજ સત્ય અને અહિંસા પ્રત્યેની તમન્ના ઘટી છે તેનાથી પોતાને ખૂબ દુ:ખ થવાની વાત જણાવી તેમના નિવેદનના નીચેના શબ્દો તેમની સ્થિતિ બરાબર રજૂ કરે છે

"મારી ફરજનો હોદ્દો છોડી દેવાની અગર મહાસભાનુ કાર્ય છોડી દેવાની મારી જરાયે ઇચ્છા નથી મહાસભાને જે વજન દબાવી રહ્યુ છે તે ઊંચકી લેવા હુ મહાસભાને છોડુ છુ, જેથી મહાસભા વિકાસ સાધે અને હું પણ મારી શક્તિઓને વિકસાવી શકુ હું તમારાથી એ બીના છુપાવી શકતો નથી કે અહિંસામા—મનસા, વાચા, કર્મણા અહિંસા—વિશુદ્ધ અહિંસામા જે સામર્થ્ય રહેલુ છે તેને વિકસાવવા માટે હુ મહાસભા છોડુ છુ જો તમે એમ પુરવાર કરશો કે તમે બધા અહિંસક છો તો જો હું હિમાલયના ગિરિશૃંગોએ વસ્યો હોઈશ કે ભૂગર્ભમા આવાસી રહ્યો હોઈશ તોપણ હું તમારી સમક્ષ હાજર થઈશ અને આપણા આદર્શોની સિદ્ધિ અર્થે તમને દોરીશ"

ગાધીજીના નિવેદન બાદ પડિત માલવીયજી સુદ્ધાત કેટલાક આગેવાનોએ તેમને ફરીથી વિચાર કરવા વિનતિ કરી પણ, ગાધીજીએ પોતાનો નિશ્ચય મક્કમ હોવાનુ જણાવી ચાલુ મહાસભાનુ કાર્ય પૂરુ થતા પોતાને નિવૃત્ત થવા દેવાની રજા આપવા માગણી કરી

વિષયનિર્ણાયક સમિતિમા ગાધીજીએ કરેલુ બીજુ નિવેદન ગ્રામઉદ્યોગ સઘ સ્થાપવાનો ઠરાવ રજૂ કરતી વખતે હતુ આ સંઘને રાજકારણથી એટલા પ્રમાણમા અલગ રાખવામા આવશે કે સરકારી નોકર પણ તેમાં ભળવામા અડચણ ન માને આજે હિંદુસ્તાનના લાખો ગામડામા પ્રવર્તતી બેકારી મટાડવાના ઉપાયો આ સઘ યોજશે અને યત્રવાદના અનિષ્ટ પરિણામોનો સામનો કરશે ગાધીજીએ જણાવ્યુ હતું 'હુ તો એ ઇચ્છુ છુ કે આપણે યંત્રોના ગુલામો બનવાનું નથી મારે તો યત્રોને ગામડિયાના ગુલામો બનાવવા છે' તેમની ઉપર મૂડીવાદીઓના એજન્ટ હોવાનો આરોપ મૂકવામા આવે છે તેના જવાબમા તેમણે જણાવ્યુ "હુ તેમનો એજન્ટ નથી હુ તો જે નાણા મૂડીવાદીઓ બીજા પાસેથી લે છે તે તેમની પાસેથી પડાવી મજૂરોના ભલા માટે તેમની લૂટ ચલાવુ છુ, અને તેઓ પણ લોકોના ભલા માટે ઉપયોગ કરવા મને આપે છે"

આ સંઘની સ્થાપનાનો ઠરાવ મહાસભાની ખુલ્લી બેઠકમાં સહેલાઈથી પસાર થયો હતો ગઈ મહાસભાએ રચનાત્મક કાર્યની દિશામાં મોટામાં મોટું પગલું ભર્યું હોય તો આ સંઘની સ્થાપનાનો ઠરાવ કર્યો એ જ હતું

વિદાય થતી વખતની ગાંધીજીની ભેટ એ બંધારણના ફેરફારો પોતે મહાસભાની બેઠક પહેલાં સૂચવેલા બધા સુધારા તો મંજૂર ન થયા, પણ એ દિશામાં પગલું ભરાઈ ચૂક્યું છે બંધારણના ફેરફારનો ઠરાવ વિષયનિર્ણાયક સમિતિમાં છેવટના જે સ્વરૂપમાં પસાર થયો તે સ્વરૂપમાં મહાસભા પાસે રજૂ થયો ત્યારે તેનો મુસદ્દો કોઈની પાસે ન હતો છતાં મહાસભાએ ગાંધીજી પ્રત્યેની પોતાની લાગણી પ્રદર્શિત કરી તેમના વચન ઉપર તેને પસાર કરી દીધો બંધારણનો ઠરાવ વિષયનિર્ણાયક સમિતિમાં રજૂ કરતી વખતે તેમણે લગભગ બે કલાક સુધી પ્રવચન કર્યું હતું તેનો સાર એ હતો કે આપણી કાર્યપદ્ધતિ સરળ અને કાર્યસાધક બનાવવી જોઈએ, અને તેમ કરવા જતાં સંખ્યાબળનો વિચાર ન કરવો જોઈએ તેમણે જણાવ્યું "શું તમો એમ માનો છો કે ૫૦ પેઢી પછી કોઈ સમયે તમો સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મેળવી શકશો? સમાજવાદના સિદ્ધાંતો તો તેની પણ હદ વિતાવે છે મારી તો સૂચના છે કે આપણી પાસે માપણીનું સાધન હોવું જોઈએ હું એમ કહું છું કે જે દિવસે માનવઉન્નત આદર્શોમાં માન્યતાનો ત્યાગ કરશે તે દિવસે માણસો પશુસમાન બનશે

"જો આજે તમે સત્ય અને અહિંસામાં માનતા હો તો તે જાહેર કરો આથી એમ નથી કે તમો ૧૦૦ એ ૧૦૦ ટકા સાચા છો હું પોતે જ અણીશુદ્ધ સાચો નથી જો હું તેવો હોત તો મારા શબ્દો તાતા તીરની માફક તમને ભેદત અને તદ્દન સ્વચ્છ પાછા ફરત. મારે તો મારા આદર્શોની સિદ્ધિ અર્થે યત્ન આદરવો જોઈએ શું 'કાર્લ માર્ક્સ' પોતાના આદર્શોની સિદ્ધિ જોવા જીવત રહ્યો હતો? શું તેમાં પરિવર્તનકાળ પ્રાપ્ત થયો નથી? અને શું જે અર્થો કાર્લ માર્ક્સે વિચાર્યા પણ નહોતા તેવા ભિન્નભિન્ન અર્થ હવે તેને લગાડવામાં આવ્યા નથી?

"જો તમો 'ન્યાયી અને શાંત' સાધનોનો અર્થ 'અહિંસા અને સત્ય'નો માનતા હો તો તમારા આદર્શોની સિદ્ધિઅર્થે તમો જે સિદ્ધાન્તો યોગ્ય માનો છો તેનું વર્ણન કરો અને તે તમારું માપણીયંત્ર બનશે પણ હું જે માગું છું તે એ છે કે તમારી પાસે તમારું માપણીયંત્ર હોવું જોઈએ તમારે તમારા આદર્શોપરત્વે સંપૂર્ણ વિચારો અને સાધનો હોવા જોઈએ અને તે તો બદલી શકાય તેવી શબ્દરચના છે, એ તો તમો જાણો છો. સ્વરાજ્ય એ તમારું ધ્યેય છે તેનો અર્થ પૂર્ણ સ્વરાજ્ય છે પણ કોઈકે કહ્યું છે કે સ્વરાજ એટલે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા નહિ એથી આપણે સ્વરાજ્યને પૂર્ણ સ્વરાજ એવું નામાભિધાન કર્યું"

"સાચી રીતે હિંદી પ્રજાના સમૂહ સાથે ઓતપ્રોત થયેલા અને જેઓ પોતાના દરેક શ્વાસોચ્છ્વાસે પોતાનો નહિ પણ હિંદના ગામડાંનો જ વિચાર કરે છે તેવા થોડાક માણસો પણ આપણી પાસે હોય તો એથી આપણા આખા પ્રશ્નનું નિવારણ આવી જાય, અને સ્વરાજ લાખો માઈલ નજીક લાવી શકાય તે જ આશા હું સેવું છું અને તેને માટે મારી ઝંખના છે."

× × ×

મહાસભાની વિધિસરની બેઠકની શરૂઆત ભારે દબદબા વચ્ચે થઇ હતી હજારો વીજળીના દીવાની રોશની વચ્ચે, આકાશના છત્ર નીચે, વરલીને સાગરતીરે લગભગ ૫૦ હજાર માણસોની હાજરીમાં બેઠકની શરૂઆત થઈ શરૂઆતમાં પ્રમુખનું સરઘસ મંડપમાં દાખલ થતી વખતનાં દશ્યે દરેકના હૃદયને અસર કરી હતી સ્વયંસેવકો અને સેવિકાઓના

સાથમાં મહાસભાના પ્રમુખ અને અન્ય આગેવાનો સુમધુર બેંડની આગેવાનીવાળા સરઘસમાં દાખલ થયા હતા. સભાની શરૂઆતમા સગીત થયા બાદ સ્વાગતપ્રમુખ શ્રી નરીમાને દેશના કયા સજોગોમા અને સ્વાગતસમિતિની કેવી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે મહાસભા ભરાતી હતી તેનુ વર્ણન કર્યું હતુ. પોતાના વ્યાખ્યાનમા તેમણે મુબઈએ લડતમા આપેલા ગૌરવભર્યા ફાળાનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો અને જુદાજુદા રાજકીય મુદ્દાઓ ઉપર દેશમા પ્રવર્તતી સ્થિતિની રજૂઆત કરી હતી

રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદે પોતાના વ્યાખ્યાનમાં દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિનો ઉલ્લેખ કરી ૧૯૩૧ના સધિકાળ પછી સરકારે એક પછી એક ભરેલા જુલ્મના પગલાનુ વર્ણન કર્યું હતુ ભાષણમા તેમણે શ્વેતપત્રની લંબાણથી પરીક્ષા કરી તેની સખત ઝાટકણી કાઢી હતી તેમણે જણાવ્યુ હતુ: "બધારણમા સ્વયવિકાસ માટેની કાંઈ પણ જોગવાઈ નથી દરેક બાબત બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટની મરજી અને મનસ્વીપણા પર અવલબે છે આત્મનિર્ણયનો દભ તેમા નથી અને પુરોગામી સંખ્યાબધ શરતોના પાલન બાદ જે સમવાયતત્ર આવવાનુ છે તે પણ પાર્લામેન્ટની મજૂરી પછી જ"

પોતાના ભાષણના અતમા તેમણે મહત્ત્વના વચનો કહ્યા તે નીચે ઉતાર્યાં છે.

"આપણા સાધનો શુદ્ધ કચન અને સ્ફટિક સમા પારદર્શક છે તે સક્રિય અને ચેતનવતી સામુદાયિક અહિંસા છે આપણે એક વખત નિષ્ફળ જઈશું, કદાચ એ વખત નિષ્ફળ જઈશુ, પરતુ કોઈક દિવસ વિજય આપણને જરૂર વરશે ઘણાઓ પોતાના જીવન અને સર્વસ્વ ગુમાવી બેઠા છે સ્વાતત્ર્યની લડતમા બીજા ઘણાઓએ આત્મબલિદાન આપ્યુ છે તમારા માર્ગમા આવતી મુશ્કેલીઓથી છટકી ન જાઓ અગર તો ભય અગર કૃપાથી આપણા સીધા માર્ગમાથી અન્યમાર્ગે ન ચડી જાઓ આપણા શસ્ત્રો અજોડ છે અને સકળ જગત આ મહાન પ્રયોગની પ્રગતિ રસપૂર્વક અને આતુરતાથી નિહાળી રહ્યુ છે આપણા ધ્યેયને આપણે સાચા રહીએ અને આપણા નિશ્ચયને મક્કમપણે વળગી રહીએ સત્યાગ્રહનો અમલ કરવામા કામચલાઉ પ્રત્યાઘાતો ભલે લાગે પરતુ તે પરાજયને કદાપિ નહિ પામે તે સ્વય એક મહાન વિજય છે કારણ કે જેમ્સ લોવેલે કહ્યુ છે કે "સત્યવાદી હમેશા ફાંસીને માંચડે લટકે છે, અસત્યવાદી નિરતર સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થાય છે છતા તે ફાંસીનો માચડો ભાવી ઉપર પોતાનુ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તાવે છે અને અસ્પષ્ટ અજ્ઞાત ભાવીની પાછળ નિજજનોની ચોકી કરતો તે સર્વેશ્વર અધાર ઘેરી છાયામા ઊભેલો હોય છે"

મહાસભાએ પસાર કરેલા ઠરાવોમા મુખ્ય ધારાસભાપ્રવેશને મજૂરી આપનાર, કોમી ચુકાદા સબધી તટસ્થ રહેવાના, ગ્રામ ઉદ્યોગ સઘ સ્થાપવાના, ગઈ લડતમા રાષ્ટ્રે આપેલા ભોગ માટે મુબારકબાદી આપનાર, ગાધીજીની નેતાગીરીમા વિશ્વાસ જાહેર કરનારા વગેરે મુખ્ય હતા

× × ×

આ વખતની મહાસભા લાબા વખતે મળતી હોવાથી સર્વેને એકમેકને મળવાનો આનંદ લાગતો હતો. ભારે મુશ્કેલીઓ બાદ ભેગા મળેલા હતા અને તે મુશ્કેલીઓ સહન કર્યા છતાં પણ પોતાનું લક્ષ્ય પાર પાડી શકાયુ નહોતુ. પણ આ કારણે બધા નિરાશ કે હતાશ નહોતા સૌ પોતાની અશક્તિઓનો ખ્યાલ કરી ભવિષ્યમા તે અશક્તિઓને દૂર કરવાનો વિચાર કરતા જણાતા હતા અને કોઈ પણ સજોગો હોય તોપણ મહાસભા પ્રત્યેની પોતાની વફાદારી અચળ હોવાની સાબિતી આપતા હતા

કાયર થઈ બીજીવાર પરણે તેમા અમને નવાઈ નથી લાગતી, પણ તે પોતાના જ નાના ભાઈ હૃદયનાથ સાથે સગાઈ કરેલી અને પછી હૃદયનાથે અખાડાની એકનિષ્ઠા ખાતર છોડી દીધેલી રંભા સાથે પરણવાનુ કબૂલ કરે છે તે જરા અજુગતુ લાગે છે હિંદુસમાજમા મોટા ભાઈની કન્યા પાછી વળી હોય તો નાનાભાઈને જાય પણ નાનાની કન્યા, નાનો જીવતાં, મોટો સ્વીકારે એવુ ન બને, અને એ રિવાજમા હિંદુ અવિભક્ત કુટુબ રચના જોતાં, રહસ્ય રહેલુ છે એટલુ અરવિન્દ ન સમજે તેવો નથી, તેમજ જાણી જોઈને આવી પ્રણાલી તોડે તેવુ તેનુ સ્વભાવનિરૂપણ નથી

આખી નવલકથામાં સુંદરપુર રાજ્યનો પ્રસગ અને તેના પાત્રો વણાઈને ઓતપ્રોત થયેલા છે શ્રી રમણલાલની ગૌણવાર્તાને મુખ્ય વાર્તા સાથે વણવાની કળા આમા સારી જણાઈ આવે છે લેખકનો દેશી રાજ્યનો અનુભવ, દેશી રાજ્યનો સડો, અને તેને સુધારવાનો અનવકાશ, સુધારાને અટકાવનાર એક તરફથી વધારે સડતી જતી રાજ્ય-વહીવટની પરંપરા અને બીજી તરફથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની અંદરખાનેથી સ્વતત્રતાને ભીંસી નાખતી રાજનીતિ એ સર્વનો સારો ચિતાર છે નિરંજનનો પિતા મહેશચદ્ર શ્રી રમણલાલના હરામખોર પાત્રોમાં કઈક ભાત પાડે છે અને આવો માણસ સરકારની કેટલી બધી મહેરબાની અને વિશ્વાસ મેળવી શકે છે તે જોવા જેવુ છે મહેશચદ્ર અને રૂપાજી બેમાથી કોણ વધારે ખરાબ તે કહેવુ મુશ્કેલ છે

કર્તાએ વાર્તામા પ્રસગેપ્રસગે પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવેલા છે એ નવલકથામા સ્વાભાવિક છે છતા કઈક ટૂકા થાય તો વધારે સારું

ખુશ્કી અને તરી—લેખક વિજયરાય કલ્યાણરાય, પ્રકાશક મૂળશકર સોમનાથ ભટ્ટ, રાવપુરા વડોદરા રૂપિયો એક

લેખકે આ પુસ્તકને ‘પ્રવાસ ડાયરીના થોડા પાના’ કહ્યુ છે આમા બે પ્રવાસની નોંધ છે—કરાચીના અને રંગૂનના લેખકે કેટલીક નોધ નર્મશૈલીમા લખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આમ કરવા તેમણે ઘણી અતિસામાન્ય હકીકત લીધી છે, જેમા કશુ જાણવા જેવુ હોતું નથી હાસ્યને માટે, સદ્‌ગત રમણભાઈ કહે છે તેમ, અમુક વર્ગને સામાન્ય (typical) હકીકત લેવી પડે, એ ખરુ, પણ તે સાથે તે ચમત્કારક હોવી જોઈએ ચમત્કારકના બધા રસોને ઇષ્ટ છે પણ અહીં તો નર્મ સાધતા જતાં કેટલીક અરસિક હકીકત આવી ગઈ છે જ્યાં જ્યાં કર્તાએ નર્મનો પ્રયત્ન છોડી દઈ સીધી રીતે હકીકતની નોધ કરી છે ત્યા વસ્તુ પણ મહત્ત્વવાળી નોધાઈ છે, અને લેખ સુવાચ્ય થયો છે કલકત્તા અને રંગૂનની હકીકત આવી સ્વાભાવિક શૈલીમા છે અને તેની માહિતી ઉપયોગી છે

સિન્ધના કેટલાક ભાગના અને રંગૂન તથા કલકત્તાના પ્રવાસના પુસ્તક તરીકે આ પુસ્તક વાંચવાયોગ્ય છે

સાબરમતી (પ્રથમખડ)—પ્રકાશક રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી પ્રસ્થાન કાર્યાલય પારસી અગિયારી સામે અમદાવાદ રૂા ૧—૪—૦

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ચાલતુ હતુ તે દરમિયાન મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ ‘સાબરમતી’ નામનુ ત્રૈમાસિક કાઢતા હતા તેમાથી ઉપયોગી લેખો લઈ અહીં સગ્રહેલા છે આ પુસ્તક સ્વ શાન્તિલાલ બૅંકર જેઓ વિદ્યાપીઠના એક આશાપ્રદ યુવક હતા તેમના આત્મીય જનોએ તેમના સ્મારક તરીકે પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

આ સંગ્રહમાં પૂજ્ય ગાંધીજી સાથે થયેલી પ્રશ્નોત્તરીમાંની કેટલીક નોંધ છે અને તે ઉપરાંત શ્રી કાલેલકર, મશરૂવાળા, મહાદેવ દેશાઈ, આચાર્ય કૃપાલાની, ધર્માનન્દ કોસમ્બી, રામનારાયણ પાઠક, વગેરેના નિબંધો છે દિ બ કેશવલાલ ધ્રુવ સાથે થયેલ પ્રશ્નોત્તરીની નોંધ છે અને શ્રી વિનોબા ભાવેના લેખોમાંથી ચૂંટેલી વિચારકલિકા છે. શ્રી ઝીકુભાઈ દેશાઈ, નગીનદાસ પારેખ, ચુનીલાલ બારોટ, ચન્દ્રશંકર શુક્લ વગેરેના વિદ્યાર્થી તરીકેના લેખો છે, જેઓએ લેખોમાં આપેલી આશા અત્યારે લેખકો બની ખરી પાડી છે શ્રીયુત ગોપાળરાવ પ્રધાનનો લેખ પણ આશાજનક છે અને તેમને પણ અમે લેખનકાર્યને પાછુ અપનાવવા સલાહ આપીએ છીએ

અંતમાં સ્વ શાન્તિલાલ બેંકરના ચાર લેખો છે જે જોતાં જણાશે કે તેમને માટે આવું સાહિત્યસ્મારક જ સર્વથા ઉચિત છે

આ પુસ્તક આપણા હજી સુધી અત્યંત પરિમિત રહેલા નિબંધસાહિત્યમાં ઉપયોગી ઉમેરો છે

ચીન-જાપાનની યાત્રા—લેખક શ્રી ક્ષિતિમોહન સેન, પ્રકાશક રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી, પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ કિંમત વાર્ષિક ફાળે ૬–૦–૦, છૂટક ૦–૮–૦

શ્રીયુત બાબુ ક્ષિતિમોહન સેને કોસીન્દ્રામાં આ પ્રવાસ વિષે હિંદીમાં ભાષણો આપેલાં તેની તે વખતે લેવાયેલી નોંધ ઉપરથી 'પ્રસ્થાન'માં એક લેખમાળા પ્રગટ થયેલી અહીં તે લેખમાળાને શ્રી બાબુજી પાસે સુધરાવી પ્રગટ કરેલી છે શ્રી બાબુજી કવિવર રવીન્દ્રનાથ સાથે ગયેલા હતા એટલે ચીન-જાપાનની સંસ્કૃતિના ઉત્તમ ઉત્તમ પ્રતિનિધિઓ, વિદ્વાનો અને વસ્તુઓ જોવાનો તેમને લાભ મળેલો શ્રી બાબુજી પોતે વિદ્વાન હોઈ તેમણે પોતાની દૃષ્ટિએ જોયેલી અને અનુભવેલી વસ્તુનું અહીં બયાન કર્યું છે અને તેનો પોતે પોતાની લાક્ષણિક દૃષ્ટિએ અર્થ કર્યો છે આ પુસ્તક બાબુજીનો ગુજરાતી સાહિત્યને એક લાક્ષણિક ઉપહાર છે

યુરોપીય સંસ્કૃતિનાં શબ્દચિત્રો—લેખક વિદ્યુતરાય મહીપતરાય મહેતા આ લેખકને યુરોપની કેળવણી પરિષદોમાં હાજરી આપવા જવાનું થયેલું તે દરમિયાન તેમણે પોતાના બાળકો માટે પ્રવાસના વર્ણનાત્મક લેખો મોકલેલા તે અહીં પ્રસિદ્ધ થયા છે પુસ્તક ખરેખર ઘણી સાદી ભાષા અને શૈલીમાં લખાયેલું છે અને બાળકોને માહિતી આપવાને માટે ઘણું ઉપયોગી છે આવા પુસ્તકને છેડે સ્થળોના નામોની સૂચિ હોય તો વાચનારને વધારે સગવડ પડે

ચાર પ્રવાસો:—લેખક રામભાઈ પાઠક, પ્રકાશક ગોપાળરાવ ગજાનન વિદ્વાંસ, શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર, દશ આના

આ નાના પુસ્તકમાં ગિરનાર, આબુ, શિવાજી મહારાજના દેશમાં અને પૂર્વ આફ્રિકા એમ ચાર પ્રવાસો છે દક્ષિણના પ્રવાસમાં રત્નાગિરિથી પૂના સુધીનો છે અને તેમાં ગોકાક, કોલ્હાપુર, મહાબળેશ્વર, સિંહગઢ, વગેરે જોવા જેવા સ્થળો આવે છે

આ લેખક જેટલા વાર્તાલેખક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેટલા જ વાર્તા કહેનાર તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે આ ચારેય પ્રવાસો તેમણે વાર્તા કહેવાની શૈલીમાં કહેલા છે વાર્તા કહેવાની શૈલી ઘણી વાર આડંબરવાળી અને અતિશયોક્તિવાળી સાધારણ રીતે હોય છે, પણ તેમાંથી આ મુક્ત છે લેખકનો સાહસિક, રમૂજી અને દેશપ્રેમી સ્વભાવ તેમની શૈલીમાં અને પુસ્તકના વસ્તુમાં જણાઈ આવે છે. કિશોરોને માટે આ ઘણું જ તાજગી બક્ષનાર સાહિત્ય છે.

Shree Bhagvatsinhjee, The Maker of Modern Gondal

by St Nihalsinh.

આ ૩૮૦ પાનાનું અંગ્રેજી પુસ્તક, પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી લેખક સંત નિહાલસિંહને હાથે ગોંડલ મહારાજાસાહેબ શ્રી ભગવતસિંહજીને ૭૦ વરસ થયાને પ્રસંગે લખાયેલું છે અને ગોંડલ જ્યુબિલી કમિટી તરફથી બહાર પડેલું છે માત્ર લાંબુ આયુષ્ય ભોગવનાર તરીકે જ આવા પુસ્તકનું ઔચિત્ય નથી, પણ તેમની સફળ લાંબી કારકિર્દીને પણ તે ઉચિત છે

આ પુસ્તકને અંતે મહારાજા સાહેબ ગાદીનશીન થયા તે વરસના એટલે ૧૮૮૪ના અને ૧૯૩૪ની સાલના કેટલાક આંકડા આપ્યા છે તે ઉપરથી એટલું તો જરૂર કહી શકાય કે મહારાજા સાહેબે ગોંડળ રાજ્યના ઇતિહાસમાં એક લાંબી યશસ્વી કારકિર્દી નોંધાવી છે આવા પ્રસંગે પુસ્તકની વિષયભૂત વ્યક્તિના ગુણગાન કરવાનો રિવાજ પડી ગયો છે, પણ આ પુસ્તકના લેખકે એ બાબતમાં સંયમ રાખ્યો છે અને જાતે બોલવાને બદલે આંકડાને જ બોલવા દીધા છે આટલી સફળતા થોડા જ રાજવીઓની કારકિર્દીમાં જોઈ શકાશે

મહારાજાસાહેબની કારકિર્દી જોતા એમ કહી શકાય કે તેઓ રાજકુટુંબને બદલે સામાન્ય કુટુંબમાં જન્મ્યા હોત તોપણ તેઓ પોતાના જીવનમાં સફળતા મેળવી શક્યા હોત, અને આમ આપણે થોડા જ રાજવીઓને માટે કહી શકીએ પણ રાજાની સફળતા સામાન્ય માણસની સફળતાની પેઠે અંકાતી નથી સામાન્ય માણસ માત્ર મોટી કમાણીથી પોતાના વર્ગમાં મોટો ગણાઈ શકે, પણ રાજા માત્ર ઊપજ વધારવાથી સફળ ગણી શકાય નહિ અને એ રીતે જોતા પણ સર ભગવતસિંહજીએ પ્રજાને માટે જે કર્યું છે તેની કદર થવી જોઈએ રાજ્યના સર્વોપરી એટલે બ્રિટિશ સત્તા સાથેના વહીવટ સબંધી આ પુસ્તકમાં કશું લખાયું નથી રાજ્યવહીવટના અગના ઘણા કામોની કૂંચી એમા રહેલી હોય છે પણ એ નથી લખ્યું તેનું કારણ કદાચ એ સઘળી હકીકત પ્રકાશમા મૂકી શકાય એવી ન હોય એ પણ હોય .

રાજાની કારકિર્દીની કદર કરવામા અત્યારે એક બાબત ધ્યાનમા રાખવી જોઈએ હિંદના રાજ્યપ્રકરણમાં દેશી રાજ્યનું અને તેની પ્રજાનું કેવું સ્થાન જોઈએ તે વિષે અનેક પ્રકારના અત્યારે અભિપ્રાયો પ્રચલિત છે વળી આજથી ૬૦–૭૦ વરસ પૂર્વે આ વિષે જે અભિપ્રાયો હતા તે કરતાં અત્યારે ઘણા ફર્યા છે. અને આ રાજ્યપ્રકરણી આદર્શો અને અભિપ્રાયોની દૃષ્ટિએ એક રાજાના કાર્યોની આકણી જુદાજુદા મતાગ્રહીઓ જુદીજુદી રીતે કરે એ સ્વાભાવિક છે પણ આ બધા મતને એક બાજૂ રાખતા હરકોઈ એટલું તો કહે કે સર ભગવતસિંહજીએ રાજ્યના શાસનમા ઘણી બાહોશી, વ્યવસ્થાશક્તિ, વ્યવહારકુશળતા, ખંત અને બુદ્ધિચાતુર્ય બતાવ્યા છે ખેડૂતોની સ્થિતિ તેમણે સારી કરી છે. પણ આ બધા ગુણોએ તેમની અંગત શક્તિઓ તરીકે કામ કરેલું છે પણ રાજા એકલો કામ કરે તે બસ નથી તેણે યોગ્યશક્તિશાળી માણસોનો સહકાર મેળવી તેને યોગ્ય સ્થાને નીમી તેને કામ કરવાને સ્વતંત્ર કાર્યક્ષેત્ર સોંપવું જોઈએ ગમે તેવી શક્તિશાળી વ્યક્તિ પણ દરેક ક્ષેત્રમા એકસરખું કામ ન કરી શકે કેળવણી, કાયદો, પશુસંવર્ધન, વેપાર, હુન્નરઉદ્યોગ, વગેરે સર્વ ખાતાં એવી જુદીજુદી તે તે વિષયમા નિષ્ણાત વ્યક્તિનો સહકાર માગે છે ચાણક્ય કહે છે 'રાજત્વ સાહાય્યસાધ્ય છે' અને આ પુસ્તકમા એવી સમર્થ વ્યક્તિઓનો સહકાર

કે તેમની કોઈ તંત્રમા નિયોજના અમે જોતા નથી આપણા દેશમા જે જોઈએ છીએ તે એ છે કે પ્રજામા એવુ તંત્ર સ્થપાવુ જોઈએ કે જેથી ઉપરિ સ્થાનેથી અમુક શક્તિશાળી વ્યક્તિ ચાલી જાય તોપણ તંત્ર પોતાની મેળે કામ કરે, અને એ શક્તિઓ રાજામા ન હોય તોપણ પ્રજામાથી ભેગી થઈને તંત્રને ચલાવ્યા કરે અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ પ્રગતિ પણ ગોંડળના ઇતિહાસમા વખતસર નોધાશે

આ રાજવીની ઊજળી કારકિર્દી પ્રજાના હિતાર્થે હજી લબાય અને વધારે યશસ્વી થાય એમ ઇચ્છીએ છીએ

આખા પુસ્તકની ભાષાશૈલી મત નિહાલસિંહને છાજે એવી છે એમા તો કહેવુ જ શુ?

સર લાખાજીરાજનાં સ્મરણો—લેખક અને પ્રકાશક જયતિલાલ લાલજીભાઈ જોબનપુત્રા અને ત્રિભુવન ગૌરીશકર વ્યાસ પુસ્તક મળવાનુ ઠેકાણુ ત્રિભુવન ગૌરીશકર વ્યાસ, ગુદાવાડી, રાજકોટ કિંમત રૂ ૧-૮-૦

રાજકોટના ઠાકોરસાહેબ શ્રી લાખાજીરાજનુ ૧૯૩૦ મા અવસાન થયુ આ તેમના સ્મરણો તેમના પ્રજાજનોમાથી બેએ લખેલા છે સ્મરણો કઈક ઊર્મિલ ભાષા અને શૈલીમા લખાયા છે પણ માત્ર હકીકત ઉપર ધ્યાન આપતા પણ જણાય છે કે સદ્ગત લાખાજીરાજ એક બહાદુર અને પ્રજાવત્સલ રાજા હતા તેમણે રાજ્યનો વહીવટ ૧૯૦૭ થી ૧૯૩૦ કર્યો તેમા તેમની ઊપજ ૪,૦૯,૧૨૦થી વધી ૧૧,૪૫,૦૪૫ થઈ અને તે પ્રમાણે પ્રજોપયોગી ખાતાનુ ખર્ચ પણ નીચે પ્રમાણે વધ્યુ છે

	૧૯૦૭	૧૯૩૦
પોલીસ ખાતાનો ખર્ચ	૪૭,૬૮૦	૧,૧૫,૮૦૯
મ્યુનિસિપલ	૨૩,૧૦૭	૬૨,૯૧૬
પબ્લિક વર્ક્સ	૭૪,૦૦૦	૧,૪૦,૦૦૦
દવાખાના	૮,૦૨૦	૨૧,૫૦૦
કેળવણી	૧૭,૭૫૦	૧,૨૦,૦૦૦

આ કારકિર્દીમા ઝાડની સંખ્યા પણ ૧૯,૩૭૧ થી ૨૮,૩૯૩ થઈ છે કાઠિયાવાડમા પ્રજાને માટે આ પ્રમાણે બધા દરબારો ઠાકોરો જો કાળજી રાખે તો કાઠિયાવાડની પ્રગતિ સંતોષકારક થતા વાર ન લાગે

મિરાતે અહમદી (વૉ ૨, ખંડ ૧) અનુવાદક દી બ કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, એમ એ, એલએલ બી, **કીથકૃત સંસ્કૃત નાટક ભાગ ૧**, અનુવાદક નર્મદાશકર ભોગીલાલ પુરોહિત એમ એ બી, **ટી હિંદુ રાજ્યવ્યવસ્થા**, કર્તા પ્રોફેસર કે પી જાયસ્વાલ, અનુવાદકઃ ચપકલાલ લાલભાઈ મહેતા, બી એ એલએલ બી, **રસિકવલ્લભ**, સપાદક પ્રો જેઠાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ, એમ એ, **મધ્યકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ**, વ્યાખ્યાનદાતા રાયબહાદુર મહામહોપાધ્યાય ગૌરીશકર હીરાચદ ઓઝા, **ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીનો ઇતિહાસ વિભાગ બીજો** સયોજક હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ, બી એ; **ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પુ. ૪** તૈયાર કરનાર ઉપર મુજબ દરેકની કિંમત રૂપિયો ૧ **મનતંત્ર, ચિત્તશાસ્ત્ર, ભૌતિક વિજ્ઞાન અને ચિત્તશાસ્ત્ર** વ્યાખ્યાતા પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક એમ એ કિંમત ચાર આના, **શિક્ષણનું રહસ્ય**, અનુવાદક નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી, એમ એ, કિંમત ૭ આના, **રમાબાઈ રાનડે**, લેખિકા શ્રીમતી માલતીબહેન ઈશ્વરપ્રસાદ પડિત, કિંમત ૭

આના; **ગૃહલક્ષ્મી કેવી જોઇએ?** લેખિકા શ્રીમતી દિવાળીબહેન વાસુદેવ ભટ્ટ, કિંમત બે આના, પ્રકાશક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી તરફથી હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ બી. એ, આસિ સેક્રેટરી, અમદાવાદ.

ઉપરના બધા પુસ્તકો સને ૧૯૩૩ની સાલમાં ગુ વ સોસાયટીના પ્રકાશનો છે. આમા ઘણાંખરા ભાષાન્તરો છે. પણ આ વખતની પસંદગીને માટે સોસાયટીને અભિનન્દન ઘટે છે 'મિરાતે અહમદી' આપણા ઇતિહાસના સાધનના એક પુસ્તક તરીકે ઘણુ મહત્ત્વનું છે અને તેનું ભાષાન્તરનુ કામ હાથમા લઈ શ્રી ઝવેરીએ ગુજરાતી સાહિત્યની પોતાની સેવામા એક અગત્યનો ઉમેરો કરેલો છે 'હિંદુ રાજ્યવ્યવસ્થા' અને 'મધ્યકાલીન સસ્કૃતિ' બન્ને તે તે વિષયના પ્રમાણભૂત અભ્યાસીઓના પુસ્તકો હોઈ તે આપણી ભાષામા ઉતારવાને યોગ્ય હતા સસ્કૃત નાટકોના વિષયમા કીથનુ ભાષાન્તર કરાવવાને બદલે કોઈ યોગ્ય અભ્યાસીને તે કામ સોપી શકાયુ હોત તો વધારે સારુ પણ તેમ ન થયુ તો કીથનો ગ્રથ પણ તે વિષયના અભ્યાસીને મહત્ત્વનો તો છે જ અગે એટલુ વિશેષ ઇચ્છીએ છીએ કે ભાષાન્તરકાર પુસ્તક પૂરું કરી અંદરના પ્રશ્નો ઉપર આપણા ગવેષકોએ જ સ્વતત્ર વિચાર કર્યો હોય તેના પરિણામો પણ દર્શાવે, અને કેટલાક પ્રશ્નોની સ્વતત્ર ચર્ચા કરે 'રસિકવલ્લભ'નુ સપાદન ગુજરાતીના અભ્યાસને માટે આવશ્યક હતુ અમે એટલુ વિશેષ ઇચ્છીએ છીએ કે સપાદકે લાબા ઉપોદ્ઘાતમા માત્ર શુદ્ધાદ્વૈત વિશે લખવાને બદલે બધા અદ્વૈત દર્શનોનો પરસ્પર સબધ, અને વિકાસ ટૂકમા બતાવ્યા હોત તો વધારે ઉપયોગી થાત 'શિક્ષણનુ રહસ્ય' કેળવણીનું નવુ દષ્ટિબિન્દુ બહુ સચોટ રૂપે નિરૂપે છે અને તે નાનુ પુસ્તક શિક્ષકોએ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે 'મન્ત્રતત્ર' વગેરે ત્રણ વ્યાખ્યાનો ઊંડા અભ્યાસના પરિણામો છે અને ગુ વ. સોસાયટીએ આવા વ્યાખ્યાનો અપાવવાનો ઉપક્રમ કર્યો તે પ્રશસનીય છે. પણ આ વિષય અહીં સ્થલસકોચને લઈને બહુ જ ટૂકાણમા નિરૂપાયો છે તે વધારે વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચવાની હજી જરૂર રહે છે 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ' અને 'ગ્રથ અને ગ્રથકાર'ના પુસ્તકો માહિતીપૂર્ણ છે અને અન્યથા દુર્લભ હકીકતને તેમા સારી રીતે વ્યવસ્થિત કરીને મૂકેલી છે

એક સૂચના અમને કરવાની જરૂર જણાય છે આવા પુસ્તકોમા બધી ઝીણી વિગતોની સૂચિઓ મૂકવાનો એક સામાન્ય નિયમ રખાય તો પુસ્તકો વધારે ઉપયોગી બને અને જોવાણી કોઈ પણ રીતે એકધારી થાય તે ઇષ્ટ છે

સંગીત વિદ્યાસાર ભાગ ૧લો, રચનાર તથા પ્રકાશક ડો ભીમભાઈ ર મહેતા, કેશાણ માડવીની પોળ, અમદાવાદ કિંમત ૨-૦-૦

આ પુસ્તક શ્રીયુત ભાતખડેની પદ્ધતિ અનુસાર લખવામા આવ્યુ છે જે પદ્ધતિ શાસ્ત્ર અને શિક્ષણ બન્નેની દષ્ટિએ ઉત્તર હિંદના સંગીતને માટે પ્રમાણભૂત ગણાઈ છે શ્રી ભાતખડેનાં પુસ્તકો મરાઠી અને સંસ્કૃત ભાષામાં હોવાથી ગુજરાતીઓને સુગમ નહોતા, એટલે આ પુસ્તકદ્વારા તેનો લાભ વિદ્યાર્થીઓ લઈ શકશે. રાગના ગાયનો પણ તેમણે નવા નહિ રચતા, ચાલુ અનુભવમા અનુકૂળ પડેલાં જ લીધા છે રાગનુ સ્વરૂપ તેમણે સ્વરચિત દોહરામા આપેલ છે એટલે વિદ્યાર્થીને મોઢે કરતા અનુકૂળ પડશે. સગીત શિક્ષકોએ આ પુસ્તકને વિચારી જોઈ તેને ઘટતુ ઉત્તેજન આપવુ જોઈએ.

નડિયાદ ગવર્નમેન્ટ હાઈસ્કૂલ સ્નેહસંમેલનસ્મારક અંક, નડિયાદની ગવર્નમેન્ટ હાઈસ્કૂલ તરફથી પ્રકાશક મગનલાલ કેશવલાલ મુલાણી, કિંમત ૦–૬–૦.

આવા સંમેલનો શાળાના કાર્યક્રમમાં અનેક રીતે ઉત્કર્ષક થાય છે તેની સફળતા જેટલા જૂના અને નવા જૂના વિદ્યાર્થીઓ મળી શકે તેના ઉપર છે અને તેવાં સંમેલનો વારંવાર ભરવાની સંભવિતતા મહેમાનો કાર્યકર્તાઓ ઉપર જેટલો ભાર ઓછો નાખે અને સંમેલનો ઓછા ખરચાળ થાય એના ઉપર છે

આવા શાળાનાં સંમેલનોનો સારામાં સારો ઉપયોગ જૂના વિદ્યાર્થીઓ પોતાના સંસ્મરણો આપે, પોતાના વખતમાં કેળવણી અને શિક્ષકો કેવા હતા, અત્યારે કેવા છે, અને એ ફેરફારમાં સુધારો કેટલો, બિગાડ કેટલો, તેની ચર્ચા અને ઉપાયચિંતન કરે, અને કેળવણી કેવી રીતે સારી થઈ શકે તેની ચર્ચા કરે તે છે

આવા સંમેલનોનો સઘળો કાર્યક્રમ સ્વભાષામાં ચાલવો જોઈએ સ્વભાષા સિવાય ખરો હાર્દિક સંબંધ મહેમાન યજમાન વચ્ચે થાય એમ અમે માનતા નથી એક લેખકે આપણી કેળવણીથી સ્વભાષાનું શિક્ષણ કેટલું બગડતું જાય છે તેના દાખલા આપ્યા છે પણ તે લેખ પણ લખેલો છે અંગ્રેજીમાં ! આપણી કેળવણીમાં સ્વભાષાને પૂરતું સ્થાન મળ્યું નથી, તેને પૂરતું માન મળતું નથી ત્યારે આવા સંમેલનોનો વ્યવહાર ગુજરાતીમાં ચલાવવો એ આપણી ધણમણી ફરજ છે

તપોધન રજત મહોત્સવ અંક તંત્રી અને પ્રકાશક અંબાલાલ શામળદાસ ભટ્ટ, નવા દહેગ રોડ, ભરૂચ, વાર્ષિક લવાજમ રૂા ૨, છૂટક નકલનો રૂા ૧

અમે આ જ્ઞાતિ માસિકના રજતમહોત્સવ અંકમાં તપોધન જ્ઞાતિ વિશે વધારે માહિતીની આશા રાખી હતી ચારસોથી વધારે પાનાના આ મોટા અંકમાં નાતની હકીકતનો કહી શકાય તેવો માત્ર એક જ લેખ છે—શ્રી ત બા ગોળ પરિચયનો તેમાં પણ હકીકત ઘણી ઓછી છે ૨૩ ગોળમાં ઘણાની સ્થિતિની કે વસ્તીની પણ માહિતી તેમાં નથી આ ગોળ ઉપરથી જણાય છે કે કેટલાકની વસ્તી ઘણી ઓછી હોવી જોઈએ કેટલાકની ૩૦૦–૪૦૦ ની છે એવા નાના ગોળમાં કન્યાની લેવડદેવડની ઘણી મુશ્કેલી પડતી હશે પણ આખા અંકમાં આવા પ્રશ્ન વિશે ક્યાંય ચર્ચા નથી તે સિવાય પણ નાતના નાતવરા, લગ્નની ઉંમર, કન્યાવિક્રય વગેરે ખરાબ રિવાજો વિશે પણ કશો ઉલ્લેખ નથી આપણા આખા સમાજમાં, ઉત્સવો કરવા, થોડા દિવસ ઉત્સાહથી કામ કરવું અને છેવટ કશું નક્કર પરિણામ નહિ એ લગભગ દરેક સામાજિક પિંડનો સ્વભાવ પડતો જાય છે તેમ જ તપોધન બ્રાહ્મણનો ઇતિહાસ, જૂના પુરાણોમાં તેમના ઉલ્લેખો, હિંદના બીજા પ્રાંતમાં તેમની વસ્તી, તેમના કુળાચારો, ગોત્રો, પ્રવરો, વેદ, શાખા, વગેરે કશાયની માહિતી નથી છતાં ત બા ના આ મહત્ત્વે કશી જ સેવા નથી કરી એમ અમારું કહેવું નથી કેળવણીને ઉત્તેજન આપેલું છે, સ્ત્રીઓ પણ નાતના ઉત્સવોમાં ભાગ લેતી થઈ છે, વગેરે શુભ ચિહ્નો છે

આ માસિકો સ્વતંત્ર સાહિત્યના લેખો લખવા પ્રયત્ન કરે તેનું એક પરિણામ એ આવવા સંભવ છે કે પરિમિત ક્ષેત્રની જ ઉત્પત્તિ હોવાથી અને છૂટા વિવેચનને અવકાશ ન હોવાથી, સાહિત્યનું અને કલાનું ધોરણ હલકું પડી જાય અને નાતમાં આવી વસ્તુઓ વખણાવાના ‘ગોળ’ બંધાઈ જાય અમે પહેલા સૂચના કરેલી તે ફરી કરીએ છીએ કે નાતના માસિકોએ બીજી નાતના રિવાજો, સુધારા, ચર્ચાઓ, માહિતી, વગેરે છાપવા જોઈએ, અને નાતને ઉપકારક વસ્તુ વર્તમાન કે પુસ્તકારૂઢ સાહિત્યમાંથી ઉતારવી જોઈએ

રોજનીશી

૧૮-૧૦-૩૪ : શ્રીમતી સરોજિની નાયડુએ મહાસભાના મુબઈ અધિવેશન માટેના સ્વયસેવકોની ખુલ્લી મૂકેલી છાવણી, સામ્યવાદી શ્રી એમ એન. રોયની જેલમા સખત મ‌ાદગીની ખબર, નિઝામ રાજ્યમા હિંદુ વિધવાઓને પુનર્લગ્નની છૂટ આપનારો ધારાસભામાં પસાર થયેલો ઠરાવ.

૧૯-૧૦-૩૪ . શ્રી મીરાબહેને અમેરિકન પ્રજાસત્તાકના પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટની પત્નીની વૉશિંગ્ટન ખાતે લીધેલી મુલાકાત; જલાલપોર તાલુકાના કરાડી ગામમા 'ગાધીકુટિર' ખુલ્લી મુકાયાની ખબર, નડિયાદમા સ્વ મણિભાઈ દ્વિવેદીની ઉજવાયેલી જયતી, 'સરહદના ગાધી' અને ડૉ. ખાનની મુબાઈમા પધરામણી ને તેમને ભવ્ય સ્વાગત, મુબાઈના કામદાર નેતા શ્રી. જાએકરની મુબાઈ હાઈકોર્ટે વધારેલી સજા, મુબાઈની પ્રભાતફેરી મડળીના એક સભ્ય શ્રી. હરિગોવિંદ લાલજી ઉપર, સરઘસ વિખેરતા, પોલીસ તરફથી ફટકા લાગ્યા હતા અને પરિણામે તે ગુજરી ગયા હતા એવુ જણાવી શ્રીમતી નર્મદાએ હિંદી વજીર પાસે બદલા તરીકે એક લાખ રૂપિયાની નુકસાનીનો હાઈકોર્ટમા માંડેલો દાવો; અમદાવાદ મ્યુ. ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલનો શ્રી જીવણલાલ દીવાનના પ્રમુખપણા હેઠળ મેળાવડો, હિંદને સ્વરાજ આપવાની સપૂર્ણ તરફ કરનારુ જનરલ સ્મટ્સનુ ડડી ખાતે ભાષણ, આયર્લેડમા ખેડૂતોનો 'સત્યાગ્રહ', જમીનજપ્તી, પરિણામે ખેડૂતોની ધરપકડ.

૨૦-૧૦-૩૪ : મુબાઈમા ગાધીજીની પધરામણી, શ્રી અબ્દુલ ગફારખાને મહાસભાના અધિવેશન અગેનુ ખુલ્લુ મૂકેલુ સ્વદેશી પ્રદર્શન, મહાસભાની કારોબારી સમિતિમા ગાધીજીએ પોતાની નિવૃત્તિ સબધમા કરેલુ નિવેદન, કારોબારી સમિતિમા ખાદીની કલમ તથા પાર્લામેન્ટરી બોર્ડ સબધમા ચર્ચા, અખિલ હિંદ સમાજવાદી પરિષદની વિષયવિચારિણી સમિતિની બધબારણે બેઠક

૨૧-૧૦-૩૪ મહાસભાના વરાયેલા પ્રમુખ શ્રી રાજેન્દ્રબાબુની મુબાઈમા પધરામણી, તેમનો ભવ્ય સત્કાર, કારોબારી સમિતિમા ગાધીજીએ કરેલુ પ્રવચન, ગ્રામ ઉદ્યોગોના કાર્યક્રમ બાબત આપેલી સમજૂતી, મહાસભાના બધારણમા ફેરફાર સૂચવવા માટે પેટાસમિતિએ ચલાવેલી વિચારણા, સમાજવાદી પરિષદની વિષયવિચારિણી સમિતિની બીજા દિવસની બેઠક, સમાજવાદી પરિષદની ખુલ્લી બેઠક, સ્વાગત પ્રમુખ શ્રી પુરુષોત્તમદાસ ત્રિકમદાસ તથા અધિવેશનના સરનશીન બાબુ સપૂર્ણાનદના ભાષણો, બધારણનો પસાર થયેલો ખરડો

૨૨-૧૦-૩૪ સમાજવાદી પરિષદની બેઠક, સ્વ શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલની મુબઈ તથા અમદાવાદ વગેરેમા સવત્સરીની ઉજવણી.

૨૩-૧૦-૩૪ મહાસમિતિની સરદાર વલ્લભભાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ શરૂ થયેલી બેઠક, વિધિપુર સર નવા રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદને સોપાયેલુ પ્રમુખપદ, ગાધીજીએ પોતાની નિવૃત્તિ સબધમા કરેલુ સ્પષ્ટ નિવેદન

૨૪-૧૦-૩૪ : મહાસભાની કારોબારી સમિતિની બેઠક; મહાસભાની પાર્લામેન્ટરી બોર્ડની બેઠક, ડૉ અનસારી પ્રમુખસ્થાને, શ્રીમતી મીરાબહેન અમેરિકાથી ઈંગ્લડ માટે ઊપડ્યા

૨૫-૧૦-૩૪ . મહાસભાની વિષયવિચારિણી સમિતિની બેઠક, રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રબાબુ તથા ડૉ અનસારીના ભાષણો ટોકીમા ઉતર્યાં, કોમી ચુકાદા વિરોધક પરિષદમા પ્રમુખ શ્રી. રામાનદ ચેટરજીનુ ભાષણ, દવાઓ માટેનુ નોબેલ ઇનામ અમેરિકન દાક્તરો જી. આર. મિનોટ, જ્યૉર્જ વીપલે, અને વિલિયમ મર્ફીને અપાયાની જાહેરાત, જૂનાગઢ રાજ્યમા વેરાવળની એક વણિક વિધવા બાઈ સામે 'નૈતિક સ્ખલન'નો મુકદ્દમો ચાલતા ન્યાયાધીશે એ સ્ખલન માટે હિંદુ સમાજને જવાબદાર ગણી એ બાળવિધવા બાઈને છોડી મૂકી

૨૬-૧૦-૩૪ : મહાસભાની વિષયવિચારિણી સમિતિની બેઠક; મહાસભાના બંધારણમાં સૂચવાયેલા સુધારાને મંજૂર રાખવા બાબત તથા પોતાની નિવૃત્તિને આશીર્વાદ આપવા ગાંધીજીએ સમિતિ આગળ કરેલું હૃદયસ્પર્શી ભાષણ, મહાસભાના ધ્યેયમાં 'સત્ય અને અહિંસાનાં સાધનો દ્વારા પૂર્ણ સ્વરાજની પ્રાપ્તિ એવા સુચવાયેલા સુધારા ઉપર ગાંધીજીનું વિવેચન, મહાસભાની પ્રથમ દિવસની ખુલ્લી બેઠક, સ્વાગતપ્રમુખ શ્રી. નરીમાન અને રાષ્ટ્રપતિ શ્રી રાજેન્દ્રબાબુના ભાષણો

૨૭-૧૦-૩૪ વિષયવિચારિણી સમિતિની બેઠક, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સરકારે કાયદેસર જાહેર કરી; પંડિત જવાહરલાલ નહેરુની નૈની જેલમાંથી આલ્મોડા જેલમાં બદલી, હિમાલય ઉપર ચડવા માટે ફ્રેંચ આલ્પાઈન ક્લબ તરફથી ટુકડીની ગોઠવણ.

૨૮-૧૦-૩૪ મહાસભાની ત્રીજા દિવસની બેઠક, રાતના સાડાબારે મહાસભાનું ખતમ થયેલું અધિવેશન

૨૯-૧૦-૩૪ . ગાંધીજીનું વર્ધા માટે મુંબઈથી પ્રયાણ, મતદારોએ વડી ધારાસભાની ચૂંટણીમાં મહાસભાના ઉમેદવારોને મત આપવો એવી ગાંધીજીએ નિવૃત્તિઆરંભમાં બહાર પાડેલી પ્રજાજોગી વિનંતિ, કાનપૂરના મુસરયન તહેસિલમાં ત્રણ મહાસભાવાદી આગેવાનોની ધરપકડ, પોલીસે તેમને મારેલો માર તથા પહેરાવેલી બેડી, નેતાઓ ઉપરના તારની કરેલી બંધી, મુંબઈમાં કારોબારી સમિતિએ અજમેરના ઝગડા સંબંધમાં નીમેલી તપાસ સમિતિ, મહાસમિતિની બેઠક, નવી મહાસમિતિ ૧૬૬ સભ્યોની રહેશે એવી જાહેરાત, જુનાગઢમાં 'રોશની' પત્રને મનાઈ, સિયામના રાજાએ ગાદીત્યાગ કર્યાની ખબર, ઉપનિષદના વર્ણન પ્રમાણેનું સ્વર્ગ હકીકત છે એવો જર્મન અધ્યાપક મૂલરે જાહેર કરેલો અભિપ્રાય

૩૦-૧૦-૩૪ નવી કારોબારી સમિતિના સભ્યોનાં રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રબાબુએ જાહેર કરેલાં નામો, અનામલી વિદ્યાપીઠના પદવીદાનસમારંભ વખતે દીવાન બહાદુર કૃષ્ણાઆયરે ભારત આપતા શિક્ષણને જીવનોપયોગી બનાવવા માટે એક સમિતિ નીમવાની કરેલી સુચના, વડોદરાની સુધરાઈએ ભંગી હરિજનો માટે સ્થાપેલી સહકારી મંડળી

૩૧-૧૦-૩૪ મહાસભાની કારોબારી સમિતિએ અજમેરના ઝગડા સંબંધમાં સરદાર વલ્લભભાઈનો કાયમ રાખેલો ચુકાદો, અજમેરના મહાસભાવાદીઓ શ્રી હરિભાઉ ઉપાધ્યાય વગેરેએ ગાંધીજીની સુચના સ્વીકારીને પોતાના હોદ્દાઓના આપેલા રાજીનામા.

૧-૧૧-૩૪ . રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રબાબુએ ચૂંટણીના કાર્યમાં મહાસભાને વિજયી બનાવવા તથા શારીરિક શ્રમમાં રેંટિયાને અપનાવવા આપેલો પ્રજાજોગો સંદેશો, મદ્રાસ સરકારે મદ્રાસની યુનિ. ને હિંદી ભાષાના પ્રચાર માટે મંજૂર કરેલી રૂ. ૪૭,૦૦૦ ની રકમ નામંજૂર કરી, કાઠિયાવાડના હરિજન સેવાસંઘે હરિજનો માટે દાક્તરી મદદનો કરેલો પ્રબંધ, ઢાકા યુનિ. ને સસ્પેંડ કર્યાનો સરકારી ઠરાવ, કરાંચીમાં હિંદી વેપારીઓએ યુરોપિયનોનો કરેલો બહિષ્કાર

૨-૧૧-૩૪ . ગાંધીજીએ મહાસભાના સભાસદ તરીકેનું પોતાનું નામ રદ કરવાની ગુજરાત પ્રાન્તિક સમિતિને કરેલી વિનંતિ, મુંબઈના મિલમાલિકોના મંડળ તરફથી શ્રી મોદી બાઉનદરીક ચૂંટાયાની ખબર

૩-૧૧-૩૪ . રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રબાબુ ઉપર ગાંધીજી તરફથી મહાસભામાંથી રાજીનામું આપ્યાને લગતો પત્ર, 'જલિયાનવાલા' નામની ચોપડી માટે અમદાવાદમાં એક બુકસેલરની દુકાને પોલીસે પાડેલો દરોડો, ઈંડિયા લિગના શ્રી કૃષ્ણ મેનનને ઈંગ્લંડની યુ. ચૂંટણીમાં ફતેહ; હિંદી વેપારીઓની માગણીને યુરોપિયનોએ કબૂલ રાખ્યાથી કરાંચીમાં યુરોપિયનો સામેનો હિંદીઓએ ખેંચી લીધેલો બહિષ્કાર, જબલપુર મ્યુનિસિપાલિટીમાં જેલ જઈ

આવેલા શ્રી શીલની જગાએ સરકારી પ્રધાને મૂકવા ધારેલા શ્રી શર્મા બાબતમા ઝઘડો, ૧૪૪ મી કલમનો નાખવામા આવેલો અમલ, મુલતવી રહેલી મ્યુ. ની સભા.

૪-૧૧-૩૪ : ગાધીજીની નિવૃત્તિ વિશે 'મેંચેસ્ટર ગાર્ડિયન'ની ટીકા 'ગાધીજીનુ તત્ત્વજ્ઞાન માનવની વધારેપડતી કસોટી કરે છે,' એ જ સબધમા 'ન્યુઝ ક્રોનિકલ'ની ટીકા 'ગાધીજી એક આદર્શ રાજકીય નેતા છે,' 'સ્પેક્ટેટર' પત્રની ટીકા 'મહાત્માજી ગ્લેડસ્ટનની માફક નામની જ નિવૃત્તિ લે છે'; અમેરિકાના પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટે ગાદીને રાષ્ટ્રીય અકુશમાથી મુક્ત કર્યાનો કરેલો ઠરાવ.

૫-૧૧-૩૪ મદ્રાસ સરકારે લોકલ બોર્ડોને એવી મતલબનો હુકમ આપ્યો કે સામ્યવાદી વિચારો ધરાવતા શિક્ષકોને નોકરીમા રોકવા સલાહભર્યુ નથી, મુબાઇ સરકારે મુબાઈની યગ વર્કર્સ લિગ, લાલ વાવટા ગિરણી કામગાર મડળ, વર્કર્સ લિટરેચર પબ્લીશિગ કપની, માર્કસીસ્ટ લિગ તથા અમદાવાદના મિલમજૂર યુનિયનને ગેરકાયદેસર સસ્થાઓ જાહેર કરી.

૬-૧૧-૩૪ અમદાવાદની મિલોના પગારકાપના ઝઘડામા માજી ન્યાયાધીશ શ્રી પાટકરની સરપચ તરીકે નિમણૂક, બ્રિટિશ રેસિડન્ટના 'વણમાગ્યા હસ્તક્ષેપ'ને કારણે મિસરના પ્રધાનમડળે આપેલુ રાજીનામુ, ખાન અબ્દુલ ગફારખાન તથા ડૉ ખાન તેમજ લાલ ખમીસવાળાઓ ઉપરના પ્રતિબધો સબધમા સરહદની ધારાસભામા પ્રશ્નોત્તરી, કોટા સ્ટેટે ઉદયપુરમા આવેલી શ્રીનાથજીના મદિરને અર્પણ થયેલી જાગીર જપ્ત કર્યાના ખબર, લેંકેશાયરની હિંદી રૂ સમિતિના એક પ્રતિનિધિ મિ શોર્ટ મુબઈમા, લેંકેશાયર હિંદી રૂ મોટા પ્રમાણમા લેશે એવી તેમણે આપેલી ખાતરી.

૭-૧૧-૩૪. શ્રી. શરદ્‌બોઝ સબધમા સર હોરનો જવાબ બોઝ બગાળમા એક ભયરૂપ લેખાય છે, રશિયાની રાજ્યક્રાતિની ૧૭ મી જયતીનો મુંબઈમા ઉજવાયેલો ઉત્સવ, મિસરના નવા વડા પ્રધાન તરીકે નીશિમ પાશાએ સ્વીકારેલો ઓદ્દો, મિસરમા રાજા અને પ્રધાન વચ્ચે મતભેદ, પાર્લામેન્ટ રદ કરી બધારણીય ફેરફારો કરવાની માગણી.

૮-૧૧-૩૪ ભરૂચની મ્યુ ફરી સ્થાપિત કરવાનો મુબાઈ સરકારનો હુકમ, ફ્રાસના વડા પ્રધાન મો ડુમર્ગે આપેલુ રાજીનામુ, નવા પ્રધાન તરીકે મો ફ્લેડિનની નિમણૂક, આસામમા વડી ધારાસભા માટેના મહાસભાના ઉમેદવાર શ્રી નવીનચદ્ર બારદોલાઈને શ્રી ફૂકન સામે મળેલો વિજય

૯-૧૧-૩૪ પડિત માલવીયજીની રદ થયેલી ઉમેદવારી સબધમા ગવર્નર જનરલે વચ્ચે પડવાની પાડેલી ના, આસામમા મહાસભાના ઉમેદવાર શ્રી વસતકુમાર દાસને મળેલો વિજય, પડિત જવાહરલાલની મુલાકાત લેવા માટેની નૈનિતાલની કોલેજના એક અગ્રેજ અધ્યાપકની અરજી નામજૂર, પડિતજીની પુત્રીએ તેમની લીધેલી મુલાકાત

૧૦-૧૧-૩૪. ધોળકા પ્રાતના મેજિસ્ટ્રેટે વૌઠામા દાખલ કરેલો ૧૪૪ મી કલમનો અમલ, સિલોનની સરકારે સરકારી નોકરોને આબકારીમાથી મુક્ત કર્યા, રોમમા મુસોલિનીએ ધધાદારી કોરપોરેશન ખુલ્લુ મૂકવાની કરેલી વિધિ, સ્ત્રીઓ ઉપર બળાત્કાર કર્યાના ગુના માટે ૧૧૧ ગુનેગારોને જર્મનીમા નિષ્ક્રિય કરવામા આવ્યા

૧૧-૧૧-૩૪ મદ્રાસ શહેર તરફથી મહાસભાના ઉમેદવાર શ્રી. સત્યમૂર્તિને મળેલી ઝળકતી ફતેહ, ગાધીજી સાથેની મસલતો ને પરિણામે હરિજન આશ્રમ અમદાવાદથી ગોવરા ખસેડાશે, અમદાવાદમા હવે સઘની ઓફિસ, ચર્માલય વિભાગ અને કન્યા છાત્રાલય રહેશે, ખેડા જિલ્લા સમિતિનુ પાધુ મળેલુ મકાન, મુબાઈમા સમાજવાદીઓ તરફથી યુદ્ધ વિરોધદિનની ઉજવણી મિસરનો રાત પડેલો મામલો, રાજા ફુઆદે સ્વીકારેલી શરતો, નીશિમ પાશા અને રાજા વચ્ચે સમાધાન.

અનુક્રમણિકા

પુ૦ ૧૯ આશ્વિન : ૧૯૯૧ અંક ૧

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ ૭॥ છૂટક અંક રૂ. ૦॥

પ્રકાશક રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી 'પ્રસ્થાન કાર્યાલય' પારસી અગિયારી સામે ખમાસાચોકી અમદાવાદ
મુદ્રક ગજાનન વિશ્વનાથ પાઠક આદિત્ય મુદ્રણાલય રાયખડરોડ અમદાવાદ તા. ૩-૧૨-૧૯૩૪

卐 પ્રસ્થાન 卐

। दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।

પુસ્તક ૧૯ માગશર • ૧૯૯૧ અંક ૨

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ

કવિશ્રી રાજચંદ્રની આપણી ઓળખ પૂ ગાધીજીને આભારી છે મુબઈ શહેરમા આજથી પચાસેક વર્ષ પર શ્રી રાજચદ્રે તેમના શતાવધાનનો સફળ પ્રયોગ કરી બતાવ્યો ત્યારે તે કાળના આપણા પૂર્વજ ગુજરાતીઓ એથી આશ્ચર્યચકિત થયા હશે. ત્યારે એમની કીર્તિ પ્રાતબહાર પણ પ્રસરેલી. પરતુ કાળને જોરે એ સ્મૃતિ આજ ઘસાઈ ગઈ છે તેને તાજી કરવાનુ આપણને ગાંધીજીના તેમની પ્રત્યેના પૂજ્યભાવને લઈને સૂઝ્યુ. આ બાબતમાં આપણે શેઠ પૂજાભાઈનુ ઋણ પણ ન ભૂલી શકીએ શ્રીમદ્ રાજચદ્રના એ અનન્ય ભક્ત હતા એમની જયતી ઊજવવાનુ અને એ નિમિત્તે એમનો જીવનબોધ આપણી આગળ તાજો રાખવાનું એક મુખ્ય કામ એમણે અપનાવ્યુ હતુ આ બે પુરુષોના પ્રયત્નને લઈને આજ કેટલાક વર્ષથી આપણે દેવદિવાળીએ શ્રીમદ્ રાજચદ્ર જયતી ઊજવતા આવ્યા છીએ શ્રી રાજચંદ્રના જીવનમા એવી કઈ વસ્તુ હતી કે જેણે આપણા આધુનિક યુગના વિશ્વવિખ્યાત ધર્મપુરુષને આકર્ષ્યા અને એમના પૂજ્યભાવપાત્ર બનાવ્યા એ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવા આજ આપણે ભેગા મળ્યા છીએ

હુ શ્રીમદ્દના લખાણોનો કોઈ રીતે અભ્યાસી તો નથી જ, કે નથી તેમના ભક્તોના અગત પરિચયનો માણસ, કે જેથી મને તેઓશ્રીના વિષે કાઈ વિશેષ જાણવા મળ્યુ હોય. એક સામાન્ય ધર્મજિજ્ઞાસાથી હું એમના વિષે એમનાં લખાણોમાથી કાઈક જાણ્યાનો દાવો કરી શકુ અને તે જાણને પણ આજ બારેક વર્ષ થયાં હશે 'ગાધીજીની વિચારસૃષ્ટિ' વાંચતા મે કવિશ્રીની તેમની ઉપરની અસર વિષે જાણ્યું, અને મનમા થયુ કે એ પુરુષનો પરિચય કાઈક તો મેળવવો જ જોઈએ ત્યારે એક મિત્રે મારા હાથમા 'શ્રીમદ્ રાજચદ્ર'-નો ગ્રથ મૂક્યો, અને મને આજ યાદ છે તે પ્રમાણે, હુ તેને ઠીક રીતે જોઈ ગયો 'ઠીક' કહુ છુ એટલા માટે કે તે વર્ષની મારી નોંધપોથી જોતા એ ગ્રથમાના કેટલાંક ટાચણ પણ તેમા મને મળી આવ્યા.

અને, એ પુસ્તક વાંચ્યાથી મારા પર પડેલી શ્રીમદ્‌ની છાપ તો આજે પણ બરાબર યાદ કરી શકું છું એ છાપને આધારે આજને નિમિત્તે કાંઈક કહેવાની મે હિંમત કરી છે. અગાસના રાજચંદ્ર આશ્રમના ઉપાસક શ્રી ગોવર્ધનભાઈએ, શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના એમના અભ્યાસ દ્વારા, તે છાપ તાજી કરવામાં મદદ કરી છે એની આ પ્રસંગે નોંધ લઈ, વસ્તુ તરફ વળું છું

૧

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જન્મ સં ૧૯૨૪ ની કારતકી પૂર્ણિમાને દિવસે કાઠિયાવાડના વવાણિયા ગામમા થયો હતો તેમના પિતાજી શ્રી રવજીભાઈ પચાણભાઈ મહેતા વૈષ્ણવ હોઈ કૃષ્ણભકત હતા એટલે શ્રીમદ્‌નો કુટુંબધર્મ વૈષ્ણવ હતો પોતાની આત્મકથારૂપે તેમણે 'સમુચ્ચયવયચર્યા' નામનો એક નાનો લેખ તેમની ૨૨ વર્ષની ઉંમરે લખેલો તેમા તે જણાવે છે

"મારા પિતામહ કૃષ્ણની ભકિત કરતા હતા તેમની પાસે તે વયમાં કૃષ્ણ-કીર્તનના પદો મે સાભળ્યા હતા, તેમજ જુદાજુદા અવતારો સંબંધી ચમત્કારો સાભળ્યા હતા, જેથી મને ભકિતની સાથે એ અવતારોમા પ્રીતિ થઈ હતી"

શ્રીમદ્‌ના માતા દેવબાઈ જૈન કુટુંબમાથી આવેલા હતા. આમ તેમના જીવનમા આપણા ધર્મના બે મોટા પ્રવાહો—જૈન અને વૈષ્ણવ—એ બેઉનો સુંદર સગમ થયો હતો વવાણિયાના બીજા વણિક કુટુંબો જૈન હતા એટલે માતાની જૈન અસર ઉપરાંત એમને આસપાસથી પણ જૈન વાતાવરણ મળ્યુ હતુ એને પ્રભાવે તે વૈષ્ણવધર્મી જ્ઞાન ઉપરાંત જૈનધર્મી જ્ઞાન પણ મેળવવા લાગેલા ઉપર ઉલ્લેખેલા લેખમા તે કહે છે

"જન્મભૂમિકામા જેટલા વાણિયાઓ રહે છે તે બધાની કુળશ્રદ્ધા ભિન્ન-ભિન્ન છતા, કાંઈક પ્રતિમાના અશ્રદ્ધાળુને જ લગતી હતી... કંઠીને માટે વારવાર તેઓ મારી હાસ્યપૂર્વક ટીકા કરતા, છતા હું તેઓથી વાદ કરતો અને સમજણ પાડવા પ્રયત્ન કરતો પણ હળવેહળવે મને તેમના 'પ્રતિક્રમણસૂત્ર' ઇત્યાદિ પુસ્તકો વાચવા મળ્યા તેમા બહુ વિનયપૂર્વક સર્વ જગત અને જીવથી મિત્રતા ઇચ્છી છે, તેથી મારી પ્રીતિ તેમા પણ થઈ અને પેલામા પણ રહી હળવેહળવે આ પ્રસંગ વધ્યો છતા સ્વચ્છ રહેવાના તેમજ બીજા આચારવિચાર મને વૈષ્ણવના પ્રિય હતા, અને જગત્કર્તાની શ્રદ્ધા હતી"

આ તેમનુ કથન તેમના ૧૩ વર્ષના આયુ માટેનુ છે આવા પ્રચુર ધર્મવારસાની સાથે એમણે પોતાનુ જીવન શરૂ કર્યું હતુ

પ્રથમથી જ તે પ્રતિભાશાળી બાળક હતા સાત વર્ષે એમણે ગાળામા અભ્યાસ શરૂ કર્યો ૧૧મા વર્ષ સુધી તે ચાલ્યો. સ્મૃતિ તેમની એટલી બધી તીવ્ર હતી કે એક-વાર પાઠ સાભળ્યો કે તે યાદ રહી જતો પોતે તે વિષે જણાવે છે :

"અભ્યાસ એટલી ત્વરાથી કરી શક્યો હતો કે જે માણસે મને પ્રથમ પુસ્તકનો બોધ શરૂ કર્યો હતો તેને જ, ગુજરાતી કેળવણી ઠીક પામીને, તેજ ચોપડીનો પાછો મે બોધ કર્યો હતો !"

આ તેમની શક્તિની તેમને પોતાને પણ પારખ હતી દરેક મનદુરસ્ત બાળકને હોવું ઘટે એમ એમને પોતાની શક્તિ અજમાવવાની તથા તેને ખીલવવાની પૂરી મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી "રમતગમતમાં પણ વિજય મેળવવાની અને રાજેશ્વર જેવી ઊંચી પદવી મેળવવાની પરમજિજ્ઞાસા હતી" એને લીધે એમણે આ તેમની સ્મૃતિશક્તિને સારી રીતે કસી અને કેળવી એમ કહેવાય. આ તેમની શક્તિના તે પ્રદર્શન પણ કરતા એટલી નાની વયે પણ એમ ન કરવાનું એમનામાં શરમાળપણું નહોતું. કેટલાય લોકો એમની પાસે આ શક્તિનું પારખું જોવા આવતા અને તે તેમને બતાવતા, અને સાથેસાથે તેમનામાં પ્રથમથી જ હતી તે ધર્મજિજ્ઞાસાનો પણ કાંઈક પરિચય વાર્તાલાપદ્વારા આપતા. સામાન્ય સમાજમાં શક્તિના આવા ચમત્કારની ધાર્મિક અસર ઊપજે છે એ આપણે જાણીએ છીએ કવિશ્રીની અવધાનશક્તિની આવી ચમત્કારી અસર પણ થઈ હશે એમાં નવાઈ નથી

અને એ શક્તિ સાચે જ ચમત્કારી હતી. સાડાસાત વર્ષે તે શાળામાં દાખલ થયા એક માસમાં તો તેમણે આંક પૂરા કર્યા વડા વિદ્યાર્થીએ તેમને પહેલી ચોપડી પૂરી કરાવી હતી પછી તો તેમણે પોતે માતે ચોપડી પૂરી કરી અને પોતે શીખેલી પહેલી ચોપડી એના શિક્ષક પેલા વડા વિદ્યાર્થીને જ શીખવાડી! એ પરથી તમે જોશો કે એ કેવી શક્તિ ધરાવતા હતા. આઠ વર્ષની વયે તે કવિતા લખવા લાગ્યા શીઘ્રકવિની શક્તિ તેમનામાં હતી તેરમે વર્ષે તેમણે રાજકોટમાં અંગ્રેજી ભણવાનું શરૂ કરેલું તેમાં તેમણે કેટલું કરેલું એ ખબર નથી પણ પછી તરતમાં શાળાનો અભ્યાસ છોડી, ઘેર ખાનગીમાં નવાનવા વિષયોનું તે જ્ઞાન મેળવવા લાગ્યા હતા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના નિયમિત અભ્યાસ વગર તેઓ તે ભાષાના ગ્રંથો સરળતાથી વાચી લેતા ને યથાર્થ સમજતા તત્ત્વજ્ઞાન એમનો શોખી વિષય લાગે છે ષડ્દર્શન, જૈનગ્રંથો વગેરે તેમણે વાચ્યા હતા, એવી માહિતી મળે છે. એમ કરતા તેમણે પોતાના વિચારોને ઠીક ઠરેલ અને ચોકસ કર્યા હોય એમ લાગે છે પંદરમા વર્ષમાં લખેલા તેમના 'સ્ત્રીનીતિબોધક' નામના કાવ્યગ્રંથ પરથી અને સત્તરમે વર્ષે લખેલા 'બાલાવબોધ – મોક્ષમાળા' નામની ૧૦૮ શિક્ષાપાઠોની એક માળા પરથી આ અનુમાન કઢાય. એ ગ્રંથોમાં એમણે જે નીતિ બોધી છે અને ધર્મતત્ત્વ પ્રતિપાદન કર્યું છે એ પંદર વર્ષના કિશોર પાસેથી, બાકી, કેમ કરીને મળવે? એમ કહી શકાય કે જે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એમણે આ વર્ષો દરમ્યાન કરી એને અક્ષરબદ્ધ કરી ચોકસ કરવાનું એમને સહજસ્ફુરણ થયું અને એમણે આ બે ગ્રંથો લખ્યા એમ લખીને એમણે પોતાના વિચારોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિની શ્રવણ આગળની મનનની પાયરી સાધી. સાધકની શ્રવણદશા પછી આ દશા સહજભાવે આવે છે શ્રીમદ્‌ના જીવનમાં એ આટલી નાની વયે બન્યું એ એમની તીવ્ર પ્રતિભાને જ આભારી ગણાય.

આ પ્રતિભાનો દર્શક વિભાગ તે તેમની અવધાનશક્તિ હતી એ શક્તિ એમણે જ્ઞાનપૂર્વક ખીલવતાખીલવતાં શતાવધાન સુધી પહોચાડી ને તેનો જાહેર પ્રયોગ પોતાની ૧૯ વર્ષની વયે દેખાડ્યો તે વેળાના અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી છાપામાં તેને માટે તેમની જે પ્રશંસા કરવામાં આવી હતી એ એટલી જ ભારે હતી પણ પ્રશંસા અને અવધાનશક્તિનો આ ઉપયોગ સાધકને આડરૂપ બને એ એમણે તરત જોયું, અને પછી ૧ા વર્ષોમાં તેમણે એવો શક્તિવ્યય અટકાવ્યો નાનપણની એમની મહત્ત્વાકાંક્ષાએ પણ એવાં જ અનુરૂપ પલટો લીધો: હવે તે વધારે આત્માર્થી બન્યા હશે, ધર્મલાભ માટે પોતાની શક્તિનો સંયમ

કરવો ઘટે એમ તેમણે જોયુ હશે ૨૨મા વર્ષના એક લેખમાં આ દિશાપલટા વિષે તે લખે છે તે અહીં યાદ કરવા જેવું છે

> "આ દેહમા મુખ્યત્વે બે ભવ કર્યા છે .. નાનપણુની નાની સમજણમા કોણ જાણે કયાથીયે મોટી કલ્પનાઓ આવતી સુખની જિજ્ઞાસા પણ ઓછી નહોતી, અને સુખમાં પણ મહાલય, બાગ, બગીચા, લાડીવાડીના કાંઈક માન્યા હતા મોટી કલ્પના તે, આ બધુ શું છે, તેની હતી તે કલ્પનાનુ એકવાર એવુ રૂપ દીઠુ કે પુનર્જન્મે નથી, પાપે નથી, પુણ્યે નથી, સુખે રહેવુ ને સમાર ભોગવવો એ જ કૃતકૃત્યતા છે એમાથી બીજી પચાતમા નહિ પડતા, ધર્મની વામનાઓ કાઢી નાખી, કોઈ ધર્મ માટે ન્યૂનાધિક કે શ્રદ્ધાભાવપણુ રહ્યુ નહિ થોડો વખત ગયા પછી એમાથી ઓર જ થયુ જે થવાનુ મે કલ્પ્યુ નહોતુ, તેમ તે માટે મારા ખ્યાલમા હોય એવુ કાંઈ મારું પ્રયત્ન પણ નહોતુ, છતા અચાનક ફેરફાર થયો કોઈ ઓર અનુભવ થયો અને એ અનુભવ પ્રાયે શાસ્ત્રમા લેખિત ન હોય, જડવાદીઓની કલ્પનામા પણ નથી, તેવો હતો તે ક્રમે કરીને વધ્યો, વધીને અત્યારે એક ' તુહિ તુહિ 'નો જાપ કરે છે "

એટલે શ્રીમદ્‌ના જીવનમા વીસ વર્ષ પછી નવો ભવ ઊઘડયો, નવુ દર્શન થયુ, ને પોતે દ્વિજ બન્યા

એ ઘટના કેવી રીતે બની એનુ અવલોકન કે પૃથક્કરણ કરવુ મુશ્કેલ છે આવા પ્રકારના જીવનપલટા જેને થાય છે એને એ 'અચાનક ફેરફાર' જ લાગે, નવો ભવ જ લાગે. અને એમા બીજાએ કાર્યકારણભાવ સાધવો એ મુશ્કેલ છે પણ એટલુ ચોક્કસ લાગ્યુ, કે જે પ્રતિભાશક્તિ ને જિજ્ઞાસા શ્રીમદ્‌મા હતી તેણે ધર્મસાગરને વલોવી તેમાથી આ નવનીત નિપજાવ્યુ હતુ ઉપરાત, આ અરસામા એક બીજી મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટના એ બની, કે તેમણે સં ૧૯૪૪ની સાલમા, એટલે વીસ વર્ષની વયે, લગ્ન કર્યું ને પોતાના જીવનમા એક ભારે ફેરફારની શરૂઆત કરી તેમના પત્ની તે ગાધીજીના પરમમિત્ર સ્વ ઝવેરી રેવાશંકરભાઈ મહેતાના મોટાભાઈના પુત્રી થાય આ લગ્નથી શ્રીમદ્‌ને બે પુત્ર અને બે પુત્રી હતાં, જેમાંનુ આજ કોઈ વિદ્યમાન નથી તે અહીં કહી દઈ આગળ ચાલુ

શ્રીમદે વીસમે વર્ષે આશ્રમફેર કર્યો—બ્રહ્મચર્ય છોડી ગાર્હસ્થ્યનો સ્વીકાર કર્યો ઉપર કહ્યુ એમ, મને આ એક ભારે મહત્ત્વની ઘટના લાગે છે એણે શ્રીમદ્‌ના જીવનને નવો ઝોક આપવામા એક બાહ્ય પણ અસરકારક નિમિત્ત ઊભુ કર્યું કઈ મનોદશામાં એમણે આ ફેરફારનો નિશ્ચય કર્યો એ તપાસવા આપણી પાસે પૂરતી સામગ્રી નથી જે થોડીઘણી છે તે પરથી એટલુ જણાય છે કે શ્રીમદ્ તેમના વીસમા વર્ષ સુધીમા એટલા બધા વૈરાગ્યદૃઢ નહોતા થયા કે જેથી લગ્નની જંજાળમાં પડવાનુ નિશ્ચિતરૂપે તે નકારે વીસમા વર્ષમા 'સ્ત્રીના સબંધમા મારા વિચાર' એ મથાળે કરેલી નોધમાથી આ ઉતારો તેમની ત્યારની મનોદશાનો કાંઈક દ્યોતક છે:

> "સ્ત્રીમા દોષ નથી, પણ આત્મામા દોષ છે, અને એ દોષ જવાથી આત્મા જે જુએ છે, તે અદ્‌ભુત આનંદમય જ છે માટે એ દોષથી રહિત થવુ એ જ પરમ જિજ્ઞાસા છે શુદ્ધ ઉપયોગની જો પ્રાપ્તિ થઈ તો પછી તે સમયેસમયે પૂર્વોપાર્જિત મોહનીયને (એટલે કર્મને) ભસ્મીભૂત કરી શકશે ..પણ પૂર્વોપાર્જિત હજી સુધી મને

પ્રવર્તે છે, ત્યાં સુધી મારી શી દશાથી શાંતિ થાય, એ વિચારતાં મને નીચે પ્રમાણે સમાધાન થયું સ્ત્રીના સંબંધમાં કાંઈ પણ રાગદ્વેષ રાખવા મારી અંશમાત્ર ઇચ્છા નથી, પણ પૂર્વોપાર્જનની ઇચ્છાના પ્રવર્તનમાં અટક્યો છું ”

‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’ ગ્રંથમાં આ ૨૦–૨૧મા વર્ષની નોંધ ચાર જ પાના જેટલી ટૂંકી છે તે જોતા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના આંતરયુદ્ધનું અનુમાન કરી શકાય છે એક જ દુ ખ એમાં એ રડે છે

"હે જીવ, તું ભૂલ મા સુખ અંતરમાં છે, તે બહાર શોધવાથી નહિ મળે . અત્યારે, હું કોણ છું, એનું મને ભાન નથી ”

એ ભાન આવે, એ ભૂલમાંથી નીકળી જવાય એનો ઉદ્દાન પ્રયત્ન આ વર્ષોમાં જોરથી જાગ્રત થાય છે. દરેક સાધકના જીવનમાં મારનો જય કરવાનું કોડ ને કોકરૂપે તો આવે જ છે શ્રીમદ્‌ના આ વર્ષો એવા સમયના હતાં એમ એમના જીવનની આરસી જેવી તેમની નોંધપોથી જોતા જણાય છે એ જયનું એક જ સાધન છે, અને તે અનન્ય તથા ભક્તિનમ્ર સતત જાગૃતિ અથવા અપ્રમાદ છે પુરુષાર્થમણિ રાજચંદ્રે એ અપ્રમાદ ધડો લેવા જેવી રીતે સાધ્યો હતો

આ અરસામાં એમણે ધનપ્રાપ્તિ પણ કરવા માડી હતી શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહેતા એમ, કામિની ઉપરાંત કાંચન એ જીવનું બીજું પ્રલોભન છે કવિશ્રીની એ વિષે પણ સ્પષ્ટ મતિ હતી એમાં ભૂલ ન ખવાય એટલા એ જાગૃતાત્મા હતા લક્ષ્મી વિષે એમણે એક સ્નેહીને લખેલું

" લક્ષ્મી પર પ્રીતિ નહિ છતાં કાંઈ પણ પરાર્થિક કામમાં તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડત એમ લાગવાથી મૌન ગ્રહી તે સબંધી સંગનડમાં હતો ”

પણ એ સારુય લક્ષ્મીની લાલસા કેમ રખાય ? એટલે એ જ પત્રમાં ઉમેર્યું છે

"પરાર્થ કરતા વખતે લક્ષ્મી અધાપો, બહેરાપણું ને મૂગાપણું આપી દે છે, જેથી તેની દરકાર નથી ”

તેમનો ધંધો ઝવેરીનો હતો એમની શક્તિ અજાણ્યે પણ અહીં ઝળકી ઊઠી એક-વીસમા વર્ષમાં એ આ ધંધામાં પડ્યા અને ‘ઘણા ટૂંક વખતમાં એક સારા ઝવેરી તરીકેની નામના મેળવી.’ આમ ધંધો કરતા ને તેમાં ફાવતા છતાં, તેમનું તત્ત્વચિંતન અને ઉદાસીભાવ બન્યાં જ રહેતા ધંધામાં ઘરાક સાથે સોદો પરવારીને તરત પાછા તત્ત્વની અગાધ ગુફામાં ગરક થઈ જતા તેમને વાર નહિ લાગતી પાસે જ નોંધપોથી હોય તે લઈને, આજ આપણે જે જ્ઞાનભંડાર તેમની પાસેથી પામ્યા છીએ, તે તેમાં ટપકાવતા આ નિરંતર ધ્યાન ઉપરાંત વર્ષમાં થોડોક કાળ તે ધંધામાંથી ફારેગ થઈ એકાંતમાં ક્યાંક જઈને રહેતા ને ચિંતનમનનમાં કાઢતા આપણને એમ જ લાગે કે એ પુરુષ તે મુખ્યત્વે ધંધાદારી હતા કે જગતમાં ભૂલા પડેલા જ્ઞાની પુરુષ હતા !

ધંધામાં પડતા પહેલા તે તેમના પિતાની દુકાને બેસતા, તે વિષે ‘સમુચ્ચયવય-ચર્યામાં’ તે જણાવે છે

"દુકાને મેં નાના પ્રકારની લીલાલહેર કરી છે, અનેક પુસ્તકો વાચ્યાં છે ... ત્યાં કોઈને મે ઓછોઅધિકો ભાવ કહ્યો નથી, કે કોઈને ઓછુંઅધિકું તોળી દીધું નથી એ મને ચોક્કસ સાંભરે છે"

આની પવિત્ર ભાવનાથી તે પોતાનુ કામ કરતા હતા પરંતુ તેમની મનોદશા એક અધારમય ઓરડામા પુરાયા જેવી હતી સ્વામી વિવેકાનંદે એક જગાએ કહ્યુ છે કે ધર્મોદય થતા પહેલાની ઘડી સાવ અધારમય હોય છે કવિશ્રીએ આ દશાનુ જે ચિત્ર આપ્યુ છે તે મહાત્મા ટોલ્સ્ટોયની તેની ધર્મોદયવેળાની યાદી આપે એવુ છે કવિ લખે છે

> "દુખિયા મનુષ્યોનુ પ્રદર્શન કરવામા આવ્યુ હોય તો ખચિત તેના શિરોભાગમા હુ આવી શકુ આ મારા વચનો વાચીને કોઈ વિચારમા પડી જઈ, ભિન્નભિન્ન કલ્પનાઓ કરશે, અને કા તો ભ્રમ ગણી વાળશે પણ તેનુ સમાધાન અહીં જ ટપકાવી દઉં છુ તમે મને સ્ત્રી સબધી કાઈ દુખ લેખશો નહિ, લક્ષ્મી સબધી લેખશો નહિ, પુત્ર સબધી લેખશો નહિ, ભય સબધી લેખશો નહિ મને દુખ બીજી રીતનુ છે. તે દરદ વાતનુ નથી, કફનુ નથી, કે પિત્તનુ નથી, તે શરીરનુ નથી, વચનનુ નથી કે મનનું નથી ગણો બધાંયનુ છે અને ન ગણો તો એકકેનુ નથી. પરતુ મારી વિજ્ઞાપના તે નહિ ગણવા માટે છે, કારણ એમા કોઈ ઓર મર્મ રહ્યો છે"

અને મર્મ બીજો કશો નહિ, પણ દરેક ધર્મપુરુષને જીવનના અતિમ રહસ્યરૂપ જણાતી જે બ્રહ્મજિજ્ઞાસા છે તે હતો આ એમનુ દુખ, જીવનની મૂળખોજ વિષેની આ એમની અશાતિ, સતત પુરુષાર્થથી જ ટળે, અને એ કરનાર શ્રીમદ્ હતા

ધર્મજાગૃતિના એમના આ વર્ષોમા એમને અનેક સત્સગીઓ મળ્યા કેટલાય લોકો એમની પાસે ધર્મજિજ્ઞાસાથી આવતા તેમના તે શકાસમાધાન કરતા, અધ્યાત્મશાસ્ત્રના સનાતન સત્યો પોતે જે સમજતા હતા તે તેમને સમજાવતા ગાધીજી આ વેળા દક્ષિણ આફ્રિકા હતા બેઉની ઓળખાણ તો આ અગાઉની થઈ હતી ગાધીજી માટેય આ વર્ષો ભારે ધર્મમથનના હતા દક્ષિણ આફ્રિકાના ખ્રિસ્તી સમાજમા તેમને સ્વધર્મ વિષે શકાઓ ઊઠતી એના નિવારણ સારુ એમણે શ્રીમદ્નુ શરણ ખોળ્યુ, અને, મને યાદ છે એમ, એથી જ પોતે ધર્મપરિવર્તન કરતા અટક્યા ને હિંદુધર્મમા પોતાની શ્રદ્ધા પુન સ્થાપિત થઈ, એમ એમણે ક્યાક એકરાર કર્યો છે

આમ અનેક સત્સગીઓને સાથ આપી, જ્ઞાન તથા સાધનાનું સવર્ધન કરતાકરતાં તેઓ પોતે નિશાને પામ્યા અને શાત થયા, એમ એમના. ૨૩મા વર્ષ પછીના લખાણો જોતા લાગે છે જે દુખ, જે આત્માની કળકળ, તે તેમના ૨૦મા વર્ષથી તીવ્રતાએ અનુભવતા હતા તે હવે શમી જાય છે, અને તેમનો ધીરોદાત્ત જીવનપ્રવાહ સપૂર્ણ વીતરાગપણા તરફ અવિઘ્ન વહે છે આ પ્રથમ શાતિસ્વાદ ચાખ્યાની મસ્તીમા તે વેળાના તેમના પત્રો નીચે સહી કરતા તે આવાઆવા ઉપનામો વાપરે છે 'યથાર્થ બોધસ્વરૂપ,' 'સ્વરૂપસ્થ,' 'સમાધિરૂપ,' 'બોધબીજ,' 'સમસ્થિતભાવ,' 'પ્રારબ્ધદેહી,' 'વીતરાગભાવ,' વગેરે, વગેરે તે શાતિસપાદનનો આનદોદ્ગાર તેમણે એક કાવ્યમા ગાયો છે તે અહીં ઉતારુ તો ખોટુ નહિ થાય.

> "ધન્ય રે દિવસ આ અહો,
> જાગી રે શાતિ અપૂર્વ રે,
> દસ વર્ષે રે ધારા ઉલસી,
> મટયો ઉદયકર્મનો ગર્વ રે. ધન્ય૦

> ઓગણીસેં સુડતાળીસે
> સમકીત શુદ્ધ પ્રકાશ્યું રે,
> શ્રુત અનુભવ વધતી દશા
> નિજ સ્વરૂપ અવભાસ્યું રે" ધન્ય૦

સંવત ૧૯૪૭ માં શ્રીમદ્‌ને જ્ઞાનનિષ્ઠા સાંપડી અને તે શાંત થયા—જે અંધારઓરડામાં પોતે પુરાયા હતા તેમાં જ્ઞાનસૂર્યનું કિરણ પ્રવેશતું જોયું અને એ સ્થિર થયા, શાંત થયા, જીવન્મુક્ત બનવાની હિંમત અને ધીરજ મેળવી શક્યા આ કાળ પછીના એમના લખાણો તથા પત્રોમાં આ સ્થિરતા તથા શાંતિ થોડી દેખાઈ આવે છે જે ઉદ્વેગ તથા અપ્રાપ્તિનો ખેદ અને વિમાસણ તેમના ૨૩મા વર્ષ સુધી જણાય છે તે આ કાળે શમેલાં દેખાય છે હવે પછી કવિશ્રી તેમના ઉત્તમ ભજનમાં ગાયેલા નિર્ગ્રંથપદને પામવા તરફ વળે છે ભૂલેલો મુસાફર રસ્તો શોધતો હોય ને પછી સાચો સરળ સીધો રસ્તો તેને લાધી જાય એટલે એ સ્થિર પગે તે પર વળ્યો જાય, એની જેમ હવે શ્રીમદ્ અધ્યાત્મમાર્ગે વળ્યા જાય છે તેમાં ૩૧મે વર્ષે પાછો તેમને નવો તબક્કો સર કરવાનું સૂઝે છે તેમની ટૂંકી જીવનસમીક્ષા કરતાં એક લેખક આ વિષે કહે છે

> "વ્યાપાર કર્યાને દશ વર્ષ થયાં પછી તેમને લાગ્યું, કે જે હેતુથી વ્યાપાર-ધંધામાં પ્રયાણ કર્યું હતું તે હેતુ પોતે પૂર્ણ કર્યો હતો, તેથી વ્યાપારની સાથેનો પોતાનો સંબંધ નિવૃત્તવાની ઇચ્છા તેઓએ જણાવી જ્ઞાન, ધનસંપત્તિ, સાંસારિક પદવી, કૌટુંબિક સુખ પ્રાપ્ત કરી, સંસારનો ત્યાગ કરી, સાધુમુનિનું જીવન ગાળવાની તેઓએ તૈયારી કરી." (કારણ કે, તેઓને હયાત માતાપિતા, એક પરિણીત બંધુ, ચાર પરિણીત બહેનો, બે પુત્ર, બે પુત્રી હતા.)

ધર્માનુસાર યોગ્ય ગાર્હસ્થ્યના સુવિપાકરૂપ વાનપ્રસ્થ ને સંન્યાસ તેમને યોગ્ય કાળે હવે સાંપડ્યા હતાં, અને સહજભાવે તેમણે તે ગ્રહણ કરવાનું મન કર્યું. પણ યોગ એવો, કે પછી ૩૨મા વર્ષમાં તે માંદા પડ્યા ને એ માંદગી જીવલેણ નીવડી અનેક ઉપાય ને બરદાસ્તચાકરી છતાં તેમને સારું ન જ થયું, અને તેમણે સં ૧૯૫૭ના ચૈત્ર વદી પાંચમને દિવસે દેહ છોડ્યો,—તેત્રીસ જ વર્ષનું ટૂંક આયુ ભોગવી તે સ્વધામ પધાર્યા

૨

આ પ્રમાણે આ ધર્મપુરુષના જીવનની ટૂંક કથા હું કાંઈક લંબાણથી આપને કહી ગયો જ્યારે મેં એમનો ગ્રંથ વાંચ્યો ત્યારે એ કથાની સારા પર એ જ છાપ પડી હતી કે શ્રીમદ્ સાચા અર્થમાં એક ધર્મપુરુષ હતા—જે પોતે માનતા ને સંતશાસ્ત્રના શુદ્ધ બોધ તરીકે સમજતા તેને જીવનમાં ઉતારવા મથતા. અને આ મથામણે એમના જીવનમાં કેવી ધમસાણ મચાવી મૂકી હશે એ તો તેમના ટૂંકા આયુ પરથી અનુમાની શકાય એમ જ લાગે છે કે જાણે અસત્ય સામે ઝૂઝતાં તેમણે શરીરને સાવ ઘસી નાખ્યું, એમની ચિત્તશક્તિ અને જિજ્ઞાસા તો દિનપ્રતિદિન સતેજ થતાં જતાં હતા, પણ શરીર તેની સાથે ન ટકી શક્યું—તેમની કેડે ધમસાણમાં તે વચ્ચે ભાગી પડ્યું.

છતાં જેટલું તેમણે સાધ્યું તે કાંઈ ઓછું બોધપ્રદ છે? જીવન મનન પુરુષાર્થમાં સમાયેલું છે, અને તેની પરિસમાપ્તિ માત્ર સમાજની ઐહિક પ્રાપ્તિથી નથી થતી, પણ

તેનાથી પર રહેલી એવી આત્મસિદ્ધિથી થાય છે, એ એમના જીવનનો મોટામાં મોટો બોધ હું માનું છુ આજના સંઘસત્તાના ને સમૂહબળના યુગમાં સામાજિક સિદ્ધિઓ પર આપણે સહેજે વધારે ભાર મૂકીએ છીએ અને તે યુગાનુકૂળ છે પણ એ ભાર જો આખા જીવનની વ્યાપ્તિમા યોગ્ય પ્રમાણમાં નહિ હોય તો તે વિકૃતિ જ કરશે એ આપણે જોતા જઈએ છીએ ધન, કીર્તિ, સુખ, સગઠન ઇત્યાદિની સમાજસિદ્ધિઓ એવી પરિમિત વસ્તુઓ છે કે એમને જો જીવનમા અંતિમ સાધ્યો મનાય ને એ અનુસાર વર્તાય તો પરસ્પર ઝઘડા, ઈર્ષ્યા, મદમત્સર વગેરે જાગવાનાં ને જામવાના જ, કોઈ પણ રીતે જીવનના મૂળ સિદ્ધાંત સહકારને નહિ સાચવી શકવાના, અનિષ્ટ હરીફાઈ જાગ્યા વિના નહિ રહેવાની પરિમિત વસ્તુ માટે અપરિમિત આકાંક્ષા રાખનારા અનેક જણ હોય ત્યા બીજુ શુ થાય ? એટલે આ સમાજ-સિદ્ધિઓ એ જ ને એટલી જ માનવસિદ્ધિઓ છે ને તેની પાર કાંઈ નથી એવી જે માન્યતા આજે વ્યાપતી જાય છે એ ખોટી છે, એમ શ્રીમદ્‌ના જીવનનો પ્રમુખ બોધ આજ યાદ કરવા જેવો છે

માણસે સમાજમા રહીને પોતાનો વિકાસ સાધવાનો છે એ નિયમ શ્રીમદે બરાબર જીવી બતાવ્યો હતો તેઓશ્રી ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મપૂર્વક બરાબર પાળવા મથ્યા હતા પણ એટલુ જ માત્ર માનવ્યના વિકાસને માટે પૂરતુ નથી માણસે તો દરેકને સરખી રીતે સુપ્રાપ્ય અને તેથી અનિષ્ટ હરીફાઈને કદી નહિ જન્માવનાર એવુ જે લક્ષ્ય કે આદર્શ હોય તે સાચું માનવુ જોઈએ, ને તેને પહોંચવુ એ પોતાનુ કામ ગણવુ જોઈએ અને તે લક્ષ્ય તે આત્મજ્ઞાન છે, જે માનવ્યના પૂર્ણ વિકાસની છેવટની હદ છે આ જો ધ્યાનમા રાખીએ ને એ અનુસાર આપણે સમગ્ર વ્યવહાર ગોઠવીએ તો જ સામાજિક તેમજ વૈયક્તિક જીવનમાં સમતોલપણુ, પ્રમાણબદ્ધતા, ને યોગ્ય આંકણી તથા સુખમેળ સચવાઈ શકે સમાજસિદ્ધિ ઉપરાંત કાંઈ જ નથી, એ જ આપણી ઇતિકર્તવ્યતા છે, એથી આગળનુ બધુ ધૂર્ત લોકે રચેલુ જાળુ છે કે તરંગમાત્ર છે, એવી જાતની નાસ્તિકતાના જમાનામા શ્રી રાજચંદ્રના જીવનનો આ બોધ આપણે પ્રયત્નપૂર્વક સંઘરવા જેવો છે

ધર્મ અને ધાર્મિક પુરુષોના જીવન પ્રત્યે આજ એક પ્રકારની જે ઉદાસીનતા જોવામા આવે છે એ કાંઈક સકારણ છે, પણ તે સજ્ઞાન અને સમજપૂર્વક છે એમ નથી લાગતુ આપણા દરેકમા રહેલી જડતાને કારણે કાળાંતરે ધર્મનુ જીવત સ્વરૂપ આવરણોથી ઢંકાઈ જાય છે, ક્રિયાકાંડ અને વહેમી માન્યતાઓમા તે આવીને અટકી જાય છે એ અજ્ઞાન ઉપર જીવનારા લોકો પણ ઊભા થાય છે પણ એ બધુ ધર્મ નથી આત્મા ઊડી ગયા પછી દેહને જો માણસ કહો તો આવા ક્રિયાકાંડ અને વહેમને તમે ધર્મ કહી શકો શ્રીમદ્‌ રાજચંદ્ર એવા પ્રકારના ધર્મને વરેલા નહોતા કે નહોતા તે કોઈ સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિવાળા સાચો ધર્મ જીવવાની જેને તમન્ના છે તે કદી પણ એવુ ન જ કરી શકે, એ ધર્માત્માઓના જીવનનો પ્રધાન સૂર છે આપણે જોયુ કે શ્રીમદ્‌ નાનપણથી બે સંપ્રદાયોના વાતાવરણમા ઊછર્યા ને બેઉના શુભ સંઘરી આગળ ચાલ્યા એમના લખાણોમા ક્યાય સાંપ્રદાયિક આગ્રહ કે અનુદારતા તમને જોવાની નહિ મળે વીસ વર્ષની વયે એમણે એક પત્રમા લખેલું તે એમના આખા જીવનમા રહેલી ધર્મવૃત્તિનું દ્યોતક છે

"આત્મભાવમા સઘળુ રાખજો, ધર્મધ્યાનમા ઉપયોગ રાખજો, જગતના કોઈ પણ

પદાર્થ, સગાં, કુટુંબી, મિત્રનો કંઈ હર્ષશોક કરવો યોગ્ય જ નથી. પરમ શાંતિપદને ઇચ્છીએ એ જ આપણો સર્વસંમત ધર્મ છે, અને એ જ ઇચ્છામાં ને ઇચ્છામાં તે મળી જશે, માટે નિશ્ચિંત રહો હું કોઈ ગચ્છમાં નથી, પણ આત્મામાં છું એ ભૂલશો નહિ " ધર્મ એ માત્ર માન્યતાનો કે જાહેરાતનો કે કોઈ લેબલપ્રાપ્તિનો વિષય નથી, પણ જીવનમાં જીવી બતાવવાનો, આચારનો, અનુસરણનો વિષય છે, અને એવો ધર્મ સર્વસંમત છે,—ત્યાં જૈન, વૈષ્ણવ, હિંદુ, મુસલમાન કે એવું એકે લેબલ નથી લાગેલું આ સાચા ધર્મનો મંત્ર શ્રીમદ્‌ના જીવનમાં ધ્વનિત થાય છે ધર્મપાલન એ કોઈ ગચ્છમાં હોવાપણું નથી, એ પોતાના આત્માથી ઊગતી વસ્તુ છે. આજના જીવનમાં આ વસ્તુ ભુલાઈ જવાથી આપણે કેવીકેવી વિચિત્રતાઓ આપણા સમાજજીવનમાં જોઈએ છીએ! શ્રીમદ્‌ના જીવનનો આ એક બીજો બોધ આપણે યાદ રાખવા જેવો છે સાચા ધર્મજીવન તરફ વળીએ તો વાડાબંધી ન જ રહે પ્રેમ, દયા, ક્ષમા, શાંતિ જેવી દૈવી સંપદ જ આપણને અનુશીલનયોગ્ય લાગે શ્રીમદ્‌ને એ નાનપણથી સ્વાભાવિક હતી એક જગાએ તે કહે છે

> "પ્રીતિ—સરળ વાત્સલ્ય—મારામાં બહુ હતું સર્વથી એકત્વ ઇચ્છતો, સર્વમાં ભ્રાતૃભાવ હોય તો જ સુખ, એ મને સ્વાભાવિક આવડ્યું હતું લોકોમાં કોઈ પણ પ્રકારથી જુદાઈના અંકુરો જોતો કે મારું અંતઃકરણ રડી પડતું "

આવું હૃદયમાર્દવ ન હોય તેવી ભૂમિકામાં સુખ, શાંતિ કે જ્ઞાન ન ઊગી શકે એ માર્દવ, શ્રીમદ્‌ના શબ્દોમાં કહું તો, સર્વસંમત ધર્મ છે એ ધર્મના પોતે અનન્ય ઉપાસક હતા, અને એનો તે આપણને જીવનસંદેશો આપી ગયા છે એ સંદેશાના જીવંત વાહક બનવા મથીએ તો આપણે એ ધર્મપુરુષની જયંતી યોગ્ય ઊજવી કહેવાય. પ્રભુ આપણને તેમ કરવા બળ આપો એ પ્રાર્થના સાથે, અને શાંતિથી મને વાંચતો સાંભળવા માટે ઉપકાર માની, હું બેસી જવાની રજા લઉં છું *

* અહીં શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર જયંતી ઉપર (તા. ૨૧-૧૧-૩૪ કાર્તિક પૂર્ણિમાએ) વંચાયેલું.

દર્દ દુર્ઘટ

સુન્દરમ્

(અનુષ્ટુભ)

અરે રે આ બિચારીને જુઓ કૈં કંઈ થાય છે,
નાકનું ટેરવું કેવું વળાકા શત ખાય છે! ૧

ઊડે છે અહીંથી ત્યાં ને ત્યાંથી એ આવતી અહીં,
મારા દીવાનખાનામા દીવાની દર્દથી બની. ૨

બેસતાં ગુલદાને ત્યાં તીવ્ર આઘાત પામતી,
સ્વચ્છ આ શ્વેત શય્યામાં કારમા કંપ વામતી. ૩

છબીની પરીને ગાલે અડતાં ઊડી જાય છે,
મારા સુશ્રીક આ ખંડે લીલા કુશ્રીક થાય છે. ૪

છાતી છે હાંફતી બેદમ, પાંખો પૂર્ણ વીંઝાય છે,
લચે છે આંખના ડોળા કીકી ટગુટગુ થાય છે ૫

જીવડો દેહ છોડીને ધસવા બ્હાર ધાય છે,
વિશ્વના વૈદ લોકો હે, દર્દ એનું કળાય છે? ૬

દવા છે દર્દની સ્હેલી, દર્દ દુર્ઘટ જાણવું.
પ્હોંચાડો આવી એ જ્યાંથી, માખી એ બાજરૂતણી. ૭

કળાનું ક્ષેત્ર

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

કળા અને નીતિ વચ્ચે કેવો સબંધ હોય એની ચર્ચા ઘણીવાર થાય છે કળા શ્રેષ્ઠ કે નીતિ શ્રેષ્ઠ એ સવાલ પણ અનેક ગોટાળા ઉત્પન્ન કરે છે કળા એ નીતિનુ જ એક અંગ છે, એમ કેટલાક લોકો પ્રતિપાદન કરે છે, ત્યારે બીજા કેટલાક બરાબર એની વિરુદ્ધ જઈ કહે છે કે નીતિ એ જ કળાનુ એક વિશિષ્ટ અંગ છે. કળા એ વ્યાપક સાર્વભૌમ વસ્તુ છે નીતિ એ એક પ્રાતનો જ વિચાર કરે છે. આમ સદાચાર અને સદ્ અધરુ છે વચ્ચેનો વાદ બહુ ચાલ્યો છે

બેમાથી વ્યાપક ક્ષેત્ર કોનુ એટલો જ સવાલ હોય, તો એ સવાલનો અંત સહેજે આવી શકે એમ છે કેમકે, કળાનુ ક્ષેત્ર કલ્પનાપૂરતુ જ છે, જ્યારે નીતિનુ ક્ષેત્ર જીવનવ્યાપી છે જીવન કરતા બહોળુ આપણે કશુ કલ્પતા જ નથી. વાસ્તવિક જીવન અને આદર્શ જીવનનો સામટો વિચાર કરવાની જેની શક્તિ અથવા ટેવ છે, તે જીવન કરતા ઉચ્ચ અથવા વ્યાપક એવુ ક્ષેત્ર કોઈ કાળે સ્વીકારવાનો નથી કળાનો વિસ્તાર કલ્પના અને ભાવના બહાર જઈ જ ન શકે

પણ આ નિર્ણય ઉપરથી એવુ અનુમાન કાઢવાની જરૂર નથી કે સદભિરુચિએ સદાચારને અકિત જ રહેવુ જોઈએ.

કળા અને નીતિ એ પરસ્પર નિરપેક્ષ છે એમ માની શકાય એ પરસ્પરવિભિન્ન તો છે, પણ પરસ્પરવિરોધી નથી ઊલટું, જ્યારે એ પરસ્પરવિરોધી થાય ત્યારે નિશ્ચિત જાણવુ, બેમાથી એક અથવા બન્ને ભાન ભૂલ્યા છે, સ્વધર્મથી વિમુખ થયા છે, અને તેથી વ્યર્થ છે કળાને નીતિની ભાષામા સિદ્ધ ન કરી શકાય, નીતિને કળાની ભાષામા ઉદ્દીપિત ન કરી શકાય પણ કળાને નીતિની કસોટી ઉપર કસી શકાય, અને નીતિને પણ કળાની કસોટીએ ચડાવી શકાય

સચ્ચિત્ અને આનંદ આ ત્રણે વસ્તુ એક જ પરબ્રહ્મના પાસા છે એ ખરુ, છતા એક પાસાને બીજા પાસાનુ રૂપ ન આપી શકાય તેથી ત્રણને સ્વતત્ર રીતે માનવા પડે છે. સત્ય શિવ સુદરમ્ આ ત્રણને જો એક જ રૂપ આપી શકાત, તો ઋષિઓએ આ ત્રિવિધ ગૌરવ ન જ કર્યો હોત સત્ય જ્ઞાનરૂપ છે, શિવ આચારપ્રધાન છે, અને સુંદર અભિરુચિને વ્યક્ત કરે છે.

કલ્પનાના ક્ષેત્રમાં અભિરુચિ અથવા કળા સર્વોપરિ છે. તત્ત્વજિજ્ઞાસાના ક્ષેત્રમા સત્ય સર્વોપરિ છે. ત્યારે જીવનના સાર્વભૌમ ક્ષેત્રમા શિવ અથવા નીતિ શ્રેષ્ઠ છે

આજના કેવળ કળાના ઉપાસકો આ ત્રણે વચ્ચે જાણે વિરોધ હોય એમ પહેલેથી માની લે છે. તેઓ કળાના એકાગી સ્વરૂપને સર્વશ્રેષ્ઠ માને છે અને એના તાબામા જીવનને સોપવા માગે છે. આમ પોતાના ક્ષેત્રનુ અતિક્રમણ કરીને કળાને જ જીવનનું વ્યાકરણ બનાવવાનો

પ્રયત્ન તેઓ કરતા હોય ત્યારે જો કોઈ એમને રોકે, તો 'એ અબળા ઉપર અત્યાચાર થાય છે, નીતિ શિરજોર થઈ છે' એવી બૂમાબૂમ કરી 'परित्रायतां परित्रायताम्'ના પોકાર કરે છે કલ્પનાનુ ક્ષેત્ર છોડી જીવનક્ષેત્રમા કળાની આણ વર્તાવવા માગનાર આ 'સામ્રાજ્યવાદીઓ જ્યારે સ્વાતંત્ર્ય, સ્વરાજ્ય અને સ્વયનિર્ણયની વાતો કરે છે, ત્યારે એમના દંભ અથવા આગ્રહીપણાનુ આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતુ નથી

જીવન પ્રત્યે સાવ બેદરકાર થઈ જેઓ ફક્ત કલ્પના કેળવે છે, તેમણે ફક્ત કલ્પનાપૂરતી જ સહાનુભૂતિ માગવી જોઈએ એના બદલામા જીવનમા પણ કલ્પનાપ્રવીણને માટે જ્યારે તેઓ ઉચ્ચ સ્થાન માગે છે, ત્યારે તેઓ સમાજ ઉપર અત્યાચાર કરે છે શેલીના કાવ્યોનાં વખાણ આપણે જરૂર કરીએ, પણ એની કાવ્યશક્તિથી અંજાઈ જઈ આપણે એના જીવનના સ્ખલનો પણ રૂપાળા જ હતા એમ કહેવા બેસીએ તો આપણે જીવનનો દ્રોહ કરીએ ઓસ્કર વાઇલ્ડની નવલકથાઓ લોકોને રોચક લાગે છે એટલા માટે એમને જીવનશિક્ષણમા સ્થાન આપવાની કોઈ વાત કરે તો તેને કલામત્ત જ કહેવુ જોઈએ. કલાપી કાવ્યરસિકોનો ભલે રસેશ્વર હોય, પણ એટલા માટે એ આદર્શ રાજા હતો અથવા આદર્શ પતિ હતો અથવા આદર્શ પ્રેમી હતો એમ કોઈ કહેવા જાય, અથવા યુવકોને કલાપીની ઉપાસના બતાવે તો તેની સામે વાંધો જ ઉઠાવવો જોઈએ પ્રેમનુ ઉદાત્ત સ્વરૂપ જાણ્યા વગર પ્રેમની વાતો કરનાર ઘણા જ મળી આવે છે સાચો ઉપાસક જીવનમા વીરધર્મને અનુસરે છે એ સિદ્ધાંતને ઊંધો કરી, આસક્ત થવામા જ જાણે બધી બહાદુરી આવી જાય છે અને આશકનુ વેવલાપણુ દરગુજર કરવુ જ જોઈએ એ જાતનો આગ્રહ રાખનાર લોકો દયાને પાત્ર ભલે હોય, આદરપાત્ર તો તેઓ નથી જ જીવનની દૃષ્ટિએ કલાપીની કિંમત ખૂબ ઊંચી છે, એ વિષે શકા નથી પણ એનુ કારણ જુદુ છે મનના વિકારોને દબાવવા એ ખૂબ પ્રયત્ન કરતો હતો, મેલને એ મેલ તરીકે ઓળખતો હતો કલાપીની નિખાલસતા અદ્ભુત હતી. મલિન વાસના સામેના યુદ્ધમા જેઓ આખર સુધી ફાવ્યા એટલાની જ કદર કરાય એવો જીવનશાસ્ત્રનો નિયમ નથી વીરતા વિજયથી જ સિદ્ધ થાય છે એમ નથી વીરતા તો સતત પ્રયત્નમા રહેલી છે, સત્યનો, આદર્શનો, સદાચારનો ઇનકાર ન કરવામા રહેલી છે.

સત્યનિષ્ઠા, સદાચાર અને સદભિરુચિ આ ત્રણેના સાહચર્યથી જ જીવન સમૃદ્ધ અને કૃતાર્થ થાય છે એ સમજનાર કળા તે જ સાચી કળા એ સમજનાર નીતિ તે જ સદાચાર *

---

* એક જૂની નોંધ.

ઈનામી વાર્તા

'વાસુકિ'

ઘણે વરસે અચાનક અહીં શહેરમા કિશોરને ભાળીને મનમા હુ અરધોઅરધો થઈ ગયો, પણ કોઈ નહિ ને અહીંની આજકાલની એક યુવતી જોડે એને ઊભેલો જોઈ જાણે એને તોપને મોઢે ચડેલો દેખતો હોઉં એમ તરત બીજી ક્ષણે જ હુ ધાક ખાઈ ગયો વાતાવરણ પ્રસન્ન હતુ એટલુ જરી આશ્વાસન હતુ

બેબિલોના બાગના પશ્ચિમ તરફના મડપો જેને આકર્ષે છે તેને જરી વધારેપડતા આકર્ષે છે, અને ખાસ આંખવાળા લોકો ત્યાથી પ્રવેશે છે એટલુ જ નહિ પણ નીકળે પણ છે ત્યાથી અને એ ભાગની આખી રચના જ એવી છે કે જાણે કુદરતના ઊંડાણમાથી તમે બહાર આવતા હો એમ મનને લાગ્યા વિના ન રહે હુ ધધાદારી માણસ કોક દિવસ ફરવા જાઉં ત્યારે સહજ એ તરફ પગલા વળી જાય અને બગીચાઓમા જોવાનું—બગીચાઓમાં ત્યા જોવું એ કરતા જોવાવાનુ સૂત્ર લઈને ઘણો ભાગ જતો હોવાથી જોવાનુ ક્ષેત્ર બહોળુ, રગીફાઈરિગરનુ અને છતા વિમાગે પડેલુ જ રહે છે—ઘણીવાર ઘણુઘણુ જોયુ છે, પણ આજનુ દૃશ્ય તો તદ્દન વા—ન—વા! અને તેમા પણ મારા જૂના લગોટિયા મિત્ર કિશોરને આ બધી ઇદ્રજાળમા ફસાયેલો જોઈને મારા હોશકોશ ઊડી ગયા

લીલોછમ ભરચક મડપ, વચ્ચે છાયાચિત્ર જેવી બે પુરુષસ્ત્રીની આકૃતિઓ ને પશ્ચાદ્ભૂ રગે છાંટેલા આકાશની. વાસ એક ઊંચે રહેલો સૂરજ આથમના પહેલા વાદળાના બાકોરામાથી કિરણરગોનો વિશાળ વીંઝણો રચી શુ નુ શુ કરવા ધારતો હતો તે સમજાતુ નહોતુ મેઘ-ધનુષની કમાનો સીધી કરવા જતા છટકી ગઈ હોય એવી રગછટા બધે રેલાઈ હતી અને આ બધા વચ્ચે મારો મિત્ર કિશોર! બાળો ને ભોળો!!

હુ અચબામા એકાએ ડૂબકી મારી લઉં તેટલામા તો પેલી યુવતી મડપમા ભરાઈ ગયેલો સાડીનો છેડો જેમથી ખેંચી લઈ નીચે ઊતરવા માડી કિશોરે નીચા નમીને બાંક પર પડી ગયેલું છાપા જેવુ કઈક હાથમા લીધુ ને ઉતાવળોઉતાવળો બોલ્યો

'આ તમારુ વર્તમાનપત્ર!'

'હા!' કરીને એણે પૂઠ વાળી અડધી પળના એ પ્રશ્નસૂચક વળાંકમા આંખના અને ચહેરાના ડાબા ભાગના રગોને સૂર્યકિરણના વીંઝણાએ એવા પ્રજાળ્યા કે એનુ જાણે એને પોતાને જ ભાન થઈ જવાથી એ 'થેન્ક્યુ સર' એમ ઠસ્સાથી બોલી, ને જોયુ ન જોયુ કરી મોઢું ફેરવી લઈ ઝટપટ પગથિયા ઊતરી ગઈ.

સાથે, મને ખાતરી હતી કે પૂછ્યા પછી કિશોર કઈ એવુ કબૂલ કરવાનો નહોતો, પણ સાથે એનું હૃદય પણ નીચે ઢગલો થઈ ગયુ લાગ્યુ સામે કોઈ પ્રચડકાય વાદળાએ સૂરજનેય એવો ઢાંક્યો કે કિરણોનો રંગવીંઝણો કાગળના ચીની પખાની પેઠે સમાઈ ગયો. પવનના એક સુસવાટાએ આવીને મડપની વેલને કોઈ ગાંડીની લટોની જેમ વીંખી નાખી.

આકાશના કાળા ધાબાની ભો આગળ કિશોરની છાયાછબી કોઈ કરુણ શિલ્પ જેવી ઊપસી રહી

મેં એને ખભે હાથ મૂક્યો ત્યારે એણે પેલી યુવતીની દોડી જતી મોટર પાછળથી દષ્ટિને ખેચી લીધી ને ગુનેગાર હોય એમ મારી તરફ જોઈ રહ્યો

'કેમ, સાહેબ, ઓળખાણુ પડે છે કાઈ?'

'એમ સાવ માણુસમાથી મને શા સારુ કાઢી નાખે છે?' અને અવાજ સમો કરીને બોલ્યો, 'અહીં આવડા શહેરમાં તારો પત્તો ક્યાથી મેળવવો? અહીં આવ્યો તોયે ગામડે હતો ને હતો, એટલો જ દૂર!'

'તે અહીં બેખિલોનામા પત્તો શોધના નીકળ્યા હશો!' અને મારી ટકોરનો એ ખુલાસો આપે તે પહેલા મેં બીજુ પણ સભળાવ્યુ, 'આ આપણુ ગામડુ નથી કિશોર, અહીં બે ડગલા ચાલતા પહેલા તારે મારા જેવા અહીંના અનુભવી કનેથી ચાર વાત આગળથી જાણી લેવી જોઈએ'

'પણ આ ત્રણ દિવસથી આવ્યો છુ, તે તારી નપાસ કર્યા વગર રહ્યો હોઉં તો કહેજે ને કે મારો વાક છે અને ત્રણ દિવસે પણ તુ મળી ગયો એ ઓછુ છે?'

'હવે મળ્યા એ શા કામનુ?'

'કેમ?'

'કેમ શુ? એ તો સારુ છે તે, ભાઈસાહેબ, એ બોબ્ડ હેર ન હતા નહિ તો પછી મને શુ મારા જેવા હજારને મળત તોયે તમારો પત્તો ન લાગત,' મેં પરખાવ્યુ જ છેવટે

'પણુ છે શુ?'

'વાહ! કિશોર મારો ડાહ્યોડમરો!'

એણે સ્થિરતાથી મારી મજાકને ગળી જઈને ફરી પાછુ પૂછ્યુ,

'પણુ છે શુ?'

એના હાથમાથી વર્તમાનપત્ર ઝૂટવી લઈને મેં એના પૂઠા તરફ જોયુ

'આ ચારુસ્મિતા રતો!'

'ચારુસ્મિતા કેરી વળી?' અને એ પણ કઈ નવુ જ જોતો હોય તેમ પૂઠા પર સફાઈથી લખેલુ નામ જોઈ રહ્યો, દોડી જતી મોટર પાછળ દોડાવી હતી તે જ નજરથી

પણુ એની આખી વાતમા કાઈ માલ ન નીકળ્યો ગામડેથી અહીં નોકરી માટે આવ્યો હતો માર જેવા ચાર ઓળખીતાપાળખીતાને મળી ક્યાક લાગવગ ચલાવવાનું કહી દિવસનો બાકીનો વખત શહેરના જુદાજુદા સ્થળો જોવા નીકળી પડતો કિશોર વિષે આગળથી જ કહી દેવાની જરૂર હતી કે એ નાનપણથી જ મોજીલા સ્વભાવનો. બુદ્ધિશાળી પણુ ઓછો નહિ સજોગોને લીધે કૉલેજનુ એનાથી પૂરુ થયુ નહિ, નહિ તો...નહિ તો શા માટે? આમ પણુ એની જુદાજુદા ક્ષેત્રોમા પહોચ સાધારણ પ્રકારની નહોતી

બીજે દિવસે સવારે મોડામોડા ઊઠીને કિશોર કાલવાળુ વર્તમાનપત્ર વાચતો બેઠો હતો ત્યા સુમિત્રા ચા લઈને આવી.

'કેમ કિશોરભાઈ, ચારુસ્મિતા આગળ આ ચા ભાવશે કે તમને?'

'શુ તમેય!' અને બોકથી મારી તરફ એકવાર નજર ફેરવી એને કહેવા લાગ્યો,

'સુમિત્રાભાભી, તમે પણ શું એને વાદે જેમતેમ લઈ પડો છો? એને તો વાતનું વતેસર કરવાની આદત પડી છે. હું મારે નવરો કામધધાવગરનો ફરતો હતો. બેબિલોનના બાગ વિષે પણ ઘણુંબધું સાંભળ્યુ હતુ. ત્યાં જતો હતો. અને આ ચારુસ્મિતા લખ્યુ છે તે જ એ છોકરી કે કોણ તેની કાંઈ આપણને ગમ નથી! હુ પગથિયા ચડવા જતો હતો ને એ ઊતરવા કરતી હતી. આથમણી તરફથી બધા રગ એની ઉપર પડતા હતા તે એના ચહેરાએ લાંબીવાર ઝીલવા જોઈએ એમ પવનને લાગ્યુ કે શુ, પણ સામે માગ જોવાને આવતો જોઈ મોઢા પર સૌ દર્યભાનથી ઊપજતા સંકોચનો રગ ઉમેરી એ ઝટપટ ઉતાવળે ઊતરી જવા કરતી હતી ત્યા સાડીનો છેડો મંડપના સળિયામા ભરાયો. મે જરી મદદ કરી ને આ છાપુ આપવા કર્યું, ' પણ એટમા ને એટમા એણે નહિ લીધુ. શુ તમારા શહેરના લોક માનવાળા!'

મારી તરફ ફરીને સુમિત્રા બોલી, 'લાગે છે તો સાચુ! પણ આ છેડો ભરાવાનુ તો તમે 'શાકુતલ'માંથી વાચ્યુ હતુ ને સિવાય આપણે તો કયાય એમ જ્યાત્યા છેડો ભરાયાનું સાભળ્યુજોયુ નથી' અને કિશોર તરફ ફરીને બોલી, ' જુઓ, આમને તો હુ થોડુઘણુ ભણેલી પણ ચાલી, પણ તમે લાવો તો હવે આવી નવા નામવાળી ધડધડાટ 'શાકુતલ' વાંચે એવી લાવજો હ!'

આ પીતાપીતાયે કિશોરનુ વાચવાનુ કામ તો ચાલુ જ હતુ. સુમિત્રાની શિખામણ એણે સાભળી કે નહિ તે કોણ જાણે, પણ વચ્ચેથી જ એ બૂમ પાડી ઊઠયો,

'મહિનાની ચિંતા તો ટળી, ચાલો!'

'કેમ કઈ નોકરીની જાહેરાતથી આશા આવી કે શુ?' મે પૂછ્યુ

'ના, ના, આ તો આ 'પરિન્દા'ના તત્રીએ આવતા અઠવાડિયાના અંકની ઉત્તમ વાર્તા માટે પચાસ રૂપિયાનુ ઇનામ જાહેર કર્યું છે.'

'તે તમને મળી ગયુ!' મેં જરી કટાક્ષમા કહ્યુ, 'આપણે નાનપણમા લખતા તે વાર્તાઓ જુદી ને આ જુદી. અહીં તો કેવકેવા ધુરધર...'

'હવે એનુ તો જોઈ લેવાશે...તારી કને સારા કાગળ હોય કોરા, તો આપને.. અને સુમિત્રાભાભી, કલાક પછી બીજા એક પ્યાલા માટે હક્ક નોધાવી રાખુ છુ'

અને ખરેખર એણે વાર્તા લખી. તોબાહ માણુમ! કાગળની સાથે લડતો હોય એમ બેત્રણ કલાક સુધી એણે ધૂણીધૂણીને કલમ વીંઝયા કરી અને તે જ દિવસે વાર્તા 'પરિન્દા'ના તત્રીને પહોચતી પણ કરી દીધી. નાના હતા ત્યારે અમે છેલ્લી પાટલીએ બેસી વાર્તાઓ લખતા, આગલા પિરિયડમા લખતા અધૂરી રહેલી વાર્તા એકની બીજો પૂરી કરે, એમ પણ ઘણીવાર કરેલુ. પણ એવુ તો સૌ કોઈ લખે છે. કહેનારે વાજબી જ કહ્યુ છે કે અમુક ઉમ્મર થાય એટલે મોઢા પર ખીલ થાય છે તેટલી જ કુદરતી રીતે અમુક ઉમ્મરે સૌ કોઈને સાહિત્ય સર્જવાનું પણ થઈ આવે છે, પછી તે કવિતારૂપે, નાટકરૂપે કે વાર્તારૂપે. પણ મેં તો વેળાસર એ લત છોડી દીધી અને અહીં કાગળની દુકાન ખોલી ધધામા જ સાર ગણ્યો. જાણે એમ મન વાળ્યુ કે કાગળ પર સાહિત્ય સર્જવા કરતાં સાહિત્ય માટેનાં સાધન પૂરાં પાડવાનુ આપણે માટે સર્જાયું છે. કિશોરે પણ ત્યારપછી કદી વાર્તા કે એવું લખ્યુ હોય એવો ખ્યાલ નથી. પણ આ વાર્તામા તો એણે કમાલ કરી.

ઇનામ તો જાણે મળ્યું જ, પણ તંત્રી તરફથી બીજી એવી વાર્તાઓની માગ આવી વાર્તા વિષે બીજા વર્તમાનપત્રોમાં પ્રશંસાત્મક વિવેચન પણ આવ્યું

શહેરમાં નોકરી માટે આવેલા નવા માણસને આપણે નિરાશાત્મક મુરબ્બીવટથી કહીએ એમ મેં પણ એને 'મળી રહેશે નોકરી,' 'આ પણ તારું જ ઘર છે ને?' 'જમાનો જ એવો છે,' એમ ઘણુંઘણું કહીને એની પ્રતિભાને ઓળખ્યા વિના એનું અપમાન કર્યું હતું એમ મને લાગ્યું અને આ વાર્તાઓવાળી વાત આટલે પહોંચી એ જોઈ મેં તો એના ધંધા વિષેની ચિંતા છોડી દીધી પણ એ પોતે હજી અસ્વસ્થ હતો

'કામધંધાનું તો હવે ઠીક છે,' કહી એણે મને એના કાવતરામાં શામેલ કર્યો. પણ મારે એને કહેવું પડ્યું.

'એની મેં ભાળ કાઢી હતી કહું છું, વાત જવા દે અહીં તને આટલી નાણાંની પણ સફળતા મળી એ જ તારું ભાગ્ય બાકી, બહુ આગળ જવામાં સાર નથી ને આજની છોકરીઓ! આ, તને કહી રાખું છું, પછી કહીશ કે કીધું નો'તું, આ ચારુસ્મિતા બહુ પ્રતાપી સ્ત્રી છે હો!'

'પ્રતાપી! એમ હોય તો વધારે સારું પણ એ તમારા હજારો વિશેષણોનું વિશેષ્ય તો 'સ્ત્રી' છે ને? એ ગમે તેવી હોય, એ પોતે સ્ત્રી છે એ બસ છે'

આવું બધું એણે કહેલું ફરી કહેતાં પણ મને પૂરું નહિ આવડે 'પરિન્દા'માંની એની પ્રખ્યાત વાર્તા 'પુરુષ અને સ્ત્રી'માં એણે એ જ કહ્યું હતું એક માલદાર ભરવાડની છોકરી કોઈ અજાણ્યા યુવાનના પ્રેમમાં પડે છે એટલા ઉપર એણે વાત રચી હતી ઊંચે ટેકરી પર એ ઘેટાં વચ્ચે ફરતી હતી તેને જોઈને કે પછી મોજથી જ આ યુવાન ગાવા લાગે છે, 'પાદડી, છેડો ઢળકતો મેલ્ય! અલી પાદડી ' અને પછી થોડીવારે ઊંચે જુએ છે તો ઘેટાની શીંગડીમાંથી ઓઢણું છોડવવા એની પાછળ બૂમ પાડતી એ દોડતી હોય છે ઉપર ચડી ઘેટાને પકડી એની શીંગડીમાંથી ઓઢણું છોડાવવામાં યુવાન મદદ કરે છે, ને આખો વખત 'પાદડી, છેડો ઢળકતો મેલ્ય!' એમ 'પાદડી' બોલતાં લહેકા કરીને ગાયા કરે છે અને એવડી ખીજથી છોકરી રડી જાય છે ત્યારે એનું પ્રત્યેક આંસુ ચૂમી લઈ એને ગજી કરી દે છે પણ આખો વખત એનું લહેકાદાર ગીત તો ચાલતું જ હોય છે. છેવટે માજનું દશ્ય આપ્યું છે તે માંગથી ઉતાગય એમ નથી ટેકરી પર વૃક્ષકમાન નીચે મેઘરંગ્યા આકાશની ભો આગળ બને ઊભાં રહે છે પુરુષ અને સ્ત્રી કિશોરે પોતે કરેલા એના વર્ણનમાંથી ઉઠાવીને જ બેબિલોના ગાર્ડનવાળી મડપની વાતમાં મેં રંગ પૂર્યા છે કિશોરના એ પ્રેમીઓ વચ્ચેની થોડીક ઘટના સાંભળ્યા સરખી છે

એની નમણી દૃષ્ટિ વિશ્વાસપૂર્વક યુવાનની આંખોને અઢેલીને થંભી અને ધ્રૂજતા હોઠને સ્થિર કરવા એને બોલવું જ પડ્યું

'મારે માં છે, બાપ છે, ભાઈઓ, બહેનો, સૌ છે અમારે તો ઘેટાં પણ ગણ્યાં ગણાય એમ નથી બધું હતું, પણ આમ સૂરજની સામે મારી પડખે એક પળ પણ ઊભા રહીને 'પાદડી' કહીકહીને ખીજવનારની મને આવડી ખોટ હતી એ તો અત્યારે જ સમજાયું.'

અને બધા રંગોનો એક રંગ આંખમાંથી રેલાવતો એ નાચી ઊઠ્યો,

'પાદડી, છેડો ઢળકતો મેલ્ય! અલી પાદડી .'

આખું વાતાવરણ કિશોરે એવું પ્રસન્નમંગલ ચીતર્યું હતું કે દુનિયાના ગમે તે પ્રદેશનાં કે ગમે તે સમયના વિવિધ બાહ્ય આલંબનો અને ઉપાધિઓમાંથી દૂર ખેંચી લીધેલા એવા માત્ર પુરુષ અને સ્ત્રી એ એકમેકને માટે શું છે તેનો દૂબહૂ ખ્યાલ આવે. માનવતાના એક મંગલદર્શન સિવાય વાર્તામાં અત્યારની દૃષ્ટિએ કંઈ ઝાઝું હતું નહિ. પણ એ દર્શન યુગયુગના જાતઅનુભવ પછી કોઈએ વ્યક્ત કર્યું હોય એવી સહૃદયતા અને તીક્ષ્ણતા કિશોરે એમાં પૂરી હતી

ગતે આવીને એણે પોતાના પરાક્રમની વાત કરી એ જ મંડપ નીચે રસ્તા પર એ મોટરમાં બેસવા જાય છે ને હું જઈ ચડ્યો કહ્યું કે આ વર્તમાનપત્ર તમારું જ છે ને તમારે લઈ લેવું જોઈએ, પછી તમે એનું ફાવે તે કરો—મને આપશો તો હું..."

"પણ એ મારું છે જ નહિ," અને શોફરને ગાડી હાંકવા એણે ઇશારો કર્યો, "'પદ્મિની' કરતાં સારાં પત્રો બીજાં કમ નથી" અને એ જ વખતે એની પેલી બાજૂ બેઠક પર પડેલા છાપા પર મારી દૃષ્ટિ પડી, 'પુરુષ અને સ્ત્રી'વાળો જ અંક હતો

મેં કહ્યું 'તમે ના કહો છો પણ જુઓ આ રહ્યું તમારું નામ પૂંઠા પર, પેલા મંડપ નીચે પડી ગયેલું '

એણે નામ જોયું, 'ક્યાં પડી ગયેલું?' કહી મંડપ ભણી જોયું, અને પોતાના નામને સાર્થક કરી મહેજ મલકાઈ પણ વધારેપડતી ભેટ અપાઈ ગઈ હોય એમ સ્મિતને વાળી લઈને કડકાઈથી બોલી, 'એક નામવાળા તો અહીં હજારો આવતા હશે. માધુ, ચલાવ' માધુ પાછળ જોવાનો અવિનય કર્યા વગર માત્ર બે કાનનો જ હક્કપૂર્વકનો લાભ ઉઠાવતો હતો તે જરી પાછળ ફર્યો અને 'બાઈ'ના ગુસ્સાને શોભે એવા જ દમામથી મારી તરફ હાથ લંબાવી બોલ્યો 'ભલા માણસ, જિકર કશાલા? મલા દ્યા ' પણ એને મેં ભળતો જ 'પુરુષ અને સ્ત્રી'વાળો અંક આપ્યો અને એની નોંધ લઈને એ નીચે કાંઈ પડી ગયું હોય એ જોવાને બહાને મોટર ઊપડ્યા પછી પણ મોઢું બહાર કાઢી પાછળ જોઈ રહી મંડપના પગથિયાં ચડતાચડતાં મેં એ જોઈ લીધું હું માનું છું કે એનું ચાલત તો એ મોટરમાં દોડી જવા કરતા મંડપ નીચે ઊભા રહેવાનું પસંદ કરત,—આથમતા સૂરજની સામે, એક સ્ત્રી તરીકે

'એક પુરુષને પડખે!' વચ્ચે હું બોલી ઊઠ્યો

એ જરી છોભીલો પડી ગયો. પણ તરત આત્મશ્રદ્ધાથી બોલ્યો 'તું ગમે તેમ કહે મેં કંઈ નવું કહ્યું નથી એ દિવસે અમે પ્રથમ મળ્યા ને એના મોઢા પર રંગોની છટાને પણ પ્રાણ અર્પતી જે પલક માટેની લાલસાતૃપ્તિ હતી તે જ મેં 'પુરુષ અને સ્ત્રી'માં યુવાનને પડખે ઊભેલી ભરવાડબાલાના શબ્દોમાં ઉતારી છે તને ને મને ખબર પડે તે કરતાંય એને એ વિશેષ સમજાઈ ગયું હશે ફેર માત્ર એટલો કે એ પોતાનો ભાવ કહે નહિ કે કહી શકે નહિ, ને મેં ચોરની માફક એની ભીતરની એ વાત પ્રગટ કરી દીધી એણે મોટર ઊપડ્યા પછી મારી તરફ જોયું તેમાં એ જ શબ્દો હતા 'ચોર!' 'ચોર!'

મેં એને અટકાવ્યો, 'તું તો મેસ્મેરિઝમની કે હિપ્નોટિઝમની વાત કરતો હોય એમ લાગે છે બધું આ વીસમી સદીમાં વાસ્તવિક લાગતું નથી હજી ચેતે તો તને કહી રાખું છું કે આ વીસમી સદીની છોકરીઓ અજબ માયા છે, એ એટલી બધી બુદ્ધિશાળી અને વાસ્તવિકતાપ્રિય છે કે સૈકાઓજૂની એમની આસપાસ વિંટળાવવામાં આવેલી આસમાની

(romance)ની એમની પાસે આશા રાખીશ નહિ. આ ચારુસ્મિતાની જ વાત લે. એને બેબિલોનના ગાર્ડનમાં જ તારા જેવા, તને પણ ટપી જાય એવા કેટલા મળતા હશે? અને એ એક બેબિલોનમાં જ જઈને બેસી રહેતી હશે એમ માને છે? નિશાળ કે કૉલેજ, જ્યાં જતી હોય તેમાં, સિનેમામાં અને બીજી જાહેર જગાઓએ એને કેટકેટલા ને કેવાકેવા માણસો મળતા હશે! પછી તું તારે ભ્રમણામાં રહેવું હોય તો રહ્યા કર કે એ એક તારું જ અખંડ ધ્યાન ધરી રહે છે.

હું બોલતા બોલી ગયો, જરી ભાષણની ધૂનમાં આવી ગયો હતો પણ તરત મને લાગ્યું કે મેં એના અંતસ્તલ પર કપરો આઘાત કર્યો હતો.

'પરિન્દા'ના બીજા અંકમાં કિશોરની 'અનંત ક્ષણ' નામની વાર્તા પ્રગટ થઈ એણે હજારોનાં હૈયાં નિચોવ્યાં હશે. પહેલી વાર્તા જેટલી પ્રસન્ન અને મંગલ હતી તેટલી જ આ કરુણ અને અમંગનિરાશાભરી હતી. એમાં નાયક પ્રિયતમાને સમજાવે છે:

'ભૂંસી નાખ, ભૂંસી નાખ, આયુષ્ય ઉપરથી આ આટલી ક્ષણને ભૂંસી નાખ તારા કુટુમ્બની ખાતર, તારા પૂર્વજીવન ખાતર, ભાવિ જીવનની આશાઓની ખાતર. પાટી પર ખોટો આંકડો પડે તેને મહેતાજીની ધાકે નાનું બાળક ઝાઝા પ્રયત્ન વગર આસાનીથી ભૂંસી નાખે છે એમ જ વળી.'

'નાનું બાળક!.. ખોટો આંકડો!.. મહેતાજીની ધાક!.. આસાનીથી!.. હવે તું બધ કરીશ? આ એક ક્ષણને ભૂંસી નાખું તો પછી બાકીમાં રહ્યું શું? આ એક ક્ષણ માટે તો સત્તર વરસ સુધી મહાકાળને આરે મેં અનિમિષ રાહ જોઈ છે.'

'તો આ આટલી ક્ષણ પર મુસ્તાક રહીને બીજા સિત્તેર એમ ન કાઢી શકે?'

'ન શકું એ પ્રશ્ન કેવો? પણ તું ક્રૂર શા માટે થાય છે? એની વ્યથા, એનો ભાર, એની મૃત્યુનદી, કશાનો તને ખ્યાલ છે? ભારેલું સ્ત્રીત્વ એકવાર સ્વીકારીને એને શમાવી દેવું, એનો શો અર્થ તે સમજે છે જરી?'

'તેથી તો કહું છું આ ક્ષણને ભૂંસી નાખ. કાળના લહેરતા મહાસાગરમાં એક ટીપાને પકડી રહેવામાં માલ શો? આયુષ્યમાં એવી તો લાખોકરોડો ક્ષણો આવશે ને જશે, બધાની પાછળ ઘેલા ન થવાય.'

'આખું આયુષ્ય એ કે ચાર ક્ષણોનું જ બનેલું હોય છે. બસ, હવે તો મને મળે આવી એકાદ અનંત ક્ષણ અને મૃત્યુ.'

પછી નાયકનાયિકાનું શું થયું તે પૂછશો નહિ. બધું 'પરિન્દા'માં પ્રગટ થઈ ગયેલું છે, ને એ વાતોવાતોને મેં કોઈ આખરાણું રહ્યું છે. આ વાર્તા વિષે પાછળથી સાંભળ્યું હતું કે એના એક પ્રાંતમાંથી બીજા પ્રાંતમાં ભાષાંતર થતાં ગયાં ને છેવટ 'પરિન્દા'ના જ કોઈ બાઈન્ડ પત્રમાં પરપ્રાંતની ઉત્તમ વાર્તા તરીકે એના નવા સુભાષિત લેખાગમાં દર્શન થયાં હતાં.

એક રાતે મેં ઘેર આવીને કિશોરને અભિનંદન આપ્યાં: 'ભાઈ, તારામાં પણ કોઈ વશીકરણવિદ્યા જેવું લાગે છે. એ જ મંડપ નીચે એ જ ચારુસ્મિતા 'પરિન્દા'નાં પાનાંથી આંસુ લૂછાવતી આજે વિનવતી હતી.'

'હું કહું છું ને કે એ દિવસના અમારા આકસ્મિક મિલનમાં બધું જ મને સ્પષ્ટ

દેખાઈ ગયું હતું મને એ બધુ વ્યક્ત કરવાનો જોગ છે, ને એને નથી એટલુ જ. એ ગાજના અનુભવની પકડમાંથી એ છૂટી શકે એમ નથી પણ પોતાના ભાવને મોકળાશથી વ્યક્ત કરતા એને વખત લાગશે જગત જ એવુ ગ્યાયુ છે કે ધ્યેયનો ખરો રસ્તો છોડીને તમારે આટીઘૂટીઓમા આખડતા જ જવુ પડે પણ હુ રસ્તો મોકળો કરવાની જ પેરવીમા છુ'

એ આ બોલ્યો ત્યારે કોઈ જાદુગર જેવો મને ભાસ્યો બરોબર ગણતરી પ્રમાણેના ચોક્કસ પરિણામો લાવવા માટે એકેએક દમ લેતો હોય એવી એની મુખમુદ્રા હતી.

'પરિન્દા'મા પછી તો એની ત્રીજી ને ચોથી ને પછી પાચમી એમ એક પછી એક વાર્તાઓ આવતી જ ગઈ. દરમ્યાન મારા કાગળના કારખાનાની સ્ટેશનરીની શાખાને અગે કેન્વાસરનુ કામ પણ એને ફાવે તેટલુ એ કરતો ત્રીજી વાર્તા 'અનત ક્ષણ'ના લખનારે લખી જ ન હોય એવી બુલદ આશાભરી હતી એમા આદર્શના ગગનસ્પર્શી ધબકાર હતા. ખુદ કાળ (સમય) મરે છે પણ પ્રેમ કદી મરતો નથી એવી એમા ઘોષણા હતી પછીની વાર્તા 'આત્મહત્યા' તે તીણો કટાક્ષ જ હતી મુદ્રા નામની નાયિકા પોતે થઈને નાયક હરીન્દ્રના હૃદયમા પ્રવેશે છે ને પછી એને છેહ દેવા પ્રયત્ન કરે છે

'મુદ્રા, ભૂલી ગઈ, તુ જ કહેતી હતી ને કે તુ મારા હૃદયના ઊંડામા ઊંડા ભાગમા પ્રવેશી ગઈ છે ' પણ મારુ હૃદય તો તેં ભાગી નાખ્યુ ! ભલે ! પણ એમા રહેલી તારી જાતને પણ તેં ભાગી નાખી. તારી આ આત્મહત્યા માટે તને તુ શી રીતે માફ કરીશ?'

હરીન્દ્રનો આવો કાગળ મુદ્રાને મળે છે અને રખે પોતે એને આઘાત લગાડે ને અતે પોતાનો પણ ઘાત કરે એ ડરથી એની કને દોડી જાય છે, અને વાર્તાનો સુખી અત આવે છે

એક સવારે કિશોર વિજયી યોદ્ધાની માફક દાદર ચડતો ઉપર આવ્યો 'કેમ, છે કઈ?' મે પૂછ્યુ અમે ઑફિસમા જવા માટે મોડુ ન થાય તેથી જમતાજમતા જ વાત ચલાવી.

'એ તો તમારી આ સ્ટેશનરીના ઑર્ડર લેવા ગયેલો .' અને એ પાણી પીવા થભ્યો વચ્ચે પાણી નાકે ચડી ગયુ ને ઉધરસ ખાવા લાગ્યો એટલે પીરસતાપીરસતા સુમિત્રા બોલી, 'તમને ચારુસ્મિતાએ સભાર્યા ખરા!'

'હ ! બોલ, ઑર્ડર કેટલા લીધા આજે? કે પછી સુમિત્રા કહે છે તેમ જ?'

'અંબુધાર પર ગયો હતો,' અવાજ ઠેકાણે લાવીને એણે કહ્યુ

'ચારુસ્મિતાને ત્યા?—જો, તને કહુ, આ તેં ઠીક ન કર્યુ તુ ગમે તેવો પ્રતિભાશાળી એ કબૂલ. પણ છેક એટલે સુધી પહોચી જવાની જરૂર ન હતી

'તમારી શિખામણ બધ કરશો? કહો, કહો, કિશોરભાઈ, ક્યારે ભાભી લાવો છો?' સુમિત્રાથી ન રહેવાયુ અને વેળાસર એ કિશોરની બહેન પણ બની ગઈ

'તુ ખોટો ગભરાય છે કેમ હુ કઈ માણસ નથી તે કશુ સમજુ જ નહિ? અંબુધારને બારણે એ મોટરમા બેસવા આવતી હતી ત્યા પગથિયા આગળ જ મેં એને રોકી અને પૂછ્યુ કે સ્ટેશનરી જોઈતી હોય તો મને કહે એણે એવી તો તુમાખીથી મારી સામુ જોયુ કે મને થયું કે ક્યા મે આટઆટલી વાર્તાઓ પાછળ સમય ગુમાવ્યો!'

'નહોતો કહેતો?'

'એમને બોલવા તો દો પૂરુ,' સુમિત્રા બોલી

"પછી તોયે મે ફરી પૂછ્યુ. અને એનો મિજાજ હાથમાં ન રહ્યો. બોલી, 'મારે કંઈ પણ જોઈએ તો નોકરો મારફત હું મગાવી શકુ છું માફ કરજો' શી કદી ભાવહીનતા!"

'પણ તમે તમારુ નામ નહિ કહ્યુ ?' સુમિત્રાએ કિશોરને ચિંતાથી પૂછ્યુ

"નામ આપવામા શી મઝા ? પણ હુ એ વાત પર જ આવુ છુ. પછી મેં પણ કહ્યુ 'નોકરો મારફત જ ચીજો મેળવવાનો તમને મહાવરો હોય તો મારે કંઈ કહેવુ નથી માફ કરશો' અને તરત જ હુ પાછો ફરી ગયો, મારી છેલ્લી વાર્તામા સુમત વિદ્યુલ્લતાની બારીએ જરી ડોકયા પછી વળી જાય છે તેમ"

'સુમતની જેમ ? એને તો તમે પછી નદીકિનારે આપઘાત કરવા મોકલ્યો છે!' સુમિત્રા ચોંકી ઊઠી

'પણ મને તો આ વિદ્યુલ્લતાએ બચાવી લીધો એ ડગલા ચાલ્યો એટલે ડેકાણે આવી ને બોલી—વધારે મોટા પણ કૃતિમ જોસવાળા અવાજથી, 'ઠીક ત્યારે, તમારી ઑફિસનુ એડ્રેસ નાખતા જાઓ ફાવશે તો બીજે કરતા તમારે ત્યાંથી મગાવશુ' અને પછી મેં સરનામાની ચબરખી આપી તે માધુને લઈ લેવા એણે કહ્યુ ત્યારે એ બરોબર ચારુસ્મિતાની પેઠે જ મલકાઈ, પોતાની કુશળતા પર, મારી શક્તિની દીનતા પર"

'કઈ નહિ, એ તો પણ હવે તમારી ઉપર કાગળોના વરસાદ વરસવાના!' સુમિત્રા બોલી

'હુ વાર્તા લખીશ,' કહી કિશોર એ બપોરે ઑફિસે નહિ આવ્યો. 'મૂઝવણ' નામની એક નાની તોફાની વાર્તા સાજ થતામા તો એણે તૈયાર કરી દીધી. સુહાસિની નામની એક કુમારી પ્રથમ પ્રેમપત્ર લખવા માટે કલમ ઉપાડે છે ને એના હૃદયમા જે જે ઊર્મિઓ ઊઠે છે તે એણે એક નાનકડા સરળ વાક્યમા જ સમાવી હતી.

'હુ મારી જાતને ઓળખુ તે કરતા તમે વધારે સારી રીતે ઓળખો છો, પછી હું તે તમને શુ લખુ ?

મેં કહ્યુ, 'વાર્તા સુદર છે 'પરિન્દા'પ્રિય લોકો તને મુબારકબાદી આપશે'

'જાય એ સૌ જહાન્નમમા! મારે પોતે એને એવુ સૂચન આપવુ નથી કે એ મારા એડ્રેસનો ઉપયોગ કરી પત્ર લખે એમા મને સુરુચિનો ચોખ્ખો ભગ જણાય છે આ વાર્તા પ્રગટ નહિ થાય'

અને બીજી વાર્તા લખવી એમા શુ ? બીજી સવારે એણે 'કદી નહિ, રે! કદી નહિ!' નામની વાર્તા લખી ને 'પરિન્દા'મા એ પ્રગટ પણ થઈ એ વાર્તા રૂપકાત્મક હતી આશાની સભરતા અનુભવ્યા પછીના નૈરાશ્યથી એ ઊભરાતી હતીઃ પળચૂકયા એ પ્રેમી પછી કદી જ મળી શકતા નથી એની કરુણગાથા એણે ઉતારી હતી

તે પછીના એક માટે 'આવતી કાલ વિનાની આજ' નામની વાર્તા એણે માડી હતી ત્યાં 'આ તમારી ચારુસ્મિતાનો પત્ર' કહેતી સુમિત્રાએ જઈને એના કામમા ખલેલ કરી.

'હવે તમે રોજ રોના ચીડવો છો ? મને તમે ચીડવશો, રડાવશો તો યાદ રાખજો તમારે, આખા જગતને પણ મારે આસુએઆસુએ હૈયા હાલવવા પડશે આ વાર્તા એકવાર પૂરી તો થવા દો'

'ના, પણ, મશ્કરી નથી જુઓ આ!'

અને કાગળ વાચીને કિશોર શુ ઉલ્લાસમા આવી ગયો! "જુઓ, ભાઈસાહેબ, પેલી 'મૂંઝવણ' વાત આપણે દબાવી રાખી તે ઠીક જ કર્યું ને ? નહિ તો એમાંનુ સુહાસિનીનું જ વાક્ય અહીં નવેસરથી શી રીતે જોવા મળત ?"

એણે આ ચારુસ્મિતાના પ્રકરણમા અમારાથી પડદો રાખ્યો જ નહોતો સુમિત્રાએ મોટેથી કાગળ વાચ્યો

'હુ મારી જાતને ઓળખી શકુ તે કરતા વધારે સારી રીતે તમે મને શી રીતે ઓળખી ગયા ? એ સાજે પેલા મડપ નીચે, ભરવાડની છોકરીના હૃદયમા જાગે છે (પુરુષ અને સ્ત્રી) તેવી ઊર્મિઓ મારા હૃદયમા જાગી હતી એની તમને શી રીતે ગમ પડી ? અને એ 'અનંત ક્ષણ'ની પ્રાપ્તિ માટે મેં મારુ આયુષ્ય રાહ જોઈજોઈને ગાળ્યુ છે એમ મને સમજાય તે પહેલા તમે શી રીતે જાણી લીધુ ? 'આત્મહત્યા' વાચીને તો હુ ધ્રૂજી ગઈ હતી. હુ મુગ્ધા છુ એમ તમે કહેવા માગો છો ? તો તમારી ભૂલ છે. હુ એવી રીતે તમારા હૃદયમા પ્રવેશવા ક્યારે આવી હતી—એવુએવુ મને થયુ પણ એ સવારે મને, તમારી જ વાર્તાની વિદુલ્લતા પેઠે, તમને હાકી મૂકવાની તક મળી ત્યારે મને કંઈ સમજ પડી હશે, કહો ! પણ હુ વિદુલ્લતા છુ એમ તમે કહેવા માગતા હતા ? એણે તો સુમતને તિરસ્કારનો તે શબ્દ સુદ્ધા ન કહેલો, ને હુ ? ચાલો આત્મપ્રશસા નહિ કરુ આ કાગળ તમને લખુ છુ તે મારી જ કુશળતાને આભારી છે એ તમે પણ કબૂલશો બાકી તમે તો 'કદી નહિ, રે કદી નહિ !' કરીને બેસી ગયા એ જ'

પછી એ બેની વચ્ચે કાગળવ્યવહારનુ બહુ લાબુ ચાલ્યુ પ્રમાણમા વર્તારો ઓછી થતી ગઈ જોકે વચ્ચેવચ્ચે 'પરિન્દા'મા એકાદ ચમકતી વાર્તા આવી જતી

બેબિલોનના ગાર્ડનના એમના મડપ તળે એ ઘણીવાર મળતા, અને સાથે ફરતા, એમના અને વાર્તા કરતા ફિરોઝની સાથે ફરવુ એમનુ, વાર્તા કરવી, એ આટલા સમય દરમ્યાન ખાસ અધિકાર જેવુ થઈ ગયુ હતુ લોકોમા ખાસ કરીને 'પરિન્દા'ના 'વાચકવૃંદ'મા ગણગણાટ શરૂ થઈ ગયો કે અમુક વાર્તાલેખક અમુક શિક્ષિત કન્યા જોડે પરણવાનો છે

અને ખરેખર 'ચારુકિશોર લગ્ન' એવા મથાળા સાથે એક સુદર સમાચાર વર્તમાનપત્રો નગરમા વહેંચાયા પણ ખરા અને 'પરિન્દા'એ પણ પોતાના માનીતા લેખકનો અભ્યુદય વાછી અભિનદન આપ્યા

કોઈ કોઈએ આત્મોક્તિઓ પણ કરી

'વાર્તા લખે એટલે શુ ગઈ ગયુ ? એમ તો અગારે ભાનુ શાક સમારવાથી સમારી જાણે છે !'

'ચારુસ્મિતાને કોઈ પૈસેટકે સુખી એવો ભણેલોગણેલો વર ન મળ્યો તે આ છાપાવાળાને ..?'

'ભાઈ, આજના છોકરા ક્યા જઈને ઊભા રહેશે તે જ સમજાતુ નથી !'

'કોણ જાણે કોનો છોકરો છે ? ક્યા એના ઘરબાર હશે ? એવાને તે સ્ત્ના પરથી હાથ ઝાલીને પરણી બેસાતુ હશે ? એવા તો ઘણાય રખડતા આવે છે'

પણ કોઈ કહેતુ નહિ કે ત્યારે પરણવામા ખાસ કરીને જોઈએ શું ચારુસ્મિતા સૌને એક જ જવાબ આપતી, 'મારે એ છે એથી મારાની ગરજ નથી હુ પાછી બહુ મારી!'

સાજની ગાડીમા બને કોઈ સારે ઠેકાણે પ્રથમ માસ માટે ચાલ્યા જવાના હતા. એની તૈયારી થતી હતી

'જતા પહેલા એક વાત જરી પૂછી લેવાની છે,' મે કહ્યુ. 'મારા ટેબલના ખાનામાં

વાર્તા પડી છે તે 'પગિન્દ્રા'ને મોકલી આપુ કે?' હુ લગભગ એના સેક્રેટરી જેવો થઈ ગયો હતો

'ના, ના જોજે મોકલતા '

'એ પૈસા મળશે, કામમા આવશે શો વાધો છે ?' મેં દલીલ કરી

ચારુસ્મિતા સુમિત્રા જોડે વાતો કરતી હતી તે વચ્ચે બોલી પડી, 'નથી જોઈતા પૈસા'

કિશોરે આશ્ચર્યથી અને સહેજ ગુસ્સાથી—કદી નહિ ને આજે—મને કહ્યુ, 'તેં એમ માન્યુ હતુ કે પૈસા માટે મેં લખ્યા કર્યું છે?'

'નહિ? હુ તો કહુ છુ બીજી પણ વાર્તાઓ લખે તો સારુ'

'અરે! વાર્તાઓ તો છેસ્તો જ્યારે જીવનમાં કંઈ નહિ રહે ત્યારે વાર્તાઓ પાછી કયા ચાલી જવાની છે? જે જીવી ન શકાય તેને આપણે કલ્પિત પાત્રો મારફત જીવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ આપણા જ પાત્રોના જીવનનો દશમો ભાગ આપણા જીવનમા ઉતારવા આપણે ક્યારે પ્રયત્ન કર્યો? મારી હમણાહમણાંની વાર્તાઓના નાયકો—મેઘનાથ, પર્ણકેતુ, મન્જુલ જાણે મારી હાસી કરી રહ્યા છે. 'પુરુષ અને સ્ત્રી'માના યુવાનના આદર્શને તો પહોચુ, પછી વાર્તાઓ તો છેસ્તો! ચાલ, ચારુસ્મિતા, 'છેડો ઢળકતો મેલ્ય?"

એમને સ્ટેશને વળાવી આવીને ટેબલનુ ખાનુ ખોલીને મે અદર તૈયાર પડેલી વાર્તા વાચી એમા નાયક ધનજ્ય પોતાના પરાક્રમોની પરપરાથી શશિલેખાનો પ્રેમ મેળવે છે ને એને પરણે છે પણ એમા શશિલેખાનુ પાત્ર એવુ છે કે શરૂઆતમા એ ધનજ્યને પરાક્રમમા પ્રેરે તેવી છે, પણ પછી પરાક્રમી ધનજ્ય આગળ એનુ વ્યક્તિત્વ એટલુ દબાઈ જાય છે કે ધનજ્યના પ્રત્યેક કાર્યમાથી વિશિષ્ટ ગુણનુ દર્શન કરી તે પોતાનો વિકાસ સાધે છે આમ ધનજ્ય કોઈએક કાર્ય કરે એટલે એનુ માનવ્યની દૃષ્ટિએ જે કંઈ મૂલ્ય હોય તે ચકોર શશિલેખા પકડી લે અને પોતામા પચાવી જાય ધનજ્યને થાય છે કે શશિલેખાના સ્વતત્ર વિકાસ ખાતર એણે પરાક્રમો ખેડવાનુ બધ કરવુ જોઈએ, કારણ કે એના કાર્યમાંથી *આત્મસૂચન મેળવ્યા વિના શશિલેખાને ચાલે જ નહિ તો સૌ અસહ્ય સ્થિતિ ઊભી થાય* એવી છાયાને શુ કરે? અને એની આગળ પરાક્રમ કે પ્રેમ એવી દ્વિધા ઊભી થાય છે ..વાર્તા આગળ વાચતા થભીને હુ વિચારમા ઊતરી પડ્યો કે શુ કિશોરે પોતે ચારુસ્મિતાને પોતા તરફ એનામા પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવા વાર્તાઓ દ્વારા આત્મસૂચન આપ્યા હતા? હવે એ આત્મસૂચનોનુ ફળ મળી ગયુ એટલે અને ચારુસ્મિતા પોતાની વાર્તાઓના સ્ત્રીપાત્રોના પડછાયા સમી ન બની જાય માટે એ વાર્તાઓ લખવાની ના પાડે છે? મને થયુ કે વિદ્વાનો કહે છે કે સૌ કળાનુ મૂળ જાતીય (sex) સવેદન છે એ વાત સાચી છે કિશોરના જાતીય જીવનમા હવે વાર્તાકળાની ઝાઝી જરૂર રહી નહિ પછી શા માટે એ એને વળગી રહે?

અને મને ખાતરી હતી કે આ મોજીલો યુવાન પોતે ઇનામની વાર્તા લખી ત્યાંથી ચારુસ્મિતાને મેળવી એ દરમ્યાનની આ રસિક વાત કદી લખવાનો નથી એટલે જેવીતેવી પણ મારે જ એ લખવી જોઈએ.

એ શા માટે લખે?

એને એનુ ઇનામ મળી ગયુ હતું.

સોશિયાલિઝમ વિષે કંઈક

ડૉ. સુમન્ત મહેતા

જગતમાં લાખો વિચારકો એવા છે કે જેમને હાલની સમાજવ્યવસ્થા ગાંડી, ઘેલી, અન્યાયી, અને અસહ્ય લાગે છે આજના સમાજમા થોડા માણસો એટલા બધા સાધનસંપન્ન છે કે તેમને નાણાનુ શુ કરવું તે સૂઝતુ નથી અને બીજી બાજૂએ લાખો કરોડો માણસોને ખાવાના સાસા પડે છે અમેરિકા બધા દેશો કરતા વધારે પૈસાદાર ગણાય છે, ત્યા કપાસ અને ઘઉંનો પાક એટલો બધો ઊતર્ં છે કે એ બન્ને ચીજોને બાળની પડી છે, અને હાલમા જ ખબર આવે છે કે આ શિયાળામા ૨ કરોડ માણસોને માટે રાષ્ટ્ર તરફથી ખાવા—રહેવા માટે યોજના કરવાની છે ૧૨ કરોડની એકંદર વસ્તીમાથી ૨ કરોડ ('મુબઈ ટાઇમ્સ,' ૨૯–૧૦–૧૯૩૪)

જે સ્થાપિત ધર્મો છે તેના મદિરો, દેવળો કે મસ્જિદોમાથી અગર તેમના ધર્માચાર્યો કે પૂજારીઓ તરફથી જનસમાજને કેટલી પ્રેરણા મળે છે તે પણ આપણે જાણીએ છીએ

સમાજના બંધારણમા સમાનતા પ્રેમભાવ (અહિંસા) અને બધુત્વનુ કેટલુ સ્થાન સચવાઈ રહ્યુ છે તે પણ આપણા જોવામા દરરોજ આવે છે

આ બધી અવ્યવસ્થા, પ્રેમનો અભાવ, સ્વાર્થને અપાતુ મહત્ત્વ ટાળી શકાય તેવા અજ્ઞાન, ગદવાડ, અનારોગ્ય અને પીડા, કલેશ અને કુસપ આ સર્વેને દૂર કરવા માટે લાખો માણસો આતુર છે, તેમ કરવા માટે પોતાની બધી શક્તિ અર્પણ કરવાને ઝખી રહ્યા છે

ઘણાઘણા પ્રયોગો થયા છે, ઘણી યોજનાઓ છે ઘણા માને છે કે રાષ્ટ્રનો વહીવટ એટલે રાજકીય સત્તા મેળવીશુ ત્યારે જ આપણે સમાજવ્યવસ્થા સુધારવામા સફળ થઈશુ તે રશિયામા થયેલા અથવા ચાલતા સુધારા બતાવે છે કોઈ કહે છે કે હિંદમા ૯૨ ટકા જેટલી વસ્તી નિરક્ષર છે ત્યાસુધી સુવ્યવસ્થાની વાતો કેવળ નિરર્થક છે અને કોઈ કહે છે કે તમારુ આધ્યાત્મિક બળ કેળવો એટલે જગતમા ઈશ્વરનુ સામ્રાજ્ય સ્થપાશે, માણસોમાં ઈશ્વરના ગુણો ઊતરશે, ઈશ્વરી શક્તિ આવશે, આજે કલ્પી ન શકાય એવુ તેજ મનુષ્યમાત્ર મેળવી શકશે.

× × ×

સોશિયાલિઝમનો અર્થ સમાજવાદ નથી શબ્દો વાપરીએ એટલે મૂળ ભાવનાને અમુક મર્યાદા અથવા સકોચમા બાધી લેવી પડે સોશિયાલિઝમ એ એક 'વાદ' નથી, એ ધર્મ છે, ઉચ્ચ જીવન છે દરેક માણસ જે સમાજવાદી અગર સામ્યવાદી કહેવડાવે છે તે ઉચ્ચ જીવન ગાળે છે એવુ કહેવાનો મારો આશય નથી પણ જે માણસ સોશિયાલિઝમનુ રહસ્ય સમજે છે તે તેના સિદ્ધાન્તોમા ઊંચામા ઊંચા આદર્શો જોઈ શકે છે, અને તેને અમલમા મૂકવાના એટલે જીવનમા ઉતારવાના માર્ગો જાણે છે તે પ્રમાણે કરવાના તે પ્રયત્નો કરે છે કે કેમ અને તેમ કરવામા તે કેટલે અશે સફળતા મેળવે છે એ જુદો પ્રશ્ન છે

અંગ્રેજ કવિ બ્લેઈક એક સૂત્ર કહ્યુ છે, તેનો ખૂબ ઊડો વિચાર કરવા જેવુ છે

" Religion is politics and politics is brotherhood "

ધર્મ એટલે રાજકારણ અને રાજકારણ એટલે બધુત્વ છે

સ્વામી વિવેકાનદે કહ્યુ છે કે જો તમારે ઈશ્વરને સાધવો હોય તો મનુષ્યસેવા કરો: "If you want to find God serve Man " આ સેવાને હું રાજકારણ કહુ છુ મારી દૃષ્ટિએ ધારાસભા અને મહાસભા એ બન્ને મનુષ્યસેવા કરવાના સાધનો છે પણ રાજકારણમા ધર્મ જેવો એ સહેલુ કામ નથી તેને માટે સાધના કરવી પડે છે, અથવા જેને તપશ્ચર્યા કહે છે તેનો આશરો લેવો પડે છે ધૂણીનો તાપ નહિ એ તો સૌ સમજે છે પણ દુષ્ટ અને સ્વાર્થને બાળી નાખવાની ધૂણી ખરી, અને તે પ્રકારની તપશ્ચર્યા

બીજા એક કવિએ કહ્યુ છે

" None can usurp this height
But those to whom the miseries of the world
Are misery, and will not let them rest "

ખરો સોશિયાલિસ્ટ તો એવો હોય કે જેણે બુદ્ધભગવાનની માફક જગતના દુ ખોને પોતાના કરી લીધા હોય, જેનુ હૃદય બીજાના દુ:ખોથી રડ્યા કરતુ હોય અને સુખ કે શાતિ ભોગવવા ન દે આપણા આર્યસસ્કારોનુ એક મહત્ત્વ એ છે કે આવા દુ:ખોના કારણો શોધી કાઢ્યા પછી અને તેના નિવારણોના તત્ત્વો શોધીને એવા તપસ્વીઓ પોતે સુખદુ ખથી અને અશાન્તિથી પર થઈ શકે છે

તપસ્વી કે ઋષિ એવા પ્રચલિત શબ્દો હુ વાપરુ છુ તેમા એવો જરા પણ ભાવ નથી કે બે, ત્રણ, ચાર કે દસ હજાર વર્ષ પહેલાના તત્ત્વચિંતકો આપણા કરતા અતિ ઉત્તમ હતા, જેમના જેવા માણસો આ યુગમા પાકી શકે જ નહિ હુ તો તેનાથી ઊલટુ એવુ માનનારો છુ કે ડુગર દૂરથી બહુ રળિયામણા લાગે છે અને આજના જગતમા એવી વ્યક્તિઓ છે જેમનુ જ્ઞાન, ચારિત્ર્યબળ અથવા આધ્યાત્મિક શક્તિ એ પુરાણા મહાત્માઓના જેટલા અથવા તેનાથી વધારે છે જૂના વખતના મહાત્માઓ સર્વગુણસપન્ન હતા જ નહિ, તેવુ હોવાનો તેઓ દાવો પણ કરતા નહોતા, માત્ર આપણે આપણી હાલની નબળાઈને લીધે અને ગુલામી દશામાથી ઉદ્ભવેલી પોતાની પામરતાની ગ્રન્થિ (inferiority complex) ને લઈને તેમને વિશે અતિશયોક્તિ કરી ગયા છીએ વીરપૂજા સ્વાભાવિક છે, આવશ્યક છે, પણ તેનો અતિરેક અધોગતિએ પહોચાડે છે

× × ×

સોશિયાલિઝમનુ મુખ્ય લક્ષણ તો ભ્રાતૃભાવ છે, જેને ગાધીજી અહિંસા તરીકે ઓળખાવે છે પુરાણા ગ્રીસના લોકો સૌન્દર્યના પૂજક હતા, પણ તે સૌન્દર્યનો અર્થ સત્ય પણ થઈ શકે છે ઊંડો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે સત્ય, સૌન્દર્ય, અહિંસા, પ્રેમભાવ એ દરેક શબ્દમા બધાનો સમાવેશ થઈ જાય છે હવે આ બધુત્વ, પ્રેમભાવ, અહિંસાની લાગણી એવી તીવ્ર હોવી જોઈએ કે સામા માણસને તેની પ્રતીતિ થાય, પ્રેમભાવ આખમાથી

નીતરતો હોય, બીજાંના દુ ખોથી આપણા સ્વાર્થી ગણી જાય, અને તેમને સહાય કર્યા સિવાય ચેન ન પડે દુ ખીની સેવાથી જ પરમસુખ અને શાન્તિ મળે

સોશિયાલિઝમનુ બીજુ તત્ત્વ એ છે કે દરેક વ્યક્તિએ પોતાની બધી શક્તિનો લાભ સમાજને આપવો મનુષ્યોમા સરખી શારીરિક કે માનસિક શક્તિ હોતી નથી દરેક માણસની જરૂરિયાત સરખી છે શરીરે જબરા માણસના મનમાં કદી એવો વિચાર ન આવે કે બીજા આટલુ જ કામ કરે છે હુ શા માટે વધારે ભાર ખેચુ? બુદ્ધિવાળો એવો ન હોય કે જે પોતાને ઊંચો માને, અગર પોતાની બુદ્ધિનો લાભ બધાને ન આપે, અર્થાત્ દરેક માણસ બીજાની ઊણપોને પૂરી પાડવામા મથી રહે અને એવુ કરવામા આનદ માને પોતા અને બીજા વચ્ચેનો ભેદભાવ ભૂલે

કોઈ મસ્કરી કરીને કહેશે કે આ તો નવા મહાત્માઓ, supermen ની સૃષ્ટિની કલ્પના છે મનુષ્યનો સ્વભાવ, તેની વૃત્તિઓ, તેની શક્તિઓ ઘણા સુધરી શકે અને વધી શકે એવી શ્રધા જેને ન હોય તેને માટે સોશિયાલિઝમ છે જ નહિ સોશિયાલિઝમ નવી સૃષ્ટિ પેદા કરવા માટે છે, વધારે શક્તિવાન સ્ત્રીપુરુષોની સૃષ્ટિ, જેમાં તેમના સદ્ગુણો પણ ખીલશે. જ્યા જ્યા પ્રજા પરતત્રતામાથી મુક્ત થઈ છે—રાષ્ટ્રીય કે ધાર્મિક, કે સામાજિક— ત્યાની પ્રજા દરેક રીતે સુધરી છે. આપણા જ યુગમા વિચાર કરો જાપાનીઝ પ્રજાનો. તેમના કદ પણ બદલાયા અને તેમના બધા ગુણોનો વિકાસ થયો નવુ તુર્કી, નવુ રશિયા, અને હુ તો કહુ કે નવુ હિંદ છેલ્લા દસ વર્ષમા છોકરા અને સ્ત્રીઓનો વિકાસ કેટલો થયો છે? અને હજી તો આપણે મુક્તિને પહેલે પગથિયે ચડ્યા છીએ

કવિ લોરેન્સે કહ્યુ છે કે The world is waiting for a new great movement of generosity, or for a great wave of death આ જગતસા બધુત્વ અગર ઉદારતાની ભરતી થશે અથવા સત્યાનાશ ફેલાઈ જશે આખા યુરોપ અમેરિકામા અદેખાઈ, હરીફાઈ, અવિશ્વાસ અને શસ્ત્રમજ્જનનુ વાતાવરણ ચોમેર ફેલાયુ છે અને તાડવનૃત્ય ગમે તે ક્ષણે શરૂ થઈ જાય એવા ચિહ્ન છે તે છતા આત્મ-શુદ્ધિ, આત્મવિકાસ પણ સાથે સાથે થઈ રહ્યા છે આપણા યુગમા દુષ્ટતા વધતી જાય છે, સહૃદયતા પણ વધે છે. મૂડીવાદની અતિશયતાથી માઠામા માઠા ફળ જનસમાજે ચાખ્યા છે. હવે ઝેરનુ મારણ શોધવામા પ્રજાશક્તિ ખર્ચાઈ રહી છે

મનુષ્યની સામાન્ય જરૂરિયાતો વિશે ચર્ચા નહિ કરી લગ્ન અથવા mating ની ભૂખ ખોરાકના કરતા અનેક દરજ્જે વધારે તીવ્ર છે. પણ તે ઉપરાત દરેક મનુષ્યમાં સ્વાર્થરહિત સેવાની ભાવના છે, દરેક મનુષ્યમા ઉત્પાદક શક્તિ છે, તે એના સ્વભાવમા છે એને ઉત્પાદન કર્યા વિના ચેન પડતુ નથી એ તેની રમત છે, આનંદ મેળવવાનો માર્ગ છે તે માર્ગે એણે કળાઓ ખીલવી છે, જ્ઞાન વધાર્યુ છે, વિજ્ઞાનની શોધ ખોળ કરી છે અને આજે મોટરને કલાકના ૩૪૫ માઈલની ઝડપથી દોડાવે છે મધુર સગીત અને તોપો નૃત્યના કિરણો અને ચિત્રકળા એ બધા એક જ શક્તિમાથી પેદા થાય છે પણ કરોડો માણસોનુ જીવન અજ્ઞાન, ગરીબાઈ અને રોટલાની શોધમા વીતી જાય છે. દુ ખના ડુગરોના ભાર નીચે આ ઉત્પાદન શક્તિનો વિકાસ અટકી પડે છે જો પ્રજાને સારુ અનુકુળ વાતાવરણ મળે

તો દરેકની શક્તિ ખીલે અને તેનો લાભ સમસ્ત જનસમાજને મળે આજે ખોટી હરીફાઈ છે તેને બદલે સહકાર જામે, અને જ્યાં જરૂરિયાતો પૂરી પડતી હોય ત્યાં લોભને માટે સ્થાન જ નથી.

પણ આ કાલ્પનિક સ્વર્ગ શી રીતે મળે? આપણે નરકનો અનુભવ તો લઈ રહ્યા છીએ. મૂડીવાદી વ્યવસ્થાથી થતો ભયંકર અન્યાય પણ અનુભવીએ છીએ સોશિયાલિઝમ વિશે રૂડા અને ભૂડા બન્ને રિપોર્ટ સાંભળ્યા છે ત્યારે આપણે કરવું શું? સોશિયાલિઝમથી આપણી સ્થિતિ સુધરશે ખરી?

આ પ્રશ્નનો જવાબ મિડલટન મરેએ બહુ સારી રીતે આપ્યો છે એ કહે છે કે "હા, તમે તેમાં જોડાઓ પણ સાથે સાથે એ નિશ્ચય કરજો સોશિયાલિઝમમાં જે ઉત્તમ ઉદાત્ત તત્ત્વો હોવાં જોઈએ તે ન જુઓ તો નિરાશ થશો નહિ, અને જે તત્ત્વોની ખામી લાગે તે દાખલ કરવા માટે તનતોડ પ્રયાસ કરજો"

આકાશના તારા બહુ દૂર અને ઊંચે છે, તેવી જ રીતે આપણા આદર્શો પણ ઊંચા હોઈ દૂર છે દરેક માણસે તેને પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરવાનો હોય આદર્શોને નીચા પાડવાનો માર્ગ કાયરનો છે એમર્સને ઠીક કહ્યું છે કે 'Hitch your wagon to the star' તમારા ગાડાને તારા સાથે જોડો એ સબબથી કોઈ દિવસ ઊંચા ચડશો બહુ નહિ તો થોડા ઊંચા જશો, પણ જો ગાડાને ઉકરડા તરફ જ હાંકશો તો?

× × ×

હમણાં વાતો થઈ રહી છે સ્વદેશી અને વિદેશી સોશિયાલિઝમની કોઈ પણ પ્રજા પોતાના સંસ્કારો બિલકુલ ભૂસી શકતી નથી, પણ કોઈ પ્રજાએ મુડદામાં જીવ મૂક્યો નથી મુડદાલમાં જીવ મૂકી શકાય પણ મુડદામાં નહિ આપણી પ્રજાનું પુનર્જીવન કાંઈ નવું જ સ્વરૂપ લેશે. જૂની વર્ણવ્યવસ્થા પાછી આવવાની નથી આપણી વ્યવસ્થામાં એવાં તત્ત્વો હતાં કે જેને લીધે સમાજની પાયમાલી થઈ સ્થિતિ–રક્ષકો તેને ચોંટી રહેવા ઇચ્છે છે, સ્વદેશી સોશિયાલિઝમ તેમાંથી કચરો કાઢવા ઇચ્છે છે, પણ નવો હિંદી તો આપણા સંસ્કારવારસા (social heritage)ને અનુકૂળ એવી નવી સમાજરચના કરવાનો છે બધા દેશોનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે અંતે તો નવા જીવનને પરિણામે, નવા ઉત્સાહથી અને નવી પ્રેરણાથી આખાં સમાજની રચના નવા આદર્શો પ્રમાણે નવી રીતે ઘડાશે રૂઢિચુસ્તો રોકી શકવાના નથી, સ્વદેશી સોશિયાલિસ્ટો ઢીલ કરી શકવાના નથી તેમની યુક્તિ (tactics) વ્યર્થ છે.

× × ×

સોશિયાલિઝમમાં હિંસાનું તત્ત્વ છુપાયેલું છે એવું એકવાર ગાંધીજી જેવા મહાન પુરુષને પણ લાગતું હતું છેવટે તેમણે તે અભિપ્રાય બદલાવ્યો હતો એમ તો સવિનય કાયદાભંગમાં તેના કરતાં વધારે હિંસાનો ભય રહે છે. સરકાર અને વિનીતો સૌ એમ કહેતા હતા, અને આપણે પુકાર કરી આપ્યું કે એ વાત ગલત છે હિંસા થઈ જાય ત્યાં વિનય નથી એવો બચાવ આપણે કરીએ જો સોશિયાલિઝમમાં અહિંસા ન હોય તો તેને સાચું સોશિયાલિઝમ ન કહીએ હિંસાની વૃત્તિ હોય તો હિંસા વધવાની, અહિંસાની વૃત્તિ હોય તો સંયમ શક્તિ ખીલવાની છે.

પણ ઉત્પાદનના સાધનોને રાષ્ટ્રના કરવાના તેમા હિંસા નથી? વર્ગનિગ્રહમા હિંસા નથી? ગાંધીજી અને માલવીયજી વચ્ચે સખત મતભેદ અને વિગ્રહ ચાલી રહ્યો છે, તેમા હિંસા છે? અમદાવાદના મિલમાલેકો અને મિલમજૂરો વચ્ચે મતભેદ અને વર્ગવિગ્રહ છે, તેમાં અહિંસા જળવાઈ રહેતી નથી? બીક અને શકા, અણવિશ્વાસ, અશ્રદ્ધા એ મનુષ્યના ભયકરમા ભયકર દુસ્મનો છે

× × ×

આપણા દેશમાં સોશિયાલિઝમ વિશે જે વહેમો છે તે દૂર કરવા અને વધારે મનુષ્યોને નવા પથમા આણવા એ પહેલુ કામ છે. એ કામ સહેલુ નથી કારણ, કે દેશના ઘણા આગેવાનો સમજ્યા વિના તેની વિરુદ્ધ પ્રચાર કરી રહ્યા છે કેટલાક થોડા સમજે છે પણ તેમનુ માનસ આજથી ચાળીસ વર્ષ પહેલા બધાઈ ગયેલુ એટલે તેમને આ નવો "સ્ટટ" રુચતો નથી. દરેક નવા વિચારને આ વિરોધ સહન કરવાનો હોય છે. એ કસોટી જરૂરની છે હાલમા દરેક વિરોધી પક્ષને ચાબખોને શાત રાખવાની પોચી કાર્યનીતિ કામમા આવશે નહિ યુરોપમા હથિયારો એકઠા કરતા કરતા શસ્ત્રબધીની વાત થાય છે તેના જેવી આ નીતિ છે સત્યાસત્યનો વિચાર કર્યા પછી સત્યને માટે આગ્રહ કરવો અને અસત્યને દૂર કરવુ એ જ આપણો ધર્મ હોઈ શકે.

લીઓનાર્દો દા વિન્ચી

પૂજાલાલ

અહો ! અજબ સુંદરી ! નયન તારકા તેજથી
મનુષ્યમન આંજતી, દીસત રાજ રાજેશ્વરી
સમાન વદન પ્રભાવ, સુવિશાલ ભાલે કથી
શકાય નહિ એવી રેખ, અવહેલના કૈં કરી

રહી જગત-ક્ષુદ્રતાની, કરખેલકી શી નરી
સુહે લલિત રૂપમા, ઉર જરા જરા ઊછળી
ઊછાળી રહ્યું વિશ્વનું હૃદય સ્કંધને છાવરી
રમત અલકાવલી મુખ કને યથા વાદળી

શશી નિકટ. શા બિડાઈ અધરો કૃણા આનરે
કળાય નહિ એવું ગૂઢ સ્મિત ! સર્વ આ શું જશે ?
નહિ શું સ્મૃતિ યે રહે સમયને પટે ? 'કાં નહીં'
કહી કુશલ વિન્ચીએ તગ્ત પીંછી લીધી કરે

અને અજબ સૂરથી તરલ કાંતિ આણી વશે
કરી અમર રંગ રેખમય મોહિનીની મહીં.

મોના લીઝા

પૂજાલાલ

હતી ન રૂપમા તું ઉર્વશી, તિલોત્તમા યે નહીં;
પરંતુ હતી અદ્વિતીય નરી મોહિનીથી ભરી,
પ્રભાવમય કાંતિ તારી, ન કળાયું કો'થી જરી
'હતું શુ તુજમા કરંત મન મુગ્ધ જોતા મહીં'

કલારસિક કોવિદો પણ લવે શક્યા ના કહી,
નહીં ય મન માપનાર તવ ભર્મ ખુલ્લુ કરી
શક્યા તું હતી ગૂઢ ભેદ ભરી, જેમ છે શર્વરી.
હજુ ય જગની સમક્ષ અણઉકલી તું રહી

છુપાયલ હતું શુ જાદુ તવ ઊજળા ભાલની
પરે તરત રેખમા? અગર કેન શા વક્ષમા?
હતું અલકમા? અજોડ કરણેલ કે ગાલની
સરોજ સમ રંગની ઝલકમા? હતું કયા ન વા?

સરી અધર ધારથી સ્મિત ચમત્કૃતિ જે જરા,
છણી મહીં છતાંય જોઈ જન થાય કૈં ન્હાવરા!

ફિરદુસી તૂસી

શંકરપ્રસાદ હરપ્રસાદ દેસાઈ
બી એ એલ્એલ્, બી

"દર શઅર સે તન પયગમ્બરાનન્દ,
(વ) હર ચન્દ કે લા નબીયે બઅદી,
અબયાતો કસીદેઓ ગઝલરા,
ફિરદુસીઓ અન્વરીઓ સઅદી"

ભાવાર્થ—જો કે શાસ્ત્ર વચન છે કે હઝરત મુહમ્મદ (સ અ,) પછી બીજા પેગમ્બર થવાના નથી તોપણ કાવ્યમા ત્રણ વ્યક્તિઓ પેગમ્બર છે—બેતોમા ફિરદુસી, કસીદામા અન્વરી અને ગઝલમા સાદી

ફારસી સાહિત્યના યુગેયુગે અવિચળ મહત્ત્વ ધરાવી રાખે તેવી કોઈપણ વ્યક્તિ હોય તો તે ફિરદુસી તૂસી છેક સુલતાન મહમૂદે ગઝનવીની રાજસભાના યુગથી તે આજે આલા હઝરત રિઝાશાહ પહેલવીની કચેરી સુધી, અર્થાત્, ઈસ્વી સનના દશમા સૈકાથી વીસમા સૈકા સુધી ફારસી ભાષાની અનેક ચડતીપડતીમા એક અને અચળ ઊભો રહેલો મહાસ્તંભ તે ફિરદુસી તૂસી પતિત, ધર્મચ્યુત, સ્વત્વહીન ઈરાની જાતિને વિદેશીઓના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક આક્રમણોને પરિણામે પોતાનુ સર્વસ્વ—સાહિત્ય, અને ઇતિહાસ ખોઈ બેઠા પછી પણ એમના ઈરાનીપણાની અસ્મિતાથી સદા સજાગ રાખનાર, એમની જાતીયતા અવિચ્છિન્ન રાખનાર, એમની આત્મગૌરવની ભાવના જાગ્રત રાખનાર, ઈરાનીઓનો ઈરાની તે ફિરદુસી તુસી આજે આઝર બાઈજાનથી ફાર્સ અને યઝદથી ખુઝિસ્તાન સુધી ઈરાનના ખૂણેખૂણામા આધુનિક રાષ્ટ્રવાદની આગ પ્રગટાવનાર, ઈરાનને રાષ્ટ્ર બનાવનાર, ઈરાનીઓની મહત્વકાંક્ષાઓ ઉત્તેજિત કરનાર જો કોઈ વ્યક્તિ હોય તો તે ફિરદુસી તૂસી

અને ઈરાન કોઈ દિવસ ફિરદુસીનો ઉપકાર ભૂલ્યો નથી છેક તેના જીવનકાળથી આજે તેના જન્મની સહસ્રાબ્દિના મહોત્સવ વેળા સુધીમા વહી ગયેલા સાડા નવસો વર્ષમા ઈરાની પ્રજાએ એ મહાઈરાની પ્રત્યેનુ પોતાનુ ઋણ ઘડીઘડી સ્વીકાર્યું છે આજે ઈરાની પ્રજા ઉન્નતિને પંથે પ્રગતિ કરતે કરતે પણ ફિરદુસીની બેતો બોલતે બોલતે આગળ વધે છે અને તેની અમર કૃતિમાથી પ્રોત્સાહન મેળવે છે ટૂકમા કહો તો ફિરદુસી એટલે ઈરાન અને ઈરાન એટલે ફિરદુસી

ફિરદુસીનુ આટલુ બધુ મહત્વ શા માટે? તે ઈરાનનો આદિ કવિ નથી તેનું શાહનામુ નાનોસૂનો કે સરળતાથી લોકપ્રિય થઈ જાય તેવો નાનકડો ગ્રંથ નથી તેના કરતા વિશેષ સુંદરતાવાળી ભાષા લખનારાઓ ઈરાનમા ઘણા થયા છે તેના પુસ્તક પ્રત્યે મુસલમાની ધર્મના કેટલાક આચાર્યો અને ધર્મગુરુઓએ કાંઈક વિરોધ પણ દર્શાવ્યો છે અને તેમ છતાં આજે પણ એ કવિ અને એ ગ્રંથ ઈરાનના રાષ્ટ્રકવિ અને રાષ્ટ્રગ્રંથ શા માટે, એ પ્રશ્નની મીમાંસા જ આ લેખનો વિષય છે. ફિરદુસીનુ ચરિત્ર મુસાફીની પ્રસિદ્ધ થતા નોખા નોખાં

પારસી પત્રોના પનેતી અંકોમાં પ્રતિવર્ષ એક કે બીજે રૂપે પ્રસિદ્ધ થાય છે અને ગુજરાતી વાચકો તેનાથી પરિચિત છે, એટલે એ માટે વિશેષ લખવાની આવશ્યકતા લાગતી નથી.

પણ ટૂંકમાં કહીએ તો ફિરદુસીનો જન્મ ઇરાનના તૂસ ગામમાં ઇસ્વી વર્ષ ૯૩૫ના આશરામાં થયો હતો તેનો પિતા સામાન્ય ગામડિયો હતો, પણ તે પ્રાચીન યુગના ઇરાની શૂરવીરો વિષેની બચી ગયેલી પહેલવી કવિતાઓ જાણતો એમ કહેવાય છે ફિરદુસી પણ આ જ પ્રમાણે ગ્રામજીવન ગાળતો, પણ ગ્રામજીવનમાં પણ તેણે ફારસી, અરબી અને પહેલવી ભાષાઓનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો અને પ્રાચીન ઇરાનના મહાકાવ્ય જેવો "નામ એ બાસ્તા" નામનો પહેલવી ગ્રંથ તે એક પારસી ધર્મગુરુ પાસે ભણ્યો હતો એમ કહેવાય છે એ જ સમયમાં તેણે ઇરાનના "ખ્યાન" ઇતિહાસનું અદ્ભુત જ્ઞાન મેળવી લીધુ હતુ પરંતુ, તેના ઉપર કોઈ ગ્રામ્ય ઝઘડામાં અન્યાય થયો અને તેના ઉપર ન્યાય મેળવવાને તેણે તે વેળા તેના પ્રાન્ત પર શાસન કર્તા સુલતાન મહમૂદ ગજનવીની રાજ્યધાની ગજની ભણી પ્રયાણ કર્યું

ઇરાન માટે એ ધન્ય ઘડી હતી. પગે પાળો ચાલતો ફિરદુસી જ્યારે ગજનીની સમીપ આવી પહોચ્યો, ત્યારે વિશ્રામ લેવાને એક વાડીમાં પેઠો ભાગ્યયોગે ત્યા સુલતાન મહમૂદના ત્રણ રાજકવિઓ ગોઠ કરવા આવ્યા હતા પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓ સમજી તેમની પાસેથી કાંઇક સહાયતા મળશે એમ ધારી ફિરદુસી એમની પાસે ગયો કવિઓને લાગ્યુ કે આ ગામડિયો આપણા વિનોદમા વિઘ્ન પાડશે, તેથી એ લપ ટાળવાને તેમાના એક તેને કહ્યુઃ "અમે કવિઓ છીએ અમારો નિયમ છે કે અમો ત્રણે જણા એક એક ચરણ કવિતાનુ કહીએ તેનુ ચોથુ ચરણ કહી શકે તેની સાથે જ અમે વાત કરીએ છીએ" ફિરદુસીએ કહ્યુ, "હું પણ થોડી ઘણી કવિતા કરી જાણુ છુ, માટે મને એક તક આપો" અત્યારે આ લખતા આપણે લાગે છે કે એ સમયના એ ધુરંધર કવિઓએ આ મેલાઘેલા ગામડિયાની આ વાત પર સ્મિત કર્યું હશે, કારણ કે ત્રણે ચરણોના અંતમા ત્રણ એવા શબ્દો હતા કે જેની સાથે પ્રાસ મળે તેવો ચોથો શબ્દ જ ફારસી શબ્દકોષમા નથી

પહેલો કવિ કહે. "અય કે રુખે તુ માનન્દે માહ રૂશન."
બીજો કવિ કહે "અય કે રૂખ્સારત માનિન્દે ગુલ્શન,
ત્રીજો કવિ કહે, "મુઝગાનત ગુઝર હમી કુનન્દ અઝ જુશન,
ફિરદુસી કહે, "માનિન્દે સિનાને ગવ દર જંગે પુશન"

અર્થાત્-પહેલો કવિ કહે અહો, તારી મુખાકૃતિચંદ્રની જેમ પ્રકાશિત છે, બીજો કવિ કહે તારા કપોળ ગુલાબની વાડી જેવા (ખીલ્યા) છે, ત્રીજો કવિ કહે, તારા નેત્ર-બાણો કવચને ભેદીને આરપાર નીકળી જાય છે, ફિરદુસી કહે, જાણે પુશનના યુદ્ધમા ગેવના ભાલા!"

કવિઓ સ્તબ્ધ થઈ ગયા આ એક નાની લીટીમા ફિરદુસીએ તેમને પોતાના ફારસી ભાષાના, ઇરાનના પ્રાચીન ઇતિહાસના અને શીઘ્ર કવિતાના જ્ઞાનનુ ભાન કરાવી દીધુ તૂરાનના મહારથી પુશન અને ઇરાનના યોદ્ધા ગેવ વચ્ચે થયેલા તુમુલ યુદ્ધમા ગેવના ભાલા પુશનના કવચને ભેદી નાખતા હતા એ ઉપમાએ એ કવિઓને તેના પર મોહિત કરી નાખ્યા, અને ફિરદુસીને તેઓ સીધો સુલતાન મહમૂદની રાજસભામાં લઈ ગયા સુલતાન

કવિતા સાંભળી અતિ પ્રસન્ન થયો અને બોલી ઊઠ્યો: "આયા! દરબારે મારા ફિરદુસ સાખતી" અર્થાત્ "અહો! તેં તો અમારી સભાને સ્વર્ગ બનાવી દીધી" ત્યારથી આ કવિનું ઉપનામ ફિરદુસી થયું તેનું મૂળ નામ તો અબુલ્કાસિમ હતું

સુલતાન મહમૂદે ફિરદુસિ પાસે પ્રાચીન શૂરવીરોની કીર્તિનો ગ્રંથ રચાવવાનો વિચાર કર્યો તેણે ફિરદુસીને વચન આપ્યું કે તેણે રચેલા પ્રત્યેક શ્લોક (બેત)ની એક સુવર્ણમુદ્રા ભેટ મળશે આ વચન પર શ્રદ્ધા રાખી ફિરદુસીએ શાહનામું લખવાનો આરંભ કર્યો અને તે પોતે કહે છે તેમ —

"બસી રંજ બુર્દમ દરી સાલ સી
અજમ જિન્દા કર્દમ બદીં પારસી."

અર્થાત્ " આ ત્રીસ વર્ષમાં મેં ઘણો પરિશ્રમ કર્યો (અને) આ (મારી) ફારસી (કવીતા) વડે મેં ઈરાનને પુનઃ જીવતો કર્યો "

ત્રીસ ત્રીસ વર્ષ સુધી ફિરદુસી લખે જ ગયો અને ત્રીસ વર્ષે જ્યારે શાહનામું પૂર્ણ થયું, ત્યારે સુલતાન મહમૂદે કહ્યું કે મેં પ્રતિશ્લોકે એક સુવર્ણ મુદ્રા નહિ પણ રૂપિયો આપવાનું કહેલું ફિરદુસી છેડાયો સુલતાને મોકલેલું રૂપાનાણું તેણે જેને તેને ભેટ આપી દીધું અને પછી ખાંડાની ધાર જેવી તીખી વાણીમાં સુલતાન મહમૂદ પર નિંદા કાવ્ય લખી મોકલ્યું

"અયા શાહ મહમૂદે કિશ્વર કુશાય,
જર અઝ કસ નતર્સી બતર્સ અઝ ખુદાય
× ×
અગર શાહરા શાહ બૂદી પિદર,
બસર બર નેહાદી મરા તાજે ઝર,
અગર બચ્ચએ શાહ બાનૂ બુદી,
મરા સીમો ઝર તા બઝાનૂ બૂદી
કનીઝક નઝાયદ બજયર અઝ ગુલામ,
પિદર ગર પયમ્બર બવદ યા ઇમામ.
ચુ અંદર તબારિશ બુઝુર્ગી ન બૂદ,
નિયારસ્ત નામે બુઝર્ગાં શનૂદ." ઈત્યાદિ

ભાવાર્થ અહો, રાજ્ય વિસ્તારનાર શાહ મહમૂદ, જો તું મનુષ્યથી ન બીતો હો તો પ્રભુથી તો ડર જો શાહનો બાપ શાહ હોત તો તે મારા મસ્તક પર સુવર્ણનો મુકુટ જ મૂકતે. જો શાહ રાજ્યશ્રી મહિલાનો પુત્ર હોત તો તેણે મને ગોઠણ સુધી સોનારૂપાથી (દાટી દીધો) હોત દાસી દાસને જ જન્મ આપે, પછી ભલેને તેનો પિતા પેગમ્બર કે ઈમામ ન હોય! તેના વંશમાં મોટપ નહોતી એટલે તેનાથી મોટાઓની પ્રશસ્તિ સાંભળી શકાઈ નહિ આવાં તીખાં વચનોમાં સામાની સુલતાનોના એક વેળાના "ગુલામ" સબક્તગીનના પુત્ર મહમૂદની અતિ નિંદા કરી ફિરદુસી પોતાના તૂસ ગામમાં ચાલ્યો ગયો ત્યાં પણ તેણે "યુસુફ ઝુલેખા"નું પ્રેમકાવ્ય ઇત્યાદિ કેટલાક ગ્રંથો લખ્યા છે

ફિરદુસી પ્રત્યે સુલતાન મહમૂદના વર્તનના અનેક કારણો કહેવાય છે કેટલાકને મતે સુલતાનનું આ કૃત્ય તેના લોભી સ્વભાવનું પરિણામ હતું કેટલાકને મતે ફિરદુસીનો ઈરાની

પ્રજા અને તેના ઝરથોસ્થી પૂર્વજો પ્રત્યેનો પક્ષપાત તે કાળના મુસલમાનોને સાલતો હતો કેટલાકની કલ્પના ફિરદુસી પ્રત્યેના સુલતાન મહમૂદના વર્તનમાં રાજનૈતિક કારણો જુએ છે ખરી વાત ગમે તે હોય, તોપણ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી કે સુલતાન મહમૂદે ફિરદુસીને આશ્રય આપ્યો તેમાં ફિરદુસીનુ ગૌરવ વધવા કરતા સુલતાનનુ પોતાનુ મહત્ત્વ વધ્યુ છે સુલતાનના આશ્રય વિના પણ ફિરદુસી જેવો સર્જક છાનો તો થોડો જ પડ્યો રહેવાનો હતો? પાછળથી એકવેળા ભારત ઉપરના તેના એક આક્રમણવેળા કનોજના મહારાજાને પોતે મોકલેલા સંદેશાના ઉત્તર માટે ચિંતા કરતા સુલતાને તેના પ્રધાન મલિકઅયાઝનો અભિપ્રાય પૂછ્યો અયાઝે ઉત્તર આપ્યો

"અગર જુઝ બકામે મન આયદ જવાબ,
મનો ગુર્ઝો મયદાને અફ્રાસિયાબ."

અર્થાત્, "જો મારી કામના વિરુદ્ધનો ઉત્તર આવશે તો હું છુ, મારી ગદા છે અને અફ્રાસિયાબનો પટ છે." આ વચન ફિરદુસીએ રુસ્તમના મુખમા મૂક્યા છે સુલતાનને આ વેળા ફિરદુસીને થયેલો અન્યાય સાભર્યો તેણે ગઝની જઈ તુરત પોતે આપેલા વચન પ્રમાણે સુવર્ણમુદ્રાઓ અને બીજી બહુમૂલ્ય ભેટો ઊંટો પર લાદીને પોતાના વિશ્વાસુ માણસો સાથે ફિરદુસીને મોકલાવી પણ તૂસને એક ઝાંપેથી આ વણજાર ગામમા પેઠી, ત્યારે બીજે ઝાંપેથી ફિરદુસીની સ્મશાનયાત્રા બહાર નીકળી. વણજારવાળાઓએ આ બધુ ફિરદુસીની પુત્રીને આપવા માડ્યુ, પણ સ્વમાની પિતાની ટેકીલી દીકરીએ તે ન જ સ્વીકાર્યું ફિરદુસીનુ મરણ ઇસ્વી વર્ષ ૧૦૨૫ ના અરસામા થયુ એટલે તેણે લગભગ ૯૦ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવેલુ

ફિરદુસીનો જન્મ થયો ત્યારે પારસી સામ્રાજ્યના વિનાશને લગભગ ત્રણસો વર્ષ વીતી ગયા હતા ઇરાનનો ધર્મ સર્વથા ફરી ગયો હતો. જરથોસ્થીઓ છુટાછવાયા ખૂણે-ખાચરે પડ્યા હતા એક જાતિરૂપે તેમનુ અસ્તિત્વ નામમાત્ર રહ્યુ હતુ પ્રથમના આરબ વિજેતાઓએ નિશ્ચય અને ખતથી શોધીશોધી જરથોસ્થી સાહિત્યનો નાશ કર્યો હતો, એટલુ જ નહિ પણ પહેલવી ભાષામા કાવ્ય લખનારા કે તેનુ શિક્ષણ આપનારાઓને પણ તેમણે મારી નાખ્યા હતા પરિણામે, પ્રાચીન ઇરાનના યશગૌરવના યુગની ખ્યાતિઓ પણ નાશ પામી હતી, અને જોકે પહેલવી ભાષા તો જીવંત રહી હતી પણ તે માત્ર એક ગ્રામ્યભાષારૂપે. ઉચ્ચ ભાવવાચી શબ્દોનો તેમા સર્વથા અભાવ હતો તેવા શબ્દો આવશ્યકતા પડયે અરબીમાથી ઉછીના લઈ વ્યવહાર ચાલતો ઇરાનીઓ પોતાના પૂર્વજોને અધર્મી, અગ્નિ-પૂજકો ગણી નિંદતા અને ઇરાન કરતા અરબસ્તાન પ્રત્યે તેમને વિશેષ શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવ હતો

આ પરિસ્થિતિ લાબુ ચાલી નહિ એક વિદેશી ભાષાદ્વારા કોઈ પણ પ્રજાનુ માનસ કોઈ કાળે વ્યક્ત થઈ શકે જ નહિ, અને ઇરાની પ્રજાને પણ અરબીમા જ શિષ્ટ સાહિત્ય લખવાનુ પાલવ્યુ નહિ પછી, બગદાદના ખલીફાઓની સત્તા નબળી પડયા બાદ ધીમેધીમે તુર્ક જાતિઓનો ઉદય થયો, અને ઇરાનનુ શાસન તુર્કોની નોખીનોખી ટોળીઓના હાથમા ગયું, ત્યારે અરબીનુ એકતંત્ર સામ્રાજ્ય ઢીલુ પડ્યુ અને ઇરાની પ્રજાએ ફરીથી પોતાની ભાષામા પોતાનુ માનસ વ્યક્ત કરવાનો આરંભ કરી દીધો પણ એ ભાષા નામશેષ ઇરાની

હતી. તેના ભાવ, વ્યંગ અને ઉલ્લેખો અરબી હતા અને સઘળા ઉચ્ચ ભાવદર્શક શબ્દો અરબીમાંથી લીધેલા હતા તે યુગમાં રૂદકી કવિ, જેને હવે આપણે પહેલવી નહિ પણ ફારસી ભાષા કહીએ છીએ, તેનો આદિકવિ થયો અને તેના પછી થયો દકીકી. દકીકી ફિરદુસીનો પૂર્વપુરુષ ગણાય તેણે પ્રાચીન ઇરાની સામ્રાજ્યના યુગના મહાપુરુષોની પ્રશસ્તિ-રૂપે એક મહાકાવ્ય રચવા માંડેલું, પણ તેની માત્ર એક હજાર બેતો અત્યારે પ્રાપ્ય છે તેની ભાવના ફિરદુસીના જેવી જ હતી, અને તેના કાવ્યોના આતરિક પુરાવા ઉપરથી કેટલાક લેખકો દકીકીને જરથોસ્થી ગણાવે છે દકીકીના શ્લોકો ફિરદુસીએ પોતાના શાહનામામા મેળવી લીધા છે, અને તેનો લેખક દકીકી છે એમ સ્વીકારીને તેણે દકીકીને ફારસી સાહિત્યમા જીવિત રાખ્યો છે

પણ ફિરદુસીનો પ્રાદુર્ભાવ થયો ત્યા સુધી અનેક શાસકોએ વહેચી લીધેલા ઇરાનની પ્રજાનુ એ ગૌરવ ન હતુ કે તેની ભાષા કે સાહિત્યનુ પણ ગૌરવ નહોતુ અરબી જેવી અઘરી ભાષા વાપરવી પાલવે નહિ અને તુર્કી જેવી તે કાળે અસંસ્કૃત ભાષાથી કામ ચાલે નહિ, એટલે ફારસી ઇસ્લામની વહીવટી ભાષા થઈ ગઈ હતી અને ફારસીમા નોખાનોખા કવિઓ અને લેખકો લખતા પણ થયા હતા, પણ એક સમૃદ્ધ અને ગૌરવશાળી ભાષા-રૂપે ફારસીનુ જે સન્માન પાછળથી થયુ તે તો ફિરદુસીને પ્રતાપે જ એ જન્મે અને ધર્મે મુસલમાન હતો તે પોતે પોતાને હજરત પેગમ્બરસાહેબ અને હજરત અલીનો ગુણ ગાનાર ગણાવે છે. પણ તેમ છતા પણ, તેના હૃદયમા બળતી જાતીયતા અને રાષ્ટ્રપ્રેમની આગમા બીજી બધી ભાવનાઓ નાશ પામી હતી, અને તેને મન ઇરાન અને ઇરાનીઓથી વિશેષ કોઈ વસ્તુ વિશેષ નહોતી મુસલમાનોને તેના માટે ભારે શકા હતી તેણે ખુલ્લી રીતે આરબો વિરુદ્ધ કઠોર શબ્દો વાપર્યા છે ભારતીય મુસલમાનોમા ફારસી કવિતાસાહિત્ય પર સર્વોત્તમ મીમાંસા લખનાર મૌલાના શિબ્લી નઓમાની પોતાની 'શઅરુલઅજમ'મા ફિરદુસીને મુસલમાનને ન છાજે તેટલે સુધી પ્રાચીન ઇરાન પ્રત્યે પક્ષપાતી ગણાવે છે સુલતાન મહમૂદની રાજસભામા પણ તેને માટે એ જ આક્ષેપ હતો, અને તેના મરણ પછી પણ તેના ગામના મુસ્લિમ ધર્મગુરુએ તેના જનાજાની નીવાજ પઢાવવા ના પાડી હતી

ફિરદુસીનુ શાહનામુ જેમજેમ ઇરાની પ્રજામા પ્રસરતુ ગયુ તેમતેમ ઇરાનીઓની અસ્મિતા વિશેષ પ્રમાણમા પ્રકટવા લાગી મુસ્લિમ હોય કે જરથોસ્થી બધા ઇરાનીઓ પોતાની જાતિ, પોતાનો દેશ અને પોતાના પૂર્વજો પ્રત્યે ભારે માન અને પ્રેમથી જોતા શીખ્યા, અને ધીમેધીમે જેમ ફારસી ભાષામા કુરાન પ્રભૃતિ અરબી ગ્રંથોમાના વાક્યો ઇત્યાદિના ઉલ્લેખ થવા લાગ્યા તેમ પ્રાચીન ઇરાનીઓના પણ ઉલ્લેખ કરવાની રૂઢિ ચાલુ થઈ ફરીથી જમશેદ અને રૂસ્તમના આખ્યાનો લોકો સાભળતા થયા, અને ધીમેધીમે ઇરાની પ્રજા એક પ્રજા થઈ, એક રાષ્ટ્રના ઝુડા નીચે આવી ગઈ એ રાષ્ટ્ર પર અનેક શાસકો થઈ ગયા, પણ તે સર્વેને ઇરાનનુ ઇરાનીપણુ સ્વીકારવુ પડ્યુ, ફારસી ભાષા વાપરવી પડી અને શાહનામાના શૂરવીરોના નામો પણ ચાલુ રાખવા પડ્યા તેમનાથી મહિનાઓના પ્રાચીન જરથોસ્થી નામો ફેરવી શકાયા નહિ તેમને જમશેદી નવરોજનો જરથોસ્થી તહેવાર પાળવો પડ્યો એ ફિરદુસી અને તેના શાહનામાના પ્રતાપ ભારતના મુગલ બાદશાહો પણ ફિરદુસીના શાહનામાની ઘેરી છાયામા હતા, અને હજુએ એ કાળના અવશેષરૂપ નિઝામ હૈદરાબાદમા પારસી મહિનાઓ વપરાય છે.

ફિરદુસીનું શાહનામુ એક વિલક્ષણ ગ્રંથ છે ઇરાનનો સાંગોપાંગ ઇતિહાસ તેમાં વર્ણવ્યો છે માત્ર રાજાઓની વંશાવળીઓ કે રણસંગ્રામના રોમાંચક પ્રસંગો જ નહિ પણ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ આલેખવાનો ફિરદુસીએ પ્રયત્ન કર્યો છે ફિરદુસીને આ બધી માહિતી કયાંથી મળી તે જાણવું કઠણ છે, કારણ કે ફિરદુસીએ શાહનામાના પ્રારંભના રાજાઓ કયોમર્સ, તેનો બાલ્યાવસ્થામાં માર્યો ગયેલો કુમાર સિયામક, હોશંગ, તહેમુરસ ઇત્યાદિ રાજાઓના સમયમાં સંસ્કૃતિ શી રીતે આગળ વધી તેનો કડીબદ્ધ ઇતિહાસ આપ્યો છે શાહનામામાં આપેલું કયોમર્સનું ચરિત્ર મોટેભાગે જૈનોના 'કલ્પસૂત્ર'માં આપેલી આદિનાથ ભગવાન શ્રી ઋષભદેવજીની કથા સાથે મળતું આવે છે તેના પુત્ર સિયામક અને 'દેવ' વચ્ચેના સંગ્રામમાં ફિરદુસી જણાવે છે કે આખો સંગ્રામ ડાંગ, લાકડાની ગદા ઇત્યાદિ આયુધોથી થયો નહોતો તે પછી એક સ્થળે લખે છે કે

"બપૂશીદ તનરા બચર્મે પલંગ, કે જુશન નબુદ આગાહ આઈને જંગ"

અર્થાત્, "તેણે (સંગ્રામવેળા) ચિત્તાનું ચામડું પહેર્યું કારણ કે તે સમયે કવચ ધારણ કરવું તે યુદ્ધનો નિયમ નહોતો" પશુપાલન, ખેતીનો આરંભ, સાંકળોની રચના, લોખંડની ઉત્પત્તિ, અગ્નિનો ઉપયોગ, સુરાની શોધ જેવી અનેક વસ્તુઓનું તેણે વર્ણન કર્યું છે પરંતુ સર્વથી ચમત્કારિક તો તેણે લેખનના આરંભ વિષે આપેલી માહિતી છે ઇરાનના આદિયુગના રાજાઓ પૈકી તહેમુરસ દેવબંદ અર્થાત્ દેવોને બાંધનારના વૃત્તાંતમાં ફિરદુસી જણાવે છે કે તેણે કેટલાક દેવોને પકડી લીધા હતા એ "દેવો" ઘણા વિદ્વાનોને મતે ભારતવાસીઓ હતા એમણે તહેમુરસને લખતા શીખવ્યું ફિરદુસી લખે છે.–

"નવિશ્તન બલિકરા સર આમૂખતન્દ,
ચે હિન્દી ઓ ચીનીઓ ચે ફારસી."

અર્થાત્, "તેમણે રાજાને હિંદી, ચીની અને ફારસી લખતા શીખવ્યું"

પણ આ પ્રમાણે આપણે વિસ્તારથી શાહનામા ઉપર લખવા બેસીએ તો એકાદએ પુસ્તકો લખો પણ પાર આવે નહિ એવો એ મહાન ગ્રંથ છે શાહનામુ એ એકાદ વ્યક્તિ કે રાજવંશનું પ્રશસ્તિકાવ્ય નથી, એ તો એક પ્રજાનો સહસ્રાબ્દિઓનો ઇતિહાસ છે, અને તેમાં જ્યાં જ્યાં વ્યક્તિઓનું મહત્ત્વ આવે છે ત્યાં ત્યાં પણ વ્યક્તિનું ગૌરવ ગૌણ અને જાતિનું પ્રધાન છે રૂસ્તમ તુરાનીને મારી કાઢે છે તેમાં રૂસ્તમનું મહત્ત્વ તે ઇરાનીઓનો નેતા હતો તેથી છે અર્વાચીન રાષ્ટ્રવાદ કિંવા 'નેશનાલિઝમ'નું સર્વથી પ્રથમ પુસ્તક શાહનામુ ગણો તો લેશ પણ વાંધો આવે નહિ

જ્યારે આરબ આક્રમણકારો ઇરાનના છેલ્લા રાજા યઝદેઝર્દને હરાવે છે, તેનું સિંહાસન છીનવી લે છે અને ઇરાની સામ્રાજ્ય નાશ પામે છે, ત્યારે ફિરદુસી પોતે મુસલમાન છે તે વાત ભૂલી જઈ, આરબ વિજેતાઓ ઇસ્લામના 'મુજાહિદીન' હતા તે વાત પણ ભૂલી જઈ, પોતે ઇરાની હતો તેટલું જ સ્મરણમાં રાખે છે અને લખે છે.

"ઝ શીરે શુતુર ખુર્દનો સૂસમાર,
અરબરા બજાયે રસીદસ્ત કાર,
કે તખ્તે કયાંરા કુનદ આરઝુ,
તફુ બર તો અય ચર્ખે ગર્દાં તફુ બરતુ."

અર્થાત્, "ઊંટનું દૂધ અને ઘી ખાનારા આરબો સફળ થયા અને કયાનનું સિંહાસન જીતાયું હે આકાશ, તને પણ ધિક્કાર હજો!" ફિરદુસીનો રાષ્ટ્રપ્રેમ આવો જ્વલંત હતો તેના સબંધમાં એક બીજી કિંવદંતી એવી છે કે જ્યારે અમીર તૈમુરલંગે ઇરાન દેશ જીતી લીધો ત્યારે તેણે ફિરદુસીની સમાધિ આગળ જઈ બડાઈ મારી કે ઇરાની કવિ! જો અમો તૂરાની શૂરવીરોએ આ તારું ઇરાન જીતી લીધું! કહેવાય છે કે ફિરદુસીની સમાધિમાંથી શબ્દ પ્રકટ થયો

"ગુઝશ્તન્દ શીરા અઝીં મર્ગઝાર,
કુનદ રોબેએ લગ ઈંજા શિકાર"

અર્થાત્, "જ્યારે આ ભૂમિમાંથી સિંહો ચાલ્યા ગયા ત્યારે બાપડું લગડું કહેલું મૃગયા રમવા નીકળી પડ્યું છે!" ખરી ન હોય તોપણ આ વાત ફિરદુસી પ્રત્યેની ઇરાની પ્રજાની લાગણીની લાક્ષણિક વાનગી છે મુસલમાનો સામાન્યત પ્રાચીન ઇરાનીઓને અગ્નિપૂજક કહી તેમની નિંદા કરતા તે ફિરદુસીથી ખમાતું નહિ તેથી તેણે એક સ્થળે લખ્યું છે

"મગુઈ કે આનરા પરસ્તા બુદન્દ, પરસ્તન્દેએ પાક યઝદા બુદન્દ"

અર્થાત્, "ન કહેશો કે તેઓ અગ્નિપૂજકો હતા તેઓ તો પવિત્ર પ્રભુના પૂજકો હતા"

આવો એ નરવીર હતો જેણે પોતાના પ્રાચીન દેશ અને જાતિના ગૌરવને ફરીથી સ્થાપન કર્યું, પોતાની જાતિના અવશેષોમાં અસ્મિતા પ્રકટાવી અને ઇરાની જાતીયતા અને ફારસી ભાષાને આજ સુધી ટકાવી રાખ્યાં જ્યારે ઇસ્વી વર્ષ ૧૯૦૫ માં સમસ્ત એશિયાના સર્વ દેશો જોડે ઇરાનમાં પણ નવજીવનનો સંચાર થયો ત્યારે ઇરાની દેશભક્તોએ ફિરદુસીના ઝંડા નીચે જ પોતાની લડતનો આરંભ કર્યો ઇરાની પ્રજાને પાનો ચડાવવામાં ફિરદુસીની કવિતા જ વપરાઈ છે, વપરાય છે અને વપરાશે, અને આજના ઇરાનના જેટલા રાષ્ટ્રીય કવિઓ છે તેમને પ્રેરણા લેવાનું એકનું એક સ્થાન છે એ અમર ફિરદુસી અને તેનું અમર શાહનામું આ વિષય ઉપર 'પ્રસ્થાન'માં થોડા સમયમાં આ લેખકના લેખોની એક હારમાળા પ્રસિદ્ધ થવાની હોવાથી આટલેથી જ વિરમશું

પણ એ સઘળા નવસર્જનનું આદિકારણ ફિરદુસી હોવાથી જ નવીન ઇરાનના નેતાઓ આજે ઇરાનની રાષ્ટ્રીયતા અને જાતીયતાના આદિસર્જક ફિરદુસી પ્રત્યેનું પોતાનું ઋણ ફેડી રહ્યા છે આજે ઇરાનના ઉદ્ધારક અને તેરસો વર્ષના ગાળા પછીના રાષ્ટ્રીય શહેનશાહ રિઝાશાહ પહેલવીના નેતૃત્વ નીચે ઇરાનીઓ એ ઇરાનીઓના ઇરાની ફિરદુસીની સહસ્રાબ્દિ ઉજવે છે ફિરદુસી ઇરાનનો જ કવિ નથી, એ આર્યવંશના ગૌરવરૂપે છે મહાનાગર એ આર્યજાતિની વિશેષતા છે એદા અને સાગા, ઇલિયડ અને ઓડીસી, રામાયણ અને મહાભારત, વર્જિલની ઈનીઅડ, કેમોએન્સની લુસિઆડ અને શાહનામાને તોલે આવે એવું કંઈ પણ બીજા સમુદાયો પામે નહી આજથી બરાબર ૯૫૦ વર્ષ પહેલાં આધુનિક પ્રકારનો રાષ્ટ્રવાદ પ્રકટાવનાર એ અમર કવિને અમારાં આ તેની સહસ્રાબ્દિને દિન અનેકાનેક વંદન લેખિની અને વાણીદ્વારા મૃત ઇતિહાસને સજીવન કરનાર ફિરદુસીની કીર્તિનો ધ્વજ સદા ફરફરે અને તેની પ્રેરણાથી ઇરાનનો અભ્યુદય થાય એ જ આજની અભિલાષા હોઈ શકે.

રજકણ

ધૂમકેતુ

તે રાત્રિ કેટલી સુંદર હતી!

મને ઘણી વખત લાગ્યું છે કે દિવસ જ્યારે સુંદર–સ્વચ્છ હોય છે અને રાત્રિ ખુશનુમા, ત્યારે પ્રકૃતિની એ પ્રસન્નતાની પાછળ કાંઈક ઊંડો ભેદ છુપાયેલો હોય છે તે રાત્રિ પણ એવી સુંદર હતી એની પાછળ ભેદ હો કે ન હો, પણ એની મોહક સુંદરતા હજી પણ સ્મૃતિમાં સ્ફુર્યા કરે છે

નર્મદાનો એ સુંદર તટ, શાંત, ધીંગ, ગંભીર જલ, પેલી સ્વચ્છ આરસના ડુંગરની હારની હાર અને વનલક્ષ્મીને—જનલક્ષ્મીને—સારી સૃષ્ટિને ચાંદનીના રૂપેરી જળથી નવરાવતી આકાશની રજનીરાણી, આજ પણ, એ સઘળું ફરીફરીને યાદ આવ્યા કરે છે

એવું સૌન્દર્ય હું જોઉં છું ત્યારે મને કૈલાસપર્વતની મનોરમ સૃષ્ટિ યાદ આવે છે

એવું સૌન્દર્ય હું જોઉં છું ત્યારે મને ઉમામહેશની પ્રતિમા નજરે ચડે છે

કાંઈ પણ અત્યંત સુંદર હું જોઉં છું ત્યારે હમેશાં મને મારી મા સાંભરે છે

વર્ષો પહેલાં નર્મદાતટ પર રજનીરાણી આવી જ સુંદર બની હતી અને નિરભ્ર આકાશમાંથી સ્વચ્છ રૂપેરી રસધારા સ્ફટિક જેવા નિર્મળ આરસના પહાડો પર પડી રહી હતી

પણ નર્મદાતટનો એ એકાકી સાધુ, આવી મનોરમ રાતે પણ, પોતાના ભજનમાં તલ્લીન બેઠો હતો આવી અમૂલ્ય પળને એ પોતાના એકતારામાં ગૂંથી રહ્યો હતો.

શાંત, સ્થિર, એકચિત્ત બેસીને એ પોતાની વેદનાની—પશ્ચાત્તાપની—જીવનતાપની ગાથા ગાઈ રહ્યો હતો

રજનીરાણીએ સ્ફટિક જેવા નિર્મળ પહાડો પર ઓઢાડેલું બેનમૂન વસ્ત્ર એટલું શોભી રહ્યું હતું કે સૃષ્ટિસૌન્દર્યનો રસિયો કવિ તો એને 'હજાર રાતની એક રાત' ગણે

પણ એને એકાકીને—જીવનતાપની ગાથા ગાનારને—રજનીના આવા રૂપેરી સ્વાંગની શી પડી હતી?

•

એ તો એકધ્યાની—આંતરચક્ષુ—સઘળું સૌન્દર્ય હૃદયની અંદર સંગ્રહી બેઠેલો એવો પ્રશાંત સાધુ હતો એક વખતનો સૈનિક આજે સાધુ બની બેઠો હતો, જીવનના થાકથી નહિ, અંતરના તાપથી, વ્યગ્રતાથી નહિ, સિદ્ધાંતથી

અને છેક મધરાતે એણે તો માત્ર બે શબ્દ જ કહ્યા કદાચ પોતાને જ સંબોધીને, 'હવે છેલ્લી—છેલ્લી કસોટી પણ પસાર થઈ જાય એટલે જગ જીત્યા દેહનૌકા આ તોફાન પસાર કરે એટલે બસ'

આવા એકાકી નરને પણ કસોટી! શી ખબર?

અને કસોટીનો દિવસ નજીક આવ્યો.

જેવી મનમોહન પેલી ચાંદની રાત હતી એવી જ ભીષણ એક બીજી અંધારી રાત આવી તે રાતે નર્મદાની ઊંચી ભેખડો જાણે અંધકારની ભયંકર ગુફાઓ હોય એવી ઊભી હતી. અને તેમાં દૂરદૂરથી સંભળાતો પાણીનો અવાજ રાત્રિના ઘોર રુદન જેવો લાગતો હતો. જ્યારે પાંદડું પણ ન ફરકે એવી શાંતિ થઈ જતી ત્યારે તો લાગતું કે હવે બીજી પળે

કોઈ ભયાનક અવાજ ફાટી ઊઠશે પ્રચંડ શબ્દો કચાયથી સંભળાતા ન હતા—પણ સ્થળ-સ્થળમાંથી જાણે હમણાં જ ઊઠશે એમ વાતાવરણમાં સભર ભર્યા હતા અને એવી અંધારઘેરી રાતે પેલો સાધુ ભજન કરી રહ્યો હતો જગતને અમૃતરસમાં નવરાવે એવું મૃત્યુગીત ગાઈ રહ્યો હતો

પણ કુદરતમાં વચ્ચેવચ્ચે આવી જતી ભયાનક શાંતિ એક હૃદયને વધારે ને વધારે અશાંતિ આપી રહી હતી

એક સશસ્ત્ર સૈનિક પોતાની અર્ધખુલ્લી તલવાર પર હાથ મૂકી ત્યાં ઊભો હતો, બરાબર સાધુની પાછળ—સાધુ બની બેઠેલા સૈનિકને હણવા

અંતે તેણે તરવાર ઉપાડી—અંધકારને અજવાળી દેતી વીજળીની જેમ એ ચમકી અને સાધુના શરીર પર પડી લોહીની ધારાથી પૃથ્વી ભીંજાઈ

સાધુનું સંગીત ઘડીભર અટક્યું—પાછું કાંઈ ન હોય તેમ અવિરામ ચાલતું રહ્યું.

બોલ પડેલા બેશરમ સૈનિક અંધકારમાં બોલ ફેંક્યો 'બોલ તું.. તું જ કાનપુરનો બળવાના બળવાનો નેતા નાનાસાહેબ તો નહિ કે?'

પ્રશાંત જવાબ આવ્યો 'ના ના હું?—હું તો એની ચરણરજ હું તો લખનૌનો... એનો દાસાનુદાસ'

'હા હા, ઓળખ્યો હું તને જ શોધી રહ્યો હતો'

સંપૂર્ણ શાંતિથી જવાબ મળ્યો

'મને ખબર હતી. તું આવ્યો છે તું આવીશ સંન્યસ્ત્યાગ સ્વીકાર્યા પછી આજની આ કસોટી મારે માટે આકરી હતી'

'કસોટી?'

'ત્યારે બીજું શું? જેણે જીવનસ્તાપને તારને ચરણે ધર્યાં, તેને પછી ફરિયાદ કરવાની રહી જ ક્યાં?—હું આ કસોટી માટે તૈયાર જ હતો'

જીવનરસ જેવા લોહીના વહેવાથી સાધુના શબ્દો મંદ પડવા લાગ્યા.

'મારા સ્વીકારેલા સંન્યસ્તધર્મની આ આકરી કસોટી હતી મને ડર હતો કે મારા ભૂતમર ર જાગીને અલ્પ મેળવેલી જીવનલક્ષ્મી વડશી મારશે

'પણ હવે એ ગયો તું આવશે—આવ્યો છે, એ મને ખબર હતી જીવનમહોત્સવની આ પળ માટે હું રાહ જોઈ રહ્યો હતો'

અને વધુ કાંઈ પણ બોલ્યા વિના એ નીચા નેણે ધરતીમાતાને નિહાળી રહ્યો 'માતા ધરતીના અંતરમાં કેટલું અમી વહી રહ્યું હતું' આ વર્જ્જિત દેહને કેટલા પ્રેમથી એ સાચવશે!'

માતાના એવા વહાલની કલ્પનાથી એના મો ઉપર અજેય એવું સ્મિત ફરક્યું ને એવી જ સ્થિતિમાં તે શત્રુના ચરણે ઢળી પડ્યો શાંતિ રહી અને સશસ્ત્રને જીતવાની સંન્યાસીધર્મની કસોટી એ પસાર કરી ગયો હતો.

સૈનિક નીચે નમ્યો—આવા શાંત આત્માને જોવા પણ રાતના અંધારામાં, પૃથ્વીના શણગાર જેવું એનું મો પરંતુ પેલું અજેય સ્મિત એને જોવા મળ્યું નહિ

અને એ ક્યાં એને માટે હતું?

પૃથ્વીને સાજસજાવટ શણગારનો અર્થ બીજો કાંઈ હતો નથી—થોડાક આવા નરવીરોના મૃત્યુંજય સ્મિત એકઠાં કરી એનો મુગટ ધારણ કરે છે એટલું જ *

* લેખકના થોડા સમયમાં પ્રગટ થનાર 'રજકણ' નામના પુસ્તકમાંથી.

ટ્રેનમાં એક સંવાદ

[એક દૃષ્ટિકોણ]

હેમન્તકુમાર નીલકંઠ

ઉનાળાની રાત અને તેમાયે થર્ડ ક્લાસની મુસાફરી વ્યાવહારિક ડહાપણ વાપરી હું ઉપરના પાટિયા ઉપર પહેલેથી જ લાંબો થઈને સૂતો હતો, પણ તેથી કંઈ ખાસ ફેર પડે એમ હતું જ નહિ નીચે ભીડ હતી અને મને પાટિયું મળ્યું હતું એટલું, બાકી, ઉનાળાના બફારામાં આંખની સામે જ ઝગઝગતો દીવો ઊંઘ કે શાન્ત વિચાર એ બેમાંથી કશાને આવવા દેતો ન હતો શું કરવું તે સૂઝતું ન હતું નીચે પાના રમતા લોકોની વાતો અને હાહાહીહી સાંભળ્યા કરવા સિવાય કે વચમાવચમાં પાસું ફેરવ્યા સિવાય બીજો ઉપાય સૂઝતો ન હતો

એટલામાં મારી જોડેના પાટિયા ઉપરથી 'ગાંધીજીનું આ સ્ટેટમેંટ તો મને જરાય ન ગમ્યું,' એવા શબ્દો સંભળાયા મારા કાન સરવા થયા અને અર્ધમિંચેલી આંખે મેં વાત કરનાર તરફ જોયું તેઓ સર્વાંગ ખાદીધારી યુવાન અને યુવતી હતા મારું કુતૂહલ સ્વાભાવિક રીતે વધ્યું, અને તેથી જાણે હું ઊંઘી ગયો હોઉં એવો સ્વસ્થ પડી રહીને ધ્યાનથી વાત સાંભળવા લાગ્યો. મારી મૂંઝવણનો તમામ પ્રશ્ન ઊકલી ગયો, કારણ ખૂબ ચર્ચાસ્પદ થયેલા સત્યાગ્રહ મોકૂફ રાખતા ગાંધીજીના સ્ટેટમેંટનો વિષય હતો, અને વાત કરનાર જેલમાંથી તરત છૂટી આવનાર યુવાન અને યુવતી હતાં ઉનાળાની રાતે થર્ડ ક્લાસના ઉપલા પાટિયા ઉપર ઊંઘ ન આવવાથી થતા કંટાળા માટે આનાથી વધારે સારું બીજું કયું ઔષધ હોય?

"ના, એમ નહિ," યુવતીએ જવાબ આપ્યો

"ગાંધીજી બીચારા કરે પણ શું? આપણા ગામની જ વાત લો આપણે શરૂઆતથી જ કેટલું પોચું જોયું હતું? બહેનો તો ઠીક, પણ ભાઈઓ જ કેટલા તૈયાર હતા? એ તો કંઈક લાજ અમે—બહેનોએ—રાખી"

યુવાન હસી પડયો, "હા, હા, ગાંધીજીએ તમને ખૂબ ચડાવી દીધા છે એટલે તમે તો એમનો જ પક્ષ લો ને?"

"સુશીલકુમાર, એમ કહીને વાત ઉડાવી ન દો સાચું કહો આપણે લડતમાં શરૂઆતથી જ હતા બોલો, સૈનિક ઊભા કરતા કેટલી તકલીફ પડતી?"

"પણ તેથી શું? ગાંધીજી તો કહેતા હતા કે 'આ તો ચાળણી છે કાંકરા બધા એની મેળે જ નીકળી જશે' જે થોડા રહ્યા તેટલાથી યુદ્ધ ચાલુ રાખવું હતું"

"એટલે બાકીના થોડા—એટલે સૌથી સારા માણસોને જેલમાં સડાવા દેવા, એમ ને? એવા માણસો છેક નકામા થઈ જાય ત્યાં સુધી જેલ ગયા કરે એટલે બાકીની રહે તે બાપલી પ્રજા એવી પ્રજા શું કરે? સત્યાગ્રહમાં શુદ્ધિ જોઈએ તેટલી રહી ન હતી એ પણ અમે તો જેલમાં ખૂબ જોયું. અને છતાં તમને બહુ હોય તો ફરી જેલમાં જાઓ.

'એકલો જાને રે, એકલો જાને રે, તારી સાથે કોઈ ન આવે તો જેલમાં એકલો જાને રે'
અમે તમને અંતરની આશિષ આપીશું, અક્ષતકુંકુમથી વિદાય દઈશું"

"મનોરમાબહેન, હવે એ વાત જ જવા દો. જેલમા હાલ એકલા જવાથી કંઈ જ વળે એમ નથી અને તેથી જ ગાંધીજીનું આ સ્ટેટમેંટ મને બહુ સાલે છે પણ હશે. તમે કહો છો તે પણ ખરુ હોય."

"ત્યારે હવે શુ કરશો?"

"તમે શું કરશો?"

"હું શુ કરુ? મારે માટે તમે શી સલાહ આપો છો?

"કંઈ સમાજસેવા કરો."

"લોકો કુંવારી છોકરી ઉપર વહેમની નજરે જ જુએ ને? ને હું એકલીએકલી કેવી રીતે કરુ? ઘણાખરા પુરુષોને પણ આગેવાન હોય તો જ કામ સૂઝે છે, તો પ્રમાણમા ઓછી કેળવાયેલી સ્ત્રીઓને તો કોઈ સલાહકાર જોઈએ જ ને?"

"માબાપ પાસે રહીને અભ્યાસ કરો."

"એમ એકલા અભ્યાસથી હવે સંતોષ વળે ખરો? અને માબાપને હમેશ ચિંતાનું કારણ ન થાઉં તોપણ મને હવે ઘરમા પરાશ્રયી જેવુ ન લાગે? હું જેલમા ગઈ તે વખતે તેમને કંઈ ઉમળકો નહોતો આવ્યો."

"ત્યારે ત્રીજુ તો છે જ—પરણો."

"કોને પરણુ? મારા જેવી છટકેલી છોકરીનો સત્યાગ્રહી સિવાય કોઈ બીજો ભાવ પણ પૂછે ખરો? અમારા મનમા શુ શુ થતુ હશે, કેવા કપરા સંજોગોમા અમારે આવવુ પડયુ છે તે તો અનુભવી જ જાણે"

"ત્યારે તમે પોતે તમારે માટે કંઈક વિચાર તો કર્યો જ હશે ને? બોલો, શુ કરશો?"

"હું? જુઓને, આપણે સાથે લગભગ ચાર વરસ કામ કર્યું ત્યારે હજુ પણ સાથે જ કામ કરીએ તમે કરશો તે હું કરીશ"

"તે વખત જુદો હતો હવે કંઈક કાયમનુ કામ કરવાનુ છે, કંઈક સંગીન કામ તે કેવી રીતે સાથે થાય?"

"કેમ? ધારો કે આપણે ગામના પછાત વર્ગો માટે એક આશ્રમ કાઢીએ તો ?"

"વાહ! વાહ! અને એક જુવાન છોકરો અને એક જુવાન છોકરી—બન્ને કુંવારા આશ્રમ કાઢે તો ગામમા ઊભા રહેવાય ખરું?"

"તો તમને ખરા દિલથી મદદ્કાર આપે તેવી તમને જે લાગે તેની સાથે પરણીને આશ્રમ કાઢો."

"હજી પણુ તમને ખબર છે મારો મત? ગાંધીજીની સાથે ગમે તેટલો મતભેદ હોય પણુ આ બાબત એમના શબ્દોમા કહુ તો 'દીવા જેવી સ્પષ્ટ' મને દેખાય છે કે હાલ બ્રહ્મચારી અને બ્રહ્મચારિણીઓના સૈન્યની દેશને જરૂર છે સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી શકે—દેશને માટે, કહેવાની નહિ પણુ સાચી, ફકીરી લઈ શકે—ગામડાની ધૂળમા કે શહેરોની ગલીચ વસ્તીમા જઈ કે વસી શકે, અથવા એવી કોઈ રીતે સર્વસ્વ અર્પણ કરી શકે, એ તો આવી સેના જ. પેલાને ખીચારાને તો પેટીની પડી હોય અને લડત જાગે—ગમે ત્યારે ગમે તે રૂપમાં પણ જાગશે જ એ તો ચોક્કસ છે—ત્યારે એને એનું આશ્રમ, એનુ કુટુંબ,

બધું જ જાણે ઘડીના પડ જેવું થઈ પડશે કારણ માણસ બધુ જતું કરે, અને બધું સહન કરે પણ ભાગ્યે જ કોઈ પોતાના સ્વજનને દુઃખ વેઠતુ જુએ અને છતા નિશ્ચલ રહી શકે ”

“પણ એ બધુ તો તમે પુરુષો જ કરી શકો સ્ત્રીઓ શું કરે ? તમારી બહેનોનો વિચાર કઈ કરવાનો કે નહિ ?”

“હા, જરૂર હમણા જ તમારી મુશ્કેલીઓ જાણી તે પછી તો ખાસ તમારે માટે ઘણી કપરી કસોટી છે પણ તેથી કઈ બહેનોનો ઉદ્ધાર એકમાત્ર પોતાને ફાવે એવા વર શોધી પરણી જવામા નથી ભલે, જેને એમ કરવુ હોય તે કરે પણ તે જ કઈ એક રસ્તો નથી ”

“ત્યારે બીજો શો છે ?”

“મને તો લાગે છે કે બહેનોએ ઉત્તમમાં ઉત્તમ સેવા કરવી જ હોય, અને સાચું સ્વતંત્ર જીવન ગાળવુ હોય, તો પહેલા તો જાતે કમાવા જેટલી શક્તિ મેળવી લેવી જોઈએ ”

“એટલે રેંટિયો અને હાથસાળ ?”—

“ના, રેંટિયો કોણે કહ્યો ? આવી બહેનો મુખ્યત્વે મધ્યમવર્ગની હશે, અને બહુબહુ ભાવના રેડચા છતા છેલ્લા ચૌદ વર્ષની અંદર મધ્યમવર્ગનો ભણેલોગણેલો એવો એક પણ યુવાન નથી જડચો કે જેણે ગાંધીવાદના આદર્શને સાચી રીતે આચરણમા મૂકી હાથસાળ ઉપર નભવા પ્રયત્ન પણ કર્યો હોય,—તો બહેનોની તો વાત જ ક્યા છે ? હુ તો કહુ છુ, બહેનો ફાવે તે શીખે—ટાઈપિંગ, શિવણ, ભરતગૂંથણ, શિક્ષણપદ્ધતિ, ગ્રેજ્યુએટ પણ થાય કોઈ પણ માર્ગે પોતાની પ્રમાણમા ઓછી કરેલી જરૂરિયાતો પૂરી પડી શકે એવી સ્થિતિમા તેણે મુકાવુ જ જોઈએ જો સાચી દેશસેવા કરવી હોય, તો આવી સ્વાશ્રયી થવાની વૃત્તિવાળી બહેનો સંગઠન કરી ગામડામા કે શહેરમા એક સંસ્થા કાઢે, અને અભ્યાસ સાથે તે મારફત એકાદબે કલાક સામાજિક સેવા ચાલુ રાખે તો એ એમને માટે ઉત્તમ માર્ગ છે”

“હા, બધુ કહેવુ સહેલુ છે, પણ કરવુ કેટલુ કઠણ છે તેનો વિચાર આવે છે ?”

“જેલમા સ્વતંત્રતા માટે ઝૂઝી આવેલી બહેનો એટલુ સગઠન ધારે તો ન કરી શકે ? અને એવી સામાજિક પ્રવૃત્તિ માટે જરૂર જેટલા પૈસા શુ ન મળે ? એ તો સહકારી, અસહકારી બધા પાસેથી મેળવાય ”

“હા, અને તમે બધુ તૈયાર કરો, સીવવાના સાચા વગેરે સરંજામ મેળવો, અને ઉપર ઑર્ડિનન્સની તરવાર તો ઝૂમતી જ હોય ! તે પડે એટલે બધુ સરકારને ચરણે ભેટ ધરવાનું ?”

“તેટલા માટે તો એક કાયમી, રાજકારણ સાથે સબધ ન ધરાવતી સંસ્થા ઉપાડવી અને યુદ્ધ વખતે એમાથી જેને જવું જ હોય તે રાજીનામુ આપી ચાલી જાય. બાકીની કુમારિકાઓ કાયમની સમાજસેવા કરે તોયે ખોટું નથી સ્ત્રીઓ જેવી દલિત કોમને જગાડવી એ પણ .. ...”

આવો ગભીર વિષય આમ એકાએક અટકી પડચો એ ખ્યાલથી હું કચવાયો. પણ ટ્રેન એક સ્ટેશને આવેલી હોવાથી દાખલ થનાર અને પહેલાના બેસનાર વચ્ચેની હમેશની

ટકટકે બરાબર આ વખતે જ જરા વધારે ઉગ્ર રૂપ લીધું અને અમારા બધાનું ધ્યાન તે બાજૂ ગયું.

આખરે ટ્રેન ઊપડી અને પેલી તકરાર પણ શાંત પડી તેમની વાત પણ ચાલુ થઈ, પણ પ્રવાહ બદલાઈ ગયો.

"જોયું? પેલો માણસ સાથે એની બૈરી હતી તેથી કેટલા જોરથી લડ્યો? તમે પુરુષો બહાદુરીથી લડો છો, તે જાણ્યેઅજાણ્યે સ્ત્રીઓને બતાવવા જ. સિંહોમાં તો કહે છે કે બે હરીફ સિંહોની લડાઈમાં જે જીતે તેને શાન્ત રીતે જોતી સિંહણ કુમારિકા વરે છે"

"પણ તેનું અહીં શું છે?"

"શું છે શું વળી? આટલુંય ન સમજ્યા? તમે એ બધી આત્મસંયમની વાતો કરો છો, અને આ બધા બ્રહ્મચારીઓના જૂથ ઊભા કરવાનું કહો છો, પણ મનુષ્યસ્વભાવ જ ભૂલી જાઓ છો હું તો કહું છું કે જેણે કાયમની દેશસેવા કરવી હોય તેણે ખાસ પરણવું કે જેથી ભવિષ્યમાં કંઈ છબરડો ન વળે અને સેવા કરવા જતાં કુમેના ન કરી બેસાય!"

"હા, એ વાત જરૂર વિચારવા જેવી છે પણ શું કૌમારવ્રત અશક્ય છે? અથવા એટલું બધું અઘરું છે કે કોઈએ તેને સ્વીકારવું જ નહિ?"

"એમ ન હોત તો જૂના જમાનામાં એક ભીષ્મપિતામહને આટલું બધું માન ન મળત"

"તેથી જ હું તો એ જૂનો જમાનો એટલે સુવર્ણયુગ એવીએવી વાતો માનવાની ના પાડું છું એ જમાનાના લોકો કેટલી હલકી વૃત્તિના હશે કે એક ભીષ્મ જ બ્રહ્મચર્ય પાળનારા નીકળ્યા અને તેમને પણ સ્ત્રીનું મો સરખું ન જોવાનું કડક વ્રત લેવું પડ્યું! એના કરતાં તો યુરોપિયનોમાં અને હવે આપણામાં સર પી સી રૉય જેવા કેટલાય બ્રહ્મચારીઓ ખુશીથી કુંવારા રહી શકે છે તેથી આપણો જ જમાનો ચડિયાતો"

"હવે એ ચર્ચા નકામી છે, અને લાંબી થાય પણ આ તમારા નવા યુગના નાનાલાલ કવિ પણ પરણવું એટલે પ્રભુતામાં પગલાં માંડવાં એવું ક્યાં નથી કહેતા?"

"સારું જ થયું કે એ નાનાલાલી યુગ ગયો—બસ, નાનાલાલ અને કલાપી એક વખતે આપણા જુવાનોના વહાલા કવિઓ! કવિ ગમે તેટલા ઉચ્ચ ગગનવિહારી હશે, પણ પ્રજાને જોમ આપનારી, બળદાયી પ્રેરણા આપી શક્યા નથી. એટલું જ નહિ, પણ એમણે તો શબ્દોને પણ લડાવી મૂક્યા પેલી 'બેમલડી'ની ટીકા યાદ છે ને? જે કવિ 'પ્રારબ્ધના પૂર સામે ઝૂઝશો મા' એવો પગ ભાગી નાખનારો ઉપદેશ કરે તે કવિ પરણવું એટલે પ્રભુતામાં પગલાં માંડવા સિવાય બીજું શું લખે! ક્યાં એવો તુચ્છ ઉપદેશ, અને ક્યાં રવીન્દ્રનાથ જેવા રાજદ્વારણથી દૂર રહેનારનો પણ 'એકલો જાને રે' નો ઉપદેશ! તેથી જ તેમને રાસ લખવા બહુ ફાવે છે, અને સ્ત્રીઓને રાસ ગમતો આવી જાય એટલે બસ, અર્થની પરવા જ ક્યાં કરે છે! તેમાં કલાને બહાને પોતામાં છૂપેલો શૃંગારભાવ પોષાય છે તેથી આજકાલ રાસગરબા ખૂબ વધી પડ્યા છે અને 'રસિક' પુરુષો તે જોવા જાય છે! વળી કલાપીને તો અશ્રુકવિ કહીને આપણે ખૂબ ફુલાવ્યા!"

"એમ અન્યાય નહિ થાય 'જયાજયન્ત'માં સ્નેહલગ્નનો આદર્શ અને 'સિંહને શસ્ત્ર શા' જેવી કવિતા ઉપજાવનાર પણ કવિસમ્રાટ નાનાલાલ જ છે"

"એ સ્નેહલગ્ન હું તો સમજતો જ નથી એ તો એક જાતની ઊંનરપિંડી છે,

આત્મવંચના જ છે છેવટે પણ જયા અને જયન્ત પરસ્પર આકર્ષાયા તો ખરા જ ને?—જાણે કે દુનિયામાં કોઈ માણસને કોઈ ને કોઈ સ્ત્રી તરફ પ્રિયાભાવ હોવો જ જોઈએ! આપણા જ જમાનાના આ માર્ઇકલ કોલિન્સ! તેને એક પણ 'રોમેન્સ' નહિ! આપણા કવિને એવી કલ્પના સૂઝે જ ક્યાંથી? અને એકાદએ રડીખડી વીરરસની કવિતા લખી તેથી શું? નર્મદાશંકર પછી એવો વીરરસ ચખાડનાર કોઈ પાક્યો જ નથી કારણ એમણે જેવો જીવનસંગ્રામ કર્યો તેવો હાલના કોઈએ કર્યો જ નથી"

"વારુ, ત્યારે, નરસિંહરાવભાઈ કેવા લાગે છે!"

"બસ જવા દો એ વાત એ બધા જ સાક્ષરો નકામા જ્યારે પ્રજાની રગેરગમાં લોહી ઠેકડા મારતું હોય, ફૂદાફૂદ કરતું હોય, ત્યારે સનાતન ચિરંજીવી વિષયો ઉપર કાવ્યો લખું છું એમ કહી દિવ્ય, ઉષા, સંધ્યા વગેરે એકના એક વિષય ઉપર જુદીજુદી રીતે લખ્યા કરવું એ શું કહેવાય? ટેનિસન મેડસ્વિની કવિ કોને કહે છે તે ખબર છે? જરૂર પડે ત્યારે સૈનિક સાથે ખભેખભો અડાડીને ઊભો રહે તે કવિ કવિ જીવનસંગ્રામનો વીર પહેલો હોય, પછી કવિ હોય આ ચાળણીએ આપણા ગુજરાતમાં કયા સાક્ષરો સાચા નીકળે? રશિયન કે ફ્રેંચ ક્રાન્તિ આણનાર સાહિત્યકારોની હરોળમાં ઊભા રાખી શકાય એવા કેટલા ગુજરાતી સાક્ષરો નીકળે?

"આપણે એક નવું જ સાહિત્ય સર્જવાનું છે અત્યારસુધીની આપણી વાર્તાઓમાં છેવટે બે જણ પરણ્યા કે બેમાંથી એક, ઘણુંખરું સ્ત્રી, દુઃખી થઈ કે એક એવું જ કંઈ આવવાનું તેથી તો 'કુમાર' માસિક સ્વતંત્ર વાર્તા માટે ચાતકની જેમ આતુર રહે છે અને નિરાશ થાય છે. એની 'ડિરિટ્ની વાતો' ઘણુંખરું અનુવાદ જ છે"

"ત્યારે તમે શું એમ કહો છો, કે પ્રેમની વાતો જ ન જોઈએ? દુનિયામાં સ્ત્રીપુરુષો છે ત્યાં સુધી પ્રેમ વગર ચાલવાનું છે? અને તેથી તે વિષય ઉપર લખાય એ જ કુદરતી છે ને?"

"તે હું ક્યાં ના કહું છું? પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રેમલાપ્રેમલીનું સાહિત્ય અતિશય વધી પડ્યું છે એ તો જૂની ફરિયાદ છે—કંઈ મારા એકલાની નથી"

"આટલું બધું બીચારા સાક્ષરો ઉપર ઊતરી પડો છો તો જરા લખી જુઓ તો ખરા, લખવું એક વાત છે ને ટીકા કરવી બીજી વાત છે'

"તો ન લખવું પણ હવે 'હાસ્યમંદિર'માં 'કોયલડી'ની પેલી ફરિયાદ આવે છે તેમ આ વિષય જો માનવી સ્વરૂપ ધારણ કરે તો કહે 'Save me from my friends.'"

"એ બધું તો ખરું આટલો બધો રોષ મારો છો, પણ તમે જાણો છો કે—

"જાગે સ્વયંભૂ ઉરમાંહિ મન્મથ,
તેના નથી કો નિયમો, ન કારણ"

"હા, પણ કવિઓ એમ જ કહે છે પણ મને એ તદ્દન સાચું લાગતું નથી એ જ રાઈએ લીલાવતીને જોઈ ત્યારે પેલો સ્વયંભૂ મન્મથ કેમ ન જાગ્યો અથવા જાગ્યો તો કેવો દાબી દીધો! એ તો એણે વીણાવતી જેવી જુવાન કુમારિકા—કે વિધવા પણ ખરું જોતાં કુમારિકા—જોઈ એટલે પોતાના મનના ભાવો જાતે જ પોષ્યા અને વાંક બધો બીચારા મન્મથ ઉપર ઢોળ્યો એ તો પક્ષી ઊડતુંઊડતું જાય અને બિયાં વેરતું જાય પણ ઉગાડ

ભૂમિમા અનાજ ન થાય અને ફળદ્રુપમા થાય, તેમ માણસનુ મન જાણેઅજાણ્યે 'શોધમા' હોય છે એટલે પછી મન્મથ એમની મદદે આવે છે ને તે પ્રેમમા પડે છે "

"ત્યારે બધા ઉપર ઊતરી પડો છો તો પછી આપ શુ કરવાના છો? ગામડાંમા જઈ 'નગીન કામ' કરશો કે શહેરમા રહીને નવું સાહિત્ય સર્જશો?"

"એ તો દરેક જણે પોતાની રુચિ-શક્તિ પ્રમાણે કરવાનુ છે હુ? હુ શું કરીશ તે મે નક્કી કર્યું નથી કદાચ કરી ગયીશ પણ નહિ "

"એટલે આખરે પેલા હેમ્લેટ જેવી જ સ્થિતિ ને? संशयात्मा विनश्यति।"

"હા, મનોરમાબહેન એ બને ખરુ "

"અરરર! આટલુ બધુ જોરદાર ભાષણ અને ભાષણકર્તા પોતે જ નિશ્ચય ન કરી શકે?"

"કારણ, મારા ઉપર પણ આપણા માક્ષરોની અસર પડી હશે જ ને? એ કાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન કરતા છતા રહી જાય છે "

"શીઘ્રાગ માક્ષરો કરતા પોતાનો જ વાક કાઢો ને?"

"વાત એક રીતે ખરી છે, પણ એક રીતે જ અત્યારના ખૂબ ફેરફારના જમાનામા સત્યાગ્રહનો પ્રચડ ધક્કો હમણા જ વાગ્યો છે એ જમાનામા, ગ્રન્થ થતા કેટલીક ગમય વ્યક્તિને તેમજ પ્રજાને પણ લાગશે "

"ચાલો હવે પોતાનો વાક સત્યાગ્રહ પર ઢોળ્યો!"

"ના, એમ નહિ પણ જુઓ સ્ટેશન તો આવ્યુ એટલે હવે રસ્તામા વાત કરીશુ"

બન્ને ગયા તેમની વાત મારે માટે તો અટકી તરુણ ગુજરાત, આચારમા અને વિચારમા પણ, આટલે સુધી જ આવીને અટકયુ નથી?

સ્વતંત્રતા અને સંયમ

આચાર્ય શ્રી કૃપાલાની

આજકાલ અનેક પરિસ્થિતિ અને અનેક સબંધને અગે સ્વતંત્રતા અને બંધન એ બે શબ્દો ગમેતેમ ફેંકાતા આપણે સાભળીએ છીએ ઘણાખરા માણસો તો પોતાને ન ગમતી સ્થિતિને બંધન અને ગમતી સ્થિતિને સ્વતત્રતા માની બેસે છે. પણ વ્યક્તિગત સગવડઅગવડની વાત કોરાણે રાખી સ્વતત્રતા અને બંધનનો અર્થ વિચારવાની ખૂબ જરૂર છે

દરેક શબ્દના બે અર્થ થાય છે—નિરપેક્ષ (absolute) અને સાપેક્ષ (relative) સાપેક્ષ અર્થને અનુબંધ (corelative)ની જરૂર રહે છે સ્વતત્રતાનો અનુબંધ (corelative) સંયમ છે સાપેક્ષ સ્વતત્રતાની એક વ્યાખ્યા એવી બાધી શકાય કે મારા વિકાસની આડે બીજા ન આવે અને બીજાના વિકાસની આડે હું ન આવુ આ વ્યાખ્યાના પહેલા ભાગમા જ આખો અર્થ સમાઈ જાય છે એમ આપણે સમજીએ છીએ, અને બીજા ભાગની અવગણના કરીએ છીએ. આને લીધે બુદ્ધિભ્રમ પેદા થાય છે અને સ્વતત્રતાને નામે સ્વાર્થી માન્યતાઓ પોષાયા કરે છે.

સાપેક્ષ અર્થમા બંધન અને સ્વતત્રતા પરસ્પરવિરોધી શબ્દો છે, એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે કોઈ પણ પ્રકારના બંધન વિના સાચી સ્વતત્રતા સભવતી જ નથી, કારણ કે 'આપણા વિકાસની આડે કોઈ ન આવે' એ સૂત્ર કદાચ પળાય, તોપણ 'આપણે કોઈના વિકાસની આડે ન આવીએ' એ સૂત્ર તો નથી જ પળાવાનુ પણ અહીં મહત્ત્વની વાત તો એ બંધન કેવા પ્રકારનુ હોય એ છે તેમાં બે ગુણ તો હોવા જ જોઈએ (૧) આ બંધનમાથી છૂટી નિરપેક્ષ સ્વતત્રતાના અતિમ ધ્યેયને આપણે પહોચવાનુ છે, એટલે એ બંધન તો વિકાસના પગથિયારૂપ છે આપણે ત્યા જ ઊભી જવાનું નથી, પણ એને વટાવીને આગળ જવાનુ છે એ કદી નજરબહાર ન જવુ જોઈએ (૨) દેશ, કાળ, ધર્મને અનુસરીને સાધકના શ્રેયને અર્થે જ એ બંધન હોય

કોઈ પણ પ્રકારનુ નિયમન (control) ન હોય એવી સ્થિતિને સ્વતત્રતાનુ નામ આપવામા આવે છે, પણ એનુ કારણ વિચારનો ગોટાળો હોય છે કારણ કે કોઈ પણ જાતના નિયમનવિનાની સ્થિતિ સભવી શકતી જ નથી એ નિયમન એવું તો સ્વાભાવિક થઈ જાય છે કે લેશ પણ ખેંચાતાણ રહેતી નથી વનમા પશુપખીઓ ભૂખતરસ વગેરે પોતાની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો અથવા સહજસ્ફૂર્તિઓથી ઘડાય છે સામાન્ય મનુષ્ય પોતાના સંસ્કાર, કેળવણી, સારાસારની કલ્પના અને સ્વાર્થદૃષ્ટિ પ્રમાણે લાગણી અને બુદ્ધિને અનુસરે છે, અને જીવન્મુક્ત સન્યાસી પ્રયત્ન કરીને પોતાની જાતના તારને એટલા સુરેલ રાખી શકે છે, કે એ નિયમન પરમાનદમા પરિણમે છે. આ છેલ્લા પ્રકારની સ્વતત્રતાને જ સાચી સ્વતત્રતા કહી શકાય, અને એ નિયમન વિના ન જ મળે એ વિષે પૂર્વના કે પશ્ચિમના ફિલસૂફોમાં મતભેદ નથી

સૌથી વધારે નિયમિત મનુષ્ય સૌથી વધારે સ્વતત્ર છે પણ એ નિયમન કોનુ ? બાહ્ય નિયમનમા રાજ્ય, સમાજ, વડીલો અને ગુરુના નિયમન (control) નીચે માણસે પસાર થવુ પડે છે, અને પછી પોતાની દૈવી અને આસુરી વૃત્તિઓને પારખીને દૈવી વૃત્તિના નિયમનમા રહેવુ પડે છે. એમ કરતાકરતા જ્યારે દૈવી વૃત્તિઓ સપૂર્ણ રીતે વિજયી રહે

ત્યારે જ માણસ ખરો સ્વતંત્ર કહેવાય છે સુકાનીવગરની હોડી પવનના જોરથી ગમે તેમ ઘસડાય તેવી રીતે ક્ષણિક વૃત્તિઓથી ધ્યેય વિના ઘસડાઈ જતા માણસને આપણે મુક્ત કહીશું ? પરસ્પરવિરોધી વૃત્તિઓની તુલના કરી આસુરી વૃત્તિઓને દબાવી શકે તેજ માણસ ખરો મુક્ત છે

પણ દરેક માણસને પોતાની દૈવી સંપત્તિનું પૂરુ ભાન નથી હોતુ, અને એ ભાન તેણે બીજા કોઈની મદદથી જ મેળવવુ પડે છે ટેબલ ઉપર પડેલી કોઈની ઘડિયાળ બાળક લેવા જાય અને માતા તેને રોકે અને સમજાવે, તો એ દાખલામા માતાને બાળકની દૈવી સંપત્તિનુ જેટલુ ભાન છે એટલુ બાળકને નથી, એમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ આવી જ રીતે રાજ્ય અને સમાજ પણ મનુષ્યની દૈવી સંપત્તિના વિકાસ માટે યોજાયેલા છે. કેળવણી અને શાસ્ત્રનુ જ્ઞાન પણ એ જ કામ કરે છે કોઈ પણ જાતના સંસ્કાર વિના માણસ આત્માને પારખી શકતો નથી—આત્માના એ કોમળ અવાજને સ્પષ્ટ સાંભળવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ખાસ ઘડતરની જરૂર હોય છે માણસ જન્મથી જ પોતાના આત્માના અવાજને સમજી શકે અને અનુસરી શકે એવુ જો આપણે સ્વીકારી લઈએ તો તો કેળવણીનો કંઈ અર્થ જ રહેતો નથી અને ખરી કેળવણીનુ અંતિમ ધ્યેય તો એ જ છે કે માણસ આત્માનો અવાજ પારખે અને મનમા કંઈ પણ ઘડભાંજ વિના સ્વાભાવિક આનંદથી તેને અનુસરે

પણ પશ્ચિમના સંસ્કારને લીધે આપણે ત્યા એક એવી માન્યતા ફેલાઈ છે કે આત્માનો અવાજ સાંભળવા અને સમજવા દરેક માણસ શક્તિમાન હોય છે જ, અને એ અવાજ પારખવો એ કંઈ અઘરુ નથી આ માન્યતામા ખૂબ ગરબડ અને આશ્વાસન રહેલા છે. આને લીધે આજનો યુવાન આવી સહેલી માન્યતાથી દોરાય એમા નવાઈ નથી એ યુવાન સ્વાર્થ અને વાસનાના અવાજને સહેજે આત્માનો અવાજ માની બેસે છે અને એ પ્રમાણે વર્તીને દુ ખી થાય છે, ત્યારે આત્માના અવાજને અનુસરતા મહાત્માઓ અને સંતોએ પણ ઘણા દુ ખો ભોગવ્યા છે, એટલે પોતે પણ મહાત્મા અને સંત છે, એમ માની પોતાની જાતને સાચે જ કૃતકૃત્ય માને છે જો આમા તાત્કાલિક દુ ખ નથી પડતુ તો તે એમ માને છે કે પોતે સત્યપથે છે અને સુખ અને સગવડપૂર્વક એ પથ કાપવા પોતે શક્તિમાન છે

પણ આત્માના અવાજને પારખવા માટે બી એ કે મૅટ્રિક થવા કરતા વધારે પ્રયત્ન અને જિજ્ઞાસાની જરૂર હોય છે, એ વાત સ્વીકારવા તે કદી તૈયાર નથી હોતો. દરેકદરેક ભૌતિક બાબતમા તે નિષ્ણાતની સલાહ લેવા દોડી જશે, પણ આધ્યાત્મિક અને નૈતિક બાબતમા પોતે જ જન્મથી નિષ્ણાત છે એમ તે માની લે છે આવી બાબતમા જો કોઈ ઋષિ તેની પાસે આવે અને તેને કહે કે પોતાની જાતને મુક્ત કરવા માટે પ્રયત્નની જરૂર છે, વાસના અને આત્માનો અવાજ જુદી વસ્તુ છે, અને વાસનાને સંયમમાં રાખો, તો તે અકળાઈને ગુસ્સે થઈ જશે અને કહેશે કે મારી સ્વતંત્રતામા ડખલ કરવાનો તમને શો હક્ક છે ? તમે કોણ મને શિખામણ આપનાર ? કારણ કે તે માને છે કે આવી બાબતો એટલી સરળ હોય છે કે આમા કોઈની સલાહ લેવી જરૂરની પણ નથી અને ઇષ્ટ પણ નથી.

પણ તમારે ત્યા કોઈ માંદુ પડે તો તમે ડૉક્ટરને બોલાવો છો કે નહિ ? તમારે ઘર બાંધવુ હોય કે કોર્ટમા કેસ લડવો હોય ત્યારે ઇજનેરને કે વકીલને બોલાવવો જ પડે છે. તો પછી આધ્યાત્મિક નૈતિક બાબતોને એવી નજીવી ના માટે ગણો છો કે એમા નિષ્ણાતની જરૂર ન પડે ! અને તમે એમ કેમ માનો છો કે કોઈ પણ દિવસ એનો અભ્યાસ કર્યા વિના

અને તેના પ્રત્યે ધ્યાન આપ્યા વિના પણ અંતરાત્માને બરાબર સમજી શકાય? એના કરતાં કોઈ યોગ્ય ગુરુનું શરણ લેવું એમાં ઘણી દીર્ઘદષ્ટિ રહેલી છે એ ગુરુ ગોધવાનું કામ સહેલું નથી, અને યોગ્યને બદલે અયોગ્ય ગુરના હાથમા ફસાઈ પડવાનો ભારે ભય રહેલો છે, એ વાત તદ્દન સાચી છે. પણ કોઈ રસ્તાનો ભોમિયો મળવો ઘણો મુશ્કેલ હોય એટલા માટે એ રસ્તો જ ખોટો છે, એમ માનવુ એ ભૂલભરેલુ છે પણ એ ગુરુવાદ સમજાવવા માટે તો આખુ પ્રકરણ જોઈએ અહીં તો એટલુ જ બસ થશે કે કોઈને પોતાના ગુરુ કરવાની પાછળ જે વિચારસરણી રહેલી છે તે બુદ્ધિની દષ્ટિએ સૌથી સ્થિર (balanced) અને તર્કશુદ્ધ છે.

અત્યારે રાજકીય અને સામાજિક સ્વતંત્રતાની ચર્ચા કરવાનો મને સમય નથી, પણ આજે આપણે જે એમ કહીએ છીએ કે હિંદીઓ ગુલામ છે, કારણ કે પરદેશીઓ આપણા ઉપર રાજ્ય કરે છે, એ રાજ્ય જુલમી છે, અયોગ્ય છે, તે સાચુ છે પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે હિન્દ સ્વતંત્ર હોય તો આપણે ત્યા કાયદાના બંધન ઓછા થશે માત્ર એ કાયદાનો પ્રકાર બદલાશે એ રીતે તો આપણે ત્યાના કરતા સ્વતંત્ર ગણાતા રાષ્ટ્રોમા કાયદા વધારે બંધનકારક હોય છે, પણ એ બંધન પ્રજાના હિતની દષ્ટિએ નાખેલા હોય છે જેટલે અંશે આ દષ્ટિ ઓછી તેટલે અંશે સ્વતંત્રતા ઓછી જ્યા પ્રજાના મોટા ભાગને દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને કાયદા ઘડવામા આવે ત્યા પ્રજા સ્વતંત્ર કહેવાય અલબત્ત, ઘણી વખત સમાજ અને રાજ્ય દૈવી વૃત્તિને મદદ કરવાને બદલે આસુરી વૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપીને પોષે છે આના તો ઘણા કારણો છે, રાજ્ય અયોગ્ય હોય અને બહુમતિને સાન્ય ન હોય તો આવુ બને તદ્દન નજીવી (microscopic) લઘુમતિના હાથમા સત્તા હોવાથી તેમનો જ સ્વાર્થ સરે તેવા કાયદા ઘડાય તેમા નવાઈ નથી.

સામાજિક સ્વતંત્રતાની ચર્ચામા આજે એ વસ્તુ ખાસ યાદ રાખવાની છે કે સમાજે વ્યક્તિ કરતાં સમષ્ટિનુ હિત સાચવવા તરફ વધારે ધ્યાન આપવુ પડે એથી સ્વાભાવિક રીતે જ દરેકેદરેક વ્યક્તિને પૂરેપૂરો ન્યાય ન પણ મળે પણ સમષ્ટિના હિતમા વ્યક્તિનુ પણ થોડુ હિત અને વિશેષભાવે સરક્ષણ સમાયેલુ જ છે અને રક્ષણનીતી અને વિકાસ-નીતિ ભલે પરસ્પરવિરોધી દેખાય, પણ છેવટે તો પરસ્પરાવલબી જ છે. તેથી સમાજ અને રાજ્યના મૂળ વૈયક્તિક વિકાસને રૂંધનાર છે, અને તેને લીધે બધા જ સામાજિક કાયદા કાંઈ પણ પરીક્ષા વિના ભુસી નાખવા જોઈએ એ માન્યતા તેમજ બધા જ સામાજિક કાયદાઓ ઇશ્વિરદત્ત છે એ માન્યતા—બન્નેની પાછળ કેવળ લાગણીનો ઉભરો જ રહેલો છે

આ ઉપરથી હુ એવુ કહેવા તો નથી જ માગતો કે સામાજિક કાયદાઓ કદી તોડવા જ ન જોઈએ. પણ હુ એટલુ તો કહુ જ છુ કે કાયદાઓ તોડો તો તે લગારે લાગણીવશ થયા વિના અને તેના પરિણામો ખમવાની તૈયારી કરીને તોડો અત્યારે આપણે અગત સ્વાર્થને ખાતર કાયદા તોડવા તૈયાર થઈએ છીએ, પણ એમા કઈ ભારે પરાક્રમ નથી, કારણ એ તો સ્વાભાવિક છે અને પશુપખીઓ પણ એ પ્રમાણે વર્તે છે

આ બધા વિચારો આજના ઉત્તેજિત વાતાવરણમા તમને ખૂબ જૂનવાણી લાગશે, પણ મારી પાસેથી તો તમે સીધા અને સ્પષ્ટ વિચાર સિવાય બીજા કશાની ભાગ્યે જ આશા રાખી હશે નવુ શુ કે જૂનુ શુ—આ લાગણીના યુગમા બધુય છેવટે વિવેકની કસોટીએ ચડે તો જ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય લેખાય એટલુ ધ્યાનમા રાખજો લાગણીની કસોટીને પૂરતી ગણશો તો તાત્કાલિક સ્વાર્થ સાધવાને માર્ગે ચડી જશો, એ ભૂલશો નહિ

સહજિયા સંપ્રદાય

જયંતીલાલ આચાર્ય (વિદ્યાભવન, શાન્તિનિકેતન)

જગતના દરેક ધર્મમા બે ધારાઓ વહેતી જણાય છે એક ધારામાથી પંડિતો, જ્ઞાનીઓ જલપાન કરે છે, બીજી ધારામાથી સમાજનો મોટો અજ્ઞાન ભાગ જલપાન કરે છે આમાની પ્રથમ ધારાના અભ્યાસકો ઘણાય હોય છે, પણ લુપ્ત થતી જતી બીજી ધારાના અભ્યાસકો ઓછા હોય છે કારણ કે પ્રથમને માટે સામગ્રી તૈયાર છે, જ્યારે બીજાને માટે જાતમહેનતની અને ધીરજની જરૂર છે પણ થોડા વખતથી બધાને જણાતુ આવે છે કે લોકજીવનના ધર્મનો, સાહિત્યનો, આચારવિચારનો અભ્યાસ ખૂબ જ ઉપકારક તેમજ તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી ફાયદાકારક છે આથી જ ઘણાય દેશોમા લોકસાહિત્ય, લોકધર્મ, લોકાચાર ઉપર ચર્ચાઓ થતી જણાય છે

જે સપ્રદાય વિષે આપણે વિચાર કરવાના છીએ તે બગાળનો સપ્રદાય છે ચૈતન્ય મહાપ્રભુના આવિર્ભાવ પહેલા અને પછીના સાહિત્યમા ઘણો જ ફેર છે તેમના વૈષ્ણવ-ભાવથી તેમનુ પરવર્તી સાહિત્ય અજબ રીતે રગાયેલુ છે આ ઉપરાત નાથપથ, નિરજનપથ ધર્મસપ્રદાય વગેરે ઘણાય જૂના કાળથી બગાળમા ચાલતા આવે છે અને તેને અંગેનું વિપુલ સાહિત્ય મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ ઘણે ભાગે બહાર આણ્યુ છે આ સાહિત્યની ઝાંખી માત્રથી આપણને જણાય છે કે ભારતીય સસ્કૃતિના સ્તરો કેટલા ઊડા છે, તેનુ ક્ષેત્ર કેટલુ વિશાળ છે આ વિષે ભવિષ્યમા વિચારીશુ અહીયા તો આપણે કેવળ સહજિયા સંપ્રદાય વિષે જ વિચારવાનુ છે

ઉપર જણાવ્યુ તેમ આ સપ્રદાય પ્રધાનત બગાળમા છે તેના પ્રધાન કેન્દ્રો મિદનાપુર, બીરભૂમ અને બાકુડા જિલ્લામા આવેલા રામકેલી, નદિયા, શાતિપુર, કેન્દુલી વગેરે સ્થલોમા છે

આ સપ્રદાયમા અનેક સપ્રદાયો છે જેમાના કેટલાક આ છે—આઉલ, બાઉલ, સાઈ, દરવેશ, નેડા વગેરે ગૌરવાદી, કરતાભજા, સાહેબધની, રામગ્ત, ગોબરાઈ, પાગલનાથી, સખીભાવક, સ્પષ્ટદાયક, કિશોરીભજની, રામવલ્લભી અને જગન્મોહની ઇત્યાદિ પંથો આને ઘણે અંશે મળતા છે

આ સપ્રદાયની કેટલીક વિશેષતાઓ તેના 'પરકીયા' તત્ત્વમાં, તેમની 'સહજાનન્દ'ની કલ્પનામા અને 'માધુર્ય' પ્રેમના સ્વાદ માટેની સાધનામા સમાયેલી છે તેમનાં કેટલાક તત્ત્વો આપણે હવે વિચારીએ

ભક્તિ બે પ્રકારની છે (૧) વૈધી અને (૨) રાગાનુગા વૈધી ભક્તિ એટલે તે કે જેમા શાસ્ત્રોના વિધિનિયમ પ્રમાણે ભક્તિ કરવામા આવે આથી શાસ્ત્રોનું ઉલ્લઘન આમા ત્યાજ્ય છે પણ રાગાનુગા ભક્તિમાં વ્યક્તિસ્વાતત્ર્યને પ્રધાનસ્થાન છે શુદ્ધ સાત્ત્વિક પ્રેમમા તર્કને કે સીમાબંધનને સ્થાન જ ન હોય. તેથી જ 'ચૈતન્યચરિતામૃત 'કાર જણાવે છે કે સમસ્ત જગત વૈધીના ઐશ્વર્યમાં ડૂબેલુ છે કોઈ વિરલ જ રાગાનુગાનુમાની

થઈ શકે, કારણ કે 'પ્રેમ અંશ'જ 'પ્રેમ રસ' મચાવી શકે આ વૈધી ભક્તિ ગૌણ મનાય છે, ઉચ્ચ ભૂમિકામા તેનું સ્થાન નથી

મુખ્ય આર ગૌણ, દુઈ વિધ ભક્તિ હય।
ગૌણ વેદમાતા, મુખ્ય વેદાતીત હય॥

(રસસાર, પૃ ૩૩)

[ભક્તિ બે પ્રકારની છે મુખ્ય અને ગૌણ મુખ્ય એટલે કે રાગાનુગા વેદાતીત છે, અને ગૌણ એટલે કે વૈધી વેદમાતા છે—વેદને આધીન છે]

આથી જ આપણે મહાન ભક્તો અને સંતોના જીવન અને કવનમા તેમની સાચી પ્રતિભા શુદ્ધ મુક્ત વ્યક્તિગત સાધનાપૂત ભક્તિમા પ્રકાશ પામતી જોઈએ છીએ

વૈષ્ણવધર્મની માફક સહજિયાઓ આધ્યાત્મિક જીવન માટે કેટલીક ભૂમિકાઓનો ક્રમ માને છે 'સહજિયા'મા દીક્ષિત થયેલાને માટે ત્રણ અવસ્થાઓ છે પ્રવર્ત, સાધક અને સિદ્ધ પ્રથમ અવસ્થામાં દીક્ષિત હરિના નામનો જપ કરે છે, બીજી અવસ્થામા પચાક્ષર મત્રનો જપ કરવાનો હોય છે, અને ત્રીજી અવસ્થામા કામબીજની ઉપાસના કરવાની છે. પ્રથમ ભૂમિકામા ચૈતન્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, બીજી ભૂમિકામા રાધાની ઉપલબ્ધિ થાય છે અને ત્રીજી ભૂમિકામા કૃષ્ણનો અનુભવ થાય છે આ ત્રણે અવસ્થાએ માટે પાચ આશ્રયો લેવા પડે છે 'પ્રવર્ત'મા 'નામ' અને 'મત્ર'નો આશ્રય છે, 'સાધક'માં 'ભાવ' અને 'પ્રેમ'નો અને 'સિદ્ધ'મા 'રસ'નો

વૈધી ભક્તિના ઘણાય ભેદો છે જેના વિવરણમા આપણે અહીં ઊતરવાની આવશ્યકતા નથી તે ગૌણ છે તે પૂરતી તેની જરૂરિયાત સ્વીકારવામા આવે છે

રાગાનુગા ભક્તિ પાચ પ્રકારની છે શાત, દાસ્ય, સખ્ય, વાત્સલ્ય અને મધુર (સૂફી-મતોમા, ખ્રિસ્તી મતોમા તેમજ મીરા, નરસિંહના પદોમા આપણે આ ભાવો જોઈએ છીએ)

આ વૈધી અને રાગાનુગા ભક્તિ અનુક્રમે ઐશ્વર્ય અને માધુર્યને મળે છે ઐશ્વર્ય-ભક્તિમા ભક્ત કૃષ્ણનુ ઐશ્વર્ય જુએ છે, તેમા તે કૃષ્ણના ઐશ્વર્યથી આશ્ચર્યચકિત થાય છે, તેમા ભક્ત ભગવાનને ઉન્નત ભાવે જુએ છે પણ માધુર્યમા ભક્ત અને ભગવાનમા સમાનતા છે. પુત્રભાવે, મિત્રભાવે, કે સખીભાવે ભક્ત અને ભગવાન અરસપરસ ખેલે છે

આ પ્રમાણે રાગાનુગા ભક્તિનો માર્ગ સ્વીકારવાથી સહજિયાઓએ 'પરકીયા'નો માર્ગ સ્વીકાર્યો છે આ 'પરકીયા' તેમનો પારિભાષિક શબ્દ છે નીચે તેની આલોચના કરીએ

'પરકીયા'ની ભાવના ઉપર સહજિયા સપ્રદાયના આચારવિચારનુ ઘડતર હોવાથી આપણે તે વિષે વિસ્તૃત ભાવે વિચારશુ

'સ્વકીયા' કે 'પરકીયા' બન્નેમા પ્રધાન વસ્તુ પ્રેમ છે સ્વકીયા એટલે—

करग्रहविधिं प्राप्ता पत्युरादेशतत्परा ।
पातिव्रत्यादविचला स्वकीया कथिता इह ॥

(ઉજ્જ્વલનીલમણિ કૃષ્ણવલ્લભ, ૩)

પાણિગ્રહણ કર્યાથી પ્રાપ્ત થઈ હોય, પતિના આદેશ માટે તત્પર હોય, અને પાતિવ્રત્યાદિ વ્રતમા અચલ હોય તે છે સ્વકીયા એટલે કે શાસ્ત્રોક્ત વિધિદ્વારા જનસમાજની સમક્ષ સ્વીકારમા આવેલ સ્ત્રી તે સ્વકીયા અને પરકીયા એટલે—

रागेणैवार्पितात्मानो लोकयुग्मानुपेक्षिणा ।
धर्मेणास्वीकृता यास्तु परकीया भवन्ति ता ॥

(ઉજ્જ્વલનીલમણિ, કૃષ્ણવલ્લભા, ૬)

આલોક કે પરલોકની દરકાર કર્યા વિના પોતાના પ્રેમ પ્રમાણે ગમે તે પુરુષને ધર્મ-બધન વિના પોતાની જાતને સમર્પણ કરે તે પરકીયા છે

આ પરકીયા ભાવના મૂળ રાધાકૃષ્ણની લીલામા રહેલા છે વૈષ્ણવો માને છે કે રાધાનો પ્રણયમહિમા કેવો છે તેનો આસ્વાદ લેવા માટે કૃષ્ણ સ્વય શચીમાતાના ગર્ભદ્વારા ચૈતન્યમહાપ્રભુના સ્વરૂપે અવતર્યા આ પરકીયાનો સિદ્ધાંત સમાજને માટે આચારમા નુકસાનકારક હોવાથી વૈષ્ણવના રસશાસ્ત્રોમા તેની ખૂબ જ સૂક્ષ્મભાવે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી આલોચના કરવામા આવી છે એટલે પરકીયા વાસ્તવિક (concrete) મટીને કેવળ ભાવના-ગમ્ય (abstract) બની જાય છે

પ્રત્યેક માનવમા સ્ત્રીસભોગની વાસના પ્રકટ કે ગૂઢ ભાવે રહેલી હોય છે સર્પની માફક આ કામવાસના માનસને અહોરાત દશન કરી રહી છે આ કામવાસનાને દબાવવાથી પ્રતિક્રિયા (reaction)નો ભય છે માટે તેને જો યોગ્ય વલણ આપવામા આવે અને સાથે-સાથે લક્ષ્યબિંદુ સ્પષ્ટ રાખવામા આવે તો સાચો પ્રેમ ભવિષ્યમા જન્મે તેથી જ 'ચૈતન્ય-ચરિતામૃત'દ્વારા જણાવે છે પોતાની ઇન્દ્રિયોની વાસના કેવળ પૂર્ણ કરવી તે કામ છે અને કૃષ્ણ તરફ રતિ કરવી તે પ્રેમ છે

સહજિયા સપ્રદાયમા પોતાની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને માટે સ્ત્રીને પ્રધાનપદ આપવામા આવ્યુ છે તેઓ માને છે કે સ્ત્રીનો પોતાના જીવનમા અનુભવ કરવાથી જ સ્ત્રીથી પર થવાય છે માનવમા રહેલા સ્ત્રીભાવને સ્ત્રીના જ આસ્વાદથી જીતવાનો છે, અને ત્યારે જ ઉત્પન્ન થાય સાચો સહજાનદ પણ કામની ગતિમાથી મનને સ્થિર રાખવા માટે તેઓ કેટલીક પ્રક્રિયાઓ માને છે તેઓ જણાવે છે કે સાધકે પ્રથમ સુદર સ્ત્રી શોધી કાઢવી પ્રથમ ત્રણ માસ સુધી તેણે તે સ્ત્રીના પગ આગળ તેને સ્પર્શ કર્યા વિના સૂવુ બીજા ત્રણ માસ તેને પડખે સૂવુ અને ત્રીજા ત્રણ માસ તેની બાથમા સૂવુ આ પ્રમાણે નવ માસની સાધનામાથી જે સાધક નિર્લિપ્ત ભાવે પસાર થાય છે તે જિતેન્દ્રિય ગણાય છે સહજિયાઓ માને છે કે જેઓ સસારને છોડીને ચાલ્યા જાય છે કે ઉગ્ર તપશ્ચર્યાદ્વારા દેહવાસનાઓને દમે છે તે સાચા સાધક નથી સાચી સાધના છે કામને પલટવામા સમાયેલી (transmute). પ્રેમરૂપ સ્પર્શમણિથી કામને સોનામા પરિણત કરવો જોઈએ તેમ બાઉલ લોકો પણ જણાવે છે શરૂઆતમા માણસ સ્થૂલ જીવનના મોહમા પડે તો તેથી ગભરાવાનુ નથી પણ લક્ષ્ય ધ્યાનમા રાખવુ એ પણ તેટલુ જ જરૂરી છે સાધકે ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે

તેની સાધના આધ્યાત્મિક જીવનની પ્રાપ્તિને માટે છે, સહજમાનવની ઉપલબ્ધિને માટે છે. આ સાધનાનો તેમનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે

રતિ
|
પ્રેમ
|
સ્નેહ
|
પ્રણય
|
રાગ
|
અનુરાગ
|
મહાભાવ

યુરોપના પ્લૅટો ઇત્યાદિ તત્ત્વવિદો પણ સ્વીકારે છે કે પ્રેમની શરૂઆત સ્થૂલ ભાવે થાય છે, ક્રમશ તેની શુદ્ધિ થતી જાય છે

પણ આ પ્રેમનો આસ્વાદ કેવી રીતે થાય? શાસ્ત્રોક્ત વિધિદ્વારા ગ્રહણ કરેલ સ્વકીયામા સાચો પ્રેમ ન થાય, કારણ કે તેમા સબધ, સમાજ વગેરેના બધન છે અને પ્રેમમા બધન હોઈ જ ન શકે તેથી જ પરકીયા સ્વીકારવી રહી પરકીયામા વિરહ, સમર્પણ વગેરે મહાભાવોની વેદના વ્યક્ત થાય છે. અને તે વેદના જ શુદ્ધ સાત્ત્વિક મુક્ત પ્રેમનો આસ્વાદ આપે છે આ બાબત ઉપર શ્રી ડી સી સેનનો એક સહજિયા બાઈ સાથે થયેલો આલાપ વધારે પ્રકાશ પાડશે તે બાઈ જણાવે છે કે

"સીતા અને સાવિત્રી જેવી સ્ત્રીઓ સમાજ અને શાસ્ત્રની સાક્ષીથી સ્વીકારાઈ હતી તેથી જ પાતિવ્રત્ય પાળ્યે જ છૂટકો આ અને પરલોકમા યશ મેળવવા માટે તેઓએ શાસ્ત્રો કે સમાજનુ ઉલ્લઘન કર્યું નહિ પણ વિચારો અમારી વાત પરકીયા પોતાના પ્રેમમા ઘરનુ, સબધનુ, સમાજનુ ભાન ભૂલી જાય છે લોકો તેને વિષે ખરાબ બોલે છે, પણ તે સાભળતી નથી, લોકો ગમે તે કહે કે કરે તે તે સહે છે આવા અનેક કષ્ટો વેઠવા છતા તે પોતાના માર્ગમાથી ચ્યુત થતી નથી શુ આ રીતે પમાર થવુ તે ઓછુ વિકટ છે, ઓછુ શુદ્ધ છે? રાધાએ આ પ્રમાણે કર્યું તેથી તો તેનો દાખલો અનુપમ છે પ્રેમ પ્રધાન પરખ છે, અને તેની શુદ્ધ હયાતી પરકીયામાં જ સભવી શકે."

આ પરકીયાના બે પ્રકારો છે ગૌણ અને મુખ્ય. પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવા માટે સ્વીકારવામા આવતી દેહધારી સ્ત્રીને ગૌણ ગણવામા આવે છે, કેવળ આધ્યાત્મિક જીવન માટે ભાવનારૂપી જે પરકીયા સ્વીકારવામાં આવે તેને મુખ્ય કહેવાય છે બાહ્ય અને મર્મ પણ બીજાં નામો છે વળી સ્વકીયાને કામ અને પરકીયાને નિષ્કામ પણ માનવામા આવે છે

આ રીતે પૃથક્ભાવે આલોચના કરવાની પ્રથા વૈષ્ણવના ગ્રથોમા ખૂબ જ જોવામાં આવે છે નાયકનાયિકાના ભેદો અને રસના પેટાવિભાગો એટલા સૂક્ષ્મ રીતે તપાસવામા આવે છે કે કાઈ પણ ભાગ્યે જ બાકી રહી જાય.

અહીં એક વાતનો ખુલાસો કરવાની કરવાની જરૂર છે ભારતમા દરેક પડિતમાં એક જાતની પ્રથા થઈ ગઈ છે કે પોતાના વિષયને વેદકાળથી શરૂ થયો બતાવવો સ્વાભાવિક છે કે કોઈ પણ ધર્મ કે સપ્રદાય પોતાના ધર્મને પ્રમાણિત કરવામા પ્રાચીન ધારાની સાથે પોતાના સિદ્ધાતો અને આચારોને મેળવી દે અને આ વાતો ઉપર નિર્ભર રહીને આપણા આધુનિક સશોધકો (research scholars) લાબાલાબા પ્રકરણો લખે છે સહજિયાઓના આગમગ્રથોમા પણ જણાવવામા આવ્યુ છે કે તેમનુ 'સાધનભજન' પરાપૂર્વથી ચાલ્યુ આવે છે આ વસ્તુને યથાર્થ માની આ સપ્રદાયને બહાર આણનાર વિદ્વાન લેખક તેમના પુસ્તકમા (*Post-Chaitanya Sahajia Cult*—M M Bose, Calcutta University) પરકીયાની ભાવનાનો ઇતિહાસ પ્રાચીન કાળની સાથે જોડે છે વેદના, ઉપનિષદના, બૌદ્ધશાસ્ત્રના, તેમજ યુરોપીય અને ગ્રીક તત્ત્વવિદ્યાના પ્રમાણો અને ઉતારાઓ સાથે લેખક જણાવે છે કે પરકીયાનો સિદ્ધાત તદ્દન નવો નથી મને આવા શુષ્ક અને પુરાપ્રેમી પાડિત્યમા બહુ શ્રદ્ધા નથી, તેથી તે વાતમા ઊતરવુ ઉચિત નથી માનતો અધમમા અધમ પણ એવો કયો સપ્રદાય હશે કે જે પોતાની વાતોમા પ્રાચીનની સાક્ષી પૂરતો નહિ હોય?

અલબત્ત, તત્રોમા આ પરકીયાવાદ ખૂબ જ સ્પષ્ટ ભાવે જણાય છે અને તેમાંથી સહજિયાઓએ ઘણીએ વસ્તુઓ લીધી છે, જે તેમણે પણ સ્વીકારી છે કદાચ આ સહજિયાની શરૂઆત તત્રયુગથી થઈ હોય તત્રોમા છે કે—

विना शक्ति न पूजास्ति मत्स्यमास विना प्रिये ।

અને— विना परक्रिया देवि जपेद् यदि तु साधकः ।
शतकोटिजपेनैव तस्य सिद्धिर्न जायते ॥

[હે પ્રિયે, શક્તિ કે મત્સ્ય કે માસ વિના પૂજા ન હોઈ શકે હે દેવિ, જો સાધક પરક્રિયા વિના જપ કરે તો ભલેને શતકોટિ જપ હોય છતા તેની સિદ્ધિ નથી]

સહજિયાઓ મ સ્ય કે માસને સ્વીકારતા નથી આ બાબતમા તેઓ વૈષ્ણવને મળતા છે

તત્રોમા જણાવે છે કે—

स्वकीयां परकीयां वा मानस तु रमेत् स्त्रियम् ।
सर्वन्तु मानस कुर्यात्तेन सिध्यति साधक ॥

(સ્વકીયા કે પરકીયા હોય પણ માનસિક સ્ત્રી હોવી જોઈએ. સાધક માનસિક સાધનાથી જ સિદ્ધિને પામે છે)

મનેતે કરહ રતિ, શ્રીરૂપ પરાણપતિ,
શ્રીકૃષ્ણ ભજન કર સાર ॥

તદુપરાત સહજિયાઓના તેમજ તત્રના કામભોગમા પણ સામ્ય છે તત્રોમા ષટ્ચક્રો જણાવ્યા છે જ્યારે સહજિયાઓએ સરોવરો જણાવ્યા છે સરોવરો સાત છે અક્ષય, ક્ષીર, માન, પ્રેમ, રસ, ધીર અને જડ એ પ્રમાણે સાત સરોવરો છે તત્રોમા પણ ૭ ચક્રો અને સાતમુ સહસ્રાર છે તત્રોમા સાડાત્રણ કરોડ નાડીઓની કલ્પના છે તેમાથી ૧૪ મુખ્ય છે અને તેમાથીય ૩ પ્રધાન છે સહજિયાઓમા પણ આ પ્રમાણે નાડીની કલ્પનાઓ છે

સહજિયાઓ માને છે કે દરેક સાધકે—માનવે—પોતાના શરીરની રચના જાણવી જોઈએ તેથી તેઓની સાધનાનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે.

(૧) ગુરુની દીક્ષા,
(૨) આત્મજ્ઞાન,
(૩) આધ્યાત્મિક જીવનને માટે ભૂમિકાઓ, અને
(૪) લાગણીઓને વશ રાખવા માટે શરીરશાસ્ત્રનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન

હઠયોગ, મધ્યકાળના સંતોનો કામભોગ, તાન્ત્રિકોનો કામભોગ તેમજ સહજિયાના કામભોગનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવા જેવો છે

મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીની શોધખોળ ઉપરથી જણાય છે કે બુદ્ધધર્મમાં પણ સહજભાવનો વિકાસ થયો હતો સર્વપ્રથમ મત લુઈએ નવમી સદીમાં બુદ્ધોમાં સહજ-ધર્મનો પ્રચાર કર્યો આ ધારા અસ્ખલિત રીતે તેરમી સદી સુધી ચાલી આવી

સ્ત્રીપુરુષના સંયોગથી થતા આનંદને તેઓ 'સહજાનંદ' કહે છે આને તેઓ વજ્ર અને કમળના સંગની સંજ્ઞાથી દર્શાવે છે વેદની પ્રણાલીને તેઓ માનતા નથી. ઈશ્વરની સત્તામાં તેમની શ્રદ્ધા નથી ગુરુદ્વારા જ શુદ્ધ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં તેઓ માને છે સાધકને માનવસ્વભાવનું જ્ઞાન હોવું આવશ્યક છે તેઓ માને છે કે—

આપનિ ઓ પર, ઐ ભ્રાન્તિ કરિઓના।
(દુઇ એક), સકવઈ નિરંતર બુદ્ધ ॥

(બૌદ્ધ ગાન ઓ દોહા, પૃ ૮)

['પોતે' અને 'પારકો' એ દ્વિધામાં પડો નહિ સઘળા નિરંતર બુદ્ધ છે] આનંદ મેળવવા માટે તેઓ સ્ત્રીને માને છે આ બધી બાબતોમાં તંત્રો, સહજિયાઓ તેમજ ઉપરના બૌદ્ધ તાન્ત્રિકો એકમત છે

આ સહજધર્મની ધારા મધ્યકાળના સંતસાહિત્યમાં પણ જોવામાં આવે છે વાસ્તવિક રીતે તો સમસ્ત મધ્યકાળના મરમીઓ (mystics)નો એક જ અવાજ હતો—'સહજપથ' પણ આ 'સહજપથ'મા અને સહજિયાના સહજમાં રહેલો સૂક્ષ્મ ભેદ નીચેના ઉતારા ઉપરથી સમજાશે —

"કબીર, દાદૂ વગેરેના મત પ્રમાણે સાધનામાત્ર સહજ હોવી જોઈએ પ્રતિદિનના જીવનની સાથે ચરમ સાધનાનો વિરોધ ન હોવો જોઈએ હાલની વૈજ્ઞાનિક ભાષામાં કહીએ તો પૃથ્વી જેમ પોતાના કેન્દ્રની ચારેકોર ફરતીફરતી પોતાની દૈનિક ગતિ મેળવે છે અને તે જ ગતિ તેને સૂર્યની ચોતરફ બૃહત વાર્ષિક ગતિના માર્ગમાં અગ્રસર કરે છે, તેમ દૈનિક જીવને પણ શાશ્વત જીવનને સહજમાં અગ્રસર કરવું જોઈએ .

"આ જે દૈનિક ગતિની સાથેનો શાશ્વત જીવનગતિનો સહજયોગ, તે જ સાચો 'સહજપથ' નદીમાં આ બન્નેનું સુંદર સામંજસ્ય જણાય છે પ્રત્યેક પળે તીરને ભીંજવતી નદી અસીમ સમુદ્રમાં પોતાને નિરંતર ડુબાવી રહી છે. તેનું પળનું જીવન તેના શાશ્વત જીવનની સાથે યોગયુક્ત છે આમાથી એકને જવા દો તો બીજું નિરાશ્રય થઈ જાય તેથી જ કબીર જણાવે છે 'સંસારને કે ગૃહસ્થજીવનને ત્યજીને સાધના ન થાય. સાધનામાં કોઈ પણ પ્રકારની ખેંચતાણ નથી. તેમાં દૈનિક અને નિત્ય લક્ષ્યનો વિરોધ નથી' કબીર સન્યાસીઓના શિરોમણિ હોવા છતાં ગૃહસ્થ હતા દાદૂ પણ ગૃહસ્થ હતા" ('દાદૂ, પૃ ૮૬, શ્રી. ક્ષિતિમોહન સેનનું છપાઈ રહેલું પુસ્તક, વિશ્વભારતી શાન્તિનિકેતન.)

આ સહજ સાધનાનો વિષય એવો ગંભીર અને વિસ્તૃત છે કે તેના ઉપર ગ્રંથો લખી શકાય મધ્યકાળના સર્વે સંતોમાં—ઉત્તર ભારત, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, બંગાળ, પંજાબના સર્વ સંતોમાં—સહજ શબ્દ વારંવાર જોવામાં આવે છે 'શૂન્ય' પણ 'સહજ'ની સાથે યુક્ત છે, કારણકે બન્ને આંતરિક પ્રક્રિયાઓ છે ઉપરના નાનકડા ઉતારા ઉપરથી સહજિયાના સહજમાં અને બીજા મરમીઓના સહજમાં રહેલો ભેદ સમજાશે

આ ઉપરાંત 'વિષ્ણુપુરાણ'માં પણ 'સહજસિદ્ધિ'નો ઉલ્લેખ મળી આવે છે તામિલ દેશના વૈષ્ણવ મતોમાં પણ નાયકનાયિકાના ભેદપ્રભેદમાં આ ભાવની ગંધ છે

હવે આપણે 'સહજિયા સાહિત્ય'માંથી કેટલાક ઉતારા ટાંકીને જણાવીશું કે તેઓમાં પણ કેટલાક નિત્ય સત્યો રહેલાં છે આ નિત્ય સત્યો જ તેમનો અણમૂલો અને મહાન વારસો છે આપણે તેને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ એટલું પૂરતું છે

સહજ એટલે શું ?

"સહજ ભજન એઈ શબ્દેર અથ એઈ જે જીવ અનુચૈતન્યરૂપ આત્મા પ્રેમ આત્માર સહજ ધર્મ જે ધર્મ જે વસ્તુર સહિત એકત્રે ઉત્પન્ન હય તાહા તાહર સહજ"

(રૂપાનુગ-ભજન-દર્પણ)

[સહજ ભજન શબ્દનો અર્થ એ કે જીવ અનુચૈતન્યરૂપ આત્મા છે પ્રેમ આત્માનો સહજ ધર્મ જે વસ્તુની સાથે એકત્ર રીતે ઉત્પન્ન થાય તે તેનો સહજ છે]

ગુરુ કોણ છે ?

ગુરુ બે પ્રકારના છે દીક્ષાગુરુ અને શિક્ષાગુરુ ગુરુ સર્વે બાહ્ય વસ્તુઓના કરતાં ઉન્નત છે. ગુરુના દેહમાં જ સર્વે તીર્થો સમાયેલાં છે

ગંગા—આદિ તીર્થસ્નાન, ગયા—આદિ પિંડદાન
ગુરુર સમાન તસુ નય ।
જત દેખ સેવાશ્રમ સકલિ મનેર ભ્રમ
ભાવિલે ગુરુર દેહ હય ॥

(સહજિયા સાહિત્ય-૧)

"ગંગા વગેરે તીર્થો કે ગયા વગેરે પિંડદાનની જગાઓ ગુરુને સમાન નથી જેટલા સેવાશ્રમો જણાય છે તે બધાય ભ્રમ છે વિચારીને જુઓ તો તે સર્વે ગુરુના દેહમાં હોય છે"

ગુરુ કૃષ્ણ વૈષ્ણવ તિને કરહ સાધન ।
એ તિનેર કૃપા હઈલે વાઞ્છિત પૂરણ ॥

(સ સા ૨)

"ગુરુ, કૃષ્ણ અને વૈષ્ણવ એ ત્રણની સેવા કરવી એ ત્રણની કૃપાથી ઇચ્છિત વસ્તુ મળે છે"

ગુરુ વિષ્ણુ, ગુરુ બ્રહ્મ, ગુરુ યજ્ઞ, દાન, ધર્મ,
ગુરુ ટન દેવ મહેશ્વર ।
ગુરુ- અધિક આર કિ આછે સંસાર-માઝે
ગુરુ દેવ સર્વ—પરાત્પર ॥

(સ સા ૯)

"ગુરુ વિષ્ણુ છે, બ્રહ્મ છે, યજ્ઞ, દાન, ધર્મ છે ગુરુ મહેશ્વર છે. સંસારમાં ગુરુથી અધિક વળી બીજું શું હોઈ શકે? ગુરુ સર્વેના પરાત્પર દેવ છે."

સહજિયાની સાધનાનું પ્રધાન લક્ષ્ય સહજમાનવની ઉપલબ્ધિ હોવાથી તેમની માનવ પ્રત્યેની ભાવના અતિ ઉચ્ચ છે. માણસોના બે પ્રકાર છે : (૧) નિત્યમુક્ત અને (૨) નિત્યબદ્ધ. બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર, આદિ દેવો નિત્યમુક્ત છે. જેઓ કૃષ્ણભક્તિથી બહિર્મુખ હોય છે, તેઓ નિત્યબદ્ધ છે. તેમના પુસ્તકોમાં વર્ણવેલા શુદ્ધસત્ત્વ માનવની કલ્પના ગીતાના સ્થિતપ્રજ્ઞના જેવી છે. 'સ્વત સિદ્ધ માનુષ' સર્વથી અપૂર્વ ગણાય છે :

માનુષ માનુષ સબાઈ કહયે, માનુષ કેમન જન ।
માનુષ રતન માનુષ જીવન, માનુષ પરાણ-ધન ॥
ભરમે ભુલયે સબ લોકજને, મર્મ નાહિ જાને ।
માનુષેર પ્રેમ નાહિ જીવલોકે, માનુષે સે પ્રેમ જાને ॥
જે જના માનુષ સે જાને માનુષ, માનુષે માનુષ ચિને ।
એ લોક માનુષ એ દુઈ વિરલ, માનુષે માનુષ જાને ॥
માનુષ જારા જીવન્તે-મરા,* સે સેઈ માનુષ-સાર ।
માનુષ-લક્ષણ મહાભાવગણ, માનુષ ભાવેર પાર ॥
માનુષ નામ વિરલ ધામ, વિરલ તાહાર રીતિ ।
ચણ્ડીદાસે કય સકલિ વિરલ, કે જાને તાહાર રીતિ ॥

(મ. સા. ૨૧)

"મનુષ્ય મનુષ્ય બધાય કહે છે, પણ તે કેવો છે તે કોણ જાણે છે? મનુષ્ય રતન છે, જીવન છે, પ્રાણનું ધન છે. સઘળા લોકો ભ્રમમાં ભૂલા પડ્યા છે. નથી કોઈ જાણતા મર્મ. મનુષ્યનો પ્રેમ જીવલોકમાં નથી તે મનુષ્ય જ જાણે છે. જે સાચો માણસ છે તે જ માનવને જાણે છે. જે માણસ જીવતા મરેલો છે તે જ માણસનો સારરૂપ છે."

આ માનવ તે લૌકિક માનવ નથી, પણ કોઈ ભાવનામય લાગે છે. આ માનવ, જેને બાઉલ લોકો 'મનનો માનવ' કહે છે, આપણા દેહમાં રહેલો છે. તે 'સ્વ મહિમ્નિ' રહેલા માનવની ઉપલબ્ધિ કર્યાથી 'સર્વાનુભૂ' થવાય છે :

માનુષેર તત્ત્વ અતિ અદ્‌ભુત કેવા કહે કેવા જાને ।
માનુષ ચરિત્ર અતિ વિપરીત જે જાને સેઈ સે જાને ॥
સકલ જગત કરે આનન્દિત કહિ વિદ્યાપતિ ભણે ।

"મનુષ્યનું તત્ત્વ ઘણું અદ્‌ભુત હોય છે, તે કોણ કહી શકે, કોણ જાણી શકે? માણસનું ચારિત્ર્ય વિચિત્ર છે, તે જાણનાર જ જાણે. સમસ્ત જગતને તે આનંદમય કરી દે છે."

માનવની લીલા વિચિત્ર છે. સામાન્ય લોકો તેને બરાબર સમજી શકતા નથી :

માનુષ દેવેર સાર ।
જાર પ્રેમ જગતે પ્રચાર ॥

"મનુષ્ય દેવનો સારરૂપ છે. તેનો પ્રેમ જગતભર વ્યાપ્યો છે."

આ પ્રેમ જાણવાની શક્તિ સાચા માનવની જ હોય છે. સામાન્ય કહેવાતા માણસો કે કાપુરુષો સ્મના માધુર્યને હજમ કરી શકતા નથી. એટલે જ આપણે સમાજમાં ઘણીવાર રસને નામે અપચો થયેલો જોઈએ છીએ. તેથી જ કહે છે—

રસેર માધુરી સભા કહિ ભારી,
બુઝિતે શકતિ કાર ।
એ રસ વિરલ અદ્‌ભુત સકલ,
ઇહાતે માનુષ-અધિકાર ॥

---

* સરખાવો 'જીવન્મુક્ત,' 'મરજીવો', 'ફના' વગેરે શબ્દોના ભાવો.

"રસનું માધુર્ય સર્વેથી ભારે છે તેને સમજવાની શક્તિ કોની છે? આ રસ વિજ્ઞ લોકો સમજી શકે. તેમાં મનુષ્યોનો જ અધિકાર છે."*

આથી જ—

સહજ રૂપેને સહજ માનુષ,
આસ્વાદે માનુષ-લીલા ॥

"સહજ માનવ સહજરૂપે માનવલીલાનો આસ્વાદ લે છે"

ત્યારે આ સહજમાનવ કોણ છે? જણાવે છે કે—

નરવપુ દેહ એઈ માનુષ આકાર ।
સેમાનુષ અનેક દૂર એ માનુષેર પાર ॥
જન્મમૃત્યુ નાહિ તાર, નહે સે ઈશ્વર ।
ગોલોકેર પતિ જારે ભાવે નિરંતર ॥

"આ મનુષ્યનું સ્વરૂપ નરદેહ છે આ—ઐહિક—માનવથી તે માનવ—'મનનો માનવ'—દૂર છે તેને નથી જન્મ કે નથી મૃત્યુ તે ઈશ્વર પણ નથી, કારણ કે ગોલોકના પતિ પણ તેનું નિરંતર ધ્યાન ધરે છે"

માનસની કેટલી મહાન કલ્પના! ઈશ્વર પણ જેનું ધ્યાન ધરે છે તે માનવ કયો માનવ હોઈ શકે? તેથી જ ચંડીદાસ જણાવે છે કે—

શુનહ માનુષ ભાઈ ।
સબાર ઉપર માનુષ સત્ય, તાહાર ઉપર નાઈ ॥

"સાંભળો હે માનવબંધુ! સર્વથી ઉપર માનવ સત્ય છે, તેના ઉપર કાંઈ જ નથી."

આ સહજસાધના શું આપોઆપ માણસમાં સ્વાભાવિક હોય છે? હા, પણ તેને માટે શિક્ષાની જરૂર છે

સહજ ભજન રતિ નાહિ આપ શિક્ષા મતિ
તબુ શિક્ષા પ્રાથમિક રીતિ ॥
પુત્રસ્નેહ જનનીર સહજ હૃદયે સ્થિર
દુષિત હૃદયે શિક્ષા ચાઈ ॥
કૃષ્ણપ્રેમ સેઈ રૂપ નિત્યસિદ્ધ અપરૂપ
બદ્ધ જીવ અપ્રકટ જાઈ ॥
સેઈ તો સહજ રતિ પાઈયાછે અપગતિ
શિક્ષાનુશીલન જદિ પાય ।
સે રતિ જાગિયા ઉઠે જીવેર બંધન ટુટે
મહાનંદ તાહાતે નાચાય ॥

"સહજસાધનમાં જોકે શિક્ષા અનિવાર્ય નથી, છતાં પ્રાથમિક ભૂમિકા તેની જરૂર છે માતાના હૃદયમાં સ્વાભાવિક રીતે જ પુત્રસ્નેહ રહેલો હોય છે, છતાં દૂષિત હૃદય માટે (અજ્ઞાન માટે) શિક્ષાની જરૂર છે દરેક જીવમાં અપ્રકટ રૂપે કૃષ્ણપ્રેમ નિત્યસિદ્ધરૂપે રહેલો છે તેથી જ (સમજ્યા વિના) સહજસાધનમાં લોકોની અવનતિ થાય છે જો દરેકને શિક્ષા મળે તો તે અપ્રકટ રતિ જાગ્રત થાય અને બંધનમાંથી છૂટીને જીવ મહાનંદમાં મસ્ત થઈને નાચે"

---

* સરખાવો જે કોઈ પ્રેમઅંશ અવતરે, પ્રેમરસ તેના ઉરમાં ઠરે,
સિંહણકેરું દૂધ હોય તે, સિંહણ સુતને જરે

તેથી જ તો સમસ્ત જગત આનન્દમય છે તેની પ્રેમલીલા જગદ્વ્યાપી છે પ્રકૃતિ પણ પળેપળે તેના આનંદોત્સવમાં નાચે છે સમસ્ત જગત પ્રેમમય છે, તેથી જ આનન્દમય છે અને તેથી જ જગતનો કર્તા પણ આનન્દસ્વરૂપ છે, પ્રેમમય છે

અખિલ ભરિયા ઔર નિત્ય પ્રેમ રાસ ।
પરમા પ્રકૃતિ જેઇ પ્રેમેતે ઉદાસ ॥
ઔર પ્રેમે મત્ત હોયે ભ્રમે ગ્રહ તારા ।
સાગરે તરંગે છુટે જે પ્રેમેર ધારા ॥
અન્તરે બાહિરે પ્રેમ, પ્રેમ ઘરે ઘરે ।
ભોગે પ્રેમ, યોગે પ્રેમ, રોગે પ્રેમ ઝરે ॥
હેન પ્રેમકલ્પ ખુલિ જે દિલ છુટાયે ।
સા ય કાર તત્વ તાર વિવેક કુટાયે ॥
સર્વસાક્ષીભૂત હરિ નિત્ય પ્રેમમય ।

"સમસ્ત જગતભરમા જેનો પ્રેમરાસ ચાલી રહ્યો છે, જે પ્રેમમા મત્ત થઈને પરમા પ્રકૃતિ પણ ખેલી રહી છે, જેના પ્રેમથી ગ્રહ અને તારા ફરે છે, સાગરમા અને તેના તરંગોમા જે પ્રેમની ધારા વર્ધમાન છે, અંતરમા કે બહારમા, જ્યા જુઓ ત્યા પ્રેમ—ભોગમા, યોગમા કે રોગમા આ પ્રેમનો ફુવારો જેણે છૂટો મૂક્યો છે, તેના તત્વને કોણ માપ આણી શકે ? સર્વસાક્ષીસ્વરૂપ પરમાત્મા નિત્ય પ્રેમમય છે"

ઘણના ઘા !

'સુધાંશુ'

ઘણુના ઘા કોણ ઝીલે રે !
એરણને થયો ઓરતો !
સગપણુના સંગાથીમાં રે !
એક દી થયો અજંપો !

એકે ખોડાવું ને બીજાએ રોળાવું
એનાં વિવિધ પરિયાણ,
તોયે ગતિના થડકારામાં
એકાકાર—ઠબાણુ,
તણખાઓના તારા રે !
મિલનોના છે મોલવી હોજી !

આ અન્તરની કલસણી
કરામતનો નહિ પાર,
બે બાધે ને તેજ જલે
એ અન્તરની ઘટમાળ:
અજંપાને આરે રે !
'સોહમ્'ની ઝડીઓ ઝરી હોજી !

લોહ ધગાવી લુહારીરો ખેલે
ઘણ એરણ હથિયાર,
કલવી ટાપી ટાપીને એની
વસ્તુ થાય તૈયાર !
હથોડા એવા રે !
મારીને મૂલ કરે હોજી !

કાયા એરણ આતમઘણનો
ઘા જે સહી જાય,
તો તો અગોચર લુહારને હાથે
શું ને શું ય રચાય ?
અનામી એવો રે !
અમ્મર જેને હાથ ચડયું હોજી !

પરિવર્તન

મનોરંજિની મહેતા એમ. એ.

બે મિત્રો ભેગા થતા એકે બીજાને પૂછ્યું 'તમારી પત્નીની તબિયત કેમ છે?' પત્ની માટે અત્યંત કાળજી ધરાવનાર એ ભાઈએ કહ્યું. 'પ્લુરિસી થવાની શરૂઆત જેવુ હતુ તેની after effects હજી પહોંચે છે' આપણા સમાજની હાલની સ્થિતિ માટે કોઈ પૂછે તો એમ જ કહી શકાય કે 'સ્વરાજ્ય મળવાની શરૂઆત જેવુ હતુ તેની after effects હજી પહોંચે છે.'

મહાત્મા ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકા છોડી હિંદમાં આવી વસ્યા તેને લગભગ વીસ વર્ષ થયાં એ દરમિયાન દેશમા ભરતીઓટ અનેક આવી ગયા. રાજકીય ચળવળો અનેક ચાલી. ૧૯૨૧નો અસહકાર યુગ, બારડોલીનો સત્યાગ્રહ અને ૧૯૩૦ ની મહાન ચળવળ ભવિષ્યના ઇતિહાસના પાના શોભાવશે પણ એ સર્વને અંતે શુ? ઘણાએ સ્વદેશપ્રેમી હૃદયો અકળામણ કરે છે કે આપણે હતા ત્યા ને ત્યા જ છીએ. નથી રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કર્યું કે નથી સામાજિક બંધનોમાથી મુક્તિ મેળવી ઊલટા, આપણે બન્ને બાબતમા વધારે પરાધીન થયા છીએ

પરંતુ આટલા બધા નિરાશાજનક ઉદ્‌ગારોને ખરેખર સ્થાન છે? બીજી પ્રગતિ ન થઈ હોય તોપણ એક જ મહત્ત્વનો ફેરફાર—જાગૃતિ—એ કાઈ જેવોતેવો નથી. અને રાજકીય વિષયો કરતાએ સામાજિક બાબતોમા જાગૃતિને અંગે થતુ પરિવર્તન સ્પષ્ટ જણાય છે અલબત્ત, આ પરિવર્તન શહેરોમા જ જણાય છે એ વાત સત્ય છે, પણ એ પરિવર્તન છેક નજીવુ નથી

કન્યાઓનુ શિક્ષણ એ પ્રગતિનુ પહેલુ ચિહ્ન છે પહેલા અમદાવાદની ગુજરાત કૉલેજમા સાતઆઠ કન્યાઓ ભણતી હતી અને તેમાની અડધી સંખ્યા તો પારસી અને ખ્રિસ્તી કન્યાઓની હતી તે સિવાય બીજી કોઈ ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતી કન્યાઓ હતી નહિ આજે ચાલીસથીયે વધારે કન્યાઓ એ સસ્થામા ભણે છે અને તેમા મોટો ભાગ ગુજરાતી હિંદુ કન્યાઓ છે. વળી લાલશંકર મહિલા પાઠશાળામા પચાસથીયે વધારે કન્યાઓ અભ્યાસ કરે છે આ સાથે મેડિકલ સ્કૂલમા ભણતી કન્યાઓની સખ્યા ઉમેરીએ તો ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતી કન્યાઓની સખ્યા લગભગ સો થાય. એક જ શહેરમા આટલી સખ્યા થાય એ આપણા રૂઢિચુસ્ત અને સુસ્ત દેશ માટે ઠીક કહી શકાય. ગયા જમાનામા ભણેલી સ્ત્રીઓ વિરુદ્ધ ભાષણો કરનાર કે ગીતો જોડનારના ઘરની કન્યાઓ પણ હવે શિક્ષણ લે છે એ ખાસ નોંધવા જેવું છે લગ્નના બજારમા કન્યાની કિંમત વધે એ હેતુથી પણ કદાચ કેટલીક કન્યાઓને શિક્ષણ આપવામા આવતુ હશે. કારણ કે, કેટલાક યુવાનો કન્યા ભણેલી છે કે નહિ એ વિષે લગ્ન વખતે તપાસ કરે છે.

મુંબઈ ઇલાકો, અને ખાસ કરીને ગુજરાત પ્રાન્ત, આગળ પડતો દેશ ગણાય, છતાં બંગાળમાં શિક્ષણ જેટલું આગળ વધ્યું છે તેટલું આપણે ત્યાં હજી નથી વધ્યું ગુજરાત એ વેપારી દેશ છે અને દરેક ચીજની કિંમત રૂપિયા આના પાઈથી થાય છે એ ગણતરી પ્રમાણે ઉચ્ચ શિક્ષણ પાછળ જે સમય અને ધનનો વ્યય થાય છે તે વ્યાજ સાથે પાછો વળતો નથી એટલે વેપારી વર્ગના છોકરા ઉચ્ચ શિક્ષણ બહુ થોડા પ્રમાણમાં લે છે વળી ૧૯૨૧ના અસહકાર યુગ વખતે વિદ્યાર્થીઓને કોલેજો છોડવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો અને એ ઉપદેશ એમના મનમાં બરાબર ઠસાવવા માટે યુનિવર્સિટીના શિક્ષણની અને ડિગ્રીઓની ખૂબ ટેકડી કરવામાં આવી આને લીધે એ શિક્ષણની કિંમત બહુ ઘટી ગઈ અને એના બદલામાં બીજું કોઈ ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવાનું સાધન મળ્યું નહિ કોલેજો છોડનાર વર્ગે થોડો વખત કદાચ રાજકીય ચળવળમાં હિસ્સો આપ્યો હશે, પણ પછી એ વર્ગ કોઈ વિશેષ સાધના કરી શક્યો નહિ શિક્ષણની કિંમત જે ઘટાડી દેવામાં આવી તે પાછી મેળવતાં ઘણો જ સમય લાગશે

સ્ત્રીઓને ફરવાહરવાની જે છૂટ છેલ્લાં થોડાં વર્ષમાં થઈ છે તે સૌથી વધારે દેખાઈ આવતો ફરક છે મહાત્માજીના દર્શન માટે થયેલી ભીડાભીડમાં એક બહેનનું છુંદાઈ જવાથી મૃત્યુ પણ થયું એટલી બધી સંખ્યામાં સ્ત્રીઓ જાહેર સભામાં આવે એ નવા જમાનાનું ચિહ્ન જ ગણાય પહેલાં એવી ભીડ માત્ર હિંડોળાના દર્શન માટે કે સિંહસ્થ ગોદાવરી-સ્નાન વખતે જ થતી અલબત્ત, હજીય હિંડોળા કે ગોદાવરીસ્નાન વખતે એટલી ને એટલી જ ભીડ થતી હશે પણ સભાઓમાં સ્ત્રીઓ ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લે છે નાટકો, સિનેમામાંથી સ્ત્રીઓ માટે અલાયેદી બેઠકો રાખવાનો રિવાજ નીકળી ગયો છે આનું કારણ પુરુષોને સ્વપત્ની કે પરપુરુષો માટે વિશ્વાસ વધ્યો છે એમ નહિ પણ જમાનાને અનુસરી યુવાનો પત્ની સાથે જ એવી જગાએ બેસવાની હોંસ ધરાવે છે.

'પ્રસ્થાન'માં એક ભાઈએ લખ્યું હતું તેમ એક જમાનો એવો પણ હતો કે સ્વ. સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરને ગુજરાતી સંગીત સાંભળવાનું મન થતાં એમણે પોતાના પરમમિત્ર સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઈને ઘેર જઈ એમની સાત આઠ વર્ષની પૌત્રીઓ પાસે ગાયન ગવડાવ્યાં તે ઉપરથી શહેરમાં 'હોહો' થઈ ગઈ અને 'બંગાળીબાબુ આગળ છોકરીઓને નચાવી' એમ કહેવાયું આજ ખરેખર છોકરીઓ સ્ટેજ ઉપર નાચે છે, છતાં કશી 'હોહો' થતી નથી અલબત્ત, જૂના વિચારનાં માણસો પોતે પોતાનામાં નિંદા કરતા હશે, પણ એ 'જાહેર નિંદા'નો વિષય ગણાતો નથી અસલથી ગુજરાતમાં નવરાત્રમાં ગરબા શેરીએશેરીએ ગવાય અને પુરુષવર્ગ જોવા જાય એવો રિવાજ હતો પણ હાલના ગરબા જેવા વેશધારણ, અભિનય કે નૃત્ય એમાં નહોતાં આ નવી જાતના ગરબામાં મોટી ઉંમરની કન્યાઓ કે પરણેલી યુવતીઓ સુધ્ધાં ખુશીથી ભાગ લે છે નાના ગામોની સભાઓમાં પણ કન્યાઓ લાઠી કે લેજીમના પ્રયોગો કરી બતાવે એવા પણ દાખલા જોવા છે, અને એમાં કોઈને ખાસ વાંધાભર્યું કશું લાગતું નથી

પહેરવેશમાં પણ ઘણા પરિવર્તન થયાં છે કોટ અને પાઘડીનાં જે પ્રતિષ્ઠા સમાયેલી મનાતી હતી તે હવે રહી નથી ખાદીની ટોપી અને પહેરણું પોતાનું સ્થાન સર્વત્ર પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. ન્યાયની અદાલતમાં એ પહેરવેશ અયોગ્ય નથી, એવો ચુકાદો આપી

મુંબાઈની હાઈકોર્ટે પણ એની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કર્યો છે। ગમેને કોઈ ડાહ્યું ધારે એ બીક વૃદ્ધ માતાઓ મોટી ઉંમરના પુત્રોને પહેલાં કદી પણ ઉઘાડે માથે ઘરની બહાર નીકળવા દેતી નહિ પણ હવે ઉઘાડે માથે ફરવામાં યુવાનો કાંઈક ગૌરવ સમજે છે, અને સ્ત્રીઓના મનમાંથી પણ એ ગભરાટ વહેમ નીકળી ગયો છે

અડધી સદી પહેલાં એક નાગર સ્ત્રી છત્રી ઓઢીને અને બૂટ પહેરીને અમદાવાદના રાયપુરના મહોલ્લામાંથી પસાર થઈ ત્યારે એની એક બનાવ તરીકે તે વખતના રૂઢિપૂજક વર્તમાનપત્ર 'સમશેરબહાદુર'માં નોંધ લેવામાં આવી હતી આજે કોઈ એ વાત ભાગ્યે જ માની શકે છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં તો સ્ત્રીઓના પોશાકમાં અનેક ફેરફારો થઈ ગયા સ્વદેશીની ભાવના સાથે પહેલાં તો એકદમ સાદાઈ આવી ગઈ પોતાના કુટુંબમાં લગ્ન પ્રસંગે પણ સ્ત્રીઓ માત્ર સફેદ ખાદીનાં વસ્ત્ર પહેરે એવા પણ દાખલા બન્યા પણ હવે ધીમેધીમે એ સાદાઈ ઘસાતી જાય છે, અને સ્વદેશી વસ્ત્રોમાં પણ 'ફેશન' પેસતી જાય છે, અને ખર્ચાળ વસ્ત્રો પહેરવામાં યુવતીઓ અને કન્યાઓમાં હરીફાઈ ચાલે છે 'કલા'ની પૂજાનો દંભ વધતો જાય છે, તેને લીધે જેટલું વિચિત્ર, સામાન્ય ચીલાથી જુદું, એટલું 'કલામય' એવી ભાવના પેસી ગઈ છે પરિણામે અનેક કઢંગા પોશાકો પણ જોવામાં આવે છે

આઠદસ વર્ષની છોકરીઓને પણ જૂના જમાનાની વડીલ સ્ત્રીઓ 'માથે ઓઢ' કહી ટોકયા કરતી હતી હવે ઘણી કન્યાઓ અને પરણેલી યુવતીઓ પણ ઉઘાડું માથું નિયમ તરીકે રાખે છે. જૂના જમાનાની સ્ત્રીઓ આ પ્રથા તરફ બેશક ઘૃણાની નજરે જુએ છે છતાં નવી સ્ત્રીઓએ બતાવી આપ્યું છે કે માથું ઉઘાડું રાખનાર ઘૂમટો કાઢનાર કરતાં નૈતિક વર્તનમાં કોઈ રીતે ઊતરતી હોતી નથી

સૌભાગ્યના જે ચિહ્નો ગણાય છે તે સાચવવા તરફ સ્ત્રીઓ અતિશય ધ્યાન આપે છે, અને દેશમાં કરોડો વિધવાઓ હોવા છતાં એમ માને છે કે સૌભાગ્યના બાહ્ય ચિહ્નો સાચવ્યાથી પતિનું આયુષ્ય વધે છે આને લીધે સ્ત્રીના વાળ કાપવાનો તો સ્વપ્નમાં પણ વિચાર થઈ શકે જ નહિ એમ ગણાતું નાની કન્યા રમતમાં માથા ઉપર કાતરનો જરા સ્પર્શ પણ કરે તો માતા એને ધમકાવી કાઢતી હવે પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા કુટુંબોમાં તો કન્યાના વાળ કાપેલા ન હોય એ જ નવાઈ જેવું ગણાય પરણેલી યુવતીઓમાંથી પણ કાપેલા વાળવાળી થોડીઘણી મળી આવે છે વાળ કાપ્યાથી કાંઈ પ્રગતિ થતી નથી. પણ વહેમી વાતાવરણ કેટલેક અંશે નાશ પામે છે

ખાદીની ટોપી અને પહેરણના પોશાકે પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યાં છતાં છેલ્લા એકાદબે વર્ષથી શ્રીમંત યુવાનોમાં અંગ્રેજી ઢબનો પહેરવેશ ધારણ કરવાની વૃત્તિ પાછી વધતી જાય છે, અને શ્રીમંત યુવાનોના ગરીબ કે સાધારણ સ્થિતિના મિત્રો પણ એનું અનુકરણ કરતા થયા છે અતિશય સાદાઈના આગ્રહના પ્રત્યાઘાતરૂપે પણ આ વૃત્તિ આવી હોય

આ છતાં સાદાઈનું મહત્ત્વ હજી ઘટયું નથી સાદાં વસ્ત્ર પહેરનારની સંખ્યા ઘટતી જાય છે છતાં સાદાઈ જાળવી રાખનાર સ્ત્રી કે પુરુષ તિરસ્કારને પાત્ર થાય એવી ભાવના હજી સુધી તો નથી જન્મી

આ સર્વ તો ઉપરછલ્લા ફેરફારોની વાત થઈ સમાજની આંતરિક વ્યવસ્થામાં કાંઈ મહત્ત્વના ફેરફાર થયા છે કે નહિ, તે જ પ્રશ્ન અગત્યનો છે ગાંધીજીએ આફ્રિકાથી આવ્યા

પછી તરત પોતાને ‘ સનાતની ’ અને ‘ વર્ણાશ્રમધર્મમા માનનાર ’ તરીકે જાહેર કર્યા, ત્યારે જૂના વિચારના લોકો હરખાઈ ગયા અને રાજકીય સુધારા સાથે સામાજિક સુધારાની જરૂર નથી એવી માન્યતા દૃઢ થઈ ૧૯૨૧ના અસહકારયુગ વખતે સમાજસુધારાની વાતો તરફ અભાવ અને કાંઈક તિરસ્કારવૃત્તિ લોકોમા જોવામા આવતા હતા ગાંધીજીએ સમાજસુધારાના પ્રશ્નો હાથમા લીધા નહોતા, અને વિધવાવિવાહ વગેરે તરફ કાંઈક અરુચિ બતાવી હતી, તેથી લોકોને એ સર્વ જરૂરના લાગતા નહોતા તે ઉપરાંત એવી પણ માન્યતા ફેલાઈ હતી કે જ્યારે પરાઈ પ્રજા પાસે આપણે આપણા હકોની માગણી કરતા હોઈએ ત્યારે આપણી ત્રુટિઓ જાહેર ન કરતા એેમના ઉપર ઢાંકપિછોડો કરવો જોઈએ બીજી તરફથી માત્ર સમાજસુધારાનું કામ કરનાર વર્ગનો એવો આગ્રહ હતો કે રાજકીય હકો માગવા છતા આપણી સામાજિક ખામીઓ સુધારવા તરફ લક્ષ આપવાની ફરજ વધારે અગત્યની છે આમ આ બે વર્ગ વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ પડી ગયો રાજકીય ચળવળમા ભાગ લેનાર સમૂહે સમાજસુધારા તરફ દુર્લક્ષ્ય કર્યું અને સમાજસુધારાનું કાર્ય કરનારે રાજકીય હોદ્દાની અવગણના કરી પરિણામે, એકે કાર્યની સિદ્ધિ થઈ શકી નહિ

પરંતુ ધીમેધીમે રાજકીય ચળવળ શિથિલ પડતી ગઈ તેમજ ગાંધીજીના સમાજસુધારા સબંધી વિચારો બદલાતા ગયા, એટલે લોકવૃત્તિ પાછી નવા સામાજિક વિચારો ઉપર લક્ષ્ય આપવા તરફ વળી ‘સમાજસુધારો’ એ જૂનુ અણગમતુ નામ બદલાઈ ‘સમાજસુધારણા’ કે ‘સામાજિક પુનર્ઘટના’ એવા આકર્ષક નામો પડ્યા એટલે એની એ જ વસ્તુ યુવાન વર્ગ વધાવી લેવા લાગ્યો

કોઈ પણ સમાજની પુનર્ઘટના માટે સૌથી વધારે જરૂર એના લગ્નના રિવાજોને સુધારવાની છે હિંદુસમાજના લગ્નના બંધન જેટલા આકરા છે, જેટલા ઘાતક છે એટલા કોઈ સમાજના નથી નવા જમાનાનું એક શુભ ચિહ્ન એ છે કે યુવાન વર્ગને એ બંધનો ખૂંચવા માંડ્યા છે એ બંધનોનો સામનો કરવાની શક્તિ હજી ઘણા થોડામા આવી હશે, પણ એ બંધનો અન્યાયકારી છે અને એ તૂટવા જ જોઈએ એમ મોટા ભાગને લાગવા માંડ્યું છે એક જૈન કન્યાના વૃદ્ધ સાથેના લગ્ન સામે જ્ઞાતિના યુવાનોએ વિરોધ ઉઠાવ્યો અને કાયદાની મદદ લઈ એ લગ્ન અટકાવ્યું, એ આપણા દેશ માટે ગૌરવનો બનાવ ગણી શકાય એ પગલાના સફળ અને નિષ્ફળ અનુકરણો પણ કેટલેક સ્થળે થયા અને થોડો વખત એમ પણ લાગ્યું કે હવે એક પણ અયોગ્ય લગ્ન શહેરોમા યુવાન વર્ગ નહિ જ થવા દે પણ શીળાના ઊભરા પેઠે યુવાનોનો ઉત્સાહ એ બાબતમા ઓછો થઈ ગયો, અને ઘણાં અયોગ્ય લગ્ન થયા પણ ખરા

બીજાંના અયોગ્ય લગ્ન અટકાવવાના પ્રયત્નો શિથિલ થયા છતા કેટલાક યુવકયુવતીઓએ પોતે સ્વેચ્છાનુસાર લગ્ન છેલ્લા થોડા વર્ષમા કર્યાં છે, એ એક સફળ શરૂઆત લેખી શકાય આમા કુમારિકા અને વિધવાઓ બંનેના લગ્નનો સમાવેશ થાય છે હજારો વર્ષથી માત્ર પરાધીનતાના જ પાઠ શીખતી હિંદુ સ્ત્રીઓમાથી મુઠ્ઠીભર પણ ‘બંડ’ એટલે શું તે સમજી શકે અને તેને અમલમા મૂકી શકે એ ખરેખર આશાજનક ચિહ્ન ગણાય

લગ્નની વય શહેરોમા બેશક વધી છે ઘણુંખરુ જ્ઞાતિઓ એવી છે કે જેમનામા હવે બાળલગ્ન કદી પણ—અપવાદરૂપે પણ—થતા નથી આ જ્ઞાતિઓમા કેળવણી વધી છે અને

તેને લીધે જ લગ્નવય વધી છે, એ ચોક્કસ છે. એ બધી જ્ઞાતિઓ નોકરિયાત વર્ગની હોવાથી કેળવણી લે છે એ સાચુ હશે. પણ ગમે તે રીતે કેળવણી લે છે, એટલે વિચારો ઉદાર થાય છે અને પરિણામે કન્યાઓની કેળવણી અને લગ્નની વય વધે છે પણ આ ત્રણચાર જ્ઞાતિઓ બાદ કરતાં બીજી જ્ઞાતિઓમા શહેરોમા પણ ઇચ્છવાજોગ પ્રગતિ થઈ નથી ૧૮૮૧ કરતા ૧૯૨૧ મા બાળલગ્નનુ પ્રમાણ વધ્યુ છે એ બીના આપણને શરમાવનારી છે, પણ ૧૯૩૧ના વસ્તીપત્રકના આકડા કાઢવા કોઈ શ્રમ ઉઠાવે તો કદાચ થોડો ઘટાડો દેખાય

વિધવાના પુનર્લગ્નના નામથી જ હિંદુસમાજ ભડકી જતો, અને આદિસુધારકોને એમ લાગતુ હતુ કે એ વિષયમા પ્રગતિ કરવી એ સૌથી મુશ્કેલ કામ છે. શરૂઆતમા તો એમ હતું પણ ખરુ પણ છેલ્લા પાચસાત વર્ષમા ગુજરાતની જનતાનો મત આ સબધમા ઘણો બદલાયો છે કન્યાવિક્રય કરનાર જ્ઞાતિઓમા કન્યાના પિતાને હજારો રૂપિયા આપી કન્યા પરણવાની અશક્તિને લીધે કુવારા રહેલા અથવા વિધુર થયેલા પુરુષો જ માત્ર 'રોટલા ઘડનારી' આણવા માટે જ 'વિધવા તો વિધવા' એમ માની પુનર્લગ્ન પહેલા કરતા અલબત્ત, એમની હિંમત વખાણને પાત્ર તો ગણાય જ, કારણ કે જ્ઞાતિઓ કાઈ અન્તર્ભૂત કારણની તપાસ કરતી નથી અને ગમે તે કારણસર પોતાના શિશ્નનો ભગ કરનારની સરખી જ મતાવણી કરવામા પોતાની મોટાઇ સમજે છે

છેલ્લા થોડાં વર્ષમા એવા પુનર્લગ્નો ઉપરાત યુવાનોએ પણ વિધવા સાથે લગ્ન કર્યાં છે એ યુવાનો એવા હતા કે જો ધારે તો પોતાની જ્ઞાતિની સારી કન્યા મેળવી શકે. આવા પુનર્લગ્નો તરફ સામાન્ય જનતાએ સહાનુભૂતિ અથવા ઉદાસીનતા બતાવી છે વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોએ પણ એમના પગલાને વખાણ્યા છે ચુસ્ત સનાતની તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામવાની આકાક્ષા રાખનાર મૂઠીભર વર્ગ સિવાય કોઈ એ તરફ ખુલ્લો તિરસ્કાર દર્શાવતુ નથી વિધવાના લગ્ન તરફનો તિરસ્કાર ઘસાતો જાય છે તેમા કારણ અનેક છે વિધવાઓની સખ્યા દિનપરદિન એટલી બધી વધી ગઈ અને ફરજિયાત વૈધવ્યના અનિષ્ટ પરિણામો ચારેતરફ એટલી હદ સુધી નજરે પડવા લાગ્યા, કે સુધુપ્ત પ્રજાને ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ એ પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાની ફરજ પડી ચાલતા આવેલા રિવાજ મુજબ વિધવાને વેરાગી કરવાના અનેક પ્રયત્ન છતા એનુ મન વરાગી બની શકતુ નથી એ સત્ય વધારે તરી આવ્યુ' વિધવાઓને 'ધાર્મિક' કેળવણી આપી ફરજિયાત વૈરાગ્ય પળાવવાની નવી રીતોએ પણ અમુક સંસ્થાઓ દ્વારા પોતાની નિષ્ફળતા ખૂબ વ્યક્ત કરી છે આથી આડે માર્ગે જાય તે કરતા ભલે પરણે એવી ભાવના કેટલાક વર્ગમા ઉદ્ભવી છે વળી ગાધીજીએ વિધવાવિવાહની તરફેણમા સ્પષ્ટ રીતે પોતાનો મત દર્શાવી એના પક્ષમા એક મોટો વર્ગ ઊભો કર્યો છે એ નોધવુ જ જોઈએ કારણ કે ગાધીજી જે વિચારો દર્શાવે તે અક્ષરશ કરવા જ જોઈએ એમ માનનાર એક મોટી સખ્યા આપણા સમાજમા છે વિધવાનુ લગ્ન એ એની સ્વેચ્છાનો વિષય છે, લગ્નનો એને હક છે, માટે સમાજ એમા આડે ન આવી શકે એવી માન્યતા હજી બહુ થોડાની છે વળી વિધવા પુત્રીને એના પુનર્લગ્નમા સહાયતા કરે એવા માબાપ કોઈક નીકળે છે, પણ વિધવા પુત્રવધૂને એવી રીતે સહાયતા કરી હોય એવો એક પણ દાખલો જડે એમ નથી જોકે પોતાની પુત્રીના મરણ પછી જમાઈને ફરી પરણાવવાનો યત્ન કરનાર તો અનેક જૂના વિચારની સ્ત્રીઓ હોય છે

આતજ્ઞાતીય લગ્નો પણ છૂટાછવાયાં આપણા પ્રાંતમાં થયાં છે પુનર્લગ્ન જેટલી સહાનુભૂતિ આ બાબતમા પ્રજાની નથી આનુ કારણ એ છે કે પહેલીવારનુ લગ્ન યુવાનો કે કન્યાઓ પોતાની પસદગીથી કરે તો માબાપની સત્તા બિલકુલ જતી રહે, અને એમ સત્તા છોડી દેવા માબાપ તૈયાર હોતા નથી નાતજાતમા રિવાજ મુજબ લગ્ન કરી લહાવો લેવાની અને 'વાહવાહ' કહેવડાવવાની ઇચ્છા એમની હોય છે વળી જ્ઞાતિબહાર લગ્ન કરવાથી જ્ઞાતિના રિવાજ મુજબ પૈસાની જે લેવડદેવડ હોય છે તે સદતર બધ થઈ જાય છે તેથી જ્ઞાતિના પટેલોને પણ પોતાની સત્તા જતી રહેતી લાગે છે વિધવાએ તો એક વખત જ્ઞાતિના રિવાજ મુજબ 'લગ્નને નામે ઓળખાતા પશુયજ્ઞ'મા પોતાનુ બલિદાન આપ્યુ હોય એટલે જ્ઞાતિનો અને માબાપનો કર ચૂકવી આપ્યો ગણાય વળી અમુક બેત્રણ જ્ઞાતિઓ સિવાય લગ્નવયમા પણ મહત્ત્વનો ફેરફાર થયો નથી એ કારણથી, તેમજ સ્ત્રી-પુરુષોને પરસ્પર સમાગમમા આવવાના ક્ષેત્રો બહુ જ સકુચિત હોય છે એને લીધે પણ, યુવકો અને યુવતીઓને સ્વતત્ર પસદગી કરવાનો અવકાશ જ મળતો નથી અને નાની ઉમરે લગ્ન કરનાર માબાપ તો જ્ઞાતિની બહાર પરણાવવા જેટલા ઉદાર મત ધરાવતા જ ન હોય

પરદેશગમનના પ્રશ્નનો તો લગભગ નિકાલ થઈ ગયો છે એમ ઘણી જગાએથી કહેવામા આવે છે પણ એ તદ્દન સાચુ નથી પરદેશ જઈ આવનાર માણસને જાહેરમા પ્રાયશ્ચિત્ત કરી જ્ઞાતિબધુઓને મિષ્ટાન્નથી તૃપ્ત કરવા પડતા નથી એ ખરું છે પણ જૂજ અપવાદો બાદ કરતા લગભગ દરેક જ્ઞાતિ પરદેશ જઈ આવનારને ઘરમેળે નાનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની ફરજ પાડે છે કદાચ એમ પણ બનતુ હશે કે કાઈ લાગવગવાળી વ્યક્તિઓ પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવા છતા કર્યું છે એમ જાહેર કરતી હશે, અને જ્ઞાતિજનો એમનું એ કથન અસત્ય જાણવા છતા સત્ય તરીકે માન્ય રાખતી હશે કારણ કે સત્યનો આગ્રહ એ કાઈ જ્ઞાતિના આગેવાનોની ફરજ નથી

અભ્યાસ ખાતર પરદેશગમન કરનાર ગુજરાતી બહેનો આગળીને વેઢે ગણાય એટલી પણ મળી આવે છે તે ગૌરવની વાત છે પાશ્ચાત્ય કેળવણીની કિંમત આપણે ન ગણવી હોય તોપણ ગુજરાતી કન્યા એકલી પરદેશ ખેડવાનુ સાહસ કરે એ પ્રશસ્ય જ ગણાય

રશિયાની ક્રાતિની અસર આપણા યુવાન સમાજ ઉપર ઘણી થઈ છે એમ કહેવાનો એક રિવાજ પડી ગયો છે યુવકોમા પણ રશિયા સબધી પુસ્તકો હાથમા લઈને ફરવાની ફેશન છે પણ એ ક્રાતિની સાચી અસર થઈ હોય તો યુવકવર્ગ માત્ર હાથમા પુસ્તકો રાખવાથી જ પોતાને ક્રાતિકાર ન માની શકે રાજકીય બાબતોમા કાઈ ન કરી શકે તો સામાજિક બાબતોમા ભરપૂર વ્યાપેલા સડાને દૂર કરવા માટે તો કાંઈક પગલા જરૂર લે રશિયાએ માત્ર રાજ્યવ્યવસ્થામા ક્રાતિ નથી સાધી, દરેકેદરેક વિષયમા જૂના ચીલા છોડી દઈ નવા માર્ગ ગ્રહણ કર્યા છે એ વાત યુવકવર્ગના લક્ષબહાર ન જ હોય

એમ પણ ફરિયાદ કરવામા આવે છે કે નવા વિચારોની અસરથી રગાયેલા માણસો માત્ર અમુક વેશધારણથી કે 'સેવા,' 'ચળવળ,' 'ક્રાતિ,' 'અપનાવવુ' ઇત્યાદિ શબ્દોના ઉચ્ચારણથી પોતાને દેશસેવક કે દેશનેતા માને છે આ ફરિયાદ કેટલેક અંશે સાચી છે દરેક પ્રવૃત્તિમા બને છે તેમ નવી રાજકીય અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમા પણ સાચા કાર્યકર્તાઓ કરતા ડોળઘાલુઓનો જથ્થો બહુ વધારે હોય છે સેવા કરવાની ઇચ્છા કરતા

નેતા બનવાની હોંસ રાખનારની સંખ્યા ઘણી મોટી હોય છે. દેશના જુદાજુદા ભાગોમા ભરાતી પરિષદોમાં માત્ર હાજરી આપવામા જ દેશસેવાની સમાપ્તિ માનનાર પણ કેટલાક હોય છે જૂના જમાનામા ટીલાટપકા કરનાર માત્ર એ બાહ્ય ચિહ્ન ખાતર જ પોતાને પવિત્ર જીવન ગાળનાર તરીકે મનાવવા આગ્રહ રાખતા હતા, તેમ આજે ઘણા ખાદી પહેરનારા માત્ર એ એક જ ચિહ્ને દેશસેવક ગણાવાની અપેક્ષા રાખે છે ખાદીધારીઓમા પણ સાચા સેવકો કેટલાક હશે જ. પણ એ એક જ ચિહ્નથી બીજા કરતા પોતાને કાંઈક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ મનાવવાની આકાક્ષા રાખનાર, સમાજ પ્રત્યેની કોઈ પણ ફરજ બજાવ્યા સિવાય જ સમાજ ઉપર પોતાના ભગણપોષણનો બોજો મૂકવા માગે છે. એક જણે કહ્યુ હતુ તેમ—

"ટોપી પહેરે ત્રણ ગુણ, નહિ વેરો નહિ વેઠ,
બાવો બાવો સહુ કરે ને સુખે ભારે પેટ"

એ જૂની કહેવતમા 'ટોપી'ને બદલે 'ખાદી' અને 'બાવો' ને બદલે 'નેતા' શબ્દ મૂકીએ તો આજના ઘણા કહેવાતા કાર્યકર્તાઓને આબાદ લાગૂ પડી શકે!

જ્ઞાતિઓની સત્તા જરા પણ ઢીલી પડી નથી અને ઊલટી જ્ઞાતિઓ નવાં ક્ષેત્રોમા પોતાની સત્તા જમાવતી જાય છે. મ્યુનિસિપાલિટી કે ધારાસભાની ચૂટણીમા, નોકરીઓ આપવામા, એવાં અનેક કામોમા માણસો પોતાના જ્ઞાતિબંધુઓને જ મદદ કરે છે, અને બીજી જ્ઞાતિનો માણસ ગમે તેટલો વધારે લાયક હોય તોપણ એને મદદ કરતા નથી. જ્ઞાતિઓના તડ, ગોળ, એકડા વગેરેની ગુચવણીને લીધે કુવારા રહી જનાર પુરુષો પર-જ્ઞાતિની વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કરે છે પણ એ તડબહારથી સ્વજાતિની કન્યા મેળવી શકતા નથી જ્ઞાતિરિવાજ મુજબ હજારો રૂપિયા આપવાની અશક્તિને લઈ ને પણ કેટલાક માણસો પરજ્ઞાતિની વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કરે છે, પણ એ રિવાજ ઓછો કરીને એમને કોઈ કન્યા આપતુ નથી. એટલે અંશે જ્ઞાતિઓની સત્તા છે જ અનાથાશ્રમોમાની એકાદ કન્યા પરણવાની જાહેરખબર આવતા દોઢસો બસો ઉમેદવારો નીકળી આવે છે અનાથાશ્રમમાં ઉછરેલી, માબાપ કે કુળની કાંઈ પણ માહિતીવિનાની કે કદાચ અનારોગ્ય કન્યા માટે પણ આટલા બધા ઉમેદવારો મળી આવે તે માટે આપણે હર્ષ બતાવીએ પણ એ ઉમેદવારીની પાછળ જ્ઞાતિસત્તાનુ જોર જ જણાશે કા તો નાતમા કુળ નીચુ ગણાતુ હોવાથી, અથવા પૈસા આપવાની અશક્તિ હોવાથી કે પેટાજ્ઞાતિ અતિશય નાની થઈ ગઈ હોવાથી પોતાની જ્ઞાતિની કન્યા ન પામી શકનારા જ એ બધા ઉમેદવારો હોય છે જ્ઞાતિની સત્તા તોડવા માટે જ ઉમેદવાર થનાર એ દોઢસો બસોમાથી એક પણ ન નીકળે અપગ, કમઅક્કલ, કે ગમે તેવો નાલાયક પણ પોતાની જ્ઞાતિની કન્યા મળી શકતી હોય તો કોઈ નાતબહારની કન્યા લેવા તૈયાર થતુ નથી પણ રાજકીય ચળવળે સત્તાની બીક છોડાવી તેના પરિણામરૂપે જ્ઞાતિના પટેલોની સત્તા ઓછી તો થઈ છે જ, અને કેટલાક યુવાનોમાથી એમની બીક જતી રહી છે વળી પુનર્લગ્ન કે આતરજ્ઞાતીય લગ્ન જેવા જ્ઞાતિની નજરે ગુનારૂપ ગણાતાં કૃત્યો કરનારને નાત ભેગી મળી નાતબહાર તો મૂકે છે, પણ એમની બીજી કનડગત ખાસ કરવામા આવતી નથી, અને કરવામાં આવે તોપણ તે અલ્પાયુષી નીવડે છે.

અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં સમાજની સ્થિતિ માટે અફસોસ કરવો કે હર્ષિત થવું તે નક્કી કરવું ઘણું જ મુશ્કેલ છે મૂઠીભર કન્યાઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતી થઈ તે માટે હર્ષ કરીએ ત્યા ૧૯૨૧ કરતા ૧૯૩૧ મા સ્ત્રીશિક્ષણમા માત્ર અડધો ટકો વધારો થયો છે એ વસ્તુ સામી આવીને ઊભી રહે છે! કેટલાક વીરલ યુવકયુવતીઓ આંતરજ્ઞાતીય લગ્ન કરે કે માબાપે ગોઠવેલા અયોગ્ય લગ્ન સામે બડ ઉઠાવે એને પ્રગતિનું ચિહ્ન ગણીએ ત્યા હજારો લગ્નો સારડા કાયદા જેવા નરમ સુધારાના કાયદાનો છડેચોક ભગ કરીને થાય છે એ વસ્તુ કેમ ભૂલી જવાય?

આપણા દેશમા મહાત્મા ગાધીજીના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ અદ્વિતીય છે એમણે સમાજ-સુધારાના કાર્ય તરફ અરુચિ બતાવી ત્યારે લોકો એકદમ પુરાણા મત તરફ ઢળી પડ્યા. એમણે એ તરફ રુચિ બતાવી અને એના કાર્યમા પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સહાયતા આપી ત્યારે લોકોને સમાજસુધારક તરીકે બહાર પડવાની 'ધગશ' ઊભરાઈ આવી આમ એક જ વ્યક્તિ ગમે તે ક્ષેત્રમા સમસ્ત દેશને પોતાના ધાર્યા મુજબ દોરી શકે એ ગાધીજીના વ્યક્તિત્વ માટે બહુ જ ગૌરવભર્યું છે, પણ દેશની બુદ્ધિશક્તિ માટે તો નથી જ. જો ગાધીજીએ પણ માત્ર રાજકીય પ્રવૃત્તિનો જ આગ્રહ રાખ્યો હોત તો સમાજસુધારા તરફ સામાન્ય જનતાનુ લક્ષ કદી પણ દોરાત નહિ જ હરિજનપ્રવૃત્તિ એમણે હાથમા ન લીધી હોત તો સમાજસુધારાના એ અતિ અગત્યના અગ તરફ પણ લોકો ઘૃણાની નજરે જોતા હોત દેશની સર્વ પ્રવૃત્તિ વિષે વિચાર કરવાનુ કામ તો ગાધીજીનુ જ છે અને આપણુ કામ તો માત્ર એ વિચારોને આચારમા મૂકવાનુ જ છે એમ ઘણા ભણેલાગણેલા માણસો પણ માને છે આવી પરિસ્થિતિ જોતા એમ થાય છે કે ગાધીજી ખરેખર સનાતની હોત તો આપણા દેશનુ શુ થાત? એમના જેવી મહાન વ્યક્તિ માટે અત્યત પૂજ્યભાવ રાખવા છતા કે એમની દરેક પ્રવૃત્તિમા સક્રિય ફાળો આપવા છતા આપણે આપણી વિચારશક્તિ ન ગુમાવીએ તો જ એમનુ નેતૃત્વ સફળ થયુ ગણાય

દેશમા જે જાગૃતિ આવી છે તેને પરિણામે મૂઠીભર યુવકો અને યુવતીઓમા પણ સાચી હિંમત આવી હોય, અને રૂઢિવિરુદ્ધના કાર્યો પ્રત્યે સમાજ સહાનુભૂતિ નહિ તો માત્ર ઉદાસીનતા પણ બતાવે અને પ્રત્યક્ષ સતાવણી ન કરે, તો એ પ્રગતિની શરૂઆત ગણી શકાય. સતાવણીથી જ ડરીને ઘણા જ માણસો નવા વિચારોને આચારોમા મૂકતા અચકાય છે. વળી આ જમાનો અનુકરણનો છે અને બીજા તે પથે વળશે એવી આશા રાખીશુ.

"સ્વૈરવિહારી"

છલકાતું આવે બેડલું—એ રાગ

ચળકન્તી આવે ચૂંદડી
મલકન્તી આવે નાર રે
મારી લાલ રંગીલી ચૂંદડી

મારા માન્ચેસ્ટરના મોવડી રે
વીરા તમને વીનવું
મારી ચૂંદડી કાતી આલ્ય રે — મારી૦

મારા લીવરપુલના વણકર રે
વીરા તમને વીનવું
મારી ચૂંદડલી વણી આલ્ય રે — મારી૦

મારા જર્મનીના રંગારા રે
વીરા તમને વીનવું
મારી ચૂંદડી રંગી આલ્ય રે — મારી૦

મારા લંડનના વેપારી રે
વીરા તમને વીનવું
બોટે ચૂંદડી મોકલાવ્ય રે — મારી૦

મારી રેલવેના શાબ રે
વીરા તમને વીનવું
રેલે ચૂંદડી મોકલાવ્ય રે — મારી૦

મારા શહેરના દરજીડા રે
વીરા તમને વીનવું
કોર ગિંગર સચે મેલી આલ્ય રે — મારી૦

મારા ગામના બેન્ડવાળા રે
વીર તમને વીનવુ
અંગ્રેજી બૅન્ડ વગાડય રે મારી૦
મારા શહેરના ચૌટામા રે
વગધોડામાં નીસરુ
મારી ચૂન્દડી લ્હેરે જાય રે મારી૦

કોઈ કહેશે આમા સ્વતત્ર સર્જન ક્યા છે ? આતો ચાલુ ગરબામા થોડા શબ્દોનો ફેરફાર કરી ગાઠવી દીધુ છે પણ એમ હોય તો તો આ ખરેખરુ જ લોક સાહિત્ય–ગરબાસાહિત્ય થઈ ગયુ ! ગરબાસાહિત્યનુ ખરુ રહસ્ય જ એ છે કે તેમા નવુ ગીત રચવાને કોઈ એક ગીત લઈ તેમા થોડો જ–ઝાઝો નહિ–ફેરફાર કરી નવુ ગીત રચવુ પડે છે, કોઈમા માત્ર ટેકની એક પક્તિ જ બદલાવવાની હોય છે અને નવુ ગીત બની જાય છે જેમકે

ઓલ્યા પાદડાને ઊડાડી મેલો રે પાદડુ પરદેશી

કોઈ આને રાજદ્રોહી ગીત ન માનશો જર્મની સાથેના યુદ્ધ વખતે લોકો વાત કરતા કે "ઝગમરિયાઝાલા" વાળુ ગીત સરકારે બધ કરાવ્યુ છે તેમ કોઈને લાગે કે આ પરદેશી સરકાર સામેનુ ગીત છે, પણ એમ નથી અહીં પરદેશીનો તો કઈ અર્થ જ થતો નથી થતો હોય તો પણ કાઈ પરદેશી સરકાર પાદડુ નથી કે તેને ઉડાડી મેલાય અહીં તો અર્થ થતો હોય તો ઘરની દીકરી એવો અર્થ થાય છે દીકરી માણસ તો પરદેશી પાદડુ જ છે ને !

ઓલ્યા પાદડાને ઊડાડી મેલોરે પાદડુ પરદેશી
એનો સમરો આણે આવ્યો રે પાદડુ પરદેશી
એ તો વ્હેલ લેતો આવ્યો રે પાદડુ પરદેશી
એ વ્હેલ્યે બેસી નહિ જાઉં રે પાદડુ પરદેશી

વગેરે વગેરે હવે બીજુ ગીત જુઓ

રતુ રતુ ગુલાબનુ ફૂલ ગુલાબમા રમતીની
એનો સમરો આણે આવ્યો ગુલાબમા રમતીની
એ તો વ્હેલ લેતો આવ્યો ગુલાબમા રમતીની
એ વ્હેલ્યે બેસી નહિ જાઉં ગુલાબમાં રમતીની

કોઈ ગીતમા માત્ર વિશેષ નામ જ બદલાવવાનુ હોય છે જેમકે કાઠિયાવાડના મધ્યમાં "ધોરાજીના ઢોલિયા" હોય તો ગુજરાતની સરહદ ઉપરના ભાગોમા " ધોળેરાના ઢોલિયા " કે " ધંધુકાના ઢોલિયા " આવે તેમ ઉપરના ગીતમા પણ મે થોડો ફેરફાર કરી નવુ ગીત કર્યું છે કેટલાક માને છે કે લોકગીતમા ભલે અર્થ ન હોય તો ચાલે પણ વર્ણસગાઈ કે અનુપ્રાસ તો હોવો જ જોઈએ હવે મારે કોઈ લોકગીત વિષે કઈ કહે તો તેની સાથે શાસ્ત્રાર્થ નથી કરવો કારણ કે લોકગીત વિષે જે કઈ કહો તે સાચુ કે લગભગ સાચુ હોય છે પણ મારા કાવ્યના આક્ષેપનો તો જવાબ દીધા વિના ચાલે નહિ આ મારા ગીતના અસલ ઢાળવાળા ગીતમા

મારા ગામના સુતારી રે વીરા તમને વીનવુ,

એવી પક્તિ આવે છે તેમા ક્યા વર્ણસગાઈ છે ? અને 'વીરા' ને 'વીનવુ'ની વર્ણસગાઈ છે તે તો મારામા પણ આવે છે ! પ્રાસ સારામા નથી, તો પલામા પણ નથી !

આ ગીત માટે મારે મુખ્ય કહેવાનુ છે તે તો એ કે તેમાં ખરેખર લોકગીતનો ભાવ છે લોકગીતમા કવિના અસાધારણ—અસામાન્ય વ્યક્તિત્વને સ્થાન નથી, તેમા તો સામાન્ય લોકસમાજના કોડ માત્ર મૂર્તિમન્ત થવા જોઈએ, અને મારો દાવો છે કે ઉપરના ગીતમા આપણા સ્ત્રીસમાજના કોડનો પડઘો છે—અરે પડઘો પણ શેનો ?—અસલ ધ્વનિ છે

આજકાલ ગરબા સાહિત્યની કલા ઘણી વિસ્તરતી જાય છે આ જમાનો જ કેટલાક કહે છે કે કલાવિસ્તારનો છે કલા કલા વચ્ચેની સીમાઓ ઓગળી જવાનો છે એટલે જ કવિશ્રી ન્હાનાલાલે ગદ્ય અને પદ્ય વચ્ચે અપદ્યાગદ્ય નાખ્યુ એટલે જ આપણા નાટ્ય-વાર્તાકારોએ નાટ્ય-વાર્તાઓ અને વાર્તા-નાટકો લખ્યા એટલે જ આપણા ગરબલેખકોએ અને તેથી પણ વિશેષ આપણી રસ લેનાર બહેનોએ ગરબી અને ઇતર ગેય સાહિત્યની વચ્ચેનો ભેદ ભૂસી નાખી ગમે તે ગેય કૃતિને ગોળ ફરીને ગાવા માડયુ વચમા તાળી પડી શકે એટલે બસ !

આ ગાવાના અખતરામા મને એક નવીન અપૂર્વ ગરબો યોજવાની પ્રેરણા થાય છે. તે ગરબાનો રાગ છે ગઝલ-સાખી કોઈ કહેશે કે ગઝલ અને સાખીનુ મિશ્રણ મારા પહેલા શ્રીયુત બુલબુલે કરેલુ છે પણ તેમણે એ રાગ ગરબામા યોજી શકાય એવુ ઓછુ જ કદી કહેલુ છે ! એમ તો દુનિયામા બધુ છે પણ-યોજકસ્તત્ર દુર્લભ । ત્યારે ગઝલ-સાખીનો એક નમૂનો આપુ છુ કલ્પના જ્યા જાય ત્યા જવા દઉ છુ

ગઝલ—સાખી

અહા આ વિશ્વની અંદર, અરે આકાશને બંદર
તિથિ આસોતણી પંદર, ઊગ્યો છે ચોકમા ચંદર
ઊગ્યો ચારુ ચંદ્રમા માણેકઠારી રાત,
ગરબા ગોળ ઘૂમી રહ્યા જેમ ચૂંદડીએ ભાત
બિછાવી ચાંદની ચાદર, શહેરે ને વળી પાદર,
ન રોકે વાયુ કે વાદળ કરો એ ચંદ્રનો આદર
ગગન તણા ગરબા મહીં દીપક ચંદ્ર સુહાય,
કાણેથી કિરણો સમા તારા ટમટમ થાય.
લગાવી નયનમા અંજન, કરી અંગો તણુ ભજન,
કરો ગરબાતણુ ગર્જન, રૂડી લહાણી તણા દર્શન

તમને કદાચ લાગે કે ગઝલ તો ગરબે શી રીતે ગવાય ! પણ નહિ ગઝલ પણ ગોળ ફરીને ગાઈ શકાય, અને તે પણ ત્રણ તાળીના ગરબાની રીતે તાલ હુ બનાવી આપુ

અહા આ વિશ્વની અંદર
અરે આકાશને બંદર

બહુ સરસ થશે અને આતો ગઝલનો એક જ પ્રકાર થયો હજી પણ ગઝલની અનેક જાતોના ગરબા થઈ શકશે રાસ લેખકોને પણ મારે કહેવાનુ કે બીજા રાસડા જેટલી જ ગઝલો લખવી સહેલી છે તેમા પણ તમારે પ્રાસના ત્રાસથી બચવુ હોય તો ચોથુ ચરણ ટેકનુ રાખી શકાશે થોડા જ દિવસોમા હુ તો માનુ છુ રાસયુગમા ગઝલઝમાનો આવી શકશે. સત્યનારાયણની કથા અને ભગવદ્ગીતા જો ગઝલમા થઈ શકે તો રાસડા કાંય નહિ વારુ

રુઝવતું સ્મરણગાન

રણછોડલાલ લી વાયડા

(પૃથ્વી)

વધે દ્વિગુણ રોધથી, યદિ હું એ ચહું રોકવા,
અશક્ત વહવા દઉં, વહન થાકતું અશ્રુનું !
યદા શમવવા ચહું સ્મરણ વિસ્મૃતિનીરમાં,
શમે, અશમ એ અજાગ્રત પળે ફરી ઊલટે !
પળેપળ યદા પ્રવૃત્તિરત હું રહું તો વળી,
અઠારણ ઉરે બળે અનલભઠ્ઠી હો કારમી !
થયું અસહ આ બધું અકથ વૈપરીત્યે, અને
ખમે ન પળ શોક શંકુ, વણઆશ સ્હેવુંય શેં ?

પરોરજસ શી પ્રસાદતર્ણી જ્યોત તારી ઝગી,
ભૂંઝી, તિમિરના મહાબ્દિ મહીં તે ઝબોળ્યો મને !
અહો ! મરભૂમિ વિશે મલયવાત હી ઊતરી,
ઊડી અવનિપાર, માત્ર પડઘા જ વેર્યા ઉરે !
રચી પળપળે અહીં અમૃતઅક્ષરી સહિતા
તણું રુઝવતું હવે સ્મરણગાન ગાવું ન કાં ?

કાળી દાઢીનું મહત્ત્વ

'મયૂર'

નાનપણમાં શેરલોક હોમ્સની વાર્તાઓ વાંચી આપણામાંથી ઘણાઓએ ભવિષ્યમાં ડિટેક્ટિવ થવાનો વિચાર કર્યો હશે પણ એ વિચાર મારા મિત્ર વસન્તરાય પેઠે અમલમાં મૂકનારા બહુ થોડા હશે

રજાઓમાં મુંબાઈમાં વસન્તરાયને ત્યાં જઈ ધામા નાખવાથી મને ખૂબ નવું જાણવાનું મળતું અને જુદીજુદી જાતના અનુભવો થતા, મનુષ્યસ્વભાવનો અભ્યાસ કરવાની પણ સારી તક મળતી

ગયા ઉનાળાની રજાઓમાં હુ એમને ત્યાં આગળથી ખબર આપ્યા વગર જ જઈ પહોંચ્યો હિમાંશુ મેન્શનમાં પાંચમા માળ ઉપર એમનો નાનકડો પણ સ્વચ્છ અને સુઘડ ફ્લેટ હતો

મેં ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે વસન્તરાયની પાસે એક ગૃહસ્થ બેઠા હતા અને બન્ને જણા ચા પીતા હતા વસન્તરાય મારા સામું આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા અને બોલ્યા 'ઓહો! તમે આવી પહોંચ્યા છો! તમે ચા પીધી જણાય છે!' મેં કહ્યું 'તમે માણસનું મો જોઈ કહી શકો છો કે તેણે ચા પીધી છે કે નહિ, જમ્યો છે કે નહિ, એ વાત તો હુ જાણુ છુ મેં ટ્રેનમાં ચા તો પીધી છે પણ હુ અહીંની ચા કાંઈ જતી કરવાનો નથી!'

અમે ત્રણ જણા બેઠાબેઠા ચા પીતા હતા તે વખતે વસન્તરાયે પેલા ગૃહસ્થને કહ્યું 'શંકરભાઈ, આ કનૈયાલાલ મારા પરમ મિત્ર છે, અને મારા ધંધામાં અમે બે જણાએ ઘણી વખતે જોડે કામ કર્યું છે તમે તમારી વાત શરૂ કરવા માંડી હતી એટલામાં જ એ આવી પહોંચ્યા માટે તમારી વાત ફરી પહેલેથી કહો!'

શંકરભાઈ બોલ્યા "મારા પિતા ઘણા વરસ ઉપર અમને ત્રણ ભાઈઓને મૂકીને ગુજરી ગયેલા પછી અમે અમારી મઝિયારી મિલકત વહેંચી લીધી અને મારા સૌથી મોટા ભાઈ કાશીભાઈ વેપાર માટે આફ્રિકા ગયા બીજા ભાઈ ચુનીલાલ તે વખતે ભણતા હતા. ભણવાનું છોડી દીધા પછી તેમણે જુદીજુદી જાતના ધંધા કર્યા પણ કંઈ ઠેકાણે પડયા નહિ એટલે એ મારી જોડે અમદાવાદમાં રહેતા હાલમાં બેએક મહિનાથી જ હુ મુંબાઈમાં રહેવા આવ્યો છુ અને વેપાર કરુ છુ

"ત્રણેક મહિના ઉપર અમારા દૂરના કાકા કાઠિયાવાડમાં ગુજરી ગયા એમણે ઝવેરાતના વપારમા બહુ સારા પૈસા ભેગા કરેલા અને લગભગ પાંચ લાખ રૂપિયાની મિલકત મૂકી ગયા હતા એમને સંતાન ન હતુ, અને એમણે મરતી વખતે વીલ કર્યું તેમાં પોતાની તમામ મિલકત મારા ભાઈ કાશીભાઈને આપી ગયા કાશીભાઈ નાનપણમાં એમની પાસે રહેતા અને અમારા કાકાને એમની તરફ પહેલેથી જ બહુ પ્રેમ હતો અમે કાશીભાઈને ખબર આપી એટલે એ આફ્રિકાથી મુંબાઈ આવવા નીકળ્યા એમને તેડવા મારા ભાઈ ચુનીલાલ

અમદાવાદથી મુબાઈ ગયા એમની સ્ટીમર ગયા ફેબ્રુઆરી માસની ૨૦ મી તારીખે આવવાની હતી ૨૧ મી ફેબ્રુઆરીએ એમણે મારા ઉપર તાર મૂક્યો કે મારે મુબાઈમા કામ છે તેથી બે ત્રણ દિવસ રોકાઈ ગયો છુ, પછી ૨૩ મી તારીખે કાશીભાઈ અમદાવાદ આવી પહોચ્યા સુનીલાલને વડોદરામા કામ હતુ તેથી ત્યા ઊતરી ગયા છે અને બપોરની ગાડીમા આવવાના છે એમ કાશીભાઈએ મને કહ્યુ બપોરે ઑફિસમા હતો ત્યારે સુનીલાલ સ્ટેશન ઉપરથી બારોબાર આવીને મને મળી ગયા તે વખતે મે તેમને છેલ્લા જોયા તે દિવસે રાત્રે તે ઘેર ન આવ્યા પણ તેમા કંઈ અસાધારણ ન લાગ્યુ, કારણ કે ઘણીવાર કોઈ મિત્રને ત્યા સૂઈ રહેવાની એમને ટેવ હતી બીજે દિવસે સવારે એમનો ટપાલમા કાગળ આવ્યો તેમા એમણે લખ્યુ હતુ ‘ મને કોઈ રસ્તો સૂઝતો નથી તેથી હુ આપઘાત કરુ છુ’ ”

શકરભાઈએ પોતાના ગજવામાથી એક પરબીડિયુ કાઢી વસન્તરાયના હાથમા મૂક્યુ અને કહ્યુ ‘ આ તે કાગળ સુનીલાલના જ આ અક્ષર છે એમ મારી ખાતરી છે’ વસન્તરાયે કહ્યુ ‘પણ તેમને આપઘાત કરવાનુ કારણ શુ?’ ‘એમને દેવા બહુ થઈ ગયા હતા અને એમના લેણદારો બહુ હેરાન કરતા હતા ખાવાના પૈસા પણ એમની પાસે નહોતા એટલે હુ મારી જોડે એમને રાખતો એમને દીવાની જેલમા મોકલવાની પણ એમના લેણદારો તજવીજ કરતા હતા’

‘એટલી બધી ખરાબ સ્થિતિ હતી?’

‘હા, પૈસાની બાબતમા એમની વાત જ ન પૂછો પહેલા એક ઠેકાણે નોકરીમા હતા ત્યા પૈસાનો ગોટાળો કરવા માટે એમને જેલમા પણ જવુ પડ્યુ હતુ’

‘ ઠીક, તમારા કેસમા મને વધારે ને વધારે રસ પડતો જાય છે આગળ ચલાવો’

‘ પછી તો મે સુનીલાલ માટે ઠેરઠેર તપાસ કરાવી, પોલીસમા ખબર આપી, પણ કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ એમના શરીરના કંઈ નામનિશાનનો પણ પત્તો ન લાગ્યો શુ કરવુ તેની મને સમજ ન પડી પણ ગઈ કાલે એક વિચિત્ર બનાવ બન્યો જોગેશ્વરીના મારા બગલામા અમે રાત્રે અગાસીમા સૂતા હતા રાત્રે બે વાગ્યાને સુમારે હું અડધો ઊંઘમા અને અડધો જાગૃત અવસ્થામા હતો તે વખતે મે કોઈને “બધ કરો, એકદમ બધ કરો” એમ બૂમ પાડતા સાભળ્યુ મારી ખાતરી છે કે એ અવાજ મારા ભાઈ સુનીલાલનો હતો હુ એકદમ જાગી ઊઠ્યો કાશીભાઈ અગાસીમા જ સૂતા હતા તેમને જગાડ્યા અને ઘરના બીજા માણસોને પણ જગાડ્યા અને ઘરમા અને આજુબાજુ શોધ-ખોળ કરી ફાનસ લઈ રસ્તા ઉપર હુ અને કાશીભાઈ દૂર સુધી જઈ આવ્યા પણ કંઈ પત્તો ન લાગ્યો પછી મને સવારે તમારી સલાહ લેવાનો વિચાર થયો’

વસન્તરાયે પૂછ્યુ ‘તમારા કાશીભાઈને પાચ લાખનો વારસો મળવાનો હતો તેનુ શુ થયુ?’

‘એ તો અમારા કાકાના બીજા સગાઓએ તકરાર લીધી કે મરનાર તો એક વરસથી દીવાના થઈ ગયા હતા અને આ વીલ તો બનાવટી છે એમણે ત્રણ વર્ષ ઉપર કરેલુ કહેવાતુ બીજુ વીલ રજૂ કર્યુ હવે તો મામલો કોર્ટે ચડ્યો છે જે થાય તે ખરુ.’

વસન્તરાયે કહ્યુ ‘ઠીક તમારે હમણા જવુ હોય તો જાઓ ત્રણ વાગે તમે અહીંઆ આવજો અમે તમારી જોડે તમારે બગલે આવીશુ’

શંકરભાઈના ગયા પછી વસન્તરાયે મને પૂછ્યું 'કેમ આમાં તમને શું લાગે છે?' મેં કહ્યું 'મને તો કાંઈ સમજણ પડતી નથી ખૂન કરનાર માણસ તો ખૂનના ભોગ થઈ પડેલા માણસના શરીરને સતાડી દે, પણ આપઘાત કરનાર માણસ પોતાના શરીરને કેવી રીતે સતાડે? એ શરીર તો મોડુંવહેલું જડવું જ જોઈએ મને તો લાગે છે કે સુનીલાલનું એના કોઈ દુશ્મને ખૂન જ કર્યું હોવું જોઈએ'

બપોરે જમીને ખાટલા ઉપર સૂતાંસૂતા મેં કહ્યું 'દરિયાનો પવન અહીં બહુ સરસ આવે છે' મારા મિત્રે કહ્યું 'હા, અને તમે તો ગઈ કાલની રાત ટ્રેનમાં કાઢી છે એટલે એ પણ તમારે ઊંઘી જવા માટે સારું બહાનું છે મને કોઈ વાત કરાવનાર નહિ હોય તો હું વિચાર પણ બરોબર કરી શકીશ'

ત્રણ વાગ્યાને ટકોરે શંકરભાઈ આવી પહોંચ્યા ચા પીને અમે ત્રણ જણા વસંતરાયની મોટરમાં શંકરભાઈને બંગલે જવા નીકળ્યા વસન્તરાયે રસ્તામાં શંકરભાઈને પૂછ્યું 'તમારા કાશીભાઈ ઘરમાં કાંઈ સપાટ કે ચંપલ પહેરે છે?'

શંકરભાઈએ આશ્ચર્યચકિત થઈને જવાબ આપ્યો, 'હા, મને યાદ છે ત્યાં સુધી એડીવાળી સપાટ ઘરમાં પહેરે છે'

અમે જોગેશ્વરી આવી પહોંચ્યા. શંકરભાઈનો નાનકડો બંગલો ચારેબાજૂએથી વૃક્ષોની ઘટાઓથી ઘેરાયેલો હતો ઓટલા ઉપર જોડા પડ્યા હતા તે નીચા નમી વસન્તરાયે તપાસ્યા કાશીભાઈ અંદર દીવાનખાનામાં બેઠા હતા શંકરભાઈ બોલ્યા 'કાશીભાઈ, સુનીલાલની તપાસ કરવા હું વસન્તરાયને અહીં લાવ્યો છું વસન્તરાયનું નામ તો તમે સાંભળ્યું જ હશે' વસન્તરાયે કહ્યું 'શંકરભાઈ, તમારા ભાઈ સુનીલાલ જીવે છે એમ મારી તો ખાતરી થઈ ગઈ છે'

'હે! શું કહો છો? ક્યાં છે?'

'આ ઘરમાં જ છે'

અમે બધા વસન્તરાય સામે આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા

'આ દીવાનખાનામાં જ છે,' એમ બોલી વસન્તરાયે કાશીભાઈ પાસે જઈ એકદમ એમની કાળી દાઢી જોરથી ખેંચી આખી દાઢી તો ન નીકળી આવી પણ વાળની થોડી લટો ખેંચાઈ આવી

વસન્તરાયે કહ્યું 'સુનીલાલ બધું કબૂલ કરી દો છો? કે પહેલાં હું જાણું છું તેટલું કહું અને બાકીનું તમે કબૂલ કરશો?'

કાશીભાઈ—સુનીલાલ—ગુસ્સે થઈ વસન્તરાયને તમાચો મારવા ગયા, પછી નાસી જવા પ્રયત્ન કર્યો આખરે ખુરશીમાં બેસી જઈ બોલ્યા 'હું બધું જ કબૂલ કરી દઉં છું હવે છાનું રાખવામાં કંઈ માલ નથી. વસન્તરાયને હું ઓળખું છું.' વસન્તરાયે કહ્યું 'તમે નાસવાનો પ્રયત્ન કરશો તો મારા શોફર તરીકે આવેલા પોલીસ પાસે મારે તમને બેડી હમણાં જ પહેરાવવી પડશે. હવે તમે મુંબાઈમાં કાશીભાઈને તેડવા આવ્યા પછી શું બન્યું તે બધી હકીકત કહો.'

સુનીલાલ બોલ્યા "મારા કાશીભાઈ મુંબાઈ આવી પહોંચ્યા તે જ રાત્રે અમે બે જણ અમદાવાદ આવવા નીકળ્યા નર્મદા નદીના પુલ પાસે એન્જિન બગડી ગયું. ત્રણ

કલાક ખોટી થવું પડશે એમ અમને કહેવામાં આવ્યું ઉતારુઓએ આ ત્રણ કલાક ઊઘીને જ પસાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો પછી મેં કાશીભાઈ જોડે પૈસાની બધી વાત કરી મેં કહ્યુ કે તમારા પાચ લાખમાંથી હું દેવામાંથી મુક્ત થાઉં એટલુ મને આપજો પણ એમણે તો એક રાતી પાઈ પણ મને આપવાની સાફ ના કહી મને એમના ઉપર ગુસ્સો ચડયો મને વિચાર આવ્યો કે હું કાશીભાઈ હોઉં તો કેવુ સારુ! પાચ લાખનો દલ્લો મળે અને લેણદારોના ત્રાસમાથી હું બચી જાઉં અમારા સેકન્ડ ક્લાસના ડબામાં અમે બે જણા એકલા જ હતા મેં કાશીભાઈનુ ગળુ દબાવી તેમનું ખૂન કર્યું! પછી એમના શરીરને એક પેટીમા મૂકયુ અને પેટી નદીકિનારે લઈ જઈ એમાં થોડા પથરા મૂકયા પેટી બરાબર બધ કરી નદીમાં નાંખી દીધી અને એ પેટીનું શુ થયું તે હજી કોઈ જાણતુ નથી હું અમદાવાદ આવ્યા વગર જ પાછો મુબાઈ આવ્યો અને કાશીભાઈના નામનો તાર કર્યો અમારા ત્રણે ભાઈઓના મો બહુ સરખા હતા એટલે મને કાશીભાઈ બનવામા બહુ મુશ્કેલી ના પડી કાશીભાઈ દાઢી અમલથી રાખતા કાશીભાઈ થઈને હું અમદાવાદ આવ્યો તે દિવસે બપોરે મારા ભાઈને એમની ઓફિસમા હું મારા ખરા સ્વરૂપમા મળી આવ્યો એટલે એમને ઊંધે રસ્તે દોરવાનુ સહેલુ થઈ ગયુ પછી તો શુ થયુ તે તમે જાણો છો'

વસન્તરાયે કહ્યુ 'સુનીલાલ મારે તમને બે સવાલ પૂછવા છે તદ્દન કુદરતી લાગે એવી દાઢી બનાવતાં તમે કયા શીખ્યા?'

'સિનેમામાથી'

'અને તમારો અવાજ બદલતા કર્યાં શીખ્યા હતા?'

'જેલમા હતો ત્યારે એક કેદીએ મને શીખવેલુ'

'પણ કાલે રાત્રે ઊંઘમા તમારો કુદરતી અવાજ નીકળી ગયો ખરુ ને?'

સુનીલાલને પોલીસને સ્વાધીન કર્યા પછી અમે જવા નીકળ્યા. વસન્તરાયે જતી વખતે શકરભાઈને કહ્યુ 'મેં તમને તમારા એક ભાઈને શોધી આપ્યા છે, પણ બીજા ભાઈ તમે ગુમાવ્યા છે તે માટે હું બહુ દિલગીર છુ'

મારા મિત્રની સાથે એમની મોટરમા બેસી મુબાઈ જતી વખતે મેં પૂછ્યુ 'તમને પહેલવહેલાં શક ક્યારે પડયો કે કાશીભાઈ કદાચ જીવતા ન હોય?' 'જ્યારે શકરભાઈએ કહ્યું કે કાશીભાઈ ૨૦ મી તારીખે મુબાઈ આવ્યા અને તેમણે ૨૧ મી તારીખે તાર મૂકયો કે હુ બેત્રણ દિવસ મોડો આવીશ ત્યારે'

'તમે શા ઉપરથી ધારી લીધુ કે કાશીભાઈ સુનીલાલ કરતા ઊંચા હશે?'

'બે ભાઈઓની મુખાકૃતિ ઘણીવાર સરખી હોય છે, પણ બે ભાઈઓની ઊંચાઈ ભાગ્યે જ સરખી હોય છે અલબત્ત, જો સુનીલાલ પોતાના ભાઈ કરતાં ઊંચો હોત તો તે શુ કરત તે હું કહી શકતો નથી'

અયી ! પરમગર્વિણી !

પતીલ

(૧)

અયિ પરમગર્વિણી, પથ પ્રમાદનો તાણતી,
મૃદુલને રખે મારતી !
પ્રકોપ થકી કારમા પ્રલયયામિનીના સમી
સહુયને રહી જે દમી;
જતી વધતી વેગમાં, વ્યથિત લોકના દેશમા,
સમજતી કશો કલેશ ના:
ન જોતી, અફ્સોસ, હા ! ગરીબ તે બીચારાં ભણી
રહી તું જેહને છે હણી,—
અવાક કુસુમો મીઠા વિરલ ભાવથી વિસ્તર્યાં,
વિદય વૈમનસ્યે ભર્યાં !

(૨)

કરી સુખ ઊંચાં રહ્યાં અમર આશને સેવતાં,
અસુખ આકરાં વેઠતાં.
ઘટે ન અવધીરણા થવી અયોગ્ય આવી, અરે,
પ્રણત આત્મની તે ખરે:
અનેક ઉપચાર યોજી અનુરંજવા યોગ્ય આ
સરલ સેવકો તાહરા
પીસાઈ જવ શા જતા પ્રખર ઘંટી ચક્રે અહીં,
દુખતણી દિવાલો મહીં;
ન માર્ગ જ્યહીં છે રહ્યો અણુધને જવાનો બચી—
અહ ! શી મોહમાયા મચી !

(૩)

નિષાદ, જરી નમ્ર થા; કર નિરોધ કાર્પણ્યનો,

કમકમી ભર્યા દૈન્યનો

અપક્ષ, અસહાય ને જીવનકેરી સંધ્યા સમે

નહિ નઠોર ગુસ્સો ગમે

ન ઓછી અભિલાષ છે વધ તણી અમારા તને,

પ્રહરવા અમ પ્રાણને;

તથાપિ પરિતુષ્ટ થા અમ પરે તું ઘાતાં ધસી,

મધુર મુક્ત હાસ્યે હસી·

પ્રયોજન અમારુ જેથી અહીં જીવવાનું ફળે,

પતનકેરી છેલ્લા પળે !

(૧) શહેરોનાં દશ મહાપાપો

૧ લોકોની જરૂરિયાતોનો વિચાર કર્યા વગર પોતે મહાપ્રજા છે એવી ડફાસ.

૨ મહત્તા વિનાની ધિંગાઈ.

૩ આજના આંકડા ઉપરથી થતાં અનુમાનોને આવતી કાલના તથ્ય માની લેવાની ભૂલ

૪ અર્થલાભને લોકહિત માની લેવાની ભૂલ

૫ લોકો તરફની જવાબદારી વિનાનો નફો

૬ સેવા વિનાની શક્તિ

૭ લોકહિતને ભોગે ખાનગી મિલકતનો આદર

૮ ઉત્પત્તિ અને વહેંચણીના શાસ્ત્રને જીવનની કલા સાથે ઘટાવવાની અશક્તિ

૯ અલંકારને સૌંદર્ય માની લેવાની ભૂલ

૧૦ લોકહિતનું રહસ્ય કોઈ પણ ચીજ ઘણી જ શક્તિથી કરવામા નથી પણ એ ચીજ દૂરના પરિણામોમા કરવા જેવી છે કે નહિ એ શોધી કાઢવામા છે

['પીપલ']

(૨) શ્રી. શંકરાચાર્યનો સદુપદેશ

સનાતન ધર્મને નામે સમાજમા કેટલાય અનાચાર થઈ રહ્યા છે મોટામોટા સમાજ-સુધારકો અને સનાતન ધર્મના મોટામોટા સ્તંભ ગણાતા પુરુષો પણ રોજરોજ એ બધાની નિંદા કરી રહ્યા છે જેના સનાતનીઓના કાન નથી ખૂલતા, તેઓ પોતાને માર્ગેથી નથી ચમકતા. એવા જડ સનાતનીઓને ઉદ્દેશીને જ હમણા કોલ્હાપુરના શંકરાચાર્યે કરાડના પોતાના ભાષણમા ખૂબ મહત્ત્વની વાતો કહી હતી ત્યા તેઓ એક લગ્નમા શામેલ થયા હતા એ લગ્નમા ફક્ત પાંચ જ રૂપિયાનુ ખર્ચ થયુ હતુ. એ પ્રસંગે બોલતા તેમણે કહ્યુ હતુ "આ વાતનો કોઈ બરાબર જવાબ નથી દઈ શકતુ કે જે કામ માત્ર પાચ રૂપિયાના ખર્ચમા થાય છે તેમા હજારો રૂપિયા શા માટે ખર્ચવામા આવે છે? સૌથી મોટી મૂર્ખતા તો એ છે કે માત્ર ધનિકો જ નહિ પણ ગરીબો પણ દેવુ કરીને ખોટા રિવાજોમા પાણી પેઠે પૈસા વાપરી નાખે છે, અને જીવનભર દેવામા દટાયેલા રહે છે."

એમણે પોતાના ભાષણમા ઉપનયનસંસ્કારને પણ વખોડી કાઢ્યો અને દેશકાળ જોતા એ તદ્દન નિરર્થક છે એમ જાહેર કર્યુ. એમણે કહ્યુ કે કૌપીન અને મૃગચર્મ પહેરીને અને હાથમા દંડ લઈને ગુરુને ત્યા જવાને બદલે આજે છોકરાઓ કોટ-પેંટ-નેકટાઈ પહેરીને સ્કૂલોમા ભણવા જાય છે એવી સ્થિતિમા ઉપનયનસંસ્કાર કરવાની જરૂર જ નથી રહેતી આજે તો બ્રાહ્મણોએ પણ એ સંસ્કારને નકામો સમજી છોડી દેવો જોઈએ, તેને બદલે અબ્રાહ્મણો પણ એના ફંદમા ફસાયા છે.

['સરસ્વતી']

(૩) સામ્રાજ્યવાદ અને બળવો

અર્વાચીન જગત પર મીટ માંડીશુ તો જીવતુ દોજખ જ આપણી નજરે પડશે દુનિયાની વસ્તીના નવદશાશ ભાગ પર નીચ, ઘાતકી ને ખૂની ચૂસણનીતિ અખત્યાર કરવાથી જ પોતાની સમસ્ત સસ્કૃતિ ટકી રહેશે એવુ ઉચ્ચ વર્ણો કે સમર્થ મહારાજ્યોમાના કોઈ પણ વિદ્વાનને સમજાયા વિના નહિ રહે, ને જ્યારે આવી સમજણ આવશે ત્યારે એના જીવનનો ઉલ્લાસ ઓસરી જશે કા તો એ વ્યાધિનો નાશ કરવા એ કટિબદ્ધ થશે કે એ પ્રયત્નમા જ પ્રાણાર્પણ કરશે

સગ્રામની બીકે જ જે લોકો શરૂઆતથી જ એનો ત્યાગ કરે છે એવા નાચીજ આત્માઓનો મોટો ભાગ ચાલુ પરિસ્થિતિમા કાઈ પણ ફેરફાર કરવા મનુષ્ય સમર્થ નથી એવુ ખાલી બહાનુ બતાવી પોતાની નિવૃત્તિનો બચાવ કરે છે પરતુ હકીકત તરીકે એ ખોટું છે માનવઇતિહાસ ઉકેલીશુ તો આપણને સાફ જણાશે કે એ તો મોટેરા શ્રીમત ને સત્તાધીશોની ચૂસણનીતિનો જ ઇતિહાસ છે, અને એ દમનનીતિથી મુક્ત થવા કચરાયેલી પ્રજાએ સતત પ્રયત્નો માડેલા જ છે પરતુ જગતની નવદશાશ પ્રજા વ્યવસ્થિત રીતે કચરાઈ રહી છે એવી પરિસ્થિતિ તો આ અર્ધી સદીની પેઠે પહેલા કદાપિ ઊભી થઈ નથી કારણ કે વ્યક્તિગત જુલમગારોની—વર્ણો, પક્ષો કે સત્તાધીશોની—નીતિનુ એ પરિણામ નથી એ તો ચૂસણનીતિ અખત્યાર કરનાર મહાન સામ્રાજ્યોના બધારણને જ આભારી છે પ્રજાપ્રજાના વિવિધ મતમતાતરો ને રાગદ્વેષો કરતા પણ દ્રવ્યનો સામ્રાજ્યવાદ આતરરાષ્ટ્રીય રાજનીતિમા અગત્યનો ભાગ ભજવે છે જેમજેમ આ જોહુકમી ઘેલા વિનાશજનક મૂડીવાદી અર્થશાસ્ત્રની જડતાથી અને ધરતીકપની પેઠે કચરાયલી પ્રજાને હચમચાવી નાખતી બળવાની જ્વાળાઓથી જોખમાતી જાય છે, તેમતેમ તેના જુલમની પશુતા વધતી જાય છે, રાક્ષસી વિસ્તાર પામે છે અર્વાચીન મહારાજ્યો પોતાની સત્તાના દુરુપયોગને કાયદાના ઓઠા હેઠળ અત્યારસુધી વધારતા તે પણ હવે ચાલે તેમ નથી સામ્રાજ્યવાદી સસ્કૃતિ હવે પોતાનુ સાચુ પોત પ્રકાશતી થઈ ચૂકી છે સત્તા એ જ શાણપણ સત્તાથી જ એ સામ્રાજ્ય સ્થપાયુ છે ત્યાંથી અટકી રહ્યુ છે, એ હવે સ્વત સિદ્ધ વસ્તુ છે

આ જુલમ દુનિયાના દરેક ભાગમા મૂડીવાદી ચૂસણનીતિમા જોવામા આવે છે, પરતુ હિંદ અને પૂર્વના દેશોમા તો એણે રાક્ષસી સ્વરૂપ પકડ્યુ છે ત્યા તો એ કરોડોના લોહીથી જ પોષાય છે પરતુ સ્વય વિનાશ વહોરી લીધા વિના લોહી પીનારા પોતાના શિકાર પર જીવી શકશે નહિ એવુ વિધિએ નિર્માણ કરેલુ છે સોસો વર્ષ થયા ઇગ્લડનો ડોળો હિંદ પર ઠર્યો છે આ ક્ષણે એ શિકાર છટકતો જણાય છે, છતા તે ચૂસણનીતિને પરિણામે આવેલી ફિક્કાશ તો હિંદના અગેઅગ પ્રસરી રહી છે હોલડનુ સતોષભર્યું સુખચેન ડચ ઈસ્ટ ઇડિઝની લૂટથી પોષાય છે. ફ્રાન્સે હિંદી ચીન પચાવી પાડ્યુ છે ને એ દ્વારા એ પુષ્કળ લાભ ઉઠાવે છે, એટલુ જ નહિ પણ એને સગ્રામનુ મુખ્ય મથક બનાવવામા આવ્યુ છે પાસિફિકમા ભવિષ્યમાં થનાર સગ્રામ ખાતર અને ભવિષ્યમા ચીનને વહેંચી લેવાના ગુપ્ત હેતુથી પુરાતન રોમની પેઠે ફ્રાસના નાણાવિષયક અને લશ્કરી પ્રધાનોએ એને કેન્દ્રસ્થાન લેખ્યું છે

આ જ કારણવશાત્ બગાળા, આનામ, બટાવિયા, હનાઈ અને પેશાવરમા ઘેરાની અમૂંઝણ નજરે પડે છે. હજારોને અપરાધી ઠરાવી વર્ષોના વર્ષો સુધી અટકમા રાખવામા આવે છે

કે જેલમાં ધકેલી દેવાય છે અત્યારે એ સંખ્યા કમી થયેલી જણાશે, પરતુ ઈસ્વી સન ૧૯૩૨ ના મેમા હિંદમા ૮૦૦૦૦ કેદીઓ હતા એ લોકો ગાધી અને હિંદી મહાસભાને અનુસર્યા અને અહિંસાત્મક અસહકાર અપનાવતા થયા એ જ એમનો ગુનો ફ્રેંચ હિંદી ચીનમા ૧૪મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૩ને દિવસે ૩૦૦૦ રાજકીય કેદીઓ હતા બીજા સાત હજારને 'યેન-બે' પ્રકરણ પછી સજા થઈ એમાના ઘણા વૃદ્ધો, વનિતાઓ ને બાલકો છે. એમના ગુના કરબોજો ઓછો કરવાની માગણી, ખાનગી વ્યવહારમા કટકાની ગજા નાબૂદ કરવાનો પોકાર અને સામાન્ય મતાધિકાર માટેની ઝખના એમા હતા ડચ ઈસ્ટ ઈંડિઝમાં તા. ૧લી જાન્યુઆરી ૧૯૩૨ ને દિવસે ૧૦૦૦૦ રાજકીય કેદીઓ હતા ચીનમા તો હજારોની સખ્યા ગણી શકાય તેમાય કતલ થયેલાની વિશાળ સખ્યા તો જુદી એ તો ગણી પણ શકાય તેવી નથી કોરિયામા ૩૫૦૦૦ હતા જાપાનમાં પણ હજારો કેદ પકડાયા, સજા પામ્યા ને કતલ થયા ને એ વાત પણ આપણે ભૂલવી જોઈતી નથી ઇટાલિયન, પોર્ચુગીઝ અને દક્ષિણ આફ્રિકાના સસ્થાનોમા પણ હજારોનુ બલિદાન દેવાયુ છે અમેરિકન સામ્રાજ્યવાદના દભ અને જુલમના હજારો ભોગ બન્યા છે એ જ ચીલે ચાલીને ધર્મમદિરો 'સ્ટૅન્ડર્ડ ઓઈલ'ના વ્યાપારી એપિયા બને છે એનાથી જ કુઓમીનટાગના સત્તાધીશો ને ક્યુબાના કામી દેનારા પોષાય છે એ લોકો જ આર્થિક ચૂડ સખત કરવા ફિલિપાઈનને સ્વતત્રતા આપવાની વાતો કરે છે ને દક્ષિણ અમેરિકામા સગ્રામની ને લોહીતરસી જોહુકમીની જ્વાળાઓ પ્રજ્વલિત કરે છે

જ્યારે જ્યારે કચરાયલી પ્રજાએ પોતાના જુલમગારો વિરુદ્ધ ધીમેધીમે કે થોડાઘણા બળવા જગાવ્યા છે, ત્યારે ત્યારે દમનનીતિનો કોરડો છૂપી રીતે પણ જલદીથી તેમની ઉપર ફરી વળ્યો છે પરતુ જ્યારે હિંદમા ગાધીજીએ સત્યાગ્રહ આદર્યો, વિશાલ જનતાએ વ્યવસ્થિત રીતે માથુ ઊંચક્યુ, ત્યારે તેઓ સાનભાન ભૂલી ગયા છે એ ગજબ ધમારો એક જ વ્યક્તિના પ્રભાવથી અહિંસાની હદમા રહ્યો છે તેથી અર્વાચીન સામાજિક પરિસ્થિતિ જાળવવા ઇચ્છતા સુધારકો મુંઝવાઈ ઊઠયા છે પરિણામે હિંદ અને ઇગ્લડના હિતનો યોગ્ય ઉકેલ આણવા મથતા એ ઉદાર વિરોધીનો અત આણવા તેઓ કડક વાઇસરાય ને અમલદારો મોકલી ચૂકયા છે

પરતુ પરિણામ જુદુ જ આવ્યુ છે ચાલુ જમાનામાં કામદારો ને ખેડૂતોએ સામાજિક બધારણને પલટવાના નિશ્ચયવાળો ક્રાતિકારી મધ વ્યવસ્થિત કરવાની જરૂર જોઈ છે કચરાયલાના બળવારૂપી નવો જમાનો ફૂટી નીકળ્યો છે હિંદમાં તો હજી એને પાચ વર્ષ પણ થયા નથી, એટલામા તો ૧૯૨૮મા મુબાઈમા મિલમજૂરોની મોટી હડતાલ પડી ચૂકી છે, ગીરણી કામદાર સઘની સ્થાપના થઈ છે ને આનામમા તો ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૦થી એ પ્રકારની નવી જ હિલચાલ જન્મ પામી છે

દમનનીતિ તાત્કાલિક ને નિર્દય રીતે અખત્યાર કરવામા આવી છે હિંદી ચીનમા એક એક કાયમી ખાસ અદાલત સ્થાપવામા આવી છે "કમીશ ક્રિમિનલ ઑફ સેઇગોન". સ્ટાર ચેમ્બરની તમામ સત્તાઓ એને હસ્તક મૂકવામા આવી છે, એ માટે વકીલોની નિમણૂક પણ સરકાર કરે છે, ને સરકારની સલામતી ખાતર જરૂર હોય તો આરોપીની તપાસ કરવાનો પણ એવા નિમાયેલા વકીલોનેય હક નથી એ અદાલત ૧લી જુલાઈ

૧૯૩૨ સુધીમાં ૧૦૯૪ જણને સજા કરી ચૂકી છે, એમાંથી ૮૩ ને દહાંતદંડ, ૧૬૨ ને સખત મજૂરી સાથે જન્મટીપ, ને ૪૨૦ને દેશનિકાલ કરવામા આવ્યા છે માર્ચ ને એપ્રિલમા ૧૮૦ આનામી ક્રાંતિકારીઓના મુકદમા આ અદાલત આગળ ચલાવાયા છે

બ્રિટીશ હિંદમા ન્યાયતંત્ર ધીમુ, પુરાણુ ને દમવિનાનુ છે, કારણ કે હિંદી ચીનની પેઠે સ્ટાર ચેમ્બર તરીકે વર્તવાને બદલે એ કાયદાકાનૂનને ઝાઝુ વજૂદ આપે છે એનો તાદશ્ય ચિતાર કોર્ટદ્વારા હમણા જ રજૂ થયો છે જૂન ૧૯૨૯ થી જાન્યુઆરી ૧૯૩૩ સુધી ચાલેલા એ મહાન મુકદમામા એક ગજબ ફેંસલો આપવામાં આવ્યો છે આ કામમા કાગળના ભારે જથાનો ધાણ નીકળી ગયો છે તેમા હજારો છાપેલા પાનાવાળા ૨૬૦૦ દસ્તાવેજો રજૂ કરવામા આવ્યા હતા આ આર્થિક મંદીના ગાળામા એની પાછળ એક લાખ વીસ હજાર પાઉંડનો ધુમાડો કરવામા આવ્યો છે ને પરિણામે સામાન્ય ઉદારચરિત અંગ્રેજ પણ વખોડી કાઢે એવી અમાનુષી સજાઓ ઠોકાઈ છે

આ મુકદમા વિષે જગતનુ ધ્યાન ખેચવુ જરૂરી છે સત્તાવીસ ગુનેગારોનો મુકદમો છે તેથી નહિ પણ ન્યાય તોલનાર સમસ્ત યંત્રની પણ કસોટી થઈ છે આર એસ નીમ્બકર નામના એક આરોપીએ બતાવી આપ્યુ છે કે અંગ્રેજ ઉદારતા એ ફેંસલાને ફેરવી શકે તેમ નથી, એટલુ જ નહિ પરતુ એ માટે અખત્યાર કરવામા આવેલા વ્યવહારની ગેરકાયદે પરિસ્થિતિ સમજવાની પણ સામાન્ય અંગ્રેજમા શક્તિ નથી એથી તો બ્રિટીશ સામ્રાજ્યવાદી પોતાના સામ્રાજ્યના છ સપ્તમાશ ભાગ પર એટલે જગતની વસ્તીના એક ષષ્ઠાશ ભાગ પર પોતાનો દમનનો કોરડો કેવી રીતે ચલાવે છે તે પ્રત્યક્ષ થાય છે

આ બધામા વધારે મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે બ્રિટનના મજૂર પ્રધાનમડળે એ એ મુકદમો ચલાવવાની રજા આપી હતી, ને એ દ્વારા પોતાના ઉદાર સિદ્ધાતોને જાણી જોઈને પોતાના જ પગ તળે છૂદી નાખ્યા હતા કદાચ, ઇગ્લડની મજૂરહિલચાલનુ દૌર્બલ્ય પામી તેમણે ગણતરી કરી હશે ગમે તેમ પણ હિંદની એટલે સામ્રાજ્યના છ સપ્તમાશ ભાગની મજૂર ચળવળને દાબી દેવામા બ્રિટનની મજૂર સરકારે જ પોતાનો વેશ ભજવ્યો છે

ઇસ્વી સન ૧૮૩૫મા ડોર્ચેસ્ટરના કામદારોને વ્યવસ્થિત સઘ સ્થાપવા માટે દેશનિકાલ કરવામા આવ્યા હતા એ લોકોને અત્યારના બ્રિટીશ ટ્રેડ યુનિયનના આદ્યપ્રણેતા લેખવામાં આવે છે તેમની શતાબ્દિ ઊજવતા ટ્રેડ યુનિયન કોગ્રેસ ભારે ધામધૂમ કરે છે પરતુ મેરઠના આરોપીઓને રાક્ષસી પરિસ્થિતિમા દેહાંતદડની સજા ફરમાવવામા આવી છે એમા ત્રણ ઉદારચરિત અંગ્રેજોએ હિંદી કામદારોને સાથ આપ્યો છે એકને જીવનભરની ને બીજાઓને બાર, દશ, સાત ને પાચ વર્ષની સજાઓ થઈ છે * ને એમનો ગુનો? હિંદમા સ્વતંત્ર કામદાર સઘોનો પાયો નાખવાની હિલચાલ કરવાનો આ કાળી ટીલી સહેલાઈથી ભૂસાવાની નથી. અત્યારે લાખો હિંદી કામદારો જીવતા દોજખમા વસે છે તેઓ પોતાના ઉદ્ધાર માટે વ્યવસ્થિત થવા મથે તો તેનો દરેક રીતે સામનો કરવો એ બ્રિટીશ સામ્રાજ્યવાદનો મુદ્દો થઈ પડયો છે જગતના કામદારો આ વૃત્તિ નભાવી લેશે? જગતનો આત્મા શાતિથી આ બધુ સહી લેશે?

* આ સજાઓમાથી કેટલાકમા મહત્ત્વનો ઘટાડો કરવામા આવ્યો છે, છતાય બાકીની સજાઓ ને મુકદમામા થયેલો વિલબ બેઉ રોષના ફિટકારને પાત્ર છે

શારીરિક તેમજ માનસિક કાર્યકરો—બન્નેને આથી ધડો લેવા જેવું કે હિંદી મજૂરો અર્ધભૂખ્યા ને અસ્વસ્થ દશામાં મરે છે બ્રિટીશ સામ્રાજ્યની ઝોળીમાં સોનુ લાદવા તેઓ લોહીનું પાણી કરે છે. એ શરમભરી ચૂસણનીતિને આપણે ધિક્કાર આપવો જ જોઈએ. આ ગુનાઓનો અંત આણવા જે મથ્યા ને જેમણે હિંદી સરકારના ૧૯૨૯ ના માર્ચના ઢંગ પ્રમાણે કોઈ પણ કાયદાવિરુદ્ધ કૃત્ય કર્યું નહોતુ એવા પરાક્રમી વીરલાઓની જોહુકમીભરી ધરપકડ આપણે વખોડી જ કાઢવી જોઈએ

મર્જન અને વિભાજનના સાધનો સરકારને હસ્તક હોવા જોઈએ એવુ સ્પષ્ટ કહેલુ એવુ તો બ્રિટનનો દરેક કામદાર કહે છે ને મજૂરપક્ષ છોડી ગયા ને પહેલા બ્રિટનના વડા પ્રધાન પણ એવુ જ કહેતા હતા છતા તેના પર રાજ્યદ્રોહનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો એ કેટલુ બેહૂદુ ને અજ્ઞાનમૂલક છે? આપણે એ બગડેલી મનોદશાને ન જ સાખી લેવી જોઈએ સમ્રાટની સત્તા લઈ લેવા તેમણે કારસ્તાન રચ્યુ એ આરોપ તદ્દન પાયાવિનાનો છે એમ આપણે સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરવુ જોઈએ, નહિ તો દરેક પ્રકારના પ્રજાતંત્ર વિરુદ્ધ એ આરોપ મુકાશે ટ્રેડ યુનિયનની હિલચાલના જન્મદાતા દેશે જ હિન્દના ટ્રેડ યુનિયનની હિલચાલને કચરી નાખી છે એમ કબૂલ કર્યા સિવાય આપણો છૂટકો નથી કામદારોના આતરરાષ્ટ્રીયત્વને આથી જે ભારે નુકસાન થવા પામ્યુ છે તે માટે આપણે એ રાજતત્રને જ જવાબદાર લેખવુ પડશે આતરરાષ્ટ્રીયત્વ તો કામદારોનો અગત્યનો હક્ક ને કર્તવ્ય છે આતરરાષ્ટ્રીય ચૂસણનીતિનો સામનો કરવા તેના અસ્તિત્વની જરૂરિયાત છે

સામ્રાજ્યવાદને નાબૂદ કરવા જગતભરમા જગ મચ્યો છે તેના હજારો બલિદાનોમાનું એક આ જીવતુજાગતુ દૃષ્ટાત છે એ લોકોનો તો વિજય જ થયો છે, કારણ કે જે પરિસ્થિતિના તેઓ ભોગ બન્યા છે તેને તેઓએ જગત આગળ ખુલ્લી કરી છે ને માનવતામા બળવાના જે નવા બીજ નખાયા છે તેનુ જગતને દિગ્દર્શન કરાવ્યુ છે આ નવીન શક્તિને રોકવા કોઈ પણ સમર્થ નથી *

(૪) સાર પ્રકરણ.

સાર જર્મન પ્રદેશ છે અલસાસના બચાવનો એ બૂરજ છે અગારમી સદીમા ફ્રેંચ લશ્કરે આક્રમણ કરી આ મુલક કબજે કર્યો, પરંતુ વોટર્લુ પછી સારની ખાણે જર્મનીના ઔદ્યોગિક વિકાસને પોતાના લોખડ ને કોલસાથી વેગ આપ્યા કર્યો ખરું જોતા ફ્રાંસને એ લોખડ ને કોલસાની અત્યત ગરજ હતી, એટલે છેલ્લા જગદ્યુદ્ધમા વિજય મેળવ્યા પછી સધિના સંદેશાઓમા મોસ્યુ કલેમેન્શોએ એ પ્રદેશ પાછો મેળવવા માગણી કરી વિલસન ને લૉર્ડ જ્યૉર્જે એટલા બધા જર્મનોને ફ્રેંચ હકૂમત નીચે મૂકવાનો વિરોધ કર્યો અને એ પ્રદેશની ખાણોનો લાભ અમુક મુદ્દત સુધી ફ્રાન્સને ઉઠાવવા દેવો એવુ કરાવ્યુ તથા એ પ્રદેશ માટે એક ખાસ રાજતત્ર ઊભુ કર્યું

વર્સેલ્સના કરારની ૪૯ મી કલમ મુજબ જર્મનીએ એ પ્રદેશનું તત્ર રાષ્ટ્રસઘને ટ્રસ્ટી તરીકે સોંપ્યુ એક ફ્રેંચ, એક સારવાસી, ને ત્રણ સ્વતત્ર વ્યક્તિઓ એમ પાચ જણના

* 'The World Tomorrow', 14th September, 1933, pages 513-14, Romain Rolland, 'Imperialism and Revolt', translated by H. C. Engelbrecht.

કમિશન મારફત રાષ્ટ્રસંઘે એ તંત્ર ચલાવવાનું ઠર્યું. એમનો અમલ સ્વેચ્છાચારી હતો, જોકે પ્રજાને અગાઉની રાજસભાઓ, કાયદાઓ ને શાળાઓ કાયમ રાખવાની બાંહેધરી અપાઈ

પંદર વર્ષ પછી એ પ્રદેશનું ભાવિ નક્કી કરવા રાષ્ટ્રસંઘ એક પ્રજાપરિષદ મેળવશે, દેશવાર મત લેવાશે, ને ૨૦ વર્ષ ઉપર સહીઓ થઈ ત્યારે સાર પ્રદેશના જે રહેવાસીઓ હતા તેમને મત આપવાનો હક્ક રહેશે એમની આગળ ત્રણ મુદ્દા રજૂ થશે જર્મન હકૂમત, ફ્રેંચ હકૂમત કે રાષ્ટ્રસંઘની હકૂમત

સારવાસીઓ જર્મનીની હકૂમત સ્વીકારે તો સ્વતંત્ર નિષ્ણાતો નક્કી કરે તે મૂલ્યે જર્મનીએ એ કોલસાની ખાણોના ફ્રેંચ હક્કો સોનું આપી ખરીદી લેવા પડશે

ઉપર્યુક્ત પ્રજાપરિષદ તા. ૧૩ મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૫ ને રોજ મેળવવી એવું રાષ્ટ્રસંઘની કારોબારી સભાએ ઠરાવ્યું છે સ્વતંત્ર પંચ મારફત એ તપાસ ચાલશે એક ખાસ સભા તમામ ફરિયાદો સાંભળશે જર્મન ને ફ્રેંચ સરકાર મતદારો પર કોઈ પણ પ્રકારનું દબાણ આણશે નહિ.

ફ્રાન્સના લાભમાં પ્રજામત વળે એ વાત હાસ્યાસ્પદ છે. છેક દક્ષિણે માત્ર એક જ વિભાગ ફ્રેંચ બોલે છે જર્મનીની સત્તા એ લોકો વધાવી લે એ સ્વાભાવિક છે. આજ સુધી તો એ વાત નિશ્ચિત લેખાતી હતી હિટલરના ઉદયથી જર્મન વલણ જરા ડામાડોળ બન્યું છે. બે તૃતીયાંશ કૅથોલિક છે એટલે કદાચ તેઓ એ તંત્રની દયા પર નભવા પણ ન માગે. પરંતુ જર્મન પક્ષ નેવું ટકા મતદારો ધરાવે છે પ્રતિપક્ષીઓ ૬૦ ટકાનો દાવો કરે છે, પરંતુ તેમાંના ઘણાખરા વિદેશીઓ હોઈ તેમને મત પ્રાપ્ત થાય તેમ જ નથી

ત્રીજો મુદ્દો—રાષ્ટ્રસંઘની હકૂમત—આકર્ષક છે, પરંતુ અનિશ્ચિત છે વર્સેલ્સના કરારમાં તે માટે કોઈ જ ઉલ્લેખ નથી એ મતવાળાની બહુમતી થાય તો રાષ્ટ્રસંઘની કારોબારી સભા માટે ભારે મુશ્કેલીની વાત ઊભી થાય નાઝી જુલમ નીચે કેટલાયનો ભોગ આપવો પડે કે તેમને તદ્દન સ્વતંત્ર બનાવવા પડે સારપ્રકરણ એથી ઑસ્ટ્રિયા કરતા વધારે જોખમી ને અનિશ્ચિત બને

નાઝી લઘુમતી મોટી ને જુલમી બનશે એમના પક્ષના જર્મનો માતૃભૂમિની આ મોટી ખોટ વેઠી લેવા તૈયાર થશે નહિ ગમે તેમ પણ આ કોકડું ગૂંચવાયા વિના રહેવાનું નથી*

(૫) જર્મનીમાં જીવનસુધારણા

[જર્મનીએ વારસાપરંપરા ઊતરે તેવા શારીરિક કે માનસિક રોગવાળાઓને શસ્ત્રક્રિયાથી વંધ્ય કરવાનો કાયદો કર્યો છે તે સંબંધી ચર્ચામાં કાયદાના પક્ષનો આ લેખ છે આ પછી તે કાયદા વિરુદ્ધનો લેખ આવશે —તંત્રી]

નવા જર્મનીમાં આજે ભવિષ્યની પ્રજા માટે કાયદાઓ ઘડાય છે શરીરશાસ્ત્રદ્વારા પ્રજાની તંદુરસ્તી સુધરે એ જર્મનીનું લક્ષ્ય છે અમેરિકન અખતરાઓદ્વારા જર્મની ઘણું જાણવા પામ્યું છે શારીરિક ખોડો વારસામાં ન ઊતરે તેની સાવચેતી રાખવા ૪૮માંના ૨૭ અમેરિકન રાજ્યોએ ખાસ કાયદાઓ ઘડ્યા છે જર્મનીમાં એ પ્રકારના કાયદાઓની શરૂઆત થતાં જ આખું જગત ચમકી ગયું છે માનવપ્રતિકારનું એ સૂચક ચિહ્ન હતું ને એ સાચો ચીલો અપનાવ્યા બદલ અભિનંદનીય હતું. છતાં કેટલાક પક્ષોએ પોતાનાં

* 'Free Press Journal', 14th October, 1934.

અંગત કારણસર જર્મનીના એ કાયદાઓને પુરાણા ને જંગલી કહી વખોડી કાઢવામા પાછી પાની કરી નથી છતા અમેરિકા, સ્વિટ્ઝરલેન્ડ ને સ્કેન્ડેનેવિયાને પગલે જ જર્મની ચાલ્યુ છે ને હગરી, ઝેકોસ્લોવાકિયા ને ઇગ્લડ જેવાની પ્રશસા મેળવી ચૂક્યુ છે.

જીવનસુધારણાના આ કાયદાઓનો મુખ્ય લાભ ખર્ચની દૃષ્ટિએ છે કેળવણીનો ખર્ચ લઈએ તો દરેક આરોગ્ય વિદ્યાર્થી માટે જર્મની તિજોરીમાથી ૭૫ રીશમાર્ક ખર્ચે છે નિર્બળ માનસવાળા વિદ્યાર્થી માટે એથી અનેકગણી રકમ ખરચવી જોઈએ સેકન્ડરીમા રહેવા યોગ્ય કે એવા વિદ્યાર્થી માટે વીસગણુ ખર્ચ આવે ગાડા માણસ માટે રોજના છથી આઠ માર્ક ખર્ચવા પડે. તોફાની ગાડાઓ માટે રોજના વીસ રીશમાર્ક જેટલુ ખર્ચ થાય આવા લોકો માટે જર્મની જેટલુ ખરચે છે તેટલુ એક સારી રીતે ધધે વળગેલો જર્મન કમાઈ પણ શકતો નથી અસ્તિત્વ માટે ઝગડતા જર્મની જેવા દેશ માટે તો આવા અનારોગ્ય પ્રજાજનોને પોષ્યા કરવા કે એમની અનારોગ્ય દશા નિવારવી તે સહેલાઈથી નક્કી કરી શકાય તેમ છે

ફક્ત માનસિક નિર્બળતાવાળા પ્રજાજનો જ નહિ પરતુ શારીરિક ખોડવાળાનો પણ આ કાયદાઓમા સમાવેશ થઈ જાય છે આમાના કેટલાક તો ગજબ માનસિક શક્તિઓ ધરાવતા હોય છે ને સરવાળે રાજ્યને બિલકુલ ભારે પડતા નથી તેઓ જાતે પોતાના નિર્વાહપૂરતુ મેળવી શકે છે, છતા એમના મડળોએ જ આવા કાયદાની જરૂરિયાત પિછાની છે ને ભવિષ્યની પ્રજામા એ ખોડો ન ઊતરે તે જોવા તેઓ આતુર છે એટલે સરકારના પગલાંની કદર તો કરવામા આવી છે જ

આવા કાયદાઓ ન હોય તો તદુરસ્ત પ્રજા કરતા નિર્માલ્યોની સખ્યા વધી જવાનો ભય છે પ્રોફેસર લેન્ઝે તો આ વાત દાખલાદલીલથી પુરવાર કરી આપી છે ધારો કે ઈસ્વી સન ૧૯૩૦મા જર્મનીની ૫૦ ટકા વસ્તી સારી ને અનારોગ્ય હતી પછી ત્રણસો વર્ષમા ૨૫ વર્ષના ગાળે અનારોગ્ય વસ્તીમા ચાર છોકરાનો જ વધારો થયો હોય ને સારી વસ્તીમા ત્રીસ વર્ષના ગાળે ત્રણ છોકરાનો વધારો હોય તો અત્યારે નેવુ ટકા પ્રજા અનારોગ્ય હોય. આ ઉપરથી રાષ્ટ્રપતન કેટલુ ઝડપી હોય છે તેનો કાઇક ખ્યાલ આવશે

જર્મનીમા અત્યારે સારી જાતને એકબે સતાનો જ હોય છે. તદુરસ્ત વારસાવાળા કુટુબોમાં ભાગ્યે જ સખ્યાબધ સતાનો હોય છે વળી તદુરસ્ત માનવીઓ પોતાની જવાબદારી સમજી ત્રીસ વર્ષ પહેલા પરણવા તૈયાર થતા નથી જ્યારે ઊતરતી પક્તિના મનુષ્યો જવાબદારી ઓછી સમજવાથી અઢાર વર્ષ કે તેથીયે નાની વયે સતાનો ઉત્પન્ન કરે છે ને આ પ્રજા તો સરકારને માથે પડવા જ નિર્માયલી હોય છે એટલે સો વર્ષની અદર બે તદુરસ્ત વ્યક્તિઓને સોળ તદુરસ્ત સતાનો સાપડે, જ્યારે પાચ અનારોગ્ય વ્યક્તિઓ એ જ ગાળામા ઓછામા ઓછા ૩૧૨૫ વારસો પ્રગટાવે. પરતુ આવી પ્રજાનુ મરણપ્રમાણ વધારે હોવાથી ને તેમની પ્રજનનશક્તિ ક્ષીણ થતી હોવાથી અર્ધી સખ્યા ઓછી ગણીએ તોય ખોટુ નહિ છતાય સોળસો નિર્બળ માનવશરીરો તો રહે જ. એટલે તદુરસ્તી કરતા અનારોગ્યનુ પ્રમાણ સોગણુ વધી જાય

આ રાક્ષસી ભયથી જર્મનીને બચાવવા જ એડોલ્ફ હિટલર મથી રહ્યો છે સારો પરિપાક ક્ષીણ થતો જાય તો પરિણામે પ્રજાની પડતી જ થાય. હિટલરના પહેલાના તત્રમા તંદુરસ્ત વ્યક્તિઓના ભોગે અનારોગ્યતા વધારવામા આવી હતી. ખાસ કાયદાઓથી આવા

લોકોને પરણવાની ફરજ પાડી સંતાનોત્પત્તિને વેગ આપ્યો હતો. ગુનેગાર જાતિની ને માનસિક નિર્બલતાવાળી વ્યક્તિઓને પણ લગ્નબંધનમાં પડવા ઉત્તેજન અપાયું હતું, ત્યારે આરોગ્ય પોષતા ખાતાઓને મળતો સરકારી ટેકો ઘણો જ પાતળો પડી ગયો હતો. આ પરિસ્થિતિમાં નવા કાયદાથી તાત્ત્વિક પલટો થયો છે. જીવનસુધારણાના નવા કાયદા કેળવણીની પણ ગરજ સારશે. શરીરશાસ્ત્રના પ્રશ્નમાં આખી પ્રજા રસ લેતી બની જશે.

જીવનસુધારણાના કાયદા ઊંડા વિચાર પછી જ ઘડવામાં આવ્યા છે, ખૂબ ઝીણવટથી તપાસી એને કસોટીએ ચડાવવામાં આવેલા છે. કોઈ પણ પેઢીઉતાર દર્દી નજરે ચડે તો તેની હેલ્થ ઑફિસરને ખબર આપવાની દરેક જર્મન દાક્તરને માથે ફરજ નાખવામાં આવી છે. કાયદા પ્રમાણે એવા દર્દીને તમામ સલાહ આપવામાં આવે છે. પોતાની પરિસ્થિતિ તે બરાબર સમજી શકે તેમ હોય તો તે જીવનસુધારણાના કાયદાનો પોતે જ આશ્રય લઈ શકે છે, નહિ તો એનો વાલી કે હેલ્થ ઑફિસર તેમ કરવા બંધાયેલો છે. બે ધારાશાસ્ત્રીઓ ને બે શરીરશાસ્ત્રના વૈદ્યકીય નિષ્ણાતોના બનેલા પંચને અરજી કરવી પડે છે. પંચના દાક્તરો દર્દીના દર્દનું મૂળ તપાસે છે, એના કુટુંબમાં પણ જોઈતી તમામ તપાસ કરે છે, ને એ દર્દ પેઢીઉતાર છે કે નહિ તેની ખાતરી કરે છે. કાયદામાં એવાં આઠ પેઢીઉતાર દર્દો નક્કી કરવામાં આવેલા છે.

તે ઉપરાંત દારૂના ગંભીર દર્દીઓને પણ આ કાયદાના બંધનમાં મૂકવામાં આવેલા છે. ઉપર્યુક્ત તપાસ પછી દર્દ ચોક્કસ થાય તો કોર્ટે નક્કી કરેલા દવાખાનામાં ખાસ નિષ્ણાતો મારફતે તેના ઉપચાર કરવામાં આવે છે. તપાસપંચમાંનો કોઈ પણ દાક્તર ઉપચારનું કામ કરી શકતો નથી.

એવો દર્દી જો તપાસપંચનો નિર્ણય માન્ય ન રાખે તો તેના ઉપર અપીલ કરવા માટે પણ ખાસ ન્યાયમંદિરો ઊભા કરવામાં આવેલા છે. મોટેભાગે આવા ન્યાયમંદિરો મોટા શહેરોમાં હોય છે ત્યાં દાક્તરી નિષ્ણાતો પણ જોઈએ તેવા મળી શકે છે. આ ન્યાયમંદિરો જો તપાસપંચનો નિર્ણય કાયમ રાખે તો પછી કાયદાનો અમલ કરે જ છૂટકો.

છતાં એ કાયદામાં પણ છટકબારીઓ તો છે જ. જીવનભર ગાંડાના દવાખાનામાં રહેતા દર્દીઓને આ કાયદો લાગૂ પાડવામાં આવતો નથી. જાણી જોઈને દવાખાનામાં દાખલ થનાર વ્યક્તિઓને પણ આ કાયદામાંથી મુક્તિ મળે છે.

આ કાયદા નીચે એક નાનકડી શસ્ત્રક્રિયા કરવામાં આવે છે. એથી બીજું કોઈ શારીરિક નુકસાન થતું નથી. એવા દર્દીઓ બીજા આનંદો ભોગવે. તેમાં પણ કોઈ હરકત આવતી નથી. વળી આ વાત ખૂબ છૂપી રાખવામાં આવે છે.

આ નિષેધાત્મક કાયદાઓની સાથેસાથે બીજા ખાસ લાભો આપતા કાયદાઓ થવા પણ સંભવ છે. તંદુરસ્ત કુટુંબોને યોગ્ય બદલો આપવાની પણ કંઈક ગોઠવણ થશે. ઈસ્વી સન ૧૯૩૪ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખથી તંદુરસ્ત કુટુંબોને નિર્માલ્ય વ્યક્તિઓનો ભાર વેઠવો ન પડે તેની ખાસ સાવચેતી રાખવાની યોજના થયેલી છે.*

રમણીકલાલ દલાલ

---

* 'The Sterilisation Law in Germany', by C Thomalla, M. D., 'Scientific American', September, 1934.

હવે તો ઘણાખરા દેશોમા માણસોને વધ્ય કરવાનો કાયદો થઈ ચૂક્યો છે અમેરિકાના સયુક્ત રાજ્યોમાના અનેક રાજ્યોમા એવા કાયદા છે, પણ તેનો વધુ ઉપયોગ તો વર્જિનિયા અને કેલિફોર્નિયા એ બે સસ્થાનો જ કરે છે કૅનેડાના પશ્ચિમના પ્રાંતો, આલ્બર્ટા અને બ્રિટીશ કોલંબિયાએ પણ તાજેતરમા વધ્ય કરવાના કાયદા કર્યા છે ટૅસ્માનિયા અને ન્યૂઝિલૅંડમા પણ એવા કાયદા રજૂ થયા છે, પણ હજી તેનો સ્વીકાર થયો નથી. ડેન્માર્ક અને સ્વિટ્ઝર્લૅંડમા તો ક્યારનાય એ કાયદા અમલમા આવી ચૂક્યા છે અને ફિન્લૅન્ડ, નૉર્વે અને સ્વીડનમા એ કાયદાની ચર્ચા ચાલી રહી છે

[‘ફ્રી પ્રેસ જર્નલ’]

(૬) શ્વેતપત્રના કેટલાક આર્થિક મુદ્દાઓ

વ્યાપારી ભેદનીતિ

શ્વેતપત્રની વ્યાપારીદૃષ્ટિમા બ્રિટીશ વ્યાપારીઓની માગણીથી એવા સિદ્ધાતનો સામાન્ય સ્વીકાર કરવામા આવ્યો કે હિંદમા વેપાર કરતી બ્રિટીશ વ્યાપારી કોમ, પેઢીઓ કે કંપનીઓ અને હિંદી પ્રજાના હક્કો વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદભાવ રાખવામા આવશે નહિ, એ હક્કો સચવાય ને હેતુથી અન્યોન્યના હિત લક્ષમા લઈ ચોક્કસ નિયમો ઘડી કાઢવામા આવશે

ઈસ્વી સન ૧૮૩૩ના ગવર્નમેન્ટ ઑફ ઇંડિયા ઍક્ટની ૮૭મી કલમમા કે અત્યારના ચાલુ ગવર્નમેન્ટ ઑફ ઈંડિયા ઍક્ટની ૯૬મી કલમમા વ્યાપારી ભેદનીતિનો લેશ પણ ઉલ્લેખ નથી જન્મસ્થાન, ધર્મ કે જાતને કારણે કોઈ પણ માણસ કોઈ પણ જાતની સરકારી નોકરી કરવા નાલાયક ઠરાવી શકાય નહિ ને એવી જગાઓ પૂરતા માત્ર લાયકાત જ લક્ષમા લેવાય એ જ બન્ને કલમોનો હેતુ હતો ને છે

હવે હિંદી ગોળમેજી પરિષદમા ને શ્વેતપત્રમા આ વ્યાપારી નીતિનો વિસ્તાર કરવામા આવ્યો છે ને વહાણવટુ, નાણાપ્રકરણ કે વ્યાપારઉદ્યોગ સબધી નીતિનો તેમા સમાવેશ થયો છે

વ્યાપારી નીતિનુ સ્વરૂપ કારોબારી કે ધારાવાહી હોઈ શકે શ્વેતપત્રમા આ બન્ને પ્રકાર પર કાપ મૂકવામા આવ્યો છે ગવર્નર કે ગવર્નર જનરલને વ્યાપારી ભેદનીતિ માટે હવે ખાસ જવાબદારી રહેશે ને નિયમ કરેલા વર્તુલમા જ તે પોતાનો અમલ ચલાવી શકશે. પ્રધાનની સલાહને કાઈ વજૂદ આપવામા આવશે નહિ આ દિશામા ક્યારે ને કેવી રીતે કામ લેવુ તે પણ ગવર્નર કે ગવર્નર જનરલ પોતાની ઇચ્છામા આવશે ત્યારે ને તેવી રીતે નક્કી કરશે

આ ભેદનીતિ કેવા પ્રકારની હશે તે નીચે મુજબના સર સૅમ્યુઅલ હોરના ખુલાસાઓથી સ્પષ્ટ થાય છે

કોઈ પ્રાંતિક સરકાર સરકારી બાંધકામખાતા તરફથી રસ્તા કે મકાનો બાંધવા ટેન્ડરો મગાવે હિંદી ને બ્રિટીશ એમ બન્ને જાતની પેઢીઓ ટેન્ડર ભરે. બ્રિટીશ ટેન્ડર દેખીતી રીતે સારુ હોય છતા પ્રાંતિક સરકાર હિંદી પેઢીનુ ટેન્ડર સ્વીકારે, તો પક્ષપાતનો પ્રશ્ન ઊભો થાય એવે વખતે જો તે બાબત ગભીર હોય ને ગવર્નરને એમા સાફ પક્ષપાત દેખાતો હોય તો તે જરૂર વચ્ચે પડે આકડા લક્ષમા લીધા વિના જ હિંદી પેઢીઓનાં ટેન્ડર સ્વીકારવામાં આવ્યા હોય તોપણ ગવર્નર આડે આવી શકે હિંદી ને બ્રિટીશ બન્ને પ્રકારની પેઢીઓ સપાટુમા હોવા છતા હિંદી પેઢીઓને કામ સોંપવામા આવ્યુ હોય તોપણ

ગવર્નર વાધો ઉઠાવી શકે એવા કબાલા ઉપર છેવટનો ફેંસલો આપવાની ગવર્નરોને સપૂર્ણ સત્તા આપવામા આવેલી છે

આવા પ્રસગો વારવાર ઊભા થાય તોપણ ગવર્નર વ્યવહારુ રીતે તેનો દરેક વખતે સામનો કરી શકે પરતુ એ પ્રશ્નને ગવર્નર જેટલી અગત્ય આપે તે પર તેનો આધાર રહે પરતુ ખાસ પક્ષપાત તરફ ગવર્નરનુ ધ્યાન ખેચવામા આવે તો ગવર્નર જરૂર વચ્ચે પડે

હિંદી સરકાર હિંદમા સ્થપાયેલી હિંદી અગર બ્રિટીશ પેઢીને દેશના ઉદ્યોગો ખીલવવા કામ સોપે ને બ્રિટનમા કે બીજે સ્થપાયેલી પેઢીઓને બાકાત રાખે તો તેમા કાઈજ ખોટુ લેખાય નહિ એટલે હિંદમા સ્થપાયેલી બ્રિટીશ કપનીઓ વિરુદ્ધ પક્ષપાત થવો જોઈએ નહિ બ્રિટનમા સ્થપાયેલી પણ હિંદમા વ્યાપાર કરતી પેઢી વિરુદ્ધ પણ આવો પક્ષપાત દાખવી શકાય નહિ વળી, કારોબારી ને ધારાસભાની અર્થનીતિમા બહુ તફાવત નહિ હોય એવુ પણ સર સેમ્યુઅલ હોરે સ્પષ્ટ કર્યું છે પોતાના પ્રાતમા જ ચાલતી કપનીઓને કે પોતાની દેખરેખ નીચે કામ કરતી પેઢીને કામ અપાય તો તેમા પ્રાતિક સરકારનો પક્ષપાત લેખાશે નહિ

આ ઉપરથી એટલુ તો અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે કે પક્ષપાતની બીના ગવર્નર જનરલની કુલમુખત્યારીની જ વાત રહેશે, ને કોઈ પણ પ્રધાને એવો પક્ષપાત દાખવ્યો છે કે કેમ તે પણ એ જાતે જ નક્કી કરશે વળી એમની એ સત્તાઓને કોઈ પણ પ્રકારનુ બધન રહેશે નહિ આ ઉપરથી હિંદી પ્રધાન કેટલુ સ્વાતત્ર્ય ભોગવશે તે સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવુ છે આવી પરિસ્થિતિનો ગાળો પણ ક્યાર નક્કી કરવામા આવ્યો નથી વળી શ્વેતપત્રથી મળતો આ હક છોડી દેવા હિંદની બ્રિટીશ કપનીઓ કદી પણ કબૂલ થાય એ સભવિત નથી માનવસ્વભાવની વિરુદ્ધની એ વાત છે હિંદના નવા ઉદ્યોગો ને નવી સ્થપાતી પેઢીઓને આથી કેટલો ફટકો પડશે તે પણ વિસરી જવા જેવુ નથી એમને તો ઘણા સમયથી જામી ગયેલી ને પૂરતી મિલકત ને સાધનો ધરાવતી સધ્ધર પેઢીઓ સાથે હરીફાઈમા ઊતરવુ પડશે એટલે નવા સુધારાથી વ્યાપારી પરિસ્થિતિ તો ઊલટી ખરાબ જ થવાની *

(૭) ખેતરોનુ એકીકરણ

ખેતરોના એકીકરણનુ કામકાજ પજાબની સહકારી પ્રવૃત્તિનુ મુખ્ય અંગ જણાય છે આપણને છેવટની ખબર મળે છે કે એ પ્રાતના સહકારી ખાતાએ એક જ વર્ષની અદર એકસો ને એક ગામમા ૧૨૦૬૨ એકર જમીન ૯૨૮૪ ખેડૂતોની બનાવી દીધી લુધિયાણા જિલ્લાના ધરખન ગામનો હેવાલ જાહેર કરે છે, કે ૧૭૭ ખેડૂતોનુ એ ગામ સહકારી મડળીમા ભળ્યુ ને પોતાની ૮૨૦ એકર જમીન જે છૂટીછૂટી ૨૫૩૪ કકડામા વહેંચાઈ ગઈ હતી તે એકીકરણ માટે સુપ્રત કરી પચાયત ચૂટી કાઢવામા આવી ૧૩મી ડિસેમ્બર ૧૯૩૩ થી એનુ કામકાજ શરૂ થયુ કામ મુશ્કેલ હતુ પરસ્પરવિરોધી હકદાવાઓ પતવતા સાત મહિના લાગ્યા છેવટે ૨૫૩૪ કકડાઓને ૨૩૯ વિભાગોમા સમાવી દેવામા આવ્યા કૃપાસિંહની જમીન ૬૫ જગાએ છૂટીછૂટી વહેંચાયેલી હતી હવે તેને એક ટુકડામા જ એટલુ ક્ષેત્રફળ સુપ્રત કરવામા આવ્યુ છે રામચદ્રના ૫૭ ટુકડાના હવે માત્ર એ જ ખેતર બનાવી દેવામા આવ્યા છે બીજા ખેડૂતોને પણ પ્રમાણમા ઘણો જ ફાયદો થયો છે પરતુ એ કાર્યમા

---

* 'Some Economic Aspects of the White Paper', by D H Banerjee. 'Modern Review', October, 1934, page 421.

સહકારી ખાતાને કેટલી હાડમારી વેઠવી પડે છે એ વિચારવા જેવું છે. હિંદનું ખેતર ઘણું જ નાનું બની જવા પામ્યું છે ખેતરના વિભાગો જેમજેમ નાના થતા જાય તેમતેમ ખેતીની આવક ઘટતી જાય, છતાં જમીનના ને તેના ઢોળાવના જુદાજુદા પ્રકાર ને બીજાં અનેક કારણો એકીકરણમા નડતરરૂપ હોય પજાબમા તો હજી ખેતરો મોટા છે ને જમીન સરખા પ્રકારની છે એટલે એકીકરણમા હાડમારીઓ ઓછી છે ને તેથી જ સહકારી પ્રવૃત્તિને આટલી પણ સફલતા મળવા પામી છે પરતુ એથી ખેડૂતોના પ્રશ્નનો સપૂર્ણ નિકાલ થઈ જતો નથી દેવા ને ગરીબાઈ ને લીધે જ આવા વિભાગો પડી ગયેલા એકીકરણ કર્યા છતા દેવાનો ને ગરીબીનો પ્રશ્ન વિચારવો જ ઘટે છે વારસાની રીતથી પણ ફરીથી એના વિભાગો થઈ જવાની ભીતિ છે એટલે પજાબનો પ્રયોગ કર્યો ન કર્યો થઈ જાય છે કે કેમ તે હજી જોવાનુ છે

એકીકરણથી તાત્કાલિક રાહત મળે છે પરતુ તેથી દર્દ નાબૂદ થતુ નથી વારસાની વારસાઈ યોજના આગળ એકીકરણ નિરર્થક જવાનુ મોટા દીકરાને વારસો આપવાથી પણ એ મુશ્કેલી ટળવાની નથી એટલે આવા ઉપરછલ્લા ઉપાયો કરતા મૂળથી સુધારા કરવાની જરૂર છે

વળી એકીકરણના પ્રયોગમા જે ભારે ખર્ચ થાય છે તે વિસારી જવા જેવું નથી. એકર દીઠ રૂ. ૧/૬ થી રૂ ૨/૧૧ સુધી પજાબમા ખર્ચ આવ્યુ છે, એટલે તેત્રીસ કરોડ રૂપિયા ખરચાયા છે. ને તેય વિરોધી તત્ત્વોના વિકટ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત નથી થયા છતા. એટલે આટલા નાણા વેડફી નાખવાથી પ્રમાણમા સતોષકારક લાભ મળવાની પણ આશા નથી

આથી આ પ્રયોગો નકામા છે એમ કહેવાનુ નથી, પરતુ એથી વધારે કડક ઇલાજો યોજવાની જરૂર છે તેની નોંધ લેવી ઘટે છે *

રમણીકલાલ દલાલ

(૮) બૃહસ્પતિ ધૂમકેતુઓને પકડે છે

સૂર્યની આસપાસ ફરતા બીજા ગ્રહોને લીધે પૃથ્વીને ધૂમકેતુઓનો ત્રાસ ઘણો ઓછો રહે છે. આમા બૃહસ્પતિ મુખ્ય છે બૃહસ્પતિને આપણે રાક્ષસી કરોળિયો કહીએ તોયે ચાલે ફેર માત્ર એટલો કે એ જાળા બનાવતો નથી, અને માખીને બદલે ધૂમકેતુઓને પકડે છે। આજ સુધીમાં એણે અઢાર મોટા અને અસખ્ય નાનાનાના ધૂમકેતુઓને પકડયા છે આ અઢારે ધૂમકેતુઓ આજે એના ઉપગ્રહો બનીને એની પ્રદક્ષિણા કરી રહ્યા છે

ધૂમકેતુઓને પકડવાની અને તેમને ઉપગ્રહો બનાવી દેવાની રીત જાણવા જેવી છે ધૂમકેતુ એટલે સ્વચ્છદી જ્યોતિષ્ક એ કોઈનુ શાસન માનતો નથી, કોઈ નિયમ પાળતો નથી, અને એથી જ એ બધા જ્યોતિષ્કોથી જુદો પડી આવે છે બીજા બધા જ્યોતિષ્કો કોઈ પણ એક વસ્તુની આસપાસ નિયમિત રીતે ફરે છે સ્વભાવે સ્વૈરવિહારી હોવા છતા પેલા અઢારે ધૂમકેતુઓને બૃહસ્પતિનુ આકર્ષણ એટલુ જબરુ થઈ પડયુ કે એની જાળમાં ફસાઈ પડયા। એટલે એનો અર્થ એ થયો કે બૃહસ્પતિનુ ગુરુત્વાકર્ષણ એટલુ પ્રચડ છે કે એણે અઢાર ધૂમકેતુઓને તેમની સ્વૈરગતિમાથી ઘસડી આણી તેમને પોતાની આસપાસ ફરતા બનાવી દીધા

['પીપલ']

* 'Consolidated Holdings', 'The People', 16th October, 1934.

૭૫ પગલાં

મિત્રાવરુણૌ

[શ્રીયુત નરસિંહરાવ ભોળાનાથને તેમના બે ભક્તશિષ્યોએ સંબોધેલુ આ કાવ્ય છે 'ઉત્તર' કાવ્ય એ તેમનો ઉત્તર છે રા વિ]

(અનુષ્ટુપ્)

दृष्टिपूतं न्यसेत पाद એ ન્યાયે પગલાં ભરી,
તમે જીવનની યાત્રા રસદેશે શરૂ કરી
અનેક કુસુમો વીણ્યા ચિરજીવ સુગન્ધથી
ભર્યા, અર્પ્યાં, કરી પૂજા ગુર્જરી કવિતાતણી.
એ દેવીમંદિરે બેસી વીણાના તાર છેડિયા,
અમારા ઉરમાં એનાં આન્દોલન અનુભવ્યાં.
અને નૂપુરઝંકારે નૃત્યલાલિત્ય દાખવી,
ગીત, વાદ્ય અને નૃત્ય સંપૂર્તિ ત્રયની કરી
તમારા ઉરને વ્હાલા અખંડ કરુણારસે
ઓપતી દિવ્ય શ્રદ્ધાથી રચી સ્મરણસંહિતા
કલા ને રસચર્ચાને દેશે ડગ ભર્યાં તમે,
સંઘરી તત્ત્વ બોધેરુ અર્પ્યું સૌ ગુજરાતને
સંક્ષોભો જાગિયા કેક તમારે ઉરમન્થને,
નવનીત થકી તેના પોષાયા સર્વદા અમે
ગભીરો ગર્જતો મેઘ રસથી ભીંજવે ધરા,
તમારે ઉરથી એવાં ઝીલ્યા અમૃતબિન્દુડાં
તમારી જ્ઞાનની જ્યોતે અમારા દીપ ચેતિયા,
તે વેળા ઉરમા ઊઠી સદાની નમ્ર વન્દના.
અનેક પગલા ધારો સ્થિર ને ચેતનાભર્યાં,
તમારે પગલેપગલે અમારી પ્રાણવન્દના.

ઉત્તર

ન. ભો.

કુસુમો તો થયાં મ્લાન, વીણાના તાર તૂટિયા,
નૂપુરો કિંકિણી સર્વે વાગે છે ખોખરી હવા

રહ્યો માત્ર હવે ગૂઢ કરુણારસ તે વડે,
ભલે આ ઉરની ભૂમિ ભીંજાતી સર્વદા રહે

કલા ને રસની ચર્ચા થઈ નીરસ જો પડી !
મન્થનો ઉરમાં ઊંડાં થઈ રહેશે ઘડીઘડી.

વારિમન્થનમાંથી શું નવનીત ગ્રહ્યું તમે ?
જ્ઞાનની જ્યોત ઝખાઈ, ભલે તે તમને ગમે.

મૂઢ આશ્ચર્યથી જોઉં મિત્ર ને શિષ્યમંડલ
શુષ્કારણ્ય વિશે પીએ અમી માની કટુ જલ.

વિચારચંક્રમણ

રામનારાયણ વિ. પાઠક

ગુજરાતમાં બેડાથી પાણી ભરવાનો રિવાજ છે તેનો આપણા સ્ત્રીગીતો, સ્ત્રીનૃત્યોમા પુષ્કળ ઉપયોગ થયો છે બેડાથી પાણી ભરવાનો રિવાજ મહારાષ્ટ્રમા નથી મહારાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓ માથા પર બેડુ ન રાખી શકે કારણ કે તેઓ માથુ

ગરબામાં હીચ

ખુલ્લુ રાખે છે તેમને નજીકથી પાણી લાવવાનુ હોય છે તે તરફ પાણી ગુજરાત જેટલુ ઊંડુ પણ નહિ, એટલે કેડ ઉપર ઘડો લઈ તેઓ પાણી ભરે છે ગુજરાતમા બેડાથી પાણી ભરવુ પડે છે કૂવાકાંઠો, નદીનો ઘાટ, વગેરે ગુજરાતના જીવનના સુંદરમા સુંદર દશ્યો છે કલાએ આ વસ્તુને ત્યાથી ઉપાડી લીધી અને ઘડો કે ગાગર હાથમા રાખી તેના ચલનવલનના સઘનૃત્યો યોજ્યા આ ધાતુના વાસણના જ જોઈએ, જેથી આંગળીએ વીંટી કે વેઢ પહેરી તેનાથી તાલ આપી શકાય કાચા માટીના ગરબા હાથમા ફેરવવા એ ભૂલ છે માટીના ગરબા તો અંદર કોડિયામા દીવો પ્રગટી માથે રાખી ફરવાના જ છે એમા જ એ ચમત્કારક દેખાય છે દિવસે એવા ગરબા નકામા । રાત્રે આવા ગરબામા તેના કાણામાથી દીવો દેખાય એ જ ચમત્કાર છે બાકી હીંચમા તો ધાતુના વાસણો જ વપરાય બેધરણુ, ઘડો, ગાગર, અને હાંડા સુદ્ધા જોયા છે આપણી કન્યાશાળામા નાના નાના લોટા લઈને ફેરવે છે તે પણ ભૂલ છે લોટો બહુ નાનો દેખાય છે, તેની ગતિમા ગૌરવ નથી, બે હાથમા તે લઈ જ શકાતો નથી, અર્થાત્ નાનો લોટો બે હાથમા પકડવો એ દેખીતું અસત્ય છે, બે હાથે પકડવો પડે એવુ એનુ કદ નથી, એટલો એમા ભાર નથી વળી શરીરના પ્રમાણમા તે ઘણો નાનો દેખાય છે, તેને પકડતા હાથના ખૂણા થાય છે તે પણ સુંદર દેખાતા નથી, માથે મૂકતા તે પોતાની મેળે માથે રહી શકે એટલો તેમા ભાર નથી, તેને એક હાથે ઝાલી રાખવો પડે છે, જેમા ચમત્કાર નથી કલાના પ્રચલિત રૂપમા ફેરફાર કરવા પહેલા બહુ ઝીણવટથી આપણા નવા ફેરફારની અસરો તપાસવી જોઈએ

એક જગાએ ગરબા જોતા મારા મિત્રે કહ્યુ " એક અંગ્રેજ પ્રોફેસરે કહેલુ કે આપણી સ્ત્રીઓની ચાલમા જે લાલિત્ય છે તે આપણા પાણી ભરવાના રિવાજને લીધે આવેલુ છે " શક્ય છે એ સાચુ હોય તો આ નળના જમાનામા આપણે તેને કોઈ બીજા રૂપમા કરી દાખલ કરવુ જોઈએ

* *

હિન્દુ કાયદાનો વિકાસ

હિંદુ કાયદાનો વિકાસ કરવા સંબધી અંતરેઅંતરે ચર્ચા ઊપડે છે એ સબધી સતત ચર્ચા ચાલવી જોઈએ એક મડળ જ એને માટે નિમાવુ જોઈએ જે એનો વિચાર કરતું રહે અને સુધારાના કાયદા ઘડી પસાર કરાવ

હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રની એક ખાસિયત એ છે કે તેમા જાણે કે એની મેળે ફેરફારો થયા કરે છે, અને પછી એ ફેરફારો સ્મૃતિકારો સ્વીકારતા જાય છે. અત્યારે પણ હિંદુ વ્યવહાર

ધીમેધીમે બદલાતો જાય છે. જેમકે હમણા જુવાન પતિપત્નીએ જાહેર રીતે એકબીજાને છૂટાછેડા આપ્યા અને પરસ્પર ફરી પરણવાની છૂટ આપી નહિતર હિંદુઓમા આ કોમમા છૂટાછેડાનો રિવાજ નથી. એકબે વરસ પહેલા એવો જ એક બીજો બનાવ બનેલો છે. એક બહેનને તેના ધણીએ છોડી દીધેલી હતી સાત વરસ સુધી તેણે એ બાઈની સંભાળ લીધી નહિ સામાન્ય કાયદા પ્રમાણે સાત વરસ સભાળ ન લે તેનો અર્થ લગ્નસબધ તૂટી ગયો એવો જ થાય છે પણ હિંદુઓમા તેમ થઈ શકતુ નથી, કારણ કે લગ્ન ધર્મસસ્કાર હોઈ કાયમી ગણાય છે એટલે હિંદુધર્મ પ્રમાણે પરિત્યક્તા સ્ત્રી ધણી જીવતા ફરી લગ્ન કરી શકે નહિ છતા ઉપર કહેલા દાખલામા એ પરિત્યક્તા બહેને ફરી લગ્ન કર્યું અને એ લગ્નને મહાત્માજીએ આશીર્વાદ આપ્યા છે. હવે જૂના કાલ પ્રમાણે જો હિંદુસમાજ ચાલતો હોત તો આવા દાખલાને સ્વીકારી લઈને, અથવા તેનો વિરોધ ન કરીને આટલા સુધારાને સમાજમા સ્થાન આપી દેવાત પણ અત્યારે હિંદુ કાયદો સરકારના સ્વીકાર કે ઘડતરનો સવાલ છે એટલે આવા ફેરફારો ખાનગી રીતે કે સમાજસ્વીકારથી થાય એટલુ બસ નથી તેને ધારાસભાએ ઘડીને કાયદાપોથીમા મૂકવો જોઈએ તો જ એ કાયદાનુ રૂપ પામે એટલે કે અત્યારે તો હિંદુસમાજની સ્વાભાવિક વિકાસશક્તિ જે ઘણી ઓછી છે તે પણ બસ નથી તેને માટે ઘડેલ કાયદાની જરૂર રહે જ છે

ઉપર જણાવ્યો તેવો, પરિત્યક્તા ફરી પરણી શકે તેવો કાયદો જૂના ધર્મશાસ્ત્રમા છે ખરો ચાણક્યના ધર્મશાસ્ત્રમા એ જ કાયદો છે—જોકે મુદ્દત કદાચ ૭ વરસથી વધારે હશે

એક પ્રશ્ન થાય છે ધારો કે આવા દાખલા હિન્દુસમાજ અત્યારે સ્વીકારી લે, તો ન્યાયની કોર્ટમા તે પ્રમાણ ગણાય ખરા કે નહિ? એટલે કે એ દાખલા એ જ અમારી પરપરાગત રૂઢિ છે એવી દલીલથી તેને સમર્થિત કરી શકાય ખરા કે નહિ? અલબત આ દાખલા નવા છે, તેની પછવાડે પ્રત્યક્ષ પ્રાચીન પરપરા નથી, પણ પ્રાચીન પરપરા તો એક કાયદાનું બનાવટી ધોરણ (fiction)—કલ્પિત કથા છે. એવા દાખલા મળ્યા, લોકોએ સ્વીકાર્યા, માટે એવી પ્રાચીન પરપરા હોવી જ જોઈએ એમ ન દલીલ કરી શકાય? ધારો કે કરી શકાય પણ એવી દલીલ ઉપર આધાર રાખવો કેટલુ જોખમકારક! એનો કાયદો ઘડવો જ જોઈએ

આ ઉપરથી મને એક સૂચના સૂઝે છે સ્ત્રીઓની કેળવણીસસ્થામા કાયદામાં સ્ત્રીના સ્થાનનો વિષય અભ્યાસક્રમમાં રાખવો જોઈએ

પણ એક વિશેષ વિચાર હિન્દુ વ્યવહારનો કાયદો, પારસી, મુસલમાન, યહૂદી, ક્રિશ્ચન એમ દરેક ધર્મવાર વ્યવહારકાયદો જુદો શા માટે જોઈએ? હવે ધર્મને લીધે વ્યવહાર કર્યાં નક્કી થાય છે? એટલે આવા કોમી કે ધર્મનિયત વ્યવહારકાયદાનો વિચાર કરતા કોઈબહાર એક જ સ્વરૂપ આપવા તરફ પણ લક્ષ રાખવુ જોઈએ

* *

આપણે ત્યા અભ્યાસીઓ કે સાહિત્યપ્રેમીઓની પરિષદો કોઈકોઈવાર ભરાય છે અને હજી વધારે ભરાશે આવી પરિષદોમાં ચર્ચા કેવી રીતે કરવી તે સબધી એક સૂચના અહીં નોંધુ છુ ચર્ચામા એક પ્રમુખ તો નીમવો પડે એમ હું માનુ છુ તેનુ મુખ્ય કામ ચર્ચામા કશુ અનુચિત ન કહેવાઈ જાય, અને બહુ વિષયાતર ન થઈ જાય એની સભત રાખવી એ રહે. પછી દરેકને પોતાના અભ્યાસના વિષય ઉપર પાચદસ મિનિટ બોલવા કહેવુ એ એક પદ્ધતિ. આ રીતે

ચર્ચાપદ્ધતિઓ

કામ કરવાને આખી મડળીમાથી પાચછ પણ તૈયાર છે કે નહિ તે પહેલેથી નક્કી કરવું જોઈએ એટલા તૈયાર ન હોય તો આ પદ્ધતિ નકામી આ પદ્ધતિ પ્રમાણે એટલા તૈયાર હશે તો પછી બીજા પણ નીકળશે

એ પદ્ધતિ અનુકૂળ ન પડે તો બીજી પદ્ધતિ એ કે પ્રમુખ નિમાયા પછી પરિષદના સભ્યો વધુમતીએ અમુક અમુક અભ્યાસીઓ અમુક અમુક વિષય ઉપર બોલે એવી દરખાસ્ત કરે મડળ અભ્યાસીઓનુ હશે એટલે દરેકને તેનો અભ્યાસનો વિષય જ સ્વાભાવિક રીતે સૂચવાશે એમ માની લીધુ છે પણ તે ભાઈ તે વિષય ઉપર બોલવા તૈયાર ન હોય તો બીજા કોઈ પણ બોલી શકે, અને એ ભાઈને ગમે તે બીજા વિષય ઉપર બોલવાની છૂટ તો રહે જ.

બન્ને રીતે ચર્ચા શરૂ થયા પછી મુખ્ય વક્તાઓ બોલી રહ્યા પછી, અથવા દરેક વક્તા બોલી રહ્યા પછી તેના કથનમાથી ઉદ્ભવતા પ્રશ્નો પૂછવાની છૂટ હોવી જોઈએ, ખરી રીતે આ પ્રશ્નો એ જ ચર્ચામા મુખ્ય હોવા જોઈએ મુખ્ય વક્તાનુ પાચદસ મિનિટનું આખ્યાન એ તો માત્ર વિષયનો ઉપોદ્ઘાત, વિષયચર્ચાના આમન્ત્રણરૂપ ગણાવુ જોઈએ

આ પદ્ધતિમા ઘોઘાટ ન થઈ જાય, બધા એકસાથે ન બોલવા માડે, એકનો પ્રશ્ન ચર્ચાતો હોય ત્યારે બીજા તેમા રસ ન લેતા અદરઅદર વાતો કરવા ન લાગે એની વધારે સભાળ રાખવી જોઈએ, ખરી રીતે આવી અવૈધિક (informal) સભાઓમા દરેક સભ્યે પોતે જ પોતા ઉપર અકુશ રાખવો જોઈએ દરેક મુદ્દાની ચર્ચા પૂરી થયા પછી કોઈને કંઈ નવુ કહેવાનુ હોય તો તે કહેવાને આમન્ત્રણ કરવુ જોઈએ પણ આ બધામા એ યાદ રાખવુ જોઈએ કે કશુ પણ એકવાર કહેવાઈ ગયુ હોય તે ફરી કહેવાય નહિ. તેમ જ કઈ પણ અતિ સાધારણ વસ્તુ બોલાય નહિ આ પૂછવાની પદ્ધતિને હું મહત્ત્વ એટલા માટે આપુ છુ કે તેમા ખરેખરી જિજ્ઞાસા હોય તે ઉપર જ ચર્ચા થાય અને વક્તા તેમા માત્ર પોતાનુ ખાસ વક્તવ્ય હોય તેટલુ જ બોલે, સર્વજ્ઞાત વાતોનો નકામો ઉલ્લેખ જે વ્યાખ્યાનપદ્ધતિમા કરવો પડે છે તે ન કરવો પડે, અને પૂછનારને સમક્ષ રાખી તે સમજે એટલુ કહીને તરત પૂરુ કરે.

પણ સર્વ પરિષદોમા ઉત્તમ સભ્યોમા જેટલી સાચી વિદ્વત્તા હશે, અને અન્યમા જેટલી સાચી જિજ્ઞાસા હશે તેટલી જ આ પદ્ધતિથી પણ સફલતા થવાની બેમાથી એકના પણ અભાવે ચર્ચા સફળ નહિ થઈ શકે એ તો દેખીતું છે

* *

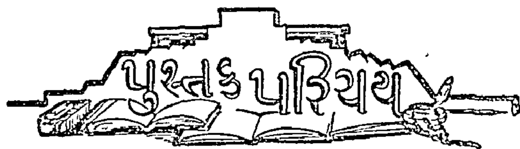
અમદાવાદમાં નવી કૉલેજ

અમદાવાદમા એક નવી આર્ટ્સ કૉલેજ કાઢવાનો પ્રયત્ન ચાલે છે તે આવકારયોગ્ય છે જ્યારે જ્યારે આવા પ્રયત્નો શરૂ થાય છે ત્યારે ત્યારે અનેક વિરોધના પ્રશ્નો કરવામા આવે છે ! અમદાવાદને નવી આર્ટ્સ કૉલેજ અત્યારે શા માટે જોઈએ ? એક છે તે બસ નથી ? નવી કૉલેજ કરવી હોય તો વેપારની કે ઉદ્યોગના શિક્ષણ અને તાલીમની કોઈ સસ્થા કેમ ન કરવી ? આવી વેપારઉદ્યોગની શિક્ષણસસ્થાઓની જરૂરિયાત સ્વીકારના છતા પણ હાલતુરત એક આર્ટ્સ કૉલેજની જરૂર છે તેમા ના કહી શકાય તેમ નથી. અત્યારે ગુજરાત કૉલેજમા દર વરસ ત્રણસો ચારસો વિદ્યાર્થીઓને જગા મળતી

નથી અમદાવાદ નજીકના વિદ્યાર્થીઓને આથી કરીને બહારની કૉલેજમા જવુ પડે છે એ ઓછી હાડમારી અને પૈસાનો દુર્વ્યય નથી આવી રીતે જે નકામો ખર્ચ વિદ્યાર્થીઓને બહાર મોકલવામાં કરવો પડે છે તેટલામાથી તો ખુશીથી એક આર્ટ્સ કૉલેજ ચાલે. માત્ર પૈસાની કરકસરની દૃષ્ટિએ પણ એક કૉલેજની જરૂર છે

પણ આર્ટ્સની કૉલેજની વિશેષ જરૂરના મહત્ત્વના કારણો તો બીજા જ છે ઘણા વરસો પહેલા પ્રો બ ક ઠાકોરે જણાવેલુ છે તેમ ગુજરાતની બધી સાંસ્કારિક હિલચાલોનું સ્વાભાવિક મધ્યબિન્દુ અમદાવાદ છે દક્ષિણમા જેમ પૂના વિદ્યાધામ છે તેમ ગુજરાતમા અમદાવાદ થવુ જોઈએ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ કામ કરતુ બધ થયા પછી આ દૃષ્ટિથી અત્યારે કોઈ સસ્થા કામ કરતી નથી—ઊલટુ, વિદ્યાપીઠના ઘણાખરા અધ્યાપકોને પણ ગુજરાત છોડી ગુજરાત બહાર જવુ પડ્યુ છે. આ ગેરફાયદો નજરે ન દેખાય પણ બહુ મોટો છે ગુજરાતની ભાષા, વેપાર, ઇતિહાસ, હુન્નર, ઉદ્યોગ, એ સર્વ ઉપર સ્વતત્ર રીતે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વિચાર કરનાર એક સસ્થાની જરૂર છે એવી સસ્થાનુ અત્યારનુ સ્વાભાવિક સ્વરૂપ તે આર્ટ્સ કૉલેજ છે

આ સસ્થા આર્ટ્સ કૉલેજ જ જોઈએ, બીજી કોઈ કૉલેજ નહિ કારણ કે આ આર્ટ્સ કૉલેજ તે ભવિષ્યની ગુજરાત યુનિવર્સિટીનુ બીજ છે આખી યુનિવર્સિટીના બીજ તરીકે આર્ટ્સ કૉલેજ જ કામ કરી શકે તેની આસપાસ પછી વેપાર, હુન્નર, ઉદ્યોગની સસ્થાઓ જામે—જેમ બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમા થયુ છે તેમ અને એ દૃષ્ટિએ આ કૉલેજનો પિંડ ઘડાવો જોઈએ

પૌરાણિક નાટકો લેખક કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, પ્રમુખ, સાહિત્ય સસદ, એમ સી કોઠારી, બુકસેલર અને પબ્લીશર, રાવપુરા રોડ, વડોદરા, કિંમત ૧-૧૨-૦

આમા 'પુરદર પરાજય', 'અવિભક્ત આત્મા', 'તર્પણ' અને 'પુત્ર સમોવડી' એ ચાર નાટકોનો સગ્રહ કરેલો છે ચારેય નાટકોનુ વસ્તુ પૌરાણિક છે પુસ્તકના પ્રારભે ઉપોદ્ઘાતમા શ્રીયુત દુર્ગાશકર શાસ્ત્રીએ નાટકનુ વસ્તુ ક્યાથી લીધુ છે અને તેમા શા શા ફેરફારો કર્યા છે તે સબધી સામાન્ય ચર્ચા કરી છે અને પુસ્તકને અંતે દરેક નાટકનું મૂળ વસ્તુ ક્યા ક્યા કેવા સ્વરૂપે છે અને તેમાથી શ્રી મુનશીએ શુ શુ લીધુ છે તે પૃથક્કરણ કરી બતાવ્યુ છે

શ્રીયુત શાસ્ત્રીએ બતાવ્યુ છે તે પ્રમાણે વેદની આખ્યાયિકાઓ પુરાણોમા રૂપાન્તર પામી છે અને આપણા કાલિદાસાદિ પૂર્વકવિઓએ પોતાને અનુકૂળ વસ્તુમા ફેરફાર કર્યો છે, એ ખરુ છે એવા ફેરફારો આપણે ઠેઠ પ્રેમાનન્દ સુધી જોઈ શકીએ છીએ અને એ ફેરફાર કરવાનો દરેક સર્જકને હક્ક છે તેમા કોઈથી ના કહી શકાય તેમ નથી આ નાટકોને અગે પ્રશ્ન થાય છે તે એ છે કે ફેરફારો કરી ગયા પછીનુ વસ્તુ એક સુશ્લિષ્ટ કથાનક બને છે? અને નવા કથાનકમાથી જે વ્યગ્યાર્થ કે સત્ય નાટ્યકાર વ્યક્ત કરવા ઇચ્છે છે તે કથાનકના આ રૂપને સર્વ પ્રકારે અનુકૂળ છે? ઘણીવાર જૂની વાર્તામા હાલના જમાનાનુ કોઈ સત્ય વ્યક્ત કરવા જતા ઘણાને આ મુશ્કેલી જ કર્તાને નડતી જણાઈ છે આ નાટકોમા પણ એવી સર્વ મુશ્કેલી ઉપર કર્તા વિજય મેળવી શક્યા નથી

સૌથી મોટી મુશ્કેલી અમને એ જણાય છે કે બધા નાટકોમા જે ચમત્કાર આવે છે તે એ નાટકોના વાતાવરણમા સભવિત જણાતો નથી વાચનાર પ્રાચીન જમાનાના માટેનું પોતાનુ સર્વ માન એક બાજૂ રાખી, એ પ્રાચીન કાળના માણસો પણ કર્તા કલ્પે છે તેવાં, લગ્નના શિથિલ બધનવાળા, અહરઅહર ખૂન લડતા, કોઈને રતનથી મારતા સંયમ નહિ રાખતા, કલ્પવા તૈયાર છે અત્યારના ઐતિહાસિક શોધોની મદદથી, અને અત્યારની જગલી જાતિઓના માનસપરિચયથી એ જમાનાની વ્યક્તિઓ એમ કલ્પવી બહુ મુશ્કેલ નથી પણ પછી એ વાતાવરણમા ચમત્કારને સ્થાન રહેતુ નથી—હા, કુદરતી બનાવોને પાછો ચમત્કાર સમજે એ ખરુ, પણ ખરેખરા ચમત્કારો બને, અશ્વિનો ઘરડા ચ્યવનને જુવાન કરે, વરુણ શ્વેતકર્ણને પિતૃલોકમા લઈ જાય, ઔર્વને બ્રહ્માસ્ત્ર મળે, યયાતિને પુત્ર પાસેથી યૌવન મળે એવી પ્રતીતિ કરાવવા જેવુ વાતાવરણ એ નાટકોનું નથી અને એવી પ્રતીતિ ન થવાનુ કારણ એ છે કે એ નાટકના કર્તાને પોતાને એ પ્રતીતિ નથી તેમજ નાટકની ખાતર પણ એવી પ્રતીતિ તેમનામાં ઉપરછલ્લી દેખાતી નથી આ બાબતમાં જૂના કવિઓ કરતા હાલના સર્જકને એક ખાસ ગેરફાયદો છે.

પ્રેમાનન્દ, નરસિંહ મહેતાના ચમત્કારો લખતો હતો ત્યારે તે પોતે એ ચમત્કારો ખરેખર માનતો હતો, હાલનો આપણો સર્જક એ માનતો નથી, તેને પોતાના સર્જન-પૂરતા આવા ચમત્કારો માનવા પડે છે પોતાના નિર્માણને સફળ કરવા તેણે જૂનાં પુરાણોના હાર્દમા બરાબર ઊતરવું જોઈએ, અને તે સાહિત્યનુ વાતાવરણ પોતાની સૃષ્ટિમા ખડુ કરવુ જોઈએ આ નાટકોમાં એમ બનતુ નથી એથી ઊલટુ શ્રી મુનશીને જે પાત્રોનો શોખ છે, જે બલ, ત્વરિત કાર્યપરતા, ત્વરિત નિર્ણયો, વેગીલુ માનસ વગેરે તેમની બીજી કૃતિઓમા આવે છે તે જ આમા આવે છે 'ગુજરાતના નાથ'મા કાક અમુક ચમત્કારથી કીર્તિદેવનુ કુલ જાણી આવે છે ત્યા એ વસ્તુ એટલી ખટકતી નથી કારણ કે એ જાણવાની ક્રિયા પરોક્ષ રહી છે અહીં તો આ બધા ચમત્કારો નાટકમા દૃશ્ય અભિપ્રેત છે, અને નાટકના પ્રાંગણમા પ્રાચીનતા તરફના પૂજ્યભાવનુ ભલે ખોટુ પણ વાતાવરણ ખસી જતા પાછળ રહેતા વાસ્તવિકતાના વાતાવરણમા આ દૃશ્યો વિસંવાદી લાગે છે કોઈ કોઈ જગાએ તો ચમત્કારને પાત્રો પણ માનતા હશે કે કેમ તેનો સંશય જાય છે કારણ કે ક્રતુનો શાપ તો લોકો સાચો પાડે છે! નાટકના પાત્રો પણ શાપ શી રીતે માનતા હશે, વસિષ્ઠ પોતે શી રીતે માનતો હશે એ સબધી વાચનાર સંશયમા પડે છે।

'તર્પણ'મા હૈહયો અને ભાર્ગવો વચ્ચે સસ્કૃતિનો ભેદ હતો, અને આર્યાવર્તને પુન સ્થાપવા ભાર્ગવોએ હૈહયોનો નાશ કર્યો એવુ પાત્રોની ઉક્તિઓમા કહેલુ છે પણ બન્ને વચ્ચે સસ્કૃતિનો કશોય ભેદ દેખાતો નથી,—માત્ર એક જગાએ હૈહય વીતહવ્યના વર્ણનમા તેના મુખ પર વિલાસિતાની રેખાનો ઉલ્લેખ છે તેને સસ્કૃતિભેદ ગણીએ તો જુદો સવાલ! બાકી બન્ને પક્ષો સરખા જગલી અને ક્રૂર ઘાતક જણાય છે 'ભગવાન કૌટિલ્ય'મા પણ શ્રી મુનશીએ આ જ રીતે સસ્કૃતિભેદ દર્શાવેલો છે અને ત્યા પણ સસ્કૃતિભેદ અછતો જ રહે છે બન્નેમા નાયક, 'તર્પણ'મા સગર અને 'કૌટિલ્ય'મા ચન્દ્રગુપ્ત, પોતાના કુલભાનથી જ પરાક્રમ કરવા પ્રેરાય છે

'તર્પણ'મા નાયક વલ્લભાના પ્રેમને છેહ દઈ વલ્લભાના પિતાનો અને તેના આખા કુળનો નાશ કરે છે, અને એવી રીતે નાયકનો પક્ષ વિજયવાન થાય છે 'પુત્ર સમોવડી'મા એથી ઊલટુ નાયિકા દેવયાની કચના પ્રેમને વફાદાર રહેતા તેના પક્ષનો પરાજય થાય છે કદાચ કર્તાને સ્ત્રી પુરુષમા આ સ્વભાવગત ભેદ છે એવુ વક્તવ્ય પણ હોય! આવા ગૌણ વક્તવ્યો આ નાટકમા ઘણા આવી મુખ્ય વક્તવ્યને ઝાખુ કરે છે દાખલા તરીકે આ નાટિકામાં એવુ પણ ધ્વનિત થાય છે કે માનવ આખરે માનવ છે, કોઈ પણ પરાક્રમ માટેના સતત પ્રયત્નને માટે તેનામા પૂરતુ સત્ત્વ નથી. બીજી તરફથી એમ પણ ધ્વનિત થાય છે કે પુરુષને અતિ સત્તાશોખી સ્ત્રી સ્વાભાવિક રીતે જ ગમતી નથી, તે સ્ત્રી પાસેથી સ્વાસ્થ્ય અને શાન્તિની આશા રાખે છે, અસ્વસ્થ કરી નાંખે એવી સત્તા માટેની ઉત્તેજનાની નહિ વળી એ પણ ધ્વનિત કરવાનો ઉદ્દેશ જણાય છે કે સલામતી ઇચ્છવી એ પામરતા છે આ બધા સત્યો પાત્રોની ઉક્તિઓમા સ્પષ્ટ દેખાય છે પણ પ્રશ્ન થાય છે કે જો વજ્રની સલામતી માગવી એ દાનવોને માટે હીનતા ભરેલુ હતુ, તો દેવો એ વજ્રની સલામતી છતા કેમ જીતતા હતા?—એ છતાં એમની સંસ્કૃતિ કેમ વિજયવાન થતી હતી? વળી

બૃહસ્પતિની મીઠી મધ જેવી વાણીથી દાનવો ઇંદ્રની ભક્તિ કરવાને લોભાતા હતા એમ કહે છે, પણ દેવોની ખરી શક્તિ વિના માત્ર કોઈની જીભથી આખો સમુદાય કે સંસ્કૃતિ સ્વત્વ ખોઈ બેસે એવી ત્યાં વાસ્તવિક પ્રતીતિ નથી થતી. ટૂંકમાં એ દેવદાનવના યુદ્ધમાં, પ્રાચીન મતની દાનવોની દુષ્ટતા કાઢી નાખ્યા પછી, તેમની વચ્ચેના યુદ્ધનું કારણ અને તેમાં છેવટે દેવોનો જય નવા નિરૂપણમાં સુશ્લિષ્ટ નથી થતો. સંજીવનમંત્રને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મૂકવાથી તેનો અલૌકિક ચમત્કાર જતો રહે છે અને છતાં તેની સજીવન કરવાની રીત તો જૂની જ ચમત્કારક જ રહે છે એ મોટી અસંગતિ છે. એ મંત્રથી જ જો સજીવન કરી શકાતું હોય તો શુક્ર એ મંત્ર દેવયાનીને પુત્ર સમોવડી માનવા છતાં કેમ ન આપે એ સમજાતું નથી. પ્રાચીન પુરાણીઓ સ્ત્રીને મોક્ષની અને એવી બીજી શક્તિઓની અનધિકારી માનતા. પણ આ નાટકમાં એવું કશું નથી—એ અનધિકારને આ નવા નિરૂપણમાં સ્થાન પણ નથી. એટલે નાટકનું મંડાણ જે મુખ્ય હકીકતો ઉપર રહેલું છે, દેવદાનવ યુદ્ધ, તેનું કારણ, દેવોની સરસાઈ, દેવયાનીનો કચ માટેનો પક્ષપાત, છતાં દેવયાનીની સત્તાભાવના, અને છેવટે સંજીવનમંત્ર દેવયાનીને ન આપતાં કચને શીખવવો, (જો એ મંત્રના ઉચ્ચારથી જ સજીવન કરી શકાતું હોય તો કોઈ દાનવને એ મંત્ર કેમ ન આપ્યો?) એ સર્વ મુખ્ય હકીકત નાટકના વાતાવરણમાં અવાસ્તવિક જણાય છે. અને નાટકકારનું અન્ય વિધાનકૌશલ પણ આ ત્રુટિઓને છાવરી શકતું નથી. નાટ્યકારે નાટકને સ્પષ્ટ આધુનિક દૃષ્ટિવાળું રાખવું હતું તો,—જેમ બર્નાર્ડ શૉએ 'સેંટ જોન'માંથી બધા ચમત્કારો કાઢી નાખ્યા છે અને બધા બનાવોનો તે સમયના સામાજિક બળોથી જ ખુલાસો કર્યો છે,—તેમ કરવું હતું, નહિતર લોકમાનસમાં રૂઢ થયેલી પૂજ્યબુદ્ધિને ઉત્તેજે, અને ચમત્કારો એ સૃષ્ટિમાં સંભવિત બને એવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવું હતું. બન્નેનું મિશ્રણ નાટકોને પ્રતિકૂળ છે.

અમારે નાટકના રહસ્ય અને વસ્તુ વચ્ચેની અસંગતતા ઉપર આટલું લખવું પડ્યું. પણ બીજી સર્વ રીતે નાટક શ્રીયુત મુનશીની લાક્ષણિક શૈલીનો સારો નમૂનો છે. ત્વરિત સંવાદો, અનપેક્ષિત બનાવોનું આશ્ચર્ય, પાત્રોની વિલક્ષણ કાર્યશક્તિ, તેમનો મનોવેગ, નાટકોનો કાર્યવેગ એ સર્વ નાટકને વાચતાં અને પ્રયોગમાં જોતાં વાચક અને પ્રેક્ષકને અંત સુધી કૌતુકાકૃષ્ટ રાખે એવા છે.

રાસકુંજઃ સંપાદિકા, સૌ. ચૂનીલાલ વાગ્ડીવાલા, કિં. રૂ. ૧.

રાસમાલિની સંપાદક પ્રકાશક, રામમોહનરાય જ. દેસાઈ, જનાર્દનશંકર મ. બૂચ (લલિત), કેશવ હ. શેઠ, રમણીકલાલ કી. મહેતા, જગુભાઈ મો. રાવળ, સવા રૂપિયો.

'રાસકુંજ' બીજી આવૃત્તિ છે અને 'રાસમાલિની' હજી પહેલી જ વાર બહાર પડે છે. બન્નેમાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલના રાસો આવી શક્યા નથી, બીજામાં સદ્‌ગત બોટાદકરનાં પણ નથી. બન્નેમાં લોકગીતો છે, બન્નેમાં ખરા ગરબા ન કહીએ પણ હાલ શિક્ષિત બહેનોએ ગરબા માફક જે ઇતર ગીતો ગાવા માંડ્યાં છે તેનો સમાવેશ છે. બન્નેમાં આધુનિક ગીતોની જ વધારે સંખ્યા છે.

'રાસકુંજ'ની પ્રસ્તાવના શ્રીયુત ઝવેરચંદ મેઘાણીએ લખી છે. 'રાસમાલિની'માં શ્રી રામમોહનરાયે લાંબો ઉપોદ્‌ઘાત લખેલો છે. બન્નેએ બીજા દેશોના પણ વર્તુલાકાર નૃત્યના પ્રકારોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તે સાથે ગુજરાતના નૃત્યપ્રકાર માટે આદર અને મમતા દર્શાવ્યાં છે.

શ્રી રામમોહનરાયે રાસ અને ગરબાની ચર્ચાને અંગે સ્ત્રીસમાજના અલંકારો, સ્ત્રીઓની બદલાતી જતી રસવૃત્તિ વગેરે સંબંધી પણ વિચારો કરેલા છે, તેમાં ચાલુ ફેશન સંબંધી જે ચર્ચા છે તેની સાથે હાલનો સ્ત્રીસમાજ કેટલે અંશે સંમત થશે તે પ્રશ્ન જેવું છે, કારણ કે છેલ્લાં થોડાં વરસોમાં સમાજની કેટલીક મૂલભૂત ગણાય તેવી માન્યતાઓ પણ ડગવા માંડી છે,—અને એ સર્વ અનિષ્ટ જ થયું છે એમ ન કહી શકાય. તે સિવાય ગરબા સંબંધી ચર્ચામાં પણ કેટલીક બાબતોમાં તેમણે વિધાનો કર્યાં છે તે ચિન્ત્ય છે. તેમાંનું એક એ છે કે શહેરોના ગરબા કરતાં ગામડાંના ગરબામાં "ગૂંથનની કલા અને ઉગ્રરાગ ન્યૂન !" અમારે અહીં આ વિદ્વાન વિવેચકનું ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ કે ગામડાંની ગૂંથનકલાના સર્વ રૂપો હજી સમાજના ઊંચા ગણાતા વર્ગોને પરિચિત થયા નથી, અને શહેરોએ ગરબામાં દાખલ કરેલા સર્વ નવા પ્રયોગો કલાની પ્રગતિના નથી. કેટલાક તો કલાની ગેરસમજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે.* બીજી એક જગાએ તેઓ હાલ સાવધાનતા રાખવાની કહે છે તે "રાગની યોગ્યતા અથવા ગાવાની કલાના કરતાં નાટ્યઅભિનય તરફ લક્ષ્ય અધિક અપાય છે તેની સામે." નાટ્યના અભિનયોના સાધનોમાં તેઓ લોટા, મંજિરા, દાંડિયા, ગોફ વગેરે ગણાવે છે. હવે દાંડિયા અને લોટા (અમને અહીં ગાગર ઇષ્ટ છે, પહેલાં એ જ વપરાતી અને એ જ સુંદર છે) તો જૂના છે. મંજિરા નવા છે. પણ તે બહુ આડાં આવતાં હોય એમ જણાતું નથી. ખરી રીતે માત્ર ગોફ જ એવો છે જ્યાં ગૂંથણની ચાતુરી તરફ ધ્યાન આપવા જતાં ગરબાનું સ્વાતંત્ર્ય ઓછું થાય, અને ગરબાનૃત્યમાં મુખ્ય એ જ છે કે કશી એવી બાબત ન જોઈએ જેથી તેનું સ્વાતંત્ર્ય અને ઉલ્લાસ ઓછા થાય. પણ અહીં મૂળ પ્રશ્ન તો એ છે કે ગરબો એ દશ્ય કરતાં શ્રાવ્ય વિશેષ છે? અમે તો ગરબાને બન્નેના મિશ્રણનું મૂર્ત સ્વરૂપ માનીએ છીએ, છતાં બેમાંથી એકને પ્રધાનપદ આપવું હોય તો નૃત્યને આપવું જોઈએ કારણ કે 'ગરબો રમવો' કહેવાય છે. ઘણીવાર ગોળ ફરતાં, હીંચ લેતાં, સંગીત તદ્દન ખસી જઈ માત્ર વર્તુલાકાર નૃત્યને જ પ્રાધાન્ય આપી પણ દે છે. સાવધાનતા રાખવાની હોય તો ગીત સામે રાખવાની છે કારણ કે ગીતના પ્રાધાન્યથી ગરબીમાં મન્દતા આવી તે નીરસ બને છે. અને ગરબો જો ખુલ્લા આંગણામાં કે શેરીના ચોકમાં ગાવાનો છે તે યાદ રાખીએ તો ગીતની કેટલીક ઝીણવટ તેમાં અસ્થાને છે તે તરત સમજાય. હમણાંહમણાં સંગીત કંઈક પણ પ્રધાન થઈ શક્યું છે તેનું કારણ શિક્ષિત બહેનોએ ગરબાને ખુલ્લા આંગણાથી ઉપાડી ઘરના ઓરડામાં આણેલ છે તે છે. ઓરડામાં જ સંગીતની કેટલીક બારીકાઈ વિકસાવી શકાય, બહાર ખુલ્લામાં નહિ !

શ્રીયુત મેઘાણીને સોરઠના ગરબાનો પુષ્કળ પ્રત્યક્ષ પરિચય છે અને તેથી તેમણે ગરબા લેવાની અને ગાવાની અને રમવાની અનુકૂળતાની કસોટીને પ્રધાન રાખીને આખી ચર્ચા કરી છે. શ્રીમતી બગસીવાળા કહે છે તેમ "સંગીતકલાના ઉસ્તાદી વિહારો અને શાસ્ત્રીય મરાણો એમાં અસ્થાને છે." રાસગરબામાં શાસ્ત્રોક્ત રાગતાલ હોઈ શકે એ તેમનું કહેવું ખરું છે, પણ તે સાથે અમે એ તરફ ધ્યાન ખેંચવા માગીએ છીએ કે ગરબી ગરબો જે સ્વરૂપમાં મળી આવતો હોય છે તે સ્વરૂપમાં એને કોઈ રાગનું નામ આપી શકાતું ન હોય તો શાસ્ત્રીય રાગની વ્યાખ્યામાં તેને બેસાડવા ખાતર તેમાં ફેરફાર ન કરવા જોઈએ એમ

* જુઓ આ જ અંકનું વિચારચક્રમાંનું "ગરબામાં હીંચ"

કરવા જતાં ગરબાનાં અમલ હલક, માધુર્ય, ઉલ્લાસ ઘણીવાર મરી જતાં અમે જોયેલાં છે. અને તેમ છતા એ ખરું છે કે ગરબાના અમલ સ્વરૂપને અનુકૂળ જ રહીને તેને વધારે વૈવિધ્યવાળુ અલકૃત અને સમૃદ્ધ કરી વિકસાવી શકાય

ગરબાસંસ્થા ક્યાથી આવી હશે, કેમ વિકસી હશે વગેરે સબધી અનેક તર્કો થાય છે, અમને લાગે છે કે આ વિષયમા આપણે હવે એટલે સુધી આવેલા છીએ કે પશ્ચિમથી ગુજરાત આવવાના પ્રાચીન માર્ગોના બધા પ્રદેશોના લોકગીતો, રીતરિવાજો વગેરેનો અભ્યાસ કરી સશોધન કરવુ જોઈએ ગરબાની સસ્થા ભલે એ બધા પ્રદેશોમા ન હોય તોપણ આ ગીતસાહિત્ય વિશે તેમાથી ઘણી ઉપયોગી માહિતી મળશે એવી પ્રબલ સભાવના અમને રહે છે

છત્રપતિ શિવાજી ચરિત્ર —લેખક, વામન સીતારામ મુકાદમ, ગોધરા, પચમહાલ, કિંમત રૂ ૫-૮-૦

આ પુસ્તકને લગભગ શિવાજી સર્વસગ્રહ કહી શકાય કર્તાએ બને તેટલા બધા સાધનોનો ઉપયોગ કરી આ ચરિત્ર લખેલુ છે લેખકની શિવાજી માટેની ભાવના, હિંદુઓ પણ મહાન રાજ્યના પાયા નાખી શકે એવા થયા છે એ ભક્તિ-ઉલ્લાસ પાનેપાને દેખાય છે પુસ્તક એવી સાદી ભાષામા લખાયુ છે કે સામાન્ય અભ્યાસવાળા માણસો અને કિશોર બાળકો પણ ઉત્સાહથી એક વાર્તા પેઠે વાચી શકે પ્રસ્તાવનામા શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ કહ્યું છે તેમ અત્યારના નિરાશા અને નિરુત્સાહના સમયમા શિવાજીનું ચરિત્ર પ્રેરણા કરે એવુ છે દરેક કિશોરના હાથમા આ પુસ્તક મુકાવુ જોઈએ ૭૦૦ થી વધારે પાનાનુ મોટા કદનુ આ પુસ્તક સાડાપાચ જ રૂપિયામા મળે છે અને વાચનરસિક વર્ગ તેને ખરીદ કરશે એમ આશા રાખીએ છીએ

ઝાકળનાં મોતી —લેખક, રતીલાલ છાયા, પ્રકાશક, શ્રી યશપ્રકાશન મદિર, પોરબદર

આ નાની ચોપડીમા થોડા કાવ્યોનો સગ્રહ છે કાવ્યોમાં કલ્પનાના ઝબકારા છે પણ હજી સ્થિરપ્રકાશ નથી તેમજ કર્તાએ હજી પોતાને માટે કોઈ શૈલી ઘડી નથી હજી પ્રયત્નની દશા છે છન્દોના નવા પ્રયોગો કરવા પહેલા ચાલુ છન્દો ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવા અમે કર્તાને ભલામણ કરીએ છીએ

> ચીરી અનન્ત નભના પટને સખિરિ,
> ધીરી જશે અધિરી કોમલ વીજળીઓ;
> ને વીજના ક્ષણિક નૃત્ય નિહાળતી તે,
> ઝુરી રડી અટૂલી એકલી મેઘમાલા.

કલ્પના તરંગ સુન્દર છે, પણ 'સખિરિ'મા 'ખિરિ' જોડણીમા ખોટા છે અને છન્દને પણ પ્રતિકૂલ છે આ છન્દનો પ્રયોગ નિર્દોષ છે પણ

> પડયો એનો પ્રિયતમ પતિ કેદના પીંજરામા,
> રહ્યા અગો ઢીલા જ્વર પ્રખરને વેદનામા,
> ન સાથી એકે ત્યા મૃદુલ કર ના કો' લલાટે,
> રડી ઢબે એને નિરખતી અરે ઝૂઝતા દીપ સ્હામે,

આ કોઈ પિંગલનો છન્દ નથી અને આ નવી કૃતિમા સંવાદ પણ નથી

રસતરંગ —લેખક, વિષ્ણુપ્રસાદ અમરરાય દેસાઈ બી એ એલએલ બી, મૂલ્ય ૦-૬-૦

કેટલાક કાવ્યો સારા છે.

રસચન્દ્રની અથવા સુધા એક ખીલતી કળી —લેખક, શાન્તિલાલ ઓઝા બી એ (ઑનર્સ), કિંમત ૦-૪-૦

એક કલ્પિત જુવાન દંપતીના પ્રસંગોનું ગદ્યપદ્યાત્મક નાનું પુસ્તક

ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટિયા —લેખક, શાન્તિલાલ ગુલાબદાસ તોલાટ, પ્રકાશક, દીવેટિયા ઍન્ડ સન્સ, બુકસેલર્સ ઍન્ડ પબ્લીશર્સ, પાનકોર નાકા, અમદાવાદ, મૂલ્ય રૂ ૨-૦-૦.

આ પુસ્તકમાં લેખકે સદ્ગત ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટિયાના જીવન, સમય અને સાહિત્ય વિશે લખેલુ છે. સદ્ગત, બન્ધુસમાજના સભ્ય અને 'સુન્દરીસુબોધ' વગેરે સામયિકોના ઉત્સાહી લેખક હતા અને પોતાના સમયની અનેક પ્રવૃત્તિઓ—ખાસ કરીને સમાજસુધારાની અને તેમા પણ સ્ત્રીની સ્થિતિ સુધારવાની પ્રવૃત્તિમા ઘણો રસમય ભાગ લેતા અને પોતાના સમયના અનેક અગ્રણી વિચારકો, લેખકો, સમાજસેવકો વગેરેના મિત્ર અને પરિચિત હતા, તે તરીકે આ પુસ્તક તેમના સમયના સમાજનુ સારું પ્રતિબિમ્બ ધારે છે સદ્ગતને અંગે બન્ધુસમાજ અને તેના બીજા સભ્યોની સાહિત્યસેવા વિશે જાણવાનુ મળે છે તે પણ ઉપયોગી છે

સદ્ગતના બધા પુસ્તકોનું પ્રકાશન કરવાને તેમના પુત્ર શ્રી પ્રદ્યોતકુમારે આ પુસ્તક-પ્રકાશનસંસ્થા કાઢી સા જ તેમનુ જુવાન ઉંમરે મૃત્યુ થયુ તે અતિશોચનીય છે

ગુજરાત સાહિત્યસભા: અમદાવાદ, ૧૯૩૩-૩૪. આ સાહિત્યસભા પોતાનુ કામ ધીમેધીમે સુંદર પુસ્તકાકારે પ્રકાશિત કરે છે તે અભિનન્દનીય છે આ વરસના હેવાલમા ૧૯૩૩ના ગ્રંથોની સમીક્ષા શ્રી વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટે કરેલી છે તે છે તે ઉપરાંત સભાના સમાન્ય સભ્ય મુનિશ્રી જિનવિજયજીનુ પ્રાચીન ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની સાધનસામગ્રીનુ તથા પ્રો બલવંતરાય ક ઠાકોરનુ ઍક નવા છન્દનુ બંધારણનુ વ્યાખ્યાન પણ પ્રગટ કરેલુ છે ત્રીજા વિભાગમા નર્મદ શતાબ્દિનો હેવાલ અને તેને અંગે થયેલા વ્યાખ્યાનો પણ આપેલા છે અમે આ સભાને પ્રગતિ અને સફળતા ઇચ્છીએ છીએ

પાથકનાં પુષ્પો —લેખક, અંબાલાલ પુરાણી, પ્રકાશક, શંભુલાલ જગશી શાહ, ગૂર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ, ૧-૦-૦

શ્રી અંબાલાલના ૧૩ ગદ્યલેખોનો આ સંગ્રહ છે. આ લેખો સામાન્ય રીતે નિબંધના રૂપના છે પણ તેમના કેટલાક કવિત્વમય કલ્પનાના વિહારના છે, જેમકે ગગન-વિહાર, પૃથ્વીનુ કેન્દ્ર, ફૂલ સત્યયુગની ભ્રમણામા તો લગભગ નાની વાર્તા આવી જાય છે બાકીના ઘણાખરા ચિંતનાત્મક અને તત્ત્વમીમાંસાના લેખો ગણાય તેમા શ્રી પુરાણીની શ્રી અરવિન્દની સાધનાપદ્ધતિ ઉપરની શ્રદ્ધા અધિષ્ઠાનભૂત છે આ નિબંધોમા વ્યવહારથી અદ્ધર કોઈ તત્ત્વમીમાંસા નથી પ્રેમ, તપ અને તપસાધના વગેરે નિબંધો શક્ય હોય ત્યાં વ્યવહારને સ્પર્શે છે અને વ્યવહારને અમુક ધ્યેયાનુકૂલ બનાવે છે ઉત્ક્રાન્તિ જેવા વિષયમાં ઉત્ક્રાન્તિવાદ લઈ તે ઉપરથી આપણા આર્યદર્શનોને અનુકૂલ મીમાંસા કરી છે અને 'સાધક મિત્રને' જેવો નિબંધ શ્રી અરવિન્દની સાધનાપદ્ધતિને લગતો હોવા છતા આ વિષયના સર્વે જિજ્ઞાસુને જોવા લાયક છે

શ્રી અંબાલાલ પુરાણી આપણા એક સારા ગદ્યલેખક છે અને કલ્પના અને તત્ત્વચર્ચા બન્નેને લાયક ગદ્ય આ પુસ્તકમા મળી રહેશે

આપણા અલ્પ ગદ્યસાહિત્યમા આ અગત્યનો ઉમેરો છે.

આબુ, ભાગ પહેલો—લેખક અને સંપાદક, શાન્તમૂર્તિ મુનિરાજ શ્રીમાન જયન્તવિજય મહારાજ, મૂલ્ય ૨॥ રૂપિયા

આ પુસ્તકની આ બીજી આવૃત્તિ છે અને તેમાં ફોટાઓ તેમજ બીજા સુધારાવધારા પુષ્કળ કરેલા છે પુસ્તક એટલું મોટું થઈ ગયું છે કે પુસ્તકના સ્થલો, વ્યક્તિઓ વગેરે ઉપરની ૨૦૦ ઉપરાંતની ઐતિહાસિક નોંધો પ્રસિદ્ધ કરવા માટે આ પુસ્તકનો બીજો ભાગ બહાર પાડવો પડશે

આપણા ધાર્મિક સંપ્રદાયોના સાધુ, સંન્યાસી વગેરેનો મોટો વર્ગ જો સાહિત્યસેવા કે જનસેવાના કામમાં રોકાય તો જે રાષ્ટ્રપિંડ તેઓ ખાય છે તેનો સદુપયોગ થાય પણ તેમ થવાનો સંભવ અત્યારે તો અત્યંત અલ્પ જણાય છે એક તો નવા જમાનામાં પહેલાની પેઠે સમાજના ઉત્તમ પુરુષોને હવે સંન્યાસ એ આદર્શ લાગતો નથી વળી આ સંન્યાસજીવન એટલું બધું સંકુચિત છે અને એટલું બધું નિયમબદ્ધ છે કે તેમાં પેઠેલાને વિશાલ જીવનનો સંપર્ક રહેતો નથી તેને નવીન સાધનો પણ મળતા નથી આવી સ્થિતિમાં, અનન્ય સંગવડ, સમય, અવકાશ છતાં આ વર્ગમાંથી નવા જમાનાને ઉપયોગી કશાની આશા રાખી શકાતી નથી

એવી પરિસ્થિતિમાં પણ, કેટલાક જૈન સાધુ, આચાર્યો વગેરે તરફથી જે કંઈ થાય છે તે આદરયોગ્ય છે આબુ મુખ્યત્વે જૈન તીર્થધામ છે લેખક જૈન છે છતાં સર્વ વર્ગને જાણવા જોગ હકીકત આમાં આપેલી છે ચિત્રોથી પુસ્તક આકર્ષક અને માહિતીપૂર્ણ બન્યું છે પુસ્તક ઉપયોગી છે

ગુજરાતી સાક્ષર સંમેલન: ૧૯૩૪ અહેવાલ તથા વ્યાખ્યાનો—લખનાર આચાર્ય આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, એમ એ, એલએલ બી. પ્રમુખ, તથા શ્રી મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર, એમ એ, એલએલ બી મંત્રી પ્રકાશક પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર વડોદરા, કિંમત ૦–૧૨–૬

વડોદરા રાજ્યે ૧૯૩૪ થી શ્રીમંત મહારાજા સાહેબની વર્ષગાંઠના અઠવાડિયામાં દર વર્ષે નામાંકિત ગુજરાતી તથા મરાઠી સાક્ષરોનું સંમેલન ભરવાનો ઠરાવ કરેલો છે તે મુજબ આ વરસ પ્રથમ ગુજરાતી સાક્ષરોનું સંમેલન ભરવામાં આવ્યું છે ગુજરાતી સાક્ષરો પૈકી આ વખતે (૧) આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવ, (૨) પ્રો બળવંતરાય ઠાકોર, (૩) દી. બા કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, (૪) શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, અને (૫) શ્રી રમણલાલ દેસાઈ ને આમંત્રણ હતું તેમાંથી શ્રી મુનશી નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે પોતાનું ભાષણ આપી શક્યા ન હતા. તેમના ભાષણના વિષયો અનુક્રમે (૧) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, (૨) આદિપર્વ સંશોધન, (૩) સર્વ ભાષાઓ વચ્ચે વધારે નિકટ સંબંધની સ્થાપના, (૪) ભાષાના ધોરણે હિંદી વિદ્યાપીઠોની સ્થાપના અને (૫) ગુજરાતી વર્તમાન સાહિત્ય—તેના વલણો, હતા તે ઉપરાંત નીચેના વિષયો ચર્ચા માટે પસંદ કરેલા હતા (૧) સર્વ ભાષાઓ વચ્ચે વધારે નિકટ સંબંધની સ્થાપના (૨) પ્રાન્તિક ભેદ છતાં હિંદુસ્તાનની સાંસ્કારિક એકતા, (૩) ભાષાવાર હિંદુસ્તાનની યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના, (૪) સમાજ અને સાહિત્યનો પરસ્પર સંબંધ, (૫) વર્તમાન દેશી ભાષાના ગ્રંથોમાં શિષ્ટતાનું ધોરણ (૬) સાહિત્ય વિવેચનના તત્ત્વો, (૭) સાહિત્યમાં શ્રીપુરુષના સંબંધનો વિચાર છેલ્લા ઉપર ચર્ચા થઈ નહોતી, અને બાકી સૌ ઉપર રસમય ચર્ચા થઈ હતી

શ્રીમંત મહારાજા સાહેબની આ બધી યોજનાને અમે આવકાર આપીએ છીએ. આ અહેવાલમાં નિબંધો આખા આવે અને અહેવાલ એક પુસ્તકરૂપે દર વખતે છપાય એવી અમારી સૂચના છે.

રા.

રોજનિશી

૧૨-૧૧-૩૪. ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું મકાન શ્રી નરહરિ પરીખને પાછું સોંપાયું, કુંભકોણમાં એક સવર્ણે હરિજન બાળા સાથે કરેલાં લગ્ન, ભરૂચ મ્યુ૦ ના પ્રમુખ તરીકે મહાસભાવાદી શ્રી. દિનકરરાયની ચૂંટણી.

૧૩-૧૧-૩૪. અલ્લાહાબાદમાં યુનિવર્સિટીના પદવીદાનસમારંભ વખતે ડૉ રાધાકૃષ્ણનું આપેલું ભાષણ, જાપાનના હિંદીઓએ હરિજન કાર્ય માટે ભેગા કરેલા રૂ ૪૦ હજાર.

૧૪-૧૧-૩૪ બહિષ્કારના સંબંધમાં મુંબઈ તેમજ અમદાવાદ મ્યુ ને લગતા આમની સભામાં સવાલજવાબ

૧૫-૧૧-૩૪ બેલ્જિયમમાં સરકારે રાજીનામું આપ્યાથી મિ નીસ્વરે રચેલું નવું પ્રધાનમંડળ, ઢાકામાં બારથી ત્રીસ વર્ષની વયના સખસોને સૂર્યાસ્તથી સૂર્યોદય સુધી ઘરમાં રહેવાનો મેજિસ્ટ્રેટનો હુકમ

૧૬-૧૧-૩૪ કપૂરથલામાં પ્રજાએ નીમેલી શુદ્ધસમિતિ, સિંધમાં હાથવણાટના ઉદ્યોગ માટે સરકારની પંચવર્ષીય યોજના

૧૭-૧૧-૩૪ જબલપુર મ્યુ૦ના પ્રમુખ શ્રી મિશ્રને સરકારે બરતરફ કર્યા, તેમને સ્થાને આસિ કમિશ્નરની નિમણૂંક

૧૮-૧૧-૩૪. શ્રી રાજગોપાલને તેમના બીમાર પિતાને મળવાની મળેલી રજા, સુરત જિલ્લાના અબ્રામા ગામમાં મળેલું ટોટલ સંમેલન, પુરાતત્ત્વ સંશોધન માટે ગાયકવાડ સરકારે ડૉ. હીરાનંદ શાસ્ત્રીની કરેલી નિમણૂંક.

૧૯-૧૧-૩૪ જગતમાંથી યુદ્ધનો અંત આણવાની સભાના જાણીતા મૂત્સુદ્દિગણની રોગ વિષે ખબર

૨૦-૧૧-૩૪. શ્રીમતી મીરાબહેનનું હિંદમાં આગમન, બેલ્જિયમના વડાપ્રધાન તરીકે મિ થ્યુનિસની નિમણૂંક.

૨૧-૧૧-૩૪ શ્રી. રામનારાયણ પાઠકના પ્રમુખપણા હેઠળ અમદાવાદમાં શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર જયંતી, સંયુક્ત સમિતિનો રિપોર્ટ અને હિંદમાં બહાર પડેલો અહેવાલ.

૨૨-૧૧-૩૪ લશ્કરી તાલીમ માટે કોલ્હાપુરના મહારાજાએ બનારસની હિંદુ યુનિવર્સિટીને આપેલું એક લાખનું દાન, ડૉ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનો અભિપ્રાય 'ગામડાંના ઉદ્ધાર વિના સાચું સ્વરાજ નથી,' આમની સભામાં બ્રિટન-જાપાન મસલત વિષે સર સાયમનનું નિવેદન, સંયુક્ત સમિતિ પાછળ સાડાચાર લાખ રૂપિયા ખરચાયાની બહાર આવેલી હકીકત

૨૩-૧૧-૩૪ રશિયાના વારસોને વંદન કરવા માટે કલકત્તામાં બે જણને સજા

૨૪-૧૧-૩૪ મુંબઈમાં ચતુરંગી ક્રિકેટ મૅચનો આરંભ પારસી અને મુસલમાનો વચ્ચે પહેલી મૅચ, લીંબડી રાજ્યમાં 'જન્મભૂમિ' પત્રને મનાઈ

૨૫-૧૧-૩૪ બંગાળના એક આગેવાન શ્રી સરામલનું અનશન

૨૬-૧૧-૩૪ લંડનના ઈસ્ટ ઇંડિયા એસોસિયેશનમાં સંયુક્ત સમિતિના અહેવાલ પરત્વે ચર્ચા, આમની સભામાં ખાન અબ્દુલગફારખાનને છોડી મૂકવાની કર્નલ વેજવૂડની અરજ, હિંદી વજીરની ના, 'ગરીબોને મીઠું લેવા દેવાની છૂટ આપતી ગાંધી-અર્વિન સમાધાનીની કલમ હજી ચાલુ છે' એવું સિદ્ધ કરતો, ગાંધીજીએ બહાર પાડેલો સરકાર સાથેનો પત્રવહેવાર.

૨૭-૧૧-૩૪: જર્મનીમાં જનરલ ગોરિંગે ધર્મસંઘ ઉપર મૂકેલો પ્રતિબંધ.

૨૮-૧૧-૩૪: પંડિત જવાહરલાલે શ્રીમતી કમલા નેહરુની ભોવાલી ખાતે લીધેલી મુલાકાત, અજમેર ખાતે સ્ત્રી પહેલવાન અને પુરુષ પહેલવાન વચ્ચે કુસ્તી, 'હિંદને સમાજવાદ ઉપયોગી છે કે કેમ?' તે ઉપર અમદાવાદમાં શ્રી રસિકલાલ પરીખના પ્રમુખપણા હેઠળ ચર્ચા, રત્નાગિરિના આગેવાન મહાસભાવાદી શ્રી અપ્પાસાહેબ પટવર્ધનના દંડ પેટે તેમના ભાઈઓ પાસેથી વસૂલ લેવાયેલી રકમ પાછી આપવાનો હુકમ

૨૯-૧૧-૩૪: મુંબઈના કામદાર નેતા શ્રી. જોગીને ચોવીસ કલાકમાં મુંબઈ છોડી જવાનો હુકમ, અમદાવાદ મ્યુ એ અશક્ત ગરીબો માટે ગૃહો બાંધવાનો કરેલો ઠરાવ

૩૦-૧૧-૩૪ લાહોરમાં મ્યુ ચૂંટણીમાં મુક્કાબાજી, લાઠીચાર્જ અને પાંચ માણસોની ધરપકડ.

૧-૧૨-૩૪ ખાન અબ્દુલ ગફારખાનને લખનૌ મ્યુ તથા મહાસભાસમિતિ તરફથી માનપત્ર, ઉદેપુર રાજ્યમાં કેસરિયાજીના મંદિર બાબતમાં ધ્વજ ચડાવવા સંબંધમાં શ્વેતાંબરો અને દિગંબરો વચ્ચેની તકરારનો નિવેડો આણવા દરબારે નિમેલું પંચ, અલીગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટીમાં સહશિક્ષણને મંજૂરી, લીનલિથગો હિંદ આવવા માટે ઇંગ્લંડથી ઊપડ્યા, નવાબશાહીમાં ભગતસિંહ, રાજગુરુ અને સુખદેવની છબી રાખવા બદલ એક જણને છ માસની જેલ, પંજાબ પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ ડૉ. સત્યપાલની લાહોર ખાતે ૧૨૪ અ મુજબ ધરપકડ, ૭૦૦૦ના જામીન ઉપર તેમનો છુટકારો, દિલ્હીમાં હિંદુ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓની હડતાલ, લેનિનગ્રેડ ખાતે સામ્યવાદી પ્રધાન મિરોનોવિચ કીરોવનું ખૂન, મેલ્બોર્ન ખાતે રેલ અને વાવાઝોડું, ૧૫૦૦૦ ઘરબાર વિનાના, અઢી લાખ પાઉંડનું નુકસાન, સિડની અને લંડન વચ્ચે, વિમાનમાં ઝડપથી ઊડવામાં, 'ફ્લાઈંગ સ્કોટ્સમેને' કલાકના સો માઈલનો સ્થાપેલો રેકોર્ડ, જર્મનીમાં નવો સામ્યવાદી પક્ષ સ્થાપવા માટે ૧૮ શખ્સોને કેદ.

૨-૧૨-૩૪ : શ્રી જીવનરામ દવે અને મીરજકરનો, બીજાપુર જેલમાંથી મુક્ત થતાં છુટકારો થયાના સમાચાર

૮-૧૨-૩૪ : સરહદના ગાધી ખાન અબ્દુર ગફારખાનની વર્ધા ખાતે મુબઇના વોરટે ધરપકડ, શ્રી. અબ્બાસ તૈયબજીને હસ્તે નારદીપુરમા ગ્રામસેવા મદિરની સ્થાપના, અમદાવાદમા અખિલ રમતગમતની હરીફાઈ, ૧૫૦ કન્યાઓએ તેમા લીધેલો ભાગ

૯-૧૨-૩૪ . શ્રી. શુભાષચદ્ર બોઝને હિદ છોડી જવાનો સરકારે હુકમ કર્યાની ખબર, પિતાની શ્રાદ્ધક્રિયા સુધી રોકાવા દેવાની તેમણે માગેલી પરવાનગી

૧૦-૧૨-૩૪, ગોંડળના વહીવટ સામે 'ગોંડળ પ્રજા સમિતિ'એ બહાર પાડેલુ પુસ્તક, સયુક્ત સમિતિના અહેવાલ ઉપર સર સેમ્યુઅલ હોરે આમની સભામા શરૂ કરેલી ચર્ચા, તેમનુ લાબુ ભાષણ, નોબેલનુ ૧૯૩૩ માટેનુ શાતિનુ ઈનામ નોર્મન એન્જલેને અને ૧૯૩૪નુ ઈનામ આર્થર હેડરસનને અપાયાની ખબર

૧૧-૧૨-૩૪ સરહદ પ્રવેશ વિષે ગાધીજી અને વોઈસરોય વચ્ચે ચાલેલો પત્રવ્યવહાર જાહેરમા મૂકાયો, અમદાવાદમા સગીર બ્રાહ્મણ બાળાના એક વૃદ્ધ સાથેના યોજાયેલા લગ્ન સામે કોર્ટ પાસેથી મેળવાયેલો મનાઈ હુકમ, અમેરિકાને બ્રિટન દેવનો હપ્તો નહિ ભરે એવી મિ. ચેમ્બરલેનની જાહેરાત

૧૨-૧૨-૩૪ હિદી વેપારી મડળની કમિટિએ સયુક્ત સમિતિના અહેવાલને ફગાવી દેવાનો કરેલો ઠરાવ

૧૩-૧૨-૩૪. ઉમરાવોની સભામા સયુક્ત સમિતિના અહેવાલ ઉપર ચર્ચા, રિઝર્વ બેંકની સેન્ટ્રલ બોર્ડ તથા તેના ડિરેક્ટરોની નિમણૂકો જણાવતી હિદી સરકારની યાદી, ખાન અબ્દુર ગફારખાન સામેનો મુબઈમા શરૂ થયેલો કેસ, ખાન સાહેબે આપેલુ નિવેદન.

૧૪-૧૨-૩૪ અમદાવાદ ગુજરાત કોલેજ કોમેમોરેશન મેળાવડામા વિદ્યાર્થીઓનુ પિકેટિંગ

અનુક્રમણિકા

પુ૦ ૧૯ — માગસર ૧૯૯૫ — અંક ૨

લવાજમ — હિંદમાં રૂ. ૫ — પરદેશમાં રૂ ૬॥ — છૂટક અંક રૂ. ૦॥

પ્રકાશક [illegible] પ્રસ્થાન કાર્યાલય [illegible] અમદાવાદ
મુદ્રક [illegible] પાઠક આદિત્ય મુદ્રણાલય [illegible] અમદાવાદ તા. ૧૮-૧૨-૧૯૩૮

પ્રસ્થાન

। दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।

પુસ્તક ૧૯ પોષ · ૧૯૮૧ અંક ૩

કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાન

એક દૃષ્ટિબિંદુ

ઉમાશંકર જોષી

જીવનમાં કવિતાને પણ સ્થાન છે અને તત્ત્વજ્ઞાનને પણ છે જમાનાઓથી માનવજીવનને કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાન સમૃદ્ધ કરતા આવ્યા છે કોઈ વખત કવિતામા તત્ત્વજ્ઞાન તો કોઈ વખત તત્ત્વજ્ઞાનમા કવિતા એમ એકીસાથે પણ એનો અનુભવ મનુષ્યને થતો આવ્યો છે

માનવજીવનના બાલ્યકાળમા, કુદરતના વિવિધ પ્રચંડ રૂપોથી હેબતાઈને, ડરીને આદિમાનવીએ ઘણીયે વાર ચીસો પાડી હશે, અને એ જ કુદરતના સૌમ્ય દર્શનથી રાચીને આનંદની કિકિયારીઓ પણ કરી હશે પહેલવહેલી જ્યારે મનુષ્યને ભાષા લાધી ત્યારે આ ડરની અને આનંદની અને એવી બીજી પ્રાથમિક લાગણીઓ ભાષાદ્વારા બહાર આવી. કવિતાનો એ પ્રથમ જન્મ. પળ ચૂક્યા વગર રોજરોજ નિશ્ચિત આંતરે ઊગતો સૂરજ, ચંડધ્વનિ ધોધવા, અગાધ આકાશ, ક્ષિતિજવ્યાપ્ત મહાસાગર, ઘેઘૂર વૃક્ષઘટા,—એ બધુ માણસના હૃદયમાં અનેક પ્રકારના સંવેદનો જગાડતુ અને પ્રકૃતિના એ વિવિધ રૂપોને લગતા સંવેદનો તો ગૌણ બની રહે એવા બીજાં પુરુષને સ્ત્રી માટે ને સ્ત્રીને પુરુષ માટે, પુરુષ અને સ્ત્રીને પોતાના બાળક માટે, એક મનુષ્યને લોહીસંબંધના બીજા મનુષ્ય માટે અને સામાન્ય રીતે કહીએ તો એક મનુષ્યને બીજા મનુષ્ય માટેના સંવેદનો દરેક હૃદયમા પૂરવેગથી ધબકતા હતા આ સંવેદનો જેણે પૂરેપૂરી તીવ્રતાથી અનુભવ્યા અને સાથેસાથે એ તીવ્ર અનુભવને ભાંગીતૂટી રીતે પણ વ્યક્ત કરવા જેટલા જેની પાસે શબ્દો હતા તેણે પ્રથમ કવિતા ગાઈ એ કવિતા તે અમુક પ્રકૃતિતત્ત્વોના ડરની, અમુક પ્રકૃતિતત્ત્વોની સૌમ્યતાની અને આ ડર અને સૌમ્યતાને જીવનમા ભેટવા પડે તો ભલે એવો અંતરમા આત્મવિશ્વાસ પૂરતા નિર્ભર પ્રણયની

માણસના મોંઢામા ભાષા નહિ હોય ત્યારે પણ, મૂંગામૂંગા પણ, એણે મૂંઝાયા તો કર્યું જ હશે કે આ સૂરજ અમુક ચોક્કસ આંતરે ઊગમણી દિશામાંથી બહાર આવે છે ને

અમુક વખત પસાર થાય છે એટલે પાછો અલોપ થઈ જાય છે! આ ધોધવાઓ દડે છે તેનું તો કારણ જાણે સમજાયું. પીવા માટે પાણી જોઈએ ને? પણ આ આવડું મોટું આકાશ તે શા માટે હશે? કદાચ આ પાણી વરસી જાય છે તે વાદળાંને રહેવા માટે તો નહિ હોય? પણ આ આવડો મોટો દરિયો શા માટે? અને આ 'શા માટે'ના પ્રશ્ન ઉપરાન્ત બીજી મૂંઝવણ એ કે 'આ બધું કર્યું કોણે?'

ધીમેધીમે આ બધી મૂંઝવણો પણ માણસના મગજ પર જામતી ગઈ ને કાળે કરીને માણસની ભાષામાં તત્ત્વજ્ઞાન ઊતર્યું આમાં સ્વાભાવિક ક્રમ જોવા જઈએ તો કહી શકાય છે કે ભાષામાં પ્રથમ કવિતા અને પછી તત્ત્વજ્ઞાન આવ્યું હશે. કેમકે કોઈ પણ ભાષા સામાન્ય આનંદઉલ્લાસને વ્યક્ત કરવામાં બહુ મુશ્કેલી અનુભવતી નથી, પણ તત્ત્વજ્ઞાનને ઝીલવા પહેલાં ભાષાનો પોતાનો વિકાસ આવશ્યક છે

મનુષ્યજાતિના વિકાસ સાથે કવિતારૂપમાં અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ પુષ્કળ પ્રગતિ થઈ જુદીજુદી પ્રજાઓએ પોતાની વીરગાથાઓ ગાઈને મહાકાવ્યો પ્રકટાવ્યાં હિંદ અને ગ્રીસ જેવા દેશોમાં જીવનના વિકટ પ્રશ્નો ચર્ચતું તત્ત્વજ્ઞાન ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચ્યું આમ સમગ્ર ઐતિહાસિક કાળમાં કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાન મનુષ્યજાતિના જીવનમાં પડખોપડખ ઊભાં છે બંને વચ્ચે સ્પષ્ટ તફાવત નથી, તોપણ પડખોપડખ ઊભાં છે એ હકીકતમાંથી જ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઊભો થાય છે જીવનમાં કવિતાનું સ્થાન ઊંચું કે તત્ત્વજ્ઞાનનું?

આજે કવિતા છે, બે હજાર વર્ષ પૂર્વે હતી, ને આખી કવિતાના મૂળ શોધવા જઈશું તો ઠેઠ વેદકાળમાં જતા નીકળશે તત્ત્વજ્ઞાનનું પણ એમ જ છે માનવવિકાસના પ્રથમકાળમાં માણસના મોઢામાં પ્રબળ વાણી તરીકે કવિતાની વાણી હતી એટલે જૂના સમયમાં તો એમ જ બન્યું છે કે માનવજાતિનો મોઘામાં મોંઘો વારસો કવિતામાં જ ઊતર્યો છે અત્યારે એવું નથી અત્યારે તો પદ્ય જેટલું જ ગદ્ય પણ જોરદાર સાધન છે અને કોઈ પણ દર્શન પદ્યમાં જ ઊતરવું જોઈએ એમ નથી રહ્યું વળી, પહેલાંના વખતમાં મુદ્રણકળા નહિ હોવાથી વસ્તુઓ પેઢીપરંપરાથી સ્મૃતિમાં સાચવી રાખવામાં આવતી વિદ્યાર્થીને યાદ રાખવું સહેલું પડે એ ખાતર વ્યાકરણ તેય પદ્યમાં ચરકસુશ્રુત વૈદક પર કંઈ લખવા માગતા હોય તો તે પણ પદ્યમાં જ લખે. એટલે જૂના વખતના પદ્યનો મોટો ભાગ કવિતા નથી પણ જે કવિતા જ છે તે માણસના સર્વકાલીન પ્રાથમિક વિરાટ આવેગોના ધબકારથી ભરેલી છે અને જમાનાઓની સંસ્કૃતિઓને એણે ઘડતર આપી છે

કવિતા કોઈ પણ વસ્તુ કે વ્યક્તિના હાર્દને જતી સ્પર્શે છે ખૂણેખૂણે ફરી વળવું અને દરેક અંધારી જગ્યાએ પ્રકાશ નાખી, તીણી નજર કરી, બધું બારીકીથી જોવું ને નોંધવું એ કવિતાની પદ્ધતિ નથી એ તો અધારઅજવાળા—છાયાતેજની સામે એવે ઠેકાણેથી જુએ કે આખું દર્શન સુંદર હોય, સરસ હોય, અસ્તિત્વના અફાટ આનંદથી ઊભરાતું હોય કોઈ સંગ્રામવીરને કવિતા સંગ્રામવીર તરીકે નહિ જુએ, તપસ્વી જાણી એની તપસ્વિતાનો ખ્યાલ રાખી નહિ જુએ, કંગાલની કંગાલિયતને જ નહિ લેખે. પણ એ સંગ્રામવીર, એ તપસ્વી, એ કંગાલ પાછળ 'માણસ' અથવા તો એથી આગળ જઈને 'એક સુરેખ હૃદય' કેટલે અંશે જીવન છે તે જોશે ને તેને ગાઈને ગાજી રહેશે

તત્ત્વજ્ઞાન વસ્તુ અને વ્યક્તિને લગતી કાર્યકારણની સાંકળ પકડવા મથે છે, તેને લગતા શા માટે?', 'કેવી રીતે?', 'કોનાથી?' એવાએવા પ્રશ્નોના જવાબ શોધવા ધખે છે. મનુષ્ય સિવાયના પ્રાણીપદાર્થોને જે નથી એવી વિચારશક્તિ મનુષ્યને મળી છે, અને એ વિચારશક્તિને બળે મનુષ્ય સૌ પ્રાણીપદાર્થના અસ્તિત્વનો મર્મ શોધવા પ્રયત્ન કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્થ માત્ર ફિલસૂફી, અનુમાનાત્મક સિદ્ધાંતો એવો ન કરીએ પણ સકળ તત્ત્વોનું જ્ઞાન એવો એનો બહોળો અર્થ કરીએ તો આજનું વિવિધદેશીય વિજ્ઞાન એ પણ તત્ત્વજ્ઞાનની એક શાખા માત્ર બની રહે. માણસની વિચારશક્તિને ઠેઠ જમાનાઓથી તત્ત્વોની શક્તિ અને મર્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગી છે. આધુનિક કાળમાં એ મહત્ત્વાકાંક્ષા તીવ્ર થઈ છે તેના પ્રમાણમાં જ્ઞાનની સીમા પણ ઠીકઠીક વિસ્તાર પામી છે

કવિતાની દૃષ્ટિ ઘણુંખરું આત્મલક્ષી (સબ્જેક્ટિવ *) હોય છે તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિ તદ્દન પરલક્ષી (ઑબ્જેક્ટિવ) હોય છે કવિતા આત્માનુભવમાં ગરક થઈ જાય છે. તત્ત્વજ્ઞાન તટસ્થ રહે છે એક પ્રેમી પોતાની પ્રિયતમાને મળે ને એ પ્રેમી જો કવિ હશે તો પોતાના હૃદયને પ્રિયતમાના હૃદય સાથે એકાકાર થઈ જતાં રોકશે નહિ એ તો પોતાના સમગ્ર અસ્તિત્વથી એના અસ્તિત્વમાં ભળી જશે અને પછી પોતાના અનુભવની નિર્લગ્નતા એને પ્રેરે તો શબ્દો એની પાસે તૈયાર જ છે પણ એ જો પ્રજ્ઞાશીલ હશે તો પોતે તદ્રૂપ થશે અને તટસ્થ પણ રહેશે—એમ બેવડો ભાગ ભજવશે પોતાની અંદરના પ્રેમીને એ એની પૂરજટામાં છૂટો મૂકશે. એની ક્રિયાઓ, સંવેદનો, એ ક્રિયાઓ—સંવેદનોના પ્રિયતમા પર થતા પ્રત્યાઘાતો, પ્રિયતમાની પ્રેમલીલાથી થતા પોતા પરના પ્રત્યાઘાતો,—બધુ જ પહેલાં તો સ્વાભાવિકપણે થવા દેશે ને પછી 'પ્રેમી'ને પોતામાં પાછો ખેંચી લઈ એ બધી હકીકતની નોંધ એની અંદરનો 'તત્ત્વજ્ઞાની' લેશે અને પાછો તખ્તા પર પ્રેમી છૂટો મુકાશે ને એને જે કરવું હોય તે સ્વાભાવિકપણે કરવા દેવામાં આવશે પણ થોડીવાર પછી તરત એને ખેંચી લઈ તત્ત્વજ્ઞાની તટસ્થપણે જૂના અનુભવોનો તાળો મેળવશે અને નવાની નોંધ લેશે એ જ રીતે પછી પાછી એ જ રમત, ને વળી પાછી એ જ રમત

મનુષ્યને પોતાની શક્તિની વિશિષ્ટતા પોતાની પ્રજ્ઞાશક્તિમાં લાગે છે, અને એ પ્રજ્ઞાના જ પ્રભાવથી પોતાને વિશ્વરચનાના ભેદોની કૂંચી મળશે અને પોતાનું મનુષ્યત્વ સંપૂર્ણતાએ પહોંચશે એવી એને શ્રદ્ધા છે ઉત્ક્રાન્તિની મજલમાં ભવિષ્યે જ્યારે પ્રજ્ઞાપુરુષ (સુપરમૅન) પાકશે ત્યાર પહેલાં માણસને ઘણુંખરું તત્ત્વજ્ઞાન લાધી ગયું હશે

આ ભાવી પ્રજ્ઞામાનવના તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષા ગદ્ય સિવાય બીજી હોવાનો સંભવ નથી, એમ કહેવું એ વ્યર્થ ધૃષ્ટતા જેવું લાગે એમ છે, છતાં એને કારણ ને હકીકતનું પીઠબળ આપી શકાય એમ છે અત્યારે જ, પ્રજ્ઞાપુરુષના આદર્શની વધુ નજીક હોય એવા જુદાજુદા

* પરંતુ જોતાં કવિતા જ નહિ પણ સાહિત્યમાત્ર (કે, કહો, કલામાત્ર) આત્મલક્ષી—સબ્જેક્ટિવ છે. જેને વધારેમાં વધારે પરલક્ષી—ઑબ્જેક્ટિવ—કહી શકાય તે આપણું નાટ્યસાહિત્ય પણ ઇતિહાસનો જ્યુલિસ સીઝર, પ્લુટાર્કનો સીઝર અને શેક્સપિયરનો સીઝર તે એક જ વ્યક્તિ ખરા? શેક્સપિયરનો સીઝર એ શેક્સપિયરની પ્રતિભાનું બાળક છે, શેક્સપિયરમય છે, અને તેથી, એની નાટકકલા ઑબ્જેક્ટિવ લાગે છે એ માત્ર આભાસ છે ન્યૂટન હો કે ન હો, આઇન્સ્ટાઇન હો કે ન હો, ગુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ તો છે જ,—એવું નિર્ભેળ પરલક્ષીપણું સાહિત્યમાં છે એમ માનવું એ ભ્રમ જ છે,

દેશકાળના ગણ્યાગાઠ્યા માણસોની ભાષા તપાસીએ તો તે ગદ્ય છે એમ જણાશે (ગદ્ય પણ 'રસાત્મક વાક્ય' હોય તો કવિતા છે એ ને એવી બીજી ચર્ચાઓમા પડ્યા વિના, અહીં, નિર્ભિન લયવાળા પદ્યદેહી લખાણને જ, હોય તો, કવિતા હોવાનો હક્ક છે એમ સ્વીકારી લીધેલુ છે) પુરાણા સમયમા પદ્ય જ એક વિચાર વ્યક્ત કરવાનુ સાધન હતુ ત્યારે પદ્યનો જ દેહ તત્ત્વજ્ઞાનને ધારણ કરવો પડતો હવે એવું બંધન નથી ગદ્યનુ સરળ અને સીધુ સાધન વિચારને મળી રહ્યુ છે

એવા પણ તત્ત્વજ્ઞાની અભ્યાસીઓ નીકળ્યા છે જે કવિતાને અપરિપક્વ બુદ્ધિ-શક્તિવાળી મનોદશાનુ પરિણામ માને છે પ્લેટોએ તો એના કલ્પિત આદર્શસમાજમાથી કવિ નામના પ્રાણીનો કાકરો જ કાઢી નાખ્યો હતો એ વાત જગજાહેર છે અત્યારે ગાધીજી જેવા જીવનવીર કવિતાને 'શોખ' લેખે છે અને કિશોરલાલ જેવા તત્ત્વજ્ઞાનઅભ્યાસીને જીવનયોજનામા કવિતાની કશાય જરૂરિયાત જ દેખાતી નથી એ પણ જરા નોધપાત્ર છે હિન્દના જુદાજુદા સમ્પ્રદાયસ્થાપકો ને સતો—કબીર, નાનક, રામદાસ, નામદેવ—કવિતામા બોલી ગયા છે એ ખરુ, પણ જો એ વખતે મુદ્રણકળા હોત અને અવરજવરના ઝડપી સાધનો હોત તો એમણે શુદ્ધ ગદ્ય સિવાય બીજા પ્રકારની ભાષા વાપરી હોત કે કેમ તેની શકા રહે છે.

આજે અને હવે પછી જીવનમા કવિતાનુ સ્થાન શુ? વર્તમાન અને ભવિષ્યનો માણસ તે તત્ત્વજ્ઞાન પાછળ ગાડો બનેલો, પોતાના પ્રજામાનવના આદર્શને મૂર્તિમત કરવા મનતોડ મજૂરી કરતો માણસ છે એને માટે કવિતા ઘણુંઘણુ તો રસાત્મક વાક્ય તરીકે આરામની એકાદ પળને વધુ મીઠી કરતી લલિતકલાઓમાની એક કલા છે, જીવનના અનેક ખાનાઓમાનું એક ખાનુ છે એથી વિશેષ કઈ નહિ કવિતા માણસને મન તત્ત્વજ્ઞાનની સાધનાના અથાગ પરિશ્રમમા કોકવાર પોતાના સૌન્દર્યથી માનસિક તાજગી આપી જાય, આદર્શસિદ્ધિની યાતનાને સુસહ્ય બનાવી જાય એવા એક સુખસાધન જેવી માત્ર છે કવિતા માણસની સિદ્ધિ થઈ શકે એમ નથી, સાધન પણ ઓછાનુ થઈ શકે માણસને સિદ્ધિ લલિતકલાઓના સૌન્દર્યની નથી જોઈતી એને સિદ્ધિ તો જોઈએ છે ભિન્નભિન્ન વિશ્વતત્ત્વોની એકતાના વિરાટપણાની એ આજની કે આવતી કાલની કવિતા આપી શકશે એમ માની શકાતું નથી પુરાણા કાળની કવિતાએ માણસને વિશ્વની વિરાટ ચેતનાના ચમકારનો પોતામા સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો છે પણ હવે, દૂરકાલીન, અર્ધમાનુષી—અર્ધદૈવી એવા કથાનકો (જે વગર મહાકાવ્ય કે વિરાટકાવ્યનુ ચણતર લગભગ અશક્ય) આજની શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ ફરી ગોઠે નહિ અને ટકાવે નહિ એટલે પહેલાના જેવી કવિતાની વિરાટ ભવ્યતાને બદલે હવે તો ઇતર લલિતકલાઓ જેવા જ અસ્તિત્વની કવિતાને માટે આશા રહી પ્રજામાનવના આદર્શ તરફની મુસાફરીમા એક જમાનાનો માણસ આવતા જમાનાઓ માટે એકાદ આદર્શ, એકાદ સિદ્ધાંત, એકાદ દર્શન, એકાદ પ્રમાણ, એકાદ હકીકત સ્થાપતો જાય તો આખી મનુષ્યજાતિના હિતની દૃષ્ટિએ એવા તત્ત્વજ્ઞાનની એટલી બધી કિંમત છે, કે કવિતા તો શુ પણ બધીયે લલિતકલાઓનો ફાળો એની આગળ કશી ગણતરીમા નથી

કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર કરતા, કવિતા [illegible] જ્ઞાન (ફિલસૂફી)નો બે જુદાંજુદાં એકમો તરીકે વિચાર કરવા ઉપરાન્ત, કવિતામા [illegible] એ પ્રશ્નો

પણ વિચાર કરી લેવો જોઈએ પુરાણા સમયમા તત્ત્વજ્ઞાન ઘણુખરુ પદ્યદેહી જ હતું. પણ ગદ્યના વિકાસ પછી પણ કવિતામા તત્ત્વજ્ઞાન ઘણેઘણે ઠેકાણે જોવામા આવે છે કવિતા બે જાતની હોય છે એક જીવનની વાસ્તવિકતાઓની કટુતા અને એકતાનતાની ચુગાલમાથી છૂટકારાની, અને બીજી જીવનની કડવીમીઠી, ગમતીઅણગમતી વાસ્તવિકતાઓ પાછળનો નગદ મર્મ શોધનારી અલબત્ત, છૂટકારાની કવિતા કરતા મર્મશોધુ કવિતા ઊંચા પ્રકારની. એક જણે કવિતાને જીવનની સમીક્ષા કહી પણ છે વળી અત્યારના સમયમા જીવનની સમીક્ષા કે મર્મશોધન કરતા કવિતા પાસે જીવનના નિર્ભેળ, નિર્લેપ પ્રકટીકરણની આશા રાખવામા આવે છે ત્યારે, આ જુદાજુદા વલણોમા એક વલણ, અને તે પણ જૂનુ અને પ્રબળ વલણ, એ પણ છે કે કવિતાદ્વારા જીવનના મર્મને વ્યક્ત કરવો. આવી તત્ત્વજ્ઞાનના સુભગ મિશ્રણવાળી કવિતા ઘણી લખાઈ છે પણ એની કવિતા તરીકેની કિંમત એના કવિતાપણામા જ છે એની ચિરંજીવતા માટે એણે પોતાની અદરની કળા પર જ આધાર રાખવો પડશે તત્ત્વજ્ઞાન વક્તવ્યનો વિષય, મસાલો, આલબન માત્ર બની શકે, કવિતાનો પ્રાણ તો એની અતર્ગત કલા બને કે કવિતામાનુ તત્ત્વજ્ઞાન એક માણસને રુચિકર ન હોય પણ એ તત્ત્વજ્ઞાનને ધારણ કરનાર શિલ્પ કે ઇમારત અદ્ભુત કલાપૂર્ણ હોય, તો એને એ કૃતિ આનંદ આપ્યા વગર નહિ રહે, જેમ એક પ્રભુમદિરના ઘુમ્મટની કળા, નાસ્તિક માણસને એ ઘુમ્મટ નીચેની પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા અરુચિકર હોવા છતા, એની રસદષ્ટિને તૃપ્ત કર્યા વિના ન રહે તેમ. એટલે તત્ત્વજ્ઞાનના ખરાખોટાપણાથી કવિતાને નિસબત નથી. કવિતાને માટે તત્ત્વજ્ઞાન બીજા કોઈ પણ વસ્તુ જેવુ વસ્તુ માત્ર થઈ રહે છે.

કવિતાની અદરનુ તત્ત્વજ્ઞાન માન્ય હો કે ન હો, પણ કવિતામા કલાપ્રાણ હશે તો તે સદા આકર્ષક રહેશે—એ ખરુ, પણ કોઈ જ ન માને એવુ તત્ત્વજ્ઞાન કવિતામા હોય, *કાળના ઘસારાથી જીર્ણ થઈ ગયેલુ તત્ત્વજ્ઞાન કવિતામા હોય તો એટલુ એ કવિતાના* કલાપ્રાણને વિઘ્ન જ છે કવિતા જેમજેમ માનવજીવનના ચિરંજીવ તત્ત્વોને પ્રકટ કરવા જાય તેમતેમ તેની અમરતા સશયવગરની તત્ત્વજ્ઞાનો માણસની વિકાસ પામતી જતી પ્રજ્ઞાશક્તિના પરિણામો છે પ્રજ્ઞાશક્તિ વિકાસશીલ છે એ જ કારણે તત્ત્વજ્ઞાનો પરિવર્તનશીલ છે તત્ત્વજ્ઞાનો યુગ આવે ને જાય એમ પલટાતા રહે, પણ કવિતા તો એક ને અખડ આદિમસમયે હતી તેવી જ અતસમયે સર્વકાલીન ને સર્વદેશીય રહે

કવિતાએ પોતામા તત્ત્વજ્ઞાન ભરવાનો પ્રયત્ન જ શા સારુ કરવો જોઈએ ? કવિતાને પોતાના સ્વતત્ર અસ્તિત્વ અને કાર્યપદ્ધતિ છે આદિમાનવીથી માડીને તે પ્રજ્ઞાપુરુષ સુધીના ઉત્ક્રાન્તિપથ પરના મજલથભો (માઈલસ્ટોન્સ) તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જુદાજુદા આકવાળા ભલે હોય, પણ કવિતાની દૃષ્ટિએ તો એ બધાય મજલથભો સરખા જ મહત્ત્વના છે, માણસે પ્રત્યેક થભ આગળથી પસાર થતા એકના એક જ ઉલ્લાસની કે વિષાદની કવિતા લલકારી હતી. આદિમાનવીની પ્રાથમિક પાશવિકતાને જતી કરો ને પ્રજ્ઞાપુરુષની અતિમ દિવ્યતાને બાદ કરો, બનેની પાછળ જે હૃદય અને બુદ્ધિના વ્યાપારવાળો—ઊર્મિ, આવેગ, લાગણી, સમજણવાળો—માત્ર માણસ રહે છે તેના માણસપણાને કવિતા વ્યક્ત કરવા મથે છે, ભાષાના જન્મથી માડીને અત સુધી એ એ જ કરવાની.

કોઈ પણ બે માણસો ઉપલક દૃષ્ટિએ સરખા નથી લાગતા, પણ વિચાર કરતાં બે માણસો વચ્ચે ભિન્નતા પણ ઓછી જ શોધી શકાય છે,—જોકે શોધી તો શકાય છે જ. બે માણસો વચ્ચેની ભિન્નતાને ઓછામાં ઓછી કરવાનું કામ કવિતાને ફાવે છે એટલું ભાગ્યે જ બીજા કશાને ફાવતું હશે પ્રત્યેકના જીવનમાંના સામાન્ય તત્ત્વોને સ્પર્શીને કવિતા એમને એવાં તો ઉત્તેજિત અને બળવાન બનાવે છે કે માણસમાણસ વચ્ચે એક સર્વસાધારણ સમજણ ઊભી થાય છે, હૃદયહૃદય વચ્ચે એક સામાન્ય અનુભવનો પ્રવાહ વહેતો થાય છે અને પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતામાં રહીરહી સર્વના અનુભવનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે, એક હોવા છતાં અખિલાઈ અનુભવે છે આમ, તત્ત્વજ્ઞાન પોતાની પૃથક્કરણની શાસ્ત્રીય સૂકી પદ્ધતિથી જે કરવા માગે છે તે કવિતા પોતાની જાદુઈ એકીકરણની રસમય રીતથી સાધી લે છે. આ પરિણામના મહત્ત્વની દૃષ્ટિએ તપાસીએ તો કદાચ તત્ત્વજ્ઞાન કરતાં પણ કવિતા વિશેષ ઉપયોગની ગણાય, કેમકે આવું પરિણામ એ અત્યંત સહેલાઈથી આણી શકે છે વેદઉપનિષદ્માંના તત્ત્વજ્ઞાને હિંદની સંસ્કૃતિને પોષી એ કરતાં એમાંની કવિતાએ વિશેષ પોષી એમ કહેવું એ સત્યની વધારે નજીક છે વેદઉપનિષદ્નું ઘણુંખરું તત્ત્વજ્ઞાન કાળની ચાળણીમાંથી ચળાઈ ગયું છે, જ્યારે 'યત્ર વિશ્વ ભવત્યેકનીડમ્' જેવી ઉદાત્ત, વિરાટ કલ્પનાઓની મર્જાની, એક જ ઝબકારે માણસમાણસ વચ્ચે જીવન એકતા રચી જવાની શક્તિ, હજી પણ એવી ને એવી અખૂટ અને અમોઘ છે એ રીતે જોઈએ તો તત્ત્વજ્ઞાતા પ્રજામાનવોના માનવ્ય માટે કવિતા જ જવાબદાર હશે, કારણ કે કવિતા એ માણસના માણસપણાની અમરવાણી છે

સ્મૃતિ

પ્રેમશંકર

આ કાળગંગા તટને કિનારે,
સ્વરો ઊઠે અસ્ફુટ અંધકારે,
ડૂબ્યા તિમિરે સહુ દિવ્ય રંગો
અલક્ષ્ય જાગે જળમાં તરંગો.
લઈને એકતારો કો કંઠાલે ગાન આદર્યું
ધ્રૂજતાં, તૂટતાં શબ્દે સ્મૃતિની વેદનાભર્યું·
"કાયા ગઈ તોય ગઈ ન છાયા,
બધું ગયું તોય ગઈ ન માયા,
જ્વલંત ઊંડે ધૃતધાર શી થઈ
સુખો ગયાં તો સ્મૃતિઓ રહી ગઈ."

કેળવણીનું ધ્યેય : શું છે અને શું હોવું જોઈએ ?

નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ

[વિલિયમ લિલિ નામના એક અંગ્રેજ લેખકે, "Shibboleths" નામનુ આ જમાનાના કેટલાક ધતિંગો,—પ્રગતિ, સ્વાતંત્ર્ય, રાષ્ટ્ર, લોકમત, કેળવણી, સ્ત્રીઓના હક, છત અને ખપ—આ ઉપર એક સુંદર પુસ્તક લખેલુ છે વર્તમાન શિક્ષણપ્રણાલિકાને લેખક એક મોટુ ધતિંગ ગણે છે. શાથી પોતે તેને ધતિંગ ગણ્યુ છે તે બતાવી કેળવણીનુ ધ્યેય શું હોવુ જોઈએ તે વિષે પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા છે કેળવણીના વિષયમા રસ લેનાર તમામને તે મનન કરવા યોગ્ય હોઈ અમે તેનો સાર અહીં આપીએ છીએ લેખકે અત્યારની કેળવણીના જે દોષો બતાવ્યા છે તે વિષે મતભેદ હોવાનો સંભવ અમને જણાતો નથી, પરંતુ તેણે સૂચવેલા ઉપાયો સાચા છે કે નહિ અથવા પૂરતા છે કે નથી એ વિષે ચર્ચા થવી જરૂરની છે]

આપણે સ્વાતંત્ર્ય, લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિ અથવા રાજ્યવ્યવસ્થામા લોકમતનું ચલણ ઇચ્છી રહ્યા છીએ તેને આપણા દુ ખનુ નહિ પણ સુખનુ સાધન બનાવવુ હોય તો લોકોના વિચારો, તેમનુ ચારિત્ર્ય, તેમના મનની વૃત્તિઓ, એ સહુ ઉચ્ચ થવા જોઈશે, અને તે માટે જેમના હાથમા સમાજનુ હિતાહિત રહેલુ છે તેમને જ પ્રથમ કેળવવા જોઈશે, એ સિદ્ધાંત સહુ કોઈ સ્વીકારે છે કેળવણીના પ્રચાર માટેના ચોતરફના પ્રયાસો એ તો આ જમાનાનો ગર્વનો વિષય થઈ પડયો છે બાળકોને ભણાવો એવી બૂમો ચોમેર ચાલી રહી છે કેળવણીનો પ્રચાર કરો એટલે સમાજ એની મેળે સુધરશે, અને સત્યયુગ આવશે, એમ માનવામા આવે છે આના જેવુ ભારે બીજુ એક ધતિંગ આજે નથી કેળવણી માટે ઉત્સાહ હોવો જોઈએ તે જગાયે ખોટુ નથી, પણ એ ઉત્સાહ જ્ઞાનપૂર્વક હોવો જોઈએ આજે તો મોટેભાગે કેળવણી માટે નહિ પણ કેળવણીના ઢોંગ માટે ઉત્સાહ દેખાય છે સહુ વિચારવાન સ્ત્રીપુરુષોએ મનન કરવા યોગ્ય આ પ્રશ્ન છે

કેળવણી એટલે બુદ્ધિની કેળવણી એવો અર્થ સામાન્ય રીતે કરવામા આવે છે એટલોય અર્થ સૌ સ્વીકારે છે કે કેમ એ શકપડની વાત છે અનેક પ્રકારની ખૂણાખોચરાની હકીકતો ગોખ્યાગોખીને મગજ ખવાઈ જાય છે આ જમાનો વિવિધ માહિતીઓ ગોખવાનો અને તેની પરીક્ષા લેવાનો છે અમારા કહેવાનો એવો આશય બિલકુલ નથી કે અત્યારના કેળવણી પામેલામાથી સાચા કેળવાયેલા કોઈ જ નથી હોતા પણ ગોખેલુ પરીક્ષામા ઓકી કાઢી સુદર જવાબો આપી આવ્યા હોય છતા સાચા કેળવાયેલા ન હોય એવા ઘણા છે ખાલી માહિતી બુદ્ધિ ખીલવવા માટે પણ પૂરતી નથી, તો પછી તે ચારિત્ર્ય તો શુ જ ઘડી શકે ? કેળવણીનુ ધ્યેય તો ચારિત્ર્ય ઘડવાનુ છે મનુષ્યની શક્તિઓ અને વૃત્તિઓનો સારી દિશામા વિકાસ કરવો એ કેળવણીનુ કામ છે. પોતાનો જન્મ પરિપૂર્ણ સફળ કરી શકે એવો માણસને બનાવવો તે કેળવણીનુ ધ્યેય છે વળી, આ વિકાસ સર્વાંગી અને પ્રમાણસર થવો જોઈએ એકાદ શક્તિનો વિકાસ બીજીની સરખામણીમા વિશેષ થાય તો પેલી બીજી

શક્તિઓ મંદ પડી જાય છે અથવા જડ થઇ જાય છે એટલે કેળવણી એકાંગી નહિ પણ સર્વાંગી થવી જોઈએ. મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ દીપી ઊઠે એટલા માટે જે જે જરૂરનું હોય તેનો કેળવણીમાં સમાવેશ થવો જોઈએ, એટલે તેમાં શરીર, મન અને આત્મા ત્રણેનો વિકાસ આવી જાય 'નીરોગી તનમાં નીરોગી મન' રહી શકે જબરા આદર્શોને પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરવા જબરું શરીર જોઈએ ચક્ષુ ઉપરથી પડળ કાઢી નાખવા, લાંબી અને ઊંડી નજરે જોતાં શીખવું, દુનિયાની બધી બાબતોમાં નજર પહોંચી શકે, ચોમેર નજર ફેરવી શકે, મારી વાત પકડી લેવાની શક્તિ આવે અને દરેક વસ્તુનો ઝીણવટથી, ચોકસાઈથી અને શુદ્ધતાથી મન વિચાર કરી શકે, પોતે યથાર્થ ભાષા વાપરી શકે, સમજીને બોલે અને સમજીને અભિપ્રાય બાંધે,—આનું નામ માનસિક કેળવણી દરેક શિક્ષક, પછી તે કોઈ ગામડી નિશાળનો મહેતાજી હોય કે કોઈ મોટી વિદ્યાપીઠનો આચાર્ય હોય, તેણે આ બાબત ધ્યાનમાં રાખવાની છે પરંતુ 'નીરોગી મન'નો અર્થ આટલો જ નહિ ચાલે મનુષ્ય માત્ર બુદ્ધિવાળું નહિ પણ ધર્મશીલ પ્રાણી છે અને તેમાં જ બીજા પશુઓથી તેની વિશેષતા છે મનુષ્યના સઘળા આદર્શોમાં ધાર્મિક આદર્શ પ્રધાન છે 'હું અમુક સ્થળે છું એ યોગ્ય છે?' 'મારું અમુક કાર્ય અથવા અમુક વિચાર ધર્મ્ય છે?' આવી ધર્મબુદ્ધિ જીવનની દરેક ભાવનામાં, અને દરેક પ્રસંગમાં, અથવા દરેક કાર્યમાં જાગ્રત રહેવી જોઈએ. જીવનમાં એવી એક પણ સ્થિતિ નથી જેમાં ધર્મના વિચાર વિના ચાલી શકે ધાર્મિક આદર્શ આપણા આખા જીવનમાં ઓતપ્રોત છે. બીજા આદર્શો તેની આગળ ગૌણ છે, આપણી જાગૃતિનું તે મૂળ છે મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ તેના ધર્મમાં રહેલું છે બાળકને કેળવણી આપવામાં ઉદ્દેશ તેનું વ્યક્તિત્વ પ્રકટ કરવાનો, સામાન્ય ભાષામાં કહીએ તો તેને મનુષ્ય બનાવવાનો છે એટલે ધાર્મિક કેળવણી વિના શારીરિક કેળવણી નિરર્થક છે અને બુદ્ધિની કેળવણી પણ કાંઈ સાર્થ નથી આ વિષયને ઊંડો તપાસતાં જણાશે કે કેળવણીના મૂળતત્ત્વો આદર અને શ્રદ્ધા છે બાહ્ય સૃષ્ટિમાં જે ઉચ્ચ છે તેને વિષે આદર, અંતઃસૃષ્ટિમાં જે ઉચ્ચ છે તેને વિષે આદર આપણે બાળસ્વભાવનું નિરીક્ષણ કરીશું તો જણાશે કે તેની મોટામાં મોટી ઇચ્છા પોતાની કદર થાય એ હોય છે આ ઇચ્છામાંથી ધર્મનો ઝરો વહે છે. જેમને વિષે પોતાને આદર હોય એવા માણસો પોતાને વિષે સારો અભિપ્રાય બાંધે એ તેની ભારે ઇચ્છા હોય છે પોતાના પૂજ્યોનો અભિપ્રાય, પોતે સારો છે કે ખરાબ એ જોવાની આરસી સમાન છે માણસ પુખ્ત થયો ક્યારે કહેવાય કે જ્યારે પોતાની કિંમતનું માપ તે બહારનું સ્વીકારવાને બદલે અંતરનું સ્વીકારતો થાય, જ્યારે તે બીજાના વખાણ પર આધાર રાખવાને બદલે પોતાના અંતરાત્માના અભિપ્રાય ઉપર આધાર રાખતો થાય એટલે કેળવણીનું સહુથી મહત્ત્વનું અંગ સંકલ્પશક્તિ કેળવવાનું છે, કારણ મનુષ્યત્વ તેની સંકલ્પશક્તિમાં રહેલું છે ખરો કેળવણી પામેલો માણસ, પછી તે રાય હોય કે રંક, એ છે કે જે પોતાનો ધર્મ ઓળખતાં શીખ્યો છે તે આચરી શકે એટલી જેની સઘળી શક્તિઓ કેળવાઈ છે અને વિકાસ પામી છે આ છે સંપૂર્ણતાનો આદર્શ પણ આદર્શ ચીજ જ એવી છે કે તેને પરિપૂર્ણતાએ ન પામી શકાય એટલે દરજ્જે માણસ તેને પહોંચે એટલે દરજ્જે એ કેળવાયેલો.

પરંતુ, કેળવણી સબંધી સમાજમાં જે ખ્યાલ છે તેમાં આ ધાર્મિક તત્ત્વને, હૃદયની કેળવણીને બિલકુલ સ્થાન નથી બુદ્ધિની કેળવણીમાં બધી કેળવણી પૂરી થઈ જાય છે અને

તેમાંય જેનાં નાણાં ઊપજી શકે તેવું જ્ઞાન આપવા અને લેવા તરફ વલણ રહે છે અને સહુથી ભારે વિચિત્રતા એ છે કે આવી કેળવણી આપીને તેમાંથી ચારિત્ર્ય ઘડાવાની આશા રાખવામાં આવે છે નિરક્ષરતાને બધા અનિષ્ટોનું મૂળ ગણવામાં આવે છે સમાજમાં સુધારો કરવાનો, જાગૃતિ લાવવાનો અને પ્રજાનું ચારિત્ર્ય ઉચ્ચ કરવાનો અક્ષરજ્ઞાન એ જ અંતિમ ઉપાય છે, એમ ગણાવામાં આવે છે આના જેવો મૂર્ખ વહેમ બીજો શો હોઈ શકે? બુદ્ધિની ખિલવણી ગમે તેટલી થઈ હોય અથવા સાહિત્ય, કળા અને વિજ્ઞાનનું ગમે તેટલું વિશાળ જ્ઞાન હોય પણ તેથી માણસ ચારિત્ર્યવાન શી રીતે બને? તેની વૃત્તિઓ ખરાબ હોય તો આ જ્ઞાન તે શી રીતે સુધારી શકે? વધારેમાં વધારે એટલું થઈ શકે કે કેળવણી પામેલા માણસનો સ્વાર્થ પણ કેળવાયેલો હોય બાકી નૈતિક અથવા ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તો હતા ત્યાંના ત્યાં જ તેઓ હોય છે જ્ઞાનનો પણ મદ હોય છે એ વચન દૃષ્ટાંતથી સમજાવવું હોય તો તે માટે કેળવણી પામેલા કામ આવે ખરા બાકી શ્રદ્ધા અથવા આદરવિનાની કેળવણીની અસર તો રસ્કિને કહ્યું છે તેમ ઉદ્ધતાઈની તાલીમ આપવાની થાય છે આ જમાનાના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના ખ્યાલને તે હદબહાર પોષે છે એક ભગલો પણ જો પોતાને ચાર ચોપડી વાંચતા આવડી તો પોતાને કેળવાયેલો ગણીને આ દુનિયા અને પરદુનિયાની વાતો ઉપર અભિપ્રાય આપવા મંડી જાય છે અને પોતાના ધૂળ જેવા વિચાર જેને તે પોતાનો અભિપ્રાય કહે છે તેની વિરુદ્ધ કોઈ બોલે તો તેમને જંગલી, ગામડિયા કહી ભાંડવા માંડે છે આ જરા આડી વાતમાં ઊતરી ગયા પણ મુદ્દો એ છે કે માત્ર બુદ્ધિની કેળવણીથી વૃત્તિઓ કેળવાતી નથી માણસ કેળવાયેલો હશે તો તે બીજી જાતના ગુના કરશે, અને પકડવા મુશ્કેલ પડે તેમ કરશે ઉપલકિયા જોનારને એકદમ ખરાબ ન લાગે એવી સફાઈથી કરશે, પણ તેની વાસનાઓ ઉચ્ચ થશે નહિ, કે તે વાસનાઓ બીજાને ભોગે તૃપ્ત કરવાની વૃત્તિ પણ બદલાશે નહિ ભૌતિક વિદ્યા, સાહિત્ય અને કળા બુદ્ધિને તેજ કરે, અભિરુચિને કેળવે પણ એટલેથી તેનું કામ પૂરું થાય છે. બહુમાં બહુ તેની અસર એ થાય કે તે 'સુધરેલા' સ્વાર્થને પોષે. અક્ષરજ્ઞાનથી શક્તિ જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે, પણ માત્ર શક્તિ જ તેની વ્યાવહારિક અસર તો એ થાય છે કે સારા માણસને તે વધારે સારા થવાની શક્તિ આપે અને નઠારા માણસને વધારે નઠારા થવાની શક્તિ આપે ગુનાના આંકડા તપાસશો તો જણાશે કે અણઘડ મજૂર કરતાં કારીગર મજૂરો વધારે ગુના કરે છે, અભણ ખેડુત કરતાં ભણેલો ખેડૂત અથવા શહેરનો કારીગર નીતિમાં ઊતરતો હોય છે. આમ છતાં બુદ્ધિની કેળવણી આપ્યે નીતિ પણ વધશે એવી આશા આપણે રાખી બેઠા છીએ! આ આશા કેમ ઉદ્ભવ પામી તે હવે તપાસીએ આ આશા જરૂર ઉપયુક્તતાવાદમાંથી * ઉદ્ભવેલી છે. તેમાં સ્વાર્થને નીતિ ગણેલી છે તેમની દલીલ એ છે કે આપણું ખરું હિત શેમાં રહેલું છે એ પારખવા જેટલી આપણામાં બુદ્ધિ હશે તો આપણા ફાયદાની ખાતર જ સદ્ગુણી થવું જરૂરનું છે એ આપણને જણાયા વિના નહિ રહે તેથી તેમાં પ્રામાણિકતાને ઉત્તમ ધોરણ માન્યું છે અમુક કામ અત્યંત લાભદાયક છે માટે તે અત્યંત નીતિયુક્ત છે એમ ગણેલું છે આ ઉપયુક્તતાવાદમાં શુદ્ધ નીતિ અથવા નીતિની ખાતર નીતિનો ખ્યાલ જ નથી તેને લીધે તેણે જેમ સઘળી વસ્તુઓને ધર્મવિહીન

* નીતિનું રહસ્ય ઉપયુક્તતા છે એમ માનનાર લોકોનો મત આ લોકો કહે છે કે કોઈ પણ વર્તનને આપણે સદ્વર્તન અથવા નીતિયુક્ત વર્તન કહીએ છીએ તે વ્યાપક દૃષ્ટિએ જોતાં વધારેમાં વધારે ઉપયુક્ત હોય છે તેથી જ.

બનાવી દીધી છે તેમ કેળવણીને પણ ધર્મવિહીન કરી મૂકી છે. અમુક કાર્ય ઉપયુક્ત છે માટે ધર્મયુક્ત છે અથવા પ્રેય છે માટે શ્રેય છે એવો અર્થ કદી કરી શકાય જ નહિ એવા અર્થમાથી તો જેના વડે બૌદ્ધિક અને શારીરિક વિલાસો ભોગવી શકાય એવો 'ભજકલદારમ્' નો ધર્મ જ ઘટી શકે ઉપયુક્તતાવાદ જેમ બજારમાથી તેમ શાળામાથી નીતિના કાયદાને ઉત્થાપી તેને સ્થાને સુવર્ણમુદ્રાની પ્રતિષ્ઠા કરે છે આ જમાનાનો મહાદેવ કુબેર છે. ખિસ્સા તર રાખો એ આ જમાનાનો મહામત્ર છે.*

આમ ઉપયુક્તતાવાદ અનેક રૂપે પોતાની જાળ ફેલાવી રહ્યો છે તેમાથી બચવુ હોય તો કેળવણીની સાચી કલ્પના શી હોઈ શકે એ નક્કી કરવુ જરૂરનુ છે સાચી કેળવણી એટલે ઉચ્ચ, પ્રૌઢ નીતિની તાલીમ અત્યારે કુબેરની વામમાર્ગી ઉપાસના સમદર્શિતાની ભાવનાના મૂળમાં ઝેર રેડી રહી છે તેમાથી સમાજ પ્રથમ મુક્ત થવો જોઈએ સાચુ સ્વરાજ્ય ભોગવવુ હોય તો લોકોને પોતાના પ્રતિનિધિઓ બરાબર પસંદ કરતા આવડવુ જોઈએ અને તે પ્રતિનિધિઓને બરાબર રાજ્ય ચલાવતા આવડવુ જોઈએ આને માટે આપણુ દૂષિત, સડી ગયેલુ કેળવણીનુ ધોરણ બદલવુ જોઈએ લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિનુ સ્વાભાવિક પરિણામ એ જ આવે કે કેળવણી સાર્વત્રિક થાય લોકોને રાજ્ય ચલાવવાને પૂરેપૂરા લાયક બનવુ હોય તો ઉપર વર્ણવી તેવી સાચી કેળવણીનો પ્રચાર કરવો જોઈએ શિક્ષણનું કાર્ય પવિત્ર ગણાવુ જોઈએ શિક્ષકની પદવી ધર્મગુરુ જેટલી પૂજનીય ગણાવી જોઈએ આ બધુ માત્ર બુદ્ધિની કેળવણીથી ન સધાય આપણે રાજ્યસત્તા હાથમા લઈએ એટલે એક જવાબદારી વહોરીએ છીએ તે અદા કરવા માટે અમુક કાર્ય યોગ્ય છે એટલુ માત્ર જ્ઞાન પૂરતુ નથી. જે યોગ્ય હોય તે આચરવાનો સકલ્પ હોવો જોઈએ આમ રાજદ્વારી દૃષ્ટિથી પણ માણસની નૈતિક સસ્કારિતા એ તેની કેળવણીની કસોટી છે

હવે આપણી સમક્ષ આ જમાનાનો વિકટમા વિકટ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે સાચી કેળવણી શી રીતે આપવી? લોકોને આવી સાચી કેળવણી મળે એમા રાજ્યનુ હિત રહેલુ છે અને તેની ખાતર લોકોને તેવી કેળવણી આપવાનો પ્રયત્ન કરવાનો રાજ્યને હક્ક છે એ ચોક્કસ છે સારા રાજ્યનુ પહેલુ લક્ષણ જ એ છે કે તેની પ્રજા સદ્ગુણી અને કેળવાયેલી હોય છતા દેશના બાળકોની કેળવણીમા રાષ્ટ્રસમસ્તે રસ લેવો જોઈએ ખરુ જોઈએ તો કેળવણીનુ કામ ઉપાડી લેવુ એ રાજ્યનુ કામ નથી બાળકને કેળવણી આપવાની મુખ્ય ફરજ અને ખાસ હક્ક તો માબાપના અને તેમાયે પિતાના છે. ઈશ્વરી સકેતથી જ પિતા પોતાના કુટુબનો ધર્મગુરુ, ન્યાયાધીશ, અને રાજા છે. દુનિયામા જેટલી જેટલી હકૂમતો ચાલે છે તેમા એની સૌથી પવિત્ર છે અખિલ વિશ્વના પિતા પરમેશ્વરનો તે પ્રતિનિધિ છે રાજ્યના કાયદામા પણ તેની સત્તા જાળવવાની ખૂબ સભાળ રાખવામા આવી છે. તેના પોતાના હિતને માટે કે બાળકના હિતને માટે નહિ પણ રાષ્ટ્રસમસ્તના હિતને માટે તે

* આપણા ગરીબ હિંદુસ્તાનને તો આ લાગૂ ન પડે એમ કેટલાકને લાગશે. આપણી ગરીબી આપણે માનપૂર્વક સ્વીકારી લીધેલી હોત તો આ જરૂર લાગૂ ન પડત પણ વસ્તુસ્થિતિ જુદી છે ધનની પાછળ આધળા થઈ ને દોડવાની વૃત્તિ બીજા દેશના કરતા આપણી ઓછી ન ગણાય. આમ દોડવુ એ અધ પાતક છે જ, તેમાય વળી શરતમા આપણે પાછળ પડીએ છીએ એ આપણી વિશેષ નિર્બળતા છે.

જરૂરનુ છે સમાજનો પાયો કુટુબ છે, અને કુટુંબોને વિચ્છિન્ન કરી નાખનારા આ વ્યક્તિ-સ્વાતન્ત્ર્યના જમાનામા પિતાની સત્તા જેટલી પવિત્ર અને અનુલ્લઘનીય ગણાય તેટલી ઓછી

આમ સિદ્ધાત તરીકે તો, કેળવણી આપવી એ પિતાની ફરજ અને ખાસ હક્ક છે એ આપણે જોયુ પણ આ ફરજો તે બજાવે નહિ અથવા પોતાના ખાસ હક્કનો લાભ ન લે તો શુ કરવુ ? અત્યારે અસખ્ય સ્થળે આવુ બને છે તે અનુભવસિદ્ધ છે પ્રજા દારિદ્રયમા ડૂબેલી છે અને સામાજિક સડાઓથી ગબડી રહેલી છે ત્યાં બીજુ હોઈ પણ શું શકે ? એકલા બાપ ઉપર જ છોડયુ હોય તો તો બાળકો કેળવણી પામ્યા વિનાના જ રહે માટે અત્યારે તો રાજ્યે પ્રજાની કેળવણી હાથમાં લેવી જ જોઈએ

પરંતુ સકલ્પશક્તિની કેળવણી માટે જરૂરનુ નીતિશિક્ષણ રાજ્ય શી રીતે આપી શકે ? પ્રજાના મોટા સમૂહ માટે તો ધર્મશિક્ષણ વિના નીતિશિક્ષણનુ બીજુ કશુ સાધન જ નથી એ વાત સાચી છે કે નીતિના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તને કોઈ અમુક ધર્મપથ સાથે લેવાદેવા નથી તે તો ન્યાયના આવશ્યક અને સનાતન સત્યો છે પણ આ દૃષ્ટિથી જોતા નીતિ માત્ર બુદ્ધિ અથવા તર્કનો વિષય બની જાય છે એ તો એક પૂતળુ બન્યુ, પણ તેમા પ્રાણસચાર કરવા માટે લાગણી જોઈએ, ઉત્સાહ જોઈએ, દિવ્ય આવેશ જોઈએ આપણી પરલોકની દશાની આ વાત નથી આમા આ લોકનો જ ખ્યાલ રાખેલો છે ધર્મ એ મનુષ્યના જ્ઞાનચક્રનુ નાભ છે, નૈતિક જીવનનુ એ ઉગમસ્થાન છે આપણે સામાજિક સગવડ-અગવડ માટે નીતિ પાળીએ એ જુદી વાત છે. પરતુ નીતિની ખાતર નીતિમય થવુ એ પ્રભુનો આદેશ છે, પ્રભુને તે પ્રિય છે, એ વસ્તુ તો ધર્મ જ શિખડાવે છે આવી ભાવના વિના જનસમસ્ત ઉપર નીતિના કાયદાની અસર નહિ થાય આપણો સરજનહાર આપણા સહુ કાર્યનો સાક્ષી, આપણાં સહુ પાપપુણ્યનો ન્યાય કરનાર, એના વિચારને શાળામા સ્થાન ન હોય તો પછી ત્યા આપણે જે શિક્ષણ આપીએ તે દૈવતવિનાનુ થવાનુ, વન્ધ્ય નીવડવાનુ

હવે આ અનેકાનેક ધર્મભેદના જમાનામા ધર્મશિક્ષણ શી રીતે આપવુ એ વ્યાવહારિક મુશ્કેલી આવીને ઊભી રહી અત્યારે એવુ થઈ ગયુ છે કે પરસ્પરસંબધમા ધર્મ આડે આવતો નથી ધર્મ એ દરેક માણસની પોતાની ખાનગી માન્યતા ગણવામા આવે છે રાજ્યને રાજ્ય તરીકે કોઈ ધર્મ નથી સહુ ધર્મ પ્રત્યે તે ઉદાર તટસ્થવૃત્તિ રાખવાનો દાવો કરે છે. આ સ્થિતિ હું બિલકુલ પસદ કરતો નથી ઇતિહાસના અભ્યાસી તરીકે મને લાગે છે કે રાષ્ટ્રીય ધર્મ એ રાષ્ટ્રરક્ષણનુ એક ભારે સાધન છે તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી તરીકે મને લાગે છે કે સમાજવ્યવસ્થા પરિપૂર્ણ કરવા માટે રાષ્ટ્રીય ધર્મ જરૂરનો છે જેમ વખત જતો જશે તેમ તેની જરૂર વધારે ને વધારે જણાતી જશે પણ અત્યારે આપણી આગળ સવાલ એ છે કે જો રાજ્ય ધર્મની બાબતમા તટસ્થ રહે તો રાજ્ય પ્રજાની નીતિ સુધારવા માટે ધર્મની મદદ કેવી રીતે લઈ શકે ?

કેટલાક તરફથી એમ સૂચવવામા આવે છે કે આ બાબતમા વચલો રસ્તો કાઢવો. કોઈ પણ ધર્મને બાધ ન આવે એવા અને સર્વધર્મને સામાન્ય એવા સિદ્ધાન્તો અને પ્રાર્થના તૈયાર કરવાં, બાઈબલ જેવા સર્વમાન્ય ગ્રન્થો શીખવવા, વિધિગ્રન્થો બાતલ કરવા. એટલે આ એકેશ્વરની

ઉપાસના અને ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રત્યે કાઈક લાગણી એટલુ થાય (હિંદુઓમાં અનેક પંથ છે પણુ ત્યા આ દૃષ્ટિએ જોતા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા જેવો સર્વમાન્ય ગ્રન્થ ચાલી શકે હિંદુઓમા તો કેટલીક વિધિઓ પણ સામાન્ય નીકળે પરતુ હિંદુ તથા મુસલમાન એક વર્ગમા હોય ત્યારે શું કરવુ એનું નિરાકરણ આ વચલા રસ્તામાથી નહિ નીકળે) આમા બિલકુલ મતાગ્રહ ન હોવો જોઈએ પણ તેમ કરવુ બહુ કઠણ છે. તમે મતાગ્રહ કાઢી નાખો એટલે તર્કના ઘોડા કયા દોડે અને કયા અટકે એ કહેવાય નહિ એમ જોશો તો ઇશ્વરનુ અસ્તિત્વ અને બાઈબલ ઉપર શ્રદ્ધા એ પણ અવતારવાદ અથવા પુનરવતારવાદ જેવો એક મતાગ્રહ જ છે ને? છતા આવા સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્તોની અસર પણ કંઈ ઓછી થતી નથી કોઈ ધર્મ-પથનુ ચોક્કસ શિક્ષણ મળે તેના કરતા તો અલબત્ત આ રીત ઊતરતી જ ગણાય પણ બિલકુલ ધર્મશિક્ષણ ન મળે તેના કરતા તો આટલુય સારુ છે. ખરુ જોતા ધર્મશિક્ષણ આપવાનુ કામ તો માબાપનુ જ છે પણ માબાપ પોતાની ફરજ બજાવતા નથી ત્યારે રાજ્ય જે કોઈ પણ ધર્મને માનતુ નથી તે આટલુ કરે તોયે ઘણુ કહેવાય

છતા જે માબાપ પોતાના બાળકોને અમુક પથનુ ધર્મશિક્ષણ આપવા ઇચ્છતા હોય તેવાના બાળકો ઉપર સીધી કે આડકતરી રીતે આ શિક્ષણ ફરજિયાત થઈ પડતુ ન જોઈએ બાળક ઉપર માબાપનો જે હક્ક છે તે જોતા તો સાપ્રદાયિક શિક્ષણ એ જ ઉત્તમ છે પરતુ માબાપનો હક્ક પણ અમર્યાદ નથી જેમ છોકરાને બિલકુલ શિક્ષણ ન મળે તેના કરતા તો રાજ્ય તેમનુ શિક્ષણ હાથમા લે એ આપણે સ્વીકાર્યું, તેમ તે શિક્ષણનુ ધોરણ નક્કી કરવાનો પણ રાજ્યને હક્ક છે એ આપણે સ્વીકારવુ જોઈએ

આ ઉપરથી ફલિત એ થાય છે કે કેળવણી ફરજિયાત હોવી જોઈએ રાજ્ય કેળવણી ફરજિયાત કરે તો તેનુ ખર્ચ પણ રાજ્યે ઉઠાવવુ જોઈએ એવી દલીલ કરવામા આવે છે પણ એ સિદ્ધાન્ત તરીકે બરાબર નથી રાજ્યનુ કામ તો પ્રજાની ફરજ શી છે તે નક્કી કરવાનુ છે પ્રજાએ પોતાને ખર્ચે તે ફરજ અદા કરવી જોઈએ પરતુ ગરીબાઈના કારણથી ઘણા માબાપો પોતાના બાળકોને કેળવણી આપવાની ફરજ ન અદા કરી શકે તેમ હોય તો પ્રજાશરીરના હિતની ખાતર રાજ્યે તેવા બાળકોની કેળવણીનુ ખર્ચ ઉઠાવવુ જોઈએ આમા કોણ પોતાના બાળકોને કેળવણી આપવાનુ ખર્ચ ઉપાડી શકે તેવા છે અને કોણ નથી એ નક્કી કરવાની મુશ્કેલી આવશે માટે વ્યાવહારિક માર્ગ તો એ જ છે કે કેળવણી મફત હોય તેમ કરવાથી આવીઆવી મુશ્કેલીઓ ટળી જશે. શ્રીમતને ખર્ચે ગરીબને કેળવણી મળશે આખા પ્રજાશરીરમા બળ આવશે અને તેનો વિકાસ થશે તેનુ કોઈ અગ નિર્બળ કે અવિકસિત નહિ રહી જાય પ્રાથમિક શાળાઓ ઉપર સરકાર દેખરેખ રાખે છે. તે તે પૈસા આપે છે, માટે નથી કેળવણી ઉપર સરકારનો* અંકુશ રહે છે તે સરકારી એટલે જાહેર ખજાનામાથી કેળવણી માટે પૈસા ખર્ચાય છે એટલા સારુ નહિ, પણુ લોકહિતની તે બહુ અગત્યની બાબત છે એટલા માટે છે

* ઇંગ્લંડમા public નો અર્થ સરકારી થાય, કારણ કે ત્યા સરકાર લોકની જ છે આ દેશમા સરકાર અને લોક એવો ભેદ પાડવો જોઈશે. અહીં સરકારી પૈસા તો લોકોના એટલે જાહેરના છે પણ સરકારી વ્યવસ્થા અને સરકારી દૃષ્ટિ લોકની નથી, માટે અહીં કેળવણી ઉપર લોકોનો અંકુશ હોવો જોઈએ.—અનુ૦

કેળવણીના આ સાચા સિદ્ધાન્તો થયા. હવે એક વાત કહેવાની રહી. પ્રજા-સમસ્તના કલ્યાણને અર્થે એ જરૂરનું છે કે દેશમાં કેળવણીનું એક માત્ર સરકારી ધોરણ જ ન પ્રવર્તે. કેટલીક સાંપ્રદાયિક શાળાઓ ચાલી રહી છે, તેનો નાશ કરીને આખા રાષ્ટ્રની એક જ શિક્ષણપ્રથાનો આગ્રહ કરવો એ સ્વતંત્રતાને વિઘાતક છે. એને સ્વતંત્રતા નામ આપશો તોપણ તે ઉદાર કે જ્ઞાનપૂર્વક સ્વતંત્રતા નહિ હોય. જેમ દેશમાં જુદાજુદા સ્વભાવના અને જુદીજુદી શક્તિવાળા માણસોની, અનેક મતમતાન્તરોની અને કામ કરવાની વિવિધ રીતોની જરૂર છે, તે જ પ્રમાણે કેળવણીની પણ વિવિધ પદ્ધતિઓની જરૂર છે. દેશમાં કેળવણીનું એક ધોરણ હોય તેનો અર્થ એટલો જ થાય કે એક બીબામાંથી કાઢ્યા હોય તેવા એકસરખા માણસો પેદા થાય. દેશમાં જે પક્ષનું બળ વધારે હોય તે પક્ષના ધોરણ મુજબ આખા દેશની કેળવણીનું ધોરણ રહે, એટલે બાકીનાઓ એક જાતની માનસિક અને તેને પરિણામે શારીરિક ગુલામી ભોગવે. એટલે કેળવણીનું સરકારી ધોરણ અથવા રાષ્ટ્રીય ધોરણ બીજાં સાથેસાથે ચાલતા અનેક ધોરણોની માફક અખતરા-રૂપે જ હોય. બીજાઓને દૃષ્ટાન્ત તરીકે તે કામ લાગે, તેમને ઉત્સાહ આપે, તેમની સામે ઉત્તમતાનો અમુક આદર્શ રાખે. પણ સમાજ એટલો બધો પછાત હોય કે પોતાની કેળવણી માટે કાંઈ જ ન કરે ત્યારે જ માત્ર રાજ્ય તે કામ પોતાના હાથમાં લઈ શકે. પણ તે બે અનિષ્ટોમાંથી એક નાના અનિષ્ટ તરીકે જ. જેમ મોટા ઉદ્યોગો અથવા લોકહિતના મોટા સાહસો ઉપાડનારી મંડળીઓ દેશમાં ન હોય ત્યારે સરકાર તે કામો ઉપાડે છે તેમ કેળવણીનું કામ પણ તે ઉપાડે.

કેળવણીના વિવિધ ધોરણોની સ્વતંત્રતાની બાબતમાં અમે તો એટલે સુધી કહીએ છીએ કે જે માણસો સરકારથી સ્વતંત્ર રીતે, પણ તેના જેટલા ઉત્તમ એવા બીજા ધોરણ પ્રમાણે કેળવણીનું કાર્ય કરવા ઇચ્છતા હોય, પરંતુ માત્ર પૈસાને અભાવે ન કરી શકતા હોય તેમને પણ સરકારે પૈસાની મદદ આપવી જોઈએ. તેમ થાય તો જ કેળવણીના પ્રદેશમાં સાચી સ્વતંત્રતા રહે અને પ્રજાને સારામાં સારી કેળવણી મળી શકે.*

---

* સત્યાગ્રહાશ્રમની શાળામાં ચાલતા હસ્તલિખિત 'વિનિમય'માંથી.

ભાંગેલો હાથ

સ્નેહરશ્મિ

“ **ડૉ.** જમિયતરામના દવાખાનામા ડૉક્ટર સાથે ગપ્પા મારતો હુ બેઠો હતો ડૉક્ટરનું દવાખાનુ નદીકિનારે આવેલુ હોઈ સાજે ફરવા જતા મારુ પહેલુ સ્ટેશન એ થતુ ડૉક્ટરને રાજકારણનો ભારે શોખ હતો. અમે હમેશ કોઈ ને કોઈ રાજનૈતિક સિદ્ધાન્ત ચર્ચતા. સામ્યવાદ, મધ્યવાદ, સ્વૈરવાદ, રશિયાની પાચ વર્ષની યોજના આદિ છેલ્લામા છેલ્લા અખતરાઓ તેમના દવાખાનામા હમેશ ચર્ચાતા એક દિવસ અમે એવી જ કઈ ચર્ચા કરતા બેઠા હતા અમારો વિષય ગુના સબધી હતો ડૉક્ટર એમ પ્રતિપાદન કરવા ઇચ્છતા હતા કે સમાજમા જે જે ગુનાઓ થાય છે તેની જવાબદારી સમાજને શિર છે પોતાના આ મન્તવ્યના સમર્થનમા તેમણે કહ્યુ

“જો મારા હાથમા કાયદા ઘડવાનુ મૂકવામા આવે તો એક કાયદો હુ એવો કરુ કે એક માણસ જો કઈ ગુનો કરે તો તે જે જગ્યાનો વતની હોય તે જગ્યાના બધા લોકોને તે ગુનાની સજા કરુ, અને ગુનો કરનાર માણસને ‘મેન્ટલ હૉસ્પિટલ’મા સારવાર માટે મોકલુ ગુના કરવાની વૃત્તિ મનુષ્યસ્વભાવમા જ નથી માણસ સ્વભાવે જ પાપભીરુ છે, પણ સમાજે તેને પાપ કરતા શીખવ્યુ છે આ સબધી તમારે વિશેષ ખાતરી કરવી હોય તો રૂસો વાચો, ક્રોપોટકીન વાચો ” ડૉક્ટર પોતાનુ કથન પૂરુ કરે તે પહેલા તેમા વિક્ષેપ પડયો એક અઢારઓગણીસ વર્ષનો જુવાન ઝોળીમા હાથ રાખી દવાખાનામા દાખલ થયો તે જુવાનને જોતા હુ ચમકયો ક્યાક તેને મે જોયો છે એવો મને ભાસ થયો પણ હું લાબો વિચાર કરી શકુ તે પહેલા તે જુવાનના દેખાવના અવલોકનમા જ હું ઊડો ઊતરી ગયો તેનુ અગ કૃશ અને ફિક્કુ હતુ આખ નિસ્તેજ અને ઊડી ઊતરી ગયેલી હતી તેના હાથમા પારાવિનાની વેદના થતી હોય એમ તેના મુખ ઉપરથી લાગતુ હતું તેના કપડા પણ ફાટયાતૂટયા હતા. ડૉક્ટરે તેને જોતા જ પૂછ્યુ ’

‘કેમ છે ? દરદ કઈ મટયુ છે ? રાતે ઊઘ આવી હતી ?’

પેલા જુવાને કહ્યું, ‘ના, સાહેબ, આજ તો હવે પીડા નથી વેઠાતી. ઊઘ તો આવે જ ક્યાથી ?’

ડૉક્ટરે ઊડી ઝોળીમાથી તેનો હાથ કાઢયો પેલા જુવાને દુ ખની એક ચીસ પાડી ડૉક્ટરના હાથનો સ્પર્શ પણ તેનાથી સહન થઈ શકતો નહોતો તેની એ ચીસથી મારુ હૃદય ધ્રૂજી ઊઠયુ. મારી સ્મૃતિમા ઝાખુઝાખુ કોઈ એક ચિત્ર હુ જોવા મડયો શરમથી, ભયથી મે મારુ મુખ નીચુ નમાવી દીધુ પેલા જુવાનની ચીસ સાભળતા બેબાકળી જેવી એક વૃદ્ધ ડોશીએ બારણામાથી ડોકિયુ કરતા આસુભરેલે અવાજે પૂછ્યુ

‘ડાક્ટર સાહેબ, મારા મગનના હાથને મટશે કે ?’

હાથ તપાસતાં ડૉક્ટરનુ મુખ વધુ ગભીર બન્યું તેણે ડોશી તરફ જોઈ કહ્યુ' 'કઈ કહેવાય નહિ જો બરોબર કાળજી ન રખાય તો કદાચ નહિ પણ મરે એને ઑપરેશનની જરૂર છે. ઘામા ઝેર પસર્યું છે, એટલે વાઢકાપ કરી તે કાઢી નાખવુ પડશે'

ડોશીએ એક ઊંડો નિઃશ્વાસ મૂકયો દારિદ્રની જીવન્ત પ્રતિમા જેવી તે દેખાતી હતી તેને જોતા જ પથ્થર પણ દ્રવે એવો કરુણ તેનો દેખાવ હતો તેના મુખ ઉપરની તીવ્ર ચિન્તા અને વેદના ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાતુ હતુ કે આ જુવાન તેની વૃદ્ધાવસ્થાની લાકડીરૂપ, તેના અંધાપાની આંખરૂપ હતો પોતાનુ જીવન આપતા જો તેને ઉગારી શકાય એમ હોય તો તેમ કરવા તે તૈયાર હોય એમ તેના મુખ ઉપરથી સ્પષ્ટ થતુ હતુ પણ તેના જીવનની આજે કોને જરૂર હતી? સેંકડો અને હજારો રૂપિયા આપી કૂતરા, ઘોડા, પોપટ વગેરે ખરીદનાર લોકો પડેલા છે એ બધાથી તેમના ગર્વને, તેમની મોટાઈને તૃપ્તિનાં સાધનો મળે છે પણ આ ડોશીના જીવનની જગતમા કોને પડી હતી? ઑપરેશનનુ નામ સાંભળીના તેનુ ઘરડુ શરીર ધ્રૂજી ઊઠયુ તેની આંખે તમ્મર આવ્યા ઢગલો થઈ તે બારણામા ઢળી પડી પેલો જુવાન પોતાની વેદના ભૂલી ગયો. તે તેની વૃદ્ધ અસહાય મા પાસે દોડયો તેના માથા હાથે તેના વાસા ઉપર હાથ ફેરવતોફેરવતો તે બોલ્યો

'અરે! મા, એમા ગભરાઈ શાની ગઈ? જો, જો, મને તો કઈ નથી થયુ બે દિવસમા તો હુ તદ્દન સાજો થઈ જઈશ મેં તને ના પાડેલી કે દવાખાનામા તારું કામ નહિ ડૉક્ટરસાહેબ, જરાક જુઓને, કાલના કરતા તો આજે સોજો ઓછો છે ને?' એમ કહી તેણે ડૉક્ટરના તરફ જોયુ. ડૉક્ટરે હસી કહ્યુ, 'હા, મગન, સોજો તો કાલના કરતા ઓછો છે ડોશી, ચિન્તા ન કરશો, થોડા દિવસમા મટી જશે'

મગને ડૉક્ટર તરફ જોઈ પૂછ્યુ, 'સાહેબ, ઑપરેશન કરાવવાથી મટી જશે?'

'હા'

'ઑપરેશનનું શુ પડશે?'

'આવાં ઑપરેશનના ઓછામા ઓછા પચાસ રૂપિયા પડે, પણ તમારા જેવા ગરીબો પાસે હુ વીસ રૂપિયાથી વધુ નથી લેતો'

મગનના મુખ ઉપર એક ઊંડી હતાશતાની છાયા ફરી વળી

'સાહેબ, હુ સાજો થઈ તમારે ઘેર નોકર તરીકે કામ કરી તમારા બધા પૈસા ભરી દઈશ'

ડૉક્ટર હસ્યા 'એમ તો હુ કેટલાક નોકર રાખતો ફરુ? બધા જ એમ કહે તો મારે તો પાર ન આવે .'

ડૉક્ટરની બધી સિદ્ધાન્તચર્ચાઓ મને યાદ આવી પણ તેમની ટીકા કરવાનો મને શો અધિકાર હતો? ઘડીભર થભી ડૉક્ટરે આગળ ચલાવ્યુ

'તમે એમ કરો, સરકારી દવાખાનામા જાઓ ત્યા સરકારને ખર્ચે તમારા હાથ પર ઑપરેશન કરવામા આવશે'

હુ એ સાભળી જ રહ્યો સામાન્ય રીતે પોતાના દરદીઓના મન ઉપર ડૉ. જમિયતરામને એક વાત ભારપૂર્વક ઠસાવતા મે જોયા હતા કે સરકારી દવાખાના માત્ર ફારસરૂપ છે, ત્યાં જે જે ડૉક્ટરો જાય છે તે માત્ર પોતાના ખાનગી દવાખાનાંની જાહેરાત અર્થે જ

જાય છે; ત્યાં તે દરદીઓની ચિકિત્સા નથી કરતા હોતા, કેનવાસિંગ કરે છે તમારા દાંત ખરાબ છે ? તો ડૉકટર કહેશે, 'જુઓને, આ તો સરકારી દવાખાનું અહીં પૂરા સાધન ન મળે તમે મારું દાંતનું દવાખાનું તો જોયું છે ને ?—રોડ ઉપર—બેંકની સામે જ બારથી પાંચ સુધી હું હમેશ ત્યાં હોઉં છું તમે ગમે તે દિવસે ત્યાં આવી શકો છો સાત ત્રણ 'સિટિંગ'માં તો તમને તદ્દન આરામ થઈ જશે' આવીઆવી વાત ડૉ. જમિયતરામ વારવાર કરતા, છતાં આજે તેમણે મગનને એ જ દવાખાનાની ભલામણ કરી

પેલા જુવાનના હાથ ઉપર ફરીથી પાટો બાંધી, આઠ આનાની ફી ખાનામાં નાખી, ડૉકટરે મારા તરફ ફરી, અધૂરી રહેલી વાતના મણકા જોડવા માંડ્યા. અત્યારસુધી મગનની નજર મારા તરફ પડી નહોતી, તે તેના હાથની વાતમાં જ મશગૂલ હતો. ડૉકટરે મને સંબોધન કર્યું કે તરત જ તેની નજર મારી ઉપર પડી અમારા બન્નેની આંખ મળી મગન એકદમ ચમક્યો તેનું મુખ પડી ગયું ગભરાયેલોગભરાયેલો ડોશીનો હાથ પકડી દવાખાનામાંથી તે નીકળી ગયો

આ ઘટના પછી ડૉકટરની વાતમાં કેમે કરી મારું ધ્યાન ન ચોંટી શક્યું હું ખૂબ અસ્વસ્થ થઈ ગયો એ ભાંગેલો હાથ વારવાર મારી નજર સમક્ષ તરવા લાગ્યો જાણે મને તે ઠપકાભરી આંખે કહી રહ્યો હોય—'મેં તારું શું બગાડ્યું હતું ?' 'શા માટે તેં મારા પર આવી ક્રૂરતા વાપરી ?' એમ મને ક્ષણેક્ષણે ભાસ થવા માંડ્યો ડૉકટર મારી અસ્વસ્થતા કળી જશે એ બીતિથી મેં તેમની રજા લીધી હું ઘેર આવ્યો પણ કેમે કરી મને શાન્તિ જ ન વળે રાત્રે ઊંઘમાંથી પણ હું બેત્રણ વખત ઝબકી જાગી ઊઠ્યો. સ્વપ્નામાં પણ એ જ ભાંગેલો હાથ! એ જ ઠપકો! એ જ નિશ્વાસ!

વાત એમ બની હતી કે એક દિવસ સાંજે હું મારા ખેતરો પર ફરવા ગયો હતો મારા ખેતરોમાંથી એક સરિયામ રસ્તાની નજીક આવ્યું હતું તે ખેતર ઉપર હું ક્વચિત જ જતો ત્યાં મારો એક આંબો હતો, પણ સરિયામ રસ્તા નિકટ તે આવ્યો હોઈ તેની કેરી પાડી લાવ્યાનું મને યાદ નહોતું આજે કોણ જાણે શાથી મારાં પગલાં તે ખેતર તરફ વળી ગયાં દૂરથી આંબા નીચે કોઈ ફરી રહ્યું છે એવો મને ભાસ થયો રાત્રે એક પ્રચંડ વાવાઝોડું થયું હતું એટલે આંબા પરના સરવા બધા સરવા તૂટી પડ્યા હશે એમ તો હું માનતો જ હતો. પણ આ આંબાની બાબતમાં તેનું મને દુઃખ નહોતું મારે મન તે વાવાઝોડાથી તૂટી પડે કે રસ્તે જનારઆવનારના પથરાથી તૂટી પડે તે બધું સરખું હતું આમ છતાં કોણ જાણે કેમ પણ આંબા નીચે કોઈક ફરી રહ્યું છે એવો ભાસ થતાં મારું મગજ તપી ઊઠ્યું ઉતાવળા ડગ ભરતો હું ત્યાં પહોંચ્યો કોઈ સરવા વીણી રહ્યું હોય એમ મને લાગ્યું શુક્લ આઠમનો ચંદ્ર ક્યારનો અસ્ત પામેલો હોઈ આકાશમાંથી તારાઓનું આછું તેજ ટપકતું હતું. પેલો માણસ જેવો સરવા લઈ ઊભો થવા જતો હતો તેવો મેં તેનો હાથ પકડ્યો. એકાએક સર્પદંશથી કોઈ માણસ ચમકી ઊઠે તેમ તે ચમક્યો ગુસ્સામાં મેં તેનો હાથ મરોડ્યો તેના મુખમાંથી વેદનાની એક કારમી ચીસ નીકળી ગઈ તારાના તેજમાં તેના મુખની આછીઆછી રેખાઓ ક્ષણભર હું જોઈ શક્યો તેની વેદનાભરી ચીસ સાંભળતાં મારા હાથમાંથી તેનો હાથ છૂટી ગયો તીરની જેમ ખેતરમાંથી તેણે દોટ મૂકી તેની પાછળ દોડવાની મારે કંઈ જરૂર નહોતી આ ઘટનાને હું તો તરત જ ભૂલી ગયો હતો પણ

ડૉ જમિયતરામના દવાખાનામાં જોયેલા જુવાને મારી સ્મૃતિમાં તે તાજી થઈ ત્યારે જ મને સમજાયું કે મે એક ભયકર ગુનો કર્યો હતો

આ વાત હવે મારા મનમા સતત ખટકવા લાગી મારે એનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કઈ રીતે કરવું ? મારા નિર્જન, વાડવિનાના ખેતરમાથી જેનો મને કઈ અર્થ નહોતો એવા મરવા એ જુવાન મળસ્કે ઊઠી વીણતો હતો એ શુ એનો ગુનો હતો ? મારે જેનો ઉપયોગ નહોતો તેના ઉપર એણે કેવીકેવી આશાઓ બાધી હશે ? કદાચ તેના ઘરમાં એ ગરીબ માદીકરાના એક દિવસના રોટલા તેમા ન હોય ? અને તે દિવસે તે બન્નેને કોરો ઉપવાસ કરવો પડ્યો ન હોય ? અને તેનો જમણો હાથ ! જેના ઉપર તેની આખી જિંદગીની મદાર હતી, જેની મદદે પોતાની વૃદ્ધ માને તે ગરીબાઈ અને વૃદ્ધાવસ્થાના દુ ખમાથી ઉગારતો હતો તેને મેં મારા મદમા, મારા અવિચારીપણામા, મારા માલિકીના અભિમાનમા ક્ષણમા ભાગી નાખ્યો ! આ વિચારે મને અગદ્ય થઈ પડ્યા દિવસગત મારુ હૃદય એથી વલોવાવા લાગ્યુ તે જુવાનના પગમા પડી તેની માફી માગવાનો મને વિચાર થઈ આવ્યો પણ તેનોય શો અર્થ હતો ? તેનો ભાગલો હાથ તેથી થોડો જ પાછો આવવાનો હતો ? ગમે તેમ હો—એકવાર તે કયા રહે છે તે શોધી કાઢવા મેં કમ્મર કસી

ગામબહાર એક તૂટી શી ઝૂપડીમા એ માદીકરો રહેતા હતા તે શોધતા મને જરા પણ વાર ન લાગી. એક દિવસ હું ત્યા ગયો ઝૂપડીમાથી માદા માણસના દુ ખનો અવાજ આવી રહ્યો હતો ડોશીના વચ્ચેવચ્ચે શબ્દો સભળાતા હતા

'ભાઈ, શુ થાય છે ? માથુ દાખુ ? ' મારો શ્વાસ રુધાવા લાગ્યો મારે અંદર જવુ કે નહિ ? પોલીસને જોતા ગુનેગારની જે સ્થિતિ થાય તે મારી થઈ રહી હતી મારા પગ ભારે થઈ ગયા છતા મે મારો નિશ્ચય પડતો મૂક્યો નહિ હુ ઝૂપડીમા પેઠો મને જોતા પેલો જુવાન એકદમ ચમક્યો તેણે એકાએક ડોશીને કહ્યુ, 'મા, જો તો આપણા પેલા છાણા કોઈ ઢોર ફૂદી નાખે છે !' ડોશી તરત જ ઊઠી પાછલે બારણેથી બહાર નીકળી. તે જતાં તરત જ તે બોલી ઊઠ્યો

'હું જાણતો જ હતો કે તમે આવશો—ભલે હુ તૈયાર છુ બોલાવો તમારા પોલીસને'

કોઈએ મને ગાલ ઉપર જોરથી તમાચો ચોઢી કાઢ્યો હોત તોપણ મને આવો આઘાત ન લાગત મેં તરત જ જવાબ આપ્યો

'ભાઈ મગન, તારી ભૂલ થાય છે હુ તારી માફી માગવા આવ્યો છું'

તેના ખિન્ન મુખ ઉપર સહેજ સ્મિત ફરક્યુ તે બોલ્યો

'માફી ! શા માટે મશ્કરી કરો છો ? મારી મા ઘડીકમા પાછી આવશે તે પહેલા તમારુ કામ પતાવી લો એટલે થયુ '

મે જોયુ કે મારા શબ્દોમા વિશ્વાસ મૂકવા તે જરા પણ તૈયાર નહોતો અને એવી આશા મે રાખેલી એ મારી મૂર્ખાઈ નહોતી ? શા માટે મારામા તે વિશ્વાસ રાખે ? કયે દિવસે મે તેનુ કે તેના જેવાનુ જરા જેટલુ પણ હિત કર્યુ હતુ ? તેના જેવાના કફન ઉપર તો અમારી બધી સુખની ઇમારતો રચાયેલી હતી તે મારી સાથે હજુ વાત કરે છે એ પણ તેની એક ઉદારતા જ હતી ને ? મારામા રહેલી બધી સદ્વૃત્તિ ભેગી કરી મે કહ્યુ

'મગન, હુ તારો ગુનેગાર છુ આજ હુ મારા પાપની માફી માગવા તારી પાસે આવ્યો છુ '

'એ તો પેલ દિવસે મેં તમને દવાખાનામાં જોયા ત્યારનો હું માનતો જ હતો કે તમે આવશો પણ હવે બધું ઝટ પતાવી દો કહો, મે તમારુ શુ બગાડ્યુ હતુ—મારી માએ તમારું શુ બગાડ્યુ હતું કે તેના મોનો કોળિયો તમે છીનવી લીધો ?' પોતાના હાથ તરફ નજર કરતા તેણે કહ્યુ 'જુઓ, અહીં બધુ ઝેર ફેલાયુ છે કાલે એ વધતુ-વધતું અહીં આવશે ' તેણે પોતાના હૃદય તરફ આંગળી ચીંધી, 'અને પછી ? ..... પછી ? ...' તેણે વેદનાથી પોતાની આખ મીચી દીધી તેના નિસ્તેજ ગાલ ઉપર બે આસુ ટપકી પડ્યા મારુ હૃદય અપાર ગ્લાનિથી પૂર્ણ બની ગયુ મે કમ્પતા સ્વરે કહ્યુ

'નહિ, મગન, આમ તુ અકળા નહિ ગરીબોનો ઈશ્વર ઊંઘી નથી ગયો... . ...' પણ હું આગળ બોલુ તે પહેલા તેના વિષાદયુક્ત હાસ્યે મને અટકાવ્યો—

'ઈશ્વર ?' તે બોલ્યો, 'ઈશ્વર દુનિયામા છે ખરો ? હા, તમને ગાડી, ઘોડા, લાડી, વાડી બધુ છે એટલે તમારે ઈશ્વર વિના કેમ ચાલે ? બાકી, ઈશ્વર હોત તો તે દિવસે તે ક્યા ઊંઘી ગયો હતો ? એક ઘરડી ડોશીને એક રોટલાનો ટુકડો પણ જે સાખી નથી શક્યો એવો ઈશ્વર આ દુનિયામા હોય તોય શું ?'

જગતના અન્યાયોથી તેનું દિલ ખાટુ થઈ ગયેલુ હતું એ હુ સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો મારા શબ્દો જગતના દભના જ સૂચક હતા એમ મને પણ લાગ્યુ મારા ભયંકર અપરાધની માફી મેળવવાની તો મે વાત જ છોડી, પણ કોઈ પણ રીતે મારે એ જુવાનની જિંદગી બચાવવી હતી મે તેને ખૂબ આજીજી કરી અનેક રીતે તેને મે સમજાવ્યો, તેની સારવારનો બધો ખર્ચ ઉપાડી લેવાનુ મે તેને જણાવ્યુ જરૂર પડ્યે તો મુંબઈ લઈ જવાનુ પણ મે તેને કહ્યુ આ બધામા તેને પૂરો વિશ્વાસ તો ન બેઠો, પણ તેને એક ખાતરી અવશ્ય થઈ કે હું તેને પકડાવવા ત્યા ગયો નહોતો.

એ ભાગેલા હાથની સ્મૃતિએ હજી પણ અનેકવાર મારી રાત્રિઓ ગમગીન બની ઊઠે છે આવા કેટકેટલા—અરે! લાખો, કરોડો ભાગેલા હાથે જગતની જીવનવીણા બસૂરી બની રહી છે પણ તે કોણ સાંભળે ? ક્યારે સાભળે ?

જ્યોતિ કે અંધાર ?

તનસુખ

અર્કતણા અજવાળે અગણિત
તારલિયા છુપાઇ રહે :
જ્યોતિ વસ્તુ સમસ્ત ઉજાળતી
અર્કતણી તો કેમ કહે ?
જે અજવાળી શકે અંધાર
તે જ્યોતિ પણ શુ અંધાર ?

શકુન્તલા*

ઉત્તુંગ શૃંગ રમતી રવિરશ્મિમાલ,
વ્હેતી નીચે ઘુઘવતી સરિતા કરાલ,
વચ્ચે સુપુષ્પ જ્યમ નન્દનવાટિકાનું
તેવું પડેલ વસતું કંઈ નાનુંનાનું!

સૂર્યમાં ચન્દ્રની શાન્તિ, દિવ્ય સૌરભ સ્વર્ગમાં;
તેમ આવ્યું અહીં ક્યાંથી શાન્ત આ વનપ્રાન્તમાં!

ઊંચાંઊંચાં, સ્તિમિત નયને, ન્યાળતાં વૃક્ષવૃન્દ,
વીંધે તેને દિનમણિતણી અંગુલીઓ અનંત;
વીંટી લે છે સુભગ સરિતા શાન્ત એ કાન્તિકેરી,
ગૂંથી ઝીણી કમલવદને માલિકા શી અનેરી!

ઝરમર ગિરિનિર્ઝરો ઝરે છે,
મધુ રમણીન નવીન વિસ્તરે છે,
સુખમય વહતો સમીર પેલો,
કુસુમપ્રમોદ થકી થયો છકેલો

ગભીર ધીર તરુકુંજતણી ઘટામાં
એર્યંત કે મૃગતણાં યૂથ લાસ્ય ભાર્યાં,
શૃંગે સુડે લટકતી બકુલાવલીઓ
ઝીલે પરાગ ઝરતો પ્રણયાગમનાઓ!

આ ધામ એવી રીતની લઘુ આશ્રમોની—
તૂટી પડેલ જ્યમ શૃંખલ મેખલાની—
નિસ્સીમ પાછળ ઊંડે ગિરિશૃંગરાજી,
આભા વિલોલ ધરી ભર્ગની દીપિકાથી!

કૃત્રિમ નર ન ગણ્યું ત્યાં વર્ણ્ય સૌન્દર્ય ધારે,
અણજાણી મદ કુસુમની ચેન ટપ્યાં પ્રમારે,
કૂજે ક્યાંથી મરમર ધ્વનિ કોકિલા મૂક મંત્ર!
મોંઘો ત્યાં [illegible] પસર્યો ઊંડો નિષ્પંદ!

---

* [illegible] 'પુષ્પોપહાર' નામના [illegible]

ઊંચે ચડે શિશિરસીકર વાદળીઓ
તેમાં ભરે ભરત સ્વર્ગની સુંદરીઓ,
તેવા વિલોલ તરતા પ્રતિખીણુ મધ્ય
સૌન્દર્ય મૂર્ત સમ ઇન્દ્રધનુ અનંત!

સોહંત ત્યાં કદલીના વનનીલ શાંત,
સુખે ચહી ગગનને તહીં તાલપ્રાન્ત,
તે પાર ભૂરી લસતી નભની સુરેખા
રશ્મિ ક્ષણેક્ષણુ સુરંગ ભરે અનેરા!

સ્વર્ગની વાટિકા રૂડી, ચારુતા મૂર્ત વિશ્વની
અનન્ય છે તથા શોભા ઊંચા આ વનપ્રાન્તની!

નીચેનીચે, ગુફામાં ધમધમ કરતા ધોધના ઘોષ ગાજે!
ઘેરી ગભીર ક્યાંથી મૃગપતિગણુની ત્રાડ આકાશ ફાડે!
ભેટે કેં ચીસ પાડી જલધર ઘનશા મત્ત માતંગરાજ!
ફૂં ફાડે ક્યાં વિકાસી દશન વિપભર્યા ઉગ્ર ક્રોધાન્ધ નાગ!

સૌમ્યતા, સુરખી ઊંચે, નીચે સાકાર ચંડતા!
જોડવું પુષ્પ એ બેને—નિશા, આદિત્યને, ઉષા!

મુકુલિત જગ કેરી પૂર્ણ લાવણ્યમૂર્તિ,
લલિત નયનજ્યોત્સના દિવ્ય દેવાંગનાની
અહીં વિલસતી ક્યાંથી, કોણ આ કોમલાંગી?
નવીન શશિકલાશી, કુંજમાં આ લતાંગી?

માન્દર્ય ને દિવ્ય તપપ્રભાવનું,
સંતાન પુણ્ય પ્રણયાર્દ્ર ગ્રન્થીનું,
વસંતની ચન્દ્રસુધા શું નિર્મળા
શકુંતથી સેવિત એ શકુન્તલા!

વિલોલ મંજુ કલતા વિહંગમો
ધ્વનિ કરે પક્ષપ્રહારથી મીઠા,
મૃદુ મૃદુ પ'લ્લવ પુષ્પ લેઈને
સપ્રેમ પોષે અતિથિ નવીનને!

જોઈ રહ્યો ઉપર સૂર્યરાજ,
વૃષ્ટિ કરે પુષ્પિત વૃક્ષમાલ,
પ્રસારતી શીતલ છાય મંજરી
ઉત્સંગમાં જેમ સ્વપુત્રીને લઈ.

રૂડાં પ્રસારી નવપિચ્છ નાચતો
કેકા કલાપી મધુરી પુકારતો;
મરીચિકેરા વન છોડી, જોડલી
ઉદ્દામ ઊભી શુકસારિકાતણી।

ચચુતણું ધાન્ય અનન્ત અર્પતા,
મધુર ને અસ્ફુટ શબ્દ ગુંજતા,
હસત એ બાલકને હસાવતા,
વિહગ જાણે નિજ સ્વર્ગ માણતા।

તમાલ ને અર્જુન પ્રાન્તની કરી
શય્યા લઘુ, પુષ્પપરાગથી ભરી,
રમી રહ્યુ બાલક દિવ્ય ત્યા કઈ,
પીયૂષકેરા પરિવેશમા શશી।

ઝીણીઝીણી, વિરલ ઊડતી કેશવાળી સમીરે,
નાચે જેવી અમીમય મૃદુ ચન્દ્રિકા વ્યોમતીરે,
છૂટીછૂટી કુસુમકલી શી દંતપંક્તિ અભગા,
શોભે તન્વી, ઉડુગણ ભરી જેમ આકાશગગા।

અવિરત સ્મિત શું મુખારવિન્દે।
બકુલકલી મમ મુક્ત ઓષ્ઠ દીસે!
મુદિત સ્તિમિત નેત્ર પ્રેમઘેલા
અમીઝરતા ન્યમ કૌમુદીભરેલા।

અગોઅગે અવિરત ઝરે દિવ્ય શી જ્યોતરેખા!
નીચે આવી મયન સુભગા મૂર્ત શું ચન્દ્રલેખા!
કૂળાકૂળા લલિત કદલીગર્ભ શાં ગાત્ર નાના
દેખાયે છે ધવલ ઘન શા વ્યોમમા ક્ષીર ભાર્યા!

પ્રકૃતિમડપે ઊગ્યુ પુષ્પ નાનું સુકોમલ।
અખડ વધતુ જાયે, ચન્દ્રથી ચન્દ્રિકા ન્યમ।

ચોપાસ ગભીર પ્રશાંત સૌ દીસે
મૃદુ મૃદુ અસ્ફુટ બાલુડું લવે
થયો તહીં હા! પદઘોષ ક્યાં થકી?
ઉચ્ચાર એ માનવબોલનો તહીં!

બ્રહ્મસ્વરૂપ જ્યમ મંગલ શૂન્યમાંથી,
આદિત્ય ઉદયગિરિની જ્યમ મેખલાથી—
ભેદી ઘટા ઘન તરુવરકેરી તેમ
ઊભો તપોનિધિ ત્યહાં, ગિરિરાજ જેમ!

ભસ્મદ્યુતિ ભાલ અહો! મહોજ્જ્વલ!
અનન્ય છે પુણ્ય પ્રદીપ્ત નેત્ર!
વિભૂતિ સાકાર મહેશકેરી!
દિનેશની મૂર્તિ પ્રભા અનેરી!

ધ્યાનમાં લીન છે પૂર, 'સોઽહં સોઽહં' સ્તવે મુખ,
આત્મને બ્રહ્મમાં જોતો આવનો એ તપોધન

ઊડી ગયાં પક્ષી કરી નિનાદ,
આવત પેખી અહીં સૂર્યરાજ!
વિખ્યાત, એકાકી, શિશુ હસે, રડે!
પીયૂષધારા પ્રતિશબ્દમાં સ્રવે!

જાણે થયો રવ મૃદુ સુર દુંદુભિનો,
કર્ણે ચડ્યો ધ્વનિ હરિવચનાવલીનો,
સાશંક, સ્તબ્ધ, બનીને સુણી બાલશબ્દ,
યોગી ઊભો નિજ સમાધિ વિષે નિરુદ્ધ!

નીચાં ઢાળ્યાં નયન તપને ઘેન ઘેરે ભરેલાં!
હૈયાંકેરાં કંઈ વિકસિયાં દ્વાર વૈરાગ્ય દીધાં!
કંપી ઊઠી ક્ષણભર ઊંડી આત્મની આર્દ્રજ્યોતિ!
ક્યાંથી કલ્પી, કદી નવ લહી, દિવ્યતા અત્ર સૂતી?!

મીંચાય ને નેત્ર સુરેખ ઊઘડે!
રોમાંચ સ્વેદ કૃશ કાયને વીંટે!
પ્રચંડ કોલાહલ આત્મમાં થતો!
ગંભીર કો શાંતિ શું ઘોષ ઊઠતો!

ધીમેધીમે કંઈ પ્રણમતી શ્યામ સપ્રેમ કાય!
આછીઆછી વિરલ મૃદુતા શુષ્ક કંઠે જણાય!
વર્ષે આહા! કૃશતનુ થકી સ્નેહ સૌજન્ય ધાર!
છોડે સીમા નિધિજલ! હવા ના સ્થલે કો સમાય!

શુષ્કમાં મિષ્ટનાં બિન્દુ ! ક્ષારમાં ક્ષીર તો સ્રવે ।
જીવનારણ્યમાં પ્રેમ-પુણ્ય-પીયૂષ નિર્ઝરે ।

પષાણોને હૃદય શું લીધું તાપસે એ મૃણાલ !
મીઠું મીઠું કંઈ કહી રહે કર્ણ યોગી સુદામ ।
જોડે ખેલે અધરઅધરે, નાસિકા સાથ નાસા ।
ભૂલ્યો, ભૂલ્યો, તપ થકી ચળ્યો । યોગી તેં મૂકી માઝા ।

ફરીફરી ચુંબન ચુંબનો પર
શિશુ લઈ પદ્મ મુકુલ શું કર
ચાલ્યો સહર્ષ પતિ એ નિકુંજથી !
પ્રભા ત્યજે અસ્ત તથાપિ ના રવિ ।

વેપારી જગત

જયસુખલાલ કૃ. મહેતા

ઓરાવાનો પડછાયો

પ્લેટફોર્મ ઉપર કે જાહેર છાપાઓમા ઘણીવાર ઉલ્લેખ કરવામા આવે છે કે હિંદુસ્તાન ધર્મપ્રાણ પ્રદેશ છે અને પાશ્ચિમાત્ય દેશોની માફક ભૌતિક ચીજોની જ પાછળ ઘેલો થતો નથી હિંદુસ્તાનને માટે આ કહેતી લાગૂ પાડવામા આવે છે તેનો ઉપયોગ તેના દુશ્મનોએ કરેલો છે અને તેના મિત્રોએ પણ અવળી રીતે કર્યો છે ઔદ્યોગિક કે વેપારી ક્ષેત્રોમા તેના હરીફો કહે છે કે આ દેશ હુન્નરઉદ્યોગમા આગળ વધી નહિ શકે, કારણ કે તેની ભાવના ધાર્મિક છે એવા પણ આંસુ પાડનારા આપણે જોઈએ છીએ કે જેઓ જ્યારે આ દેશમા કોઈ ઉદ્યોગ બહુ ખીલતો હોય ત્યારે કહે છે કે હિન્દુસ્તાન પોતાનો ભૂતકાળનો ધાર્મિક વારસો ભૂલી જશે આપણા રાજ્યકર્તાઓને હિંદુસ્તાનના શરીર કરતા તેના આત્માને માટે ઘણી ચિંતા અને ફિકર રહે છે, અને તેટલા જ કારણથી ઔદ્યોગિક પ્રગતિ થવા દીધી નથી!

હિંદી સરકારને મને કે કમને હિંદુસ્તાનનો વેપાર અને તેના ઉદ્યોગો થોડેઘણે અંશે તો ખીલવવા દેવા જ પડ્યા હતા તે ન હોય તો વાર્ષિક ગંજાવર ખર્ચ ચાલે શી રીતે? પણ મૂળ સિદ્ધાંત એ છે કે તમે ગમે તેટલા ઉદ્યોગો ખીલવો અને વેપાર ખેડો, પણ ગ્રેટબ્રિટનના વેપારને અને ઉદ્યોગને જરા પણ નુકસાન પહોંચવુ જોઈએ નહિ મોન્ટેગ્યુ—ચેમ્સફર્ડના સુધારા દાખલ કરતી વખતે એવી એક સમજૂતી કરવામા આવી હતી કે જો હિંદુસ્તાનની લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બ્લી (વડી ધારાસભા) અને હિંદી સરકાર અમુક આયાત જકાત નાખવાને સંમત થાય તો સેક્રેટરી ઓફ્ સ્ટેટ (હિન્દી વજીર) વચમા પડશે નહિ આ સમજૂતી પણ હવે નવી યોજના પ્રમાણે પડતી મેલવામા આવશે, અને એવા નિયમોનો સ્વીકાર કરવામા આવશે કે બ્રિટિશ વેપાર અને ઉદ્યોગને કંઈ પણ નુકસાન થાય તેવી રાજ્યનીતિ હિંદુસ્તાનથી અખત્યાર કરી શકાશે નહિ

પોતાના વેપાર અને ઉદ્યોગ ખીલવવા માટે હિંદુસ્તાનને પરદેશથી આયાત થતા માલ ઉપર ભારે જકાત નાખવાની છૂટ હતી ૧૯૧૮ની સાલમા ઔદ્યોગિક કમિશનનો રિપોર્ટ બહાર પડ્યો ત્યારે પ્રથમ હિંદુસ્તાનને રક્ષણનીતિ (protection trade policy) આપવાનો ઉલ્લેખ થયો ત્યાર પછી જકાતી કમિશન (Fiscal Commission, 1921–22), જેના પ્રમુખ સર ઈબ્રાહીમ રહીમતુલ્લા હતા, તેણે બહુમતિથી discriminating protection એટલે કે સંપૂર્ણ રક્ષણનીતિ નહિ પણ વિવેકમર્યાદાવાળી રક્ષણનીતિ પસંદ કરી લઘુમતીએ તો ભલામણ કરી હતી કે હિંદુસ્તાનને પોતાનું જકાતી ધોરણ મુકરર કરવાને પૂર્ણ છૂટ આપવી જોઈએ ઇંગ્લંડની અંદર છૂટાપણાના વેપારની નીતિ ઘણાં વર્ષો થયા

પ્રચલિત હતી, જોકે પોતાના વેપારઉદ્યોગને ખાતર તેમા ઘટતા ફેરફાર કરવામાં આવતા ટૂંકમા મારુ તે મારુ અને તારુ તે તારુ ને મારુ મઢિયારુ એ પ્રથા બ્રિટિશ સત્તાવાળાઓને પ્રિય હતી હિંદુસ્તાનના કાપડઉદ્યોગ ઉપર એક્સાઈઝ જગાત નાખી શકાય પણ તે ઉદ્યોગના રક્ષણ માટે ભારે જકાત નાખી ન શકાય, કારણ કે તેથી વેપારના છૂટાપણાનો નાશ થાય

યુરોપના મહાવિગ્રહ પછી વેપારના છૂટાપણાની નીતિ જે યુરોપમા હતી જ નહિ તે ઇગ્લંડમાથી પણ ચાલી ગઈ ઘણા વર્ષો થયા તે ત્યા ખરી રીતે હતી નહિ પણ ઢોગમોગથી તેની પૂજા થતી તે ઢોગમોગ પણ આખરે ગયા અને છૂટાપણાની નીતિને બદલે વેપારના રક્ષણની રાજ્યનીતિને ઇંગ્લંડે પોતાની કુલદેવી તરીકે સ્થાપના કરી જ્યારે ખુદ ઇંગ્લંડે પોતે આ પ્રમાણે નીતિ બદલી ત્યારે હિંદુસ્તાન માટે તો તે શુ કહી શકે? એટલે આ દેશમા જકાતી ધોરણ વધવા માડ્યુ દરેક ઉદ્યોગને શુ રક્ષણ જોઈએ, અથવા બિલકુલ જોઈએ કે નહિ તે નક્કી કરવાને ટેરિફ બોર્ડ સ્થાપવામા આવ્યુ આ બોર્ડની ઘટના સકુચિત અને વિચિત્ર છે તેમના પોતાના હાથમા સત્તા બહુ ઓછી છે બોર્ડને અરજી કરવાની પ્રથા એમ છે કે કોઈ ઉદ્યોગને જરૂર લાગે કે પોતાના હિતની ખાતર રક્ષણ જોઈએ તો તેણે બરાબર પોતાનો કેસ કરી હિંદી સરકાર ઉપર મોકલવો જોઈએ અને હિંદી સરકાર તે ઉપર વિચાર ચલાવી યોગ્ય લાગે તો તે ટેરિફ બોર્ડને સોપે ટેરિફ બોર્ડને સોપાયા પછી તેના ઉપર સરકાર વિચાર ચલાવી પોતાનો મત બહાર પાડે છે ટેરિફ બોર્ડની ભલામણને સરકાર ટેકો આપે અથવા તદન અસ્વીકાર કરે કે થોડીઘણી ભલામણો સ્વીકારે, આ સઘળુ સરકારની મરજીની વાત છે. કાપડના ઉદ્યોગ ઉપરના છેલ્લા રિપોર્ટ બાબતમા તેમજ બીજા ઘણા રિપોર્ટો બાબત એમ જ બનેલુ છે સરકારનો ઠરાવ બહાર પડ્યા પછી તેઓ એ સંબધે લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બ્લીમા બિલ લઈ આવશે અને તે બિલ કાયદા તરીકે પાસ થયા પછી તેનો અમલ થશે આ બધી વિધિ સંપૂર્ણ થતા વર્ષો વીતી જાય છે રસાયણના ઉદ્યોગને રક્ષણની બહુ જરૂર હતી અને તેઓએ સરકારને અરજી કરી અરજી કર્યા પછી બે વર્ષે ટેરિફ બોર્ડને સવાલ સોપાયો બોર્ડે એકએ વર્ષ લીધા, અને જ્યારે તેનો રિપોર્ટ સરકાર આગળ આવ્યો ત્યારે તેમા પુષ્કળ છેકછાટ થઈ છેવટે જ્યારે રક્ષણ મળ્યુ ત્યારે કુલે પાચસાત વર્ષ વીતી ગયા હતા, ઉદ્યોગની સ્થિતિ તદ્દન બગડી ગઈ હતી, અને જે રક્ષણ મળ્યુ તે અધૂરા પ્રકારનુ અને અસતોષકારક હતુ જે પ્રમાણે એક દરદીને માટે દાક્તર બોલાવવામા આવે અને દાક્તર એટલા મોડા આવે કે દરદી આ દુનિયા છોડી પણ ગયેલ હોય, તે જ પ્રમાણે ઉદ્યોગોના રક્ષણ માટે સરકારની નીતિ તથા ટેરિફ બોર્ડને લગતી પ્રથા છે ઉપર જણાવેલી મુશ્કેલીઓ અને હેરાનગતીઓ આપણા ઉદ્યોગોને ભોગવવી પડે છે તેટલુ છતા કેટલાક ઉદ્યોગોને જકાતનું રક્ષણ મળ્યુ છે અને ફાયદો થયો છે આ પ્રમાણે આટલી મુશ્કેલીઓ વેઠીને પણ હિંદુસ્તાનના ઉદ્યોગો ખીલે તે બ્રિટિશ ઉદ્યોગોને પોસાય તેમ નહોતુ Hurdles Race (હર્ડલ રેસ) નામની શરત ઘણાએ જોઈ હશે તેમા ઉમેદવારોને વાડો કૂદવી પડે છે, ખાઈ ઓળગવી પડે છે, પીપમાથી પસાર થવુ પડે છે, વગેરે છેવટે ઇનામ મેળવનાર આટલુ કરીને પણ ફતેહ મેળવે છે હવે કોઈને એમ થાય કે આ પ્રમાણે વિટમ્બણાઓ છતા ઇનામ મેળવે એ ઇગ્લેન્ડને પાલવતુ નથી, અને જાહેર કરે કે તેવી શરત જ રાખવામા નહિ આવે, તે પ્રમાણે હિંદી સરકારે આજથી પાચ વર્ષ ઉપર Imperial Preference એટલે કે બ્રિટિશ સલ્તનતને પસદગીનુ ધોરણ દાખલ કર્યું તે

વખતથી આપણી આર્થિક રાજ્યનીતિમાં આ ધોરણ દાખલ થયેલું છે અને જે કંઈ પણ રક્ષણ મળ્યુ હતુ તે બ્રિટિશ અને મસ્થાનો સામે અટકી ગયુ છે આ પસંદગીના ધોરણને રીતસર સ્વીકારવા માટે ઓટાવા ખાતે એ વર્ષ ઉપર કૉન્ફરન્સ બોલાવવામા આવી અને તે વખતે હિંદુસ્તાનના કહેવાતા પ્રતિનિધિઓએ ગુલામીખત લખી આપ્યુ આની અસર એ થઈ કે આખુ જકાતી ધોરણ ફેરવી નાખવામા આવ્યુ અને દરેક ચીજ માટે બ્રિટિશ માલને માટે એક જકાત અને બીજા દેશો તરફથી આવતા માલ ઉપર બીજી જકાત એમ ધોરણ સ્વીકારવામા આવ્યુ છે ઓટાવા ખાતે કરેલા કરારનામામા કાપડના ઉદ્યોગનો સમાવેશ થતો નહોતો, એટલે ગયે વર્ષે મુંબઈ મિલઓનર્સ એસોસિએશન (મિલમાલિકોની મંડળી)ના પ્રમુખ મિ૦ એચ પી મોદીએ માન્ચેસ્ટર ચેમ્બર ઑફ કૉમર્સ (વપારી મંડળ)ના પ્રમુખ સર વિલિયમ ક્લેરન્લીઝ સાથે એવુ કરારનામુ કર્યું કે બ્રિટિશ કાપડને પસંદગીનું ધોરણ લાગૂ પાડવુ અને તે જ પ્રમાણે ચાલુ વર્ષમાં ઍસેમ્બ્લી આગળ ટેરિફ બોર્ડના રિપોર્ટ ઉપર બિલ ઘડાયુ ત્યારે આયાત તથા કાપડ માટે બ્રિટિશ જકાત એક અને જાપાનીઝ જકાત જુદી એમ અમલ થયો!

હાલ જોઇન્ટ પાર્લામેન્ટરી કમિટીનો રિપોર્ટ બહાર પડ્યો છે તેણે આ સર્વે બહાલ રાખ્યુ છે, એટલુ નહિ પણ જોઈતા સુધારાવધારા કર્યા છે એટલે હિંદુસ્તાનના ઉદ્યોગોને માટે ખિલવણી તો બાજૂએ રહી, પણ તેમની હસ્તી પણ જોખમમા આવી પડશે ગોળમેજી પરિષદ આગળ હિંદુસ્તાનના સુધારાનો સવાલ આવ્યો ત્યારથી બ્રિટિશ રાજદ્વારીઓએ તથા વપારીઓએ મોટામા મોટો એ જ વિચાર કર્યો છે કે બ્રિટિશના રક્ષણાર્થે શી શી કલમો નાખવી? દેશી વેપારી ચેમ્બરના પ્રમુખે આ બાબત ઉપર બોલતા થોડાએક વખત ઉપર કહ્યુ હતુ કે હિંદુસ્તાનને બ્રિટિશ સલ્તનતની દૂઝણી ગાય ગણવામા આવે છે, પણ જો કરવા ધારેલા સુધારા તથા બીજા રાજ્યો સાથે થતા કરારનામા અમલમા આવશે તો હિંદુસ્તાન સારા જગતની દૂઝણી ગાય થશે!

શાસન શિર પર હો!

નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા

નિજપરને સમભાવથી પાળે,
અણુઅણુ જેથી સુખમાં મ્હાલે,
સંતત સહુ કાલે
  તે પ્રેમનું શાસન શિર પર હો!
પ્રભુતાને પ્રત્યક્ષ કરાવે,
પામરતાનું પાપ હરાવે,
આતમબલ લાવે
  તે સત્યનું શાસન શિર પર હો!
આનંદામૃત પાય અમાપે,
પુણ્યધામમા ધ્રુવપદ આપે,
સુખમય કરી સ્થાપે
  એ સુંદર શાસન શિર પર હો!

સાક્ષીદાર

ગોપાળરાવ ભગવંત

ન્યાયસભામાં હંમેશાં જનારા લોકોને સાક્ષીદાર કેવું વિચિત્ર પ્રાણી છે, એ કહેવાની જરૂર નથી બીજા લોકોનેય એની બુદ્ધિનો, નીતિનો અને ધંધાનો પરિચય થાય, એ હેતુથી આ વર્ણનાત્મક લેખ લખાય છે

આ પ્રાણીના માતાપિતા 'પુરાવાની ગરજ' અને 'પેટપૂરતો રોજ,' એ બે છે ગરજ એ કલ્પકતાની માતા છે, એ સંબંધ તો જગજાહેર છે. મા એક હોવાને કારણે સાક્ષીદાર અને કલ્પકતા વચ્ચે ભાઈબહેનનો સંબંધ સ્વાભાવિક રીતે થાય જ આ બન્ને વચ્ચે પ્રેમ કેટલો બધો છે, અને સાક્ષીદારને જરૂર પડ્યે પોતાની બહેનની કેવી મદદ મળી રહે છે, એ તો અનુભવે જ જાણી શકાય એવું છે

સાક્ષીદારનો મુખ્ય ધંધો ઘણુંખરું લોકોના કજિયા પતાવવાનો હોય છે તેથી જ્યાં જ્યાં લેણદેણ વગેરે ચાલતું હોય, ત્યાં ત્યાં આ ભાઈસાહેબ હાજર હોય જ! જ્યાં દેણદાર લેણદારને પૈસા આપતો હોય, કે લેણદાર દસ્તાવેજ લખાવી લેતો હોય, ત્યાં આ સાર્વજનિક ગૃહસ્થ બધી બાબત સૂક્ષ્મ રીતે અવલોકતો હોય છે ક્યા માણસે કયા રંગની પાઘડી પહેરી હતી, રૂપિયા ભરપાઈ કરતી વખતે કેવી રીતે કેટલા ગણી લીધા હતા, રૂપિયા શામાં બાંધીને આણેલા, અનાજ લેવાયું હોય, તો ત્રાજવાં કઈ જાતનાં હતાં, ને ગાડીના બળદ કેટલા અને કયાકયા રંગના હતા, વગેરે ઝીણીઝીણી વીગતોની નોંધ પણ આ ભાઈસાહેબ રાખવાના જ્યાં વહેંચણી થતી હોય ત્યાંય એમની હાજરી ખરી લગ્નસમારંભ કે દત્તક-વિધાન જેવા ધાર્મિક પ્રસંગે કદાચ ઉપાધ્યાય ન હોય તો ચાલે, પણ સાક્ષીદાર તો જોઈએ જ! પછી ભલે તે બીજી જાતનો હોય એકવાર તો એક મુસ્લિમ સાક્ષીદારે એક હિંદુના લગ્ન વખતે હાજર રહી વરકન્યા વચ્ચે અંતર્પટ ઝાલ્યાનું કહેવું! વળી આ ભાઈ માત્ર સાર્વજનિક પ્રસંગે જ હાજર રહે છે, એમ નથી જ્યાં કોઈ એકાન્તમાં હોય, ત્યાંય એમની હાજરી હોવાની ખરી! વરવહુની પ્રેમપૂર્ણ વાતચીત, ખૂની લોકોના કાવતરા, વગેરે પ્રસંગોએ પણ તેમાં ભાગ લેનારી વ્યક્તિઓ સિવાય બીજા બે જણ હાજર રહે છે,—એક પરમેશ્વર અને બીજા સાક્ષીદાર! પણ આ રીતે આ નામનો એકવચનમાં ઉલ્લેખ કરવાને લીધે વાચકોને ગેરસમજ થવાનો સંભવ છે તે દૂર કરવાને માટે એક બાબતની અને સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ એ બાબત એટલી જ કે સાક્ષીદાર કદીય એકલો હોવાનો નહિ હમેશા બે અથવા વધારે સાક્ષીદાર એક ઠેકાણે હોવાના એટલે આ પ્રાણી ટોળામાં રહેનારો—gregarious—છે પણ નવાઈની વાત એ છે કે જોકે બીજાના કજિયા પતાવવાને સાક્ષીદારો હમેશાં કટિબદ્ધ હોય છે, તોપણ તેમનું કદીય એકબીજા સાથે બનતું નથી બનાવ વખતે કેટલા વાગ્યા હતા, એવો સવાલ જો તેમને પૂછવામાં આવે, તો એકનો મત 'તે વખતે પ્રાતઃકાળ હતો' તો બીજાનો મત 'તે વખતે સાયંકાળ હતો' એવો થશે અને ત્રીજો તો 'તે વખતે રાત

હતી અને પોતાના સિવાય બધા ગાઢ નિદ્રામાં હતા' એવો મત આપ્યા વિના રહેશે નહિ! ત્રણ સાક્ષીદારોમાં હસવું આવે એટલી હદે મતવિચિત્રતા હોય છે, તો એમની સંખ્યા ત્રણથી વધારે હોય તો શું થાય? એકવાર એક વકીલે ચાર સાક્ષીદારોને એક બનાવના સમય વિષે પૂછ્યું એક સાક્ષીએ સોગંદ ઉપર જણાવ્યું, (સાક્ષી સોગંદ વિના કદીય અક્ષર પણ ઉચ્ચારતો હોતો નથી) કે 'તે વખતે વરસાદ ધોધમાર વરસી રહ્યો હતો' બીજાએ જણાવ્યું, કે 'ટાઢ સખત હોવાથી ઠેકઠેકાણે તાપણાં કરવામાં આવ્યાં હતાં' ત્રીજાએ 'વસંતપૂજન ચાલુ હતી, અને ચાંદનીમાં ચંદનનું લેપન થઈ રહ્યાં'ની વાત ભારપૂર્વક જણાવી! ચોથાએ ચોથી વાત કહી નહિ, એમાં એનો કશો દોષ હતો નહિ કારણ ઉનાળો, ચોમાસું અને શિયાળો એ ત્રણ સિવાય ચોથી ઋતુ એ બિચારાએ કદી સાંભળેલી નહિ સાક્ષીદારોનાં પરસ્પરવિરોધી વિધાનોનો મેળ બેસાડવાનું કામ કેવું ભારે હોય છે, એનો ખ્યાલ આ ઉપરથી આવી શકે છે—ને આ બધા વિધાનો ખોટા હોય છે, એમ કોઈ કહી ન શકે, કારણ બધાએ સોગંદ પર આ કહેલું હોય છે આ ઉપરાંત ભવભૂતિએ વર્ણન કરેલા 'वाचमर्थोऽनुधावति।' એ કોટિમાં આ મહાત્માઓની ગણના થતી હોય છે પંચમહાભૂતો પણ બન્ને હાથ જોડીને તેમની સામે હાજર હોય છે કોઈ સાક્ષીદાર રાત્રે સહેલ કરવા નીકળ્યો હોય, ત્યારે અંધારામાં ચાલેલું કોઈકનું ચૌર્યકર્મ તેને બતાવવા આકાશમાં વીજળી ચમકે છે, ને પોતાના પ્રકાશથી એ કર્મ સાક્ષીદારને સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે પંચમહાભૂતોની જેમ બીજા માનવો પણ સાક્ષીદારને વશ હોય છે કેટલીકવાર ચોર ઘરમાં પેસી બારણાં વાસી, સાંકળ ચડાવી, ચોરી કરતો હોય, તે વખતે સાક્ષીનો પગરવ સાંભળીને તેણે સાંકળ કાઢીને સાક્ષીદારને અંદર લઈ પોતાના કામમાં તેને સાક્ષી રાખ્યા પછી જ ચોરી કર્યાનું સમાચાર સાંભળવામાં આવ્યું છે

બીજાંના કામમાં હાથ નાખવાની ઇચ્છા સાથે ઈશ્વરે આ પ્રાણીને તેને યોગ્ય ઇન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ પણ આપ્યા છે, એ સદ્ભાગ્યની વાત છે એક આંધળા સાક્ષીદારે આરોપીની પાઘડીનો રંગ લાલ હોવાની વાત પોતાની સગી આંખે જોવા વિષે કહ્યું સગી આંખે જોયેલી વાતને ખોટીય શી રીતે કહેવી? ઘડપણને લીધે બહેરા થયેલા સાક્ષીદારના કાન બીજાના કામ વિષેના સંભાષણો સાંભળતા તીક્ષ્ણ બને છે, ને જુવાન સાક્ષીદારો લાંબા અંતરની વાતોય સંભારી શકે છે સાક્ષીદારની સ્મરણશક્તિ ઘણી તીવ્ર હોય છે સામાન્ય માણસની સ્મૃતિ કારણ ન હોય તો પાંચદશ વરસથી વધારે દૂર જતી નથી, તે વખતનીય મુખ્યામુખ્ય બાબતો જ તે ગ્રહણ કરી શકે છે પણ સાક્ષીદારની સ્મૃતિની પકડ મહાભયંકર હોય છે બાબત ગમે તેવી નજીવી ભલેને હોય, ને તેને બન્યે ગમે તેટલા વરસ ભલેને વીતી ગયા હોય, સાક્ષીને તે યાદ ન હોય, એમ બને જ નહિ પંદરપંદર વીશ-વીશ વરસ પહેલાના જમાખરચના આંકડા તેઓ વગરઅટકચે મુખપાઠ બોલી જાય છે પછી એ આંકડામાં ભલેને ભારેભારે ગૂંચો હોય! આ વાત યાદ આવતા અત્યારના કેટલાક વક્તાઓનું સ્મરણ થયા વિના રહી શકતું નથી આ વક્તાઓ ઘેરથી જુસ્સાદાર ભાષણ મુખપાઠ કરીને, છપાવીને આણે છે, અને ભાષણ કરતી વખતે તેમાંના સુભાષિતો કે પ્રખ્યાત પુરુષોની ઉક્તિઓ સાશંક ચહેરો કરીને અને If I remember right (જો મારી સ્મૃતિ બરાબર હોય તો) એવા ઉદ્ગારો સાથે ઉચ્ચારતા હોય છે પણ સાક્ષીદાર આવું કશું કરે જ નહિ સાચે જ મોટી અને ગુંચવણીભરેલી રકમો તેમને

બરાબર યાદ હોય છે વાત જેટલી નજીવી, તેટલી સાક્ષીને તે બરાબર યાદ રહેવાની પરમ દિવસે એક સાક્ષીએ તેત્રીસ વરસ પહેલા સાભળેલી છત્રીસ રકમોના આકડા—રૂપિઆ, આના, પાઈનો વગરભૂલે ઉલ્લેખ કરીને, કોરટ વચ્ચે કહી નાખેલા! બીજા એક સાક્ષીએ પોતાના બાળપણની અંદર પારણામાં સાભળેલી મિલકતની વહેચણી વિષેની વાતો ચાળીશ વરસે અચાનક ન્યાયાસન સમક્ષ રજૂ કરી! આને ટપી જાય એવો દાખલો કૃષ્ણભગવાનના ભાણેજને દુર્ગાર ભણતા ગર્ભસ્થ અભિમન્યુ સિવાય બીજો એકેય મારા કાન પર આવ્યો નથી, કોઈનાય ખ્યાલમા નહિ હોય એવી મારી ખાતરી છે

પણ ગમે તેમ પણ આખરે તો સાક્ષીદાર માણસ જ હોવાથી ઉપરના દાખલાને કેટલાક અપવાદ પણ હોય છે દાખલા તરીકે, જોકે ઘણા વરસ પહેલાની વાત તેને રજેરજ સાભરે છે, તોય તરતની બનેલી બીનાઓ પણ એની સ્મૃતિમાથી છટકી જાય છે તેના સ્મૃતિપટ ઉપર પડનાર ચિત્રની સ્પષ્ટતા ઘણુખરુ કાલમાનિધ્ય સાથે વ્યસ્ત પ્રમાણમા હોય છે. થોડા જ વખત પહેલા પોતે શુ કહી ગયો છે, તે ભૂલી જવાને કારણે કોકવાર તે પરસ્પરવિરુદ્ધ વિધાનો કરી બેસે છે વળી કેવળ પરોપકાર ઉપર જ દૃષ્ટિ રાખવાથી પોતાના સ્વાર્થ જેવી નજીવી વાત તરફ તેની નજર રહેતી નથી वसुधैव कुटुम्बकम् । એ જ એનુ વ્રત હોય છે ઉપર ઉલ્લેખેલા કુશળ હિસાબી સાક્ષીદારને જો તમે પૂછો, કે 'જ્યા જમાખરચની આવી વાતો ચાલી રહી હતી, ત્યા તારુ શુ કામ હતુ?' તો તે બિચારો ગુચવાઈ જઈ જવાબ નહિ આપી શકે વળી એમ પૂછો, કે 'બે વરસ ઉપર તારા બાપના શ્રાદ્ધને દિવસે તે ક્યા બ્રાહ્મણોને બોલાવેલા?' તો ભાઈસાહેબની મતિ કુંઠિત થવાની પણ વીસ વર્ષ પહેલા ભેગા થયેલા પચ્ચાશ માણસોના નામ, દરેકનો ધધો, પહેરવેશ, તેમના માબાપના નામ, આખી વશાવલીની નોધ વિશે જો તમે તેને પૂછો, તો ડગ્યા વિના તે ધડાધડ જવાબ આપી દેશે

સાક્ષીદારને બીડી, ચલમ કે હુક્કાનુ એક જ વ્યસન હોય છે પણ તે તેમને હિતકારી હોય છે. કારણ તેમનુ આ છિદ્ર જાણીતુ હોવાથી સમાનશીલ મિત્રો તમાકુસેવનમા એમની હાજરીનો લાભ લેવા ઇચ્છે છે ત્યાં જાય એટલે મિત્રોના અમુક્ત આગ્રહને વશ થઈ ચાલુ વ્યવહારનુ નિરીક્ષણ તેમને કરવુ પડે છે આ નિરીક્ષણનો માર્ગ તમાકુસેવનના સ્વાભાવિક વ્યસનથી ખુલ્લો થાય છે જ્યારે તેઓ તમાકુસેવનમા મગ્ન નથી હોતા, ત્યારે ઘણુખરુ તેઓ બજારમા જતા હોય છે પણ આવી જગ્યાએ પણ એમનો રસ્તો રોકી લોકો તેમને પોતાનો કજિયો પતાવવા ખેંચીને લઈ જ જાય છે સાક્ષીઓ એકબીજા સાથે કદીય બોલવાના નહિ એકબીજા સાથે આવેની મુસાફરી કરવાને વખતેય બે અગ્રેજોની જેમ એકબીજા સાથે તુમાખીથી તેઓ વર્તી શકે છે ન્યાયસભામા આવતા લગી તો તેઓ એકબીજાને ઓળખતાય નથી હોતા

સાક્ષીદારોની સત્યપ્રિયતાને વિષે ખૂબ ખ્યાતિ હોય છે જેના પક્ષમા સાક્ષી આપવા તેઓ આવે છે, તે તેમનો સબધી અથવા સાહુકાર હોય છે, પણ આ લોકો તો સાચુ હોય તે જ કહેવાના તમે તેમને ગમે તેટલા સવાલ પૂછો, તોય 'ખબર નથી' એવો જવાબ તેમના મોઢામાથી કદીય આવવાનો નહિ હવે એમા આટલી વાત સાચી, કે પ્રસગાનુસાર એમણે આપેલા જવાબનો નમૂનો બદલાય ખરો! દાખલા તરીકે, ઉલટતપાસની વખતે એમનો જવાબ પ્રશ્નાત્મક અથવા સામાન્ય સિદ્ધાન્તદર્શક હોય છે ધારો કે તમે એક

સાક્ષીદારને સવાલ પૂછ્યો "અમુક ઠરાવ ચોરામા થયેલો કે ?" આ સવાલનો જવાબ નીચે લખેલા બે જવાબોમાંથી એક હોય છે, "આવા કરાર ચોરા સિવાય બીજી જગ્યાએ શુ કામ થાય ?" અથવા "એવા કરાર તો ચોરામા જ થવાના !" આ જવાબ આપવાની પદ્ધતિમા નવીનતા હોવા ઉપરાત તેમાથી લૌકિક જ્ઞાનલાભ પણ થાય છે આવા જવાબ આપવાની રીત કેટલાક સાક્ષીદારોને એટલી બધી સહજસાધ્ય થયેલી હોય છે, કે તેને લીધે કેટલીકવાર નીચેના ગજબનાક નમૂના સાભળવાને મળે છે

પ્રશ્ન "તમને ચાર સ્ત્રીઓ હતી કે શુ ?"

ઉત્તર "બધાનેય ચારચાર સ્ત્રીઓ હોય છે !"

પ્રશ્ન "પહેલી સ્ત્રી મરી ગઈ, ખરુને ?"

ઉત્તર "ન મરે તો કરે શુ ?"

પ્રશ્ન "તેનાથી તમને એક પુત્ર થયેલો, ખરુ ?"

ઉત્તર "સાગથી ન થાય, તો શુ ?"

સાક્ષીદારોને પૂછેલા પ્રશ્નો તેમને એકાએક સમજાતા નથી તેથી તેઓ કેટલીકવાર વિસગત જવાબ આપે છે કોકવાર તો, કોણે ? કયા ? કયા ? વગેરે પ્રતિપ્રશ્નો પૂછીપૂછીને અને પૂછેલા પ્રશ્નોના કેટલાક ભાગનો પુનરુચ્ચાર કરીકરીને પૃચ્છા કરનારની રેવડી ઉડાવી દે છે

એકાદ પ્રસગનુ વર્ણન કરવાની સાક્ષીદારની રીત એક નવલકથાકારના જેવી વ્યવસ્થિત અને મોહક હોય છે "આ બનાવ વિષે તારે શુ કહેવુ છે ?" એવો અસ્પષ્ટ સવાલ તેને પૂછ્યો હોય તો મુદ્દાની વાત ઉપર આવવાને બદલે, "છ માસ પહેલા એક દિવસે સવારે હું પથારીમાથી ઊઠીને દાતણ કર્યા પછી ખેતરમા જતો હતો, એટલામા—" વગેરે સ્થળકાળાદિ ઝીણી વીગતો સાથે બધી હકીકત તે આપમેળે અટકચા વિના કહી જાય છે પૂર્વતૈયારી વિના આવું સુસગદ્ધ ભાષણ કરનારો વક્તા ભાગ્યે જ મળી આવે !

એક અગત્યની વાત કહેવાની રહી ગઈ તે એ કે આ સર્વજ્ઞ પ્રાણીને પોતાની ઉંમર વિષે બરાબર માહિતી હોતી નથી. કોઈ જુવાન સાક્ષીદાર પોતાની જાતને મૃત્યુદ્વારે પહોચેલો માને છે, તો કોઈ બુઢ્ઢોખખ પોતે ગદ્ધાપચ્ચીશીમા વિહરતો હોય એમ ધારે છે પણ સાક્ષીદારની ઉંમર વિષે ન્યાયાધીશ લોકો બરાબર જાણતા હોય છે એ લોકોના કાગળપત્રો ઉપરથી એક વાત નિશ્ચિત રીતે સમજાય છે કે સાક્ષીની ઉંમર પાચપાંચની સખ્યા ઉપર કૂદતી હોય છે દાખલા તરીકે, એક સાક્ષીદારનુ પાત્રીશમુ વરસ પૂરુ થયા પછી બીજા ક્ષુદ્ર જતુઓની જેમ છત્રીશ, સાડત્રીશ, વગેરે વચલા પગથિયા ઉપર પગ ન મૂકતા એ એકદમ ચાળીશમા વરસ ઉપર કૂદકો મારે છે

જુબાની આપતી વખતે સાક્ષીદાર ઘણુંખરુ ઉપર છત ભણી જોતો હોય છે. જાણે કે પોતાની સત્યતાની સાક્ષી પૂરવા માટે તે ત્રિકાળજ્ઞાની પરમેશ્વરને આવાહન કરતો હોય ! વળી બોલતી વખતે તે સતત ઉધરસ ખાતો હોય છે, કે ખોંખારતો હોય છે પણ પણ એ તો બીડી, હુક્કો કે ચલમમા તમાકુ પીવાને કારણે થતું હશે વ્યસની લોકોએ આમાથી પાઠ લેવા જેવા છે *

---

* 'સુદામાના પૌંઆ'માથી એક ફાકી.

'સ્મરણયાત્રા'*

ન. લ. આઠવલે

આપણે ત્યાં સારુ ચરિત્રવાઙ્મય ઝાઝુ લખાયુ જ નથી વિશેષ કરીને સસ્મરણોના સ્વરૂપનુ વાઙ્મય તો બહુ જ થોડુ છે શ્રીમતી રમાબાઈ રાનડેએ ' પોતાના જીવનમાના સસ્મરણો ' પ્રથમ રજૂ કર્યાં ત્યારપછી લોકમાન્યના સસ્મરણો પ્રસિદ્ધ કરીને શ્રી. બાપટે મરાઠી ભાષામદિરનો આ વિભાગ ઠીકઠીક શણગાર્યો પણ પોતાના સંસ્મરણો પોતે જ લખીને, પોતાના જૂના થઈ ગયેલા અને વિસ્મૃતિમા દટાઈ જતા બાલ્યકાળના પ્રસંગો નવી દૃષ્ટિએ જોઈને નવીન દુનિયા આગળ રજૂ કરવાનો શ્રી કાકાસાહેબનો દાખલો વખતે પહેલો જ ગણાશે સસ્મરણાત્મક સાહિત્યના ક્ષેત્રમા ગુજરાતીની સ્થિતિ મરાઠી કરતા ચડિયાતી હશે એમ નથી લાગતુ એટલે શ્રી કાલેલકરે પોતાના સંસ્મરણો ગુજરાતીમા લખીને તે ભાષામા મહત્ત્વનો ઉમેરો કર્યો હોવો જોઈએ

સંસ્મરણો કોને ગમતા નથી ? તે હિ નો દિવસા ગતા એમ કહીને ભૂતકાળમા ભોગવેલાં સુખદુ ખોને ફરીથી વર્તમાનકાળમા અનુભવી લેવાનો પ્રયત્ન માણસને નવો જ આનદ મેળવી દે છે સુખના સસ્મરણો તો સુખપ્રદ હોય છે જ, પણ ભોગવેલુ દુ ખ પણ ભૂતકાળના પડદા પાછળ ગયેલુ હોવાથી તેનુ દુ ખદાયિત્વ લય પામ્યુ હોય છે, અને તે પ્રસગોની ઉદાત્તતા, ગભીરતા, અને તે વાટે મનુષ્યસ્વભાવનો થયેલો પરિચય, અથવા મિત્રોનો કે સબધીઓનો દેખાઈ આવતો પ્રેમ ઇત્યાદિના સસ્મરણો આનદદાયક જ હોય છે વિમનસ્ક સીતાનુ મનરજન કરવાનો પ્રસગ હોય, બાલ્યકાળના ગોઠિયા સુદામાનુ મન રીઝવવાનુ હોય, અથવા ' વાર્તા કહોને ' કહીને હઠ લઈ બેસનાર બાળકોના કોડ પૂરવાનુ કોઈ ડોસીમાને માથે આવી પડ્યુ હોય, એવે પ્રસંગે, ' અમારા નાનપણમા આવુ બન્યુ ' એમ શરૂઆત કરીને કહેલા પોતાના બાલ્યકાળના સસ્મરણો ઘણા ઉપયોગી થઈ પડે છે એવું કથન આપણને પોતાને આનદ અને બીજાઓને લૌકિક અનુભવ અને ડહાપણનો લાભ આપે છે આવા સસ્મરણો કહેનારો વક્તા કે લેખક જો રસિક હોય, તેની વાણીમા મીઠાશ હોય, વર્ણન કરવાનુ એનુ કૌશલ્ય આકર્ષક હોય, અને બીજાઓના હૃદયને સ્પર્શ કરીને સૂક્ષ્મ ભાવના જાગૃત કરવાની તેનામા શક્તિ હોય તો એવાં સસ્મરણો વધારે અસરકારક નીવડે છે, અને સાભળનારને તો તે તલ્લીન કરી નાખે છે

શ્રી કાલેલકરની ' સ્મરણયાત્રા 'મા કેવળ આટલુ જ હોત, પોતાના હૃદયસ્પર્શી સંસ્મરણોનું પોતાની સુંદર મીઠી વાણીમા એમણે કેવળ રસમય વર્ણન જ કર્યું હોત, તોપણ તે ગ્રથ પહેલી શ્રેણીમા ગણાત. પણ બાલ્યકાળના પ્રસંગોનુ વર્ણન કરતી વખતે જે નવી દૃષ્ટિ તેઓએ રજૂ કરી છે તે આ પુસ્તકની વિશેષતા છે, અને તેથી સાહિત્યના એક ઉત્કૃષ્ટ ગ્રથ તરીકે જ નહિ પણ વિદ્યાર્થીઓને જીવનપ્રવાહમાંના વમળ દેખાડી

* લેખક શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર, પ્રકાશક નવજીવન પ્રકાશન મદિર, અમદાવાદ, કિ રૂ ૧-૨-૦.

દેનારા મિત્ર તરીકે, અને મોટેરાંઓને બાલ્યજીવનની યથાર્થ કલ્પના કરાવી આપનાર ભોમિયા તરીકે પણ આ ગ્રંથની યોગ્યતા ઊંચા દરજ્જાની ગણાય

સંસ્મરણો તો મોટા માણસોનાં જ લખાય એવી આજ સુધીની માન્યતા હતી, તેનો ઉલ્લેખ કરી શ્રી કાલેલકર પોતાની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે, કે " હું એક મોટો માણસ છું એવા ખ્યાલથી આ સંસ્મરણો લખાયા નથી સામાન્ય માણસ પોતાની સામાન્ય વાતો કરી સામા માણસનો જીવનરસ જગાડી શકે છે " આ વૃત્તિ આખર સુધી તેમણે દષ્ટિઆડે થવા દીધી નથી. વર્ણવેલા પ્રસંગોમા અલૌકિક પ્રસંગો ઓછા જ છે સામાન્ય માણસને જે કંઈ સારાનરસા અનુભવ આવે છે તે યથાર્થ રીતે અહીં ચિત્રિત કરેલા છે એટલુ જ પણ તે ચીતરવાની શૈલી, અને સાથેસાથે વાચકોને પણ થોડુંક આત્મનિરીક્ષણ કરાવનારુ કૌશલ્ય ખરેખર અસાધારણ છે. આ સંસ્મરણોના આધારરૂપે રહેલુ જીવન એક મોટા પુરુષનુ છે એની વાચકોને થોડી વારમાં જ ખાતરી થઈ જાય છે પણ તે કાંઈ આ સંસ્મરણોને લીધે નહિ અથવા તેમા વર્ણવેલા પ્રસંગોને લીધે પણ નહિ, પણ જે પદ્ધતિથી આ સંસ્મરણો લખાયા છે, અને જે હેતુ મનમા રાખીને તેની યોજના કરવામા આવી છે તેને લીધે એ ખાતરી થાય છે બાળકોની મનોરચનાની મુગ્ધ મનોવેધકતાનુ વર્ણન કરવાનો હેતુ હોય, અથવા તો બાળકોને શિક્ષણ આપવામા વાલીઓથી થનારા દોષોની ચર્ચા કરવી હોય અને તે બધાના સ્પષ્ટીકરણને માટે આપવીતીનુ એકાદ સંસ્મરણ દાખલા તરીકે આપ્યુ હોય એવુ જ આ પુસ્તકનુ ખરુ સ્વરૂપ છે ફરક એટલો જ, કે પ્રથમ તત્ત્વચર્ચા અને પાછળથી દાખલાઓ એ હમેશનો રિવાજ કોરે મૂકીને દાખલા તરીકે કહેવાના સંસ્મરણોને જ આમા મહત્ત્વ આપેલુ છે અને તેમા સમાયેલા મુખ્ય તત્ત્વોનુ કેવળ સૂચન અથવા દિગ્દર્શન જ કર્યુ છે

એકાદ પ્રકરણ વાચતી વખતે તેમાનો મનોરંજક પ્રસંગ અને ભાષાશૈલીનો આસ્વાદ લેવામા વાચક તલ્લીન થઈ ગયેલો હોય તેવામા વીજળીની બત્તીનુ બટન દબાવ્યા પ્રમાણે એકાદ વાક્ય લખીને જ તેમા સમાયેલા રહસ્ય પર એક નવો પ્રકાશ પાડવાની કાલેલકરની શૈલી સાચે જ વખાણવા જેવી છે

બાળકોની સરલ મનોહર વૃત્તિ, તેમનો નિષ્પાપ સ્વભાવ, અને કૃત્રિમતાના અભાવને લીધે જ તેમને વેઠવુ પડતુ દુ ખ એના દાખલા તો ઠેકઠેકાણે મળી આવે છે પેટમા આગ પડી છે એમ કહીને રોજરોજ છાશ માગનારા ભિખારીને ઘરબહાર હાંકી કાઢનાર 'દત્તુ'ને કોઈ પણ નિર્દય કહેશે પણ એક વખત ઓલવી નાખેલી આગ ફરીથી કેમ સળગી ઊઠી એની તેના બાળમાનસને સમજણ ક્યાથી પડે ? અને એ ન સમજવાથી જ પેલો ડોસો તેને લુચ્ચો લાગ્યો હોય અને તેને બહાર હાંકી કાઢવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે સ્વાભાવિક જ નથી કે ?

પરાણે કરાવેલી કેવળ અર્થવગરની ગોખણપટ્ટીના પરિણામ કેવા આવે છે એ ' એમ આય ટી સિટ, મ્હણજે બસણે ' એ સંસ્મરણમા જેટલા સરસ રીતે બતાવેલા છે તેટલા એકાદ શિક્ષણશાસ્ત્ર ઉપરના ગ્રથમા દશપાચ પાનાનુ વિવેચન કરીને પણ કદાચ બતાવી શકાયા ન હોત વિદ્યાર્થીઓએ ' કોપી ' કરવી નહિ, પ્રામાણિકપણે અભ્યાસ કરીને પરીક્ષા પસાર કરવી, એવી સદિચ્છાથી જ વિદ્યાર્થીઓ પર જે જાગતો પહેરો કેટલાક શિક્ષકો રાખે છે

તેના પરિણામે ગુરુશિષ્યો વધારે નિકટ આવવાને બદલે દૂર દૂર જ જતા જાય છે, એટલું જ નહિ પણ સમરાંગણમાં યુદ્ધની તૈયારીથી સામસામા ઊભા રહેતા વીરની જ વૃત્તિ બન્નેમા આવી જાય છે, અને 'દત્તુ' જેવો હોશિયાર છોકરો પણ શિક્ષકનો પરાભવ કરવાની ઇચ્છાથી જ તેમને છેતરવા મંડી પડે છે આ પ્રકરણમાનુ વર્ણન એકાદ નવલકથામા શોભી ઊઠે એવુ સરસ લખાયુ છે શિક્ષકોને છેતરવામા દેખાઈ આવતી શ્રી. કાલેલકરની કલ્પનાશક્તિ જેટલી વાચકોને આશ્ચર્યચકિત કરી મૂકે છે તે કરતા પણ તે પ્રસંગને લક્ષીને ઈશ્વરની ન્યાયી અને ક્ષમાવાન વૃત્તિનુ તેમણે જે વિવેચન કર્યું છે તે તે વખતપૂરતું તો વાચકોને ઉચ્ચ વાતાવરણમા લઈ જાય છે જ, ઉપરાંત આપણી ભૂલો તરફ નવી દૃષ્ટિએ જોતા પણ શીખવે છે, અને આત્મનિરીક્ષણનો એક નવો પાઠ આપે છે

તરુણ વિદ્યાર્થીઓને આત્મનિરીક્ષણ કરાવે એવા, અનુભવના અને દૂરદૃષ્ટિના અભાવને લીધે ઉત્પન્ન થનારા મોહથી સાવધ રહેવાની સૂચના આપનારા કેટલાક સ્થળો આ પુસ્તકમા છે. 'અરેબિયન નાઈટ' જેવા શૃંગારિક ને શરાબી વાચનનાં માઠા પરિણામ અને દુષ્ટ મિત્રોના સહવાસથી મળેલા ગંદા વિચારો, તે વખતે તો ભૂલી ગયા જેવા દેખાય છે, પણ મનની ઊંડાણમા કાયમનુ ઘર કરીને કેવી રીતે રહે છે અને વિચારને કેવી રીતે મલિન કરે છે એની સ્વાનુભવને આધારે કરેલી ચર્ચા વાચનારને વીંધી નાખે એવી છે કાનના માર્ગે મનમા પેઠેલી આ ગંદકી કાઢી નાખવી એ કેટલુ અઘરુ કામ છે ! એક વખત પેસી ગયેલા આ વિચારો મનમા જડ ઘાલીને બેસે છે અને હિંદુ સ્કૂલમાના સસ્કારી શિક્ષકોના સહવાસમા નીતિશિક્ષણ પામેલા 'કાલેલકર' જેવા છોકરાના શુદ્ધ સ્વચ્છ મનને પણ ડહોળી નાખે છે ! અને અદરથી આ ગંદા મનોરાજ્યનો મનગમતો રસ ચાખતાની સાથે જ બાહ્ય પ્રતિષ્ઠા અને વિવેક વધારવાને માણસ કેવો પ્રયત્ન કરે છે એનુ ખુલ્લા અંત કરણથી કરેલુ વર્ણન જે વાચશે તેના હૃદય ઉપર શ્રી કાલેલકરની નિખાલસ મનોવૃત્તિની છાપ કાયમને માટે કોતરાઈ જશે સજ્જન છોકરાને બગાડવાના દુષ્ટ છોકરાંના માર્ગ પણ કેવા એકસરખા જ હોય છે ! 'દત્તુ'ને બગાડવાના હેતુથી ઘેરથી પૈસા લાવવાને એક ખરાબ છોકરાએ તેને કેવી રીતે શીખવ્યું, બાલસ્વભાવમા સ્વાભાવિક રહેતા અભિમાનને વશ થઈ 'દત્તુ'એ "રૂક્કાગીત" આખો દહાડો કેવી રીતે ગાયુ, એ બધુ વર્ણન જેટલુ મનોરજક છે તેટલી જ તે ખરાબ સોબત છોડાવવામા નિમિત્તમાત્ર થયેલા વિશ્વનાથનો આદરથી ઉલ્લેખ કરીને તેની સ્મૃતિને પ્રણામ કરનારા શ્રી કાલેલકરની હૃદયની કૃતજ્ઞતા પણ આકર્ષક છે સાચે જ परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्य निजहृदि विकसन्त सन्ति सन्त कियन्त

બાળકોનુ તોફાન, તેને પરિણામે શિક્ષકોને હાથે મળનારો માર, અને બાળકોને વેઠવુ પડતું દુ ખ અનાદિ અને અનત છે એમ જ દેખાય છે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી આ પ્રકાર ચાલ્યા જ કરે છે અને તેનો અંત આવવાના ચિહ્નો હજુ સુધી તો દેખાતા નથી બધા જ છોકરાને, જન્મસિદ્ધ હકથી મળનારો આ 'ખોરાક,' નાના 'દત્તુ'ને ભાગે કંઈ ઓછા પ્રમાણમા આવેલો દેખાતો નથી બેઠેલી જગ્યાએથી સોટી ચમચમાવવાનું ચાંદવડકર માસ્તરનુ હસ્તકૌશલ્ય અને પગની આગળીથી ચૂંટીઓ ખણવાનુ 'મોડકા' માસ્તરનુ પદકૌશલ્ય, ઇત્યાદિનાં સુંદર હૃદયગમ વર્ણનોનો આસ્વાદ લેતી વખતે તે કૌશલ્યને પરિણામે

થનાર બિચારા 'દત્તુ'ના એકાએક તરફ વાચકનું ધ્યાન સરખું જતું નથી! હાથમાં સોટી લઈને બાબા દત્તુની પાછળ પડ્યા છે અને ફરીફરીને પાછળ જોતોજોતો 'દત્તુ' આગળ દોડે છે, એ મનોહર ચિત્રનું વર્ણન કરતી વખતે હરણની પાછળ પડેલા દુષ્યંતની જે ઉપમા શ્રી. કાલેલકરે આપેલી છે તે અનેક અર્થે અર્થવાહી છે

બાળકોનાં અટકચાળામાં રહેલું તેનું સરલ સીધું તર્કશાસ્ત્ર અને વિચારોની નિર્દોષ પરંપરા એનું વર્ણન કરીને વાચકોને બાળકોની દૃષ્ટિએ જોતાં શીખવવાનો શ્રી કાલેલકરનો પ્રયત્ન છે બાબાની બાટલીમાંથી શાહી રેડી લઈ તેમાં કોયનાનું પાણી ભરી રાખનારા છોકરાઓના મનમાં દુષ્ટ બુદ્ધિ નહોતી, પણ પોતાનું અજ્ઞાન અને મારની બીક એ મિશ્ર ભાવનાને લીધે તેઓએ તેમ કર્યું હતું, એ વાત મોટેરાંઓ ધ્યાનમાં લેતા જ નથી. છ વરસનો છોકરો થયો તોય પોતાને હાથે ન જમનારો 'દત્તુ' કાંઈ બાયલો હતો એમ કોઈ ન કહે ટપાલની પેટીમાં કાંકરા નાખતી વખતે પણ તેના અંતઃકરણમાં દુષ્ટ બુદ્ધિ નહોતી, પણ વગરઅપરાધે આખી દુનિયા આપણી સાથે નિર્દયતાથી વર્તે છે એ જોઈને ઉત્પન્ન થયેલા અસંતોષનું તે એક સ્વાભાવિક પરિણામ હતું બાળકોના વર્તનની પાછળ રહેલી તેમની મનોરચનાનો વિચાર માબાપો કરતા જ નથી અને તેથી દુનિયામાંનો કેટલો બધો આનંદ તે ગુમાવી બેસે છે? પોતાનામાં શ્રદ્ધા રાખીને વિશ્વાસથી કરેલી સ્તુતિના બેચાર શબ્દો પણ નાના દત્તુને કેટલા આનંદદાયક લાગ્યા એની કલ્પના પણ બાબાને ક્યાં હતી? અને બાબા અને દત્તુ એ બનેના સંબંધ વધારે ને વધારે મીઠા અને ગાઢ થતા ગયા અને આખરે તેનું રૂપાન્તર ગાઢી મૈત્રીમાં થયું, એનું કારણ પણ કેવળ જોગાનુજોગે કાને આવેલા આ સ્તુતિના શબ્દો જ હતા એ પણ તેમના ધ્યાનમાં કદી આવ્યું હતું?

કોઈ પણ વ્યક્તિના જીવનમાં ક્રાન્તિ કેવી રીતે થઈ જાય છે, અમુક એક દિશામાં વહેતી તેની વિચારપરંપરા એકાએક જુદી જ દિશામાં કેમ વહેવા લાગે છે, એની પૂરેપૂરી કારણમીમાંસા આપણે બધે ઠેકાણે કરી શકતા નથી તપાવીને લાલચોળ થયેલા લોઢા પર ઘા પડતાં જ તેનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે, તેમ વ્યક્તિના જીવનમાં પણ કોઈક પ્રસંગોમાં તીવ્ર આઘાતથી તેના જીવનની દિશા એકદમ બદલાઈ જાય છે આ આઘાત બાહ્ય દૃષ્ટિથી જોતાં કદાચ તેટલા તીવ્ર દેખાશે નહિ તે વ્યક્તિની વિચારપરંપરા ઉપર થનારાં તેનાં પરિણામોની સંગતિ પણ કદાચ બીજાના ધ્યાનમાં આવશે નહિ પણ પ્રત્યક્ષ તે વ્યક્તિને પોતાને માટે તે આઘાત પૂરેપૂરો હોય છે આ પ્રસંગોના જેટલું જ તે વ્યક્તિની તપાવીને લાલચોળ કરેલા લોઢા જેવી સંસ્કાર ગ્રહણ કરવાને અનુકૂળ થયેલી મનોવૃત્તિને પણ મહત્ત્વ હોય છે આમલીના ઝાડની ટોચે નીડર થઈને પાકી આમલી લઈ આવવાને આઈએ શ્રી કાલેલકરને ઉત્તેજન આપ્યું અને એવી રીતે હિંમતની દિશા આપી તેનું પરિણામ પોતાના જીવન પર હમેશને માટે થયાનું તેઓ લખે છે. સાંગલી સંસ્થાનને માટે પ્રોમિસરી નોટો ખરીદી હતી તેના વેપારમાં થોડીક ચાલાકી બતાવીને પોતાનો ફાયદો થઈ શકશે એ વિચાર શ્રી કાલેલકરની ચપળ બુદ્ધિમાં સ્વાભાવિક રીતે જ આવ્યો અને પોતાની એ સૂચના પોતાના પિતાશ્રીને તેમણે કહી આ પ્રસંગમાં લક્ષ્મીની સંગ્રહના અને જીવિતનું ધ્યેય એ વિષે જે થોડા મર્મવેધક શબ્દો પિતાશ્રીએ એમને કહ્યા તેનાથી જીવનના અંત સુધી પહોંચે એટલું શિક્ષણ તેમને મળ્યું આવા પ્રેમાળ, સ્નેહી અને જીવનમાં ક્રાન્તિ કરી

નાખનારા તેમના માતાપિતાનાં આ સસ્મરણો વાચીને વાચકોને પણ થોડુક આત્મનિરીક્ષણ કરવાનુ મન થઈ આવે છે. અને 'આપણા જીવનમા પણ કાઈક ભૂલ તો થતી નથીને?' એમ જોઈ લઈને, શક્ય હોય તો માર્ગ બદલવાની પણ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતી નથી.

સસ્મરણોમાં સૂત્રબદ્ધતા ન હોય એ જ તો એની વિશેષતા છે એ સસ્મરણો એક વ્યક્તિના જીવનમાંનાં હોય છે એટલુ એક જ સાદુ સૂત્ર તે બધા પ્રસગોમા સમાન હોય છે લખનારની ઉંમર અને સ્વભાવ પ્રમાણે તેનું સ્વરૂપ પણ બદલાતુ જાય છે, તેને લીધે બીજા પ્રકારની ચોપડીઓ કરતા સંસ્મરણોનાં પુસ્તકોનુ સ્વરૂપ તદ્દન નોખુ હોય છે પણ બીજી બાજૂથી જોતા આ સૂત્રના અભાવને લીધે, અને પ્રસગોની વિચિત્રતાને લીધે જ સંસ્મરણો વધારે પ્રિય અને પરિણામકારક નીવડે છે. વાચકોની અભિરુચિ પ્રમાણે જુદાજુદા રસોના આસ્વાદ તેમને મળી શકે છે, એટલુ જ નહિ પણ પ્રત્યેક પ્રસગ પૂર્ણ હોવાથી ચોપડી ઝટ દઈને પૂરી કરી નાખવાની અને આગળ શુ થયુ તે જાણવાની સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસા મનને ખેંચી શકતી નથી પરિણામે પ્રત્યેક પ્રસગ મન પર પૂરેપૂરો ઠસી જાય છે, અને તે વિષે ચિંતન મનન કરવાને જોઈતો અવકાશ સહેજે મળી શકે છે. શ્રી કાલેલકરની 'સ્મરણયાત્રા'મા તો આવા સ્થળો ઘણા જ વિપુલ છે પ્રેમાળ આક્કાનો આનદી અને મળતાવડો સ્વભાવ, પશુપખીને માટે દ્રવતુ તેનુ હૃદય, તેના અકાલ મૃત્યુને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો ઉદ્વેગ અને પોતાના જીવનમા આવેલી કાયમની રુક્ષતા, એનુ કરુણ અને રસપૂર્ણ વર્ણન વાચતી વખતે 'ચાગલે માણુસ લાભત નાહીં' એ વચનની સત્યતા વિષે વાચકોની પણ ખાતરી થઈ જાય છે પરગામ જનાર મિત્રને પરાણે જલેબી ખવડાવનારો પ્રેમાળ બાળિગા અને મિત્રવિરહથી અકળાયેલી તેની મૂર્તિ, એની વાચકના મન પર પડેલી છાપ સહેજમા ભૂસાઈ જાય એવી નથી માલેકના (સાહેબના) હિતને માટે હમેશાં તત્પર રહેનારો ભાનુ અને માલેકના કુટુબમા આત્મીયતાનો હક અખત્યાર કરનાર વિઠુ એ બન્ને નોકરોના મનમા માલેકને માટે પ્રેમ અને આદર સરખા જ હોય છે છતા તેમના આદર્શો કેવા ભિન્ન હોય છે અને તેમની દૃષ્ટિ ભિન્ન હોવાથી માલેકનુ હિત કરવા માટે બન્ને જણ તત્પર હોવા છતા પણ તેમનુ આપસમા કેમ બનતુ નથી, ઇત્યાદિ પ્રસગો, અશિક્ષિત લોકોની મનોરચના અને તેમનુ આતરિક જીવન, એના પર નવો જ પ્રકાશ પાડે છે

મનુષ્ય પાપ કરવા કેમ પ્રવૃત્ત થાય છે, અને ઇચ્છા ન હોવા છતા પણ તેના હાથથી પાપ કેવી રીતે થઈ જાય છે એનુ એક સુદર ઉદાહરણ 'ફોટાની ચોરી' એ પ્રકરણમા જડી આવે છે.

એક ફોટો તેની કલાની દૃષ્ટિએ જોવાનું મન થયુ, પણ તે સ્ત્રીનો હોવાથી પિતાશ્રીની બીકને લીધે 'અથવા તેમની ગેરસમજૂત થઈ જાય એટલા માટે તેમના દેખતા લેવો શક્ય નહોતુ પિતાશ્રીને ખબર પડ્યા વગર તે ફોટો કેવી રીતે જોવા લીધો, પાછો મૂકવાની તક મળી નહિ એટલા જ માટે તે પાસે કેમ રાખવો પડ્યો, ફોટો પાસે હોવાથી ચોરીનો આરોપ આવશે એટલા માટે તેનો નાશ કરવાનુ કેમ સૂઝ્યુ, અને એટલુંયે કરીને જે આરોપથી તે બીતા હતા તેજ ચોરીનો આરોપ એક ક્ષુદ્ર રખેવાળે તેમના ઉપર કેવી રીતે નાખ્યો, અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવાને માટે તે આરોપનો તદ્દન ઇનકાર કરવો કેમ જરૂરનું થઈ પડ્યું, એનુ વર્ણન એ તો એક નાનકડી નવલકથા જ છે. પર્વતના શિખર પર

સ્થિર રહેતા પથ્થરનો આધાર છૂટ્યો કે તરત જ વચમાંના ખાડાખડિયાને વટાવીને અને ઝાડઝાંખરાને છૂંદી નાખીને પણ તે ઠેઠ પર્વતની તળેટીએ પહોંચ્યા વગર રહેતો નથી. એ જ રીતે પહેલું પગલું ભરવામાં ભૂલ થઈ કે યંત્રમાં સપડાયેલી આંગળીની પેઠે માણસ વધારે ને વધારે નીચે કેવી રીતે ઊતરતો જાય છે એનું જે વર્ણન પશ્ચાત્તાપપૂર્ણ ભાષામાં શ્રી કાલેલકરે કરેલું છે તે ઘણાની આંખ ઉઘાડ્યા વગર રહેશે નહિ

ઊંચી કોટિનો સૌમ્ય વિનોદ તો આખા પુસ્તકમાં છવાયેલો છે જ, અને તેથી ઠેકઠેકાણે આવેલી તત્ત્વચર્ચા વધારે દીપી ઊઠે છે. શ્રી કાલેલકરની કલ્પનાશક્તિ તેમના નાનપણના અટકચાળામાં અને કુમારાવસ્થાની કાવ્યમય કલ્પનાઓમાં આજના જેટલી જ દેખાઈ આવે છે ઘટપ્રભાને કાંઠે વાદળનો પાઠ ભજવવામાં, બાબાની ઓરડીમાં બેસીબેસી ચાળા કરવામાં, અથવા પોતાના વિવાહને અંગે આખી જાન સાઇકલ ઉપર ફેરવવાનું કાલ્પનિક ચિત્ર ચીતરવામાં તેમની કલ્પનાશક્તિનું પ્રથમનું સ્વરૂપ દેખાઈ આવે છે તેમના અંતઃકરણમાં ધાર્મિક ભાવનાઓનો વિકાસ ધીરેધીરે કેવી રીતે થતો ગયો એનું ચિત્ર તો અરીસા જેવું સ્પષ્ટ ચીતર્યું છે બાળપણના મુગ્ધ ભક્તિના કાળમાં ધર્મનિષ્ઠ માબાપે આપેલા શિક્ષણને પરિણામે મન પર થયેલા સંસ્કાર વડે જે ભૂમિકા તૈયાર થઈ હતી તેમાં ખરી ધર્મભાવનાનું બીજ સહેલાઈથી જડ ઘાલી શક્યું સાકાર સગુણ ભક્તિ કરવાની વૃત્તિથી શરૂ કરીને નિર્ગુણ નિરાકારી ઓંકારની પ્રણવઉપાસના કરવા સુધીની સર્વ અવસ્થાની ચોડીપણી કલ્પના જુદાજુદા સંસ્મરણોમાં સહેજે જડી આવે છે

શ્રી. કાલેલકરનું સૂક્ષ્મ અવલોકન, મર્મગ્રાહી વિવેચનપદ્ધતિ, અને સુંદર ભાષાશૈલી, એને લીધે કેવળ વાઙ્મયની દૃષ્ટિએ પણ આ પુસ્તક આકર્ષક થયેલું છે ગોકર્ણની યાત્રામાંથી પાછા આવતી વખતે થયેલા તોફાનનું જે કરુણકરાલ શબ્દચિત્ર તેમણે ચીતર્યું છે તેમાં, અથવા સરુના જંગલમાં રસ્તો ભૂલી જઈને ફરતી વખતનું જે વર્ણન કરેલું છે તેમાં આ બધા ગુણો સ્પષ્ટ દેખાય છે કોઈ પણ દૃષ્ટિએ જોઈએ તોયે આ પુસ્તકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક મહત્ત્વનો ઉમેરો કર્યો છે એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી

પૂછો સાગરને

बादरायण

પૂછો સાગરને હૈયે તરંગ
કેટલા અદીઠા ઊઠે;
પૂછો ઉદધિતણા ઉરમાં તરંગ
કેટલા અદીઠા શમે.

ડૂબે છે સૂર્ય ત્યા ને ચન્દ્રમા છુપાય ત્યા,
તારકો અસંખ્ય ત્યાં લસન્ત;
વાદળીનાં વૃન્દ કદી રાસરંગ ખેલતા
નૃત્યતાલ આપતા તરંગ .. હો પૂછો

ભેદી જલના ઊંડાણ આભમહીં ઊતરે,
સાગરતલમા શમે અખંડ;
જામે ઉરઉરની અબોલ ગૂઢ ગોઠડી,
ભેટતા અનન્તને અનન્ત ...હો પૂછો.

તિમિરતેજ વિશ્વભર્યા આવે ત્યાં ઊતરી,
યુદ્ધ નિત્ય જામતાં પ્રચંડ,
યુગયુગના મન્થનની જ્વાળા સહુ ઝીલતા
હર્ષશોકમાં રમે તરંગ....હો પૂછો.

એક પ્રવચન

ડૉ. સુમન્ત મહેતા

હિન્દુધર્મ ઘણો જૂનો છે, તેના જુદાજુદા સ્વરૂપ છે, એટલે જુદાજુદા સંપ્રદાયોમાં જુદા સિદ્ધાંતો, જુદા પ્રકારના વિચારો અને આચારોનો સમાવેશ થઈ જાય છે હિંદુધર્મમા કોઈકોઈ પ્રસંગે જડતા આવી ગઈ છે, પણ જ્યારે બીજા ધર્મો સાથે ગાઢો સંસર્ગ થયો છે ત્યારે નવા વિચારોના આંદોલનથી હિંદુધર્મમા નવા તત્ત્વો ઉમેરાઈને તેનું સ્વરૂપ બદલાયુ છે

અઢીત્રણ હજાર વર્ષ પહેલા જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મોને લીધે હિંદુધર્મનું પરિવર્તન થયું હતું, અને ત્યારપછી પણ તેનુ પરિવર્તન અથવા સુધારો થયા જ કર્યો છે જ્યારે ઇસ્લામનો પવન વાયો અને હિંદ દેશમાં ઇસ્લામી રાજ્યસત્તા સ્થપાઈ ત્યારે ઇસ્લામી ધર્મની ભારે અસર થઈ. એ ઇતિહાસમા આજે ઊતરવાનો આ પ્રસંગ નથી પણ છેલ્લા બેત્રણ સૈકાથી ખ્રિસ્તી ધર્મના વિચારો આ દેશમા આવ્યા, અને જ્યારે બ્રિટિશ રાજ્યની સત્તા હિંદુસ્તાનમાં જામી ત્યારે આપણા ધાર્મિક વિચારઆચારમા પાછો કેટલોક ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા તે વખતના વિચારકો અને આગેવાનોને જણાઈ

પરદેશી પ્રજાની દૃષ્ટિએ હિંદુ પ્રજા અનેક ઈશ્વરો, ૩૩ કરોડ દેવમાં માનતી જણાઈ અને મંદિરો તથા દેવાલયોમાં અનેક પ્રકારની મૂર્તિઓની ઉપાસના કરતી માલૂમ પડી, તેથી તેમના ધર્મગુરુઓએ આપણા ધર્મ વિશે સખત ટીકાઓ કરી આ ટીકા કેટલે અંશે સાચી હતી એ આજે કહેવુ અત્યત મુશ્કેલ છે આપણી પછાત પ્રજા—કોળીઓ, ભીલ, ગોંડ, સતાલ અને એવી કરોડો માણસોની પ્રજા—હજુ પણ પથ્થરની પૂજામાં માને છે એ કબૂલ કર્યા વિના છૂટકો નથી આજે પણ કોઈ એક પથ્થર પર સિંદૂર લગાડ્યુ એટલે તેની પૂજા શરૂ થઈ જશે કોઈ ઝાડ પર સૂતરના તાતણા બાંધ્યા અગર કોઈ દેરડી આગળ ચીંથરાનું ઘોડાના આકારનુ રમકડુ મૂક્યુ એટલે બીજા લોકો ત્યાં પૂજા કરશે, દીવા કરશે, નાળિયેર ચડાવશે અને માનતા માનશે. યુરોપ દેશમા અંધશ્રદ્ધા નથી એમ ન કહેવાય. ત્યાની પછાત પ્રજાનું માનસ પણ આ પ્રકારનું જ છે. આપણે ત્યા દોરા, ધાગા, તાવીજ, મત્રો, પીરની કબર આગળ ધૂપનુ વગેરે પ્રયોગો થાય છે તેવું યુરોપમાં પણ થાય છે અમેરિકામા Christian scientists (ખ્રિસ્તધર્મના વૈજ્ઞાનિકો) હજારોની સખ્યામા છે કે જેઓ લાખો માણસોના અનેક પ્રકારના દર્દો માત્ર પ્રાર્થનાથી મટાડી દેવાનો દાવો કરે છે

આજથી સોદોઢસો વર્ષ પહેલાં આપણી પ્રજાનો મોટો ભાગ મૂર્તિપૂજામા માનતો હતો, એટલે એ સ્થૂલ પથ્થર કે ધાતુની મૂર્તિને જ ઈશ્વર માનતો. એ મૂર્તિમાં ઈશ્વર સ્થાન કરે છે એવી માન્યતા ચાલતી હશે. આજે એ ગૌણ માન્યતા અપરી છે, કારણ કે

આપણામાંથી ઘણા એ મૂર્તિઓને ઇશ્વરનાં ચિહ્ન તરીકે માને છે. જેવી રીતે રાષ્ટ્રધ્વજ એ તો કાપડનું ચીંથરુ છે પણ તેના પર અમુક રંગો હોય છે તો તેને દેશના પ્રતીક–(sign અથવા symbol) ચિહ્ન તરીકે ગણવામા આવે છે, તેને માટે લાખો માણસો પોતાના પ્રાણ પાથરવાને તૈયાર થઈ જાય છે તેવી રીતે આ મૂર્તિઓને ગણી શકાય. પણ સો દોઢસો વર્ષ પહેલા આવી માન્યતા હતી એવુ સ્વીકારી લેવા માટે આધાર નથી

એમ મનાય છે કે સાચા ધર્મની મદતાને લીધે બાહ્યાચારનુ જોર ઘણુ વધી ગયુ હતુ, એટલે ટીલાંટપકા અને વેશ વધી ગયા, કર્મકાડનુ જોર વધ્યુ પણ પ્રજામા ખરુ ચૈતન રહ્યુ નહોતુ પ્રજા પ્રગતિ કરવાને બદલે પોતાનુ રક્ષણ કરવાને માટે ખૂણામા ભરાઈ બેઠી હોય એવુ વાતાવરણ ફેલાઈ રહ્યુ હતુ અને તેથી ન્યાતના વાડા વધી ગયા હતા, પરદેશગમન એ મોટો અક્ષમ્ય ગુનો ગણાતુ હતુ, અને જૂના રીતરિવાજો અને રૂઢ આચારોને વળગી રહેવા માટે અતિ આગ્રહ થઈ રહ્યો હતો

જ્યારે બ્રિટિશ પ્રજાના સમાગમમા આપણે આવ્યા ત્યારે આપણા આચારવિચારમા કાઈ કાઈ સુધારાવધારા કરવા પડશે એવુ કેટલાક આગેવાનોને જણાયુ આ સુધારાનો ઇતિહાસ ઘણો લાંબો છે અને હુ તેમા આજે ઊતરી શકુ એમ નથી, કારણ કે મને હાલમાં તેની વીગતો જણાવવાની ફુરસદ નથી પણ જે જાણીતી વાત છે તે તમારી રૂબરુ રજૂ કરુ છું કે સુધારાની પહેલી શરૂઆત બગાળમા બ્રાહ્મસમાજથી થઈ. બગાળામા કાળીમાતાની પૂજા અને ભયકર પશુવધ અને તાત્રિક પ્રક્રિયા તથા ઢોગની સામે બડ જાગ્યુ હતુ, અને બ્રાહ્મસમાજમા એકેશ્વરની ઉપાસનાના સિદ્ધાતને પ્રાધાન્ય આપ્યુ હતુ સાથેસાથે મૂર્તિપૂજાને કાઢી નાખી અને સામાજિક બધનોમાથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન થયો પુરુષવર્ગ તેમજ સ્ત્રીવર્ગને કેળવણી આપવી, પરદેશગમન માટે છૂટ આપવી, સ્ત્રીઓને પડદા પાછળથી કાઢીને સમાજમા દાખલ કરવી, અને ન્યાતના બધનો તોડવા એવો કાર્યક્રમ બ્રાહ્મસમાજે સ્વીકાર્યો હતો

આ બ્રાહ્મસમાજમા પણ બેત્રણ પરિવર્તનો થયા છે એ સૌ કોઈ જાણે છે, પણ ગૂજરાતમાં એ સમાજના આછા પડછાયારૂપ પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના થઈ

બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના પછી ૧૮૭૫ મા થિયોસૉફિકલ સોસાયટીની સ્થાપના થઈ અને તેની મારફત હિંદ દેશના ભણેલા વર્ગમા નવા વિચારઆચારના પૂર આવ્યા, અને લગભગ એ જ અરસામા આર્યસમાજની સ્થાપના થઈ સૌ કોઈ જાણે છે કે ત્રણે પ્રવૃત્તિઓમાં નવો ધર્મ સ્થાપવાની ભાવના નહોતી, પણ આપણા ધર્મને શુદ્ધ કરવાની અને ધર્મના નવા દૃષ્ટિબિંદુ પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરવાનો પ્રયાસ હતો આ ત્રણે પ્રવૃત્તિઓની તુલના કરવાની મારી ઇચ્છા નથી, પણ એટલુ કહેવામા હરકત નથી કે બ્રાહ્મસમાજે હિંદી પ્રજામાં નવુ ચૈતન રેડ્યુ પ્રજા તેનાથી કેટલેક અશે જાગૃત થઈ બ્રાહ્મસમાજના વિચારો તેમજ આચારો પ્રજાએ કેટલેક અંશે સ્વીકાર્યા, સામાજિક સુધારા તરફ જે તીવ્ર વિરોધ હતો તે ઓછો કર્યો આટલું કર્યા પછી એ સમાજના અસ્તિત્વની બહુ જરૂર રહી નહિ હોય તેથી એ સમાજમા આજે બળ રહ્યુ નથી ૩૫ કરોડ માણસોના દેશમા તેમની સખ્યા માત્ર ૫૦૦૦ ની હશે અને તેમાથી અત્યત જૂજ સખ્યા ધર્મપ્રચાર માટે દરકાર કરતી હશે થિયોસૉફિકલ સોસાયટીએ ઘણા માણસોને સાચા ધર્મ તરફ દોર્યા છે એ મડળના અનુયાયીઓ મનુષ્યની સેવા કરવાની

અનેક પ્રવૃત્તિ હાથ કરીને હિંદી પ્રજાની ઉન્નતિ કરી રહ્યા છે, અને તેવી જ રીતે આર્યસમાજે ધર્મની શુદ્ધિ તથા સમાજની શુદ્ધિ અને સેવા કરવાના હજારો પ્રયોગો શરૂ કરી દીધા છે આ બે ઉલ્લી સંસ્થાઓમા સભ્યોની સખ્યા મોટી છે અને હજી પણ તેમા વધારો થતો હશે, પણ બ્રાહ્મસમાજ અને પ્રાર્થનાસમાજમા તેમ થતુ હોય એવુ જણાતું નથી

આ લાબી પ્રસ્તાવના કર્યા પછી હું એ ચીજ આપના લક્ષ પર આણવા ઇચ્છુ છુ કે બ્રાહ્મસમાજ અને ખાસ કરીને પ્રાર્થનાસમાજમા જો સખ્યા વધતી ન હોય, તો તેના કારણો શોધી કાઢવા એ આપણુ કર્તવ્ય નથી? હું આજે અમદાવાદ એટલે ગુજરાતની પ્રાર્થનાસમાજનો ખાસ વિચાર કરી રહ્યો છુ એ સમાજમા પ્રેરકબળ કયા છે? પ્રાર્થનાસમાજનો સદેશો આપનાર ગુરુઓ એટલે ઉપદેશકો ઉત્પન્ન કરવાની શી વ્યવસ્થા છે, તેમા નવજુવાનો આકર્ષાય છે કે કેમ, અને આકર્ષણ ન હોય તો તેના કારણો શા છે એ પ્રશ્નોનો ઊંડો અભ્યાસ અને મનન કરવાની જરૂર નથી?

ખ્રિસ્તી લોકો આપણા દેશમા આવીને પોતાના ધર્મ અને સપ્રદાયોનો ફેલાવો કરવા માટે સારામારા વિદ્વાન, આત્મત્યાગી માણસોને આ દેશમા મોકલે છે એમનાં મિશનો સેંકડો વર્ષથી આ દેશમા કામ કરી રહ્યા છે, પણ બ્રિટિશ સલ્તનતની સ્થાપના થઈ ત્યારપછીથી તેમનું જોર ઘણુ વધ્યુ છે. એ મિશનો પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરે છે તે ઉપરાંત કેળવણી, વૈદકીય મદદ, ગ્રામસુધારણા, આરોગ્યવર્ધન, ઉદ્યોગવર્ધન, પતિતપાલન ઇત્યાદિ સામાજિક સેવાના કાર્યો મોટા પાયા પર કરી રહ્યા છે રક્તપિત્તથી પીડાતા માણસોની માવજત અને જગલમા સડી રહેલી પછાત પ્રજાની ઉન્નતિના કામ આપણે નહિ જેવાં કરીએ છીએ, પણ પરદેશી લોકો અજબ ઉત્સાહ અને ધીરજથી તે કરી રહ્યા છે ખ્રિસ્તી ધર્મના ફેલાવાને માટે આપણા હિંદી કાર્યકર્તાઓને તાલીમ આપવાના ઘણા વર્ગો કાઢ્યા છે આ મિશનોએ ત્રણચાર વર્ષ પહેલા એક કમિશન નીમીને પોતાના કામની તપાસણી કરાવી અને તેનો રિપોર્ટ Rethinking Missions—એટલે મિશનો વિશે નવા વિચાર—એ નામનુ પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે તે પુસ્તકમા કરેલી સૂચનાઓ વાચીને હું આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો હતો તેમા ખ્રિસ્તી ધર્મમા ખ્રિસ્ત વિશે કેટલાક શાસ્ત્રવચનો (dogmas) નો બોધ કરવાને બદલે ખ્રિસ્તી જીવન અથવા જીસસ ખ્રિસ્તના જેવુ સાદુ અતિઉચ્ચ, આધ્યાત્મિક, ત્યાગી, સેવાપરાયણ જીવન ગાળવાનું શીખવવુ, એવો ધ્વનિ નીકળે છે બીજા ધર્મોની નિંદા કરવાને બદલે દરેક ધર્મના રહસ્યને ઉદારચિત્તથી સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો, દરેક ધર્મને માન આપવુ, દરેક માણસ પોતાના ધર્મમા રહીને ઈશ્વરપરાયણ કહો કે સમાજસેવાપરાયણ થાય, અને માત્ર ટૂકા સ્વાર્થમા રચ્યોપચ્યો ન રહે, પોતાની, પોતાના કુટુબની અને સમાજની ઉન્નતિ કરવામા પોતાની શક્તિ ખર્ચે એ સાચા ધર્મનુ નવુ દષ્ટિબિંદુ છે આપણાં ગામડાંમા જે જાતનું જીવન ગામડિયા ગાળે છે અને તેમાં ધર્મને જે અલ્પ સ્થાન છે તે જાણીને મને ઘણા વિચારો આવતા હતા, તેવામા આ પુસ્તક મારા હાથમા આવ્યુ આપણા ગામડાંમાં ધર્મની ભાવના છે, પણ તે રાખથી ઢકાઈ ગયેલા અંગારા જેવી છે મારા સમાજવાદી મિત્રો વખતે ધર્મ શબ્દથી ભડકતા હોય તો તેમને હું કહીશ કે આપણા ધર્મમા તો ચાર્વાકને પણ સ્થાન હતું અને અજ્ઞેયવાદ (agnosticism)થી કોઈ સૂગાતું નથી મને કહેવામા આવ્યુ છે કે પ્રાર્થનાસમાજમા અમુક કર્મવિધિ (rituals) આવશ્યક

અને અનિવાર્ય છે, એવું નથી. Mass prayer એટલે સામુદાયિક પ્રાર્થનાની આવશ્યકતા અને ઉપયોગિતા વિષે પણ બેમત હોઈ શકે ઇંગ્લંડમા જે ક્વેકર્સ (Quakers)નો સંપ્રદાય છે તેમા કોઈ પાદરી કે ઉપદેશક કે ધર્મગુરુ હોતો નથી, પણ જે વ્યક્તિને સ્વયમ્ફુરણા થઈ આવે તે ઊભો થઈને બોલે શરૂઆતમા આવા લોકો થોડુ ધ્રૂજતા અને પછી ઊભા થઈને પ્રવચન કરતા માટે તે ક્વેકર્સ (Quakers) અથવા શેકર્સ (Shakers) કહેવાતા હતા એટલે જે વ્યક્તિને એમ લાગે કે એને કઈ સદેશો આપવાનો છે તે વ્યાસપીઠ પર ચડયા વિના પોતાના સ્થાન પરથી, વિધિ વિના, સાદી ભાષામા બોલી કાઢતો સાચી વાત તો એ છે કે સામાન્ય માણસ પોતાના જીવનનિર્વાહમા અને સસારસંચાલનમા એવો ગૂથાઈ જાય છે કે સૃષ્ટિમા અગમ્ય તત્ત્વો છે, મનુષ્યજીવનને ઉચ્ચ ભૂમિકા પર લઈ શકાય છે, એ જાણવાની તે દરકાર કરતો નથી સૃષ્ટિમા વ્યક્તિનુ સ્થાન, મનુષ્યમનુષ્ય વચ્ચેનો સબધ શા હોય એનો તથા ઈશ્વર કે શક્તિ વિષે કાઈ વિચાર તે કરતો નથી દરેક માણસને આ બાબતોનુ ભાન થાય એટલુ ચેતન તેનામા આવે એટલે ધર્મભાવના જાગૃત થઈ છે એમ કહેવાય દરેક માણસ એટલુ સમજે કે એ શક્તિવાન છે, આજે છે તેના કરતા હજારગણી શક્તિનો સચાર એના આત્મામા અજાગૃત, અપ્રગટ પડી રહ્યો છે તેનામા આત્મશ્રદ્ધા ખીલે, અને એ શક્તિનો ઉપયોગ માત્ર પોતાના સ્વાર્થ માટે નહિ પણ જે સમાજનો એ એક અતિસૂક્ષ્મ અણુ છે તેના કલ્યાણ માટે ખર્ચે એને આપણે જાગૃતિ કહીએ. 'અહ બ્રહ્માસ્મિ'નુ તે રહસ્ય સમજે અને સયમથી પોતાની શક્તિ વાપરે એમ આપણે શીખવવા ઇચ્છીએ છીએ આકાશના તારા કે એક નાનુ સરખુ ફૂલ, મીઠુ કે સાકરનો ગાગડો (crystal) જોઈને સૃષ્ટિની અગાધ શક્તિ અને અગમ્ય રચના તરફ તેનુ લક્ષ દોરાય અને એક રજકણની સાથે બીજુ રજકણ ગોઠવાઈ જઈને પાસાદાર ઘન (crystal), વનસ્પતિ કે પ્રાણી બને છે તેવો સહકાર, આત્મભોગ અને મનની ઉદારતા તેનામા આવે તો તેને ખરો ધાર્મિક મનુષ્ય કહીએ

પ્રાર્થનાસમાજનો આ ૬૩ મો વાર્ષિકોત્સવ છે એ ૬૩ વર્ષમા સમાજે કાઈકાઈ લીલીસૂકી જોઈ હશે એની પાછળ અનેક મહાપુરુષોની પ્રેરણા છે, અને તેમની સેવાને લીધે સમાજના કલ્યાણ માટે કાઈકાઈ સુધારાને પ્રોત્સાહન મળ્યુ છે પણ આજે પ્રાર્થના-સમાજમા કેટલુ જીવન છે તેનો હુ આદરપૂર્વક વિચાર કરી રહ્યો છુ

પ્રાર્થનાસમાજ જેવા મડળોમા એક નાનોમોટો પણ નિશ્ચયી, આગ્રહી મનુષ્યોનો સઘ (congregation) હોય, આવા મડળને પોષક, સહાયક અગર સહાનુભૂતિ રાખનાર સુવકોનો સમાજ હોય, કે જે આ મડળના વિચાર ઝીલવાની ઇચ્છા રાખતો હોય આ મડળમા એવી વ્યક્તિઓ પ્રવચન કરતી હોય કે જેમનુ વ્યક્તિત્વ આપણા પ્રાંતમા જાણીતુ હોય અને જેમને ખાસ સદેશો આપવાનો હોય, ભલે તે પ્રાર્થનાસમાજમાં જોડાયો હોય કે ન હોય જીવતા મડળોમા નવા સભ્યો જોડાયા કરે છે, તાલીમ લેતા હોય છે એ સૌને ઉચ્ચ જીવન ગાળવાની અભિલાષા હોય છે તેમનુ જીવન સામાન્ય રીતે પવિત્ર હોય આ મડળ મારફત ઉચ્ચ અને ઉન્નત વિચારનો પ્રચાર થતો હોય, તે માટે ઉપદેશકો હોય, ઉપદેશકોને તાલીમ આપવા માટે વ્યવસ્થા હોય, પત્રિકાઓ મારફત મુખ્ય સિદ્ધાંતોનો ફેલાવો થતો હોય, અને તેની મારફત સમાજની સેવા થતી હોય પ્રાર્થનાસમાજમા આ બધા તત્ત્વો હતા, અને આ મડળે ગુજરાતી સમાજની સારી સેવા કરી છે.

પણ એમ કહેવાય છે કે આજે પ્રાર્થનાસમાજ મૃતપ્રાય સ્થિતિમાં છે મેં એની વૈદકીય પરીક્ષા કરી નથી એટલે તેના નિદાન વિષે અભિપ્રાય આપવાનો નથી જો મને આ સંસ્થા તરફ સહાનુભૂતિ ન હોત તો આજે તમારી સમક્ષ હાજર થવાનું કાંઈ બીજું કારણ હતું જ નહિ મને એમ લાગે છે કે આ ધાર્મિક સંસ્થાના વિચારઆચારમાં કેટલુંક પરિવર્તન થવાની જરૂર છે આખા જગતની અંદર મહાન પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે તેના સંદેશા આ સંસ્થાએ પણ ઝીલવાના છે જે માણસ પોતાનું જીવન પવિત્ર અને ઉન્નત કરે છે તે એવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે કે તેના સમાગમમાં આવનાર વ્યક્તિઓમાં નવી પ્રેરણા રેડાય છે દરિદ્રનારાયણની સેવા કરી તે વર્ગને સ્વાશ્રયી, સ્વમાનવાળો બનાવવો એ આપણો પરમધર્મ મનાયો છે વ્યક્તિગત મોક્ષની ભાવના કેટલેક અંશે સ્વાર્થી અને ભૂલ ભરેલી છે પણ જો દરેક વ્યક્તિને એટલું ભાન થાય કે એ સમાજનો એક ભાગ છે, પોતાની ઉન્નતિમાં બીજાની ઉન્નતિનો સમાવેશ થાય છે, બીજાની ઉન્નતિ સિવાય પોતાની ઉન્નતિ થવી અશક્ય છે, તેથી આ મર્યાદા સ્વીકારીને પોતાની શક્તિ ખીલવે અને બીજાને હાથ આપીને ઊંચે આણે, એ હાથ આપવા માટે જો એક પગથિયું નીચે ઊતરવું પડે તો તેમ કરતાં અચકાય નહિ,—જોકે આ નીચે ઊતરવું એ એક ભ્રમ છે,—તો આખા સમાજની અને તેના અંગોની ઉન્નતિ થાય

આ દેશમાં આજે ભયંકર મંથન થઈ રહ્યું છે, અથવા કહો કે શિવનું તાંડવનૃત્ય ચાલી રહ્યું છે એક તરફથી ભાંગફોડ અને જ્વાળાથી નકામી, જડ, નજીવી વસ્તુઓનો સર્વનાશ થઈ રહ્યો છે પણ બીજી બાજુએ નવું સર્જન પણ શરૂ થઈ ગયું છે આ વિપ્લવની અંદર પ્રાર્થનાસમાજનું શું થશે તેનો વિચાર કરવો ઘટે છે નવા સર્જનમાં એ ભાગ ભજવી શકે, જો એના સભ્યોમાં હિંમત અને આત્મશ્રદ્ધા હોય તો

હિંદ દેશમાં કરોડો મનુષ્યો ભૂખ્યા રહી, શક્તિ ગુમાવી, રોગોના ભોગ થઈને મરી જાય છે સ્ત્રીઓનાં દુઃખ વર્ણવી શકાય એવાં નથી કરોડો મનુષ્યો તદ્દન અજ્ઞાન, અભણ રહી ગયા છે કરોડો મનુષ્યો નિરુદ્યમી જીવન ગાળે છે કરોડો માણસો દારૂ, તાડી, ગાંજો, અફીણ જેવાં વ્યસનોમાં સપડાઈને ભૂખે મરે છે અને પોતાના કુટુંબને ત્રાસ આપે છે નદીને કાંઠે રહેનાર લાખો માણસો છે કે જે પંદર દિવસે સ્નાન કરતા નથી ગરીબાઈ અને કંગાલિયત આ દેશમાં ઘર ઘાલીને બેઠાં છે. આપણે સફેદ કપડાં પહેરનાર ભણેલા સુખી માણસો સત્ય અને અહિંસાની બડીબડી વાતો કરીએ છીએ, પણ કરોડો માણસ સત્ય અને અહિંસા એ શબ્દોનો કે કલ્યાણનો અર્થ સમજતા નથી લાખો મંદિરો, મસ્જિદો અને દેવાલયો હોવા છતાં, લાખો ફકીરો અને સાધુઓ હોવા છતાં ધર્મને શોધવા માટે મશાલો લઈને ફરવું પડે એવી આ દેશની પરિસ્થિતિ છે. યજ્ઞ, દયા અને સેવાની વાતો ઘણી થાય છે, પણ સાચું વાતાવરણ તો મેં હમણાં વર્ણવ્યું તેવું છે આ સંસ્થાનું યોગ્ય પરિવર્તન થાય, તેમાં નવો જુસ્સો આવે, તેમાં નવા સભ્યો જોડાય અને સેવાના માર્ગે ચડી જાય એવી મને આશા છે *

---

* તા. ૧૨-૧૧-૧૯૩૪ ના રોજ અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજના વાર્ષિકોત્સવ પ્રસંગે આપેલું.

બેચર

[એક સાચી કથા]

માધવભાઈ કાલિદાસ પટેલ

બેચર ગરીબ દૂબળા માબાપનો દીકરો હતો એનો બાપ ગામમા દાના પટેલને ત્યા સાથી રહ્યો હતો તે સવારથી સાજ સુધી ખેતરમા મજૂરી કરતો, અને છેક સાજે ઘેર આવતો ત્યારે ફાટેલા, મેલા, ચીથરા જેવા ધોતિયાને છેડે બશેર જુવાર ખૂબ જતનથી બાધી ખભે નાખી હોય, એક હાથમા ડાગ કે પરોણો હોય, અને મોમા મોટી લાબી આબાના પાનની બીડી હોય બાપ આ રીતે બશેર જુવારનુ ભાતુ લઈ ઘેર આવે તેની બેચર, તેનો ભાઈ મીઠો, અને બહેન મગી એમ ત્રણે ભાઈબહેન ખૂબ આતુરતાથી રાહ જોતા કારણ, રાતના વાળુનો આધાર એ બશેર જુવારના ભાતા ઉપર રહેતો બાપ ભાતુ લાવે અને માને સોપે રાત તો પડી હોય છતા બીજો લોટ ન હોય એટલે આવેલી જુવાર મા ભરડવા બેસે અને આઠેક વાગે ઘટી બધ કરી રાધવા બેસે નવ વાગે ભડકુ તૈયાર થાય એટલે તેમા છાશમીઠુ નાખી સર્વ ભાઈભાડુ વાળુ કરી લે અને નિદ્રાને ખોળે પોઢી જાય બાપ તો સવાર અને બપોર ધણિયામાને ત્યા જમ્યો હોય એટલે રાત્રે ખાવાનુ મુલતવી રાખે, અને ફરી સવારે દાતણપાણી કરી ધણિયામાને ત્યા ચાલ્યો જાય ઘણી વખત તો દાતણ પણ ચાલતાચાલતા કરે આમ તે સાજના ભોજનનો બચાવ કરી છોકરાને ખવરાવે બેચરના ઘરનો આ વગરલખેલો કાર્યક્રમ હતો આડોશીપાડોશી વગેરેનો પણ સહેજસાજ ફેરફાર સાથે સાજનો આ જ કાર્યક્રમ હતો

સવારમા વહેલા ઊઠવાનુ તો કોઈને જરૂરી લાગતુ જ નહિ સૂરજ લાકડી બે લાકડી ચડે ત્યારે સૌ વારાફરતી ઊઠતા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ ઊઠતાની સાથે જ આબાના પાનની લાબીલાબી બીડીઓ પીતા, તાડીના મોટા ઘડિયામા પાણી લઈ શૌચ જતા, આવીને દાતરડુ લઈ દાતણ કાપવા જતા કારણ સાજે જ દાતણ કાપી લાવવાની તેમને ખાસ જરૂર લાગતી નહિ ! દાતણપાણી કરીને અને શોખ થાય તો નાહીને સૌ કામે જતા સામાન્ય રીતે તો ન નાહવાનો જ તેમને શોખ હતો કામ પર ચડતા નવ તો વાગતા જ મોડુ કામ પર ચડવુ, ઓછુ કામ કરવુ અને વહેલા કામ પરથી પાછા ફરવુ—આ ત્રણ નેમના ધ્યેય રહેતા, અને એ ધ્યેયને પહોચવા સૌ અનેક જાતની તરકીબોથી પ્રયત્ન કરતા આ તરકીબોમા અમસ્તા ઝાડાપેશાબે જવુ, અમસ્તા પાણી પીવા જવુ, વારવાર બીડી વાળવા બેસી જવુ વગેરે મુખ્ય હતી

આ તરકીબોમા બેચરનો બાપ પાવરધો થઈ ગયો હતો તેને લાગતુ હતુ કે ગમે તેટલુ ઓછુ કે વધતુ કામ કરીશ તોપણ બશેર જુવાર જ મળશે એટલે જેમ બને તેમ ઓછુ કામ કરવા તરફ તેની નજર રહેતી અને ખેડૂતની નજર જેમ બને તેમ તેની પાસે વધુ કામ કરાવવા તરફ રહેતી બપોરે જમીને સહેજ આડો પડે કે તરત જ ખેડૂત કામે

ચડવા હુકમ કરતો અને બેચરનો બાપ ખેતરે જઈ ખેડીને આવે ત્યા સુધી આંબા નીચે આખ મીંચી સૂઈ જતો ! આથી એમ સમજવાનું નથી કે બેચરનો બાપ કામ કરતો જ નહિ. ના, આ બધી તકલીફો છતા કામ તો તેને તનતોડ કરવું જ પડતું સાંજ પડતા તો તે સખત થાકી જતો સવાર થાય એટલે ધણિયામાને ત્યા જાય અને રાત પડે એટલે ‘ તૂટીફૂટી ઝૂંપડી, લૂંટીસરખી નાર અને સડ્યા સરખા છોકરા ’ ભેગો થાય

આમ ને આમ દિવસો વીત્યા, મહિનાઓ વીત્યા અને કેટલાય વર્ષો પસાર થઈ ગયા પણ એના આ કાર્યક્રમમા કોઈ વખત લગ્નમા, રડવાકૂટવામા, તમાશા જોવામા, ઘેર બાંધવામા કે એવા બીજાં જૂજજરૂર કારણો સિવાય ખલેલ પડી ન હતી કાર્યક્રમ તોડવો કે ફેરવવો એને પાલવે તેમ ન હતું કારણ કે એને પેટ વળગેલું હતું ! અને કમનસીબ બચ્ચા પણ પેટ લઈને જ જન્મ્યા હતા !

બાપની આવી દશા હોવા છતા બેચરે પાંચછ વર્ષની ઉમ્મર સુધી તો રમી ખાધું પણ જ્યારે બેચર સાત વર્ષનો થયો ત્યારે તેના બાપને લાગ્યું કે દીકરો ઢોર ચારવા લાયક થયો છે એટલે તેણે બેચરને પોતાના જ ધણિયામાને ત્યા ઢોર ચારવા મૂક્યો

બાપની પાસે એ ધણિયામો ત્રણસો રૂપિયા માગતો હતો જ્યારે એણે બેચરની મા સાથે લગ્ન કર્યા ત્યારે ખર્ચ માટે દોઢસો રૂપિઆ આ ધણિયામાને ત્યાથી ઉપાડેલા, અને બાકીના રડવા, કૂટવા વગેરે જુદેજુદે પ્રસગે ઉપાડેલા ધણિયામા સાથે સરત એવી હતી કે ધણિયામો રૂપિયાનું વ્યાજ નહિ લે અને બેચરનો બાપ બદલામા સવારથી સાંજ સુધી એ વખત જમી ખેતીમા કે બીજું જે સોંપે તે કામ કરે ઉપરાત સાંજે બપોર જુવારનું ભાતું મળે એનું લગ્ન એના બાપે આ રીતે કરાવેલું કારણ કે તેના બાપને પણ તેના બાપે એ જ રીતે પરણાવેલો !

બેચરની ન્યાતમા પરણવાની આ જ રીત સર્વમાન્ય, આબરુદાર અને સલામત મનાતી હતી.

જ્યા સુધી છોકરા ન હતા ત્યા સુધી તો બેચરનો બાપ ‘શેઠ’મા ફરતો ધણિયામાને ત્યા કામ ન હોય ત્યારે બીજી જગાએ મજૂરી કરી તેમાથી જે પૈસા આવે તેના એકાદબે નવા ડગલા કરાવતો અને બને તો એકાદ નવી હાથવણાટની જાડી ધોતી પણ લેતો એ ધોતી અને ડગલો પહેરતો ત્યારે એને પોતાના કપડા જોઈ અભિમાન થતું એના વખતમા નાગર, દેસાઈ, પાટીદાર વગેરે ઉજળિયાત લોકો ‘બાંડ’ રાખતા ન હતા ચહેરવાળું માથું જ સુંદર ગણાતું એટલે બેચરનો બાપ પણ એવી જ હજામત કરાવતો—અલબત્ત, મહિનામા એકાદ વખત કારણ હજામતનો પૈસો આપવો પડતો !

આ ઉપરાત બેચરના બાપને દારૂનો પણ શોખ હતો તે કોઈ ને કોઈ બહાને ધણિયામા પાસે આઠ આના કે રૂપિયો થોડેથોડે દિવસે કઢાવતો અથવા મજૂરી કરી મેળવતો અને તેમાથી પીઠામા જઈ દારૂતાડી પી આવતો. આવી રીતે પીને ઘેર આવે ત્યારે ખુમારીથી તેનું મગજ ઘેરાયેલું હોય આવે કે તરત રોટલા માગે હજી રોટલા તૈયાર થયા ન હોય કે રોટલાના જ વાંધા હોય, એટલે બૈરીને ગાળો ભાડે અને વધુ લહેરમાં હોય તો માર પણ મારે ! કોઈક વખત કેમ જાણે દારૂ પીધાથી પોતે મહારાજપદ પામ્યો હોય અને મહારાજાને ઝૂંપડી શોભે નહિ એટલે એની છાપરી પણ ડાંગના ફટકા મારીમારી તોડી નાખે. આ રીતે ડાંગના ફટકા ખાઈ ને તેમજ દરરોજ ચૂલો સળગાવવા છાજ વપરાતું

એટલે જેઠ માસ આવતા સુધીમા તો છાપરીના દેદાર જોયા જેવા થઈ રહેતા એટલે દરવર્ષે નવુ જ છાજ એને વેચાતુ લેવુ પડતુ.

બેચરે થોડો વખત ઢોર ચારવાની પ્રાથમિક તાલીમ લીધા પછી માને મદદ કરવા એ યોગ આવ્યો મા નાનુ બાળક મૂકી મજૂરી કરવા જાય ત્યારે બપોરે બેચર તેના ભાઈને ઉપાડી તેને ધવરાવવા માટે દરરોજ માને ખેતર જતો બેચરનુ પોષણ પણ ઘણી વખત એ જ રીતે થયેલુ ભૂખ્યુ બાળક માને દેખી તેને બાઝી પડતુ, અને મા પણ મજૂરીથી થાકીપાકી હોય છતા ખૂબ હેતુથી ધવરાવતી ધવરાવતીધવરાવતી બાળક ઉપર તે હાથ ફેરવતી અને કાંઈ ફોલ્લી કે ઢીમણુ હોય તે કાળજીપૂર્વક જોતી, કેટલીક વખત માથાના વાળ તપાસી જૂ કે લીખ શોધતી બાળક તૃપ્ત થતુ એટલે પોતાની ઓઢણી ઝાડે બાધી તેમા બાળકને સુવરાવતી, અને બેચર પોતાના ભાઈને ઝોળી ઝુલાવી ઉઘાડી દેતો, સાથેસાથે કોઈનુ સાભળેલુ હાલરડુ યાદ હોય તેવુ ગાતો પણ ખરો

ભાઈ તો મારો આવડો ને તેવડો,
કાલે લગન કરવા જેવડો!
હો, આલો, આલો, સૂઈ જા!
ભાઈ તો મારો પાટલે બેઠો,
પાટલો ગયો ખસી ને ભાઈ ઉઠયો હસી!
હો આલો, આલો, સૂઈ જા!

બેચરની ઉમ્મર રોજરોજ વધતી જતી હતી બાળકમાથી તે હવે કિશોર બનવા લાગ્યો હતો તેનુ ગામ ગાયકવાડી હતુ છતા હજી સુધી, ફરજિયાત કેળવણી હોવા છતા, તેનુ નામ શાળામા દાખલ થયુ નહોતુ તેના બાપની એ તરકીબ હતી કારણ કે છોકરો નિશાળે ભણવા જાય તો તેનુ પોષણ કરવુ તેને ભાગે પડે તેમ હતુ અને જો તેને નિશાળે ન મોકલવો પડે તો તેને ઢોર ચારવા મૂકી શકાય અને ઢોર ચારવા જાય એટલે તેને ખાવાપીવાની ચિંતા ન રહે બધુ ધણિયામો પૂરુ કરે આથી તેણે ખાસ ઇરાદાપૂર્વક નિશાળે મોકલ્યો ન હતો

જોકે બેચર બુદ્ધિની નિશાળે ન ગયો, પણ આજુબાજુ જે બનતુ હતુ તે વગર-નિશાળે શીખ્યો જ પોતાના જેવડા બીજા છોકરાઓ ડેચલુ (તીર) બનાવી ચકલા વગેરે પક્ષી મારી ખાતા, માછલી, કરચલા વગેરે પકડી શેકી ખાતા, વાતવાતમા ભૂડા બોલ બોલતા, વગડામા ઉઘાડપગે રખડતા, લોકોના વાડામાથી સૂરણ કે એવી ખાવાની ચીજો તફડાવતા, ક્યારીમાથી પાપડી વીણી બાફી ખાતા, કેરીઓ પારકે આબેથી ઝૂડી ખાતા— આવાઆવા અનેક પરાક્રમો કરતા બેચર પણ તેવુ જ કરવા લાગ્યો ઘણી વખત તે ઢોર ચારવા જાય ત્યારે ઢોર વાડામા મૂકી ઉપરના મહત્ત્વના કામે ભાઈબધો સાથે એ ઊપડી જતો. કેટલીકવાર ઢોર વાડામાથી નીકળી કોઈના ખેતરમા બગાડ કરતા, ત્યારે બેચરને ભાગે ઠીકઠીક પરસાદી આવતી પણ એ પરસાદી ખાતા છતા પણ બેચર કરચલા અને મચ્છી પકડવાનુ ચૂકતો નહિ ભેસો બગાડ કરે અને પોતાને માર પડે તેની બધી દાઝ તે ભેસો ઉપર કાઢતો જાણે ભેસો માણસ હોય તેમ તેના પર ખિજાતો જાય, ગાળો ભાડતો જાય, ધમકી આપતો જાય, સાથે ઉપદેશ પણ દેતો જાય અને ડાગથી ફટકા મારતો જાય! આથી

ભેંસો બેચરથી ત્રાસી ગઈ હતી, અને એની બૂમો સાંભળતા જ હાંફળીફાંફળી બની દોડાદોડ કરી મૂકતી હતી એમા પણ એક ભેંસને તો ખૂબ જ માર પડતો. કારણ કે બેચર અને બધા ગોવાળો તેને ચોટ્ટી, લુચ્ચી ગણતા હતા આ ભેંસ ગમે તેવી ધીંગી વાડમાં પણ માથુ મારીને છીંડુ પાડવા માટે ગોવાળોમા મશહૂર હતી એટલે એને તો બીજુ કાંઈ કામ ન હોય ત્યારે સૌ ગોવાળો ભેગા મળી દાબડો * કરીને મારતા

બેચર દરરોજ ઢોર ચારવા જતો અને દરરોજ રોટલો સાથે બાંધી જતો પાણી તો ખાડા, ખાબોચિયા, ખાડી કે તળાવમાથી પી લેતો

કેટલીક વખત બધા ગોવાળો ખિસકોલી મારવા ભેગા મળતા ખિસકોલી વિષે એમની માન્યતા એવી છે કે

ખિસકોલી કહે, "ગોવાળિયા મરે તો રોટલા ખાઉં"
કીડી કહે, "ગોવાળિયા જીવે તો રોટલા ખાઉં."

આનો અર્થ ગોવાળિયા એવો કરે છે કે ખિસકોલી ગોવાળનુ મરણ ઇચ્છે, કારણ કે તેને આખો રોટલો જોઈએ કીડી ગોવાળોને દીર્ઘાયુ ઇચ્છે, કારણ કે ગોવાળો હોય તો રોટલા ખાતાં નાનો ભૂકો પડે તેથી તેમનુ પેટ ભરાય આથી બધા જ ગોવાળો જ્યા જ્યાં ખિસકોલી જુએ ત્યા ત્યા તેની પાછળ પડી નિર્દયતાથી મારી નાખે છે, અને કીડી પગ નીચે નહિ ચગદાઈ જાય તેની ખાસ કાળજી રાખે છે ઘણી વખત ખિસકોલી ઊંચા ઝાડ પર ચડી જાય ઝાડની આજુબાજુ ગોવાળો ઘેરો ઘાલે એકાદ જણ લંગોટી મારી ધોતિયુ કાઢે અને ઝાડના થડે વીંટે, જેથી ખિસકોલીને લાગે કે આગળ માણસ છે. પછી સૌ આજુબાજુ ઊભા રહી ખૂબ કિકિયારી પાડે અને પથ્થરો તેમજ ઢેફા તાકીતાકીને મારે એટલે ખિસકોલી ગભરાઈ જાય, ઝાડ પર દોડાદોડ કરી મૂકે, અને છેવટે ઝાડની ટોચ પરથી પડતુ મૂકી જમીન પર પડે ભાગતાભાગતા ભગાયુ તો ઠીક, નહિ તો ગોવાળોની ડાંગનો એક જ ફટકો ખિસકોલીને પૂરી કરે. આ શિકાર ખેલવામા બેચર આગળપડતો ભાગ લેતો એની તીણી આંખ ઝાડની ઘટામા છુપાયેલી ખિસકોલીને પણ શોધી કાઢતી આ ઉપરાંત ખાડીના પાણીમા કે વાડમા સાપોલિયુ દેખાય તો તેની પાછળ ગોવાળોનુ લશ્કર દોડતું અને કલાકો સુધી સાપની શોધ કાંટાઝાંખરાની પરવા કર્યા વગર ઉઘાડપગે ચલાવતુ ઢોરને ચરવાનું હોય એટલે ગોવાળોને તો માત્ર દેખરેખ રાખવાની ક્યાક કોઈનો બગાડ ન કરે અને ઢોર વાડામાથી ઘરમા અને ઘરમાથી વાડામા બરાબર જાયઆવે તેટલુ જ જોવાનુ એટલે જેમ ડ્યુટી પરનો પોલીસ દેખરેખ રાખતો હોય એટલે કે બીજું કાંઈ કામ ન હોવાથી નવરો હોય ત્યારે જેમ ચલમ પીએ, ચોપડી વાચે, કોઈ ભાઈબંધ સાથે ગપ્પા હાંકે, અને એમ વખત પસાર કરે, તેમ ગોવાળોની નવરાશ બીજા ખાસ વિકાસક સાધનોને અભાવે ચકલી મારવી, મચ્છી મારવી, તેને સેકી ખાવી, દાબડો કરવો, ગાળાગાળી કરવી, ખિસકોલીને સાપ પાછળ પડવુ, લોકોના વાડામાથી કાંઈક તફડાવવુ, ઝાડ પર માળો બાંધવો, રમતો રમવી અને ઘણેભાગે નિરર્થક રખડપાટ કર્યા કરવો એમા વપરાતી

ધીમેધીમે બેચર પંદર વરસનો થયો પંદર વર્ષે એટલે જુવાનીના ઊંબરે પગ મૂકતો કિશોર. તેના બાપને લાગ્યુ કે હવે બેચર લગ્ન કરવાને લાયક થયો છે થોડી રકઝક પછી

---

* ચારેબાજુ ઘેરીને મારવુ એને ગોવાળો દાબડો કરવો કહે છે.

પાસેના ગામે બેચરનું લગ્ન નક્કી થયું પરણાવવા માટે ખર્ચ કરવો પડે અને ખર્ચ કરવા માટે પૈસા જોઈએ—પૈસા નહિ રૂપિયા જોઈએ એનો રસ્તો તો બેચરના બાપને તેના બાપે બતાવેલો જ હતો ! એટલે ભૂલા પડવાની બીક ન હતી બેચરના નામે દોઢસો રૂપિયા તેના બાપે એક ખેડૂતને ત્યાથી ઉપાડયા અને લગ્નની ધમાલ શરૂ કરી વહુને છાલી પહેરાવાઈ, થોડા દહાડે પીઠી ચડી સગાવહાલા આવ્યા, લૂગડાલત્તા ખરીદાયા, દારૂતાડી પણ આવ્યા, લગ્નના ગીતો અને ફટાણાં બાઈઓએ હોમથી ગયા બન્નેના લગ્ન થયા બેચર પરણ્યો ખરો, પણ દોઢસો રૂપિયાની બેડી પહેરીને પરણવુ એટલે પ્રભુતામા પગલા માડવા એ ભલે કવિઓ અને માલેતુજારો માટે થોડુઘણુ સાચુ હોય, બેચરને માટે તો પરણવું એટલે કરજમા પગલા માડવા—એવી આશા રાખીને કે ફરીને જિંદગીમા કરજના ઊંડાઊંડા સાગરમાથી બહાર નીકળવાનુ જ નથી. બેચરના બાપને મન તેમજ બીજા બધા સગાવહાલાને મન ઉદ્ધારનો આ જ એક સલામત રસ્તો લાગતો હતો બેચર અને બીજા સૌ લગ્નના એટલા બધા ઉત્સાહમા હતા કે દોઢસો રૂપિયા કરજે કાઢીને લગ્ન કરીએ છીએ અને એ દોઢસોમાથી કંઈ ઘટવાની વાત તો દૂર રહી પણ એમા ઉમેરો જ થવાનો છે એવી તેમની સ્થિતિ છે એ વાત તેઓ બરાબર જાણતા હોવા છતા તે માટે તેમનામા જરા સરખી ચિંતા ન હતી કારણ કે બધા જ છોકરા આ રીતે પરણતા સૌએ જોયા હતા કરજ કરીને પરણવુ અને બદલામા આખી જિંદગી ગુલામી કરવાનો તેમની કોમમા રિવાજ પડી ગયો હતો અને આ લગ્ન એ રિવાજને અનુસરતું જ હતુ ! કાઈ પણ રિવાજ વિરુદ્ધ થાય—પછી તે સાચુ હોય કે ખોટું—તો જ ન્યાતીલા રોષે ભરાય છે નાના કે મોટા, ઊંચા કે નીચા તમામ કોમ અને જ્ઞાતિઓના રિવાજભક્તોની આ એક સામાન્ય ખાસિયત છે

બેચરના લગ્ન થયા વરવહુને ઊંચકી તેમના મામાઓ ખૂબ નાચ્યા દારૂતાડીની ઝડીઓ વરસી ઉલ્લાસના ફુવારા છૂટયા ખોટા ચાદલા ચોડી અને ખોટા મોતીની માળાઓ પહેરી જાનડીઓએ ગીતો ગાયા તૂર સાથે નાચ થયો બેચરના બાપને કાશી નાહ્યા જેટલો આનદ થયો બેચરને સ્વર્ગમા પગ મૂકવા જેટલો આનદ થયો ! આમ લગ્ન કરી બેચર અને તેની વહુ ઘેર આવ્યા બીજે દિવસે જેના પૈસાથી આ લગ્ન શક્ય થયુ હતુ તે ધણિયામાને ત્યા વરવહુ વાજતેગાજતે પગે લાગવા ગયા ધણિયામાના પગ ચાપ્યા અને બીજાઓએ નાચીને જોડાથી લીંપણ પણ ઉખેડી નાખ્યુ ! બેચરના લગ્નનો છેલ્લો પડદો આમ પડી ગયો

સગાવહાલા ચાલ્યા ગયા અને ફરી બેચર ખેડૂતને ત્યા કામે વળગ્યો હવે બેચર ચાકર બની ગયો દરવર્ષે પદર રૂપિયા વાળવા અને કપડાલત્તા અને ખાવુપીવુ ધણિયામાનુ આમ મન્ત થઈ આ હિસાબે દોઢસો રૂપિયા વાળતા દશ વર્ષ લાગે પણ બેચરનો બાપ વર્ષ પૂરુ થાય તે પહેલાં છૂટકછૂટક મળી પંદરેપંદર રૂપિયા ઉપાડી જતો, એટલે બેચરને દોઢસો તો કાયમ જ રહેતા જ્યા સુધી તે એકલો હતો ત્યા સુધી તો તેને કાઈ ચિંતા ન હતી પણ ધીમેધીમે બેચર જુવાનીમા આવતો ગયો, એને બાળકો થવા લાગ્યા એટલે તેને પોતાના અને બાળકોના પોષણની ચિંતા થવા લાગી એટલે દોઢસો વાળવાની આશા છોડી બેચર પણ પોતાના બાપની જેમ બગેરનુ ભાતુ લાવવા લાગ્યો પણ ચોમાસાની ઋતુમા હેલીમા કાઈ કામ ન હોય એટલે ખાવા માટે જુવારનું કરજ કરવુ પડ્યુ આ

જુવારના બદલામાં તેને ઘાસની મોસમમાં ઘાસ કાપી આપવું પડતું. માંદગી, સુવાવડ, રડવુ, કૂટવું, બાધાઆખડી વગેરે માટે થતો ખર્ચ તેને ધણિયામાને ત્યાંથી કાઢવો પડતો એટલે કરજ ઓછુ થવાનું તો દૂર રહ્યુ પણ ઊલટુ વધતું જ જતુ હતુ બેચરના બીજા ભાઈબંધોનું પણ એવુ જ હતું કેટલાક ભાઈબંધો કંટાળીને ભીડુંમા નાસી જતા કેટલાક જીનોમા ભાગી જતા, અને વળી કેટલાક પરગામ ભાગી જઈ પૈસા કમાવાનો પ્રયત્ન કરતા પણ એમાથી કોઈ ફાવતા નહિ. મહિને, બે મહિને, ૭ મહિને બધા જ હાથ ઘસતા પાછા ફરતા બેચાર રૂપિયાની જે કમાણી કરી હોય તે પીવામા અને કપડા કરાવવામાં ઉડાવી દઈ ફરી પાછા તેઓ તેની જ દશામા આવી પડતા બેચર પણ વખતોવખત પીતો હતો ખરો, માગમચ્છીનો રસિયો પણ ખરો, છતા એ એવો પ્રામાણિક અને વફાદાર હતો કે કદી ક્યાય પણ ભાગી જતો નહિ કુટુંબને રઝળતુ મૂકી ભાગી જનાર જુવાનિયાને તે સખ્ત ઠપકો આપતો, અને ભાગી જઈને પાછો આવનારને કમાણી ઉડાવી દેતો જોઈ તેનો ઊધડો લેતો.

પણ બેચરની પ્રામાણિકતા અને વફાદારીથી એની સ્થિતિ કાંઈ અદેખાઈ કરવા જેવી નહોતી સિયાળેઉનાળે ધણિયામાને ત્યા કામ ન હોય ત્યારે પડતર જમીન ખોદવી, ગેડા ખોદવા, લાકડા કાપવા, વહેરવા વગેરે કામોમાથી જે થોડા પૈસા મળતા તેમાનો મોટો ભાગ પીઠામાં પહોચતો અને બાકી રહેલા પૈસામાથી પોષણ થાય તેમ ન હોવાથી મચ્છી, કરચલા, ચકલા વગેરે મારી લાવતો પહેરવાના કપડામા તો ધણિયામાએ આપેલાં ફાટેલા જૂના કપડાના ચીંદરડા જ હતા સૂવાની ફાટેલી ઘેર ગૂંથેલી ખાદડી હતી રાંધવાના બેચણ માટીના વાસણ હતા પોતાની નાતના બીજાની પણ એ જ સ્થિતિ હતી, એટલે બેચરને પોતાની સ્થિતિનો અસતોષ નહોતો એ તો એમ જ હોય એવી સૌની પેઠે એની પણ માન્યતા હતી દિવસમા બે વખત ખાવુ, વચ્ચેવચ્ચે આબાના પાનની બીડી પીવી અને આખો વખત વૈતરું કરવુ, અને કુટુંબનુ પોષણ કરવુ આ સિવાય તેનુ કોઈ ધ્યેય નહોતુ. કોઈ પણ ન રાખે ત્યારે કાંઈ જ કામ ન હોય ત્યારે મસલા અને ભૂડ મારવા જવુ, ગપ્પા હાંકવા કે ખભે ધારિયુ મૂકી રખડવા નીકળવુ, એ તેનો કાર્યક્રમ હતો બેચરનુ દાપત્યજીવન સુખી હતું. એને ત્રણ બાળકો થયા હતા તેમાનો મોટો દીકરો હવે નિશાળે જવા લાયક થયો હતો બેચરનો વિચાર એને નિશાળે મૂકવાને બદલે ઢોર ચરાવવા મૂકવાનો હતો

એવામા ૧૯૨૧ની ઝુંબેશ ઊપડી બેચર આ વખતે ૩૫ વર્ષની ઉમ્મરે પહોચ્યો હતો એ વખતે ખૂબ સભાઓ થતી એક સભામા બેચર પણ ગાંધીજીના દર્શન કરવા ગયેલો ગાંધીજીના દર્શન કરીને અને તેમનુ ભાષણ સાભળીને બેચરને દારૂતાડી તરફ સખત ધિક્કાર ઉત્પન્ન થયો એને થયું, "આટલોઆટલો દારૂ પીધો તેનો શો અર્થ ? ઘરમા ખાવાપીવાનું ન મળે, આબરૂ ન રહે અને સંસારમા ખપીએ એનુ કારણ આ દારૂ જ છે ના ? દારૂ પીને ઘણાં ભૂંડા કામો થઈ જાય છે અને ઘેર છોકરાને પૂરું ખાવા મળતું નથી બસ, હવે એ ગોઝારા દારૂતાડી મારે નહિ જોઈએ." આવા વિચારો કરતો એ ઘેર પહોચ્યો. એને પોતાના તરફ ધિક્કાર છૂટયો અત્યારસુધી એને આ કેમ ન સમજાયુ તે માટે આશ્ચર્ય થયું બધાની અજાયબી વચ્ચે બેચરે દારૂતાડીનું પાણી મૂકયું તેણે આ નિશ્ચયથી જે મુસીબતો ઊભી થશે તેનો વિચાર સરખો કર્યો નહિ!

હવે તે દારૂતાડી પી તોફાન કરનારો અને માંસમચ્છી ખાનારો બેચર ન હતો. તેનો સીનો જ પલટાઈ ગયો હતો તેની આંખમાં અને ચહેરામાં ક્ષુદ્રતાની જે છાયા હતી તે ઊડી ગઈ હતી પોતે એક માણસ છે, પોતાને સ્વમાન છે, અને પોતે ગમે તે કરવા શક્તિમાન છે આવો આત્મવિશ્વાસ તેનામાં પ્રગટ્યો હતો તેના નિશ્ચયથી તે પશુ મટી માણસ બન્યો હતો

હવે તેણે પોતાના મોટા દીકરાને ઢોર ચારવા ન મૂકતા નિશાળે મૂક્યો પોતે સભાઓમાં જવા લાગ્યો રાત્રે છાપું વચાતું હોય તે સાંભળવા લાગ્યો. જ્યાં સુધી ઝુંબેશનું જોર હતું ત્યાં સુધી તો એને કશી મુશ્કેલી ન પડી, પણ ઝુંબેશ નરમ પડી એટલે બધા જ પાછા પીવા લાગ્યા હતા એટલે બેચરને પીવાપાવાના પ્રસંગો આવવા લાગ્યા, અને એ વખતે એની આકરી કસોટી થવા લાગી

એક વખત એની દીકરીનો સસરો મરી ગયો સૌ એની સાથે રડવા ગયા ન્યાતીલાએ ત્યાં દારૂ માગ્યો, અને બેચરે તે આપવા ચોખ્ખી ના પાડી એટલે ન્યાતીલાઓ છેડાયા, "ભગત થઈ ગયો ભગત દારૂ આપ, નહિ તો ન્યાતબહાર મૂકીશું" બધી જ્ઞાતિઓને ન્યાતબહારનું શસ્ત્ર ઘણું સહેલું અને અસરકારક લાગે છે પણ બેચરે તો ચોખ્ખી ના જ પાડી તેણે કહ્યું "મારી પ્રતિજ્ઞા છે કે દારૂતાડી પીવા નહિ" "પણ જોઈએ તો તું ન પીતો, અમને તો પા," ન્યાતીલા બોલ્યા. "તે પણ મારાથી નહિ બને," બેચરે જવાબ દીધો લોકો થાક્યા સમજાવનારા થાક્યા અને બેચર તો બચ્ચું માને વળગી રહે તેમ પ્રતિજ્ઞાને સંપૂર્ણ વિશ્વાસથી વળગી રહ્યો ન્યાતીલાઓ છેડાયા તેમનાથી બીજું તો કાંઈ થઈ શકે તેમ ન હતું એટલે બેચરને ગાળો ભાંડી અને તેને ન્યાતબહાર જાહેર કર્યો બેચર ઉપર આની કાંઈ અસર ન થઈ ન્યાતબહાર થવાથી લોકો એની સાથે બોલે નહિ છાસપાણી તો તેમની પાસે હતા નહિ એટલે બંધ કરી શકે તેમ ન હતું પણ દીવેદીવેતા બંધ કર્યો હતો તેમજ છાપરી છાવી હોય વગેરેમાં મદદ પણ કોઈ કરતું નહિ બેચરને તે બધું જાતે જ કરી લેવું પડતું આડોશપાડોશ સાથે વાતચીતનો વહેવાર બંધ થયા છતાં બેચર ડર્યો નહિ, ડગ્યો નહિ એને તો એની પ્રતિજ્ઞા ગમે તે ભોગે પાળવી હતી, અને એના આ ભવ્ય નિશ્ચય આગળ બધી મુશ્કેલીઓ પીગળી જતી એનો માર્ગ એને સરલ લાગતો

આમ બેચર એના ન્યાતવાળાથી જોકે અલગ પડી ગયો, પણ એનું પરિણામ સુંદર આવ્યું બેચરના બધા દીકરા તેમજ આખું કુટુંબ દારૂતાડીનું કટ્ટું વિરોધી બની ગયું, અને બેચરને પૂરી વફાદારીથી વળગી રહ્યું

બેચર એની ન્યાતવાળાને ત્યાં જઈ શકે તેમ નહોતું, એટલે એ ગામમાં કણબીઓને ત્યાં રોજ જવા લાગ્યો ત્યાં થતી વાતો સાંભળતો ધીમેધીમે એની આ ટેવ વધી ગઈ પછી તો રાત પડે અને કણબીઓ સાથે વાત કરવા ગામમાં ચાલ્યો જાય ત્યાં છાપું વંચાય તે સાંભળે અને મળે એટલી ખબર મેળવે આમ એનું જીવન એને ખબર પણ ન પડે તેમ ઊંચું ચડતું જતું હતું ન્યાતીલાઓનો બહિષ્કાર ધીમેધીમે ઘસાઈ ગયો, અને ફરી ન્યાતીલાઓ સાથે વ્યવહાર શરૂ થયો થોડો વખત ઠીક ચાલ્યું એવામાં ન્યાતીલાનું પંચ ભેગું મળ્યું, ત્યાં પંચ સાથે બેચરે દારૂ પીવા ના પાડી અને તેથી ફરી તેને ન્યાતબહાર મૂક્યો.

બેચર ન્યાતબહાર રહેવા ટેવાઈ ગયો હતો જ, એટલે એને એથી કશી અસર ન થઈ. શિયાળેઉનાળે તો એ કણબીઓને ત્યાં વાતો કરવા જઈ શકતો પણ ચોમાસામાં કાદવમાં અંધારે જઈ શકાય નહિ એટલે એને થયું કે જો આપણે વાચતાં શીખ્યા હોઈએ તો થોડુંઘણું વાંચી શકાય અત્યારસુધીનું જીવન જીવતાંજીવતાં એનામાં સારા વિચારોનો અમલ કરવાનું બળ અને તત્પરતા આવી ગયાં હતાં, એટલે એણે તરત જ વાચવા શીખવા માંડ્યું. થોડા જ વખતમાં એ સાધારણ વાચતાં શીખી ગયો શીખવાસમજવાની એનામાં જેટલી ઊલટ હતી તેટલી ઊલટથી જો કોઈ એને શીખવનાર હોત તો તે એક સંસ્કારી પુરુષ બની જાત એ વિષે મને શંકા નથી

આમ એની બૂરી ટેવો એની મેળે સાપની કાચળી માફક, ખરી પડી તેથી જુવાનો ખિજવાયા તેમણે એને પીતો કરવા તાગડો રચ્યો રાત પડી હતી ત્રણચાર જુવાનો ડાંગ સાથે આમતેમ ફરતા હતા થોડેક દૂર રસ્તામાં એક કૂતરું મીઠી ઊંઘ લેતું હતું જુવાનો કૂતરાની ચારેબાજુ ઊભા રહ્યા, અને એક જુવાનની કડિયાળી ડાંગના એક જ ફટકે કૂતરાનું માથું ફૂટી ગયું તે ભસી પણ શક્યું નહિ, ઊભું પણ થઈ શક્યું નહિ, અને પગના પછાડા મારતું થોડી જ વારમાં ટાઢુંશરણ થયું રમતિયાળ જુવાનો હસતાહસતા આ મરેલા કૂતરાને ઉપાડી બેચરના વાડામાં નાખી ચૂપચૂપ ભાગી ગયા દૂર જઈ બેચરની આવતી કાલે થનારી ફજેતીની કલ્પના કરી હસી તાળી આપવા લાગ્યા તેમને ખાતરી હતી કે હવે તો એ પીતો થવાનો જ

સવાર પડી બેચરે વાડામાં મરેલું કૂતરું જોયું ત્યારપહેલાં તો આખા ગામમાં બેચરે કૂતરું માર્યાની વાત ફેલાઈ ચર્ચાઈ રહી હતી દારૂડિયા ન્યાતીલાઓ બેચર ઉપર દાઝે તો બળેલા જ હતા એટલે સૌએ મળી બેચરે જ માર્યું, એવો આરોપ મજબૂર રાખ્યો, અને બેચરને દશ રૂપિયા દંડ કીધો બેચરે તે કરજે કાઢી ભરી આપ્યો તેમાંથી દારૂ ખરીદી સૌ પીવા બેઠા, અને બેચરને પણ પીવા કહ્યું બેચરે દારૂ પીવાની ચોખ્ખી ના પાડી એટલે ન્યાતીલાઓ ખિજાયા અને બેચરને ફરીથી ન્યાતબહાર જાહેર કીધો ! થોડા દિવસ તો આ બહિષ્કાર કડક રીતે ચાલ્યો, પણ ફરી પાછો ધીમેધીમે ધમાઈ ગયો જંગલી માણસોમાં અને બાળકોમાં વેરની પ્રબળ લાગણી પણ ધીમેધીમે ધમાઈ જાય છે અને પછી સહાનુભૂતિમાં ફેરવાઈ જાય છે, તેમ દૂબળાઓ થોડેથોડે વખતે એની સાથે વ્યવહાર ચાલુ કરતા અલબત્ત, ખડખડાટ તો રહેતો જ.

બેચરનો મોટો દીકરો હવે લગનલાયક થયો હતો એ વખતે ૧૯૨૮ની ઝુંબેશ ચાલતી હતી એટલે દૂબળાઓ બેચરને ટેકો આપતા હતા એટલે આ પ્રસંગ નિર્વિઘ્ને ઊકલી ગયો. બેચરે બહુ જ કરકસરથી ખર્ચ કર્યું હતું, અને એ ખર્ચ માટે કરેલું કરજ થોડા જ વખતમાં ખેતથી ચૂકવી દીધું હતું પોતાની જેમ પોતાના છોકરાને બંધનમાં રાખવાનો તે કટ્ટર વિરોધી હતો

૧૯૩૦ની ઝુંબેશ પણ આવી અને શમી ગઈ હવે બેચરને પોતાની દીકરી પરણાવવી હતી લગ્ન નક્કી થયાં. સૌ સગાંવહાલાં આવ્યાં ગામના પણ સૌ આવ્યા સૌ જમ્યાં અને ઊતરે ફરી બેચર પાસે દારૂ માગ્યો, દારૂ ન આપે તો દારૂ પીવાના સાત રૂપિયા માગ્યા આટલાઆટલા પ્રસંગોના પથ્થરો સાથે અફળાયા છતાં જેની પ્રતિજ્ઞાનો કાંકરો

પણ ખર્ચો નહોતો તે બેચર દારૂ માટે પૈસા આપે એમ હતુ જ નહિ એટલે રિવાજ પ્રમાણે દારૂડિયાઓનો મિજાજ ગયો, અને ફરી બેચરને ન્યાતબહાર જાહેર કીધો

જો યોગ્ય કેળવણી અને યોગ્ય મગદૂર મળ્યા હોત તો જેની નિશ્ચયશક્તિ ઝળકી ઊઠત એ બેચર આજે કામરેજ તાલુકાના પરબ ગામમા પોતાના જાતભાઈઓની મૂર્ખાઈ અને અજ્ઞાનથી હેરાનગતી વેઠતો છતા આનદથી જીવન ગુજારી રહ્યો છે જેને એ જોવા હોય તે ટાપ્તી વેલી રેલ્વેના ગલથાણ સ્ટેશને ઊતરી પરબ ગામે જાય

કહેવાતા ઉજળિયાતોના નિશ્ચયો બીજી જ ક્ષણે પલટાઈ જાય છે, મોળા પડે છે ત્યા આવા તદન સામાન્ય દેખાતા દૂબળા બેચરભાઈની આટલી બધી નિશ્ચયશક્તિ જોઈ વદન કરવાનુ મન થઈ જાય છે. પણ અડગ નિશ્ચય એ ધનવાનો, માલેતુજારો, શેઠિયાઓ કે વિદ્વાનોની મિલકત હતી જ ક્યારે ?

સ્મરણોર્મિ

મુકુન્દ વિ વિજયપારાશર્ય

૧

ઊછળે ઉદધિ-ઊર્મિઓ ઑણી
તીરના ખડક સાથ તૂટતી
ને ખરી રજકણો જરા જરા
ઓટ સાથ સરતા વહી જતા
સ્થળતી જલધિ-ઊરમા દૂરે
એકલો ખડક મૂક એ સહે.

૨

ને છતા ભરતી એમ ઊછળે
તીરના રજકણો લઈ ફરે.
અલ્પ એ ખડક થૈ રહે રડી
શેષહીન થઈ જાય ત્યા સુધી.
ચિહ્નહીન સ્થળમા છતા ફરી
ઊછળે અગણુ ઊર્મિઓ હજી.

સરકારી જામીનગીરીની ઊથલપાથલ

ચંદ્રપ્રસાદ હરદેવરામ દીવાનજી

સરકારી જામીનગીરીમાં થતી ઊથલપાથલ માટે એક શેરદલાલને એના અસીલે પૂછયું ત્યારે એ ઊથલપાથલના કારણ માટે એ દલાલે જણાવ્યું કે દર પાંચ વર્ષે હિંદી સરકારના નાણાખાતાના પ્રધાન બદલાય છે અને દરેક નવો આવનાર પ્રધાન શરૂઆતમાં કે છેવટના ભાગમાં પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી કરતાં ઓછા વ્યાજે સરકારી લોનો કાઢી પોતાના અમલ દરમ્યાન હિંદી સરકારને ફાયદો થયો છે એમ બતાવવા પ્રયાસ કરે છે, અને તેથી નાણાખાતાના દરેક પ્રધાનની પાંચ વર્ષની કારકિર્દી દરમિયાન સરકારી જામીનગીરીમાં જરૂર જ ઊથલપાથલ થવાની. આ દલાલનો અભિપ્રાય કાંઈ કોઈ અર્થશાસ્ત્રના નિયમ ઉપર ઘડાયેલો નથી, પણ એના જાતઅનુભવ ઉપરથી બંધાયેલો મત છે એમ આપણે જરૂર કહી શકીએ અને એ કથનને અનુમોદન આપવાને આપણે ૩½ ટકાની હિંદી સરકારની રૂપિયાની અને ૩½ ટકાની પાઉંડની જામીનગીરીના ભાવનો એક કોઠો તૈયાર કરશું. આ બેઉ જામીનગીરી જ પસંદ કરવાનું કારણ એ છે કે સરકારી જામીનગીરીની આખી બજારની વલણને એ બે માર્ગદર્શક છે.

	૩½ ટકાની પાઉંડની લોન		૩½ ટકાની રૂપિયાની લોન	
	ઊંચો ભાવ	નીચો ભાવ	ઊંચો ભાવ	નીચો ભાવ
૧૯૨૩	૬૯ ૩/૩૨	૬૭ ૧૩/૧૬	૬૭ ૩/૮	૬૧
૧૯૨૪	૬૬	૬૪ ૧૫/૧૬	૬૮ ૩/૮	૬૩ ૩/૪
૧૯૨૫	૬૭ ૨૯/૩૨	૬૬ ૨૩/૩૨	૭૪ ૧/૨	૬૭ ૧/૪
૧૯૨૬	૭૩ ૩/૮	૬૬ ૧/૨	૭૯ ૧/૧૬	૭૪ ૧/૪
૧૯૨૭	૭૨ ૩/૮	૬૮ ૧/૪	૭૯ ૧૫/૧૬	૭૪ ૩/૮
૧૯૨૮	૭૨ ૫/૮	૭૦	૭૫ ૧/૪	૭૧
૧૯૨૯	૭૧ ૧/૨	૬૨	૭૨ ૫/૧૬	૬૩ ૧૫/૧૬
૧૯૩૦	૬૬	૫૭	૬૮ ૫/૮	૬૧ ૧૫/૧૬
૧૯૩૧	૬૪ ૩/૪	૪૧	૬૩ ૧/૪	૫૧
૧૯૩૨	૯૧ ૫/૮	૮૦	૮૮ ૧૫/૧૬	૬૦ ૧/૨
૧૯૩૩	૮૬	૭૯ ૧/૪	૮૮ ૩/૪	૭૯ ૧/૪
૧૯૩૪	૯૬ ૧/૨	૮૯ ૩/૪	૯૧ ૧૧/૧૬	૮૭ ૧/૨

ઉપરનો કોઠો આપણને સમજાવે છે કે ૧૯૨૩માં ૩½ રૂપિયાની લોનનો ભાવ વધારેમાં વધારે ૬૭ ને ૬ આની હતો, અને તે વધીને ૧૯૨૭ મા ૭૯ ને ૧૫ આના થયો. હવે ૧૯૨૩ મા સર બેઝીલનો અમલ શરૂ થયો અને ૧૯૨૭ મા અમલ પૂરો થવાનો સમય નજદીક આવ્યો ત્યારબાદ ૩½ ટકાની જામીનગીરીનો ભાવ ઘટવા લાગ્યો અને ૧૯૩૧માં

૫૧ થઈ ગયો. પછી તે વધવા લાગ્યો તે ૧૯૩૩ માં ૮૮ ને ૧૨ આના સુધી વધ્યો આ પ્રમાણે મર જ્યોર્જ શુશટરના અમલ દરમિયાન શરૂઆતમા ભાવો ઘટ્યા અને છેવટના ભાગમા વધ્યા. મર જેમ્સ ગીગ્રે કારકિર્દી શરૂ કરી છે અને ભાવો વધ્યા જ છે અને ૧૯૩૪ આક્ટોબરમા ૯૧ ને ૧૧ સુધી થયા છે એટલે દલાલના મત મુજબ એ અમલ દરમિયાન હવે ભાવ ઘટવા જોઈએ હવે આ વધારો ચાલુ રહેશે કે ફક્ત થોડો વખત રહેશે એ એક પ્રશ્ન છે બાકી ઉપરના આકડા પરથી આપણે એટલુ તો જોઈ શકયા છીએ કે દલાલે દર્શાવેલો મત ઘણે અશે ખરો છે

હવે ઉપરના કોઠામાના ૩½ ટકાના પાઉંડની અને ૩½ ટકાના રૂપિયાની જામીનગીરીના ભાવોની મરખામણી કરીએ ૧૯૨૩મા ૩½ ટકાની પાઉંડની લોનનો ભાવ વધારેમા વધારે ૬૯ ને દોઢ આની હતો જ્યારે ૩½ ટકાની રૂપિયાની લોનનો ભાવ ૬૭ ને ૭ આની હતો પણ ત્યારબાદ ૧૯૩૦ સુધી ૩½ ટકાની રૂપિયાની લોન પાઉંડની એટલા જ ટકાની લોન કરતા ઊંચે ભાવે ટકી રહી હતી ૧૯૩૧થી બેઉના ભાવોનો તફાવત વધવા માડ્યો અને ૧૯૩૪ સુધીમા તો પાઉંડની લોન પાચ ટકા વધારે ભાવે લડનમા બોલાવા લાગી સાધારણ રીતે આ બે લોનો વચ્ચેનો તફાવત ઝાઝો વખત ટકતો નથી, અને તેટલે અશે ૩½ ટકાની રૂપિયાની લોનને વધવાનો સંભવ છે આ એક સરકારી જામીનગીરીઓમા વધારો થવાનુ ચિહ્ન છે

સર બેઝીલ બ્લેકેટની કારકિર્દી દરમિયાન ૧૯૨૬–૨૭ સુધી સરકારી જામીનગીરીઓ વધવા તરફ હતી, જ્યારે મર જ્યોર્જ શુશટરના સમયમા ૧૯૩૧થી વધવા માડી એમ કહેવાનો અર્થ એ કે પહેલાની કારકિર્દીના વચગાળેના સમયમા ભાવો વધ્યા હતા જ્યારે બીજાના અમલના છેવટના ભાગમા ભાવો વધવા માડ્યા આથી કરીને આ બે સમયમા વધેલા ભાવોની સરખામણી કરીએ તો તે અસ્થાને તો ન જ ગણાય, અને તે આપણે નીચેના કોઠા ઉપરથી જોઈ શકશુ

	૩½ ટકાની રૂપી લોન		૫ ટકા ૧૯૪૫–૫૫		૪ ટકા ૧૯૬૦–૭૦	
વર્ષ	ઊંચા	નીચા	ઊંચા	નીચા	ઊંચા	નીચા
૧૯૨૬–૨૭	૭૯ ૧/૧૬	૭૪ ૩/૮	૧૧૦ ૧/૪	૧૦૪ ૧૫/૧૬	૯૦ ૧/૧૬	૮૬ ૧૫/૧૬
૧૯૨૭–૨૮	૭૯ ૫/૧૬	૭૪ ૩/૮	૧૦૮ ૧૩/૧૬	૧૦૫ ૧૩/૧૬	૯૦	૮૭ ૧૫/૧૬
૧૯૩૨–૩૩	૮૮ ૧૫/૧૬	૬૦ ૧/૨	૧૧૩ ૩/૮	૯૮ ૩/૮	૧૦૦ ૩/૧૬	૬૭ ૧/૪
૧૯૩૩–૩૪	૮૮ ૩/૪	૭૯ ૧/૨	૧૧૫ ૧/૧૬	૧૦૯	૧૦૩ ૧/૮	૯૦ ૩/૪
ઓક્ટોબર ૧૯૩૪	૯૧ ૧૧/૧૬		૧૧૭ ૩/૮		૧૦૭ ૭/૧૬	

ઉપરના કોઠા ઉપરથી જણાશે કે ૩½નો ભાવ જે ઓક્ટોબર ૧૯૩૪ મા ૯૧ ને અગિયાર થયો હતો તે ૧૯૨૬–૨૮ મા ૭૯ ને ૫ આનાથી વધ્યો નહોતો એ જ પ્રમાણે ૫ ટકા (૧૯૪૫–૫૫) જે ઓક્ટોબર ૧૯૩૪ મા ૧૧૭ ને ૬ આના થયો તે આગલા વખતમા ૧૧૦ ને ૪ આનાથી વધ્યો નહોતો અને ૪ ટકા (૧૯૬૦–૭૦)નો ભાવ જે હમણા ૧૦૭ ને ૭ આના થયો તે આગળ ૯૦ ને ૧ આનાથી વધ્યો નહોતો આ રીતે જોતા હાલમા જામીનગીરીના ભાવો આગળ કરતા ઘણા વધ્યા છે પણ ફરક એટલો જ છે કે શેરદલાલોની ભાષામા કહીએ તો 'અદરની હવા જોરથી ફુકાતી નથી'. આ શેરદલાલોની

ભાષાનુ સ્પષ્ટીકરણ કરીએ તો એનો અર્થ એવો થાય છે કે લોકો હાલમા ટૂંકી મુદતની જમીનગીરીઓમા નાણું રોકવાનુ પસંદ કરે છે, જ્યારે ૧૯૨૬–૨૮મા લોકો લાંબી મુદતમા નાણુ રોકતા હતા આથી કરીને ટૂંકી મુદતની જમીનગીરીઓના ભાવો વધ્યા છે, અને સાત વર્ષ અને તે દરમિયાનમા પાકતી લોનોમા ૨¾ ટકાથી ૩·૨ ટકા જેટલુ વ્યાજ ઉપજે છે. ૪ ટકાની લાંબી મુદતની લોન આગલા વખતમાં દશ ટકા વટાવે વેચાતી હતી, જ્યારે હાલમા ૩½ ટકાની ટૂંકી મુદતની લોન મગભરથી પણ વધારે ભાવે વેચાય છે આ લોકોની સરકારની જમીનગીરીઓ તરફના વલણનો તફાવત બતાવે છે

આ ભાવોનો વધારો એકલા હિંદી સરકારની જમીનગીરીઓમા જ છે એમ નથી પણ બ્રિટિશ સરકારની જમીનગીરીઓ પણ એ જ કથા કહે છે આ માટે બ્રિટિશ સરકારની જમીનગીરીઓની સરેરાશ કિંમતનો કોઠો જે Actuaries Investment Indexને નામે ઓળખાય છે તે આપ્યો છે

વર્ષ	સરેરાશ આંક	વ્યાજની પડતર	વર્ષ	સરેરાશ આંક	વ્યાજની પડતર
૧૯૨૮	૧૦૦	૪·૫૧	૧૯૩૧	૯૨·૯	૪·૮૫
૧૯૨૯	૯૪·૭	૪·૭૬	૧૯૩૨	૧૨૩	૩·૬૭
૧૯૩૦	૧૦૪·૬	૪·૩૧	૧૯૩૩	૧૨૪·૮	૩·૪૫

ઉપરના આંકડા ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે બ્રિટિશ જમીનગીરીઓ ૧૯૨૯મા ઘટી ગઈ, ૧૯૩૦મા જેટલું ઘટી તેટલા ઉપરાંત થોડું વધી, અને ૧૯૩૧ મા તે લગભગ ૧૦ ટકા પાછી ઘટી ગઈ ત્યારબાદ ૧૯૨૮ કરતા હાલમા લગભગ ૨૫ ટકા જેટલી વધી ગઈ છે, અને આ વધઘટને અંગે ૧૯૨૮મા જે એ જમીનગીરીઓ ૪½ ટકા વ્યાજની પડતર હતી તે ૧૯૩૩મા ૩½ ટકા પડતર પર જમીનગીરીઓ આવી ગઈ છે આ સરેરાશ વ્યાજની પડતર જે બ્રિટિશ જમીનગીરીઓમા ઓછી થઈ તે હિંદી સરકારની પાઉંડની લોનો વધવાનુ પણ કારણ છે એમ આપણે ભાગ દઈને કહી શકીએ

ટૂંકામા ૧૯૩૧ના સપ્ટેમ્બરમા જ્યારે ઇંગ્લડે સોનાના ધોરણનો ત્યાગ કર્યો ત્યારથી બ્રિટિશ તેમજ હિંદી સરકારની જમીનગીરીઓના ભાવો વધવા માડ્યા છે, અને બ્રિટિશ જમીનગીરીઓના વધારામા નીચેના કારણો આપી શકાય (૧) લગભગ પાચ વર્ષથી ચાલતી આવેલી વેપારની મદી, (૨) વેપાર ને ઉદ્યોગમા ઉથલપાથલ ઘટી જવાથી જે નાણા ફાજલ પડ્યા તે સરકારી જમીનગીરી તરફ વળ્યા, (૩) લોકોની બચત જે વેપારઉદ્યોગમા રોકાતી તે પણ સરકારી જમીનગીરી તરફ વળી, (૪) લડનની મોટી બેંકોમાં લોકોની થાપણ મોટા પ્રમાણમા જમા થવા લાગી અને વ્યાજ ઉપજાવવાને એ બેંકોને મોટા પ્રમાણમા જમીનગીરીમા નાણુ રોકવુ પડ્યુ તેમજ વીમા કંપનીઓને પણ પોતાનુ સરકારી જમીનગીરીઓનું રોકાણ વધારવુ પડ્યુ; અને (૫) સરકારી તિજોરી તરફથી પોતાની નવી લોનોની ફેરબદલ માટે જમીનગીરીમા શાસ્ત્રીય નિયમ મુજબ દાવા ખેલાયા અને તેથી પણ ભાવો ઘણા વધતા પામ્યા.

ઉપર જણાવેલ પાચે કારણો હિંદી સરકારની જમીનગીરીના વધારાને લાગુ ન પાડી શકાય કારણ હિંદી સરકારની તિજોરી તરફથી આવા શાસ્ત્રીય નિયમ મુજબ સરકારી જમીનગીરીમા લેવડદેવડ થતી નથી જમીનગીરીમાં હિંદમા આવેલી તેજીનાં કારણોમાં હિંદ

કરેલી સોનાની નિકાસ અને તેથી થયેલી નાણાની છૂટ એ મુખ્ય ગણી શકાય આ ઉપરાંત સરકારની પોતાની કરજ બાબતની સ્થિતિમા થયેલો ફેરફાર અને રાજદ્વારી મામલામા થયેલા સુધારાએ પણ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે ઈ. સ. ૧૯૩૧ કે જ્યારથી હિંદે સોનાની નિકાસ શરૂ કરી ત્યારથી આજ સુધીમા રૂા બે અબજથી વધારેનું સોનુ ચડ્યું અને એ રીતે છૂટા થયેલા નાણાનો મોટો ભાગ વેપારની મંદીને લઈને બિનઉપયોગી થઈ પડવાથી સરકારી જામીનગીરી તરફ વળ્યો રાજદ્વારી મામલામા થયેલો સુધારો તો એટલો બધો દેખીતો છે કે એ બાબતમા કાંઈ વધારે કહેવાની જરૂર નથી પણ સરકારની કરજની સ્થિતિમા થયેલા ફેરફાર માટે નીચેનો કોઠો કે જેમાં સરકારની જવાબદારીઓ, તેની પાકતી તારીખ વ્યાજસહિત આપી છે તે અને બીજો એક કોઠો સરકારનુ કરજ અને તેની સામેની તેની કમાણી કરતી ભંડોળની વીગત સમજવાને

હિંદી સરકારની જામીનગીરીઓ

રૂપિઆની લોનો

વ્યાજ ટકા	નીકળી તેનુ વર્ષ	ક્યારે ભરપાઈ કરવાની	રકમ	બજાર-ભાવ	વ્યાજની પડતર
૩	૧૯૦૬–૯૭	૩ માસની નોટિસે	૫૪૦૬૪૦૦૦	૮૦ ૧/૪	૪·૮૧૫
૩½	૧૮૪૨–૪૩	—	૨૨૭૩૨૭૦૦૦	૯૧ ૧૧/૧૬	૩·૮૧૫
૩½	૧૮૪૫–૫૫	—	૨૩૩૫૨૯૦૦૦	૯૧ ૧૧/૧૬	
૩½	૧૮૬૫	—	૩૬૫૩૬૧૦૦૦	૯૧ ૧૧/૧૬	
૩½	૧૮૭૯	—	૨૮૬૦૯૨૦૦૦	૯૧ ૧૧/૧૬	
૩½	૧૯૦૦–૦૧	—	૩૪૬૧૧૦૦૦૦	૯૧ ૧૧/૧૬	
૪	૧૯૩૩	૧૯૪૩	૩૩૩૧૦૦૦૦૦	૧૦૫½	૩·૩૪૮
૫	૧૯૧૯–૨૫	૧૯૪૫–૫૫	૬૬૭૯૦૨૦૦૦	૧૧૭½	૨·૪૫૪
૫	૧૯૨૫–૨૯	૧૯૩૫	૧૦૪૪૧૫૦૦૦	૧૦૨½	૨·૪૫૪
૪	૧૯૨૬–૩૩	૧૯૬૦–૭૦	૬૨૮૦૭૧૦૦૦	૧૦૭ ૭/૧૬	૩·૫૫
૪	૧૯૨૭	૧૯૩૪–૩૭	૧૯૫૩૭૯૦૦૦	૧૦૩	૩·૭૨૯
૪½	૧૯૨૮	૧૯૩૪	૧૩૦૦૦૫૦૦૦	૧૦૦ ૧૧/૧૬	૩·૧૪૭
૪¾	૧૯૨૮	૧૯૫૫–૬૦	૯૦૫૭૦૦૦૦	૧૧૨¾	૩·૨
૫	૧૯૨૯	૧૯૩૯–૪૪	૮૨૨૬૬૦૦૦	૧૦૮ ૩/૧૬	૨·૬૭૫
૬½	૧૯૩૧	૧૯૩૫	૧૬૧૩૧૭૦૦૦	૧૦૩ ૧૧/૧૬	૩·૨૧૬
૫½	૧૯૩૨	૧૯૩૮–૪૦	૧૯૨૩૦૦૦૦૦	૧૦૯½	૪·૭૫
૫	૧૯૩૨	૧૯૪૦–૪૩	૨૫૧૮૪૭૮૦૦	૧૦૯¾	૩·૨૪૫
૩½	૧૯૩૩	૧૯૪૭–૫૦	૩૦૬૯૦૦૦૦૦	૧૦૧ ૭/૧૬	૩·૩૬૮
૩½	૧૯૩૪	૧૯૪૭–૫૦	૨૫૧૨૦૦૦૦૦	૧૦૧ ૭/૧૬	૩·૩૬૮

પાઉંડની લોનો

વ્યાજ ટકા	નીકળી તેનુ વર્ષ	ક્યારે ભરપાઈ કરવાની	રકમ પાઉંડ	બજાર-ભાવ	વ્યાજની પડતર
૨½	,	૧ વર્ષની નોટિસે	૧૧૫૩૯૯૮૬	૭૧	૩ ૫
૩			૭૭૦૨૪૧૮૫	૮૪	૩·૫૬
૩½			૮૮૬૬૭૮૮૪	૯૬	૩·૬૬૫
૪½	૧૯૨૭	૧૯૫૮–૬૮	૧૭૫૦૦૦૦૦	૧૧૫¾	૩ ૫૦૮
૪½	૧૯૨૨	૧૯૫૦–૫૫	૩૯૮૫૨૪૧૮	૧૧૩	૩·૫૧૩
૬	૧૯૩૦	૧૯૩૫–૩૭	૧૧૯૫૨૫૦૦	૧૦૪¾	૧૦૫
૫½	૧૯૩૧	૧૯૩૬–૩૮	૧૬૮૫૮૦૫૯	૧૦૬¼	૨·૧૬૨
૫	૧૯૩૨	૧૯૪૨–૪૭	૧૦૦૦૦૦૦૦	૧૧૪	૩·૦૧૭
૪	૧૯૩૩	૧૯૪૮–૫૩	૧૨૦૦૦૦૦૦	૧૦૮¾	૩·૨૬
૩½	૧૯૩૩	૧૯૫૪–૫૯	૧૦૦૦૦૦૦૦	૧૦૨	૩·૨૬૪

ઉપરના કોઠા ઉપરથી જણાશે કે ૧૯૩૫ પછી હિંદી સરકારની રૂપિયાની લોનો તુરતમા પાકતી નથી અને પાઉંડની લોનો ૧૯૩૭ થી ૧૯૩૮ સુધી ભરપાઈ કરવાનું મુલતવી ગણી શકાય એમ છે અને ત્યારબાદ લાબા વખત સુધી કોઈ લોન પાકતી નથી કરજ અદા કરવાની બાબતમા જે આ લાબા વખતની સરકારને રાહત મળશે તે સરકારી જામીનગીરીના ભાવ વધારવામા એક મોટા કારણરૂપ ગણી શકાય વ્યાજની પડતરના આકડા પરથી જણાશે કે જેમ લોન ભરપાઈ કરવાની તારીખ નજદીક છે તેમ વ્યાજની પડતર ઓછી છે, અને આ બતાવે છે કે લોકોને સરકાર ઓછા વ્યાજની જ લોનો કાઢશે એવી નીતિ ઉપર વિશ્વાસ નથી લોકોની મનોદશા જે ટૂકી મુદતની લોનોમા નાણા રોકવાની છે તે ઉપરથી એમ કહી શકાય કે સરકારી જામીનગીરીનો ઉછાળો બહુ લાબો વખત ટકે એમ લાગતુ નથી

હિંદી સરકારની કરજની સ્થિતિમા થયેલા સુધારા માટે નીચેનો કોઠો આપ્યો છે

	૧૯૨૭	૧૯૨૮	૧૯૨૯	૧૯૩૦ કરોડ	૧૯૩૧ રૂપિયામા	૧૯૩૨	૧૯૩૩	૧૯૩૪
સરકારનુ હિંદ અને ઇગ્લડનુ કરજ કુલ	૧૦૦૬·૧૯	૧૦૨૬·૩૭	૧૦૭૪ ૪૬	૧૧૩૬ ૫	૧૧૬૯·૯૦	૧૨૧૩·૬૩	૧૨૧૧·૮૪	૧૨૨૩·૯૭
કરજ પેટે વ્યાજ ઉત્પન્ન કરતી અસ્ક્યામતો	૭૮૬·૯૦	૮૨૯·૫૮	૮૭૫ ૫૧	૯૧૩·૭૪	૯૩૮·૯૦	૯૫૮ ૪૧	૯૭૨·૬૦	૯૭૭ ૬૭

ઉપરના કોઠા ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે સરકારનું કુલ કરજ ૧૯૨૭ મા રૂ ૧૦૦૬·૧૯ કરોડ હતુ તે વધીને ૧૯૩૪ મા રૂ. ૧૨૨૩·૯૭ કરોડ થયુ, જ્યારે વ્યાજ ઉત્પન્ન કરતી અસ્ક્યામતો રૂ ૭૮૬·૯૦ કરોડથી વધીને રૂ ૯૭૭·૬૭ કરોડ થઈ આ રીતે દેવુ જેટલુ વધ્યુ તેટલીજ વ્યાજ ઉત્પન્ન કરતી અસ્ક્યામતો વધી અને તેટલે અંશે સરકારની સ્થિતિ સુધરી, અને આ સુધારો એ પણ સરકારી જામીનગીરીના ઉછાળાનુ એક કારણ છે આમ છતા પણ લોકોના મનમા એક જાતનો ડર રહે છે કે સરકાર

પોતાની નીતિ એકદમ બદલશે એ લોકોનો ડર એ, સરકારી જામીનગીરીમાં વધારે ઉછાળો લાવવાને તેમજ આવેલો ઉછાળો ટકાવી રાખવાને માટે મોટા ચિહ્ન તરીકે ન જ ગણી શકાય એ લોકોનો ડર પાછલા અગત અનુભવ પરથી પેદા થયો છે સર જ્યોર્જ શુસ્ટર જ્યારે હિંદી સરકારના નાણાખાતાના પ્રધાન હતા, ત્યારે સરકારી જામીનગીરીમા નાણા રોકનારાને બે ફટકા પડ્યા છે એક સમયે એક વર્તમાનપત્રના પ્રતિનિધિને એમણે કહ્યુ કે જો સરકારને નવી લોન ઊંચા વ્યાજથી કાઢવી પડશે તો તે વર્ષ દરમ્યાન નીકળેલી લોન કાઢેલે ભાવે નવી લોનમા વટાવી આપવાની એઓ ગોઠવણ કરશે આવી જાતના હિંદી નાણાખાતાના પ્રધાનના ઉદ્‌ગાર છતા નવી લોન ઊંચા દરે નીકળી અને ઉદ્‌ગારેલા શબ્દો તો જાણે ઉચ્ચાર્યા જ ન હોય એમ ગણાયુ નાણુ રોકનારાઓને આ પહેલો ફટકો હતો, કે જેથી લોકો લાંબી મુદતમા નાણુ રોકતા અચકાવા લાગ્યા આ પછી ૧૯૩૩મા ૩½ ટકાની ૧૯૪૭–૫૦ ની લોન હિંદમા કાઢ્યા પછી તુરતમા જ લંડનમા ૪ ટકાની ૧૯૪૮–૫૩ ની લોન કાઢવામા આવી, અને આ બીજા ફટકાએ લાંબી મુદતની સરકારી જામીનગીરીમા નાણા રોકતા લોકોને અટકાવ્યા આ રીતે ટૂંક મુદતમા પડેલા બે ફટકાથી લોકો ટૂંકી મુદતમા જ નાણા રોકે છે આ બન્ને બનાવો સર જ્યોર્જ શુસ્ટરના અમલ દરમિયાન બન્યા અને તેથી હાલના નાણાખાતાના પ્રધાન સર જેમ્સ ગ્રીનને તેના પ્રમાણમા વધારે મુશ્કેલી વેઠવાની રહી જોકે લોકોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવાને સરકારની નવી લોન ઓછા વ્યાજે કાઢવામા આવી, તે છતા હજી એ વિશ્વાસ દૃઢ થતો નથી સરકારની નીતિમા દૃઢ શ્રદ્ધા બેસાડવાને જુદીજુદી સૂચનાઓ કરવામા આવે છે, અને તેમા માંથી અગત્યની એ છે કે ૩½ ટકાની લોન ભરપાઈ કરી દેવાની સરકારે જાહેરાત કરવી જો આમ થાય તો લોકોને ખાતરી જ થાય કે હવે સરકારી જામીનગીરીઓનુ ધોરણ ૩ ટકા ઉપર જ મુકરર કરવામાં આવશે અને ભવિષ્યનુ સરકારી કરજ ૩ ટકા ઉપર જ કાઢવામા આવશે

જો સરકાર ૩½ ટકાની લોન ભરપાઈ કરવાની જાહેરાત આપે તો સરકારી જામીનગીરીઓમા લાંબા વખત માટે ઊંચા ભાવની આશા રાખી શકાય સિવાય કે, યુરોપ, અમેરિકા કે હિંદના રાજદ્વારી મામલામા ઊથલપાથલ થઈ જાય તો જ સરકારી જામીનગીરીમા ઊલટી અસર થવાનો સભંવ છે આ ઉપરાંત વખત જતા આવકવેરા (income tax)મા ઘટાડો થવાનો સંભવ છે, અને સરકારી જામીનગીરીઓ આવકવેરાથી મોકળી ઘણી જૂજ છે એટલે પણ એના ભાવો ઊંચા ટકી રહેવા સંભવ રહે છે પણ એક વાત એ બાબતમા ખાસ ધ્યાનમા રાખવાની છે, અને તે એ કે વેપારરોજગારની મંદીમા પરિવર્તન થવાની સાથે જ લોકોની સરકારી જામીનગીરી તરફની લાગણીમા પરિવર્તન થશે, અને તે સમય પણ હવે દૂર નથી આ એક જ એટલી અગત્યની વાત છે કે જે સરકારી જામીનગીરીના ભાવો ઊંચા ટકી રહેવાની તરફેણના બધા સંજોગોને પલટાવે અને તદ્દન નીચા પાડી દે. આથી કરીને સરકારી જામીનગીરીમા નાણા રોકનારાઓએ ધંધાના સુધારના સંજોગો ધ્યાનમા રાખીને જ વધુ નાણાં સરકારી જામીનગીરીઓમા એટલુ ભૂલવુ નહિ

ફિલસૂફ*

સુન્દરમ

પણે તે ઊભેલું તરુવર અને પ્હાનખરના
પીળચટ અને પાડુવરણાં
કરોથી સ્પર્શાયું ફળથી લચતું પુષ્પ સરખું
ધરતુ નવલું રૂપ હમણાં.

તહીં લોકો ફેંકે કંઈક પથરા તે પર અને
ઊઠે એને દેહે શતશત કઈ ઘા ચમકતા,
નિહાળી એને ત્યાં તરલ નવલો અન્તરમહીં,
હરખ સ્ફુરતો ફિલસૂફતણો

અને એ બોલે ત્યાં 'કયમ હૃદય મારું કણકણે
પડે જ્યારે મારા ઉપર પથરા? તે તરુ અને
હુયે બન્ને આજે નવલ પલટ્યું રૂપ ધરતા
ઋતુપ્રાન્તે પાકી ફળથી લચતા બેઉ જ બન્યાં.'

---

* શ્રી૦ હરીન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાયના 'The Philosopher'નો અનુવાદ

રવીન્દ્ર-સંગીત અને દિનેન્દ્રનાથ ટાગોર

પિનાકિન ત્રિવેદી બી એ (વિદ્યાભવન, શાંતિનિકેતન)

['પ્રસ્થાન'ના ગયા વર્ષના માગમાસના અંકમાં 'કવિવર ટાગોરની સૂરરચના' શીર્ષક શ્રી મણિલાલ સેનશર્માના બંગાળી લેખનું ભાષાંતર પ્રકટ થયું હતું તે વાંચીને હર્ષ થયો પણ કવિના સંગીત વિષે તે લેખમાં અને નીચેના પ્રાસ્તાવિક લેખમાં લખાયેલી વસ્તુઓની યથાર્થ સમજણ કે અનુભૂતિ તો કવિના જુદાજુદા સમય (periods)ના ગીતો શ્રવણ કરવાથી જ થઈ શકે તે લેખમાં કવિના સંગીતને શાસ્ત્રીય પૃથક્કરણની દૃષ્ટિએ જોઈ તેમાં ઓતપ્રોત થઈ ગયેલા પ્રાંતીય તત્ત્વો—જેમકે 'બાઉલ', 'ભાટિયાલી', 'કીર્તન' આદિના સૂરો—વિષે ઉલ્લેખ થયો છે 'બાઉલ' ગીતો અથવા તજ્જાતીય સૂરોને આધારે રચાયેલા કવિના ગીતોના હૃદયસ્પર્શી સૂરોને પ્રત્યક્ષ સાંભળવાનો પ્રસંગ ન આવે ત્યાં સુધી પરોક્ષ અવસ્થામાં આપણે તે વિષે વિચારો કરીને રવીન્દ્રસંગીત માટે આપણું માનસ તૈયાર કરવું રહ્યું નીચેના નિબંધમાં કવિ માટે 'કવિશ્રી' અને 'રવીન્દ્રનાથ' એ ઉભય શબ્દો વપરાયા છે. બંગાળી સાહિત્યમાં કવિના સર્જનને લગતા લેખોમાં સાધારણ રીતે કવિ વિષેનો ઉલ્લેખ માત્ર 'રવીન્દ્રનાથ' લખીને જ થાય છે. કાવ્યની જેમ કવિના ગાનમાં પણ 'છન્દ' એ જ પ્રધાન વસ્તુ છે]

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને વિશ્વની અન્ય પ્રજાઓની જેમ ગૂજરાતનો સમાજ પણ મોટેભાગે કવિ, તત્ત્વવેત્તા કે નવલકથાકાર અથવા તો એ ત્રણે રૂપે જાણે છે. 'ગીતાંજલિ' માટે 'નોબેલ' પુરસ્કાર મળ્યા પછી એમની સાહિત્યકાર તરીકેની ખ્યાતિ વિશેષ વિસ્તારને પામી છે કેટલોક વખત થયા ચિત્રકલાના ક્ષેત્રમાં પણ એમણે પોતાના મૌલિક અંકનોથી દેશવિદેશમાં નામના મેળવી છે પરન્તુ રવીન્દ્રનાથને સંગીતકાર—composer—તરીકે તેમના સાહિત્યના પરિચયમાં આવેલા શિક્ષિત સમાજનો પણ ખૂબ નાનો અંશ જ જાણે છે એના કારણરૂપે કવિશ્રીના રચેલા ગીતો મૂળ બંગાળી ભાષામાં છે તે વસ્તુ હોઈ શકે તેમ હોવા છતાં એ સંગીતના સૂરની સૌ સંગીતપિપાસુઓને સમજાય તેવી વાણી તો એ અન્ય પ્રાંતની ભાષામાં લખાયેલા ગીતનો શબ્દાર્થ ન સમજાવા છતાંયે આનંદ આપે છે એ મેં જાતે અનુભવ્યું છે

રવીન્દ્રનાથે પોતાનો પ્રાણરસ સીંચીને અંકુરિત અને વિસ્તારિત કરેલા શાંતિનિકેતન આશ્રમનો ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે એ સંસ્થાનો યથાર્થ લાભ લેનારાઓમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં પણ હમેશ ગૂજરાતીઓ તો હોય છે જ બંગાળ અને ગૂજરાતનો સંબંધ સાહિત્ય, સંગીત અને કલાના ક્ષેત્રોમાં થતા આદાનપ્રદાનથી ઉત્તરોત્તર વધતો જ આવ્યો છે ગૂજરાતમાં એકાએક પોતાના પ્રયત્નથી બંગાળી ભાષા શીખી બંગાળી સાહિત્ય વાંચનારની સંખ્યામાં પણ પ્રતિદિન ઉમેરો થતો જ જાય છે તે સંસ્થામાં અભ્યાસ કરી આવેલા ગૂજરાતી ભાઈબહેનોમાંથી કેટલાક જણ ત્યાંના વિવિધ ઉત્સવો કે સવારમાંજ 'વૈતાલિક'[1]

1. શાંતિનિકેતનમાં આ શબ્દનો અર્થ રૂઢ થઈ ગયેલો છે. રોજ સવારે સાડાછ કે સાત વાગ્યે આશ્રમના સૌ વિભાગોનું કામ શરૂ થતા પહેલાં કવિશ્રીના ભક્તિભાવવાળા—devotional—ગીતોમાંથી સવારના રાગવાળું એકાદ ગીત એકબે જણ ગાય છે અને અન્ય સૌ શાંતભાવે ઊભા રહી સાંભળે

વખતે ગવાતા ગીતોમાંના થોડાક પોતાના આનંદને ખાતર શીખી ગયાં છે છેલ્લાં છ વર્ષના મારા ત્યાંના નિવાસ દરમ્યાન મને પણ એ સંસ્થાના વિશિષ્ટ અંગ સમા વિવિધ ઉત્સવો, ઋતુઉત્સવો અને નૃત્ય કે નાટ્યાભિનયને પ્રસંગે ગવાતા તથા કવિશ્રીના અન્ય ગીતો, તે માટેના ઉત્તમ પુરુષ શ્રી દિનેન્દ્રનાથ ટાગોર પાસેથી શીખવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે એને પરિણામે વિશિષ્ટ પ્રકારના અને કેટલાક મૌલિક પ્રયોગોવાળા કવિશ્રીના એ ભારતીય સંગીત વિષે મારામાં જે રસવૃત્તિનો સંચાર થતો હું અનુભવતો આવ્યો છું તે દ્વારા ગુજરાત સમક્ષ શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની પ્રતિભાની આ દિશાનો, અર્થાત્ તેમનો સંગીતકાર તરીકેનો યથાશક્તિ પરિચય કરાવવાની મને અભિલાષા છે

રવીન્દ્રનાથે રચેલાં ગીતોમાંથી ઘણાખરા મૂળથી જ ગેયરૂપ પામેલા હોય છે અને કેટલાક પ્રથમ કાવ્યરૂપે લખાઈને પાછળથી સૂરબદ્ધ થઈ ગેયમૂર્તિ થયા હોય છે પણ બન્ને પ્રકારમાં સૂરયોજક અને તેના ગેયરૂપના સ્રષ્ટા કવિ પોતે જ હોય છે કવિશ્રીના બધા જ ગીતો 'ગીતવિતાન' નામે ત્રણ ખંડમાં પ્રકટ થયેલા તેમના પુસ્તકમાં આવી જાય છે તે પ્રકટ થયા પછી તેમણે માત્ર દસબાર ગીતો જ રચ્યા છે. 'ગીતવિતાન'માં કુલ ૧૪૮૫ ગીતો છે એ જોતા સંગીતકાર તરીકેની તેમની સર્જનશક્તિનો ખ્યાલ આવે તેમ છે એ ગીતો ઉપરાંત અન્ય વ્યક્તિઓના રચેલા કેટલાક બંગાળી ગીતોની સૂરરચના રવીન્દ્રનાથે કરી આપેલી છે ગુજરાતમાં અને હિંદભરમાં વિવિધ સૂરે ગવાતા 'વંદેમાતરમ્' ગીતના પ્રથમાર્દ્ધની સૂરરચના પણ સૌથી પહેલા રવીન્દ્રનાથે જ કરેલી

રવીન્દ્રનાથ જેવા મહાન સંગીતકારના ગેયસર્જનોને ભવિષ્યના સમાજ માટે સ્થાયી કરી દેવાનો એક જ રસ્તો છે એ બધા ગીતો જો તેમનો સમકાલીન કોઈ સંગીતવિશારદ તેના મૂળ રચયિતા પાસેથી બરાબર શીખી લઈ તેને સ્વરલિપિમાં ઉતારી લે અને સમાજને સુલભ રૂપે પ્રકટ કરે તો તે ગીતોનું સંગીત જળવાઈ રહે

શ્રી. દ્વારકાનાથ ટાગોરના વિશાલ કુલમાં રવીન્દ્રનાથની જેમ અવનીન્દ્રનાથ અને ગગનેન્દ્રનાથ સમા મહાન કલાકારો અને મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ અને બડાદાદા દ્વિજેન્દ્રનાથ જેવા પ્રખર તત્ત્વવેત્તાઓ અવતરેલા છે તે જ કુટુંબના શ્રી દિનેન્દ્રનાથ ટાગોરે સંગીતના ક્ષેત્રમાં ખ્યાતિ મેળવી છે એક જ કુટુંબના આ સંગીતવિશારદે રવીન્દ્રનાથના ઘણાખરા ગીતોને સ્વરલિપિ (notation)બદ્ધ કરી સ્થાયી રૂપ આપ્યું છે પરિચિત વ્યક્તિઓ એમને 'દિનુબાબુ' કહી બોલાવે છે બંગાળના કેટલાક સંગીતજ્ઞ નરનારીઓએ પણ તેમને

છ. આ કાર્યક્રમ તે સવારનું 'વૈતાલિક' રાતે સૂવાનો ઘંટ થયા પછી પાંચદસ ગીત ગાનાર છોકરા-છોકરીઓનું વૃંદ સમયોચિત સૂર ને ભાવવાળું કોઈ ગીત ગાતાગાતા 'પરિક્રમા'—આશ્રમની મધ્યમાંનું વિશાલ વટવૃક્ષ કે જેમાં આશ્રમનો મુખ્ય ઘંટ ઝૂલે છે—નીચેથી ઉપડીને, છાત્રછાત્રીઓનાં નિવાસ-સ્થાનોની બે હારની વચ્ચે આવેલા ઊંચા દારૂખંધ શાલવૃક્ષો પાસે બેવાર ફરીને સંગીતની મધુર છાયામાં સૌને નિદ્રાધીન થવા પ્રેરે છે આ કાર્યક્રમ તે સાંજનું કે રાતનું 'વૈતાલિક'. ઉત્સવને કે અન્ય કોઈ સ્મરણીય દિને પ્રાતઃકાળે ચારેક વાગ્યે સમયોચિત સૂર અને ભાવવાળું કોઈ ગીત ગાતા-ગાતા ગાયકગાયિકાવૃંદ આખા આશ્રમમાં ફરી સૌને જગાડે છે. આ અને રાતના વૈતાલિક સાથે જ્યારે કે એસરાજનો ધ્વનિ અને ખોલ—મૃદંગને મળતું ત્યાંની વૈષ્ણવ કીર્તનમંડળીઓમાં ખાસ વપરાતું એક વાદ્ય—તથા મંજીરાનો ધીરો તાલ મળે છે ત્યારે 'વૈતાલિક'ની રમણીયતાનું યથાર્થ ભાન થાય છે.

એ સુકાર્યમા સહાય કરીને કેટલાક ગીતોની સ્વરલિપિ તૈયાર કરી છે પણ રવીન્દ્રસગીત ઉપર authority તો માત્ર દિનુબાબુને જ કહી શકાય રવીન્દ્રનાથ પોતે પણ કદાચ એ પદનો સ્વીકાર કરતા અચકાય

રવીન્દ્રનાથ પોતાના રચેલા ગીતો પોતે સરજેલા તે ગીતોના મૂળ સૂરોમા જ સર્વસ્થળે ગવાય તેમ ઇચ્છે છે અને તે માટે આગ્રહ સેવે છે તેમના ગીતોના સૂરો અને ગીતશબ્દોનો ધ્વનિ ઘણીવાર ગીતના ભાવ સાથે થોડુઘણુ સામઞ્જસ્ય ધરાવતા હોય છે. ગીતનું સર્જન થાય તે એકસાથે તેના શબ્દરચના, તાલ અને સૂર વગેરે સૌ અગોને લઈને જ એ ગીત જ્યા ગવાય, ત્યા, જેમ મૂળ લેખકના શબ્દો બદલ્યા વિના જ ગવાય તેવી જ રીતે ગીતના શબ્દો જેટલી જ અગત્યવાળુ અને તેની સાથે જ ઉદ્ભવ પામેલુ તેનુ સૂરરૂપી અગ પણ વિકૃત ન થતા મૂળરૂપે જ વ્યક્ત થાય તો તેને સપૂર્ણ ગીત કહેવાય ગુજરાતમા રચાતા ગીતોના કે ગેયકાવ્યોના મૂળ સૂરો જળવાઈ રહે એવો તેમના લેખકોનો ઝાઝો આગ્રહ ન હોવાને લીધે એક જ ગીતને આપણે વિવિધ સ્થળે વિવિધ સૂરમા ગવાતુ સાભળીએ છીએ શ્રી મેઘાણીનુ ‘કોઈનો લાડકવાયો’ એ ગીત જેમણે તેમની પોતાની પાસેથી અને અન્ય વ્યક્તિદ્વારા ગ્રામોફોનમા ગવાયેલુ સાભળ્યુ હશે તેમને આ વસ્તુ તરત સમજાશે ખરુ જોતા તો ગુજરાતમા એક જ વ્યક્તિમા રવીન્દ્રનાથની માફક સાહિત્યકાર અને સંગીતકારનુ આકર્ષક મિલન થયેલુ આપણે ક્વચિત જ જોઈએ છીએ શ્રી મેઘાણી જેવી અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓના ગેયકાવ્યોની અને લોકગીતોની વિશિષ્ટ મધુરતા અને હલકને કંઠસ્થ કરવાની ઘણાયે સગીતપિપાસુઓને ઇચ્છા હોય છે તેમને એકાદ વખત સાભળીને તે શ્રુતગીતોનુ કંઠદ્વારા યથાશક્તિ અનુગાન કરી આપણે સંતોષ માનીએ છીએ પરન્તુ તે જ ગીતોની ગુજરાતના કોઈ સગીતજ્ઞદ્વારા સ્વરલિપિ લખાવાય તો વધુ નહિ તો થોડા-ઘણા ગીતપિપાસુઓને ગુજરાત અને અન્ય પ્રાત માટે પણ સ્વરલિપિબદ્ધ થવાથી સ્થાયી રૂપ પામેલી એ ગુર્જરી ગીતસપદનુ મૂલસ્વરૂપ મળી શકે ગુજરાતી લોકગીત અને ગરબા કે રાસના ગીતોમા એક જ પ્રકારનો અને વિશેષ પરિવર્તનવિનાનો ઢાળ આખાયે ગીતમા હોય છે એટલે સ્વરલિપિલેખનમા સહેજ સુગમતા મળે તેમ છે આ દિશામા થયેલા કેટલાક પ્રયત્નો પ્રશસનીય અને ઉત્તેજનને પાત્ર છે

રવીન્દ્ર-સંગીતની ભૂમિકા કરતા પહેલા, શાતિનિકેતનની ઉત્તર દિશામા તાલવૃક્ષોથી શોભીની ક્ષિતિજ આગળના ચોગાનમા નાનકડા ઉદ્યાને વીંટળાયેલી, રવીન્દ્રનાથે ‘સુરપુરી’ નામ આપેલી કુજમાં નિવસતા છુપા રત્ન સમા દિનુબાબુનો ટૂક પરિચય કરાવવો મને આવશ્યક જણાય છે

એ રત્નના સાચા રત્નકારસમા રવીન્દ્રનાથે તેમને પોતાના ગીતોના સુકાની કહ્યા છે અને તેમના ‘ફાલ્ગુની’ (અંગ્રેજીમા ‘Cycle of Spring’) નામક ગીતિનાટ્યના ઉપહારપૃષ્ઠ પર દિનુબાબુનો પરિચય દેતાં લખ્યુ છે.

“આમાર સકલ ગાનેર ભાડારી,
આમાર સકલ નাটের কাডারী[1]”

દિનુબાબુના પરિચયમા આવનાર સૌને ખબર છે કે સગીતના ક્ષેત્ર ઉપરાત સાહિત્યના

---

૧ નાવિક.

ક્ષેત્રમા પણ એ ખૂબ રસ લે છે અંગ્રેજી અને બગાળી ભાષાની સાહિત્યધારા સાથે એમનો નિકટનો પરિચય છે એ પોતે સંગીતજ્ઞ હોવા ઉપરાત ઉચ્ચ કોટિના કવિ અને રસજ્ઞ સમાલોચક છે રવીન્દ્રસગીતના વર્ગમા કેટલીકવાર અમને દ્વિજેન્દ્રસગીતનો પણ લાભ મળે છે ફારસી તત્ત્વચિંતક કવિ હાફિઝનુ સાહિત્ય વાચીને રચેલુ તેમનુ એક ગીત હજીયે તેના મીઠા સૂર અને ગહન ભાવો સાથે મનમા તાજુ જ લાગે છે 'સુરપુરી'મા જઈ જોઈએ તો દિનુબાબુ તેમના ભીંતચિત્રે સુશોભિત નાનકડા ખડમા બેસીને કા તો કોઈક ગીતની સ્વરલિપિ લખતા હોય કે પછી અર્વાચીન સાહિત્યમાનુ કોઈ પુસ્તક એકાગ્રચિત્તે વાંચતા હોય છાત્રછાત્રીઓ પ્રતિનો તેમનો વાત્સલ્યભાવ ઘણા ઓછા શિક્ષકોમા જણાય છે ગમે ત્યારે કોઈ પણ છાત્ર કે છાત્રી રવીન્દ્રનાથના કોઈ ગીતનો સૂર જાણવા માગે તો દિનુબાબુ તેને નાખુશ નથી કરતા, પોતાની પાસે બેસાડી તે સૂર શીખવી દે છે દિનુબાબુ એક કુશળ અભિનયકાર અને stage directer છે રવીન્દ્રનાથનુ 'તપતી' નામનુ નિઅરુ નાટક શાતિનિકેતન તરફથી કલકત્તે ભજવાયેલુ ત્યારે કવિશ્રીએ પોતે પોતાની શ્વેત દાઢીને શ્યામ રગી યુવાન રાજાનો પાઠ લીધેલો અને રાજસખા દેવદત્ત પુરોહિતનો પાઠ દિનુબાબુએ કરેલો, ત્યારે બદામી રગના કદ, ઉપવસ્ત્ર અને માથે બાધેલી દેવદત્તની મૂર્તિમા તેમની ઉચ્ચ કોટિની અભિનયકલા દીપી ઊઠતી રવીન્દ્રનાથે ભજવેલા પોતાના અન્ય નાટકોમા પણ દિનુબાબુનો અભિનય જુદો જ પડી આવતો જણાય છે આગળ કહ્યુ તેમ રવીન્દ્રનાથના અભિનય માટે તૈયાર થતા નાટકોના 'કાડારી'—સુકાની—દિનુબાબુ જ હોય છે નાટકના વિવિધ પાત્રોને વ્યક્તિગત રૂપે કેળવણી આપીને અભિનય સફળ કરાવવામા મુખ્ય હાથ દિનુબાબુનો જ રહે છે

શાતિનિકેતનથી પોતાની મોટરમા ગીધા અજન્તાની ગુફાઓ જોવા માટે નીકળી પડનાર દિનુબાબુની કલાપ્રિયતા વિષે શુ લખુ? સગીતદ્વારા બીજાઓને આનદ માણનાર એ વ્યક્તિની આનદપ્રિયતા, રમૂજી સ્વભાવ અને sportsman જેવી મનોવૃત્તિથી તેમના પરિચયમા આવનાર સૌને આનદ થાય છે રવીન્દ્રસગીતનો વર્ગ થઈ ગયા પછી તેમની પાસે બેસીને રમૂજી ટૂચકા સાભળતા હસીહસીને પેટ દુખી આવે એવુ બને છે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ, બડાદાદા, રવીન્દ્રનાથ અને તેમના પોતાના પિતા દ્વિજેન્દ્રનાથના જીવનના વિવિધ પ્રસગો પુન પુન તેમને મુખે સાભળવાનુ મન થાય છે

દિનુબાબુ વિષે થોડુક જાણનાર ઘણાની એવી માન્યતા છે કે રવીન્દ્રનાથ તો માત્ર ગીતના શબ્દોની રચના કરીને દૂર રહે છે, અને તેમના બધા ગીતોના સૂર અને તાળ દિનુબાબુએ યોજેલા છે પણ એ બધાએ સ્પષ્ટ રીતે જાણવુ જોઈએ કે રવીન્દ્રનાથ પોતે જ પોતાના રચેલા ગીતોના સૂરોના સ્રષ્ટા છે દિનુબાબુ એ ધૃષ્ટતા કરવાથી દૂર જ રહ્યા છે. પણ એમ કહી શકીએ કે દિનુબાબુ શ્રુતિધર હોવાથી કવિશ્રીના ગેયસર્જનોના પ્રાણ અને માનરક્ષક છે રવીન્દ્રનાથ ગીતરચના કરી તરત જ દિનુબાબુને હાકલ દે છે વિલબ કર્યા વિના જ દિનુબાબુ પોતે કવિશ્રી પાસે જઈ ને એ નવીન ગીતનો એકેએક સૂર કડાબદ્ધ કરી લે છે. દિનુબાબુની ગેરહાજરીમા તેમના કેટલાક છાત્રછાત્રીઓને બોલાવે છે મને પણ કેટલીકવાર કવિશ્રીની પોતાની પાસેથી તેમના ગીત શીખવાનો સુયોગ મળ્યો છે. કવિશ્રી નવો સૂર શીખવતાં જરાયે થાકતા નથી એમ કહીએ તો ચાલે. એક જ ગીત બરાબર શીખવવા

માટે તે પોતે શીખનારની સાથે પચ્ચીસ કે પચીસવાર ગાય છે. દિનુબાબુ નવા ગીતને બરાબર શીખી લઈને અનુકૂલતાએ સ્વરલિપિમા ઉતારી તેને સ્થાયીરૂપ આપે છે તેની સાથેસાથે જ પોતાના છાત્રછાત્રીઓને તે શીખવી દઈને તેની વ્યાપકતા વધારી દે છે કવિશ્રી પોતે તો અમુક ગીતનો સૂર પોતાના મનમા ગોઠવાઈ જાય અને તે રુચી જાય એટલે દિનુબાબુને બોલાવી શીખવી દઈને નિશ્ચિંત થાય છે એ જ ગીત કવિશ્રી પોતે એકાદ-બે કલાક પછી ગાય તો તેની અને મૂળ સૂરોની વચ્ચે કઈક તો તફાવત હોય જ છે તે તો સદાયે ચિરનવીનના ઉપાસક ગણાય છે જૂનાં ગીતો પણ પુનઃ ગવાતા હોય ત્યારે તેમાં કઈકકઈક નવીનતાઓ ઉમેરવાનો કવિશ્રીને શોખ છે એમના એ શોખને ગાયકવૃંદ સર્વદા પસંદ નથી કરતુ તેનુ કારણ તે બધા જૂના ગીતોને અમુક સૂરોમા જ ગાવાને ટેવાઈ ગયેલાં હોય છે દિનુબાબુ પણ તેમના વિદ્યાર્થીગણનો પક્ષ લઈ જૂના ગીતોમા ઝાઝી નવીનતાને માટે 'પ્રવેશનિષેધ' જણાવે ત્યારે એ બન્ને જણ વચ્ચે થતો મીઠો અને રમૂજી ઝગડો સાભળવાની ખૂબ મજા આવે

બીરભૂમ જિલ્લાની મરુભૂમિમા આવેલા શાતિનિકેતનને સૂરગગાથી અને અભિનયાદિના આનંદરસે પ્રફુલ્લિત રાખનાર દિનુબાબુ જ છે વિશ્વકવિ તો સા હોય કે ન હોય એમને તો સદાયે વિશ્વસભાનાં આમત્રણ ઊભા જ હોય છે પરન્તુ વચ્ચેવચ્ચે જ્યારે એ આશ્રમમા હોય ત્યારે સૂર અને અભિનયાદિનો જે પ્રદીપ તે પ્રકટાવતા જાય છે તે દિનુબાબુને હાથે જ જ્વલત રહી ઉત્તરોત્તર પ્રકાશ આપ્યા કરે છે માત્ર શાતિનિકેતનમાં જ નહિ પરન્તુ જ્યાં જ્યા રવીન્દ્રનાથનાં ગાન કે અભિનયાદિદ્વારા સમાજને આનંદ મળે છે ત્યા ત્યાં દિનુબાબુનુ નામ કૃતજ્ઞતા અર્થે સ્મરણીય છે

એક વખત એવો પણ હતો કે જ્યારે હિંદુસ્તાની ઢબના સગીતના ઉસ્તાદોની મહેફિલમા 'રવિઠાકુર'ના ગાન તો બેસૂર અને બેતાલ (વૈતાલિક) ગણાતાં અને ઘૃણા તથા તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જોવાતા એ વખતે એ ગીતો ઝાઝી લોકપ્રિયતા પણ નહોતા પામ્યા પરન્તુ કાલક્રમે એ બધી ધારણાઓ ભૂસાઈ છે અને શિક્ષિત તથા ભદ્રસમાજમાં એ જ 'રવિઠાકુરના ગાન' આનંદ અને ગૌરવ દેનાર થઈ પડ્યા છે 'રવીઠાકુરના ગાન' આવડતા ન હોય કે પછી સાભળ્યા ન હોય તેવી બગાળી વ્યક્તિઓ મળવી મુશ્કેલ છે એમ કહીએ તો ચાલે એટલુ જ નહિ પણ એ ગીતો મૂળ સૂરે ગાઈ શકે અથવા તો તેવી રીતે કોઈને ગાતા સાભળ્યા હોય તેવા માણસો પણ ઘણાં મળી આવશે. એની સાથેસાથે જ કહી દેવુ જોઈએ કે એ ગીતોના પ્રચારની વૃદ્ધિ સાથે તરંગી ગાનારાઓને હાથે ફાવે તેમ તાન, તાલ ને સૂર લગાવી ગવાતા એ ગીતોની દુર્દશા પણ થઈ છે વળી ગીતનો કોઈ ભાગ કાવ્યરૂપે સરસ હોય અને તેનો સૂર કઠણ છે માટે જરા કઠિન હોય તો કેટલાક ગાયક-ગાયિકા નિરુપાય થઈ કાવ્યસૌન્દર્યનો પક્ષપાત કરવા જતા કવિસૃષ્ટ સુરસુન્દરીને અંગહાનિ કરે છે. ભદ્રસમાજમા રવીન્દ્રનાથના ગીત ગાઈ cultured ગણાવાનો મોહ રાખનાર કેટલીકવાર રવીન્દ્રસંગીતના સૂર તરફ અસુરનું કામ કરે છે રવીન્દ્રનાથને કેટલાક જણ બેસૂર અને બેતાલ-સિદ્ધ કહેતા આવ્યા છે તેનુ કારણ તેવા લોકોમા રહેલો સૂરસાધનાનો અભાવ અને તેમની રૂઢિચુસ્તતા છે

ગુજરાતના સમાજને તો રવીન્દ્રનાથના સગીતનો ખ્યાલ નથી જ એમ કહીએ તો ખોટુ નહિ એટલે તેની આગળ રવીન્દ્રનાથના ગીતોના સૂરોની બગાળમા થતી વિકૃતિ વિષે

લખાણુ કરવું અસ્થાને ગણાય' દિનુબાબુ પાસેથી રવીન્દ્ર-સંગીત શીખવામાં તેમના તરફની કોઈ મુશ્કેલી ન હોવા છતાયે સખેદ જણાવવુ પડે છે કે તેમનો લાભ લેનારની સખ્યા બહુ જ થોડી હોય છે એવી તેમની પોતાની ફરિયાદ છે દિનુબાબુએ મોટી મહેફિલ કે મિજલસમા ગાઈને ભાગ્યે જ તેમની પ્રતિભાનો પરિચય આપ્યો છે એટલે નામચીન ઉસ્તાદોની નોધમા સમાજ તેમને ન ગણે તેમા શુ આશ્ચર્ય? અત્યારે તો દિનુબાબુ 'સગીતવિજ્ઞાન' નામના એક બગાળી માસિકના મુખ્ય તત્રીઓમાના એક છે. તે ઉપરાત કલકત્તે કે એ તરફ અન્ય કોઈ સ્થળે ગાયનવાદનની હરીફાઈ હોય ત્યારે તેના ન્યાયાધીશોમા દિનુબાબુ અગ્રગણ્ય હોય છે

સાધારણ રીતે લોકોમાં બધે જ એવી માન્યતા જોવામા આવે છે કે જેનો કઠ સહેજ મધુર હોય, જે ઠૂમરી કે ગઝલકવાલીની લહેરીલી ઢા'મા ગાય, જેના તાન ને આલાપ અને તેટલા ટૂકાટૂકડા અને કપમાન હોય, ગાયકની માતૃભાષા ગમે તે હોવા છતાયે ગાયનના શબ્દોનુ ઉચ્ચારણ સહેજ હિંદી ભાષા જેવુ થાય અને તે ઉપરાત સગીતથી ઉદ્ભવતી માનવામા આવેલી અગની આકુલતા--આ બધુ હોય તે જ ખરો ગાયક કેટલાક લોકો માત્ર 'ઉસ્તાદી' પર જ આફરીન હોય છે એવા લોકોના મત પ્રમાણે તો કલાકના કલાક કાન ફાટી જાય તેવા પહાડી અવાજના આલાપો અને ધાણી ફૂટતી હોય તેમ તાલઠેકાના બોલની બહાદુરી ન બતાવે તે ગવૈયો શાનો?

એ પ્રકારના 'ગવૈયા' દિનુબાબુ ભલે ન હોય એમના કઠમા પૌરુષનુ ગાભીર્ય હોવા છતાયે માધુર્યનો જરાયે અભાવ નથી પ્રચડ કાયાધારી એ પુરુષનો કઠ આટલો મધુર હશે એવુ પહેલેથી કોઈ કલ્પી જ ના શકે સૂરસપ્તકને કઠનુ પાળેલુ પખીડુ કરી લેવાની પાછળ તેમની કેટલી પ્રખર સૂરસાધના છુપાયેલી છે તે એમને ગાતા સાભળનાર જ જાણી શકે વિવિધ પ્રકારના કઠવાળા પચીસત્રીસ કે તેથીયે વધારે ગાયકગાયિકાનુ વૃદ સહગાન (chorus) કરતું હોય ત્યારે તેમા કઈ વ્યક્તિનો કઠ બેસૂર થાય છે તે તરત પકડી કાઢનાર દિનુબાબુ રવીન્દ્રનાથના સહગાનયોગ્ય ગીતોને પોતાની શક્તિદ્વારા પાશ્ચાત્ય સગીતની કેટલીક નવીનતાઓ વડે સુશ્રાવ્ય કરવાના પ્રયોગોમા સફળ થયા છે પોતાના યુરોપનિવાસ દરમ્યાન દિનુબાબુએ પાશ્ચાત્ય સગીતનો પણ રસપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો છે એટલે પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય સગીતની વિશિષ્ટતાઓને તુલનાત્મક રીતે સમજનાર એ વિરલ સગીતજ્ઞ છે. પાશ્ચાત્યસગીતને જ મોટેભાગે જાણનાર સિંહલદ્વીપના શ્રી દેવર સૂર્યસેન રવીન્દ્રનાથના કેટલાંક બગાળી ગીતો શીખવા શાતિનિકેતન આવેલા ત્યારે દિનુબાબુએ જ તેમને કેટલાક ગીતો યૌરોપીય સગીતની સ્વરલિપિનો આધાર લઈ શીખવેલા રવીન્દ્રનાથના અને અન્ય પ્રાતના લોકસગીતનો અભ્યાસ કરતા, શાતિનિકેતનમા રહેતા, હોલૅન્ડના વિખ્યાત ગાયક મિ બાકેને ત્યા દિનુબાબુ કેટલીયે વાર મોટામોટા યૌરોપીય સગીતકારોની કે પછી Negro Spirituals ગાતા પોલ રોબ્સનની ગ્રામોફોન રેકોર્ડ મન દઈ સાભળતા બેઠા હોય અથવા તો તેમની સાથે સંગીતવિષયક કંઈક ચર્ચા કરતા હોય

કલાના ક્ષેત્રમા આતરભાવોનો સૂક્ષ્મતમ વિકાસ સગીતના સૂરોમાં થતો જણાય છે ઉચ્ચ કોટિના કાવ્યમાત્રમા અને તેમાયે ખાસ કરીને ગીતિકાવ્યો (lyrics)માં સૂરનો ધ્વનિ ગૂઢ રૂપે રહ્યો હોય છે રવીન્દ્રનાથ શ્રેષ્ઠ પ્રકારના ગીતિકવિ છે એમના ગીતિકાવ્યોમાનો

એ ગૂઢ સૂરધ્વનિ તેમને પોતાને જ હાથે વ્યક્તિત્વ પામે છે ત્યારે ગાનનો ઉદ્ભવ થાય છે અંતરના ઊંડાણેથી સૂરદ્વારા પ્રાણવાન થયેલુ તે ગીતિકાવ્ય જ્યારે ગીતરૂપે ગવાય છે ત્યારે તેના સૂરનુ કે ગીતિશબ્દોનુ ઝાઝુ રહસ્ય ન સમજવા છતાયે શ્રોતાના અંતરને સ્પર્શ થયાના પ્રસગો બન્યા છે મુગ્ધ કરનાર એવા રવીન્દ્રગીતોને સાભળ્યા પછી કેટલાક વિદેશી અને પરભાષાવાળાઓને તે ગીતના શબ્દો શીખી લઈ પોતાના મનગમતા સૂરે તે ગાઈને આત્મસતોષ માણતા જોયા છે માત્ર એક વખત કાને પડતા જ શ્રોતાના ચિત્તને મુગ્ધ કરનાર રવીન્દ્રનાથના કેટલાંક ગીતોના શબ્દો જોતા જ રવીન્દ્ર-સગીતના રસિયાના અતરમા તેનો ગુંજારવ ઊઠે છે પણ કંઠમા એ સૂર ન આવવાને લીધે એના અંતરમા જે વેદના જાગે છે તે અન્યને શી રીતે સમજાવી શકાય ? એ વેદનાને પરિણામે તેનુ મન તે ગીતના સૂરોને કંઠસ્થ કરી લે ત્યારે જ જપે છે

રવીન્દ્રનાથના ગીતો સપૂર્ણ રીતે ગાવા માટે તેના અર્થના જ્ઞાનની આવશ્યકતા તો છે જ એમ ન હોય ત્યા રવીન્દ્ર-સગીતમા રહેલુ ભાવ અને સૂરનુ સુમધુર સામજસ્ય ખડિત થવાનો સંભવ રહે છે રવીન્દ્રનાથ જેવા મહાન કવિના સર્જનોને તેનો ભાવ સમજ્યા વિના ગાનાર તે ગીતના સૂરસ્વરૂપને સપૂર્ણ રીતે મૂર્તિમત કરી શકતો નથી એમ કહેવુ જોઈએ આજકાલ જે પ્રકારનુ ઉસ્તાદી ગણાતુ હિંદુસ્તાની સગીત આપણે વિશેષ પ્રચાર પામેલુ જોઈએ છીએ તેમા એ પ્રકારની ઝાઝી પચાત હોતી નથી તેમા તો ગવાતા ગીતના શબ્દો, માત્ર તેના સૂરના વાહનરૂપ હોઈ ખૂબ ગૌણ સ્થાને હોય છે એટલે 'હે સાવલિયા' કે 'હારે મૈયા' એટલુ જ હોય તોયે ચાલે, અને તે ઉપર જ આલાપ અને તાનના મહેલો ચણાય સાત સગીતની દૃષ્ટિએ કદાચ તે પ્રકારની શબ્દની કે તેના અર્થની ગૌણતા કે અવગણના ક્ષમ્ય ગણાય! પરન્તુ રવીન્દ્રનાથના ગીતોમા રહેલા કાવ્ય અને સગીતને સરખુ જ સ્થાન હોવાથી તેમાથી એકની અવગણના તે ગીતોને અન્યાય કરવા સમાન છે, એટલુ જ નહિ પણ એ ગીતો જો એના શબ્દોને અવગણીને માત્ર સૂરનુ ચૌર્ય બનાવવાને માટે જ ગવાય તો તે તેમનુ ખૂન કરવા બરાબર છે

ગૂજરાતમા આપણે આજ સુધી સામાન્ય રીતે રૂઢિબદ્ધ હિંદુસ્તાની સગીતનો જ પરિચય પામતા આવ્યા છીએ એટલે એ પ્રકારનુ જ કંઈક આપણે સાભળીએ તો સગીતનો આનદ માણી શકીએ છીએ પ્રાણનો ઉત્સાહ પૂરી રવીન્દ્રનાથે જે સૂરસૃષ્ટિ રચી છે તેનો આનદ ન માણી શકવાનુ કારણ આપણે એક જ ચીલામા ઊતરી પડ્યા છીએ. સગીતના ક્ષેત્રમા નવીનતાના પ્રયોગો પ્રતિ આપણે સહાનુભૂતિભરી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો રવીન્દ્ર-સગીતની વધુ સારી કદર કરી શકીએ આ સબધમા મારો એક અગત અનુભવ અત્રે ટાકવાનુ મન થાય છે શાતિનિકેતનમા બે વર્ષ ગાળ્યા પછી ગૂજરાતની એક વિખ્યાત કેળવણીની સસ્થાના વાર્ષિક ઉત્સવ વખતે ત્યાના પુરાતન છાત્ર તરીકે નિમત્રિત થવાથી હુ ત્યા ગયો હતો રાત્રે સવાદ વગેરેના કાર્યક્રમમા ત્યાનો સચાલક મહાશયે 'તમે કંઈ નવુ શીખ્યા હો તે સભળાવો તો ખરા!' એમ કહી મને વચ્ચેવચ્ચે બે બગાળી ગીતો ગાવા કહ્યુ મેં સ્પષ્ટ કહ્યુ કે બધાને તે નહિ રુચે છતાયે તેમના આગ્રહથી હુ જે દરબારી કાનડો ગાવાનો હતો તે ત્યાના સગીતશિક્ષક પાસે પીડલ પર ઠીક કરાવી લીધો તેમને તે ખૂબ ગમ્યો અને તેમના વાદન સાથે મે તે યથાશક્તિ સુદર રીતે ગાયો ગાઈને સ્ટેજની બહાર આવતા સચાલકે કહ્યુ 'આવુ રોતુરોતુ શું ગાયુ? હવે બીજુ ગાઓ તે કંઈક રમકઝમકવાળુ

ગાજો.' મેં બીજું ગીત બંગાળી ન ગાતાં તેમણે કહ્યું તેવું ગૂજરાતી ગીત ગાયું સૌને તે ગમ્યું પણ શ્રોતાવર્ગમાં જ શાંતિનિકેતનના બેત્રણ ભૂતપૂર્વ ગૂજરાતી વિદ્યાર્થીઓ હતા તેમને પહેલું બંગાળી ગીત પણ ખૂબ ગમ્યું હતું સંગીતની રમકઝમકના મોહમાં જ રમનારને રવીન્દ્રનાથના સંગીતની યથાર્થ કદર કરતા વાર તો લાગે જ છે. થાય છે એમ, કે મૂળ તો એવા ગીતોની ભાષા ન સમજાય તે સમજાતી હોય તો તેનો ભાવ બરાબર સમજવો કઠિન લાગે તે પણ સમજાય તો તે ગીતનો સૂર અપરિચિત અને રાગના અમુક એક જ ચોક્કસ ચીલામાં બેસાડી દેવાય તેવો ન લાગે એટલે આવા સંજોગોમાં એ ગીતો સાંભળતાં આપણને બગાસાં આવે તો આશ્ચર્ય નહિ આમ છતાંયે એનું સંગીત ખૂબ મનોહર અને ભાવવાહી હોય છે તે તરત જણાઈ આવે છે

આગળ કહ્યું તેમ દિનુબાબુ પોતે પણ કવિ છે તે ઉપરાંત એક જ કુટુંબના હોવાથી બાલ્યકાલથી જ રવીન્દ્રનાથ સાથેના સહવાસથી કવિશ્રીના જીવનની ભાવધારાને અનુસરવાનો તેમને ઉત્તમ સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે આ સુયોગનો બરાબર સદુપયોગ કરી પોતાની શક્તિદ્વારા દિનુબાબુએ રવીન્દ્ર-સંગીતને અમર સ્વરૂપ આપ્યું છે કવિશ્રીના ગીતોને પ્રાણ અર્પી એ ન ગાય તો બીજું કોણ ગાઈ શકે? શાંતિનિકેતનમાં એક સંગીતજ્ઞ શિક્ષિત સુજાન આવેલા તેમણે દિનુબાબુના પરિચયમાં આવ્યા પછી કહેલું 'એ સાચા સંગીતજ્ઞ છે, સંગીતનો ઊંડો મર્મ સમજે છે અને પૌરપકડે તેના માધુર્યને પ્રાણ અર્પી મૂર્તિમંત કરી શકે છે' મુગ્ધ ચિત્તે ઉચ્ચારાયેલા એ શબ્દોનું સત્ય દિનુબાબુના પરિચયમાં આવનાર સૌને સુજ્ઞાત છે

રવીન્દ્રનાથ અને દિનેન્દ્રનાથે સંગીતનો અભ્યાસ કોની પાસે કરેલો એ આટલું વાંચતા-વાંચતા જ જાણવાની જિજ્ઞાસા થાય એમ છે ઘણાને આ વસ્તુની ખબર નથી એટલે જ એવા લોકો રવીન્દ્ર-સંગીત પ્રતિ નકાભરી દૃષ્ટિએ જુએ છે દિનુબાબુ તો ગાયકશિરોમણિ ગણાયેલા શ્રી રાધિકાપ્રસાદ ગોસ્વામી તથા સંગીતવિદ્ શ્યામસુંદર મિશ્રના ખાસ લાડીલા છાત્ર હતા પોતાના શિક્ષક રાધિકાબાબુ વિષે રવીન્દ્ર-સંગીતના વર્ગમાં દિનુબાબુ ઘણીયેવાર વાતો કરે છે મૂળ એ વિષ્ણુપુરના હતા વિષ્ણુપુરમાં હજીયે સંગીતના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ માટે એક શાળા છે અને તે પ્રાચીન મહારાજકાલીન સંસ્થા ગણાય છે રવીન્દ્રનાથને સંગીતજ્ઞાન દેનાર સંગીતના ખાસ શ્રી જદુભટ્ટના એ સાગરીત હતા ધ્રુપદ, ખ્યાલ અને ટપ્પાના એ ખાસ ગાયક હતા જદુભટ્ટની જેમ રાધિકાબાબુ પણ પહેલાં ટાગોર કુટુંબના સંગીતાચાર્ય હતા પાછળથી તે કાસીમબાજારના મહારાજાને ત્યાં રહ્યા હતા જદુભટ્ટે ઘણી મૌલિક સુરરચના કર્યાનું કહેવાય છે, અને અન્ય સ્થળેથી આવેલા મહાન ઉસ્તાદો સાથે થયેલી હરીફાઈઓમાં જદુભટ્ટે મેળવેલી નામના વિષે ઘણી વાતો, તાનસેનની વાતોની જેમ, બંગાળમાં પ્રચલિત છે પણ દિલગીરીની વાત છે કે હજી સુધી એટલા મોટા સંગીતકાર વિષે ઐતિહાસિક પાયા પર કંઈ જ લખાયું નથી. જદુભટ્ટ ત્રિપુરાના મહારાજાને ત્યાં પણ હતા

આરંભમાં વિખ્યાત સંગીતાચાર્યો પાસે કેળવાયા પછી દિનુબાબુ જદુભટ્ટ પાસે કેળવાયેલા રવીન્દ્રનાથના હાથમાં પડ્યા તે પછી તો રવીન્દ્રનાથે પોતાના એ લાડીલા ભત્રીજાને પોતાની પાસે જ શાંતિનિકેતનમાં તાણી લઈ કાયમના પડોશી રાખ્યા છે બારેક વર્ષ ઉપર શાંતિનિકેતનનો કોલેજ વિભાગ (વિશ્વભારતી, શિક્ષાભવન) સ્થપાયો ત્યાં સુધી દિનુબાબુ આશ્રમની વચ્ચે જ રહેતા દિનુબાબુ પાસેથી રવીન્દ્ર-સંગીતનો સારી રીતે અભ્યાસ કરનાર બે મહારાષ્ટ્રી સજ્જનોના નામ અત્રે ઉલ્લેખ માગે છે એક તો અત્યારે મુંબાઈની

ફેલોશીપ સ્કૂલના સંગીતાચાર્ય પંડિત ભીમરાવ શાસ્ત્રી બંગાળી ન વાંચી શકનાર સંગીતરસિકો માટે એમણે રવીન્દ્રનાથના કેટલાંક ગીતોને દેવનાગરી અક્ષરે મૂળ સ્વરલિપિબદ્ધ પુસ્તકરૂપે 'સંગીત ગીતાંજલિ' નામે છપાવી સમાજ આગળ ધર્યા છે. હિંદુસ્તાની શાસ્ત્રીય સંગીતનો પણ એમનો સારો અભ્યાસ છે. હજીયે એમની પાસેથી વીણા પર રવીન્દ્રનાથનાં ગીતો સાંભળવાની ઇચ્છા થાય છે. શાંતિનિકેતનમાં કેટલોક વખત તે સંગીતશિક્ષક હતા. બીજા ભાઈ તે શ્રી વામનરાવ શિરોડકર. અત્યારે તે બંગાળમાં જ અમૂલ્ય જનકશન પામેલા મિશનરીઓની એક સંસ્થામાં ચિત્રકલાના શિક્ષક તરીકે કામ કરે છે.

શાંતિનિકેતનવાસીઓ તરફથી આશ્રમમાં જ અને કલકત્તે જે જે ઉત્સવો અને અભિનયો થયા છે તે બધાની સફલતાનો આધાર દિનુબાબુ પર જ હતો. પરંતુ પોતાના છાત્રછાત્રીઓને પડી ગયેલી આધાર મેળવી ચાલવાની એ ટેવને દિનુબાબુ અનિષ્ટ ગણે છે અને ધીરેધીરે તે તોડવા પ્રયત્ન કરે છે. લખનૌમાં ભરાયેલી છેલ્લી સંગીત પરિષદ વખતે શાંતિનિકેતનથી પ્રતિનિધિરૂપે એક મંડળીને આમંત્રણ મળેલું. ત્યાં જઈ 'નવીન' અને 'શાપમોચન' નામના બે નૃત્યાભિનયો સાથે જે સંગીત થયેલું તે દિનુબાબુના એક મુખ્ય છાત્રના નેતૃત્વતળે જ થયું હતું. તેમાં સફળતા પણ મળી હતી.

શાંતિનિકેતનમાં અપાતા સંગીતશિક્ષણમાંથી હાર્મોનિયમને દૂર રાખવાનું કારણ એટલું જ કે રવીન્દ્રનાથના કે અન્ય ભારતીય સંગીતમાં રહેલી ઝીણીઝીણી મીંડ તથા અન્ય વિશિષ્ટતાઓ તો વીણા, દિલરુબા, સારંગી કે સિતાર જેવાં તંતુવાદ્યોદ્વારા જ પ્રકાશ કરી શકાય એમ છે. તે ઉપરાંત દિનુબાબુ ઇચ્છે છે કે હાર્મોનિયમની વ્યાપકતાનું સ્થાન દિલરુબા જેવાં તંતુવાદ્યો લે.

દિનુબાબુને ગયા ડિસેમ્બર માસની ૧૨મી તારીખે બરાબર પચાસ વર્ષ પૂરાં થયાં. તે દિવસે તેમને અભિનન્દન અર્પવા મળેલી આશ્રમવાસીઓની સભામાં રવીન્દ્રનાથે પાઠવેલા આશીર્વાદમાં દિનેન્દ્રનાથ બીજું પચાસ વર્ષનું સોપાન ચડે એમ ઇચ્છયું છે અને તેમના 'ઉદાર દાન'ની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરતાં લખ્યું છે :

"રવિર સંપદ હોતો નિરર્થક, તુમિ જદિ તારે
ના લઇતે આપનાર કરિ', જદિ ના દિતે સબારે."

[રવિની (રવીન્દ્રનાથની) સંપદને જો તમે અપનાવી લઈને સૌને ના અર્પી હોત તો તે નિરર્થક થાત.]

આત્મસંકોચશીલ સ્વભાવને લીધે ચૂપચાપ બેસીને કામ કર્યે જતા દિનુબાબુને શાંતિનિકેતનની 'રવીન્દ્રપરિચયસભા'એ 'રવીન્દ્ર-સંગીત' ઉપર એક પુસ્તક લખવા વિનંતિ કરી છે. સદ્‌ભાગ્યે તેમણે તે કામ હાથમાં લેવાનું કબૂલ કરી ભૂમિકારૂપે એક પ્રબંધ પણ તૈયાર કર્યો છે. એમના એ પ્રબંધનું ગૂજરાતી ભાષાંતર તથા તેમની પાસેથી રવીન્દ્ર-સંગીત વિષે મળતી અન્ય માહિતી ગૂજરાત પાસે ધરવાની હું ઉમેદ રાખું છું.

રવીન્દ્રનાથ સાથે આપણે પણ ઇચ્છીએ કે દિનુબાબુ! શત જીવ।

તા. ક. આ લેખ લખ્યાને વીતી ગયેલા સમય દરમ્યાન રવીન્દ્રનાથે જે નવાં ગીતો રચ્યાં છે તેની સંખ્યા લગભગ પચાસ જેટલી થાય છે અને તેમાંનાં કેટલાંક 'મહુયા' નામના કાવ્યગ્રંથમાં કાવ્યરૂપે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યાં છે. ઈ. ૧૯૩૪ના મે-જૂનમાં કવિશ્રી સાથે જે મંડળી નૃત્યગીત અને અભિનય માટે સિલોન ગઈ હતી તેમાં પણ દિનુબાબુની ગેરહાજરી હોવાથી તેમના શિષ્યમંડળે જ સફળતાપૂર્વક કામ ચલાવી લીધું હતું. દિનુબાબુનું વય આ વર્ષે બાવન વર્ષનું ગણે. —લેખક

છેલ્લાં વીસ વરસમાં વિદ્યાર્થી આલમ

હેમન્તકુમાર નીલકંઠ

[આપણા દેશના રાજપ્રકરણી ઇતિહાસમા આ વરસથી એક પ્રકરણ પૂરુ થાય છે તેથી છેલ્લા વીસ વરસનો આપણો ભૂતકાળનુ દિગ્દર્શન કરવાનો આ સ્વાભાવિક અવસર છે તેથી કેટલાક લેખકોને જુદાજુદા વિષયો ઉપર લેખ લખવાને આમત્રણ આપેલુ ગયા અકમા પ્રગટ થયેલો 'પરિવર્તન'-નો લેખ આ પ્રકારનો પહેલો લેખ હતો અને આ બીજો છે   તત્રી]

બે પરાક્રમો

આ શરે બાવીસેક વર્ષની વાત હકીકત છે તે વખતે સુરતની એક શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ ભારે પરાક્રમ કર્યું હતુ એક તો એમણે એકસપ કર્યો, ને બીજુ એવો સપ કરીને ચાલુ મા ધોરણની પ્રિલિમિનરી પરીક્ષામા પોતાને ઘેરથી નોટ લાવવાની હતી તે લગભગ બધાએ તિલકમહારાજની છબીવાળા પૂઠાની આણી હતી

તિલકમહારાજની છબીવાળી નોટ! આવો ભારે રાજદ્રોહ હેડમાસ્તર સહન ન કરી શકયા આખા વર્ગને 'ફોર્મ' ન આપવાની ધમકી આપી લાચાર વિદ્યાર્થીઓને તે પછી માન આવી

તે જ શાળાનો, તે પછીના બેત્રણ વર્ષનો આ બનાવ છે તે વખતે મહાયુદ્ધ ચાલુ હતું. બેલ્જિયમની સ્થિતિ દિવસેદિવસે દુર્બળ થતી હતી આખા હિંદમા બેલ્જિયમના બાળકો માટે મહાનુભૂતિનુ મોજુ ફેલાવવા માટે આપણી સરકાર જબરદસ્ત પ્રયત્ન કરતી હતી એણે બેલ્જિયમ ચિલ્ડ્રન રિલીફ ફડ શાળાઓમા સુદ્ધા ઉઘરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ કમનસીબે બગાળના બાકુરા પ્રાન્તમા તે જ વખતે ભયકર દુકાળ ચાલતો હતો. તે શાળાના ઉપલા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓએ આ વખતે બીજુ પરાક્રમ કર્યું પેલા બેલ્જિયમ ફડમા પૈસા ભરવાની ના પાડી હેડમાસ્તરે કાનમા કહ્યુ કે ભાઈ! આ બધુ ચોક્કસ અને યોગ્ય છે એ તો અમે પણ જાણીએ છીએ પણ લાચાર છીએ ત્યારે વિદ્યાર્થીઓએ થોડી રકમ એમા આપી અને નવુ જ બાકુરા ફડ કાઢયુ તે વખતે તો સારી રકમ ગણાય એટલુ મોટુ આશરે રૂપિયા પચાસનુ ઉઘરાણુ થયુ પણ 'શાળાના વિદ્યાર્થીઓ અને સ્ટાફ તરફથી' એવુ પેપરમા છપાય તો સરકારને રાજદ્રોહની ગધ આવે એવુ એક મુખ્ય સચાલકને લાગ્યુ. એટલે રૂપિયા મોકલ્યા તો ખરા, પણ 'મિત્રો તરફથી'

બાકી ખરે આ બન્ને પરાક્રમો હતા, કારણ પ્રજા ઉપરની આફત વખતે વિદ્યાર્થીઓએ ફડ ઉઘરાવવા કે દેશનેતાની છબીવાળી નોટ વાપરવી એ અતિસાહસ ગણાતું

'અગ્રેજ લશ્કર હિંદનું રક્ષણ કરશે'

છેક ૧૯૧૯મા પણ આવુ જ હતું જનરલ ડાયરના કૃત્યોથી હિંદનો બળવો અને અમુક વર્ગ સમસમી રહ્યો હતો ત્યારે એનો બહુ આછો પડઘો ગુજરાત કૉલેજમા પણ પડયો હતો. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ હોમરૂલ કે સ્વરાજ્ય વિષે જરા મોટેથી વાતો કરવા

માંડી હતી તે વખતે કૉલેજના પ્રિન્સિપલ ગેબ્ર્ટસન હતા અકસ્માત્ વાતમા ને વાતમા એમની જોડે વિદ્યાર્થીઓને કઈક નીચેના ભાવની વાતચીત થઈ

'હિંદને સ્વરાજ આપવુ જ પડશે '

'પણ અફઘાનિસ્તાન મારફતે કે બીજી કોઈ રીતે કોઈ ચડી આવશે તો ?'

'કેમ, અગ્રેજ લશ્કર હિંદનુ રક્ષણ નહિ કરે ?'

પેલો વિદ્યાર્થી તદ્દન નિર્દોષ રીતે બોલ્યો હતો. અગ્રેજો હિંદનુ રક્ષણ કરે એમા આપણે શરમાવા જેવું છે એનુ તો એને સ્વપ્ને પણ ભાન નહોતુ

તે વખતે પ્રિન્સિપલ ગેબ્ર્ટસનના મુખ ઉપર જે હા.. શની લાગણી પ્રગટ થઈ તે કદી ભૂલી શકાય નહિ એવી હતી.

૧૯૨૦માં પણ

તે પછી ૧૯૨૦મા તિલકમહારાજનુ અવસાન થયુ હુ તે વખતે ગુજરાત કૉલેજમા હતો અસહકારની ભરતીના પ્રથમ મોજા વર્તમાનપત્રોમા ઉછાળા મારવા લાગ્યા હતા. પણ કૉલેજમા ? તે જ વખતે એક દિવસ માટે પણ હડતાળ પાડવી એ જબરી હિંમત બતાવવા જેવુ હતુ અમે હડતાળ પાડી તો ખરી, પણ ક્યા સુધી કૉલેજની આસપાસ છુપાઈ ગયા હતા કે જેથી જો બહુ જણા જાય તો અમે પણ દાખલ થઈ જઈએ!

મુબઈમા આથી અલબત્ત વધારે સારુ હતુ ખાસ કરીને તે વખતના ફારેગ થતા ગવર્નર (હાલના વાઇસરૉય) લૉર્ડ વિલિંગ્ડનને માનપત્ર ન આપવાની ચળવળમા વિદ્યાર્થીઓએ ઠીક ઉત્સાહ બતાવ્યો હતો પણ ગુજરાતમા તો ઉપર લખ્યા મુજબ જ હતું. બસ પાઠ્યપુસ્તકો વાચવા, એ જ અમારુ કામ બી એ ક્લાસના ઇતિહાસના વિદ્યાર્થીઓમા તો સામાન્ય જ્ઞાન હોય એમ મનાય, પણ તે અરસામા ગુજરાત કૉલેજમા તો એ જ વર્ગમા 'હાલ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રમુખ કોણ છે?' એ સવાલનો જવાબ બે ચાર જણને નહોતો આવડયો—અને ચૂટણી તરતની થઈ હતી છતા ! એક ભાઈ તો માત્ર અર્થશાસ્ત્રવિષયક લેખો જ પેપરમા વાચે અને સમાચારના મુખ્ય પાના તરફ નજર પણ ન કરે!

એક ઐતિહાસિક સંવાદ

તે વખતે આખા હિંદના વિદ્યાર્થીનુ માનસ કેવુ દયાપાત્ર હતુ તે, વિદ્યાર્થીઓએ અસહકાર કરવાની તરફેણમાં એક હિંદી આગેવાને જે વાતચીત કરી હતી તે ઉપરથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડી આવશે

૧૯૨૧મા હિંદની વસ્તુસ્થિતિ જોવા આવેલા કોઈ અગ્રેજે (ઘણુ કરીને કર્નલ વેજવૂડે) આપણા એક નેતાને (કદાચ જ્યૉર્જ જોસેફને) પૂછ્યુ "આ તમારો શાળાકૉલેજનો બહિષ્કાર એટલે પગ ઉપર કુહાડો મારવો એવુ નથી ?" ત્યારે એમણે જવાબ આપ્યો "પજાબમા ફક્ત સરકારની માલેકી—સર્વોપરિ સત્તા—મગજમા ઠસાવવા માટે જ યુનિયન જેકને સલામ કરવા બારબાર મોળમોળ માઈલ ચાલવાની દરેક વિદ્યાર્થીને ફરજ પાડવામા આવી હતી અને એક પણ એવો હિંમતવાળો વિદ્યાર્થી ન નીકળ્યો કે જે આવો ગાડો હુકમ માનવાની ના પાડે તમારી કેમ્બ્રિજ-ઑક્સફર્ડમા આવુ શિક્ષણ અપાય છે ખરુ ?"

એ ક્રાન્તિકારી વર્ષ—૧૯૨૧

પછી ૧૯૨૧ ની સાલ આવી એ વર્ષ તે વખતના દરેક જોમવાળા વિદ્યાર્થીને તો

હમેશ યાદ રહેવાનું ખાસ કરીને અમદાવાદી યુવાનને તો ત્યારે અને તે પછી કરોડ રૂપિયાનું ફંડ ઉઘરાવાતું ત્યારે વર્ડઝવર્થની પેલી પંક્તિઓ

"Bliss was it in that dawn to be alive,
But to be young was very heaven "

(તે વખતે જીવતા હોવું એ જ ધન્ય હતું, પણ યુવાન હોવું તે તો જાણે સ્વર્ગની મઝા ભોગવવી)

આજે કેટલાક સમાજવાદી યુવાનો ભલે એમ કહે કે ગાંધીજી તો પીછેહઠ કરનાર અથવા મોડરેટ છે કે મૂડીવાદીના સાથી છે પણ તેઓ ૧૯૨૧ પહેલાનો અને તે પછીનો વિદ્યાર્થી, એ બે ચિત્રોનો ખ્યાલ રાખે તો તરત સમજી શકે કે ખરેખર મૂડદાને સજીવન કરનાર સર નારાયણ ચંદાવરકરના ચીડમાં બોલાયેલા શબ્દો 'the miracle worker' (જાદુગર) સાચા પાડનાર ગાંધીજી જ છે

'બંગાળના ૧૦૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓએ શાળાકોલેજો છોડી,' એક આખા પાનાના મથાળાને રોકે એવા મોટા અક્ષરોમાં વાંચતાં અમારા ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં પણ કંઈકંઈ થઈ ગયું હતું અલબત ઘણાઓને તો ક્ષણિક આવેશ જ થયો હતો એક દિવસે આચાર્ય ગિદવાણીજીના હાથમાં ગુજરાત કોલેજ છોડવા ઇચ્છનાર ૧૫૦ વિદ્યાર્થીઓના નામોની યાદી મૂકવામાં આવી તેમને ભાવભીની વિદાય પણ અપાઈ પણ પાછળથી કોણ જાણે શુંયે થયું કે એ બધું ફૂટી ગયું તેમ છતાં ગુજરાત કોલેજના એ 'અભેદ્ય કિલ્લા'માં મોટામોટા ગાબડાં તો પડ્યાં જ હતાં તે વખતે કૉલેજની સામે, હાલ જ્યાં દુકાનો થઈ થઈ ગઈ છે ત્યાં, વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા કૉલેજના મેદાનની હદ અને એ દુકાનો વચ્ચેની જગ્યામાં વિદ્યાર્થીઓની સભા ભરાતી, અને કાર્યકર્તાઓના ભાષણો થતાં તેનો પ્રભાવ એટલો બધો પડતો હતો કે જે રૅાબર્ટસન સાહેબને માત્ર એકાદ વરસ પહેલાં જ હા...ની લાગણી થઈ હતી, તે જ સાહેબ એક વખત ભાષણ સાંભળવા આવ્યા ત્યારે તેમના હાથ પોતાની સિગાર સળગાવતાં ધ્રૂજતા હતા એ હું પાસે જ હતો એટલે સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો હતો

તેનાં પરિણામ

અને એ પ્રચંડ ચળવળનાં પરિણામ, તાત્કાલિક સ્વરાજ્ય ન મળ્યું છતાં, કાયમનાં નથી થયાં એમ કયો નિષ્પક્ષપાતી વિચારક કહી શકશે? થોડા વખત પછી ઘણાખરા શાળાકૉલેજમાં પાછા દાખલ થઈ ગયા તેમ છતાં જેઓ મક્કમ રહ્યા તેમને માટે વિદ્યાપીઠ સ્થપાઈ.

આજે વિદ્યાપીઠની સ્થિતિ કેટલાક કારણોને લીધે ગમે તેવી હોય, પણ એણે ગુજરાતમાં નવો યુગ આણ્યો છે એ નિઃસંશય છે સાહિત્ય, રાજ્યપ્રકરણ, સમાજસેવા, સત્યાગ્રહ કે સંગીત અને ચિત્રકામ જેવી લલિત કળા—દરેકેદરેક ક્ષેત્રમાં વિદ્યાપીઠની અને ગાંધીજીની અસર તળે આવેલાઓએ સુંદર ફાળો આપ્યો છે અને હજુ આપ્યા કરે છે કેટલાક સરસ યુવાનોને એ ક્રાન્તિકારક વર્ષે જ પેદા કર્યાં મને જેનો અવિરત પરિચય છે એવા બે મિત્રોનો ટૂંક પરિચય અહીં આપું છું

પણ તે જ વખતે હું એમને વિષે લખવાનો છું એમ જાણતાં 'તમે મારે વિષે જો નહિ લખો, તો ખરેખર મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થશે', એવું ખરા દિલથી કહેનાર અને

સાચી રીતે મૂંગી સેવા કરનાર મારા એક નિસ્પૃહી ઈશ્વરભક્ત મિત્રની, કે જેમનાં પત્ની ત્રેવણ વાર ફરીફરી જેલ જઈ આવ્યા, અને પોતે પણ, ક્ષયની ધાસ્તી હોય છતા, બારડોલીના સિતમમા લાઠીના ઝપાટા વેઠી બે વર્ષની સખત સજા ભોગવી આવ્યા, એવા ભાઈ ઉત્તમચંદની મૂર્તિ નજરે તરે છે ત્યારે એમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે આ તો માત્ર વાનગી જ છે

હરિવદનભાઈ

પહેલા તો '૩૦ ની સાલમા સાબરમતી જેલની હોસ્પિટલમા હુ મરડાથી પીડાતો હતો ત્યારે અને પછી '૩૨મા નાશિક જેલમા મારી સાથે હતા તેટલો બધો જ વખત મારા કપડા ધોઈ આપનાર મારા એ ગ્રેજ્યુએટ ધોબી તરફ આ રીતે મારી કૃતજ્ઞતા દર્શાવી લઉં.

અતિશય ઉત્સાહ અને લાગણીને લીધે એમને વિષે મને મેં મહમદઅલી માટે વપરાયેલુ વાક્ય 'always on the verge of laughter and tears' (હમેશ અશ્રુ અને હાસ્યની હદ ઉપર) યાદ આવ્યા કરે છે

પોણાબે વરસની સખત સજા અને શરૂઆતમા તો નાશિકમા જેને કેટલાક 'ડી' ક્લાસ કહેતા એવી સખ્ત, ભોગવી આવ્યા પછી એમનુ માનસ કેવુ હતુ? એ છૂટ્યા તે વખતે ઘણાખરા સત્યાગ્રહીઓ થાકી ગયા હતા છ મહિનાની સજા ભોગવી વરસ દોઢ વરસ આરામ લેનારા ઘણા હતા ચળવળ પડી ભાગી હતી, પણ તેથી તો ઊલટુ એમને ઝનૂન ચડ્યુ પહેલા તો માતૃવત્સલ એ પુત્રે હૃદયમાથી કૂમળી લાગણીને જોર કરીને દેશવટો દઈ દીધો 'માતાઓના આસુ સ્મરો' એ માત્ર કવિતા જ—એટલે કલ્પના, અતિશયોક્તિ જ—નથી એનો અનુભવ મને એમની બાબતમા થયો તેમણે પોતાની વડીલોપાર્જિત મિલકતને તિલાજંલિ આપી દીધી કે જેથી માતાના પોષણની નૈતિક જવાબદારી ઉઠાવવામા રાહત મળે પછી એમની ટૂકા વખતમા ગાઢ પરિચય પાડવાની શક્તિને લીધે પોતાની સાથે, સત્યાગ્રહીના દુકાળના એ જમાનામા પણ, ફરી જેલ જવા માટે સાથીઓ પણ મેળવ્યા

એટલામા બિહારમા સંકટનિવારણ માટે એમની અસામાન્ય યોજનાશક્તિનો ઉપયોગ થાય માટે સ્વામી આનદે તેમને બોલાવ્યા, ત્યારે કિંકર્તવ્યવિમૂઢ ખાધા જેવુ તેમનુ મો થયુ હતુ એમણે તો દસ વર્ષ માટે જેલમા પુરાવાની તૈયારી કરી હતી! તેમા આ અંતરાય કેમ વેઠાય! 'બને તેટલા ઓછા વખત માટે અને ખાસ જરૂર હોય તો જ મને બોલાવજો' એમ હરિવદનભાઈએ કહ્યુ હતું. છતા બોલાવ્યા, તેથી ગયા તો ખરા પણ 'જોજો, હો! મે મહિનાના પહેલા અઠવાડિયામા સાબરમતી પહોચી જ જઈશ,' એમ સાથીઓને વચન આપતા ગયા

પણ ત્યા તો એમને માટે બીજો ધરતીકપ થયો! ગાધીજીએ સત્યાગ્રહ જ મોકૂફ રાખ્યો! શી તે વખતની એમની નિરાશા! એમના અગત સ્નેહીઓ જ તે જાણે છે

હજુ તો આ વાતને ભાગ્યે ત્રણ મહિના થયા હશે એમના કાર્યક્ષેત્ર નવસારીથી તે અહીં અમદાવાદમાં આવ્યા હતા એકાએક એમને તાવ આવ્યો એમને મેલેરિયા તાવ ચડી આવે છે ત્યારે ૧૦૪°-૫° સુધી થાય છે આ વખતે પણ તેમ જ થયુ. પણ જલાલપુર તાલુકામા ખેડૂત મડળની બેઠક હતી, ત્યા ઘણાની ઓળખાણ થાય તો તાલુકામાં કામ થઈ

શકે બસ દાન ફચરચાવીને તાવને ધક્કો મારવો કે તાવ સાથે પણ જતું એમ ઠેરવ્યું તે ઠેરવ્યું જ. પછી ભલે ' માતાકેર આસુ મરે.'

દિલખુશભાઈ

જેને બાળપણના સાથી કહીએ એવી એની સાથેની મારી મૈત્રી ઉપર તો પડદો જ ઢાંકવો જોઈએ. પણ ગાંધીજીની અસર હું જાણું છું તેવાઓમાં જેના ઉપર સૌથી વધારે છે એવાનું રેખાચિત્ર આ લેખમાં પ્રસંગોચિત છે તથા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ યોગ્ય છે તેથી આપું છું

વિદ્યાર્થી તરીકે એ એટલો શરમાળ અને શાંત હતો કે તેને સારી ચાલચલગતનું ઇનામ મળ્યું હતું મારી નજરે તો એ ઇનામ નમાલાપણા માટેનું હતું, કારણ શાળામાં 'સારી વર્તણૂક' એટલે ડાહ્યોડમરો મો ઉપર માખ પણ ન ઊડે એવો વિદ્યાર્થી

પણ એ જ વિદ્યાર્થી જ્યારે યૌવનના ઉંબરા ઉપર પગ મૂકે છે અને ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિમય સાત્ત્વિકતાની અસર તળે આવે છે, ત્યારે કેવો થાય છે તે એને હાલ ઓળખનારા બધા જ જાણે છે 'તમે સૌના પ્રિય જ નહિ પણ પૂજ્ય પુરુષોની હારમાળામાં છો,' એવું પ્રમાણપત્ર કિશોરલાલભાઈ જેવા સાધક અને સત્યાગ્રહીએ એને આપ્યું છે એ ઉપરથી જ એના શુદ્ધ કુંદનપણાની ખાતરી થાય છે

'ગામડામાં જાઓ', 'ગામડામાં જાઓ', એવું ગાંધીભક્તો તરફથી અને 'ખેડૂતોનું અને મજૂરોનું સંગઠન કરો' એવું યુવાન સમાજવાદીઓ તરફથી કાન ફૂટી જાય ત્યાં સુધી બોલાયા કરે છે પણ શહેરમાં પ્રેમાભાઈ હૉલમાં કે બહુ બહુ તો વરસના વચરે દિવસે કોઈ ગામડામાં કે મજૂરોની સભામાં ભાષણ ઉપરાંત બહુ વધારે એ દિશામાં નથી થતું એ શોચનીય બીનાથી ભાગ્યે જ કોઈ અજાણ્યું હશે પણ દિલખુશભાઈએ તો સાચેસાચ નિશ્ચય કર્યો કે જેલમાંથી છૂટ્યા પછી વિલેપાર્લેના કીર્તિના પ્રકાશવાળું જીવન છોડી ગામડામાં જવું અને એને માવજીભાઈ જેવા શાન્ત કામ કરનારા, ખૂબ શ્રદ્ધાવાન, અને શારીરિક અશક્તિ છતાં શ્રમજીવી જીવન ગાળવાનો સાચો પ્રયત્ન કરનાર સાથી પણ મળ્યા તેથી તે આજે કરાડીમાં ગ્રામસેવાનું કામ કરે છે

'ખાદી અને કાંતણ' વિષેની એની 'ધગશ' તો એને ઓળખનારા બધા જ જાણે છે, પણ ગાંધીજીના ૧૧ વ્રતોનું ખૂબ સત્યનિષ્ઠાથી પાલન કરવાનો દૃઢ પ્રયત્ન કરનાર એના જેવા થોડા હશે, એ બહુ જણા નહિ જાણતા હોય એણે તો ઠેઠ ૧૯૨૮-૨૯ની અન્તેવાસનને અનુસરી ઐચ્છિક ગરીબાઈ સ્વીકારી છે સરકારી પોલીસે પણ એના આ વ્રતની કદર કરી અને 'એ તો છાવણીમાં જ રહે છે' એમ કહીને એનો દંડ ન કરાવ્યો.

૧૯૨૧ પછી

૧૯૨૧ પછી વિદ્યાપીઠની સીધી અસર નીચે નહિ આવેલા વિદ્યાર્થીઓમાં પણ જે વિચારોની થોડીઘણી કાયમી અસર થઈ જ હતી અલબત્ત, તે સાલ પછી પાણી ઓસર્યાં તે ઓસર્યાં જ, ઠેઠ આજે ૧૯૩૪માં પણ '૩૦ અને '૩૨ની, ૧૯૨૧ની ચળવળને ક્યાંયે પાછળ પાડી દે એવી પ્રચંડ ચળવળ થઈ ગઈ છતાં વિદ્યાર્થીઓમાં તો તે વખતનો જુસ્સો નજરે પડતો નથી એ સખેદ જણાવવું જોઈએ. સુરત કૉલેજના એક અધ્યાપકને થોડા વખત ઉપર, એટલે ચળવળ ચાલતી હતી ત્યારે આજના કૉલેજિયન વિષે પૂછ્યું હતું ત્યારે

એમણે ઘણા નિરાશાજનક ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા અલબત, ૧૯૩૦ની લડત પહેલા 'સપૂર્ણ સ્વતત્રતા'ની માગણી, 'ઇકિલાબ ઝિન્દાબાદ'નો જયઘોષ કે 'સાઇમન ગો બેક'ના પોકારોમા વિદ્યાર્થીઓએ સારો ભાગ ભજવ્યો હતો પણ જ્યારે લડત ચાલી અને ખરેખરુ કામ કરવાનો અને શૌર્ય બતાવવાનો પ્રસગ આવ્યો ત્યારે વિદ્યાર્થીઓનો ફાળો ઘણો જ ઓછો હતો તે સ્વીકારવું જ જોઈએ કૉલેજ છોડીને જેલમા જનાર કોઈ નહોતા એમ છેક નહિ, પણ તેમની સખ્યા એટલી જૂજ હતી કે ગણતરીમા ન લેવાય

આજનો વિદ્યાર્થી જીવનનુ ગાભીર્ય સમજતો નથી એમ દેખાય છે "થિયોસોફિસ્ટો કહે છે તેમ 'યુવાન નવુ જગત રચશે' એવુ કેટલા વિદ્યાર્થીઓ મનમા વિચારતા હશે?" એમ મેં જ્યારે એકબે કૉલેજિયનોને પૂછ્યુ ત્યારે તેમણે કહ્યુ હતુ કે 'જીવન એ મોજમજા કરવા માટે જ છે એમ આજના કૉલેજિયનો તો માને છે' આજના મધ્યમ વર્ગની આવક ઓછી થતી જાય છે છતા કૉલેજિયનો પહેલા કરતા સિનેમા, હોટેલ, કપડાની ટાપટીપ, વગેરે પાછળ ઘણો વધારે ખર્ચ કરે છે, એ હકીકત સામે આખમિચામણા કરાય એમ નથી યુવાન એટલે નવા વિચાર ધરાવનાર એવુ ઘણાને થયુ છે, અને કેટલીક સામાજિક બાબતમા આજના કૉલેજિયનના વિચાર વધારે આગળપડતા જણાશે પણ યુવાન એટલે સાહસ ખેડનાર, live dangerously (જોખમથી ભરપૂર જીવન જીવો) એ મત્રને જીવનમા આચરી બતાવનાર, નવી દુનિયા રચવામા અતિશય ઉત્સાહથી ઝપલાવનાર, અને તેને માટે પડતી વિપત્તિઓ હસતે મોઢે વેઠનાર, એમ કહીએ તો આજના ઘણા કૉલેજિયનો જુવાન નથી મોજશોખમા રચ્યાપચ્યા રહેવુ એ જ એક યૌવનનુ લક્ષણ નથી—અને તેમાયે ખાસ કરીને હિંદ જેવા કગાલ પરાધીન દેશમા, એ ખ્યાલ ઘણા થોડા કૉલેજિયનને છે

આશાનાં લક્ષણો

પણ 'અમારા વખતમા તો આથી બહુ સારુ હતુ' એ વિકૃત માનસના ભોગ મારે નથી થવુ આવી ફરિયાદ તો માણસજાત સમજણમા આવવા માડી ત્યારથી મોટી ઉમરના માણસો નાનાઓ માટે કર્યા કરે છે તેથી હુ પણ વિદ્યાર્થીઓની ભૂતકાળની અને આજની ભૂલો કરતા તેમનુ ઉજ્જવળ ભવિષ્ય જોવાનુ વધારે પસદ કરુ છું, એ ભવિષ્યના લક્ષણો દેખાય છે ખરા?

પ્રથમ તો કોઈ પણ મહાન ગળવળનુ જરા પણ સ્થાયી પરિણામ આવતું નથી, એમ માનવુ તદ્દન ભૂલભરેલુ છે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમા જ નહિ પણ ગુજરાત કૉલેજમા પણ પહેલાના વખતમા ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓમા જે બીક હતી તે તો જાણે કાનમની ગઈ છે એમ જ કહેવાય '૨૧ અને '૩૦ ના વચગાળામા એક એવો બનાવ ગુજરાત કૉલેજમા બન્યો હતો કે જે ઉપરની વાતને ટેકો આપે છે ભાઈ રોહિત મહેતા અને બીજાઓની આગેવાની નીચે જ્યારે ગુજરાત કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ હડતાળ પાડી અને તેનો સફળ અંત આણ્યો એ અમે પેપરમા વાચ્યુ ત્યારે અમને ખૂબ આનદ થયો હતો તે વખતે અમને સ્પષ્ટ લાગ્યુ હતુ કે હવેનો કૉલેજિયન અમારા વખતની માફક માત્ર પાઠ્યપુસ્તકનો કીડો રહ્યો નથી

અને '૩૦ અને '૩૨ ની પ્રચડ ચળવળમા ભલે વિદ્યાર્થીઓએ બહુ કગાલ ભાગ ભજવ્યો છે, તોપણ પહેલા કરતા એ વધારે નીડર તો થયો જ છે ભલે આજે એનામા બેદરકારીભરી વિલાસિતા દેખાય, પણ એનામા સ્વમાન આવ્યુ છે એ નિ શક છે

વળી આવા વિલાસી વાતાવરણમાં પણ જેમની દેશદાઝ જ્વલંત રહી છે તેઓ તો વિરોધી વાતાવરણની સામે ઝઘડીને એ દેશદાઝ જાળવી રહ્યા છે તેથી તેઓ ખરેખર તીવ્ર ઇચ્છાશક્તિના, સદાય ઉત્સાહવાળા દેખાય છે, અને સમાજમા કંઇક ફેરફાર કરી નાખવો, કંઇક સુધારો કરવો કે બળવો કરવો એવી વૃત્તિવાળા નજરે પડે છે ભલે એમના વર્તનમા કેટલીક વખતે દિશાભૂલ હોય, પણ જ્યા ગતિ છે ત્યાં જ દિશાભૂલ થવાનો સભવ છે, અને ત્યા જ સાચી દિશાએ જવાના પ્રયત્નનો સભવ છે ચેતનહીન જડતા માટે દિશાભૂલનો સભવ જ નથી આમ વિરોધી વાતાવરણમા સક્રમ રહેલા હોવાથી આવા યુવાનો ઘણાખરા મહાસભાના અતિમ પક્ષના હોય છે, સમાજવાદી થાય છે આ બાબતમા ભાઈ નીરુ દેસાઈનુ નામ એક દૃષ્ટાન્ત તરીકે આપુ છુ આટલી નાની ઉંમરે આટલુ કામ ઉપાડી લેનાર અને છતા હમેશ હસતુ મો રાખનાર એમના જેવા યુવાનને જોઈ ભવિષ્ય માટે આશા ઉદ્‌ભવે છે

તે ઉપરાત રાજકારણનો વિષય બાજૂએ મૂકીએ તો સમાજસુધારામા તો પહેલાં કરતા ઠીક પ્રગતિ થઈ લાગે છે કેટલાક સાચી રીતે ક્રાન્તિકારક લગ્નો પણ થયા છે શારીરિક કેળવણી તરફની આપણી અક્ષમ્ય બેદરકારી પણ ઓછી થઈ છે ગમે તો ધર્મ પ્રત્યેની સામાન્ય બેદરકારીને લીધે કે બીજા કોઈ કારણસર, પણ એટલુ તો ખરુ જ છે કે આજનો કોલેજિયન અસ્પૃશ્યતામા માનતો નથી, અને હિંદુ કે મુસ્લિમ વિદ્યાર્થીમા ધર્માંધતા ઘણી ઓછી છે

તો પછી શા માટે નિરાશ થવુ ? શા માટે એમ કહેવુ કે જૂની અસરવાળા વિદ્યાર્થીઓએ જે કર્યું તેવુ અને તેનાથી ચડિયાતુ હવે નહિ થાય ? આજના વિદ્યાર્થીઓની વિમાસનામા, તેની બેદરકારીમા પણ અસતોષના બીજ તો પડેલા જ છે અને વધતી જતી આર્થિક સકડામણ તેને પોષે છે, તેથી કાળે એ જ વિદ્યાર્થી લાગ આવતા સાહસ કરીને ઝપલાવશે એવી આશા રાખવી શુ વ્યર્થ છે ?

નહિ રે ભૂલું

તનસુખ

તારી દૈવી જ્યોતિ એક દીઠી હવે હું નહિ રે ભૂલુ;
હું તો ભૂલીશ સર્વ દોષ તારા છતાં હું નહિ રે ભૂલું;
તારી જ્યોતિના તેજ રૂપાળા હવે હું નહિ રે ભૂલું,
તારી દૈવી૦

તેને સ્મરણને ગોખ મૂકી રાખુ હવે હું નહિ રે ભૂલુ;
તેને હૃદયમદિરિયે સ્થાપુ હવે હું નહિ રે ભૂલુ;
તેને ઊર્મિ અમૃતે ઉજાળું હવે હું નહિ રે ભૂલું;
તારી દૈવી૦

હું તો પ્રભુ પાસે એક માગું હવે હું નહિ રે ભૂલું;
તેની જ્યોતિ જીવનાન્તેય પૂજું હવે હું નહિ રે ભૂલુ

રા રા 'પ્રસ્થાન' તંત્રીની સેવામાં

વિ વિ જે "માગશર" અંકના વિચારચક્રમણમાં આપ અમદાવાદમાં એક નવી આર્ટ્સ કોલેજની જરૂર વિષે ચર્ચા કરો છે, તેમા એક દલીલ એવી કરો છો કે ગુજરાતને પોતાની યુનિવર્સિટીની અગત્ય છે અને " આખી યુનિવર્સિટીના બીજ તરીકે આર્ટસ કોલેજ જ કામ " આપી શકે

યુનિવર્સિટીના આયોજનનો વિચાર ઉપાડતા સૌથી પ્રથમ વિચાર કરવા ઉચિત એને માટે કેટલી અને કેવી ભૂમિ જોઈએ તે પ્રશ્નો.

કેટલી ભૂમિ ?—એનો જવાબ ચોરસ માઈલોની સંખ્યા વડે જ દેવો ઘટે—વીઘાની સંખ્યાએ નહી, એવુ મોટા માપનુ એ નિશાન છે

કેવી જમીન ?—એમા કોની હકૂમત તળેની એ પ્રશ્ન પણ આવી જાય બ્રિટિશ અને દેશી રાજ્ય બન્નેની હકૂમત તળેની જમીન એકઠી મેળવીને પ્રદેશ મેળવવામાં આવે તો યુનિવર્સિટી પોતે પોતાની જ હકૂમતવાળુ ન્હાનુ રાષ્ટ્ર થઈ શકે એટલે સાર્વભૌમ સત્તાને અધીન તો એમાં એક કે અનેક આખા ગામડાનો સમાવેશ પણ થાય, જે ગામડા બ્રિટિશ કે દેશી રાજ્યની હકૂમત તળેથી નીકળી જઈ યુનિવર્સિટી–રાષ્ટ્રની હકૂમત તળે આવે

કેવી જમીન ?—એમા થોડો દરિયાકાંઠો, થોડો નદીકાંઠો અને બીજી મળીને થતો પ્રદેશ હોય તો તેમા પૂરતુ વૈવિધ્ય આવે ડુંગરાઉ પ્રદેશ પણ જોઈએ એમ ઉમેરતો નથી, કેમકે અમદાવાદથી નજીક એ લક્ષણને વળગીને જ આ ચર્ચા ચાલે છે

પણ " નજીક " એટલે શુ ? આ યુગ મોટરો–લારીઓનો બેસી ગયો છે અને બીજા દાયકામા એયરોપ્લેનોનો પણ બને એવો સંભવ દેખાય છે મોટર–લારી યુગ એટલે વીશ-પચીશ માઈલનુ છેટુ=કલાકનુ જ છેટુ. એયરોપ્લેન યુગ એટલે પચાશસાઠ માઈલનુ છેટુ=કલાકનુ જ છેટુ

અમદાવાદ ! અમદાવાદ ! અમદાવાદ ! શુ ગોખ્યા કરો છો ? બધિયાર પોળ અને કિલ્લા માહ્યલા મગજે જ યોજના ઘડવા બેસે તેવાને સંકુચિત મધ્યકાલીન બેલગાડીના યુગના મગજો કહિયે, તે ગાળ નથી દેતા, કેવળ સત્ય વર્ણન કરિયે છિયે એ મધ્યકાલીન મગજ છાંડો મોટર યુગ એયરોપ્લેન યુગના માનસ વડે જ જે કોઈ યોજના વિચારવી ઘડવી હોય તે વિચારો ઘડો. અમદાવાદ મધ્યબિંદુથી પચાશસાઠ માઈલનુ વર્તુલ દોરો અને વર્તુલમા જેટલી ભોય આવે તે બધી જ અમદાવાદ છે, એ સિદ્ધાન્તે પાયા નાખીને ઈમારત ચણો.

આમ કરતા જમીન મેળવવાની થાપણના કદમા આસમાન-જમીનનો ફેર પડી જવાનો એટલુ પણ અમદાવાદી વિદ્યોત્તેજના વાંછનારા ધનાઢ્યોને સ્પષ્ટ શબ્દોમા અને કાનના પડદા ધ્રૂજી ઊઠે એવે મોટે નિનાદે કહેવુ પડે ખરૂ ! એવા અમદાવાદીઓ કરતા તો પેલો કાઠિયાવાડી મહારાજા વધારે અર્વાચીન માનસનો, જે નવી નવી યોજના લાવતા ભાવનાસેવકોને ન્હોતો કહેતો કે મ્હારી રાજધાનિમા એ યોજના આરભો તો પૈસા આપુ, પણ આમ કહેતો જે મ્હારા રાજ્યની હદમા કોઈ પણ ઠેકાણે ત્હમે આરભ કરવા ચાહો તો પૈસા આપુ

વારુ હાલ તો એક આર્ટ્સ કૉલેજની જ વાત છે ને ?

એ અલ્પ યોજના વિષે ચાર મહત્ત્વના મુદ્દા ચર્ચા માટે ત્હમારા વાચકો આગળ ધરવાની રજા લઉં છુ

(क) મોટા રસ્તા ઉપર કે મોટો રસ્તો થઈ શકે એવુ સ્થાન અમદાવાદથી દશેક માઇલ છેટુ હોય, એવુ પસદ કરતા લાભ વધારે ઘણા વધારે નથી જોવામા આવતા ?

(ख) આર્ટ્સ કૉલેજ મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ માટે પરતુ પ્રથમથી જ આવી છૂટ સાથે કે જેટલી સ્ત્રીઓ દાખલ થાય તેટલા પુરુષ વિદ્યાર્થીઓ પણ દાખલ કરવાના—એવુ બધારણ રાખવાના લાભ વધારે ઘણા વધારે નથી જોવામા આવતા ?

(ग) પ્રોફેસરો આસિસ્ટટો ડેમન્સ્ટ્રેટરો કસરત રમતગમત સગીત આદિના શિક્ષકો તમામ ગુજરાતી જ જોઇએ—એવુ નિરપવાદ બધારણ પ્રથમથી રાખવાના લાભ વધારે ઘણા વધારે નથી જોવામા આવતા ?

(घ) સ્ત્રીવિદ્યાર્થી કે પુરુષ જે કોઈ ને સ્વીકારાય તે ગુજરાતી માતૃભાષા હોય તેને જ સ્વીકારાય—એવુ નિરપવાદ બધારણ પ્રથમથી રાખવાના લાભ વધારે ઘણા વધારે નથી જોવામા આવતા ?

પુખ્ત વિચાર કરશો પ્રોફેસરો આદિની જગા માટે થોડા લાયક માણસ (મેં સ્વીકારે એવી લાયકીવાળા માણસ)નો પ્રથમથી જ વિચાર કરશો આ માણસો મળશે અને તેમને હાથે ઊભી કરવાની સસ્થાની યોજના વિશાળ દૃષ્ટિની હશે, તો દ્રવ્ય જમીન આદિ સામગ્રી મેળવવાનુ પણ સ્હેલુ પડશે

૨૫-૧૨-૩૪ વડોદરા **બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર**

તા. ક. હુ તો ધારુ છુ કે અમદાવાદે હૉસ્પિતાલ મોટા પાયા પર રચી છે તો તેથી ઉપયુ પગથિયુ મેડિકલ કૉલેજનુ ગણાય, અને લૉ કૉલેજ પોતાની જમીન મકાન આદિ મેળવવામા છે તો પ્રસ્તાવીય આર્ટ્સ કૉલેજની સસ્થા હાલ તુર્તમા ઉપજાવો કે થોડા વર્ષ પછી, એ મુદ્દો એટલો મોટો નથી, આ બેના મેળમા જ એ ત્રીજી સસ્થા પણ રચવામા આવે એ મુદ્દો વધારે મોટો છે ગુજરાતીઓની પ્રવૃત્તિઓમા એક અપલક્ષણ ઘણુ સામાન્ય પણ છે, પ્હેલાથી ચાલ્યુ આવે છે અને હજી તો ઓછુ થતુ નથી દેખાતુ ગુજરાતીઓ ન્હાની ન્હાની છૂટી છૂટી સસ્થાઓ કરી મરે છે અને એકદર પ્રયાસોનો દશાશ લાભ પણ મેળવી શકતા નથી એક મોટી યોજના લક્ષમા રાખીને તે ઉપજાવી શકાય તેવી શરુવાત ભલે છૂટી છૂટી ન્હાની સસ્થાઓ વડે થાય, પરતુ એમાંની બેચાર ફુટી આવતા તેમના એકીકરણ સગઠન કે ફેડરેશન દ્વારા મૂળ યોજનાની મોટી આખી પ્રજાવ્યાપી સસ્થાને ઉપજાવવી, એ કલા ગુજરાતી નાયકોને હજી લગણ તો સુસાધ્ય થયેલી જણાતી નથી. **બ. ક. ઠાકોર**

ખગોલગણિત*

ભોગીલાલ પટવા

આપણાં પ્રચલિત પંચાંગો ગ્રહલાઘવની સારણીઓ પ્રમાણે રચાય છે. ગણેશ દૈવજ્ઞે તે ગ્રંથ ઈ. સ. ૧૫૨૦ના અરસામાં તે વખતના સ્પષ્ટ ગ્રહમાન મુજબ રચ્યો હતો. પણ ત્યારપછીના ૪૦૦ વર્ષમાં થયેલી નવી શાસ્ત્રીય સૂક્ષ્મ ગણતરી મુજબ તેની સારણીઓ ઉપરથી ઉપજાવેલા હાલનાં ગ્રહમાનોમાં કેટલોક ફેર માલૂમ પડે છે. હાલની દશ્યમાન ગ્રહોની સ્થિતિમાં તેમજ તેમના અસ્તોદયના સમયમાં થોડાક દિવસનો ફેર આવે છે. વળી ગ્રહણોમાં તો કલાકોનો ફેર પડે છે તે જાણીતી વાત છે. તેથી આપણી ખગોળની સારણીઓ નવેસરથી છેલ્લી શોધો મુજબ અને હાલના દશ્ય ગ્રહમાન મુજબ રચવાની જરૂર છે. આ કામ ભાઈ હરિહરે ઉપાડી લઈને ગુજરાત ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. તેમણે વર્ષો સુધી પાશ્ચાત્ય રીતિઓનો અભ્યાસ કરી તેમને આપણી રીતિઓ સાથે સરખાવી ગુજરાતીમાં નવી સારણીઓ અને ગણિતની પદ્ધતિઓ ઉતારવી શરૂ કરી છે. આના પ્રારંભરૂપે છેલ્લાં આઠ વર્ષથી તેમણે શ્રી કૃષ્ણારામ ભટ્ટની મદદથી પ્રત્યક્ષ પંચાંગ કાઢવા માંડ્યું હતું. તેણે વિદ્વાનોની સારી પ્રશંસા મેળવી હતી. હવે તેમણે આગળ વધી આ 'સૂર્યગણિત' ગુજરાત સમક્ષ પહેલા મણકારૂપે રજૂ કર્યું છે.

ચાલુ પંચાંગો નિરયન પદ્ધતિ ઉપર રચવામાં આવે છે. ભાઈ હરિહરે સાયન પદ્ધતિ સ્વીકારી છે. નિરયન પદ્ધતિના આગ્રહીઓ દલીલ કરે છે કે તેમાંની રાશિઓ આકાશમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણે મળતી રહે છે. પણ આ વાત સંપૂર્ણ રીતે સત્ય લાગતી નથી. કારણ ખગોળમાં ગણતરી માટે શરૂઆત કયા સ્થાનથી કરવી, મેષારંભબિંદુ કોને ગણવું, તે નિરયનમાં ચોક્કસ થતું નથી. દરવર્ષે પટાના વિકળા અયનાંશના વધારવામાં આવે છે. જ્યારે હાલની સૂક્ષ્મ ગણતરીથી માલૂમ પડ્યું છે કે અયનાંશ ૫૦ વિકળા થાય. આ મુજબ આ ફેર પ્રતિવર્ષ વધતો જ જાય છે.

સાયનવાદીઓ વસંતસંપાતને જ મેષારંભ ગણે છે. વસંતસંપાત આકાશમાં ક્રાન્તિવૃત્ત ઉપર સ્થિર નથી. પણ દરવર્ષે ઉપર કહ્યું તેમ ૫૦ વિકલા પશ્ચિમ તરફ પાછો હટે છે. એટલે તારાઓ સાથે તો તેનો મેળ મળે જ નહિ. પણ સાયનવાદીઓ તો તારાત્મક નહિ અંશાત્મક રાશિઓ ગણે છે, અને વસંતસંપાતને ચોક્કસ વળગી રહે છે. એટલે ગણતરી ચોક્કસ અને સૂક્ષ્મ આવે છે. ભાઈ હરિહરે સાયન પદ્ધતિ સ્વીકારી છે, પણ બધા નિરયન પક્ષોના અયનાંશ લઈને સાયન ગણિતનો મેળ નિરયન ગણિત સાથે સાધવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ગ્રહલાઘવીઓ આ વાતને કેટલે દરજ્જે સ્વીકારે છે તે એક પ્રશ્ન છે.

'સૂર્યગણિત' અમે અને તેટલું અમારી શક્તિ મુજબ તપાસ્યું છે અને પરિણામે અમને આ પુસ્તકનું ગણિત ઘણું જ ચોક્કસ લાગ્યું છે. તેમાં ભાગ્યે જ થોડીક સેકંડનો ફેર આવે

---

* ખગોલગણિત, ભાગ ૧ લો : સૂર્યગણિત : લેખક : હરિહર ભટ્ટ, પ્રસ્થાન કાર્યાલય સારંગ, કિ. ૧-૮-૦.

છે વળી આ પુસ્તકમાં કલાક અને મિનિટોમા ગણિત આપ્યુ છે તે આ જમાનામાં હવે એક આવકારલાયક સુધારો છે, અને તે ઘણી મહેનતનો બચાવ કરે છે

બહુ જ કાળજીથી ગણિત કરી જિજ્ઞાસુને સમજ પડે તેવી રીતે તેની ગોઠવણ ઉત્તરોત્તર લેખોદ્વારા કરવામા આવી છે, અને છેવટે બધા ગણિતનો સાર આપીને તે રીત સમજાવવા માટે જોગવાઈ કરી આપી છે લખાણની શૈલી ઘણી જ શાસ્ત્રીય પણ વિષયના પ્રમાણમા સરલ છે

ત્રીસમે પાને છાયાર્ક પક્ષની વાર્ષિક અયનગતિ ૫૦ાા વિકળા બતાવી છે તે ૫૮ાા જોઈએ, પણ એ ફક્ત છાપની ભૂલ છે, કારણ કે તેની નીચેના હિમાબોમાં બધે ૫૮ાા વિકલા ગણી છે

લેખાંક ૨૭ માં કક્ષાકેન્દ્રચ્યુતિ ·૦૧૬૭૫૧૦૪ છે એમ કહ્યુ છે તેની સાથે આટલા ત્રિજ્યાકસ=·૦૧૬૭૫૧૦૪×૫૭·૨૯૫૭૮ અંશ થાય એટલુ સમજાવ્યુ હોય તો કાંઈક વધુ સ્પષ્ટ થાય

લેખાક ૨૮મા ૩૪·૦૦૦૦૦૦૪૧૬ / ૫૭·૨૯૫૭૮ ને બદલે ૨૪·૦૦૦૦૦૦૪૧૮ × ૫૭·૨૯૫૭૮ જોઈએ આ ફક્ત શરતચૂક છે

૫૦મે પાને તિથિસંસ્કાર વધારે સૂક્ષ્મ કરીને મૂક્યા હોત તો સારુ, જોકે તેમા ૧ વિકલાના પાચમા ભાગ કરતા વધારે ફરક નથી

ત્રીજ–બાગ્શના ૧૪૪ મુદ્રણદોષ છે, ૧૦૪ જોઈએ

૬૧મે પાને શાકે ૧૬૦૩,૧૭૪૪ અને ૧૮૮૫મા વધારાના અધિક માસ આષાઢની જગાએ આશ્વિન જોઈએ એમ અમારુ માનવુ છે તેમજ ક્ષય માસ ૧૯૦૩મા નહિ પણ ૧૯૦૪મા જોઈએ પણ પુસ્તકની રચનાના પ્રમાણમા આ બધી નજીવી ભૂલો લાગે છે

લેખકે ગણિતનો આરભકાળ ઈ સ ૧૯૦૧ની જાન્યુઆરીની ૧ લી તારીખની શરૂઆતની મધ્યગતનો લીધો છે તે ગણતરીની સગ્ળતા માટે છે પણ સાથેસાથે જો ઈ સ ૧૯૩૪ થી થોડાક વર્ષ સુધીનો મેષારભનો ચોક્કસ સમય આપ્યો હોત અને પછી સૂર્યની ગતિનો દૈનિક કોઠો એક વર્ષ માટેનો આપ્યો હોત તો સાધારણ ગણતરી કરનારને કાંઈક તાત્કાલિક સરલતા થાત

આવા પુસ્તકો લખવામા જે જ્ઞાન, ઊંડો અભ્યાસ, ખત અને શ્રમની જરૂર છે તે ગ ભાઈ હરિહરમા છે અને તે જો આ તેમનુ ખગોળગણિતનુ કામ તેમની યોજના અને ઇચ્છા પ્રમાણે પૂર્ણ કરશે તો ગુજરાતમા એક કાયમનો વારસો મૂકી જશે કારણકે છેલ્લા ૪૦૦ વર્ષમાં આવુ પુસ્તક હજુ લખાયુ નથી આ પુસ્તકે ગુજરાતી ભાષામા એક અમૂલ્ય શાસ્ત્રીય ગ્રન્થનો ઉમેરો કર્યો છે તેની અંદરની ગણતરીઓ બહુ જ ચોક્કસ છે તે સબધી તો જગાય શકા નથી જો તેનો ઉપયોગ પચાગકારો કરે તો તે તેમના સૂર્યગણિતમા જરૂર ઘણી સૂક્ષ્મતા લાવી શકે દરેકદરેક ખગોળ અને જ્યોતિષના અભ્યાસીને આ પુસ્તક અનિવાર્ય છે એમ કહીએ તો વાસ્તવિક ગણાશે પુસ્તકનુ મૂલ્ય આઠ આના તેમા લીધેલા શ્રમના પ્રમાણમાં ઘણું જ નજીવી છે. આશા છે કે ગુજરાત તેમના આ પ્રયાસને જરૂર ઉત્તેજન આપશે

લોકચર્યા

અખિલભારત હરિજનસંઘ

પરીક્ષિતલાલ મજમુદાર

ઈ. સ. ૧૯૩૨ના પૂ. ગાંધીજીના સપ્ટેંબર માસના ઐતિહાસિક ઉપવાસ પછી તેમની પ્રેરણાથી પ. માલવીજીના પ્રમુખપણા નીચે મુંબઈમાં એક મોટી જાહેરસભા મળી, અને તેમાં અખિલહિંદ હરિજન સેવકસંઘની સ્થાપના કરવાનો અને શ્રી. ઘનશ્યામદાસ બીરલા તથા શ્રી અમૃતલાલ વિ ઠક્કરને અનુક્રમે પ્રમુખ તથા મંત્રી તરીકે નીમવાનો ઠરાવ થયો. આ ઠરાવને આધારે શ્રી ઠક્કરબાપાએ દિલ્હીમાં પોતાનું થાણુ નાખીને આખા હિંદુસ્તાનમાં (દેશી રાજ્ય સહિત) જુદાજુદા પ્રાંતિક હરિજન મંડળો સ્થાપ્યાં છે. આ પ્રવૃત્તિ કેવા વેગથી ચાલે છે તેનું અવલોકન કરવા, તેના વેગને નવી દિશા આપવા વિચારવા, અને બધાના વિચારોની આપલે કરવા જુદાજુદા પ્રાંતિક હરિજન મંડળોના પ્રમુખો અને મંત્રીઓ એક મધ્યસ્થ સ્થળે ભેગા મળે છે. સામાન્ય રીતે આવી સભાઓ વર્ષમાં બે વાર મળે છે. પૂ. ગાંધીજીની સગવડ ખાતર આ સભા પૂ. ગાંધીજીનો મુકામ જ્યાં હોય ત્યાં તે ગામે મળે છે. છેલ્લી પાંચમી સભા ગઈ નાતાલમાં દિલ્હીમાં મળી ગઈ. બે વર્ષના ગાળામાં શ્રી ઠક્કરબાપાએ આસામથી માંડીને સિંધ સુધીમાં અને પંજાબથી માંડીને મલબાર અને તામિલનાડ સુધીમાં ઠેરઠેર ફરીને સંઘો સ્થાપ્યા, અને બધું કામ એકધારું વ્યવસ્થિત એકલે હાથે કરી દીધું તેને માટે સૌ કોઈ તેમની કાર્યદક્ષતાની પ્રશંસા કરે છે, અને ઉપર વર્ણવેલી સરહદમાંથી બધા ભાગોના પ્રમુખ કે મંત્રીઓની હાજરી આ વસ્તુની સાક્ષી પૂરે છે. વળી આટલા ટૂંકા સમયમાં પણ દેશમાંથી સુનંદા કાર્યકર્તાઓ આ કામને માટે મેળવી શકાયા છે, તે વસ્તુ પણ આ પ્રવૃત્તિનું ઉજ્જ્વળ ભાવી સૂચવે છે. છેલ્લી દિલ્હી સભામાં જુદાજુદા પ્રાંતના પ્રતિનિધીઓ તરીકે (૧) શ્રી સતીશચંદ્ર દાસગુપ્તા—ખાદી પ્રતિષ્ઠાનવાળા (બંગાળ), (૨) શ્રી રામનારાયણ ચૌધરી (અજમેર-રજપૂતાના), (૩) શ્રી પરમેશ્વરન પિલ્લાઈ (કોચીન ત્રાવણકોર), (૪) શ્રી દુર્ગાબાઈ જોષી (મધ્ય પ્રાંત), (૫) બ્રહ્મચારી રામચંદ્ર (માઇસોર રાજ્ય), અને (૬) મિસીસ બ્રીજલાલ નેહરુ (પંજાબ) વગેરેની હાજરી ધ્યાન ખેંચનારી હતી.

બીજી બધી આગલી સભાઓ કરતા આ સભા માટે પૂ. ગાંધીજીએ ઘણો વખત આ કામ માટે આપ્યો. હરિજનસંઘનું કાયમી બંધારણ ઘડવાનો પ્રશ્ન દોઢ વર્ષથી ચર્ચાતો હતો, તે બાબત તેમણે (મોડી રાત્રિ સુધી બેસીને) એક રાત્રિમાં બંધારણ તૈયાર કરી આપ્યું, અને તેની ચર્ચામાં લાગટ ૨॥ કલાક સુધી બેસીને તેને પસાર કરાવ્યું. આ બેઠકની વિશિષ્ટતાઓ ખાસ નીચે પ્રમાણે લાગી

(૧) હરિજન બાળકો માટે દિલ્હીમાં એક આદર્શ ઉદ્યોગગૃહની સ્થાપના,

(૨) હરિજન સેવાની પ્રવૃત્તિને કાયમી સ્વરૂપ આપવા આજીવન કાર્યકર્તાઓ મેળવવાની યોજના, અને

(૩) હરિજન સંઘનું બંધારણ રચાયું તે

૧ હરિજન સેવકસંઘનું મુખ્ય દફતર દિલ્હીમાં છે, અને શ્રી બીરલાનું પણ વર્ષના ઘણા વખતનું નિવાસસ્થાન દિલ્હી હોઈ તેમણે પોતાના મોટા ભાગના ખર્ચે એક હરિજન ઉદ્યોગગૃહની સ્થાપના કરવા વિચાર્યું છે તેમણે રૂા ત્રીસ હજારની કિંમતે દિલ્હીમાં સિવિલ-લાઈન્સની બહાર જમીન ખરીદીને, સંઘને તે ભેટ આપી છે, અને ચામડાં કેળવવાની ક્રિયાને પ્રધાનપદ આપી શકાય તે રીતે એક મોટું ઉદ્યોગગૃહ સ્થાપવાની, તેને અંગે છાત્રાલય કરવાની યોજના મંજૂર કરાવી છે પૂ ગાંધીજીએ આ મકાનનો પાયો નાખીને તેને પોતાના આશીર્વાદ આપ્યા છે

૨ દેશમાં ચાલતી હરિજનપ્રવૃત્તિએ દરેક પ્રાંતમાં જુદાજુદા પ્રકારે કાયમી સ્વરૂપ પકડયું છે ખાસ કરીને ઘણા સ્થળોએ મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ આશ્રમ સ્થાપીને હરિજન બાળક અને બાળિકાઓની કેળવણી માટે પ્રબંધ કરી રહ્યા છે હરિજનવાસોની આસપાસ સવર્ણ કાર્યકર્તાઓનાં રહેઠાણો—એટલે settlements—પણ સ્થપાયાં છે અમદાવાદમાં શ્રી અનસૂયાબહેને સ્થાપ્યું છે એવું કન્યાગૃહ અપવાદ તરીકે ગણાતું, તેને બદલે દરેક પ્રાંતમાં આવાં હરિજન કન્યાગૃહો સ્થપાવા માંડયાં છે માધ્યમિક અને કૉલેજની કેળવણી માટે છાત્રાલયો સ્થપાયાં છે, અને પ્રાથમિક કેળવણી આપવા માટે વિદ્યાર્થીઓનો ભોજનખર્ચ માથે ન પડે તેવાં અભ્યાસગૃહો પણ હરિજન બાળકો માટે સ્થપાવાં માંડયાં છે આ બધી પ્રવૃત્તિને કાયમી સ્વરૂપ આપવાને માટે કેટલાક સભ્યોના આગ્રહથી મધ્યસ્થ સંઘે એક 'આજીવન સભ્યોનું મંડળ' હરિજન સેવકસંઘને અધીન સ્થાપવા ઠરાવ્યું છે આ મંડળ પ્રાંતવાર ચુનંદા કાર્યકર્તાઓને પોતાનામાં જોડશે, અને તેની દ્વારા મુખ્ય સંઘ નીચે કામ કરશે

હરિજન સંઘના બંધારણને સુશોભિત (decorative) બનાવવાને બદલે પૂ ગાંધીજીએ તેને વ્યાવહારિક બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને ફક્ત મોટાં નામો ખાતર સંસ્થાઓને શોભાવતા ગૃહસ્થોનું વ્યક્તિત્વ અલગ કરીને કાર્યકર્તાઓને આગળ સ્થાન આપવાનું અને સંઘોના સંચાલનમાં કડક નિયમન દાખલ કરવવાનું સૂચવ્યું છે દાખલા તરીકે (૧) સંઘના સભ્યો પૈકી કોઈ પણ ગૃહસ્થ ખાસ કારણ સિવાય લાગલાગટ ત્રણ સભામાંથી ગેરહાજર રહે તો તેમનું નામ આપમેળે કમી થઈ જાય, (૨) જે કોઈ પ્રાંતિક કે જિલ્લાનો સંઘ હિસાબ કે હેવાલ પૂરો પાડવામાં અથવા સૂચનાઓનો અમલ કરવામાં જરા પણ ઢીલાશ બતાવે તો તેને કમી કરવા, અને (૩) જે કોઈ જિલ્લામાં સંઘો વ્યવસ્થિત કામ ન કરતા હોય, તેમને જિલ્લાના સંઘો તરીકે મિટાવી દઈને એજન્ટની મારફતે કામ લેવું આ ઉપરાંત ગાંધીજી હરિજન પર્સફંડને આધારે એકઠી થયેલી આશરે આઠ લાખની રકમને મધ્યસ્થ સંઘમાં જમા રાખવામાં આવી છે, અને દરેક પ્રાંતની સ્થાનિક પરિસ્થિતિને ખ્યાલમાં લઈને તે તે પ્રાંતના મંત્રીની હાજરીમાં બનાવેલા અંદાજો પ્રમાણે ખર્ચ કરવાની સગવડ અપાઈ છે

આટલી ભારે જોખમદારી અદા કરવાને માટે શ્રી ઠક્કરબાપાએ પોતાના મદદનીશ તરીકે કામ કરતા શ્રી અધ્યાપક મલકાનીને સહમંત્રીનું સ્થાન આપવા, અને તેમને બંનેને સલાહ આપવા એક કાર્યવાહક સમિતિ નીમવા ભલામણ કરી

બધા પ્રાંતના પ્રતિનિધિઓ એકઅવાજે આ સત્તાનો વિભાગ નહિ કરવા, અને પોતાની પાસે રાખવા, એટલે શ્રી ઠક્કરબાપામાં સૌનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે એમ જાહેર

કરવા આગ્રહ કરતા હતા, અને શ્રી. ઠક્કરબાપાની કાર્યવાહક સભાની માગણી નામંજૂર કરી આખરે પૂ. ગાંધીજીએ એક એવી કલમ બંધારણમાં ઉમેરી આપી જેથી પ્રમુખ અને મંત્રી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે એક સલાહકારક મંડળ જાતે નીમી લે. આ રીતે બંને મતનું સમાધાન થયું, અને છેવટે પૂ. ગાંધીજીએ હરિજન પ્રવૃત્તિના સંબંધમાં તેમનું હૃદય ઠાલવ્યું. તેમના શબ્દો અંતરમાં ઉતારવાનું અથવા તેનો ભાવ રીતસર ગોઠવવાનું મારે માટે અશક્ય છે. પણ તેમનું કહેવાનું તાત્પર્ય એ હતું કે હરિજનપ્રવૃત્તિ ફક્ત જન્મની અસ્પૃશ્યતા ટાળવાના પ્રયત્નમાં સમાઈ જતી નથી, પણ સમાજમાં રહેલી ઊંચનીચની ભાવનાનો નાશ, એ જ તેનું લક્ષ્ય છે, અને આ વસ્તુ ભગવદ્‌ગીતામાં વર્ણવેલી હિંદુધર્મની વ્યાખ્યામાં આવી જાય છે. આવી જાતના હિંદુધર્મના રક્ષણને માટે પોતે સતત ચિંતન કરી રહ્યા છે. હરિજન ઉદ્યોગગૃહનો પાયો નાખતાં તેમણે ઉચ્ચારેલા શબ્દો નીચે પ્રમાણે હતા.

"...મને આરામ લેવાનું કહેવામાં આવે છે. આરામ કોને ન ગમે? મને પણ તે પ્રિય છે. પણ મારા હૃદયમાં આજે બળતરા થઈ રહેલી છે, અને તેથી મને આરામ કેમ પાલવે? હું માનું છું કે જો હિંદુધર્મે જીવવું હોય તો અસ્પૃશ્યતાનો નાશ થયે છૂટકો છે, અને જો અસ્પૃશ્યતા ટકી તો હિંદુધર્મ ગયો જ સમજવો જોઈએ."

(૧) ધર્મમાં સરેરાશ

ધર્મની બાબતમાં સરવાળાબાદબાકી કરી સરાસરી કાઢી શકાય જ નહિ. આ સ્થળે એક અંગ્રેજની વાર્તા યાદ આવે છે. એક અંગ્રેજ પોતાનો ઐહિક સ્વાર્થ સાધવામાં બિલકુલ કચાશ રાખતો નહિ, એટલું જ નહિ પણ પોતાના હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે તે આડુંઅવળું પણ જોતો નહિ. તેમ છતાં એકંદર રીતે ધાર્મિક હોવાનો તે દાવો કરતો. દર-અઠવાડિયે તે નિયમિત રીતે દેવળમાં જતો અને ત્યાં જતાં રસ્તામાં ગરીબ લોકોને છૂટે હાથે દાન આપતો. તેના મિત્રોને મોઢે તે વારંવાર કહેતો: "જોકે મારા જીવનમાં આમતેમ થોડાઘણા ગોટાળા પડેલા છે, છતાં પણ રવિવારે દાન કરવાથી અને દેવળમાં જવાથી મને જે કાંઈ પુણ્ય મળે છે તેના પ્રભાવે કરી મને મુક્તિ મળવામાં તો વાંધો નહિ આવે એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે." હવે એક વખતે આ જ અંગ્રેજ ગૃહસ્થે એક સ્કૉચ કૉન્ટ્રાક્ટરને પોતાના બાગની આસપાસ વાડ કરવાનું કામ સોંપ્યું. તે કૉન્ટ્રાક્ટરે થોડા દિવસમાં વાડનું કામ કરીને પોતાના ખર્ચનું બીલ રજૂ કર્યું. 'કામ કેવું થયું છે?' એમ જ્યારે એને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તે કૉન્ટ્રાક્ટરે જવાબ આપ્યો: 'સરેરાશ—સાધારણ રીતે ઠીક થયું છે.' આ વાક્યનો અર્થ પેલા અંગ્રેજથી સમજાયો નહિ, તેથી તે જાતે તે કામ જોવા માટે ગયો. ત્યાં તો તેની આશ્ચર્યની વચ્ચે તેને જણાયું કે વાડ તો ચારેબાજુએ ઊભી કરવામાં આવી હતી, પણ વચમાંવચમાં મોટાં છીંડાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં. આ જોઈ તેણે તે કૉન્ટ્રાક્ટરને પૂછ્યું: 'આવી વાડ બાંધવાનો શો અર્થ? આ ખુલ્લી જગ્યાઓ રાખેલી છે તેમાં થઈને ઢોર અંદર નહિ જતાં રહે?' કૉન્ટ્રાક્ટરે જવાબ આપતાં પૂછ્યું: 'સાહેબ, ઢોર કેવી રીતે અંદર જતાં રહેશે? જુઓ તો ખરા, જે જે જગ્યાએ બાકાં રાખેલાં છે તેની બંને બાજુએ વાડ બેવડી અને ત્રેવડી કરેલી છે, અને તેમ કરવાથી શું આ બાકાંનું સાટું નહિ વળે? અને હું એમ પૂછું છું કે સરાસરી રીતે એકંદર જોતાં શું આ વાડ બરાબર નથી?' તે અંગ્રેજે કહ્યું: 'તું તો કોઈ અક્કલનો બારદાન જણાય છે.' કૉન્ટ્રાક્ટરે કહ્યું: 'સાહેબ, હું જાણતો જ હતો કે કામ તો આપ કહો છો તેમ ખરાબ જ ગણાય. પણ જ્યારે મેં સાંભળ્યું કે આપ સરાસરી રીતે 'ધાર્મિક' રહી શકો ત્યારે મને એમ લાગ્યું કે હું આપને માટે કદાચ એક સરેરાશ વાડ પણ બાંધી શકું ખરો!'

['સ્વધર્મ અને જીવનમાર્ગ'માંથી]

(૨) જર્મનીમાં જીવનસુધારણા

૨*

ભવિષ્યમાં જનતા સુખ ને આરોગ્ય ભોગવે એ શરીરશાસ્ત્રના ધ્યેય સામે કોઈ પણ સમજુ વ્યક્તિને વિરોધ હોઈ શકે નહિ, પરતુ વૈજ્ઞાનિક અને નૈતિક દૃષ્ટિએ, એટલે ખાસ કરીને કાયદેસર રીતે, અન્યાયી સાધનથી—માનુષી વધ્યત્વથી—એ ધ્યેય પાર પાડવુ એ સામે વિચારકો જરૂર વાધો ઉઠાવશે જ શરીરશાસ્ત્ર લોકોમા માનીતુ થયુ છે, પરતુ શરીરશાસ્ત્રને નામે પ્રચાર પામતા રાગ ને ભળભર્યા ઉપચારો વધાવી નહિ જ લેવાય

વધ્યત્વનુ સમર્થન કરનારાઓ સમાજમાથી અનિષ્ટ તત્ત્વો નિવારવા મથે છે એમની અસહાયતા ને વધતી જતી સખ્યાથી જગત પર પડેલો બોજો તેઓ હલકો કરવા ધારે છે, પરતુ એ અનિષ્ટ તત્ત્વો નક્કી કરવાનુ કાર્ય કપરુ છે કેટલાક સામાજિક કક્ષા, આર્થિક યોગ્યતા ને સામાન્ય શિક્ષણ પર પોતાનો મદાર બાધે છે પરતુ સામાજિક કક્ષા સદ્‌ગુણ નથી, આર્થિક યોગ્યતામા અપરાધની છાટ હોઈ શકે ને સામાન્ય શિક્ષણ આડા વેતરાઈ જાય

કેટલાક શિક્ષણ ને બુદ્ધિનો શભુમેળો કરે છે, સ્વચ્છતાને સાર જીવન સાથે ભેળવી દે છે, અજ્ઞાનને અવગુણ લેખે છે, ને માનસિક નિર્બલતાને ગલીચ દશા સાથે સરખાવે છે વિદ્યાલયના સ્નાતકો જ જીવવાને લાયક છે એવુ માનવુ બેશક ભૂલભરેલુ છે

આ બધુ કહીએ છતાય ઊંચ કે નીચ બન્નેય વર્ગોમા શારીરિક ને માનસિક ઊણપો ભોગવતી કમનસીબ વ્યક્તિઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે જ એવા દર્દીઓના છ વિભાગ પાડી શકાય (૧) ક્ષય, ચાદી કે રક્તપિત્ત જેવા ચેપી દર્દોવાળા, (૨) અફીણ જેવા કેફથી નિર્માલ્ય બનેલા, (૩) ગુનેગારો કે રખડુઓ, (૪) બહેરા, આધળા કે ખોડખાપણવાળા પરાવલબીઓ, (૫) માનસિક દર્દીઓ, અને (૬) મૂર્ખ કે માનસિક ઊણપોવાળા

હવે આવા કમનસીબોને ખસી કરી માનવસમૂહમાથી તેમની સખ્યા પાતળી કરવામા વૈજ્ઞાનિક શક્યતાઓ કેટલી છે? પ્રથમ તો આ ઊણપો વશપરપરા ઊતરી આવેલી હોય છે કે જન્મ પછી થવા પામેલી હોય છે તે વૈજ્ઞાનિક રીતે નક્કી કરવાની જરૂર છે જન્મ પછી પેદા થતી ઊણપો વારસામા ઊતરતી નથી એવુ શરીરશાસ્ત્રીઓનુ કહેવુ છે પહેલા ચાર પ્રકારના દર્દો જન્મ પછી જ પેદા થાય છે એમાની ઘણી ઊણપો દવાદારૂથી કે કેળવણીથી નિવારી શકાય તેવી છે ગુનાઓ રોકવા માટે તો તાત્કાલિક સખત સજા કરવાની જરૂર છે

એટલે આપણે છેલ્લા બે પ્રકારના દર્દીનો જ વિચાર કરવાનો બાકી રહે છે માનસિક દર્દીઓ ને માનસિક ઊણપવાળા થોડાક જ માનસિક દર્દો વારસામા ઊતરે એવા છે મુખ્ય દર્દો તો બે જ છે Dementia praecox and manic depressive psychosis પાછલુ દર્દ તો કુટુબીઓમા ને પેઢીઉતાર પણ નજરે પડે છે છતા આ દર્દનો પ્રકાર પણ જુદાજુદા દર્દીઓમા જુદીજુદી જાતનો જણાયો છે એટલે એ પેઢીઉતાર દર્દ છે, એમ કહેવુ પણ અજુગતુ બની જાય છે વળી જો કુટુબમા એવા પેઢીઉતાર દર્દો જણાયા છે ત્યા પણ બહુ સખ્યા નથી. ત્રણ પેઢી સુધી એવુ દર્દ ઊતર્યું હોય એવા દાખલા ઘણા જ

---

* આ જ વિષય ઉપરનો પહેલો લેખ સ. ૧૯૯૧ના માગશર અકમા આવ્યો છે.

થોડા જણાય છે ચાર પેઢી સુધી એ દર્દ પહોચ્યુ હોય એવા તો એક બે દાખલા જ મળી આવે શારીરિક દર્દોની માફક માનસિક દર્દો પણ જેને વળગે છે તેનો કા તો જડમૂળથી નાશ કરે છે અગર તો ધીમેધીમે જાતે નાબૂદ થઈ જાય છે

આવા માનસિક દર્દોના કારણો પણ હજી અણઉકલ્યા ભેદો રહ્યા છે માનસિક દર્દીઓની સખ્યા ઝાઝી નથી એટલુ જ નહિ પરતુ એવા દર્દીઓ પરણ્યા હોય એવા દાખલા પણ આગળીને વેઢે ગણાય તેટલા જ છે વળી આવા દર્દીઓને ખાસ સસ્થાઓમા સારવાર માટે મૂકવાની જ જરૂર છે, એટલે પછી તેમને ખસી કરવાનો કોઈ અર્થ રહેતો નથી

માત્ર છેલ્લા પ્રકારના દર્દીઓ જ ખાસ વિચારણા માગી લે છે ને તેમની સામે જ આ વધ્યત્વનુ શસ્ત્ર ઉગામવામા આવેલુ જણાય છે છતાં એમા પણ માનસિક દર્દોની માફક એ પેઢીઉતાર ઊતર્યાના દાખલા ઘણા જ થોડા છે માનસિક નિર્બલતાનુ બીજ મુખ્યત્વે વાતાવરણમા જ હોય છે એમા નિર્બલતા પેઢીઉતાર હોય છે છતા ઘણા ભાગમા તેનુ મૂળ શોધી શકાયુ નથી

માનસિક નિર્બલતાના શાપ ઉપર ગ્રથો લખાયા છે આવા ગુનેગારો ને વેશ્યાગૃહો જ જગતનો ભાર વધારી રહ્યા છે એમના ઊંચા કુટુબોના નિભાવખર્ચ વધી પડ્યા છે, અને સામાન્ય જનતા એમને માટે તુરગો, શાળાઓ, દવાખાના, ન્યાયમદિરો વગેરે નિભાવવા પોતાના જીવનનુ હીર રેડે છે આમાના ઘણા ખરાબ હશે, પરતુ તેઓ ખરેખર માનસિક નિર્બલતા ભોગવે છે કે નહિ તે પુરવાર થયુ નથી એ માનસિક નિર્બલતા ભોગવતા હોય તોપણ તેઓમા માનસિક નિર્બલતાના ચોક્કસ પ્રકારો જડી આવતા નથી મેસેચ્યુસેટ્સના ૮૯૦ કુટુબો તપાસતા તેમા વેશ્યાવૃત્તિ, ગુના ને સામાન્ય નાલાયકાત જણાઈ નથી, પરતુ સસ્કૃતિની હલકી કક્ષાને માનસિક નિર્બલતા ગણી લેવામા આવી છે શારીરિક કે માનસિક દર્દીઓના લાખા પરિચયમા આવ્યા છતા એમનુ દર્દ પારખવુ મુશ્કેલ જણાયુ છે

ખોડખાપણવાળાની સખ્યા વધતી જાય છે એવી વાત મોટેભાગે પાયાવિનાની જણાય છે ન્યાયમદિરો ને વર્તમાનપત્રોદ્વારા એની સખ્યાની જાહેરાત થતી હોવાથી એમ લાગે છે, બાકી, સત્ય પરિસ્થિતિ એવી હોતી નથી કેલીફોર્નિયામા ૬૦૫ દર્દીઓની વીગત તપાસવામા આવી તો ૩૪ ટકા પુરુષો ને ૨૮ ટકા સ્ત્રીઓને સંસ્થાઓની સારવારમા મૂકવામા આવેલા આ લોકોને ખસી કરવા એનો કાઈ અર્થ નથી એમ કરવાના વૈજ્ઞાનિક મૂલ્ય માટે પણ કોઈ પુરાવો નથી એટલે માનસિક નિર્બલતા ભોગવતા માણસો સમાજમા માનસિક ઊણપોવાળી વસ્તી ખૂબ જ વધારી રહ્યા છે એ વીગત વૈજ્ઞાનિક હકીકત આગળ ટકી શકે તેમ નથી

ધારો કે એ માનસિક દર્દ યા ઊણપનુ કારણ આપણે વધારે સારી રીતે સમજીએ છીએ તો કલ્પનાને બદલે વૈજ્ઞાનિક હકીકતને આપણે વધારે વજૂદ આપતા થઈ જવુ જોઈએ સામાજિક પ્રયોગ તરીકે વધ્યત્વને અપનાવી લેવા વધારે વૈજ્ઞાનિક પુરાવાની જરૂર ઊભી થાય છે આ વિજ્ઞાનની બાલ્યાવસ્થામા શરીરશાસ્ત્ર પર બહાર પડતુ સાહિત્ય ઉતાવળા અનુમાનો ને ઝીણવટહીણી હકીકતોનો પ્રચાર કરી રહ્યુ છે કેટલી માનસિક ઊણપો પેઢીઉતાર છે ને કેટલી જન્મ પછી પ્રાપ્ત થાય છે એટલુ સમજીએ તોપણ ઓછુ નથી અણગમતી ઊણપો વધ્યત્વદ્વારા ટાળતા પહેલા એ ઊણપો પેઢીઉતાર કેવી રીતે બને છે તે સમજી લેવાની જરૂર છે.

આ ઊણપો પેઢીઉતાર છે કે પાછળથી પ્રાપ્ત થાય છે તે વિષે પ્રયોગવાર પુરાવો નથી મળતો એટલે તેને બૌદ્ધિક કસોટીએ ચડાવવામાં આવે છે ને કુટુંબોના ઇતિહાસ તપાસવામા આવે છે. પરન્તુ આ રીત વૈજ્ઞાનિક નથી બૌદ્ધિક કસોટીઓ અચોક્કસ ને મોટે ભાગે વિવિધ રીતો પર ઘડાયેલી હોય છે પેઢીનામાથી એ પરિણામો જુદા પડે છે

એ બીજ સારા હોય અગર તો એક બીજ સારુ હોય ને એક ઊણપવાળુ હોય તો એમના મિલનનુ પરિણામ સાધારણ આવે હવે ઘણા પુરુષો કે સ્ત્રીઓ ઊણપવાળુ બીજ ધરાવે છે પરિણામે માનસિક નિર્બળતા ઉદ્ભવે છે એવા ઊણપવાળા બે બીજ એકઠા થાય તો સંતાન નિર્બલ થાય એક ઊણપવાળુ બીજ હોય તે વાહકો કહેવાય છે, ને જાતે સામાન્ય પરિસ્થિતિ ધરાવે છે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં એક કરોડ વાહકો છે આવા વાહકો પારખવાનું વૈજ્ઞાનિક સાધન નથી

માનસિક નિર્બલતાનુ પ્રમાણ વસ્તીમા એક હજારે એકનુ ગણવામા આવેલુ છે એ ઘટાડી દશહજારે એકનુ પ્રમાણ કરવા, નિર્માલ્ય વ્યક્તિઓને જન્મતી અટકાવતા ૬૮ પેઢીઓ લાગે એટલે એ કે ત્રણ હજાર વર્ષો થાય નિર્બલ બીજ ધારણ કરનાર વાહકો માનસિક નિર્બલતા ઉત્પન્ન કરતા રહેવાના જ. જાતિસુધારણા માટે બે વસ્તુઓ ધ્યાનમા લેવાની જરૂર છે પ્રથમ તો નિર્બલ બીજ ધરાવનાર વાહકો પારખી કાઢવાના સાધનો મેળવવાની જરૂર છે. એક જ સુગઠતી બીજનિર્માલ્યતાથી કેટલી માનવમુસ્કેલીઓ ઉદ્ભવે છે તે વધારે જાણવાની જરૂર છે અને એ મુશ્કેલી ખરાબ નિવાસસ્થાનો નિર્માલ્ય બીજ જેવા જ પરિણામ ઉપજાવતા હોવાથી અનેકગણી વધી જાય છે નિર્માલ્ય બીજથી, ખરાબ નિવાસસ્થાનોથી, અગર તો બન્નેથી આ પ્રકારના દર્દીઓ નીપજે છે

આ બધુય ચર્ચાય તોય વધ્યત્વપ્રવર્તકોના લાભમા આ પ્રશ્નનુ નિરાકરણ આવે તેમ નથી. હજી તો આ વિષય પર જોઈએ તેટલી ચર્ચા પણ થવા પામી નથી માનવજાતમા નિર્માલ્ય બીજ પ્રગટયા કેવી રીતે ? મનુષ્યો કુદરતી રીતે એવા નિર્માલ્ય બીજ સંઘરી પોતાની પ્રજામા વહેતા તો નથી મૂક્તા ને ? કયા સંયોગોમા એ બીજનિર્માલ્યતા આવે છે ? માનસિક વાતાવરણ તો એવી નિર્માલ્યતા ઉપજાવતુ નથી ને ? શરીરશાસ્ત્ર હજી આના જવાબ શોધી શકયુ નથી વધ્યત્વદ્વારા નિર્માલ્ય બીજોનો સંહાર કરવામા આવે તેટલી જ ઝડપે તે વધ્યા કરતા હોય તો તેમ કરવાનો અર્થ નથી

આ વિષયમા બે ખોટી માન્યતાઓ આપણામા ઘર કરી રહી છે પેઢીઉતાર નિર્માલ્યતાનુ મૂળ ઉખેડી નાખવાથી તે જડમૂળથી નાબૂદ થશે, સારાં માબાપના છોકરા સારા જ થવાના. હકીકત ઊલટી જ છે સારાસારા ફિલસૂફો, કવિઓ, વૈજ્ઞાનિકો જન્મવા જ ન પામત, કારણકે તેમના માબાપોને વધ્યત્વ અર્પવાનુ જ યોગ્ય લેખાત

એથી આગળ વધીએ તો વધ્યત્વપ્રચાર અયોગ્ય ને અનીતિમાન છે એમ પણ પુરવાર કરી શકાય તેમ છે નૈતિક દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર મનુષ્ય જો પાપનો ત્યાગ કરી પુણ્યકાર્ય ન કરે તો નીતિ જેવુ કાંઈ રહે જ નહિ. એટલે પોતાની તેમજ બીજાઓની શક્તિઓનો ગેરઉપયોગ કરવા મનુષ્ય હકદાર છે. નીતિ મનુષ્યને પોતાના સ્વભાવ અનુસાર પોતાની શક્તિઓનો ઉપયોગ કરતા શિખવાડે છે શક્તિના વપરાશનો ધાર્યો અંત ન આવે તો એટલી શક્તિ બેફાર્ફ લેખાય. તેથી જ જૂઠું બોલવુ ખોટુ છે તેથી જ સંતતિયાન વધ્યત્વ ખોટુ છે. વધ્યત્વથી ઇન્દ્રિયશક્તિને કાંઈ જ હાનિ થતી નથી એમ કહેવુ બેહૂદુ છે. ઊભ કાપી

નાખવાથી વાચાશક્તિ પર જેવી અસર થાય તેવી જ વંધ્યત્વથી જનનેન્દ્રિય પર અસર થાય છે વંધ્યત્વ લાદવાથી સરજનહારે નિર્માણ કરેલો જનનેન્દ્રિયનો ઉપયોગ છતા પરિણામ ન રહે એ શક્તિનો રાજીખુશીથી કોઈ ઉપયોગ ન કરે એ જુદી વાત છે, પરતુ એ ઉપયોગ કરવા છતા એના પરિણામો નાબૂદ કરવા એ જુદી વાત છે

એટલે મરજિયાત વંધ્યત્વ પાળવુ એ ખોટુ છે તેમ રાજતત્ર વંધ્યત્વ લાદે તે પણ ખોટું છે એ દ્વારા એકહથ્થુ તત્રની અનીતિ દાખલ થઈ જાય છે રાજ્ય મનુષ્ય માટે નહિ પણ મનુષ્ય રાજ્ય માટે છે એમ પ્રતિપાદન થાય છે એટલે એવા નિર્ણયોનો શાસ્ત્રીય કે નૈતિક દૃષ્ટિએ બચાવ થઈ શકે તેમ નથી એવા નિર્ણય અતરના અવાજને બધનકર્તા હોઈ શકે જ નહિ. વ્યક્તિગત શક્તિનો ઉપયોગ રાજ્ય તેને દૂર રાખીને કે બીજી રીતે ભલે અટકાવ, પરતુ વ્યક્તિગત હકનો પાયો છે એવી શક્તિનુ જોમ નાબૂદ કરવાની તેને બિલકુલ સત્તા નથી.

એટલે વંધ્યત્વ પ્રચારમા કશો જ અર્થ રહેતો નથી વિચારને સ્થાને ભાવનાને પ્રાધાન્ય અપાયુ છે વૈજ્ઞાનિક રીતને બદલે કલ્પનાતરગોને વજૂદ મળ્યુ છે સારા બીજ કયા ને ખોટા કયા એ નિર્ણય કરવા જતા જ વંધ્યત્વનો મુદ્દમો મારો જાય છે વારસો કે વાતાવરણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તે નક્કી કરવામા પણ એનો બચાવ લૂલો થઈ જાય છે વળી ભવિષ્યમા એથી નિર્માલ્યોની સખ્યા ઘટશે જ એવુ પણ ખાતરીથી કહી શકાય તેમ નથી, એટલે આર્થિક દલીલ પણ નષ્ટ થાય છે એનો સરજામ યોજવામા તો ઊલટુ ખર્ચ વધી પડ્યુ છે વળી જેના પર વંધ્યત્વ લાદવામા આવ્યુ હશે તેવી વ્યક્તિઓ માટે વસતિગૃહો કાઢવા પડશે એ તો વધારામા

શરીરશાસ્ત્રમા કેટલીક જ વાતો કાયદેસર ને અગત્યની હોય છે તે આપણે ભૂલી જવુ જોઈતુ નથી વિગ્રહ ને સામાજિક અન્યાયો દૂર થાય તો આપણે ને ભાવિ પ્રજા વધારે આરોગ્ય ને વધારે સુખી જરૂર બનીએ મહારાજ્યોના અદાજપત્રો તપાસીશુ તો આવકનો મોટો ભાગ પાછલા દેવા વાળવામા કે નવા સરજામ વસાવવામા ખવાઈ જતો હશે લડાઈ શુ નથી લાવતી? મૃત્યુ, રોગ, ઘેલછા ને આર્થિક ને નાણાવિષયક અધાધૂધી સામાજિક અન્યાયોદ્વારા ગલીચ રહેઠાણો, રોગચાળાઓ, મનુષ્યજીવનની નિરાધારતા ને નિરાશા ઇત્યાદિ પ્રગટે છે આપણે ઉત્પન્ન કરેલી સપત્તિ થોડા હાથમા ભેગી થવાને બદલે સરખે હિસ્સે વહેંચાય તો આપણે બધા જ સુખે રહી શકીએ તેમ છે લડાઈ ને સામાજિક અન્યાયો પણ થોડા હાથોમા સત્તા એકઠી થવાથી જ પરિણમે છે એટલે મનુષ્યના દુખો વંધ્યત્વપ્રચારથી દૂર કરવાની આશાએ લડાઈ ને સામાજિક અન્યાયો તરફ આખઆડા કાન કરવામા આવે તેમા પ્રચારકાર્ય ગણાતુ હશે—શાસ્ત્રીય વિજ્ઞાન તો નહિ જ*

(૩) હિંદ સાથેનો વ્યાપારી સંબંધ

જનરલ સ્મટસનો અભિપ્રાય

અત્યારે ઇગ્લડ હિંદ સાથેના બધારણીય સબધના પ્રયોગ કરી રહ્યુ છે એમાં ઇગ્લડે પોતાના રાજકીય પ્રશ્નોમા ને પરદેશો સાથેના સબધમા જે આપલેની નીતિ અખત્યાર કરી હતી તેનુ જ પ્રદર્શન થવુ યોગ્ય છે અત્યારે હિંદમા જે બની રહ્યુ છે તે પરાણે બનતું નથી, એમ થયા વિના રહે જ નહિ હિંદને સ્વરાજ આપવુ જ જોઈએ

* The Folly of Human Sterilization, 'Scientific American', October 1934.

એક મૈકા પહેલાં લોર્ડ મૅકોલે જેવા ગ્હોચને હિંદ મોકલ્યા તેમણે કેળવણીની યોજના કરી સ્વરાજ્ય, ન્યાય, સમાન હક, વગેરે બ્રિટિશ વિચારોના બીજ ત્યા રોપ્યા અત્યારે એના ફળ આવવાની તૈયારી થઈ રહી છે

વિચારો જગતમા સૌથી ભયકર દારૂગોળો છે લોર્ડ મૅકોલેએ રોપેલા બીજનો હવે ફાલ આવ્યો છે હવે એ પરિસ્થિતિનો સામનો કર્યા વિના તમારી સિદ્ધિ નથી

તમે ગમે તેમ કરો પરતુ આખા રાષ્ટ્રનુ જ તે કાર્ય યા બક્ષિસ હજો હિંદના સ્વરાજ્યનો પ્રશ્ન પક્ષોનો પ્રશ્ન બનશે ને રાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન મટી જશે તો તમને ભારે પડશે

× × ×

બ્રિટને ૧૯૩૧મા સાગમા સારુ પગલુ ભર્યું એણે સોનાનુ ધોરણ છોડી દીધુ તે દિવસથી જ બ્રિટનની વળતી દશા થઈ. ફરી એકવાર લડન જગતના વ્યાપારનું કેન્દ્ર બન્યુ ને લડાઈ પછી બ્રિટનની આર્થિક પરિસ્થિતિ મદ્દરમા મદ્દર બની*

રમણીકલાલ દલાલ

(૫) સૂર્ય પરના ડાઘા

દસ દસ વરસે આવતી આર્થિક મદીના કારણો અર્થશાસ્ત્રીઓએ અનેક આપ્યાં છે એમા સૂર્ય પરના કાળા ડાઘને પણ એક કારણ બતાવ્યુ છે સૂર્યના આ ડાઘ આપણા જીવન પર અજબ અસર કરે છે આકાશમા ફરતા ગ્રહો તથા નક્ષત્રોની અસર જ્યોતિષશાસ્ત્ર બતાવે છે, પરતુ આવા જ્યોતિષમા વિશ્વાસ નહિ રાખતો એક ખગોળશાસ્ત્રી એબે ટોમસ મોરિયો આ સૂર્યના ડાઘ વિષે આ પ્રમાણે જણાવે છે

"આકાશના કોઈ પણ પદાર્થ કરતા આપણા જીવન પર સૂર્ય અને ચદ્રની અસર સૌથી વધારે છે સૂર્ય મોટો છે અને ચદ્ર પાસે છે" સૂર્ય વિષે લખતા તેઓ જણાવે છે કે દર અગિયાર વરસે સૂર્ય પરના ડાઘ છતા થાય છે અને તેમાથી નીકળતી વિદ્યુત તથા મૅગ્નેટિક શક્તિ આપણા સ્વભાવ પર પ્રબળ અસર કરે છે આપણે ચીડિયા તથા લડવાડિયા બની જઈએ છીએ આવી પરિસ્થિતિમા સહેજ પણ આતરરાષ્ટ્રીય બનાવ આપણને ઉશ્કેરવા બને, તો આપણે એકદમ જબરદસ્ત યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈ જઈએ છીએ પરતુ જ્યારે સૂર્ય શાત હોય છે ત્યારે એકદરે જગત પણ શાત હોય છે ને લોકોનું મન કલા અને સસ્કૃતિની ખિલવણી તરફ દોરાય છે આવા પ્રસગો ૧૯૦૦–૧૦ અને '૨૦ મા બન્યા ૧૯૩૬–૩૭ દરમિયાન ફરી પાછા ડાઘ છતા થાય છે, અને જગતે ૧૯૧૪ની માફક ફરી પાછા માનવસહારના હત્યાકાડમાથી પસાર થવુ પડશે ૧૯૦૫ના મોરોક્કન વિગ્રહ વખતે પણ આ જ સ્થિતિ હતી સૂર્યના ડાઘની અસર આપણા જ્ઞાનતતુઓ પર જ થતી નથી, પૃથ્વીના ભૂસ્તર સુધી પણ તે પહોચે છે ૧૯૩૬–૩૭ દરમિયાન મહાન યુદ્ધ ઉપરાત પ્રચડ ઝઝાવાત તથા ભૂકપોમાથી આપણે પસાર થવાનુ રહે છે ઉપરાત નાનકડા દર્દો—જેવા કે મધીવા, સાઉટ કે હૃદયની નબળાઈ—આપણને નડે તે તો જુદું જ. —ન૦

(૫) ગરીબો માટે મફત સંગીત

સગીતના જલસામા જવાની શક્તિ ન હોય તેમને માટે શિયાળામાં લીડલબર્ગ મ્યુનિસિપલ ઓર્કેસ્ટ્રા તરફથી દરમહિને પહેલા રવિવારે જલસામા મફત જવાની વ્યવસ્થા

* India must have Self-Government, General Smuts' Statement, 'The People,' 6th November, 1934

કરવામા આવે છે શુબર્ટ, બીથોવન, મોઝાર્ટ, વેગ્નર, હેડન ને એહમની કૃતિઓમાથી આ મોસમમા પ્રયોગો કરવામાં આવશે

આ જલસાઓનુ મૂલ્ય કેળવણીની દૃષ્ટિએ આંકવાનુ છે દરેક પ્રયોગ પછી વીગત સમજાવતુ એક નાનકડું ભાષણ કરવામા આવશે. પછી પ્રયોગનુ ફરી પુનરાવર્તન થશે. *

(૬) વેદનાનું શમન

વાઢકાપના શાસ્ત્રમાં વયરલેસ વાલ્વનું સ્થાન
એક્સ રેના નવા ઉપયોગ

લોહીનું એક બિંદુ પણ ટપકચા વિના એક રોર માંસ કાપી આપવુ એ શેકસપિયરના સમયમા અસભવિત લેખાતુ, પરતુ હવે વાઢકાપના નિષ્ણાતો લોહી નીકળવા દીધા સિવાય ને શસ્ત્ર વાપર્યા સિવાય વાઢકાપ કરી શકે છે બ્રૉડકાસ્ટીંગમા વપરાય છે તેવા યત્રમા વાયરલેસ વાલ્વ નાખી એના પ્રવાહો ચાલુ કરી શકાય છે કે જે હાડકા સિવાય શરીરના ગમે તે ભાગ પર વાઢકાપ કરી શકે છે એક ઝીણી સોય પર એ પ્રવાહો કેંદ્રિત કરવામા આવે છે સરજન જે ભાગ કાપવા માગે છે તે ભાગ બાળીને એ સોય પોતાનો માર્ગ કરે છે ચપ્પાથી મુકાયેલા કાપ જેવો જ એ કાપ હોય છે ને સહેલાઈથી તે ઘા રુઝી શકાય છે.

લાબી શસ્ત્રક્રિયા માટે અત્યારસુધી ઈથિર ને ક્લોરોફોર્મ વપરાતા દાતના દાક્તરો વાપરે છે એ ગૅસ ટૂકી શસ્ત્રક્રિયામા જ કામ આવતો પરતુ હવે તો અનેક દવાઓ ને વાયુઓનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે કેટલાકનો ઉપયોગ તો એટલો સહેલો છે કે નજીવુ ઇન્જેક્શન આપ્યા પછી દર્દી શાત નિદ્રામા પડે છે એ જાગે છે ત્યારે એને ખબર પણ હોતી નથી કે વાઢકાપ પતી ગઈ છે

કોકેનનો ઉપયોગ ને દુરુપયોગ ઘણો થયો છે છતાં એ જ્ઞાનતતુઓને જડ બનાવી દેવાની શક્તિ ધરાવે છે દાતના દાક્તરો એનો ઝાઝો ઉપયોગ કરે છે. પરંતુ એના ઇન્જેક્શન આપવાથી લાબી શસ્ત્રક્રિયાઓ કરતા પણ હરકત આવતી નથી પરતુ કોકેનના બે ગેરલાભ છે એ દ્વારા ઉત્પન્ન થતી જડતા લાબી ટકતી નથી તેમ કેટલાકને એનું ઝેર ચડે છે પરતુ દાક્તરો ને રસાયણશાસ્ત્રીઓએ આ બે ઊણપો પણ ટાળી નાખવા યત્નો કરેલા છે જરાક એડ્રીનેલીન ઉમેરવાથી એની અસર લાબી ટકાવી શકાય છે કરોડરજ્જુને અધોળતા પ્રવાહમા કોકેનનુ ઇન્જેક્શન આપવાથી તમામ જ્ઞાનતતુઓ જડ બનાવી શકાય છે, ને દર્દી ભાન ભૂલતો નથી વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે આ રીત વધારે ઉપયોગી થઈ પડે છે

કોહવાટનુ ઊંડુ અવલોકન કરતા પેશ્ચરે એના મૂળભૂત જતુ શોધી કાઢ્યા ઇંગ્લંડના લીસ્ટરે એવા જતુઓનો નાશ કરનાર દવાઓ હવામા ઉગાડી ઘા કોહવાય નહિ ને લોહીને ઝેર ચડે નહિ તેવી યોજના કરી ને તેને સફળતા મળી અત્યારે પાટાઓ વગળમા ઉકાળવાથી ને ઘા ધોવાથી સલામતી જળવાય છે

આવાં હાનિકારક જતુઓનો નાશ કરવા ઝાઝી દવાઓના ઇન્જેક્શન આપવા નુકસાનકર્તા છે. શરીરરચનામા જ એવા જતુઓનો નાશ કરવાની યોજના કરવામા

---

* Free Music for the Poor, 'The People', 6th November, 1934.

આવેલી છે જંતુશાસ્ત્રીઓ. એ શકિત કેવી રીતે વધારી શકાય તેના ઇલાજો વિચારી રહ્યા છે. તેમને પણ સફલતા મળ્યા વિના રહેવાની નથી.

અત્યારે શસ્ત્રક્રિયા ઘણી જ સલામત બની છે ને રોગનિરીક્ષણ માટે નવા માર્ગો ખુલ્લા થયા છે 'એકસ રે'ના પ્રતાપે આ કાર્યને ઘણો જ વેગ મળ્યો છે. પ્રથમ એક્સ રે-થી હાડકા જ તપાસાય એવી માન્યતા હતી. અત્યારે શરીરનુ એક પણ અંગ એવુ નથી જે એકસ રેથી તપાસી ન શકાય. ફેફસા ને હૃદયના સ્નેપશૉટ લેવાય છે. એમની હિલચાલની સિનેમા ફિલ્મ પણ ઉતારી શકાય છે. કેટલીકવાર તો આછેરા ભાગોનું સાચુ ચિત્ર મેળ-વવા પ્રાણવાયુની નળીદ્વારા તેલી પદાર્થો પણ અંદર ફેલાવી શકાય છે.

કેટલાક તેલી પદાર્થોને લીવર બહાર ધકેલી દે છે, તે ગોલ બ્લેડરમા એકઠા થવાથી પારદર્શક બને છે. મૂત્રાશયમા સહેલાઇથી ઇન્જેક્શન આપી પથરી છે કે નહિ તે નક્કી કરી શકાય છે. મગજના રોગો નક્કી કરવા એકસ રેનો ઉપયોગ ખૂબ જ લાભદાયી થઈ પડે છે. મગજની આજુબાજુ કે અંદરની કેટલીક જગાઓમાં હવા ઇંજેક્ટ કરી શકાય છે. હવાના પરપોટાથી ટ્યુમરનુ ખરુ સ્થાન નક્કી કરી શકાય છે. હવે થોરિયમ ધાતુના કેટલાક ક્ષારો અંગોની રક્તવાહિનીમા તદ્દન સલામતીથી દાખલ કરી શકાય છે. રક્તવાહિની યોગ્ય પરિસ્થિતિમા ન હોય તો તે પણ વિના મુશ્કેલીએ જણાઇ આવે છે. હજીયે શરીરરચનાની આંતરિક ખૂબીઓ તપાસવાના એક્સ રેના અખતરા ખતમ થયા નથી. હજી તો શરૂઆત છે. સાચી રીતે આ શક્તિઓનો બચાવ અર્થે જ ઉપયોગ થાય છે *

(૭) પશુપક્ષીઓને કલ્પનાશકિત હોય છે?

મારી પાસે ઘેર ઉછેરેલા ને પાળેલા બે કુરકુરિયા હતા. એકવાર તે બગીચાની તલાવડી આગળ રમતા હતા. છેવટે તેઓ કટાળ્યા. બગીચાની હરિયાળીમા આળોટી શરીર સાફ કરી તે ઊંચુ જોઈ બેઠા. થોડીવાર સુધી તેઓ એમ ને એમ બેસી રહ્યા. પછી તેઓ એકબીજાની નજીક ગયા, એકબીજાના નાક સૂંઘ્યા ને પછી કૂદીને રસ્તો પકડ્યો.

બન્ને સાથેસાથે આગળ વધ્યા. દૂરદૂર એક ખીણ પાસેના ખાબોચિયા આગળ તેઓ પહેલા ગયા હતા. એકવાર તેમણે ત્યા દેડકાની ઉજાણી કરી હતી. આજે પણ તેમને એ વાત યાદ આવી હોવી જોઈએ.

આજે એના એ પુરાણા સ્થળે ફરી જવામા એમની કલ્પનાશકિતએ કામ કર્યું કે નહિ તે વિચારવા જેવુ છે. પહેલાની ઉજાણીના સુખદ દૃશ્યો જરૂર તેમની નજર આગળ તરી રહ્યા હશે.

સામાન્ય રીતે સ્વપ્નમા કલ્પનાના ઘોડા ફીક દોડે છે. એટલે પશુઓને સ્વપ્ન આવતા હોય તો એમની કલ્પનાના ઘોડા પણ દોડતા હોવા જ જોઈએ. જે લોકો કૂતરા પાળતા હશે તેમને તો તેને સ્વપ્ના આવે છે એ વાતમા શંકા હશે જ નહિ. ઘણીય વાર સાવડી પાસે આવી કૂતરો સૂઈ જાય છે, પછી ઊંઘમા જ તે સળવળે છે. કેટલીકવાર જોરથી ભસે છે ને એકાએક ઊભો પણ થઈ જાય છે. એક ક્ષણ થભી, ચોમેર નજર કરી છોભીલી વદનચર્યાથી તે પાછુ વળી ફરી સૂઈ જાય છે. એ વખતે એ સ્વપ્નામાથી જ ઝબકી ઊઠેલ

* Towards the Conquest of Pain, 'Free Press Journal' 8th September, 1934

હોય છે કદાચ એ સ્વપ્નામા એ બીજા કૂતરા સાથે લડ્યો હશે સ્વપ્નામાં તેણે એટલી તન્મયતા અનુભવી હશે કે તે ઝબકી ઊઠ્યો હશે ને ભૂલ પારખતા છોભો પડી ગયો હશે

કેટલીક વાર પશુ કે પક્ષી જાણી બૂજીને બીજાની મજાક કરે છે એ પરિણામ પ્રથમથી જાણતુ જ હોય છે શુ થવાનુ છે તેની એ કલ્પના પણ કરે છે કોઈવાર કૂતરો મયદાનમા સૂઈ ગયો હોય છે તો પક્ષીઓ એની પૂછડી પર ચાચ મારે છે તેઓ ધીમેધીમે પાછલા ભાગમાથી નજીક આવી પૂછડીનો છેડો પકડે છે એ જ ક્ષણે તેઓ પાછા દૂર ઊડી જાય છે કૂતરો ક્રોધથી ઘૂરકે છે ને પક્ષીઓ મજાકના ઉલ્લાસમા ઊડી રહે છે

બે કાગડાઓએ એક બિલાડીને પણ ખૂબ પજવેલી મારા ધ્યાનમા છે એક પક્ષી બિલાડીનું ધ્યાન ખેચતુ ત્યારે બીજુ પાછળથી તેની નજીક જતુ બિચારી બિલાડી ! તેની નજર આગળ રહેતી આગળના કાગડા સામે તે ઘૂરકતી એવામા પાછળથી તે ઝપડાતી પૂછડી પર ચાચ વાગતા જ તે અવળી ફરતી તો આગળનો કાગડો ફરી પૂછડી પર ચાચ મારતો એમ તે એટલી તો કાયર થઈ જતી કે છુટ્ટા ચોગાનમા સૂવાનુ પણ ઘડીભર વિસરી જતી.

પરતુ ભવિષ્ય માટે આ કલ્પનાશક્તિનો તેઓ ઉપયોગ કરી શકતા હશે એવુ માનવામા આવતુ નથી માત્ર માનુષી હૃદય જ એવી લાબી કલ્પના ધરાવી શકે છે કારણ કે ભવિષ્યના દુખ, મુશ્કેલી ને ભયના વિચારો એમને જ સતાવે છે આવી સ્થાયી કલ્પનાશક્તિ જ ભય પ્રગટાવે છે તેથી જ પશુજીવન સુખી છે એમને કલ્પનાશક્તિ હોય છે ખરી, પરંતુ તે મનુષ્યના પ્રમાણમા ખીલેલી હોતી નથી *

રમણીકલાલ દલાલ

લિબરટી લોજ લાઈબ્રેરી, વીલેપારલાની ચોપડીઓ ફરીથી નબરવાર ગોઠવવામા આવે છે તેથી જે ભાઈઓ પાસે લાઈબ્રેરીના પુસ્તકો હોય તેઓએ વેળાસર પાછા મોકલાવી આપવા વિનતિ છે દરેકને જુદા કાગળો લખવાનુ બની શકે તેમ નથી જેથી આ જાહેર અપીલ કરી છે

---

* Dreaming Dogs & Joking Ravens: Do They have Imagination? Francis Pith, 'The People', 6th November, 1934.

પ્રેમ–કહાણી

उपवासी

(૧)

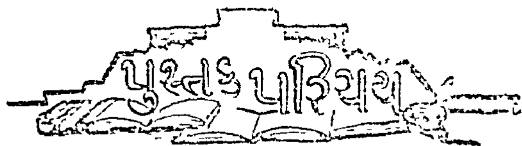
ખીલ્યુ નો'તું ફૂલ
કર્યુ નો'તું મૂલ
ત્યારે હતી તું મઝાની
ઓરે ! ઓરે ! ઓ અજાણી !
આજે ખીલ્યુ ફૂલ
થયુ તારુ મૂલ
બની ત્યારે તું ગુમાની
ઓરે ! ઓરે ! રૂપરાણી !

(૨)

હતી ફૂંળી કળી
વાયુ લ્હેરે લળી
મ્હેકી ઊઠી'તી રસાળી
જાણે ઘેરેઘેર ઉજાણી
ગંધભારે ભરી
વાયુશિરે ચડી
પૃથ્વીખોળે પડી
હાય ! બની તું ધૂળાળી
કોએ તને ના પિછાણી !

(૩)

આછી પીળી થકી
અરુણે રંગી'તી
ખિલાવી'તી દેહ રૂપાળી
હાય ! કેવી ! પ્રેમ–કહાણી ?
તેજપુંજ છવિ
બપોરા રવિ
બાળી ગયો દેહ સુંવાળી
સૂકી ગયો પ્રાણ–પરાણી !

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ—લેખક કનૈયાલાલ મા મુનશી, પ્રકાશક એમ સી. કોઠારી, રાવપુરા રોડ, વડોદરા, આઠ આના

શ્રીયુત મુનશી લખે છે તેમ આ એક પ્રહસન કે ફારસ છે તેઓ ઉપોદ્ઘાતમાં લખે છે કે "આમા ઘણી વસ્તુઓ જેને હું સુન્દર કે ભવ્ય માનું છુ તેની મશ્કરી કરી છે" પણ એનો અર્થ એવો નથી કે આમા બ્રહ્મચર્યની મશ્કરી થઈ છે આમાં મશ્કરી બ્રહ્મચર્યની નહિ પણ બ્રહ્મચર્યની ખોટી વિડંબનાની થઈ છે અને વિડંબના હમેશા ઉપહસનીય છે મૂળ વસ્તુ જેમ મહાન તેમ તેની વિડંબના વધારે ઉપહસનીય છે

પહેલા અંકમા કેટલી અમલદારીઓના માનસની ઉપહસનીય બાજુ કુશળ રીતે બતાવી છે. અધિકારનો વિચાર કર્યા વિના આજીવન બ્રહ્મચર્યનું વ્રત લેવાનો વિચાર આવા દમનના વાતાવરણમા જ સૂઝે એ સ્વાભાવિક છે તે પછીના અંકોમા બ્રહ્મચર્યાશ્રમ અને બ્રહ્મચર્યની વિડંબના, આત્મપ્રતારણા, પરસ્પર ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, નિન્દા બધા બહાર આવે છે છેલ્લો ભાગ જરા વધારે લંબાણો અમને લાગે છે, પણ આખુ નાટક એક સારા પ્રહસનનો દાખલો છે

અહિંસા—લેખક મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, પ્રકાશક જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ, આઠ આના

પૂજ્ય ગાંધીજીના અહિંસા વિષેના વિચારો, પ્રસંગેપ્રસંગે 'નવજીવન'મા અને 'યંગ ઇન્ડિયા'માં પ્રસિદ્ધ થયેલા તેનો અહીં પાંચ ખંડોમા સંગ્રહ કરેલો છે—અહિંસાધર્મ, જીવદયા, પાગલની હત્યા, નવો પ્રયોગ, યુદ્ધનિષેધ આ બધા પ્રકરણમા પણ અહિંસા જ ધર્મ છે એ ગાંધીજીનો નવો મત છે અને તે સમજવાને માટે આ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી છે વ્યવહારમા અહિંસાના પ્રશ્નો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, અને કોઈવાર અહિંસાવિરોધી દેખાતું કર્મ પણ અહિંસાનું હોય, અને અહિંસા એ કાયરનું નથી વગેરે અહિંસાના સર્વ પાસાં આ પુસ્તકમા નિરૂપેલા છે

ગોસેવા—લેખક પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે, પાંચ આના

આ પુસ્તકમા પૂજ્ય ગાંધીજીના લેખો ઉપરાંત અન્ય લેખકોના પણ લેખો છે. ગાંધીજીએ ગોસેવાને ધર્મ તેમજ વ્યવહાર બન્નેમાં નવું જ રૂપ આપેલું છે એમને મન ગોસેવા એક તરફથી આપણી તરફની અહિંસાનું મૂર્ત રૂપ છે, અને બીજી તરફથી મૂંગા ને એની ઉપર નભતા અને દૂધ વિના દુખી થતા કરોડો હિન્દવાસીઓના સ્વાસ્થ્યનું અનન્ય સાધન છે અનેક સૈકાથી પાંજરાપોળોને માટે પ્રસિદ્ધ હિન્દુ આ વિષયમાં પણ આ પ્રશ્નને સમજ્યા વિના કેવા ભમતા રહ્યા છે તે આ ઉપરથી જણાઈ આવશે

કર્મયોગ—લેખક મથુરાદાસ ત્રિકમજી, પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે, ૭ આના.

આ પુસ્તકમા ગીતાનો કર્મયોગને અનુકૂલ અર્થ કરી દેખાડેલો છે ગીતાના અર્થોની પરપરામા આવો અર્થ વર્તમાન યુગમા સૌથી પહેલો મહૂગત તિલકે કર્યો છે આપણા લેખકે એ પુસ્તકનો આધાર લીધો જણાય છે, પણ નિરૂપણપદ્ધતિ તેમની પોતાની સ્વતત્ર છે અને તેમણે વસ્તુને બહુ સ્પુટ અને બધા સમજી શકે એવા રૂપમા મૂકી છે. પુસ્તક સર્વ ગીતાપ્રેમીઓએ વાચવા લાયક છે

પલટાતુ રશિયા —લેખક દિનકર મહેતા. કિંમત છૂટક ૦-૧૪-૦, ટપાલખર્ચ જુદુ, વાર્ષિક ફાળે ૦-૧૨-૦, ટપાલખર્ચ જુદુ

સમાજવાદ: તરંગમાંથી વિજ્ઞાન —અનુવાદક રણછોડલાલ પટેલ, કિંમત ૦-૬-૦.

કમ્યુનિસ્ટ જાહેરનામુ —કિં ૦-૬-૦ પ્રકાશક રણછોડ નારણદાસ પટેલ, સારગપુર, ઘાસીગામની પોળ, અમદાવાદ

હિંદ કયે રસ્તે —જવાહરલાલ નહેરુ, કિંમત ૦-૨-૦, પ્રકાશક કમળાશંકર લલ્લુભાઈ પડ્યા, દાહોદ 'નવી દુનિયા' કાર્યાલય c/o "ફૂલવાડી" કાર્યાલય, દોલતખાના, સારગપુર અમદાવાદ

ખાનગી મિલકત અને સમાજવાદ —પ્રકાશક નરેન્દ્ર ભાઈલાલ દેશાઈ, ૩૩ પ્રિતમનગર અમદાવાદ, કિંમત બે પૈસા

પહેલાં ત્રણ પુસ્તકો 'નવી દુનિયા' ગ્રથમાળાના પ્રથમ ૩ મણકા છે છેલ્લુ 'મજૂર—સાહિત્ય' ગ્રથમાળા વર્ષ ૧, પુસ્તક ૧ લુ છે

પહેલુ પુસ્તક મૉરિસ હિન્ડસ કૃત 'હ્યુમેનિટી અપરૂટેડ'ને આધારે લખલુ છે 'જાહેરનામા'ના મૂળ લેખકો કાર્લ માર્ક્સ અને ફ્રેડરિક ઍંગલ્સ છે અને 'સમાજવાદ' પણ ઍંગલ્સનુ છે ભાષાન્તરો સરલ અને સુવાચ્ય થયા છે આ ભાષાન્તરો બહુ અગ્રેજી નહિ ભણેલા પણ ગુજરાતી સારુ વાચી શકતા વર્ગને માટે યોગ્ય છે આવા ભાષાન્તરોની મુશ્કેલી એ છે કે આમા પરદેશની વ્યક્તિઓ, સ્થળો, વગેરેના ઉલ્લેખો અહીંના સામાન્ય માણસને અજ્ઞાત હોઈ વાંચતા મૂઝવણ અને પછી કટાળો પેદા કરે 'પલટાતુ રશિયા' આ મુશ્કેલીમાથી મુક્ત છે પણ બીજા બે પુસ્તકોમા આ મુશ્કેલી સામાન્ય વાચનારને આવવાની લોકોને વિચારો કરતા કરવાનો વધારે સારો રસ્તો એ છે કે તેમને સાદામા સાદી ભાષામા હાલની મૂડીદાર પદ્ધતિ સમજાવવી અને તેમા કયા અનિષ્ટ રહેલુ છે તે સમજાવવુ એ દૃષ્ટિએ છેલ્લા બે પુસ્તકો અને ખાસ કરીને છેલ્લુ લખાયેલુ છે દુનિયામા જે મહાન ફેરફારો થઈ રહ્યા છે તે સમજવાને, અને આપણી દુઃખદ પરિસ્થિતિ સમજવાને આ સાહિત્ય વાચવાની જરૂર છે

ખગોલગણિત ભાગ ૧ સૂર્યગણિત —લેખક હરિહર ભટ્ટ, સભ્ય ગુજરાત પંચાગ સશોધન મડળ, મૂલ્ય આઠ આના

આપણુ પરપરાથી ચાલતુ આવેલુ ખગોલગણિત જે ઉપરથી હાલનુ પચાગ લખાય છે, તે અત્યારે લાબે ગાળે ખોટું પડી ગયેલુ છે "આજે આપણા ગ્રહણોમા એકેક કલાકનો, અહોના ઉદયાસ્તમા ચચ્ચાર દહાડાનો અને ઉત્તરાયણ દક્ષિણાયનમા ૨૩ દહાડાનો ફેર આવે છે."

આ સ્થિતિ સુધારવા, પશ્ચિમના નવા સાધનોથી નક્કી થયેલ ગણિતનો ઉપયોગ કરી જ્યોતિષ નક્કી કરવા શ્રી હરિહર ભટ્ટે એક મહાન ગ્રથની યોજના કરેલી છે તેનો આ પહેલો ભાગ છે બીજા દેશોમા આવા કામોને રાજ્યોની મદદ હોય છે, પણ આપણા રાજાઓને ક્ષુદ્ર બાબતો છોડી આવી બાબતોનો કોણ જાણે ક્યારે રસ લાગશે? આપણે ત્યા કેળવણીની એવી લોકનિર્વાહિત સસ્થાઓ પણ નથી જ્યા આવા વિદ્યાપરાયણ વિદ્વાનો નવરાશના વખતમા વિદ્યાની પ્રગતિ કરી શકે એવી સ્થિતિમા આ લેખકનો પુરુષાર્થ અનેકધા પ્રશસનીય છે

આ પુસ્તકને અને પ્રયત્નને દરેક લાઈબ્રેરી તરફથી તો અવશ્ય ઉત્તેજન મળવું જોઈએ તે ઉપરાત શ્રીમતોએ અને ફલજ્યોતિષને અગે કે એવા કોઈ કારણથી જ્યોતિષમા રસ લેતા દરેકે આ પુસ્તકને ઉત્તેજન આપવુ જોઈએ

ઉન્નતિનો માર્ગ અને ગૌસંવર્ધન—લેખક અને પ્રકાશક ચન્દ્રશકર ગૌરીશકર જોષી, દામનગર થઈ પાચતલાવડા, કિંમત રૂ ૨–૦–૦

ગોસંવર્ધનના અને ગાયના દૂધના અને દૂધની પેદાશોના ગુણોનુ આ પુસ્તકમાં શાસ્ત્રીય રીતે બ્યાન કરવામાં આવેલ છે પૂજ્ય ગાધીજીએ આ તરફ ધ્યાન ખેચ્યુ ત્યારથી આ વિષયનુ મહત્ત્વ આપણા લોકોને જણાયુ છે આ પુસ્તકમા અનેક જાતના ચિત્રો, કોઠા અને આલેખો આપી વસ્તુને સ્પષ્ટ કરેલ છે પુસ્તકનો ઉપોદ્ઘાત શ્રી ડાલાભાઈ જાનીએ લખેલ છે અને તેમા આપણા દેશની સામાન્ય સ્થિતિ અને ગોપાલનમા કરવા જોઈતા સુધારા તરફ બહુ સરસ રીતે ધ્યાન ખેચ્યુ છે

વિષય જોતા કહેવુ જોઈએ કે આ વસ્તુ માત્ર પુસ્તક લખવાથી લોકોને સમજાવાની નથી, લોકોને તેનો પ્રત્યક્ષ ફાયદો પ્રયોગથી બતાવાય તો જ લોકો તેને અમલમા મૂકે. અને એમ કરવાને માટે રાજ્યોએ ગોપાલનના ખાતા રાખી લોકોને પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ આપવુ જોઈએ અને તેનાથી થતો આર્થિક લાભ બતાવવો જોઈએ

કર્મમાર્ગ.—લેખક તથા પ્રકાશક હરિલાલ બાપુલાલ કાપડિયા; અમદાવાદ, કિંમત ૦–૬–૦

લેખક ગીતાનો કર્મમાર્ગ જે રીતે સમજ્યા તેનુ ટૂકુ નિરૂપણ છે ચાલુ જમાનાના પ્રશ્નો ઉપર ગીતાનો કર્મમાર્ગ શો પ્રકાશ નાખે તે વિશે લેખકે વિચાર કર્યો નથી દાખલા તરીકે, વર્ણાશ્રમધર્મ વિશે કહેતા, અત્યારની નાતો વર્ણ જન્મથી જ હોય કે બીજી રીતે હોઈ શકે, વર્ણને રોટીબેટીવ્યવહાર સાથે સબધ છે કે નહિ, અસ્પૃશ્યતાને ધર્મ સાથે શો સબધ છે વગેરે એક પણ પ્રશ્ન તેમણે છેડ્યો નથી

જીવનજ્યોતિ—અનુવાદક સ્વ શ્રી મણિલાલ નથુભાઈ દોશી, બી એ

આ શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિના ૧૯૨૭ થી ૧૯૩૧ સુધીમા કરેલા વ્યાખ્યાનોનો અનુવાદ છે.

જીવનશિક્ષણ:—લેખક માણેકલાલ જગજીવન દ્વિવેદી, નારેલ (વડોદરા રાજ્ય), હાલ વડોદરા, કિંમત રૂ ૦–૮–૦.

કેળવણી, સ્વાશ્રય, ચારિત્ર, સામાજિક રૂઢિઓ, ધર્મ, સંયમ વિષયો ઉપર ચર્ચાત્મક અને બોધાત્મક નિબધો.

માનવજીવન ઘટના પ્રથમ ખંડઃ—અનુવાદક તથા પ્રકાશક ત્ર્યંબકલાલ શિ ત્રિવેદી એમ. એ , એલિસબ્રિજ, મરચેંટ રોડ, અમદાવાદ મૂલ્ય ૦–૪–૦, **દ્વિતીય ખંડ** મૂલ્ય ૭ આના

તિબેટમાથી મળી આવેલ કોઈ સસ્કૃત ગ્રથના ચીની ભાષાન્તર ઉપરથી ૧૮ મા સૈકામા તેનુ અગ્રેજી ભાષાન્તર થયુ તે સૈકામા આ પુસ્તક ઘણુજ લોકપ્રિય હતુ તે આ સૈકાની શરૂઆતમા ફરી છપાયુ અગ્રેજી નામ Economy of Human Life છે તેનુ આ ગુજરાતી ભાષાન્તર છે, એમ પ્રસ્તાવનામા જણાવ્યુ છે ચીની ઉપરથી આ અગ્રેજી હોય તો હોય, પણ મૂળ સસ્કૃત તો જણાતુ નથી પ્રથમ ભાગ પૃ ૩૪ ઉપરનુ શાહમૃગનુ દષ્ટાત મૂળ સસ્કૃત હોવાની વાત ખોટી પાડવાને પૂરતુ છે.

એ ગમે તેમ હોય પણ પુસ્તકનુ વસ્તુ સારુ છે ગભીર શૈલીમા, ટૂકા પારિગ્રાફોમા, ગૌરવવાળી ભાષામા જીવનનુ ડહાપણ દર્શાવેલુ છે

સંયમ અને ભક્તિમાર્ગ—અનુવાદક અબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી, પ્રકાશક શ્રી અરવિંદ કાર્યાલય, આણંદ

બાબુ અશ્વિનીકુમાર દત્તે વ્રજમોહન કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ આપેલ ભાષણોની નોધ ઉપરથી મૂળ બગાળીમા ભક્તિયોગનુ પુસ્તક લખાયેલુ તેના ભાવાર્થવાહી ભાષાન્તરમા અહીં શ્રી પુરાણીએ શરૂઆતમા મૂકેલા બે પ્રકરણો અને 'રાધા'નુ પ્રકરણ ઉમેરેલા છે ભાષણો દષ્ટાન્તો સાથે રસિક ભાષામા આપેલ છે પુસ્તક કોઈ અલૌકિક વિષય ઉપર નથી, પણ વ્યવહારને સર્વ સ્થળે સ્પર્શ કરે છે. યુવાનોને બોધપ્રદ છે

વડોદરા રાજ્ય પ્રજામિત્ર.—લેખક અને પ્રકાશક વકીલ જીભાઈ કાનજીભાઈ, મુ પાટણ, કિંમત રૂા ૨–૦–૦, છીટના પૂઠાના રૂા ૨–૪–૦

આ પુસ્તક ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલુ છે પ્રથમ ભાગમા ૧૯૩૧ની સાલની વડોદરા સ્ટેટની જુદીજુદી રીતે વસ્તીગણતરી આપેલ છે બીજા ભાગમા ખેતી વિશે માહિતી છે જેમા ભડળીના વાક્યો ઉતાર્યા છે ભડળીના આટલા સુસબદ્ધ દુહા અમે અન્યત્ર જોયા નથી ત્રીજા ભાગમા ઢોર અને માણસોના રોગો વિશે માહિતી અને ઉપાયો છે ચોથા ભાગમા વડોદરાના જાણવાજોગ કાયદા છે

પુસ્તક ઉપયોગી છે.

જ્યારે તેઓ ઉપકાર કરે છે—લેખક સાદીક, મળવાનુ ઠેકાણુ હિંદુસ્થાન અને પ્રજામિત્ર પ્રેસ, બેકહાઉસ લેન, કોટ, મુબાઈ, મૂલ્ય રૂા ૧

"આ પુસ્તકનો હેતુ એટલો જ છે કે પ્રાચીન અસભ્ય કે અર્ધસભ્ય ગણાએલા રાષ્ટ્રો સાથે સભ્ય ગણાતા યુરોપીય રાષ્ટ્રોએ પોતાની જે સભ્યતા દાખવી છે તેનો વાચકોને દર્શન કરાવવાનો છે" તેમા મિસર, ઇરાન, ચીન અને હિંદમા પશ્ચિમની પ્રજાએ કેવી રીતે પગપેસારો કર્યો તે જણાવેલુ છે પ્રસ્તાવનામા શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીએ કહ્યુ છે તેમ હિંદુ મુસલમાન વચ્ચેની મૈત્રીમા અગ્રેજી અમલ દરમિયાન જે તૂટ પડી છે તે સાધવાનું કામ કરવાનો આ પુસ્તકમા પ્રયત્ન થયો છે પુસ્તકનુ વસ્તુ વાચવુ ગમે તેવુ છે

ગોરા કે ગોઝારા:—પ્રગટકર્તા ગાંડીવ સાહિત્ય મદિર, ૧૮૦ કેળાપીઠ, સુરત, બે આના ઇજિપ્તમા નાઈલ નદીના ફાટાની વચ્ચે આવેલા દેન્શાવાઈ નામના નાનકડા ગામમા કેટલાક અગ્રેજોએ મનાઈ છતા કબૂતરો માર્યા, અને ત્યાના લોકોનો ધધોરોજગાર એ કબૂતરો ઉપર હોવાથી તેઓ સામા થયા અને એટલા બનાવના નિમિત્તે અગ્રેજોએ તેમના

૫૨ જે ન્યાયને નામે ગિતમ ગુજાર્યો તે કિસ્સો જ્યોર્જ બર્નાડ શોએ લખેલો છે તેનો આ અનુવાદ છે આ નાનો લેખ શોની લાક્ષણિક ઉપહાસશૈલીમાં લખાયો છે અને શ્રી ઇશ્વરલાલ વીમાવાળાએ તેનુ ભાષાન્તર પણ આરુ કરેલુ છે

શ્રી યજુર્વેદીય પુરુષસૂક્તનું મૂળ સહિત ગુજરાતી ભાષ્ય.—ભાષાન્તરકર્તા શ્રી હરિપ્રેરિત હરિલાલ નરસિંહરામ વ્યાસ, બ્રહ્મપોળ, મુ સાનંદ; મૂલ્ય ૦-૪-૦

આમા પુરુષસૂક્તનુ મૂળ, તેનો અન્વય અને ગુજરાતી અર્થવિવરણ તથા ગાયત્રીમંત્ર અને તેના ભાષ્યનુ ગુજરાતી આપેલ છે

ચાર જીવનો—લેખક વિદ્યાર્થી, ચાર આના

આ નાની ચોપડીમા સ્વામી વિવેકાનન્દ, દાનવીર કાર્નેગી, બુકર ટી વૉશિંગ્ટન અને સ્વામી રામતીર્થના જીવનચરિત્રો આપેલા છે

પીપાવાવ—લેખક, પ્રકાશક હરિલાલ ગોવિંદજી પારેખ, અમરેલી અને

મોડાસા—લેખક મનુભાઈ જોધાણી, પ્રકાશક સુનીલાલ વી બુટાલા કિંમત ચાર આના

આ બન્ને નાના લેખોને અમે આવકાર આપીએ છીએ આ પ્રમાણે, ગુજરાતના ગામેગામમા જ્યા જ્યા કંઈક પણ જાણવાજેવા સ્થળો હોય, તેનો ઇતિહાસ, દંતકથા વગેરે સર્વ સંગ્રહાઈ જવા જોઇએ

ચાલવું એક નૈસર્ગિક વ્યાયામ—લેખક તથા પ્રકાશક છોટાલાલ લ ગાંધી બી એ. બજરંગ વ્યાયામ મંડળ, રાજકોટ

આ નાનો લેખ ઘણો જ સુવાચ્ય છે અમે સર્વને વાંચવાની અને તેનો જીવનમા અમલ કરવાની ભલામણ કરીએ છીએ. આ નાના પુસ્તકનો પ્રવેશક શ્રી સોમેશચન્દ્ર પાઠકજીએ લખેલો છે અને તે પણ આછી નર્મશૈલીમા લખેલો સુવાચ્ય અને પ્રેરક છે

સોયા બીન્સ:—લેખક ડાહ્યાલાલ હ જાની. બી એજી. (ઓસી ઈંઝ્રા) ગોલ્ડ મેડાલિસ્ટ, સ્પેશ્યાલિસ્ટ ઇન રેરિંગ, પાવર ફાર્મિંગ, પ્રકાશક કલ્લભાઈ ડોસાણી, મંત્રી સૌરાષ્ટ્ર સેવાસમિતિ, રાણપુર, કાઠિયાવાડ

આ નવુ ધાન્ય આખી દુનિયામા ઘણુ ઉપયોગી ગણાય છે અને આ નાની ચોપડીમાં તેના ગુણકારીપણા વિશે ટૂંકો મુદ્દાસર સુવાચ્ય લેખ છે આ ઉપયોગી ધાન્યનું વાવેતર થવા માટે ઉપાયો લેવાવા જોઈએ

સુખી ઘર—પ્રગટ કર્તા સ્ત્રી-સાહિત્ય મંદિર, ૧૮૦ કેળાપીઠ, સુરત, ૦-૩-૦.

સ્ત્રીઓએ ગૃહિણી તરીકે પણ સ્વમાન કેળવવુ જોઈએ અને ઘરકામને પણ દીપાવવુ જોઈએ, સંસ્કારી થવુ જોઇએ વગેરે બોધ ટૂંકામા અને સુગમ ભાષામા આપેલ છે

બાળલગ્નનો બળાપો:—લેખક આયુર્વેદવિશારદ શ્રી કાળીદાસ ગગુઠાકરદાસ વૈદ્ય. પ્રકાશક વૈદ્ય અંબાલાલ વિઠ્ઠલદાસ, મંત્રી, મોસ્તર જય નાથી યુવક મંડળ મુ લાંટોલ (ઉત્તર ગુજરાત) કિમત બે આના

વર્ણવિચાર—પ્રણેતા બ્રહ્મનિષ્ઠ મહારાજ શ્રીનથુરામ શર્મા, પ્રગટ કરનાર માણેકલાલ દયાશંકર ઓઝા, જામનગર, કાઠિયાવાડ. પડતર મૂલ્ય રૂ. ૦-૧-૦

ભિખારહસ્ય—લેખક શાસ્ત્રી દેવાશંકર મેઘજી પુરોહિત દેલવાડાકર કિંમત ચાર આના

મૈત્રી શું છે?—લેખક રાજ, પ્રસિદ્ધકર્તા થિયોસોફિકલ ફેડરેશન, ગુજરાત-કાઠિયાવાડ, મળવાનુ ઠેકાણુ તંત્રી 'જ્યોતિ', ભાવનગર, કિંમત ૦-૨-૦ પોસ્ટ સાથે

લોકગીત—લેખક અને પ્રકાશક જીવરાજ બેચર પટેલ, દેવરાજિયા, તા અમરેલી, કાઠિયાવાડ, કિંમત ૧ આનો.

આચાર્ય અ. ટે. ગિદવાણી

આ માસમા આચાર્ય અસૂદમલ ટેકચંદ ગિદવાણીના અવસાનની નોંધ લેતા અમને ખેદ થાય છે મુબઈ યુનિવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી તેમણે ઇગ્લડ જઈ ઓક્સફર્ડની ડિગ્રી લીધી હતી અને થોડો વખત દિલ્હીમા રામજસ કૉલેજના તેઓ પ્રિન્સિપાલ હતા તે પછી તેઓ બિકાનેર મહારાજાના પ્રાઈવેટ સેક્રેટરી થયા હતા દરમિયાન અસહકાર જાગતાં એ જગાનુ રાજીનામુ આપી તેઓ અસહકારની શિક્ષણપ્રવૃત્તિમા જોડાયા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સાથે તેમનુ નામ સકળાયેલુ છે એ સસ્થાના પ્રારભમા તે મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય અને વિદ્યાપીઠના કુલનાયક થયા વિદ્યાપીઠનો ઉદ્ભવ એક મહાન રાજકીય ચળવળને અગે એકાએક થયો હતો, તેમા રાષ્ટ્રીય કેળવણીના ઉત્સાહી હિમાયતીઓ હિંદના અનેક ભાગોમાથી આવી એકાએક જોડાયા, અને તે પહેલા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનુ સ્વરૂપ હિંદમા નક્કી નહિ થયેલુ હોવાથી, વિદ્યાપીઠના પ્રારભનો સમય, જેમ તેના અધ્યાપકોના ઉત્સાહમા અદ્વિતીય તેમ કેળવણીના ધ્યેયમા, અને વ્યવહારુ સ્વરૂપના મતવ્યમા અનેક મતમતાન્તરવાળો હોઈ અત્યન્ત મુશ્કેલીનો પણ હતો આવા મુશ્કેલીના સમયમા મર્હૂમ ગિદવાણીજીએ પોતાના આયુષ્યના ઉત્તમમા ઉત્તમ વર્ષો ગુજરાત વિદ્યાપીઠને આપેલા, અને પોતાની બાહોશી, લોકમાનસને આકર્ષવાની શક્તિ, વક્તૃત્વ, છટા, વિદ્યાર્થીઓમા અને લોકોમા લોકપ્રિયતા વગેરેથી, સમાજમા ઉભરાયેલા ઉત્સાહના પ્રવાહનો સારો એવો ભાગ વિદ્યાપીઠ તરફ વાળ્યો હતો અને આખા ગુજરાતમા નામના મેળવી હતી રાજ્ય-પ્રકરણમા પણ તેમની નજર પહોચતી, એના કાર્યપ્રદેશમા ઘૂમવાની તેમને હોંસ પણ હતી, અને દિલ્હીની મહાસભાની અસાધારણ બેઠકમા તેમનુ ભાષણ અસરકારકતા અને ડહાપણ માટે પંકાયેલુ હતુ છેવટના ભાગમા તેઓ કરાચી મ્યુનિસિપાલિટીના કેળવણી ખાતાના ઉપરી હતા અને ગઈ તા. ૧૩ મીએ હૃદય બધ પડવાથી તેમનુ અવસાન થયુ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ઇતિહાસમા અને વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમા તેમનુ નામ ચિરકાળ દીપશે.

રા. વિ પાઠક

રોજનિશી

૧૫-૧૨-૩૪ દટોળામાં પાટીદાર યુવક પરિષદ, દટોળામાં પાટીદાર ભગિની સમાજ પરિષદ; ચિત્તાગોંગના બોંબ કિસ્સાઓ પાછળ બંગાળની પોલીસના દમનની માગણી

૧૬-૧૨-૩૪. રામનાડ પાસેની મૈકુર જમીનના ૨૭ ગામડિયાઓની પોલીસહુકમના અનાદર માટે ધરપકડ

૧૭-૧૨-૩૪. ડૉ. સત્યપાલને એક વર્ષની કેદ, કૉમન્સની સભામાં સંયુક્ત સમિતિના અહેવાલ ઉપર ચર્ચા, મધ્યપ્રાંતના મહાસભા સમાજવાદી શ્રી જ્યોર્જ નિયવાની ધરપકડ; મોરસાના ઠાકોરે ‘સત્યાગ્રહી’ ગણીને માફ આપી, ૬૧ વર્ષની વયે ૧૬ વર્ષની કુમારિકા સાથે છઠ્ઠીવાર કરેલાં લગ્ન, બનાસ કાંઠાની દરિયાપટ્ટની ગરીબ વસ્તી કાંઠે મીઠું પકવી શકશે એવો તે સરકારે બહાર પાડેલો ખુલાસો

૧૮-૧૨-૩૪ ગ્રામ્ય ઉદ્યોગ સંઘની પ્રબંધકારી અપીલ, અમેરિકાના નેશનલ રિકવરી બોર્ડ પ્રમુખ આનરૂ પેગ કેલી આગાહીની ૨૫ વર્ષની યોજના, ખાન અબ્દુલ ગફારખાનને બે વર્ષની થયેલી સજા સામે ઠેકઠેકાણે વિરોધ સભાઓ

૧૯-૧૨-૩૪ પાર્લમેન્ટના ૪૩ સભ્યોએ પતિયાળાના મહારાજાને ‘મક્કમ’ રહેવા લખેલા કાગળનું પ્રકાશન, જાપાન સરકારે વૉશિંગ્ટન કરાર રદ કરવાની દીધેલી સત્તાવાર નોટિસ, શ્રીમતી સ્વરૂપરાણી નેહરુને મુંબઈમાં ઓપરેશન, ઢાકામાં યુરોપિયન નોર્મન સિમ્પસન ઉપર વાઈસરોયનું ભાષણ

૨૦-૧૨-૩૪ પાટણની આયુર્વેદિક કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓની હડતાળ, પંડિત જવાહરલાલ હવે પખવાડિયામાં એક જ પત્ર લખી શકશે એવો જેલસત્તાવાળાઓનો પ્રતિબંધ, દાહોદમાં પંચમહાલના મેજિસ્ટ્રેટે કામદાર પરિસ્થિતિને અંગે કાઢેલા હુકમો, ગાંધીજીએ ગ્રામ્ય ઉદ્યોગ સંઘના બંધારણ વિશે કરેલું નિવેદન

૨૧-૧૨-૩૪ આયર્લેન્ડની રેલે પસાર કરેલો ગદ્દારીપણાનો કાયદો, રશિયાના સામ્યવાદના જમણા હાથ જેવા કિરોવના ખૂન સબબ ૧૦૩ને ફાંસી અને અનેકને જેલ અપાયાની બહાર આવેલી ખબર, અમદાવાદના મિલમાલિકોને મુંબઈના ગવર્નરે આપેલી ચીમકી, શ્રી રવાના, રાષ્ટ્રીય ધોરણે સ્થાપેલું પ્રધાનમંડળ, અમદાવાદમાં ગુજરાત કાઠિયાવાડ મુસ્લિમ કેળવણી પરિષદ, બેરિસ્ટર સાવરકર ઉપરના હુકમની મુદત બે વર્ષ વધુ લંબાઈ

૨૨-૧૨-૩૪ ગુજરાત કોંગ્રેસના સ્નેહસંમેલનમાં શ્રી ભૂલાભાઈનું ભાષણ, હિન્દુમહાસભાની આગામી બેઠક કાનપુર ખાતે ભરવાનો ઠરાવ, અંબાલા જિલ્લાની ગુરુદ્વાર સમિતિના પ્રમુખનું ખૂન, ડૉ. સત્યપાલની અપીલ, પેશાવરમાં વગર વોરંટે પકડવાની સત્તા આપનારા કાયદાની મુદત લંબાઈ, અલ્મોડાના મહારાષ્ટ્રવાદીઓમાં ફરી શરૂ થયેલું આંદોલન, રશિયામાં ઝિનોવિફ અને કામેનેવની ધરપકડ

૨૩-૧૨-૩૪ બિકાનેરના કાવતરા કેસના બે કેદીઓના ઉપવાસ, કાઠિયાવાડના રાજ્યો ફિનરાશે ફેડરેશનમાં જોડાશે એવી બહાર આવેલી હકીકત, મહાસભાની આવતી બેઠક માટે લખનૌમાં શરૂ થયેલી તૈયારીઓ, અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને કરવામાં આવેલા દંડ પ્રિન્સિપાલે બિનશરતે પાછા ખેંચ્યા, અમદાવાદના મિલમાલિક મંડળના ઠરાવો બાબત મજૂર મહાજનને લખેલો પત્ર, વડોદરાની આર્ય કન્યાવિદ્યાલયની બાળાઓને અમદાવાદમાં સત્કાર, ઢાકાના કુમારી હેમલતા દાસને તેમના પિતાના ઘરમાં નજરકેદ રહેવાનો હુકમ.

૨૪-૧૨-૩૪ સરદાર વલ્લભભાઈને વલસાડમાં આવકાર, તેમનું ભાષણ, દાહોદના રેલવે યુનિયનને રેલવે કંપનીએ માન્ય કર્યું, ઇટાલીએ એબિસિનિયાના મામલા બાબત શરૂ કરેલી લશ્કરી તૈયારી, બંગાળના ગવર્નર ઉપર ખૂનના ઇરાદાથી હુમલો કરનાર એક આરોપી ગોવિંદની ફાંસીની સજા રદ કરી ૧૪ વર્ષની સજા કરી, દાહોદના રેલવે યુનિયનના મંત્રીની ધરપકડ, નેશનલ ટ્રેડ યુનિયન ફેડરેશનની જનરલ કાઉન્સિલની મુંબાઈમાં સભા, જર્મનીના ધંધા રોજગાર ખીલવવા માટે સરકારની મદદ

૨૫-૧૨-૩૪ અખિલ હિંદ સ્ત્રીપરિષદ, વિમાની ક્લાઈડે ૧૯૦૦૦ માઈલના ઉડ્ડયન માટે રજૂ કરેલી યોજના, રાજકુમારી અમૃતકુંવર પોતાની અંગત મિલકત ગાંધીજીને અર્પણ કરી ગ્રામોદ્ધારમાં કામ કરશે એવી ખબર, સરદાર વલ્લભભાઈનું બારડોલીમાં ભાષણ, અજમેરના લક્ષાધિપતિ સામે સારદા કાયદા મુજબ ફરિયાદ, સિંધના પાચ ગામોમાં એક હિંદુ સ્ત્રીના અપહરણના કિસ્સાને અંગે ૧૪૪મી કલમ, એબિસિનિયા અને ઇટલી વચ્ચે ગરમ વાતાવરણ, એબિસિનિયાએ રાષ્ટ્રસંઘને મોકલેલો વિરોધ

૨૬-૧૨-૩૪ શ્રી મહાદેવ દેસાઈએ ગાંધીજી વતી સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીને હરિજન બાબતમાં લખેલો પત્ર, લાહોરના એક વિદ્યાર્થી મલિક ચીમનલાલની 'રાજદ્રોહ'ના આરોપસર ધરપકડ, બર્લિનમાં યહૂદીઓની દુકાન ઉપર પિકેટિંગ, સરદાર વલ્લભભાઈનું સુરતમાં ભાષણ, લિબરલોને આપેલો જવાબ, તા ૨૭મી જાન્યુઆરીએ 'કોમી ચુકાદા વિરોધ દિન' ઉજવવાની પંડિત માલવીય પક્ષની સૂચના, નેટિયા પ્રાંતના મંડમાં રવાહીઓની પરિષદની કારોબારી સભાની બેઠક, શ્રી ઝીણા ઇંગ્લાંડથી હિંદ આવ્યા, દિલ્હી ખાતે અખિલ હિંદ તબીબી પરિષદ, કટાવા ખાતે પંડિત મદનમોહન માલવીયાએ ખુલ્લું મૂકેલું સ્વદેશી પ્રદર્શન, સાર સરહદ મધરાતે બંધ કરવામાં આવશે એવી ખબર

૨૭-૧૨-૩૪ ખાન અબ્દુલ ગફારખાનની સાબરમતી જેલમાં બદલી, લવાદપદ્ધતિનો ભંગ થાય છે, એવું જણાવનારો મજૂરમહાજનનો મિલમાલિકોને પત્ર, શ્રીમતી કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયે મુંબઈ પ્રાંતિક સમિતિમાંથી આપેલું રાજીનામું, બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ ડૉ વિધાન રાયે આપેલું રાજીનામું, સરદાર વલ્લભભાઈ ભરૂચમાં, મહારાષ્ટ્રના શ્રી જોશીને બે વર્ષની સજા, અમદાવાદમાં હરિજનો માટે 'નિર્મલપુર'ની વાસ્તુક્રિયા, દિલ્હીમાં કેળવણી પરિષદની બેઠક, અમદાવાદમાં વિદ્વદ્ પરિષદ.

૨૯-૧૨-૩૪ સરદાર વલ્લભભાઈનો ખેડા જિલ્લાનો પ્રવાસ, પૂના ખાતે લિબરલ ફેડરેશનની બેઠક સંયુક્ત સમિતિના અહેવાલનો અસ્વીકાર, જાપાન અને તુર્કી વચ્ચે વેપારી કરારો, મદુરામાં હાથે ખાંડેલા ચોખા વાપરનાર મંડળ સ્થપાયું, સરદાર વલ્લભભાઈએ નડિયાદ મ્યુ હૉલમાં સ્વ શ્રી વિઠ્ઠલભાઈની છબી ખુલ્લી મૂકી, સિલોનની યુવક પરિષદે 'સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા' માગનારો કરેલો ઠરાવ, ડૉ ખાનસાહેબને પંજાબમાં પ્રવેશ કરવાની મનાઈ પાછી ખેંચાઈ, ગાંધીજીની દિલ્હીમાં પધરામણી, અમદાવાદમાં પ્રથમ ગુજરાત રાજસ્થાન પરિષદ

૩૦-૧૨-૩૪, સંયુક્ત પ્રાંતની સમાજવાદી પરિષદના ઠરાવો, ઇટાવાની રાજકીય પરિષદના ઠરાવો, ગાંધીજીએ દિલ્હીમાં ખુલ્લું મૂકેલું સ્વદેશી પ્રદર્શન, રાસ ગામે સરદાર વલ્લભભાઈનું સ્વાગત, બંગાળ પ્રાંતિક સમિતિના પ્રમુખ તરીકે શ્રી સુભાષ બોઝની વરણી.

૩૧-૧૨-૩૪ જનરલ સ્મટ્સે ગાંધીજી સાથેના પત્રવ્યવહાર વિશે કરેલો ખુલાસો, અમદાવાદથી નવ લાખને ખરચે જૈન સંઘનું પ્રસ્થાન, અમદાવાદમાં બૃહદ મહારાષ્ટ્રવાસીઓનું કલાપ્રદર્શન, પંડિત જવાહરલાલે શ્રીમતી કમલા નેહરુની ભોવાલી ખાતે લીધેલી મુલાકાત એક દિવસ સાથે રહેવાની તેમને મળેલી છૂટ, દિલ્હીમાં હરિજન ઉદ્યોગગૃહ વગેરે માટે રૂ ૬૦૦૦૦ ખર્ચવાના હરિજનસંઘની બોર્ડના ઠરાવ

શુદ્ધિપત્રક

માગશરના 'પ્રસ્થાન'માં નીચે પ્રમાણે સુધારી લેવું

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫૭	૧	મચાવી	પચાવી
૧૬૦	૩૦	કામભોગ	કાયાયોગ
૧૬૧	૫-૬	કામભોગ	કાયાયોગ
૧૬૨	૧૫	જે વસ્તુની	જે ધર્મ જે વસ્તુની
૧૬૩	૧૨	જીવન્તોન્મગ	જીવન્ત મગ
૧૬૪	૨૨	ભૂમિકા	ભૂમિકામાં

અ નુ ક્ર મ ણિ કા

પુ૦ ૧૯ | પોષ ૧૯૯૧ | અંક ૩

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ. ૬॥ છૂટક અંક રૂ. ०॥

પ્રકાશક રમણીકલાલ જેઠાલાલ (?) મિસ્ત્રી, પ્રસ્થાન કાર્યાલય — પારસી અગિયારી સામે, અમદાવાદ
મુદ્રક મગનલાલ વિશ્વનાથ પાઠક, આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડરોડ, અમદાવાદ તા. ૧૭-૧-૧૯૩૫

પ્રસ્થાન

। दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।

પુસ્તક ૧૯ મહા · ૧૯૯૧ અંક ૪

ગીતા વિષે સામાન્ય વિચાર

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

૧

ધાર્મિક ગ્રંથોના રચનારા અને મનન કરનારા બે પ્રકારના હોય છે સ્થૂળપણે એમને આ રીતે વર્ણવી શકાય :

એક, જેના મનનો કુદરતી અભિલાષ એવો બનેલો છે કે હુ શી રીતે જીવનનુ ઊંચામા ઊંચુ સાફલ્ય પ્રાપ્ત કરુ હું છુ તે કરતા વધારે શુદ્ધ વૃત્તિનો, વધારે ભલો, વધારે પ્રેમળ, પરોપકારશીલ, પોતાના દુખોને ન ગણકારનારો અને સત્યનિષ્ઠ થાઉં જે કાંઈ જગતમાં હુ કર્મ કરુ તે અનેક સદ્ગુણોથી જ પ્રેરાઈને તથા તેની જ વૃદ્ધિ માટે કરુ એ સદ્ગુણોને છોડીને ગમે તેટલો મારો કે બીજાનો ઐહિક લાભ થતો હોય તોયે તેની લાલચમા ન ફસાઉં અને આમ પ્રયત્ન કરતાકરતા હુ ઈશ્વરને ઓળખી તેનામા લીન થાઉં

આ પ્રકારનું બળ મેળવવા એ ઈશ્વરનુ શરણ લે છે, એની ભક્તિ અને ઉપાસના કરે છે, તથા એ માટે વ્રત, તપ, ઉપવાસ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, મનોજય, પશ્ચાત્તાપ, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે આચરતો રહે છે પોતાની આવી અભિલાષાને પોષણ અને પ્રેરણા મળે અને આજુબાજુના વાતાવરણ અને પરિસ્થિતિને લીધે લાલચોમા લપટાઈ ન જવાય તે માટે એ હમેશાં સત્પુરુષો અને સદ્ગ્રંથોનો સમાગમ શોધતો રહે છે જે પુરુષનો સહવાસ અને જે ગ્રંથનુ વાચનમનન એની ભલાઈને માર્ગે જવાની અભિલાષાને પોષે તે પુરુષ લોકદૃષ્ટિએ અવિદ્વાન ગણાતો હોય અને તે પુસ્તક આધુનિક અને અણખેડાયેલી ભાષામા લખાયેલુ હોય તોયે તે જ એને આદરણીય રહે છે. જેનુ વલણ એની વાસનાઓને ઉત્તેજન દેનારુ હોય, તે પુરુષ ગમે તેવો વિદ્વાન અને અનેક લોકોનો માનનીય હોય, અને તે પુસ્તક ગમે તેટલું પ્રાચીન, માન્ય થયેલુ અને દલીલોથી ભરેલુ હોય તોયે તેની એના પર ખાસ અસર થતી નથી.

ધાર્મિક ગ્રંથ વાંચનારાઓનો બીજો પ્રકાર ચિત્તશુદ્ધિની અથવા આત્મજ્ઞાનની જ આકાંક્ષાવાળો નથી હોતો તેમ એ સાવ આસુરીયે નથી હોતો. પણ એ ધર્મ, અર્થ અને કામપરાયણ હોય છે અને તે સિદ્ધ કરવા માટે સાધારણ બુદ્ધિને જે માર્ગો સ્પષ્ટ દેખાતા હોય તેની ઓછીવત્તીયે પરવાનગી આપે એવા ધર્મશાસ્ત્રો તેમને જોઈતા હોય છે એ માર્ગો દોષયુક્ત હોય તો તે દોષોને ઓછા કરવાના અથવા તેના બદલામા કાંઈ નુકસાની અથવા પ્રાયશ્ચિત્ત અથવા પુણ્ય કાર્યો ઠરાવી તે દોષોને ચલાવી લેનારા ઉપાયો સૂચવાય ત્યા સુધી એમને ધર્મના એવા બંધનો સ્વીકારવાને હરકત હોતી નથી ઊલટુ, એ રીતેયે પોતાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહેવા દેવા માટે એ શાસ્ત્રકારનો આભાર માની તેમને પૂજશેયે ખરા દા ત, ઘણા માણસોને ખૂબ ધનવાન થવાની અભિલાષા હોય છે જો કોઈ ધર્મ-શાસ્ત્ર એ વાસનાને સાવ અધર્મની ઠરાવી મનાઈ કરે, અને ધનવાનો પર હોક જ પાડે તો તે શાસ્ત્રોની વાતો એમને ગળે નહિ ઊતરે એનો વિરોધ કરવાનુ તેમનુ બળ ન હોય તેઓ એ શાસ્ત્રને જીભની માન્યતા આપશે, પણ જો બળ હોય તો તે ધર્મના ઉપદેશકનો પ્રાણ લેવા પર્યંત પણ વિરોધ કરશે પણ જો એ ઉપદેશક અથવા શાસ્ત્ર એને ધનસંપાદનની પરવાનગી આપે અને માત્ર એના ઉપર એના બદલામા દાનાદિકની નાનીમોટી ફરજો નાખી એની સંપત્તિને આશીર્વાદ આપે, તો તેઓ તે ફરજો સ્વીકારશે અને તે ઉપદેશક અથવા શાસ્ત્રને સાચુ ગણીને પૂજશે આ રીતે ગુલામી ખ્રિસ્તી ધર્મને માન્ય છે એમ ઠરાવનાર પાદરીઓ, અસ્પૃશ્યતા હિંદુધર્મને આવશ્યક છે એમ કહેનાર પંડિતો વધારે સાચા છે એમ મનાતુ અને મનાય છે એમને ગુલામ અથવા અસ્પૃશ્ય રાખી, એમને થોડાક દાનાદિક કરવા કે કેટલીક દયા દેખાડવી, એટલે સુધી જ ધર્મની આજ્ઞાઓ રહે તો એમને હરકત નથી

૨

આ બે ધર્મવૃત્તિઓ વચ્ચે મેળ બેસી જ ન શકે એવુ એકવાર મનાતુ આથી, બે, જાણે, એકબીજાથી સ્વતંત્ર હોય એવા માર્ગોનો ઉપદેશ શરૂ થયો એક બાજૂથી પહેલા માર્ગને સાવ ખોટો જ ઠરાવવાનું બીજા ધર્મમા સાહસ નહોતુ એનો આદર્શ વધારે ઊંચો છે એ સ્વીકાર્યા વિના ચાલતુ જ નહોતુ એટલે બીજા પ્રકારના ધર્મપ્રવર્તકોને પણ પહેલાના ધર્મને પુષ્પાંજલિ તો ચડાવવી પડતી જ પણ, એટલી પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરી દઈ એને છોડી દેવો એ ડહાપણનો માર્ગ મનાયો એ ધર્મ બીજા માર્ગમા છેડઆગળી ન કરે એટલે થયુ આમ મોક્ષધર્મ અને ત્રિવર્ગ (એટલે ધર્મ, અર્થ, કામ સંબંધી)ધર્મ વચ્ચે વિરોધ મનાતો આવ્યો .

ગીતા એ બે માર્ગોમા મેળ સાધવાનો માર્ગ સૂચવે છે એ મેળ નિષ્કામ કર્મયોગદ્વારા એની પાછળ રહેલી વિચારસરણી આવી છે ત્રિવર્ગપરાયણ લોકો એ માર્ગે જવાના જ મોક્ષધર્મના અને સંન્યાસવૃત્તિના હજાર ધર્મગ્રંથો ઉત્પન્ન થાય અને કર્મમાર્ગનો તિરસ્કાર કરે તોયે લોકો એ માર્ગે રહેશે. યોગ્ય લાયકાત વિના એ માર્ગમા પડનાર પાછળથી પાખંડથીયે ત્રિવર્ગની જ પ્રવૃત્તિ કરવા મંડી પડશે લોકોને સારા માર્ગદર્શક નહિ મળે તો ગમે તે રીતે કર્મમાર્ગનું આચરણ કરશે, પણ તેને છોડશે નહિ આથી, નહિ સાચી મુમુક્ષુતા વધે, અને નહિ કર્મમાર્ગમાયે યશ મળે. પણ એથી ઊલટું સત્પુરુષ એમના માર્ગદર્શક થાય તો તેઓ વધારે ને વધારે શુદ્ધ, ધર્મ્ય અને કુશળ રીતો ખોળી કર્મમાર્ગને ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ

કરી શકે અને, પોતાની તેમા રતી જેટલીયે સ્વાર્થબુદ્ધિ ન હોવાથી, પોતાનીયે ચિત્તશુદ્ધિ કરી શકે આવો આ ગીતાએ સૂચવેલો માર્ગ છે

૩

પણ જે ધર્મગ્રથ અર્થકામની વાસનાને આડકતરુયે ઉત્તેજન આપતો હોય તે રાગ-દ્વેષપોષક ઠર્યો એને ધર્મ નામ જ કેમ આપી શકાય ? અથવા, એ કયા દૃષ્ટિબિંદુથી ધર્મ કહી શકાય ? અને એ ધર્મનુ કેટલુ મહત્ત્વ ગણવુ ? એ જાણવુ ઘટે છે રાગદ્વેષ તો આપણામા હોય છે જ. એને પોષવા માટે ધર્મની જરૂર જ નથી જુગાર જેવુ કાઈક રમાય છે એવુ પીનલ કોડ વાચીને કોઈ શીખતો નથી, અને જુગાર કેમ રમવો તે શીખવનાર શાસ્ત્રીય પુસ્તક કાઈ સચ્છાસ્ત્ર બનતુ નથી એવા પુસ્તકો ધર્મગ્રથ થાય તો તે કોઈ પ્રકારના જુગારને એ માન્ય ઠરાવે છે એટલા માટે નહિ, પણ રાજ્યકર્તાઓથી માડીને સર્વે વર્ગોમા જુગારની અદમ્ય વાસના રહેલી જોઈ એ રમવો જ હોય તોયે અમુક મર્યાદામા જ રમાય એવા અકુશ મૂકે છે માટે

આ જ રીતે જો કોઈ ધર્મગ્રથમા લખ્યુ હોય કે માણસે પચ્ચીસમે વર્ષે લગ્ન કરવુ, અથવા યજ્ઞમા કરેલુ માસભક્ષણ હિંસા નથી, અથવા યુદ્ધમા થતી હિંસાથી પાપ લાગતુ નથી, અથવા યુદ્ધના આહ્વાનનો ક્ષત્રિયે સદૈવ સત્કાર કરવો, અથવા અમુક માણસોને અસ્પૃશ્ય ગણવા, તો તેનો અર્થ એ નથી કે પચ્ચીસમુ વર્ષ બેસતા માણસે લગ્ન કર્યે જ છૂટકો, યજ્ઞમા માસભક્ષણ કર્યે જ છૂટકો, અથવા યુદ્ધમા બેલાશક ડાયરશાહી ચલાવી જ શકાય, અથવા ક્ષત્રિયે લડાઈ શોધતા જ રહેવી, અથવા અસ્પૃશ્યને સ્પૃશ્ય ન જ ગણી શકાય પણ માણસમા રહેલી અદમ્ય કામવાસના, માસાભિરુચિ, યુદ્ધપ્રિયતા, જાતિઅભિમાન વગેરે રાગદ્વેષોને પોતાના કાળના સમાજમાથી સાવ નિર્મૂળ કરવા શક્ય નથી એમ જોઈ, એ રાગદ્વેષોથી સમાજને અને ભૂતપ્રાણીઓને ઓછામા ઓછુ નુકસાન થાય અને—સમારનુ ચક્ર ચાલવાનુ તો ખરુ જ ત્યારે—એને ઠીક રીતે ચલાવવાનો ઉપાય બતાવવાના હેતુથી એ ધર્મો ઠરાવેલા હોય છે આવા ધર્મોની આ કે તે વીગતો કદી સનાતન કાળ માટે એકસરખી હોઈ શકતી નથી એમા પ્રકૃતિ અને પરિસ્થિતિ અનુસાર વધઘટ થયા જ કરે દીર્ઘદર્શી અને વધારે પૂર્ણતાએ પામેલ પુરુષો એ વધઘટ ઠરાવે કે પરિસ્થિતિથી ઉત્પન્ન થયેલી રૂઢિઓ એને ઠરાવે, પણ એમા ફેરફાર થયા જ કરે કયા કાળમા કેવા પ્રકારના વિચારો અને રિવાજો પ્રજામાં હતા એ જાણવા માટે ભલે એ ધર્મગ્રથો ઉપયોગી હોય, પણ ધર્મગ્રથની એવી ઝીણી વીગતો એ એનુ સર્વકાળ માટેનુ ઉપયોગી પ્રયોજન નથી

એક દાખલો આપવાથી આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થશે ધારો કે જાપાનની સરકારના જુલમોને લીધે કે જાપાન પ્રત્યે દ્વેષ વધવાને લીધે કોરિયાની પ્રજામા બહુ સખત વૈરાગ્નિ સળગી ઊઠે અને જાપાની સરકારના નોકરમાત્ર સામે સખતમા સખત દ્વેષ વધે પરિણામે ક્યાક તેમના ખૂન થાય, ક્યાક મારપીટ થાય, અને સર્વત્ર જ બહિષ્કાર તો થાય જ ધારો કે કોરિયાની પ્રજાનુ એવુ જોર વધતુ જાય કે સરકારી નોકરોની દશા છેવટે પ્રજાની દયા પર જ અવલબીને રહે, અને તે અરસામા કોરિયામા પ્રજાકીય રાજતત્ર ઉત્પન્ન થાય ધારો કે એ રાજતત્રમા આવ્યા છે તો બધા ધાર્મિક અને ન્યાયી વૃત્તિના પુરુષો પણ, પ્રજાને માન્ય થાય એવુ રાજતત્ર તેમણે ઉપાડવવુ હોય તો, પ્રજાની લાગણીઓની અવગણના કર્યે એમને

ચાલે એમ નથી હવે પ્રજાનો જાપાની અગ્કારના નોકરો સામેનો દ્વેષ હજુ ઓસર્યો નથી કેટલેક ઠેકાણે તો એમના કટકા કરી નાખે એટલો એ બળવાન છે. ત્યાં એ ધાર્મિક અને ન્યાયી પુરુષો શુ કરે ? મને લાગે છે કે અસ્પૃશ્ય જેવાયે કરીને એમને કાંઈક ઉગારી લેવાનો માર્ગ શોધી શકે તો તે લઈ સતોષ માને અને આશા રાખે કે વખત જતા જૂના દ્વેષો ભુલાઈ જશે અને ભવિષ્યના અગ્રેસરો તેમને અપનાવી લેશે હવે આ ડાહ્યા માણસોને જે કાયદો ઘડવો પડે તે દેખાવમા તો જાણે જૂના સરકારી નોકરો પર કાયદેસર અસ્પૃશ્યતા નાખવાનો દડ કરતો હોય એવા સ્વરૂપનો હોય એ શકય છે કારણ કે એવી ભાષામાં કાયદો ઘડાયા વિના પ્રજાની દ્વેષવૃત્તિ શાત થાય જ એમ ન હોય છતાં એ કાયદો સનાતન કાળ માટે એ જ સ્વરૂપમા રહેવો જોઈએ એમ કદી કહી શકાય નહિ ભવિષ્યના અગ્રેસરો એ ડાહ્યા માણસો કરતા બીજી બાબતમા ઓછા શુદ્ધચિત્તના હોય છતા જો પ્રજાના આ ભાગને કરેલો દડ ઉઠાવવાનો ધર્મ તેમને સૂઝે તો તેમ કરવુ એમને માટે કર્તવ્યરૂપ જ થાય

આ પ્રકારના જૂના ધર્મગ્રથો વિષે પણ આ જ વિચારસરણી લાગુ પડે છે

૪

પણ, આમ તો દરેક જણ પ્રાચીન ધર્મગ્રથોમા દખલ કરવાની છૂટછાટ લઈ લે હજારો વર્ષથી પ્રજામા મનાતી આવેલી માન્યતાઓ એથી તૂટી પડે, અને તે સામાન્ય રીતે લોકો ન જ સહન કરી શકે. પ્રજાનો મોટો ભાગ નવાનવા સુધારાઓ ઉપરાઉપરી કરવાને કદી ઇચ્છતા નથી કારણકે ચાલુ વ્યવસ્થામા કાંઈક ગડમથલ કર્યા વિના, કાંઈક જૂની ઘડીઓ ભાગ્યા વિના સુધારા થઈ શકતા નથી, અને એવી ગડમથલથી તાત્કાલિક અગવડ ઘણી વધી પડે છે માટે અમુક જૂનો કે નવો નિયમ ધર્મનુ કાયમનુ અગ છે કે જમાના-પૂરતુ છે તે જાણવાનો માર્ગ હોવો જોઈએ

એટલે કે, ધર્મનુ ધર્મત્વ શુ ? ધર્મનો આત્મા શુ ? જેમ—

"રસ છુ હુ જળે, પાર્થ, સૂર્યચન્દ્રે પ્રકાશ છુ,
ઓકાર સર્વ વેદોમા, આકાશે હુ જ શબ્દ છુ.
પુરુષત્વ નરે હુ છુ, ભૂમિમા ગધ હુ ભલો,
અગ્નિમા તેજ, કો તેય, તપ છુ તાપસો વિષે"
(અ ૭ ૮-૯)

એમ જુદાજુદા પદાર્થો વિષે કહ્યુ છે, તેમ ધર્મમા પ્રભુ કયે સ્વરૂપે વસે છે એમ કહી શકાય ? આ જાણવાની જરૂર છે આનો અર્થ ગીતાના પ્રવચનોમાંથી શોધી શકાય એમ છે કે કેમ તે જોઈએ

સત્ય એ ધર્મનો આત્મા છે એમ મહાભારતમા બીજે ઘણે ઠેકાણે કહ્યુ છે પણ સત્ય એ વધારે વ્યાપક અને તેથી વળી મુશ્કેલીઓ ઊભી કરનારો શબ્દ છે. વળી ધર્મ શબ્દનો અર્થ પણ ત્યા વધારે વ્યાપક થવાનો સભવ છે અહીં 'ધર્મ' એટલે આચારધર્મ, જીવનવ્યવહારનુ ધોરણ એ અર્થમા આપણે એનો આત્મા શોધવો છે

જો એ ઉત્તર આપવાનો મને અધિકાર હોય તો હુ કહુ કે સમબુદ્ધિ એ ધર્મનો આત્મા છે અમુક પુસ્તક અથવા અમુક સલાહ ધર્મયુક્ત છે કે નહિ તે જાણવાની કૂચી એ કે એથી એકદરે સમદષ્ટિની દિશામા પ્રયાણ થાય છે કે વિષમદષ્ટિમા સ્થિર કરાવે છે ? ધર્મનો અમુક વિધિ કે નિષેધ એ ધર્મનો આત્મા નથી, પણ માત્ર ઉપરનુ કલેવર અથવા પહેરવેશ છે એની પાછળ ધર્મ રચનારની દષ્ટિ જો સમબુદ્ધિમાથી ઊઠી હોય અને તેને વધારની કે પ્રેરતી હોય તો તે ધર્મ છે, નહિ તો અધર્મ અથવા માત્ર તાત્કાલિક ઇલાજ છે.

આ સમબુદ્ધિનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ યુગેયુગે વ્યાપક થતુ જાય તો ધર્મનો વિકાસ થયો ગણાય, જો સંકુચિત થતુ જાય તો હ્રાસ થયો ગણાય. દાખલા તરીકે, શત્રુને જ્યા દેખાય ત્યાથી, ગમે તે કાળે, ગમે તે સ્થિતિમા, પૂરો જ કરી નાખવો એવો જ્યા સર્વત્ર આચાર હોય ત્યા તેને મારવામાયે અમુક મર્યાદા પાળવી જોઈએ એવા આચારનો ઉપદેશ કરનારના હૃદયમા સમબુદ્ધિનો ઉદય થયો છે એમ સૂચિત થાય છે. એ સમબુદ્ધિનુ પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ તે કાળની પરિસ્થિતિથી મર્યાદિત જ રહેવાનુ, છતા એણે ધર્મનો માર્ગ બાધ્યો એમ કહી શકાય પછી જ્યારે સમબુદ્ધિ એથીયે આગળ વધે ત્યારે એના નિયમોનુ ફરીથી શોધન થાય, અને છેવટે શત્રુને શત્રુ જ ન ગણવો એટલે સુધી પહોચી શકે

તે જ પ્રમાણે જ્યા કઈ પણ કારણસર સમાજના કોઈ તિરસ્કાર પામેલા લોકોને અનેક હાડમારીઓ ભોગવવી પડતી હોય ત્યા તેને અમુક દિવસે તો દાન આપવુ જોઈએ જ એ ઉપદેશ ઉપદેશકને થયેલી સમદૃષ્ટિની ભાવનામાથી ઉદ્ભવેલો ગણાય વૈષ્ણવ આચાર્યોએ જે વૈષ્ણવી કઠી પહેરે તેમને—એટલે તેમને હરિજનનુ ચિહ્ન આપીને—સ્વીકારી લેવાની કરેલી પ્રવૃત્તિ એ જ દૃષ્ટિમાથી ઉદ્ભવી એ સમબુદ્ધિ આગળ વધીને છેવટે એ આખાયે વર્ગને બીજાના જેટલો જ સમાન અધિકારી કરી મૂકે ત્યા સુધી એનો વિકાસ બાકી રહ્યો ગણાય બાકીની બધી વચલી નિયમમર્યાદાઓ એક બાજૂ સમબુદ્ધિનુ ધ્યેય તથા બીજી બાજૂએ પરિસ્થિતિ અને ધર્મપ્રવર્તકની શક્તિ—એની વચ્ચેની બાધછોડ ગણાય

શ્રેયાર્થી ધાર્મિક પુરુષની ધર્મગ્રથો વાચવાવિચારવામા આ જ દૃષ્ટિ રહે છે અમુક ધર્મગ્રથ એનામા રહેલી સમદૃષ્ટિની નૈસર્ગિક વૃત્તિને ખીલવવામા ઉત્તેજન આપનારી છે કે ચિમળાવી નાખનારી છે? એને પોતાના કાળની સકુચિત રાગદ્વેષથી બધાયેલી મર્યાદાઓમા જ જકડી રાખનારી છે કે એને તોડી સમદૃષ્ટિ વધારવામા પ્રોત્સાહન આપનારી છે? જે એની સમદૃષ્ટિને ઉત્તેજન આપે તે શાસ્ત્રવાક્યો જ એને ધર્મના આત્મારૂપ લાગે છે, અને તેવા વાક્યોને લીધે જ એ ગ્રથ એને પૂજ્ય અને પ્રાણપ્રિય બને છે

આ રીતે એ બાઇબલ વાચે તો તેમા આખને બદલે આખ અને દાતને બદલે દાત લેવાની પરવાનગી છે, માટે ડાબા ગાલ પર કોઈ મારે તો તેની આગળ જમણો ગાલ ધરવો એવો ઇશુ ખ્રિસ્તનો ઉપદેશ અઘટિત છે અથવા બાઇબલના 'જૂના કરાર'નુ ખડન કરનારો છે એવો એ સાર નથી કાઢતો પણ એ એમ વિચારે છે કે જે કાળમા યહૂદીઓ એટલા ઝનૂની હશે કે આખ અથવા દાતના બદલામા ખૂનો કરી નાખે તે કાળમા જેટલી ઇજા કરી હોય તેથી વધારે શિક્ષા ન કરી શકાય એ નિયમ સમદૃષ્ટિ તરફ પ્રયાણ સૂચવનારો જ ગણાય એવો હતો, અને તેથી પવિત્ર ધર્મ જ હતો, પણ ઇશુ ખ્રિસ્તે ધર્મના આત્માને ઓળખેલો હોવાથી તેના વિકાસની દિશા સૂચવી

એ જ પ્રમાણે એવો શ્રેયાર્થી કુરાન વાચી એમા ચાર સ્ત્રીઓ કરવાની પરવાનગી છે, દાસી રાખવાની પરવાનગી છે, ગુનેગાર સ્ત્રીને અમુક પ્રકારની શિક્ષા કરવાની એના ધણીને છૂટ છે, ઇસ્લામના શત્રુઓનો અમુક રીતે નાશ કરવાની પરવાનગી છે, એવો સંકુચિત અર્થ નથી કરતો પણ એ એમ વિચારે છે કે એ ગ્રથનુ વલણ સ્ત્રીજાતિની જે માઠી દશા પેગબરની પહેલા હતી તેમા સુધારો કરવાનુ છે, જગલી અરબો વિરોધી પર જે ઘાતકીપણુ ગુજારતા તેમના પર અનેક મર્યાદાઓ નાખવાનુ છે, અને પેગબરના ઉપદેશનો એકદર

ધ્વનિ સમબુદ્ધિને પોષક છે, વિરોધી નથી એમ વિચારનાર મુસલમાન શ્રેયાર્થી ધર્મનો એ આત્મા વધારે ને વધારે વિકાસ પામે એ રીતે એના ઉપદેશોની મર્યાદા વધારવા પ્રયત્ન કરશે

એ જ પ્રમાણે શ્રેયાર્થી હિંદુ મહાભારત, ગીતા વગેરે ગ્રંથોનુ અધ્યયન ધર્મનુ આ જ સ્વરૂપ શોધવા માટે કરે છે એમા કૃષ્ણે અર્જુનને લડવા પ્રેર્યો છે, લડાઈમા કપટો કર્યા છે, બ્રાહ્મણ જાતિની શ્રેષ્ઠતા ઠેકઠેકાણે ગાઈ છે વગેરે વાતો ધર્મનું પ્રાણરૂપ અંગ નથી સમદષ્ટિ, નિષ્કામબુદ્ધિ, સત્ય, અહિંસા—એ આખાયે ગ્રંથનો એકંદર ધ્વનિ છે કૃષ્ણના અમુકઅમુક આચરણો ઐતિહાસિક સત્ય હોય તોયે તે સનાતન ધર્મના દ્યોતક છે એમ નહિ માને, પણ સમદષ્ટિનું ધ્યેય અને પોતાના કાળની પરિસ્થિતિ અને શક્તિ—એ બે કારણોના મિશ્રણથી થયેલા મર્યાદિત પ્રયોગો છે પાછળ થઈ ગયેલા મહાપુરુષોના છૂટક આચરણો બધા અનુકરણીય નથી હોતા પણ એ આચરણની પાછળ રહેલી ધર્મનિષ્ઠા એ જ આચરવાની હોય છે એમ અતિ પ્રાચીન ઉપનિષદકાળથી આજ સુધીના ધર્મપ્રવર્તકો કહેતા આવ્યા છે દાખલા તરીકે, તૈત્તિરિયોપનિષદમા ઘેર જતા શિષ્યને ગુરુ કહે છે

यान्यवद्यानि कर्माणि, तानि सेवितव्यानि। नो इतराणि ॥
यान्यस्माक सुचरितानि, तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि ॥[1]

તેમજ શ્રીસહજાનદસ્વામી પોતાની 'શિક્ષાપત્રી'મા લખે છે

पूर्वैरपि महद्भिर्यदधर्माचरण क्वचित् ।
कृत स्यात्तत्तु न ग्राह्य ग्राह्यो धर्मस्तु तत्कृत ॥[2]

આથી, શત્રુને મારવા માટે કે એની સાથે કપટ કરવાની પરવાનગી લેવા માટે ધર્મગ્રંથો વાચવાના હોય જ નહિ તે માટે ધર્મના આધારની જરૂર જ નથી મહાભારત કે ગીતા વાચીને બિલાડીએ ઉંદરને મારવાનો ધર્મ ઠરાવ્યો નથી, કે કૂતરો બીજા કૂતરા પાસે રોટલો જોઈ તેના પર હુમલો કરતો નથી, કે સર્પ અને નોળિયાએ પરસ્પર વેર બાધવાનો ધર્મ સ્વીકાર્યો નથી મનુષ્ય એ બધાથી અનેકગણો વધારે બુદ્ધિશાળી છે એટલુ જાણવા માટે એક લાખ શ્લોકના ધર્મગ્રંથની જરૂર નથી ધર્મગ્રંથ ન વાચીનેયે માણસની કુદરતી પ્રેરણાઓ જ એને એ તરફ વાળશે, એટલુ જ નહિ, પણ ધર્મગ્રંથમા સ્પષ્ટ પ્રતિબંધ હોય છતાયે કેટલાક એમ કરશે જ—જેમ ચોરી, વ્યભિચાર વગેરે કરે છે તેમ

શિવાજી મહારાજને મહાભારતની કથાઓ સાભળી વીરરસનો પાનો ચડતો એમ કહે છે. એવો પાનો ચડે એ સ્વાભાવિક છે, કારણકે એ ક્ષાત્રજીવન જ ગાળતા હતા. મહાભારતને બદલે 'ઇલિયડ' એમણે સાભળ્યુ હોત તોયે તેમને એવુ પ્રોત્સાહન મળત મહાભારત સાભળીને એમણે પોતામા ક્ષાત્રવૃત્તિ આણી નહોતી પણ ક્ષાત્રવૃત્તિ હોવાથી એને એ કથાઓમાથી પોષણ મળતુ એટલુ જ એ પોષણ મહાભારતના ધાર્મિક સ્વરૂપને લીધે નહિ પણ વીરરસના કાવ્યસ્વરૂપે ધર્મગ્રંથમાથી તો એ શીખ્યા કુરાનને માનપૂર્વક મુસલમાનને પહોચાડતા, નજરાણા તરીકે કોઈ અવિવેકી અમલદારે મોકલેલી સુંદર અબળાને માતા કહી

---

૧. જે અનિંદ્ય કર્મો હોય તેનુ જ આચરણ કરવુ બીજાનુ નહિ. જે અમારા સત્કર્મો હોય તેનુ જ સેવન કરવું બીજાનુ નહિ

૨. પૂર્વના મહાપુરુષોએ પણ જો ક્યારેક અધર્માચરણ કર્યું હોય તો તેનું ગ્રહણ ન કરવું પણ તેમણે આચરેલા ધર્મનુ જ ગ્રહણ કરવુ.

એ... ..ગીને સોંપતાં, અષ્ટપ્રધાનની યોજના કરતા, સાધુસંતોને પૂજતાં અને ગાયની રક્ષા કરતાં જન ધર્મના સંસ્કાર એમના ઉપર ન હોત તો કદાચ એમણે શત્રુના કોઈ શહેરમા કતલ ચલાવીને આનદ માન્યો હોત, મસ્જિદો તોડી, કુરાનને બાળી, શત્રુ પ્રત્યે દ્વેષ દર્શાવ્યો હોત અને શત્રુઓની સ્ત્રીઓ પર બળાત્કાર ગુજાર્યો હોત

ધર્મનો આત્મા સમબુદ્ધિ છે એ દૃષ્ટિ જો આપણે સમજી શકીએ તો ગીતા આપણને બળપ્રદ, આશાપ્રદ અને બોધપ્રદ ગ્રથ લાગશે. ધર્મનુ એ તત્ત્વ આપણા જીવનમા તેમજ જગતમા દિવસેદિવસે વૃદ્ધિને પામે, એનો વધારે ને વધારે અમલ થતો જોઈ શકીએ તો તે ધર્મની પ્રગતિ છે. જો આ બાબતમા પૂર્વજો ગયા હોય ત્યા જ થોભી જઈએ તો તે ધર્મને લકવો થયો છે એમ કહેવુ જોઈએ, જો એમાયે સકોચ કરીએ તો અધર્મને પથે ચાલીએ છીએ

૫

નિષ્કામ કર્મયોગદ્વારા કર્મમાર્ગને શ્રેય પ્રાપ્તિનુ વાહન કરવુ એ ગીતાનો ખાસ ઉપદેશ છે એમ ઉપર કહ્યુ ઈશોપનિષદમા આ વિષયનો સ્પર્શ છે, પણ એ તો ૨૦-૨૨ મત્રોનુ જ પુસ્તક હોવાથી એમા એનો માત્ર સ્પર્શ જ છે, વિવેચન નથી એ ક્યાયે બરાબર સમજાવેલો હોય તો તે ગીતામા જ છે

પણ નિષ્કામ કર્મયોગના વિચારનુ ગીતામા સારી રીતે નિરૂપણ થયુ છે, તેથી એનું નિરૂપણ કરનાર મહાપુરુષમા એ ધર્મનો સપૂર્ણ વિકાસ થઈ ગયો હતો અથવા એનુ પૂરેપૂરુ રહસ્ય અને દૂર સુધીનુ પરિણામ એમની કલ્પનામા આવી ગયુ હતુ એમ ન કહેવાય ચક્રને પહેલુ નિર્માણ કરનારે ગોળ આકૃતિને લીધે ઉત્પન્ન થતી કામ કરવાની સગવડની પહેલી શોધ કરી, પણ ચક્રાકૃતિ કેવાકેવા યત્રો નિર્માણ કરી શકશે તેની ચક્રઋષિને પૂરેપૂરી કલ્પના થઈ હશે એમ કહેવાય કે? ચક્રાકૃતિથી ગરેડી, ગાડી, રેંટિયો કે ઘંટી સુધી જ એની નજર પહોચી હોય, પણ આજના ગજાવર કારખાના એની એ શોધનો જ ઉપયોગ કરશે એમ એના સ્વપ્નમાયે ન આવ્યુ હોય તેમ નિષ્કામ કર્મયોગના આદિદ્રષ્ટાએ એ સિદ્ધાન્તનું સપૂર્ણ રહસ્ય—જીવનના વિધવિધ ક્ષેત્રોમાનુ એનુ સ્વરૂપ—કલ્પ્યુ ન હોય એ શક્ય છે એણે પોતાના કાળમા નિષ્કામ કર્મયોગનુ કે સમબુદ્ધિના યોગનુ જેટલુ ક્ષેત્ર કલ્પ્યુ હોય અને વ્યાખ્યા સ્વીકારી હોય તેના કરતાં આજે એનુ ક્ષેત્ર વધારે વિસ્તૃત કરવાને અને વ્યાખ્યા વધારે સ્પષ્ટ કરવાને અવકાશ હોઈ શકે, અને આજે છે તેથીયે ભવિષ્યમા વળી વધારે ક્ષેત્રોમાં એનું દર્શન થવુ જોઈએ, અને એની વ્યાખ્યા વધારે સ્પષ્ટ બનવી જોઈએ. આમ થાય તો જ ધર્મનો વિકાસ થાય છે એમ કહી શકાય

૬

ગીતાની પછીના આપણા ધાર્મિક સાહિત્યમા એક નવો શબ્દ વારવાર વાપરવામા આવે છે. તે શબ્દ 'સાક્ષાત્કાર' 'ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર', 'આત્માનો સાક્ષાત્કાર', 'ધર્મનો સાક્ષાત્કાર' વગેરે અનેક શબ્દપ્રયોગો રૂઢ થયા છે આ સાક્ષાત્કાર એટલે શુ એ વિષે લોકોમા ઘણી જાતની કલ્પનાઓ છે, અને વિદ્વાનોમાયે બહુ થોડાઓ એનો સાચો ખ્યાલ ધરાવતા જોયા છે હુ એના અર્થનુ 'પ્રત્યક્ષ જાણવુ શક્ય, સેહેલુ, ધર્મ્ય, અવિચળ'[૧]—

૧. प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् । ગીતાઃ અધ્યાય ૯, શ્લોક ૩.

સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય અને વ્યવહારમાં આચરવાનો પ્રયત્ન કરી શકાય એવું સ્વરૂપ સૂચવું છુ અને તે દ્વારા ધર્મનુ વિકાસશીલ સ્વરૂપ સમજાવવા ઇચ્છુ છુ

शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् । નીરોગી, બળવાન અને દઢ શરીર એ ધર્મપ્રાપ્તિનુ પહેલુ સાધન છે એમ જે માણસની આગ્રહભરી શ્રદ્ધા હોય, તે માણસ એ ધર્મસાધનનો સાક્ષાત્કાર ક્યારે અને કેવી રીતે કરી શકે? જગતમા ધર્મની વૃદ્ધિ થાય એમ જો એ ઇચ્છતો હોય તો એને પોતાના ધર્મસાધનનો સાક્ષાત્કાર થયો એમ ક્યારે સમજે? જરૂર એ પહેલા તો પોતાના જીવનમા એનો સાક્ષાત્કાર કરવા મથશે એટલે કે, એ પોતાનું શરીર નીરોગી, બળવાન અને દઢ થાય એ માટે તનતોડ પ્રયત્ન કરશે જો એ માણસનું એટલુ જ સકુચિત દૃષ્ટિબિંદુ હશે અને એટલો જ પુરુષાર્થ કરવાની શક્તિ હશે તો એ ત્યા જ અટકી જશે એણે પોતાના જીવનમા પોતાની જાતપૂરતો એ ધર્મસાધનનો સાક્ષાત્કાર કર્યો ગણાય. પણ જે માણસનુ જીવન પોતાના દેહમા જ સમાઈ જતુ ન હોય, પણ જગતનાયે નાના કે મોટા પ્રદેશોને પોતાના જીવનનુ અગ સમજતો હોય તે એટલેથી એ ધર્મસાધનનો સાક્ષાત્કાર થયેલો નહિ માને એ ક્યાયે રોગ અને દુર્બળતાને ખેદ પામ્યા વિના જોઈ નહિ શકે. પોતાની આજુબાજુ સર્વત્ર નીરોગિતા, હૃષ્ટપુષ્ટતા અને શારીરિક સામર્થ્યનુ દર્શન કરવા એ ઇચ્છશે આથી, એ ઠેકઠેકાણે આરોગ્યાલયો, વ્યાયામશાળાઓ વગેરે સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ કરતો હશે એની ઇચ્છા માણસ જ નહિ પણ જાનવરોને પણ હૃષ્ટપુષ્ટ અને નીરોગી જોવાની રહેશે, ફૂલફળના ઝાડોનો પણ એ વિકાસ ઇચ્છશે જ્યા સુધી ક્યાયે રોગ અને નિર્બળતા છે ત્યા સુધી ધર્મનુ પહેલુ સાધન જ જગતને સિદ્ધ નથી થયુ તો બીજા ધર્મોની શી વાતો કરવી, એ પ્રકારના એ ઉદ્ગારો કાઢ્યા કરતો હશે

આ જ પ્રમાણે જે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા ઇચ્છે તેનો સાક્ષાત્કાર કેવા પ્રકારનો હોય? આત્માનુ જેવુ એ વ્યવહાર્ય રીતે શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજતો હોય તેનુ એ પોતાની જાતમા તેમજ જગતમાં દર્શન કરવા ઇચ્છે, એનો જ વ્યવહાર થતો અને પોષાતો જુએ ત્યારે જ એ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી રહ્યો છે એમ માની શકે એટલે કે જો એ આત્મા સત્યસ્વરૂપ છે એમ કહે તો એ પોતાની જાતમા સત્યની મૂર્તિ બનવા પ્રયત્નશીલ રહે અને જગતમાયે સત્યનો વ્યવહાર સ્થપાયેલો જોવા ચાહે. જો એ આત્માને પ્રેમસ્વરૂપ સમજે તો ભૂતપ્રાણીમા એ પ્રેમનો જ વ્યવહાર ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન કરે, જો એ જ્ઞાનસ્વરૂપ સમજે તો તેમ જ્યાં સુધી એ જીવતો છે અને પોતામા અથવા આજુબાજુ અસત્ય, દ્વેષ કે અજ્ઞાન વર્તી રહેલા જુએ ત્યા સુધી એ આત્માનો સાધક જ પોતાને માનશે, કદી સિદ્ધ થયેલો નહિ સમજે અહિંસાનું સ્વરૂપ વર્ણવતા યોગસૂત્રકારે કહ્યુ છે કે તેના સાન્નિધ્યમા નૈસર્ગિક વૈરવૃત્તિ પણ શમી જાય જો આમ થાય તો જ અહિંસા એને સાક્ષાત્ દર્શન આપે છે એમ કહી શકાય એ જ વિચારસરણી આત્માની વિભૂતિરૂપ બીજા ગુણોનેયે લાગુ પડે છે

આ જ વ્યવહાર્ય અને ધ્યેય બની શકે એવો સાક્ષાત્કારનો અર્થ છે એ સિવાયની સાક્ષાત્કારની બીજી વાતો કાઈક અસ્પષ્ટ કલ્પનાઓ જ હોય છે કોઈ પણ જાતની પ્રવૃત્તિમા ભાગ લેનાર જો પોતાની ભાવના અને વૃત્તિઓનુ પૃથક્કરણ કરશે, તો તેમને સાક્ષાત્કારનો આ જ અર્થ અજાણતાયે જણાયેલો હતો એમ માલમ પડી આવશે

[અનુસધાન માટે જુઓ પૃષ્ઠ ૩૭૦

જ્ઞાન-તૂલ અને પીંજારો

પ્રતાપરાય પ્ર પંડ્યા

સ્થૂલની નગ્નતા ઢાંકી અનેરો ઓપ આપતું,
મોહ-શીતથી લાધેલા ભીતિકંપ શમાવતું,

પડેલા હૃદયે કો કો શોણિતસ્રાવિ ઘાવને,
પાટાપીંડીરૂપે લાગી તુર્ત દર્દ શમાવતું,

બાળો તોય અરે એનો સ્વભાવ પલટાય ના!
રાખરૂપે બને તોયે વ્રણ સર્વ રુઝાવતું,

સાગ સાદ્યન્ત રે'તું એ પરાર્થે તેથી દીપમાં
પરમેશે ગણ્યું આહા. ભેદ શો 'જ્ઞાન' 'તૂલ'માં ?

સ્વભાવશુદ્ધ ને જોકે સૂક્ષ્મ ને શ્વેત છે સદા;
ઉપેક્ષાથી રજોયુક્ત અવાવરુ બને કદા.

—તદા અલખ પીંજારો એકનિષ્ઠાથી સાધવો,
ઘટમાં લક્ષ્ય ઊંચું લૈ યન્ત્રકીલક બાંધવો,

રજોયુક્ત બધો જ્ઞાન-તૂલ-રાશિ જણાવવો,
આત્રની તાંત બાંધીને પીંજારાને જ પ્રાર્થવો

પીંજારો કાળ-ધોકાથી છણે, પીંજે, ઊડે રજ;
ધોકેધોકે 'વળી ઊઠે તાર-નાદ સમો સ્વર

રજોવિયુક્ત, ઉલ્લાસે, તૂલ ઊંચે ઊડી રહે!
ઘટમાં આંત્રની તાંત, 'તત્ત્વ' 'તત્ત્વ' વદી રહે!

'કુન્દમાલા' અને 'ઉત્તરરામચરિત' વચ્ચેનું સામ્ય

હસમુખ ધી. સાંકળિયા, એમ એ., એલએલ બી

આજથી દશેક વર્ષ પર મલબાર પ્રાંતમાંથી 'કુન્દમાલા' નામનુ નાટક મળી આવ્યુ[1] કોઈ દિઙ્નાગના કવિની એ કૃતિ છે એમ માનવામા આવે છે એના અભ્યાસ પરથી ભવભૂતિના 'ઉત્તરરામચરિત' સાથે વસ્તુ, વિચાર, ભાષા અને થોડાક લાક્ષણિક પ્રસગોમા એટલુ બધુ સામ્ય માલૂમ પડે છે કે વાચનારને સહજ થાય કે (૧) ક્યા તો ભવભૂતિએ 'કુન્દમાલા'ના વસ્તુ, વિચાર, અને ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો હોય, કે (૨) ક્યા તો 'કુન્દમાલા'ના લેખકે ભવભૂતિના 'ઉત્તરરામચરિત'નુ અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય

'કુન્દમાલા'ની સમાલોચના

ઉપર કહેલુ સામ્ય દાખવતા પહેલા 'કુન્દમાલા'નુ વસ્તુ ટૂકમા જાણવુ આવશ્યક છે

'કુન્દમાલા' રામના લકાથી પાછા ફર્યા પછીના જીવનનો ચિતાર આપે છે લોકો સીતાના શીલ વિષે શકા કર્યા કરતા હતા જ્યારે રામના જાણવામા આ આવ્યુ ત્યારે એણે લક્ષ્મણને સીતાને વનમા મૂકી આવવા કહ્યુ લક્ષ્મણે રામનો આદેશ માથે ઉઠાવ્યો અને તે સીતાને એકલી વનમા મૂકી આવ્યો ભાગ્યયોગે સીતાને આવી એકાકી અવસ્થામા વાલ્મીકિ ઋષિએ જોઈ, અને તે તેને પોતાના આશ્રમમા લઈ ગયા સીતા આ વખતે ગર્ભવતી હતી, અને જતાજતા તે વ્રત લે છે કે જો પ્રસૂતિસમય સુખથી વ્યતીત થશે તો એ ભાગીરથી નદીને દરરોજ ફૂલનો હાર ચડાવશે

भगवति भागीरथि, यद्यहं सुखेन गर्भं निर्वर्तयामि तदा तव दिने दिने सुष्ठुग्रथितया कुन्द-मालयोपहार करोमि ।[2] નાટકને 'કુન્દમાલા' નામ આ પ્રસગને લીધે જ કવિએ આપ્યુ લાગે છે વાલ્મીકિના આશ્રમમા સીતા લવકુશને જન્મ આપે છે અણધાર્યા સજોગોને લીધે રામને વાલ્મીકિના આશ્રમ નજદીક જવુ પડે છે ત્યા તે વાલ્મીકિએ રચેલુ 'રામાયણ' લવ અને કુશને મોઢે સાભળે છે પછી પૃથ્વી, વાલ્મીકી અને બીજાઓના સમજાવવાથી તે સીતાને પાછી સ્વીકારે છે રામ, સીતા, લક્ષ્મણ, બધા આવા સતોષકારક અતથી આનદ પામે છે

હવે ઉપર કહેલા બે અનુમાનોમાથી જો પહેલુ અનુમાન, એટલે કે 'ઉત્તરરામચરિત' 'કુન્દમાલા' પરથી રચાયુ છે અને એની રચનામા 'કુન્દમાલા'ના વસ્તુ, વિચાર, ભાષા અને પ્રસગોનો ભવભૂતિએ ઉપયોગ કર્યો છે, એ જો પુરવાર કરવુ હોય તો 'કુન્દમાલા'નો કર્તા દિઙ્નાગ (દિન્નાગ) ભવભૂતિ પહેલા થઈ ગયો એ દર્શાવવુ જરૂરનુ છે

---

૧ 'Kundamala,' by Dinnaga, edited by Ramakrishna Kavi and Ramanath Sastri, Dakshinabharati Series No. 2, Bombay, 1923.

૨ 'કુન્દમાલા,' અક ૧, પૃ., ૧૬.

દિઙ્નાગના કાળનો નિર્ણય

'મેઘદૂત'માં કાલિદાસ 'દિઙ્નાગ' શબ્દ નીચે પ્રમાણે વાપરે છે દિઙ્નાગાના પથિ પરિહરન્ સ્થૂલહસ્તાવલેપાન્ । [1]

ટીકાકાર મલ્લિનાથ આ વાક્ય સમજાવતા કહે છે કે આ શ્લોકમા કાલિદાસ પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી આચાર્ય દિઙનાગનુ સૂચન કરે છે

આમ મલ્લિનાથના કહેવા પરથી કાલિદાસ અને દિઙ્નાગ સમકાલીન હોય એમ લાગે છે

કાલિદાસે આમ દિઙ્નાગનુ આડકતરી રીતે સૂચન કર્યાનુ કારણ એમ હોય કે દિઙ્નાગે કાલિદાસનુ એના વાક્યો અને વિચાર વાપરી અનુકરણ કરવાનો કે કટાક્ષ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય 'કુન્દમાલા' અને કાલિદાસની કૃતિઓના અભ્યાસ પરથી અનુકરણ થયુ હોય એમ લાગે છે

કાલિદાસ 'રઘુવંશ'મા કહે છે

इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां महाक्रतूनां महतीय शासन ।
समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये ततान सोपानपरंपरामिव ॥ [2]

આ જ વિચારને મૂર્ત કરતો શ્લોક 'કુન્દમાલા'મા નીચે પ્રમાણે છે

आनाकमेकधनुषा भुवनं विजित्य
पुण्यैर्दिवं क्रतुशतैर्विरचय्य मार्गम् ।
इक्ष्वाकवः सुतनिवेशितराज्यभारा
निःश्रेयसाय वनमेतदुपाश्रयन्ते ॥ [3]

નીચેના બે શ્લોકોમા પણ ઘણુ વિચારસામ્ય માલૂમ પડે છે

ચન્દનવૃક્ષોને હાથીઓ બાધવાના ખૂટા બનાવવામા આવ્યા હતા, એમ કાલિદાસ નીચલા શ્લોકમાં કહે છે

भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।
नास्रसत्करिणां ग्रैवं त्रिपदीछेदिनामपि ॥ [4]

આ જ વિચારને દિઙ્નાગ નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે.

एतस्मिन्विततध्वरे प्रतिदिनं सान्निध्ययोगाद्धरे-
स्त्वत्तया नन्दनचन्दनापनिरहामालानतां प्रापिता ।[5]

વડીલોની આજ્ઞા અક્ષરશ: પાળવી જ જોઈએ, એના ખરાખોટા વિષે વિચાર ન થાય એ કાલિદાસ નીચે ટાંકેલા શ્લોકમા કહે છે

---

1 'દિઙ્નાગોના સ્થૂલ કરતસ્પર્શ ઉતારતો જા' 'મેઘદૂત,' શ્લોક ૧૨

2 આવી રીતે પૃથ્વીપતિઓએ, આયુષનો ક્ષય થતા, જાણે સોપાન (દાદરો) ચડતા ન હોય તેમ, નવ્વાણુ યજ્ઞો કરી સ્વર્ગનુ આરોહણ કર્યું. 'રઘુવંશ,' સર્ગ ૩, શ્લોક ૬૯.

3 અખિલ પૃથ્વીને જીતીને, સોસો યજ્ઞ કરી, સ્વર્ગનો રસ્તો ખુલ્લો કરી, રાજ્યનો બધો ભાર પુત્રો પર મૂકી ઈક્ષ્વાકુઓ વનમા જાય છે. 'કુન્દમાલા,' અંક ૬, શ્લોક ૫.

4 'રઘુવંશ,' સર્ગ ૪, શ્લોક ૪૮

5 'કુન્દમાલા,' અંક ૬, શ્લોક ૭.

स शुश्रुवान्मातरि भार्गवेण पितुर्नियोगात्प्रहृतं द्विषद्वित्।
प्रत्यग्रहीदग्रजशासनं तदाज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया ॥[१]

આ જ વિચાર, લગભગ એની જ ભાષામાં, દિઙ્નાગ દાખવે છે

प्रणाममपि सर्वोपदिष्टवती, न च गुरुनियोगा विचारमर्हन्ति ।[२]

સમકાલીન અને પ્રતિસ્પર્ધી લેખકોના આવા વિચાર અને ભાષાસામ્ય પરથી સાહિત્ય-વિવેચન (literary criticism)ના નિયમો મુજબ ઉપર કહેલું અનુમાન કરી શકાય કે (૧) દિઙ્નાગે કાલિદાસ પર કાલિદાસનાં વિચાર અને વાક્યો વાપરી કટાક્ષ કર્યો હોય; કે (૨) કાલિદાસે દિઙ્નાગ પર (આ અનુમાન બહુ સંભવિત લાગતું નથી), કે (૩) બન્નેએ કોઈ ત્રીજા લેખકમાંથી ઉદ્ધૃત કર્યા હોય.[૩]

બૌદ્ધ આચાર્ય દિઙ્નાગ અને 'કુન્દમાલા'નો દિઙ્નાગ

કાલિદાસ ઈ. સ. ચોથાપાંચમા સૈકામાં થઈ ગયો એમ ઘણા વિદ્વાનોનું માનવું છે.[૪] આમ દિઙ્નાગ ભવભૂતિ કરતાં પહેલાં થઈ ગયો એ દાખવી શકાય, છતાં એ કોણ હતો એ કહેવું સહેલું નથી. 'કુન્દમાલા'નો કર્તા અને મહાન બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાની અને ન્યાય-વિશારદ દિઙ્નાગ એક જ વ્યક્તિ હોવાનું અસંભવિત નથી. કારણ કે બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાની દિઙ્નાગ ચોથાપાંચમા સૈકામાં થઈ ગયો, જ્યારે 'કુન્દમાલા'નો દિઙ્નાગ પણ તે જ સમયે થઈ ગયો એમ આપણે ઉપર જોયું. ફક્ત એક જ કારણ આ અનુમાનની વિરુદ્ધ છે તે એ કે 'કુન્દમાલા'માં ન્યાય કે બૌદ્ધ ધર્મ વિષે સહેજ પણ ઉલ્લેખ નથી, અને એક બૌદ્ધ રામ વિષે લખે એ સાધારણ રીતે અસંભવિત લાગે છે. પણ જો આપણે વધારે વિચાર કરીશું તો આ અસંભવિતતા ટકશે નહિ. ચીનો મુસાફર હ્યુ એન સંગ અને ટિબેટનો ઇતિહાસકાર તારાનાથ દિઙ્નાગ વિષે લખતાં કહે છે કે દિઙ્નાગ દક્ષિણનો રહેવાસી હતો અને પહેલાં તો ચુસ્ત બ્રાહ્મણ હતો. પાછળથી એણે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો. તેથી 'કુન્દમાલા' તેણે બૌદ્ધવાદી થયા પહેલાં રચ્યું હોય એ અશક્ય નથી.

બીજું, 'કુન્દમાલા'ની ભાષાશૈલી એટલી બધી સહેલી અને સરળ છે કે તે કાલિદાસ પહેલાં કે કાલિદાસના વખતમાં જ લખાયું હોય એમ લાગે છે. મોટા સમાસો, ક-ખ-પ-ફ જેવા પ્રયોગો, જે બાણ અને ભવભૂતિના સમયના ખાસ લક્ષણો છે તેનો તો 'કુન્દમાલા'માં અભાવ જ છે. એટલે 'કુન્દમાલા' ભવભૂતિના સમયમાં કે એની પછી રચાયું હોય એ સંભવિત જ નથી.

---

૧ 'રઘુવંશ,' સર્ગ ૧૪, શ્લોક ૪૬.

૨ 'કુન્દમાલા,' અંક ૫, પા. ૫૯

૩ ૧૮મા સૈકાના અંગ્રેજી સાહિત્યમાં આવા કટાક્ષમય શબ્દોનો વપરાશ ઘણો સાધારણ હતો. પોપની 'Rape of the Lock' નામની કવિતા તો આવા પ્રયોગોથી ભરપૂર છે.

૪ જુઓ A. B. Keith, History of Sanskrit Literature, p. 82, Oxford University Press, 1928.

પ્રો. ગજ્જરનેકર તો 'Bombay University Journal'માં 'The Date of Kalidasa' નામના લેખમાં કાલિદાસ ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકામાં થઈ ગયો એમ કહે છે.

'કુન્દમાલા' 'ઉત્તરરામચરિત્ર' પહેલાં રચાયું

આમ બધી રીતે જોતા 'કુન્દમાલા' અને એનો કર્તા દિઙ્નાગ 'ઉત્તરરામચરિત'ના કર્તા ભવભૂતિ કરતા પહેલાં થઈ ગયો હોય એમ લાગે છે

આ ઉપરથી એમ સહજ થાય છે કે 'ઉત્તરરામચરિત' 'કુન્દમાલા'ના વસ્તુ પરથી રચાયુ હોય અને આ અનુમાન આ બે નાટકોના વસ્તુ, કેટલાક લાક્ષણિક પ્રસગો, ભાષા અને વિચારસામ્યની સમીક્ષા કરતા દૃઢ થાય છે

'કુન્દમાલા'ના વસ્તુની સમીક્ષા

પહેલા 'કુન્દમાલા'ના વસ્તુની સમીક્ષા કરશુ, અને 'ઉત્તરરામચરિત'ના વસ્તુ જોડે સરખાવતા એમાં શુ સામ્ય છે અને શો તફાવત છે તે જોઈશું

'કુન્દમાલા'નુ વસ્તુ 'વાલ્મીકિ રામાયણ'ના ઉત્તરકાણ્ડમાથી લીધુ છે 'વાલ્મીકિ રામાયણ'મા—

(૧) રામ લક્ષ્મણને સીતાને ગગા નદીના કિનારા પર એક વનમા મૂકી આવવા કહે છે

'કુન્દમાલા'ના પ્રથમ અકમા આ જ બનાવ આપેલો છે

(૨) સીતા ગર્ભવતી હતી અને પ્રસૂતિસમય ઘણો પાસે આવ્યો હતો એમ કહેલુ છે

'કુન્દમાલા'મા સીતા વાલ્મીકિ આશ્રમમા જન્મ આપે છે

(૩) વાલ્મીકિ સીતાને એકલી જોઈ પોતાના આશ્રમમા લઈ જાય છે, ત્યા સીતા લવ અને કુશને જન્મ આપે છે

આ બધા બનાવો 'કુન્દમાલા'મા આપેલા છે

(૪) રામ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે છે ત્યા વાલ્મીકિ લવ અને કુશને લઈને જાય છે આ બાલકો રામની પાસે 'રામાયણ' ગાય છે આમ રામ જાણે છે કે સીતા હજુ જીવતી છે અને તેનો પાછો સ્વીકાર કરે છે

દિઙ્નાગે આ બનાવમા કઈ બહુ ફેરફાર કર્યો હોય એમ લાગતું નથી. 'કુન્દમાલા'મા રામ સીતાને બોલાવવા મોકલતો નથી, પણ સીતા પોતે જ જ્યા લવ અને કુશ રામની પાસે 'રામાયણ' ગાય છે ત્યા ભાગ્યયોગે જઈ ચડે છે પછી વાલ્મીકિ રામને સીતાને પાછી સ્વીકારવા કહે છે, અને રામ તેનુ પાછુ ગ્રહણ કરે છે.

(૫) રામ શૂદ્ર તપસ્વીને માર્યા પછી પાછા પૂર્વપરિચિત સ્થલો—પચવટી, દણ્ડકારણ્ય વગેરેમા જાય છે

દિઙ્નાગનો રામ-સીતાના ઐક્ય માટેનો નૂતન પ્રકાર

'કુન્દમાલા'મા પણ રામ આમ એ સ્થલોમા જાય છે પણ દિઙ્નાગ રામને ત્યાં જવાનુ કઈ પણ કારણ આપતો નથી આટલુ છતા તે કુદરતના તથા મનુષ્યસ્વભાવના વર્ણનથી અંક ૩,૪,૫ ઘણા જ સુદર બનાવે છે એ ઉપરાત દિઙનાગ એક એવો ફેરફાર કરે છે કે જે આખા નાટકને એક રસકૃતિ બનાવી મૂકે છે દિઙ્નાગને સીતાને દાખવવું હતુ કે રામે એને વગરકારણે કાઢી મૂકી નહોતી બીજુ, એનો પ્રેમ સીતા પર પહેલાના જેવો જ હતો, અને એના પરિત્યાગથી એને ઘણુ લાગતુ હતુ આમ કરવાને માટે જ્યારે રામ દણ્ડકારણ્યાદિમા પાછો આવે છે ત્યારે સીતાને પણ ત્યા જ રાખે છે. પરતુ રામને તે

સીતાની હાજરીની જાણ થવા દેતો નથી વાલ્મીકિ સીતાને પોતાના પ્રભાવથી એટલા પ્રદેશમા મનુષ્યમાત્રથી અદસ્ય બનાવી દે છે આમ રામ અને સીતા એકબીજાના સાનિધ્યમા આવે છે અને વાર્તાલાપ કરે છે, અને સીતાના એક પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમા રામ કહે છે

यागे तत्र प्रतिकृतिर्मम धर्मपत्नी । [1]

રામના આ શબ્દો સીતાના હૃદયમા અજબ પરિવર્તન લાવે છે તે જાણે છે કે રામ એને એટલો બધો ચાહે છે કે અશ્વમેધયજ્ઞમા ક્રિયાને માટે તે બીજી સ્ત્રી ન પરણતા સીતાની પ્રતિકૃતિ જ રાખશે આ માનસિક વિકાર તે નીચેના શબ્દોમા દર્શાવે છે

एवं सन्दिष्टतार्यपुत्रेण परित्यागदुःख निरवशेषमपनीतम् । [2]

આમ એક વખતે સાથે ધબકતાં, પણ વિધિથી જુદા પડેલા, બે હૃદયોનુ ફરીથી પાછુ સધાન થાય છે

ભવભૂતિએ કરેલા 'કુન્દમાલા'માં ફેરફાર

દિઙ્નાગે 'રામાયણ'ની વાતોમા શા ફેરફાર કર્યા તે આપણે જોયા ભવભૂતિ આ બન્ને—'રામાયણ' અને 'કુન્દમાલા'—ના વસ્તુમા શો ફેરફાર કરે છે તે જોઈએ.

દિઙ્નાગને પોતે આ મહાન માનસિક પરિવર્તન કર્યાનું પૂરેપૂરુ ભાન થયેલુ હોય એમ જણાતું નથી એણે તો અજાણતા જ આવા અર્થગાભીર્યથી ઝરતા વાક્યો વાપર્યા હોય એમ લાગે છે.

પરતુ ભવભૂતિ જેવો નિપુણ કલાકાર આ વાક્યોનુ ખરેખરુ મૂલ્ય આંકે છે એનો ક્યા અને કેમ ઉપયોગ કરવો એ વિચારી એ નીચે દર્શાવેલા ફેરફાર કરે છે

'ઉત્તરરામચરિત'ના પહેલા અંકમા, 'કુન્દમાલા'ની માફક, સીતા અને લક્ષ્મણ વનમાં જતા જણાતા નથી ભવભૂતિ નાટયશાસ્ત્રનો પ્રખર અભ્યાસી હોય એમ લાગે છે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં જેને climax (કોટિ) કહે છે તે એ ક્યા લાવવી એ જાણે છે તેથી 'કુન્દમાલા'ની માફક પહેલો અંક climax સાથે જ ઉઘાડવા કરતાં, ભવભૂતિ આપણને પ્રથમ અકમા climax તરફ એક દાદર પર ચડતા ન હોઈને તેમ ધીરેધીરે એકએક પગથિયુ સડાસનો લઈ જાય છે

'ઉત્તરરામચરિત'ના પહેલા અકમા, તેથી, ભવભૂતિ આપણને રામ અને સીતાને પોતાનાં પૂર્વવૃત્ત કર્મોનુ ચિત્રદર્શન કરતા દાખવે છે વળી કવિ, ભવિષ્યનુ પ્રતિબિંબ પાડતો ન હોય તેમ, આપણને કહે છે કે રામ જેટલી સીતાને ચાહતો હતો તેટલો જ પ્રજાને ચાહતો હતો અને જરૂર પડે તો સીતાનો પ્રજાની ખાતર ત્યાગ કરવા તૈયાર હતો આથી રામ જ્યારે લક્ષ્મણને સીતાને એની દોહદની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવાને બહાને વનમા મૂકી આવવા કહે છે, ત્યારે આપણને બહુ આશ્ચર્ય થતું નથી આ રીતે કવિ પોતે કે રામ કઈ પણ કરે છે તે કારણસર કરે છે, અકારણે નહિ, એમ દાખવે છે

---

[1] યજ્ઞમા તારી જ પ્રતિકૃતિ મારી ધર્મપત્નીરૂપે રહેશે 'કુન્દમાલા,' અંક ૧, શ્લોક ૧૩

[2] આમ બોલતા રામે મારુ પરિત્યાગથી થયેલુ બધું દુ:ખ દૂર કર્યું. 'કુન્દમાલા,' અંક ૧, શ્લોક ૧૩ પછી.

બીજું, કવિ આપણને કહે છે કે સીતા તો પોતાના વનવાસના કારણથી તદ્દન અજ્ઞાત હતી ઊલટી, એ તો પોતાને ઊંઘતી છોડી જવાને માટે રામ પર ગુસ્સે પણ થવાની હતી. પછી જ્યારે એને ખબર પડે છે કે રામે તો એનો હમેશને માટે ત્યાગ કર્યો હતો ત્યારે તે ઘણી જ કોપાયમાન થાય છે પરંતુ આ કોપને કેમ શાંત કરવો અને બે પ્રેમી આત્માઓની કેમ એકતા સાધવી તે કવિ ત્રીજા અંકમા કરે છે.

વળી દિઙ્નાગ રામને ફરીથી દણ્ડકારણ્યાદિમા કેમ જવુ પડ્યુ તેનુ કંઈ પણ કારણ આપતો નથી જ્યારે ભવભૂતિ શૂદ્રકને મારવાને બહાને રામને ફરીથી પૂર્વપરિચિત સ્થલોમા લઈ જાય છે, સીતાનુ સ્મરણ કરાવે છે, એને એટલા બધા વિયોગદુ:ખની ટોચે લઈ જાય છે કે રામ મોહ પામે છે અને સીતા સિવાય અન્ય કોઈ એને પુનર્જીવન કરવા શક્તિ ધરાવતુ નથી એમ દાખવે છે

સીતા પાસે આ કાર્ય કરાવવા માટે અને રામ સાથે ફરીથી એકતા સાધવા માટે કવિ એને ત્યા જ ભાગીરથીના પ્રભાવથી અદૃશ્ય રાખે છે પરંતુ રામસીતાની સૌહાર્દતા કવિ કંઈ એકાએક ઉત્પન્ન કરતો નથી એ તો ડૉ બેલવેલકર કહે છે તેમ 'માનસિક પરિવર્તન' લાવવા માગે છે આ પરિવર્તનને માટે 'કુન્દમાલા'ના વસ્તુમા કવિ નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કરે છે

ભવભૂતિએ દિઙ્નાગે પ્રયોજેલા નૂતન પ્રકારમાં કરેલા ફેરફાર

માનસિક પરિવર્તનને માટે દિઙનાગે પ્રયોજેલો નૂતન પ્રકાર—સીતાને અને રામને એક-એકના સાન્નિધ્યમા લાવવાનો અને રામ પાસે સીતા માટે પ્રેમનો પુનરાવિષ્કાર કરાવવાનો—તેની એ નોંધ લે છે પણ એમા ઘટતા, થોડાક પણ ત્રણ અતિ આવશ્યક સુધારા ઉમેરે છે

પહેલા તો ભવભૂતિ સીતાને એના ત્યાગનુ કારણ જ જણાવતો નથી. આથી રામે પોતાને કારણવગર અને લેશ પણ પ્રેમ વિના છોડી દીધી છે એમ સીતાને સાલ્યા કરે છે, અને જ્યારે સીતા રામને ફરી પાછો વનમા જુએ છે ત્યારે એને રામ પર ઘણો તિરસ્કાર આવે છે પણ ધીરેધીરે આ તિરસ્કાર અને ઘૃણા દયા અને પ્રેમના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે આમ સીતા, ડૉ બેલવેલકર કહે છે તેમ, 'From a feeling of apathy and even resentment towards her husband, after many a swing of the pendulum, reaches finally a state of confidence and perfect reconciliation "[1] સીતાને આ સ્થિતિ પર પહોચાડવા માટે ભવભૂતિ દિઙ્નાગે 'કુન્દમાલા'માં છૂટાછવાયા નાખેલા વાક્યો અને પ્રસંગોનુ એકીકરણ કરે છે, અને દરેકને તેની ઉપયોગિતા પ્રમાણે એક પછી એક 'માનસિક પરિવર્તન' દાખવવા વાપરે છે અને આખરે જે શબ્દોમા દિઙ્નાગ એકતા સાધે છે તેવા જ, પણ વધારે ભાવનામય, શબ્દોમા તે એકતા લાવે છે

राम —अस्ति चेदानीमश्वमेधाय सहधर्मचारिणी मे ।

सीता—आर्यपुत्र का ।

राम —हिरण्मयी सीता प्रतिकृति ।

---

1. Translation of Rama's History, by Dr S K Belvalkar, M. A., Ph. D, Harvard Oriental Series, p. LXXXI.

સીતા—आर्यपुत्र इदानीमसि त्वम् । अहो उत्पातमिदानीं मे परित्यागलज्जाशल्यमार्यपुत्रेण ।[1]

આ જ શબ્દો ભવભૂતિ જ્યારે પ્રથમ અંકના અંતમા થયેલા climaxના denouement તરીકે વાપરે છે, ત્યારે દિઙ્નાગ 'કુન્દમાલા'મા અજાણતા અને કલાના જ્ઞાન વગર પ્રથમ અંકમા ગમેતેમ છૂટાછવાયા વાપરે છે

આટલુ છતા ભવભૂતિએ 'ઉત્તરરામચરિત'ના ત્રીજા અંકનુ વસ્તુ 'કુન્દમાલા'માથી લીધુ એમ તો સ્વીકારવુ જ રહ્યુ

અપૂર્ણ]

અભિલાષ

મુકુન્દ વિ. વિજયપારાશર્ય

૧

રજકણ થઈ તવ ચરણે બાઝું,
ખખેરો તોયે નવ છૂટું,
તવ ચરણ-સ્પર્શે સ્પર્શે હું
સાર્થક મુજ આ દેહ ગણું
અન્તરની એકલ અભિલાષ,
અધ હૃદયનો એ જ પ્રકાશ

૨

તવ વિશાલ વક્ષઃસ્થલ માંહે
દબાઈને હું દુઃખ ભૂલું,
અણબોલ્યા આંખોના ભાવે
યુગયુગની શાન્તિ પામું.
અન્તરની ઊંડેરી આશ,
જીવનનો એ એક ઉજાસ.

---

૧. રામ. હવે તો અશ્વમેધમા છે મારી સહધર્મચારિણી પણ—
સીતા: (કાંપતી) આર્યપુત્ર! કઈ?
રામ: સીતાની સુવર્ણમય મૂર્તિ.
સીતા. (ધડકતે હૈયે અશ્રુસમેત) આર્યપુત્ર! હવે આપનુ રૂપ પ્રકાશ્યુ. અહો! મારા પતિ ત્યાગની શરમનો કાંટો આર્યપુત્રે ઉખાડી નાખ્યો. 'ઉત્તરરામચરિત,' અંક ૩, શ્લોક ૪૬ મા પછી.

જ્ઞાન અને તેનું પ્રામાણ્ય

આચાર્યશ્રી કૃપાલાની

ગ્રીક લોકોમાં એક સૂત્ર પ્રચલિત હતુ કે 'જ્ઞાન એ શક્તિ છે' એ માન્યતાનું એક રહસ્ય એ છે કે જ્ઞાનમા પોતામા જ એક એવો ગુણ રહેલો છે કે તે કાર્યસાધક શક્તિરૂપે પરિણમે જ જો એ વાત સાચી હોય તો જે દેશમા લાયબ્રેરીઓ અને શાળાઓ વધારે તે દેશ અને તે દેશની પ્રજા બીજા કરતા વધુ શ્રેષ્ઠ ગણાય પરતુ આપણે જાણીએ છીએ કે વસ્તુતાએ તેમ નથી હોતુ તો શુ જ્ઞાનનો અર્થ સમજવામા આપણી ભૂલ થાય છે? હા જ્ઞાનના બે પ્રકાર છે એક પુસ્તકિયા અને બીજુ જીવન આ બનો ભેદ હુ સ્પષ્ટ કરુ ભાષા અને તેના સાધનો વડે અત્યારે એવી વસ્તુસ્થિતિ ઊભી થઈ છે, કે માણસ ઘણી વીગતોની માહિતી મેળવી શકે છે તેને પણ જ્ઞાન શબ્દથી જ ઓળખવામા આવે છે પરતુ ખરી રીતે જે જ્ઞાન—જે સાક્ષાત્કાર—પોતે અનુભવથી મેળવ્યુ હોય છે, તે જ માણસ માટે સાચુ જ્ઞાન છે, અને તે જ્ઞાનને જ શક્તિરૂપે ઉપરના સૂત્રમા વર્ણવ્યુ છે, કારણકે તે જ્ઞાન અનુભવમાથી જ ઊપજ્યુ હોઈ જીવનને દોરી શકે છે, જ્યારે પુસ્તકિયા માહિતી દરેક વખતે તેમ કરે છે એમ ન કહી શકાય જો ભાષા ન હોત તો આચારમા—અનુભવમા—જેનો સાક્ષાત્કાર થયો હોય તેને જ જ્ઞાન તરીકે લોકો સમજત અને તે જ સાચુ જ્ઞાન છે આ ભેદ એટલો વાસ્તવિક છે કે કેટલાક લોકો પેલા પુસ્તકિયા જ્ઞાનને ખરુ જ્ઞાન ગણતા જ નથી

આ ઉપરથી આપણે આટલુ સમજ્યા કે જીવનમા જિવાતુ જ્ઞાન એ જ સાચુ જ્ઞાન છે તે જ પ્રમાણે કોઈ પ્રજા પાસે વારસામા આવેલા ઘણા ઉત્તમ શાસ્ત્રો હોય તેથી તે પ્રજા કોઈ શક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી જે શાસ્ત્રો જિવાય છે તે જ શાસ્ત્રો સાચા છે, અને શાસ્ત્રોના અભ્યાસમાથી આપણે જેટલુ મેળવી શકીએ તેના કરતા શાસ્ત્ર પ્રમાણે જીવવાનો પ્રયત્ન કરવામાથી આપણે ઘણુ વધારે મેળવી શકીએ અને તેથી જ જે ધર્મ પ્રજાના જીવનમા વધારે વ્યાપેલો છે, તે ધર્મ વધુ જીવત, વધુ પ્રાણવાન છે

દરેક શાસ્ત્ર કોઈ ને કોઈ આધ્યાત્મિક સત્યો વિષે ચર્ચા કરતુ હોય છે જે શાસ્ત્રમા આધ્યાત્મિક સત્યો વધારે, તે શાસ્ત્ર વધારે ટકી રહેવાનુ જે શાસ્ત્રોમા દેશકાળથી મર્યાદિત એવા સ્થાનિક સત્યો વધારે, તે શાસ્ત્રો સર્વદેશકાળ માટે સાચા નહિ રહેવાના ગીતામાં પણ બને પ્રકારના સત્યો છે પરતુ ગીતામા જે સ્થાનિક—મર્યાદિત—સત્યો છે, તે પણ એવા છે કે જેમને વ્યાપક કરી શકાય એ તેની ખૂબી છે દાખલા તરીકે યજ્ઞભાવના લો. યજ્ઞ એટલે માત્ર અગ્નિમા ઘી રેડવુ એટલુ જ નથી ગીતાએ પોતે જ યજ્ઞનો વિસ્તૃત અર્થ સૂચવ્યો છે સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે કોઈ પણ વસ્તુના ઉપભોગ માટે જે શક્તિ ખર્ચવી પડે, કિંમત આપવી પડે તે યજ્ઞ છે. અને તેથી જ ગીતામા કહ્યું છે, કે યજ્ઞકર્મ વિના જે ભોગવે છે તે ચોર છે યજ્ઞો હમેશા દેવોને અર્પવાના હોય છે અને એ દેવો પણ કોઈ અપ્સરાઓથી વીંટળાઈ, સુરા પી, વિમાનોમા ફર્યા કરતા શોખી,

જીવો નથી, પણ વિશ્વની સમસ્ત શક્તિઓ જ છે તેથી તો ગીતાકાર બેધડક કહી શકયા છે, કે વરસાદ જોઈતો હોય તો યજ્ઞ કરો અને કુદરતની શક્તિઓને પુષ્ટ રાખો તમે તેમને પુષ્ટ રાખો, અને તે તમને પુષ્ટ રાખે—એકપક્ષી લેવડદેવડ કરી દેવાળુ ન કાઢો આમ યજ્ઞ એ મનુષ્ય અને પ્રકૃતિ વચ્ચેનો વેપાર છે ખેડૂત ક્ષેત્રદેવતાને ખાતરપાણીરૂપી યજ્ઞથી સતુષ્ટ ન રાખે અને ખેતી લીધા કરે, તો થોડા વખતમા ક્ષેત્રદેવના ભૂખ્યા થઈ નાશ પામે આમ શબ્દ સ્થાનિક તેમજ જૂનો છે, પરતુ તેનો ભાવ વ્યાપક તેમજ સનાતન છે

તેજ પ્રમાણે ગીતા અનેક વખત કહે છે, કે જ્યારે કાર્ય અને અકાર્યની વ્યવસ્થા તુ ન કરી શકે, તને સમજ ન પડે, તુ ગૂચવાય ત્યારે શાસ્ત્ર એ તારુ પ્રમાણ છે માટે તુ શાસ્ત્રને અનુસરીને ચાલ અને એમા તારુ કલ્યાણ છે આ શાસ્ત્ર એટલે શુ? અમુક કોઈ શાસ્ત્ર? જો એવો અર્થ ગીતાને અભિપ્રેત હોત તો તે એમ ન કહેત કે વેદને કે અમુક ઉપનિષદને અનુસરીને ચાલ? તેને બદલે તેણે માત્ર 'શાસ્ત્ર' એવો સામાન્ય શબ્દ વાપર્યો છે અને બીજી જગાએ જણાવી દીધુ છે કે "તે જ્ઞાન તુ પ્રણિપાત, પરિપ્રશ્ન અને સેવા મારફતે જ્ઞાનીઓ પાસેથી જાણ તેઓ તને તારો માર્ગ બતાવશે" આ ઉપરથી શુ સૂચિત થાય છે? એ જ કે ગીતા 'શાસ્ત્ર' શબ્દ વડે અનુભવી—જ્ઞાની—પુરુષોએ પોતાના જીવનમા મેળવેલો અનુભવ એવો અર્થ લેવા માગે છે

ઉપરાત ગીતામા ચાર વર્ણો અને જાતિભેદ સબધી પણ ઉલ્લેખ છે આ બાબતમા પણ સ્થાનિક શબ્દો પાછળ વ્યાપક અને સનાતન કાયદાનો ઉલ્લેખ છે અત્યારે વર્ણવ્યવસ્થાએ જ્ઞાતિઓના વાડારૂપે જે અનિષ્ટ સ્વરૂપ પકડ્યુ છે, તે ઉપરથી તમને કદાચ વર્ણવ્યવસ્થાને ધૂતકારી કાઢવાનુ મન થશે પરતુ એમ ન કરી શકાય કોઈ પણ વસ્તુની વિકૃતિ જોઈને તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપ તરફ આપણે દુર્લક્ષ ન કરી શકીએ જરા વિચાર કરતા જણાશે, કે વર્ણવ્યવસ્થા પાછળ દરેક માણસને તેને યોગ્ય એવુ કામ સોપી તેનુ તેમજ સમાજનુ કામ વધુ કાર્યસાધક કરવાનો ખ્યાલ હતો. આપણે મનુષ્યમાત્રની સમાનતાની ગમે તેટલી વાતો કરીએ, પણ એક વાત કબૂલ કર્યા વિના તમારે નહિ જ ચાલે, કે દરેક માણસની રુચિ અને શક્તિમા ફેર છે જ એટલુ તમે જરૂર કહી શકો, કે એવી ભિન્નતાને કારણે આર્થિક અને સામાજિક બાબતોમા એટલો બધો તફાવત ન પડી જવો જોઈએ, કે જેથી અમુક વર્ગનો સામાન્ય જીવનનિર્વાહ કરવામા પણ મુશ્કેલી ઊભી થઈ જાય બીજા શબ્દોમા કહુ તો એ વાત સાચી છે, કે એક માણસ બુદ્ધિનું કામ કરી શકતો હોય તેથી તેને એટલા બધા પૈસા ન મળવા જોઈએ કે જેથી શારીરિક કામ વધુ સારુ કરી શકનાર ભૂખે મરીને નાશ જ પામે પરતુ તેથી મૂળ વાત ઉપર દુર્લક્ષ ન થવુ જોઈએ કે અમુક માણસ અમુક જાતનુ જ કામ વધુ સારી રીતે કરી શકે તેમ હોય છે અને બીજો બીજુ દરેક માણસની સર્વ શક્તિઓનો પૂર્ણ વિકાસ થાય તે માટે એ જેટલુ આવશ્યક છે, કે તેને માથે એવુ જ કામ નાખવામા આવે કે જેમા તેની તે ખાસ શક્તિઓનો પૂર્ણ વિકાસ થાય ગીતાના શબ્દોમા કહીએ તો દરેક માણસનો કુદરતથી જ અમુક 'સ્વધર્મ' સ્વભાવ અનુસાર નક્કી થયેલો હોય છે, અને તેને તેના તે સ્વધર્મને અનુસરવા દેવામા જ તેનું અને સમાજનું હિત રહેલુ છે. કેળવણીમાં પણ હવે લોકો આ સિદ્ધાંત તરફ નથી જતા લાગ્યા શુ, કે દરેક બાળકમા અમુક નિશ્ચિત શક્તિઓ રહેલી હોય છે અને તેને તેવી શક્તિઓનો વિકાસ કરવા દેવાની છૂટ આપવી

એ જ તેનો સાચો વિકાસ સાધવાનો મૂળ પાયો છે? જે શક્તિઓને દબાઈ રહેવું પડે છે તે શક્તિઓ પોતે કચરાઈ જાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેની અસર બીજી શક્તિઓ ઉપર પણ થાય છે, અને આખું જીવન વિકૃત બની જાય છે જ્યારે એક શક્તિ પોતાનું યોગ્ય ક્ષેત્ર પામી વિકાસ પામે તેથી બીજી શક્તિઓને પણ પુષ્ટિ મળે છે, અને આખું જીવન એક ખીલેલા ફૂલ જેવું વિકસિત થઈ શોભા પામે છે વર્ણવ્યવસ્થા પાછળ પણ કંઈક આવી જ વિચારસરણી રહેલી હું જોઈ શકું છું તેનો ઉદ્દેશ અમુક બ્રાહ્મણોને અને તેમના વંશજોને હમેશ માટે આખી પ્રજાના રાજા બનાવી મૂકવાનો કે અમુક વર્ગને દલિતપતિત રાખી તેમની સેવાઓ વટાવી ખાવાનો નહોતો તેનો ઉદ્દેશ એ હતો, કે અમુક માણસો જન્મથી જ અધ્યયનઅધ્યાપન અને માનસિક ચિંતન માટે વધુ યોગ્ય છે, અમુક માણસો પોતાના બાહુબળનો ઉપયોગ કરવામાં જ રસ લઈ શકે છે, અમુક વેપારવણજમાં, અમુક શારીરિક શ્રમમાં—એ વસ્તુસ્થિતિને સ્વીકારી લઈ તેનો ઉપયોગ કરી, એ સર્વ વર્ગોના સહકારથી એવી સામાજિક સ્થિતિ ઊભી કરવી, કે જેથી બધા વર્ગો પોતપોતાની વિશિષ્ટ શક્તિઓને માટે યોગ્ય ક્ષેત્ર પામી પોતાનો અને સાથે એકબીજાનો વિકાસ સાધે, અને સમાજને વધુ સમૃદ્ધ કરે. દરેક માણસના સ્વભાવને અનુસરીને જો કાર્ય સોંપવામાં આવે તો તે કાર્ય પણ વધુ સારી રીતે થાય અને તે માણસ પણ પોતાનો વિકાસ સાધી શકે એ તેનો 'સ્વધર્મ' છે અને તેના પાલનમાં તેનું શ્રેય છે

આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે અમુક માણસનું કામ વધુ શ્રેષ્ઠ છે અને બીજાનું ઊતરતું છે હરગિજ નહિ કારણ કે સ્વધર્મની કલ્પનામાં જ એ વસ્તુ રહેલી છે કે અમુક કામ અમુક માણસને માટે યોગ્ય—આવશ્યક હોય તે જ તેને માટે શ્રેષ્ઠ છે, એ સિવાયનું બીજું બધું તેને માટે ઊતરતું—નકામું—'ભયાવહ' છે બીજાનો ધર્મ—પરધર્મ—બીજાનું કામ, ગમે તેટલું વધારે સારું લાગતું હોય તોપણ, તેને પોતાને માટે તે હરગિજ નકામું—સર્વથા નુકસાનકારક છે અને ગીતાએ એ વસ્તુ ઉપર એટલો બધો ભાર મૂક્યો છે કે તે સમજવા સંશય જ ન રહે તે ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહે છે

स्वधर्मे निधन श्रेय परधर्मो भयावह ।

અત્યાર સુધીના વિચારથી તમે સમજી ગયા હશો, કે ગીતાની વર્ણવ્યવસ્થાની કલ્પના પાછળ એક સનાતન અને વ્યાપક સત્ય રહેલું છે અત્યારના તેના વિકૃત સ્વરૂપને બાજૂએ રાખીએ, પણ વગરસમજ્યે જેઓ આ વ્યવસ્થા જૂની છે તથા હિંદુસ્તાન જેવા કાળા દેશની છે માટે જ તેને હસી કાઢે છે તેઓ જરૂર ભૂલ કરે છે, એમ તમને પણ હવે સમજાશે હવે, એ સત્ય ભલે વ્યાપક હોય, પણ ગીતાએ—હિંદુધર્મે—હિંદુસ્તાને જ તેને પ્રથમ સમજી લઈ તેનો આવો વ્યવસ્થિત ઉપયોગ કર્યો છે, એ માટે જરૂર તમે અભિમાન લઈ શકો

પરંતુ તમે પૂછશો કે દરેક માણસ પોતાનો સ્વધર્મ નક્કી શી રીતે કરે? તેમજ સ્વધર્મ પ્રમાણે દરેકને વિશિષ્ટ કામ મળવું જોઈએ એ વાત સાચી હોય, તોપણ તે વસ્તુને આનુવંશિક કરી શકાય? બ્રાહ્મણનો દીકરો બ્રાહ્મણ જ જન્મે—તેવી જ શક્તિઓવાળો હોય એવું માનવાનું કાંઈ કારણ છે?

પ્રથમ હું પહેલો પ્રશ્ન લઈશ. દરેક માણસ પોતાનો સ્વધર્મ શી રીતે જાણી શકે?

મારુ એવુ માનવુ છે કે આવી મુશ્કેલીને કાંઈક હળવી કરવાના ઇરાદાથી જ વર્ણવ્યવસ્થાને આનુવંશિક કરવાનુ આપણા પૂર્વજોએ ઠીક માન્યુ હશે અમુક માબાપને ત્યા, અમુક કુળમા બાળક જન્મે અને બાલ્યાવસ્થામા અમુક પ્રકારના સસ્કારો જાણ્યેઅજાણ્યે પામે, એટલા માત્રથી જ તેની અમુક રુચિઓ ઘડાઈ જાય એમ માની શકાય અને તેથી ઉપરના બને પ્રશ્નોને આ રીતે હુ એક કરી નાખુ છુ

પણ તમારો સવાલ કદાચ અત્યારની પરિસ્થિતિમા સ્વધર્મ કેવી રીતે જાણી શકાય એ વિષેનો હોય કારણ અત્યારે વર્ણવ્યવસ્થા જેવુ રહ્યુ નથી ગમે તે જ્ઞાતિનો માણસ ગમે તે કામ અત્યારે કરતો હોય છે, એટલે આ વસ્તુ નક્કી કરવી એ એક મુશ્કેલીનો પ્રશ્ન થઈ પડે પહેલાના વખતમા ગુરુશિષ્ય જ્યા સહજીવન ગાળતા ત્યા કુશળ ગુરુ અમુક રીતે શિષ્યને તેનો સ્વધર્મ નક્કી કરી આપવામા મદદ કરી શકતો હશે અત્યારે તો એ પણ રહ્યુ નથી આમ પેઢીએપેઢીએ ધધો બદલાય અને કલાકેકલાકે ગુરુ બદલાય એવા જમાનામા માણસે પોતે જ પોતાનો સ્વધર્મ નક્કી કરી લેવાનુ રહે છે, અને સાચી સત્યનિષ્ઠા જો માણસ કેળવે અને તેને ખાતર ગમે તેવો ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ રાખે, તો જરૂર તે પોતાનો સ્વધર્મ થોડીઘણી નિષ્ફળતાઓ પછી જાણી શકે *

દ્વિદલ

પ્રતાપરાય પ્ર. પંડ્યા

તેલીના બળદને

આવ્યો ત્યારથી એક માર્ગ ફરતો, જ્યા તારો જેવા ફર્યો,
આપ્યુ વીર્ય અખૂટ, વાપરી શક્યો ના માર્ગ કો શોધવા;
તો તો યોગ્ય તને ધર્યા ગણુ હવે આંખે જડ્યા ડાબલા.
ચક્કીના ચિચવાટથી પણ હજી જો ના ચહે જાગવા,
તો 'આ અલ્પ' ગણી ચહુ શ્રવણમા જોડી ઠાંસી નાખવા.

બળદનો પ્રત્યુત્તર

પીલીને તલ ને કઈ મગફળી ભેળી થતી જોઈને
ને તેના ફળરૂપ આ ધણીતણા ગાર્હસ્થ્યને જોઈને
આંખો તો ચહું છું જ બધ કરવા, કિંતુ ગણી 'લૂણ એ'
ખુલ્લા કાન કરી સુણુ, ચહું, બધી ગાળો અને હાક એ—
ચાહે તો કર બધ કાન સુજને ઇચ્છાપટો એય છે.

* સને ૧૯૨૯મા ગુજરાત મહાવિદ્યાલયમા આપેલી 'ગીતાવ્યાખ્યાનમાળા'ની નોધના આધારે.

હિંદની આર્થિક ઉન્નતિની યોજના

ડુંગરસી ધરમસી સંપટ

હિંદની ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ સાધવા માટે પ્રજાના સમજુ વર્ગને હવે ઠીક ઠીક જાગ્યા છે ખેતીવાડીપ્રધાન દેશો કરતા ઔદ્યોગિક દેશો શ્રેષ્ઠ વિભૂતિ અને ઉન્નતિ ભોગવે છે તે હવે હિંદીઓ સારી પેઠે સમજી શક્યા છે

સને ૧૯૧૮મા ઔદ્યોગિક કમિશનનો રિપોર્ટ ભારતમાર્તંડ શ્રી મદનમોહન માલવીયજીની નોંધ સાથે બહાર પડ્યો ત્યારે હિંદીઓને પોતાની નબળાઈઓ અને ક્ષતિઓનુ ભાન થયુ હતુ પરતુ આપણી હિંદી સરકારની બેકાળજી અને બેદરકારીના પરિણામે જ ઔદ્યોગિક જાગૃતિને પૂરતુ ઉત્તેજન મળ્યુ નહોતુ. તે પછી અનેક વિદ્વાનોએ ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ વિષે ગ્રથો લખ્યા છે પરતુ દેશપરદેશના બહોળા અને વ્યાપક અનુભવ મેળવી આ દેશના દેશકાળ મુજબ કોઈ સયુક્તિક યોજના પ્રજા સન્મુખ મુકાઈ હોય એવુ આ લેખકના ધ્યાનમા નથી

ઔદ્યોગિક કમિશનના રિપોર્ટને સત્તર વરસ પસાર થયાં છે તે પછી ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિને માટે કોઈ શ્રેષ્ઠ પુસ્તક બહાર પડ્યુ હોય તો તે આ વરસે જ સર વિશ્વેશ્વરૈયાની અનુભવી કલમથી ‘Planned Economy for India’ લખાઈ બહાર પ્રજા સન્મુખ મુકાયુ છે આ પુસ્તક વિસ્તીર્ણ અને યોગ્ય સમાલોચના માગે છે તે ગુજરાતી પ્રજા સમક્ષ મૂકવાની હુ રજા માગુ છુ.

સર વિશ્વેશ્વરૈયાની ઓળખાણ આપવી હોય નહિ. માઇસોરના દીવાનપદે છ વરસો સુધી રહ્યા તે પહેલા તેઓ મોટા અને સફળ ઇજિનિયર હતા. માઇસોરમા રાજ્ય તરફથી અનેક મોટી ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ એમણે સ્થાપી હતી દીવાનપદેથી નિવૃત્ત થયા પછી એમણે ભદ્રાવતીનુ લોઢાનુ મોટુ કારખાનુ સભાળ્યુ અનેક મ્યુનિસિપાલિટીઓના કરકસર કરવાના તેઓ સલાહકાર થયા લોઇડ બેરેજની યોજના સબધી તપાસ કરનાર નિમાયા દેશપરદેશોમા ખૂબ પ્રવાસ કર્યો ત્યાના કારખાના બારીકાઇથી જોયા મોટા ઔદ્યોગિક શાહસોદાગરો સાથે ઉહાપોહ કર્યો જાપાનઅમેરિકાની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓનો બારીક અભ્યાસ કર્યો આવી રીતે ઉત્તર વયના પાકા અભ્યાસ પછી જ આ પુસ્તક લખાયુ છે. સર વિશ્વેશ્વરૈયાએ ઘણા પુસ્તકો બહાર પાડ્યા છે તેમાના ઘણાખરા ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિને લગતા છે એટલે આ વિષય ઉપર લખવાનો એમનો ખાસ અધિકાર છે અને તે અધિકાર એમણે સપૂર્ણપણે સાબિત કરી બતાવ્યો છે

હિંદમા પાત્રીસ કરોડ દેવો વસે છે યુનાઇટેડ કિંગડમથી એ વસ્તી સાડાસાતગણી છે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ આફ અમેરિકાની એ વસ્તી ત્રણગણી છે હિંદના લોકોની પ્રાચીન સસ્કૃતિ યુરોપિયનો કરતા ઘણી જ જૂની છે એક વખત આખા જગતમા હિંદની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ અજોડ હતી. પરંતુ હમણા હિંદ પરદેશી સરકારના તાબામા છે. હજારો માઇલ દૂરથી એ

પરદેશીઓ હિંદનું શાસન કરે છે હિંદના ઔદ્યોગિક વિકાસમાં પરદેશીઓનું હિત નથી એઓ આ દેશને પોતાના ઉત્પન્ન કરેલા માલની મુખ્ય બજાર બનાવવા આવ્યા છે હિંદ પોતાની રોજની જરૂરિયાતની ચીજો માટે પરદેશો ઉપર આધાર રાખે એવું રાજ્યનીતિનું પ્રાધાન્ય છે ગરીબ હિંદીઓનો આર્થિક રસ ચૂસવા માટે બીજા દેશોનું તે નીતિ સાધનરૂપ બનાવવામાં આવી છે

આખા જગતમાં ભારે મંદી છે હિંદમાં પણ તેવી જ જબરી મંદી પ્રવર્તે છે પરંતુ પરદેશોની મંદી ક્ષણિક છે હિંદની મંદી દીર્ઘજીવી છે. હજારો ગ્રેજ્યુએટો નોકરી માટે ઝખે છે રેલવેના સાધારણ કલાર્કની અગિયાર જગ્યા માટે ત્રણ હજાર અરજીઓ આવી હતી યુરોપઅમેરિકા પાસે સ્વરાજ છે હિંદમાં પરદેશી રાજ્ય છે યુરોપઅમેરિકાની ઉન્નતિની નીતિ પોતાના રાષ્ટ્રના હિતમાં ઘડાય છે હિંદની ઉન્નતિની નીતિ પરદેશીઓના લાભમાં નિભાવાય છે યુરોપઅમેરિકા પાસે મોટા કારખાના, વિપુલ ધનસંચય, વ્યાપક શાખ, પોતાની જકાતનીતિ, હુશિયાર અને વશપરંપરાથી કેળવાયેલા કારીગરો હોવાથી એ દેશોમાં મંદી બહુ અલ્પ સમયની હશે હિંદને બધું એકડે એકથી ઘૂંટવાનું હોવાથી તેને આ મંદીની અસરમાંથી મુક્ત થતા ઘણો સમય લાગશે યુરોપઅમેરિકામાં પોતાના આર્થિક પુનરુદ્ધારને માટે જે પંચ અને દશવર્ષીય યોજનાઓ રાજ્ય અને પ્રજાના ઐક્યથી શક્ય છે, તે હિંદમાં પરદેશી સત્તાને લીધે શક્ય નથી

ગરીબી હોય ત્યાં વિસ્તાર પણ વધે છે તે મુજબ હિંદની વસ્તી પણ ખૂબ વધતી જાય છે યુરોપના દેશો પોતાની ફાજલ વસ્તીને માટે સંસ્થાનો ધરાવે છે હિંદને તેવી સગવડ નથી અને ૧૮૮૧થી ૧૯૩૧ સુધીના પચાસ વરસોમાં હિંદની વસ્તી ૩૯ ટકા વધી છે હવે હિંદ વસ્તીમાં આખા જગતમાં પહેલો નંબર ધરાવે છે ચીનને તો તે ક્યારનુંય આંટી ગયું છે. છેલ્લા દશ વરસોમાં જ સાડાત્રણ કરોડ જનસંખ્યા વધી છે બંગાળમાં એક ચોરસ માઈલે ૯૩૫ જેટલી વસ્તી છે યુરોપ આખાનું પ્રમાણ ચોરસ માઈલે ૧૨૭, અમેરિકાનું ૪૧, જાપાનનું ૪૪૩ અને ચીનનું ૨૨૦ આવે છે એક ગરીબ, પરસત્તા હેઠળનો દેશ વસ્તીના આવડા વધારાને કેમ સહન કરી શકશે ? આપણી જમીન આવા વધારાને કેમ નભાવી શકશે ? જગતમાં આપણા મજૂરોને માટે પણ બીજા દેશોના દરવાજા બંધ છે

રોગચાળો, ઉપદ્રવો અને તેથી ભયંકર મરણપ્રમાણમાં હિંદની ભયાનક સ્થિતિ છે છેલ્લા દશ વરસોની ગણતરી કરતા હિંદમાં મરણપ્રમાણ દર એક હજારે ૨૪૫ નું છે બ્રિટનમાં દર હજારે ૧૨·૫નું, ફ્રાન્સમાં ૧૬·૩નું, જર્મનીમાં ૧૧·૧નું, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ આફ અમેરિકામાં ૧૧·૩નું અને જાપાનમાં ૧૮·૧૭નું છે હિંદમાં મનુષ્યની સરેરાશ આયુર્મર્યાદા ૧૯૩૧ની ગણતરી મુજબ ૨૬·૭ વરસની છે તે ઈંગ્લાંડની ૫૭ ૬, અમેરિકાની ૫૬·૪, જર્મનીની ૪૯·૦૪, કૅનેડાની ૫૩·૪ અને જાપાનની ૫૬ છે હિંદમાં ચનેરી, ઉદ્યોગી પ્રજા ૧૧ ટકા અને ગામડામાં ખેતીપ્રધાન પ્રજા ૮૯ ટકા રહે છે ઈંગ્લાંડ અને વેલ્સમાં ઉદ્યોગી ૮૦ અને ખેતી ખાતે ૨૦ ટકા છે જર્મનીમાં તે ૬૨ અને ૩૮ ટકા, ફ્રાન્સમાં ૪૯॥ અને ૫૦॥ ટકા, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ આફ અમેરિકામાં ૫૬। અને ૪૩॥। ટકા, કૅનેડામાં ૫૩॥ અને ૪૬॥ ટકા, તથા જાપાનમાં ૫૬ અને ૪૪ ટકા છે હિંદના માણસો કેવી રીતે કામે લાગ્યા છે તે નીચેનો કોઠો દર્શાવશે:

ધંધો	૧૯૩૧મા ધંધે વળગેલાની સંખ્યા	ટકા
ખેતી, શિકાર, માછીમાર	૧૦૩,૨૯૪,૪૩૦	૨૦.૨
ઉદ્યોગ, ખાણ	૧૫,૬૯૭,૯૫૩	૪.૪
વપારવાહન	૧૦,૨૫૫,૦૦૩	૨.૯
સરકારી નોકરી, લશ્કર	૧,૮૩૬,૭૫૮	૦.૬
હુન્નરઉદ્યોગ	૨,૩૧૦,૧૪૧	૦.૭
ઘરનોકરી	૧૦,૮૯૮,૨૭૭	૩.૧
બીજા વ્યાખ્યારહિત ધંધા	૭,૭૭૮,૬૪૨	૨.૨
બેકાર જેવા ધંધા	૧,૮૪૪,૮૩૭	૦.૫
કુલ	૧૫૩,૯૧૬,૦૫૦	૪૩.૬

વિદ્યા

હિંદમા અને ૧૯૩૧ની વસ્તીગણતરી મુજબ કુલ ભણેલા ૨૩,૯૬૯,૭૫૧ પુરુષો અને ૪,૧૬૯,૧૦૫ સ્ત્રીઓ હતી, જે આખી વસ્તીના પ્રમાણમા આઠ ટકા ગણાય દશ વરસ અને તેની ઉપરનાની ગણતરી કરતા બ્રિટિશ હિંદમા ૧૧ ટકાનુ ભણતરનુ પ્રમાણ આવે છે તે સાથે બીજા દેશો સરખાવતા તે ગ્રેટબ્રિટનમા ૯૨.૫ ટકા, ફ્રાંસમા ૯૪.૧, જર્મનીમા ૯૯.૭, અમેરિકામા ૯૫.૭, જાપાનમા ૯૬, કેનેડામા ૯૪.૯ અને ઓસ્ટ્રેલિયામા ૯૮.૯ આવે છે રશિયાના આંકડા તપાસતા જણાય છે કે ત્યા છેલ્લા દશ વરસોમા ૮૩ ટકા અભણોની સંખ્યા ઘટાડી દશ ટકા ઉપર લાવવામા આવી છે દશ વરસમા પોણોસો ટકા વસ્તીને શિક્ષિત કરવાનો દાખલો જગતમા અજોડ છે

છેલ્લા આંકડાઓ મુજબ બ્રિટિશ હિંદમા અને ૧૯૩૦-૩૧માં કુલ ૨૬૨,૦૬૮ વિદ્યાની સંસ્થાઓ હતી અને ૧૨,૬૮૯,૦૮૬ વિદ્યાર્થીઓ હતા આ મુજબ દર ૧,૦૩૬ મનુષ્યે એક સંસ્થા આવે છે આ મુજબ હિંદમા સ્કૂલ જનારાઓની સરેરાશ ૪.૬૭ની આવે છે જ્યારે તે ગ્રેટબ્રિટનમા ૧૮.૮, જાપાનમા ૧૯, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરિકામા અને કેનેડામા ૨૩.૭ અને ૨૪.૪ જેટલી છે હિંદમા ૨૧ માણસે એક છોકરો વિદ્યાર્થી એવુ પ્રમાણ આવે છે, તો કેનેડામા ચાર માણસે એક છોકરાની સરાસરી આવે છે રશિયામાં ૨૦ા કરોડ છોકરાઓ અને મનુષ્યો શિક્ષણ લે છે, ત્યા ૭ માણસે એકની સરાસરી આવે છે હિંદમા વિદ્યા પાછળ સરકાર કુલ ૨૮ા કરોડ રૂપિયા ખર્ચે છે, જે દર છોકરા પાછળ રૂા ૨૨ આવે છે જાપાનમા દરેક છોકરા પાછળ રૂ. ૫૯, ગ્રેટબ્રિટનમા રૂ ૧૭૨, કેનેડામા રૂ ૧૯૯, અમેરિકામા રૂ ૨૭૫ સરકાર ખર્ચે છે. રશિયામા પંચવર્ષીય યોજનાના પહેલા ચાર વરસોમા ૫૮૨ અબજ રૂબલ વિદ્યાવૃદ્ધિ માટે વપરાયા હતા હિંદમા દર મનુષ્યે રૂ ૧ની સરાસરી વિદ્યાખર્ચની આવે છે, ત્યારે જાપાનમા રૂ ૧૧, અમેરિકામા રૂ ૩૨, કેનેડામા રૂ ૪૮, અને અમેરિકામા રૂ ૬૫ ખર્ચાય છે

હિંદમાં અને ૧૯૩૦-૩૧ મા ૧૭૦૮ વર્તમાનપત્રો હતા તેમા ૨૨૧ દૈનિક હતા. બધા વર્તમાનપત્રો અને માસિકોની સંખ્યા ૪૪૬૮ની હતી આનુ પ્રમાણ દર દસ લાખ માણસે એક વર્તમાનપત્રનુ આવે છે તે સાથે બીજા દેશોમા તે પ્રમાણ જોતા અમેરિકામા ૧૭૨, જાપાનમા ૧૫૫, કેનેડામા ૧૫૮, અને રશિયામા ૧૦૦ની સરેરાસ આવે છે

ખેતી

હિંદની ખેતી બહુ જ પછાત છે અને ૧૯૨૧-૨૨માં ૨૦ા અબજની હિંદમાં ખેતીની

પેદાશ થઈ હતી, જે મનુષ્યદીઠ રૂ ૬૪ ની પેદાશ સરેરાશ આવે છે ત્યારે અમેરિકામાં રૂ ૧૭૫, કેનેડામા રૂ ૨૧૩, જાપાનમા રૂ. ૫૭, અને ગ્રેટબ્રિટનમાં રૂ. ૬૨ની સરેરાશ આવી હતી હિંદમા અને ૧૯૨૧–૨૨મા ઔદ્યોગિક પેદાશ ૪ાા અબજની ગણાઈ હતી– હમણા સહેજ વધી હશે,—જે દર મનુષ્યે રૂ ૧૨ની ગણતરી થાય છે અમેરિકામા દર મનુષ્યે ઔદ્યોગિક પેદાશ રૂ ૩૨૧, ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેંડમા રૂ ૪૧૯, કેનેડામા રૂ ૪૭૦ અને જાપાનમા રૂ. ૧૫૮ પેદાશ સરેરાશ ગણાઈ હતી

આખા હિંદમા ૧૮ લાખ ચોરસ માઈલ જમીન છે, જે જગત આખાની ૨·૧૫ ટકા ગણાય છે બ્રિટિશ હિંદની વસ્તી ૨૭ાા કરોડની છે તેમા ખેતી ઉપર નભતી વસ્તી ૧૯ાા કરોડ એટલે ૭૦ ટકા છે આખા બ્રિટિશ હિંદમા પાચ કરોડ એકર જમીન પાણીથી પીત કરવામા આવે છે તેમા ૨ાા કરોડ એકર નહેરના પાણીથી, ૬૧ લાખ તળવના પાણીથી, અને ૧ાા કરોડ કૂવાના પાણીથી પાવામા આવે છે સરકારે નહેરો ઉપર એક અબજ છત્રીસ કરોડ રૂપિયા ખરચ્યા છે નીચે મુજબ હિંદની પેદાશ થાય છે

પાક	એકર દશલાખ	પેદાશ ટન દશલાખ
ચોખા	૮૦·૬	૩૩·૨
ઘઉં	૨૪·૮	૯·૩
બીજા અનાજો	૧૬ ૪	૨·૬
સેરડી	૨·૯	૩·૨
બિયા	૧૬·૪	૨·૬
કપાસ	૧૪·૨	૩·૮
જુટ	૩·૪	૧૧·૨
ચાહ, કૉફી, રબર	૧·૬૪	૪૪૮ દશલાખ પાઉંડ

હિંદ ખેતીપ્રધાન દેશ છે છતા અનાજની પેદાશ વસ્તીપૂરતી થતી નથી ૩૫ કરોડને બે ટક જમાડવા માટે ૮ાા થી ૯ કરોડ ટન અનાજ જોઈએ છીએ હિંદનો અનાજનો પાક ૨૦ કરોડ એકર જમીનમાથી લગભગ ૭ થી સાત કરોડ ટન થાય છે પરદેશની ચડગત, વાવણીના બીજે અને જાનવરોને માટે વપરાતુ અનાજ બાદ કરીએ તો મનુષ્યોને માટે માત્ર પાચ કરોડ ટન અનાજ બાકી રહે છે આની રીતે હિંદીઓને બે ટક મળે તેટલુ અનાજ હિંદીઓ પોતાના ખેતીપ્રધાન દેશમા પકવતા નથી અને લગભગ સાડાત્રણથી ચાર કરોડ ટન દર વરસે ખૂટે છે હિંદી નિકાસ વેપારનો મુખ્ય આધાર કપાસ, જુટ, બિયા અને ચા ઉપર રહ્યો છે હિંદના ૭૦ ટકા મનુષ્યો ખેતી ઉપર રોકાયા છે પરતુ તેઓ ૧૦૦ ટકા મનુષ્યો માટે ખોરાક પૂરો શકતા નથી

બીજા સુધરેલા દેશો ઉદ્યોગપ્રધાન છે ગ્રેટબ્રિટનમા ખેતી ઉપર ૭ ટકા (હમણાં જ્યારે સરકારે બેકારોને ખેતી ઉપર લગાડવા માંડ્યા છે ત્યારે ૧૧ ટકા), અમેરિકામાં ૨૬ ટકા, કેનેડામા ૩૩ ટકા, અને યુરોપના બીજા મુખ્ય દેશોમા ૩૦થી ૪૦ ટકા માણસો કામે લાગ્યા છે, ત્યારે હિંદમા ૭૦ ટકા લાગ્યા છે

હિંદના લોકોમા અનહદ અજ્ઞાન, અભણતા અને ગરીબાઈ છે, તે ઉપરના આંકડાઓથી જણાશે લોકો ધર્મના ધતીંગો અને વહેમોમા સપડાયા છે સમયની તેમને કિંમત નથી સાધનોનો બગાડો ભયકર છે લગભગ અર્ધો ભાગ સ્ત્રીઓ છે. તેમના પછાતપણાનો પાર નથી એક ટકો સ્ત્રીઓ પણ માંડ લખી વાચી જાણે છે. અન્ધશ્રદ્ધા, બીકો, રોગ, અનાથ

લગભગ આઠ કરોડ ઉપર છે. તેઓ પશુજીવનથી પણ નીચું જીવન ગુજારે છે તે સિવાય શહેરોમાં કાંઈક સમૃદ્ધિ જોવામાં આવે છે પરંતુ શહેરોમાં ગરીબોના આવાસમાં ગીચ વસ્તી, અનીતિ, ભૂખમરો, કજિયાકંકાસ, અનેક જાતના રોગો, ઉપદ્રવો જોવામાં આવે છે ગામડામાં ગરીબાઈ જીવંત સ્વરૂપે રહી છે ગંદાઈ, રોગચાળો અને ગરીબાઈ ત્યાં હમેશ માટે વસવાટ કરી રહ્યા છે મેં ઓરીસાના ગામડા અને અનાર્યોના જંગલના ગામડાઓ જોયા છે હદ ગરીબાઈ છે છતાં રાજા, મહારાજા, મહંતો, શેઠશાહુકારોમાં સમૃદ્ધિ, મોજ, વિલાસ અને શોખો જરૂર જોવામાં આવે છે

વસ્તીના વધારાથી જમીનના નાનાનાના ટુકડા થતા જાય છે જમીનના ઘણા માલેક થવાથી ખેતીની પેદાશ ઉપર વધારે ખર્ચો પડે છે આથી ખેડૂતને બહુ થોડું મળી શકે છે નાનાનાના ટુકડાઓમાં સમૃદ્ધખેતી થઈ શકતી નથી બીજા સુધરેલા દેશોની પેઠે પેદાશ વધારી શકાતી નથી મશીનરીને કામે લગાડી શકાતી નથી પંજાબમાં ત્યાંની સરકારે કમિટીઓ નીમી, ખેડૂતોને સમજાવી, સમૃદ્ધખેતીનો અખતરો કરાવી જોયો છે તે જરૂર ફતેહમંદ નીવડ્યો છે

ખેડૂતો ઉપર લગભગ ૧૦ અબજ રૂપિયાનું કરજ છે આટલું મોટું કરજ ખેડૂતોથી ભરાવું બહુ મુશ્કેલ છે ખેડૂત વંશપરંપરાથી શાહુકારોના કરજ સાથે જકડાયેલો રહે છે સહકારી સંસ્થાઓએ આ દિશામાં ઘણું સુંદર કામ કર્યું છે, પરંતુ તેમની વ્યાપકતા અને કાર્યક્ષેત્ર બહુજ અલ્પ પ્રમાણમાં છે એટલે આ સવાલનો નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી ખેતીની હાલત સુધરે નહિ. હિંદુસ્તાનની ખેતીના સુધારા ઉપર ૭૦ ટકા પ્રજાની સારી સ્થિતિનો આધાર છે ખેડૂતને હમણાં બાર માસમાં ૭ માસથી સાત માસ સુધી જ માત્ર કામ રહે છે. પાંચ માસ તે નવરો રહે છે તેવા સમયમાં ગૃહઉદ્યોગો માટે તેને શિક્ષણ આપવું સારું છે રમી બનાવવી, સૂતર કાતવું, કાપડ, પાટી વણવી, ટોપલા બનાવવા, વગેરે અનેક કામો તે કરી શકે છે ગોળ બનાવવો, શાકભાજી ઉગાડવા, સાદડીઓ વણવી વગેરે ઘણા ગૃહઉદ્યોગો તેના કુટુંબ માટે ઉપયુક્ત થઈ શકે તેમ છે.

ઈંગ્લંડમાં બેકારોને રોજગારી આપવા માટે જમીનના મોટા ટુકડાઓ તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે હજારો કુટુંબોને એ ટુકડાઓ ઉપર વસાવવામાં આવશે તેમને હથિયાર, ઘોડા, યંત્રો, નાણાં, બીજો અને ખાતર સરકાર પૂરા પાડશે ખાવાનું અને કપડાં પણ પૂરા પાડવાની યોજના છે રશિયાએ તો આ બાબતમાં ખૂબ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું છે ત્યાં બે લાખ ટ્રેક્ટરો હમણાં કામે લગાડવામાં આવ્યા છે દરરોજ રશિયા ૩૦૦ ટ્રેક્ટરો બનાવે છે રશિયા બીજાં પાંચ વરસોમાં બહુ મોટી રકમના અનાજ, કપાસ, ખાંડ પેદા કરશે

રસ્તાઓ અને વાહનો

હિંદમાં સને ૧૯૩૦–૩૧માં ૨૫૩,૧૨૫ માઈલના રસ્તા હતા તેમાં ૨૭,૩૩૯ માઈલના પાકા રસ્તા અને ૨૧,૨૯૪ માઈલના કાચા રસ્તા સરકાર નિભાવે છે ૪૬,૭૧૬ માઈલના પાકા અને ૧૫૭,૭૭૬ માઈલના કાચા રસ્તા મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકલબોર્ડો નિભાવે છે હિંદમાં સને ૧૯૩૧–૩૨માં કુલ ૪૨,૭૫૩ માઈલની રેલવેઓ હતી બીજા દેશોની સરખામણીમાં હિંદ પાછળ છે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરિકામાં ૨૬૧,૮૧૬ માઈલની રેલવે છે. હિંદમાં દર દશલાખ માણસે ૧૨૦ માઈલ રેલવેની સરેરાશ આવે છે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરિકામાં ૨૧૩૨ માઈલની દશલાખ માણસે ઉપર સરેરાશ આવે છે

ગ્રેટબ્રિટનમાં ૨૧૧૬૨ માઈલની રેલવે અને દશલાખ માણસ ઉપર ૪૬૦ની સરેરાશ આવે છે કેનેડામા ૪૩,૧૭૩ માઇલ રેલવે અને ૪૩૧૮ માઈલની સરેરાશ આવે છે

વેપાર

હિંદનો વેપાર દિનપ્રતિદિન ઓછો થાય છે પરદેશોના પ્રમાણમા હિંદનો વેપાર ઘણો ઓછો છે દર મનુષ્યદીઠ રૂ ૧૭ની સરેરાશ આવે છે જ્યારે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઑફ અમેરિકાનો મનુષ્યદીઠ રૂ ૨૧૪, ગ્રેટબ્રિટનનો રૂ. ૫૯૭, કેનેડાનો રૂ ૬૨૦, અને જાપાનનો રૂ ૯૦ વેપાર છે આખા જગતની સદી પહેલા એટલે સને ૧૯૨૯મા ૧૯૦ અબજનો વેપાર હતો સને ૧૯૩૩મા તે માત્ર ૭૭ અબજનો રહ્યો હતો હિંદનો વેપાર પણ ઘટીને આઠ આના થઈ ગયો છે હિંદનો પરદેશનો વેપાર ઘણોખરો યુરોપિયનોના હાથમા છે માખણ હિંદીઓને મળતુ નથી માત્ર પાણી જેવી છાશ હિંદીઓને મળે છે

વહાણવટું

હિંદનુ વહાણવટુ બહુ જ નાનુ છે તે પણ લગભગ એક રૂપિયામા ચૌદ આના ઉપર પરદેશીઓના હાથમા છે હિંદીઓને પોતાના દેશનો વેપાર પણ પોતાના હાથમા નથી બધુ વહાણવટુ જબરદસ્ત યુરોપિયન કંપનીઓના વહીવટ અને મૂડી નીચે ચાલે છે હિંદના બંદરો ખાતે સને ૧૯૩૧-૩૨મા કુલ ૨૦૫ દશલાખ ટન વહાણવટાની આવકજાવકની નોંધ હતી આથી ઘણુ જ વધારે એટલે ગ્રેટબ્રિટન બંદરો ખાતે ૧૬૧ દશલાખ ટન, કેનેડા ખાતે ૬૬ દશલાખ ટન, અમેરિકા ખાતે ૧૪૬ દશલાખ ટન અને જાપાન ખાતે ૧૧૦ દશલાખ ટન વહાણવટુ નોંધાયુ હતુ હિંદમા હિંદી માલિકીની અને હિંદી વહીવટ નીચેની પચીસ સ્ટીમરો પણ પૂરી નથી તેમ હાલમા જે ભારે હરીફાઈ યુરોપિયન કંપનીઓ કરે છે, તેથી હિંદી વહાણવટુ આગળ વધે તેમ પણ નથી હવે તો નવા કાયદા હેઠળ અંગ્રેજ વહાણવટાને કાયદેસર સરકારી રક્ષણ મળ્યુ છે એટલે હિંદી વહાણવટાને આગળ વધવાને જરા પણ અવકાશ રહ્યો નથી કેનેડા, ઑસ્ટ્રેલિયા વગેરેનુ વહાણવટુ ખૂબ વધે છે, જ્યારે હિંદનુ પાછુ હટે છે

પોસ્ટ અને ટેલિગ્રાફ

સને ૧૯૩૧-૩૨મા હિંદમા કુલ ૨૩,૯૮૩ પોસ્ટ ઑફિસો હતી એ વરસમાં એક અબજ ઉપર કાગળ, પોસ્ટ કાર્ડ અને મનીઑર્ડરોનો વ્યવહાર થયો હતો સાત કરોડ વર્તમાનપત્રો વહેંચાયા હતા. ૧॥ કરોડ પારસલો, અને દશકરોડ પૅકેટો પોસ્ટ ઑફિસોએ વહેંચ્યા હતા. આ સર્વેનો સરવાળો દર મનુષ્યે સરેરાશ ૩-૪ લાવે છે જ્યારે અમેરિકામા દર મનુષ્યે ૨૧૬, ગ્રેટબ્રિટનમા ૧૪૪ અને જાપાનમા ૮૭ની પોસ્ટ ઑફિસદ્વારા વહેંચાયેલી વસ્તુની સરેરાશ આવી છે આપણા કરતા સેંકડોગણા વધારે કાગળો અને પારસલો સુધરેલા દેશોની પોસ્ટ ઑફિસો લઈ જાય છે

એ જ વરસમા એક કરોડ એંસી લાખ તારના સંદેશા તાર ઑફિસોએ મૂક્યા હતા, જેની સરેરાશ એક હજાર માણસો પાછળ ૫૧ જેટલી માત્ર આવે છે આની સામે ગ્રેટબ્રિટનમા દર ૧૦૦૦ માણસોએ ૧૧૨૯ સંદેશા, જાપાનમા ૯૪૧ સંદેશા, અમેરિકામા ૧૯૫૧ સંદેશા, અને કેનેડામા ૨૧૪૫ સંદેશાઓની ગમ આવી હતી હિંદમા ટેલિફોનોના માત્ર ૫૫,૮૫૦ ગ્રાહકો હતા તેની દશહજાર મનુષ્યો પાછળ ૧-૬ની ગમ આવે છે જ્યારે જાપાનમા દશ હજાર મનુષ્યો પાછળ ૧૧૦, ઑસ્ટ્રેલિયામા ૮૩૦, અમેરિકામા ૧૬૩૪, ગ્રેટબ્રિટનમા ૪૪૬ અને કેનેડામા ૧૪૧૦ ટેલિફોન સબંધો હતા.

નાણાંની પેદાશ

હિંદી અને પ્રાંતિક સરકારોની સને ૧૯૩૨-૩૩માં ૨૬૮ કરોડ પેદાશ હતી, જે દર મનુષ્યે રૂ ૧૯ જેટલી આવે છે વળી સરકારની આવક ૧૩૦ કરોડની હતી તે સામે ગ્રેટબ્રિટનની ૧૩૩૪ કરોડ, અમેરિકાની ૨૭૩૨ કરોડ, કેનેડાની ૨૦૫ કરોડ, અને જાપાનની ૪૫૯ કરોડ પેદાશ હતી આ દેશો કરતા હિંદની વસ્તી પ્રમાણમા ઘણી જ મોટી છે.

લશ્કરી ખર્ચ

હિંદમા અંગ્રેજી લશ્કર, દેશી લશ્કર, દરિયાઈ લશ્કર અને વિમાની લશ્કર, એ રીતે ચાર ખાતા છે. જગતના મહાન યુદ્ધ વખતે લગભગ સાડાચૌદ લાખ હિંદીઓ યુદ્ધક્ષેત્રમા બ્રિટિશ સરકારના હુકમ મુજબ ઉતારવામા આવ્યા હતા આમા ૧૩ાા લાખ સિપાહીઓને તો પરદેશો ખાતે મૂકવામા આવ્યા હતા હિંદે એક સો ટકા કુલ શહેનશાહના લશ્કરમાથી પચીસ ટકા પૂરા પાડ્યા હતા, જ્યારે બધા સંસ્થાનોએ મળી માત્ર બાર ટકા લશ્કર મૂક્યુ હતુ. સને ૧૯૩૨મા સાઠ હજાર અંગ્રેજ લશ્કર અને ૧૬૨ હજાર હિંદી લશ્કર હતુ તે સિવાય ૧ા લાખ માણસ વૉલંટિયરો કે દેશી રાજ્યો પાસેનુ લશ્કર હતુ કુલ લશ્કર સાડા-ત્રણ લાખનુ હતુ તેની સામે ગ્રેટબ્રિટનનુ લશ્કર બે લાખ, અમેરિકાનુ ૧૩૨ હજાર, જાપાનનુ રાા લાખ અને કેનેડાનુ માત્ર ચાર હજાર જ લશ્કર રાખવામા આવ્યુ હતુ

લશ્કરી ખર્ચ ૧૯૩૦-૩૧મા સાઠ કરોડ રૂપિયાનું હતુ અને ૧૯૩૨-૩૩મા એકાવન કરોડનુ હતુ તે સામે ગ્રેટબ્રિટનમા ૧૧૮ કરોડ, અમેરિકામા ૧૬૯ કરોડ, જાપાનમા ૬૩ કરોડ અને કેનેડામા ત્રણ કરોડ માત્ર હતુ આ પ્રમાણે હિંદની ગરીબાઈ, ઓછી પેદાશ અને ટૂંકા સંયોગો જોતા હિંદનુ લશ્કરી ખર્ચ બહુ જ ભારે ગણાય, છતા લશ્કરી ખર્ચ ઘટાડવાની મનાઈ કરવામા આવે છે

પરચૂરણ

આખા જગતમાં સુધરેલા દેશોમા કુલ વિદ્યુદ્શક્તિની પેદાશ ૭ાા કરોડ કીલોવારની ગણાય છે હિંદના કારખાનાઓમા દશલાખ કીલોવાર પેદા થઈ શકે છે, જ્યારે ગ્રેટબ્રિટનમા પચાશ લાખ એટલે પાચગણી પેદા કરાય છે અમેરિકામા સાડાત્રણ કરોડ, અને જાપાનમા ૪૦ લાખ કીલોવાર વિદ્યુદ્શક્તિ પેદા થાય છે

એક હિંદીની સરેરાશ વાર્ષિક આમદાની રૂ ૮૨ ની ગણાય છે પણ હમણાની મદીના સમયમા રૂ ૫૫ જેટલી ગણવામા હરકત જેવુ નથી આની સામે એક જાપાનીઝની સરેરાશ વાર્ષિક આમદાની રૂ ૨૭૧, એક જર્મનની રૂ ૬૩૪, એક અંગ્રેજની રૂ ૧૦૯૨, કેનેડાવાસીની રૂ ૧૨૬૮, ફ્રાન્સવાસીની રૂ ૬૩૬, અને અમેરિકનની રૂ. ૨૦૫૩ની ગણાય છે એક હિંદી કરતા એક અંગ્રેજની આમદાની તેરગણી વધારે છે, એક અમેરિકનની પચીશ-ગણી વધારે છે.

અમેરિકાની કુલ સમૃદ્ધિ રૂ ૧૧૨,૩૧૫ કરોડની ગણવામા આવે છે બ્રિટિશ હિંદની કુલ સમૃદ્ધિ રૂ ૧૨,૦૦૦ કરોડની ગણાય છે આ રીતે હિંદ કરતા અમેરિકાની સમૃદ્ધિ નવગણી વધારે છે ને સિવાય હિંદની વસ્તી અમેરિકા કરતાં ત્રણગણી વધારે છે. તે તો નફામા ગ્રેટબ્રિટનની સમૃદ્ધિ રૂ ૨૯,૪૩૨ કરોડ એટલે હિંદ કરતા અઢીગણી વધારે છે આખા જગતની મિલકત રૂ ૨૭૭,૭૭૭ કરોડ ગણાય છે અમેરિકા પાસે આખા જગતની ચાલીશ ટકા સમૃદ્ધિ છે, જ્યારે વસ્તી માત્ર સાત ટકા છે, હિંદની વસ્તી ૧૭ ટકા છે, અને સમૃદ્ધિ માત્ર પાચ ટકા છે.

ઉમર ખય્યામની રુબાયાત

સ્વ. અંબાલાલ ગોવિન્દલાલ

૧

વૃક્ષની છાયાતળે, નિર્જન સ્થળે
રંગીન શરાબ, કિતાબ ગીતતણી અને,
ને તું—પ્રણય લલકારતી પડખે હશે,
નિર્જન સ્થળો તો સ્વર્ગથી સુંદર થશે.

૨

ક્ષણજીવી જીવતર, કયા સુધી સંતાડશે
સંકેત એ—કહી નાખ માશૂક હોય તે,
બારીક અંતર કહે, વસે સાચા જૂઠે
ને શા ઉપર આ જીવનો આધાર છે ?

૩

સાદ મયખાનેથી—ન્હાણે આવજો,
મધમહેફિલના બિરાદર જાગજો,
દહાડા ભરાયે જિંદગીના તે પ્રથમ
હું ભરું મયજામ,[1] પીવા આવજો

૪

આવ, આવી વસંત જામ શરાબ દે,
બાળ પશ્ચાત્તાપ, ઉલ્માની 'ન શે',
સ્હેજમા પક્ષી સમયનું આવશે,
જો ઊડયુ, ઝટ કર, અહીં તે આવશે.

૫

સરિતાકિનારે જો ગુલાબ ખીલે અહીં,
ખય્યામ સાથે આવ લાલ શરાબ પી,
ઘેરા લઈને મય પધારે સાકી જો
તારી તરફ—તે પી નિરાતે, ગમ[2] નહિ.

---

૧. મય=શરાબ, જામ=પ્યાલો. ૨ ફિકર

૬

ઉષા ઊગીને બહારથી આવ્યો અવાજ:
ઊભા શરાબી બારણે, ખોલો કમાડ,
જાણો તમે આજે અહીં, કાલે કયહીં ?
ને એકવાર ગયા પછી કંઈ છે જવાબ ?

૭

અપ્સરાનો સાથ સ્વર્ગે સંતને,
મદ્ય ને મધના ફુવારા જ્યાં ઊડે,
દીનની આજ્ઞા પીજો પરલોકમાં;
ત્યાં હલાલ, અને હરામ અહીં હશે !

૮

આસપાસ ઊંચે નીચે અહીં ને તહીં
જાદુગરીના ખેલ છે એ—કંઈ નહી,
સૂર્ય વચ્ચે દીવડો, ભૂત-છાય શા
ગોળ આપણુ આવીએ જઈએ અહીં.

૯

માયાતણા આ મંદિરે જ્ઞાનીજને
શાને પરોવ્યુ મન ? અલ્લાહ બોલીને !
થાવા વિરક્ત વિહારથી જ્યારે ચહે
મૃત્યુ ગ્રહે છે હાથ, બોલે 'ઊઠ હવે'.

૧૦

શાને ટકોરે મદ્ય-વેરી મસ્તને ?
પુણ્ય હત, તો દૂર હત, તું શું કહે
દીનના ડોળી, સબર[1], સાચું કહે
સોગણાં પાપો શરાબીથી કરે.

૧૧

મધરાત વીતી દ્વાર ધીમે ઊઘડયું,
આવી સનમ—ને નૂરથી ન્હાણું થયું,
સીને[2] સુરાહી હતી મને આજ્ઞા કરી,
કે ચાખ—ચાખ્યુ એ જ, અમૃત દ્રાક્ષનું.

---

૧. ધીરજ (રાખ) ૨ છાતીએ.

૧૨

જોયુ ખિરાદર હામ મેં કેવી ભીડી ?
તલ્લાક જૂનીને, ફરી શાદી કરી.
બુદ્ધિ નઠોર હતી બિછાનેથી તજી,
દ્રાક્ષ-તનયા સાથ મે મૈત્રી કરી.

૧૩

સ્વર્ગનુ સંગીત કુરાને કહે
સોનેરી પાનાં, પણ નહિ દષ્ટિ ઠરે;
આયત રસીલી જામ ઉપર ચીતરી,
તે વાંચતા ઉપકારવશ હૈયુ નમે

૧૪

ખાજા[1] ! વિનંતિ એક મારી ધ્યાન ધરઃ
અલ્લાહને સોંપી મને, તુજ કામ કર,
હું ખરે રસ્તે, તને અવળુ દીસે,
દષ્ટિ તુજ સુધાર, ના મુજ વાત કર.

૧૫

આજ જુમ્મા છે મુસલમાનો કહે,
જો ભરી સુરાહી, આજ શરાબ લે.
અન્ય દહાડે એકથી સંતોષ જો,
જામ બે ભર આજ જો મહિમા વધે.

‘રામુ, ઝારી?’

સ્નેહરશ્મિ

રામશંકર પંડયાનો સંસાર સુદામાના રથની જેમ ડગુમગુ ચાલ્યા કરતો હતો. અનેક વખત તેમને જગત ઉપર વૈરાગ્ય આવતો, પણ એ દુષ્ટ જગત તેમને છોડે એવું નહોતું અને તેમના સંકલ્પો નિમિત્તમાત્રમાં મરી પડતા તેમનો વિદ્યાવ્યાસંગ ભારે હતો વ્યાકરણ, જ્યોતિષ, કાવ્ય વગેરે તેમના પ્રિય વિષય હતા. તેમનું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન અગાધ હતું, પણ તેમનેય વારંવાર સુદામાની પત્નીની જેમ ગૃહિણીના વેણ સાંભળવા પડતા

‘એ જ્ઞાન મને ગમતું નથી, ઋષિરાયજી રે,
‘માગે બાળક લાવો અન્ન, લાગુ પાયજી રે ’

અને ઋષિરાયજીમાં પાય લાગતી એ પત્નીના વેણને પાછા ઠેલવાની શક્તિ રહેતી નહિ તે કચવાતે મને ખભે ઝોળિયો નાખી નીકળી પડતા, અને ત્રણચાર ઘેર આટા મારી જે કંઈ મળે તે લઈ પાછા આવતા

રામુ પંડ્યાનો આ નિત્યનો જીવનક્રમ એમાં કોઈક વખત ઉઘરાણી કરવા આવનારના તકાદાથી વિક્ષેપ પડતો તે વખતે પંડ્યાજીને જગતનો અન્યાય ખૂબ જ સાલતો લોકોને ત્યાં ભર્યાભંડાર પડ્યા હોય, અને પોતાના જેવા વિદ્વાન ધાર્મિક પુરુષને એટલા ભૂખે જ મરવું પડતું ન હોય, પણ અસંસ્કારી જડમાઓના મહેણા પણ સાંભળવા પડતા હોય, એ તો અન્યાયની અવધિ ને? પંડ્યાજી પર આવા અન્યાયોની ઝડી આજકાલ ખૂબ વરસી રહી હતી. મોદીની ઉઘરાણી ખૂબ ચડી ગઈ હતી, અને તે હવે એક પાઈનું પણ ઉધાર ધીરવા તૈયાર નહોતો દિવાળી નજીક આવતી હતી છોકરાઓ ઘરમાં સારાં કપડાં અને સારુંસારું ખાવાને માટે તગાદા કરતા હતા, ગૃહિણી પંડ્યાજીની નિષ્કર્મણ્યતાના ઉપર ધમપછાડા કરતી હતી એ બધાથી અકળાઈ એક દિવસ રામુ પંડ્યા ખભે ઝોળિયો નાખી ઘર બહાર નીકળી પડ્યા પોતાના જેવા વિદ્વાનની જે કદર કરી શકયું નહોતું એવું પોતાનું ગામ તેમને અળખામણું થઈ પડ્યું હતું. આજે તેમણે પાસેને ગામ જવાનો નિશ્ચય કર્યો

માણેકઠારી પૂર્ણિમાનો આગલ દિવસ હતો. પાસેને ગામે જઈ પંડ્યાજી પહેલા તો મંદિરમાં ગયા મંદિરમાં બાવાજી તુલસીદાસજીનું રામાયણ વાંચી રહ્યા હતા. બાવાજીનો કંઠ ખૂબ મધુર હતો, અને તેમની ગાવાની હલક સુન્દર હતી પંડ્યાજીની બધી રસજ્ઞતા ખીલી ઊઠી તે રામાયણ સાંભળતા બેઠા એમ કરતા બપોર થવા આવ્યા બાવાજી સાથે પંડ્યાજીએ પ્રસાદ આરોગ્યો બપોરે સંગીતની ચર્ચા ચાલી રામુ પંડ્યા સારું ગાઈ શકતા હતા, એક વખત તો તેમની એ નિષ્ણાતતા બદલ ચારેબાજુએ કીર્તિ પણ ફેલાયેલી હતી, પણ ગૃહિણીની આંખમાંથી નીકળતી જ્વાળામાં તેમની એ બધી રસિકતા તણાઈ જતી. એટલે આજે લાંબે વખતે તક મળતાં પંડ્યાજી સંગીતચર્ચામાં મશગૂલ થઈ ગયા સામવેદની અનેક ઋચાઓ તેમણે પોતાના સુમધુર કંઠે લલકારી ‘ગીતગોવિન્દ’ના માધુર્યથી પણ

તેમણે પોતાના યજમાનને વંચિત રાખ્યા નહિ એમ કરતાં સાંજ પડવા આવી પંડ્યાજીને પોતે શા કામને અંગે આવ્યા હતા તેનું એકાએક સ્મરણ થઈ આવ્યું. પણ રાત્રે કંઈ થોડું જ ભિક્ષા માગવા જઈ શકાય? પોતાને એક ઘર છે, તેમાં ગૃહિણી છે, અને છોકરાં પણ છે એ વાત જો ભૂલી જઈ શકાતી હોત તો કેવું સારું! પણ પંડ્યાજીની દુષ્ટ સ્મરણશક્તિ એવી હઠીલી હતી કે ફરીથી ને ફરીથી તેનું સ્મરણ કરાવી આપતી

પૂર્ણિમા આકાશની અટારીએ ચડી કોઈ મુગ્ધાની જેમ ધરતી પ્રતિ મીટ માંડી રહી હતી આવી સુન્દર રાત! પણ જગતમાં સુખદુઃખ વસ્તુજન્ય છે એ વાત પંડ્યાજીને આજે વધુ સચોટ રીતે સમજાઈ આવી સુન્દર પૂર્ણિમા જોતાં તો કલ્પનાના ઓઘ છલકાઈ ઊઠે પણ ઘરમાં છોકરાંઓ રાહ જોઈ રહ્યાં હશે, બધાંએ હજુ ખાધું પણ નહિ હોય, એ વિચારે પંડ્યાજીનું બધું કાવ્ય સુકાઈ ગયું બાવાજીએ તે રાત ત્યાં રહી જવા ખૂબ આગ્રહ કર્યો, પણ તેમનું મન માન્યું નહિ, એટલે તેમના જોળિયામાં પૌંવા અને સાકરનું એક પડીકું બાવાજીએ બાંધી આપ્યું. તે લઈ પંડ્યા રાત્રે નવેક વાગે ઘેર જવા નીકળ્યા

પોતાનું ગામ ત્યાંથી ત્રણેક માઈલ જેટલું દૂર હતું વચ્ચે એકાદ માઈલની એક નિર્જન ઝાડી આવતી હતી પંડ્યાજી જ્યારે એ ઝાડીમાં આવી પહોંચ્યા ત્યારે ચારેબાજુએ નીરવ શાન્તિ ફેલાયેલી હતી બીચ વૃક્ષોમાં ચડતું અજવાળું સંતાકૂકડી રમી રહ્યું હતું પંડ્યાજી ઉતાવળથી ચાલ્યે જતા હતા એવામાં જાણે કે તેમને એક ભ્રમ થયો જાણે પોતાની સાથે કોઈ ચાલી રહ્યું છે એમ તેમને લાગ્યું જાણે તેના પગલાં પણ સંભળાતાં હોય એવો તેમને ભાસ થયો પહેલાં તો પોતે એ ભ્રમ જ માન્યો આજે આખો દિવસ સંગીતના વાતાવરણમાં રહેવાથી કલ્પનાશક્તિ વધુ તીવ્ર બની ગઈ છે એમ તેમને લાગ્યું પણ પેલાં પગલાં તો સતત રીતે પોતાની સાથે આગળ જ જતાં હતાં એમાં ભૂલ થવાનો સંભવ જ નહોતો પંડ્યાજીએ પોતાની ચારેબાજુએ નજર ફેરવી, પણ કોઈ નજરે પડ્યું નહિ ત્યારે એ પગલાં કોનાં? તેમને ભારે મૂંઝવણ થવા લાગી આમ પંડ્યાજી કોઈથી ડરે એવા નહોતા, પણ આવાં અગોચર પગલાં! તેમનું હૃદય સહેજસાજ ધડકવા લાગ્યું મનમાંમનમાં તેમણે ચંડીપાઠના જાપ શરૂ કરી દીધા. પણ તે થોડુંક ચાલ્યા નહિ ત્યાં તો તેમને લાગ્યું કે પોતાની બાજુમાં સાથેસાથ કોઈ ચાલી રહ્યું હતું તેમણે પોતાની નજર ફેરવી, તેમનું લોહી જાણે ઠરી જતું હોય એમ તેમને લાગ્યું સાથેસાથ પોતાની અડોઅડ જ કોઈ ચાલી રહ્યું હતું આછું આછું માલૂમ જેવું જ—પણ તે માલૂમ છે એમ કહેવાનું મન થાય એમ નહોતું તેનામાં એવું કાંઈ વિચિત્ર હતું જેથી તે માલૂમ છે છતાં માલૂમ નથી એમ માનવા મન પ્રેરાતું હતું પંડ્યાજી પોતાની બધી શક્તિ ભેગી કરી બોલ્યા, 'અલ્યા, કોણ છે તું?'

'હું? ભૂત છું'

'ભૂત છે તેથી તારી બહાદુરી બતાવવા આવ્યો છે? મારી પાસે તારું શું દાટ્યું છે કે મારી સાથેસાથે ચાલે છે?'

'અરે! ભાઈ, એમ ચિડાઈ શાના જાઓ છો?'

પંડ્યાજીમાં હિંમત આવી, 'ચિડાય નહિ તો તને શું પજે? કંઈ ભાન છે તને કે તું કોની સાથે ચાલી રહ્યો છે?'

'નહિ, તે તો મારે પૂછવું હતું ખભે જોળિયો જોયો એટલે કોઈ મહારાજ હો

એમ માની હું તમારી સાથે આવ્યો ..'

'હા, તે તો છીએ જ તેની તારે શી પંચાત ?'

'મારે આજે બ્રાહ્મણ જમાડવાનો નીમ છે'

પંડ્યાજી જોઈ રહ્યા. ભૂત બ્રાહ્મણ જમાડે ! બાપરે !

'તો જમાડજે જા પણે ઘણાય પડ્યા છે—' સામેના ગામ તરફ આંગળી કરતા તેમણે કહ્યું

'મહારાજ, પણ મારે ઘરએક ગગા આવી ત્યા હવે બીજે ક્યા જાઉં ? મારે તો તમને જમાડવા છે !'

પંડ્યાજીનો જમવા સામે વાંધો નહોતો પણ કોણ જાણે કેવુયે ભ્રષ્ટ ખાવાનુ લઈ આવશે ! એટલે તેમણે કહ્યુ 'તારા જેવાનુ અપવિત્ર ભોજન હું કરીશ એમ તુ માને છે ?'

'ના, ના, અપવિત્ર નહિ શુદ્ધ બ્રાહ્મણિયા રસોઈ લઈ આવીશ તમે ઘડીભર અહીં બેસજો તો હું તરત જ પાછો આવીશ'

પંડ્યાજીને તેમા ખાસ ગુમાવવાપણુ ન લાગ્યુ તે બાજૂમા એક મોટી શિલા પડી હતી તે પર બેઠા ભૂત તરત જ અલોપ થઈ ગયો થોડીક વારમા તે એક સુન્દર પાટલો અને સોનાના થાળીવાડકા તથા દૂધપીરા લઈ આવ્યો. પંડ્યાજીએ પોતાની ક્ષુધા સારી રીતે તૃપ્ત કરી. ભૂતે આગ્રહ કરવામા પણ કઈ મણા રાખી નહિ જમી પરવાર્યા પછી પંડ્યાજીએ કહ્યુ, 'વારુ ત્યારે, તુ હવે તારે રસ્તે, હુ મારે રસ્તે'

ભૂતે કહ્યુ, 'જરાક થોભો, મારાથી દક્ષિણા દીધા વિના તમને કેમ જવા દેવાય ?' એમ કહી તરત જ તેણે પંડ્યાજી સામે એક સોનાની રત્નજડિત ઝારી ધરી પંડ્યાજીની આખ તે જોતા ચમકી તેમણે તે ઝારી લીધી ભૂત અલોપ થઈ ગયો

હવે રસ્તા પર તેમના પગલા જોરમા ને ઉત્સાહથી પડવા મડ્યા આજે હવે ગૃહિણીનુ મોઢુ તરત જ બધ કરી શકાશે, તે એ ઝારી જોતા ચકિત જ બની જશે, એની ઉપર વળી રત્નો પણ છે ! બારસા ચારસોપાચસો રૂપિયા તો એના ઊપજશે જ પેલા વાણિકાને પણ ચૂપ કરી દેવાશે છોકરાનુ ફફળાણ પણ ટળશે—હાશ, હવે બધી ચિન્તા ટળી ! રામુ પડ્યાનુ હૃદય આનન્દથી નાચી ઊઠ્યુ.

ઘેરે ગૃહિણી તેમનો સત્કાર કરવા તૈયાર થઈને જ ઊભેલા હતા તેમને જોતા જ તે ભભૂકી ઊઠ્યા.

'આજ સપરવે દહાડે પણ છે કઈ તમને ? પોતાનુ પેટ ભરાયુ એટલે બધાંનુ...'

'અરે ! અરે ! આમ તું આકળી શાની થાય છે ? હું શુ લાવ્યો છુ તે તો જો .'

'જોયુ, જોયુ—બળ્યા તમારા રાનતાન ને બળ્યા તમારા ચોપડાં સાગ કયા ભવના પાપ '

'પણ આ જો તો ખરી—' કહેતા રામુ પંડ્યાએ પેલી રત્નજડિત સુવર્ણ ઝારી ગૃહિણીના હાથમા મૂકી દીધી તે તેને જોતાં જ આભી બની ગઈ પહેલા તો તેણે તે સાચુ

જ માન્યું નહિ, પછી તરત જ એક શંકાથી તેનું દીલ ધ્રૂજી ઊઠ્યું. જમીન પર તેને નાખતા તે બોલી ઊઠી ‘ક્યાંથી લાવ્યા આ? જેની હોય તેને પાછી આપી આવો— પાછી આપી આવો. તમે તો હવે છેલ્લે પાટલે આવી બેઠા છો, પણ મારા આ ગરીબડાં છોકરાંને ક્યાં ગરદન મારવા બેઠા છો?’

પંડ્યાજીને આ અસહ્ય થઈ પડ્યું. શું પોતે એવા અધમ બની ગયા હતા કે પોતાની પત્નીનો પણ વિશ્વાસ ગુમાવી બેસવાની સ્થિતિ આવી પડે? હા, જો પોતે ધનિક હોત તો આવી વસ્તુ પોતાના ઘરમાં જોતાં કોઈને શંકા થાત નહિ—આજ તો ખુદ પોતાની પત્ની જ શંકા કરે છે તો પછી અન્યની તો વાત જ શી? પંડ્યાજી જરા ધીમે રહીને બોલ્યા, ‘જો તું આમ ઉકળેલી ને ઉકળેલી જ રહેવાની હો, તો મારાથી તને કંઈ નહિ કહી શકાય. પણ હું ગમે તેવો હઈશ છતાં તેં ધારી લીધો તેવો અધમ તો નથી જ.’

ગૃહિણી રડી પડી. ગરીબાઈનું દુઃખ તેને ખૂબ સાલતું હતું. પતિ માટે તેને માન નહોતું એમ નહોતું. તેની સરળતા, તેની વિદ્વત્તા, તેની સાધુતા, તેની ઉદારતા એ બધું તે સારી રીતે જાણતી હતી. તે માટે તેને ગર્વ પણ થતો હતો. પણ તે કંઈક કામધંધો કરે, અને કુટુંબની વધુ કાળજી રાખે એવી તેની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. છોકરાં મોટાં થશે, તેને ભણાવવા પડશે, તેમને પરણાવવા પડશે, વગેરેનો તો તે કદી વિચાર જ કરતા નહોતા. પુરુષ કદાચ એટલો વિચારશૂન્ય બની શકે, પણ સ્ત્રીને એ કેમ પાલવે? પંડ્યાજીનાં પત્ની એથી અકળાયેલાં રહેતાં હતાં. આજ પોતાનો ગુસ્સો ઠાલવતાં પતિનું અજાણતાં ખરાબ રીતે અપમાન થઈ ગયું એ વિચારે તેને શરમ આવી. તે રડી પડી. રડતાં રડતાં તે બોલી— ‘બળ્યું, મારું તે કંઈ મોઢું છે! જન્મતાં જ હું મરી કેમ ન ગઈ કે આવા દિવસ આવ્યા? તમારો પણ શો વાંક કાઢું? પણ આપણા ઘરમાં જ્યાં બે ટંક ખાવા જેટલા દાણા પણ નથી ત્યાં સોનાની આવી ઝારી જોતાં લોકો શું કહેશે?’

‘તે તો હું યે જાણું છું,’ પંડ્યાજી બોલ્યા, ‘પણ તું આખી વાત તો સાંભળ.’ એમ કહી પંડ્યાજીએ આખો પ્રસંગ કહી સંભળાવ્યો. અનેક શંકાઓથી ગૃહિણીનું હૃદય ધ્રૂજી ઊઠ્યું, પણ પંડ્યાજીએ તે બધી હસી કાઢી. છોકરાંઓને જમાડી, બન્ને મોડી રાત સુધી ઝારીનું શું કરવું તેનો વિચાર કરતાં બેઠાં. અન્તે ઠર્યું કે ત્રણ દિવસ પછી સુરત જઈ તેને કોઈ સારા દુકાનદારને વેચી દેવી, ને તેમાંથી જે કંઈ પૈસા આવે તે વડે સુખેથી તેમનું આખું વર્ષ તો ગબડી જશે.

બીજે દિવસે પંડ્યાજી ખૂબ આનંદમાં ઊઠ્યા. ઝારીના ને ઝારીના વિચાર જ તેમના મનમાં રમી રહ્યા. ક્ષણભર તો તેમને પોતા પ્રતિ આશ્ચર્ય પણ થયું. પોતે કંચનમાં કેમ મોહી પડ્યા! આખી જિંદગી તેમણે દ્રવ્ય પ્રત્યે ઉદાસીનતા કેળવી હતી, તે હવે એકાએક સરી પડતી તેમને લાગી. બીજે દિવસે સુરત જઈ ઝારી વેચી તેના પૈસા તે લાવવાના હતા. છોકરાંને એ વાતથી તેમણે અજાણ રાખ્યાં હતાં. માત્ર ગૃહિણી અને પોતે જ તે વાત જાણતાં હતાં. બન્નેએ તે ઝારી ઉપર પોતપોતાનાં સ્વર્ગ રચ્યાં. પણ રાત્રે તેમનાં એ સ્વર્ગને જાણે એક અણધારેલો ફટકો લાગ્યો. વદ એકમની મધરાત પૂરી થવા આવી હતી. બહાર ચાંદરણું શરદના સ્વચ્છ, પ્રસન્ન આકાશમાંથી ધરતી પર ઝરી રહ્યું હતું. પ્રફુલ્લ મને પંડ્યાજી અનેક વિચારો કરી થોડા જ વખત પહેલાં ઊંઘમાં પડ્યા હતા. એવામાં અચાનક

બારણાં પર કોઈ ટકોરા મારતુ હોય તેવો અવાજ આવ્યો પડયાજી સફાળા જાગી પડ્યા તેમણે બૂમ પાડી, 'કોણ છે એ ?'

'એ તો હું જ,' બહારથી જવાબ આવ્યો

'હું જ એટલે ? મધરાતે અહીં શું દાટયુ છે ?'

'રામુ, ઝારી ?'

પડયાજી ચમકયા અવાજ પરિચિત લાગ્યો પેલો ભૂત તો નહિ ? તે અકળાઈ બોલ્યાઃ 'છે—તેનુ શુ ?'

તરત જ બહાર જાણે મોટો વટોળિયો થયો હોય અને પાદડા ખડખડાટ કરી ઊડ્યા હોય એવો અવાજ થયો પડયાજીના પ્રશ્નનો કોઈએ ઉત્તર આપ્યો નહિ ગૃહિણીએ આ બધુ સાભળ્યુ હતુ બીકથી તેના મુખમાથી અવાજ પણ નીકળી શકતો નહોતો પસીનાથી તેનુ શરીર રેબઝેબ થઈ ગયુ. માત્ર 'ઉં ઉં ઉં' અવાજ જ મહામહેનતે ત્રણ વાર પછી તેના મોમાથી નીકળ્યો પડયા ગભરાયા તે બોલ્યા, 'શું છે ? કઈ સ્વપ્નુ આવ્યુ ?'

થોડુક સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરતા ગૃહિણી બોલી, 'બળ્યુ તમારુ સ્વપ્નુ ! ચૂલામા નાખો એ ઝારીને મારે તો કાઈ એ નથી જોઈતુ તમારે ભાઈબધ ખાવા આવુ હતુ તો પહેલેથી જ બાવા કેમ નહિ થઈ ગયા ?'

આવા સપાટા પડયાજી માટે નવા નહોતા હવે આ નવો દોસ્તદાર વધ્યો, એટલે પોતાને માથે પડતા જૂતિયામા કોઈ ભાગીદાર મળ્યો છે એવો સતોષ પડયાજીને થયો. તે હસી બોલ્યા, 'પણ આમ ચિડાઈ શાની જાય છે ? બીચારો પૂછવા આવ્યો હતો કે કોઈ ચોરી તો નથી ગયુ ?'

'બેસો, બેસો, હવે બીચારો ખાસ્સો તો પેલી કહેવત છેક ખોટી નથી લોભિયા વસે ત્યા ધુતારા ભૂખે ન મરે તેને બોલાવીને ઝોમો તેની ઝારી માગ ઘરમા એવા નખોદિયાનુ ધન નહિ જોઈએ' બીજે દિવસે ગૃહિણીએ પડયાજીને તે ઝારી વેચવા સુરત જવા દીધા નહિ ને તે પછી તો રોજ મધરાત પછી 'રામુ, ઝારી ?' અને પડયાજીનો પ્રત્યુત્તર 'છે'નો ટૂકો વાર્તાલાપ નિત્યક્રમ જેવો થઈ પડયો પડયાજી પણ ધીરેધીરે અકળાયા એક દિવસ ગુસ્સામા 'રામુ, ઝારી ?' સાભળતા તે ઊઠયા ઝારી પાસે જ રાખી મૂકી હતી બારી ખોલી જે દિશામાથી પ્રશ્ન આવ્યો હતો તે દિશામા 'જહાન્નમમા જાય તુ ને તારી ઝારી—કાળુ કર અહીંથી,' કહેતા પડયાજીએ ઝારીનો જોરથી ઘા કરી ફટ દઈને બારી ઢાકી દીધી પોતાના માથા પરથી જાણે કોઈ મોટો ભાર ઊતર્યો હોય તેમ તે નિરાતે પછી ખાટલામાં પડયા ગૃહિણીએ પણ છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો પણ સવારે ઊઠતા પડયાજીની અજાયબી અને મૂઝવણનો પાર રહ્યો નહિ ઝારી તેને નિત્યને સ્થાને જ હતી ! બન્ને જણા હવે તો ભારે ચિન્તામા પડયા આનુ કરવુ શુ ? રાત્રે પાછુ તે જ નાટક. અન્તે તેમણે નક્કી કર્યુ કે ઝારીને વેચી દેવી પડયાજી સુરત ગયા ઝારીના તેમને બારસો રૂપિયા ઊપજ્યા રાજી થતા તે ઘેરે આવ્યા 'આજે રાત્રે હવે ને આવે તો તેનુ આયુ જ ફોડી નાખીશ,' એવો દૃઢ સંકલ્પ તેમણે પોતાના મનમા કર્યો બારસો રૂપિયાની નોટો સીધી તેમણે ગૃહિણીના હાથમા મૂકી દીધી. ગૃહિણી તેને કબાટમાં મૂકવા જતાં જ ચીસ પાડી ઊઠી. પડયાજી દોડી ગયા. પેલી ઝારી ત્યા આવી હાજર થઈ ગઈ હતી !

બન્ને જણ અકલ્પ્ય ભીતિથી હવે ધ્રુજવા માંડ્યા. હવે તો યોગીનો પણ માથે આરોપ આવશે અને ધારો કે તેમ ન થાય, તોપણ તે ઝવેરીને આમ દગો કેમ દઈ શકાય? પડ્યાજી પાછા તરત સુરત ગયા. ઝવેરીના હાથમાં તે નોટનો થોકડો મૂકતાં બોલ્યા: 'લો તમારા રૂપિયા.' પેલો ઝવેરી આશ્ચર્ય પામ્યો. 'કેમ, તમને ઓછા પડ્યા?'

'ના, ભાઈ, ના. ઓછા શાના પડે?' કહી તેમણે ઝારીનો આખો ઇતિહાસ તે દુકાનદારને કહી સંભળાવ્યો. દુકાનદાર ચકિત બન્યો. સાચે જ ઝારી ત્યાંથી અલોપ થઈ હતી. રામુ પડ્યાની પ્રામાણિકતા ઉપર તે મુગ્ધ બન્યો. પડ્યાજી હવે ભારે મૂઝવણમાં પડ્યા. પોતાનો જ્ઞાનભંડાર હવે તેમણે ઉથલાવવા માંડ્યો. આ ભૂતના આવા વર્તનમાં કંઈક રહસ્ય રહેલું છે એમ તેમને લાગ્યું. કદાચ તેની અતૃપ્ત વાસનાને લીધે તે આવું કરતો હશે. તેમણે તે બલા ટાળવા એક ઉપાય વિચારી જોયો. તેની ઝારી જેવી જ બીજી ઝારી ઘડાવી શકાય, અને તે પૂછવા આવે ત્યારે તેને એકની જગ્યાએ બે ઝારી બતાવી તેને તે આપવામાં આવે તો કદાચ તેની વાસના સંતોષાય અને તે પાછો ન આવે. આ વિચાર આવતાં એ ઝારી માટે પૈસા ક્યાંથી લાવવા એ પ્રશ્ન તેમના મનમાં ઉદ્ભવ્યો. એવામાં પેલા દુકાનદારે તેમને પૂછ્યું: 'મહારાજ, તમે શો ધંધો કરો છો?'

'ધંધો તો ખાસ કંઈ નહિ. અધ્યયનમાં મારો ઘણો સમય જાય છે. શેષ સમયમાં યજમાનવૃત્તિ કરું છું.'

'કંઈ જ ધંધો કરતા નથી?' આશ્ચર્ય પામી દુકાનદારે પૂછ્યું.

'ના.'

'અને કંઈ કરવાનો વિચારે નથી?'

'અત્યારે જ વિચાર આવ્યો, પણ શું કરવું તે સૂઝતું નથી.'

'એમ? તમે નામું તો જાણતા જ હશો?'

'હા; જાણું છું.'

'તો અમારી દુકાનમાં નામું લખવા ન રહો? અને સાથેસાથે અમારા છોકરાને સંસ્કૃત પણ ભણાવજો.'

'જરૂર રહું, જો મને સંતોષકારક વેતન મળે તો.'

'તેની તમે ચિન્તા કરશો નહિ.'

પડ્યાજી સુરતમાં હવે ઝવેરીને ત્યાં નામું લખવા ને છોકરાઓને સંસ્કૃત ભણાવવા બેઠા. સુરતમાં પણ તેમનો ભાઈબંધ તેમને ભૂલ્યો નહોતો. પણ તેનો અવાજ હવે પહેલા જેવો કારમો નહોતો. એટલે રામુ પડ્યાના આડોશીપાડોશીઓને ભડકવાનું કંઈ કારણ રહ્યું નહોતું. થોડા જ વખતમાં રામુ પડ્યાનો એ પેઢીમાં ભાગ રાખવામાં આવ્યો. તેમણે પોતાનું કામ એવી કુશળતા, એકનિષ્ઠા ને પ્રામાણિકતાથી કર્યું હતું. છએક મહિનામાં તો પેલી ઝારી જેવી નવી ઝારી કરાવવા જેટલા પૈસા તેમની પાસે ભેગા થઈ ગયા. છોકરાઓના મુખ વસન્તમાં ખીલતા ગુલાબ જેવા બની ગયા. ગૃહિણી શીતળ, મૃદુ ચંદ્રિકા જેવી રામુ પડ્યાના શાંત ગૃહને પોતાના સ્નિગ્ધ સ્મિતથી ઉજાળી રહી. 'રામુ, ઝારી?'ના રજનીધ્વનિ

હવે પહેલા કરતા ઓછા થયા હતા, પણ જ્યારે જ્યારે તે સભળાતા ત્યારે તે વધુ ને વધુ મૃદુ, વધુ ને વધુ સ્નિગ્ધ બનતા હોય એવુ લાગતુ હતુ

અન્તે રામુ પડ્યાએ પેલી ઝારી જેવી જ ઝારી તૈયાર કરાવડાવી, આતુરતાથી તેઓ 'રામુ, ઝારી !'ના ધ્વનિની તે રાહ જોવા મડ્યા મધરાત વીતવા આવી જાણે દૂરદૂરથી વીણાના કોઈ મધુર સૂર આવી રહ્યા હોય એવો તેમને ભાસ થયો સૂર નિકટ ને નિકટ આવતા ગયા. જાણે વીણા રણકતી હોય તેમ એક અવાજ આવ્યો 'રામુ, ઝારી !' તરત જ બન્ને ઝારી પોતાના હાથમા લઈ રામુ પડ્યા બારી પાસે જઈ બોલ્યા, 'ભાઈ, હવે તો એકની જગ્યાએ બે છે બહુ દિવસ માગવી હવે મને ઋણમુક્ત કરો'

વાતાવરણમા જાણે એક મધુર સ્મિતનો પ્રકાશ ફેલાઈ રહ્યો એક અવાજ આવ્યો 'પડ્યાજી, આશીર્વાદ દ્યો આજે જ તમારી દક્ષિણા હુ આપી શક્યો છુ ..' અને તરત જ વાતાવરણમા સ્નિગ્ધ શાન્તિ રેલી રહી

તે પછી કોઈ દિવસ 'રામુ, ઝારી !'ના ધ્વનિ પડ્યાજીએ સાભળ્યા નહિ, અને તેમના ગૃહમા પ્રકટેલા સ્નેહની, શાન્તિની જ્યોતિ કદી તેમને ત્યજી ગઈ નહિ આજે પણ પડ્યાજીના વશવારસો એ ઝારી માગવી રહ્યા છે

થોડાંક નવાં ચબરાકિયાં

ફિરોજશાહ રૂસ્તમજી મહેતા

વાસ્તવિકતા એટલે સ્થૂલતા, અને કલ્પના એટલે ઉડ્ડયન એટલા જ માટે વાસ્તવિકતા દૃશ્યમાન પૂરેપૂરી, પણ આકર્ષણમાં અધૂરી, અને કલ્પના અદૃશ્ય પૂરેપૂરી, છતા આકર્ષે સૌથી ઘણી ઊડીને વળગી પડે એ ઉડ્ડયન—વળગીને ઊડી જાય એ સ્થૂલ

× × ×

અનીતિની ગર્તા અને આદર્શ નીતિના ગિરિશૃંગ વચ્ચેનો જે ઝૂલતો પુલ તેનું નામ 'વહેવારુ નીતિ.'

× × ×

સોરતીથી દૂર રહો, પણ જો દૂર રહેવાતુ જ ન હોય તો સોરતીની ટિકિટ લેતી વેળાએ **માની જ લ્યો કે એ પૈસા તમારા જ છે.**

અને

સોરતીના પૈસા મળ્યા પછી **માની જ લ્યો કે એ પૈસા તમારા નથી**

× × ×

પ્રકૃતિના હૃદયમા પેસવુ એ કામ ચિત્રકારનુ,
હૃદયની પ્રકૃતિમા પ્રવેશવુ એ કાર્ય વાર્તાકારનુ

× × ×

પાપના ડર કરતા ડરનુ પાપ ઓછુ ભયકર નથી

× × ×

કળાકાર અને **ટીકાકાર** જાતે ગમે એવા સ્વતત્ર હોય, છતા તેઓ બન્ને એક પ્રકારે સમાજના યાચક જ છે પહેલાને લોકો પાસેથી **છૂટનો** હક યાચવાની રોગિષ્ઠ આદત પડી ગયેલી હોય છે, બીજાને લોકો પાસેથી **હકની** છૂટ માગવાની ગર્વિષ્ઠ ટેવ બધાઈ ગયેલી હોય છે

× × × ×

અસત્ય. એ જીવતા જીવત ભૂમિદાહ છે—એ અંધારો મડો એકવાર શરૂ થયો વધ્યો જ જવાનો

ચોરી. એ જીવતા જીવત જલદાહ છે—પાણી ધોઈ બધુ મફાયટ કરી નાખે તેમ ચોર ધોવાઈ ખાલી જ થવાનો

અદેખાઈ એ જીવતા જીવત અગ્નિદાહ છે—અદેખો બળતી ઝાડીનું પખેરુ હોઈ એમાં જ ભસ્મ થવાનો

× × × ×

શક્તિવિનાની 'સહનશીલતા' એ તો જાણે અવાજ વિના કરી દેખાડેલો પોતાની અશક્તિનો એકરાર જ

× × ×

આતુર ઉમેદવાર યુવકઃ—(સુંદરીને મર્માળુ હસ્તધૂનન કરતે) હસ્તધૂનનને આપણે હસ્તોનું ચુંબન કહીએ તો કેમ?

ચંચળ સુંદર યુવતી—(અણગમતા એ ઉમેદવારને રોકડું પરખાવતે) જેવી જેની ધારણા! આમ તો કૂતરા વગેરે પ્રાણીઓનું સૂંઘવું એ તેમના મનથી તેમનું ચુંબન જ છે ના?

× × ×

નાસ્તિક એટલે કે ઈશ્વરમાં જરાયે નહિ માનનાર, છતાં તેને ઉદ્ગારચિહ્ન લેખે વાપરનાર માનવી!

× × × ×

ઢાલની બન્ને બાજૂ બનાવનાર મનુષ્ય ડાહ્યો હોય એનું નામ સંસ્કાર, પણ એ ડાહ્યો કહેવાય એનું નામ સદ્ભાગ્ય

× × ×

થયેલી ભૂલમાં ભલાઈ રહી જવા પામે એ કમનસીબી કરતાં કીધેલી ભલાઈમાં ભૂલ રહી જવા પામે એ કમનસીબી આપણને ઘણીયે વાર ભારે થઈ પડે છે

× × ×

સૂર્ય: સ્વર્ગનો ટુકડો ખચીખચીને ઘણાઓએ લાબોલાચ બનાવી દીધેલો, ઘસીઘસીને કેટલાકોએ અદૃશ્ય કરી મૂકેલો

× × ×

એકરાર પસ્તાઈને કરનાર માટે કોઈ જૂના દર્દની અંતાવસ્થા, અને સંબંધી સાંભળનાર માટે કોઈ નવા દર્દની શરૂઆત

× × ×

ઘણીયે વાર અશ્રદ્ધાળુ સફળતા કરતાં શ્રદ્ધાળુ નિષ્ફળતા વિશેષ કીર્તિવંત અને કાન્તિમાન દેખાય છે

× × ×

જીવનની રમતના મેદાનમાં જ્યારે 'સાધારણ પરિચય' નામે દોડવાની શરત દરમિયાન યુવક અને યુવતી બે સાથે મળી ખૂબ જ 'નિકટ મિત્રાચારી'ની વાડ ઉપરથી કૂદકો લે છે, ત્યારે તેઓની પહેલાં ત્યાં કોઈ બીજું પણ ચૂપચૂપ ઠેકડો મારી આગળનીકળી ચૂક્યું હોય છે. તેનું નામ 'કામેચ્છા', અને નહિ કે 'અફલાતૂન પ્રેમ'.

× × ×

ગાયક સંભળાવે પોતાના અવાજનો અનુભવ,
ગુરુ સંભળાવે પોતાના અનુભવનો અવાજ.

× × ×

જલદીથી મરણ પામે કે અવશ્ય મરણ પામે એમ સમજીને લોકો એને 'સ્મરણ' કહી બોલાવતા નથી, પણ એ મરણ લગી રહેનારું છે એમ જાણીને લોકો એને સ્મરણ કહી ઓળખે છે

× × ×

'બેકાર' પ્રકારપ્રકારના આવે છે એમાં કેટલાક પોતે નોકરીથી બેકાર ન રહે તેના ચિન્તાતુર હોય છે, અને કેટલાક નોકરી માટેની પોતાની રખડ બેકાર ન બને તેના ચિન્તાતુર હોય છે!

× × ×

'લગ્ન' એટલે 'યોગ'નું આગળ વધીને 'પ્રયોગ'માં ફેરવાવું તે.

પિપીંગ

વિનોદિની રમણભાઈ નીલકંઠ

મને લાગે છે કે કોઈ પણ મુસાફર જાપાન સુધી ફરી આવે, અને ચીનની જૂની રાજધાની પિપીંગ (પેકીંગ) જોયા વગર આવે તો તે મૂર્ખાઈ જ ગણાય જાપાનથી ફક્ત ચાર દિવસમા જ ત્યા પહોચી જવાય છે, અને શાગહાઈથી તો ફક્ત ચાલીશ કલાકમા પિપીંગ પહોચાય છતા ઘણાખરા મુસાફરો ત્યા જવાની તકલીફ નથી લેતા એ નવાઈ તથા શોકની વાત છે

હિન્દુસ્તાનથી જાપાન જતા આગબોટ ચીનમા બે બદરે—હોગકોગ અને શાગહાઈ—એ તો ઊભી જ રહે છે, અને ત્યા ઊતરી થોડાક કલાક ફરી લીધુ, એટલે ચીન જોવાઈ ગયુ, એવો સતોષ ઘણાખરા મુસાફરો માની લે છે હોગકોગ બ્રિટિશ હદમા છે, અને ત્યા ખરુ ચીન મુદ્દલ જોવા મળતુ નથી ત્યાના લોકો પણ પશ્ચિમના રગે રગાઈ ગયેલા લાગે છે શાંગહાઈનુ પણ એવુ જ છે શાગહાઈમા વળી અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ, રશિયન, જાપાનીઝ એ બધાનો હિસ્સો છે, અને ત્યા તો આતરદેશીય લોકોનુ અદ્ભુત પ્રદર્શન થાય છે આપણે ચીનમા છીએ, તે યાદ રાખવુ પણ શાગહાઈમા તો સહેલુ નથી

ચીનનુ હૃદય તો પિપીંગ અને આસપાસના પ્રદેશોમા છે જાપાન કરતા ચીન જોવાની એક રીતે મને ઘણી હોસ હતી, કારણ હુ જાણતી હતી કે ચીન પણ આપણા જેવુ જ ગરીબ, લૂટાયેલુ, અજ્ઞાન અને ગદુ છે મારા ત્યાના અનુભવો મારી નોધપોથીમાથી જ નીચે ઉતારુ છુ

નાનકડી જાપાનીઝ બોટ 'હોકુરી મારુ'ના ચાર દિવસ આખરે પૂરા થયા, અને અમે ચીનના ટાન્કુ બદરે પહોચ્યા અંગ્રેજી સમજનાર ત્યા કોઈ નહોતુ પવન પુષ્કળ વાતો હતો અને ધૂળથી મોઢા ઢકાઈ જતા હતા એકાદ કલાકે સામાન, મજૂર વગેરેમાથી છૂટી અમે આગગાડીમા બેઠા, ચાર કલાકે પિપીંગ આવ્યા

જાપાનમા ઘણા મિત્રોએ અમને ચેતાવેલા 'પિપીંગ બહુ ભયંકર જગા છે ત્યા હરામખોર લોકો મનુષ્યોનુ હરણ કરી જાય છે રિક્ષા, ટેકસીવાળા કોઈનો વિશ્વાસ ન જ કરશો' કેટલાક મિત્રોએ તો અમને કહેલુ 'સ્ત્રીઓને માટે ચીન જવાનું સાહસ બહુ ભયકર છે તમે જશો તો ભાગ્યે જ જીવતા પાછા આવશો' છતા કોણ જાણે કેમ મારા મન ઉપર આ ધમકીની અસર જ નહોતી થઈ. વળી, સદ્ભાગ્યે અમેરિકામા મારી સહાધ્યાયિનીઓ હતી એવી ચીની બહેનપણીઓ પિપીંગમા ઘણી હતી; અને તેમને મારા આવવાની ખબર પણ મેં આપેલી હતી, એટલે કોઈ હરણ કરી જશે એવો ભય મને એક ક્ષણ પણ નહોતો લાગ્યો હુ બધા શુભચિન્તકોને જાપાનમા એક જ જવાબ દેતી, 'ખોટો રૂપિયો કોઈ ઉઠાવી જાય, તોપણ પાછો મૂકી જ જાય છે ને? મને પણ ઉપાડી જશે તો જરૂર પાછી મૂકી જશે.'

પિપીંગમાં યંગ વીમેન્સ ક્રિશ્ચિયન એસોસિયેશન (Y. W. C. A.)માં અમારે માટે બધી તૈયારી હતી જાપાનમાં તો દરેક સ્થળે જમવા વખત છરી, કાંટા ને ચમચા મળતા અહીં તો જમવા બેઠા ત્યારે ચોપસ્ટીક (હાથીદાતની પાતળી સળીઓ) મૂકેલી હતી અમારી મૂઝવણ જોઈ અમને કાચના ચમચા આપવામાં આવ્યા ખોરાકમાં મુખ્ય તો ચોખા જ

બીજે દિવસે સવારે મારી બહેનપણી મીસ ચોય સાથે ટેક્સીમાં બેસી અમે સ્વર્ગનું મંદિર (Temple of Heaven) જોવા ગયા દૂરથી જાબૂડી અને વાદળી રંગનુ આ મંદિર આકાશની પશ્ચાદ્ભૂમિ સાથે અતિશય સુંદર દેખાતુ હતુ આ મંદિર ૬૦૦ વર્ષ ઉપર બંધાયેલુ છે, છતા રંગરોગાન વગેરે તદ્દન તાજુ જ જણાય છે મંદિરમા મૂર્તિ કે કશુ જ નથી જૂના વખતમા રાજાઓ સ્વર્ગમા જવાની ઉમેદથી અહીં પ્રાર્થના કરવા આવતા મંદિરમા ઊંચા થાભલા અને સુંદર નકશીવાળા પડદા છે મંદિરની આસપાસ ગોળ મોટા ઓટલા છે તેના કઠેરા બહુ આકર્ષક છે મંદિરની આસપાસ ઘણુ ફેલાયેલુ ચોગાન છે

પિપીંગમા બીજી જોવાલાયક જગા તે ત્યાંનો શિશિર મહેલ (Winter Palace) સુંદર બગીચો અને ઊંચે ટેકરી ઉપર મંદિર આ મંદિરના શિખરનો ઘાટ કાંઈક આપણા દેશની મસ્જિદોના ઘુમ્મટને મળતો છે આ મંદિરની કથા રસમય છે ચીનના એક સમ્રાટને ઘણી રાણીઓમાની એક મુસલમાન હતી આ સ્ત્રીને દૂર દેશાવર ચીનમા બહુ એકલવાયુ લાગતુ હતુ, અને પોતાનો દેશ ઘડીઘડી હૈયે ચડી આવતો હતો માનીતી સ્ત્રીને રાજી કરવા માટે પુરુષ શુ ન કરે? ચીનના રાજાએ આ મંદિર તે મુસલમાન સુંદરીને પ્રસન્ન કરવા બંધાવ્યુ. એનો ઘુમ્મટ ખાસ મસીદ જેવો કરાવ્યો કે તેથી તે સ્ત્રીને ચીનમા પરદેશ વેઠતા કાંઈક સ્વદેશ જેવુ વાતાવરણ લાગે આ મંદિર ઉપરથી પિપીંગ શહેરનો દેખાવ બહુ રળિયામણો દેખાય છે સામી બાજૂએ નિષિદ્ધ શહેર (Forbidden City)ના પીળા છાપરા સાવ સોનેરી જણાતા હતા

ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો, તે નિષિદ્ધ શહેર વિષે હવે થોડુ લખીશ એનું નામ જ એવુ છે કે દરેક જણને ત્યાં જવાનુ મન થાય ચીનમા જ્યા સુધી શહેનશાહત હતી, ત્યા સુધી આ સ્થળમા આમવર્ગના કોઈ પણ માણસને અહીં દાખલ થવાની પરવાનગી નહોતી માત્ર રાજકુટુંબ તથા તેમના નોકરચાકરોનુ લશ્કર જ અંદર પ્રવેશ કરી શકતુ સોનેરીપડતો પીળો રગ તે ચીનમા સામ્રાજ્યનો રગ ગણાય છે આ નિષિદ્ધ શહેરમા તમામ મકાનના છાપરા એ જ રગના છે આખા શહેરની આસપાસ મોટો કોટ અને તેની આજુબાજુ પાણીની નહેર છે તે સર્વ નિષિદ્ધ નામની યથાર્થતા પુરવાર કરે છે આ નહેર અહીંથી નીકળી દૂરદૂર આવેલા ગ્રીષ્મ મહેલ (જેને વિષે હવે પછી ઉલ્લેખ કરુ છુ.) સુધી પહોચે છે આ નહેરવાટે રાજકુટુંબનાં માણસો હોડીમાં બેસી ગ્રીષ્મ મહેલમા જતા આ નિષિદ્ધ શહેરનો ઘેરાવો ઘણો જ વિશાળ છે. અને તે જોતાં આપણને એમ વિચાર આવે કે એક માણસને, પછી ભલે તે રાજા હોય કે ભિખારી, આખરે તો બે ગજ જેટલી જગા બસ થઈ પડે છે—છતા મનુષ્યના લોભને થોભ જ ક્યા છે? એક દિવસમા આ શહેર જોઈ લેવુ અશક્ય છે અમે આખો દિવસ ફર્યા ત્યારે પાચમા ભાગનું જોઈ શક્યા હતા શહેરની અંદર ઝાડની ઘટાઓ, ફૂલથી ઢંકાઈ ગયેલા ઝાડ અને મકાનોનુ બાહ્ય સૌન્દર્ય જોતા જ આખો જાણે તૃપ્ત થઈ જાય છે અહીં પીચના કેટલાક ઝાડ જોયા તે દૃશ્ય આખ આગળ ખડુ થાય છે, ત્યારે એમ જ થાય છે કે ઈશ્વરે મને કવિ કે ચિત્રકાર

કેમ ન બનાવી ? પરીની પાંખ જેવા કે પ્રભાતના આકાશ જેવા સુંદર ગુલાબી રંગનાં ફૂલથી તે ઝાડ ઢંકાઈ ગયા હતા, અને ધીરાધીરા મીઠો પવન આ ફૂલ સાથે પ્રેમ કરતો હતો. પવનના આગમનથી મુઝવાઈ, ફૂલની અગણ્ય પાખડીઓ જમીન ઉપર ખરી પડતી હતી મેં પૃથ્વી ઉપર નજર કરી તો ફૂલગુલાબી પાખડીઓની સુંવાળી શય્યા વસન્તવાયુ માટે તૈયાર થયેલી જણાઈ, અને આકાશમાથી દેવો પુષ્પવૃષ્ટિ કરે તેમ ઝાડ ઉપરથી પાંદડીઓનો વરસાદ સતત વરસ્યા જ કરતો હતો ! જગતમા ફૂલ જેવુ સુદર બીજુ કશુ જ નથી

આ નિષિદ્ધ નગરમા અતિશય સુદર અને કીમતી ચીજોનુ સગ્રહસ્થાન છે ચિત્રકળા, હાથીદાતની અદ્ભુત કારીગીરીવાળી વસ્તુઓ, લાખોટેલી ચીજો, ‘જેડ’ના અમૂલ્ય નમૂના, પાર્સલીનનો સામાન—આ બધુ જોતા પગ થાકી જાય, પણ આખો કદી ન થાકે આ સગ્રહસ્થાન તો ચીનમા પ્રજાસત્તાક રાજ્ય થયા પછી કરવામા આવ્યુ ત્યારપહેલા તો ચીનના સમ્રાટ અને સામ્રાજ્ઞીઓના નિત્યના વપરાશની આ વસ્તુઓ હતી આ ઉપરથી તે રાજકુટુબના વૈભવનો સારો ખ્યાલ આવી શકે

પિપીંગથી થોડે દૂર એના જ ઉપનગર જેવુ યેનચીંગ ગામ છે ત્યા એક વિશાળ (મહાશિક્ષણ આપતી) યુનિવર્સિટી છે ત્યા હું થોડા દિવસ રહેવા ગઈ હતી ત્યાથી થોડે દૂર ટેકરીઓ ઉપર બહુ જોવાલાયક મદિરો છે ચીનમા લીલોતરી બહુ જ થોડી નજરે પડે છે આ ટેકરીઓ અને આજુબાજુનો પ્રદેશ પણ તદ્દન ઉજ્જડ છે ચીનમા ઘટાદાર ઝાડ પણ નથી જણાતા પહેલા મદિરમા સૂતેલા બુદ્ધભગવાનની વિશાળ મૂર્તિ છે આ મૂર્તિને પગમા પહેરવાના જોડા ચડાવવાની પ્રથા છે ! મદિરમા એક બાજૂ ઉપર આ રીતે ચડાવેલા જોડાનો મોટો સગ્રહ હતો મદિરની આસપાસ ધર્મશાળા વગેરે સરસ છે ત્યાનો દેખાવ ઘણો આપણા દેશ જેવો લાગ્યો, પણ ફેર એટલો કે ચીનના મદિરોમા દર્શન કરવા આવેલા લોકો ભાગ્યે જ જણાય છે ઘણાખરા મદિરોમા તો પૂજારી સિવાય કોઈ જ ન દેખાય ઘણી જગાએ ધૂળના ઢગલા થઈ ગયા હોય અને મૂર્તિઓ બધી લાકડાની જ

બીજુ સુદર મદિર તે નીલ વાદળનુ મદિર (Temple of Blue Clouds) કહેવાય છે તેની બાધણી દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના મદિરોને ઘણી મળતી આવે છે આ મદિરના પ્રવેશદ્વારો અતિ આકર્ષક છે મદિર ઊંચી ટેકરી ઉપર છે, અને તેને પહોચવા ઘણા પગથિયા ચડવા પડે છે આ નીલ વાદળના મદિરમા થોડો વખત ડૉ. સન યાટ સેનનુ શબ દફનાવવામા આવ્યુ હતુ અહીંથી નીચે ઊતરતા બીજુ દેવળ આવે છે, તેમા પાચસો બૌદ્ધ સાધુઓની મૂર્તિઓ છે દરેક મૂર્તિનો ચહેરો તથા હાથના હાવભાવ જુદાજુદા છે

ત્યારપછી પિપીંગનુ સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થળ ગ્રીષ્મ મહેલ (Summer Palace) જોયો ત્યાં પહોચવા માટે ઘણા ગામડાઓમા થઈને જવાનું હતુ, તેથી ગામડાંઓમા ડોકિયાં કરવાની પણ સારી તક મળી. ગામડાના લોકોના કપડાં અને શરીર આપણા દેશ કરતા કદાચ ગદા હશે, પણ રસ્તાઓ આપણા જેટલા ગદા ન લાગ્યા

ચીનની સામ્રાજ્ઞી (Dowager Empress)ને નૌકાસૈન્ય તૈયાર કરાવવા રાજ્યની તિજોરીમાથી પુષ્કળ પૈસા મળ્યા હતા તેમાથી તે રસિક, શોખીન અને મદોન્મત્ત રાણીએ પોતાના મોજશોખ માટે આ મહેલ બધાવ્યો અંદર કૃત્રિમ તળાવો, ખડકો વગેરે ઘણું છે દેખાવ અતિશય મનોહર છે સામ્રાજ્યના પીળા (સોનેરી) રગના છાપરા દરેક મકાન ઉપર છે તળાવની આસપાસ ‘વીલો’ના ઝાડ છે સુદર પુલ પણ ઘણા છે. એક બાજુ

આરમની એક વિશાળ હોડી પાણીમા ચણવામા આવી છે લગભગ અઢીસો પગથિયા ચડીએ ત્યારે ઉપર પહોચાય. આ બધુ અદ્ભુત સુંદર છે, છતાં તે સર્વ એક ગરીબ, ભૂખે મરતી પ્રજાના નિસાસાથી બાધવામા આવ્યુ છે તે પણ ઘડીવડી યાદ આવ્યા વગર નથી રહેતુ. અને તો-પણ ત્યાનુ સૌન્દર્ય જોઈ મને એક ક્ષણ એમ પણ થયુ જ કે

" If eyes are made for seeing,
Beauty has its own excuse for being "

એક વિશ્વવિખ્યાત સ્થળ વિષે બે બોલ પણ ન લખુ તો ચીનનુ વર્ણન અધૂરૂં રહી જશે, એમ લાગવાથી તે અહીં લખુ છુ પિપીંગથી લગભગ ચાલીશ માઈલ દૂર ચીનની વિશાળ દીવાલ (Great Wall of China)નો થોડો ભાગ આવેલો છે ચીનનો આ બહુ ઓતાડો ભાગ ગણાય છે અહીં લૂટારાનો પણ ભય ગણાય છે આ બાજૂ આગગાડી પણ તદ્દન અવ્યવસ્થિત હોય છે આ ચાલીશ માઈલનુ અન્તર કાપતા અમારી ગાડીએ છ કલાક જતા અને નેટલા જ પાછા આવતા લીધા પન્દરસો માઈલ લાબી આ ચીનની દીવાલ ઊચી ટેકરીઓ ઉપર બાધેલી છે, અને જગતના અચમાઓમાની એક ગણાય છે તે યોગ્ય જ છે દૂરદૂર નજર કરતા પણ લાબી દીવાલનો અત જણાતો જ નથી એની ઊંચાઈ ત્રીશ ફૂટ અને પહોળાઈ વીસ ફૂટ છે દીવાલ ઉપર થોડેથોડે અતરે પહેરેગીરોને માટે દેરડીઓ છે. છેક તિબેટ સુધી આ દીવાલ ચાલી જાય છે આ દીવાલની તળેટીએ પહોચવા માટે અમારે ગધેડા ઉપર બેસવુ પડ્યું હતુ, તે પણ નવો ને આનન્દદાયક અનુભવ નીવડયો

આ ઉપરાત ચીનમા મે જોયેલી યુનિવર્સિટીઓ, ઇસ્પિતાલો, નાટકો દરેક ઉપર એકએક પાનુ લખી શકાય, પણ તેમ કરવા જતા લેખ ઘણો લાબો થઈ જવાની બીક રહે છે અન્તમા ચીના લોકો વિષે થોડુ લખી આ લેખ સમેટી લઈશ

ચીન એટલો વિસ્તૃત દેશ છે, કે તેમા ઉત્તર, દક્ષિણ ને મધ્ય ભાગોમા તો ભાષા પણ ભિન્નભિન્ન છે, ઘણા રીતરિવાજો પણ જુદા છે, લોકોના શરીરના બધારણ પણ જુદા છે, છતા ચીનમા પણ હવે ઐક્યની ભાવના દિનપ્રતિદિન મજબૂત બનતી જાય છે અભણ લોકોને અક્ષરજ્ઞાન આપવાની યોજના ઉત્તર ચીનમા ખૂબ જોસભેર ચાલી રહી છે લોકોને પોતાની-ત્રુટીઓનુ ભાન થાય એ જાગૃતિનુ પ્રથમ પગથિયુ છે. ચીના લોકોમા હાસ્યવૃત્તિ ખૂબ તીવ્ર હોય છે આવી કચરાયેલી અને ભૂખમરો વેઠતી આ પ્રજામા આ વૃત્તિ આગળ-પડતી જોઈ નવાઈ લાગે છે વળી ચીના લોકો બહુ માયાળુ અને મહેમાનગીરી કરવામા બહુ જ શૂરા છે .

ચિત્રોમા લાબી ચોટલી અને લાબી મૂછોવાળા ચીનાઓ આપણે જોઈએ છીએ, તેવા તો મારી નજરે એકે ન પડયા, પણ બેત્રણ ઇંચ જેટલા નાના પગવાળી ચીની સ્ત્રીઓ તો પુષ્કળ જોઈ. મોટા શહેરોમા શિક્ષિત વર્ગમા બાળકીઓના પગ બાધવાનો ક્રૂર રિવાજ નીકળી ગયો છે, બાકી તો બધે હજી ચાલુ જ છે

ચીનમા અભણ અને ભણેલા લોકો વચ્ચે ખૂબ મોટુ અંતર પડી ગયેલુ મને લાગ્યુ હસ્તઉદ્યોગોમા ચીનની અભણ સ્ત્રીઓ પણ બહુ કુશળ છે એમના હાથનુ ભરતગુ કે ભરત-કામ જોઈએ તો વડીભર છક થઈ જવાય

આટલો વિશાળ દેશ જ્યારે અફીણની ઊંઘમાથી જાગશે, જ્યારે જુગારના વ્યસનને ત્યાગશે, જ્યારે કેળવાશે અને એકતા જાળવી જ્યારે તેને દબાવતા દેશો સામે માથુ ઊંચકી શકશે, ત્યારે એ ચીન ઘણુ કરી શકશે.

સતિયો જાગે

સુંદરજી ગો. બેટાઈ

ગગનમંડળ કોઈ નવો જ્યોતિ જાગે,
હો મહાજ્યોતિ જાગે,
અવનીની કૂખ કોઈ સતિયો જાગે,
હો મહાસતિયો જાગે.

ધરમધીગાણાં નર્યા પાપના એંધાણાં,
એના ઠેરઠેર થાણાં ભાંગનારો જાગે,
હો કોઈ સતિયો જાગે.

ગગનમંડળ કોઈ નવો જ્યોતિ જાગે,
હો કોઈ જ્યોતિ જાગે,
અવનીની કૂખ કોઈ સતિયો જાગે,
હો મહાસતિયો જાગે.

તૃષ્ણાના તિમિરડંખ પળનો નવ હોય જંપ,
ભૂંડા વિખના ઉતાર દુનિયા માગે;
હો કોઈ સતિયો જાગે.

ગગનમંડળ કોઈ નવો જ્યોતિ જાગે,
હો મહાજ્યોતિ જાગે;
અવનીની કૂખ કોઈ સતિયો જાગે,
હો મહાસતિયો જાગે.

તિમિરદુર્ગમાં કરાલ જીવનની ઊઠે હાય;
મુક્તિનો ઉજાસ પ્રેરનારો જાગે,
હો કોઈ સતિયો જાગે.

ભ્રમના વળગાડ કાઢનારો જાગે,
હો કોઈ સતિયો જાગે;
નવજીવન ખેલનો ખેલદો જાગે,
હો કોઈ સતિયો જાગે.

આબુનો દેડકો

ચિનુભાઈ પટવા

આબુ પહાડ પર ત્રણ મિત્રો—બે ભાઈ અને એક બહેન—ની ત્રિપુટી આકસ્મિક જામે છે ટોડ રોક નામના ખડક પર હમેશા સાંજે જવાનો આ ત્રિપુટીનો નિયમ થઈ પડ્યો છે ગમે તેટલુ ફરીને થાક લાગ્યો હોય અથવા તો બીજી કોઈ જગાએથી ફરીને ઘેર આવતા મોડુ થઈ ગયુ હોય, તોપણ એ 'દેડકા-ખડક' પર તો આ ત્રિપુટી મળે જ દેડકાની છેક ઉપર ભાગ્યે જ કોઈ ચડી શકે છતા આ બન્ને ભાઈઓ તો ચડી શકે છે, અને નીચે આવી બહેનને કહે છે કે દેડકો એના પ્રેમમા છે માટે જ બહેન એને રોજ મુલાકાત આપે છે—અને નહિ કે આ ત્રિપુટીના આનંદની ખાતર બહેન પણ એ વાત સ્વીકારી લે છે, એટલુ જ નહિ પણ પોતે પણ એ દેડકાના પ્રેમમા છે એમ જણાવે છે. બહેને પણ દેડકાના આકારનો બીજો નાનો ખડક—મોટા દેડકાની બહેન—શોધી કાઢ્યો છે, અને એક ભાઈની સાથે એની પ્રેમકથની જોડી દે છે તે ભાઈ પણ બહેનની ભાભી 'દાદુરી'નો સ્વીકાર કરવાની આનાકાની કરતો નથી કેટલાક દિવસ પછી આનંદની ટોચ પર સહેલતી આ ત્રિપુટીમાથી બહેનને અચાનક અમદાવાદ જતા રહેવુ પડે છે પછી દાદુરીનો પ્રેમી ભાઈ બહેન પર પત્ર લખે છે અને બહેન તેનો જવાબ વાળે છે

આબુ, તા ૭-૬-'૩૩.

પ્રિય બહેન,

સહીસલામત ઘેર પહોચી ગઈ હઈશ એમ માની લઈએ છીએ

મોટરસ્ટૅડ પર વળાવવા આવ્યા ત્યારે તને ઘસડી જતી મોટર અતિશય ક્રૂર લાગી, સાંજે જ જણાયુ કે એથી પણ વધુ ક્રર તો તુ જ હતી ત્રિપુટી તોડવા જેટલુ કઠિન હૈયુ તો તુ કરી શકે, પણ બિચારા તારા દેડકાને છોડતા તારો જીવ કેમ ચાલ્યો! બિચારો એટલા બધા આસુ પાડતો હતો કે અમારા તો બધાય કપડા ભિંજાઈ ગયા એનુ દુ:ખ સાભળવા અમે ઉપર ચડ્યા તો અમારી અજાયબી વચ્ચે એના આસુથી ધોવાયેલા ગાલ પર એક ઝાંખો શિલાલેખ દેખાયો, જે મેં ત્યા ને ત્યાજ ઉતારી લીધો અને આ સાથે તને બીડુ છુ શિલાલેખ લાબો હોવાથી બીજું કંઈ લખતો નથી 'દાદુરીએ નણંદને પ્રણામ કહાવ્યા છે

શિલાલેખ

કચનનગરીનો રાજા જે એક,
માનીતી રાણી રિસાળ છેક,
કૂખે ન પુત્રનુ સુખ લગાર,
અદેખાઇના ભર્યા ભંડાર.

અણુમાનીતીનો નખીકુમાર
રૂપરૂપના ભર્યા અંબાર,
અમરાપુરીમાં ન મળે, જોડ
એવી એની છે કાન્તિ અજોડ

"રાજ બધું છે તમારે કાજ,
સજોને મનગમ તેટલા સાજ.
શાને તજો તમે જળ ને અન્ન ?
માગ તને હું આપું વચન—"
ગળગળો થઈ પગે પડીને પૂછે રાજન
"દુઃખ મારું ન તુંથી કળાય,
કહું તને દિલ તારું દુખાય—
તોયે કહેવા દે

કોશ અહીંથી લાખેક દૂર,
નગરી, જેના નૃપ અસુર,
બાગઝરૂખા કંઈ, મેડીમહેલ,
રાક્ષસીઓ જેમાં કરે છે સ્હેલ
પાછળ મોટું છે એક ઉદ્યાન,
દૃષ્ટિ થતાં પળ ભુલાય ભાન
ચોકી મૂકી ત્યાં ફેણચડાવેલ નાગતણી,
ત્યાં એ પડ્યો છે શોભનો એક લાલ મણિ
જો નખીકુમાર જ ઊપડે તે કાજ વ્હાલા રાજન,
તો જ ખપે મને જળ અને અન્ન"
નખીએ જાણ્યું.
"ગાવડી તોયે પોતાની માત."
દોડતો જઈને પગે પડે છે પોતાને તાત
"છો શિર દેહથી છૂટું થઈ જાય,
વચન આપનું ખાલી ન જાય.
આપો રજા, શું કરો વિચાર ?"
રતન ખોવું કોને ગમે ? તોયે રાજા લાચાર.
અડગ નખી ચાલ્યો પાળવા પોતાની નેમ,
ઢળી પડે છે પાછળ રાજા દશરથ જેમ
માનીતીને મન કામણ કાઢ્યું
ટોળે મળી સૌ રાક્ષસીઓ કંઈક નિહાળે,
એકબીજી સામું જોયા કરે. પેલું શું આવે ?
જોતજોતામાં હણહણતો એક અશ્વ દેખાણો,
કો અટકાવે તે પહેલાં તો નાગચોકીએ આવ્યો
સ્તબ્ધ બની સૌ ઊભા રહે છે. નાગ વદે

" ધીરજ ધર એ કો'ના કોડીલા ધીરજ ધર,
તું પહેલા આવેલા સોળ વીરોની કથની કળ.
સામે ઊભેલી રાક્ષસીઓ સહુ શાપ દિયે છે—
શિલાઓ સોળ દેખાય એ મેલા નરાઓની છે "

'પિતાતણું એ વચન,' સૂણી નાગ નીચુ જુએ છે
મણિ લેવાને નખીતણો જ્યાં કર અડે છે,
આબુપરે જઈ દેડકાકારે શિલા પડે છે

નિર્દોષ જીવને કેમ હણાય ? આકાશવાણી થાય

" ઊગરવાનો એક જ માર્ગ,
બત્રીસલક્ષણી બાળા કો વીર,
તારે શિર ચડાવે એના બે વીર,
ને તને અડાડે એનુ સૌભાગ્યચીર,
પુનર્જીવન ત્યારે જ મળે ઓ વીર "

સહસ્ત્ર વર્ષની ઉષાઓ ચાલી,
સંધ્યાઓ ચાલી,
નખીરાજની ધીરજ ચાલી,
બાળા બે વીર તોય ન આવી
એના અશ્રુએ છેક નીચેનો ખાડો ભરાયો

નખીકુમારના નામ ઉપરથી લોક કહે એને નખીતળાવ,
હિન્દુઓનું એ તીરથ બનીને નાનીમોટી જ્યા ફરે છે નાવ

× × ×

રૂપાળી સંધ્યા હતી એ એક,
બાળા કો આવી ઉપર છેક

કર ધર્યો છે કુંકુમથાળ,
કંઠે રમે જેને મોતીની માળ
નયનકમળની પાંખડી જાણે,
ને શ્વેત ખાદીની સાડી—રૂપેરી ચાંદની જાણે
કરે ધરીને ફૂલની માળા ને ચાલે હંસની ચાલે,
પાછળ વીર કુમાર જેવા બે વીરા હાલે,
અને ..... .

નખીરાજને સહેજ અડે એનુ સૌભાગ્યચીર,
અને જેવા ચડે છે, વીર બે એના, મેડકશીર,
મેહ ગાજે તેમ ફાટે છે શિલા,
અકથ્ય થાયે એ સંધ્યાની લીલા

માહેથી નીકળે એ નખીકુમાર, પહેરે છે હાર,
આકાશેથી વર્ષે છે ફૂલો ને થાયે છે વાણી.

"અમર રહો એ અજોડ જોડું"
અને નાગ ફરી ત્યાં દેખા દઈને આપે છે મણિ,
"આશીર્વાદ મારા, તમે થાઓ રાજા ને રાણી"

× × ×

કંચનનગરીમાં ઉત્સવ આજે
"શાને કાજે?" એક ઘરડી ભિખારણ પૂછે
"અલી, એટલું ન જાણે?" ઉત્તર મળે છે
"કેમ ભૂલી? નહોતી આવી પેલી કુમાર સાથે
અપ્સરા જેવી રૂપાળી નાર?
એ વીર બાળાને આવ્યા છે બાળ—
નવા રાજકુમાર
જા, અલી, જા મહેલે, તનેય મળશે,
કેટલાયે ગરીબોના પેટ ઠરશે!"
ચાલી ભિખારણ
રાજમહેલના ઝરૂખામાં એક હેમનો હીંચ ઝૂલે છે,
ડાબે છે રાણી, જમણે કુમાર, પ્રેમ કરે છે—
બાળકની ખેંચાખેંચ કરે છે
રાણી કહે 'મારું', રાજા કહે 'મારું,'
રાણી કહે 'રહેવા દો, હજી છે કાચું'

× × ×

રાણીને ઢંઢોળી માત ઉઠાડે
"વ્હાણું વાયું,
બ્હેન, આજે કેમ મોડું?"
આંખ ચોળીને રાણી જુએ છે
'લાવો એ બાળક મારું'
પણ આ શું?
માત ઊભી છે, શાળાએ જનાર સખી ઊભી છે
ક્યાં છે એ બાળક ને ક્યાં છે એ કુમાર,
સ્વપ્ન કે સાચું?

આ શિલાલેખના અક્ષરો ઉકલવાની મુશ્કેલી તો તું તેને જાતે જોઈશ ત્યારે જ સમજીશ. નાની બ્હેનને પ્રણામ એ જ.

ભાઈ તારો.

અમદાવાદ તા ૯-૬-'૩૭

પ્રિય ભાઈ,

મારા પત્રના અભાવે તમે નહિ લખો એમ ધારી આશા નહોતી રાખી હૃદયની ઊંડી ઇચ્છા પગરકેલે મનોભાવ ત્યારે કેવો આનંદ થાય એ તો તમે જ કલ્પી લેજો.

આબુ છોડ્યું એટલે? એ સ્થળ છોડ્યું, એ ડુંગર છોડ્યા, પણ મધુર સ્મરણો કઈ છોડાશે? ત્રિપુટીઆનંદ કઈ ભુલાશે? ખરેખર વસ્તુ છોડ્યા પછી જ એનો મોહ વધતો જાય છે કલ્પનાને સ્થળકાળના બંધનો નહિ નડે અમદાવાદની પોળના તપેલા ઓરડામા બેસી નખીતળાવની સુંદરતા, એ કઠણ દીસતા પહાડોની કોમળતા, છેલ્લે દિવસે ભોગવેલી ચાંદનીની રમ્યતા અને એથીયે વહાલા દેડકાને તો કેમ ભૂલીશ?

એના વિશાળ ઉદરપટ પર ભોગવેલી હર્ષ, શોક, મૌન આદિ મિશ્ર લાગણીઓની નવીનતા વગેરે માનસિક સૃષ્ટિમા અનુભવી રહી છુ આજે નાની બહેન પૂછે છે "બહેન, પેલા બન્ને અત્યારે 'દેડકા' પર ચડતા હશે, નહિ?" હુ જવાબ આપુ છુ "જુઠ્ઠું કેમ બોલે છે? અમે ત્રણે સાથે ચડીએ છીએને! જો હુ તો સૌથી આગળ છુ" ભાઈ ત્રિપુટી તો અખડ છે, અને અખડ જ રહેશે

પેલી ક્રૂર મોટર ભલે મારા દેહને ઉપાડી ગઈ, પણ હૃદય આગળ તો એનુ જોર ન જ ચાલ્યુ એ તો રહી ગયુ મારા વહાલા દેડકા પાસે—એ દેડકો મેળવી આપનાર મારા બન્ને વીર પાસે

ભાઈ, મને મૂકી એકલા મજા કરશો તે નહિ ચાલે હુ અદેખી છુ, એટલે મારા શાપ તમને જરૂર લાગશે જો એમ કરશો તો મારી નણુદલ (તમારી તો કઈ નહિ, તમે જ પૂરુ કરજો) તમારાથી રિસાઈ જશે—તમને ભૂલી જશે, સમજ્યા? દુર્વાસાના શાપે જેમ દુષ્યત શકુન્તલાનુ થયુ તેવી જ રીતે મારા શાપે દાદુરી અને

દેડકાનો શિલાલેખ વાચી બહુ જ હસવુ આવે છે કામ કરતા, ખાતા, વાચતા, પણ હમણા તો એ જ યાદ આવે છે ને હસી જવાય છે ઘરમા બધાં હસવાનુ કારણ પૂછે છે તો શુ જવાબ આપુ! ઊલટુ, વધુ હસવુ આવે છે અમારી પ્રેમકથની વાચી, પ્રેમી યુગલના સોનેરી સુખો મનમાં લાવી બળી ન જતા દુનિયાની પ્રેમકહાણીઓમા અમારી કથની અપૂર્વ છે જો અદેખાઈ કરશો તો જે છે તે—તમારી દાદુરી—પણ ગુમાવશો બિચારી રડતીરડતી મને લખે છે

> 'મેં વીર આપ્યો કેવો મજેનો!
> તારો વીર છે કયમ અદેખો?
> નણુદલવીર મને રોજ કહાવે
> વીરનો વીર કેમ વીરી રડાવે?'

બિચારીને બહુ સતાવો છો તમે એની પાસેય જતા નથી?

ભાઈ, કચનનગરીનો ઉત્સવ ન લખ્યો હોત તો ન ચાલત? કયા વિસ્તારતા તો સરસ આવડે છે અત્યારે તો ટપાલનો વખત થઈ જવા આવ્યો છે, નહિતર હુયે એને થોડી વધુ વિસ્તારત

માથેનો પત્ર મારા દેડકાને પાડવશો?

લિ
તમારી બહેન

તંત્રસંપ્રદાયનું ઉત્પત્તિસ્થાન

શ્રી નગેન્દ્રનારાયણ ચૌધરી, એમ એ., પિએચ ડી

તંત્રસંપ્રદાય હિંદની ભૂમિમા નિર્માયો નહોતો. શક્તિપૂજા ને બીજા તાત્રિક પ્રયોગો મૂળ હિંદી નથી, એટલે એનુ મૂળ વિદેશી હોવુ જોઈએ એ નક્કી થાય છે કુલાલિકામ્નાય યા કુબ્જીકામત તત્રનુ સ્વર્ગસ્થ મહામહોપાધ્યાય ડૉક્ટર હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ સશોધન કર્યું છે તેમા શિવ પાર્વતીને નીચેનો શ્લોક કહે છે એથી પણ આ મતને વજૂદ મળે છે

गच्छ त्व भारते वर्षे अधिकाराय सर्वत ।
यावन्नैवाधिकारस्ते न सगमस्त्वया सह ॥

'હિંદમા જા. દેશાગ્રમા તારો અધિકાર જમાવ તારો અધિકાર જામે નહિ ત્યા સુધી તારી સાથે સંગમ નહિ થાય '

તત્રસપ્રદાય વિદેશથી આયાત થયેલો પરખાય છે તેથી જ કદાચ તત્રને આગમ કહેવામા આવે છે આગમનો નીચે મુજબ વિચિત્ર અર્થ પણ કરવામા આવ્યો છે

आगत शिववक्त्रेभ्यो गत च गिरिजामुखे ।

'શિવના મુખથી આવેલો અને ગિરિજાના મુખમા ગયેલો'

પરતુ એનુ મળ ઉત્પત્તિસ્થાન શોધવુ ઘટે છે તત્રસપ્રદાયનો મૂળ ઉદ્ભવ શ્રુતિમાં છે એવી હિંદી લોકોક્તિને 'સૂતસહિતા' નીચે મુજબ સમર્થન કરે છે.

श्रुतिपथगलितानां मानुषाणा तु तंत्रम् ।
श्रुतिपथगलितानामेव तत्रोक्तपूजा ।

'તત્રસપ્રદાય શ્રુતિમાથી સરજાયો છે.'

'તત્રપૂજાનો શ્રુતિમાથી જન્મ થયો છે '

આ ને બીજા આવા પુરાવાથી પ્રાચીન હિંદુસપ્રદાયના અનુયાયીઓ તત્રસપ્રદાય પ્રત્યેના અપૂર્વ ભક્તિભાવથી પોતાની માન્યતા સિદ્ધ કરવા સંખ્યાબધ દલીલો કરે છે, પરતુ તેમાંની એકમા પણ વજૂદ મૂકવા જેવુ તત્ત્વ જણાતુ નથી તેઓ શ્રુતિ ને તત્રનો સંબધ સિદ્ધ કરવા મથે છે પરતુ ઊડો અભ્યાસ કરવાથી જણાશે કે સબધને બદલે શ્રુતિ ને તંત્ર વચ્ચે ઘણુ જ અંતર દેખાય છે

સાચી વાત તો એ છે કે તંત્રસંપ્રદાયને હિંદુઓના પ્રાચીન ધર્મ સાથે ઘણો જ થોડો સબધ છે. તંત્રસપ્રદાય વૈદધર્મથી ભિન્ન છે ને વિદેશી તત્ત્વો પર રચાયેલો છે એમાં તો કાંઈ શકા નથી તત્રવિદ્યા સાહિત્યની ચૌદ શાખાઓમાં જણાતી નથી 'અગ્નિપુરાણ' સિવાય બીજા પુરાણોમા તંત્રસપ્રદાયની જે વાતો કરવામા આવી છે તે હલકા પ્રકારના તત્ર-પ્રયોગોની જ છે એથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે એનો બ્રાહ્મણોએ પ્રથમ તો સ્વીકાર નહોતો

જ કર્યો, કારણકે તેનુ મૂળ વિદેશી હોઈ વૈદિક વિધિથી સાવ વિરુદ્ધ હતુ દક્ષયજ્ઞની દંતકથા જાણીતી છે એ યજ્ઞમાં સર્વે દેવોને આમંત્રણ હતુ. માત્ર શિવને જ એ આમંત્રણથી બાકાત રાખવામા આવ્યા હતા આથી શિવ ક્રોધે ભરાયા યજ્ઞ હરણનુ રૂપ ધરી નાસી જતા હતો તે વખતે શિવે એનો સંહાર કર્યો એમણે સવિતાના હાથ ભાગી નાખ્યા, લાત મારી પુષનના દાંત તોડી પાડયા, ભગની આંખો ફોડી ને જે દેવોએ તેમને સન્માન્યા નહિ તેમને જડ બનાવી દીધા આથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે તંત્રસંપ્રદાય શરૂ કરનાર પરમેશ્વર શંભુનું પ્રથમ હિંદુધર્મમા સ્થાન નહોતુ એમની વિદેશી ઉત્પત્તિને લીધે એમને સદાય ટાળી મૂકવામા આવતા. પાછળથી એમને હિંદુ દેવ તરીકે સ્થાન પ્રાપ્ત થયુ છે ને વેદયુગના રુદ્રનુ સ્થાન પામી એમણે ઐતિહાસિક નામના મેળવી છે અત્યારે હિંદુધર્મમાં એ ઘણુ જ માનવતુ સ્થાન ભોગવે છે

વળી તંત્રસંપ્રદાયનુ ઉત્પત્તિસ્થાન શ્રુતિ છે એ વાત 'શ્રીમદ્‌ભાગવત' ને 'પદ્મપુરાણ'ની નીચેની વીગતથી પણ નાબૂદ થાય છે એમા તો તાન્ત્રિકોને સારી પેઠે ઉતારી પાડવામા આવ્યા છે

> भवव्रतधरा ये च ये च तान्समनुव्रता ।
> पाषण्डिनस्ते भवन्तु सच्छास्त्रपरिपन्थिन ॥
> नष्टशौचा मूढधियो जटाभस्मास्थिधारिण ।
> विशन्तु शिवदीक्षायां यत्र दैवं सुरासवम् ॥
> ब्रह्म च ब्राह्मणांश्चैव यद्यूयं परिनिन्दथ ।
> सेतु विधारणं पुंसामत पाषण्डमाश्रिता ॥

'શ્રીમદ્‌ભાગવત,' ૪, અધ્યાય ૨.

શિવની પૂજા કરનાર ને તેમને અનુસરનાર ધર્મશાસ્ત્રોના વિરોધીઓ છે એ ભલે પાખંડી થતા નષ્ટ શૌચવાળા, જટા, ભસ્મ અને હાડકાં ધારણ કરનાર, મૂરખાઓ ભલે જેમાં સુરાસવ દિવ્ય મનાય છે એવી શિવદીક્ષા લેતા માનવતાના પોષકરૂપ સેતુસ્વરૂપ વેદ ને બ્રાહ્મણોને તમે નિંદો છો, તેથી તમે પાખંડ મતવાળા છો.

> कपालभस्मास्थिधरा ये ह्यवैदिकलिंगिनः ।
> ऋते वनस्थाश्रमाच्च जटावल्कलधारिणः ।
> अवैदिकक्रियोपेतास्ते वै पाषण्डिनस्तथा ॥

'પદ્મપુરાણ', ઉત્તરખંડ, અધ્યાય ૨૩૫

વેદવિરુદ્ધના, ખોપરી, ભસ્મ ને અસ્થિ ધારણ કરનાર, ત્રીજા આશ્રમમા પ્રવેશ કર્યા વિના જટા વધારનાર ને વલ્કલ ધારણ કરનાર વેદે મંજૂર ન કરી હોય એવી વિધિ આચરે છે એ લોકો પાખંડી ગણાય છે

'ભાગવત'મા તેમજ 'પદ્મપુરાણ'મા તંત્રસંપ્રદાયના અનુયાયીને પાખંડી ગણવામા આવ્યો છે

તંત્રસંપ્રદાયનુ મૂળ તિબેટના બોન (Bon) ધર્મમા છે તિબેટ ને ચીનની લોકોક્તિ પ્રમાણે તુષિત સ્વર્ગમાં મૈત્રેય બુદ્ધ પાસેથી શીખી અસંગે પ્રથમ હિંદમા તંત્રમતનો દાખલ

કર્યો હિમાલયની ઉત્તરે માનસ સરોવર પાસે આવેલા કૈલાસ પર્વતને તિબેટી ભાષામા તિર્સે કે તિસે કહે છે, અને એ ઉપરથી સસ્કૃત શબ્દ તુષિત ઊતરી આવ્યો હોય તેમ જણાય છે તિબેટના એ પ્રાતનુ પુરાણુ નામ ઝાનઝુન છે માનસ સરોવરની પશ્ચિમે આવેલા કૈલાસ પર્વતને ફરતો એ પ્રદેશ આવેલો છે ત્યા પ્રથમ બૌન ધર્મ ચાલુ થયેલો ત્યા જ બૌન ધર્મનો સસ્થાપક સેન્રાબ (ગ્સેન રાબ) અથવા શેન (ગ્શેન) જન્મ્યો હતો સી લા રામ પા ના ગુરુસુમ (ગ્સુગ્સુમ) પરથી પણ જણાય છે કે તિબેટનો બૌન ધર્મ કૈલાસ પર્વતની આજુબાજુના પ્રદેશમા સ્વીકારાયેલો હતો ને એ પર્વતમા એક મહાન બૌન સાધુ થઈ ગયેલો હતો બૌન ધર્મનુ મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન તિબેટનો કૈલાસ પર્વત છે એ વાત હવે નક્કી થઈ છે તત્રો તપાસતા પણ આપણને માલૂમ પડે છે કે હિંદુ ત્રિપુટીમાના મહાદેવ શકરે કૈલાસ પર્વત પરથી જ જગતને તત્રસંપ્રદાયના સિદ્ધાતો શિખવાડ્યા છે આ બધા પુરાવા પરથી એટલુ તો ચોક્કસ સિદ્ધ થાય છે કે બૌન ધર્મ એટલે કૈલાસ પર્વત જ તત્રસપ્રદાયનુ ઉત્પત્તિસ્થાન છે અત્યારના જમાનામા પણ આ પર્વત બૌન લોકોનુ તેમજ તત્રસંપ્રદાયના અનુયાયીઓનુ યાત્રાધામ છે

'સાધનમાલા'મા એકજટાના ૧૨૭ સાધનમા અગત્યનુ વાક્ય છે

आर्यनागार्जुनपादैर्भोटेषु उद्धृतम् ।

આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ જણાવવામા આવ્યુ છે કે આર્યનાગાર્જુનપાદે ભોટ યા તિબેટ દેશમાથી એકજટાની પૂજા હિંદમા આણી ત્યા એ પૂજા ઘણી જ પ્રચલિત હતી એકજટા મહાચીનતારા યા મહાચીન તરીકે પણ ઓળખાય છે તિબેટનો પૂર્વ ને અગ્નિખૂણા તરફનો મોટો ભાગ ચીનની હકૂમતમા હતો ચિનાઈ સત્તાનો એના પર સીધો કાબૂ હતો તેથી જ તિબેટના આ ભાગને અર્દ્ધચીન અથવા મહાચીન કહેવામા આવતો આ પ્રદેશને બોડ ચેન યા મહાતિબેટ પણ કહેવામા આવે છે

એમ કહેવાય છે કે બ્રાહ્મણોના મહર્ષિ વસિષ્ઠ એકવાર મહાચીનમા ગયા. ત્યા તેમણે મદિરામા ચકચૂર ને બીભત્સ વિધિ કરાવતા બુદ્ધને સ્ત્રીઓના ટોળાથી વીંટાયેલા જોયા. આ દૃશ્યથી જ તે હેબતાઈ ગયા તેમણે બુદ્ધને શકાસમાધાન કરવા વિનવણી કરી બુદ્ધે એમની વિનવણી માન્ય રાખી તમામ સ્પષ્ટતા કરી. એટલે વસિષ્ઠ મત્રસિદ્ધિ અને મદ્ય, માસ, મત્સ્ય, મુદ્રા ને મૈથુન એ પચ મકારનો છૂટથી ઉપયોગ કરી શક્યા પૂજાની આ રીત તદ્દન હિંદબહારની છે મહાચીન પ્રદેશમાથી એટલે અગ્નિખૂણાના તિબેટમાથી તે આયાત થઈ છે.

હિંદમા આર્યો આવ્યા તે ઇતિહાસ પહેલાંના ગાળામાં હિમાલયની હારોહાર હિંદની બાજુએ કાશ્મીરથી આસામ સુધી તિબેટવાસીઓ વસેલા હતા પાછળથી એમને અંદરના ભાગમાં હાકી કાઢવામા આવ્યા પરતુ એ નવા આગતુક આર્યોએ એમના તિબેટવાસી પાડોશીઓનો બૌન ધર્મ અપનાવી લીધો, પોતાના ધર્મમા એને ભેળવી દીધો, અને પોતાના ધાર્મિક સિદ્ધાંતોને હરકત ન આવે એવા તેમા સુધારા કરી લીધા જૂના વખતમા તિબેટના પશ્ચિમ ને નૈર્ઋત્યખૂણાના ભાગ સાથે વ્યવહાર કરવાને કાશ્મીર તરફનો અને પૂર્વ ને અગ્નિખૂણાના ભાગને સાધવો આસામ તરફનો એમ બે રસ્તમાર્ગો હતા તિબેટમાંથી હિન્દમાં આવનાર માણસો આ બે માર્ગે વાટે જ ઊતરી આવતા આમ કાશ્મીર ને આસામ પણ તિબેટ સાથે ગાઢ સબધમા આવતા હતા એટલે તત્રસપ્રદાયનો સપૂર્ણ સ્વીકાર

તો નથી જ થયો, છતાં કાશ્મીર, બંગાળ ને આસામના ધાર્મિક જીવન પર એની લોહચુંબક જેવી અસર થયા વિના નથી જ રહી. કાશ્મીર ને પૂર્વ હિંદ તંત્રસંપ્રદાયના બે મુખ્ય મથકો છે. કાશ્મીર એના ચોસઠ તંત્ર માટે મશહૂર છે. પૂર્વ હિંદે પણ તંત્રસંપ્રદાયના પ્રચારમાં સારો ફાળો આપેલો છે. આર્યો હિન્દમાં આવ્યા નહોતા તે પહેલાના ચાલ્કોલીથિક યુગના મોહન જોડારો ને હડપ્પાના ઇતિહાસમાં પણ તંત્રસંપ્રદાયના નિશાન જણાય છે. અભિનવગુપ્ત, ક્ષેમરાજ, વસુગુપ્ત ને કાશ્મીરના બીજા તાંત્રિક આચાર્યોએ તાંત્રિક સાહિત્યના વિકાસમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપેલો છે. સર્વાનંદ, પૂર્ણાનંદ, બ્રહ્માનંદ, કૃષ્ણાનંદ, આગમવાગીશ જેવા અનેક તાંત્રિક સંતો ને વિદ્વાનો મરજાવવા માટે બંગાળ પણ ખૂબ ગૌરવ લઈ રહ્યું છે. તાંત્રિક સાહિત્યમાં એ લોકોની સેવા પણ એટલી જ અમૂલ્ય છે. કાલીદેવી ને તેના વિવિધ સ્વરૂપોની પૂજા ને દીક્ષાના તાંત્રિક પ્રકારો અત્યારે પણ બંગાળા ને આસામમાં ઠેરઠેર નજરે પડે છે. ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા 'આગમપ્રકાશ' નામના ગ્રંથમાં પણ નોંધાયું છે કે કાલીપૂજા બંગાળામાંથી જ ગુજરાત ને પશ્ચિમ હિંદના બીજા પ્રદેશોમાં દાખલ થવા પામી છે. પૂર્વ હિંદમાંથી તંત્રસંપ્રદાય વિંધ્ય પ્રદેશમાં ને પછી દક્ષિણ હિંદમાં પ્રસર્યો હશે. વિંધ્ય પ્રદેશમાં પણ તંત્રસંપ્રદાયે ઠીક અડ્ડો જમાવેલો જણાય છે. શિવશક્તિનું બીજું નામ વિંધ્યવાસિની પણ જણાવવામાં આવેલું છે. દક્ષિણ હિંદ પણ એના અઠ્ઠાવીસ સિદ્ધાંતાગમો માટે વિખ્યાત છે. પૂર્ણગિરિ, ઉડ્ડીયાન, સીરીહટ્ટ ને કામાખ્યા એ ચાર તંત્રસંપ્રદાયના પવિત્ર ધામ ગણાય છે. આ ચાર સ્થાનમાં તંત્રસંપ્રદાયે પ્રથમ વિકાસ સાધેલો. ત્યારપછી તે બીજા સ્થાનોમાં પ્રચાર પામેલો. એમ ધીમેધીમે સમસ્ત હિંદમાં પ્રચાર થવા પામેલો. સ્વાત ખીણમાંના ઉદ્યાનને જ ઉડ્ડીયાન (ઓડ્ડિયાન—ઓડિયાન—ઓદ્રાન) ગણવામાં આવે છે. પૂર્ણગિરિનું તિબેટી નામ ગન બહી રી છે. કાલચક્રપરિચ્છેદ દુસ ખોર ગ્યી ઈ સીમ કયી લેહુ નામના તિબેટી ગ્રંથ મુજબ તે ઉદ્યાનની ઉત્તરે છે. ઉદ્યાનનું તિબેટી નામ ઉ ગ્યેન છે ને તે સ્વાત ખીણમાં આવેલ છે. સીરી (શીલહટ) ને કામાખ્યા એ બન્ને આસામમાં આવેલા છે. એ બન્ને ગૌહત્તીની નજીકમાં છે. આમ પહેલા બે કાશ્મીર બાજુએ છે ને બીજાં બે આસામ પ્રાંતમાં છે.

સમયના વહેવા સાથે ઇસુની સાતમી સદીમાં બુદ્ધધર્મ તિબેટમાં પ્રસર્યો. એના રાજકર્તાઓએ તેનો રાજધર્મ તરીકે અંગીકાર કર્યો. લામાનું જોર વધ્યું. બોન ધર્મને કચરી નાખવામાં આવ્યો. તિબેટના પશ્ચિમના ભાગમાં આવેલા મથકોનો તિબેટી રાજકર્તાઓએ સમૂળો સંહાર કર્યો. આમ પાછળથી તંત્રસંપ્રદાયનું જોર ઘટ્યું, કાશ્મીરની ખીણમાં એને તિબેટના બોન ધર્મમાંથી પુનઃ પ્રેરણા મળી નહિ. આમ જ્યારે પશ્ચિમ તિબેટમાંથી બોન ધર્મનો જડમૂળથી નાશ થઈ રહ્યો હતો ત્યારે પૂર્વ ને અગ્નિકોણના તિબેટની પ્રજાએ ચિનાઈ સત્તાધીશોને પોતાના ને પોતાના ધર્મના રક્ષણ માટે વિનંતિ કરી, તેથી જ તેઓ બોન પ્રજા ઉપર આ પ્રદેશમાં હકૂમત ચલાવવા પ્રેરાયા. આમ આ પ્રાંતોએ મહાન લામાઓની ધૂંસરી ફગાવી દીધી ને અનેક સૈકાઓ સુધી તેઓ ચિનાઈ સત્તાની હકૂમતમાં રહ્યા. એટલે તિબેટના આ પ્રદેશમાં બોન ધર્મ ઘણા સૈકાઓ પોષાયો ને પૂર્વ હિંદના તંત્રસંપ્રદાયને નવા ધાર્મિક વિચારો ને આદર્શો આપતો રહ્યો. પૂર્વ ને અગ્નિખૂણાના તિબેટમાં ગીચ વસ્તી છે. ત્યાં પાંચ મકારની વિધિ જન્મ પામેલી. તેની સાથેના ગાઢ સબંધને લીધે જ બંગાળા ને આસામમાં

પણ તે મારી પેઠે પ્રચલિત છે આજે પણ તેથી જ પૂર્વ હિંદમાં ને ખાસ કરી બગાળા ને આસામમા તત્રસંપ્રદાયનું જોર નજરે પડે છે

હવે 'તંત્ર' શબ્દનું વિવેચન કરીએ હિંદુ લોકોક્તિ મુજબ

तनोति विपुलानर्थांस्तत्त्वमन्त्रसमन्वितान् ।
त्राणं च कुरुते यस्मात्तन्त्रमित्यभिधीयते ॥

તત્ત્વ અને મત્રોવાળા વિપુલ અર્થને વિસ્તારે છે અને પોતાના અનુયાયીઓનું રક્ષણ કરે છે તે તત્ર કહેવાય છે

પરતુ આ વિવરણ પણ ઘણુ જ કાલ્પનિક છે, ને ધાર્મિક સાહિત્યના આ વિભાગનો સાચો ભેદ પરખાવતું નથી લગભગ દરેક તત્રમા જાદુની વાત આવે છે ને તેથી જ તત્રસંપ્રદાયને ઇન્દ્રજાલવિદ્યા, મોહનશાસ્ત્ર કે રહસ્યવિદ્યા કહેવામાં આવે છે તત્રસંપ્રદાયનું મૂળ બોન ધર્મ પણ મુખ્યત્વે જાદુ ઉપર જ વિવરણ કરે છે બોન ધર્મની પરમેષ્ઠિનું નામ શ્રો ગિંવાલ એન્કબ્યેન યાને મહાન જાદુગર છે

હવે તત્રસપ્રદાયના દેવદેવીઓને આપણે બોન ધર્મના દેવદેવીઓ સાથે સરખાવીએ તત્રસંપ્રદાય મુખ્યત્વે શિવ અને તેમની શક્તિ ઉમા અને તેમના વિવિધ સ્વરૂપોનું વિવેચન કરે છે તેથી જ કદાચ તત્રસંપ્રદાયને શાક્તી વિદ્યા કહેવામા આવતો હશે એની પૂજાનું સ્વરૂપ શૈવમાર્ગીઓ કે શક્તિના ઉપાસકોની પૂજાને મળતુ જ છે પાછળથી તત્રસપ્રદાયના ચાર વિભાગ પણ પડ્યા છે શૈવતત્ર, શાક્તતત્ર, વૈષ્ણવતત્ર ને બૌદ્ધતત્ર

તત્રસંપ્રદાયના મહાદેવ ને મહાપ્રવર્તક શિવ છે એ દેવ મૂળ વિદેશી છે ઋગ્વેદમા શિવનું આપણે તેના હિંદી-યુરોપીય મૂળ શોધવા જઈએ છીએ, પરતુ એનુ હિંદી-યુરોપીય નામ નથી અત્રત્તા ભાષામા પણ આપણને એ નામ જડી આવતુ નથી તિબેટી શબ્દ શિ બ એટલે મગળ, એ શિ બ દેવનું નામ છે, અને તે ઉપરથી શિવ થયુ હશે એમ સહજ ધારણા થાય છે શિ બ નામના દેવ બોન ધર્મમા અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે એમને પણ પોતાના પરિજનો સાથે નૃત્ય કરવાનો ઘણો જ શોખ હોય છે એટલે કદાચ તત્રસંપ્રદાયના ભગવાન શિવ જેમને પાછળથી વેદના રુદ્ર કહેવામા આવ્યા ને જે પણ તાડવનૃત્યના ખાસ શોખીન છે, તે તિબેટના બોન ધર્મમાથી ઊતરી આવ્યા હશે અલબત, તિબેટની ભાષામા પણ ઘણા શબ્દો સંસ્કૃત ઉપરથી વપરાશમા આવેલા છે સસ્કૃત ભાષાનો શ તિબેટની વર્ણમાલાનો પણ સત્તાવીસમો અક્ષર છે દાખલા તરીકે શણ, શત, શારિપુત્ર (બુદ્ધનો વિખ્યાત શિષ્ય), શાક્ય (ગૌતમ બુદ્ધની જાતિ), શક્તિ, શકર, શાલ્મલીવૃક્ષ, શિરીષ, શુભ, શ્લોક, શ્રી, વગેરે શબ્દો તિબેટમા પણ વપરાય છે એક પણ દાખલામા સંસ્કૃત શ તિબેટની વર્ણમાલાના એકવીસમા અક્ષર જેવો નથી બોલાતો. શિવ સંસ્કૃતમાથી તિબેટની ભાષામાં આવ્યો હોત તો એ શબ્દ તિબેટની વર્ણમાલાના બીજા અક્ષરમા લખાત તિબેટની ભાષામાં શિ મૃત્યુના અર્થમા પણ વપરાય છે એકસરખા ઉચ્ચારવાળા આ બે શબ્દોથી કદાચ ગૂચવણ ઊભી થવા પામી હશે તેથી જ કદાચ શિવને સંહારમૂર્તિ લેખવામા આવ્યા હશે. તેથી જ કદાચ તેમને ત્રિમૂર્તિના સંહારક અંગ લેખવામા આવ્યા હશે તેથી જ કદાચ વેદના વાગના શિવ ને રુદ્રને પણ વિનાશમૂર્તિ કલ્પવામા આવ્યા હશે ને વેદધર્મના રુદ્રને સ્થાને શિવનું નામ ઘૂસી જવા પામ્યુ હશે.

તંત્રસંપ્રદાયની દેવીપૂજાનું મૂળ તિબેટના બૉન ધર્મમાં છે બૉન ધર્મમાં પરમેશ્વરને બદલે પરમેષ્ઠીને અગત્યનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, પરમેશ્વરની તે સંચાલક શક્તિ છે

વેદધર્મમાં ઉમાને સ્થાન નથી પરંતુ પુરાણોમાં તેમજ તંત્રસંપ્રદાયમાં શિવની શક્તિ તરીકે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે ઉમાનો કાલ્પનિક અર્થ 'ઉ મા' કરવામાં આવે છે 'બેટા! તપ કરીશ નહિ,' પાર્વતીની માતા મેનકા જાણે એને તપ કરતાં વારતી ન હોય પરંતુ ખરું જોતાં ઉમા તિબેટી ભાષાના 'યુમ' શબ્દ ઉપરથી સંસ્કૃત બનેલો શબ્દ છે તેનો એ ભાષામાં અર્થ 'માતા' થાય છે। મહાદેવી સમગ્ર સૃષ્ટિની 'માતા' લેખાય છે બૉન ધર્મની અંદર પણ 'યુમ' દેવી તરીકે પૂજાય છે. તે દ્વારા જ તંત્રસંપ્રદાયમાં પણ તે પૂજાતી થઈ હશે.

શંકરની પત્ની દેવી દુર્ગા પણ વેદધર્મમાં જાણીતી નથી, પરંતુ તંત્રસંપ્રદાયમાં તે ઘણું ઊંચું સ્થાન ભોગવે છે એને માંસમદિરા ઘણાં જ ગમે છે તે પોતાના અનુયાયીઓને દુર્ગ એટલે મુશ્કેલીમાંથી બચાવે છે તેથી તે 'દુર્ગા' કહેવાય છે જોકે આ અર્થ નિર્માલ્ય ને ઠોકી બેસાડેલો જણાય છે તિબેટની ભાષાના ગ્દુગ્ર શબ્દ ઉપરથી આ શબ્દ બન્યો હશે એમાં નારી જાતિનો પ્રત્યય 'મો' છોડી દેવામાં આવેલો જણાય છે બૉન ધર્મમાં 'ગ્દુગ્ર મો' નામની મહાભયંકર દેવી ઘણી જ પુજાય છે તેને લીધે જ તંત્રસંપ્રદાયમાં દેવી દુર્ગાની પૂજા ચાલુ કરવામાં આવી હશે

શિવપત્ની કાલી પણ તંત્રસંપ્રદાયની જાણીતી દેવી છે, પરંતુ વેદધર્મમાં એનું નામ-નિશાન જણાતું નથી તંત્રસંપ્રદાયમાં પણ કાલીદેવીની પૂજા બૉન ધર્મના આધારે જ શરૂ કરવામાં આવી હોય તેમ જણાય છે બૉન ધર્મમાં 'ગ્યેલ યુમ' પુજાય છે બૉન ધર્મની એ મહાદેવી મનાય છે. તિબેટ ભાષાના ગ્યેલ શબ્દ ઉપરથી 'કાલી' શબ્દ બન્યો હોય તેમ લાગે છે અહીં 'યુમ' પ્રત્યય મૂકી દેવામાં આવ્યો છે. કારણકે આખા નામમાં તે કાંઈ તાત્ત્વિક ભાગ ભજવતો નથી આ દેવીને ખુશ કરવા એક ખાસ શ્લોક તિબેટની ભાષામાં ભણવામાં આવે છે આજે પણ એ મંત્રોચ્ચાર ચાલુ છે

દોમ્બી પણ તંત્રસંપ્રદાયની જાણીતી દેવમૂર્તિ છે તિબેટના બૉન ધર્મમાં એની પણ પૂજા થાય છે તિબેટના 'ગ્તુમ મો' શબ્દ ઉપરથી 'દોમ્બી' શબ્દ ઉદ્ભવેલો જણાય છે એનો અર્થ પણ ચંડી છે.

વળી તંત્રસંપ્રદાયમાં ભૂતયોનિ ને રાક્ષસોનો પણ ઉલ્લેખ નજરે ચડે છે તિબેટના બૉન ધર્મમાં પણ ભૂત ને રાક્ષસોની સામાન્ય પૂજા થાય છે, એટલે તે દ્વારા તંત્રસંપ્રદાયમાં પણ એ બીના ઘૂસવા પામી હશે

ડાકિની એક પ્રકારની યોગિની છે 'ડાક' શબ્દનો આ નારીજાતિનો શબ્દ છે વેદની ભાષામાં કે અમલ સંસ્કૃતમાં આ શબ્દ નથી તિબેટની ભાષામાંથી આ શબ્દ પાછળથી સંસ્કૃતમાં આવ્યો જણાય છે એ ભાષામાં 'ગ્ડાગ'નો અર્થ 'પ્રજ્ઞા', 'ડહાપણ' થાય છે તે ઉપરથી જ્ઞાનદેવી માટે એ શબ્દ વપરાવા લાગ્યો એટલે ડાકિની એટલે જ્ઞાનદેવી તિબેટની ભાષામાં એને યે શેષ ક્યી મ્ગ્રહ ગ્રો મા કહે છે

કુબ્જિકા ને ખડ્ગરોહા પણ તંત્રસંપ્રદાયમાં શક્તિઓ લેખાઈ છે તિબેટના બૉન ધર્મમાંથી એમની પૂજા પણ તંત્રસંપ્રદાયમાં દાખલ થવા લાગી છે 'ગ્સો મો' નામના

તિબેટી ભાષાના શબ્દમાથી કુબ્જિકા શબ્દ બનેલો છે એનો અર્થ સ્ત્રીશક્તિ થાય છે. ' મ્ખાર ગ્રો મો ' નામના તિબેટી શબ્દ ઉપરથી ખડરોહા શબ્દ ઉપજાવી કાઢવામા આવ્યો છે. ' મો ' પ્રત્યયને બદલે ' રોહા ' પ્રત્યય વાપરવામા આવ્યો છે, જે નારીજાતિવાચક પ્રત્યય છે

વળી તન્ત્રસંપ્રદાયમા આપણે કર્ણપિશાચિનીની પૂજાનો ઉલ્લેખ પણ સાભળીએ છીએ. બોન ધર્મમા ડાકિનીના એક સ્વરૂપ તરીકે ' કરના 'ની પૂજા થાય છે તેમાંથી તન્ત્રસંપ્રદાયની કર્ણપિશાચિનીની ઉત્પત્તિ હોય એમ જણાય છે

બોન ધર્મની માફક તન્ત્રસંપ્રદાયમા પણ ગુરુ ઘણો જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે બોન ધર્મમા લામા (બ્લામા)નુ સ્થાન ઘણુ જ ઊંચુ છે, તેની પદવી પ્રભુ જેટલી જ છે કેટલીકવાર પ્રભુથી પણ તેની પૂજા અદકી થાય છે. તન્ત્રસંપ્રદાયમા પણ ગુરુની શક્તિઓ પરમેશ્વર જેટલી જ મનાય છે વેદધર્મ કે પુરાણોમા ગુરુને આટલુ અગત્યનુ સ્થાન આપેલુ જણાતુ નથી એટલે બોન ધર્મની અસરનુ જ આ સ્પષ્ટ પરિણામ છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે.

એક ઘણો જ પ્રાચીન ધર્મ, જે મૂળે હિંદી નથી, તેની શાખા તરીકે તન્ત્રસંપ્રદાયે એક ધાર્મિક યોજના અદ્યાપિ જાળવી રાખી છે તન્ત્રસંપ્રદાયમા જે રીતે પૂજા કરવામા આવે છે તેનું મૂળ તિબેટના બોન ધર્મમા છે તે ઉપર સિદ્ધ કરવામા આવ્યુ છે બોન ધર્મનાં અનેક દેવદેવીઓ તન્ત્રસંપ્રદાયમા પણ પૂજા પામે છે એ ઉપરથી તન્ત્રસંપ્રદાયનો બોન ધર્મ સાથેનો ગાઢ સબધ નક્કી થાય છે એના ભેદી શિક્ષણ માટે પણ તન્ત્રસંપ્રદાય બોન ધર્મનુ અનુકરણ કરે છે. જાદુ, રાક્ષસપૂજા ને મન્ત્રપૂજા તન્ત્રસંપ્રદાયના ખાસ લક્ષણ છે એ લક્ષણો જ એનુ તિબેટના બોન ધર્મ સાથેનુ સામ્ય સિદ્ધ કરે છે *

વસંતવધાઈ

ભગવત્ રામચંદ્ર ભટ્ટ

વિશ્વ વસંતવધાઈ!
કેવી પ્રાણપ્રભા પથરાઈ! .....વિશ્વ (ધ્રુવ)

ઘરઘર મંગળ ગીત સખી સૌ ગાઓ આનંદદાયી,
ઋતુપતિના રમ્ય દિને સૌ આનંદ ને સુખદાયી. વિશ્વ

આંબો મ્હોરે, ગજવે કોકિલ, ટહુકીને શરણાઈ,
ચેતન ચમક્યા, નગનીર સળક્યાં, જ્યોતિ અનોખી છાઈ વિશ્વ

અગમ દેશથી ઊતરે આજે અનિલરાજની સ્વારી,
દશદિશ વિચરે, વિહરે મધુરી જાય પરાગ પસારી. વિશ્વ

પરભૃતકેરા કંઠમાં કૂજી, મત્તમયૂર નચાવી,
પુષ્પપરિમલભોગી ભૃંગને રંગ પ્રમત્ત બનાવી. વિશ્વ

પ્રાગણ પમરે કુદરતકેરા અંગોપાંગ ભરાઈ,
નારી નયનમાં નર્તન્તી દે વ્હાલમકેરી વધાઈ. વિશ્વ

સર્વ ઋતુમાં શ્રેષ્ઠ મનાયે જીવન—જોબનદાયી,
પ્રણયકુસુમને ભાવથી રંગી, વધાવ ઋતુ વરદાયી;
વિશ્વવિકાસ વધાઈઃ કેવી.

૩૨૦મા પાનાનું અનુસંધાન]

પણ આ રીતે પોતાની ભાવનાનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો કેમ અભિલાષ થાય છે? એનું કારણ એ છે કે પોતાની અને જગતની વચ્ચે કોઈક પ્રકારની એકતા છે એવી મનુષ્યના હૃદયમા અણશીખવેલી પ્રતીતિ રહેલી છે, અને તેથી એ પોતે જેને શ્રેષ્ઠ ધર્મ સમજે છે તેથી જગતને વંચિત રાખવા નથી ઇચ્છતો આ રીતે સત્ય, પ્રેમ, જ્ઞાન વગેરે છૂટાછૂટા ગુણોના સાક્ષાત્કારને નામે જે શ્રદ્ધાનો—જે અંત પ્રતીતિનો—એ વ્યવહાર કરે છે તે કોઈ પ્રકારની સમબુદ્ધિ હોય છે એટલે કે સમબુદ્ધિને જ એ ધર્મનુ ધર્મત્વ સમજે છે

૭

ગીતાએ શીખવેલો ધર્મ નિષ્કામ કર્મયોગનો છે અને એની પાછળ સમબુદ્ધિની પ્રતીતિ રહેલી છે સમબુદ્ધિની અણશીખવેલી પ્રતીતિમાથી નિષ્કામ કર્મયોગ ઉદ્ભવે છે અને નિષ્કામ કર્મયોગની સાધનાથી સમબુદ્ધિનો સ્પષ્ટ સાક્ષાત્કાર થાય છે આ ધર્મનો ઉપાસક પહેલા પોતાના અંગત વર્તનમા સમબુદ્ધિને અને તેના સાધનરૂપ અનાસક્તિયોગને સિદ્ધ કરવાને મથશે. એમ થતા એ પોતાની જાતમા એનો સાક્ષાત્કાર કરશે પણ એવો પોતાની જાતમાયે સાક્ષાત્કાર કરવાનો પ્રયત્ન જગતમાયે એને સિદ્ધ થતો જોવા માટે પ્રયત્ન કર્યા વિના પૂરેપૂરો સફળ નહિ થાય આથી એ એવો પ્રયત્ન કર્યા જ કરવાનો કે જેથી પિંડમા તેમજ બ્રહ્માંડમા બન્ને ઠેકાણે એ એ ધર્મનુ જ દર્શન કરી શકે પોતાની જાતમા સાક્ષાત્કાર અને જગતમા સાક્ષાત્કાર એ એકબીજાની પછી થનારી વસ્તુઓ નથી, પણ કેટલેક અંશે સ્વતંત્ર રીતે અને કેટલેક અંશે એકબીજાને ટેકો આપીને વધે છે

જો આ વાત આપણે સમજીએ અને જો સમબુદ્ધિ ધર્મનો આત્મા છે એ વાત સ્વીકારતા હોઈએ તો ધર્મની સ્થાપના માટે કહો, અથવા ધર્મનો સાક્ષાત્કાર થવા માટે કહો, અથવા જગતમા ધર્મતન્ત્ર ચાલવા માટે કહો, જગતમા કેવા પ્રકારનો વ્યવહાર વધવો જોઈએ અને તે વ્યવહાર વધવા માટે કઈ દિશામા પ્રયાણ થવુ જોઈએ એ સમજવુ કઠણ ન પડે વળી, જો એ વસ્તુ આપણે સમજીએ તો આગળ વધતી માનવપ્રજાના ધર્મનુ બાહ્ય સ્વરૂપ યુગેયુગે બદલાતું, વધતુ, વિકાસ પામતું, વધારે ને વધારે સમદૃષ્ટિનો સાક્ષાત્કાર કરાવતુ થયા જ કરવાનુ જે પ્રજાનો ધર્મ એવો વિકાસ ન કરે તે ધર્મ લકવો થયેલા અવયવની જેમ નિષ્પ્રાણ થઈને પડશે.

૮

સન્માર્ગે જીવન એ જીવનનુ સાધન છે કે સાધ્ય છે એવો પ્રશ્ન વારવાર કરવામા આવે છે ઘણાકની એવી ગેરસમજણ થયેલી જોવામા આવે છે કે આધ્યાત્મિક જીવનમા અમુક હદ પછી એક એવી સ્થિતિ આવે છે કે જે પછી માણસને સન્માર્ગે જીવન ગાળવાનો આગ્રહ રાખવાનુ પ્રયોજન રહેતું નથી એટલે કે, જેમ બાળકને ચાલતા ન આવડે ત્યા સુધી જ એ ચાલણગાડીનો ઉપયોગ કરે છે તેમ 'બ્રહ્મદશા'ને નામે માનેલી એક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ સન્માર્ગે જીવન ગાળવુ જ જોઈએ એવો આગ્રહ રાખવાની જરૂર રહેતી નથી. એવો આગ્રહ રહેવો એ અજ્ઞાન બાકી રહી ગયાનુ ચિહ્ન છે એટલે સુધી પણ કેટલાક લખી ગયા છે આ ખ્યાલ વેદાન્તમાર્ગમા પેઠેલો ભયકર સડો છે, અને કોઈક ને કોઈક સ્વરૂપે લગભગ દરેક ધર્મ અને સંપ્રદાયમા એ ઊતર્યો છે, એમ કહેવામા મને જરાય સંકોચ નથી

લાગતો. એ 'બ્રહ્મજ્ઞાન' કાં તો ચોખ્ખું પાખંડ હોય છે અથવા કોઈક જાતના ગાંડપણનું ચિહ્ન હોય છે. ચાલવાની કળા અને ચાલણગાડીને જેવો સાધ્યસાધનનો સંબંધ છે તેવો બ્રહ્મસ્થિતિ અને સન્માર્ગનો નથી. પણ જે રીતે મુંબઈ–આગ્રા રોડને મુંબઈથી આગ્રા પહોંચવાનું શ્રેષ્ઠ સાધન ગણીએ અને આગ્રાને સાધ્ય ગણીએ તેવો એ સંબંધ છે. એટલે કે આગ્રા પહોંચવું હોય તો એ રસ્તે રહીને જ પહોંચી શકાય, એને ક્યારે છોડીને નહિ, કારણ કે એ રસ્તાનું છેવટ તે જ આગ્રા. આગ્રા પહોંચ્યા બાદ એ રસ્તો છોડવો કે ન છોડવો એ પ્રશ્ન જ અસ્થાને બને, પણ આગ્રા પહોંચીને પાછો મુંબઈ સાથે વ્યવહાર રાખવાનો રહેતો હોય તો તે જ રસ્તે રાખી શકાય. આડે માર્ગે તે રાખવો જોખમભરેલો જ થાય. તેમ સન્માર્ગી જીવનનું છેવટ તે જ બ્રહ્મસ્થિતિ અથવા મોક્ષ. એ માર્ગ છોડી શકાય જ નહિ. બ્રહ્મસ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી જીવનના વ્યવહારો રહે તો તે સન્માર્ગે જ થઈ શકે. આડે માર્ગે ક્યારેય કરાય જ નહિ.

પણ, ત્યારે, સાધક અને સિદ્ધ વચ્ચે કશો ભેદ જ નથી કે શું? બધાં સાધનો મુંબઈ–આગ્રા રોડ જેવાં જ છે કે જેનો ઉપયોગ પાછળથી છોડી શકાય એવાં કોઈ ચાલણગાડી જેવાં સાધનો પણ છે? એનો ઉત્તર એ કે એવાં પણ કેટલાંક સાધનો છે. એ કેવાં હોય છે તે એક દાખલાથી જ સમજાવીશ. વ્યાકુળ સાધક ક્યાંય ચિત્તમાં અશુદ્ધિ ન પેસી જાય, વિકારો જોર ન કરે એ બાબતમાં બહુ ડરતો અને સાવધ રહે છે. बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति। (ઇન્દ્રિયોનો બળવાન સમૂહ વિદ્વાનને પણ ફસાવે છે.) એને અક્ષરશઃ સત્ય માનીને એ સામાન્ય સદાચારના નિયમો પણ વધારે કડક રીતે પાળે છે. ઉદાહરણાર્થ, સામાન્ય સદાચારનો નિયમ એમ શીખવે છે કે જુવાન સ્ત્રીપુરુષોએ એકાંતસેવન કરવું નહિ. સાધક એકાંતસેવન તો કરતો નથી જ, પણ રખેને પોતાના મનમાંયે કોઈ માટે કુવિચાર ઉત્પન્ન થાય, તે માટે એ વિજાતિના જુવાનો સાથે સંસર્ગમાં આવતાં અત્યંત સાવધ રહે છે. કોઈ પણ સ્ત્રી સાથે એકઆસને પણ બેસવા તે ઇચ્છતો નથી, લક્ષ્મણની જેમ એના પગ પર જ એની દૃષ્ટિ રહે છે, કુતૂહલથીયે મોઢા પર ફરતી નથી. સામાજિક કાર્યોમાં સાથ આપવો પડે ત્યારે મર્યાદાપાલનમાં બહુ આગ્રહી રહે છે. આવા મર્યાદાપાલનમાંથી જ એનું ચિત્ત શુદ્ધ અને નિર્દોષ થાય છે અને એ આગળ વધે છે. એને ધીમેધીમે પોતાના ચિત્ત ઉપર વિશ્વાસ બેસતો જાય છે. જેમ છ મહિનાનું નગ્ન બાળક જોઈને કોઈને વિકાર થતો નથી, અને જેમ પાંચ વર્ષના બાળકને વિકારનો અનુભવ થતો નથી, તેમ આ પુરુષમાં પાંચ વર્ષના બાળક જેવી નિર્દોષતા આવે છે, અને નવસ્ત્રા સ્થિતિમાંયે તરુણ સ્ત્રી દેખાય કે તેનો એકાંતમાંયે મેળાપ થઈ જાય, તેથી જેમ છ મહિનાના બાળકને જોઈ વિકાર નથી અનુભવાતો, તેમ એને વિકાર નથી થતો. પછી સહેજે જ એનું વર્તન વધારે સ્વાભાવિક બનતું જાય છે. એટલે કે પોતે ડરથી જે વાડો ઉત્પન્ન કરી હતી, તે ઓછી થતી જાય છે. ઓછી થતી જાય છે એટલે એ એકદમ જ એકાદ દિવસ બંધને તોડી નાખે છે અથવા તોડવાનો ખાસ પ્રયત્ન કરે છે એમ નહિ, પણ જે વાડની દુરસ્તી કરવાનો આગ્રહ ન રાખવામાં આવે તે વાડ જેમ ધીમેધીમે ઘસાઈ જાય તેમ એ ધીમેધીમે ઘસાય છે. આ પ્રકારના વિધિનિષેધોનો ઉદ્દેશ જ ચિત્તને પ્રલોભનોમાંથી બચાવવાનો હોવાથી આખાયે સદાચારી સમાજમાં પળાતા એવા કેટલાક વિધિનિષેધનીયે એ દરેકને અંગે અવગણના

કરે એમ બને—જેમ પાંચ વર્ષનું બાળક એ નિયમોની અવગણના કરે છે તેમ એ અવગણના વિધિનિષેધ માટે અનાદર અથવા તુચ્છભાવ ઉત્પન્ન થવાથી નહિ પણ કોઈ કર્તવ્યને બજાવતા જ થઈ હોય સજ્જન પુરુષ પોતાની દીકરી સાથે જેટલી સહજ છૂટ લે તેથી વધારે એ ભંગ ન હોય. આ જ પદ્ધતિએ વિધિનિષેધના બીજા નિયમોનો વિચાર કરવો જોઈએ

પણ બ્રહ્મસ્થિતિ વિષે વિચિત્ર કલ્પનાઓ સમાજે બાંધી લીધેલી હોવાથી જેઓ પોતાને વિષે એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યાની માન્યતા ફેલાવી શકે છે તેઓ એ દશાને નામે પાખંડ ચલાવે છે, અને ધર્મગ્રંથમાના છૂટકછૂટક ઉદ્‌ગારોમાથી ભળતો જ અર્થ કાઢે છે અને એ અર્થના વિસ્તારપૂર્વક ગ્રંથો નિર્માણ કરે છે

૯

આડે માર્ગે જવાની આપણને લાલચ થયા જ કરે છે સત્ય અને ધર્મનો માર્ગ કઠણ, લાંબો, અવહેવારુ, ગગનવિહાર જેવો લાગી આવે છે જેમ ઘણીવાર રાજમાર્ગ કરતા આડીઅવળી પાયદડીઓ ટૂંકી હોય છે, તેમ અસત્ય અને અધર્મ ટૂંકા રસ્તા લાગે છે

પણ આમ લાગવાનુ કારણ આપણામા કેળવાયેલી ખોટી ટેવો જ છે અણઘડ શિક્ષકને વિદ્યાર્થીને મારવાનુ જ મન થાય છે બાળકને સુધારવાનો એ જ સહેલો ઉપાય એને લાગે છે કારણ, એમા એને સયમ પાળવો પડતો નથી, વિદ્યાર્થીનુ માનસ તપાસવાની કે શિક્ષણશાસ્ત્રનો વિચાર કરવાની કડાકૂટમા પડવુ પડતુ નથી પણ આપણે જાણીએ છીએ કે જે એ રસ્તો છોડી દે છે અને શાસ્ત્રીય રીતે પોતાની કુશળતા વધારીને શિખવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેને પાછા પહેલા માર્ગે જવુ ગમતુ જ નથી, અથવા જાય છે તો તેમા પોતાનો ગુણ નથી સમજતો પણ ખામી સમજે છે શાસ્ત્રીય માર્ગ શુદ્ધ છે એટલુ જ નહિ પણ ટેવાયા બાદ વધારે સહેલો, કાર્યસાધક અને શિક્ષક તેમજ વિદ્યાર્થી બન્નેને રોચક પણ લાગે છે

આ જ નિયમ આપણે જીવનના બીજા વ્યવહારોમાયે જોઈ શકીએ છીએ કોઈ સુતારને ખોટી રીતે ઓજાર પકડવાની ટેવ કે પીંજારાને ભૂલભરેલી રીતે પીંજવાની ટેવ પડી હોય, રમનારને ખોટી રીતે દડો ઝાલવાની ટેવ પડી હોય, પછી એને કોઈ સાચી રીત બતાવવા જાય છે તો એ સાચી રીત એને વધારે કઠણ લાગે છે. શરૂઆતમા સાચી રીતે કરવા જતા એને નિષ્ફળતાયે આવે છે, ચતુ તેના કરતાયે ઓછુ કામ થાય છે આથી એ ઘણીવાર ‘મને પેલી જ રીત ફાવે છે’ એમ કહી નવી રીત ગ્રહણ નથી કરતો પણ જે ધીરજ રાખી એ નવી ટેવ પડવા દે છે તો એને અનુભવ થાય છે કે એની કાર્યશક્તિ વધી ગઈ, શ્રમ ઘટ્યો, અને ખોટી રીત ગમે તેટલી ફાવી ગઈ હતી છતા નવી રીત જ શ્રેષ્ઠ છે

એ જ પ્રમાણે આપણને અસત્ય, અધર્મ, કપટ, હિંસા વગેરે આચરીને જ આપણા કામો ઉકેલવાની ટેવ પડેલી હોવાથી સત્યનો, ધર્મનો, સરળતાનો, અહિંસાનો માર્ગ કઠણ અને નિષ્ફળ જનારો લાગે જ, અને અધર્મનો સહેલો માર્ગ લેવાનુ મન થયા કરે. પણ આપણે કાર્ય સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન તો કરવો જ છે, અને રીત પણ સાચી જ રાખવી છે, એવો નિયમ કરી સત્યને જ વળગવાની ટેવ પાડીએ તો છેવટ એ જ માર્ગ સીધો, સહેલો અને પહેલા કરતા રતીભર વધારે પરિણામદાયક છે, ઓછો નથી, એમ અનુભવ આવશે

આનું પારખુ લેવા એકદમ જગતના મોટાં કાર્યો ઉપાડી જોવુ ન જોઈએ પણ આપણા નિત્યજીવનના વ્યવહારોમા એનુ પહેલુ પારખુ લેવુ જોઈએ એમાં આપણે જે ધીરજાઈથી ધર્મને માર્ગે રહીએ જ, અને એની ટેવ આપણને પડી જાય ત્યા સુધીની

અગવડો ભોગવી લઈએ તો એ અનુભવ થવાનો જ. પછી આપણી ખાતરી થવાની જ કે મોટાં કામો પણ એ જ રીતે થાય તો ત્યારે એ જ માર્ગ સરળ થાય. આથી એમાં જ શ્રદ્ધા બેસવાની અને એની જ ટેવ કેળવવાની જરૂર છે.

૧૦

જેમજેમ સત્ય અને સમબુદ્ધિ વિષે અને તેમાથી ઉપજતા ધર્મો વિષે આપણી નિષ્ઠા વધતી જશે, વિચાર સૂક્ષ્મ થશે અને તેના પરિણામો અનુભવાતા જશે તેમતેમ એ માર્ગ છોડીને અમુક એક લોકસંગ્રહનું કાર્ય ટૂંકે રસ્તે સિદ્ધ કરવાની વૃત્તિ અધીરાઈની અને અશ્રદ્ધાની જ લાગશે, અને લાબે ગાળે, કોઈ પણ ઉદાત્ત ધ્યેયને પહોચવાનો ટૂંકામા ટૂંકો અને ઓછામા ઓછા કલેશો ઉત્પન્ન કરવાનો માર્ગ સત્યનો જ છે, એમ ખાતરી થશે. તે રસ્તે જતાયે જો સિદ્ધિ હાથ આવતી નથી લાગતી તો તેનાં કારણો ત્રણ હોઈ શકે: આપણા સત્યાચરણમા હજુ ક્યાંક ખામી, એ માર્ગમા આપણું શિખાઉપણું અથવા ફળ ઉત્પન્ન થવા માટે જોઈતો સમય. આથી, તેને સિદ્ધ કરવા માટે કોઈ ટૂંકો જણાતો વિષમબુદ્ધિનો કે અસત્યનો માર્ગ લેવા કરતા આપણે સત્યનું જ વધારે ધ્યાન ધરીએ અને આપણી તપશ્ચર્યા વધારીએ.

પણ આ તપશ્ચર્યા એટલે શું? અમુક રસ્તો અધર્મનો છે એ કર્યા બાદ એ માર્ગે તો ન જ જવાય એવો પટેલો નિર્ણય કરી નાખીએ પણ એથી પરતું તો નહિ આવે? અધર્મને માર્ગે જવું નથી અને સિદ્ધિ આપનારો કોઈ ખાતરીનો ધર્મ્ય માર્ગ દેખાતો નથી, જે દેખાય છે તે આચરવાની સાચી રીત માલમ પડતી નથી, કહેવાતા ધર્મમાર્ગે સિદ્ધિ મળશે એવું કાંઈ ચિહ્ન જણાતું નથી. ત્યાં ફળાશા છોડી ન શકનાર આપણે લાખો માણસો શું કરીએ? ફલાસક્તિ છોડવાનો આદર્શ બુદ્ધિને સમર્પણથી હૃદયમા રહેલી આસક્તિ થોડી જ તુરત ચાલી જઈ શકે છે? અનાસક્તિ એ તો ચિત્તની પક્વાવસ્થાનું છેવટનું પરિણામ ગણાય. ત્યારે નકામી એની વાતો કરીને શો ફાયદો? આવીઆવી શંકાઓ ઊઠવી સ્વાભાવિક છે.

અહીં ધીરજથી પોતાની પાત્રતા વધારવાની સાધના એનું નામ તપશ્ચર્યા. અસત્ય કરતા સત્યનું બળ વધારે છે, અને ધર્મનો જ જય છે—એ જો સાચું છે, તો મારા ધ્યેયને સિદ્ધ કરવાનો કોઈ ધર્મયુક્ત, શુદ્ધ માર્ગ હોવો જ જોઈએ. ચૈતન્યમા કોઈ પણ ચાલુ દુઃખને દૂર કરવાનો શુદ્ધ ઉપાય નિર્માણ કરવાની શક્તિ રહેલી જ છે. મને એ રસ્તો સૂઝવો રહ્યો. એ મને સૂઝે એ માટે હું મારું ચિત્ત શુદ્ધ કરું, મારી ક્ષુદ્ર વાસનાઓ અને ટેવોનો સંયમ કરું અને મારા ધ્યેય પર જ એકાગ્ર થાઉં. આવી શ્રદ્ધાથી જે મંડે છે તેને છેવટે પોતાની ધર્મ-બુદ્ધિને સંપૂર્ણપણે અનુરૂપ હોય એવો માર્ગ મળ્યા વિના રહેતો જ નથી. એટલી શ્રદ્ધા અને અને ધીરજને અભાવે લોકો અશુદ્ધ માર્ગ લેશે એ વાત સાચી. પણ, તેથી, એ રીતોને ધર્મનું અનુમોદન છે એમ ન કહેવું જોઈએ. જેટલે અંશે ધર્મદૃષ્ટિ પાછલા જમાનાઓ કરતા આગળ વધી હોય તેટલે અંશે પાછલા કાળના ધાર્મિક પુરુષોના જીવનના આ કે તે કૃત્યો અનુપયોગી ઠરે છે. એમના જીવનનું વલણ અથવા રુચિ જાણવા પૂરતો જ એમના જીવનનો ઉપયોગ થઈ શકે.

૧૧

ગીતામા ત્રણ ગુણોની ચર્ચા મારી પેઠે છે. ત્રણ ગુણો વિષેની મારી દૃષ્ટિ અને

સાપ્યદૃષ્ટિમાં જે ફરક છે તે મેં 'જીવનશોધન'ના આખ્યખંડમાં રજૂ કર્યો છે એ વિષે હુ અહીં કંઈ કહેવાનો નથી. પણ ત્રણ ગુણો વિષે લોકોમા કેટલાક ભૂલભરેલા ખ્યાલો જોવામા આવે છે ને જેને ગીતાનોયે આધાર નથી એ વિષે બે શબ્દ કહેવા ઉચિત થશે

સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ શબ્દોના અર્થોમાં અનેક ભાવો પેસી ગયા છે, અને તેને લીધે ત્રિગુણની કલ્પનાઓમા ઘણુ મિશ્રણ થઈ ગયુ છે લોકોમા એક કલ્પના આ પ્રમાણે છે રજોગુણ એટલે કર્તૃત્વશક્તિ સાથે બળવાન રાગદ્વેષ જેનામા બળવાન રાગદ્વેષો પણ હોય અને તેને અમલમા મૂકવાની શક્તિ પણ હોય તે રજોગુણી, જેના રાગદ્વેષો ક્ષીણ થવાથી કર્તૃત્વ ઘટી જાય તે સત્ત્વગુણી, અને જેનામા રાગદ્વેષો હોય પણ કર્તૃત્વશક્તિ ન હોય તે તમોગુણી. એટલે કે સત્ત્વગુણમા રાગદ્વેષ તથા કર્તૃત્વ બન્ને ઓછા હોય છે, રજોગુણમા બન્ને બળવાન હોય છે અને તમોગુણમા કર્તૃત્વ નથી હોતુ માત્ર રાગદ્વેષ હોય છે

આને જોડેજોડે જ એક બીજી કલ્પના પણ ભળી છે તે એ કે બ્રાહ્મણસ્વભાવ સત્ત્વગુણી છે, ક્ષત્રિય રજોગુણી, વૈશ્ય રજતમ મિશ્રિત અને શૂદ્ર તમોગુણી છે

આ બન્ને કલ્પનાઓ ભૂલભરેલી અને પ્રત્યક્ષ અનુભવને વિરોધી છે કર્તૃત્વશક્તિનો માત્ર રજોગુણ સાથે જ સબધ હોતો નથી વાસ્તવિક રીતે ગીતાના ૧૮મા અધ્યાયના ૨૬, ૨૭, અને ૨૮મા શ્લોકોમા કહ્યા પ્રમાણે કર્તૃત્વશક્તિ જાતે જ ત્રણ પ્રકારની હોય છે રાગદ્વેષ ઘટવાથી કર્તૃત્વશક્તિ પણ ઘટી જ જાય એમ કાંઈ નથી એટલે કે રાગદ્વેષનો ક્ષય થાય પણ સાથે કર્તૃત્વશક્તિ ઘણી હોય તો તે સાત્ત્વિક કર્તા કહેવાય, કર્તૃત્વશક્તિ ઘણી હોય પણ સાથે રાગદ્વેષ પણ હોય તો તે રાજસ કર્તા કહેવાય અને કર્તૃત્વશક્તિ હોય, રાગદ્વેષ પણ હોય પરતુ એની બુદ્ધિ બહુ જ તામસ હોય તો તે અધમ, તામસ અથવા રાક્ષસી કર્તા કહી શકાય રાગદ્વેષના ઘટવાથી ક્રિયાપદ્ધતિમા ફરક પડે, પણ કર્તૃત્વશક્તિ ઘટવી જોઈએ એ ખ્યાલ ભૂલભરેલો છે પણ મૂળે જ કર્તૃત્વશક્તિ ઓછી હોય અથવા તામસ હોય અને રાગદ્વેષ સુપ્ત દશામા હોય તો તે દેખાવમા સાત્ત્વિક લાગે એમ બને ઘણા કહેવાતા સાત્ત્વિક સ્વભાવના લોકો આ રીતે કર્તૃત્વહીન અને સુપ્ત રાગદ્વેષવાળા હોય છે પરતુ એ કાંઈ સાત્ત્વિકતા જ હોતી નથી

તે જ પ્રમાણે દરેક વર્ણના કર્મોમા સત્ત્વગુણને રજોગુણને, તેમજ તમોગુણને પૂરતું ક્ષેત્ર છે શૂદ્રસ્વભાવ તમોગુણપ્રધાન છે કે બ્રાહ્મણસ્વભાવ સત્ત્વગુણપ્રધાન છે એવુ ક્યાયે ગીતામા કહ્યુ નથી; અને સૂચવ્યુ છે એમ જો કોઈ બતાવે તો તે અનુભવયુક્ત નથી પ્રાચીન કાળથી તે અત્યાર સુધી ક્યારેય એવુ બન્યુ નથી કે દરેક વર્ણના કર્મો કરનારામાં સાત્ત્વિક કર્તા, રાજસ કર્તા અને તામસ કર્તા નિર્માણ થયા ન હોય વળી, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રસ્વભાવ રજસતામસ જ હોય તો તેમનાથી અનાસક્તિયોગ કેવી રીતે થઈ શકે અને તેઓ કેવી રીતે પોતાના કર્મોદ્વારા જ શ્રેયપ્રાપ્તિ કરી શકે? મોક્ષનો અધિકાર સર્વે વર્ણોને છે એ વાત ગીતા તેમજ બીજાં શાસ્ત્રો સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે એટલે કે બ્રાહ્મણાદિક વર્ણોની પાછળ જે સ્વભાવ અથવા રુચિનો ભેદ છે તે ગુણોને લીધે છે એમ જે કહ્યુ છે, ત્યા ગુણો એટલે સત્ત્વ, રજ, તમ નહિ, પણ સામાન્ય અર્થમા એટલે કે ખાસિયત, વિશેષતા, લક્ષણ સમજવો જોઈએ. પૂર્વકર્મ, જન્મ, સસ્કાર, પરિસ્થિતિ વગેરે વગેરે અનેક કારણોને લીધે વ્યક્તિમા અને દરેક ગોત્રમા જે ખાસ અભિરુચિઓ નિર્માણ થાય છે તે [illegible] ગુણો

કહેવાય તેને લીધે કેટલાકને પઠનપાઠન વગેરે વિદ્યા કે બુદ્ધિ સંબંધી કર્મો જ કરવાં ફાવે; બીજાને લડવુ, સાહસના કાર્યો ઉપાડવા, અમલદારી કરવી વગેરે જ ફાવે, ત્રીજાને વેપાર ખેડવામા જ મન દોડે, ચોથાને કળાકૌશલ્યમા જ રુચિ હોય આવી દરેક કર્મની રુચિ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ત્રણે પ્રકારની હોઈ શકે. ગીતા એમ શીખવે છે કે આ સર્વે રુચિઓ પવિત્ર કે અપવિત્ર બન્ને જાતની હોઈ શકે છે. જો એ રુચિ સાથે સાત્ત્વિકતા અને મુમુક્ષુતા હોય, તો તે પવિત્ર છે, જો એની સાથે રાજસવૃત્તિ, લોભ વગેરે હોય, અથવા તામસવૃત્તિ—આળસ, અજ્ઞાનતા વગેરે હોય, તો તે અપવિત્ર છે આ જ રીતે ચોખામેળા, રોહીદાસ વગેરે અંત્યજો સતપુરુષો હોઈ શકે છે, અને વેદશાસ્ત્રસપન્ન બ્રાહ્મણ પામર હોઈ શકે છે

આમ સત્ત્વગુણ વધવાથી કર્તૃત્વ ઘટી જાય છે એ ખ્યાલ ભૂલભરેલો હોઈ કાઢી નાખવાની જરૂર છે કર્તૃત્વ ઘટવાના અનેક કારણો છે અને તે સ્વતત્ર છે તેમ જ ચાર વર્ણોના કર્મો ત્રિગુણો પૈકી કોઈકની પ્રધાનતા સૂચવે છે, અને તેથી બ્રાહ્મણકર્મો જાતે જ શ્રેષ્ઠ છે અને શૂદ્રના કર્મો જાતે જ કનિષ્ઠ છે, અથવા એ વર્ણોમા ઊંચનીચનો ક્રમ છે, એ વિચાર પણ ભૂલભરેલો છે

૧૨

'ગીતામથન'મા ઘણો વિસ્તાર થયેલો છે આટલો બધો વિસ્તાર કરવામાં હુ અતિ-વાચાળતાનો દોષ કરુ છુ એમ મને ઘણીવાર લાગ્યું છે. કારણ ૧૮મા અધ્યાયના ૬૭મા શ્લોકમા આવી ચર્ચા કયા કરવી અને કયા ન કરવી એ વિષે જે કહ્યુ છે તે હુ સાવ સાચુ જ માનું છુ છતા મોટેથી બોલીને હુ મારે પોતાને માટે જ આ ઉપાસના કરી રહ્યો છુ એમ મન માની મન મનાવ્યુ છે પણ આટલુ બધુ લખતાયે એમાનુ ઘણુ પહેલે વાચને ન સમજાય એ શકય છે સમજાઈ નેયે એનુ પૂરું તાત્પર્ય લક્ષમા ન આવે એ પણ શકય છે ઉપોદ્ઘાતમા કહ્યા પ્રમાણે એ વિષય જ એવો છે કે એ જીવનના વિકાસની સાથે-સાથે જ સમજાય. જીવનનો વિકાસ એટલે માત્ર વયની વૃદ્ધિ નહિ, પણ શુદ્ધ જીવન ગાળવાનો પ્રયત્ન, સત્યનો આગ્રહ, આત્મનિરીક્ષણ, જગતનુ નિરીક્ષણ, સૂક્ષ્મ અવલોકન અને વિચાર કરવાની ટેવ, તથા પવિત્ર પુરુષોનો સહવાસ—અને એ બધાની સાથે જગતનો અનુભવ—આ વાત ઘણાના લક્ષમા આવેલી હોતી નથી ઘણાનો એવો ખ્યાલ હોય છે કે ઉત્તમ પ્રકારે તર્ક કરવાની શક્તિ હોય, ઘણા શાસ્ત્રોનું બારીકાઈથી અધ્યયન કરેલુ હોય, દર્શનશાસ્ત્રોની ચર્ચામા રુચિ હોય અને પૂરતુ ભાષાજ્ઞાન હોય તો તત્ત્વજ્ઞાન પણ સમજાવુ જોઈએ જ. પણ આ ભૂલ છે જીવન વિષેનુ તત્ત્વજ્ઞાન અથવા જીવન વિષેનું સાચુ દૃષ્ટિબિંદુ કેવળ બુદ્ધિગમ્ય નથી બુદ્ધિ ઉપરાત એમા ભાવનાશુદ્ધિની તેમજ જીવનના અનુભવની અપેક્ષા રહે છે. એ પુસ્તકો કે ઉપદેશોમાથીયે ન મળી શકે હજારો પુસ્તકોથીયે જેની કલ્પના ન આવી શકે તે—અનુભવ થતા—પલકારામા સમજાઈ જાય

અહીં હુ કોઈ ગૂઢ—યોગાદિકના—અનુભવની વાત કરુ છુ એવા કોઈ ઘોડા ન દોડાવે; સામાન્યપણે જ વાત કરુ છુ જેમ જેને કદી દાઢમા ચસકો ન આવ્યો હોય તે ગમે તેટલો બુદ્ધિશાળી હોય તોયે તે દુઃખની કલ્પના ન કરી શકે, તેમ જીવનની અનેક બાબતો વિષે છે

આથી આ પુસ્તકનુયે વિચારપૂર્વક અને શુદ્ધ જીવનના પ્રયત્નપૂર્વક વારવાર વાચન-

મનન કરવા ભલામણ કરું છું. એથી લાભ જ થશે. ધર્મગ્રંથોના નિત્ય વાચન અને મનનથી આપણને કાંઈ ને કાંઈ વિચારવાનો, આચરવાનો અને પચાવવાનો ખોરાક મળ્યા જ કરે છે. જે સાત સામારિક બુદ્ધિના જેવા લાગતા હોય તેમનામાયે ધાર્મિક વાચનની ટેવ સારી રુચિ નિર્માણ કરે છે, એમનામા વિચારને પ્રેરે છે, તથા એમના અંતર્ગતમાને ક્યારેક પણ જગાડી દે છે

૧૩

છતા, આધ્યાત્મિક ગ્રંથનો વાચકને સાચો ઉપયોગ જ્યારે એ યથાર્થ ધર્મસંકટમા આવી પડે ત્યારે જ થાય છે. જ્યારે કોઈ વિષયમાં એ પોતાને એવી મૂંઝવણભરી સ્થિતિમા આવી પડેલો જુએ કે જ્યા સુધી એને પોતાનો કર્તવ્યમાર્ગ સ્પષ્ટ અને નિઃશંકપણે સૂઝી ન જાય ત્યા સુધી એને માટે કશુયે પગલુ ભરવુ અશક્ય જ થઈ પડે, અને ધર્મમાર્ગ સિવાય બીજે માર્ગે લેવાની એની તૈયારી ન હોય ત્યારે એને ધર્મસંકટ જેવુ લાગે છે જ્યા સુધી જીવનના વ્યવહારમાં આવી મૂંઝવણ ઊભી થઈ નથી ત્યા સુધી ધર્મગ્રંથો ભાવનાપ્રેરક કે વિચારપ્રેરક ભલે થાય, અને એના અર્થો કરવામા એ ભલે ઝીણો તર્ક દોડાવે, તથાપિ એને એ ગ્રંથનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ થઈ શકતો નથી એવો સમય આવી પડે ત્યારે જે ગ્રંથની મદદથી એ પોતાનો ધર્મ સ્પષ્ટ અને નિઃશંકપણે શોધી શકે તે ગ્રંથ એને જીવનદોરી બને છે એવો જ્યારે અનુભવ થયો હોય છે ત્યારે એને એ ગ્રંથ

'શ્રેષ્ઠ વિદ્યા, શ્રેષ્ઠ સાર, આ છે પવિત્ર ઉત્તમ' (૯–૨) લાગે છે

વિચારી પુરુષને એવો ધર્મસંકટનો પ્રસંગ ક્યારેક પણ આવી જાય છે તેવે પ્રસંગે માર્ગદર્શક થઈ પડે એવા જે કેટલાક ગ્રંથો જગતમા ગણાવી શકાય એમા છે, તેમા ગીતાનું સ્થાન ઘણુ ઊંચુ છે, અને હિંદુધર્મના સંસ્કારતળે ઊછરેલાને તો એને બહુમતે પહેલું સ્થાન મળે *

---

* આ કાર્યાલય તરફથી હવે ટૂંક વખતમા પ્રગટ થનારા 'ગીતામન્થન' પુસ્તકના ઉપસંહારમાંથી.

રાસ સંબંધી ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો

મધુસૂદન ચિમનલાલ મોદી, એમ એ, એલએલ બી

રાસ સંબંધી ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો અત્રે આપવાનો ઇરાદો છે, જોકે રાસ શબ્દની ઉત્પત્તિ અને ગૂજરાતમા તે ક્યાથી આવ્યો તે સંબધે મારે કાઈ કહેવાનુ નથી હાલ જેવી રીતે તાલ દઈ ગરબા ગવાય છે તેવી જ રીતે રાસ પહેલા ગવાતા હતા, અને તેમાય આપેડ સ્ત્રીઓ અને દાંડિયા રાસ તો પુરુષો પણ ખેલતા હતા, તે નીચેના અવતરણો પરથી સિદ્ધ થશે

એક રાસ આખેય ઉદ્દ્યોતનસૂરિની કુવલયમાળા (વિ સ ૮૩૫)મા છે કથની શરૂઆતમા જ તે આવે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે

जहा तेण केवलिणा अरण्ण पविसिऊण पचचोरससयाइ रासणच्चणच्छलेण महामोह गहियाइ अक्खिविक्खण इमाएवच्चरीए सबोहियाइ। अवि य,

सबुज्झह किं ण बुज्झह एत्तिलए वि मा किंचि मुज्झह।
कीरउ ज करियव्वय पुण ढुक्कइ त मरियव्वय॥
इति धुवव॥

कसिणकमलदललोयणचलणेहिंतओ
पीणपिहुलथणकडियलभार किलतओ।
तालचलिवलयावलिकलयलसहओ
रासयम्मि जइ लब्भइ जुवतीसत्थओ॥ सबुज्झह०॥

असुइमुत्तमल रुहिरपवाहविरूवय
मसपित्तदुग्गधि सहावविलीणय।
मेयमज्जवसफोप्फसहड्ढकरकय
चम्ममेत्तपच्छायणजुवतीसत्थयं॥ सबुज्झह०॥

कमलचदणीलुप्पलकतिसमाणय
मूढएहिं उवमिज्जइ जुवतीअगय।
थोवय वि भण कत्थइ जइ रमणिज्जय
असुइय तु सव्व चिय इय पचक्खय॥ सबुंज्झह०॥

जाणिऊण एय चिय एत्थ असारए
असुइमेत्तरमण्णसवक्कयवावारए।
कामयम्मि मा लग्गह भवसयकारए
विरम विरम मा हिंडह भवससारए॥ सबुज्झह०॥[१]

આ અવતરણમા પહેલી કડીમા યુવતીમાર્થ રાસનૃત્ય કેવી રીતે રમતી હતી તેનું ચિત્ર છે આ અવતરણની ઉપયોગિતા ગૂજરાતી સાહિત્યમા બીજી રીતેય છે આ અવતરણ ઐતિહાસિક રીતે જૂનું 'પદ' પણ કહી શકાય

૧ કુવલયમાળાનુ સપાદન શ્રી જિનવિજયજી કરે છે, તેના પહેલા ફાર્મમાં મારા વાચવામા આ 'પદ' આવ્યું હતુ

હેમચંદ્ર (વિ સં ૧૧૪૫-૧૨૨૯) છન્દોઽનુશાસનના અધ્યાય ૫માં 'રાસ'નામના છન્દનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે આપે છે

सुणिवि वसंति पुरपोढपुरंधिहं रासु
सुमरिवि लड्ढ हुउ तक्खणि पहिउ निरासु ॥[1]

"વસન્તમા નગરની પ્રૌઢ પુરન્ધ્રીઓના રાસ સુણીને (પોતાની) પ્રેયસીને સ્મરી પથિક તત્ક્ષણ નિરાશ થયો"

જિનદત્તસૂરિ (વિ સં ૧૧૩૨-૧૨૧૧) ચર્ચરી નામે અપભ્રંશ કાવ્યમાં કડી ૧૯મા 'દાંડિયારાસ'નો ઉલ્લેખ કરે છે

जहि रमणिहि रहभमणु कयाइ न कारियइ
लउडारासु जहिं पुरिसु वि दिंतउ वारियइ ॥[2]

'દાંડિયારાસ'ની પદ્ધતિ જિનદત્તસૂરિના સમયમા ઘણી જ રૂઢ હોવી જોઈએ, પ્રસ્તુત ઉદાહરણમા પુરષોને દાંડિયારાસ ખેલતા વર્ણવ્યા છે 'જ્યા પુરુષને પણ દાંડિયારાસ ખેલતા અટકાવાય છે' ટીકાકાર ઉમેરે છે કે 'સ્ત્રીઓની તો પછી વાત જ કયા રહી?'

અહીં ખાસ ખોજ કર્યા વિના જે કાંઈ પુરાણા પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્યમા મને મળ્યા તે નોધ્યા છે, અને મને ખાતરી છે કે કોઈને 'રાસ' ઉપર વિવેચન કરવુ હશે તો આ અવતરણો ઉપયોગી થઈ પડશે. રાસ કે રાસકના બીજા અર્થો છન્દશાસ્ત્ર અને કાવ્યશાસ્ત્રમા થાય છે, પરન્તુ અત્રે તે અપ્રસ્તુત હોઈ તેમનુ વિવેચન અઘટિત છે રાસનૃત્યના ઉલ્લેખો ચતુર્भाणी, संगीतरत्नाकर, हीरविजयमाहात्म्यમા છે, પણ એ જાણીતા હોઈ તેને ટાંકી અને ચર્ચી ખોટો વિસ્તાર કરવો ઘટારત નથી

બે પાદપૂર્તિઓ

નટવરલાલ પ્રભુલાલ બુચ

૧

ભણાવતો શિક્ષક ના સ્વ-બાલને,
હજામ કાપે ન કદી સ્વ-બાલને,
ન વૈદ્યકેરાં સ્વજનો નિરામય,
'परोपकाराय सतां विभूतय'।

૨

બેરી છસાત પરણી, બહુ મોજ માણી,
બુઢ્ઢા ગૃહસ્થ વદિયા સુગભીર વાણી:
"લૌ વાનપ્રસ્થ, વિરમ્યું મન વાસનાથી,
'સૌંદર્ય શું? જગત શું? તપ એ જ સાથી.'"

---

૧. છન્દોઽનુશાસન (દેવકરણ મૂલચંદે બહાર પાડેલી આવૃત્તિ), પા. ૪૬ (અ)

૨. अपभ्रंशकाव्यत्रयी (સં. પંડિત લાલચંદ ભગવાનદાસ, 'ગાયકવાડ ઓરીએન્ટલ સીરીઝ' નં. ૩૭).

હિંદના નવા બંધારણમાં વ્યાપારી રક્ષણનીતિ

'સેવક'

હિંદને જ્યારે છેલ્લા સુધારાના હક્કો આપવામા આવ્યા હતા, ત્યારે એમ કહેવામા આવ્યુ હતુ કે દશ વર્ષ પછી એથી પણ વધારે હક્કો હિંદને આપવામા આવશે એ હક્કો હવે આપણને નવા બધારણરૂપે સાપડવાના છે એ બધારણને માટે પહેલા સાઈમન કમિશન હિંદ આવ્યુ, જેનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર થયો ત્યારબાદ ભરાયેલી ત્રણ ગોળમેજી પરિષદો અને હિંદની રાજદ્વારી ચળવળ, એ બાબત અત્યારે ઉલ્લેખ કરવો અસ્થાને છે આપણે તો જે નવુ બધારણ હિંદને મળવાનુ છે, તેમા હિંદને માથે જડવામા આવેલી વ્યાપારી રક્ષણ-નીતિ વિષે જ ચર્ચા કરશુ

હિંદની ગરીબાઈ તો જગમશહૂર છે એ ગરીબાઈના તારણ માટે હિંદ જો પોતાના ઉદ્યોગ ખીલવે, અને તેથી તેના શરાફી વીમા તેમજ વહાણવટાને ઉત્તેજન આપવા ધારે, તો તે નવા બધારણમા વ્યાપારી રક્ષણની કલમને આધારે ન જ કરી શકે કારણ, વ્યાપારી રક્ષણનીતિનો મોટામા મોટો મુદ્દો એ છે કે બ્રિટિશ વેપારીઓની પેઢીઓને ધોકો પહોચાડનારુ જે કઈ પણ પગલુ હિંદ લેશે, તો પ્રાતિક ગવર્નરો તેમજ વાઇસરૉયસાહેબ પોતાની ખાસ સત્તાની રૂએ તે રદ કરી શકશે આ બાબતમા ગવર્નર કે વાઇસરૉયનો નિર્ણય છેવટનો જ ગણાશે હિંદમા બ્રિટિશ પેઢીઓ, બકો, વીમા કપનીઓ તેમજ વહાણ-વટાની કપનીઓ કેટલાય વર્ષો થયા ઘૂસી ગઈ છે, તેમને કોઈ પણ સજોગોમા નુકસાન ન જ પહોચવુ જોઈએ એવો જ વ્યાપારી રક્ષણનીતિનો અર્થ થઈ શકે એ બ્રિટિશ પેઢીઓનો, બેંકોનો, વીમા કપનીઓનો અને સ્ટીમ કપનીઓનો ઇતિહાસ જો આપણે તપાસશુ, તો આપણને ચોખ્ખુ જણાશે કે એમની જેટલી હરીફ હિંદી સસ્થાઓ ઊભી થઈ છે તેમને બદનામ કરવાના તેમજ તેમને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાના પ્રયાસો કરવામા એમણે અત્યાર સુધી બિલકુલ પાછી પાની કીધી નથી આવી સસ્થાઓ, જેઓ હિંદના સાધનોએ મજબૂત બની છે અને જેમણે હિંદનુ નાણુ પરદેશ ઘસડી જવામા અને હિંદને ગરીબ અને પાયમાલ કરવામા ઘણો જ મોટો ફાળો આપ્યો છે, તેમને અવિનાશી અને અવિચળ રાખવાની વ્યાપારી રક્ષણપદ્ધતિ હિંદ માથે નવા બધારણમા લાદવામા આવનાર છે

ઇ. સ. ૧૮૩૩ના ગવર્નમેન્ટ ઑફ ઇંડિયા ઍક્ટમા કે અત્યારના ચાલુ ગવર્નમેન્ટ ઑફ ઇંડિયા ઍક્ટમા આવી જાતની રક્ષણપદ્ધતિનો બિલકુલ ઉલ્લેખ નથી, તો નવા બંધારણમાં એ દાખલ કરવાનો હેતુ શો ? એમ હોઈ શકે કે બ્રિટિશ વપારની બેડીઓ હિંદને વધારે મજબૂત રીતે જડવી ? જો એવી જાતનો પ્રશ્ન પૂછવામા આવે તો બ્રિટિશ સરકાર આપણને ચોખ્ખુ કહેશે કે એ રક્ષણનીતિનો અર્થ જ તમે ખોટો કરો છો. બધારણમા

અમે બ્રિટિશ પેઢીઓને જે હકો હિંદમાં આપીએ છીએ તેવા જ હકો અમે હિંદી પેઢીઓને અમારા દેશમા જરૂર જણાતા આપશુ એટલે એ વ્યાપારી રક્ષણનીતિ હિંદને ભવિષ્યમા અમારે લાભ આપવો છે તેથી જ દાખલ કરવામા આવી છે। વર્ષો સુધી હિંદ બ્રિટિશોના આવાંઆવા કથનો ઉપર વિશ્વાસ મૂકતુ આવ્યુ છે, પણ હિંદનો છેલ્લા પદરથી વીસ વર્ષનો અનુભવ હવે એવા કથનો ઉપર વિશ્વાસ મૂકતા અચકાવે છે આજે પણ બ્રિટનમા એવો કોઈ પણ કાયદો નથી કે જેથી હિંદી પેઢીઓને ત્યા વેપાર કરવામા અટકાયત મૂકી શકે તે છતા આગળીને વેઢે ગણાય એટલી પણ હિંદી પેઢીઓ બ્રિટનમા હસ્તીમા રહેવા પામી હોય તો એ ઘણુ અજાયબ જેવુ છે બ્રિટિશોની પરદેશી પેઢીઓ તરફનુ વર્તન જ એવા પ્રકારનુ છે કે બ્રિટિશ પેઢીઓના રક્ષણ માટે એમને કાયદાની જરૂર નથી, અને પરદેશી પેઢીઓની પજવણી પણ કાયદાની ચુગાલમા નહિ આવતા એવી સીફતથી કરવામા આવે છે કે એવી પેઢીઓને બ્રિટિશ આડતિયા નીમે જ છૂટકો કોઈ કહેશે કે આ બધા બિન-પાયાદાર આક્ષેપો છે તો તેવાઓને કહીશુ કે સિંધિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની અને તાતા ઇડસ્ટ્રિયલ બૅકના કાર્યવાહકોનો પૂછો કે એમને ત્યા કેટલી અને કેવી પજવણી થઈ હતી, અને એ લોકોને પરિણામે ત્યાનુ કામકાજ કેટલુ મળતુ હતુ ? આ તો બ્રિટનની વાત છે પણ ખુદ હિંદમા જ બ્રિટિશ બૅકો, વીમા કપનીઓ અને બીજી આયાતનિકાસની પેઢીઓ કેવી યુક્તિ અને પ્રયુક્તિઓ વાપરી એમની હરીફ દેશી સસ્થાઓને કેવી હેરાન કરે છે, તે તો જેમને અનુભવ હોય તે જ જાણી શકે

રાજદ્વારી બધારણના અભ્યાસીઓ કહે છે કે બધારણનો સૌથી અગત્યનો મુદ્દો એ છે કે જે પ્રજાને માટે એ બધારણ હોય તે પ્રજાને તે માન્ય હોવુ જોઈએ, એટલુ જ નહિ પણ તે પ્રજાના લાભનુ તે હોવુ જોઈએ હવે આપણે સહેજ પૂછશુ કે આ બધારણમા જે વ્યાપારી રક્ષણનીતિ ઘુસાડી દેવામા આવી છે તે હિંદી પ્રજાને લાભની છે કે ? નવા બધારણના હિમાયતીઓ પણ કબૂલ કરે છે કે એ નીતિ હિંદના એકલાના લાભની તો નથી જ પણ એ નીતિના બચાવરૂપે જુદાજુદા કારણો આપવામા આવે છે સૌથી પહેલા તો એમ કહેવામા આવે છે કે નવા બધારણમા જો વ્યાપાર તેમજ બીજી બાબતોને લગતી આવી રક્ષણનીતિ ન દાખલ કરવામા આવે, તો એ બધારણ જે એક અખતરો છે તે ફતેહમદ ન થઈ શકે બીજુ, મહાસભાએ પોતાની અસહકાર અને કાયદાના સવિનય ભગની નીતિ તદન છોડી દીધી નથી, પણ મુલતવી રાખી છે અને મહાસભા એ દેશની સૌથી અગત્યની રાજદ્વારી સસ્થા હોવાથી આવા રક્ષણની જરૂર છે, કારણ મહાસભા પોતાના બળથી બ્રિટનના વેપારને ધોકો પહોચાડી શકે છે એ અનુભવથી પુરવાર થયુ છે ત્રીજુ, મહાસભા એ બધારણનો નાશ કરવા જરૂર પ્રયાસ કરશે ચોથુ, મહાસભા બધારણયુક્ત ચળવળથી બ્રિટન સાથે વાટાઘાટ કરવા તૈયાર નથી પાચમુ, મહાસભાની આર્થિક, સામાજિક અને રાજદ્વારી નીતિ બ્રિટનના મુત્સદ્દીઓને તદ્દન ક્રાંતિકારી લાગે છે છઠ્ઠું, હિંદુસ્તાનમાં સમાજવાદીઓનું જોર વધતું જાય છે, અને તેથી મૂડીદારો અને જમીનદારોને રક્ષણ આપવાની ખાસ અગત્ય છે આ ઉપરાત ઘણા નાનામોટા કારણો આપી એ રક્ષણનીતિનો બચાવ કરવામા આવે છે. ટૂકામા એમ કહી શકાય કે આ રક્ષણનીતિ એ મહાસભાની સત્તાનો પરચો જે છેલ્લા બારતેર વર્ષમા જણાયો તેનુ પરિણામ છે. એ

નીતિનો બચાવ કરનારા બંધારણમાં બંધનોની જે બેડીઓ લાદવામાં આવે છે તે માટે મહાસભાને માથે દોષ મૂકે છે જો આપણે એ કબૂલ કરીએ તોપણ એટલું પુરવાર કરવાને પૂરતું છે કે મહાસભા એ હિંદી જનતાની સંસ્થા છે અને એના આદેશો દેશના હિતને લાભકર્તા છે જો એમ ન હોય તો બ્રિટનને પોતાનો વેપાર હિંદમાં કાયમી ટકાવી રાખવાને બંધારણમાં કલમો શું કામ નાખવી પડે ?

બંધારણ ઘડનારાઓએ વ્યાપારી રક્ષણનીતિ બાબત એવી સુંદર અને વિવેકી ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે કે સાધારણ દૃષ્ટિથી વાંચી જનારને તો એમાં હિંદના લાભોનું જ રક્ષણ કરવાને એ નીતિના અખત્યારની જરૂર છે એમ લાગે પણ એ બંધારણ ઘડનારાઓ પોતાના દર્શાવેલા વિચારમાં પ્રામાણિક નથી, એ કહેવું અતિશયોક્તિભરેલું તો નથી જ દાખલા તરીકે, વેપારની રક્ષણનીતિ બાબતમાં કહ્યું છે કે બન્ને દેશો—બ્રિટન અને હિંદ—વાટાઘાટ કરી સ્વતંત્ર વ્યાપારી સંધિ કરે તો એ બંધારણની રક્ષણનીતિની કલમો એમાંથી કાઢી નાખવામાં આવશે જો એ વાતમાં પ્રામાણિકતા હોય તો હિંદી સરકારે શું કામ બ્રિટન ને હિંદની વ્યાપારી વાટાઘાટ હિંદના વેપારીઓને બાકાત રાખીને અને તદ્દન ખાનગી રીતે ચલાવવી જોઈએ ?

એક બાજૂથી આપણને કહેવામાં આવે છે કે મહાસભામાં હિંદી જનતાનું પ્રતિનિધિ નથી, અને બીજી બાજૂથી મહાસભાના નેતાઓના શબ્દોના આધાર ટાંકી વ્યાપારી રક્ષણનીતિની જરૂરિયાત છે એમ કહેવામાં આવે છે। એટલું તો ચોક્કસ જ છે કે વ્યાપારી રક્ષણનીતિ બ્રિટનના લાભ સાચવવા માટે નવા બંધારણમાં કોઈ પણ રીતે ઘુસાડવાની તો હતી જ, પણ મહાસભાના નેતાઓના આર્થિક, સામાજિક અને રાજદ્વારી સિદ્ધાંતોને ઓઠારૂપ આગળ ધરીને એ નીતિનો બચાવ કરવા, દેશમાં આંતરિક મતભેદ વધારી મહાસભા તરફથી લોકોની સહાનુભૂતિ ઓછી કરવા, પ્રયાસ થઈ રહ્યા છે

દેશના હિતચિંતક દરેકને એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે વ્યાપારી રક્ષણનીતિ એ હિંદના ગેરલાભની છે, એટલું જ નહિ પણ બ્રિટનને વધુપડતો ફાયદો આપનારી છે.

અંતરમાં શમી જજો

હૃદયકાન્ત

૧

એકાન્ત આ કેદતણા ખૂણે રે
કૈં ઊર્મિઓ અંતર ઊછળે છે!
મને દિલે કાવ્ય નવાં ઊઠે છે!
ને કલ્પના કૈં કડીઓ રચે છે!

૨

પરંતુ ક્યાંથી રુશનાઈ લાવવી?
શેની વળી લેખિની રે બનાવવી?
ક્યાથી મળે કાગળનીય કાપલી?
શેણે લખુ હું મુજ કાવ્યની કડી?

૩

ઓ ઊર્મિઓ સૌ ઉરમા શમો સહુ!
મારે દિલે ના કદી યોગ્ય ઊઠવું!
હું છુ નહિ માનવ, કિન્તુ કેદી—
મારે વળી શું દિલ ને શી લાગણી?

કેદી દિલેના કદી કાવ્ય ઊઠશો.
ઊર્મિ બધી અંતરમાં શમી જજો.

હિમ

યશવંત શુ. નાયક, એમ. એસ.સી.

છેલ્લાં થોડાં વર્ષ થયા ખેડૂતોને હિમથી ઘણુ જ નુકસાન થવા લાગ્યુ છુ આખા વર્ષની મહેનતનો તૈયાર કરેલો ખેતીનો પાક એક જ રાતમા સમૂળગો નાશ પામે છે ખેતીને જતુઓ અગર તીડથી જેટલુ નુકસાન થાય છે, તેનાથી હિમથી અનેકગણુ નુકસાન બહોળા વિસ્તારમા એકસામટુ થાય છે એટલે એ ઉપદ્રવ ટાળવાનો ઉપાય છે કે કેમ અને હિમ શાથી પડે છે એ કઇક જાણવુ જરૂરનુ છે

ઠડા પ્રદેશમા વારવાર હિમ પડે છે, પરતુ ત્યા એવી જ જાતના પાક તૈયાર કરવામા આવે છે કે જેથી ઘણુ નુકસાન માલૂમ પડતુ નથી. હિમનુ ભારેમા ભારે નુકસાન હિંદુસ્તાન અને અમેરિકામા થાય છે અમેરિકાની અદર બહોળા પાયા ઉપર ખેતી થાય છે એટલે ત્યાં હિમથી બચવાને માટે અનેક પ્રયોગો થાય છે અને ઘણીવાર એમા સફળતા પણ મળે છે. હિંદુસ્તાનમાં હિમ પડવાનો વખત ઘણુ કરીને માગશર કે પોષ માસ હોય છે એ માસ દરમ્યાન હવા ઘણુ કરીને ઠડી તો હોય જ છે, પરતુ કોઇકવાર અતિ ઠડી હવાનુ એવુ મોજું આવે છે કે જે હવામાનમા ભયકર ફેરફાર કરી મૂકી ઉષ્ણતા એકદમ ઓછી કરી દે છે. બધા જાણે છે કે બરફનુ ઉષ્ણમાન (temperature) શૂન્ય ડિગ્રી (સેન્ટીગ્રેડ) ગણાય છે જે થર્મોમીટરથી તાવ માપવામા આવે છે તેમા બરફનુ ઉષ્ણમાન ૩૨ ડિગ્રી ગણવામાં આવે છે જે વખતે હિમ પડે છે એ દરમ્યાન હવાની ઉષ્ણતા બરફથી પણ ઘણીવાર ઓછી થઈ જાય છે ઘણે ઠેકાણે વાસણોમાં અને ખાબોચિયામાં રાત્રે બરફ જામી જતુ ઘણાએ જોયુ હશે આટલી બધી ઠડી ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ સહજ પ્રશ્ન થશે.

ઠડી ઉત્પન્ન કરવાના બે પ્રકાર છે એક તો ઠડી વસ્તુની લગોલગ બીજી ઠડી વસ્તુ મૂકીએ તો બન્ને વસ્તુની ઉષ્ણતા એકસરખી થઈ જશે સાધારણ ગરમ વસ્તુ ઠડી પડશે, જ્યારે ઠડી વસ્તુ સહેજ ગરમ થશે ઠડી ઉત્પન્ન કરવાનો બીજો પ્રકાર ખાસ કરીને વાયુને ઠડા કરવામાં વપરાય છે જો વાયુને બધ વાસણમા રાખીએ અને એકાએક તેમાંનો થોડો વાયુ ખેંચી લઈએ, તો એ વાયુની ઉષ્ણતા ઓછી થઈ એ ઠડો પડી જશે આ જ પ્રયોગ વાયુને પ્રવાહી અને ઘન રૂપમા લાવવા માટે વપરાય છે વાયુને પ્રવાહી બનાવવા પ્રથમ વાયુને સખત બળ સહે એવા બધ વાસણમા ખૂબ દબાણથી ભરવામા આવે છે, પછી તેને એકાએક ખુલ્લુ કરી ઘણા જ ઓછા દબાણવાળા બીજા વાસણમા દાખલ કરવામા આવે છે આમ થવાથી કાર્બોનિક ગૅસ જેવો વાયુ તો ઘન રૂપમા આવી જાય છે, અને એ જ રીતે હવાને પણ પ્રવાહી બનાવી શકાય છે આમ જો હવાનું દબાણ કોઈ કારણથી એકાએક ઓછુ થાય તોપણ ઘણી જ ઠડી ઉત્પન્ન થવા સંભવ છે આ બન્ને ઠડી થવાનાં કારણોથી હિમ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે એ હવે સમજશે

(૧) ૧૯૩૩નું સાહિત્યનું નોબેલ ઇનામ

૧૯૩૩ના વર્ષનું સાહિત્યનું નોબેલ ઇનામ ઇટલીના પ્રખ્યાત નાટકકાર અને નવલકથાલેખક સિનોર પિરેન્ડેલોને મળ્યુ છે.

સિનોર લ્યૂગી પિરેન્ડેલોનો જન્મ સિસિલીમા ગિરગેન્ટીની પાસેના પ્રદેશમા એક ગામડામા થયો હતો ઓગણીસ વર્ષની વયે એ પહેલવહેલા રોમ ગયા અને ૧૮૯૧ સુધી ત્યા જ રહ્યા. પછી વિદ્યાભ્યાસ માટે જર્મની ઊપડ્યા, અને બોન વિદ્યાપીઠના તત્ત્વજ્ઞાનના સ્નાતક થયા ત્યારબાદ રોમ આવી એમણે ૧૯૨૩ સુધી એક કન્યા હાઇસ્કૂલમા શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું ૧૮૮૯મા એમણે ' મેલ ગિયાકોન્ડા ' (Mal Gioconda) નામના કાવ્યગ્રંથદ્વારા સાહિત્યક્ષેત્રમા પ્રવેશ કર્યો ૧૮૯૧મા ' પસગુઆ ડ ગી ' અને ૧૮૮૫મા ' એલજી રેનન ' (Elegie) નામે એમનો કાવ્યગ્રથ બહાર પડ્યો સિસિલીના એક લેખક લ્યૂગી કેપુઆનાએ એમને સમજાવીને એમને વાર્તા લખતા કર્યા ૧૮૯૪મા એમની પહેલી નવલકથા ' લેસ્કલુસા ' બહાર પડી એમા એમનો તીવ્ર વસ્તુપ્રેમ ખૂબ ઉગ્રરૂપે બહાર પડી આવે છે

ત્યારપછી ' ઇલિ ટુર્નો ' નામની નવલકથા લખી અને ટૂકી વાર્તાઓ પણ પ્રસિદ્ધ કરી ૧૯૦૦મા એમની અતિશય પ્રખ્યાત નવલકથા,—' ઇલિ ફુ મેરિયા ' બહાર પડી એમા વાત એવી છે કે કોઈ માણસ મરી જવાનો ઢોંગ કરે છે, અને પછી નવે નામે, નવા જ વાતાવરણમા, નવેસરથી જીવન શરૂ કરવાના ફોગટ પ્રયત્ન કરે છે એમણે કળા વિષેના પોતાના વિચારો અને મતવ્યો ' આર્ટ એ સાયેન્ઝા ' (Arte e Scienza) નામના પુસ્તકના બે ખડોમા રજૂ કર્યા એ પુસ્તક ૧૯૦૮મા બહાર પડ્યુ

૧૯૧૩મા એમની ' ઇ વેચ્ચી એ જિયોવાની ' (I vechi ei Giovani) નામની નવલકથા પ્રગટ થઈ એમા એમણે નવા જમાનાના ઇટલીના જીવનનો સુદર ખ્યાલ આપ્યો છે

પોતાની કળા વિષે એમણે ૧૯૨૦મા કહ્યુ હતુ. " જીવન તો ભવાઈ જેવુ છે એમા દરેક માણસ પોતાની જાતને છેતરે છે, અને છતા એને ખબર નથી પડતી કે માણસોને શા માટે આમ આત્મવચના કરવી પડે છે—દરેક માણસે પોતાને માટે વારંવાર જુદીજુદી ભ્રમણા ઉપજાવવી પડે છે જે જે માણસો આ પ્રમાણે આત્મવચના કરી રહ્યા છે એમના પ્રત્યે મારી કળામા તીવ્ર સમભાવ ભર્યો હોય છે પણ એ સમભાવની પાછળ માણસને આત્મવચના કરવી પડે એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરનાર વિધિની ક્રૂર મશ્કરી પણ હોય છે જ "

જીવન પ્રત્યે જોવાની એમની આ નિરાશાભરી દૃષ્ટિ પિરેન્ડેલોના નાટકોમા એમણે ખૂબ જોશપૂર્વક રજૂ કરેલી છે જુવાનીમા તો એમને નાટક પ્રત્યે થોડો અણગમો પણ હતો,

પણ ૧૯૧૩મા સિસિલીના નાટકકાર નિનો માર્ટોગ્લિઓએ એમની પાસે 'લા મોર્સા' 'La Morsa' નામની એમની એક ટૂકી વાર્તાનુ એકાકી નાટકમા રૂપાતર કરાવ્યુ એમનુ પહેલુ ત્રિઅકી કરુણાંત નાટક 'સે નાન કોસી' 'Se non cosi' ૧૯૧૮મા મિલાન ખાતે ભજવાયુ હતુ

એમના નાટકો સામે પહેલા તો એવી ટીકા થઈ કે એમા જીવનનુ ખરુ પ્રતિબિમ્બ પાડવામા આવ્યુ નથી પણ જાણી જોઈને ગમે તેમ મચરડી નાખવામા આવ્યુ છે પણ પછીથી એમના વિવેચકોએ એમની વિચારધારા અને એમના નાટકોમા રહેલુ માનવજીવનનુ દર્શન પારખ્યા એમની વિચારસરણી ટૂકમા આ પ્રમાણે છે 'જીવનમા વચના વિના ચાલે એમ છે નહિ અને એ વચના સદા કોગટ હોય છે આપણે જેને સત્ય માની લઈએ છીએ તેના અનેક સ્વરૂપો નજરે ચડે છે અને બધાય ખોટા હોય છે માણસ પોતાને જેવા ધારે છે તેવા નથી હોતો, પણ એ જુદાજુદા માણસોને જુદેજુદે સ્વરૂપે દેખાય છે, અને એના આ અનત સ્વરૂપો એણે પોતે મનમા કલ્પેલી પોતાની મૂર્તિ કરતા તદ્દન જુદા જ હોય છે એટલે જ જ્યારે નીતિનુ દર્પણ એકાએક સામે આવતા લોકો એને કેવા સ્વરૂપમા જુએ છે તે નજર સામે આવતા ભયકર વિનાશ ઉપસ્થિત થાય છે'

પિરેન્ડેલોના ઘણાખરા નાટકોમા કારકુનો, શિક્ષકો, વીશીવાળાઓ વગેરે મધ્યમ વર્ગના માણસો જ જોવામા આવે છે. એમના જીવનની ઝીણીઝીણી મુશ્કેલીઓમાથી એ માનવજીવનને મહત્ત્વના પરિણામો તારવી કાઢે છે

પિરેન્ડેલોના નાટકોને ઈટલીભરમા તેમજ બહાર લોકપ્રિય થતા કશી વાર નથી લાગી આજ સુધીમા એમના નાટકોના લગભગ પદર ભાષાઓમા અનુવાદ થઈ ગયા છે ૧૯૨૫મા એમણે પોતે રોમ ખાતે કલાત્મક થિયેટર સ્થાપ્યુ તેમા ઈટલી અને બીજા દેશોના નવા નાટકો ભજવાય છે એ જ વર્ષે એઓ પોતાની નટમડળી સાથે લડન, પૅરિસ, બેલ્જિઅમ અને જર્મનીના બીજા અઢાર થિયેટરોમા ગયા હતા અને ત્યા એમણે પોતાના નાટકો ભજવી બતાવ્યા હતા દરેક ઠેકાણે એમને ઉત્સાહભર્યો આવકાર મળ્યો હતો

નોબેલ ઇનામો

૧૯૩૩ના ઇનામો ગણતા આજ સુધીમા ૧૯,૭૫૭,૦૦૦ ક્રોનોર (સ્વીડનનો ચલણી સિક્કો) એટલે કે ૧,૦૨૭,૦૦૦ પાઉડના ઇનામ અપાયા છે ૧૯૩૩મા વહેંચાયેલા ઇનામોમાનુ દરેક ૯,૪૬૫ પાઉંડનુ હતુ

આજ સુધીમા નીચેના પદર દેશોને આ પ્રમાણે નોબેલ ઇનામ મળ્યુ છે

જર્મનીમા—૪૦, ફ્રાસ—૩૬, ગ્રેટબ્રિટન (બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સાથે)—૨૮, અમેરિકા—૧૫, સ્વીડન—૧૨, હોલડ—૮, ડેનમાર્ક—૭, સ્વિટ્ઝર્લેડ—૬, ઑસ્ટ્રિયા—૬, ઇટલી—૬, બેલ્જિયમ—૪, નોર્વે—૪, સ્પેન—૩, પોલેડ—૨, અને રશિયા—૧ (આમા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમા હિન્દુસ્તાનમા બે જણને નોબેલ ઇનામ મળેલા છે—૧ શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, ૨ સર રામન)

નિયમસર ચાર ઇનામો આપનારા આવ્યા છે ૧ સાહિત્યનુ, ૨ પદાર્થવિજ્ઞાનનુ, ૩ રસાયણશાસ્ત્રનુ, અને ૪ દવાનુ

આશરે એક વરસ ઉપર આ ઇનામના સ્થાપક આલ્ફ્રેડ નોબેલની શતવાર્ષિક જયંતિ ઉજવાઈ હતી *

(૨) લિથુઆનિયાનો સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ

અગિયારમી સદીથી પંદરમી સદી સુધીના પાંચસો વર્ષના ગાળા દરમ્યાન ખ્રિસ્તી યુરોપે પોતાના શ્રેષ્ઠ લશ્કરીઓને પરધર્મી લિથુઆનિયા સામે મોરચા માંડવા મોકલ્યા કર્યા છતાંય લિથુઆનિયા બાલ્ટિકથી કાળા સમુદ્ર સુધી ને વિલ્નાથી મોસ્કો સુધી વિસ્તાર પામતો જ ગયો. રશિયનોને મહેલાઈથી હરાવવામાં આવ્યા ને લિથુઆનિયાના રાજાઓ રશિયન આગેવાનો સાથે લગ્નસંબંધથી જોડાયા

લિથુઆનિયનો ચાલુ સંગ્રામથી પશ્ચિમમાં જરા નરમ પડ્યા ત્યારે તેમણે રશિયનોને છેક તાર્તાર જોડે મૈત્રીસંબંધ સાધ્યો. પૂર્વમાં જ્યારે ભયસ્થાનો ઘેરાયાં ત્યારે લિથુઆનિયનોએ ક્રુઝેડરો સાથે દોસ્તી કરી લીધી લિથુઆનિયનોએ ચંગીઝખાનની યુરોપ જીતવાની અનંત તૃષ્ણા ધૂળભેગી કરી નાખી તેવી જ રીતે યુરોપના તાર્તાર રાજ્ય ગોલ્ડન હોર્ડને ચાલુ હુમલાથી પાયામાંથી હચમચાવી નાખ્યું

લિથુઆનિયા પ્રદેશોનો વિસ્તાર વધવાથી વિદેશી અસર માટે માર્ગ મોકળો થયો પ્રથમ આપણે પ્રગતિમાન પશ્ચિમના સંબંધમાં આવ્યા ત્યારે લિથુઆનિયનો પૂર્વમાં રોકાઈ ગયા હતા

લિથુઆનિયન કાયદો ને રાજભાષા રશિયન હતી પાશ્ચિમાત્ય આચારવિચારો લેટિન-દ્વારા ઉતરતા હતા લિથુઆનિયન ભાષા લઘુમતીની ભાષા તરીકે લિથુઆનિયન સામાન્યમાં મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકી નહોતી

પંદરમી સદીની શરૂઆતમાં પોલંડ ઘણી જ મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યું. એટલે તેણે પરધર્મી લિથુઆનિયા સાથે સંબંધ બાંધ્યો લિથુઆનિયન રાજા યોગાઈલા પોલીશ રાણી યાદ્વિગાને પરણ્યો ને બન્ને સામ્રાજ્યો અંગત સંબંધે જોડાયાં તાર્તાર ને રશિયનો સાથેના તેમના સંયુક્ત લશ્કરને દોરી મહાન વિતૌતસે ટેનનબર્ગ આગળ ક્રુઝેડરોને કાતીલ માર માર્યો. એ પરાજયથી તેઓ કદી પણ ઊંચા આવી શક્યા નહિ . પોલંડ સાથેના સંબંધ પછી લિથુઆનિયન રાજાઓએ પ્રજાના મોટા ભાગને ખ્રિસ્તીધર્મ અંગીકાર કરાવ્યો ત્યારથી ખ્રિસ્તીધર્મ રાજધર્મ મનાયો પરંતુ પ્રજા તો સૈકાઓ સુધી જે ધર્મ માટે લડ્યા હતા ને જે માટે સૈકાઓથી ભય કેળવ્યો હતો તેથી શંકાશીલ બની છેક સત્તરમી સદી સુધી ગાઢ જંગલમાં જઈને પણ અગ્નિપૂજા કરતા રહ્યા ધીમેધીમે એ સંબંધની મહાગાઢ મજબૂત બની લિથુઆનિયા પોલૅંડ ભેગું ભળી ગયું ટૂંક સમયમાં જ પોલેંડમાંથી 'વેસ્ટેજ'ની યોજના દાખલ થઈ ને પ્રજાને ગામડામાં રહેવાની ફરજ પાડવામાં આવી લિથુઆનિયન લોર્ડશાહી પણ નવા પ્રકારની નોકરશાહી સાથે પોતાને બદલે પોલીશ બની ગઈ (ધર્મ-મંદિરો) ચર્ચો પણ ગામડાંઓ પર ભારે કર નાખીને તેમજ જૂના વિધિઓ ને લેટીનની સાથે સાથે આ નવો ક્રમ શરૂ કરવા માંડ્યો વનનમાં ચર્ચમાં કે સભામાં પોલિશ ભાષા વપરાતી હતી

* 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇંડિયા'—૮. ૧૧. '૩૮.

લિથુઆનિયન નામનો પગધર્મી લેખી બહિષ્કાર પોકારવામા આવ્યો એનુ નામોનિશાન ભૂસી નાખવા પ્રયત્નો આદરાયા

પોલેંડ સાથેના સબધ સામે તેમજ નવા રાજ્યતંત્ર ને તેના ગુલામી નવા તત્ર સામે લિથિયનોએ સખત ઝુબેશ ઉઠાવી પરંતુ ચાલુ સગ્રામોથી તેઓ કટાળી ગયા હતા, આગેવાન-વિહોણા બની ગયા હતા, પોલ-લિથુઆનિયન કોંગ્રેસોમા તેમને છેતરીને ભરવામા આવ્યા હતા એટલે તેઓ શાતિમય જીવન ગાળવા પોતાના વતન તરફ વળ્યા રાજકારભારમા માથુ મારવાનુ સદતર મૂકી દીધુ ટૂંક સમયમા જ એનુ પરિણામ ફલિત થયુ પોલેંડ ઓસ્ટ્રિયા, જર્મની ને રશિયાએ વહેંચી લીધુ

અઢારમી ને ઓગણીસમી સદીમા કેટલીયે વાર પોલ ને લિથુઆનિયનોએ રશિયન ઝૂસરી ફગાવી દેવા પ્રયત્નો આદર્યા પરંતુ તેમનુ કાંઈ વળ્યુ નહિ

એ બળવાનુ વેર લેવાનો રશિયનોએ નિર્ણય કર્યો ને અંધાધૂધીનો કારમો કાળ પ્રવર્ત્યો લિથુઆનિયા નામ ભૂસાઈ ગયુ એમની ભાષા ભણાવવાની બધી થઈ એ શીખાતી નહિ તેમ બોલાતી પણ નહિ એ વેળા લિથુઆનિયન ભાષામા માત્ર ધાર્મિક પુસ્તકો જ હતા, છતાં તેમને ગેરકાયદેસર ગણવામા આવ્યા લિથુઆનિયનોને લિથુઆનિયામા પણ શિક્ષકો, વકીલો કે સરકારી નોકરો બનવાની પરવાનગી આપવામા આવી નહિ કેથોલિક પુરોહિતોનુ જોર જામ્યુ દરેક લિથુઆનિયન વસ્તુને એ લોકો ધિક્કારતા બધુ જ પોલ ભાષામા જ ઉપદેશવામા આવતુ પરંતુ શ્રોતાઓ પોલ ભાષા બિલકુલ સમજતા જ નહિ

આમ લિથુઆનિયન પ્રજા પૃથ્વીના પટ પરથી ધોવાઈ ગઈ હોય તેમ લાગ્યુ પરંતુ રાખના ઢગ નીચે પણ હજી જ્વલંત ચિનગારી બાકી હતી છેલ્લો અગાર હજીયે ત્યા તગતગતો હતો

પમાર થતા વીરત્વના છેલ્લા મોજાઓએ કેટલાક પોશ્ત ડ્યુઓનિલેઈટીસ ને રેઝા જેવા લિથુઆનિયન પુત્રોને પ્રેરણા પાઈ ને તેમણે લિથુઆનિયાના ભૂતકાળમા ને લિથુઆનિયન સસ્કૃતિમાથી પ્રેરણા પામવા નિર્ણય કર્યો ગીથે, લેસીંગ, કેન્ટ, મીકવીટ્ઝ ને બીજા ભાષાશાસ્ત્રીઓને લિથુઆનિયન વસ્તુ ને અભ્યાસમા સુવર્ણાગાર સાપડ્યા છે ગ્રીમ્સે લિથુઆનિયન દેવકથાઓનો એક વિખ્યાત સગ્રહ બહાર પાડ્યો છે એડમ મીકવીટ્ઝે 'લીત્વા ઓજેઝીઝના મોજા' ગાયુ છે 'લિથુઆનિયા અમારી માતૃભૂમિ છે, તારા વિયોગથી જ અમે તારુ સાચુ મૂલ્ય આકી શક્યા છીએ ' ફક્ત એણે પોલ ભાષામા લખ્યુ કેન્ટે જર્મનમા લખ્યુ. દોસ્તોયેવસ્કી ને સોલોવયોવે રશિયનમા લખ્યુ

છૂટા પડી ગયેલા લિથુઆનિયનોની રાષ્ટ્રભાવના આથી પ્રદીપ્ત થઈ. લિથુઆનિયન ગણાવવામા બિલકુલ શરમ નથી એમ તેમને લાગવા માડ્યુ પરંતુ રશિયન પંજા નીચે એ મરણતોલ દશા ભોગવતુ એમા નવજીવન સચાર થઈ શકશે એમ કોઈ માની શકતુ નહિ

પરંતુ એ નવસૂર્યોદય નજીક હતો, લિથુઆનિયાના જર્મન વિભાગમા ઉષાના અજવાળા છવાયા લિથુઆનિયનોને નિદ્રામુક્ત કરવા એક લિથુઆનિયન માસિક ચાલુ થયુ થોડા જ સમયમા બીજા વધુ પત્રો પ્રગટ થવા લાગ્યા ને આ ગેરકાયદેસર બડખોર સાહિત્યને વહનાર હજારો લિથુઆનિયનોને દેશવટો, દેશપાર્યી કે જેલ દેતા રશિયનોને ઘણુ જ વસમુ પડી ગયુ લિથુઆનિયન અને સ્વતંત્ર લિથુઆનિયાનુ સૂચક ચિહ્ન બની ગયો દેહાંત ને દેશપારીના કડક હુકમો છતા એના પ્રગટન ને પ્રચાર ચાલુ જ રહ્યા. આ અસમાન વિગ્રહમાં

રશિયન સામ્રાજ્યની સામે થતા લિથુઆનિયનોએ પોતાના હજારો વીરપુરુષોને જેલ, દેશપારી, કે દેહાત દ્વારા ગુમાવ્યા ઘણાય ઇગ્લંડ, અમેરિકા, બ્રાઝીલ, દક્ષિણ આફ્રિકા, ઑસ્ટ્રેલિયા જેવા ઉદાર દેશોમા ભાગી ગયા આમ મૂળ લિથુઆનિયા કરતા વસ્તીનો મોટો ભાગ પરદેશમા જઈ વસ્યો.

રશિયાને સપૂર્ણ પરાજય મળ્યો સમાધાનીની વાત આવી લિથુઆનિયન ગ્રથો રશિયન લિપિમા ઠઠ રશિયન રીતે છાપવા છૂટ આપવામા આવી પરતુ કેથોલિક ચર્ચ ધર્માધતાથી ભડક્યુ એણે સગ્રામને ટેકો આપ્યો ને છાપેલ રશિયન પુસ્તકોનો બહિષ્કાર પોકાર્યો

એવામા એ રગભૂમિ પર કવિઓ ફૂટી નીકળ્યા મ્ટ્રાઝદામ, કુદીર્ક, મૅરોનીમ જેવાના કાવ્યોએ લિથુઆનિયન નવજીવન પર ફરી વળતી રાખ ઉગાડી મૂકીને રાજ્ય દાવાનળ પ્રગટાવી મૂક્યો

ઈસ્વી સન ૧૯૦૫ની રશિયન રાજ્યક્રાતિમાં આગને વધારે છૂટછાટો મૂકવી પડી એ વેળાએ વિલનીયસમા મળેલી મહાન લિથુઆનિયન રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ લિથુઆનિયન સ્વાતત્ર્યનો પડકાર કર્યો પરતુ રશિયન ડુમાનો પરાજય થયો લિથુઆનિયન સ્વાતત્ર્યના પ્રશ્ન પર દમદાટીનો અધિકાર પુન ફરી વળ્યો

મહાન જગતયુદ્ધનુ લોહીતરસ્યુ નાટક લિથુઆનિયાની રગભૂમિ પર ભજવાતુ. એ ચાર વર્ષના ગાળા પછી ત્યા ભાગ્યે જ એક ઘર કે એક કુટુબ એવુ રહ્યુ હશે કે જેણે કાંઈ ને કાંઈ ભોગ ન આપ્યો હોય.

સસ્કૃતિમય જગતના વિજેતાઓએ લિથુઆનિયા હસ્તગત કર્યું એવી ક્રૂરતાથી તેમણે એ પ્રદેશ પર પોતાનો કોરડો ચલાવ્યો કે જગલીમા જગલી જાતો પણ એવો જુલમ નહિ ગુજારી શકતી હોય એમના જુલમ આગળ ઝારના જુલમો નકામા અપલા જેવા લાગતા. નિર્દોષ સ્ત્રી બાલકોને કેવળ ક્રીડા ખાતર મારપીટ કરતા, લૂટતા ને પ્રાણ લઈ લેતા પણ એ આક્રમણકારો શાત પડતા નહિ મૃત સ્ત્રીદેહો સાથે સભોગ કરતા પણ અચકાતા નહિ. ઈસ્વી સન ૧૯૧૫થી ૧૯૧૮ સુધીનો લિથુઆનિયાનો આ કાળો કારમો ઇતિહાસ છે.

પરંતુ ઈસ્વી સન ૧૯૧૮મા આ કમનસીબ દેશમા પણ સોનાનો સૂરજ ઊગ્યો શાતિ થઈ પ્રમુખ વિલસનના ઢઢેરા મુજબ પરાજિત પ્રજાઓને આ જુલમી આક્રમણકારોના પજામાથી મુક્તિ મળી થોડાક લિથુઆનિયન મોટેરા, સ્ત્રીઓ ને યુદ્ધમા ઘવાયલા પાટનગર વિલનિયસમાં ભેગા મળ્યા ઈસ્વી સન ૧૯૧૮ના ફેબ્રુઆરીની ૧૬મી તારીખે લિથુઆનિયાના સ્વાતત્ર્યની મહાઘોષણા કરી

આ નવા લિથુઆનિયાએ લિથુઆનિયન સ્વાતત્ર્ય ભોગવવાની હર્ષશોકભરી કાર્યવાહીની શરૂઆત કરી

જર્મનોએ લિથુઆનિયન તખ્ત પર પોતાનો રાજવી બેસાડવા બાજી ગોઠવી

જર્મનોની પાછળ સમાજવાદીઓ લિથુઆનિયામા ઊભરાયા જગતક્રાતિ પશ્ચિમમાં પ્રસારવા તેઓ મોખરે આવ્યા પહેલુ લિથુઆનિયન લશ્કર બારચૌદ વર્ષના બાલક-બાલિકાઓનુ બનેલુ હતું તેમણે એ અગ્નિશિખાઓની સામે માથુ ઊચક્યુ. જર્મનોને ભગાડવા ને સમાજવાદીઓને ઘૂસવા ન દેવા તેમણે ઠાર ઠારી ઝારના લશ્કરમાંથી યુદ્ધવીરો પાછા ફર્યા એટલે આ કાર્યમા સહજ રાહત મળી. થોડા જ વખતમા લિથુઆનિયાએ મોરિયદ

રશિયા સાથે સુલેહ કરી આ તક સાધી જર્મન ને રશિયન રાજ્યસત્તાના એક લશ્કરી વિભાગે બાલ્ટિક રાજ્યોમા અડ્ડો જમાવ્યો સ્થાનિક સરકારની પરવા કર્યા સિવાય તેમણે પોતાનું જોર અજમાવ્યુ એવામા જર્મનીના પંજામાથી છૂટેલા પોલેંડે પણ પોતાનુ સામ્રાજ્ય ઘડવા પ્રયત્ન આરભ્યો જર્મની કે રશિયાની સાથે પોતે ન ભેળાઈ જાય ને માટે જ આ તકેદારી હતી લિથુઆનિયા ને લટાવિયાને ભૂતકાળને હિસાબે ભરખી જવાની તેમની દાનત હતી. ફરી લિથુઆનિયનોને બે દાવાનળ વચ્ચે ઝૂઝવુ પડ્યુ લિથુઆનિયનોએ પોલોને હરાવ્યા સુવાલ્કાઈ આગળ સંધિ થઈ, પોલેંડે લિથુઆનિયન પ્રદેશનો સ્વીકાર કર્યો પછી લિથુઆનિયનોએ પેલા રાજશાહી જલ્મગારો સામે પોતાના શસ્ત્રો ઉગામ્યા લીગ ઑફ નેશન્સ વચ્ચે ન પડી હોત તો એમને સાફ નાબૂદ પણ કરી દીધા હોત

એક જ અઠવાડિયા પછી પોલેંડે ફરી લિથુઆનિયા પર હુમલો કર્યો એના પાટનગર વિલનિયસને કબજે કર્યું લિથુઆનિયાનો મોટો ભાગ પણ હસ્તગત કર્યો પોલેંડની મધ્ય સરકારે આ હુમલાની જવાબદારી નકારી બળવાખોર સેનાપતિ ઝેલીગોસ્કીએ સ્વતંત્રપણેથી એ કાર્ય કર્યું હતુ એમ જાહેરાત કરી વધારે લોહી રેડાય તે પહેલા રાષ્ટ્રસંઘ ને હેગની આંતરરાષ્ટ્રીય સભા વચ્ચે પડી તેમણે લિથુઆનિયન હક્કો કબૂલ રાખ્યા પોલેંડની મધ્યસ્થ સરકારે પણ આ પ્રશ્નનો શાતિથી નિવેડો આણવાનુ વચન આપ્યુ પરતુ પોલ લોકોએ હુમલા ચાલુ રાખ્યા લોર્ડ કર્ઝન, હીમાન્સ ને બીજા સભ્યો જીનિવામા પોતાની નવી યોજનાઓ કરતા રહ્યા ક્લેઈપીડાની પણ એ જ દશા થઈ લિથુઆનિયાનુ એ એક જ બંદર હતું વર્સેલ્સના કરાર મુજબ તેને જર્મનીથી છૂટુ પાડી લિથુઆનિયાને આપવામાં આવ્યું હતું. રાષ્ટ્રસંઘની પોલેંડ તરફની એકતરફી મનોવૃત્તિ લિથુઆનિયનોને જાણીની હતી એટલે લિથુઆનિયન યુવાનોએ ઝેલીગોસ્કીનુ જ અનુકરણ કર્યું મધ્યસ્થ લિથુઆનિયન સરકારની તેઓએ પરવાનગી પણ લીધી નહિ ને ફ્રેંચ નૌકાસૈન્યને હાકી કાઢ્યુ.

પરતુ પુરાણુ લિથુઆનિયન પાટનગર વિલનિયસ ને મૂળ લિથુઆનિયાનો એક તૃતિયાશ ભાગ હજી પણ પોલ ઝૂસરીમા સડે છે પોલ લોકો તેમને લિથુઆનિયન મીટાવી દેવા માગે છે લિથુઆનિયન શાળાઓ કે લિથુઆનિયન ભાષા પણ ચલાવવાની મનાઈ છે.

લિથુઆનિયા છેલ્લા બાર વર્ષથી આની વિરુદ્ધ પોકાર ઉઠાવી રહ્યુ છે. પોલેંડનો તેણે બહિષ્કાર કર્યો છે હજી પણ જાણે સંગ્રામ ચાલુ જ છે

જગતયુદ્ધ પૂરુ થયા પછી, ઈસ્વી સન ૧૯૨૨મા પહેલી લિથુઆનિયન પાર્લામેન્ટે લિથુઆનિયાને પ્રજાસત્તાક જાહેર કર્યું ખેડૂતોના દૃષ્ટિબિંદુથી રાજતંત્ર ઘડાશે એમ ઘોષણા થઇ.

બધાનો સમૂળો નાશ થયો હતો. લોકો બિનજવાબદાર બની ગયા હતા. અનેક આક્રમણકારોથી લૂટાઈ ચૂક્યા હતા એટલે રચનાત્મક કાર્યક્રમના પહેલા પગલા ઘણાં જ કપરા હતા. યુદ્ધના પરિણામે પણ એ પ્રદેશને નવી જ રીતે ઊભો કરવાની તક આપી હવે તેનુ બધારણ ગામડાને બદલે ખેતરોનું ઘડાયું ખેતીના સુધારા દાખલ થયા અને જાતે ખેડનારને જ જમીનો આપવામા આવી અર્વાચીન આરોગ્યપદ્ધતિએ જૂના ગીચ ગામડાને બદલે નવા મોકળાશવાળા મકાનો ઊભા થયાં

અનાજની નિકાશ કરનાર દેશો સાથે હરીફાઈ કરી ન શકવાથી સરકારે રાષ્ટ્રીય મધ્યસ્થ કેન્દ્રો ઊભા કર્યાં કાચા માલનો ત્યા તૈયાર માલ બનાવવામાં આવતો લડાઈ પહેલા અનાજ ને લાકડુ પરદેશ ચડાવવામા આવતુ તેને બદલે તૈયાર માલની નિકાશ થવા માડી.

કેળવણી ફરજિયાત કરવામા આવી. માધ્યમિક શાળાઓ ને ખાસ શાળાઓ ઉઘાડવામા

આવી. ખેતી, સુથારકામ, તથા બીજી કારીગીરીઓ શિખવવામાં આવી અને કેળવણી મફત અપાતી. ગરીબ પણ બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીઓને સરકારી ખર્ચે પોતાની કેળવણી પૂરી કરવા પરદેશ મોકલવા માંડ્યા. વિદ્યાપીઠ ને અખાડામાં ૪૦ ટકા વિદ્યાર્થીઓને મફત ગણવામાં આવતા ને ૨૫ ટકાને શિષ્યવૃત્તિઓ અપાતી.

કેળવણીની આખીયે યોજનામાં ચૂંટણીને સ્થાન હતું. યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓને જ આગળ ભણવા ઉત્તેજન અપાય છે ને શોધખોળ માટે પણ પૂરતી સગવડની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે.

લિથુઆનિયનો પોતાની પરિસ્થિતિથી સંપૂર્ણ માહિતગાર છે. પોતાના ગુમાવેલા હક્કો માટે હજી તેમની લડાઈ ચાલુ જ છે. પરધુરીમાં જકડાયેલા દેશબંધુઓને મુક્તિ અપાવવાના તેમના પ્રયત્નો હજી થંભી ગયા નથી. શસ્ત્રથી નહિ તો બુદ્ધિથી પણ પુરાણા પાટનગર વિલનિયસને સર કરવાની વાત લિથુઆનિયનો હજી વિસર્યા નથી.

સંસ્કૃતિના ખજાનામાંથી બધું માગી લેનાર તેઓ માત્ર ભિખારી નથી. પોતાનો હિસ્સો આપવા પણ તેઓ તૈયાર છે. સંસ્કૃતિ વિસારી તેઓ સંસાર ખિલવવા મથે છે ને તેથી જ તેઓ બીજા બાલ્ટિક રાજ્યો કરતા જુદા પડે છે.*

રમણીકલાલ દલાલ

(૩) અવનવી રંગભૂમિ

થોડા સમય ઉપર લંડનમાં આધુનિક સ્થાપત્ય પરિષદ મળી હતી. તેમાં પોલેંડના પ્રતિનિધિ તરીકે હેલેના અને શીમન સિરકસ આવ્યાં હતાં. એમણે વૉર્સોમાં બંધાવાના સાઇમલટેનિયસ થિયેટરનો નકશો તૈયાર કરેલો છે. એની સમજૂતીમાં એમણે લખ્યું છે:

આ રંગભુવન (થિયેટર)નો હેતુ પ્રેક્ષકોને પણ નાટકના કાર્યમાં ભેળવવાનો છે. એટલે ખાસ રંગમંચ (સ્ટેઈજ) જેવું કંઈ રાખ્યું જ નથી. આખા ભોંયતળિયાને સરખા ભાગોમાં (૨ મિટર × ૯૦ મિટર) વહેંચી નાખ્યું છે. આ પટાઓ જ્યારે જોઈએ ત્યારે ઊંચાનીચા કરી લઈ શકાય છે. દરેક નાટકના કાર્યને અનુકૂળ થઈ પડે એ રીતે રંગભૂમિની ક્રમવાર કેટલીક જગ્યાઓ નક્કી કરવામાં આવે છે. આને લીધે દરેક નાટક વખતે પ્રેક્ષકો બરાબર જોઈ શકે એ રીતે બેસવાની ખુરસીઓ જુદી જુદી રીતે ગોઠવવી પડે છે. પડદો તો છે જ નહિ, એનું કામ પ્રકાશ કરવામાં આવે છે. પ્રેક્ષકો અને નટો મેળજોળ થાય છે. એના બે લાભ છે: (૧) નટોની સાથે સીધા સંબંધમાં હોવાને લીધે પ્રેક્ષકોમાં પણ એક જાતનું ચેતન પેદા થાય છે. પ્રેક્ષકવર્ગ પણ નાટકના કાર્યમાં ભાગ લે છે; (૨) પ્રેક્ષક સાથે સંબંધમાં આવવાથી નટમાં પણ નવું ચેતન આવે છે. તે આપણી રૂઢિગત રંગભૂમિનું ખોળિયું ઉતારી ખખેરી નાખે છે. તે માત્ર સામે બેઠેલાઓ પ્રત્યે જ અભિનય નથી કરતો પણ પોતાના આખા શરીરથી અભિનય કરતો થાય છે.

જે નાટકમાં એક પછી એક સંકળાયેલા અથવા એકીસાથે ભજવાતા દશ્યો આવતાં હોય તેને માટે આ થિયેટર ખૂબ અનુકૂળ પડે છે. જેમકે 'બૉસ્ટન'. એમાં ૪૦ દશ્યો છે. એમાંનાં કેટલાંક તો એકીસાથે ભજવવામાં આવ્યાં હતાં. આખું નાટક દોઢ કલાકમાં પૂરું થઈ ગયું હતું.

થિયેટરના સુધારામાં હવેનું પગલું એ હશે કે આખા પ્રેક્ષકવર્ગને પણ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કરવામાં આવશે.

['ડિઝાઈન ફૉર ટુડે']

---

* 'The Modern Review', August, 1934: 'Lithuania's Agelong Fight for Freedom', by A. Poska.

'સ્વૈરવિહારી'

ફોટોગ્રાફ પાડવા વિશે

મને નવાઈ લાગે છે, આ વિષય ઉપર કેમ કોઈએ નથી લખ્યું!—હા, શ્રી સુદ્દગ્મે (ગુજરાતી જોડણીકોશે એક નિયમ કર્યો કે વ્યજનાન્ત તત્સમ નામોને ખોડા મટાડવા, જેમકે જગતનું જગત લખવું એટલે ગુજરાતી નામોમાં વ્યજનાન્ત નામ ફક્ત સુંદરમ્ જ રહ્યું અને એ તે તત્સમ છે કે તદ્ભવ? તેના રૂપો શા પ્રમાણે કરવા? આ તખલ્લુસવાળાઓ કોઈને સુખે વ્યાકરણ નહિ કરવા દે!) 'બાનો ફોટોગ્રાફ' ઉપર કાવ્ય લખ્યું છે તે હું જાણું છું, પણ ત્યાં તો ફોટો ન પડાવવાની વાત આવે છે, પડાવવાની નથી આવતી! દુનિયામાં બધા વિશે લખાય છે, ખાવા વિશે, રમવા વિશે, રીતભાત વિશે, પરણવા વિશે, લડવા વિશે, એમ અનેક બાબતો વિશે લખાય છે, અને ફોટોગ્રાફ વિશે કેમ કાંઈ નથી લખાતું? દુનિયામાં પરણવાનું કે લડવાનું એક કે બહુબહુ તો બેચાર વાર થાય. પણ ફોટોગ્રાફ પડાવવાનું જીવનમાં કદી ન થાય તેવા તો કોઈક જ હશે! સાધારણ માણસને પણ જીવનમાં બારેકવાર તો ફોટોગ્રાફ પડાવવાનો આવતો હશે! તેમાં પણ બીજી બધી બાબતો કરતાં ફોટોગ્રાફ પડાવવાની બાબત જુદી પડે છે તમારે પરણવું ન હોય કે લડવું ન હોય, તો બન્નેથી મુક્ત રહી શકો છો. પણ તમારે ફોટો પડાવવો ન હોય તો તેથી બચી શકાતું નથી તેનો મુખ્ય દાખલો જોવો હોય તો મહાત્મા ગાંધી પોતે છે પોતે ફોટોગ્રાફ પડાવવા નથી ઇચ્છતા અને તેમના જ ફોટા દેશમાં કંઈ હજારો પડતા હશે!

મહાત્મા ગાંધી શબ્દ લખતાં એક વિચાર આવે છે આજ સુધી ઘણા સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાપ્રિય માણસો કહેતા કે આ આપણા જ જેવા કોઈ માણસને મહાત્મા કહેવાની પુરાણી રીત વીસમી સદીમાં ક્યાંથી આવી? કૉમ્યુનિસ્ટો તેમને કૉમરેડ કે ભાઈબંધ* ગાંધી

* અહોહોહો! હિંદમાં તે શું નથી? કૉમ્યુનિસ્ટોએ બધાને કૉમરેડ એટલે ભાઈબંધ કહેવાની રીત કાઢી તે ઘણાને નવી લાગતી હશે! પણ ઠાકરડાઓમાં ભાઈબંધ શબ્દ વાપરવાનો જૂનો રિવાજ છે—એટલે સુધી કે ઠાકરડાનું બીજું નામ ભાઈબંધ છે!

કહેવું પસંદ કરે કૉમ્યુનિસ્ટ ન હોય તેવા અંગ્રેજી ભણેલા તેમને મિસ્ટર ગાંધી કહેવું પસંદ કરે ! પણ હમણાં મહાત્માજીએ હાથ ધરેલ ગ્રામોદ્ધારયોજનાના સંબંધી મહાત્માજીની પોલિટિકલ યોજનાનો ગૂઢ હેતુ સમજાવવા જે સરકારી યાદી બહાર પડી છે, —એ યાદી સરકારને ત્યાંથી ચોરાઈને બહાર પડી છે એ જ મહાત્માજીનું પોલિટિકલપણું સાબિત કરવાને પૂરતું નથી ? એ દલીલ કેમ કોઈએ ન કરી ?—તેમાં મહાત્માજી શબ્દ વપરાયો છે એટલે હવે તે વાપરવામાં વાંધો નથી

પણ હું તો ફોટોગ્રાફની વાત કરતો હતો મને લાગે છે કે ફોટોગ્રાફીના સાધનોમાં બેત્રણ મોટા અગત્યના સુધારા થવાની જરૂર છે

આ સુધારા કરવાની ખાસ જરૂર એટલા માટે છે કે એક સાર્વત્રિક માન્યતા એવી છે કે ફોટોગ્રાફમાં મોઢું હસતું જ હોવું જોઈએ હવે દુનિયાની ઘણી માન્યતાઓની પેઠે આ માન્યતાની નીચે શી સમજણ રહેલી છે તે મને સમજાતું નથી શું એમ માનવું કે માણસનું હસતું સ્વરૂપ એ જ એનું સૌથી સારું સ્વરૂપ છે ? તો પ્રશ્ન થાય છે કે સારું સ્વરૂપ એટલે શું ? સામાન્ય રીતે એમ મનાય કે જે સૌથી વધારે ટકે તે સૌથી સારું સ્વરૂપ. તો તો માણસ ઊંઘતો હોય ત્યારે જ તેનો ફોટો પાડવો જોઈએ, કારણકે માણસ બધી ક્રિયામાં ઊંઘવાની ક્રિયા જ સૌથી વધારે લાંબો વખત કરે છે તમે કદાચ કહેવાને લલચાશો કે હા એટલા માટે જ ઘણીવાર 'ઊંઘતી ખૂબસૂરત' (sleeping beauty)ના ચિત્રો વખણાય છે પણ એ બરાબર નથી અહીં ચિત્રોની વાત નથી, ફોટોગ્રાફની વાત છે કોઈ ઊંઘનારનો ફોટો હજી સુધી જોયો કે સાંભળ્યો નથી અને તમે ફોટોગ્રાફરને ત્યાં જઈને ઊંઘવા માંડો કે ઘેર ફોટોગ્રાફરને બોલાવીને ઊંઘવું શરૂ કરો એ બન્ને અશક્ય છે એમ કરવું જ હોય તો ચીનમાં જેમ અફીણની હોટલોમાં માણસને સૂવાની સગવડ હોય છે, તેમ ફોટોગ્રાફરે પણ સાથે સાથે અફીણની હોટલ રાખવી પડે અને કૅમેરા સીલિંગ તરફ અધ્ધર લટકતા રાખવા પડે પણ એમ બધું કર્યા છતાં પણ 'ઊંઘતી ખૂબસૂરત' જેવો ફોટો પડે એ અશક્ય છે ખરી ઊંઘમાં માણસની આકૃતિ એવી હોતી જ નથી એક આખી રાત ઊંઘતા માણસની આકૃતિઓ જોયા કરો તો ફરી 'ઊંઘતી ખૂબસૂરત'નું તમે નામ નહિ દો ઊંઘમાં આપણે દોરેલી આકૃતિઓ આપણે જોઈ શકતા નથી એ સારું જ છે. બધા માણસો લગભગ સાથે જ સૂએ છે ને સાથે જ ઊઠે છે ને એથી પણ સારું છે અને સૂતી વખતે આપણા શરીરની આકૃતિઓની રેખાઓ ઢાંકવા—ભૂંસવા આપણે ઓઢીએ છીએ ને એથી પણ સારું છે ઘોડા ઊભું ઊંઘે એ સારું કે નહિ તે સંબંધી ઘણાએ લખ્યું છે પણ ઘોડા ઊભા રાખે સૌથી મોટો વાંધો આ [illegible] કે ઘોડો ઊંઘનાર માણસ ઊંઘતા શરીરની આકૃતિ બીજાને બતાવે છે બાઇબલ કહે છે કે ઈશ્વરે માણસને પોતાની આકૃતિનો ઘડ્યો એનો અર્થ એવો થાય છે કે બધાં પ્રાણીઓમાં માત્ર માણસ જ ટટ્ટાર ચાલે છે ઈશ્વરને ન માનતા હો તો પ્રમાણવાદની ભાષામાં કહેવાય કે પ્રાણીઓના શરીરના બે છેડામાંથી પસાર થતી લાંબામાં લાંબી લીટી માત્ર માણસના સંબંધમાં જ જમીનને કાટખૂણે ઊભી રહે છે, બીજા કોઈ પ્રાણીમાં નહિ. તમે કહેશો ! જિરાફ ! પણ જિરાફના શરીરની લાંબામાં લાંબી લીટી તે ઊભું હોય ત્યારે જમીનને કાટખૂણે નહિ પણ જમીન સાથે તે લગભગ સાઠ અંશનો ખૂણો કરશે આ કાટખૂણો, જે માણસનું વિશિષ્ટ

('આને લીધે જ માણસે ખૂણામા કાટખૂણાને માપનું ધોરણ ગખ્યો ગીતાના કૃષ્ણને જો ભૂમિતિ સબધી બોલવું હોત તો કહેત કે —" ખૂણામા કાટખૂણો હું ! "), તે ઊંઘમા ગલિત થાય છે એટલે ઉપર ભૂમિતિની પરિભાષામા આપેલી માણસની વ્યાખ્યા પ્રમાણે માણસ ઊંઘે છે ત્યારે માણસ જ નથી રહેતો માટે જ મરી ગયેલા માણસને આપણે કબરમા કે ચિતા ઉપર આડો સુવાડીએ છીએ માટે કહુ છુ કે ઊંઘતાનો ફોટો તો લેવરાવાય જ નહિ છતા ઊંઘતાના ચિત્રો આવે છે, એ એ કલાનુ અસત્ય ગણાવુ જોઈએ દરેક કલામાં સત્ય હોય કે ન હોય, પણ તેમા અસત્ય તો હોય જ છે અને 'ઊંઘતી ખૂબસુરત' એ ચિત્રકલાનુ અસત્ય છે નાટકમા પણ ઊંઘતાં દેખાતા પાત્રો ખરેખર ઊંઘતા નથી હોતા એ તો તમે જાણતા હશો. એ વળી નાટ્યકલાનુ અસત્ય

એટલે વધારે સમય જે ક્રિયા ટકતી હોય તે ક્રિયા માણસનુ સાચુ સ્વરૂપ બતાવે છે એ ધોરણે હસતા ચહેરાનો ફોટો સાચો નથી પણ ધારો કે કોઈ કહે કે માણસના સત્ય સ્વરૂપને તે ટકવાના સમયની લબાઈ સાથે સબંધ નથી, અને માણસનુ ખરું સ્વરૂપ તે હસે છે ત્યારે જ પ્રગટ થાય છે તો કહું છુ, એ પણ ખરુ નથી મુસાફરી કરીને સ્ટેશને ઊતરતાવેંત પાડેલા ફોટામા ઘણા માણસો હસતા હોય છે તે શુ ખરેખર તે વખતે તે મનથી હસતા હશે ? હસે તો શુ, ઘણા તો મુસાફરીના થાકયાપાકયા, ઉજાગરાવાળા અને ભૂખ્યા પણ હોય છે આ જમાનો એવો ભૂડો છે, તમારે ન હસવુ હોય તોપણ સમાજની ખાતર—રિવાજની ખાતર હસવુ પડે

મારા એક મિત્ર જે હાસ્યરસના સારા લેખો લખી શકે છે તેમને મેં એકવાર હાસ્યનો લેખ લખવા કહ્યુ મને કહે, મનમા હાસ્ય ન હોય તો હાસ્યનો લેખ શી રીતે લખી શકાય ? કહેવત છે કે તમાચો મારીને મોઢુ લાલ રાખવુ પડે છે તે તમાચો મારીને મોઢું લાલ રાખી શકાય, પણ હસતુ તો ન રાખી શકાય પણ આ જમાનો તો એવો છે, તમાચો મારીને પણ મોઢુ હસતું રાખવુ પડે નહિતર આ બધા મુસાફરો શી રીતે કેમેરા સામે હસતુ મોઢુ રાખતા હશે ! બીજો દાખલો ઘણા અગ્રેજ દપતી પરણીને દેવળમાથી બહાર નીકળતા તરત હસતા ફોટો પડાવે છે તે શુ પરણીને તરત કોઈ હસી શકે ખરુ ? તમે કહેશો, કેમ પરણવામા કઈ મુસાફરી જેવો થાક લાગતો નથી હિંદુ વિધિએ તો પરણવામા પણ થાક લાગે છે પણ ધારો કે કોઈ સુધરેલી વિધિએ ટૂકી રીતે જ પરણ્યા હોય તોપણ પરણીને તરત હસી શકાય એ હુ માનતો નથી કેટલાક પરણવાના શાસ્ત્રના પડિતોના મત પ્રમાણે તો કેટલાંક પરણતા કે પરણીને તરત કે પરણીને સાસરે જતા રડે છે તે વધારે સ્વાભાવિક છે પણ તે પણ જવા દઈએ માણસનો ખરો સ્વભાવ શેમા પ્રગટ થાય છે એ મૂળ સવાલ છે ને ? આખુ કાવ્યસાહિત્ય જોઈ વળો કોઈક જ કવિ એવો હશે જે એમ નહિ કહેતો હોય કે મને રડવુ આવે છે કે આસુ આવે છે અશ્રુકાવ્ય, અશ્રુકવિ એ તો આપણા પ્રશસ્તિના શબ્દો છે આખા સાહિત્યમા રડવાનું સાહિત્ય અને હસવાનું સાહિત્ય બન્નેના પ્રમાણ લો મારા સમજવામા ૯૭ ૩ નુ પ્રમાણ આવશે હુ માત્ર ગુજરાતી કે હિંદના સાહિત્યની વાત નથી કરતો, દુનિયા આખીનું સાહિત્ય લો, તો તેમાં રડવાના અને હસવાના સાહિત્યનુ એ જ પ્રમાણ આવશે ત્યારે હવે કેમ કહેવાય કે હસતી વખતે માણસનું સાચુ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે ? ઊલટુ એમ કહેવુ પડે કે રડતી વખતે માણસનુ સાચુ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે પણ રડતી વખતનો તો કોઈ ફોટો પડાવતુ નથી !

હવે માત્ર કહેવું હોય તો એમ કહેવાય કે સાહિત્યમાં રડવામાં માણસનું સાચું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે ને ફોટોગ્રાફીમાં હસવામાં માણસનું સાચું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે અને સીધી ભાષામાં કહેવું હોય તો એમ જ કહેવાય, કે માણસે દિલ રડતું રાખવું ને મો હસતું રાખવું એમ કરવાથી તેનું ખરું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે આનું જ નામ દંભ કે બીજું કાંઈ? મને તો ખાતરી થાય છે કે ફોટો અને સાહિત્ય બન્ને જૂઠાણાં છે કલામાત્ર જૂઠી છે અમસ્તું શ્રીયુત મુનશીએ ઐતિહાસિક નવલકથામાં છૂટ લઈ શકાય એમ સાબિત કરવા ઇતિહાસ વિશે એટલું બધું કહ્યું! કલામાત્ર જૂઠી હોય, કલામાં જૂઠું આવી શકે, તો પછી ઐતિહાસિક નવલકથામાં શું થઈ શકે ને શું ન થઈ શકે એની ચર્ચાની જરૂર જ ક્યાં રહી? જૂઠની માને જૂઠ પરણે! કલા જ જૂઠી છે તો કલામાં જૂઠી હકીકત જરૂર કહી શકાય.

પરણવા વિશેની આ બીજી કહેવત અત્યારે હાથમાં આવી હમણાં એક પુસ્તક બહાર પડ્યું છે જેમાં ખાવા વિશેની બધી કહેવતો સંગ્રહી છે. હવે કોઈ પરણવા વિશેની કહેવતોનો સંગ્રહ કરે તો, હું ધારું છું, બધી કહેવતો અંદર આવી જાય. કારણ કે ખાવું ને પરણવું એ જ માણસજાતની બે મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ છે

એટલે જો કે હસતા ફોટો પડાવવો એની પછવાડે કશાં જ બુદ્ધિ સમજી શકે એવાં કારણો નથી રહ્યાં, તોપણ હસતા પડાવવાની પ્રથા છે તેની ના પડાય તેમ નથી કદાચ રિવાજની પછવાડે બુદ્ધિગમ્ય કારણો નથી માટે જ રિવાજ ચાલુ રહ્યો છે. જો બુદ્ધિગમ્ય કારણો હોય તો તો કારણોનો નાશ કરીને પણ તમે રિવાજને ખસેડી શકો ઘણીખરી સ્થિર થઈ ગયેલી પ્રથાઓ કે સ્થિતિઓ બુદ્ધિના ઓઠાવિનાની હોય છે માટે જ ટકી રહે છે!

બીજાં પ્રાણીઓથી માણસ કઈ રીતે ભિન્ન છે? મૂર્તિની રીતે મેં ઉપર કહ્યું કે તે ટટ્ટાર ઊભો રહે છે અથવા કહો કે જમીન સાથે કાટખૂણે રહે છે બીજી બાબતમાં કઈ રીતે ભિન્ન છે? શાસ્ત્રો કહે છે કે માણસને ધર્મ છે, પ્રાણીઓને ધર્મ હોતો નથી પણ આ જમાનામાં તો ધર્મ જેવું કશું રહ્યું નથી એટલે એ વ્યાખ્યા નકામી હું કહું છું. બધાં પ્રાણીઓમાં માત્ર માણસ જ હસી અને રડી શકે છે મહૂગત રમણભાઈએ કહ્યું છે, 'હાથીઓ પણ હસે છે.' પણ ત્યાં હાથીઓ હસતા નહોતા, ખુશ થયા હતા એટલું જ. માત્ર માણસ જ હસે છે અને રડે છે અને આપણે જોયું કે કલામાં તેનું રડવું ને હસવું બન્ને ખોટું છે એટલે કે બધાં પ્રાણીઓ કરતાં તેની ભિન્નતા એ કે માણસ જૂઠો છે

પણ મૂળ વાત પર આવતાં, હસતા મોઢાથી ફોટોગ્રાફ પડાવવાનો રિવાજ અટકી જશે એમ લાગતું નથી હવે આ રિવાજને લીધે ફોટોગ્રાફરો ઘણીવાર પોતાના ઘરાકને હસાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં મુશ્કેલીમાં આવી પડે છે 'તમારાં પત્નીને સંભારો.'—પણ તે વખતે તો ઘણાના મોઢામાંથી દુઃખનો નિશ્વાસ નીકળી જતો મેં સાંભળ્યો છે પત્નીનું નામ સાંભળીને હસે અથવા હસી શકે એવા ઘણા થોડા હશે એકવાર તો મારા વાચવા કે સાંભળવા પ્રમાણે એક ફોટોગ્રાફરે પોતાના ઘરાકને કહ્યું, 'તમારાં પત્નીને સંભારો' પેલા કહે, 'મેં તો હમણાં જ તલ્લાક આપી છે.' ફોટોગ્રાફર કહે, 'ત્યારે તલ્લાકને સંભારો' પણ તે વખતે પણ ઘરાક હસી કે મલકી શક્યો નહિ, તેણે માત્ર, અંગ્રેજી ઉપરથી આપણા નવલકારો કહે છે તેમ, 'છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો.' આવી રીતે ઓકનું ચોક ન થેનાઈ જાય એટલા માટે ફોટોગ્રાફર પાસે હસાવવાના કોઈ ચોક્કસ સાધનો જોઈએ હવે આપણે ઉપર જોયું છે કે

આ હસવું તે માત્ર ઉપરઉપરનું જ હસવું જોઈએ છીએ, કંઈ અંતરના હસવાની જરૂર નથી એટલે શારીરિક હસવું થઈ શકે તો બસ છે.

હવે શરીરની અંદર કોઈ કોઈ જ્ઞાનતંતુનાં સ્થાનો કે મથકો કે કેન્દ્રો એવાં છે જ્યાં સ્પર્શ કરવાથી માણસ હસે છે એ સર્વવિદિત છે ફોટો પાડતી વખતે ફોટોગ્રાફર જાતે જ જઈને કે કોઈ નોકર મારફત ઘરાકને હસાવવાનું કરવા જાય તો ખરાબ દેખાય ફોટોગ્રાફરને તો કેમેરા પાસે જ રહેવું રહે, બીજા માણસ પાસે એવો સ્પર્શ કરાવે તો ઘરાક કદાચ ચમકીને તેની સામે જોવા જાય, અને કદાચ ધમાલમાં પેલો માણસ કેમેરા આડો આવી જાય ઘરાકની પાછળ રહીને ધાર્યો સ્પર્શ કરી શકાય નહિ—સિવાય કે પગને તળિયે પણ ઘણાખરા તો જોડા પહેરીને જ ફોટા પડાવે છે વળી સ્ત્રીઓને આ પ્રમાણે અડકવા જવું અસભ્ય ગણાય, એટલે સારું તો એ છે કે ફોટોગ્રાફીના કૅમેરા સાથે એક વાયરલેસ એવી સામગ્રી રાખવી કે જેથી ખરેખર સ્પર્શ કર્યા વિના ધારી જગાએ ઈથરની મારફત સ્પર્શ કરી શકાય અને માણસને જોઈએ તેટલું હસાવી શકાય આ વાયરલેસ સાધનનો બીજો પણ ઉપયોગ થઈ શકે ઘણા માણસોને બહુ ઢીલા બેસવાની ટેવ હોય છે તેમને કેડની આસપાસના બિંદુએ અડકીને ટટ્ટાર પણ કરી શકાય, અને આ સંચો એવો હોવો જોઈએ કે જે કપડાની સોંસરી પણ અસર કરી શકે

એક બીજો પણ સુધારો કરવાની એટલી જ જરૂર છે ફોટોગ્રાફ પડાવનાર માણસ ફોટામાં કેવો દેખાશે તે ફોટોગ્રાફર જોઈ શકે છે, તે બસ નથી, અથવા કહો કે તે નકામું છે ખરું તો પડાવનારે પોતે જાણવું જોઈએ કે પોતે કેવો દેખાશે ફોટોગ્રાફર તો બહારથી પણ જોઈ શકે છે કે ઘરાક કેવો દેખાય છે માણસને પોતાને જ હમેશાં ખબર નથી હોતી કે પોતાનું મો કેવું છે અથવા જુદાજુદા ફેરફારોથી તે કેવો દેખાય છે અને પોતાના કેવા પ્રકારના મુખને પોતે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવા માગે છે તે તેણે જ નક્કી કરવાનું છે ફોટોગ્રાફી કરતાં એ રીતે હજામત કરાવવાની કળા વધારે સગવડવાળી થઈ ગણાય તેમાં દરેક ફેરફારે ને દરેક ક્ષણે માણસ પોતે કેવો દેખાય છે તે સામે અરીસામાં જોઈ શકે છે અને પોતાનું મો કેવું થવું જોઈએ તેની ફરમાશ આપી શકે છે ફોટોગ્રાફીમાં પણ એક એવું સાધન હોવું જોઈએ જેથી ઘરાક પોતાનું મો પસંદ કરીને ફોટોગ્રાફ પાડવાની ફરમાશ આપી શકે એ જોયા વિના ફોટો પડાવવો તે અંધારામાં ભૂસકો મારવા જેવું છે * જોડો કે કોટ બંધબેસતો ન આવે તો તે રદ કરી શકાય છે, તેના પૈસા આપવાની ના પાડીએ, પણ ફોટામાં તેમ થઈ શકતું નથી માટે આ ફોટોગ્રાફીને સંપૂર્ણ કલાએ પહોંચાડવી હોય તો આટલાં સાધનો ઓછામાં ઓછાં જોઈએ જ.

આ ઉપરાંત સામાન્ય જનતાએ કાયદામાં એક ફેરફાર કરાવવાની ઘણી જરૂર છે. ઘણા લેખકો પુસ્તક ઉપર કોનો હક હોવો જોઈએ, લખેલા કાગળો ઉપર કોનો હક હોવો જોઈએ તે સબંધી ચર્ચા કરે છે પણ આ મહત્ત્વની ફોટોગ્રાફીની બાબત તરફ કોઈનું ધ્યાન હજી ગયું નથી ધારો કે મને પોતાનો ફોટો ન પડાવવો હોય, છતાં કોઈ છાનો પાડીને પ્રસિદ્ધ કરે તો શું કોઈથી મનાઈહુકમ કાઢી તેને રોકી શકે કે નહિ? મહાત્માજીને પોતાનો

* અલબત એક રીતે ફોટોગ્રાફી આખીયે અંધારામાં ભૂસકો મારવા બરાબર જ છે. કૅમેરામાં અંધારું જ કરાય છે અને તેમાં ઘરાકના મોથી પરાવર્તન પામેલું અજવાળું ભૂસકો જ મારે છે પણ અહીં લાક્ષણિક અર્થમાં આ વાક્ય સમજવાનું છે

ફોટા પડે તે ગમતુ નથી, છતાં તેમના ફોટા પડે છે, પ્રસિદ્ધ થાય છે અને તેનાથી લોકો કમાણી કરે છે પણ મહાત્માજી તો અસહકારી રહ્યા, કોર્ટે જઈ મનાઈહુકમ ન મેળવે. પણ સાધારણ માણસને એવો હક તો હોવો જોઈએ કે નહિ? તમે કહેશો કે દરેક માણસને પ્રસિદ્ધિ ગમે છે, અને જેને પ્રસિદ્ધિ જ ન ગમતી હોય તેવો માણસ આવી બાબતની દરકાર જ ન કરે પણ તે ખરુ નથી. મારા એક મિત્ર છે જેમને ફોટા પડાવવો ગમતો નથી તેઓ કૅમેરાથી નાસે છે છતા તેમને પ્રસિદ્ધિ નથી ગમતી એમ તો ન કહેવાય કારણકે તેમના ઘણા લેખો કાગળો વગેરે જોઉં છુ જેમા તેમનુ નામ પ્રસિદ્ધ થાય છે ઉપર મેં સાહિત્યકલા અને ફોટોકલાનો વિવેક કરી બતાવ્યો, તેમ કેટલાકને સાહિત્યમા પ્રસિદ્ધ થવુ ગમે ને ફોટામા પ્રસિદ્ધ થવુ ન ગમે! વળી આ પ્રશ્ન તો બધાને એક રીતે અસરકર્તા છે ફોટામા મ ઉપર કહ્યુ તેમ સત્યાસત્યનો પ્રશ્ન નથી એટલે કોઈને પોતાનુ અમુક મોઢુ પ્રસિદ્ધ કરવુ ગમે ને અમુક પ્રસિદ્ધ કરવુ ન ગમે જેમ આપણા મનમા ઘણાયે વિચારો, લાગણીઓ વગેરે થાય છે પણ તેમાથી આપણે પ્રસિદ્ધિમા મૂકવા હોય તેટલા જ મૂકી શકીએ છીએ, તેમ એક જ માણસના અનેક પ્રકારના મોઢા થતાં હોય તેમાથી તેને અમુક જ પ્રસિદ્ધ કરવુ હોય બીજુ ન કરવુ હોય તો તેની પ્રસિદ્ધિ અટકાવવાને તેને કાયદેસર ઇલાજ હોવો જોઈએ

એકવાર એક ફોટોગ્રાફર મિત્ર મને કહે કે ફોટોગ્રાફી કલા છે, એટલે કોઈ વ્યક્તિનો ફોટો મેં પાડ્યો હોય તો તે ફોટો પાડી પ્રસિદ્ધ કરવાનો હક્ક માત્ર મને હોવો જોઈએ, બીજો કોઈ માણસ મારા ફોટા ઉપરથી ફોટો પાડી પ્રસિદ્ધ ન કરી શકે એ ગમે તેમ હોય, પણ તેથી વધારે મોટો પ્રશ્ન આ છે કે ફોટો તમારો છે, પણ મોઢુ તો પેલાનું છે ને! તમારો કે તમારા ઉપરથી પાડનાર બીજા ફોટોગ્રાફરનો ગમે તેનો ફોટો પ્રસિદ્ધ થતો રોકવાનો હક ફોટાના વિષયભૂત માણસને હોવો જોઈએ ને! એક માણસ બીજાને કાગળ લખે છે, તો ભલે તે કાગળ બીજાના હાથમા ગયો એટલે તે ઉપરની માલિકી તે બીજાની ગણાય પણ તેની પ્રસિદ્ધિ રોકવાનો હક્ક મૂળ કાગળ લખનારને રહે છે, તેમ ફોટામા પણ તમે ફોટો પાડો તો તેની માલિકીકબજો ભલે તમારો રહ્યો પણ તેની પ્રસિદ્ધિ રોકવાનો હક તો મૂળ ધણીને રહેવો જ જોઈએ બસ ગમે તે માણસ ગમે તેનો ફોટો પાડી પ્રસિદ્ધ કરી મૂકે એમ? હુ કહુ છુ, આ અન્યાય રોકવો જોઈએ એમ નહિ થાય ત્યા સુધી ફોટોગ્રાફીનો પૂર્ણ વિકાસ નહિ થાય

વિચારચંક્રમણ

રા. વિ. પાઠક

હિમ

આ વરસ ભયંકર હિમ પડ્યું ગામડાના પરિચયવાળા એક ભાઈ કહે, ચોરી કરતાં પણ આ આફત ભૂંડી છે. ચોરીમાં તો બચાવેલું જાય તેથી ચાલુ ખાવાની આવકને નુકસાન થતું નથી. આ તો વર્ણી મહેનતને જે મળવાનું હતું, અને જેના ઉપર ચાલુ ખાવાનો આધાર હતો, તે ગયું

આ આફતની સામે જે ઉપાયો લેવાના તેમાં મુખ્યત્વે સરકારી મહેસૂલની રાહત મેળવવાને જે રાજ્યપ્રકરણી હિલચાલ કરવી જોઈએ તે મહાસભાએ ઉપાડી લીધી છે આપણી કમનસીબી તો જુઓ આવી દેખીતી આફતમાં પણ એક મહેસૂલમાફીને માટે પણ પુષ્કળ ચળવળ કરીએ ત્યારે કંઈક વળે ! એની મેળે આ વસ્તુ થઈ જાય તેની તંત્રવ્યવસ્થા જ નહિ !

પણ આની એક વિજ્ઞાનની પણ બાજુ છે હિમ શાથી પડે છે, તેનાથી વનસ્પતિને શું થાય છે, અને તે નાશ અટકાવવાને શું કરવું તેને વિશે વૈજ્ઞાનિકોએ ચર્ચા કરવી જોઈએ ધુમાડાથી અને પાણી પાવાથી ફાયદો થાય છે કે નહિ તે દાખલા આપી પ્રસિદ્ધ થવું જોઈએ છેલ્લાં થોડાં વરસોના અનુભવથી જણાય છે કે આપણા દેશ ઉપર આ આફત હમણાં પહેલાંના કરતાં વધારે આવે આ વરસે તો કોઈની સાંભરણમાં નહિ એવું હિમ પડ્યું, સખ્તાઈમાં અને વિસ્તારમાં બન્નેમાં અપૂર્વ ! આપણી સરકાર આપણા ગજા ઉપરાંતનું ખરચ કરી ખેતીની શોધખોળનાં ખાતાં રાખે છે તેમાંથી કેમ કોઈ કંઈ જ કહેતું નથી—કરતું નથી ! ખેતીવાડીમાં શોધખોળ કરનારી શાહી કાઉન્સિલ (Imperial Council of Agricultural Research) પણ કેમ કશું બોલતી નથી ?

એક પ્રશ્ન થાય છે આપણા દેશ ઉપરની આ આફતનો ઉલ્લેખ જૂનાં પુસ્તકોમાં છે ખરો ? હું તો ઇતિહાસનો જ પ્રશ્ન કરું છું કામન્દક દેશ ઉપર છ પ્રકારની આફતો ઇતય ગણાવે છે

अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिका शलभा शुका ।
अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता इतय स्मृता ॥

અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, ઉંદર, તીડ, અને શુક, સૂડા એટલે પાક ખાઈ જનારાં પક્ષીઓ, અને રાજાઓનો જુલમ આમાં ઉંદર અને પક્ષીઓનો ઉપદ્રવ અત્યારે આપણે બહુ મોટો ગણતા નથી પણ આમાં હિમ કેમ દેખાતું નથી ? કૌટિલ્યે પણ દેશની આફતોમાં હિમ ગણાવ્યાનું સ્મરણ નથી. કૌટિલ્ય આઠ પ્રકારનાં દૈવી ભયો ગણાવે છે અગ્નિ, ઉદકભય (રેલ), વ્યાધિ, દુર્ભિક્ષ, ઉંદર, વ્યાલ (વાઘ), સર્પ અને રાક્ષસો. કોઈ વિદ્વાન આ ઉપર પ્રકાશ પાડશે ?

× × ×

સતરામના મંદિરનો યજ્ઞ

ચાલુ મહા માસના છેલ્લા દિવસોમાં સતરામમહારાજના સ્થાનકના વ્યવસ્થાપકોએ એક મોટો યજ્ઞ આરંભ્યો છે આપણા ધર્મઘેલા અને ધર્મવેવલા લોકો ત્યાં લાખોની સંખ્યામાં ભેગા થશે. મોટી મેદની હમેશાં વ્યક્તિના વિવેકને દબાવી દેનારી છે, અને કલરવ—કોલાહલ હમેશાં સ્વાભાવિક રીતે માણસને આકર્ષનાર છે, એટલે આ તરફ ઉદાસીન, આ પ્રકારની ક્રિયાઓને નહિ માનનાર, સિદ્ધાન્તથી આનો વિરુદ્ધ પણ સિદ્ધાન્તના પૂરતા આગ્રહ વિનાના, અને વિચાર કરે તો આ કાર્યને નાપસંદ કરે પણ કોલાહલમાં વિચાર નહિ કરનારા એવા ઘણા જ આ તરફ આકર્ષાઈ અધપ્રસાદના ધર્મ પચારશે. તે

૧૨-૧-૩૫: શ્રીમતી સ્વરૂપરાણી નહેરુને લકવાનુ દર્દ, સાબરમતી હરિજન આશ્રમને મદદ કરવાની જાહેર વિનતિ, પેશાવર જિલ્લામા 'શાંતિના કાયદા'ની મુદત લબાઈ, દશ રાજદ્વારી આગેવાનો ઉપરના મનાઈહુકમોની મુદત લબાઈ અને મુબઈની મહાસભાની કિસમને પ્રતિબધ, સર સુહરાવર્દીનુ અવસાન

૧૩-૧-૩૫ અમદાવાદના મિલમાલિકો અને મજૂરો વચ્ચે ગાધીજીની સમક્ષ થયેલુ સમાધાન, સારમા મતગણતરી વખતે બોબ અને દારૂગોળો પકડાયા, એક બગાળી યુવકે ૩૬,૦૦૦ માઈલની મુસાફરી સાઈકલ ઉપર કર્યાની ખબર

૧૪-૧-૩૫ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના પ્રથમ કુલનાયક અને ગુજરાત મહાવિદ્યાલયના પ્રથમ આચાર્ય શ્રી અસુદમલ ટેકચદ ગિદવાણીનુ કરાચીમા હૃદય બધ પડવાથી અવસાન, બે હિન્દુઓએ દિલ્હીથી બદ્રીનાથ સુધી પેટે ચાલીને યાત્રા આરભ્યાની ખબર, આખા ગુજરાતમા અને મુબઈથી ઠેઠ કાશ્મીર અને પજાબ સુધી ઠડીનુ ફરી વળેલુ મોજુ, ડૉ આબેડકરે સયુક્ત સમિતિના અહેવાલ વિરો કરેલુ નિવેદન; બ્રહ્મદેશને હિંદથી છૂટુ પાડવાના હિમાયતીઓની રગૂનમા પરિષદ, રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રબાબુએ બિહારના ગવર્નરને આપેલો જવાબ

૧૫-૧-૩૫ રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રબાબુની દિલ્હીમા પધરામણી, તેમને ભવ્ય આવકાર, સારની મતગણતરીના પરિણામે જર્મનીને મળેલો વિજય, અમદાવાદ જિલ્લા સમિતિના મત્રીએ હિમ સબધમા શરૂ કરેલી તપાસ, સખત ઠડીને લીધે પજાબમા ઢોરો અને માણસોની ખુવારી, એક સિધી યુવાને પાણી ઉપર ચાલી શકે એવી સાઈકલ બનાવ્યાની ખબર, ઠડીના કેરના સમાચારો પાક, ઢોર અને માણસોની ખુવારી તેમજ રોગચાળાનો સભવ, ગાધીજી અને રાષ્ટ્રપતિ વચ્ચે મસલત, બાલિયા જિલ્લામા મહાસભાસમિતિની કચેરીઓ ઉપર દરોડો, રાજશાહીમા સામુદાયિક ચડતીઓ, મૈત્રીના ઠાકોર જોધપુર શહેરમા નજર કેદ, શ્રીમતી હલીદે હનુમની દિલ્હીમા જામિયા મિલિયાના ઉપક્રમથી વ્યાખ્યાનમાળા, બગાળ સરકારે ગ્રામ્યોદ્ધારના પોતાના કામમા વાયરલેસનો ઉપયોગ કરવાનુ ઠરાવ્યુ

૧૬-૧-૩૫ મહાસભાની કારોબારી સમિતિના તથા પાર્લામેન્ટરી બોર્ડના આગેવાન સભ્યોએ ગાધીજીની લીધેલી મુલાકાત, કારોબારી સમિતિની બેઠક, સ્વ. અભ્યકર તથા સ્વ ગિદવાણીજી માટે શોકપ્રદર્શક ઠરાવો, લાયબ્રેરિયનોને તાલીમ આપવા માટે કલકત્તામા વર્ગો, કર્ણાટકના ખેડૂતોને રાહત આપવા સબધમા શ્રી. દેશપાડેએ ગાધીજી સાથે કરેલી મસલત, રાષ્ટ્રસઘમા ફ્રાન્સનો ધડાકો સાર પ્રાતમાથી લશ્કરી થાણા ઉઠાવી લેવા

૧૭-૧-૩૫ અમદાવાદના મિલમાલિકો તથા મિલમજૂરો વચ્ચેના દિલ્હી ખાતેના સમાધાન ઉપર સરપચ શ્રી પાટકરની સહી, બહાર પડેલુ સમાધાન, ગાધીજીનો તે સબધમા મજૂરોને સદેશો, જાસાના કાયદાઓ રદ કરવાની શ્રી સત્યમૂર્તિની દરખાસ્તની ખબર, આગ્રામા બરફ, ગુજરાતમા હિમથી કરોડો રૂપિયાનુ નુકસાન થયાના અદાજો, 'પૂર્ણ સ્વરાજ દિન'-ની ઉજવણી બાબત કારોબારી સમિતિનું જાહેરનામુ, મહાસભા હવે મિલોને પ્રમાણપત્ર નહિ આપે એવો કારોબારીનો ઠરાવ, પાર્લામેન્ટરી બોર્ડની સભા; વડી ધારાસભા માહલા મહાસભાપક્ષના ઓદ્ધોદારોની નિમણૂક, કયુબામા લશ્કરી કાયદો, રાષ્ટ્રસઘની કાઉન્સિલે સારનુ કરારનામુ સ્વીકાર્યું, રશિયાના ઝિનોવિફને દશ વર્ષની અને કામેનેવને પાચ વર્ષની કેદ, બીજા ૪૯ને કેદ તથા ૨૯ને દેશપારી, અમદાવાદથી મોટરમા હજ કરવા ઊપડેલાઓને અભિનદન આપવાનો મેળાવડો, મુલ્તાનના તથા કરાચીના નામચાર મડળોના રદ થયેલ રજિસ્ટ્રેશનો

૧૮-૧-૩૫ શહેનશાહના રૌપ્ય મહોત્સવની ઉજવણીથી અલગ રહેવાની મહાસભાની કારોબારી સમિતિની પ્રાન્તજોગી વિનતિ, મદ્રાસમાના વાદી સભ્યાના ભથ્થાના ઉપયોગ સબધમા શ્રી

પતિએ પાર્લામેન્ટરી બોર્ડના પ્રમુખને લખેલો પત્ર, આચાર્ય ગિદવાણીજીના અવસાન બદલ શોક પ્રદર્શિત કરવા તેમજ તેમનુ સ્મૃતિચિહ્ન જાળવવા ગુજરાત વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓની અમદાવાદમા સભા, શ્રી. શરત બોઝને તેમના નજરકેદના સ્થાનકે લઈ ગયા, પાર્લામેન્ટરી બોર્ડની સભામા ગાંધીજીની હાજરી, ગ્રામ્યઉદ્યોગ સંઘ સબંધમા તેમણે આપેલી સમજૂતી, મહાસભાપક્ષને તેમના આશીર્વાદ, હૈદ્રાબાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ મરહૂમને નમતુ આપી મહાસભાવાદી ડાક્તરને બરતરફ કર્યા; કરાચીમા રેલવે હમાલોની હડતાળ

૧૯-૧-૩૫ મદ્રાસ ધારાસભાની પેટાચૂંટણીમા મહાસભાવાદી ઉમેદવારનો વિજય, મહાસભાવાદી સભ્યોએ મહિને રૂા ૧૫૦ મહાસભાને આપવા એવો પાર્લામેન્ટરી બોર્ડનો ઠરાવ, મહાસભા-પક્ષના સભ્યો સરકારી સમારંભોમા હાજરી નહિ આપે એવો બોર્ડનો ઠરાવ, જામનગરની જેલમા શ્રી લવણપ્રસાદ ઉપવાસ કરતા હોવાના સમાચાર, ઢવાણામા ગરક ર સાગે બોમ્બનો મારો, બંગાળ પ્રતિક સમિતિના સભ્ય શ્રી શ્રી ન્યામુદ્દીનની ધરપકડ

૨૦-૧-૩૫ વડી ધારાસભાના મહાસભાપક્ષની કારોબારીની બેઠક ગાંધી ટોપી પહેરવાનો નિયમ, ભાવિ કાર્યો વિશે ગોઠવણ, ઓરિસા પ્રાંતના ગઢવાલ જિલ્લામા લે સરાઉન ટેકરી આગળ જ્વાલામુખી હોવાના સમાચાર, રાષ્ટ્રપતિનુ દિલ્હીમા ભાષણ, પતિયાળાની જેલમા ઉપવાસે ગયેલા રાજકેદી સરદાર સેવાસિંહનુ અવસાન

૨૧-૧-૩૫ વડી ધારાસભાની બેઠકની શરૂઆત શ્રી. સત્યમૂર્તિએ સરકારના ગ્રામઉદ્યોગ સંઘ વિરુદ્ધના ખાનગી ખરીતા સામે કરેલો મુદ્દો, બેઠક મુલતવી રાખવાની દરખાસ્ત પસાર, આચાર્ય ગિદવાણીજી સ્મારકફાળામા મદદ કરવાની અમદાવાદના આગેવાન નાગરિકોની વિનતિ; મફત વીમા સાવધાન સમિતિના અગિયાર સભ્યો સામે મુંબાઈ હાઇકોર્ટે બદનક્ષી કેસમા કરેલુ રૂા ૧,૦૦૦નુ હુકમનામુ, ઓખા બંદર આગળ 'મોહમદી' આગબોટ ડૂબી, ફ્રાંસ અને ઈટલી વચ્ચેના કરારને બાલ્કન રાજ્યોની મંજૂરી, ઓસ્ટ્રિયાની ગાદી ઉપર આર્ક ડ્યુક યુજેનને બેસાડવા માટે છૂપી પરિષદ, બિહારની પુનર્ઘટનાના કામમા મદદ કરવા બાબત રાષ્ટ્રપતિની વિદ્યાર્થીઓજોગી વિનતિ, એબિસિનિયાની સરહદ ઉપર ઈટલીના લશ્કરીઓને કાપી નાખ્યા, મુબાઈમા 'લેનિન ડે'ની ઉજવણી, મહાકોશલ પ્રાંતની મહાસભાસમિતિની ચૂંટણી સબંધમા તકરારોનો નિવેડો આણવા માટે રાષ્ટ્રપતિએ ડો. સૈયદ મહમૂદની કરેલી નિમણૂક

૨૨-૧-૩૫ વડી ધારાસભાની બેઠક શ્રી શરદચંદ્ર બોઝની અટકાયતના સબબે બેઠક મુલતવી રાખવાની દરખાસ્ત પસાર, 'ગાંધીજીનો જય'ની સભામા ધાંધલ, મુબાઈમા બે મજૂર આગેવાનોની ધરપકડ, દીનબન્ધુ એન્ડ્રુઝે બ્રોડકાસ્ટ કરેલુ પોતાનુ ભાષણ, મજૂર-મંડળ સબંધના નરેન્દ્રમ ડળનો ઠરાવ, ગ્રામઉદ્યોગ મંડળના શુભ આશયોનુ વિશે ગાંધીજીએ છાપાને આપેલી મુલાકાત, નૌકાવિષયમા જાપાની વડા પ્રધાનનો ખુલાસો, અનતપુરમા રેંટિયા સામે પ્રતિબંધ મુકાયાના ખબર, સુરતની એક વણિક યુવતીએ માબાપે ગોઠવેલી સગાઈ ઇનકારી ઇચ્છિત વર સાથે કરેલા લગ્ન.

૨૩-૧-૩૫ સરહદના ગાંધીની સાબરમતી જેલમા લથડેલી તબિયતના સમાચાર, આચાર્ય ગિદવાણી સ્મારક ફાળાને ગાંધીજીના આશીર્વાદ, મુબાઈ મ્યુનિસિપલ ચૂંટણીનુ પરીણામ ૩૭ મહાસભાવાદીઓમાથી ૨૬, ૫ સમાજવાદીઓમાથી ૩, અને ૫ સ્વતંત્ર ઉમેદવારોમાથી ૪ ચૂંટાયા, શ્રી સુભાષ બોઝની 'હિંદની લડત' નામની ચોપડી સામે પ્રતિબંધ, ભોપાળ રાજ્યે છાપાનો ઓરડિનન્સ પાછો ખેંચ્યો, ચીન-જાપાન વચ્ચે 'વિગ્રહ', નાગપૂરમા સ્વ અભ્યંકરની ખાલી જગ્યાએ મહાસભાવાદી શ્રી ખરેની ચૂંટણી, સર સેમ્યુઅલ હોરનુ ઓક્સફર્ડમા ભાષણ, ગાંધીજીએ દિલ્હી પાસેના ગામડાની લીધેલી મુલાકાત, વડોદરા સરકારે હિમસંકટના રાહત માટે રૂા. ૨૩,૫૦૦ મંજૂર કર્યા, બિલાસપુરના એક મહાસભાવાદીની ધરપકડ.

અનુક્રમણિકા

પુ૦ ૧૯ મહા ૧૯૯૧ અંક ૪

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ ૬ા છૂટક અંક રૂ. ૦ાા

પ્રકાશક રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી પ્રસ્થાન કાર્યાલય પારસી અગિયારી સામે ખમાસાચોકી અમદાવાદ
મુદ્રક મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી એ, આદિત્ય મુદ્રણાલય રાયખડરોડ અમદાવાદ
તા ૧૬-૨-૧૯૩૫

卐 પ્રસ્થાન 卐

। दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।

પુસ્તક ૧૯ ફાગણ • ૧૯૯૧ અંક ૫

ગુજરાતના ધ્રુવરાજ બીજાનું દાનપત્ર

[શક સંવત ૮૦૬ ઇ સ. ૮૮૪]

ધનપ્રસાદ ચંદાલાલ મુનશી

એક અપ્રસિદ્ધ તામ્રપત્ર (દાનપત્ર) મને મારા વિદ્યાપ્રેમી મિત્ર બાગેટ પ્રતાપરાય તરફથી મળ્યુ છે. આ દાનપત્ર ગુજરાત શાખાના રાષ્ટ્રકૂટ (રાઠોડ) ધ્રુવરાજ બીજાના સમયનુ છે, અને તે શક સંવત ૮૦૬ માર્ગશીર્ષ સુદી દ્વિતીયા, ઇ સ ૮૮૪ ૨૩મી નવેમ્બર, સોમવારનુ છે

શ્રીયુત બાગેટને આ પતરા એમના શ્વસુરપક્ષ તરફથી અંકલેશ્વર તાલુકાના હાંસોટ ગામેથી મળ્યા છે દાનના પતરા ત્રણ છે અને તે સુરક્ષિત સ્થિતિમા છે પુરાવિદોની પદ્ધતિ પ્રમાણે આ હાંસોટ દાનપત્ર કહેવાય ગુજરાતના ઇતિહાસમા રાષ્ટ્રકૂટ—રાઠોડ—રાજાના રાજ્યકાલ વિશે આ પતરા નવો પ્રકાશ પાડે છે અહીં ગુજરાત શાખાના રાષ્ટ્રકૂટો વિશે અને આ દાનપત્ર વિશે ટૂંકો પરિચય આપવા પ્રયાસ કર્યો છે[1]

ઇસવી સનની છઠ્ઠી શતાબ્દીમા દક્ષિણાપથમા—બાદામીમા (વાતાપીમા) ચૌલુક્યો—સોલકીઓ—ગૌરવથી રાજ્ય કરતા હતા દક્ષિણના ચૌલુક્ય બીજા પુલકેશીનો અધિકાર ગુજરાતમા પણ હતો, ઇ સ ૬૨૭[2] આ ચૌલુક્યોની રાજ્યલક્ષ્મી છીનવી લઈને મયૂરખંડી[3] અથવા માન્યખેટ (માલખેડ)ના રાષ્ટ્રકૂટોએ દક્ષિણમા સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યુ, શ સં

---

૧ મુંબઈ ગેઝિટિયરના પ્રથમ ભાગમા રાષ્ટ્રકૂટો (ગુજરાતના)નો ઇતિહાસ આપ્યો છે એ સમય પછી ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટો વિશે ઘણી નવી હકીકતો ઉપલબ્ધ થઈ છે તે બધી સંકલિત કરીને લેખકે વિસ્તૃત ઇતિહાસ લખવા પ્રયાસ આદર્યો છે

૨ રવિકીર્તિકૃત ઐહોલ પ્રશસ્તિ ઉપરથી પુલકેશીનો લાટ, માળવ અને ગુર્જર ઉપરનો વિજય વર્ણવ્યો છે તે આધારે એ ઈ, પુ ૬, પૃ. ૫ અને આગળ

૩. નાસિક જિલ્લામા મોરખંડ નામથી જાણીતું છે

૬૭૫ (ઇ સ ૭૫૩) તેમની ઝળકતી રાજકારકિર્દી લગભગ ઇશુની દશમી શતાબ્દી સુધી રહી તેઓનું પાટનગર માન્યખેટ હતુ[1]

રાષ્ટ્રકૂટોના રાજ્યવિસ્તારમા દક્ષિણમાં ગમેશ્વર અને ઉત્તર ભારતવર્ષમા ગગા-જમનાના પ્રદેશોનો સમાવેશ થતો હતો પશ્ચિમ ભારતવર્ષનો પ્રાતીય વિભાગ[2]લાટ—વર્તમાન મધ્ય અને દક્ષિણ ગુજરાત—તેઓના સામ્રાજ્યની સીમામા ગણાતો રાઠોડોના તામ્રપત્રોમા એ પ્રદેશનુ નામ લાટેશ્વરમડળ અને રાજાઓ વાસ્તે લાટેશ્વર બિરુદનો ઉલ્લેખ મળે છે લાટદેશના રાષ્ટ્રકૂટો દક્ષિણના રાજાઓના મહાસામન્ત હતા પણ તેઓનુ શાસન સ્વતત્ર ગણાતું. રાષ્ટ્રકૂટોની બે શાખાઓ ગુજરાતમા રાજ્ય કરી ગયાની ખબર પડે છે

પ્રથમ શાખા: દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ વશમા છઠ્ઠો રાજા દન્તિવર્મા—દન્તિદુર્ગ (બીજો) રાજ્ય કરતો હતો એ ઘણો પરાક્રમી અને મહત્ત્વાકાક્ષી રાજેન્દ્ર હતો એના હાથી મહી, મહાનદી અને રેવાજી (નર્મદા) સુધી આવ્યા હતા, એમ એના સમયના સામનગઢ લેખમા છે, શ સ ૬૭૫[3] (ઇ સ ૭૫૩) એ સમયે લાટના રાજનગર ભૃગુકચ્છ—ભરૂચમા મહાસામન્ત ચૌહાણ ભતૃવર્દ્ધ શાસન કરતો હતો, વિ સં ૮૧૩[4] રાષ્ટ્રકૂટ દન્તિદુર્ગ ચૌહાણને હરાવી લાટ સર કર્યું, અને લાટની હકૂમત પોતાના કાકા ધ્રુવરાજના પૌત્ર કર્કરાજને સોંપી,[5] શ સ ૬૭૯ (ઇ સ ૭૫૭) એનું ઉપનામ રાહપ્પ હતુ દન્તિદુર્ગના કાકા કૃષ્ણે રાહપ્પને હરાવી ગુજરાત ખાલસા કર્યું કર્કરાજના મૃત્યુ પછી ગુજરાતની પ્રથમ શાખા સમાપ્ત થઈ, ઇ સ ૭૬૦

---

૧ સોલાપુરની દક્ષિણપૂર્વે ૬૦ માઈલ ઉપર માલખેડ આવેલુ છે એ રાષ્ટ્રકૂટોનું પાટનગરનુ શહેર હશે એમ વિદ્વાનોનુ માનવુ છે શ્રી ચિન્તામણ વૈદ્ય આ સ્થલ વિશે કઈક શકા દર્શાવે છે જુઓ એમના ઇતિહાસની નોધ ન ૬, પૃ ૩૫૮, History of Mediaeval Hindu India, Vol II. માન્યખેટ પહેલા તેઓની રાજધાની નાસિક જિલ્લામના મયૂરખંડીમા હતી એમ તેઓના તામ્રપત્રોથી જણાય છે

૨. લાટ દેશ મહી અને તાપી નદીનો મધ્ય પ્રદેશ કહેવાતો એમ સામાન્ય માન્યતા છે. રાજ કાળ પ્રમાણે એની સીમામા વધઘટ થતી રહી છે લાટ દેશનું નામ પ્રાચીન છે કે અર્વાચીન કાળમા પ્રચલિત પામ્યુ છે એ વિશે ઇતિહાસવિદોમા મતભેદ છે મૌર્યસમ્રાટ અશોકના ધર્મોપદેશના શિલાલેખોમા ‘લટિક’ (પ્રાકૃત રટ્ટીક) શબ્દનો ઉલ્લેખ આવે છે એ રાષ્ટ્રીક—લાટીક અથવા લારીક—લાટ શબ્દનો સૂચક શબ્દ છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોના અભિપ્રાય છે મૌર્યકાળમા સિન્ધુથી થાણા સુધીનો આખો વિભાગ અપરાન્ત કહેવાતો, એના પ્રતીય વિભાગમા સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ત અને લાટ ઉત્તર ગુજરાત તે આનર્ત. દક્ષિણ અને મધ્ય ગુજરાતનો લાટ દેશમા સમાવેશ થતો હતો ઇતિહાસને પાને ગુપ્તસમ્રાટ કુમાર ગુપ્તના મન્દસોર લેખમા ઇ. સ ૪૩૭-૩૮ મા લાટ નામનુ પ્રથમ દર્શન થાય છે. રાષ્ટ્રકૂટ ગોવિન્દ ત્રીજાના કાળથી (શ સ. ૭૩૪) એ દેશનુ નામ વિશેષ પ્રમાણમા પ્રચલિત મળે છે વિશેષ માટે જુઓ લેખકનો લેખ ‘ગુજરાતે ગુજરાત નામ ક્યારે ધારણ કર્યું?’ અગિયારમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાનો નિબધ તેમજ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર, ૧૯૩૩, અ. ૪

૩ ઈ એ, પુ ૧૧, પૃ ૧૧૧

૪. ‘એપિગ્રાફિયા ઇંડિકા’, પુ ૧૨, પૃ ૧૯૨

૫. ગુપ્ત તામ્રપત્ર—‘જર્નલ ઓફ એશિયાટિક સોસાયટી’, ભાગ ૧૬, પૃ ૧૦૫

બીજી શાખા : દક્ષિણની ગાદીએ દશમો પુરુષ મહારાજાધિરાજ ગોવિન્દ ત્રીજો રાજ્ય કરતો હતો, એના પિતાનુ નામ ધ્રુવરાજ નિરૂપમ હતુ. પિતાના રાજ્યકાલ દરમિયાન યુવરાજ ગોવિન્દ (ત્રીજો) કલિકા[1]—કોકણથી ખભાત સુધીના પ્રદેશનો શાસક હતો નિરૂપમના મૃત્યુ પછી ગોવિન્દ ત્રીજો ગાદીએ આવ્યો, શ સ ૭૫૩ (ઇ. સ ૭૯૩) એણે પોતાના નાના ભાઈ ઇન્દ્રને લાટેશ્વરમડળનો અધિકાર સોપ્યો હતો એમ ઇન્દ્રના પુત્ર કર્કરાજના વડોદરા લેખથી ખબર પડે છે, શ સં ૭૩૪[2] (ઇ સ ૮૧૨).

વડોદરા તામ્રપત્રમા લાટેશ્વર ઇન્દ્ર વિશે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે. 'તેનો ભાઈ ઇન્દ્રસમાન પરાક્રમી ભૂમિ પર વિખ્યાત નૃપ, અદ્ભુત યશનુ મૂળ ઇન્દ્રરાજ તેણે (ગોવિન્દે) આપેલા લાટેશ્વરમડળનો રાજકર્તા થયો'[3] એ કાલે લાટ દેશમા શાસન કોનુ હતુ તે જાણવુ રહ્યુ.

રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યકાલ સમયે મરુ—મારવાડમા પ્રતિહાર વશનો વત્સરાજ રાજ્ય કરતો હતો એ ઘણો બાહોશ અને પ્રતાપી રાજા હતો એ ગુર્જરત્રા—ગુર્જર દેશનો સ્વામી હતો. આપણે અત્યારે ગુજરાત દેશ કહીએ છીએ એ તે સમયે ગુજરાત દેશ કહેવાતો નહોતો પરન્તુ રાષ્ટ્રકૂટના સમયમા વર્તમાન જોધપુર રાજ્યનો ઉત્તરથી દક્ષિણનો પ્રદેશ ગુર્જરત્રા—ગુર્જર દેશ કહેવાતો હતો. આ હકીકત પ્રતિહાર વશના ભોજદેવના વિ. સ ૯૦૦ ના લેખથી ફલિત થાય છે[4] રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યની ઉત્તર તરફની સીમા ગુર્જરદેશની દક્ષિણ સીમાને મળતી હતી બન્ને સાખ પાડોશી રાજ્યો પરસ્પરવિગ્રહ આદરતા એમ રાષ્ટ્રકૂટોના તામ્રપત્રોથી ખબર પડે છે

ત્રીજા ગોવિન્દના પિતા ધ્રુવરાજ નિરુપમે ગુર્જરત્રા દેશના પ્રતિહાર વશના વત્સરાજને હરાવી મરુ—મારવાડના રણમા નસાડી મૂક્યો હતો વત્સરાજે ગૌડ દેશ ઉપર વિજય મેળવી ત્યાંના રાજાના બે શ્વેત છત્રો (રાજચિહ્નો) છીનવી લીધા હતા એમ ગોવિન્દ ત્રીજાના રાધનપુરના દાનપત્રથી ખબર પડે છે, શ સં ૭૩૦ (ઇ સ ૮૦૮)[5] રાષ્ટ્રકૂટ ગોવિન્દ ત્રીજાના રાજ્યકાલ સમયે કનોજ મહોદયમા પ્રતિહાર વત્સરાજનો પુત્ર નાગભટ—નાગવલોક રાજ કરતો હતો ઉત્તર ભારતનો એ મહાપ્રતાપી રાજા હતો. રાધનપુર પત્રમા ઉલ્લેખ છે 'તેને પોતાના ધનુષ પર તાકવા માટે મૂકેલા તીર સાથે આવતો જોઈ ગુર્જર સ્વપ્નમા પણ યુદ્ધ ન દેખે તેમ ભયથી નષ્ટ થઈ ગયો'[6] ગોવિન્દના ભયથી નષ્ટ થનાર ગુર્જરત્રાનો નાગવલોક—નાગભટ હતો

નાગભટને હરાવવામા ગોવિન્દ ત્રીજાનો નાનો ભાઈ ઇન્દ્ર મદદે હતો આ હકીકત ગુજરાત શાખાના ઇન્દ્રના પુત્ર કર્કરાજના વડોદરા લેખથી[7] ફલિત થાય છે 'યુદ્ધમા તૈયારી કરી આવેલા ગુર્જરોના અધિપતિઓના નાયકને તેણે (ઇન્દ્રે) હરણ જેમ નાસે તેમ ભગાડ

---

૧. 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવશ,' પુસ્તક ૩, પૃ ૩૬, મુંબઈ ગેઝિટિયર પુ ૧, ભાગ ૧ લો, પૃ ૧૨૩

૨. 'ઇંડિયન ઍંટિક્વેરી, પુ ૧૨, પૃ. ૧૫૯

૩ અહી જે ગુજરાતી અનુવાદ આપ્યા છે તે શ્રી ફા ગુ સભા તરફના ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખોના પુસ્તક બીજામાથી (પુસ્તક હવે પછી પ્રસિદ્ધ થનાર છે) લીધા છે

૪. 'એપિગ્રાફિયા ઇંડિકા,' પુ ૫, પૃ ૨૧૦–૧૧. વિશેષ માટે જુઓ 'બુદ્ધિપ્રકાશ,' ઑક્ટોબર–ડિસેમ્બર ૧૯૩૩, અક ૪ થો, તેમજ લેખકનો નિબધ અગિયારમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

૫ અને ૬. 'એપિગ્રાફિયા ઇંડિકા,' પુ ૬, પૃ. ૨૪૨.

૭. 'ઇંડિયન ઍંટિક્વેરી,' પુ. ૧૨, પૃ. ૧૫૯.

દૂરના દેશમા નસાડી મૂક્યો ગુર્જરદેશના અધિપતિ અને તેના નાયક—લાટદેશના મડલિકને હરાવવામા ગોવિન્દની મદદે એનો ભાઈ ઇન્દ્ર હતો

ઉપરના લેખોથી ફલિત થાય છે કે ગુર્જર દેશના પ્રતિહારોનો અધિકાર લાટ પ્રદેશમા હતો ત્રીજા ગોવિન્દે પ્રતિહાર નાગભટને હરાવી ઇન્દ્રને લાટ દેશનો શાસક નીમ્યો લાટેશ્વર મડળનો પ્રથમ મહાસામન્ત ઇન્દ્રરાજ લાટેશ્વર કહેવાયો, શ સ ૭૨૦, ઇ સ. ૮૦૮.[1]

ગુજરાત શાખાની વશાવલી આ પ્રમાણે મળે છે

ઇન્દ્રરાજ→કર્કરાજ→ગોવિન્દ→ધ્રુવરાજ પ્રથમ→અકાલવર્ષ

અકાલવર્ષને ત્રણ પુત્ર હતા ધ્રુવરાજ દ્વિતીય, દન્તિવર્મા અને ગોવિન્દ બીજો

ધ્રુવરાજ બીજાના નાના ભાઈ દન્તિવર્માનુ શ સ ૭૮૯ (ઇ સ ૮૬૭) એક દાનપત્ર[2] મળ્યુ છે રાષ્ટ્રકૂટ રાજાએ પુરાની નદીમા (પૂર્ણા નદી—નવસારી તાલુકામા છે તેમા) સ્નાન કરી, કામ્પિલ્યતીર્થના બૌદ્ધ વિહારને તર્થા તૈલાટના નામ ઉપરથી કહેવાતા ૪૨ ગામમાનુ અને નાયવ્ય કોણમા આવેલુ ચોકૃખકૂટી ગામ શ્રી આર્યસઘના શિષ્યોના પરપરાના ઉપભોગ માટે દાન કર્યા વિશે એ દાનપત્ર છે ચોકૃખકૂટી ગામની ચતુસીમા આ પ્રમાણે આપી છે પૂર્વે દ(ન્તે)લ્લક ગામ, દક્ષિણે અપસુન્દર ગામ, પશ્ચિમે કાલુપલ્લિકા ગામ, અને ઉત્તરે મન્દાકિની નદી (ગગા નદી)

ડૉ દેવદત્ત ભાડારકર સાહેબે આ પતરા સપાદિત કરી 'એપિગ્રાફિયા'માં લેખ લખ્યો ત્યારે દાન અપાયેલુ ગામ અને સીમાનો સ્થળનિર્દેશ આપ્યો નહોતો મે મારા એક વિદ્યાપ્રેમી સ્નેહી[3] મારફતે વિશ્વાસપાત્ર હકીકત મેળવી છે આ બધા નવસારી તાલુકામાના ગામો છે તે આ પ્રમાણે

પુરાની તે વર્તમાન પૂર્ણા નદી કામ્પિલ્યતીર્થ પીનસાલ અને મરોલી ગામની મધ્યે પૂર્ણા નદીના તટ ઉપર કપિલેશ્વર મહાદેવનુ સ્થાન છે ને તૈલાટ—તેલાડ,[4] ચોકૃખકૂટી—ચોખડ તેલાડની વાયવ્યમા છે

પૂર્વે દન્તેલ્લક=ડાભેલ, ચોખડથી ૨॥ માઈલ દૂર છે

દક્ષિણે અપસુન્દર=આસુન્દર

પશ્ચિમે કાલુપલ્લિકા=કોલાસણા, ચોખડની બરાબર પશ્ચિમે છે, ઇનામી ગામ છે

ઉત્તરે મન્દાકિની નદી=મીંઢોળા નદી વર્તમાનમા મઢાવ પણ કહેવાય છે

ધ્રુવરાજ બીજો: અકાલવર્ષ શુભતુગનો સદ્ગુણમા પ્રીતિવાળો અને ધર્મી લાટેશ્વર મડળની ગાદીએ આવ્યો વર્તમાનમા હાસોટ દાનપત્ર મળ્યુ છે તે પૂર્વે શ સ ૭૮૯નુ એક દાનપત્ર આ રાજાનુ બગુમા[5] (નવસારી તાલુકા)માથી મળ્યુ છે રાષ્ટ્રકૂટ ધ્રુવના રાજ્યકાલ સમયે ગોવિન્દ ત્રીજાનો પુત્ર અમોઘવર્ષ—ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સર્વ દક્ષિણમા રાજ્ય કરતો હતો, શ સ ૭૩૭-૩૮થી શ સ ૭૯૭-૯૮

---

1 'ઇંડિયન એંટિક્વેરી,' પુ. ૧૨, પૃ ૧૫૯

2 'એપિગ્રાફિયા ઇંડિકા,' પુ ૬, ૨૮૬.

3 નવસારી પ્રાન્તના પ્રજામડળના મ ત્રી શ્રીયુત મણિભાઈ દ્વિવેદી પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસી છે આ દાનપત્ર તેમજ રાષ્ટ્રકૂટના ઇતિહાસની સામગ્રી હુ જે એકઠી કરી રહ્યો છુ તેમાના દાનપત્રોના સ્થળનિર્દેશ કરવા તેમણે જે મદદ કરી છે એ માટે હુ એમનો ઋણી છુ

4 અમદાવાદ સલ્તનત સમયે તેલાડી પરગણા તરીકે પ્રસિદ્ધ હતુ

5. 'ઇંડિયન એંટિક્વેરી,' પુ ૧૨, પૃ ૧૮૧.

ગુજરાત રાષ્ટ્રકૂટ શાખાના તામ્રપત્રો ઉપરથી એક વાત નોંધવાજેવી મળે છે કે લાટેશ્વરના મૃત્યુ પછી દક્ષિણાધિપતિ અને તેના સુભટો લાટેશ ખાલસા કરવા સવારી લઈ આવતા ધ્રુવરાજને રાજ્યારૂઢ થતાં જ દક્ષિણના વલ્લભ જોડે જંગમા ઊતરવું પડેલું 'સતુ વલ્લભ, પ્રતિપક્ષી થયેલા બન્ધુજનો અને અનુજના સ્થાને એણે (ધ્રુવરાજે) પોતાની અસીના ચમત્કારે શાંત કર્યાં' આ બગુમ્રાના તામ્રપત્રમા ઉલ્લેખ છે વલ્લભ તે દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ વંશનો મહારાજાધિરાજ ગોવિન્દ ત્રીજાનો પુત્ર અમોઘવર્ષ શર્વ હતો અનુજના સ્થાને—આ એનો ભાઈ દન્તિવર્મા જેને અનિર્દિષ્ટ બળવાખોર નામે ઓળખાવામા આવ્યો છે, તેણે પિતાના મૃત્યુ પછી લાટની ગાદી લેવા ઉધામો કરેલો, પણ ધ્રુવે તેને હરાવી પોતે લાટેશ્વરમંડળની ગાદીએ આવ્યો વિજય પ્રાપ્ત કર્યા પછી રાઠોડ ધ્રુવરાજે નિરુપમનુ બિરુદ ધારણ કર્યું

ગુર્જર દેશમા મિહિર ભોજ રાજ્ય કરતો હતો પ્રતિહાર ભોજદેવના તામ્રપત્રો અને રાજ્યકાળ જોતા તે ઘણો બળવાન રાજેન્દ્ર હતો. ગુર્જર સૈન્યમા રાષ્ટ્રકૂટોના બન્ધુજનો પણ હતા મિહિર લાટ ઉપર સ્વારી લઈ આવ્યો નિરૂપમે રણસંગ્રામમા તેઓને સખત હાર આપી આ હકીકત બગુમ્રા લેખમા આ પ્રમાણે આપી છે 'મિહિરનો શ્રી સાથે યોગ હતો અને તે ઉમદા બન્ધુજનોના સહાયથી આવૃત્ત હતો તેણે પરાક્રમથી સર્વ દેશ જીતેલા હતા છતા પરાજયના તિમિરથી ઢંકાયેલા મુખ સાથે તે, ધારાવર્ષનો પ્રતાપ નિજ પ્રતાપ કરતાં અધિક જોઈ, અદૃશ્ય થઈ ગયો' પ્રતિહારનરેન્દ્ર મિહિર ભોજ ઉપર વિજય મેળવી ધ્રુવે ધારાવર્ષનુ બિરુદ ધારણ કર્યું

રાષ્ટ્રકૂટના રાજ્યકાલ સમયે લાટ દેશના સીમાડાની ઉત્તરે અણહિલપાટણમાં ચાપોત્કટ—ચાવડા વનરાજદેવના વંશજો રાજ્ય કરતા હતા ચાવડા ચામુડરાજ ધ્રુવરાજ રાઠોડનો સમકાલીન પાટણમા શાસન કરતો હતો, વિ સ ૯૧૩-૯૪૪[1] (ઈ સ ૮૫૭-૮૮૮) ચાવડા વંશનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઇતિહાસ મળતો નથી જૈન ગ્રંથોને આધારે ચાવડા રાજેન્દ્રોનો રાજ્યકાલ મળે છે, પણ તેઓના રાજ્યવિસ્તાર વગેરેની પૂર્ણ માહિતી મળતી નથી તેઓ ગુર્જર જાતિના હતા કે કેમ એ ભારતવર્ષના ઇતિહાસકારોમા મતભેદનો પ્રશ્ન છે આપણો વર્તમાન ગુજરાત દેશ પણ તેઓના રાજ્યકાલ સમયે (ઉત્તર ગુજરાતનો પ્રદેશ) ગુજરાત કહેવાતો કે નહિ એ પણ શકાનો પ્રશ્ન છે ચાવડા વંશના રાજવીઓનો રાજ્યકાલ જોતા તેઓ પાટણમા ગૌરવથી રાજ કરતા હતા • લાટ પ્રદેશની ઉત્તર-પશ્ચિમ સીમા અણહીલપાટણ અને સૌરાષ્ટ્રની સીમાને મળતી હતી રાષ્ટ્રકૂટ તામ્રપત્રોમા 'ત્વરાથી મળવા આવતી પ્રબળ ગુર્જર સેના,' 'યુદ્ધ માટે તૈયાર ગુર્જરોનુ બળવાન સૈન્ય' (બગુમ્રા તામ્રપત્ર), 'તૈયારી કરી આવેલા ગુર્જરોના અધિપતિઓના નાયકને' (વડોદરા દાનપત્ર, વગેરે ઉલ્લેખો મળે છે, તે પાટણના ચાવડા વિશે હોય એમ સભવે છે રાષ્ટ્રકૂટ ત્રીજા ગોવિન્દના અને ગુજરાત શાખાના ધ્રુવરાજ દ્વિતીયના દાનપત્રમા વત્સરાજ અને મિહિર (ભોજદેવ) વાસ્તે જુદો ઉલ્લેખ છે પાટણના રાજાઓની રાજપદવીના બિરુદ શા હતા એ વાસ્તે પણ ઇતિહાસનું પાનું કોરુ છે. આ ઉપરથી માનવાને કારણ મળે છે કે અણહીલવાડપાટણના વનરાજ ચાવડાના વંશજ ગુર્જરત્રા—ગુર્જર દેશના રાજછત્ર તળે શાસન કરતા હશે[2] પ્રતિહાર

૧. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, સાતમી બેઠક, શ્રી રામલાલ મોદીનો લેખ, ઇતિહાસ વિભાગ, પૃ ૩૮.
૨. ગુજરાતના ઇતિહાસમા ચાપ—ચાપોત્કટ—ચાવડા રાજ્યકાલના અવશેષો, સિક્કા વગેરે હજુ સુધી

રાજાઓની મદદે ચાવડાઓ લાટના ગહોડ ગજેન્દ્રને પદભ્રષ્ટ કરવા પોતાના સૈન્ય જોડે હાજર હોવા જોઈએ ધ્રુવના રાજ્યકાલ સમયે પાટણમા ચામુડરાજ (વિ સ ૯૧૩–૯૪૪, ઇ સ ૮૫૭–૮૮૮) રાજ કરતો હતો ધારાવર્ષે મિહિર અને તેના સાગરીદ ચામુડને હરાવી લાટેશ્વરમડળની કીર્તિ વધારી ધ્રુવરાજ લાટમા એકચક્રે શાસન કરતો હતો

ધ્રુવરાજનુ એક દાનપત્ર ગાયકવાડી રાજ્યના નવસારી તાલુકાના બગુમ્રા ગામમાથી શ સ. ૭૮૯ જ્યેષ્ઠ અમાવાસ્યાનુ મળ્યુ છે,[1] એ ભરૂચ દાનપત્ર તરીકે પણ ઓળખાય છે દાન આપતી વખતે ગહોડ ધ્રુવનો મુકામ ભૃગુકચ્છ—ભરૂચમા હતો સૂર્યગ્રહણ સમયે નર્મદા નદીના મૂળ તીર્થમા (શુકલતીર્થ આગળ ?) સ્નાન કરી તેણ ગામે (વર્તમાન તેન ગામે) લાક્ષાયણ ગોત્રના જેજિભા નામનો વેદસપન્ન બ્રાહ્મણ જે એ સ્થળે સત્ર (સદાવ્રત) ચલાવતો હતો તેના નિભાવ સારુ કર્માન્તપુર સાથે જોડાયેલા ૧૧૬ ગામ મધ્યેનુ પારાણુહક ગામ દાન કર્યા વિશેનુ એ દાનપત્ર છે

આ ગામની ચતુ સીમા આ પ્રમાણે આપી છે[2] પૂર્વે કુવ્હીરવલ્લિકા, દક્ષિણે ત્રેના આહારમાનુ ખેગાચ્છક ગામ અને જોણધા, પશ્ચિમે મોટક નામવાળુ બ્રાહ્મણોનુ ધામ અને ઉત્તરે મોઈવારાક ગામ

ઉપલબ્ધ થયા નથી, એટલે એ રાજાઓનો ઇતિહાસ અધૂરો છે. ઇસવી સનની સાતમીથી દશમી શતાબ્દીમા ત્રણ સ્થળે ચાવડાઓનો અધિકાર હતો એમ ખબર પડે છે શ. સ ૫૫૦, વિ સ ૬૮૫, (ઇ સ ૬૨૭)મા અને એ પૂર્વે કૈક ભિન્નમાલમા ચાપ, વ્યાઘ્રમુખ અને તેનો પુત્ર રાજ કરતા હતા એમ ભિન્નમાલ નિવાસી પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી બ્રહ્મગુપ્તના બ્રહ્મસ્ફુટ ગ્રથથી અને ચીની યાત્રાળુ હ્યુન સગથી ખબર પડે છે બીજુ, વિ સ. ૮૦૨ મા (ઇ.સ ૭૪૪) વનરાજે અણહીલપાટણની સ્થાપના કરી અને ચાવડા રાજ્ય સ્થાપ્યુ તે, અને ત્રીજુ, વઢવાણમા ધરણીવરાહ રાજ્ય કરતો હતો એમ હડાલા દાનપત્ર (શ સ ૮૩૬, ઇ. સ ૯૧૩)થી ફલે છે ભિન્નમાલનુ ચાપ—ચાવડા—રાજ વિ સ ૭૯૬, ઇ સ ૭૩૮ સુધી હતુ એમ ચૌલુકય અવનીજનાશ્રય પુલકેશીના નવસારી લેખથી ખબર પડે છે એ પછી પ્રતિહાર—પડિહાર રાજા નાગભટ અથવા તેના પૌત્ર વત્સરાજે ભિન્નમાલના ચાપરાજને હરાવી શ્રીમાલ—ભિન્નમાલ પોતાનુ કર્યુ ગ્વાલિયરથી પ્રતિહાર રાજા ભોજદેવના સમયનો શિલાલેખ મળ્યો છે તેમા ઉલ્લેખ છે કે વત્સરાજે ભડી પાસેથી બળપૂર્વક તેનુ સામ્રાજ્ય છીનવી લીધુ. રાયબહાદુર ગૌરીશકર ઓઝા ભિન્નમાલના ચાવડાનો મૂળપુરુષ ભડી હશે એમ માને છે શ્રી .ચિન્તામણ વૈદ્ય આ અભિપ્રાય માનતા નથી અણહીલપાટણના ચાવડા અને ભિન્નમાલના ચાવડાઓને શો સબધ હતો તે જણાયામા નથી પ્રતિહાર વશના રાજાઓ મહાબળવાન હતા એમ ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે એમણે ગૌડ દેશથી ઉત્તર ભારતવર્ષમા પોતાનુ સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યુ હતુ આ હકીકત જોતા પાટણના વનરાજના વશજો કનોજ મહોદયના પ્રતિહાર રાજાના રાજછત્ર તળે સ્વતત્ર અથવા મહાસામન્તાધિપતિ તરીકે રાજ કરતા હશે એમ માનવાને કારણ મળે છે 'બ્રહ્મગુપ્ત અને વ્યાઘ્રમુખ,' જુઓ ઇ એ, પુ ૧૭, પૃ. ૧૯૨, 'વનરાજ,' ગુ સા પ અગિયારમી બેઠક, ઇતિહાસ વિભાગ, પૃ ૩૮, હડાલા લેખ, ઇ એ પુ ૧૨, પૃ ૧૯૦, નવસારી લેખ, મુબઈ ગેઝિટિયર, પુ ૧. ભા ૧, પૃ ૧૦૯, ભોજનો લેખ, Arch. Society of I. Arch., 1903 04, p 280-81

૧ 'ઇંડિયન એંટિક્વેરી,' પુ. ૧૨, પૃ ૧૭૯ અને આગળ. ડો બ્હુલર અને ઇ હુલ્ટ્શ આ દાન, પતરા વિયેના ઓરિયેન્ટલ મ્યુઝિયમમા ભેટ કરેલા છે

૨. આ સ્થળોનો ચોક્કસ નિર્દેશ થતો નથી. શોધખોળ ચાલુ છે.

આ ઉત્કીર્ણ દાનપત્ર પછી ગુજરાત શાખાનું એક તામ્રપત્ર શક સંવત ૮૧૦નું મળ્યું છે[૧] આ દાનપત્ર અકુલેશ્વર (વર્તમાન અંકલેશ્વર જિલ્લો ભરૂચ)માં નિવાસ કરી રાષ્ટ્રકૂટ કૃષ્ણે દાન કર્યા વિશેનું છે તે ઘણું અશુદ્ધ અને પતરાં ઘસાઈ જવાથી શુદ્ધ વાંચી શકાતું નથી મુંબઈ ગેઝેટિયરના સંપાદકનું અને ભરૂચ અને અકલેશ્વર તામ્રપત્રોના સંસ્કર્તા પુરાવિદ ઈ હુલ્ત્શનું માનવું છે કે ધ્રુવરાજનો વિસ્તાર ભરૂચ સુધીનો હતો. આ વર્ષ પછી ધ્રુવનું રાજ સમાપ્ત થયું આ વર્ષનું ધ્રુવરાજના ભાઈ દન્તિવર્માનું દાનપત્ર મળ્યું છે[૨] કૃષ્ણ દન્તિવર્માનો પુત્ર થતો હોવો જોઈએ આ ઉપરથી શ સં ૭૮૯ અને ૮૧૦ વચ્ચે રાષ્ટ્રકૂટ દન્તિવર્મા રાજ કરતો હતો ઉપલબ્ધ હાંસોટ દાનપત્રથી ફલે છે કે ધ્રુવરાજનો રાજકાલ સત્તર વર્ષ વધે છે બગુમ્રા દાનપત્રમાં 'અનુજના દગા'ને ધ્રુવરાજે પોતાની શમશેરથી શાંત કર્યા એ ઉપરથી પોતાના ભાઈને મારી નાખીને એણે અશાંતિ અને આપત્તિકાળ વિતાવી પોતાની રાજગાદી સ્થિર અને પગભર કરી હાંસોટ દાનપત્રમાં નવસારી પ્રાંતના મહૂવા તાલુકાનું ગામ 'દેંત્યશા' (ઢુંડસા) ગામ દાન કર્યાનો ઉલ્લેખ છે, એથી જણાય છે કે લાટેશ્વર ધ્રુવરાજ આખા લાટમંડળ ઉપર હકૂમત ભોગવતો હતો સામન્તાધિપતિ ધ્રુવરાજ શ સં ૭૮૯થી ૮૧૦ સુધી શાસન કરતો હતો

હાંસોટ દાનપત્રની હકીકતઃ લેખ તાંબાના ત્રણ મજબૂત પતરા ઉપર લખેલો છે. રાષ્ટ્રકૂટ શાસનોના રિવાજ મુજબ વચમાંથી કાણું પાડી સીલથી પતરાં બાંધેલા છે, એટલે પુસ્તક પ્રમાણે વાંચી શકાય છે. પહેલું અને ત્રીજું પતરું અંદરથી કોતરેલું છે, જ્યારે વચમાંનું પતરું બન્ને બાજૂએ કોતરેલું છે. સીલ ગોળ છે, અને કડી ઉપર રાઠોડની હમેશની મુદ્રા— કમળ ઉપર બેઠેલી, બન્ને હાથમાં સર્પ રાખેલી, શિવની મૂર્તિ છે પતરાં સુરક્ષિત સ્થિતિમાં છે ભાષા સંસ્કૃત છે, અને તે સહેલાઈથી વાંચી શકાય તેવો લેખ છે. છેવટના શ્લોક સિવાય બધો ભાગ ગદ્યમાં છે

બગુમ્રા દાનપત્રમાં અને દન્તિવર્માના શ સં ૭૮૯ના દાનપતરામાં જે શરૂઆતની હકીકત આપી છે તેવી જ આ દાનપત્રમાં છે પ્રથમ પંક્તિમાં બુદ્ધદેવની સ્તુતિ પછી શિવ અને વિષ્ણુની સ્તુતિ છે વંશાવળી દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ ગોવિન્દ પ્રથમથી અમોઘવર્ષ શર્વ સુધીની છે, અને તે પછી ગુજરાત શાખાના ઇન્દ્રરાજથી ધ્રુવરાજ દ્વિતીય સુધીની છે આમાં ધ્રુવના ભાઈ દન્તિવર્માનું નામ નથી

રાજાનો મુકામ લુણકલ્કમાં હતો શક સંવત્સર '૬,[૩] માર્ગશીર્ષ દ્વિતીયા, ધનુષ-સંક્રાંતિ, મહાપર્વણીને દિવસે, ભીમેશ્વર સંગમતીર્થમાં સ્નાન કરીને કામ્પિલ્યતીર્થના બૌદ્ધ-વિહારના આર્યસંઘના શિષ્યોના પરપરાના ઉપભોગ માટે ત્યાંના મુખ્ય ભિક્ષુ બ્રહ્મદત્તને કાન્તારગામ વિષયમાં આવેલું દેંત્યશા ગામ અર્પણ કર્યાની હકીકત છે

દેંત્યશા ગામની ચતુઃસીમા પૂર્વે વડવલ્લિગામ, દક્ષિણે પૂરાવી નદી, પશ્ચિમ સિમ્મ-તડાગીકા, ઉત્તરે પદ્મલુણક ગામ

---

૧ 'ઇંડિયન એન્ટિક્વેરી,' પુ ૧૩, પૃ ૬૬

૨ એ. ઈં, પુ ૬, પૃ ૨૮૭

૩. આ દાનપત્રમાં શક વર્ષ ૮૦૬ પૂરો આપ્યો નથી, પણ છેલ્લો અંક ૬ આપ્યો છે ધ્રુવના ૨ સં ૭૮૯ પછી કૃષ્ણનું દાનપત્ર શ સં ૮૧૦ નું મળ્યું છે એટલે શ સં. ૮૦૬ બરાબર છે. લેખકે પૂનાના ભાંડારકર ઓરિયેન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટના સેક્રેટરીને વર્તમાન લખી અંગ્રેજી તારીખ મંગાવી છે તે સોમવાર, ૨૩ મી નવેમ્બર ૮૮૪ વર્ષ બરાબર મળે છે એટલે પતરાં ખરાં છે.

રાજા ધ્રુવરાજની સ્વહસ્તની સહી છે દૂતકનું નામ બરાબર વંચાતું નથી[1]

અહીં આ દાન આપવામા આવ્યું તે બૌદ્ધવિહારને આપ્યું છે રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ શિવભક્ત હતા પણ તેઓ અન્ય ધર્મ વાસ્તે સહિષ્ણુતા રાખતા એમ ખબર પડે છે ઇશુની નવમી શતાબ્દીમા બૌદ્ધ ધર્મ ગુજરાતમા બીજા ધર્મની જોડે પ્રચલિત હતો. એ જૈન ધર્મ સોલંકીઓના રાજકાલ જેવો અગ્રસ્થાને હતો કે નહિ એ જાણવામા નથી

લુણુકલ્ક તે વર્તમાન ઉનાઈ જ્યા ઊના પાણીના કુડ છે તે સ્થળ

ભીમેશ્વર સગમતીર્થ નવસારી પ્રાતમાના કામરેજ (પ્રાચીન કર્માણજ) તાલુકામા બે તીર્થસ્થલ છે, એક ભીમનાથ અને બીજુ ગળતેશ્વર બંને તાપી નદીને કાઠે છે દાનપત્રનુ ભીમેશ્વર સગમતીર્થ તે વર્તમાન ભીમનાથનુ સ્થળ આ સ્થળની પવિત્રતા અત્યારના કાળમા મનાય છે અને પ્રત્યેક વર્ષે જાત્રા પણ ભરાય છે

કામ્પિલ્યતીર્થ કપિલેશ્વર મહાદેવનુ સ્થળ આ સ્થળના બૌદ્ધવિહારને ધ્રુવરાજના ભાઈ દન્તિવર્માએ દાન કર્યાની હકીકત અગાડી આપી છે

કાન્તારગામ વિષય તે સૂરત નજીક કતારગામ છે તે અત્યારે આપણું જિલ્લો કહીએ છે તે એ કાલમા વિષય કહેવાતો

દેત્યસા=ઢુડેસા આ ગામ અને ચતુ સીમાના ગામ નવસારી પ્રાતના મહુવા તાલુકામા આવેલા છે

ચતુ સીમા

પૂર્વે વડવલ્લિ=વાલોડ.

દક્ષિણે પૂરાવી નદી=પૂર્ણા નદી

પશ્ચિમે લિમ્બતડાગિકા=શકરતળાવડી

ઉત્તરે પદ્મલુણક=પલસાણા

1. અસલ પતરા મારી પાસે છે મુબઈના પ્રીન્સ ઑફ વેલ્સ મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર આચાર્યશ્રીએ મારુ પતરાનુ લેખનવાચન તપાસ્યું છે, અને યોગ્ય સૂચના આપી છે તે માટે હુ તેમનો ઋણી છુ.

સદ્ગત ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે

શ્રી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી

[મૈસૂર યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચાન્સેલર ટી ઈ પી મેટકાફના નિમંત્રણને માન આપીને, યુનિવર્સિટિના 'એક્સ્ટેન્શન લેક્ચરર' તરીકે શ્રી શાસ્ત્રીજીએ આપણા એક મહાપુરુષ સ્વ ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે ઉપર ગયે મહિને બેંગલોરમા ત્રણ ભાષણો આપ્યા હતા હજારો યુવાનો અને પ્રતિષ્ઠિત આગેવાનો સમક્ષ તે અપાયા હતા. નીચે પહેલા ભાષણનો અનુવાદ છે અનુવાદક]

શ્રી ગોખલે ૨૦ વરસ ઉપર મરણ પામ્યા તે જમાનાના ઘણાખરા વિકટ પ્રશ્નોનો હિંદી દૃષ્ટિકોણ રજૂ કરવા માટે હિંદના સાચા સર્વમાન્ય પ્રતિનિધિ મુખ્યત્વે તે જ હતા પણ હિંદે તેમને ગુમાવ્યા પછી તો એક આખો જમાનો વહી ગયો છે દેશમા મહાન ફેરફારો થયા છે નવા પ્રશ્નો જાગ્યા છે અને જૂનાનુ મહત્ત્વ ઘટી ગયું છે અથવા તો તે હવે પ્રશ્નો જ રહ્યા નથી કઈ વસ્તુઓને મહત્ત્વની ગણવી અને કયા વિચારો, ઉદ્દેશો કે કાર્યો તરફ સવિશેષ ધ્યાન આપવુ એ બાબતમાં તેમના અને હાલના જમાનામા એટલો બધો ફેર પડી ગયો છે કે ભૂતકાળનો અને આજનો—એમ બન્ને જમાના જોનાર માણસ જોરાને તો એ ફેરફારો ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવા લાગે છે

ગત જીવન અને આધુનિક જીવનમા આમ આટલો બધો ફેર પડી જવાથી, ગોખલેની જીવન્ત પ્રતિમા તમારી આગળ ખડી કરવી કે જેથી તમે, યુવાનો, તેમના જીવન અને કાર્યને સહાનુભૂતિની સમજી શકો, એ કાર્ય મેં ઉપાડ્યુ છે તેમા કંઈક સાહસ તો કર્યું છે જ

પ્રાથમિક અસરો

એક ગરીબ કુટુંબમા મુંબઈ ઇલાકાના રત્નાગિરિ જિલ્લામા તે ૧૮૬૬મા જન્મ્યા હતા એમણે પ્રાપ્ત કરેલી આટલી સરસ કેળવણી મુખ્યત્વે કરીને એમના મોટાભાઈને આભારી છે ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી તેમણે એકવાર એંજિનિયરિંગ કોલેજ અજમાવી જોઈ. તે જમાનામા ત્યા પરીક્ષામા પહેલા બે નબરે આવનારને સરકારી નોકરી મળી જ જતી ૨૧ કર્પૂર શ્રીનિવાસરાવ જેવા પ્રતિભાશાળી પુરુષોને એમણે ત્યા જોયા તેથી એમની નિમણૂક થાય એવો સભવ ન લાગવાથી તેમણે એંજિનિયરિંગ કોલેજને તિલાંજલી આપી "મારાથી હરીફાઈ થઈ શકે જ નહિ, એવા કેટલાક શખ્સો અહીં છે," એવા લાક્ષણિક શબ્દો તેમણે તે કોલેજ છોડતા ઉચ્ચાર્યા હતા પછી કાયદાની કોલેજમા જોડાયા, પણ ત્યા પણ તે બહુ રહ્યા નહિ.

તે પછી ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી નામની ઉચ્ચ પ્રતિના સ્વાર્થત્યાગી કેળવણીકારોની જે સસ્થા તે વખતે સ્થપાઈ હતી, તેમા તે જોડાયા મુંબઈ ઇલાકાના દક્ષિણીઓનો કેટલોક ઉત્તમ ફાલ ત્યાં આકર્ષાઈ આવ્યો હતો, અને તેઓ આજીવન સભ્યો બન્યા હતા ગોખલેને પોતાને આકર્ષનાર તો તે વખતના બે અસાધારણ પુરુષો હતા .એક તો મહાન ખ્યાતિવાળા શ્રી ટિળક અને બીજા શ્રી આગરકર. એમના જીવનપથમા મહાન ગજડે આવ્યા ત્યા સુધી શ્રી

આગરકર એમના જીવનવિધાયક હતા એમ કહેવાય અનેક દષ્ટિબિંદુએથી શ્રી રાનડેનું નામ તો ખાસ સ્મરણીય છે તેમના સમયના તે એક સૌથી આકર્ષક વિભૂતિ હતા એમણે હાથમા લીધેલા અનેકવિધ કાર્યોમા તેમની મુંબાઈની હાઈકોર્ટના જજ તરીકેની જ્વલંત કારકિર્દિ એ તો એક અંશ માત્ર હતી. સામાજિક, ઔદ્યોગિક, અને રાજકીય—ત્રણે ક્ષેત્રોમા રાનડે અપ્રતિમ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ હતા તે ઉપરાત બીજા નેતાઓમા ભાગ્યે જ હોય છે એવી એક અસામાન્ય શક્તિ તેમનામા હતી આશાસ્પદ યુવાનોને પોતાની તરફ આકર્ષી, તેમના મન અને હૃદયને તેઓ એવો ઝોક આપી શકતા કે જેથી આવા યુવાનો ભવિષ્યમા પ્રજાહિતના કાર્યોમા સાધનરૂપ બને મહાન રાનડેએ પોતાની આ શક્તિથી ગોખલેને પોતાની તરફ આકર્ષ્યા તેમના કઈકઈ જાતના અનુભવોથી ભરપૂર જીવનમાં, અણીને વખતે કામ લાગે એવા પાઠ ગોખલે પોતાના ગુરુ શ્રી રાનડેને ચરણે બેસીને શીખ્યા, અને એ શિક્ષણનો પોતાની અસત પ્રતિભાથી તેમણે આવો અદ્ભુત ઉપયોગ કર્યો.

રાજપ્રકરણમાં પ્રવેશ

કૉલેજમા પ્રોફેસર તરીકે અસામાન્ય કુશળ કાર્ય તેઓ કરતા હતા, તે દરમ્યાન શ્રી રાનડેની સૂચના અને મદદથી તેમણે રાજ્યપ્રકરણી સેવા શરૂ કરી સાર્વજનિક સભા જેવી મહાન રાજકીય સસ્થાના ત્રિમાસિકના અધિપતિનુ કામ તેમણે ઘણી નાની ઉંમરમા હાથમા લીધુ સામાજિક સુધારા ઉપર લક્ષ આપતા એક અંગ્રેજી સામયિકમા પણ તેમના લેખો આવવા માડ્યા લેખક તરીકે તેમની પ્રતિભા એટલી ઝળકી ઊઠી કે થોડા જ વખતમા તેમના હાથમા પ્રાન્તસભા (પ્રોવિન્શિયલ કૉન્ફરન્સ)ની લગામ સોંપવામા આવી એમની પ્રગતિ એટલી ઝડપથી વધી કે અખિલ હિંદ રાષ્ટ્રીય મહાસભાનુ મંત્રીપદ પણ એમને મળ્યુ

ઇ સ ૧૮૯૬મા સાર્વજનિક સભા ઉપર મોટી આફત આવી પડી એ સભાનુ જીવન કહો કે આત્મા કહો એવા શ્રી રાનડે હતા સમય વીતતા મહારાષ્ટ્રના બધા પ્રતિભાશાળી, બુદ્ધિશાળી અને શક્તિશાળી માણસોનો તે સંઘ બની ગઈ પણ આ નવા આગતુકોમાના કેટલાક કઈ હમેશ કામને સરળ અને વિઘ્નરહિત કરે એવા નહોતા એકએ જણાએ રાનડે અને ગોખલે બન્નેને ભારે મુશ્કેલીમા મૂક્યા એકદમ ઢીલુ મૂકી દે અને હાર સ્વીકારીને પોતાના હાથમાનુ સૂત્ર મૂકી દે એવો શ્રી રાનડેનો સ્વભાવ નહોતો તેમણે બધુ સરળ કરવા ખૂબ મહેનત કરી, પણ ઉગ્ર વિરોધને લીધે કામ કરવુ જ હવે તેમને અશક્ય થઈ પડ્યુ. આખરે તે સાર્વજનિક સભામાથી છૂટા થયા અને તેમણે ડેક્કન સભા સ્થાપી ગોખલે અને રાનડેનુ સારી પેઠે અપમાન થયુ આમ રાનડેની સત્તા છીનવી લેવા માટે સભ્યતાના સામાન્ય નિયમોને પણ કોરે મૂકવામા આવ્યા હતા

ગોખલે તે વખતે જુવાન હતા, અને તેમને તો ખૂબ જ લાગી આવ્યુ કોઈ પણ બાબતને ખૂબ ગભીર સ્વરૂપ આપી દેવુ, અતિશય દુ ખ થાય એટલુ બધુ મનમા લાગી જાય એવો એમનો સુવાળો સ્વભાવ આ વખતે પહેલીવાર ઉપર દેખાઈ આવ્યો પોતાની પ્રોફેસર તરીકેની ફરજ બજાવ્યા પછી બચત રહેતી તમામ શક્તિ તેમણે સાર્વજનિક સભાના કામ પાછળ વાપરી હતી, અને તેમ છતા જ્યારે એમના ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસ્યો અને એમને હડસેલી મૂકવામા આવ્યા ત્યારે તેમને ભારે દુ ખ થયુ તે દુ ખ તેમણે તેમના એક અતિ નિકટ મિત્ર શ્રી જી વી જોશી ઉપરના કાગળમા ઠાલવ્યુ હતુ આ શ્રી જોશીએ ગોખલેના જીવનના ઘડતરમા ખૂબ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે ગોખલે તેમને કેટલુ માન આપતા,

કેટલા પૂજ્ય ગણતા, અને ચાહતા તે ગોખલેના એમના ઉપરના એકબે કાગળ ઉપરથી જણાય છે તેમણે આ વખતે શ્રી જોશીને લખ્યુ

"આ પૂનાના જાહેર જીવનથી હુ તો ત્રાસી ગયો મારા ઉપરથી ક્યારે જાહેર જવાબદારીનો બોજો ઉઠાવી લેવામા આવે અને હુ ક્યારે ખાનગી ગૃહસ્થનુ સ્વસ્થ, નિવૃત્ત જીવન જીવી શકુ એ જ હવે હુ ઝખુ છુ "

પણ ત્રીસ વર્ષની યુવાન વયે ક્ષેત્રસન્યાસ લેવો એ તો પ્રકૃતિને ઉવેખવા બરાબર ગણાય ગોખલે કદી નિવૃત્ત થયા જ નહિ—અથવા કહો કે એમની નિવૃત્તિ એમના મૃત્યુ પછી આવી

વેલ્બી કમિશનમાં જુબાની

તે પછી ૧૮૯૬મા લોર્ડ વેલ્બીના પ્રમુખપદ નીચે એક શાહી કમિશન નિમાયુ હિંદી નાણાપ્રકરણની સ્થિતિની તપાસ માટે મુખ્યત્વે કરીને તે નીમવામા આવ્યુ હતુ હિંદી રાજકારભારની ખરચની વહેંચણી કેમ કરાતી હતી તેની તપાસ કમિશનને ખાસ કરવાની હતી. હિંદી પક્ષ એમ કહેતો—અને આ બાબતમા તો હજુ પણ આપણને સતોષ આપવામા નથી આવ્યો—કે હિંદી લશ્કરના કેટલાક ખાતાનો અને એવી બીજી બાબતોનો ખર્ચ હિંદના કર ભરનાર ઉપર નહિ પણ બ્રિટિશ તિજોરી ઉપર પડવો જોઈએ સર વિલિયમ વેડરબર્ન અને દાદાભાઈ નવરોજી જેવા હિંદના કેટલાક સાચા મિત્રો આ કમિશનમા ગયો હતા બધા કમિશનોની માફક તે વખતે આની નિમણૂકની જાહેરાત હિંદમા ખૂબ વધાવી લેવામા આવી, અને લોકોને આશા પડી કે એને લીધે કઈંકઈં સારુ થઈ જશે પણ ઘણાખરા કમિશનોની પેઠે તેને લીધે માત્ર એક રિપોર્ટ બહાર પડ્યો !

એ કમિશનની આગળ જી સુબ્રહ્મણ્યમ્ આયર, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને દીનશા વાચ્છા જેવા પ્રખ્યાત પુરુષોની સાથોસાથ જુવાન ગોખલેએ પણ જુબાની આપી કમિશન આગળ જુબાની આપનારાઓમા સૌથી આકર્ષક જુબાની ગોખલેની હતી, અને તેમની જુબાની સૌથી સારી હતી ઘણા માણસોએ ગોખલેની ખૂબ પ્રશસા કરી સર વિલિયમે કહ્યુ કે ગોખલે પોતાના દેશની અજોડ સેવા કરી છે, અને તેમના મત પ્રમાણે કળવાયેલા હિંદી સુધારકના વિચારોનુ અતિ કુશળ દિગ્દર્શન એમની જુબાનીમા થયુ હતુ પણ ગોખલે એવી તારીફથી ફુલાઈ ગયા નહિ એ તો એમ જ ધારતા કે એ બધી પ્રશસા મારે માટે નહિ, પણ મારા ગુરુ માટે છે તેમણે શ્રી જોશીને એક કાગળમા લખ્યુ "આ બધા વખાણ ખરુ જોતા તમને અને રાવસાહેબને (રાનડેને) ઘટે છે હુ તેને લાયક નથી અને જો મને તે આપવામા આવ્યા હોય તો આપણી જૂની પ્રણાલિકા પ્રમાણે ગુરુદક્ષિણા તરીકે હુ તે તમારા બન્નેને ચરણે ધરુ છુ મારુ કામ તો પાણીના નળ જેવુ કે એડીસનના ગ્રામોફોન જેવુ ગણાય. જેને લીધે એક મહાન રાષ્ટ્રીય કર્તવ્ય હુ મનોયપૂર્વક બજાવી શક્યો, એવી તમારી અણમૂલ, હાર્દિક અને આનદથી અપાયેલી મદદ માટે મારે સાચી કૃતજ્ઞતાની લાગણી તરીકે એને સ્વીકારશો"

પોતાના ગુરુઓ માટે ગોખલેને કેટલો પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ હતા તે આ કાગળ ઉપરથી જણાય છે ગુરુ પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ એ તો ખરેખર એમના સ્વભાવનુ એક આગળ પડતુ લક્ષણ હતુ શ્રી વાચ્છાએ જોશીને લખ્યુ હતુ કે ગોખલે આ જુબાનીની કસોટીમાથી બહુ સરસ રીતે ઉત્તીર્ણ થયા હતા.

પૂનાના પ્લેગનો પ્રસંગ

પણ જીવનનો પ્રવાહ એકધારો વહેતો નથી આપણા ઉચ્ચોચ્ચ સાફલ્યના સમયમા જ ઈશ્વરને આપણા ઉપર—અલબત આપણા ભલાને માટે જ—કોઈ જાતનુ અપમાન અને દુ ખ મોકલવાનું સૂઝે છે. લાબા વખત સુધી ગોખલે આ આત્મસંતોષ ભોગવી શક્યા નહિ તે ઇગ્લડમા હતા ત્યારે પૂના અને આસપાસના પ્રદેશમા કેર વર્તાવનાર પ્લેગના સમાચાર તેમને મળ્યા પ્લેગનિવારણના કામમા હિંદી સરકારે રોકેલા કેટલાક અગ્રેજ સિપાઈઓએ બે સ્ત્રીઓ ઉપર અત્યાચાર કર્યો અને તેમાની એક થોડા વખત પછી મરણ પામી, એવી તે વખતે પૂનામા પ્રચલિત વાર્તા પણ તેમને જણાવવામા આવી. ગોખલેને આથી હદપાર દુ ખ થયુ સર વિલિયમ વેડરબર્ને તેમનો પરિચય પાર્લામેન્ટના કેટલાક સભ્યોને કરાવ્યો અને ત્યા તેમણે તે વિષે ભાષણ કર્યું પછી તેમણે ‘ મેન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન ’ પત્રના પ્રતિનિધિને મુલાકાત આપી વળી તે પછી તે પત્રમા તેમણે આ બનાવ વિષે લખાણ પણ કર્યું આને લીધે ઇગ્લડ અને હિંદ બન્ને દેશોમા ભારે ખળભળાટ થયો મુબઈ સરકાર તરફથી તપાસ કરવામા આવી તેણે ઇગ્લડ તાર કર્યો કે આ બધુ તો દ્વેષને લીધે ઊભુ કરેલું તૂત જ છે હડહડના જૂઠાણાને સાચી હકીકત તરીકે ગોખલેએ બહાર પાડી એમ કહેવામા આવ્યું, અને આખી કોમનો ખોફ એમના ઉપર ઊતર્યો

આ વખતે ગોખલેને નરકયાતના વેઠવી પડી એમના વેડરબર્ન જેવા મિત્રોને પણ લોકોએ ગાળો ભાંડી પાર્લામેન્ટમા ગરમાગરમ ભાષણો થયા પણ સૌથી દુ ખદાયક બીના તે એ બની કે આવી સ્થિતિમા હમેશા બને છે તેમ સૌથી હલકી ગાળ યુરોપિયન બાજુથી નહિ પણ હિંદી બાજુથી જ દેવામા આવી દાદાભાઈ નવરોજી ઉપરાત તે વખતે પાર્લામેન્ટમા તે જ પારસી કોમના એક બીજા હિંદી સભ્ય સર માંચેરજી ભાવનગરી હતા તેમણે કહ્યુ “ આ પ્રખ્યાત જ્વલત સસ્થાના ઉમગને ગોખલેએ ભ્રષ્ટ કર્યો છે ”

જ્યારે ગોખલે સ્વદેશ આવ્યા ત્યારે તેમણે એ બાબત તપાસ શરૂ કરી પણ કંઈ પ્રમાણો એમને મળી શક્યા નહિ એક સદ્ગૃહસ્થને છાજે તેમ પોતાના જાહેર કથનો માટે સપૂર્ણ જવાબદારી તેમણે સ્વીકારી લીધી ગમે તેમ થાય પણ પોતાને ખબર આપનારના નામ બહાર ન પાડવા, એવો એમણે આગ્રહ રાખ્યો મિત્રોએ સલાહ આપી કે હવે તો એમને માટે એક જ માનભર્યો માર્ગ હતો, અને તે એ કે તેમણે બિનશરતી માફી માગવી આ કડવો ઘૂટડો ગળવાને તે તૈયાર થયા, અને આવી કપરી કસોટીમાથી પણ તે પસાર થયા ગવર્નર લૉર્ડ સેન્ડહર્સ્ટને, પ્લેગ કમિશનના સભ્યોને, અને પેલા સિપાઈઓને તેમણે માફીપત્ર મોકલ્યા ગોખલેના કેટલાક ઉત્તમ ગુણો આ પત્રો ઉપરથી જણાય છે. એમને લાગ્યુ કે માફી પૂરેપૂરી, ખરા દિલની અને એવી હોવી જોઈએ કે જેથી સામા પક્ષને સપૂર્ણ સતોષ થાય અને આખી બીના ઉપર કાયમનો પડદો પડે. ગોખલેએ પત્રમાં લખ્યુ “ મે જે કર્યુ, તે કરતી વખતે મને લાગતુ હતુ કે એક ઘણી દુ ખદાયક કડવી ફરજ હું બજાવતો હુ. નામદાર ગવર્નરની ચિંતામા ઉમેરો કરવામા હું સાધનભૂત થયો એ વિચાર મને ખાસ દુ:ખ આપે છે મે તેમના દેશબધુઓને અને સિપાઈઓને અન્યાય કર્યો એ વસ્તુ મને મૂઝવ્યા કરે છે ફરીથી હું તદ્દન બિનશરતી ક્ષમા માગુ છુ ’

આવા સાચા, ઉદાર ભાવ છતા પણ ગવર્નરે સારો પ્રતિવર્તન રાખ્યુ નહિ ગોખલેનું નામ સરખુ ઉચ્ચારતા તેમના હોઠ તો અચકાતા હતા.

અમરાવતીની મહાસભા

થોડા વખત પછી ફરીથી ગોખલેએ હિંદી રાજ્યપ્રકરણમાં પોતાનું નાવ હંકાર્યું તેમણે મધ્યપ્રાન્તમાં આવેલા અમરાવતીની મહાસભામાં હાજરી આપી કમનસીબે ત્યાં આવેલા પ્રતિનિધિઓએ અને ખાસ કરીને બંગાળી પ્રતિનિધિઓએ એમને ખૂબ હેરાન કર્યા અને ખરેખર દિલગીરી થાય છે કે ગોખલે તરફ આ વખતે બહુ દુર્વર્તન ચલાવવામાં આવ્યું હતું. પ્લેટફાર્મ ઉપર વક્તા તરીકે પ્રતિનિધિઓ એમને બોલવા પણ ન દે! આ પ્રસંગે એમને ખૂબ ગુસ્સો ચડ્યો મહાસભાની બેઠક પછી વર્તમાનપત્રોને તેમણે એક લેખિત જાહેરાત આપી ફરી પાછા પત્રોના વમળમાં તેઓ ઘસડાયા એવા આ પ્રસંગે ગોખલેનો પણ લોકો દોષ કાઢે છે એમણે કંઈ જ લખવું જોઈતું નહોતું એમ ધારી એમના કેટલાક મિત્રો દિલગીર થયા. પણ એ પત્રમાંના અંતભાગના ભાવોનું પુનઃસ્મરણ અને મનન કરવું યોગ્ય છે

"મારી વર્તણૂક વિષે છેવટે જો નિર્ણય થશે તેને વિષે તો મને મુદ્દલ શંકા નથી એક દિવસ જરૂર એવો આવશે કે જ્યારે આ કમનસીબ બનાવ, મને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તો, ગુસ્સાની નજરે નહિ પણ શોક અને અનુકંપાની નજરે જોવાવો જોઈએ, એમ મારા દેશબંધુઓ માનતા થશે મેં તો કર્તવ્યભાન અને સત્યનિષ્ઠા, પ્રામાણિકપણાને અનુસરતો એવો જે એક જ માર્ગ હતો તે અતિ વિકટ સંજોગોમાં લીધો છે દુઃખો અને કસોટીઓને યોગ્ય દૃષ્ટિથી સ્વીકારવામાં આવે તો તેથી માણસ પવિત્ર અને ઉન્નત થાય છે લોકપ્રિયતાના ભભકના તેજમાં કે લોકોના તિરસ્કારના છાંયડામાં મારે તો એટલું જ કહેવાનું છે કે મારી ફરજ બજાવ્યા કરવી જાહેર સેવાના કર્તવ્યો કોઈના કહ્યાથી લેવાતા નથી અને કોઈની ઇચ્છાથી મૂકી દેવાતા નથી કઈ કક્ષામાં માણસ કામ કરે છે—ઊંચી કે નીચી—તે પ્રમાણમાં ઓછું મહત્ત્વનું છે માણસ કંઈ કરે તેની પ્રજા કદર કરે તો જરૂર માણસને આનંદ તો થાય જ પ્રજાની કદર યોગ્ય સંતોષનું કારણ છે એથી આગળ વધીને હું એમ પણ કહું છું કે તેથી માણસને ઉત્તેજન મળે છે, એની શક્તિનો વિકાસ થાય છે, અને આ દેશમાં તો આ એક જ બદલો તેને મળે છે પણ જીવનનો ઉચ્ચોચ્ચ હેતુ પ્રજાની કદર મેળવવી એ નથી એટલું જ નહિ, પણ સૌથી ઉચ્ચ કક્ષાના જ ઊતરતો હેતુ પણ એને ન ગણાય હર્બર્ટ સ્પેન્સરના શબ્દોમાં કહું તો 'જો તે કદર મળે તો સારું, ન મળે તોપણ સારું જ છે, જોકે પહેલા જેટલું સારું નહિ'"

એક બંગાળી ગૃહસ્થે ગોખલેને સરસ કાગળ લખ્યો હતો. તેનો જવાબ તેમણે વાળ્યો "સાચા કાર્યનું ઉગમસ્થાન મારો અંતરાત્મા છે, અને નહિ કે પ્રજાની તાળીઓ. એ સૂત્ર તો હું ઘણા વખતથી શીખ્યો છું જીવનનો ઉત્તમ ભાગ આપણે મઝા ભોગવતા હોઈએ એ નથી, પણ જેમાં સહન કરીએ તે જ છે"

તેમના ધાર્મિક વિચારો

ગોખલે કંઈક અંશે અજ્ઞેયવાદી હતા, અને તે પોતાની માન્યતા કદી છુપાવતા નહિ. એક વખતે આર્ચ બ્રેડલોને સ્મરણાંજલિ આપવા જાહેર સભા ભરાઈ હતી તેમાં તે મુખ્ય વક્તા હતા ત્યાં તેમણે પોતાને અજ્ઞેયવાદી ગણાવ્યા હતા તે વખતે તેમના ઉપર ટીકાઓ પણ થઈ હતી પણ એમ લાગે છે કે રાનડેની અસર તળે આવ્યા પછી એમના ધાર્મિક

વિચારોમા ફેરફાર થયો હતો ઈશ્વર વિષે એમનો ખ્યાલ શો હતો તે ચોક્કસ રીતે તો કોઈ જાણતુ નહોતું એક વખતે એમણે મને કહ્યુ હતુ કે કોઈ પણ માણસના ઈશ્વર અને પ્રકૃતિ સાથેના સંબધ વિશે કઈ પણ બોલવુ અયોગ્ય છે મને ખબર છે ત્યા સુધી તો એમ કહુ કે એમને લાગતુ કે પોતે કોઈ અદષ્ટ શક્તિની દોરવણી નીચે જીવે છે, અને પોતાનું કાર્ય કરે છે, અને તે અદષ્ટ શક્તિ તેમની ચારેબાજૂ વ્યાપી છે

ગોખલે પોતાના શિષ્યોને ડાયરી ન રાખવાની સલાહ આપતા તે વખતે સરકારનું એક કામ જુવાન માણસોની પ્રવૃત્તિની જુદીજુદી રીતે તપાસ કરવી એ હતું ખાસ કરીને જે યુવાનો જાહેર સેવાનુ કઈ કામ કરતા હોય તેમના ઉપર તો દેખરેખ રખાય જ સરકારે મૂકેલા ઘણા આરોપોમા આ ડાયરી તેને બહુ ઉપયોગી થઈ પડતી પણ વિચિત્ર વાત તો એ છે કે મારી પાસે એમના જ હસ્તાક્ષરની એક નોધ છે અને તેમા તેમણે પોતાની મુરાદો લખી છે તે લખે છે

"શ્રી ગુરદત્તની પરમકૃપાથી હુ નીચેની બાબતોમાં નમ્ર પણ દઢ પ્રયત્ન કરીશ'

(૧) હુ યોગસાધના કરીશ,

(૨) અર્વાચીન અને પ્રાચીન ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, ખગોલવિદ્યા વગેરેનુ મારુ જ્ઞાન મેળવીશ,

(૩) મુબઈની ધારાસભા, વડી ધારાસભા અને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના સભ્ય થવાની કોશિશ કરીશ

આ બધી સભાઓમા મારી તમામ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરીને મારા દેશનુ કલ્યાણ કરવા પ્રયત્ન કરીશ. ઉત્તમોત્તમ તત્ત્વજ્ઞાનના પાયા પર રચેલા ધર્મનો હુ ઉપદેશક થઈશ અને તે આખી દુનિયાને શિખવાડીશ"

ગોખલેને પરમાત્મા સમક્ષ પોતાના આત્માને ખુલ્લો મૂકી તેને પવિત્ર કરવો હતો તે આ કાગળ બતાવે છે એમને આ ભક્તિભાવથી તરબોળ ભાવમા જ રહેવા દઈને આપણુ આજનુ ભાષણુ સમાપ્ત કરવુ યોગ્ય છે *

* અનુવાદક. હેમન્તકુમાર નીલકંઠ.

નવાં નવાણ

ઉમાશંકર જોષી

રમે હૈયાને ટેરવે સદાયે,
ને હોઠે ન આવે, એ ગીત મારે ગાવું સખી

કદી કયાથી જરીકશુ સુણાયે,
ને આછું સમજાયે, એ ગીત મારે ગાવુ સખી.

ઉરે કોઈની પગલીઓ પૂજી,
ઓચિંતી આજ ફૂજી, એ ગીત મારે ગાવું સખી.

જૂનાં સોણાની મંજરીઓ મ્હોરી,
અનંત રમે હોરી, એ ગીત મારે ગાવું સખી

કંઈ જનમોના બાંધણાં તૂટ્યા,
નવાણ નવાં ફૂટ્યાં, એ ગીત મારે ગાવું સખી

ધસી ડસતી નાગણ સમા દોડે,
જાણું ન, કોની સોડે, એ ગીત મારે ગાવુ સખી

દોડે, દોડે, કોડીલ ઉર નાનૂં,
દોડે છાનુ છાનુ, એ ગીત મારે ગાવું સખી.

ઘણુ ગમતું તોયે ના ગમતું,
હૈયામાં મૂંઝાતું, એ ગીત મારે ગાવુ સખી.

મારી નાની છાતીમા ન માતું, એ ગીત મારે ગાવુ સખી.
ઓરે નાની છાતીમાં ન માતું, એ ગીત મારે ગાવુ સખી.

અખિલભારત મહિલાપરિષદ

[કરાંચી અધિવેશન]

સરોજિની મહેતા, એમ, એ

ગઈ નાતાલના દિવસો દરમ્યાન અખિલભારત મહિલાપરિષદની નવમી બેઠક કરાચી ખાતે ભરવામા આવી હતી માત્ર નવ વર્ષથી ઊભી થયેલી હોવા છતાં આ પરિષદે દેશભરમા એક મહત્ત્વની સંસ્થા તરીકે પોતાનુ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધુ છે, અને હિંદી સ્ત્રીઓનુ સંપૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સૌથી મુખ્ય—બલકે એક જ—સંસ્થા તરીકે એ માન્ય થઈ છે

ગયે વર્ષે કલકત્તાની પરિષદ વખતે ગુજરાતની સ્ત્રીઓએ આ વર્ષની પરિષદ અમદાવાદમાં ભરવાનુ આમંત્રણ આપ્યુ હતુ પરંતુ મેનનજાઈટિસનો રોગ શિયાળામા કદાચ ફરીથી ગંભીર સ્વરૂપ પકડે એ શંકાથી ઘણી નાખુશીથી આમંત્રણ પાછુ ખેંચવુ પડ્યુ માત્ર પાંચ જ મહિના તૈયારી કરવા માટે બાકી રહ્યા હોવા છતા કરાચીની સ્ત્રીઓએ પરિષદને કરાચીમા આમંત્રણ આપ્યુ તે માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે અને એટલી ટૂંકા વખતની તૈયારી હોવા છતાં પરિષદની બેઠક બહુ જ સફળ રીતે પાર પડી તે એ સ્ત્રીઓના અવિશ્રાંત પરિશ્રમને લીધે જ

પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા ૧૫૦ હતી દર વર્ષે ૧૮૦ થી ૨૧૦ સુધી સંખ્યા હોય છે, પણ કરાચી દેશને છેક પશ્ચિમ ખૂણે આવેલુ હોઈ બધા જ પ્રાંતોને માટે દૂર ગણાય, તેથી આટલી સંખ્યા પણ સારી કહી શકાય આ પરિષદની એક વિશિષ્ટતા એ હતી કે બે અંગ્રેજ સન્નારીઓ—ડૉ મોડ રોયડન અને મિસિસ કોરબેટ એશબી ઇંગ્લંડથી પ્રતિનિધિ તરીકે આવ્યાં હતા

તા. ૨૯મી ડિસેંબરે પરિષદ ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયા ખલકદીના હોલમા થઈ માત્ર આ એક જ પ્રસંગે પુરુષોને આમંત્રણ આપવામા આવે છે, અને એ વિશાળ હોલ કરાચીની જનતાથી ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો હતો સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ મિસિસ હોમી મહેતાએ આવકારનું ભાષણ વાંચ્યુ તે પછી પરિષદના પ્રમુખ મિસિસ રુસ્તમજી ફરીદુનજીએ પોતાનું પ્રમુખ તરીકનું ભાષણ વાંચ્યુ પ્રમુખના ભાષણની વિશિષ્ટતા એ હતી કે એમા કેળવણી અને સમાજસુધારા સંબંધી અનેક મુદ્દાઓની ટૂંકામા ચર્ચા કરી હતી અને એક પારસી બહેનને સ્વદેશીની હિમાયત કરતા જોઈ સર્વને ખરેખર ઘણો આનંદ થયો મિસિસ રુસ્તમજી નિઝામ હૈદ્રાબાદમા એક જાણીતા સમાજસેવક છે, અને એમના પ્રયત્નથી જ દિલ્હીમા લેડી અરવીન કૉલેજની સ્થાપના થઈ છે એ દિવસની સભામા બોલનાર તો અનેક હતા પણ બે વક્તાઓ વિષે ખાસ લખવુ જોઈએ એક તો જાણીતા મહાસભાવાદી શ્રી જયરામદાસ દોલતરામ કરાચીની જનતા તરફથી પરિષદને આવકાર આપતા એમણે એમના વક્તૃત્વથી શ્રોતાજનોને મુગ્ધ કરી દીધા પરંતુ પરિષદની પ્રશંસા કરતા એમણે એક 'ચેતવણી' આપી ઘણા ટીકાકારો મુજબ એમનો પણ અભિપ્રાય એવો હતો કે આ પરિષદ દિવસમા ત્રણ

વખત વરસો બદલનાર સ્ત્રીઓની બનેલી છે પણ દેશની ગરીબાઈ એટલી બધી છે કે કેટલાક ગામડાના કુટુંબોમા ત્રણ સ્ત્રીઓ વચ્ચે એક જ વસ્ત્ર હોય છે તે વાત પરિષદની સ્ત્રીઓએ ભૂલવી ન જોઈએ એમ એમણે કહ્યુ બીજા વક્તા તે, શ્રી વાગીશ્વરી જેમના જિહ્વાગ્રે વસ્યા છે એવા શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ એમની અજોડ શૈલીમા એમણે પરિષદ તરફથી બોલતા શ્રી જયરામદાસની અને બીજા વક્તાઓની ટીકાનો સચોટ ઉત્તર આપ્યો, અને પોતે એક વખત જેના પ્રમુખ થવાનુ અપૂર્વ માન ભોગવ્યુ છે એ મહાસભા પણ આ પરિષદ જેટલી પ્રતિનિધિત્વવાળી નથી, એ વિષે ખાતરી આપી જેઓ એમ ટીકા કરે છે કે અખિલભારત મહિલાપરિષદ એ સાચુ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સસ્થા નથી એમણે આ ખાસ લક્ષમા લેવા જેવુ છે

પરિષદનુ ખરુ કામ ૧ લી જાન્યુઆરીએ દયારામ જેઠમલ સિંધ કૉલેજના હૉલમા શરૂ થયુ. તે દિવસે કેળવણીવિષયક ઠરાવોની ચર્ચા થઈ સૌથી અગત્યનો ઠરાવ તે બને તેટલા નજીકના ભવિષ્યમા પરિષદનુ સર્વ કામકાજ હિંદી ભાષામા ચલાવવાની ઇચ્છા જાહેર કરનારો હતો આખા હિંદની એક ભાષા હોવાના પરિષદના આદર્શને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાની ઇચ્છાથી જ આ ઠરાવ પસાર કરવામા આવ્યો હતો સહશિક્ષણના ઠરાવ ઉપર વિરુદ્ધતા દર્શાવવામા આવી હતી ઠરાવને અનુમોદન આપતા મિસિસ કઝીન્સે બહુ જ સરસ અને સમજૂતીભર્યું ભાષણ કર્યું છતા અસલ સ્વરૂપમા ઠરાવ પસાર ન થઈ શક્યો સુધારેલા ઠરાવ મુજબ પ્રાથમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણમા સહશિક્ષણ હોવુ જોઈએ અને માધ્યમિક શિક્ષણમા ન હોવુ જોઈએ બીજા કોઈ ઠરાવો ઉપર વિરુદ્ધતા દર્શાવાઈ નહોતી

આ પરિષદ મૂળ શિક્ષણસુધારણા પરિષદ તરીકે શરૂ થઈ હતી, અને પટણામા મળેલી બેઠક વખતે સમાજસુધારાના પ્રશ્નો હાથમા લેવાનો ઠરાવ કરવામા આવ્યો ત્યારે પરિષદના એક વિભાગ તરફથી એ બાબત ખૂબ વિરુદ્ધતા પણ બતાવવામા આવી હતી છતા હવે તો સમાજસુધારાના ઠરાવોની ચર્ચા એ જ પરિષદનો સૌથી આકર્ષક ભાગ બની ગયો છે કેળવણીના સૂક્ષ્મ પ્રશ્નોમા થોડી જ સ્ત્રીઓને રસ પડતો અને સામાજિક બધનો તો એટલા બધાં અને એટલા ઘાતક છે કે એમને વિષે તો લગભગ દરેક સ્ત્રીને વિચાર કરવાની ફરજ પડે જ

સતતિનિયમન માટે માન્ય થયેલી (recognised) 'ક્લીનીક્સ' સ્થાપવા સબધીના ઠરાવ ઉપર ગયા વર્ષની માફક આ વખતે પણ ખૂબ ગરમ ચર્ચા થઈ હતી ઠરાવમા સ્પષ્ટ દર્શાવેલુ હતુ કે આપણી સ્ત્રીઓની શારીરિક નિર્બળતા, બાળમરણનું અતિશય મોટુ પ્રમાણુ અને દેશની વધતી જતી ગરીબાઈ એ સર્વ લક્ષમા લેતા આવી 'ક્લીનીક્સ' સ્થાપવાની જરૂર છે છતા વિરોધીઓ એ જ જૂની દલીલ કરતા હતા કે સંતતિનિયમનના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાથી અનીતિ વધશે ભૂખે મરતા ગુનેગારોની પ્રજામા વધારો થવા દેવો અને અસખ્ય સ્ત્રીઓ અને બાળકોના અકાળ મરણ માટે જવાબદાર થવુ એ વધારે અનીતિમાન છે એ વાત વિરોધીઓના લક્ષમા નહોતી ઇગ્લંડથી સતતિનિયમનના પ્રચાર માટે ખાસ આવેલા મિસિસ હાઉ માર્ટીને પશ્ચિમમા એ ચળવળ કેવી રીતે ઊભી થઈ તેનો ઇતિહાસ આપ્યો અને ઠરાવના ટેકામા ખૂબ જુસ્સાદાર અને સચોટ ભાષણ કર્યું ઠરાવ મોટી બહુમતીથી પસાર થયો હતો

ઉજાણી, પાર્ટીઓ, જમણો વગેરે કરાંચીની પ્રતિષ્ઠિત સન્નારીઓ તરફથી ખૂબ સંખ્યામાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં આવા પ્રસંગોએ જ પ્રતિનિધિઓને કરાંચીના જાહેર કાર્યકર્તાઓના સમાગમનો લાભ મળ્યો

સ્વયંસેવક તરીકે કામ કરનાર યુવતીઓ અને યુવાનો વિષે ઉલ્લેખ ન કરવો તે એક પ્રકારની કૃતઘ્નતા જ ગણાય. પ્રભાતથી મોડી રાત સુધી એમની ફરજો પૂરી થતી નહોતી જુદીજુદી જરૂરિયાતો અને જુદાજુદા સ્વભાવવાળી દોઢસો સ્ત્રીઓની સેવા ઉઠાવવી એ રમત નથી છતાં આ યુવાન સ્વયંસેવકો હસતે મોંએ પોતાની ફરજો બજાવ્યે જતા અને કદી કોઈને ફરિયાદ કરવાનું કારણ મળ્યું નહોતું

ટીકાકારો હમેશાં પૂછ્યા કરે છે કે પરિષદે અત્યાર સુધીમાં કેટલી સિદ્ધિઓ કરી? પરિષદ માત્ર ઠરાવો પસાર કર્યા કરે છે અને મૂઠીભર સ્ત્રીઓને દરવર્ષે વસ્ત્રાભૂષણનું પ્રદર્શન કરવાની તક આપે છે એમ પણ એ લોકો કહે છે. આવી ટીકાઓ અસંતોષ કે નિરાશાવાદને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે એમ કેટલાક માને છે હું તો માનું છું કે માત્ર ઈર્ષ્યાને લીધે જ ઉત્પન્ન થાય છે સાહિત્ય, વર્તમાનપત્રો, રંગભૂમિ, સિનેમા, બધે જ ભણેલી સ્ત્રીને ઉતારી પાડવાના પ્રયત્નો થાય છે અને એ બધા પ્રયત્નોની પાછળ હું તો ઈર્ષ્યા સિવાય બીજું કોઈ પણ ઉત્પાદક કારણ જોઈ શકતી નથી પરિષદની ખુલ્લી બેઠકમાં ઠરાવો સિવાય શું થઈ શકે? જગતની સમસ્ત પરિષદો ઠરાવો પસાર કરવા સિવાય બીજું શું કરે છે? પ્રતિનિધિઓ પાછા પોતાને વતન ગયા પછી જ રચનાત્મક કામ તો કરી શકે, અને એ સંબંધમાં આ પરિષદ સાથે સંબંધ ધરાવનારી સ્ત્રીઓએ જે સિદ્ધિઓ કરી છે તે ભાગ્યે જ કોઈ પરિષદ સાથે સંબંધ ધરાવનાર વ્યક્તિઓએ કરી હશે

માત્ર નવ વર્ષ થયાં સ્થાપન થયેલી હોવા છતાં આ પરિષદે જે રચનાત્મક કામ કર્યું છે તે કોઈ પણ ગમે તેટલી પ્રાચીન સંસ્થાને શોભા આપે તેવું છે પરિષદના કાર્યકર્તાઓના પ્રયત્નથી જ 'સારડા કાયદો' પસાર થયો છે અને એ જ એક મોટી સિદ્ધિ ગણી શકાય પરિષદ માત્ર વાર્ષિક તમાસો છે એમ કહેનારાઓને મારી વિનતિ છે કે એમણે શ્રીમતી નાનજમ્માએ મૈસૂરમાં મોટી વયની સ્ત્રીઓને કેળવણી માટે તૈયાર કરી અમલમાં મૂકેલો પાંચ વર્ષનો કાર્યક્રમ, સાતારામાં અતિ સફળતાથી મિસિસ હમીદઅલીએ પાર ઉતારેલો ગ્રામસુધારણાનો કાર્યક્રમ, શ્રીમતી કમલમ્મા દાસાપ્પાના અવિશ્રાંત પરિશ્રમથી પગભર થવા માંડેલું ગ્રામઉદ્યોગ સમિતિનું કાર્ય, અને બંગાળાની કોલસાની ખાણોમાં કામ કરતી સ્ત્રીઓ સંબંધી ત્રણ બહેનોએ જાતે તપાસ કરી તૈયાર કરેલો અહેવાલ, એ સર્વનો અભ્યાસ કરવો પરિષદની જુદીજુદી શાખાઓ મારફતે ચાલતા કામના આ તો થોડાક નમૂનામાત્ર છે

હિંદની સ્ત્રીઓની કરોડોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં પરિષદમાં હાજરી આપનાર સ્ત્રીઓની સંખ્યા અતિશય થોડી છે તે ખરું છે, પરંતુ આપણી સ્ત્રીઓની ગુલામી દશા, એમનાં સામાજિક બંધનો અને આર્થિક પરતંત્રતા એ લક્ષમાં લેતાં આટલી સંખ્યા પણ આશાજનક ગણી શકાય ઘર, પતિ અને બાળકોને મૂકીને સેંકડો માઈલની મુસાફરી કરી દરવર્ષે પરિષદમાં હાજરી આપવી એ હિંદી સ્ત્રીને માટે સહેલી વાત નથી

પરિષદ માત્ર વસ્ત્રાભૂષણનું પ્રદર્શન જ છે એમ કહેનારને કદાચ ખબર નહિ હોય કે કેટલીક ખાદીધારી સ્ત્રીઓ પરિષદમાં સૌથી અગ્રભાગ લેનારી છે શ્રીમતી કમલાદેવી

ચટ્ટોપાધ્યાય, મિસિસ કઝીન્સ, શ્રીમતી લક્ષ્મી કુટ્ટી મેનન, શ્રીમતી અરુણા આસફઅલી કે થોડાં નામોનો ઉલ્લેખ પણ બસ છે. દક્ષિણ હિંદમાંથી આવતી સ્ત્રીઓ 'સાદુ જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર' એનો આદર્શ પૂરો પાડે છે, અને સભ્યા તેમજ મદદરૂપ ભાગ લેતા એ સ્ત્રીઓ પરિષદમાં અગ્રસ્થાને જ છે

પરિષદની સૌથી મોટી સફળતા તો એ જ છે કે એણે પરિષદમાં આવતી સ્ત્રીઓના સંબંધમાં તો નાત, જાત, ધર્મ, શ્રીમંતાઈ, ગરીબાઈ એ બધા વાડા ભાંગી નાખ્યા છે છાત્રાલયના આંગણામાં વિશાળ મંડપમાં સાથે જમતાં બેઠેલી સ્ત્રીઓનું એ ચિત્ર કેમ વિસરાય? એક વખત સનાતન હિંદુધર્મના અને સંકુચિત મનોવૃત્તિના સ્તંભરૂપ ગણાતી મદ્રાસી બ્રાહ્મણીઓ શૂદ્રને હાથે પીરસેલો ભાત ખાતી હોય, અને એની એક તરફ ખ્રિસ્તીઓ માંસાહારી ખોરાક ખાતી હોય, છતાં સર્વે ખૂબ આનંદથી વાતો કરતાં હોય, એ દર્શન બીજે ક્યાં થઈ શકે?

અખિલભારત મહિલાપરિષદે જેટલું રચનાત્મક કામ કર્યું છે, અને ઐક્યભાવની સાધના કરી છે તેટલે દરજ્જે એના પ્રથમના નવ વર્ષમાં મહાસભાએ પણ એ બંને કરી બતાવ્યાં હતાં એમ સિદ્ધ કરી બતાવવા ટીકાકારોને વિનંતિ કરું છું

જન્મદિવસે

बादरायण

(પૃથ્વી)

ગયા વરસ મૂર્તિમન્ત બની આજ સામે ખડા,
વદે રસભરી બધી સુખદ ભૂલવાતી, રમ્યાં
પિતાજનનિકેતના ઝરણુ નિર્મળામા, ગયુ
પ્રસન્ન રસલોલ બાલ્ય રમતુ અને નર્તતુ.
ફરી વિવિધખંડ જીવનતણા નિહાળ્યા ત્યહીં
અનેક નવભાવ, કલ્પન નવાં ઘડ્યા, ને રચી
કઈ સ્વપ્નમાળ, સૃષ્ટિ ઉરની, તરંગાવલી;
પ્રસંગ સહુ આજ ચિત્રપટ મૂક ઉકેલતું.

મનોરમ નવો પ્રદેશ સ્થિરચિત્ત રાચું ત્યહીં,
હસે કુસુમ એ સ્મિતો ઉર ભરું, સમીરો વહે
સુમન્દ રવ, રશ્મિઓ મૃદુલ તેજના, પ્રાણદા
ઝરે સુભગ ચન્દ્રિકા, મધુર તત્ત્વ સૌ જીવને
મને પ્રગટ વર્તમાનમહીં પ્રેમથી વીંટતા;
ભલે અતલ ભાવિ દૃષ્ટિપથદૂર હો વિસ્તર્યું

રિઝર્વ બેંક

ચંદ્રપ્રસાદ હરદેવરામ દીવાનજી

શ્વેતપત્રની બધારણયોજના બ્રિટિશ સરકારે જાહેરમા મૂકયા બાદ, તે ઉપર આમની સભા અને ઉમરાવની સભાની એક ભેગી સમિતિ નિમાઈ અને તેના અહેવાલ અનુસાર હિંદુસ્તાનને નવુ બધારણ આપવા માટે બ્રિટિશ સરકાર એક કાયદો ઘડશે અને એ કાયદો થયા બાદ તે નવુ બધારણ અમલમા આવશે પણ એ નવા બધારણ સબધી હિંદ પાસે અમુક બાહેધરી માગવામા આવી છે અને તેમા બ્રિટનના વેપાર બાબત અને હિંદની અનામત શરાફી સસ્થા બાબત એ બે વિષયો મુખ્ય છે

હિંદ સાથેના બ્રિટનના વેપાર સબધી એવી બાહેધરી માગવામા આવી છે કે જેથી હાલનો બ્રિટિશ પ્રજાનો હિંદમા જે વેપારધધો છે તે કાયમ રહેવો જોઈએ, અને તેની વિરુદ્ધની કાંઈ પણ ચળવળ થાય તો તેને લગતી સપૂર્ણ સત્તા વાઇસરૉયસાહેબને આપવામા આવી છે જોકે સાથેસાથે એમ પણ કહેવામા આવ્યુ છે કે એ વેપારી સબધ બન્ને દેશોનો અન્યોન્યે જ રહેશે (reciprocal) પણ સાધારણ બુદ્ધિના માણસને એટલુ તો સહેલાઇથી સમજી શકાય કે બ્રિટિશ પેઢીઓ હિંદમાં આવી વેપાર કરશે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે, પણ હિંદી પેઢીઓ બ્રિટનમા જઈને વેપાર કરે એ કેટલુ અસભવિત છે! અલબત્ત કાયદાની દૃષ્ટિએ હિંદી પેઢીઓને ત્યા વેપાર કરવા જતા રોકનાર કોઈ નથી, પણ એ જાતની પેઢીઓને કામ કરતી અટકાવવાની બ્રિટિશ રીત જુદી જ હોય છે. હિંદી સ્ટીમર કપનીને એ બાબતમા થયેલો અનુભવ કાંઈ હજી જૂનો નહિ કહી શકાય, અને હિંદી સ્ટીમર કપનીમા બ્રિટનની જે પેઢીઓએ માલ આપ્યો તેમને વિતાડવામા પણ ત્યાના લોકોએ પાછી પાની કરી નથી એટલે અન્યોન્યના ઓઠા હેઠળ જે બાહેધરીઓ ઘુસાડી દેવામા આવી છે તે એકતરફી જ રહેશે, અને બ્રિટનની હિંદના વેપારઉદ્યોગ પરની બેડીઓ વધારે મજબૂત કરશે એમ કહેવુ અતિશયોક્તિભર્યું તો ન જ ગણાય વાઇસરૉય સાહેબને આ બાબતમા આપેલી સત્તાનુસાર એ બાબતનો એ નામદારનો નિર્ણય એ સર્વોપરી સત્તાનો હુકમ જ સમજવો પડશે હાલના બધારણમા વાઇસરૉયસાહેબને આપેલી ફરમાવેલી સત્તાનો જે ઉપયોગ થયો છે તે ઉપરથી એમ માની શકાય કે વેપારઉદ્યોગ બાબતની સત્તાનો પણ ઉપયોગ એ જ રીતે દેશની રાષ્ટ્રીય ચળવળને દાબી દેવામા જ કરવામા આવશે દાખલા તરીકે, ધારાસભામા કોઈ સભ્ય એવી દરખાસ્ત લાવે કે ઇંપિરિયલ બેંકમા હિંદીઓનુ પ્રમાણ નોકરીમા વધારવુ અને પરદેશી બેંકોએ પણ હિંદીઓને પોતાને ત્યા નોકરીમા અમલદાર તરીકે રાખવા, તો આવી દરખાસ્તને પણ વાઇસરૉયસાહેબ પોતાની સત્તાનુસાર એ બ્રિટનના વેપારઉદ્યોગની વિરુદ્ધની છે એમ કહીને ઉડાવી દઈ શકશે વેપાર બાબતની માગાયેલી બાંહેધરી દેશને કેટલી નુકસાનકર્તા છે એ બતાવવાને આ પૂરતું છે.

શ્વેતપત્રમા જણાવ્યા મુજબ નાણાં સંબધી જે ભલામણો કરવામા આવી છે તે એમ ધારી લઈને કરવામા આવી છે કે હિંદે નવુ બંધારણ અમલમા આવે તે પહેલા અનામત શરાફી સ્થાપી જ હશે આ અનામત સસ્થાની બાબત ઉપર આટલો બધો ભાર મૂકવામા આવ્યો છે એટલે એ વિષય આપણે જરા વધારે વીગતવાર ચર્ચીશુ એ અનામત શરાફી સંસ્થાને લગતો કાયદો પસાર થઈ ગયો છે, અને એ સસ્થા પણ રિઝર્વ બૅંક ઑફ ઇંડિયાના નામથી ૧૯૩૫ના એપ્રિલની પહેલી તારીખથી ચાલુ થનાર છે એટલે એવું બધારણ જાણીએ તે પહેલા એવી શરાફી સસ્થા વિષેનો ટૂંકો પાછલો ઇતિહાસ અસ્થાને તો ન જ ગણાય

એવી અનામત શરાફી સસ્થા સ્થાપવાનો પ્રશ્ન ઇ સ ૧૮૩૬મા બેંક ઑફ બગાલે ઉપાડ્યો હતો, પણ ઈ. સ ૧૮૪૦મા બૅંક ઑફ બૉમ્બે સ્થપાઈ અને ઈ. સ ૧૮૪૩મા બેંક ઑફ મદ્રાસ સ્થપાઈ એટલે એવી મધ્યસ્થ શરાફી સસ્થાનો વિચાર પડતો મુકાયો. વળી પાછો એ જ પ્રશ્ન ઈ સ ૧૮૫૯ અને ઈ સ ૧૮૬૭મા ખૂબ ચર્ચાયો, પણ કંઈ પણ પરિણામ ન આવ્યુ ઈ. સ ૧૮૬૭મા બેંક ઑફ બૉમ્બેને ઘણુ જ નુકસાનીમા ઊતરવુ પડ્યુ અને સયોગોનો લાભ લઈને બેંક ઑફ બગાલે અખિલ હિંદની એક મધ્યસ્થ બેંક માટેની યોજના રજૂ કરી પણ ઈ સ ૧૮૭૦મા સરકારે તે યોજના ઉપર આખરે ઠંડુ પાણી રેડ્યુ આ પછી એમ જ મનાતુ હતુ કે સરકારી મદદથી એવી બેંક સ્થાપવી તો શક્ય જ નથી પણ ઈ. સ ૧૮૯૮–૯૯મા સરકારે નાણા અને ચલણ માટે નીમેલી ફાઉલર કમિટીના અહેવાલ સાથે મિ હેમણો નામના ગૃહસ્થે પોતાની ખાસ નોંધ પ્રગટ કરી એવી બેંકને માટે સખત દલીલો કરી એનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે હિંદી સરકાર અને હિંદી વજીર વચ્ચે એ વિષય ઉપર ખૂબ જ પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો અને છેવટે એવી બેંક માટે સમય અનુકૂળ નથી કહીને એ બાબત મુલતવી રાખવામા આવી ત્યારબાદ ઈ સ ૧૯૧૪મા જ્યારે મિ લાયોનલ, મિ એબ્રાહીમ, અને મિ કીન્સે પોતાની ખાસ નોંધ ચેમ્બરલેન કમિશન આગળ રજૂ કરી ત્યારે એ વિષય પાછો સજીવન થયો પણ ચેમ્બરલેન કમિશને મધ્યસ્થ શરાફી સસ્થા માટે ખાસ ભલામણ ન કરી, કારણ એણે બધા સાક્ષીઓ લડનમા જ તપાસ્યા હતા અને તેથી હિંદની સ્થિતિથી વાકેફગાર ન હોવાનુ જણાવી તે વાત ઉડાવી દીધી હતી આ કમિશનનો અહેવાલ બહાર પડ્યો અને એવી બૅંકની યોજના સરકારે પડતી મૂકવાનું યોગ્ય ગણ્યુ કેટલાકનુ માનવું એવુ છે કે ત્રણ ઇલાકાની જે ત્રણ બેંકો હતી—બગાળ, મુબઈ અને મદ્રાસ—એમની એકમેકની ઈર્ષ્યાને અગે એવી મધ્યસ્થ બેંક સ્થાપવાનો પ્રશ્ન અવારનવાર મુલતવી રહેતો હતો

આ પછી ઈ. સ ૧૯૧૬–૧૮મા ઔદ્યોગિક કમિશન નિમાયુ અને તેની ભલામણોને અગે મધ્યસ્થ બેંકનો પ્રશ્ન પાછો સજીવન થયો લડાઈ દરમ્યાન એવી સસ્થાની સરકારને અગત્ય જણાઈ, અને પરિણામે ઈ. સ ૧૯૨૧મા ત્રણે ઇલાકાની બેંકોને ભેગી કરી ઇમ્પિરિયલ બેંક ઑફ ઇંડિયા ઇમ્પિરિયલ બેંક ઑફ ઇંડિયાની સ્થાપના કરવામા આવી ઇમ્પિરિયલ બેંક ઑફ ઇંડિયા હસ્તીમા આવી તે સમયે લોકોને એવી આશા હતી કે ત્રણે ઇલાકાઓની બેંકોના જોડાણથી દેશની શરાફી પૂજી એકત્ર થઈ શકશે, બેંકની શાખાઓના વધારાથી દેશની બચતમાં વધારો થઈ શકશે, બેંકોમા લોકોને વધારે વિશ્વાસ આવશે, નવી બેંક બેંકોની બેંક તરીકે કામ કરી શકશે, હિંદીઓને બૅંકીંગની કેળવણી મળી શકશે, એ બેંકમા હિંદીઓ ઊંચા હોદ્દા ઉપર જવા માટે કેળવાશે, સરકારની પુરાંત બૅંકમા રહેતા તેનો ઉપયોગ દેશના હિતને માટે થઈ શકશે, અને તેથી નાણાંબજારમા જણાતી તગી ઓછી થઈ શકશે આ

ઉપરાત એમ પણ માનવામાં આવતું હતુ કે ઈ. સ. ૧૯૩૧મા જ્યારે ઇમ્પિરિયલ બેંકનો પટો પૂરો થશે ત્યારે પટાની મુદતમા વધારો કરતી વખતે સરકાર ચલણ અને હૂડિયામણનુ કામકાજ એ બેંકને સોપી દેશે આ બધી માન્યતાઓ અને કેટલીય આશાઓ નિરાશાઓમા પલટાઈ ગઈ છે, તે તો છેલ્લા ૧૩ વર્ષના હિંદના બેંકીંગ ઇતિહાસ પરથી સર્વેને વિદિત છે, એટલે એ બાબત વધારે ચર્ચવાની આવશ્યકતા નથી

ઇ. સ ૧૯૨૦મા આતરરાષ્ટ્રીય નાણાપ્રકરણનુ સમેલન થયુ, અને તેમા જે દેશોમા મધ્યસ્થ બેંકો ન હોય તેમા તેવી બેંકો સ્થપાવી જોઈએ અને ચલણ અને હૂડિયામણનો વહીવટ એવી બેંકને જ સોપવો જોઈએ એવો ઠરાવ થયો આ ઠરાવ અનુસાર હિંદી સરકારને દુનિયાની સુધરેલ પ્રજાઓની સાથે ઊભા રહેવાને એવી મધ્યસ્થ શરાફી સંસ્થા સ્થાપવાની જરૂર જણાઈ, અને તે નિમિત્તે હિંદને અનામત શરાફી સસ્થા, રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇંડિયાના નામ હેઠળ મળે છે આપણા રાજ્યકર્તાઓને આપણે માટે એકદમ પ્રેમ ઊભરાઈ ગયો, અને તેથી રિઝર્વ બેંક સ્થાપી ચલણ ને હૂડિયામણનો વહીવટ આપણને સોપી દે છે એવુ રખેને માની જતા! બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બીજા ભાગોમા એવી રિઝર્વ બેંકો સ્થપાઈ છે માટે જ હિંદમા પણ તેવી બેંક સરકાર ઊભી કરે છે

સર બેઝીલ બ્લેકેટ જ્યારે હિંદના નાણાખાતાના પ્રધાન હતા ત્યારે એમણે રિઝર્વ બેંકને લગતો પહેલો ખરડો ઈ સ. ૧૯૨૭મા વડી ધારાસભા સમક્ષ રજૂ કર્યો પણ તે વખતની વડી ધારાસભામા હિંદી મહારથીઓ જેવા કે સર પુરષોત્તમદાસ, સ્વ૦ પંડિત મોતીલાલ નેહરુ, પંડિત માલવીયજી વગેરે હતા અને તે ખરડામા સૂચવેલી બેંક હિંદના હિતની વિરુદ્ધની હતી એમ લાગવાથી તેની સામે થયા આથી કરીને તે ખરડો પસાર ન થઈ શક્યો ત્યારબાદ નાણાખાતાના પ્રધાન લંડન જઈ આવ્યા અને ત્યાના લાગતા-વળગતાની સૂચનાનુસાર બીજો ખરડો વડી ધારાસભા સમક્ષ રજૂ કરવા તૈયાર કર્યો પણ હિંદના ચાણક્ય સ્વર્ગસ્થ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે અમુક કાયદાઓની બારીકીનો લાભ લઈને તે ખરડો રજૂ ન થવા દીધો ત્યારબાદ મહાસભાવાદીઓએ ધારાસભા ત્યાગી, અને નવી વડીધારાસભા લોકમત કરતા સરકારના મત તરફની વલણની થઈ, એટલે તેનો લાભ લેવાને બધારણને લગતો જે શ્વેતપત્ર બ્રિટિશ સરકારે કાઢ્યો તેમાં રિઝર્વ બેંકની સ્થાપના એ એક બાહેધરી તરીકે જણાવવામા આવી આથી તે વખતના નાણાપ્રધાન સર જ્યોર્જ સુસ્ટરે એ રિઝર્વ બેંકનો ખરડો એ વડી ધારાસભામા રજૂ કર્યો અને ઉપલકિયા ચર્ચા બાદ તે પસાર થયો, એટલુ જ નહિ પણ તે કાયદારૂપે પણ સરકારને ચોપડે ચડી ગયો હવે આ ખરડા પ્રમાણેની રિઝર્વ બેંક ઈ સ ૧૯૩૫ની એપ્રિલની તા ૧લીથી કામ શરૂ કરશે એટલે આપણે તેના બધારણની રૂપરેખા તપાસશુ

રિઝર્વ બેંક શેરહોલ્ડરની બેંક થશે અને તેની થાપણ રૂપિયા પાંચ કરોડ રાખવામા આવી છે એ પાચ કરોડ રૂપિયાની થાપણ દરેક રૂા ૧૦૦ના શેરમા વહેંચી નાખવામા આવી છે આ શેરોના પાચ રજિસ્ટરો રહેશે—મુબઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, દિલ્હી અને રંગૂન. આ પાચે રજિસ્ટરોમા નીચે મુજબ શેરોનુ પ્રમાણ રાખવામા આવ્યુ છે

મુંબઈ રૂા.	૧,૪૦,૦૦,૦૦૦	મદ્રાસ	૭૦,૦૦,૦૦૦
કલકત્તા	૧,૪૫,૦૦,૦૦૦	રંગૂન	૩૦,૦૦,૦૦૦
દિલ્હી	૧,૧૫,૦૦,૦૦૦	કુલ	૫,૦૦,૦૦,૦૦૦

આવી જાતનું પ્રમાણ રાખવાનો અર્થ એવો સમજાવવામા આવે છે કે એમ કરવાથી બેંકની

થાપણ આખા દેશના ખૂણેખૂણે વહેંચી શકાય દરેક શેર રૂ ૫૦૦ને બદલે રૂ ૧૦૦નો રાખ્યો છે કે જેથી કરીને બેંકની થાપણ એકલા ધનવાનોના હાથમા જ ન રહેવા પામે, પણ સાધારણ વર્ગના લોકો પણ નાણા રોકી શકે શેરોની વહેંચણી પણ એવી રીતે કરવામા આવનાર છે કે જેથી પહેલી ગમે તેટલા શેરોની અરજી કરી હોય તોપણ તેને ડિરેક્ટરો પહેલાં પાંચ શેરો જ આપશે. આ પ્રમાણે શેરની વહેંચણી કરવામા જે દરેક રજિસ્ટરનો શેરોનો હિસ્સો છે તેના કરતા ૧/૫ માથી વધારે શેરોની અરજી કરનાર હશે તો ચિઠ્ઠીઓ ઉપાડીને જેનુ નામ આવશે તેને શેરો આપવામા આવશે, એટલે કે પહેલા પાંચપાંચ શેરો જેને મળશે તેઓ રજિસ્ટરને હિસ્સે આવતા શેરોના ૧/૫ ભાગ જ હશે જો તેથી પણ ઓછા અરજી કરનાર હશે તો બાકી રહેલામાથી અર્ધા પાંચ શેરોથી ઓછાની અરજી કરનારને આપવામા આવશે અને બાકીના અરજી કરનારાઓને સરખે ભાગે આપવામા આવશે આ ઉપરાંત દરેક પાંચ શેરવાળાને એક જ મત આપવાની છૂટ અને તે પણ એક જ માણસને દશથી વધારે મતો આપવાનો હક નહિ આ મત આપવાનો હક પણ બેંકની સભા થાય તેના ૭ મહિના આગમચ જેના નામ ઉપર શેર ચડી ગયા હોય તેને જ મળશે આ પ્રમાણે મત આપવાની પદ્ધતિ ઉપરથી સમજી શકાશે કે થોડી મૂડીવાળા કે જેની પાસે પાંચથી ઓછા શેર હશે તેમને તો શેરહોલ્ડર તરીકેનો કશો જ હક રહેતો નથી, અને મુંબઈ ઇલાકો કે જ્યા હિંદીઓ ખાસ કરીને નાણાપ્રકરણમા ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તેમને તો જેમ બને તેમ દબાવી રાખવાનો જ પ્રયાસ કરવામા આવ્યો છે એમ ઊંડો વિચાર કરનારને લાગ્યા વિના રહેતુ જ નથી જો એમ ન હોત તો મુંબઈ કરતા કલકત્તાને વધારે થાપણનો હિસ્સો આપવાનો શો અર્થ ?

રિઝર્વ બેંક ૭ શાખાઓ સ્થાપશે મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ, દિલ્હી, રંગૂન અને લંડન હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમા ઇમ્પિરિયલ બેંક રિઝર્વ બેંકના આડતિયા તરીકે કામ કરશે પણ રિઝર્વ બેંકને જરૂર જણાય તો હિંદમા કે બહાર શાખાઓ ખોલવા ઉપર પ્રતિબંધ નથી, સિવાય કે હિંદની બહાર શાખાઓ ખોલવાને ગવર્નર જનરલની મંજૂરી લેવી જોઈએ બેંકનો બધો વહીવટ મધ્યસ્થ બોર્ડ કરશે, અને એ મધ્યસ્થ બોર્ડ એક ગવર્નર, બે ડેપ્યુટી ગવર્નરો, ચાર ડિરેક્ટરો ગવર્નર જનરલના નીમેલા, આઠ ડિરેક્ટરો શેરહોલ્ડરોએ ચૂંટી કાઢેલા અને એક સરકારી અમલદાર જેની નિમણૂક પણ ગવર્નર જનરલ કરશે એમ સોળ જણાનું બનશે. હિંદની પાંચ શાખાઓમા સ્થાનિક બોર્ડ નીમવામા આવશે જે આઠ જણનુ બનશે, પાંચ શેરહોલ્ડરો તરફથી ચૂંટાશે અને ત્રણ મધ્યસ્થ બોર્ડ તરફથી શેરહોલ્ડરોમાથી નીમવામા આવશે

એ બોર્ડમા વેપારી, ઔદ્યોગિક અને ખેતીવાડીનુ પ્રતિનિધિત્વ રહે તેવો બંદોબસ્ત કરવામા આવ્યો છે અને તે બીજા દેશોની એવી બેંકો માટેની પ્રચલિત રૂઢિનુ પ્રતિબિંબ છે દક્ષિણ આફ્રિકાની એવી મધ્યસ્થ બેંકમા શેરહોલ્ડરોને ૭ પ્રતિનિધિ ચૂંટવાના તેમાના બે ઉદ્યોગ સાથે અને એક ખેતીવાડી સાથે જોડાયેલો હોવો જોઈએ એવી કલમ છે એ જ પ્રમાણે ઓસ્ટ્રેલિયન નેશનલ બેંકમા નીચેનુ પ્રતિનિધિત્વ હોવુ જોઈએ એવી કલમ છે (૧) બેંકો, (૨) સેવીંગ્ઝ બેંકો, (૩) ઉદ્યોગ, (૪) વેપાર; (૫) ખેતીવાડી, અને (૬) મજૂર વર્ગ આને જ લગતી કલમો બેંક ઑફ ફ્રાન્સની બાબતમા છે એટલે હિંદની રિઝર્વ બેંકમા પણ જે એવી કલમો છે તે ઘણી જ આવકારલાયક ગણી શકાય

રિઝર્વ બેંકનો વહીવટ બેંક ઑફ ઇંગ્લંડની માફક બેંકીંગ ખાતુ અને નોટોનુ ખાતુ એમા વહેંચી નાખવામા આવ્યો છે બેકીંગ ખાતુ હિંદી વજીર, હિંદી સરકાર, પ્રાંતિક સરકાર અને દેશી રાજ્યોના બેંકર તરીકે કામ કરશે અને શિડ્યુલ્ડ બેંકોની સહીવાળી હૂંડી-પત્રીઓ મુદતની અને દર્શની ખરીદશે આ ઉપરાંત ખેડુતને મદદ આવે એટલે ખાસ કરીને દેશના પાકને નાણુ પૂરુ પાડવાને લગતી હૂંડીપત્રીઓ હોય તો તે નવ મહિના સુધીની મુદતની ખરીદવાની છૂટ આપવામા આવી છે.

નોટ ખાતુ સરકારની પાસેથી નોટોનો વહીવટ લઈ લેશે અને ભવિષ્યની નોટો રિઝર્વ બેંકના નામથી નીકળશે જોકે રિઝર્વ બેંકને નોટોની મોનોપોલી આપવામા આવી છે તોપણ તેને અમુક હદથી વધારે નોટો કાઢવાની સત્તા નથી એ નોટ ખાતામા નોટોના બદલામા અવેજ રાખવો પડશે અને તે અવેજ નોટોની જવાબદારીથી ઓછો ન હોવો જોઈએ આ અવેજ સોનાના સિક્કા, સોનાની લગડીઓ, પાઉંડની જામીનગીરીઓ, અને રૂપિયા તથા રૂપિયાની જામીનગીરીઓનો રહેશે આ અવેજનો ઓછામા ઓછો ૪૦ ટકા ભાગ સોનાના સિક્કા, સોનાની લગડીઓ, પાઉંડની જામીનગીરીઓનો રહેશે પણ સોનાના સિક્કા અને લગડીઓ કોઈ પણ વખતે રૂ ૪૦ કરોડથી ઓછી કિંમતના ન હોવા જોઈશે બાકીના ⅗ એટલે ૬૦ ટકા રૂપિયા, હિંદી સરકારની જામીનગીરીઓ, હૂંડીપત્રીઓ, વગેરેના રહેશે પણ સરકારની જામીનગીરીઓ એ અવેજના ¼ ભાગથી વધારે ન હોવી જોઈશે અને રૂપિયા ૫૦ કરોડથી પણ વધવા ન જોઈશે

આ ઉપરાંત દરેક શિડ્યુલ્ડ બેંકે પોતાની રોજની દર્શની જવાબદારીના પાચ ટકા અને મુદતની જવાબદારીના બે ટકા બેંકમા જમા રાખવા જ જોઇશે રિઝર્વ બેંકને હૂંડિયામણ ૧ શિ ૬ પેન્સ પર ટકાવી રાખવાને માટે ૧ શિ ૫$\frac{49}{64}$ પેન્સે પાઉંડ વેચવાની અને ૧ શિ ૬$\frac{3}{16}$ પેન્સે ખરીદવાની ફરજ પાડવામા આવી છે

રિઝર્વ બેંકને ખેતીવાડીની આટનુ એક ખાસ ખાતુ સ્થાપવાની સત્તા આપવામાં આવી છે, અને હિંદ જેવા ખેતીપ્રધાન દેશને એવા ખાતાની ખાસ અગત્ય છે, એમાં બે બે મત હોઈ શકે જ નહિ

મોટીમોટી આશાઓથી રિઝર્વ બેંક સ્થાપવામા આવી છે, પણ આશાઓ કેટલે અંશે ફળીભૂત થાય છે તે વખત જતા ખબર પડશે પણ એક ઘણી જ અગત્યની બાબત રિઝર્વ બેંકમા ભૂલી જવામા આવી છે તે એ છે કે હિંદી શરાફીને એ બેંક સાથે જોડવાનો પ્રબંધ જ નથી સારાએ દેશની ખેતી અને વેપારને જે હિંદી શરાફી મદદ કરી રહી છે, તેને જ બાજૂએ મૂકી દીધાથી જે ઘણાએ ફાયદાઓ રિઝર્વ બેંક આપવાની આશાઓ રાખવામા આવે છે તેમા જરા ઊણપ આવ્યા વિના રહેશે નહિ એ હિંદી શરાફો વેપારને જે મદદ કરે છે તેનો ખ્યાલ આપવાને એટલુ જ કહેવુ પૂરતુ થશે કે હિંદનો આયાત અને નિકાસનો જે વેપાર છે તેમા તો એ શરાફોનો હિસ્સો છે જ, પણ જે દેશની અંદરનો આંતરપ્રાંતીય વેપાર છે તે તો આખો જ શરાફોની મદદથી ચાલે છે આયાતનિકાસના વેપાર કરતા એ આંતરપ્રાંતીય વેપાર લગભગ પંદરગણો છે એ જાણીને તો ઘણાને અજાયબી જ થશે આવી જે વર્ષોજૂની ચાલતી આવેલી હિંદની લાક્ષણિક શરાફી સંસ્થાને રિઝર્વ બેંક સાથે જોડ્યા વિના રિઝર્વ બેંક દેશના વેપાર, ઉદ્યોગ તેમજ ખેતીવાડીને શી રીતે ઉપયોગી થઈ શકશે એ એક કોયડો જ છે ને?

'દીવા પાછળ'....!

પ્રહ્‌લાદ પાઠક

"ભાઈ! ઓ ભાઈ! મોટી બહેન બોલાવે છે, ચાલોને?"

પરીક્ષાને એક જ માસની વાર હતી જેન ઓસ્ટીનના 'પ્રાઈડ એન્ડ પ્રેજ્યુડીસ'ના પાના ઉપર હું ગારુડી આંખ ફેરવી રહ્યો હતો, ત્યાં તો નાનકડી વિશુનો તીણો અવાજ મારા કાન સોંસરવો નીકળી ગયો ન સાંભળ્યું હોય તેમ મેં મારું વિહગાવલોકન ચાલુ જ રાખ્યું ત્યાં તો અંદરના ખંડમાંથી મોટી બહેનનો ઝીણો ખિન્ન સ્વર કાને અથડાયો

"વિશુ! ઓ વિશુ! ક્યાં મરી ગઈ? હા . . પ્રસન્ન શું કરે છે? મા મરવા બેઠી છે ત્યારેય એને વાંચવાનું?"

ગભરાતીગભરાતી વિશાખા મારી પાસે આવી લપાઈને ઊભી રહી તેની સ્થિતિ સૂડી વચ્ચે સોપારી જેવી હતી એક બાજુથી મોટી બહેનનો હુકમ અને બીજી બાજુથી મારી ધાક

મારી ત્રણ બહેનોમાં વિશાખા સૌથી નાની નાની લોટી વધુ વપરાય એ સૂત્રાનુસાર વિશાખાને બધાય કામ બતાવે. કોઈને ના પડાય નહિ એ પૂરું થયું કે બીજું, અર્ધું પહોંચ્યું હોય ત્યાં તો વળી ત્રીજું, એમ ઉપરાઉપરી અવિરત કામની પરંપરા નીચે એ કાયમ દટાયેલી રહેતી એને બેસવા વારો નહોતો અને છતાંય કોઈ ગદ્દવડીએ કામથી પરવારી એટલે કે પાડોશીના ઘરમાં કૂકા ઘસવા કે બાજી રમવા બેસે તો મોટી બહેનની ગાળોની ઝડીઓ તૈયાર જ હોય! તેમાંય મારું કામ એટલે તો વિશુ એકપગે તૈયાર

"વિશુ! મારી પેનસિલ! વિશુ! મારું પેડ! વિશુ! મારો પેજામો!" એમ કેટલાય સામટા હુકમોનો જવાબ વિશુ એક જ ફેરામાં આપતી

કઈ વખત ભાઈને શું જોઈશે તેનું અચૂક જ્ઞાન ધરાવનાર તે બહેન મારે મન અણમોલ ધન સરખી હતી એની આંખોમાં આંસુ જોતાં મારું હૃદય ગુરુરકુ થઈ જતું આખા ઘરનું વૈતરું ઉઠાવે તોય એને યશ નહિ. કામ કરે સવાયું તોય નાના છોકરામાં ખપી જાય

આમ નાના છોકરામાં ખપ્યામાં વિશુને ગેરલાભ કરતાં લાભ વધુ હતો બધાનું કામ કરે, બધાનો પડતો બોલ ઉઠાવે, એટલે બધાને સરખી વહાલી લાગે મારે સિનેમા જોવા જવું હોય ને કોઈનો સંગાથ ન જડે તો 'ચાલ વિશુ! પહેર કપડાં! આવવું છે ને સિનેમા જોવા?' કહું ને વિશુ તરત ધોયેલા ઘાઘરીપોલકા પહેરી તૈયાર બાને દર્શન જવું હોય તોય વિશુને સાથે લે બાપુજી ફરવા પણ વિશુને લઈ જાય દાદાજી સાથે ડાકોર પણ જવાનું પાડોશી પર્વસ્નાન કરવા કોઈ ઘાટ પર જતા હોય તોય વિશુને ન ભૂલે. છતાંય મારા તરફ વિશુને અનન્ય પક્ષપાત હતો, અપૂર્વ માન અને લાગણી હતાં બધાના હુકમો સાથે છૂટ્યા હોય તો પહેલા ભાઈનો હુકમ મચવાય અને મને પણ વિશુ તરફ સવાઈ લાગણી એનું બાળક હૈયું એટલે મારે મન કાવ્યની પ્રેરણા, એના વાળના ગૂંચળામાં

આગળીઓ પરોવતા હુ બધા દુઃખ ભૂલી જતો વાચનમા ચિત્ત ન ચોટે ત્યારે એના બાલિશ વાતો મારા મનને પ્રફુલ્લિત કરતી, થાકેલા અંતરમા તાઝગીના પૂર પૂરતી

એનો વાક હોય ને કોઈ કહે તો વિશુ સહી લેતી કડવા શબ્દોનો જવાબ એક આછા સ્મિતથી આપી સામાનુ હૃદય જીતવાનુ તે અસુલભ જ્ઞાન ધરાવતી છતાય વગરવાકે જ્યારે કોઈ એને ઠપકો આપતુ ત્યારે તેનુ બાળક હૃદય ઘવાતુ, ઝાકળના બિંદુગમા અશ્રુકણો તેના નયનસરોજ પર ઊપડી આવતા, અને એક અક્ષરે બોલ્યા વગર એકાદ ખૂણાનુ શરણુ લઈ આસુ લૂછી, હૈયુ હળવુ કરી તે કામ કરવા મડતી આજે પણ તેમ જ બન્યુ

એક બાજૂ મોટી બહેનનો ઠપકો અને બીજી બાજૂ મારી ધાક આમ બે બાજૂથી સપડાયેલી વિશુને માટે મુક્તિનો માર્ગ માત્ર આસુ જ હતો આસુ સારતી, લપાતી, છુપાતી, ગભરાતી, મારી તરફ આવતી વિશુને જોઈ મારુ હૃદય રડી ઊઠ્યુ પુસ્તક ઊંધુ મૂકી મે એને ગોદમા લીધી વાસે હાથ ફેરવી ધોતીના છેડાવતી આસુ લૂછ્યા અને પાસે પડેલા ઘડામાથી ઠંડુ પાણી પાઈ શાત કરી. એના ડૂસકા શમ્યા અને પલવારમા તો આસુનુ સ્થાન હાસ્યકિરણાવલિએ લીધુ

એના રેશમી વાળમા આગળીઓ પરોવતા મે પૂછ્યુ "શુ કામ હતુ, વિશુ ?"

"મોટી બહેનને દવા પાવાનો વખત થયો છે ને ?" તેણે કોમળતાથી જવાબ આપ્યો તેના સ્વરમા કોયલ ટહુકતી તે મેં આજે જ જાણ્યુ—જાણવાની પરવા કરી.

મોટી બહેનનો મૂળ સ્વભાવ બહુ માયાળુ, તેમાય છોકરા એટલે તો એમને મને દેવના દીધેલ રત્નો કામમાથી નવરા પડે કે તરત હીંચકે હીંચવા બેસે અને અમે ચારે ભાઈઓ હીંચકાના ચાર સળિયે ચાર અગરબત્તી સમા ગોઠવાઈ જઈએ ઘડીમા મને, તો ઘડીમા વિશુને, તો કોઈવાર સુલભા, જયતીને ખોળામા બેસાડે, માથે હાથ ફેરવતા જાય ને બાળકોને ગમે એવી અનેકરગી વાતો કરે કોઈવાર લેશન સબધી, તો કોઈવાર રમતની, તો કોઈવાર ફરવા જવાની

હુ નાનો હતો—એટલે લગભગ અત્યારે વિશુ જેવડી છે તેવા હતો—ત્યા સુધી તો મને પણ એમ હીચકે બેસી, મોટી બહેનના વત્સલ ખોળામા માથુ મૂકી હીચવાની મઝા આવતી એ ખોળામા હુ સોનેરી સ્વપ્ના ઘડતો અને ભાગતો એ ખોળાની ઓથે હું રાક્ષસોના દળના દળ પાછા હઠાવતો અને આવી અનેકવિધ કલ્પનાસૃષ્ટિ રચી થાકતો ત્યારે ઊંઘી પણ જતો પણ જ્યારથી મારી બાલિશતા ઓસરવા માડી, જ્યારથી માર જીવનક્ષેત્રો બદલાવા માડ્યા, જ્યારથી મારી રસજ્ઞતાએ આરોગ ઉદ્ધયનો આદરવા શરૂ કર્યા, ત્યારથી મે આ હીંચકે હીચવાનુ ઓછુ કર્યું હતુ ક્યાક વાચતો હોઉં, ક્યાક કવિતા, વાર્તા કે નાટક લખતો હોઉં, ક્યાક ફરવા જાઉં કે ક્યાક નવુ ચિત્રપટ આવ્યું હોય તે સિનેમા-ગૃહનુ શરણુ શોધુ આમ મોટી બહેનનો માયાળુ અક મૂકી મારુ જીવન દુન્યવી બનતુ ચાલ્યુ હતુ એટલે આજ મોટી બહેનની સખ્ત માદગીને સમયે પણ હુ દૂર એક ખૂણામા બેસી પરીક્ષાની તૈયારી કરતો હતો

વિશુને લઈ ધીરે પગલે હુ મોટી બહેનની પથારી પાસે ગયો અર્ધમીંચી આખે તે નિશ્ચેષ્ટ જેવા પડ્યા હતા એમનુ આખુ શરીર કેવડાની ફણગ સમુ ફિક્કુ થઈ ગયુ હતુ છતાય એમાં ભૂતકાળની સૌંદર્યભરી દેહયષ્ટિનુ પ્રતિબિંબ પડતુ હતુ બેનાળાની અમર એમના

સફેદ કાળા વાળમાં સ્પષ્ટ થતી આંખોની નીચેનો ભાગ શ્યામ પડી ગયો હતો ગાલમાં સહેજસહેજ ખાડા પડયા હતા ચામડી સ્નિગ્ધતાવગરની અને કરચલીવાળી બની ગઈ હતી તેમા નહોતા તેજ, ગૌરવ કે સૌંદર્ય !

અમારા મંદ પગલાના અવાજે એમની અર્ધમીંચી આંખો ઊઘડી અને હોઠ કાંઈ બોલવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય એમ લાગ્યુ

'બાબહેન ! દવાનો વખત થઈ ગયો ખરુ ?'' મ બીતાબીતાં બોલવાનુ સાહસ કર્યુ કોઈવાર મોટી બહેનને અમે 'બાબહેન'ના લાડકા નામે પણ સંબોધતા

'ભાઈ ! બા ! અત્યાર સુધી તડકા કેટલે ગયા છે ? વાચવાનુ તે આવુ ?'' બહેને મહાપ્રયાસે થરડાતા અવાજે વાકય પૂરુ કર્યુ

વિશુને બાજૂના ખડમાથી દવાની શીશી લાવવાનુ ભાળવી મે જેમતેમ બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો

'બાબહેન !. ....' પણ એમની આંખો મિંચાઈ ગઈ હતી એટલુ બોલ્યા તેમા તો એમને શ્વાસ ચડી ગયો હતો

મેં ફરી શરૂ કર્યું: 'મોટી બહેન ! પરીક્ષા છે તે તો તમે જાણો છો સ્તો આટલી પરીક્ષા પાસ થાઉં પછી એ વરસ સુધી નિરાંત જ છેને ? પછી તમારી પાસે ને પાસે રહીશ ''

મોટી બહેને સાસ તરફ પાસુ ફેરવ્યુ

'અરે બળી તારી પરીક્ષા ! આ હુ જઈશ પછી તારે પરીક્ષા જ છેને ? વાચજેને બાપ ! કોઈ 'ઊઠ' એમેય નહિ કહે, હુ છુ ત્યા સુધી, પછી કોઈ કામે નહિ બતાવે ને ઝીવે નહિ બાળે હું મરવા પડી છુ, તુ તારી પરીક્ષાને રુવે છે !''

મોટી બહેનના શબ્દો મારા હૃદયમોસરવા નીકળી ગયા મોટી બહેન જશે પછી ? પછી શું ? પછી કાંઈ નહિ ! અત્યારસુધી મને એ ખ્યાલ જ નહોતો આવ્યો કે મોટી બહેન ચાલ્યા જશે બધા જતા રહે, આખી દુનિયા પ્રલયપૂરમા ડૂબી જાય પણ મોટી બહેન તે કાંઈ મરે ? એ મરે તો પછી અહીં કોણ ? આ બધુ કરે કોણ ? રાધે કોણ ? કામ કોણ કરે ? અમારી સરભરા કોણ કરે ? અમે સાજામાદા હોઈએ તો અમારી સારવાર કોણ કરે ? નિશાળેથી મોડા આવીએ તો અમારી ભાળ કોણ કાઢે ? અમારા કપડા, અમારી પથારીઓ... એમ જીવનની બધી જરૂરિયાતો પલવારમા મારી નજર સમક્ષ ખડી થઈ ગઈ સાથેસાથે એ વિચાર પણ આવ્યો કે અમારી જીવનની કઈ વસ્તુ સાથે મોટી બહેન સંકળાયેલા નહોતા ? મોટી બહેન જાય એટલે ? અંધારુ ! કાયમની રજની ! ઘરમા કોણ ? બાપુજી નોકરીએ જાય, સુલભાબહેન સાસરે જાય, જયન્તી નિશાળે જાય, વિશુ બાલમંદિરમા જાય ! પછી ? પછી હુ તો કોલેજમા જાઉં ! સાડા ત્રણે પાછો આવુ ત્યારે ઘેર કોણ ? ટેડકા જેવડુ તાળુ ! ઘર ઉઘાડવાનુ, કપડા શોધવાના, ખાવાનુ ખોળવાનુ, કપડાં ધોવાના, સાજના જયન્તી વિશુને રાંધણમા મદદ કરવાની, બાપુજી આવે એટલે એમની સરભરા કરવાની, જમી પરવારી વાસણ માજવાના, પથારીઓ કરવાની અને પછી દસ વાગે ઊંઘવાનુ ! ઊંઘવાનુ ? .. કે લેસન કરવાનુ ? ઝોકા ખાતા આંખમા ઊંઘ ભરાય કે ચોપડી એમ ને એમ છાતી ઉપર પડી રહે અને નિદ્રાને ખોળે સવારમા અર્ધા જાગતા, અર્ધા ઊંઘતા ઊઠવાનુ ને પાછુ એનું એ કયા સુધી ? એક દિવસ, બે દિવસ, ત્રણ દિવસ......

એક માસ, બે માસ, ત્રણ માસ .. ..
એક વર્ષ, બે વર્ષ, ત્રણ વર્ષ .

અને મને પ્રિવિયસની ટ્રિગો યાદ આવી—આલ્ફાનો અનન્તતાસૂચક આકડો મારી નજર સમક્ષ તરવરી રહ્યો

એક, બે, ત્રણ, ચાર તે અનત કાળ સુધી
'માઈનો દીકરો જીવે ત્યા સુધી શીવે,' એ સૂત્ર યાદ આવ્યુ

વિશાખા દવાની શીશી લઈ આવી એટલી વારમા તો મારા માનસસરમા આ અને આવા અનેક વિચારતરંગો ઉદ્ભવી શમી ગયા. વિશાખાએ દવાનો ભાગ કાઢ્યો ને મે એક હાથે એમનુ પડખુ ઊંચુ કરી બીજા હાથે દવા પાઈ ડરની મારી વિશાખા પાણીનું પ્યાલુ ધરી રહી હતી પાણી પાયુ અને એમને સુવાડ્યા

દિવસેદિવસે મોટી બહેનનુ શરીર લથડતુ ચાલ્યુ બધાએ એમની આશા મૂકી દીધી એ દિવસથી તો એ બહુ નરમ થઈ ગયા હતા દવા પણ પિવાતી નહોતી દૂધ પણ ટકતુ નહિ મોસબીનો રસ પણ નહોતા લેતા આજે એમની તબિયત તદ્દન લથડી ગઈ હતી આગલી રાતે બાર વાગે એક ઝોબો આવી ગયેલો. આજે સવારની બીજીવાર એ મૂર્છિત થઈ ગયેલા

અત્યારે લગભગ સાજના પાંચેક વાગ્યા હતા નજીકના સગાવહાલાં મોટી બહેનનુ દુ ખ ઓછુ કરવા એકઠા થયા હતા વહાલીફોઈ, જીજી, બા, બધાય ટોળુ વળી બેઠા હતાં બાપુજી પણ આજ નોકરી પર ગયા નહોતા, દાદાજી અને મામીબા પણ પાસે જ બેઠા હતા

કાયમના ઉજાગરાને લીધે કહો કે વાચનના થાકને લઈને કહો, પણ હુ અંદરના ખડમા હીંચકે સ્વપ્નસુષુપ્તિની મિશ્ર અસર નીચે પડ્યો હતો પરીક્ષા, મોટી બહેનની માદગી, એમનુ અકલ્પ્ય અવસાન, ઘરની વિષમ સ્થિતિ, વગેરે અનેકવિધ સ્વપ્નોએ મારી સુષુપ્તાવસ્થા આવરી દીધી હતી વિશુએ આવી એકબે વાર ઢઢોળ્યો તોય મને ખબર ન પડી, સ્વપ્નસુષુપ્તિ કરતા કોઈ અકથ ઘેનની અસર મારા પર વધારે હતી એમ કહું તો ચાલે એકબે વાર પાસા ફેરવ્યા પણ સ્વસ્થતા ન આવી એટલામા બાપુજીનો સખત અવાજ સંભળાયો અને હું સફાળો બેઠો થઈ બહાર આવ્યો બધા સગાવહાલા ઠપકો દેવા લાગ્યા

'અલ્યા ભાઈ! ઊંઘ તેય કેટલી?' જેને જે ફાવ્યુ તે બોલ્યું પણ હું તો સ્થિતપ્રજ્ઞ શો સીધો મોટી બહેનની પથારી પાસે પહોંચ્યો ને તેમને સ્વસ્થ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, તે પાસુ વાળી સૂઈ રહ્યા હતા મને જોઈ મામીબાએ મોટી બહેનને સ્વસ્થ કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

'બહેન! બેટા! જો તો પ્રસન્ન આવ્યો!'

મોટી બહેન તેમ જ નિશ્ચેષ્ટ પડી રહ્યા, એટલે બાએ ફરી પ્રયત્ન કર્યો.

'વિસુ! બેટા! જો ભાઈ આવ્યો! તુ કહેતી'તીને કે તારે વાત કરવી છે પ્રસન્ન જોડે'

મોટી બહેન સભાન જ પડ્યા હતા, કારણ કે બાના શબ્દો સાભળી એમણે તરત પાસું ફેરવ્યુ એમની રક્તવિહોણી નિસ્તેજ આખો પલવાર મારા મુખનુ, આખાય દેહનુ પાન કરતી હોય એમ લાગ્યુ હું ખાટલાને અડી ઘૂંટણ પર બેઠો, અને એમણે એમનો નિર્બળ, કાપતો હાથ મારા મસ્તક પર મૂક્યો

'ભાઈ પ્રસન્ન! ઊંઘતો'તો બા! મને ગમ્યુ હો. ભાઈ! રાતદહાડો વાચનાય કરે

એટલે દહાડે ઓછું આવી જ જાય!' જતી વખતે એમનો સ્વભાવ અસલ સ્થિતિ પર આવી ગયો હોય એમ મને લાગ્યું

'ભાઈ! બહેનોને બોલાવ મારી પાસે,' અને વિશુ, સુલભા, જયન્તી, ઓશિયાળા જેમ આવી મારી આજુબાજુ ચૂપચૂપ ગોઠવાઈ ગયા અને બાબહેને કરી શરૂ કર્યું

'પ્રમત્ત! તુ પાસ થજે બેટા અને તારા બાપુજી તને વિલાયત મોકલશે હો ભાઈ! પછી મોટો ઑફિસર થઈ પાછો આવજે અને આપણા દાદા, બા, આ મામીબા અને તારા બાપુજી, બધાયનું કહ્યુ કરજે હો ભાઈ! બહેનોને તારે ખોળે મૂકુ છુ, પહેલા ખવડાવી પછી ખાજે પાણી પાઈને પીજે! તુ ફાટયુ પહેરજે પણ એમને ઓછુ ન આવવા દઈશ'

એમને દમ ચડયો ને એ શાત થઈ ગયા બેઠેલા બધાની આખમા આસુ આવી ગયા બાપુજીનુ પુરુષહૃદય પણ રડી ઊઠયુ એકલા મારી જ આખમા આસુ નહોતા! મારુ હૃદય તો એમ જ માનતુ કે મોટી બહેન તો અમર છે, એ તો દેવી છે, અમારા ઘરની લક્ષ્મી છે, એ મરે જ નહિને! એ બધાની મૂર્ખતા, વેવલાપણુ અને અધીરાઈ ઉપર ઊલટુ મને મનમા હસવુ આવ્યુ

ડૉક્ટરને બોલાવડાવ્યો, ડૉક્ટરે એમનુ સ્ટેથેસ્કોપ—શ્વાસનલિકા—મૂકયુ, હૃદયના ધબકારા ગણી જોયા, હાથમા મોટી બહેનનો હાથ લઈ નાડીપરીક્ષા શરૂ કરી સગાવહાલા ઊંચે શ્વાસે ડૉક્ટરના જવાબની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા, અને ડૉક્ટરના હાથમા જ હાથ રાખી મોટી બહેને દેહ મૂકયો.

અવસાન અંતે નીપજતા દારુણ ઉલ્કાપાત, શોક અને આસુના નાટક ભજવાઈ ચૂકયા, બધા રડી રહ્યા, માત્ર મારુ બાળક હૃદય ન સમજી શકયુ આ બધુ નાટક, ન ઊકેલી શકયુ આ ગહન મૃત્યુ કોયડો

મારુ મન તો કો તત્ત્વાન્વેષક ભૌતિકશાસ્ત્રીની માફક એક જ વિચારમા તદ્રૂપ બન્યુ હતુ કે મોટી બહેન મરે જ કેમ? ભૂત કે ભવિષ્યના સારામાઠા, કશાય વિચારો તે વખતે મારા અનભિજ્ઞ હૃદયમા ઉદ્ભવ્યા નહોતા. બધી ક્રિયાઓ મે યત્રવત્ પૂર્ણ કરી, પણ મારા અંતરનુ સમાધાન ન થયુ હું મારા મનને મનાવી જ ન શકયો કે મોટી બહેન દેવલોક પામ્યા

× × ×

મોટી બહેન ગયા અને તેમની પાછળ સૂનો સસાર મૂકતા ગયા મારા મતમે તો એમના જવાથી કોઈને કાઈ ખાસ લાભગેરલાભ જેવુ નહોતુ થયુ કારણ કે આજ એમને ગયે કેટલીયે શિશિરો વીતી પણ કશુ કાર્ય એમના વિના અટકયુ હોય એમ મને નથી સાભરતુ સારામાઠા પ્રસગે વડીલો, બાપુજી અને સગાવહાલા એ વ્યાવહારિક આસુના ટીપાં પાડી ઓશિયાળાં બનવાનો દેખાવ કરી શાત બનતા

એ નિગતિયા જીવોમાથી બાદબાકી કરુ તો માત્ર મારી જ કોઈનો પણ સસાર બગડયો હોય, કોઈના પણ આદર્શોના ઉન્નત ગિરિશૃગો તૂટી પડયા હોય, કોઈનીય ભાવનાઓની ભસ્મ થઈ હોય, કોઈની પણ આશાની ઇમારતો અધૂરી રહી હોય, કોઈનુય જીવન સૂના સ્મશાન જેવુ બન્યુ હોય, તો તે માત્ર મારા એકલાનુ જ જયન્તી પરણી સાસરે ગઈ બાપુજી તો બાર માસમા જ મોટી બહેનની વરસી વાળી રુધિરના ટીપા જેવી લાલ ચટક અમદાવાદી પાઘડ પહેરી ઊઘલ્યા દાદાજીનુ વાર્ધક્ય! માયવનાર બા હતાં મામીબાને

સુવાવડોની ઉપાધિમાથી મુક્તિ મળી માત્ર મારો જ સ્વાર્થ બગડ્યો હોય એમ મને લાગ્યુ અને હજુ પણ લાગે છે

વિલાયતના સ્વપ્ના તો એ શિશિરમા જ થીજી ગયા કૌટુબિક મૂઝવણોને લીધે બાપુજી મને એ ૫૦૦૦ માઈલની મુસાફરી કરાવી શકે તેમ નહોતુ એટલે મારે ફાળે તો યુનિવર્સિટીની નીરસ પરીક્ષાઓ જ રહી હતી

આ અરસામા એક અણધાર્યો બનાવ બન્યો, જેણે મારા છેલવેલા ભ્રાન્તિપડળ અને સસારમોહ દૂર કર્યા અને નિષ્કામકર્મને માર્ગે પ્રેર્યો મોટી બહેન તેમની પાછળ પિયરના પૂર્વજોના કીર્તિદીવડાસમુ એક મકાન મારા અને મારા મસિયાઈ ભાઈ ચૈતન્યના બોજ વટામા મૂકતા ગયા તેમના જીવતા તો બધો વહીવટ અને ન્યાતજાતનો કરકરિયાવર એ ઘરની નજીવી આવકમાથી તે કરતા, અને અવસાનકાળે પણ મને ભળાવી ગયેલા 'ભાઈ દાદાના સ્મરણચિહ્ન અને મોસાળની આબરૂના અવશેષસમુ આટલુ ઘર તમને બે ભાઈ ઓને સોંપતી જાઉં છુ તે સાચવી રાખજો અને દાદા અને બાની શ્રાદ્ધસવત્સરી તેના ભાડાની આવકમાથી કરજો મોટા થાવ, બે પૈસા રળો અને રૂપડાની હવેલી બનાવશો તો તમારી, મારી અને સદ્ગત દાદાની આબરૂ વધશે બાકી છે એટલુ જાળવી રાખશો તોય મારો આત્મા ઠરશે.' પરતુ મોટીબહેનની, માતામહની કે બનેની કુળ આબરૂની મારા સિવાય કોઈને પડી હોય એમ મને લાગ્યુ નહિ

મોટી બહેનના અવસાનને બે વર્ષ નહિ થયેલા ને ચૈતન્યના માંબાપ અને વડીલો તરફથી મોસાળનુ ઘર વેચી નાખવાનુ ફરમાન નીકળ્યુ ફરમાન એટલા માટે જ કે કાં તો મારે ઘર વેચી ચૈતન્યના હિસ્સાની અર્ધી રકમ આપી દેવી કે કા તો દાદાની આબરૂ અખડ રાખવા ઘર મારે પોતે રાખી ચૈતન્યના ભાગના ઘરની કિંમતના અર્ધા રૂપિયા ગમે ત્યાથી લાવી આપવા મારી સ્થિતિ ઘણી વિષમ હતી ઘર વેચવુ નહોતુ ને પૈસા આપવાના હતા

મોટી બહેનના દેવલોક પામ્યા પછી ઘરના બધાય મારા તરફ ઠીકઠીક લાગણીનો દેખાવ કરતા દેખાવ એટલા પૂરતો જ કે પાછળથી જ ખબર પડી કે એ લાગણીનો ઊભરો નહોતો પણ માત્ર નાટકી અભિનય અને દેખાવ જ હતો મને આશા હતી કે દાદા, બાપુજી કે મામીબા ત્રણમાથી એક તો મને આ રૂપિયાની રકમ આપવામા મદદ કરશે જ. મોટી બહેનના મૃત્યુ બાદ પણ મામીબાએ અમારા ઘર સાથેનો સબધ જેવો ને તેવો જ સાચવી રાખ્યો હતો, કારણ કે એમને મન અમે જ એમની ઘડપણની લાકડી હતા

એક દિવસ બધા ખુશમિજાજમા હતા, સ્વાદિષ્ટ ભોજન પછી સતોષના ઓડકાર ખાતા બધાય ઘરઘરની, ન્યાતજાતની, કુટુબને લગતી દેશદેશાવરની એમ અનેક આગલી પાછલી ઉકેલી રહ્યાં હતા અને મે મો હાવકુ રાખી મોસાળના ઘર સબધી વાત ઉખેળી બધાય ઘરને વેચાતુ જોવા તૈયાર હતા એમ એમની મુખરેખાઓ સ્પષ્ટ સૂચવતી હતી, પણ જ્યા મે ઘરને કાયમ રાખી કોઈ શાહુકાર શરાફના ઉછીના પૈસા લાવી ચૈતન્યને એના ભાગ પેટે આપવાની વાત રજૂ કરી કે બધાયનાં મુખ પડી ગયા કોઈ એક અક્ષરયે ન બોલ્યુ પળવાર તો મને એમ જ લાગ્યુ કે કોઈ તાન્ત્રિક વિદ્યાના સબળ બળની સત્તા નીચે એમની વાચા હરાઈ ગઈ હશે. એમ ને એમ નીરવતાભરી બેચાર પળો પસાર થઈ ગઈ અને ત્રણેમા સહુથી વધુ જોખમદારી અને પોતાપણુ રાખનતા બાપુજી ધીરે રહીને બોલ્યા

'જો ભાઈ! તારામાં ગમ નથી એ જૂનો ખામધડો રાખી તું શું કરીશ? તું તે કેટલી જગાએ ધ્યાન આપીશ? વરસાદ છે, કોરું છે, હા છે, ના છે ચોમાસું આવે, છાપરા મચળાવવાના, નીકો તૂટીફૂટી હોય તો સમરાવવાની, ભીંતોમાં પાણી ઊતરતું હોય તો પ્લાસ્ટરો કરાવો, ભાડવાતોના લડઝગડ, પારોઠીઓ પજવે!—તું તે કેટલી જગાએ ધ્યાન આપીશ? તું તે વાચીશ, પરીક્ષાઓ આપીશ, ફરીવારફરીશ કે આ ચક્રીમાં પડીશ?' બાપુજીએ પૂરું કર્યું અને દાદાજીને એમની દલીલો ઉપર ઝઝૂમવાની હિંમત આવી.

'એવું છે બા, તું તો હજી નાદાન છે! તેં કાંઈ તડકાછાંયડા જોયા છે? આ તો મોટી રકમની વાત! કાંઈ નાના છોકરાના ખેલ છે? તું વ્યાજે લાવવાનું કહે છે પણ વાણિયો બાર આના સહેજે વ્યાજ લે, અને એટલું તો તારા ઘરનું ભાડુંયે નથી આવતું. મકાનોની પીડ નરમ છે તો પછી બાકીના વ્યાજના પૈસા ક્યાંથી લાવીશ? અને ઉપરથી ઘર સમરાવવાની વાત તો બાજુએ રહી' દાદાજીએ પ્રતિકાર કર્યો ને મામીમાએ એમની ભૂમિકા ભજવવી શરૂ કરી. 'ભાઈ! જો બેટા, એવું છે તારાથી કેટલે પહોંચાશે? આ તારા દાદાનું ઘર, આ મારું ઘર એ બધું તારું જ છે ના? ઘર પર શું કરે છે? કાલ ઊઠીને કમાય એટલે કરાવજેને નવી હવેલી.'

બધા બોલી રહ્યા. દરેકને અવશ્ય એમ લાગ્યું હશે કે પોતે અકકેક સોનાનો પ્રહાર કર્યો છે. મારું બાળક હૃદય જે અત્યાર સુધી આ ઐન્દ્રજાલિક સ્નેહજાળમાં ગૂંચવાઈ ગયું હતું તે એકાએક સભાન બન્યું. દુન્યવી દંભ અને સ્વાર્થી સ્નેહના વિવિધ બંધનો અને જાળો મારી નજર સમક્ષ ખડાં થઈ ગયાં. મસ્તારી હૃદય આ દુન્યવી ડાહ્યાઓના સ્પષ્ટ વચનો સાંભળી તૂટતૂટ થઈ રહ્યું.

મારે મારે માત્ર એક જ પાસો નાખવાનો બાકી હતો. કેવી ચાલાકીથી, કુનેહથી તે નાખવો તેની જ ગડમથલ મારા બિનઅનુભવી માનસમાં ચાલી રહી હતી. છેવટે મેં હિંમત બીડી 'એવું છે, તમે બધા કહો છો એની ના નથી, તમારી સલાહ મત્તર સાચી છે. મારાથી બધી જગાએ ન પહોંચાય—બધે દેખરેખ ન રખાય એ વાત પણ સાચી. પરંતુ એ મકાન અખંડ રાખવાનું કહું છું તે મારા સ્વાર્થ ખાતર નહિ, પણ દાદાની કીર્તિ ઝાંખી ન પડે અને મરતી વેળાનો મોટી બહેનનો બોલ પળે એટલા પૂરતું જ. બાકી મારે મકાનોની શી ખોટ છે?'

હું આગળ બોલું ત્યાં તો દાદાજી અને મામીમા સાથે જ બોલી ઊઠ્યાં 'તું કાંઈ અણસમજુ છે બેટા! તને જોઈને, તારું ભણતર જોઈને તો અમારી આંખ ઠરે છે કે કેવો ડાહ્યો દેવ જેવો છોકરો છે!' એમને ખાંડ પીરસતાં વચમાં જ અટકાવી મેં શરૂ કર્યું 'વાણિયાના વ્યાજની વાત તમે કહો છો તે પણ બરાબર છે. પણ તમે ત્રણે મુરબ્બીઓ ધારો તો એ મૂંઝવણ કાંઈ ન ટળે એવી નથી.' પલવાર તો ત્રણે જણ વિચારમાં પડી ગયા. મેં આગળ ચલાવ્યું, 'તમે ત્રણે સાથે થઈને અર્ધી રકમ આપવા કમર કસો તો મારી મુશ્કેલી સહેજે ટળી જાય એમ છે. વાણિયાને બદલે તમને વ્યાજ આપીશ અને બાર આનાને બદલે છ આને ચલાવી લેશો તો તો કાંઈ મૂંઝવણ નહિ રહે!'

વગરજીએ વરસાદ પડે ને જે સ્થિતિ થાય એવી એમની સ્થિતિ થઈ ગઈ. થોડી વાર તો બધાય નિઃશબ્દ થઈ ગયા. બહારની આફત પોતાને જ માથે ઊતરી આવી જાણી

બધાના મુખ પડી ગયાં હું આગળ કાંઈ કહું એ પહેલા તો બાપુજીએ ચલાવ્યું, 'જો ભાઈ! તુ તો ગાંડી ગાંડી વાતો કરે છે! પૈસા તે કાંઈ એમ રસ્તામા પડ્યા છે? તુ તો અમને બધાને ભર્યા ભર્યા દેખે છે પણ અમારું મન જાણે છે કે બધુ કેમ ચાલે છે આ લગ્ન કર્યું તારી બાના મૂઆ પછી, આ નવું ઘર લીધુ, જયન્તીને પરણાવી, અને પરચૂરણ બીજુ, એમ બધુય ખર્ચાઈ ગયુ છે ઊલટુ દેવુ થયુ છે એ નફામા આવવાનુ એક દેવાળુ અને જવાનાં અનેક મારાથી તો કાંઈ મદદ થાય તેમ નથી, ઊલટુ એમ તો કયાથી કહે લો બાપુજી, આ તમારે ખર્ચ થયુ હશે અને હાથ ભીડમા હશે તો લો આ ઘરના રૂપિયા આવ્યા છે તે! આવે ત્યારે આપજો' એમણે આગળ ચાલુ જ રાખ્યુ, પણ મે સાભળવાની પરવા જ નહોતી કરી આટલા શબ્દો પણ મારા કુમળા મગજને ચગડોળે ચડાવવા બસ હતા અનેક વિચારોની પરંપરા મારા મનમા આવી અને ગઈ 'બાપુજીએ મારી પાસેથી પૈસા મેળવવાની લાયકાત પુરવાર કરી હતી!'

વિલાયત મોકલવાની વાત આવેલી ત્યારે મોટી બહેનના શબ્દો મે સભારી આપેલા. ત્યારે બાપુજીએ એક સામાન્ય વ્યાવહારિક મનુષ્યના મુખમા શોભે એવુ દુન્યવી સત્ય રજૂ કરી મને જીવનના પહેલવહેલા જ આશ્ચર્યમા ગરકાવ કર્યો હતો

'જો ભાઈ તુ ડાહ્યો છે, સમજુ છે, મારી સ્થિતિ સારી રીતે સમજી શકે એમ છે તારી બહેનને મોએ મે તને ઇગ્લડ મોકલવાનુ વચન આપેલુ તે ખરુ, પણ અત્યારના સંયોગો જોતા મારાથી એ પાળી શકાય તેમ નથી આ બીજી વાર લગ્ન ન કર્યું હોત, તો તો મરનારીને આપેલુ વચન હુ જરૂર પાળત, હવે તો દરેક પગલુ વિચાર કરીને મૂકવાનું. આગળપાછળ જોઈને કામ કરવાનુ'

આ અને આવા કેટલાય દુન્યવી કડવા સત્યોનું મારા મગજ પર એકીસામટુ આક્રમણ થયેલુ

મત્રીના નિવેદન પછી ખજાનચીનુ, અને છેલ્લે સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખનું, એમ બાપુજીએ પૂરુ કર્યું એટલે દાદાજીએ અને એમની પાછળ મામીમાએ પણ પોતાનું નિવેદન રજૂ કર્યું

પાણી વલોવે માખણ ન નીકળે જે વાતનો મને સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહોતો તે પ્રત્યક્ષ જોઈ 'દીવા પાછળ અંધારુ' એ કહેવતનો સાક્ષાત્કાર કર્યો ભાવી અંધારના ઓળા જ્ઞાન-ચક્ષુઓને પલવાર તો ઝાંખાઝંખ કરી નાખતા લાગ્યા

દાદાજી અને મામીમાના નિવેદનમા ખાસ દમ જેવુ કાંઈ નહોતુ બન્નેએ એક જ જાતની સ્વભાવાનુરૂપ વિચારાવલિ ગૂથી હતી અને તેના જ પ્રતિબિંબરૂપ શબ્દાવલિ રજૂ કરી

'જો ભાઈ! અમે થયા વૃદ્ધ! ઘડપણમા ટેકા પૂરતા પાચ પૈસા ભેગા કર્યા હોય તે કાંઈ એમ આપી દેવાય? માંદામાજા હોઈએ ને જોઈએ ત્યારે કોની પાસે હાથ ધરીએ?'

મે છેલ્લો દાવ ફેંક્યો, 'બાપુજી? તમારા કોઈથી મદદ થાય એમ ન હોય તો મોટી બહેન દેહ છોડતી વેળાએ સઘળુ બન્નેના ખર્ચખૂટણ સારુ તમને જે રકમની સોંપણ કરી છે તે રકમથી ચૈતન્યનો ભાગ ભરપાઈ કરીએ તો? જેવું બીજેથી વ્યાજ ઉપજતુ હશે તેવુ હુ વ્યાજ આપીશ, અને દાદાની લક્ષ્મીથી તેમની જ આવક સચવાશે, કટકેકટકે પૈસા પાછા વાળી દઈશ.'

આ શબ્દોનો અણધાર્યો જવાબ મળ્યો, 'એ પૈસા તો નહિ મળે! એ તો મરનારીએ મને સોંપ્યા છે કાલ ઊઠીને છોકરીઓને કાંઈ ખપ પડે તો તરત કયાથી લાવવા? એનો હું વાલી છું' એમની લબાણપૂર્વક વાગ્ધારા કયા અને કયારે અટકી તે મને બરાબર યાદ નથી મૂળ વાત તો એમ હતી કે એ પૈસાનું અસ્તિત્વ જ નહોતું બહેનોના વાલી થઈ બેઠેલા બાપુજીએ એ શિવનિર્માલ્ય પુષ્પ સમું બહેનોનું ધન તો કયારનુંયે બીજા લગ્નના ખર્ચમા વટાવી ખાધું હતું પણ તત્કાળ પૈસા લાવી આપવા કયાંથી? એટલે આ અબાદ વ્યાવહારિક નૂસખો એમણે અજમાવ્યો હું તો ડઘાઈ જ ગયો

મારી પાસે તો પાઈએ નહોતી ઊંચે નબરે પરીક્ષા પાસ કરી મેળવેલી છાત્રવૃત્તિમાથી તો માત્ર પુસ્તક, ફી અને કપડા માડ નીકળતા, ત્યા બચાવવાની વાત શી? એવો કોઈ લક્ષ્મીનદન મિત્રે નહોતો એટલે વિધિના વિધાન પૂરા થયા વગર વેચાઈ ગયુ અને સ્વાર્થી સગાઓનુ છેલ્લુ બધન તૂટ્યુ, આશાનો છેલ્લો બધ તૂટી ગયો માતાનો બોલ ન પાળી શકાયો એટલા પૂરતા મારા આત્મસન્માનના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા દાદાજીનો—માતામહનો કીર્તિકળશ અમર રાખવાની ધગશ ધગવતુ હૃદય નિર્બળ ઓશિયાળુ બની ગયુ પૈસાના જ બધા સગા હતા એ વાત તરત સમજાઈ અને યાજ્ઞવલ્કયનુ—

'ન વા અરે સર્વસ્ય કામાય સર્વં પ્રિયં ભવતિ।
આત્મનસ્તુ કામાય સર્વં પ્રિયં ભવતિ ॥'

એ અનેરુ સૂત્ર વગરટિપ્પણે દીવા જેવુ સાફ સમજાયુ

પૈસા આવી ગયા, ચૈતન્યનો ભાગ તેને સુપ્રત કર્યો. મારા પૈસાના મેં પોસ્ટનાં સર્ટિફિકેટો લીધા પૈસા આવ્યા એટલે તો બધાય હિતસ્વીઓ સલાહ આપવા મડયા કોઈએ શેરોમા રોકવાનુ કહ્યુ, તો કોઈએ સરાફની દુકાને વ્યાજે મૂકવાનુ કહ્યુ તો વળી કોઈ દીર્ઘચક્ષુએ જમીનમા રોકવા સૂચવ્યુ પણ આ સ્થિતિએ હુ કોઈનુય વાલીપણુ સ્વીકારવા તૈયાર નહોતો એટલે એમની સલાહનો મે ઝાઝો ઉપયોગ કર્યો નહિ

એ વાતને બે શરદો વીતી હશે અને વિશુના લગ્નનો પ્રશ્ન ઘરમા ચર્ચાવા માડયો શરૂઆતમાં તો મારાથી છાના જ દાવપેચ રમાતા હતા, અને મને પણ કાંઈ તમા નહોતી એ સાસારિક બાબતોની

શિયાળાની ઠડી સંધ્યા હતી આજ હુ ફરવા નહિ ગયેલો ચિત્ત અસ્વસ્થ હતું એટલે ત્રીજે માળે મારી ૮'×૧૨'ની નાનકડી ઓરડીમા ટેનિસનનું 'પ્રીન્સેસ' વાચતો પડયો હતો થોડીક જ પક્તિઓ વાચી હશે ને બારણુ ખખડ્યુ મારુ ધ્યાન તે તરફ ગયુ, પણ બારણામા કોઈ નહોતુ, એટલે સામાન્ય રીતે બનતુ તેમ આજે પણ પવનના જોરે કે કોઈ બિલાડીના પ્રયત્ને બારણુ સહેજ હાલ્યુ હશે એમ મનને મનાવી મેં ફરી પુસ્તકમા મન પરોવ્યુ પણ એટલામા તો બારણા ઓથે ઊભેલી વિશુએ આખુ બારણુ ખોલી નાખ્યુ અને તેનુ રમતિયાળ નિર્દોષ મુખ ટમકયુ આછી સધ્યાએ ઊગેલા ચાદલા સમુ પણ આજ તેના મુખ પર નૈસર્ગિક આનદો'લાસ કે સ્મિત નહોતા, જાણે કે અનિવાર્ય બનાવ તેના હૃદયને કોરી ખાતો હોય, કોઈ અકથ્ય મૂંઝવણે એના માનસપટને ઘેરી લીધો હોય એમ એનુ શૂન્ય મુખકમળ સૂચવતુ હતુ

વિશુ દાખલ થઈ, અને હુ કાંઈ કહુ તે પહેલા તો તેજ હૃદયમથન છુપાવવાનો

પ્રયત્ન કરતી જાણે કશું ન બન્યું હોય તેમ મુખ પર કૃત્રિમ સ્મિત પ્રકટાવી કાલકાલથી બોલી, 'કેમ ભાઈ આજ ફરવા નથી જવું? માન વાગી ગયાને?'

મેં માત્ર નકારમાં જ માથું હલાવ્યું પણ એમ એટલેથી પતે એમ નહોતું. એનો જિદ્દી સ્વભાવ મને એટલેથી છોડે એમ નહોતું.

'તબિયત નરમ છે? કોઈએ કાંઈ કહ્યું છે? માથું દૂખે છે? લાવો દબાવી આપું!'

એમ અવિશ્રામ પ્રશ્નપરંપરા છૂટી અને મારા જવાબની વાટ જોયા વગર એ માથું દબાવવા બેઠી.

'બહેન થયું હવે, નથી દુખતું...બસ!' અને છતાંય એણે અવિરતપણે શુશ્રૂષા ચાલુ રાખી.

એક તો મારી માનસિક સ્થિતિ અસ્વસ્થ હતી. તેમાં વળી વિનુએ પ્રશ્નપરંપરા પૂછી અસ્વસ્થતાને ચીડમાં ફેરવી નાખી, અને આગ્રહમાં પૂરું વગરકહ્યે માથું દબાવવા બેઠી અને મેં મારું માનસિક સમતોલપણું ગુમાવ્યું.

'રહેવા દેને દોઢ ડહાપણ કરતી.'

એના હાથ ઢીલા પડ્યા અને ધીરે રહીને એનું લમણા પરથી હાથ લઈ લીધા. આંસુનો પ્રવાહ ચાલુ થયો હતો. તેનું તો મને જ્યારે મારા લમણા પર અશ્રુબિંદુઓ પડ્યાં ત્યારે જ ભાન આવ્યું અને હું બેઠો થઈ ગયો.

'રડે છે?..' એના ડૂસકાં વધ્યાં, એનું નાનકડું માથું મેં ખોળામાં લીધું, અને આંસુ લૂછી વાંસો થાબડી શાંત કરવાનો પ્રયત્ન આદર્યો. કોઈ દિવસ હું ગુસ્સો કરું તો વિનુ રડતી નહિ, ઊલટું સામો જવાબ આપી મને વધુ ચિડવવાના પ્રયત્ન કરતી. પણ આજે એ રડી પડી એ મારે મન અજાયબીનો વિષય હતો.

એનાં ડૂસકાં ધીરેધીરે ઓછાં થવા માંડ્યાં હતાં.

'વિનુ! બહેન જો તો! તારે માટે હું એક સુંદર પાન લાવ્યો છું, જો તો! આંખ ઉઘાડ તો! મારી બહેન નહિ.' મેં એક મુખનો ચુચકારો બોલાવ્યો ને એણે આંસુભીનાં નયન ઊંચાં કર્યાં.

'ક્યાં છે?' એના ઓઠ હસુંહસું થઈ ગયા હતા, એની આંસુ નીંગળતી આંખોમાં સ્મિતનાં કિરણો વેરતી હતી.

'ક્યાં છે?' મેં એના ચાળા પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

'કેવું ઊંચું જોયું સુંદર વસ્તુનું નામ દીધું એટલે! પહેલાં મને કહે, તું કેમ ઉદાસ છે આજ? મોટી બહેને કે બાપુજીએ કાંઈ કહ્યું હતું આજ?' માતાજીને અમે મોટી બહેન જ કહેતા હતા.

એનું મુખ પડી ગયું. એનો બનાવટી આનંદ સમૂળો અદૃશ્ય થઈ ગયો. ફરીવાર એ વ્યાઘ્રના મોંમાંથી નીકળેલી હરણી જેવી થઈ ગઈ.

'ભાઈ! બાપુજીએ મારા વિવાહ.' માત્ર એટલું બોલી રહી તો ન ગરગરતા એના વિશાળ ચક્ષુ પર ઊભરાયા, અને પાછાં ડૂસકાં શરૂ થયાં.

જે વસ્તુ સમજવા મેં અનેક સંકલ્પવિકલ્પ કર્યા હતા તે માત્ર એના એક જ વાક્યે, એક અધૂરા વાક્યે જ, મારા લક્ષમાં આવી ગઈ. ફરીવાર મેં એનો વાંસો થાબડી

શાંત કરી, એની મરજી વિરુદ્ધ લગ્ન નહિ થાય એવું અભયવચન આપ્યું ને એને મુખડે સ્મિતફૂલડાં વેરાયાં.

રવિવાર હતો. બાપુજીને ઑફિસમાં નહોતું જવાનું. જમી પરવારી દાદાજીના ખંડમાં બેઠા હતા. હું પુસ્તકાલયમાં ગયેલો. તે મહેજ મોડું થયેલું. ખંડમાં ડાયરો જામ્યો હોય એવું વાતાવરણ લાગતું હતું. દાદાજી, મામીબા, બાપુજી, અને વહાલીફોઈ એમ ચાર મુત્સદ્દીઓ કોઈનું ઘર માડવાભાંગવાની વાતો કરી રહ્યા હોય એમ લાગ્યું. મને બારણામાં જોયો અને બધાએ મુખ પર કૃત્રિમ સ્મિત આણ્યું.

'આવ્યો ભાઈ! જરા મોડું થયું ખરું? જા જમી લે. વિશુ વાટ જોઈ બેસી રહી છે,' બાપુજીએ કહ્યું ને હું ઝટપટ રણિયું વીંટાળી રસોડામાં પહોંચ્યો.

જમવા બેઠો પણ મારું ચિત્ત પેલા મટાકચોગમાં હતું. ખાધું ન ખાધું કરી, વિશુના એકબે સવાલોના અર્ધાપર્ધા જવાબો આપી, હું હાથ ધોઈ ઊઠી ગયો, કપડાં બદલી બહાર આવ્યો, અને બાપુજીએ સાન કરી અંદર બોલાવ્યો.

'જમ્યો! બેસ!' અને હું બનારમાં ડોકું હલાવી એમની સામે બેઠો.

માગ કરતા એ લોકોની મૂંઝવણ વધુ હતી—જેમ શિકાર કરના શિકારીની વધુ હોય છે તેમ. એટલામાં તો દાદાજીએ હિંમત બીડી 'જો ભાઈ! જાણે એમ છે કે વિશુ થઈ મોટી. કાંઈ નહિ ને પંદરમું જાય છે. દીકરી એટલે બાપનો ભારો એ તું તો સમજુ છે એટલે તને કહેવું પડે એમ નથી. એટલે તારા બાપુજીનો, આ તારા મામીદાદીનો, અને મારો પણ વિચાર એવો છે કે છગનલાલના લાલુ સાથે આપણી વિશુનું સગપણ કરવું અને લગ્ન પણ મહા મહિનામાં કરી નાખવું. એટલે નિકાલ વચમાંથી! કેમ જડાવ?' મામીબાએ સંમતિસૂચક મસ્તક હલાવ્યું. 'કાલ ઊઠીને શું છે, શું નહિ! મારો દેહ ના હોય, તારા બાપુજીની તબિયત પણ દિવસેદિવસે લથડતી જાય છે. તારા મામીદાદીની પણ હા છે, અને આ તારી વહાલીફોઈ પણ કહે છે. એણે છોકરો જોયો છે અને આમ બોલવે ચાલવે બધી રીતે સારો છે. હોય! જરા નાદાન છે, એ તો મોટો થશે એમ સમજાશે. થશે ને બધું સાથે પડશે એટલે એની મેળે લેન પર આવી જશે. બાકી પૈસાની સારી બેખડવાળો છે. ભગવાનનો આપેલો એકનો એક છે એના બાપને, એટલે આપણી વિશુને દુઃખ તો નહિ કોઈ વાતનું. કેમ બોલ્યા નહિ જડાવ?' અને એમણે રૂઝવેલ્ટ કે લેનીન કરતાંય અગત્યનું ભાષણ કર્યું હતું, એવા આત્મગૌરવ સાથે હજુ બીજું પ્રવચન કરવું પડશે એમ કલ્પી બંડીના ફાટેલા ગજવામાંથી જસતનું પાનદાનિયું કાઢી, તમાકુની નાનીશી—રોજ કરતાં વધારે—ઢગલી કાઢી, બમણો ચૂનો લગાવી, આગામી પ્રવચન માટે પ્રેરણા મેળવવાની તૈયારી કરવા માંડી. એમના મુખ ઉપરનું આછું સ્મિત એમની દૂધિયા મૂછોના વાળમાંથીયે દેખાતું હતું. આખો મટાકચોરો પોતાના વાક્પાટવથી મંત્રમુગ્ધ બની ગયો હતો એ દૃશ્યે તો એમણે પલવાર આત્મસંતોષ અનુભવ્યો.

કહેવાનું બધું દાદાજીએ કહી નાખ્યું હતું—દાખલા, દલીલો અને વખાણના બે શબ્દો સહિત, એટલે મારે બોલવા જેવું રહ્યું નહોતું. માત્ર મારા જવાબની પ્રતીક્ષા કરતા બધા ઊંચે શ્વાસે બેઠા હતા. મેં નેટની હાવભાવ રાખી મેં શરૂ કર્યું.

'એવું છે દાદાજી! તમે બધા મુરબ્બી છો. છતાંય જ્યારે વિશુના હિતાહિતનો તમને

ખ્યાલ સરખોય નથી આવતો ત્યારે જ મારે એ શબ્દો બોલવા પડે છે. તમારી જોખમદારી સમજી તમારી ફરજ અદા કરતા હોત તો મારે કાંઈ કહેવાનું નહોતું. એટલે વધારેઓછું કે સારુંમાઠું બોલાય તો ગુસ્સો નહિ કરતા, મને સમજવાનો પ્રયત્ન કરશો, અને મારી ભૂલ હોય એમ આપને લાગે તો સુધારશો, એ હું પહેલેથી જ તમારા બધાની પાસેથી માગી લઉં છું. તમારા મતે છોકરો સારો છે! મારા મતે તેથી સાવ ઊલટું છે. ન્યાતવરા કરી મેળવેલી બાપદાદાની આબરૂ અને અનેક કાળાધોળાં કરી, અનેકના નખોદિયાં અને અનેકની મિલકતો ઓળવી મેળવેલો પૈસો આ બે વસ્તુ સિવાય લાલુની જમા બાજૂમાં એવી કઈ વસ્તુ છે કે તમે તેના હાથમાં વિશુનો હાથ સોંપવા તૈયાર થયા છો? ત્યારે એની ઉધાર બાજૂ પર હું શાહી જ ઢોળવા માગું છું.”

હું બોલતાં તો બોલી ગયો પણ પરિણામની પરવા કર્યા વગર જ. બાપુજીના મગજનો પારો ક્યારનોય સામાન્ય આંક છોડી આગળ ધસી રહ્યો હતો. મેં તો માત્ર પ્રકાશ પાડવા પૂરતું જ વિવેચન કર્યું હતું. પણ સત્ય સાંભળતાં પણ માણસ ભાન ભૂલી જતું હશે તેનો સાક્ષાત્કાર તો બાપુજીની મુખમુદ્રા કરાવતી હતી. મેં તો માત્ર મારી ફરજ જ અદા કરી હતી અને મોટી બહેનના મરતી વખતે ઉચ્ચારેલા શબ્દોને જ મારા પ્રેરક તરીકે રાખ્યા હતા. આ કડવું સત્ય રજૂ કરી આ લોકોને દૂભવ્યા કરતાં મૃતમાતાના શબ્દોને અનુસરી ચાલતાં હું આત્મસંતોષ અનુભવી રહ્યો.

‘તને પૂછ્યું’ તેમાં, કેમ? મારી છોકરી છે! હું અહીં જ લગ્ન કરવાનો છું. બાપદાદાની આબરૂ પર પાણી ફેરવવું છે? કેમ તારી બુદ્ધિ બગડવા માંડી છે? આ તો અમે છીએ, ને તું છડેચોક કુળવાન અને વગરકુળવાન ઉપર ભાષણ આપવા મંડી જાય છે, તો અમે નહિ હોઈએ ત્યારે તું શું અમારી આબરૂ જાળવવાનો હતો?’

બાપુજી શાંત પડ્યા ન પડ્યા ને મેં ઝપલાવ્યું: ‘પણ વિશુ પોતે જ પરણવાની ના કહે છે, પછી? શું તમે જોરજુલમથી પરણાવવા માગો છો એને? મોટી બહેનના મરતી વખતે ઉચ્ચારેલા શબ્દો ભૂલી ગયા કે—ગમે તે થાય તોય ત્યાં તો દેશો જ નહિ મારી કૂમળી કેળ જેવી છોકરીને? તમને ભારે ન પડે એટલે તો હું ત્રણે છોકરીઓના નામના થોડા રૂપિયા મૂકતી જાઉં છું. કુંવારી રાખજો, ઝેર પિવડાવજો. પણ ત્યાં તો ન જ દેશો. તમને ભારે પડતી હશે તો હું પાળીશ!’

બાપુજી કાંઈ એમ ગાંજ્યા જાય એમ નહોતા. ‘એમ, એમ, હવે મોટા પાળનારો ના જોયો હોય તો! અમે બધા તારે મન તો સગીપરવાર્યા હોઈશું. જરા છૂટ આપી, બે અક્ષર ભણાવ્યા, એટલે સામું બોલતા થઈ ગયા! હજુ તો આગળ બહુ ખપ પડશે! સા . . . ળા છોકરાઓને ભણાવવા જ ન જોઈએ. ભણાવીએ ત્યારે બધું સમજે ને! અને ઉપરથી મામા થાય તે વંઠેલી મૂડીના વ્યાજમાં! છે નખ જેટલા ને આ સારું ને આ ખોટું તેની શી ખબર પડે તમને? એટલી બધી રાઈ હોય મગજમાં તો પાવરજેને બહેનને એટલે ખબર પડશે બધીય! એ તો બીના ઘઉં દળવાના છે.’

મારે કહેવા જેવું કશું જ નહોતું રહ્યું. એમના સ્થિતિચુસ્ત માનસને વિશાળ બનાવ-વાનું કાર્ય મારે માટે ખાબોચિયાનો દરિયો કરવા જેવું હતું. એટલે પરિણામની વાટ જોતો, સ્થિતપ્રજ્ઞ યોગી શો હું તો શાંતિ જ જાળવી રહ્યો હતો. લગ્નનું કામ કૂદકે અને ભૂસકે

આગળ વધતુ હતું મારો નિશ્ચય અંતિમ હતો માત્ર વિશુની તૈયારી, નિડરતા અને હિંમત પર જ કામ લેવાતુ હતુ

લગ્નને એત્રણ દિવસની વાર હતી ને મે મારા બધાય પુસ્તકો, કપડાની એક મોટી ટ્રંક અને જરૂરના રાચરચીલા જે મે મારે જ ખર્ચે વસાવેલા, તે બધુય ભાડાના મકાનમા ખસેડયુ ઘરના સમજ્યા કે આ તો છોકરવાદ છે જુવાન લોહી છે તે જરા ઉછળીને શમી જશે એમને મન જુવાન, શિક્ષિત અને સ્વાવલંબી એટલે ઉદ્ધત, મૂર્ખ અને બેવકૂફ! એટલે કોઈએ મારા કાર્યમા ડખલ કદી નહોતી એમણે તો એમ જ કલ્પેલુ કે આ બધુ એના મતવિરુદ્ધ થાય છે એટલા પૂરતુ જ એ ગૃહત્યાગ કરવા માગે છે પનુ વિશુય મારી સાથે જ એ આત્માવરનુ, દીવાગરનુ અંધકારભયુ સ્થળ છોડી જવાની છે તેનુ તો એમને સ્વપ્નુય આવ્યુ નહિ હોય.

આજે છેલ્લી રાત હતી આવતી કાલે સવારમા તો લગ્નમુહૂર્ત હતુ આખો દિવસ લગભગ કાર્યવ્યગ્રતા અને લગ્ન સાથે સહજ સંકળાયેલ ધમાલમા જ વ્યતીત થયો હતો લગભગ મધરાતે બધાય થાક્યાપાક્યા નિદ્રાના ગાઢ ઘેન નીચે પડયા હતા માત્ર હુ અને વિશુ બે જ જાગતા હતા આવી રાત, આવી પળેપળે ગભરામણ અને ચિંતા વધારી મૂકતી ભયંકર રાત કદીય મારા જીવનમા આજ પહેલા આવી નહોતી આવશે કે કેમ તેનીય શંકા છે. પ્રત્યેક પળે અમારા હૃદયધબકાર વધતે રહ્યા હતા મારા કરતા વિશુની ચિંતા મને વધુ હતી હુ ગમે તેમ રખડુ તો ખાઉં પણ વિશુ...? એ વિચાર પળેપળે મને અકળાવી મૂકતો હતો

ધુમાડાથી ઝાખાઝખ થઈ ગયેલા 'સેય ઘોમ... ...ટોકનો હૃદયમોસરવો નીકળી જતો ટકોરો પડયો પળેપળે અમારી ગભરામણ, ભ...ના વધતા જતા હતા મારુ હૃદયદૌર્બલ્ય પણ મને શિથિલ બનાવી મૂકતુ હતુ ...ગામડે રખડેલ અને ઉત્સાહ તો ક્યાય અલોપ થઈ ગયા હતા. પલવાર તો એમે વિચાર ...દિવસમાં ...વાધલ મૂકી દઈ જે થાય તે મૂગે મોએ સહી લેવુ પણ હૃદય ડંખ દેતુ હતુ 'મ...કાયરના? ક્યા ગયો તારો આશાવાદ? ક્યા ગયો તારા સંસારમા સ્વર્ગ ઉતારવાના કોડ? મરી ગયા તારા જીવન જીતવાના સ્વપ્ન? કુમારહૃદયમા આટલી શિથિલતા? આટલુ સ્વાર્થાંધપણુ? 'સલામતી શોધવામા પુરુષાર્થ હણાય છે,' એ મારી ઓરડીની જીર્ણ દીવાલ પર મારા જ હાથે લખાયેલો જીવનમંત્ર સાભર્યો આત્મબળ એકઠુ કરી, પલવાર આત્મમંથન પણ નિવારી, ભાવિની અભેદ જવનિકા પાછળ છુપાયેલુ નસીબ કલ્પ્યા વગર, પહેરેલા જ કપડાએ, વિશુનો નાજુક ધ્રૂજતો હાથ પકડી, ધીરે પગલે મુખ્યદ્વાર આગળ આવ્યો આગળા ઉઘાડી અને ખડખડાટમા કાઈ લપાઈને પસાર થઈ ગયુ મારા હૃદયધબકાર વધી ગયા આખા શરીરે શીત આવી ગયા હવે વધુ વખત ખોવાનો નહોતો છેલ્લો નિર્ણય કરી, બધુય સંકલ્પબળ એકઠુ કરી, વિશુને લઈ હુ બહાર નીકળ્યો. તમરાનો અવાજ રાત્રિની નીરવતા વધુ ભયાનક બનાવી મૂકતો હતો આછા તારલા અને પાછલી રાતના અજવાળિયા અમારા માર્ગ પર તેજના કિરણો વેરી રહ્યા હતા મારા મુખ પર શોક કરતા ચિંતાની છાયા વધુ સ્પષ્ટપણે તરી આવતી હતી વિશુની વિશાળ ચપળ નયનોમા આસુના પૂર હતા ને અમે ઘર છોડયુ, અનાથ, અણપ્રીછ, અને અસહાય

ડૉ. સુમંત મહેતા

અમે મોટરમાં એમીને જતા હતા ત્યારે સાથે બેઠેલી એક ત્રણ વર્ષની છોકરીએ પૂછ્યું કે આ બધાં ઝાડો અને વાડ કેમ ઝડપથી દોડે છે? આવી ભૂલ આગગાડીમાં બેઠેલા માણસો પણ કરે છે. કોઈએ જવાબ આપ્યો કે ગતિ 'રેલેટિવ' (સાપેક્ષ) છે. એક ગરે લાંબી ખુરશી પર સૂતાંસૂતાં ચંદ્રને વાદળાં પછવાડે સંતાવકૂકડી રમતો જોઈ રહ્યો હતો, એટલામાં એક તારાએ ઘણી ઝડપથી દોડવા માંડ્યું. હું એટલો બધો છેતરાયો કે આશ્ચર્યચકિત થઈ રહ્યો. પણ એક ક્ષણની અંદર જ્યારે મને ભાન થયું ત્યારે મને હસવું આવ્યું, અને પેલી છોકરી સાંભરી આવી.

× × ×

સારુંનરસું, સ્વચ્છઅસ્વચ્છ એ [...]નું રેલેટિવ (સાપેક્ષ) છે. હું સાધારણ રીતે સાધુઓને મળવા જતો નથી, કા[...] છ કે મને તેમની અલૌકિક શક્તિમાં ખાસ શ્રદ્ધા નથી, અને હું 'મોક્ષ'ને મ[...] ઊ૮પ્યો નથી. મારી બુદ્ધિ અને શક્તિ પ્રમાણે મેં મુક્તિનો માર્ગ જોયો છે, પણ અર [...] અશક્તિને લીધે તે માર્ગે થોડું જ ચડી શક્યો હોઈશ. તેથી મુક્તિ મેળવવા માટે ન પડ્યા [...]ણ સત્સંગને માટે જેમ ગામગામડામાં કોઈ સારા ચારિત્ર્યવાન કે શક્તિ[...] તમે જોયું [...]ઓને મળું છું તેમ સાધુઓને હું મળ્યો છું, અને અને[ક] સારી વ્યક્તિઓને [...] શબ્દો [...] એક દિવસ એક વૃદ્ધ સાધુને મળવા ગયો. તે આધુનિક વિચારપ્રવાહથી અલગ [...] રીને હતા અને સુંદર દૃષ્ટાંતોથી સરળ શૈલીમાં ઉપદેશ આપે છે, એવું સાંભળ્યું હતું. તેમને [બી]માર હાલતમાં જોયા. સામાન્યમાં સામાન્ય કોટિના માણસો લાંબા વખતથી કોઈ દર્દથી પીડાતા હોય તે જેવી રીતે બારીકમાં બારીક લક્ષણોને મોટું સ્વરૂપ આપીને લાંબી વાત કરે છે, તેવી રીતે આ સાધુએ પોતાના દર્દની વાતો કરી. જે ધર્મ (જૈન)માં સંયમ અને દેહદમનને મોટું મહત્ત્વ અપાયું છે, જેમાં સાધુઓ માથાના વાળ ઉખેડી કાઢે છે તેની સહનશક્તિ ખૂટેલી જોઈને મને ઘણી દયા આવી. મને થયું કે અંતે એક જ માટીમાંથી ઘડાયેલું માટલું છે. એટલામાં વાત નીકળી બીજા સાધુની. આ બિમાર મહારાજે તેમની એવી નિંદા કરી કે હું સાચેસાચો આભો બની ગયો. આ સાધુ મહાન ગણાય છે, ઘણાય મારા મિત્રોને મોઢે મેં એમના વખાણ સાંભળેલા. પણ મને એવો કડવો અનુભવ થયો કે હું વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયો. જેની નિંદા થતી હતી તેને હું ઓળખતો હોઈશ એવું આ મહારાજને સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહિ હોય. હું જાણું છું કે એ (બીજા) જરા દંભી છે ને છતાં પવિત્ર જીવન ગાળે છે. હું ઠીક સંખ્યામાં એવા સાધુઓને ઓળખું છું કે જે સ્વદેશીનો પ્રચાર અને ઉપદેશ કરે છે અને ખાદી પહેરે છે, પણ તે ચીજ બધાને દેખાડ્યા વિના રહેતા નથી. એક વિદ્વાન સાધુ જેમની ખ્યાતિ ઠીક ફેલાઈ હતી તેમને રાજદરબારમાં બોલાવીને એક મહારાજાએ ભાષણ કરાવ્યું હતું તે આ પ્રસંગની વાત વારંવાર કહેવાનું ચૂકતા નહિ. આવું

જોઈ જાણીને પેલા બીચારા મોચીએ કાશીમાં કરવત મુકાવતી વખતે કહ્યુ હશે, 'ભાઈ, મેલ કરવત મોચીના મોચી' અને થયુ કે મફેદ કપડા પણ ઠીક છે, સાધુના કપડાંમા વખતે વધારે મેલ હશે

× × ×

બગાળીઓ જ્યારે દેશની વાત કરે છે ત્યારે તેમના મનમા માત્ર 'સોનાનુ બગાળ' જ હોય છે, તે પ્રમાણે આપણે 'ગુજરાત'ની વાતો કરીએ છીએ ત્યારે તેમાથી દેશી રાજ્યોની પ્રજાને બાતલ કરીએ છીએ, એટલે કુ પ્રજા લક્ષમા ગણીને વાતો કરીએ છીએ ઉત્તર ગુજરાતમા લગભગ ૨૦ લાખની વસ્તી છે મહેસાણા પ્રાત અને મહીકાઠા એજન્સી માટે હું કહી શકુ કે લાખો ગુજરાતીઓએ ગાધીજીને જોયા નથી, શ્રી વલ્લભભાઈને પણ જોયા નથી, બારડોલી વિશે તેઓ જાણતા નથી રાષ્ટ્રધ્વજ કે 'વંદે માતરમ્' કે સપૂર્ણ સ્વરાજ્ય વિશે પૂરા અજ્ઞાન છે, અને તેમણે 'મહાત્મા ગાધીકી જય' પોકારી નથી તેમજ એ હાથે નમસ્કાર કર્યા નથી જે સંકુચિત દૃષ્ટિવાળા દેશભક્તો આવા કરોડોની વસ્તીને અજ્ઞાનમા સડવા દઈ,તે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની આશા રાખે છે અને ખોટી દલીલ કરે છે, કે સ્વરાજ્ય મળશે ત્યારે દેશી રાજ્યોને જોઈ લઈશુ, તેમને સ્પષ્ટ કહેવાની જરૂર છે કે જો સ્વદેશીનો પ્રચાર અફળ જતો હોય તો તેના કારણોમા આવી પછાત પ્રજાનો હિસ્સો છે બૉયકૉટ અને ચોર્યોના દિવસોમા વિદેશી માલ આવી પ્રજામા ખપતો હતો આજે પણ આ પ્રજા ખાદી વાપરતી નથી, જાપાનીઝ ખાદીની ટોપીઓ પણ પહેરતી નથી આવી પ્રજાને બાતલ રાખીને સ્વરાજ્ય મળવાનુ જ નથી એ દીવા જેવુ ચોખ્ખુ છુ 'સ્વરાજ્ય મળવા દો, પછી આપણે હિંદુ-મુસ્લિમ ઝઘડા કે ગેરસમજૂતનો નિકાલ કરીશુ,' એવુ કહેનાર પણ જાણે છે કે એ દલીલ વજૂદવિનાની છે, વ્યવહારુ નથી

× × ×

૮૧ વર્ષની વયે શ્રી અબ્બાસ તૈયબજી ગામડેગામડે રખડવા નીકળ્યા, અને આજ સુધીમાં લગભગ ૭૫૦ ગામડા ફર્યા મારી સાથે ૩૫ દિવસમા તેઓ લગભગ ૨૨૫ ગામડા ફર્યા હશે ૧૦–૧૨ દિવસ રખડીને ૪–૫ દિવસનો આરામ લેતા સવારે ૭ વાગે શરૂ કરીને રાત્રે ૮ વાગે મુસાફરી પૂરી થતી કોઈ ગામડે અક્ષમ્ય ઉતાવળ કરી નહોતી દરેક ગામડે અમે પહેલેથી સભા ગોઠવી રાખવાની યોજના કરેલી તેનો અમલ સારો થયો દરેક ઠેકાણે પ્રજાની વાતો, દુ ખો, અગવડો સાંભળી લીધા અને અમે સંગઠન, પ્રજાકીય જાગૃતિ, સેવાવૃત્તિ વગેરે વિષયો પર સાદી ભાષામાં બોધ કર્યો

પણ અમે ઉત્તર ગુજરાતના કેટલાક ગામડામા હૃદય ચીરી નાખે એવી ગરીબાઈ જોઈ એમ કહીએ તો ચાલે કે ૧૦૦ ટકા સ્ત્રીઓ માગશર અને પોષની કકડતી ઠંડીમા માત્ર સુતરાઉ લૂગડાંમા હતી પુરુષોએ પાતળી શાલ કે જાડુ સુતરાઉ ઓઢવાનુ રાખ્યુ હશે, પણ એક પણ સ્ત્રીએ નહિ. ૯૫ ટકા જેટલા છોકરા પણ માત્ર ફ્રૉક કે ડગલામા હતા, કે ચણિયો અને ઓઢણીમા હતા ઘણા છોકરા નવસ્ત્રા સવારની ઠંડીમા જોયા સ્ત્રીઓના લૂગડામા એકથી પાચ મોટા થીંગડા હોવાના, માથા આગળ તો ખરુ જ એવા ગામડા જોયા કે જ્યા એક પણ સ્ત્રીને વાચતાલખતા આવડે નહિ. આ બધુ વડોદરા રાજ્યમા કે જ્યા કેળવણી મફત અને ફરજિયાત હોવા વિશે ડંકા વગાડાયો છે। ઠાકરડાના ખાખરિયા ટપ્પામા ૧૬૧૦

માણસની વસ્તીમાં એક બ્રાહ્મણ હતો તે ચોથી ગુજરાતી ચોપડી સુધી ભણેલો. મેં પૂછ્યું, 'તમે કદી વાંચો છો?' બીચારાએ શરમિંદા પડીને કહ્યું, 'હું નાનપણથી અહીં રહ્યો છું, ઢાકરડા જેવો થઈ ગયો છું.' અમે એવા સિપાઈ, મુસલમાનો જોયા કે જે ઢાકરડાથી સવાગના હતા! અમે સાંભળ્યું કે એક ગામે મુસ્લિમ છોકરાઓને કલમો પઢવાનું આવડતું નહોતું. ઠાકરાતી ગામડાં જોયાં કે જ્યાં ઠાકોરના ભાયાતો ભરબજારમાં બંદૂક ફોડીને પ્રજાને રંજાડતા હતા. એક ઠકરાણી વિશે લેખિત અરજી અમને મળી કે જેમાં આખો દિવસ વગરવેતને વેઠ કરાવતી બાઈએ એક દરજીને ખાધા પછી આરામ લેવા માટે ફટકાર્યો. અમારી મુસાફરીમાં અમે વીસમી સદીમાંથી ઓગણીસમી, અઢારમી, સત્તરમી, અને સોળમીમાં પ્રવેશ કરતા.

ગામડાની પ્રજાને ન મળે સારા રસ્તા, ન મળે ગામસફાઈ, ન મળે દવાની સગવડ, ન મળે આનંદ કે રંજનનાં કાંઈ પણ સાધન, અને ઘણે ઠેકાણે પીવાના પાણીની ભારે મુશ્કેલી—વગડા ખોદીને પાણી મેળવી લેવાનું અને તેમાં મકોડા ઝઘડા લડવાના. અંત્યજોના કૂવાની તો વાત જ શી કરવી? અને જો ઢેડનો કૂવો હોય તો ભંગીને કોણ પાણી આપે? અને આપણે શહેરીઓ બટન દાબીને વીજળી ભોગવીએ, પંખા ચલાવીએ, નળની ચાવી ફેરવીને પાણીના ધોધ વાપરીએ!

× × ×

'ઈશ્વરે ગામડાં બનાવ્યાં અને માણસે શહેર બનાવ્યાં,' એવી અંગ્રેજીમાં કહેણી છે, પણ આપણાં ગામડાંમાં શેતાન પેસી ગયો છે અને રાજ્ય ચલાવે છે. દરેક ગામડે કુસંપ અને પાર્ટીઓની વાતો સાંભળી. કોઈ પણ પ્રકારનું સાર્વજનિક કામ થઈ શકે નહિ; કારણ કે જે ચીજ એક પક્ષે ઉપાડી તેને બીજા પક્ષે તોડી જ પાડવી જોઈએ! દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવી ભયંકર સ્થિતિ મેં જોઈ નહોતી. પ્રજાનો મોટો ભાગ અજ્ઞાન અને અમોલ, એટલે 'ચાર રૂપિયાનો ચપરાશી' તેમને ધમકાવતો અને ગાળ દેતો આવે. કૌટુંબિક કલેશ, કકાસ, અદેખાઈ, વેર અને અનુદારતા અપાર જોવામાં આવે છે.

અવિશ્વાસનું પણ પૂછવું શું? કોઈ કોઈના પર વિશ્વાસ મૂકી શકે નહિ. એક બદમાશ મહેમાન આવીને વર્ષનું કામ બગાડી શકે છે એ સારા કડવા અનુભવની વાત છે. કોઈ બાબતના સ્પષ્ટ બુદ્ધિપૂર્વક નિર્ણયો ગામડાની પ્રજા કરતી નથી, અને 'લાઠી તેની ભેંસ'ની માફક જાહેરચર્ચામાં જે મોટા બરાડા પાડે અને બીજાને બોલતા રોકી શકે તે જીતી જાય. કલેક્ટરના દરજ્જાએ પહોંચેલા એક પાટીદાર ભાઈએ મને કહ્યું કે આ લોકોમાં તો આવી જ રીતે વાત થાય!

× × ×

ગામડાનું બધું જીવન ડરથી પાયમાલ થયું છે. સરકારી નોકરોનો ડર, શાહુકારનો ડર, નાગડા બાવાનો ડર, ઢાકરડાનો ડર, રબારીનો ડર, પોલીસનો ત્રાસ અને લાંચ અમલ હોય છે. ચૌદશિયા એટલે ગામડાંના થઈ બેઠેલા આગેવાનોનો ડર, અને આ બધા લૂટે ન્યાતનો ડર, લોકવાયકાનો ડર, પેપરનો ડર. ઈશ્વરનો તો ડર હોય જ, પણ પયગાપઢાણાનો ડર એટલો જ.

ગામડામા ધર્મ વિશે શ્રદ્ધા હોય છે એ વાત સાફ ભ્રમભરેલી છે ભણેલા પણ ગણેલા નહિ એવા ભોળા મૂર્ખ બ્રાહ્મણો આ વાત માનતા હશે. જો ધર્મ કાઈ ભલુ કરતો હોય તો ગામડિયા તેને માને છે કહેવાતી ધર્મભાવનાની પાછળ સ્પષ્ટ આશા અને માગણીઓ હોય છે. આશા ફળીભૂત ન થવાની હોય તો કૃષ્ણ અને રામને દશ ગજના નમસ્કાર કરે. હા, લોકો ભજનો ગાય છે, પ્રાર્થના કરે છે, મદિરમા ઘટ વગાડે છે, કપાળે ટીલાટપકા કરે છે, નાળિયેર ચડાવે છે પ્રસાદ ખાય છે, ઈશ્વરને એકબે પૈસાની લાચ ધરે છે, ઈશ્વરમેળાપનો ઇજારો રાખનાર બ્રાહ્મણને ખવડાવે છે આ બધુ ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે કે સ્વર્ગમા સ્થાન મેળવવા માટે નહિ, પણ આ જગતમા કાઈ સુખ મળે એવી આશાથી—સુખ ન મળે, દુ ખ તો ટળે એટલા માટે

× × ×

'આખા જગતની બધી પ્રજાઓમા હિંદી પ્રજા જ એવી છે કે જેમા શારીરિક સ્વચ્છતા, શૌચને અતિમહત્ત્વ આપવામા આવ્યુ છે' આવી ટીકા મે ઘણીવાર સાભળી છે. એક દિવસ હુ ઇજિપ્તમા એલેકઝાડ્રિયાના લખપતિ વેપારીને ત્યા મહેમાન થયો હતો એ ભાઈ સિંધી હતા હિંદી ભાષામા તેમણે મને કહ્યુઃ "જુઓને આ સુધરેલા કહેવાતા ગોરા યુરોપિયનો, જાજરૂએ ગયા પછી માટી પાણીથી હાથ પણ ધોય નહિ અને ટબમા પડીને ગદા બગડેલા પાણીમા નહાય' પણ એ ભાઈના ફેશનેબલ લત્તામા સારા ઘરમા જાજરૂ એટલો ગદો હતો કે માગથી ત્યા બેસાયુ નહિ! આપણા શૌચપ્રિય દેશમા અમે છોકરાઓને શાળામા પૂછતા 'સાચુ બોલશો? સાચેસાચુ કહો કે કેટલા દિવસે નાહો છો?' ઘણે ઠેકાણે સાભળતા કે સાત દિવસે, વખતે પદર દિવસે અને કેટલાક ગામડામા મીઠા પાણીની તગી ઘણી હોય છે જે બિનઅનુભવી લોકો ઢેડભગીને કહે છે કે તમે ચોખ્ખા રહો તો અમે અડકીએ, તે જાણે છે કે આ લોકોને પીવાના પાણીની મુશ્કેલી હોય તો નાહવાની તો વાત જ શી? અને કપડાની તગી પણ ખરી

× × ×

એક દિવસ મોમીનોના ગામડામા સાભળ્યુ 'આ પરજામડળ શુ મદદ કરવાનુ હતુ? ભલો ભગવાન કરે તો કરે! એ પણ નથી કરતો' પ્રજા પુરુષાર્થ ભૂલી ગઈ છે એ માર ખાઈખાઈને જડ નિષ્ક્રિય બની ગઈ છે જે આવે તે મારે અને લૂટે સરકારી નોકરો લૂટે, તલાટી, તજવીજદાર, પોલીસ, મુલકી નોકરો લૂટે, પટેલ કનડે બ્રાહ્મણો અને ગોસાઈ લૂટે, પક્ષીઓ લૂંટે, પશુ લૂટે, ઉંદર, તીડ, ભૂડ, હરણ, રોઝ, હરાયા ઢોર એમનો પાક ખાઈ જાય, અને છેવટે કાળ જેવો શાહુકાર એ કાઈ કાઈ ઉધાપત્તા કરે, ફૂક મારીને ફોલી ખાય એક વખત હાથમા આવ્યો એટલે ચૂસી ખાય સાધુડા અને નાગડા બાવાનો ત્રાસ ઓછો નથી.

× × ×

આ ઉત્તર ગુજરાત ખરેખરો ઈશ્વરે તજેલો (God-forsaken) છે પ્રજાનુ માનસ વિચિત્ર છે તેમા ઘણીય સારી વ્યક્તિઓ છે હુ જાણુ છુ તે સિવાય બીજી ઘણી હશે પછાતપણાના દાખલા આપીને હુ કટાળ્યો છુ એક પેટલાદ તાલુકામા છ હાઈસ્કૂલો અને

૧૦ લાખની વસ્તીવાળા બાર તાલુકાવાળા પ્રાંત (જિલ્લા)મા માત્ર પાચ. પેટલાદમા ૫૦-૬૦ દવાખાના, આ પ્રાંતમા તેનાથી અડધાં પણ નહિ

પણ હવે આ બદલાતુ હોય એવુ લાગે છે ઠેકઠેકાણે નવી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામા આવી છે નવી વ્યક્તિઓ કાર્યક્ષેત્રમા પ્રવેશ કરે છે કાર્યકર્તાઓને ગંધબળનું ભાન થયુ છે પ્રજાને આગેવાન જોઈતા હતા તે જોઈએ તે મળ્યામા નહિ પણ કોઈ કોઈ મળી રહે છે લોકજાગૃતિનુ ગાડુ વર્ષોથી અટકયુ હતુ તે અને 'હેંડયુ' છે જડતા, દુષ્ટતા, સ્વાર્થીપણુ નષ્ટ થયા નથી, પણ કાઈક ઓછા થતા હોય એવુ દેખાય છે પ્રકાશ વધતો જાય છે, અને અધકાર ઓછો થતો જાય છે

વિરાટપદભાવ

સોમાભાઈ ભાવસાર

પૃથ્વી

પ્રભો! લઘુક હુ ભલે ક્ષણિક જતુના જેવડો
મને ખબર છે, હતો મઘમઘત આ કેવડો
ન ઝાડ, પણ બાગમાં ફકત તુચ્છ રે છોડવો;
ક્રમેક્રમ ખીલી વધી જગતમા થયો આવડો.

અને સ્મૃતિપટે બરોબર તરે પ્રભો! એ મને,
ભરી ડગ ત્રણે પતાળ, નભ, વિશ્વને આવરી
બલી નૃપ સમીપથી સકળ રાજ્ય લીધું હરી
વિરાટપદ લેઈને લઘુક જેવડા વામને.

વિરાટપદ શકય ના પ્રગટ વસ્તુ જો ના થતી
વિરાટપદ વસ્તુના લઘુક રૂપથી જન્મતી,
જગે પ્રથમ વસ્તુ સૌ લઘુક તુચ્છ શી લાગતી,
પરતુ રૂપ સૌ વિરાટપદને પછી પામતી.

ભલે વખત ઝૂઝ થાય ક્ષણુ કિંતુ એ આવશે
વિરાટપદભાવ જો નજરની સમક્ષે હશે.

વેપારી જગત

'સુધારાનાં ઝાંઝવાંનાં પાણી'

જયસુખલાલ કૃ મહેતા

સ્વતંત્રતાને માટે દરેક દેશને ઝંખના હોય છે જગતભરના દેશોએ એક યા બીજે પ્રસંગે સ્વતંત્રતાને માટે અઢળક ભોગો આપેલા છે જે દેશમાંથી સ્વતંત્રતા વર્ષો કે જમાના થયા ચાલી ગઈ છે, તેને જે ઝંખના થાય છે તેવી તો કદાચ ભાગ્યે કોઈ બીજા દેશને થતી હશે. અંધારામા પુરાયેલા આદમીને તેજની કદર છે એવી સતત તેજમા રહેતા આદમીને નહિ હોય ઇંગ્લંડના એક જાણીતા ધાર્મિક લેખક કહે છે કે ઇંગ્લંડ અને એવા જ બીજા ઉત્તરના પ્રદેશોને સૂર્યદેવના તેજની કિમ્મત છે એવી કિમ્મત કોઈ બીજે ઠેકાણે નહિ હોય વર્ષો થયા આપણે રાહ જોઈએ છીએ, વર્ષો થયા હૃદયમાથી ચીસ નીકળે છે કે 'એ દિન ક્યારે આવશે' હજુ પૂર્વ દિશામા સૂર્યદેવના કિરણો જણાતા નથી અભિમન્યુ અને ઉત્તરા—નવા પરણેલા જોડાને—અરસપરસનો પ્રેમ અનુભવવાને વખત મળે તે માટે શ્રીકૃષ્ણદેવે સૂર્ય ઉપર ઢાંકી દેનારુ પોતાનુ ચક્ર છ માસ માટે મૂક્યુ હતું તેમ તો આપણી કસોટી કરવા કોઈ દેવે ચક્ર નહિ મૂક્યુ હોય કે જેથી બીજા દેશોમા રાત્રિ મટીને પરોઢ થાય છે, પરોઢ જઈને મધ્યાહ્ન આવે છે, પણ આ દેશમા રાત્રિ જતી જ નથી, તો પરોઢ ને મધ્યાહ્ન તો આવે જ ક્યાથી ?

એ વર્ષોની અભિલાષા ૧૯૨૧ થી ૧૯૩૨ સુધીની રાજકીય ચળવળમા આત્મીભૂત થઈ હિન્દુસ્તાનને સાસ્થાનિક સ્વરાજ્ય મળશે એમ જ્યારે લોર્ડ ઇર્વિને કહ્યુ ત્યારે આ સર્વે અભિલાષાઓને કંઈક રૂપ મળશે એમ જણાયુ આ આશાઓ કેવી રીતે નિરાશામા ફેરવાઈ એ તો ઇતિહાસની વાત છે બ્રિટિશ સરકાર હાલ શું કરવા ધારે છે તે બતાવનાર 'શ્વેતપત્ર' પહેલા બહાર પડ્યો, ત્યારપછી જોઇંટ પાર્લામેન્ટરી રિપોર્ટ અને હવે બિલ પણ બહાર પડયુ. એટલે હવે અચોક્કસતા રહી નથી અમસ્ય વિચારો કે અનુમાનોને સ્થાન નથી કાયદાની ભાષામા લખાયેલુ બિલ આપણી આગળ છે, સુનરા રાજદ્વારી પુરુષો અને ભાષાશાસ્ત્રીઓએ ઘડેલો રિપોર્ટ પણ સમક્ષ છે એટલે હિન્દુસ્તાનનુ ભાવી કેવી રીતે ઘડવામા આવનાર છે તેનો નકશો જેમ શિલ્પશાસ્ત્રી મકાનનો નકશો તૈયાર કરે એમ તૈયાર કરવામા આવેલો છે

નેપોલિયને એક વખત કહ્યુ હતુ કે લશ્કરનો આધાર પોતાના પેટ ઉપર છે (An army marches on its stomach) સર્વે રાજદ્વારી વિષયો પાછળ અર્થશાસ્ત્ર ઊભેલુ છે. રાષ્ટ્રીય ભાવના આર્થિક ભાવના ઉપર સ્થપાયેલી છે રશિયામા આવો મોટો વિપ્લવ થયો તેની પાછળ બાળકો, બહેનો ને વસ્તીના મોટા ભાગનો ભૂખમરો હતો હિંદુસ્તાન માટે તદ્દન વિરુદ્ધ વિચારવાળા માણસો પણ એક બાબતમાં એકમત થાય છે કે જો પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે અને ભૂખમરો ઓછો થાય કે નાબૂદ થાય તો જ રાજકીય સુધારા-

ઓની સફળતા ગણાય બ્રિટિશ રાજદ્વારીઓ આ સમજતા નથી એમ તો ન હોય પણ તેમનું દૃષ્ટિબિન્દુ બ્રિટનની આર્થિક સ્થિતિ ઉપર રચાયેલુ છે બ્રિટનનુ સામ્રાજ્ય મોટે ભાગે હિન્દુસ્તાન ઉપર અવલંબે છે વર્ષો થયા હિંદુસ્તાન એની દૂઝણી ગાય છે, અને તેનો વેપાર, તેના ઉદ્યોગો, તેનુ વહાણવટુ, તેનુ બેંકિંગ, તેનુ વીમાખાતુ એ સઘળાને હિંદુસ્તાન સાથેના સબધને લીધે ફાયદો થયેલો છે આ ઉપરાત તેનાં છોકરાંઓ હિન્દુસ્તાનમા બધી key positions (ચાવીની જગ્યાઓ) રોકી બેઠા છે, તથા લગભગ એક હજાર કરોડ રૂપિયા આ દેશમા રોકેલા છે આ દેશનો આયાત અને નિકાસનો વેપાર તેમના હાથમા છે મોટા ઉદ્યોગો જેવા કે કોલસો, જુટ, ચા, રેલવે, શિપિંગ, વગેરે તેમના હાથમા છે રાજ્યદ્વારી સલ્તનત તેમના હાથમા છે, તેમ જ વેપારઉદ્યોગની લગામ પણ તેમના હાથમા છે હિંદુસ્તાનને સાસ્થાનિક સ્વરાજ મળે તો તેમને ભય છે કે તેમના હાથમાથી આ સત્તા સરી જાય, અને તેથી જ તેઓએ જુદીજુદી જાતની સહીસલામતી (safeguards) કાયદામા મૂકેલી છે વળી ગવર્નર જનરલ અને ગવર્નરોને પૂર્ણ સત્તા આપેલી છે કે જેથી કોઈ પણ જાતનો સદેહ ઊભો થાય કે અમુક પગલાથી બ્રિટિશ વેપારીઓને કે કારખાનાઓને નુકસાન જશે તો તરત તેવુ પગલુ કે તેવા પગલા અટકાવી શકાય

ઑર્ડિનન્સ શુ છે અને તે કેવી રીતે બહાર મૂકવામાં આવે છે તે વિષે આપણા લોકોને હવે વધુ માહિતીની જરૂર નથી આવા ઑર્ડિનન્સ ગવર્નરો કાઢી શકશે તે ઉપરાંત, કોઈ પણ કાયદો કાઉન્સિલ ના પાડે તોપણ કાયદા તરીકે પસાર થયેલો તે જાહેર કરી શકશે.

ગવર્નર જનરલને હિંદુસ્તાનની આટ(credit) સાચવવાના બહાના નીચે અમુક પગલા લેવાની બહોળી સત્તા આપવામા આવેલી છે જોઇંટ પાર્લામેન્ટરી રિપોર્ટમા તથા બિલમાં આની વીગતવાર નોધ છે તે ઉપરાત ગવર્નરો તથા ગવર્નર જનરલને તેમની નિમણૂક વખતે જે પત્ર મળશે તેમા સવિસ્તર નોધ આપવામા આવશે

ગ્રેટબ્રિટનથી જે માલ આયાત થતો હોય તેની ઉપર આયાત જકાત નાખવાની હમણાની ઍસેમ્બ્લી સત્તા ધરાવી શકે છે ૧૯૧૯મા મૉન્ટેગ્યુ ચેમ્સફૉર્ડના સુધારા દાખલ થયા તેની રૂએ જો કોઈ પણ જકાતી સવાલ ઍસેમ્બ્લી અને હિંદી સરકાર ભેગા મળી કબૂલ કરે તો હિંદી પ્રધાન વચ્ચે પડી શકે નહિ છેલ્લા પાચસાત વર્ષ થયા એવી હિલચાલ શરૂ થઈ ચૂકેલી છે કે બ્રિટિશ સલ્તનતના બધા દેશોને જકાતના સબધમા પસંદગીનુ ધોરણ આપ્યુ છે ઓટાવાની કબૂલાતે આ ધોરણ વધુ સ્વીકારાયુ અને થોડાક વખત ઉપર જ થયેલ ગ્રેટબ્રિટન અને હિન્દુસ્તાન વચ્ચેના કરારનામાથી તો એને મહીસિક્કો પૂરો મળી ગયો છે નવા સુધારા આથી પણ વધુ આગળ જશે જો ગવર્નર જનરલને એમ લાગશે કે કોઈ પણ જકાતથી ગ્રેટબ્રિટનના વેપારને નુકસાન થાય છે, તો તે તેવી જકાત નામજૂર કરશે બ્રિટિશ આયાતને મારવાને માટે ઍસેમ્બલી અમુક કાયદો ઘડવા કે અમુક પગલા લેવા માગે છે એમ ગવર્નર જનરલને લાગે તો તે પોતાની સત્તા તરત જ અજમાવી શકે છે

આવી જાતની સત્તા હિન્દુસ્તાનમા આયાત થતા માલ (બ્રિટિશ) માટે તે વાપરી શકશે, એટલુ જ નહિ પણ હિન્દુસ્તાનમા વેપાર કરતા કે ઉદ્યોગો ચલાવતા અંગ્રેજોના હક્કોની સાચવણી માટે પણ વાપરવામા આવશે. એક જ દાખલો લ્યો હમણાના કાયદા પ્રમાણે

હિન્દુસ્તાનમાં વહાણવટાના બચાવ અર્થે કોઈ પણ કાયદો એસેમ્બ્લીમા દાખલ કરાવી શકાય શ્રીયુત હાજીએ પોતાનુ બિલ એ પ્રમાણે દાખલ કરાવ્યુ હતુ નવા કાયદા પ્રમાણે એવુ બિલ પણ ગેરકાયદેસર ગણાશે, અને એને દાખલ પણ થવા દેવામા નહિ આવે વહાણવટાને માટે તેની ખિલવણી સારુ ભવિષ્યની હિંદી સરકાર અમુક રકમ આપવાનુ નક્કી કરે તો બ્રિટિશ શિપિંગ કપનીઓ જે આ દેશમાં કામ કરતી હોય તેઓ આવી જ રકમ પોતાને માટે માગી શકે ।

આ પ્રમાણે આ દેશના વેપાર અને ઉદ્યોગને ખિલવવાની વાતો તો બાજૂએ રહી, પણ આસપાસ દરેક પ્રકારની દીવાલો બાધી લેવાનો ઇરાદો છે એક પ્રખ્યાત અને મોટા રાજ્યની વાત છે તેનો એક સરદાર હતો તેને હરદમ ખૂચતુ કે રાજાસાહેબ અંગ્રેજોને અને બ્રિટિશ સરકારને જોઈએ તે કરતાં વધુ નમતુ આપતા હતા તેણે તે સબધમા રાજાને પણ ખુલાસાથી વાત કરી રાજાએ વાત સાભળી લીધી, અને તે હસ્યા. થોડા દિવસ ગયા ત્યારપછી એ સરદાર રાજાની મુલાકાતે આવ્યો, અને તેમની ગાદી આગળ ઊભો રહ્યો. રાજાએ તાળી પાડી એટલે તરત જ ડઝનેક લશ્કરીઓ નાગી તરવાર સાથે આવીને ઊભા રહ્યા પેલા સરદાર સામે તેમણે તે તરવારો ધરી દીધી રાજાએ પેલાને કહ્યુ, 'હવે તુ ઉત્તર દિશામા જા' સરદારે જવાબ આપ્યો, 'રાજાસાહેબ એક ઇંચ પણ ખસી શકાય એમ નથી, કારણ કે તરવાર ભોકાઈ જાય' એવી રીતે બધી દિશાઓમાં જવુ અશક્ય હતું ત્યારપછી રાજાએ લશ્કરીઓને ચાલ્યા જવાનુ કહ્યુ, અને પેલા સરદારને કહ્યુ, 'મારી સ્થિતિ આવી છે અમારે કોઈ પણ દિશાએ જવુ હોય, કોઈ પણ માર્ગ પકડવો હોય, તો જેમ તારે માટે અત્યારે અશક્ય હતું તેમ અમારે માટે પણ અશક્ય છે' આ દેશના વેપાર અને ઉદ્યોગની પ્રગતિ માટે નવા સુધારાના અમલમા એટલુ જ અશક્ય થઈ પડશે

ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે કોઈ પણ રાજ્યદ્વારી સુધારાની યોજના ફત્તેહમદ બનાવવી હોય તો તેનાથી આર્થિક ઉન્નતિનો પાયો રચાવો જોઈએ જો આવી જાતની આર્થિક ઉન્નતિને બદલે આર્થિક અધોગતિ થવાની હોય અને હિંદુસ્તાનના કરોડો લોકોને માટે હાલની ગરીબાઈમાથી છૂટકારો થવાનો ન હોય તો તે રાજ્યદ્વારી સુધારા નિષ્ફળ જવાના એસેમ્બ્લીએ તેથી જ મિ ઝીણાનો ઠરાવ પસાર કર્યો છે કે ફેડરેશનની યોજના નકામી છે અને પ્રાંતિક સુધારામાં પણ બહુ મોટા ફેરફારોની જરૂર છે હિન્દુસ્તાનની આખીએ હિંદી વેપારી કોમ આ કરવા ધારેલા સુધારાની સામે પડેલી છે, અને તેણે સરકારને ગભીરમા ગભીર ચેતવણી આપી છે કે જે સુધારાથી દેશના વેપારઉદ્યોગ ખીલવી નહિ શકાય તેવા સુધારા સ્વીકારવા અશક્ય છે.

ઉમર ખય્યામની રુબાયાત

સ્વ. અંબાલાલ ગોવિન્દલાલ

(ગતાંકથી ચાલુ)

૧૬

ચદ્રમા રમઝાન[1]નો ઊગ્યો અરે!
પિવાય શી રીતે શરાબ, કહે હવે,
શાબાન[2]ના અંતે પરંતુ પીશ, કે
રમઝાન ઈદ સુધી મને મસ્તી રહે

૧૭

ગુલાબ સાથ વસંત-વ્હાણું વહી ગયું,
યૌવનતણું પુસ્તક રૂડું તે—રે ગયું!
ગીત બુલબુલ ડાળીએ ગાઈ ગયું,
કોણ જાણે કયાંથી આવ્યું, કયાં ગયું!

૧૮

ભવ્ય ગુલશન મહેલ જ્યા બહેરામના[3],
રાની વરુ ને વાઘનાં જંગલ બન્યા
શાહી દમામથી જે શિકારે ખેલતા,
આજ તે શિકાર કબ્રનણા થયા

૧૯

આત્મને અદૃશ્યમા મેં મોકલ્યો,
આકેબત[4]ના ભેદ કંઈ કઈ, જાણ, જો.
યાત્રા કરી પૂરી મને ધીમે કહ્યુ,
તુંમાં વસે જન્નત જહન્નમ, તું જ જો.

૨૦

સૂર્યમંડળના પ્રવાસે હું ગયો,
આસન શનિનુ જ્યાં હતું, તે પર ચડયો.
વાટે જગતના ભેદ કઈ કઈ ઊકલ્યા,
પ્રારબ્ધકેરો ભેદ ના હાથે ચડયો.

---

૧ હિજરી સંવતનો ૯મો મહિનો ૨ હિજરી સંવતનો ૮મો મહિનો ૩ ઈરાનનો એક રાજા. ૪ પરલોક.

માટી વડે મારી ઘડી કાયા પ્રભુ!
જાણ્યું હશે શું શું કરીશ અહીં પ્રભુ!
આજ્ઞા વિના તારી કંઈ જ બની શકે?
શિક્ષા પછી! ઇન્સાફ એ તારો પ્રભુ?

૨૨

કલ્પાંત શો અભ્યાસ! જીવન ધૂળ છે,
જીવ એમ બળાય, સોના મૂલ છે
રહેમત પ્રભુએ પાપીઓ માટે કરી,
પાપી નથી તે, રહેમના હકદાર છે?

૨૩

પાસ આલિમ[૧] શીખવા વિદ્યા ગયો,
શિષ્ય થઈ હું ઇલ્મ સૌ પામી ગયો,
સર્વ શ્રમ અભ્યાસનો કહું સાર કે,
ખાકમાંથી ખાક થઈ ઊડી જશો.

૨૪

અવળા પડેલા જામ શું આકાશ એ
જન્મ મૃત્યુ સૌટીએ જેની તળે,
તેની દયા લેવા કદી ઊંચું ન જો,
આપણા જેવું જ તે નિર્માલ્ય છે

૨૫

કાલની કોઈ ખબર કંઈ કે' નહિ,
બહેલાવ દિલ સાકી! સુરાથી, ગમ નહિ—
હે ચંદ્ર! ચળકે ચાંદનીયે ને, પછી
વ્યર્થ વ્યોમે ચંદ્ર છો શોધે ફરી.

૨૬

અન્યને રંજાડ મા તુજ જુલમથી,
શાંતિ ન હોમીશ કોઈની અપકૃત્યથી,
આરઝુ તારે અનંત આરામની,
તું જ બળ, બાળીશ ના તુજ પાપથી.

---

૧. વિદ્વાન

૨૭

ભગવન્‌! કૃપા ને કેવળ પેદા કર્યું
ઉત્પત્તિ કાળે સ્વર્ગ નર્ક ઉભય રચ્યું,
તારે દીવાને સ્વર્ગ, મારે કંઈ નથી,
દરબાર તારે આવ્યું હું, તો શું થયું?

૨૮

સાકી! શરાબ ભરી ભરી હું પીશ કે
મારી કબરમાંથી હવામાં ઊડશે
કોઈ પ્રવાસી આ તરફ જો આવશે,
આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ઘડી થંભી જશે

૨૯

પ્રીતે નમ્યો રહપકજે જે મૂર્તિને,
તેણે કલંકિત અહીં કરી મુજ કીર્તિને.
જામમાં મારી પ્રતિષ્ઠા બીજવી,
ગીત સાટે આબરૂ મુજ લૂંટીને

૩૦

પ્રત્યેક દિલને પ્રેમપથે પૂજજે,
મારું ગણ્યું સર્વસ્વ ચરણે મૂકજે,
હજ્જ[1] કાબાથી હૃદય દેવળ રૂડું;
કાબા ન શોધીશ, દિલ પ્રેમી શોધજે

૩૧

બેચાર દિવસ જિંદગી આ પહોંચશે,
રણવાયરા, નદીપૂર સમ ઊડી જશે;
તેમાંય બે દિનની નહિ મારે તમા,
આથમ્યો ને દિન કાલે ઊગશે

'ઐતિહાસિક પાત્રો અને તેનું નિરૂપણ'

[એક જવાબ]

ચિમનલાલ ચકુભાઈ શાહ, એમ એ, એલએલ બી.

છઠ્ઠી સાહિત્યસંમેલન સમયે શ્રી મુનશીએ ઉપરના વિષય ઉપર એક નિબંધ વાંચ્યો હતો, અને તેમા ઐતિહાસિક પાત્રોના પોતાના નિરૂપણનો એક બચાવ રજૂ કર્યો હતો તે આખો નિબંધ માનસશાસ્ત્રમા જેને સમર્થનપદ્ધતિ (ratiocination) કહે છે તેનો સુદર નમૂનો છે અમુક માન્યતાઓ—તેની સત્યતા માટે નહિ પણ બીજા કારણોને લીધે—પોતે સ્વીકારી લીધી હોય, પછી તે સત્ય જ છે તેનુ મનાવવા પ્રયત્ન કરવો તો હોય, તેને માટે દલીલો ભેગી કરીએ છીએ પછી એવી દલીલો મેળવીને પોતાને મનાવી લઈએ છીએ કે પોતે સ્વીકારી લીધેલ માન્યતા સત્ય છે માટે પોતે સ્વીકારી છે, અને નહિ કે પોતે સ્વીકારી છે માટે તેને સત્ય પુરવાર કરવા દલીલો શોધી છે આખરે એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે કે તે માન્યતા સદા સત્ય જ હતી, અને પોતે તેને સત્ય જાણ્યા પછી જ સ્વીકારી છે. આ ભ્રમ ઘણી વખત અજ્ઞાત અને સાચો (unconscious and sincere) હોય છે શ્રી મુનશીની બાબતમા કાંઈક આવુ જ બન્યુ છે, નહિ તો તેમના જેવા વિદ્વાન માણસ અને બાહોશ વકીલ આટલી બધી લૂલી દલીલો છતા પોતે રજૂ કરેલ મત સત્ય છે તેમ માની લે એ અશક્ય લાગે છે

આવો ભ્રમ ઉત્પન્ન થવાનુ મુખ્ય કારણ એ હોય છે કે પોતે કરેલ દલીલોમા અને પોતે સ્વીકારી લીધેલ માન્યતાઓમા સત્યનો અંશ હોય છે તેના વાદનો સત્યાભાસ દૂર કરવા તે સપૂર્ણપણે અસત્ય છે એમ કહેવાથી એક બીજો વાદ જ ઉત્પન્ન થાય, જે અસત્ય જ હોય When dogmatism meets a dogmatism, truth is sacrificed એક વાદની સામે બીજો વાદ જવાબરૂપે રજૂ કરવામા આવે, ત્યારે સત્યનો ભોગ અપાય છે માટે આવા વાદને અસત્ય ઠરાવવા તેમાં રહેલ સત્યનો અશ સ્વીકારવો જોઈએ, અને કેટલે દરજ્જે તે અસત્ય છે તે બતાવવુ જોઈએ

ઐતિહાસિક પાત્રોનુ નિરૂપણ અનેક દષ્ટિબિન્દુથી થાય છે ઇતિહાસકાર એક દષ્ટિબિન્દુથી કરે છે, તેનુ જીવનચરિત્ર લખનાર બીજા દષ્ટિબિન્દુથી કરે છે, નવલકથાકાર ત્રીજા દષ્ટિબિન્દુથી કરે છે. દરેકની મર્યાદાઓ જુદી છે, કારણ કે દરેકનો ઉદ્દેશ જુદો છે શ્રી મુનશીએ માત્ર એટલુ જ ચર્ચ્યું હોત કે નવલકથાકાર ઐતિહાસિક પાત્રોના નિરૂપણમા ઇતિહાસકારથી અથવા જીવનચરિત્ર લખનારથી કેટલેક દરજ્જે સ્વતત્ર છે, તો એ પ્રશ્ન તદ્દન અલગ હતો અને ચર્ચાસ્પદ અને તેવો હતો પણ તેટલેથી તેમને સતોષ થયો નથી ઇતિહાસકાર અને નવલકથાકારમા તેમજ ઇતિહાસ અને નવલકથામા ખાસ ફેર કાંઈ છે જ નહિ એવો મત તેઓ રજૂ કરે છે, અને તેમ કરવામા ઇતિહાસ એટલે શુ તે પ્રશ્ન પૂછી તેનો પોતે જવાબ આપે છે તે જવાબનો સાર તેમના શબ્દોમા નીચે મુજબ છે.

"ઇતિહાસ વિજ્ઞાન છે કે કલા, એનો પ્રાણ સત્ય છે કે કલ્પના, એ શાસ્ત્રીય થઈ શકે કે માત્ર કથા જ રહે? ઇતિહાસના સાધનો સદા ભૂલા જ રહેવાના. માનવીની જોવાની, યાદ રાખવાની શક્તિ અત્યંત પરિમિત. એની માનવાની અને અતિશયોક્તિ કરવાની શક્તિને માપ નહિ... . એ લખે તો પોતાનો પક્ષ જ સબળ કરવા. એવા માનવીની કહેણી ઉપર સત્યનો પાયો રચવા કરતા તો રેતીમા બંગલો બાંધ્યો હોય તો વધારે વાર ટકે. જાણ્યા અને અજાણ્યા અર્ધસત્યો અને અસત્યો પર ઇતિહાસ રચાયો છે, અને બીજી રીતે એને રચવો શકય નથી ઐતિહાસિક વસ્તુઓની અપરોક્ષ, પ્રયોગાત્મક તપાસ શક્ય નથી ખરુ જોતા તો એક બનાવ બન્યો એવો અણિશુદ્ધ બીજો બનતો નથી. મનુષ્યજીવનનો પ્રવાહ અકસ્માતથી અને ઇચ્છાશક્તિના સ્વૈરવિહારથી બદલાતો ચાલ્યો આવે છે . ..આવા અણધાર્યા અકસ્માતો શુદ્ધ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમા શકય નથી. તેમ જ જેટલા ઇતિહાસકારો તેટલી ઇતિહાસદષ્ટિ દેખાય છે. આવા પ્રશ્નોનો સ્વભાવ પ્રમાણે ઇતિહાસકાર જવાબ દે છે ને રુચિ પ્રમાણે વાચક તેનો સ્વીકાર કરે છે. આવા પ્રશ્નો એકમેકને પૂછવા કરતા નચિકેતાની માફક યમરાજને જ પૂછવા એમ શા માટે ન રાખવુ? આ જોતા ઇતિહાસ વિજ્ઞાનની ભૂમિકા પર પહોચી ન શકે. ભૂતકાળના અવશેષો વર્તમાનમા પડયા હોય—એ બધાની વિવેચનાત્મક તપાસ, પૃથક્કરણ ને સરખામણી ઠીક અંશે વિજ્ઞાનલક્ષી બની શકે. પણ ત્યારે ઇતિહાસ ઇતિહાસ ન રહે—એ પુરાતત્ત્વ બની જાય ઇતિહાસ સાહિત્યની એક કલાત્મક કૃતિ છે જે કથન કથનની સરસતા માટે ઉદ્ભવે તે જ શુદ્ધ સાહિત્ય, તે જ શિષ્ટ સાહિત્ય. જે ઇતિહાસો માત્ર કથનની સરળતા માટે વચાયા છે તે બચી ગયા છે બાકીના બધા ઉધાઈઓના ભોજનરૂપ બની એ ઉપયોગી પ્રજાની વૃદ્ધિના સાધનરૂપ બન્યા છે સર્જકતાનુ રહસ્ય સાહિત્યકારના સ્વાનુભવમા છે, પાત્રો કે પ્રસંગોના ખરાપણામા નથી. ઇતિહાસને ચાર જુદાજુદા પ્રકારમા વહેંચી શકીએ· લોકકથા, કથા, નવલકથા અને ઇતિહાસ. ચારેય મૂળ એક જ છે. ભૂતકાલના પાત્રો અને પ્રસંગોને કલ્પનાદ્વારા સ્વાનુભવના રંગથી સરસતા અર્પી સજીવન કરવાનો પ્રયાસ."

ઉપરના સારથી જણાશે કે શ્રી મુનશી વિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનલક્ષી તપાસમા ભેદ પાડે છે, પુરાતત્ત્વને ઇતિહાસ ગણવા ના પાડે છે, જ્યારે લોકકથા, કથા અને નવલકથાને ઇતિહાસના પ્રકાર ગણે છે ઐતિહાસિક વસ્તુઓની અપરોક્ષ, પ્રયોગાત્મક તપાસ શકય નથી અને ઇતિહાસકારો તેટલી ઇતિહાસદષ્ટિ છે, માટે ઇતિહાસ વિજ્ઞાનની ભૂમિકા પર પહોચી ન શકે કથનની સરળતા (? સરસતા) માટે લખાયેલા ઇતિહાસો જ આદર્શ ઇતિહાસ છે અને અમર રહેવાના—પછી ભલે તેની હકીકતો ખોટી હોય, કે દષ્ટિ વિકારી હોય, કે મનસ્વી હોય ઇતિહાસનો પ્રાણ કલ્પના છે, સત્ય નહિ

ઉપરની દલીલોનો અને મતનો જવાબ આપીએ તે પહેલા ઇતિહાસ એટલે શુ, તેનો ઉદ્દેશ શો છે અને તેના પ્રકાર કેટલા છે તે જોઈ જઈએ તો ઇતિહાસ વિજ્ઞાન છે કે કલા, તેનો પ્રાણ સત્ય છે કે કલ્પના તે તુરત માલૂમ પડશે

ઇતિહાસ એટલે ભૂતકાળના બનાવોનું શોધન અને તેનુ વર્ણન તેના ઉદ્દેશ બે હોઈ શકે· (૧) અ જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા સતોષવી, બ વર્તમાન સમજવુ અને તે શેમાથી ઉત્પન્ન થયુ છે તે જાણવુ, અને (૨) વર્તમાનના પ્રશ્નોનો નિકાલ લાવવો અને ભવિષ્ય કેવુ થશે તે સબધી આગાહી કરવી પ્રથમ ઉદ્દેશમા માત્ર સત્ય જાણવાની ભાવના છે, બીજામા તે સત્ય જાણીને તેનો ઉપયોગ કરવાની ભાવના છે બીજા ઉદ્દેશનો આધાર પહેલા ઉપર છે ઉદ્દેશના જેમ આ બે વિભાગ છે, તેમ ઇતિહાસની વ્યાખ્યાના બે વિભાગ છે એક સત્ય બનાવોનુ શોધન અને બીજુ તેનુ વર્ણન. એક પુરાતત્ત્વ, બીજો ઇતિહાસ બન્નેનો ઉદ્દેશ એક—સત્ય

હકીકતોનુ શોધન, વર્ગીકરણ અને વર્ણન આ ઇતિહાસનો આદર્શ બીજા ઉદ્દેશમાથી ઉત્પન્ન થાય છે ઇતિહાસનું તત્ત્વદર્શન (Philosophy of History) અને ઇતિહાસકારે રજૂ કરેલ હકીકતોનું નિરૂપણ (interpretation) ઇતિહાસકાર બનાવોને શોધી વર્ણવે છે, તેનો નિરૂપક (interpreter) તેમાથી નિયમો તારવે છે, અનુમાનો બાધે છે ને સિદ્ધાતો શોધે છે તે શોધી કાઢેલ નિયમો, અનુમાનો અને સિદ્ધાંતોનુ પછી વિનિયોજન (application) થાય છે તે કામ રાજદ્વારીઓ (statesman અથવા politician)નુ આ વિનિયોજિત તત્ત્વજ્ઞાન (applied philosophy) અથવા સમાજશાસ્ત્ર (sociology)—અને તે કામ સ્મૃતિકારનુ અને ઇતિહાસના તત્ત્વદર્શન (Philosophy of History)નો આધાર સામાન્ય તત્ત્વદર્શન (General Philosophy) અને માનસશાસ્ત્ર (Psychology) ઉપર રહે છે જીવનનુ તત્ત્વજ્ઞાન શુ છે, તે કયા માનસમાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રમાણે ઇતિહાસનું નિરૂપણ (interpretation) થાય છે

આ ઉપરથી જણાશે કે સાચા, આદર્શ ઇતિહાસકારનુ કામ તો માત્ર સત્ય હકીકતોનુ શોધન અને વર્ણન છે વિજ્ઞાનમાત્રનો ઉદ્દેશ તે જ છે સત્ય હકીકતોનુ અન્વેષણ, વર્ગીકરણ અને વર્ણન તેનું નિરૂપણ (interpretation) તે તત્ત્વજ્ઞાનને સોપે છે જ્યા વિજ્ઞાનની હદ પૂરી થાય છે, ત્યાથી ફિલસૂફી શરૂ થાય છે ઇતિહાસ જ્યા પૂરો થાય છે ત્યાથી ઇતિહાસનું તત્ત્વજ્ઞાન શરૂ થાય છે. (Philosophy begins where science ends. Philosophy of History begins where History ends) એ સત્ય હકીકતોના અન્વેષણ, વર્ગીકરણ અને વર્ણનમા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી વૈજ્ઞાનિક ભાવે અને વૈજ્ઞાનિક રીતિએ કામ કરે છે એ વૈજ્ઞાનિક ભાવ અને વૈજ્ઞાનિક રીતિ એટલે શું? વૈજ્ઞાનિક ભાવના મુખ્ય લક્ષણો—સત્ય હકીકતોની તાલાવેલી, કથનની કાળજી, દૃષ્ટિની સ્પષ્ટતા, વસ્તુઓની આતરસંબદ્ધતાની પરખ, અને સંપૂર્ણ નિષ્પક્ષતા (a passion for facts, cautiousness of statement, clearness of vision, sense of interrelatedness of things and complete impartiality) વૈજ્ઞાનિક રીતિઓ બે જ છે, induction અને deduction સત્ય હકીકતો ભેગી કરી તેમાથી નિયમ તારવી કાઢવો તે નિયમને સત્ય ગણી બીજી હકીકતોને તેની નીચે લાવવા પ્રયત્ન કરવો, અને હકીકતો તે નિયમને ખોટો ઠરાવતી હોય તો તેને છોડી દઈ બીજો નિયમ બાધવો આ બન્ને રીતિઓ સાથે કામ કરે છે તેમા હકીકતોની પસદગી (selection facts) હોય છે તે પણ સત્ય શોધવાના ઇરાદાથી જ

ત્યારે જેનો ઉદ્દેશ સત્ય જાણવાનો છે, જેનો ભાવ વૈજ્ઞાનિક છે એવો માણસ તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી, અને આ રીતે જ્ઞાનના જે વિભાગમા કામ થઈ શકતુ હોય તે વિજ્ઞાન. ઇતિહાસ એ અર્થમા વિજ્ઞાન છે અને ઇતિહાસકાર આ અર્થમા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી છે એનો ઉદ્દેશ સત્ય શોધવાનો—તેનો ઉપયોગ બીજા ગમે તે કરે તેને માટે તે બેપરવા રહે

વિજ્ઞાનનું બીજુ અગ એ ગણાય છે કે કાર્યકારણ સબધ શોધવા કાર્યકારણના નિયમ (law of causation)ના અનેક અર્થ થાય છે વિજ્ઞાનમા તેનો અર્થ એટલો જ છે કે એક બનાવની પૂર્વે થઈ ગયેલી વસ્તુ શોધવી અને જાણવી Science only seeks efficient and secondary causes, not first causes Its cause passes into effects. What is cause today was effect yesterday, what is effect

today becomes cause tomorrow[1] એટલે એ બધું વર્ણન (description)મા પરિણમે છે, તત્ત્વજ્ઞાનમા નહિ—not in interpretation The scientist leaves that to the philosopher as the historian leaves it to the philosopher of history (વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી એ કામ ફિલસૂફને માટે રાખે છે—જેમ ઇતિહાસકાર એ ઇતિહાસના ફિલસૂફ માટે રાખે છે તેમ)

વિજ્ઞાનનો સંકુચિત અર્થ એ કે પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ, માપ અને ગણિત જેમા હોય તે જ્ઞાનનો વિભાગ—experiment and mathematics ૨×૨=૪ એ એક અચળ નિયમ જેટલે દરજ્જે જ્ઞાનના વિભાગમા આ અંશ હોય તેટલે દરજ્જે તે વિજ્ઞાન—નહિ તો નહિ આ ઘણો જ સંકુચિત અર્થ છે, અને એ અર્થમા વિજ્ઞાન શબ્દ હવે વપરાતો જ નથી જીવનક્રમમા જેમજેમ ઊંચે ચડતા જઈએ તેમતેમ વિજ્ઞાનનો આ સંકુચિત અર્થ છોડી દેવાય છે Physics, chemistry, biology, psychology, history, sociology એ દરેક વિજ્ઞાન છે દરેકની Category of Causation બદલાતી જાય છે છતા દરેક નો ઉદ્દેશ સત્ય જાણવાનો છે દરેકમા વૈજ્ઞાનિક ભાવે તથા વૈજ્ઞાનિક રીતિએ જ કામ થાય છે ગણિત એ Methodological Science છે નિર્જીવ પદાર્થોના વિજ્ઞાન વિભાગો માટે, સજીવ પદાર્થોના વિજ્ઞાનવિભાગો માટે Logic એ Methodological Science છે જેમા logically કામ થતુ હોય તે જ્ઞાનનો વિભાગ તે વિજ્ઞાન *Metaphysics* તે એવી રીતે higher Methodology છે દરેક વિજ્ઞાનની Categoryની એ વિવેચનાત્મક તપાસ કરી દરેકનુ સ્થાન નક્કી કરે છે આ વૈજ્ઞાનિક ભાવની પ્રતિસ્પર્ધી જેવી, પણ ખરી રીતે નહિ, તે રસ દૃષ્ટિ, કલાત્મક દૃષ્ટિ અને વ્યાવહારિક દૃષ્ટિ આ ભાવોના પરસ્પર સબંધનો વિચાર અહીં નથી કરતો

આ દૃષ્ટિએ એક આખી વિજ્ઞાનમાળા છે અને તેમા ઇતિહાસને પણ સ્થાન છે

હવે આપણે શ્રી. મુનશીની દલીલો જરા તપાસીએ તો તેમનો મત કેટલે દરજ્જે ખોટો છે તે તુરત માલુમ પડશે પ્રથમ તો ઇતિહાસમા કલ્પના કેટલે દરજ્જે કામ કરે છે તે જોઈએ, કારણ કે શ્રી મુનશીની દલીલ એમ લાગે છે કે જ્યા કલ્પના કામ કરતી હોય ત્યા કળા, જ્યા તે ન હોય ત્યા વિજ્ઞાન કલ્પનાના પ્રકાર અનેક છે, અને વિજ્ઞાનમા કલ્પનાને સ્થાન છે, તે વસ્તુ જાણવાની જરૂર છે કલ્પનાચિત્ર બે પ્રકારના. એક Re-productive અને બીજુ Productive. એક હતી અથવા છે એવી વસ્તુનું ચિત્ર ઉત્પન્ન કરવુ, અને બીજુ કોઈ દિવસ અનુભવી નથી હતી નહિ એવી વસ્તુનુ ચિત્ર ઊભુ કરવુ આ બે પ્રકારનો સબધ શુ છે તે પ્રશ્ન હાલ એક બાજુ પર રાખુ છુ ઇતિહાસમા પહેલા પ્રકારની કલ્પનાને સપૂર્ણ સ્થાન છે પણ તેની મર્યાદાઓ જાણીતી છે It is a scientific use of imagination. મારુ ચિત્ર કરવા હુ કોઈ ચિત્રકારને કહુ તો તેમા કલ્પના તો છે જ ઇતિહાસમા આ કલ્પનાનો ઉપયોગ બીજી રીતે પણ છે પ્રત્યક્ષ જોયેલી વસ્તુને Reproduce કરવી, અને જેને જોઈ નથી અને જે કેવી હતી તેની જુબાની મળે છે તે ઉપરથી તેનુ ચિત્ર ખરુ કરવુ. આવી કલ્પના, ઉપયોગની મર્યાદાઓ પણ જાણીતી છે ન્યાયાસન પર બેઠેલ ન્યાયમૂર્તિ પોતાને મળેલ જુબાની ઉપરથી શું બન્યુ હોવુ જોઈએ તેની કલ્પના કરે છે

[1] વિજ્ઞાન માત્ર કાર્યક્રમ અને ગૌણ નાના રોકે છે, અને નહિ કે આદિ કારણો વિજ્ઞાનનુ કામ કાર્યમા ફર્યાજ કરે છે. આજે જે કાર્યરૂપે છે તે ગઈ કાલે કારણરૂપે હતુ આજે જે કાર્યરૂપે છે તે આવતી કાલે કારણરૂપે થશે.

આવી રીતે ઉત્પન્ન કરેલા કલ્પનાચિત્રો જીવન્ત મનુષ્યોનાં કર્તવ્યો હતાં માટે તેમાં ઇતિહાસકાર પ્રાણ પૂરે છે, તે નિર્જીવ ખોખાઓને સજીવ બનાવે છે, પણ તેમાંય તે પ્રાણુ તે મનુષ્યો છે ઇતિહાસકારે માત્ર તેને શોધી કાઢ્યો છે, તેને વર્ણવ્યો છે. અને એ વર્ણન જેટલે દરજ્જે એ સજીવ બનાવી શકે તેટલે દરજ્જે તે મગ્ન છે તેટલે દરજ્જે ઇતિહાસ સાહિત્યની કળાત્મક કૃતિ થઈ શકે છે સાહિત્યની કળાત્મક કૃતિ થવુ એ ઇતિહાસનો ઉદ્દેશ નથી કથનની સરસતા હોય, પણ હકીકતો ખોટી હોય અને દૃષ્ટિ વિકારી હોય તો તે ઇતિહાસ નથી—બીજુ ગમે તે હોય 'ચક્રવાકમિથુન' અને 'થુસીડાઈડીસ' નો ઇતિહાસ એક જ ઉદ્દેશથી લખાયા છે એટલુ કહીએ તેમાં જ તે મતની અસત્યતા જણાઈ આવે છે કલ્પનાનો ઇતિહાસમા ઉપયોગ છે માટે કથનની સરસતામા તે જ તેનો ઉદ્દેશ છે, એ ભ્રમ છે 'ચક્રવાકમિથુન' રસિકતા સંતોષવા ભલે હોય, ઇતિહાસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તે નથી પણ સત્ય જાણવાનો છે દૃષ્ટિ વિકારી હોય અને હકીકતો ખોટી હોય છતાય કથનની સરસતા હોય તો તેને આદર્શ ઇતિહાસ કહેવો એ ભ્રમ છે ઇતિહાસ સત્ય હકીકતોના શોધન કર્યા પછી તેના વર્ણનમા સરસતા ઉમેરી શકે તેટલી તેની મહત્તા. પણ સત્ય વિનાનો ઇતિહાસ, મૃતદેહ સમાન છે—પછી તે દેહ ભલે ગમે તેટલો સુંદર હોય જે Herodotus અને Thucydides વિષે મુનશી લખે છે તેને વિષે ઇતિહાસકારો શુ કહે છે?

"It is easy for the student now to show the inadequaucy of his sources. Yet the work of Herodots remains a scientific achievement as remarkable for its approximation to truth as for the vastness of its scope It was his chief glory to have joined to this scientific spirit an artistic sense which enabled him to caste the materials in the truest literary form In Thucydides, a higher art than that of Herodotus was combined with a higher science He scorned the story teller, 'who seeks to please the ear rather than to speak the truth,' and yet his rhetoric is the culmination of Greek Historical prose He withdrew from vulgar applause consiering that his narrative would he considered 'disupperinting to the ear' Yet he recast the materials out of which he reconstructed it in order to lift the narrative into the realm of pure literature Speeches, letters, and documents are remoulded to be in tone with the rest of the story. It was his art in fact which really created the Pelopounesian war out of its separate parts Yet this art was merely the language of a scientist The 'labourious task' of which he speaks is that of consulting all possible evidence and weighing conflicting accounts It is this which makes his rhetoric worthwhile 'an everlasting possession, not a prize competition which is heard and forgotten.'

શ્રી. મુનશીની બીજી દલીલ ઐતિહાસિક વસ્તુઓની અપરોક્ષ, પ્રયોગાત્મક તપાસ શક્ય નથી માટે ઇતિહાસ વિજ્ઞાન નથી આ વિજ્ઞાનનો સકુચિત અર્થ મેં ઉપર જણાવ્યો છે તે મુજબ. નિબધની શરૂઆતમા પોતે વિજ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરી છે તેનો અને આ વ્યાખ્યાનો ભેદ તુરત જણાઈ આવશે અમુક માણસે શા હેતુથી ગુનો કર્યો તે શોધી કાઢવુ મેજિસ્ટ્રેટનું કામ છે. તેની અપરોક્ષ, પ્રયોગાત્મક તપાસ શક્ય નથી માટે સત્ય શોધી શકાય જ નહિ ! આ રીતે, biology, psychology, anthropology, sociology, એ કોઈ વિજ્ઞાન થઈ શકે જ નહિ

મુનશીની ત્રીજી દલીલ એવી છે કે એક બનાવ બન્યો એવો અણિશુદ્ધ બનતો નથી અને ઇતિહાસમા અણધાર્યા ગહન તત્ત્વો હોય છે માટે એ વિજ્ઞાન નથી અહીં પણ વિજ્ઞાનનો સંકુચિત અર્થ છે તે સાથે Law of Causation સમજાયો જ નથી જેને મુનશી ગહન તત્ત્વો કહે છે તે પણ ઇતિહાસના કારણો છે અને ઇતિહાસકાર તેની નોધ લે છે

"Scientific synthesis, therefore, which constitutes the Science of History, is an endeavour to generalize, to entangle a complex causality, in order to discover general factors without eliminating any of them *a priori*"

"Causality in history is infinitely complex and it is this fact which explains why history had *much difficulty in constituting* itself as a Science"

પછી મુનશી કહે છે ઇતિહાસકારો એટલી ઇતિહાસદૃષ્ટિ માટે, ઇતિહાસ વિજ્ઞાન નથી. અહીં ઇતિહાસ અને ઇતિહાસનું તત્ત્વજ્ઞાન એ બેનો ભેદ ભૂલી ગયા છે એટલે આ ભૂલ થાય છે *Interpretation has a great personal bias, description* can have none કોટ, બકલ, માર્ક્સ અથવા હેગલે ઇતિહાસનુ તત્ત્વજ્ઞાન આપ્યું છે, તેમણે ઇતિહાસ નથી લખ્યા તે તત્ત્વજ્ઞાન સાચુ હોય અથવા ખોટું હોય અથવા અર્ધસત્ય હોય. Such a philosophy of History is more a work of art than history itself

વર્તમાન પ્રશ્નોનો નિકાલ લાવવા ઇતિહાસકારને પૂછવુ તેના કરતા નચિકેતાની પેઠે યમરાજને પૂછવુ સારુ. આવો મત મુનશીનો હમેશા હોય તેમ લાગતું નથી, નહિ તો 'ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિન્દુ' એવો લેખ પોતે ન લખત

Every sociology is founded upon a philosophy of history. Marx's communism is nothing if not a philosophy of history applied to the solution of the present problems

તેવી જ રીતે મુનશીએ જે દૃષ્ટાતો આપ્યા છે તેમા પણ પુરાતત્ત્વ, ઇતિહાસ અને ઇતિહાસનું તત્ત્વજ્ઞાન એ ત્રણેનો ભેદ ભૂલી ગયા છે કુમારપાલે અહિંસા પ્રવર્તાવી અને તે શા માટે તે એક પ્રશ્ન અને તેમાથી સાર્વભૌમ સિદ્ધાત કાઢવો તે બીજો પ્રશ્ન છે

મુનશીની બીજી દલીલ ઇતિહાસકાર પોતાના સ્વાનુભવથી ઇતિહાસમા સરસતા અને એકતાનતા લાવે તેનો આધાર પાત્રો કે પ્રસંગોના ખરાપણામા નથી આ દલીલને જવાબની જરૂર

નથી. તેમાં સત્યાંશ માત્ર એટલો છે કે બધી હકીકત એક જ માનસમાંથી પસાર થાય છે માટે તેમાં એક પ્રકારની એકતા (synthesis) આવે છે પણ આ કાંઈ ઇતિહાસની વિશેષતા નથી વિજ્ઞાનના દરેક અંગમાં વીગતો ભેગી કર્યા પછી તેની synthesis થવી જ જોઈએ અને તેવું પુસ્તક લખવામાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી સાક્ષર હોય અને શૈલી સારી હોય તો વર્ણન મગ્ન બને પણ સાહિત્યની કળાત્મક કૃતિ થવું—કથની સરસતા માટે જ લખવું તેનો મુદ્દો ન હતો અને ઇતિહાસનાં કોઈ પણ પુસ્તકની પેઠે તેની વીગતો ખોટી હશે, દૃષ્ટિ વિકારી હશે અને તારવી કાઢેલા સિદ્ધાંતો અસત્ય હશે તે ઉપયોગી પ્રજા—ઉધાઈ—ની વૃદ્ધિનું સાધન બનશે, પછી ગમે તેટલું સરસ હોય

લોકકથા, કથા અને નવલકથા ઇતિહાસના પ્રકાર નથી. એ ઇતિહાસને પોતાનું સાધન ગણી, તેમાંથી સરસ કથાઓ ભલે સાહિત્યકાર કરે, તે ઇતિહાસ નથી બીજી રીતે, લોકકથા અને કથા ઇતિહાસની સત્ય હકીકતો શોધવાના સાધન છે શેક્સપિયર, સ્કોટ, હ્યૂગો અને ડુમા એમણે ઇતિહાસ લખ્યા નથી પોતે ઇતિહાસ લખ્યા છે એવો દાવો તેમણે કર્યો નથી અને તેમને કોઈ ઇતિહાસકાર કહેતા નથી

મુનશીની છેલ્લી દલીલ "ઐતિહાસિક નવલકથાને માનવવ્યવહારના એક પ્રયોગ સિવાય બીજી રીતે હું જોઈ શક્યો નથી ગત યુગ હતો તેવો કોઈ સાહિત્યનો કલાકાર સર્જી શક્યો નથી કયા તો ભૂતકાલને અસંભાવ્ય આકારોની સૃષ્ટિ એ માને અને વર્તમાનમાં એના પડદાશીનરી ખેંચી લાવી ખડકવા બેસે, કે કયા તો પોતાની આસપાસ ચાલતા જીવનનાટકનાં છાયાચિત્રો ભૂતકાળના પટ પર નચવે" નવલકથાકાર ગમે તે કરતો હોય, ઇતિહાસકાર આ બેમાંનું એકેય નથી કરતો તે તો રજૂ કરે છે—અથવા તેમ કરવા પ્રયત્ન કરે છે—ભૂતકાળ જેવો હતો તેવો તેને મન તે અસંભાવ્ય આકારોની સૃષ્ટિ નથી, અને તે મનુષ્યો નિર્જીવ ઢીંગલા નહોતા તે હતા જીવન્ત મનુષ્યો, અને ઇતિહાસકાર રજૂ કરે છે જીવન્ત ઇતિહાસ હતો તેવો—જદુનાથ સરકાર જેને life-like history કહે છે

શ્રી મુનશીના કથનમાં સત્યાંશ એટલો છે કે લખાયેલા ઘણાખરા ઇતિહાસો એકપક્ષી, પૂર્વગ્રહોને અનુસરીને હોય છે, અને ઇતિહાસના બે વિભાગ—સત્ય હકીકતોનું શોધન અને તેનું વર્ણન—History and Histriography—તેમાં બીજા અંગોને વિશેષ મહત્ત્વ અપાયું છે ઇતિહાસકારોની નિષ્પક્ષતાને પણ મર્યાદા હોય છે અને ઇતિહાસના સાધનો કેટલેક અંશે લૂલા રહેવાના એ પણ સત્ય છે છતા ઇતિહાસનો આદર્શ સાહિત્યની કલાત્મક કૃતિ થવું તે નથી, તે થઈ શકે તો તેની મહત્તા પણ સત્ય હકીકતો શોધી તેને રજૂ કરવી તે છે History is not Histriography.

શ્રી મુનશીને હવે ટૂંકામાં જવાબ આપવો હોય તો આમ કહેવાય ઇતિહાસનો પ્રાણ સત્ય છે, તેનો દેહ કલ્પનાથી ઉત્પન્ન થયો છે અને કળાએ ઘડ્યો છે ઇતિહાસનો ઉદ્દેશ સત્ય હકીકત જાણવાનો છે, પણ તે સાહિત્યની કલાત્મક કૃતિ થઈ શકે છે ઇતિ-હાસનો ઉપયોગ વ્યક્તિગત રીતે ભિન્નભિન્ન થાય છે પણ ઇતિહાસ અસત્ય નથી આ દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરતા કેટલાક ઉતારા આપું છું

"Art and philosophy have variously falsified history for artificial satisfaction or the vain amusement of the mind × × ×

History as it is conceived today, may blossom into art, may be crowned with philosophy, but it is primarily and necessarily the solid establishment of facts and the precise exposition of the facts established a task singularly difficult and delicate, in short the pursuit and expression of Truth."

"Thus, not the principle of the philosophy of history but the way in which it is practised is to be condemned"

"For, if a living creature is rendered useless, if deprived of its eyes, so if you take away truth from history, what is left is but an unprofitable tale"

એક પ્રશ્ન ચર્ચવાને મન થાય છે મુનશીએ આ બળવો શા માટે કર્યો? મુનશીની આ માન્યતા ક્યાંથી આવી? ટૂંકામાં જે ratiocinationનુ આ લેખની શરૂઆતમાં મેં કહ્યુ છે તેના પાયા શા છે? આ માનસશાસ્ત્રનો પ્રશ્ન છે તે સમજવા માટે મુનશીનુ આખુ માનસ સમજવું જોઈએ તેમના પુસ્તકોમાંથી તરી આવતા તેમના માનસનો મેં કાંઈક અભ્યાસ કર્યો છે તેમાંથી આ પ્રશ્નને લગતી મુખ્ય માન્યતાઓ બે છે (૧) તેમનો શ્રમણુ ભાવનાનો વિરોધ, (૨) His romanticism—તેમાં 'કળા માટે કળા'—કથનની સરસતા માટે લખાયુ હોય તે જ શિષ્ટ સાહિત્ય બીજો મુદ્દો અહીં ચર્ચવા નથી માગતો 'સત્યમ્, શિવમ્, સુન્દરમ્'ના સંબધનો પ્રશ્ન સનાતન છે શ્રમણુભાવનાના વિરોધમાંથી ઉત્પન્ન થયુ તેમનુ જીવનનુ તત્ત્વજ્ઞાન એ તત્ત્વજ્ઞાને નીચેના શબ્દો તેમની પાસે લખાવ્યા છે "આ દૃષ્ટિથી પ્રેરાઈ મેં પ્રયત્ન આદર્યો નથી સાધુ ચીતરવાનો, કે ડાહ્યાઓ અને મહેતાજીઓને પ્રિય એવા પ્રણાલિકાઘડ્યા ઢીંગલાઓ ચીતરવાનો, કે ગુણ-દોષના ફિક્કા આકારો ચીતરવાનો હું તો ચીતરવા મથ્યો છુ, લોહીની ભરતીઓ જેની રગોમા આવે છે એવા, ખરા જીવનમા પ્રેમ કરે છે, યુદ્ધ કરે છે, પાપ કરે છે, તરફડે છે એવા સ્ત્રી પુરુષો મારો રસ જીવનના એવા ખેલમા રહ્યો છે, નથી રહ્યો ડહાપણે ઘડ્યા ધોરણોમા નીતિએ ઘડ્યા સિદ્ધાંતોમા" આ શબ્દોમા એ બળવાની અને એ માનસની અને તેને અંગે ઉત્પન્ન થતી માન્યતાઓની ચાવી મળે છે. ગુજરાત એક અને અતુલ બને એવા સ્વપ્ના સેવતો અને મનુષ્યસ્વભાવ અમુક જ જાતનો હોઈ શકે એવુ માનતો માણસ, ગુજરાતનો ૧૧મા સૈકાથી ઇતિહાસ જોવા બેસે તો તેને નીરસતા, નિર્જીવતા અને પ્રણાલિકાનું જોર એ સિવાય કાંઈ નજરે ચડતું નથી તે સમયે શ્રમણુભાવનાનુ ગુજરાતમાં પૂરજોર હતું શ્રીશંકરાચાર્યે શ્રમણુભાવનાને હિંદુધર્મના શિખર ઉપર મૂકી હતી, અને ભક્તિનુ પ્રાબલ્ય હતુ. આ વસ્તુ મુનશીને ન ગમે એ સ્વાભાવિક છે આ સમયનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ ઘણો ખરો જૈન સાહિત્યમા છે. તેના પ્રબંધો અને રાસાઓ અમુક ઢબના જ છે—ગુરુઓની પ્રતિમા સમા, પ્રણાલિકાઘડ્યા ઢીંગલાઓ ત્યાં નથી જડતો મુનશીને સ્વભાવ જીવનનો ઉલ્લાસ માટે તે ઇતિહાસ ખોટો છે માટે પોતે ઘડી કાઢેલ ઇતિહાસ સત્ય છે, નહિ તો બધો ઇતિહાસ જ ખોટો છે માટે ઇતિહાસનો પાયો સત્ય હોય જ નહિ, માટે

ઇતિહાસ વિજ્ઞાન નથી પોતે ઘડેલો ઇતિહાસ સાહિત્યની કળાત્મક કૃતિ છે, માટે ઇતિહાસ એટલે સાહિત્યની કલાત્મક કૃતિ સાહિત્ય અને કળાનો પ્રાણ સત્ય નહિ પણ સરસતા અને સચોટતા છે તેનુ મુખ્ય લક્ષણ રસિકતા સતોષવી એ છે, સાહિત્ય અને કળા એ જ ખરું જીવન છે, એ જીવનને રસિકતા સતોષવા સિવાય બીજા કોઈ બધનો નથી માટે ઇતિહાસને કથનની સરસતા સિવાય બીજો કોઈ મુદ્દો નથી. રસિકતા સતોષે તે આદર્શ ઇતિહાસ, પછી તેની હકીકતો ખોટી હોય કે દૃષ્ટિ વિકારી હોય

આવુ સચોટ દૃષ્ટાંત હેમચદ્રાચાર્યને મજરીને જોઈને વિકાર થાય છે તે આજન્મ વીતરાગ કોઈ હોઈ શકે તે મુનશીનો 'સ્વાનુભવ' નથી. જીવન્ત મનુષ્ય ઉપર વર્ણવ્યો તેવો જ હોય, માટે હેમચદ્રાચાર્યને મજરીને જોઈ વિકાર થવો જ જોઈએ, પછી ભલે તે ક્ષણિક હોય—પણ તેમા તેની માનવતા, નહિ તો એ સાધુ અને સાધુ ઇતિહાસમા હોય જ નહિ આ પ્રમાણે ઐતિહાસિક પાત્રોનુ નિરૂપણ કરવામા ભલે પોતાની પાસે કાઈ પણ ઐતિહાસિક સાધન ન હોય, ભલે જે સાધનો છે તે બધા તેની વિરુદ્ધના હોય તોપણ મુનશીનો 'સ્વાનુભવ' એક વસ્તુ કહેતો હોય તો ઇતિહાસ અસત્ય અને ઇતિહાસને સાહિત્યની કલાત્મક કૃતિ બનાવવા માટે પોતે તેવુ નિરૂપણ કરી શકે

શ્રી મુનશીની માગણી છે એક 'કોઈ સાહિત્યકારો પર કૃપા કરો નિર્જીવ પાત્રો હસ્તીમાં આવતાં અટકાવવાનો એમને કોઈ તો રસ્તો બતાવો" એ રસ્તો પોતે હવે બતાવી દીધો છે કે ઇતિહાસ અસત્યો અને અર્ધસત્યો પર જ રચાય છે અને સદાય એવો જ રહેવાનો, માટે ઐતિહાસિક પાત્રોને તમારી મરજી પ્રમાણે સજીવ બનાવી શકો છો જીવન્ત ઇતિહાસ સત્ય હોઈ શકે, અથવા સત્ય ઇતિહાસમાથી જીવન્ત પાત્રો સર્જાવી શકાય, એ હવે મુનશીની કલ્પનામાં નહિ ઊતરે

શ્રી મુનશીને એક વિનતિ કરવાનુ મન થાય છે તેઓ પ્રતિભાશાળી પુરુષ છે આર્યસસ્કૃતિનો પૂજારી, આર્યોનો પરમ ભક્ત, તેમનો સાચો ઇતિહાસ ન લખી શકે? ઇતિહાસ અસત્ય છે અને રહેવાનો એમ કહેવાની એને જરૂર છે? મુનશીનો 'વેરની વસૂલાત'નો જગત ભારતનો ઇતિહાસ લખતો હતો, મુનશીએ 'ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિન્દુ' લખ્યુ, ત્યારે ઇતિહાસ અસત્ય છે એવી તેમની માન્યતા હતી? ઇતિહાસ અથવા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિન્દુ શુ હોઈ શકે તેનો સુદર નમૂનો મુનશીએ પોતે જ 'સુવર્ણ યુગના સર્જન'મા આપ્યો છે યાજ્ઞવલ્ક્યે બાળલગ્ન કેમ દાખલ કર્યાં હશે તેની ચર્ચા કરતા, તેના કારણો શોધવામા એક નમ્ર અભ્યાસી તરીકે મુનશી કારણો શોધે છે, કે પછી, "મનુષ્યની કામ કરવાની શક્તિ અત્યત પરિમિત છે એની માનવાની અને અતિશયોક્તિ કરવાની શક્તિને માપ નહિ, એ લખે તો પોતાનો પક્ષ જ સબળ કરવા." ભારતની સસ્કૃતિનો સાચો ઇતિહાસ મુનશી લખી ન શકે? આર્યસસ્કારની ભઠ્ઠીમાં પરસસ્કારને બાળવા તત્પર માણસ, આર્યસસ્કૃતિનો સાચો ઇતિહાસ ન આપી શકે? ઐતિહાસિક દૃષ્ટિબિન્દુથી આર્યસસ્કૃતિની મહત્તા જે પુરવાર કરવા મથે છે, ઐતિહાસિક પાત્રોને જીવન્ત બનાવી જે અસ્મિતા પ્રગટાવવા પ્રયત્ન કરે છે, તે જ માણસ ઇતિહાસ અસત્ય જ હોય એમ કહે, તો પોતાની ભાવના ટકાવી શકશે? ચિરંજીવ અને શિષ્ટ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવા મથતો માણસ એમ કહે કે ઇતિહાસ સત્ય નથી અને હોઈ શકે નહિ તે છતા ઐતિહાસિક પાત્રો ઘડે,

તો પરિણામ—" What will be left will be but an unprofitable tale " એ નિ શક છે

નોંધ—ઉપરનો લેખ લખવામા મે ઘણા પુસ્તકોનો આધાર લીધો છે. કોઈને ટાકયા નથી કે રખેને પાંડિત્યનો ડોળ લાગે. આ પ્રશ્ન હવે પશ્ચિમમા ચર્ચાસ્પદ રહ્યો જ નથી તેને માટે મે ઘણુ સાહિત્ય મેળવ્યું અને એક સ્વતત્ર પુસ્તક લખી શકાય પણ તે ચર્ચાનો વિષય જ નહિ હોવાથી આટલા જવાબથી જ સતોષ માનુ છુ. છતાય જવાબ ઘણો જ લબાણુ થઈ ગયો છે જેને આ વિષયમા વિશેષ રસ હોય તેને માટે મુખ્ય પુસ્તકોની એક યાદી નીચે આપુ છુ આ લેખ જાનેવારીની આખરમા તૈયાર કર્યો હતો પણ કેટલાક કારણોને લઈને છાપવામા ઢીલ થઈ છે.

(1) Introduction to Science by Sir Arther Thompson.
(2) Scientific Outlook, by Bertrand Russel.
(3) Article on History in the Encyclopaedia Britanicca.
(4) Article on History and Histriography in the Encyclopaedia of Social Sciences.
(5) Processes of History } by F. J. Tegga.
(6) Theory of History }
(7) Philosophy of History, by Hegel.
(8) Chapter on History in the Outline of Modern Knowledge

અજાણ પથ

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

(પૃથ્વી)

અજાણ પથમાં વહી જીવન આ જતું, સંશયો
ઊઠે મનમહીં ઘણા, " જીવનપંથ શુ સત્ય આ
હશે ? અગર ઊલટી દિશ વહેણ આ મુજનાં ? "
નથી સરળ માર્ગ ને બહુય ટેકરાટેકરી,
દિશા નવ કળી શકું તિમિરપુંજને પોટલે
સ્વયં હૃદયથી છતા ઊઠતી પ્રાણની પ્રેરણા,
અને ઘસડતી જતી અદીઠ માર્ગમા મુજને.
નદી પથ સમુદ્રનો વણદીઠે વહેતી જતી,
છતા હૃદયપ્રેરણા ઘસડતી ઘસી ટેકરા
અને ખડક ખોતરી લઈ જતી ઉદધિ અંકમાં.
કદી સરિત કોઈ ના ઉદધિપંથને ભૂલતી,
કરું ફિકર શીદ હું ? જીવન છો વહેતું જતું;
વહે સરલ ભાવથી જીવન છો સરિતા સમું,
હુંયે સરિતા સમો સરળ થૈ તજું સંશયો.

ખેતરનો વસવાતી

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

"ઠીક તલહળા ભેગા કર્યા સે।" પ્રસુથીના હૈયાની હૂંફ જેવી લાગતી મીઠી તાપણી પર હૈયુ ધરી, આગળા સેકતાં બુકાનીવાળો માણસ બોલ્યો. એણે માથે ઓચિલા જેવું ફાળિયું વીંટયુ હતુ ને એની મેલી પછેડી એક વાદળી બીજી વાદળીને ઢાંકે તેમ તેના મેલા અંગરખાને ઢાકતી હતી.

"જરા મોટો ભડકો થવા દે! બાચકો ભરીને આમ ચ્યમ નાખતો નથી?" બુકાની-વાળાના સાથીદારે મને સંબોધીને કહ્યુ અને તેણે તલસળાનુ આખુ પૂળિયું તાપણીમા ધરી દીધુ ઊડીને આકાશમા જતા રહેવુ હોય એમ ઉતાવળી બની સિંદૂરવરણી જ્વાળા ભભૂકી રહી. તડ તડ તડ અવાજ કરી તલસળી જાણે વેદના વ્યક્ત કરી રહી બે ઢોર એક જ સૂંઢલામાંથી ખાણ ખાવા ઝૂકે તેમ બને માણસ તાપણી પર ઝૂકયા ને પળભર તૃપ્તિ અનુભવી પાછા હટયા પણ સતોષ વગર સાચી તૃપ્તિ કોઈનેય મળી છે? તાપણીનો ભડકો હોલવાયો ને તુરત ફરી તાપની હૂંફની લાલસા જાગી

"તાપ્યુ ને આપ્યું કોઈનુ બેઠી રહેતુ નથી આટલો ભડકો તાપીને ઊઠીએ," ભલાકાકાએ કહ્યુ પણ સસારમા ફસેલો માણસ 'આટલુ આટલુ' કરતા તો શત શરદનુ આયુષ્ય ગુમાવી બેસે છે, એ કોણ નથી જાણતુ? સૌ જાણે છે, છતા એમ જ કરે છે ભલાકાકાએ પણ એ પછી તો દશબાર ભડકા તાપ્યા, પણ મોહમયી તાપણીની માયા ન છૂટી. જૂના વખતમા પુરુષોએ સ્ત્રીને મોહમા ફસાવનારી ગણી ને તેની નિંદા કરી છે તેઓ આ તાપણીને નિંદવાનુ કેમ ભૂલી ગયા હશે? તાપણીએ જ તપને નામે તેમને ફસાવ્યા તો નહિ હોય?

"મા'લા ગયણુ નેચે શું રૂફાળો લાગે મ ભઈ!" ભલાકાકાના સાથી જગાજીએ માથા પર વિશાળ છત્ર જેવી ઝૂકી રહેલી ગયણની ડાળો તરફ નજર ફેરવી કહ્યુ પર્ણભરી ડાળીઓ ભડકાના ધ્રૂજતા પ્રકાશમા અસ્પષ્ટપણે દેખાતી હતી એ ડાળીઓને માથે કેટલુ હિમ ગળતુ હતુ, તેની જગાજીને કયા ખબર હતી? એ દુ:ખથી જ જાણે ડાળીઓ મ્લાન હાસ્ય કરી રહી હોય એવો ઝાખો પ્રકાશ તેમના પાન પર પડતો હતો "અલા જશુભાઈ, તુ એકલો વાહો રેતા શીસ્ગો ખરો! બો નથી લાગતો?" ભલાજીએ તાપણીમા ભડકો ભડકાવતા કહ્યુ

હુ કઈ જવાબ આપુ તે પહેલા જ જગોજી બોલી ઊઠયો "પટેલિયાના દિચરાને બો ચેવો? ચ્યમ ભઈ?" એમ કહી તેણે ઢેડાઉ ખાદીની બંડીમાથી ધતૂરી (ચલમ) કાઢી સાફ કરવા માટે હથેળીમાં અફાળી.

"પોતાના ખેતરમા ભય શાનો લાગે ? હુ કઈ નવો વાસો રહેવા ઓછો આવ્યો છુ ?" ઝમઝમ બોલતી હિમ જેવી ઠડી રાતના અધકારમા હુ આ બોલુ છુ, તેના ભાન સાથે મેં કહ્યુ, ને દૂર દૂર અધકારમા નજર નાખી કદાચ અનતમાં નજર પહોંચે પણ આ અંધકારમા પહોચે તેમ નહોતુ એક ભયની ફુરજારી મેં હૃદયના ઊંડાણમાથી અનુભવી—સ્થિર તળાવને તળિયે મગર હાલે તેના જેવી

જ્યારે ઘેર રહી હુ ગામની નિશાળમા જ ભણતો હતો ત્યારે તો મોટાભાઈ સાથે ઘણીય વાર ખેતરમા રાતે વાસો આવતો કોઈ કોઈવાર હું એકલો પણ વાસો રહેતો હતો પણ ગામ છોડી બહાર ભણવા ગયો એટલે એ વ્યવસાય બધ પડચો ખેતરના ઝાડવાં ને વનપક્ષીઓ વિસરાવા લાગ્યા ને નગરના નૂતન માનવીઓમા હું ભળી ગયો દૂધમા સાકર ભળે તેમ તો નહિ, પણ પાણીમા ગોળ ભરે તેમ કઇક અતડો રહી ભળી ગયો હાલ હું કોલેજના છેલ્લા વર્ષમા હતો. એટલે હવે ખેતરના નહિ પણ ખેતરને એક વિચિત્ર વસ્તુ તરીકે પિછાને એવી સૃષ્ટિના મનોરથમ હુ સેવતો હતો

આજે દશ વર્ષે હુ ખેતરમા એકલો ગતવાસો રહેવા માટે આવ્યો હતો પોષ માસની પોષાતી—તેથી જ વધારે ઠડી—હિમભરી રાત હતી આઠેક વાગ્યા હતા લીલા નીલમ જેવા મગનો ઢગ ખળા વચ્ચે થયો હતો, તેની ઉપર ગાડામા પાથરવાની મોદ ઢાકી પૂળા ગોઠવી તે ઉપર મારી પથારી પાથરી હતી. સગી સાજના ઊંઘ પણ ન આવે અને એટલા વહેલા સૂઈ જવુ એ વસવાતી માટે શોભાસ્પદ પણ ન લેખાય તેથી તલ ખખેરી લીધેલા તલના પૂળિયા છોડી, તાપણી આગળ લાવી, હુ તાપવા બેઠો તાપવાનું જલદી ખૂટી ન જાય તે માટે હુ તાપણીમા બબ્બે સળીઓ નાખતો હતો મોજાં પગે ચડાવીને આવુ એવી ઠંડી હતી, પણ ભાભી મશ્કરી કર્યા વગર છોડે નહિ એટલે એ વાત જતી કરી હતી એકવાર કૂવા પર કૂવાના થાળામા હું નહાવા માટે ગયો હતો એ વખતે મને મોજાં પહેરતા ને કાઢતા જે સમય લાગેલો તે કોશિયો તથા બીજા ખેડૂતો જોઈ રહ્યા હતા, અને છેવટે એક જણાએ કહેલુ પણ ખરુ, 'ભઈ, એ મોજાબોજા ઘરે રાસીને આયા હોત તો ક્યારના નહીને ઘેર ના પોચ્યા હો ?'

આવા વાક્યો દેખીતા સમભાવના રૂપે બોલાય છે, પણ બોલનાર તે હાસી કે અવગણનાના ભાવથી બોલે છે તેથી કે બીજા ગમે તે કારણથી સાંભળનારને ગાંડીવમાંથી છૂટેલા શર જેવાં લાગે છે નેકટાઈ જેવી વસ્તુઓ તો ગામડામા હાસ્યાસ્પદ ગણાય એ સમજીએ, પણ ગળે મફલર વીંટાળી કડકડતી ઠડીમા પણ બહાર આવીએ તોપણ લોકો હાસી કર્યા વગર ન રહે. "આ ચીંથરા કરતા શાલ કે કામળી ઓઢો તો શું ખોટુ જસુભાઈ?" ભાભી જ ટીકાના ગણેશ માંડતાં. ફળિયામા સામે મળતા મારો બાલમિત્ર કા'નો તો મફલરના બે છેડા પકડી પાડીને રસ્તામા જ ઊભો રાખી કહેઃ "આનાથી તમને ગળાફાંસો દેવો હોય તો આટલી જ વાર !" એમ કહેતાની સાથે જ એ આટી પાડી બે છૂટા છેડા ખેંચવા લાગતો મારુ ગળુ દબાતા મારે તેને ખોટુખોટુ હસીને રોકવો પડતો. આમ ખોટુખોટુ હસવાથી જ માણસનુ હાસ્ય લુખ્ખુ બની ગયુ છે, પણ મારે બીજુ કરવું પણ શુ ?

હુ તાપતાં તાપતા નીરવ કહેવાતી રાત્રીનો ઝમઝમ કરતો રવ સાભળી રહ્યો. બીકની લાગણી હજી જાગી નહોતી. હુ એ હિમમયી રાત્રીનુ કાવ્ય માણવા તત્પર થયો. પણ એ

કાચ્ય એટલું સરતું ન નીકળ્યુ ખડતલ દેશી જોડાના પડછન્દ તથા ચબરકી સંભળાવા લાગી ને થોડી જ વારમાં "મોતીભઈ સેં કે?" બોલતી બે મનુષ્યાકૃતિઓ રાયણ નીચે આવી બંનેઓ ખડગખડગ કરતી, કડીથી જડેલી ડાંગો ખળીની રણુકી જમીનમાં પટકી, અને એ રવના પડઘા શાંત ગત્રીમા શમે તેની યે પહેલા બને જણા તાપણી આગળ આવી મારી સામે બેસી ગયા ઠંડીથી કંપતા બને જણા હાથપગ સેકવા લાગ્યા. અમારા ખેતરોના રખવાળ ભલાજી તથા તેના સાથી જગાજીને મે તુરત જ ઓળખ્યા, ને ઉદારતાથી તાપણીની મહેમાની તેમને માણવા દીધી

"પોતાના શેતરની વાત તો ના કરશો ભઈ પણ ઈ ખરુ કે મોતીભઈની ધાંકે કોય તમારું નામ ના લ્યે," ભલાજીએ પોતાના કમવાળા મેલા અંગરખાનાના ખીસામાથી કાળી અફીણ જેવી ગડાકુ* કાઢી જગાજીને ચલમમા ભરવા આપતા કહ્યુ

થોડીવાર તડતડ થતો તાપણીનો અવાજ તથા દૂર બોલતા શિયાળોના અવાજ સંભળાયા. પછી ભલોજી વાતે ચડ્યા તાપણીના મીઠા તાપની જાણે એમને કેફ ચડતી હોય એમ લાગ્યુ કેફી પદાર્થોના અંકુશના કાયદામા જે જે ચીજો તથા વસાણાનો ઉલ્લેખ છે, તે સિવાય બીજી ઘણીયે ચીજો કેફ ચડાવી શકે છે, તેની એ કાયદાનો મુસદ્દો ઘડનારને ખબર નહિ હોય? લક્ષ્મી અને અધિકારની કેફ તો ઘણાને ચડે છે, અને ચાંદની રાત, સૌંદર્યદર્શન તથા મીઠી વાતોથી પણ કેફ ચડ્યાનુ સાંભળ્યુ છે. ઘણા કારીગરોએ એ કેફના આશ્રયે પોતાનો કીમિયો અજમાવ્યો છે

"મારા કાકા બે હોળ રાખતા એ દિ'ની વાત કરું સુ એ દિ' હું હોળહત્તર વરહનો ખરો. પણ જાઝો હુશિયાર તો નઈ એકવાર કાળીચૌદસની રાતે કાકા માતાએ ભૂવા ભેળા ધૂણવા બેઠા, એટલા ખાતર હું એકલો સેતરમા વાહો આયો કાળીચૌદસની અંધારી રાત્ય ઊંચે જોયે એક તારા તગતગ થતા દેખાય જાણે કાળા હાલ્લામા ધોળી ભાત નાં પાડી હોય? બીજુ કાય ના દેખાય! લગાર કાક ખખડે કે ચૂડેલ આઈ કે પેતરી આઈ ઈમ જ લાગે, જાણો મોને એ તો ચૌદશની રાત્ય! માથાવનાનો ખવિય ભેળો થઈ જાય

"મી તો સેતરમા આઈ ને ધૂણી પેટાઈ દીધી સાતી તો મારી કાય થડકારા મારે! પણ ઠાકરડાનો દિચરો થઈને ઈમ બીઉ તો થઈ રિયુ! તાપીને ધાપ્યો એટલે તાપણીમા દેવતા ભાર્યો ને મારુ ધારિયુ ઓશિકે મેલી હુ તો ખાટલીમા પડ્યો ગામમાથી ડાકલા ને ખડતાલા વાગતા તે ને ભૂવાના ધૂણવાના હોકારા હભગતા'તા ભમાં ને ભમા હુ તો હમી હાજમા ઊંઘી જયો ભરભાખરે જાજ્યો ને જોઉ સુ તો ઓશિકે દાંતી નાં મળે હું તો. બીતો બીતો દાતી હોધવા લાજ્યો પણ હોય તાણું જડે ને! બરાબર અજવાળું થિયુ તાણું ખબર પડી કે આઘલીમાથી કોક બાજરીના પૂળાનો ભારો પણ બાંધી જ્યેકું હતુ. પછી કાકો આયા, ઈમને પગલુ કાઢ્યુ. પણ ઈમા કાંઈ વળ્યુ નઈ ભઈ એવી વાત નથી વહેવાતીની છે!"

આટલી વાત ચાલી એ દરમ્યાન જગાજીએ ચલમ તૈયાર કરી પોતે થોડા દમ ખેંચી લીધા. પછી તેણે ચલમ ભલાજીના હાથમા આપી એથી ભલાજીનુ મોં કામમા પડ્યું જીભ નવરી હતી પણ મોમા હાલવાચાલવાનો માગ ન મળે ને?

* ગોળના રસની મેળવણીથી ચલમ તથા હુક્કામા પીવાની તમાકુ.

પણ હવે જગાજીની જીભ તૈયાર થઈ હતી, તેમા વળી તેમને મીઠી તમાકુનો નીશો ચડ્યા વગર રહે? ભલાજીની ભલી વાતની અવગણના કરતા હોય તેમ તેમણે ચલાવ્યુ

"તમે તો ભલા આદમી! મારી વાત હાભળો તમે તો વાહો રે'તાં દાતી મેલી, પણ મીં તો ઊલટી ચોરી કરવા આવનારની દાતી ઝડપી લીધી'તી એવા આ બદા તો!" જગોજી પોતે જ શાબાશી માટે પોતાનો ખભો થાબડશે કે શુ એમ મને તો થયુ પણ એણે તાપણું સંકોરતાં આગળ ચલાવ્યુ "તીજી સાલ હુ વડવાળામાં વાહો હતો તાણે એક દા'ડો મધરાત્યે ઝબચીને જાગ્યો સેતરના રોઢાની મહૂડી પર ચીબડી ચીહાચીહ કરવા મંડી પડી હતી મીં વચાર કર્યો કે નક્કી ક્યાક ચોર ચકી રહ્યો હશે"

"ચીબડી બોલે ઈકે જાણવુ તે ચોર આયો સે એ વગર ચીબડી બોલે જ નઈ, હા જશભઈ!" ભલોજી મોંમાથી ચલમ ખસેડી ધુમાડો કાઢતા મને વસવાતી લોકોના જ્યોતિષનો પાઠ ભણાવવા માટે વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યા આજકાલ દરેક ધંધાને પોતાનુ નોખુ શાસ્ત્ર હોય છે, તો વસવાતીને પોતાનુ શાસ્ત્ર હોય તેમા નવાઈ શી?

"હા, એ વાત હાચી ભઈ!" જગાજીએ પોતાનુ તાન તૂટશે એ ભયથી વચ્ચે પડી આગળ ચલાવ્યુ; "પછી મીં તો ખુખારો ખાધો ને લાકડી ખખડાઈ ચીબડી તો બધ થઈ જઈ, પણ પછી મને અજંપાથી ઊંઘ ના આઈ જરા આખ મીંચાવા માડી તિયા પાહેના સેતરમાં ભરડ ભરડ અવાજ થવા લાગ્યો હુ તો બી'ના વગર ઊઠ્યો. ડાગ ખભે કરીને નાયકના સેતરના શેઢે પો'ચ્યો ચીબડી બોલતી'તી ઈની વાત હાચી નેંકળી મારો બેટો દાઢીઓ હમી હાજનો ચકતો હશે. મારા સેતરમા ના પેહાયુ ઈકે નાયકના સેતરમા પેશીને, ગાડાં ખેંચાય એવા નોતા ઈકે દાતયડાની ભરડ ભરડ કાપવા મડેલો. ઈની માતી જબરી હો ભઈ!"

"ચીયો દાઢીઓ? અમારો પાડોશી?" ભલાજીએ વચમા પૂછ્યુ હુ તો મૂગો મૂગો રસથી સાભળી રહ્યો હતો

"હા, એ જ તો! હાભળો તો ખરા દિયરાનો બળધ આખા દા'ડાનો ભૂખ્યો હશે ઈના માટે આ કરતૂક કરવા આયેલા વાકા વળી વળી એ તો એક સોડ આઈથી તો બીજો લગાર છેટેથી, ઈમ સેતરવાળાને ખબર ના પડી જાય ઈમ કાપતા કાપતા આઘા નેંકળી ગ્યા. સેઢા પર ઈમની દાતી પડી'તી ને પસેડી પણ પડેલી મીં પસેડી તો ના લીધી પણ દાતી ઉપાડી લીધી ને હુ તો મારા ઠેકાણે આઈને હુઈ ગ્યો રાડાનો પાથરો બાથમાં લઈ એ તો દાંતી હોધવા લાગ્યા પણ ક્યાથી જડે? પૂસે પણ કુને? ચોરની મા કોઠીમા મોંઢીને રુવે! ઈમને તો ખુખારા ખાધા, આમતેમ ફર્યા બધુ હુ હમજતો હતો, પણ બોલું શુ કામ? મારો બેટો લાગ ફાવ્યો હોત તો એ દિ' મારા સેતરમાથી જ બાટુ તાણી જોત. પણ હું ખરો તે ઈમની દાતી જ પચાવી એ દાતી એ રહી હજુ મારા ઘરમા સે હાથો બદલાવી રાખી સે ઓળખે તાણે વે'માય ને?"

"તમે ય ખરા, ઠીક માળાને સપડાવ્યો!" જગાજી જેવા વીરપુરુષને કઈક બિરદાવવાની જરૂર જણાવવાથી હું નિરર્થક બોલી ગયો જગોજી વાનમા ને વાતમા દીકરા તથા બેટા શબ્દ વાપરતો હતો, એથી મને કઈક ચીડ ચડતી હતી પણ હવે 'માળા' શબ્દનો

નિરંકુશ ઉપયોગ કરું છું તેનું મને અત્યારે ભાન થયું મારી કલ્પના 'બેટા'થી આગળ વધી 'સાળા' સુધી પહોંચી હતી!

"આપડે તો એવા! કોઈના ગાંજ્યા ના જઈએ," આત્મશ્લાઘા કરતા વીર જગોજી બોલ્યા. હું તેમની હાંસી કરવા જ તેમનો ખભો થાબડતો હતો, તેની એમને ખબર નહોતી

થોડી વારે બંને જણા ઊભા થયા "હવો બેહો ભઈ! કાંય બીં નથી હો!" કહીને તેમણે પોતાની ડાંગો ઉપાડી જાણે કોઈ ઊંડી ગુફામાં અદૃશ્ય થઈ જતા હોય તેમ થોડી જ વારમાં અંધકારમાં અદૃશ્ય થઈ ગયા તેમનો પગરવ અને ખાસડાંની ચમચમી તેમના અસ્તિત્વના અવશેષરૂપ બની રહી છેવટે તે પણ કાળી રાત્રીમાં ડૂબી ગઈ, ગેય રહ્યું શૂન્યમ્ હું જાણે શૂન્ય જગતમાં બેઠો હોઉં એમ પરવાર થયું થોડી વારે કોઈડીની ચીસ સંભળાઈ ને મારા નિર્જન રાત્રીજીવનમાં કોઈક સાથી છે, એમ મને ભાન થયું

ફરી હું અંધકારનું અપૂર્વ કાવ્ય પીવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો પણ તે પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો મારા મનમાંથી પેલા બે જણાની વાત ખસેડી ખસતી નહોતી જાણે કોઈ પથ્થરને ઊંચો કરી ઉથલાવીએ છતાં પાછો ત્યાં ને ત્યાં જ આવી પડે તેમ, મારા મનમાંથી એ વાત વારવાર ઉથલાવ્યા છતાં ખસી જ નહિ.

ભલાજી કે જગાજી જેવો પ્રસંગ મારે આવે તો હું શું કરું? એકબીજાથી જુદા પ્રકારના બંને પ્રસંગોએ મને તો ભયનો જ પદાર્થપાઠ આપ્યો જગાજીએ તેની સમજ પ્રમાણે તો હિંમત અને બહાદુરીની વાત કરી હતી, પણ મારા મનમાં તો એ વાતથી પણ ભયસંચાર જ થયો હતો પથારીમાં સૂઈ રહેવું વધારે સલામત છે કે તાપણી આગળ બેસી તાપ્યા કરવું વધારે હિતાવહ છે, તેની ઘડભાંજમાં હું પડ્યો "મને કોઈ ભૂત બનાવો જી વાટ," મનમાં કંઈક ગૂંજન થયું ને તે સાથે હું ધીમેથી હસી પડ્યો એ હાસ્ય પણ કોઈક અગોચર દબાણમાંથી નીકળતું હોય તેમ લાગતું હતું મેં બીજા વસવાતી લોકો ખોંખારો કરે છે તે હવે ખોંખારો કર્યો, પણ તે ખોંખારાનો અવાજ મને પુરુષત્વહિન જણાયો મેં બગાસું ખાધું તે જનાનાની નાજુક સ્ત્રીના જેવું લાગ્યું મેં કંઈક ગાવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ગણગણાટની સ્થિતિથી આગળ ન વધી શક્યો. હું કંટાળ્યો મેં ઊભો થવા વિચાર કર્યો, પણ મારા શરીરનું વજન મને હમેશ કરતા વધારે જણાવા લાગ્યું. માણસના શરીર પર હવાનું દબાણ છે, એ વાત તો વિજ્ઞાનવેત્તાઓના કહેવાથી જ મેં માની લીધેલી, પણ અંધકારનું દબાણ તો આજ એકાએક જાતે અનુભવ્યું

જાણે આખો નિર્જન વગડો અને કાળી હિમ જેવી રાત મને સાણસામાં પકડી ભીંસી રહ્યાં હોય એમ લાગ્યું અંધારાનો કાળો કોટ મને તથા મારી અલ્પ તાપણીને ઘેરી ઊભો હતો. જાણે અંધારરૂપે કાળદેવ અમારો ગ્રાસ કરવા ધસી ન આવતા હોય! ભડકો હોલવાઈ ગયો હતો અંધારાની ગુફામાં મને વિચિત્ર આકૃતિઓ જણાવા લાગી મેં ભડકો સળગાવી વધારે અજવાળું કર્યું પણ વિશ્વવ્યાપી અંધારને ઉજાળવાનું મારા ભડકામાં સામર્થ્ય ક્યાંથી હોય? અંધાર એ તેજનો અભાવ હશે કે તેજ એ અંધકારનો અભાવ હશે? બેમાંથી વધારે સ્વાભાવિક શું હશે?

રાયણના ચભાળા પર કંઈક અવાજ થયો ને પાન ખખડ્યાં મારું કાળજું ઊથલ-પાથલ થવા લાગ્યું. પણ થોડી વારે ખબર પડી કે એ તો કોઈ ઊંઘમાંથી એકાએક જાગી

ઊડેલા પક્ષીની પાંખોનો ફફડાટ હતો પક્ષીના સ્મરણ સાથે મને તેની નિર્ભયતાનું સ્મરણ થયું. અને હું કંઈક હિંમત લાવી કૃત્રિમ રીતે 'come one, come all!' બોલતો ઝડપથી ઊભો થઈ ગયો, ને ઠંડીથી કંપતો, હિંમત ટકાવવા પ્રયત્ન કરતો, આમતેમ ખળીમાં ફરવા લાગ્યો.

સવારે વહેલા મોટાભાઈ આવતા જ હું અહીંથી છૂટો થવાનો હતો તે આજે પરગામ ગયા હતા, અને ખેતીનો સાથી ખગ કામની મોસમમાં બહુ માંદો થઈ ગયો હતો. મને તેના પર ચીડ ચડી હતી; પણ એથી કંઈ સવાર વહેલું થઈ જાય કે એ સાજો થઈ જાય એમ ઓછું હતું?

ગામમાંથી ક્વચિત્ ક્વચિત્ કૂતરાના ભસવાનો અવાજ સંભળાતો હતો એ અવાજથી ગામ સાથે હું સંપર્કમાં હોઉં એવી નિર્ભયતાનો સંચાર પળવાર થઈ જતો.

બસ આજે ઊંઘવું તો નથી જ, સવારે ઘેર જઈ નિરાંતે ઊંઘીશ, એમ નિશ્ચય કરી હું ફરવા લાગ્યો બહાદુરીના વિચારો મનમાં લાવી ભયને ભૂલવા લાગ્યો. તેવામાં રાયણના થડ આગળ કંઈક સડસડાટ ધમારો થયો મારું હૃદય બંધ પડી જશે એમ મને લાગ્યું. છાતીએ હાથ દઈને હું હતો ત્યાં ને ત્યાં જ મંજડ થઈ ગયો મ એ વખતે જરૂર ચીસ પાડી હોત, પણ જીભ તાળવે ચોંટી ગયેલી તે હાલી જ નહિ. નક્કી કોઈ જંગલી જનાવર રાયણના થડ પાસે આવ્યું હશે, એમ મેં ધમારા પરથી અનુમાન કર્યું હવે એ કાળા અંધકારમાં બચાય તેમ નહોતું. સીમમાં બીજે કોઈ વસવાતી છે નહિ, અને વાઘ તો નહિ આવ્યો હોય? હું ભયથી ઊભો હતો ત્યાં જ નીચે બેસી ગયો થોડી વારે રાયણના થડ તરફ બારીક દૃષ્ટિપાત કરતાં કંઈક તગતગતું હોય એમ જણાયું ઈડરવાળો મારો મિત્ર વિનાયક ઘણીવાર કહેતો કે રાત્રે વાઘની આંખ જુઓ તો દીવા જેવી ચળકતી દેખાય એની વાત મને યાદ આવી નક્કી એ વાઘની આંખ હોવી જોઈએ હમણાં તે મને તરાપ મારી પકડે એટલી જ વાર છે, એમ માની મેં ભયથી આંખ મીંચી દીધી મીંચેલી આંખે કંઈક નિર્ભયતા મેળવી, મેં તાપણી તરફ અવાજ કર્યા વિના ખસવા માંડ્યું. પણ ભય તથા ભણકારને લીધે હું મગની ડાંખળીના ગંજામાં અટવાઈને ઢળી પડ્યો

ઢીલે લાકડા તથા ડાંખળી ભેળાઈ, પણ જે થયું તે સારું થયું હતું, એમ લાગ્યું એક તો ડાંખળીની ગંજીમાં હું પડેલો તેથી અવાજ થયો નહોતો, અને વાઘથી રક્ષણ મેળવવા માટે ડાંખળીમાં પેસી સહેલાઈથી સંતાઈ શકાશે, એમ માન્યું. એ નિર્જીવ ડાંખળીનાં છોતરાં મને તે વખતે વાત્સલ્યભરી માતાની ગોદ જેવાં સુંવાળાં લાગ્યાં. એ નિર્જીવ વસ્તુની હૂંફને લીધે જ મારા દેહમાં ઉષ્મા ટકી રહી હતી, એમ મને લાગ્યું.

હું નિરાંતે ડાંખળીમાં લપાઈ પડી રહ્યો થોડી વારે સ્વસ્થ થઈ રાયણના થડ તરફ તાકીને મેં જોયું હવે એકને બદલે બે આંખ દેખાતી હતી, પણ તે મારા તરફ તાકી રહી નહોતી, એથી મારો ભય સહેજ નરમ પડ્યો મેં હિંમત એકઠી કરી રાયણ તરફ વધારે સ્થિરતાથી થોડી વાર જોયું તેનું જ સ્મરણમાં કંઈક સ્ફૂર્યું ને હું શિયાળ હતો તે એકાએક સિંહ બની રાયણના થડ તરફ દોડ્યો એ વાઘની આંખને મેં પગની લાત મારી "આવ! સૂવર, કોટ!" બોલી મારી કમઅક્કલ તથા બીરુતાનો રોષ મેં કોટ ઉપર ઠાલવ્યો.

રાયણના થડમાં એક ચૂંક મારેલી હતી તેની ઉપર મારો કોટ તથા ટોપી મેં સમી સાંજના ભેરવી દીધા હતા કંઈક જીવજંતુના સ્પર્શથી કે પછી પવનથી મારો કોટ તથા ટોપી ખીંટીએથી સરી પડ્યા હતા તેના સરકવાથી રાયણના ખરબચડા થડ સાથે જે ઘસારો થયેલો તેને મેં જંગલી જાનવરનો ઘસારો માની લીધો હતો પહેલાં મને એક ચળકતી આંખનો ભાસ થયો હતો તે મારા કોટના ખિસ્સામાં ખોસેલી પેનની ક્લીપ હતી પાછળથી બે આંખો દેખાતી હતી તે તો કોટના બે બૂટન પર તારાનો પ્રકાશ પાંદડાંમાં થઈને પડતો હતો, તેથી બૂટન ચળકાટ મારતા દેખાતા હતા

આ બનાવથી મારો ભય એકદમ સરી ગયો હું ફરી હિંમતથી ફૂલાવા લાગ્યો— ફૂટબૉલ હવા ભરાતાં ફૂલાય તેમ. મને મારી કાયરતા પર હસવું આવ્યું દશ વર્ષ—ફક્ત દશ વર્ષ પર—જ હું કેવો હિંમતવાન હતો, રાતે એકલો વાસો રહેતો, અર્ધી રાતે ખેતરમાંથી ઘેર જતો ને બીક નામને તો ઓળખતો જ નહિ ત્યારે આજે આટલો બીકણ કેમ બન્યો? હું વિચારમાં પડી ગયો મને સમજાયું કે શહેરના કોમળ જીવન તથા નિર્માલ્ય વાતાવરણથી મારું સત્ત્વ હણાઈ ગયું હતું દશ વર્ષમાં હું આવો બીકણ બન્યો, તો જે જીવનભર શહેરમાં જ વસે તેના શું હાલ થતા હશે? મેં મારી વર્ષો પહેલાની નિર્ભયતા પાછી મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો પળવાર વાઘ બની ચૂકેલા કોટટોપીને ફરી ખીંટી પર ભેરવી, આંટા મારતા મારતા, હું મનની કેળવણી વિષેના ગંભીર વિચારો કરવા લાગ્યો

થોડી વારે મારામાં ખરેખરી હિંમત આવી છે કે નહિ તે જોવા માટે મેં ખોંખારો ખાધો નીરવ રાત્રીમાં એ ખોંખારો પુરુષત્વભરી રીતે ગાજી ઊઠ્યો મને એથી સંતોષ થયો. શહેરના ચોકીદારોના સંભળાતા ખોંખારા મને યાદ આવ્યા તેની સાથે સીમના વસવાતીના ખોંખારાને સરખાવવા એ વસવાતીનું અપમાન કરવા બરાબર છે, એમ મને લાગ્યું હું હર્ષપૂર્વક દશ વર્ષ પહેલાનું જીવન જીવતો હોઉં એમ અનુભવી રહ્યો એ અનુભવમાંથી મને નવું બળ મળવા લાગ્યું

ટાઢ લાગવાથી મેં ફરી તાપણી ચેતાવી તાપતાતાપતાં હું રાયણની બાજુએથી દેખાતા, તારાઓથી મઢેલા આકાશના ચંદરવા તરફ જોઈ રહ્યો ઝગઝગ થતા હજારો હીરાઓની એ સમૃદ્ધિથી મારી આંખ સહજ અંજાઈ. હું આંખ ખસેડવા લાગ્યો તે જ વખતે, મારી તાપણીના ભડકામાંથી ઊડતા ધામા જેવો સળગતો ધામો આકાશમાંથી ખરતો જણાયો. તેજની એક લીટી દોરાઈ જોતજોતામાં ભૂંસાઈ ગઈ ક્યા અગોચર હાથથી એ તેજરેખા દોરાતી હતી એની પણ કાંઈ ગમ પડી નહિ નભોમંડળના અસંખ્ય તારકોમાંથી એકનું પતન થયું બાકીના તારા તેને માટે જરા પણ શોક દર્શાવ્યા વગર પૂર્વવત્ ઝળકી રહ્યા હતા. મારું હૃદય કંઈક શોકના ભાવથી ભરાયું ગામડાના લોકો તારો ખરે છે ત્યારે 'રામ, રામ, રામ' બોલે છે. તેઓ માને છે કે કોઈ મહાન પુરુષના મૃત્યુ વખતે તારો ખરે છે તે અમે તે હોય, પણ તારા જેવી એક મહાન જ્યોતિનું પતન તો આપણે સગી આંખે જ જોઈએ છીએ. મારું હૃદય કોમળ ભાવોથી ભરાઈ ગયું કેમ જાણે એ અજાણ્યા તારાના ખરવા સાથે નભોમંડળમાં મને કંઈક ન્યૂનતા લાગવા માંડી

દૂર દૂર શિયાળવાં રડી ઊઠ્યા ને મારા શોકાકુળ ચિત્તને અનુકૂળ વાતાવરણ સરજાયું. મૃત્યુના કોઈથી પણ પાછા ન ઠેલાઈ શકતા આમંત્રણની ક્રૂરતાના વિચારમાં હું સરી પડ્યો.

દૂરદૂર ક્વાક ચીબડી બોલી રહી હતી 'મને ચોરનો ખ્યાલ આવ્યો. ચોરના ને મૃત્યુના ખ્યાલથી મારી હિંમત કંઈક ઓસરવા લાગી પણ હવે આંખો ઘેરાતી હોવાથી બહુ થયું એમ માની હું મારી પથારીમા જઈ સૂતો. ડીલે ગોદડી ને નીચે નાખેલા પૂળાના સાંઠા ખૂચતા હતા પણ ઊંઘ ન જુએ સાથરો ને ભૂખ ન જુએ ભાખરો, એ ન્યાયે મારી આખ મિચાઈ ગઈ અંધકારમા તેજ જોવાની લાલસાવાળો હું પોતે પણ જાણે અંધકારમય બની ગયો

સવારે જાગીને પથારીમા બેઠો થતાંની સાથે જ જોઉં છુ તો મારી ટોપી તથા કોટ સામેની ગાયણુના થડવાળી ખીંટીએ ન મળે હું ગભરાયો ભલાજીની દાંતીની પેઠે મારા કોટટોપી પણ ગયા કે શું? નક્કી એમ જ થયું, એમ માની હું તો પથારીમાંથી ઊભો પણ ન થઈ શક્યો શરમ તથા ઉદ્વેગથી હું લેવાઈ ગયો

તેવામા મોટાભાઈ હાથમા દોરડુ લઈ કૂવા તરફથી આવતા દેખાયા. તે નજીક આવતા જ બોલ્યા "આમ ઘસઘસાટ ઊંઘીને વાસો રહેવાતુ હશે કે? અને ભાઈસાહેબ, આ કોટ ઘેર રાખ્યો હોત તો ના ચાલત? કોઈ રાત્રે ઉપાડી ગયુ હોત તો?" મોટા ભાઈએ ડોખળીની ગજી પર પડેલા કોટ તથા ટોપી તરફ હાથ કરી કહ્યુ

કોટટોપી ગજી પર પડેલા જોઈ મને શાતા વળી, જીવમા જીવ આવ્યો. મોટાભાઈએ પડવા કરવા માટે ખીંટીએ દોરડુ બાધવા માડ્યુ હુ કાંઈ પણ બોલ્યા વગર પથારીમાથી ઊઠ્યો મોટાભાઈએ કૂવા પર દોરડુ લેવા જતા પહેલા કોટટોપી ખીંટીએથી ઉતારી ગજી પર મૂક્યા હશે, એ હુ હવે સમજી ગયો. મારી પામરતા મને લજવી રહી ઊગતા પ્રકાશમા હુ વધારે શરમાવા લાગ્યો મો ધોવા માટે પણ ત્યા ન રોકાતા હુ તુરત ઘેર ચાલ્યો ગયો

વળામણાં

સ્વપ્નસ્થ

બપોર બળતો હતો, ધૂળ ધગી હતી, પાદરે
નિરભ્ર અવકાશઅંકિત થતા સૂકા લીમડા
ઊભા, ખડખડી દિલે સ્થિતિ જગાડી ગાડાં જતા
સુદૂર નદીઢાળમા ઊતરતાં, ન દેખું પછી,
ચીલા ધૂળમહીં પડેલ જલમાંહી ડૂબી જતા.

'કુન્દમાલા' અને 'ઉત્તરરામચરિત' વચ્ચેનું સામ્ય

હસમુખ ધી. સાંકળિયા, એમ. એ., એલએલ. બી.

(ગતાંકથી ચાલુ)

ભવભૂતિએ ત્રીજા અંક ઉપરાંત 'કુન્દમાલા'માંથી લીધેલા પ્રસંગો

પણ ત્રીજા અંકની વસ્તુ ઉપરાંત 'કુન્દમાલા'મા ઘણા એવા વાક્યો, પ્રસગો અને વિચારો છે જે ભવભૂતિએ 'ઉત્તરરામચરિત' મા સુધારાવધારા કરીને યોગ્ય સ્થલે એક કલાકારની દૃષ્ટિએ ગોઠવ્યા છે

'કુન્દમાલા'મા સીતાને વનમા છોડતી વખતે લક્ષ્મણ ભાગીરથી નદી, ઋષિઓ અને વનદેવતાઓને સીતાનુ રક્ષણ કરવા પ્રાર્થના કરે છે[1]

આ જ વસ્તુસ્થિતિનો ભવભૂતિ નીચે પ્રમાણે ઉપયોગ કરે છે પહેલા અંકમા ચિત્રો જોતાજોતા રામ અને સીતા ભાગીરથી નદીના ચિત્ર આગળ આવે છે આ વખતે જેમ પૃથિવીમાતા સીતાનુ રક્ષણ કરતા હતા, તેમ સીતાનુ રક્ષણ કરવા ભાગીરથી અને બીજા દેવતાઓની રામ પ્રાર્થના કરે છે પણ જ્યારે રામ આમ કહે છે, ત્યારે એને સહેજ પણ ખ્યાલ નથી કે ભાગીરથી વગેરેને સીતાના રક્ષક થવાનો વખત આવશે આમ જે શબ્દો દિઙ્નાગ સાધારણ રીતે જ વાપરે છે તેને ભવભૂતિ દીર્ઘદૃષ્ટિથી વાપરી પતાકાસ્થાન (Tragic Irony)નુ એક સુદર દૃષ્ટાત આપે છે

'કુન્દમાલા'મા સીતાને એના ત્યાગનુ કારણ લક્ષ્મણ નીચે પ્રમાણે આપે છે

> ऋषीणां लोकपालानामार्यस्य मम चाग्रत ।
> अग्नौ शुद्धिं गता देवी किंतु लोको निरङ्कुश ॥[2]

પણ ભવભૂતિ આ કારણ કેવા શોકપૂર્ણ પ્રસગ ઉત્પન્ન કરી કહે છે તે જુઓ

સીતાના ત્યાગથી અતિ દુ ખી થયેલો રામ વાસન્તી જોડે વનમા વાર્તાલાપ કરે છે સીતા એ લોકોના સાન્નિધ્યમા જ પણ અદશ્ય છે આવે વખતે વાસન્તી રામને પૂછે છે કે તેને સીતા માટે આટલો બધો પ્રેમ હતો ત્યારે એનો કેમ ત્યાગ કર્યો ? આનો જવાબ આપતા રામ કહે છે. 'लोको न मृष्यतीति।' [લોકો (સીતાને) તદ્દન શુદ્ધ માનતા નથી એટલે] આમ ભવભૂતિ રામની પોતાની પાસે જ સીતાને એના ત્યાગનું કારણ જણાવે છે

---

1. 'કુન્દમાલા,' અક ૧, શ્લોક. ૨૧–૨૫

૨ 'ઋષિઓ, લોકપાલો, રામ અને મારી (લક્ષ્મણની) સમક્ષ દેવીએ (સીતાએ) અગ્નિપ્રવેશ કરી (એકવાર તો) પોતાની શુદ્ધતા પુરવાર કરી હતી છતા પણ (સામાન્ય) લોકો નિરકુશ હોઈ, તે માન્ય કરતા નથી.' 'કુન્દમાલા,' અક ૧; શ્લોક ૧૩.

'કુન્દમાલા'ના બીજા અંકના 'પ્રવેશક'માં દિઙ્નાગ બે મુનિકન્યાઓને મોઢે આપણને ખબર આપે છે કે સીતાએ બે પુત્રોને જન્મ આપ્યો છે, તેઓ વાલ્મીકિ પાસે 'રામાયણ' ભણે છે, અને રામ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો છે

'ઉત્તરરામચરિત'ના બીજા અંકના 'વિષ્કમ્ભક'માં ભવભૂતિ પણ આ જ ખબર આપે છે

'કુન્દમાલા'ના ત્રીજા અંકમાં રામ અને લક્ષ્મણ વનમાં જ્યાં સીતા છે ત્યાં આવી ચડે છે. પણ રામ અને સીતાને એકમેકના સાન્નિધ્યની ખબર નથી પછી સીતા રામ અને લક્ષ્મણનો સંવાદ સાંભળીને સ્વગત કહે છે को नु खलु एष सजलजलधरस्तनितगम्भीरेण स्वरविशेषेणात्यन्तदुःखभाजनमपि मे शरीरं रोमाञ्चयति।[1]

'ઉત્તરરામચરિત'માં પણ આવો જ પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાય છે તે વેળા સીતા કહે છેઃ

अहो रे जलभरितमेघमन्थरस्तनितगभीरमांसलः कुतो नु एष मां झटिति उत्सुकयति।[2]

વિચાર, ભાષા, અને પ્રસંગમાં કેટલું સામ્ય!

'કુન્દમાલા'માં જ્યારે સીતા પોતાના પરિત્યાગ પછી રામને પાછો જુએ છે ત્યારે કવિ સીતાના હૃદયની નીચે પ્રમાણે સમીક્ષા કરે છે

अहो दृष्ट इति परितापः चिरप्रवास इति मन्युः। परिक्षाम इति उद्वेगः, निरनुक्रोश इति अभिमानः।[3]

કરુણરસને આલેખવામાં પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલો ભવભૂતિ આ હૃદયમન્થનને અને એના આંદોલનોને તમસાને મોઢે નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે

हृदयस्य नैराश्यादपि च कलुषं विप्रियवशा-
द्वियोगे दीर्घेऽस्मिञ्झटिति घटनात्स्तम्भितमिव।
प्रसन्नं सौजन्याद्दयितकरुणैर्गाढकरुणं
द्रवीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन्क्षण इव॥[4]

'ઉત્તરરામચરિત'માં એક પ્રેમપ્રસંગને વર્ણવતાં

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगा-
दविरलितकपोलं जल्पतोरक्रमेण।

---

૧. સીતા 'અહો, પાણીથી ભરેલા વાદળના જેવા ગંભીર અવાજથી કોણ મારાં દુઃખપૂર્ણ શરીરમાં પણ રોમાંચ ઉત્પન્ન કરે છે!' 'કુન્દમાલા', અંક ૩, પાં. ૩૦.

૨. સીતાઃ 'અહો, ક્યાંથી આ જલપૂર્ણ મેઘની ગર્જના જેવો સ્થૂલ અને ગંભીર શબ્દધ્વનિ! જે કાને પડતાં જ મારા જેવી મંદભાગિનીને પણ તરત જ શુદ્ધિમાં લાવી દે છે!' 'ઉત્તરરામચરિત,' અંક ૩, શ્લોક બીજા પહેલાં

૩. સીતા 'અહો, (રામને) જોયા એટલે સંતોષ થયો, ઘણો કાળ (એમનાથી) દૂર રહેવું પડ્યું એટલે ક્રોધ પણ આવે છે, સુકાઈ ગયા હોવાથી મનમાં ચિંતા થાય છે, અને (એમનામાં વધારે પડતી) દયા નથી એટલે (એમને માટે) અભિમાન પણ આવે છે' 'કુન્દમાલા,' અંક ૩, પા. ૩૧.

૪. તમસા 'છે આરા તણું બનિયું હતાશી, રોષભર્યું તજવા થકી,
જડભાવભર્યું આ દીર્ઘકાળ વિયોગ ભજવા થકી,
પ્રીતિરસ પીને સુપ્રસન્નભર્યું પ્રિયદર્શનથી ઊઠી આજથી
આ ક્ષણે જાણે નવ હૃદય રસમય પ્રેમદ્રવ્ય થકી.'
'ઉત્તરરામચરિત' અંક ૩, શ્લોક ૯.

अशिथिलपरिरम्भव्यापृतैकैकदोष्णो
रविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ।[१]

—શ્લોક, 'કુન્દમાલા'ના નીચે ટાંકેલા શ્લોકને ઘણો જ મળતો આવે છે

किसलयसुकुमारं पाणिमालम्ब्य देव्या
विविधरतिकथाभिः सकथाभिर्दिनान्ते ।
चरणगमनखेदान्मन्थरस्य स्मरामि
स्रुतपयसि तटिन्या सैकते चङ्क्रमस्य ॥[२]

એક જ પ્રસગ બન્ને શ્લોક બહુ જ સાદી અને સરલ ભાષામા વર્ણવે છે, છતા ભવભૂતિએ જે અનુપ્રાસ, લાલિત્ય અને માધુર્ય ઉમેર્યા છે તે ખાસ નોંધવા લાયક છે

હરણો, મોર, અને બીજા પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓ સીતાનુ દુ ખ જોઈને ઘણા જ દુ:ખી થયા છે અને સહેજ પણ આનંદ બતાવતા નથી આ સહાનુભૂતિને લક્ષ્મણ એક જ વાક્યમા નીચે પ્રમાણે સમેટી લે છે — *तिर्यग्गता वरममी न परं मनुष्याः* ।[३]

આ જ સહાનુભૂતિને 'ઉત્તરરામચરિત'મા રામ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે

हन्त तिर्यञ्चोऽपि परिचयमनुरुध्यन्ते ।[४]

'કુન્દમાલા' અને 'ઉત્તરરામચરિત' બન્નેમાં જ્યારે સીતાને રામ વનમાં મૂકી આવવાનો વિચાર કરે છે, ત્યારે લક્ષ્મણ અને રામ, એક ચાડાલ જેમ પોતે પાળેલા પ્રાણીને વધ્યભૂમિ પર લઈ જાય તેમ, પોતાને ચાડાલની સાથે સરખાવે છે 'કુન્દમાલા'મા લક્ષ્મણ કહે છે

तदहमपि स्वजनविस्रम्भनिर्विशङ्का देवीमादाय गृहहरिणीमिव वध्यभूमिं वनमुपनयामि ।[५]

આ જ વિચારને રામ વધારે ભાવ, લાગણીથી અને આર્દ્રતાથી 'ઉત્તરરામચરિત'મા નીચે પ્રમાણે દાખવે છે

---

૧. મન્દ અતિમન્દ મન્દ મૂનિ ટલિ;
નહિ પૂર્વાપર કાંઇ ગએલ,
મુખે કાંઇ એમ લવતા ગેલ,
આલિંગન અશિથિલથી લપટી કર એકેક,
રમતગમતમા એમ ન જાણ્યો પ્રહર જતો નિશા એક,
છેક નિશા થાકી વિરામી જાય

'ઉત્તરરામચરિત', અંક ૧, શ્લોક ૨૭.

૨. સાંજના દેવીના (સીતાના) કમળની દાંડી જેવા સુકુમાર હાથને ઝાલી, નદીના તટ પર વિવિધ પ્રેમગોષ્ઠી કરતા, રેતીમા આવતા ધીમા, આડાંઅવળા પગલાં પડતા (તેનું) મને સ્મરણ થાય છે

'કુન્દમાલા,' અંક ૩, શ્લોક ૧૨.

૩ 'કુન્દમાલા,' અંક ૧, શ્લોક ૧૭.

૪. 'ઉત્તરરામચરિત,' અંક ૩, શ્લોક ૨૦ પછી

૫. 'જેવી રીતે ઘરમાં પાળેલી હરિણીને ચંડાલ વધ્યભૂમિ પર લઈ જાય તેમ હુ પણ પોતાના સ્વજન પર વિશ્વાસ રાખતી અને તદ્દન શંકારહિત દેવીને (સીતાને) વનમા ત્યાગ કરવા લઈ જાઉં છુ'

'કુન્દમાલા', અંક ૧, પા. ૩.

शैशवात्प्रभृति पोषिता प्रिया सौहृदादपृथगाश्रयामिमाम् ।
छद्मना परिददामि मृत्यवे सौनिको गृहशकुन्तिकामिव ॥[१]

વળી, 'કુન્દમાલા'ના ૪થા અંકમા રામ જ્યારે સીતાના વિયોગથી શોકાપૂર્ણ થઈ મોહ પામે છે ત્યારે સીતા, જે અદૃશ્ય રીતે એના સાન્નિધ્યમા જ છે તે, રામની પાસે જઈ એને પાછો સજીવિત કરે છે ત્યારે રામ સીતાને કહે છે

देहि मे दर्शनं प्रिये । त्यज्यतां दीर्घरोषोऽयं किं नु निष्करुणा मयि ।[२]

સીતા આનો જવાબ આપતા કહે છે·

आर्यपुत्र, विपरीत खलु उपालम्भ ।[३]

'ઉત્તરરામચરિત'મા આવો જ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતા રામ કહે છેઃ—

कथं नास्त्येव, ननु अकरुणे वैदेहि । कासि देवि प्रसीद । न मामेवंविधं परित्यक्तुमर्हसि ।[४]

અને એનો પ્રત્યુત્તર આપતા સીતા કહે છે

अयि आर्यपुत्र, विप्रतीपमिवैतत् ।[५]

ઉપર ટાંકેલા બે ઉતારામાથી એટલુ તો કહી જ શકાય કે દિઙ્નાગે વર્ણવેલા પ્રસંગોથી ભવભૂતિ એટલો બધો આકર્ષાયો કે એણે એ પ્રસંગને લગભગ જેવો ને તેવો, સહેજ ફેરફાર સાથે, 'ઉત્તરરામચરિત'મા ઉતારી લીધો

આ જ પ્રમાણે રામ જ્યારે લવ અને કુશને પહેલીવાર જુએ છે, તે વખતના રામના ભાવ અને લાગણીનું વર્ણન બન્ને કવિઓ જે ભાષામા અને ગૂઢાર્થમા કરે છે તે નોંધવા લાયક છે લવ અને કુશને જોતા 'કુન્દમાલા'માં રામ પોતાના હૃદયની લાગણીનું વર્ણન કરતાં કહે છે

आपातमात्रेण कथापि युक्त्या सबन्धिनं सनमयन्ति चेत ।
विमृश्य किं दोषगुणानभिज्ञश्चन्द्रोदयेऽभ्च्योतति चन्द्रकान्त ॥[६]

---

१ 'બાલાપણુથી પ્રેમ ધરી મન
ઉછેરી પોષણ કરી,
જેના દિલમા દૂર થયાની,
લેશ વાત નવ કરી,
કસાઈ પાળી પોષી ઉછેરી,
કપોતી દે જ્યમ ધરી·
તેમ કપટ કૂડ છળી છેતરીને,
મોત હાથ દેઉ હરિ !' 'ઉત્તરરામચરિત,' અંક ૧, શ્લોક ૪૫.

૨ 'હે પ્રિયે ! મને દર્શન આપ. આટલો બધો રોષ છોડી દે, મારાપર કેમ દયાહીન થઈ ગઈ છે?

૩ 'આર્યપુત્ર, આ ઠપકો તદ્દન (ખોટો અને) વિપરીત (ઊલટો) છે.' 'કુન્દમાલા,' અંક ૪, પા. ૪૫.

૪. રામ 'હા ! શું નથી જ ! રે નિર્દય વૈદેહી !'
સીતા 'ખરેખાત હું નિર્દય જ છું, કે તમને આવા દેખતી છતા પણ જીવું છું.'
રામઃ 'દેવિ ! ક્યા ગઈ ! કૃપા કર, દયા કર મને આ પ્રમાણે તજી દેવો એ તને છાજતું નથી.'

૫. સીતા 'અરે આર્યપુત્ર ! આ તો વિપરીત જેવું આપ બોલો છો '
'ઉત્તરરામચરિત,' અંક ૩, શ્લોક ૪૩. પછીના

૬. જે (ખરેખરો) સંબન્ધ ધરાવતા હોય છે, તેના મન તો ઉપરઉપરના કોઈ પણ પ્રકારથી આકર્ષિત થાય છે. શું ચન્દ્રના ગુણદોષનો વિચાર કરીને ચન્દ્રકાન્ત મણિ ચન્દ્રનો ઉદય થતા ઝરવા માંડે છે ?
'કુન્દમાલા,' અંક ૪, શ્લોક ૧૦.

ભવભૂતિ આ જ ભાવ અને લાગણીને નીચે પ્રમાણે આલેખે છે

> व्यतिषजति पदार्थानान्तर कोऽपि हेतु
> न खलु बहिरुपाधीन्प्रीतय सश्रयन्ते ।
> विकसति हि पतगस्योदये पुण्डरीक
> द्रवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकान्त· ॥[1]

આ બે શ્લોકોમા આવેલી એક જાતની ઉપમાઓ પરથી જ એમ ન કહી શકાય કે ભવભૂતિએ દિઙ્નાગે વાપરેલી ઉપમા લીધી કારણકે સસ્કૃત સાહિત્યમા રૂઢિગત થયેલી (conventionalized) ઉપમાનો એટલો બધો સગ્રહ છે કે આ ઉપમાઓ પણ એ સગ્રહમાની હોય અને ભવભૂતિએ એમાથી જ લીધી હોય, અને નહિ કે દિઙ્નાગમાથી છતા જે વિચારને દર્શાવવા આ ઉપમાઓ વાપરેલી છે તે તો દિઙ્નાગને જ પહેલા ઉદ્ભવેલો એમ લાગે છે પણ ભવભૂતિએ એ વિચારને વધારે સારી અને અનુરૂપ ભાષા વાપરી સુંદર સ્વરૂપ આપ્યુ આમ કરવાને એણે નીચે દર્શાવેલા ફેરફાર કર્યા લાગે છે

જે શબ્દોમાં દિઙ્નાગે એ વિચાર દર્શાવ્યો તે શબ્દો ભવભૂતિને ઘણા જ છાછરા અને ફિક્કા લાગ્યા. દાખલા તરીકે, ‘ कयापि युक्त्या ’ ને માટે એણે ‘ आन्तर कोऽपि हेतु ’ અને ‘ स्वबन्धिन सनमयन्ति चेत ’ ને માટે વ્યાપ્તિ વાક્ય (generalised statement) ‘ न खलु बहिरुपाधीन् प्रीतय· सश्रयन्ते ’ વાપર્યા વધુમા ‘ पदार्थान् ’ અને ‘ उपाधीन् ’ જેવા તત્ત્વજ્ઞાનમા આવતા શબ્દો વાપરી આખા શ્લોકને એણે એક ઉચ્ચ કક્ષામાં મૂકી દીધો

પાત્રાલેખનમા પણ જે જે યુક્તિઓ દિઙ્નાગ વાપરે છે તે જ યુક્તિઓનો ભવભૂતિ ‘ઉત્તરરામચરિત ’મા ઉપયોગ કરે છે

દાખલા તરીકે, ‘ કુન્દમાલા ’મા જ્યારે લવ અને કુશ રામ આગળ ‘ રામાયણ ’ ગાતા, કૈકેયીએ રામને વનમાં મોકલાવવાને જે ભાગ ભજવ્યો તેનુ વર્ણન આવ્યુ, ત્યારે રામ તરત જ તેમને તે શ્લોકો મૂકી દેવા કહે છે. કારણકે રામ એટલો ઉદારવૃત્તિનો હતો કે કૈકેયીએ જે કર્યું તે પર કઈ પણ ટીકા સાભળવા કે કરવા એ રાજી નહોતો

આ જ પ્રમાણે જ્યારે રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા ‘ઉત્તરરામચરિત ’મા ચિત્રદર્શન કરતા કૈકેયીના ચિત્ર આગળ આવે છે, ત્યારે રામ તરત જ એ ચિત્ર છોડી દઈ બીજુ ચિત્ર જોવા માંડે છે.

અતમા જે પ્રમાણે વાલ્મીકિ ‘ કુન્દમાલા ’મા દેવોએ ઉચ્ચારેલી સીતાની શુદ્ધતા નહિ ગણકારવાને માટે રામને ઠપકો આપે છે, તે જ પ્રમાણે પૃથ્વી પણ ‘ ઉત્તરરામચરિત ’મા રામને ઠપકો આપે છે·

वाल्मीकि (सकोपम्)—हे राजन्, धृतसौहार्दे, किं युक्त तव प्रतिपादिता जनकेन, गृहीता दशरथेन, कृतमङ्गलामरुन्धत्या, विशुद्धचारित्रा वाल्मीकिना, भावितशुद्धि विभावसुना,

---

[1] મનમહીં કંઈ હેતુ પ્રીતિ સૌને કરાવે,
નહિ નહિ કદિ બાહ્યાકર્ષણે પ્રેમ આવે,
દિનકર ઉદયેથી પદ્મ પામે વિકાસ,
શિતકર ઉદયેથી જો દ્રવે ચન્દ્રકાન્ત !

‘ઉત્તરરામચરિત,’ અંક ૬, શ્લોક ૪.

दुहितरं भगवत्या विश्वम्भरायाः, देवीं सीतां जनापवादभीत्या श्रवणमात्रेण निराकर्तुम्।[1]

'ઉત્તરરામચરિત'મા પૃથિવી લગભગ આ જ શબ્દોમા રામને કહે છે

पृथिवी—भगवति भागीरथि युक्तमेतत्सर्वं न मो रामभद्रस्य।

न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाल्ये बालेन पीडितः।

नाहं न जनको नाग्निर्नानुवृत्तिर्न सन्ततिः॥[2]

આમ 'કુન્દમાલા' અને 'ઉત્તરરામચરિત'મા વિચાર, ભાષા અને પ્રસંગનું સામ્ય છે આના ઉપરથી એમ કહી શકાય કે (૧) 'ઉત્તરરામચરિત' વાચ્યા પછી દિઙ્નાગે એવું જ નાટક થોડાક ફેરફાર સાથે લખવાનો પ્રયાસ કર્યો હોય, કે (૨) ભવભૂતિએ દિઙ્નાગનું 'કુન્દમાલા' વાચી, એને પશ્ચાદ્ભૂમિકા તરીકે રાખી 'ઉત્તરરામચરિત' લખ્યુ હોય

'કુન્દમાલા' 'ઉત્તરરામચરિત'નું અનુકરણ?

ભવભૂતિને આમ કરવાનુ શુ કારણ હતું અને એણે કેવી રીતે કર્યું તે દાખવતા પહેલાં પહેલા અનુમાનના તરફેણમા શું કહેવાનું છે તે તપાસશુ

જે વિદ્વાનો એમ માને છે કે 'કુન્દમાલા' 'ઉત્તરરામચરિત'ની અનુકૃતિ લખવાનો પ્રયાસ છે તેઓ કહે છે

(૧) 'કુન્દમાલા'નો લેખક દિઙ્નાગ ભવભૂતિ પહેલાં થઈ ગયો એ સાબિત કરવુ ઘણું મુશ્કેલ છે,

(૨) એક દિઙ્નાગ ભવભૂતિ પહેલા થઈ ગયો એ નિર્વિવાદ છે પણ એ તો બૌદ્ધ હતો. ત્યારે 'કુન્દમાલા'નો કર્તા હિન્દુ જ લાગે છે,

(૩) 'કુન્દમાલા' 'ઉત્તરરામચરિત'ની અનુકૃતિ છે તેનો સારામા સારો પુરાવો તો એ જ છે કે 'કુન્દમાલા' એક એવી નિષ્ફળ અને અનાકર્ષક અનુકૃતિ હતી કે લોકોએ એની દરકાર કરી નહિ અને તેથી એ તદ્દન ભુલાઈ નાશ પામી ગઈ;

(૪) જે ભાષા અને જે વિચાર 'ઉત્તરરામચરિત'મા સુન્દર લાગે છે, તે જ ત્યારે 'કુન્દમાલા' વાચીએ છીએ ત્યારે એટલા બેડોળ અને છૂટાછવાયાં લાગે છે કે તે તેમની નિષ્ફળ અનુકૃતિ જ લાગે છે, અને

(૫) ભવભૂતિ એક એવો મહાન કળાકાર હતો કે તે દિઙ્નાગને અનુસરે એ સંભવિત જ નથી

હવે બીજા અનુમાનની તરફેણમા પહેલા જે પુરાવા ટાંકયા હતા તેની સમાલોચના કરશું

(૧) કાલિદાસે નિર્દેશ કરેલો અને બૌદ્ધમતવાદી એમ બે દિઙ્નાગ થઈ ગયા. આ

---

[1] વાલ્મીકિ (ક્રોધથી)—'હે દયાળુ રાજા, જેનું જનકે દાન કર્યુ અને જે દાન દશરથે લીધુ, જે અરુન્ધતીથી પવિત્ર કરાયેલી, જેના ચારિત્રની શુદ્ધિ વાલ્મીકિએ અને વિભાવસુએ (ઉચ્ચારેલી), અને અખિલ વિશ્વનુ ભરણપોષણ કરતી એવી પૃથિવીની જે પુત્રી તેનો લોકોના કહ્યાની બીકથી, માત્ર સાંભળવાથી, ત્યાગ કરવો શું તને યોગ્ય છે?' 'કુન્દમાલા,' અંક ૪, પા. ૯૫.

[2] પૃથિવી—'બાલપણમા ઝાલ્યો હસ્ત, ગણ્યો નવ લગાર તે મનથી,

હે, હુ, અગ્નિ, જનક, વા, સંતેદુ ખ નવ સીતા ન વન ભટકી!'

'ઉત્તરરામચરિત,' અંક ૭, શ્લોક ૪.

બન્ને ભવભૂતિ પહેલા થઈ ગયા એ નિઃશક છે આ બન્ને કદાચ એક પણ હોય દિઙ્નાગ બૌદ્ધમતવાદી હોઈ 'કુન્દમાલા' લખે એ શક્ય નથી એ કહેવુ વાજબી નથી, કારણકે બૌદ્ધ દિઙ્નાગ બૌદ્ધમત સ્વીકારતા પહેલા બ્રાહ્મણ અને દક્ષિણનો રહેવાસી હતો કે જ્યાથી 'કુન્દમાલા' પ્રાપ્ત થયુ છે

ભવભૂતિએ 'કુન્દમાલા' સુધારી 'ઉત્તરરામચરિત' કર્યું

હવે આપણે ભવભૂતિએ પોતાની રચનાશક્તિ અને કળા કેવી રીતે વાપર્યા તે તપાસીશુ

ઉપર ટાંકેલા ભાષા, વિચાર અને પ્રસગના સામ્ય પરથી એટલુ લાગ્યા વગર રહેતું નથી કે જોકે ભવભૂતિએ દિઙ્નાગે 'કુન્દમાલા'મા વાપરેલા લીધા, વિચાર અને પ્રસગોનો ઉપયોગ કર્યો છે, છતા જ્યા જ્યાં એણે એ વાપર્યા છે ત્યા એક કલાની દૃષ્ટિએ જ વાપર્યા છે એ એક મહાન કળાકાર હતો. જે ચિત્ર દિઙ્નાગે 'કુન્દમાલા'મા આલેખવા પ્રયત્ન કર્યો તે એને ઘણુ જ ગમ્યુ પણ એને લાગ્યુ કે એ ચિત્રની પશ્ચાદ્ભૂમિકામા છાયા અને તેજ અને ખાસ કરીને યુક્તિમય રચનાની જરૂર હતી આથી પહેલા એણે નાટકનું શીર્ષક જે એક નાના અને નજીવા પ્રસગ પરથી આપવામા આવ્યુ હતુ તે ફેરવી નાખ્યુ, અને સર્વ પ્રસગોને બરાબર ધ્યાનમા લેતુ એક વ્યાપક શીર્ષક 'ઉત્તરરામચરિત' આપ્યુ

પછી પહેલા અંકમા પશ્ચાદ્ભૂમિકા ચીતરી અને બાકીનામા જ્યા જ્યા રચના, તેજ અને છાયા, ભાવના અને લાગણીની ન્યૂનતા હતી તે પૂરી આમ 'કુન્દમાલા'ના વસ્તુ, વિચાર અને ભાષા એણે ઉપયોગમા લીધા, પણ એક નિપુણ કળાકાર તરીકે. 'કુન્દમાલા' આથી એના બીજા સ્વરૂપમા—'ઉત્તરરામચરિત' તરીકે—પ્રગટ થયુ પણ એથી એનું પહેલુ સ્વરૂપ ભુલાઈ ગયુ

'ઉત્તરરામચરિત' એક મૂલકૃતિ

ભવભૂતિએ 'કુન્દમાલા'ને પશ્ચાદ્ભૂમિકા તરીકે વાપર્યું તેમા એનો દોષ તો ભાગ્યે જ કાઢી શકાય એથી એનુ 'ઉત્તરરામચરિત' એક મૂળકૃતિ નથી એ પણ કહી ન શકાય કારણકે જગતમા દરેક સાહિત્યમા મહાન નાટચકારો અને કવિઓએ પોતાની આગળ થયેલા કવિઓની અને નાટ્યકારોની કૃતિઓનો ઉપયોગ કર્યો છે, એ પ્રસિદ્ધ છે શેક્સપિયરના લગભગ બધા નાટકો આદિકૃતિઓ પર રચાયેલા છે પણ એણે જે ભાવ, જે લાગણી, જે પાત્રાલેખન અને જે સંનાતન સત્યો એમા પૂર્યાં છે તેથી તેના નાટકો મૂળકૃતિઓ કરતા હજારગણા સારા થયા છે ભવભૂતિએ પણ 'ઉત્તરરામચરિત'મા રામ, સીતા અને લવકુશનું જે પાત્રાલેખન કર્યું છે, જે શુદ્ધ અને સનાતન પ્રેમના ચિત્રો આલેખેલા છે, અને જે કરુણરસપ્રધાન ભાવો વર્ણવ્યા છે તેનાથી ભવભૂતિ અને એના 'ઉત્તરરામચરિત' લોકોમા સદાને માટે સ્થાન મેળવ્યુ છે. *

* લેખમા આપેલા સસ્કૃત વાક્યો અને શ્લોકોના ભાષાતરો—'મેઘદૂત'ના શ્રી. કિશોરભાઈ ઘનશ્યામકૃત 'મેઘદૂત'ના ભાષાતરમાથી, અને 'ઉત્તરરામચરિત'ના શ્રી. દ્વિવેદી મણિલાલ નભુભાઈકૃત 'ઉત્તરરામચરિત નાટક'ના ભાષાતરમાથી લીધા છે 'કુન્દમાલા'માના અવતરણોનુ ભાષાતર મારુ પોતાનુ છે.

ખરતા તારાને

રજનીકાન્ત મોદી

(સ્રગ્ધરા)

શા માટે તું ત્યજીને અચલ ગગનમાં સ્થાન તારું અનેરું
આવ્યો આ વિશ્વમાંહા ? કયમ નવ ગમિયું ત્યાં તને, તારલા હે ?
પુણ્યો ભેગાં કરીને અગણિત જગમાં મેળવી'તી સ્થિતિ એ:
તેને હા, આમ છોડી, ફરી ભવવનમાં ઘૂમવા કેમ આવ્યો ?

છોડી આકાશગંગાપટ પર અધૂરાં સ્નાનનાં સૌખ્ય મીઠાં,
છોડી રાત્રે શશીનાં ધવલ કરતણા હાસનાં સાહચર્ય,
શું પાછો તું થયો હા ! જગતસુખના મોહથી અન્ધ આજે ?
ભુંસાશે પાપપુંજે તુજ અહીં ક્ષણ દીપ્તિ પુણ્યે લસન્તી.

દીધો શું શાપ કો'એ કુપિત થઈ તને ભૂલને કાજ તારી,
જેનાં યોગે થયો તું ધ્રુવપદ પરથી ભ્રષ્ટ આકાશમાંથી ?
ત્યાગી હેતાળ મૈત્રી, મુજ હૃદયમહીં ઊગતા સ્વપ્ન જેવા
તારાની, કેમ આવે અહીં જગમહીં તું, એમ જો હોય ના તો ?

(વસન્તતિલકા)

તારા પ્રપાતતણું કારણ એ અગમ્ય
આવી શકે કયમ કદી મુજ કલ્પનામાં !
ક્યાં વિશ્વનાં અણઉકેલ ઊંડા રહસ્યો,
ને ક્યાં હું મન્દમતિ માનવબાળ નાનું !

(૧) સર્પવિષની રોગનિવારણની શક્તિ

ઝેરી સાપના ઝેરની મદદથી રોગ મટાડવાની નવી ચિકિત્સાપ્રણાલિથી હમણા હમણાં વૈજ્ઞાનિકોમા નવો ઉત્સાહ આવ્યો છે. ધોળુ કે સહેજ પીળાશ પડતુ ગોખરુ સાપનુ ઝેર, મોકાસિન નામે એક જાતના જળચર સાપનુ પીળા રગનુ ઝેર, ટેકસાસ પ્રદેશના રેટલ સાપનું માખણ જેવુ દેખાતુ ઝેર માણસના જુદાજુદા રોગો પર વપરાવા માડ્યું છે કેન્સર, પિત્ત, કોઢ, વગેરે ભયકર રોગો પર સાપના ઝેરની જાદુઈ અસર જણાઈ છે ન્યૂયોર્કના ડૉ સેમ્યુઅલ પેક મોકાસિન સાપનુ ઝેર જરા પાતળુ કરી, એની ઉગ્રતા ઓછી કરી, રોગીના શરીરમા દાખલ કરી રક્તસ્રાવ બધ કરી શક્યા છે એક ભાગ ઝેર ૩૦૦૦-ગણા ખારા પાણીમા ભેળવી ચા-ચમચીના પાચમા ભાગ જેટલુ કરી પિચકારી દ્વારા માણસના શરીરમા દાખલ કરવામા આવે છે જ્યા સોય ઘોચવામા આવે છે ત્યા સહેજ ડાઘો કે લીલો ડાઘ પડે છે, તે સિવાય બાહ્ય શરીરમા બીજો કઈ ફેરફાર થતો નથી. સાપનુ ઝેર શરીરમા જતા લોહીના રક્તકણોની સંગઠનશક્તિ એટલી બધી વધારી દે છે કે રક્તસ્રાવ બધ થઈ જાય છે

ઈ. સ. ૧૯૩૦ થી અત્યારસુધીમા ડૉ પેકે આ રીતે ૧૫૦ રોગીઓની ચિકિત્સા કરી છે, અને તે દરેકમા તેઓ સફળ થયા છે હિમોફિલિયા નામે એક ભયકર રોગ થાય છે એ રોગથી શરીરના રક્તકણોની શક્તિ છેક ઘટી જાય છે, તેથી સહેજ સરખો ઘા કે નહોર વાગતા રક્તપાત થઈ દરદી મરણશરણ થઈ જાય છે આ ભયકર રોગ પણ સર્પવિષના પ્રયોગથી મટાડી શકાયો છે. બીજા સાપો કરતા મોકાસિન સાપનુ ઝેર આ બાબતમા સૌથી અકસીર પુરવાર થયુ છે. તદુરસ્ત માણસના શરીરમા આ મીઠાવાળુ ઝેર દાખલ કરવાથી કઈ નુકસાન થયુ નથી ડૉ પેક કરતા ડૉ મોનેલેસરના પ્રયોગોનુ પરિણામ વધારે નવાઈ પમાડે તેવું છે. ડૉ મોનેલેસર અગાઉ અમેરિકાના રેડ ક્રોસ મડળના સર્જન-જનરલ હતા તેમણે ગોખરા સાપનુ વિષ નરમ કરી કેન્સર રોગ ઉપર પ્રયોગ કરવા માડ્યો. એક વખત કોઈ એક કોઢિયાને ટેરેન્ટુલા જાતનો કરોળિયો કરડ્યો. આ કરોળિયો બહુ ઝેરી હોય છે, ઘણી વખત એનો દશ જીવલેણ થાય છે; એનો ભોગ થનાર હાથપગ પછાડી તરફડે છે - તેને 'ટેરેન્ટુલા નૃત્ય' કહે છે નવાઈની વાત એ બની કે એ કોઢિયાને આમાનુ કાઈ થયુ નહિ ઊલટો એનો રોગ મટતો જતો લાગ્યો, અને રોગી સાજો થઈ ગયો આ બનાવ પછી ડૉ મોનેલેસરે જુદાજુદા સર્પનુ વિષ માણસના શરીરમાં દાખલ કરી તેની અસરો જોવા માડી

ગળે કેન્સરવાળા એક રોગી ઉપર તેમણે સૌથી પહેલો સર્પવિષનો પ્રયોગ કર્યો.

રોગવાળા સ્થાનને મૂઢ બનાવી દઈ દુ:ખ ઓછુ કરવાના ઇરાદાથી તેમણે પહેલા શરીરમા ઝેર દાખલ કરાવ્યુ ઇન્જેક્શન દીધા પછી થોડા વખતમાં રોગની પીડા મટી ગઈ, પરંતુ સાથે સાથે રોગ પણ મટતો ગયો આજ સુધી એ રોગી પ્રવાહી પદાર્થ સિવાય બીજું કંઈ ગળે ઉતારી શકતો નહિ, તે હવે ખાદ્ય પદાર્થ પણ ખાઈ શક્યો, અને નિરાંતે ઊંઘ લઈ શક્યો આ પ્રયોગની સફળતા જોઈ ડૉક્ટરે દેશવિદેશના બીજા ડૉક્ટરોની મદદથી આગળ પ્રયોગો શરૂ કર્યા. ફ્રેન્ચ ઍકેડેમી ઓફ મેડીમને બમો રોગીઓ પર સફળતાથી પ્રયોગ કર્યા છે બીજી પણ કેટલીક વૈદકીય સંસ્થાઓએ આવા પ્રયોગો કર્યા છે અને સર્પદંશ પર ગોખરા સાપનું ઝેર પૂરેપૂરું સફળ જાહેર કર્યું છે

દક્ષિણ આફ્રિકાના પોર્ટ એલિઝાબેથ સ્નેકપાર્કના ડિરેક્ટર એફ. ડબલ્યુ ફિટ સાઈમન્સ ઘણા વખતથી માણસના શરીરમાં જુદાજુદા સર્પોનાં વિષનુ મિશ્રણ દાખલ કરવાના પ્રયોગો કરી રહ્યા હતા. પ્રયોગોને અતે તેમણે જાહેર કર્યું છે કે કેટલાક વિષોનુ મિશ્રણ કરી બનાવેલી 'વેનેન' નામે દવાથી અપસ્માર રોગનો નિર્મૂળ નાશ થાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકામા ઘણુખરું એ દવા વપરાય છે

ગત મહાયુદ્ધ પહેલા ડૉ મેનાર્ડીએ લંડનમા કટ્રાટોરમીન નામે સર્પવિષનું મિશ્રણ મનુષ્યશરીરમાં દાખલ કરી જોયુ હતું. પરિણામે ક્ષયરોગ ઉપર તે અકસીર જણાયુ છે

જલચર મોકાસિન, રેટલ વગેરે સર્પોનુ વિષ રક્તકણોનો નાશ કરી નાખે છે, એટલે કે લોહીનું પાણી કરી દે છે કોધ્રા કે કોબ્રેલ સર્પનુ વિષ સ્નાયુઓ પર અસર કરી માસપિંડોને જડ બનાવી દે છે. પરિણામે, શ્વાસરોધ થઈ રોગીનું મરણ નીપજે છે. દક્ષિણ અમેરિકાનો રેટલ સાપ ધોળાશ પડતુ ઝેર શરીરમા દાખલ કરે છે (ઉત્તર અમેરિકાના રેટલ સાપનો રંગ પીળાશ પડતો હોય છે) આ ઝેર એકીસાથે લોહીના રજકણો અને સ્નાયુઓ પર અસર કરે છે જે 'એન્ટિવેનમ'ના પ્રયોગથી દક્ષિણ અમેરિકામાં રેટલ સર્પનું ઝેર ઊતરે છે, તેથી ઉત્તર અમેરિકાના રેટલનુ અને બીજા સાપોના ઝેર પણ ઊતરે છે પરંતુ જે 'મિરામ' પ્રયોગથી ઉત્તર અમેરિકાના રેટલનું ઝેર ઊતરે છે, તેથી દક્ષિણ અમેરિકાના રેટલનું ઝેર ઊતરતું નથી

જુદાજુદા સાપના દંશથી શરીર પર જુદીજુદી અસર થાય છે રેટલના દંશથી માણસના હાથપગ ખેંચાય છે, દૃષ્ટિ ઝાખી થઈ જાય છે, એ વખતે કોઈ કોઈ વેળા શ્વાસ બંધ થઈ જાય છે, ને ગરદન ભાગી પડે છે. ફેર ડિ લેન્સ નામે સાપના લીલા રંગના ઝેરથી માણસની આંખમાથી લોહી ટપકે છે, ટેક્સસ રેટલ સાપ જે જગાએ કરડે છે, ત્યાની ચામડી ગરમ સીસુ પડવાથી બળી ગઈ હોય તેવી થઈ જાય છે.

વિષની આવી જુદીજુદી અસરો કેમ થાય છે તે હજી જાણી શકાયુ નથી આ વિષયના પ્રવીણ મિ૦ રેમડ ડિટમાર્સ ઘણા પ્રયોગો પછી એટલુ કહી શક્યા છે કે સર્પ-વિષ પાણી કરતા ભારે છે સર્પવિષમા કાર્બન, ઑક્સિજન, હાઈડ્રોજન, નાઈટ્રોજન, ચરબી કે મેદ જેવો પદાર્થ, કેલશિયમ કલોરાઈડ ફૉસ્ફેટ વગેરે હોય છે પરંતુ આ બધા સામાન્ય નિર્દોષ પદાર્થો અમુક અમુક પ્રમાણમાં ભેગા મળતા 'સ્ટ્રિકનિન' કરતા પણ ભયંકર બની જાય છે.

મિ૦ ડિટમાર્સે પોતાને હાથે પોતાના પ્રયોગો માટે હજારો સાપોના મુખમાથી ઝેર

કાઢે છે 'એન્ટિવેનમ' તૈયાર કરવા માટે તેમણે ઉત્તર અમેરિકાના રેટલ સર્પના મોંમાંથી એક ગેલન જેટલું ઝેર પોતાને હાથે એકાવ્યુ હતુ એક લાઠીને છેડે થોડાક ઈંચ લાંબો લાકડાનો ટુકડો સાધી તે વડે તેઓ પ્રથમ સાપને મજબૂત ભીંસમા લે છે પછી તારની જાળીવાળા કાચના એક વાસણ ઉપર હાથ વડે મો પકડી દાબી, વિપદ્દત જાળીના છિદ્રમા પ્રવેશાવી, માથા ઉપર ભીંસ દઈ, તમામ ઝેર બહાર કાઢી લે છે

ફ્રાન્સના પેસ્ટર ઈન્સ્ટિટ્યુટના ડૉ૦ આલબર્ટ કાલમેટે સૌથી પહેલાં સર્વ ઝેરોનુ મારણ 'એન્ટિવેનમ' તૈયાર કર્યું હતું અત્યારે લગભગ બધા દેશોમા એ તૈયાર થાય છે આપણા દેશમા પણ જુદાજુદા સાપનુ ઝેર ઉતારનાર એન્ટિવેનમસ સીરમ તૈયાર થાય છે, અને ઝેરી સાપનુ ઝેર ઉતારવામા તે અકસીર હોવાથી તેનો ઉપયોગ વધતો જાય છે કસૌલીના છેલ્લાં કેટલાક વર્ષોના હેવાલ પરથી જણાય છે કે ૧૯૨૫મા ૨૪૦૭ શીશીઓ (એક શીશી ૪૦ સી. સી), ૧૯૨૬મા ૨૬૬૭, ૧૯૨૭મા ૨૭૧૮, ૧૯૨૮મા ૩૩૧૦, અને ૧૯૨૯મા ૩૪૦૪ શીશીઓ સીરમ તૈયાર થયુ હતુ આ હેતુથી જુદેજુદે સ્થળે સર્પ-સંગ્રહાલયો પણ રાખવામા આવે છે બ્રાઝિલ દેશમા કોઈ પણ ઝેરી સર્પ પકડાય કે તેને સાઓ પોલોના સર્પસંગ્રહાલયમા મોકલી આપવાનો કાયદો છે આ રીતે મોકલવાનું ટપાલકે રેલવેખર્ચ પડતુ નથી

'એન્ટિવેનમ' તૈયાર કરવાની ક્રિયા બહુ અટપટી કે મુશ્કેલ નથી સાપના મોમાથી ઝેર કાઢી લઈ તેમાં લગભગ ૩૦૦૦ગણુ મીઠાવાળું પાણી ભેળવી તદુરસ્ત ઘોડાની ગરદનની ચામડીમાં અલ્પ પ્રમાણમાં દાખલ કરવામા આવે છે, પછી ધીરેધીરે પ્રમાણ વધારતા જાય છે ૭ મહિનામા ઘોડાનુ શરીર વિષ સહી શકે તેવુ બની જાય છે આ સામાન્ય અવસ્થામા જેટલા વિષથી તેનુ મરણ થવા પામે, તેનાથી ૫૦ગણુ વધારે વિષ તેના શરીરમા ઉતારવા છતા તેને કઈ થતુ નથી એનુ લોહી જ એવુ બની જાય છે કે એના શરીર પર ઝેરની અસર થવા પામતી નથી ૭ માસ પછી, એ ઘોડાના શરીરમાથી તેને બિલકુલ દુઃખ દીધા સિવાય, લગભગ આઠ ક્વાર્ટર લોહી કાઢી એક બીજાણુરહિત પાત્રમાં રાખવામા આવે છે એ લોહીને બીજાણુશૂન્ય કરી ઘટ્ટ કરવામા આવે છે, અને પછી કાચની શીશીઓમા ભરી વેચવામા આવે છે પાચ વર્ષ સુધી એ અવિકૃત રહી શકે છે હાઈપોડરમિક નીડલની મદદથી 'એન્ટિવેનમ' રોગીના પેટની ચામડીમા દાખલ કરવામા આવે છે

રમણલાલ સોની

'બગશ્રી' પરથી]

(૨) જાપાનની પ્રગતિનો ભેદ

સોંઘી ઉત્પત્તિથી જાપાની ઉદ્યોગપતિ બીજા દેશોના વેપારને હાથ કરી રહ્યો છે એનામા ઉલ્કાપાતની ગતિ છે ને રણવીરનો ધસારો છે જાપાની નિકાશ જકાતી દીવાલો સાથે જોસથી અથડાય છે કેટલીક વાર એ દીવાલોમા ગાબડા પડે છે, કેટલીક વાર તે પાછી વળી બેવડા જોરથી ધસારો કરવા એકઠી થાય છે એમનું જીવન, કરકસર, બેંક-યોજના ને યંત્રો આ પરિસ્થિતિના કારણભૂત છે વિજ્ઞાન ને યંત્રોનો ત્યા યુગ છે જાપાને પશ્ચિમ પાસેથી એ યુક્તિ શીખ્યુ છે વીજળી પ્રગતિનું સાધન બની રહી છે ઓછા કરભારથી ઉત્પાદનનુ ખર્ચ ઘટ્યુ ને હલકા ચલણથી નિકાશ વધી પરતુ ખાસ કારણ તો તેઓની સાદાઈ છે થોડાં સાધનોથી તે જીવી શકે છે, તેથી તેઓ સોઘું વેચી શકે છે.

ઓસાકાનો દુકાનદાર જુઓ. દીસો કીમોનો પહેરી તે વાંસ, કાગળ ને તારથી વિમાનનાં રમકડાં બનાવતો હશે એમાં અનેક ઝીણવટભરી ખૂબીઓ હશે એ રમકડું પણ મોટુંક ઊડવું જોઈએ શાળામાં તેણે યાન્ત્રિક શિક્ષણ લીધું હશે એનો પુત્ર નવા જ્ઞાનથી એને મદદરૂપ થઈ પડતો હશે. એની પત્ની એનો હિસાબનીસ બનશે એના પુત્ર ધક્કાફેરા કરશે. તે ભંડારમાંથી ઓર્ડર લાવશે ને પોતાની સાયકલ પર માલ પહોંચાડશે એના ઘરના દીવાનખાનામાં એની કારીગીરીનો સમૂહ હશે પાછલા ખંડમાં કારખાનું ચાલતું હશે ઉપર રહેવાની વ્યવસ્થા જણાશે

કોબીની મુલાકાત લઈએ ત્યાંનો દુકાનદાર સ્ત્રીઓના ગરમ કપડા બનાવી વેચતો જણાશે વીસથી પચાસ યેન જેવી સોંઘી કિંમતે બાળકોના કપડા તો એકથી ત્રણ યેનમાં એને ઘણું જ સોંઘું પરવડે છે, એટલે તે સોંઘું વેચી શકે છે ઓસાકાના વેપારીઓના કકડા ખરીદી તે આ માલ બનાવે છે એની છોકરીઓ જાતે સીવી કપડા તૈયાર કરે છે એની પત્ની દુકાન સાફસૂફ રાખશે, હિસાબ લખશે, ને સામાન વેચશે એની છોકરીઓ પણ કામમાં આવશે કેળવણી પામેલા હોઈ તેઓ જમાનાથી જરા પણ પછાત નહિ જણાય લંડન ને પેરિસનાં ફેશન માસિકો પણ તેમની પાસે પડેલા હશે દરેક ઘાટનું અનુકરણ કરવામાં તેઓ ચૂકશે નહિ

સુંદર ટિપાઈ સરંજામ, દર્પણો, કબાટો, છરકોતરી વગેરે નાગોયાની દુકાનમાં વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાયેલા નજરે પડશે અંદર કોઈ બેઠેલું નહિ હોય. પરન્તુ અંદર પગ મૂકતાં જ 'સાહેબજી' બોલવાનો રિવાજ છે તુરત જ એક વૃદ્ધા જણાશે તે ઘરાક સાથે વાતચીત કરશે, જ્યારે તેનો પુત્ર કારખાનામાં કામ કરતો હશે નાગોયાની ધમાલભરી શેરીઓમાં ફરતા તમને એક પણ વ્યક્તિ આળસુ પડી રહેલી જણાશે નહિ.

ટોકિયો પ્રકાશવતું વૈભવશાળી નગર છે ત્યાં વિદેશીઓ સમય ને નાણાં બરબાદ કરશે, પરન્તુ ત્યાંની વસ્તી તો તદ્દન ઉદ્યોગશીલ જણાશે રસ્તાની બન્ને બાજૂએ વિવિધ વસ્તુઓની દુકાનો જણાશે, પણ તેની પાછળના ભાગમાં કારખાનાઓ અદૃશ્ય રીતે કામ કરી રહેલાં હોય છે યુવાન ને મોટેરા બધા જ સાથે મળી કામ કરે છે મોટે ભાગે એક કારખાનું એક જ કુટુંબની માલિકીનું હોય છે એટલે ત્યાંનું ઉત્પાદનખર્ચ માત્ર કાચા માલની કિંમત જ પૂરતું હોય છે

પશ્ચિમમાં ને હિંદમાં પુરુષોએ મજૂરી કરવાની ને સ્ત્રીઓએ પૈસા ઉડાવવાના હોય છે, પરન્તુ જાપાનમાં એમ નથી. ત્યાં તો સ્ત્રીઓ પણ ખેતરમાં, દુકાનમાં કે કારખાનામાં કામ કરે છે. તે સાદી ને ઓછી ખરચાળ હોય છે તે અલંકારો તો પહેરતી જ નથી. એમનું ઘર સાદાઈ ને સ્વચ્છતાનો અવતાર હોય છે ધૂળનું તો નામનિશાન મળે નહિ રાચરચીલું પણ બહુ હોતું નથી. ઉનાળામાં આખુંય કુટુંબ જમીન પર સાદડી પાથરી સૂઈ જાય છે શિયાળામાં ઓશિકું ને કામળ બસ થાય છે. પહેરવાના લૂગડા માટે તેમને કબાટો કે ઓરડાઓની પણ જરૂર પડતી નથી પછી ૫૦ સેન કમાનાર મજૂરણ સુખચેનમાં રહી શકે તેમાં નવાઈ શી? મોટે ભાગે તેનો શેઠ જ તેને ખાવાનું આપે છે ખાધાખર્ચ ફક્ત ૧૦ સેન આવે છે. સવારે લીલી ચા ને લાડુનો નાસ્તો કરવામાં આવે છે, જેનું ખર્ચ ફક્ત ૫ સેન હોય છે ઘણુંખરું તેઓ બાપીકા ઘરમાં જ જમે છે, નહિ તો કોઈ પણ હોટેલમાં

૧૦ સેનમાં મારુ ભાણુ મળી શકે છે એ યેનનો કીનોમો ઘરમા પહેરવાનો ને પાચથી દસનો કીનોમો બહાર માટે ખસ થાય છે એ ટકે છે પણ લાબા ગાળા સુધી લાકડાની ચાખડીઓ પગે પહેરવાની સાબુ, પાવડર ને મોજા પણ નજીવી કિંમતે વચાય છે.

ત્રીસ યેન કમાનાર કારકુન સુખચેનથી જીવી શકે છે આખા દિવસનુ ખાધાખર્ચ ફક્ત ૩૦ સેન આવે છે પાચ દસ સેન તે ફૂકી મારે તોય ચાલે એનુ ઘરભાડુ ૧૦ સેન હોય છે ૩ સેન આપી તે ટ્રામમા ફરી શકે કુટુબનો દરેક માણસ કમાતો હોય છે ખરચાળ સામાજિક વ્યવહારો હોતા નથી

વળી તેમના જીવનની જરૂરિયાતો ઘણી જ ઓછી હોય છે કદાચ એમના ધાર્મિક રિવાજોથી એવુ ધોરણ પડી ગયુ હશે ભગવાન બુદ્ધે જીવનની જરૂરિયાતો ઘટાડવા ખાસ ઉપદેશ દીધેલો ને તે જાપાનીઓના દિલમા ખાસ ઊંડો ઊતરી ગયો છે

દેશભરમા ગમે તેને મળો, ભલે તે ગરીબ કે તવગર હશે તોપણ તે મીઠુ હસીને જ તમારી સાથે વાત કરશે દીવેલીયુ મોઢુ તો તમને જોવા પણ નહિ મળે જાપાન તમને આનંદનુ ધામ જણાશે. *

(૩) બાદશાહી લશ્ન ને અંગ્રેજી લડાયક માનસ
યુરોપમાં તોફાન અગાઉની શાંતિ
માર્સેલ્સ—બીજું સેરેજીવો

ઓક્ટોબરની ૯મી ને મગળવારે માર્સેલ્સમા બીજો ઐતિહાસિક ગોળીબાર થયો ઇસ્વી સન ૧૯૧૪ની પેઠે તે કદાચ સમસ્ત યુરોપનો ઇતિહાસ ઘડશે. ઇસ્વી સન ૧૯૧૪ના એ મહિના પહેલા જર્મનીની નૌકાશક્તિ વધતી જતી હોવાથી ગ્રેટ બ્રિટનને અને જર્મન સૈન્યશક્તિ વધતી જતી હોવાથી ફ્રાંસને લડાઈ લડી લીધા વિના છૂટકો નહોતો, તેવામા ઝારશાહી રશિયાએ ફ્રાંસના દોરડાની ગરજ સારી

સેરેજીવોનો ગોળીબાર બન્ને પક્ષને લડાઈની શરૂઆત કરી દેવાનો અંપાવરનો સિમલ હતો. અત્યારે યુરોપીય લડાયક પરિસ્થિતિ તૈયારીમા છે પાકટ થયેલી નથી યુરોપની આગેવાની સામે એંગ્લો-ટયુટોનિક સઘબળ પણ તૈયારી કરી રહ્યુ છે તે બતાવવા પૂરતો ઇગ્લડે જર્મનીને ટેકો આપ્યા કર્યો એથી નવી આશાએ પ્રેરાઈ પોતાનુ બળ વધારવાના પહેલા પગલા તરીકે જર્મનીએ ઓસ્ટ્રિયાને હોઇયા કરવા ધાર્યુ પરતુ આ ગોળીબારે જર્મની ને ઇટલીના એ ફેસિસ્ટ પ્રદેશો વચ્ચે અણધાર્યો ને ત્વરિત વિક્ષેપ નાખ્યો ઓસ્ટ્રિયન સરહદ પર ઇટલીએ પોતાનુ લશ્કર તુરત જ રવાના કર્યુ, એટલુ જ નહિ પરતુ ભૂમધ્ય સમુદ્રમા સર્વોપરી સત્તા મેળવવાની હરીફાઈ ઘડીભર ભૂલી જઈ જર્મની વિરુદ્ધ સપીલો સામનો કરવા તેણે ફ્રાન્સને સૂચના કરી એ જ ઇટાલિયન રોષ પ્રગટ કરે છે મોસ્યર બાર્થોની આગેવાની નીચે ફ્રાંસે જર્મની વિરુદ્ધ ઉઘાડો વૈરભાવ પ્રગટ કર્યો ને ગ્રેટ બ્રિટન તરફ પણ ફૂફાડો માર્યો

વળી અમેરિકા સાથે મૈત્રી વધારવાનું ફ્રાંસનું વલણ એકદમ મજબૂત બન્યુ ને રાષ્ટ્રસંઘમાં ભળવા અમેરિકાને તેણે ખાસ આગ્રહ કર્યો આ સંબંધથી જર્મની ને બ્રિટનની

* 'People', 15th January, 1935 'Secret of Japan's Success'

સામે થવા ફ્રાંસને પુષ્કળ સથવારો મળ્યો છે. યુરોપીય રાજનીતિમાં ઈટલીની મૈત્રી માટે હમેશાં શંકા રાખવામાં આવેલી છે એટલે ફ્રાંસે એ નવા સંબંધ માટે ખાસ ખાતરી રાખી પણ નહોતી. મધ્ય યુરોપ ને બાલ્કન નાના રાજ્યોની મૈત્રી ઑસ્ટ્રિયા ને જર્મનીના ઐક્ય સામે તેમજ ઈટલી સામે ફ્રાંસને હજી પણ અમૂલ્ય છે.

ઈટલી વિરુદ્ધ યુગોસ્લાવિયા

તમામ બાલ્કન રાજ્યોમાંથી ઈટલીને યુગોસ્લાવિયા વિરુદ્ધ ખૂબ જ રોષ છે. યુગોસ્લાવિયા મજબૂત પર્વતવાસીઓની ચોક્કસ ફાંકડની વસ્તીવાળો દેશ છે, એટલે ઈટલીએ આવા પાડોશીને ભાજીમૂળા લેખવાનો નથી. છતાં યુગોસ્લાવિયા રાજનૈતિક કક્ષામાં પ્રમાણમાં જરા ઊતરતું લેખાતું હોવાથી સર્વિયન છાપાના રોળટપ્પાથી મુસોલિનીની ઉશ્કેરાટ મહિનાથી ખૂબ જ ઉડાતો હતો. ફ્રાંસ ને ઈટલી વચ્ચે નવી મૈત્રી જામતી જોઈ યુગોસ્લાવિયા સહજ ચમક્યું પણ હતું પરંતુ ઈટલી કરતાં તેમનો તથા તેમની મૈત્રીના ફ્રેંચ લોકોનો વધારે વિશ્વાસ રાખતા એ વાત મોસ્યર બાર્થોએ યુગોસ્લાવિયાના રાજા અને તેની પ્રજાને જાહેર કરી દેવામાં જરા પણ સમય ગુમાવ્યો નહોતો. વ્યૂહરચનામાં મુખ્ય અંકાય તે કરતાંય મુસોલિનીના ગુમાની ને અસ્મિતાભર્યા આત્માને એ સંબંધ વધારે સાલ્યો.

અંગ્રેજોની લડાયક તૈયારી ને બાદશાહી લગ્ન

આંતરરાષ્ટ્રીય લડાયક પ્રવૃત્તિમાંથી આ પળે ઈંગ્લંડ નિવૃત્ત રહેવા માગે છે, કારણ કે હમણાં તે રાજકુમારના બાદશાહી લગ્નની ઉજવણીમાં પડ્યું છે ને શહેનશાહનો રૌપ્ય મહોત્સવ સમસ્ત સામ્રાજ્યમાં આવતે વર્ષે ઊજવવાની આશા રાખે છે. તે ઉપરાંત ગૂંચવાયેલું આર્થિક કોકડું પણ જર્મનીને ઉત્સાહિત કરતું અટકી પડ્યું છે. યુગોસ્લાવિયા સાથે તુરતમાં જ લડાઈ કરવાનું બહાનું શોધવાનું ઈટલીને હાલ કાંઈ જ કારણ નથી. પરંતુ યુગોસ્લાવિયાની ભારી ભાંગી વાળી દેવાની તો તેના જિગરથી ઇચ્છા છે જ. મુસોલિનીનાં હમણાંનાં કેટલાંક સમાચાર ભાષણથી સમસ્ત ઇટાલિયન રાષ્ટ્ર યુગોસ્લાવિયા વિરુદ્ધ ધુંધવાઈ તો ઊઠશે જ, એટલે સરકારી રીતે ખાસ પગલાં ભરવાની જરૂર રહેશે નહિ.

યુગોસ્લાવિયા વિરુદ્ધ કારસ્તાન

યુગોસ્લાવિયાને એકસો ને એક સત્તાધારી શત્રુઓ છે, એટલે એ દેશના રાજા અને પ્રધાનો વિરુદ્ધના લઘુમતીઓના કાવત્રાબાજોને આશ્રય આપનાર ને પોષનાર ઘણા મળી આવશે. રાજા એલેક્ઝાન્ડરનું ખૂન થયું એનું આ સાદું ને સીધું કારણ છે. ઈટલી કે જર્મની સામે કાયદેસર રીતે તો કોઈ આંગળી ચીંધી શકે તેમ નથી, છતાં એમના તરફ શંકાની નજરે જોનારની ખોટ હશે નહિ.*

(૪) હડતાળો, ધંધો ને પૈસા

દુનિયામાં ભાગ્યે હડતાળો પડવાનો સંભવ નથી. પરંતુ આ હડતાળો શાથી પડે છે તેનું કારણ શોધવામાં તેમ તેનું નિવારણ કરવામાં આપણે નિષ્ફળ નીવડીએ છીએ. રાજની પાસમાં આપણે સીધો ચીલો ચૂકી જતાં વાર લગાડતા નથી.

અર્વાચીન સામાજિક બંધારણ ઉથલાવી પાડવાની માગણી જનતાની સદા પર જ બળવત્તર બનતી જાય છે. મંદીની ઉંડી ઊતરતી હદ કપાતનીચે ભોગમાઈ ચૂકી છે એટલે

---

* 'People,' October 21' 'A Sequel before the Storm in Europe'

કાચા માલનાં મૂલ્ય વધશે નહિ તો નફાનો વ્યાપાર ઝાઝો ટકી શકશે નહિ. આ બીના આપણા આગેવાનોના લક્ષ બહાર છે, અગર તો અત્યારની મંદીથી વાંધો નહિ આવે એવી આશામાં તેઓ જીવી રહ્યા છે

પરંતુ એ આશા અફળ જવાની છે વાતાવરણ એટલુ ધુંધવાયેલુ છે કે ક્યારે ભડકો થશે તે કહી શકાય નહિ કેટલાક ખેતીવાડીના આગેવાનોએ ને ધંધાદારીઓએ મંદીના કારણો આર્થિક ઠરાવ્યા છે ખરુ જુઓ તો અમેરિકાની છેલ્લાં પાચ વર્ષની મંદી સુવર્ણ ડૉલરની ખરીદશક્તિ વધવાને જ આભારી હતી તેથી જ આર્થિક જૂથોમા નિરાશા ફેલાઈ હતી, ખરીદશક્તિ મરી ગઈ હતી બેકારી વધી હતી ને નફાનો ગાળો નાબૂદ થયો હતો

આર્થિક અંધેરના પરિણામો આર્થિક યોજના મજબૂત કરવાથી જ નિવારી શકાય એટલે જ અમેરિકાની નવી મહાસભાનું કાર્ય અગત્યનુ ને મુશ્કેલ બની ગયુ છે સમાજવાદમા ભળવુ કે પીછેહઠ કરવી તે હવે જ નક્કી કરવાનુ છે

ચોત્રીસ રાષ્ટ્રોમા અમેરિકાએ છેવટે સોનાની કિંમત વધારી, પણ આર્થિક સમતુલા જળવાય તેટલી ઉંચાઈએ કિંમત પહોચે તે પહેલા તેણે અધીરાઈ દાખવી એટલે જ સમાજવાદી પ્રયોગોને સ્થાન મળ્યુ ને અમેરિકન ઔદ્યોગિક આગેવાની કફોળી ગઈ

ગયા ફેબ્રુઆરીમાં સોનાનુ અમુક વજન ને તેની મદીનુ ધોરણ નક્કી કરવામા આવ્યુ હતુ, પરતુ એ સરકારી નીતિ હતી એવુ પ્રજાને જાહેર કરવામા આવ્યુ નહોતુ એ જાણવા તો એમને મેની ૧૪મી સુધી વાટ જોવી પડી હતી

ઉદ્યોગોને પ્રતિબંધવિહોણા રાખવા હોય તો મદીને જ ટેકો આપવો જોઈએ. અધેથી પડતો મૂકવામા આવેલો અખતરો ફરીથી ઉપાડી લેવો જોઈએ, ને ડૉલરનાં મૂલ્ય ટકાવી રાખવા જોઈએ ધારાસભામા બેસનારમા આટલુ આર્થિક જ્ઞાન હોવુ જરૂરી છે કેળવાયેલા પ્રજામતના ટેકાની પણ તેમને અગત્ય છે

આર્થિક જૂથોને કિંમતની સમતુલા સાચવવા એકઠા કરવા જોઈએ: એકબીજા માટે એમની ખરીદશક્તિ વધવી જોઈએ ભાવ સ્થિર થતા જ બેકારીનો અત આવશે ને મંદીથી ધોવાઈ ગયેલા નફા ને સલામતીઓ ફરીથી પ્રગટ થશે પછી ઉદ્યોગ ને ખેતીવાડીને ટેકો કરવાની પણ જરૂર રહેશે નહિ

છેલ્લા પાચ વર્ષ દરમ્યાન જગતે સોનાનુ મૂલ્ય નવેસરથી આકયું છે એક આઉંસ સોનુ ધરવી સન ૧૯૨૬થી ૧૯૨૯ સુધીમા જેટલો માલ ખરીદ કરી શકતુ તેથી અઢીગણું દ્રવ્ય અત્યારે ખરીદી શકે છે, એટલા એનાં મૂલ્ય વધ્યા એ જ સાચી ખરીદશક્તિ એટલે સોનાની ખરીદશક્તિમા દોઢસો ટકા વધારો થવા પામ્યો છે સોનાની માગમાં જગત ઘેલુ થયુ છે ને સોનાના બીજા ઉત્પત્તિસ્થાન નજરે ચડ્યા નથી તેથી પણ આ પરિણામ આવ્યુ છે.

પણ જગત ભલે સોનાનું મૂલ્ય નક્કી કરે. દરેક દેશે તો સોનાનું મૂલ્ય પોતાના સિક્કામા આકવાનુ છે પ્રથમ એ વાત નક્કી કરી લેવાની જરૂર છે.

લાકડાના વેપારીને કહેવામા આવે કે પહેલાનો વાર તે વખતના માપ કરતાં અઢીગણા માપનો અત્યારે સમાવેશ કરે છે તો જૂની ગણતરી ઉપર વ્યાપાર કરવો અશક્ય છે એ વાત એ તુરત સમજી જાય આવો ફેરફાર પાચ વર્ષના ગાળામા અજાણતા થઈ ગયો હોય તો તેને નાદારી લેવી પડે એટલે તરત જ તે એ માપમા સુધારો કરવા મથે.

પરતુ આ સીધો માર્ગ સ્વીકારવાને બદલે આપણા આગેવાનો પોતાની આગેવાની ગુમાવે એવી નીતિ જ અખત્યાર કરી રહ્યા છે. એથી આપણી વ્યાપારી સંસ્થાઓને પણ ધોકો લાગવાનો સંભવ છે મદીનું આ સાચુ કારણ લક્ષમા લેવાને બદલે તેઓ ઉદ્યોગ ને ખેતીવાડીની ઉત્પન્ન ઘટાડવા તૈયાર થયા છે

તેમને ગૂચવતી આ ઇંદ્રજાળ વિખેરી નાખવાની જરૂર છે આર્થિક બધારણુ પડી ભાગતા જે પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થશે તેને પહોચી વળવાની ખેતીવાડી ને ઉદ્યોગોને શીર જવાબદારી ઝઝૂમે છે એટલે એ આવી મપત્તિના મર્જકોએ તો એ દિશામા જરૂરી સુધારા કરાવવા ઝુબેશ ઉઠાવવી જોઈએ

ડોલરની કિંમત નીચી આંકવાથી અત્યારની મદી થવા પામી છે હવે તેવી આકણી ન થાય તે માટે વિરોધ ઉઠાવવાની જરૂર છે. ખેડૂતો કાચો માલ ઉત્પન્ન કરે છે. આ કાચા માલનુ મૂલ્ય સોનાના મૂલ્ય પર આધાર રાખે છે દરેક દેશના ચલણની કિંમત કાચા માલની કિંમત પ્રમાણે ફરે છે એટલે જગતના સોનાનું મૂલ્ય નીચુ હોય તે કોઈ પણ દેશને ન પાલવતું હોય તો તે પોતાની હદમા સોનાનું મૂલ્ય વધારી શકે છે એટલે કાચા માલ માટે જગત જેટલુ સોનુ આપે તેને દરેક દેશે પોતાના ચલણના વધારે સિક્કામા વહેંચી નાખવુ ઘટે. તેમ ન થાય તો મદી વેઠ્યા વિના સિદ્ધિ જ નહિ જગત સાનું મધરે નહિ, નવી સુવર્ણ ખાણો સાપડે ને તેના મૂલ્ય બદલાય ત્યા સુધીની વૃથા આશા ઉપર નભવાનુ

દાખલા તરીકે, પાચ વર્ષ પહેલા રૂની એક ગામડીનું જગતભરમા પાંચ આઉંસ સોનુ ઉપજતુ અત્યારે જગતના કોઈ પણ ભાગમા તેનુ દોઢ આઉંસથી વધારે સોનુ ઊપજતુ નથી આ પ્રમાણે દરેક ખેતીવાડીની દશા છે દરેકની કિંમત ઘટી ગઈ છે રૂના પાકનો નાશ કરવાથી એના મૂલ્યમા ફરક પડચો નથી અમેરિકાએ પાક બાળી મૂક્યો તો બીજા દેશોએ વધારે ઉત્પન્ન કર્યો છે

ઇસ્વી સન ૧૯૨૧થી ૧૯૨૯ સુધીમા ખેતીવાડીની આવક અગિયાર કરોડ ડોલર હતી, એટલે પચાસ કરોડ આઉંસ બરાબર હતી આ કિંમત એક આઉંસના વીસ ડોલર પ્રમાણે ગણતા જ થાય ઇસ્વી સન ૧૯૩૨મા આપણી ખેતીવાડીની આવક વીસ કરોડ આઉંસ સોના જેટલી હતી, કારણ કે સોનાનું મૂલ્ય પલટાવ્યુ હતુ પરતુ ડોલરમાં એની કિંમત બદલાઈ નહોતી

હુવરના કારભારમા વીસ ડોલરે આઉંસનુ ધોરણ ટકી રહ્યુ એટલે આપણી ખેતીવાડી પચાસ કરોડ ને બદલે વીસ કરોડ આઉંસ સોના જેટલી થઈ ગઈ, એટલે ને આવક માત્ર ચાર કરોડ ડોલરની થઈ.

ઘણા દેશોએ સોનાનું મૂલ્ય સો ટકા વધારી દીધુ છે, કેટલાકે તો તેથી પણ વધાર્યું છે આઉંસના પાત્રીસ ડોલરનો ભાવ કરી, ૬૯ ટકા ભાવ ઊંચે લઈ જતાં, પ્રેસિડન્ટ રુઝવેલ્ટથી સાત કરોડ ડોલર વધવા પામી પરતુ કરનો બોજો વધ્યો, પ્રાન્તીય દેવુ વધ્યુ, વ્યવહારના દર બદલાયા વગેરે પરિસ્થિતિમા ખેડૂતો પાસે ઉદ્યોગનુ ઉત્પન્ન ખરીદવા શિલિક જ રહેવા પામી નહિ કોંગ્રેસે તો એક આઉંસ સોનાના ૨૦.૬૭ ડોલરને બદલે ૪૧.૩૪ ડોલર કરવાની સત્તા આપી હતી. એટલે બીજા વિરોધી કારણો ન હોત, તો ઠીક તેજી થાત

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની તેજીને લીધે દુનિયાની બીજી ઉત્પન્ન માટે માગણી વધી એટલે

રોકડ સોના ખાતે રોકાઈ સંઘરાતી બંધ થઈ છતાં ય સોનાની કિંમત તો વધતી જ ગઈ. ઇસ્વી સન ૧૯૩૩ના માર્ચથી ૧૯૩૪ના માર્ચ સુધીના એક વર્ષના ગાળામાં સોનાનો ભાવ વીસ ટકા વધ્યો છે. એટલે ૧૯૨૬મા જેટલી ચીજોના બદલામાં સો આઉંસ સોનુ મળતું તેને બદલે ૧૯૩૩ના માર્ચમાં માત્ર ૪૮ આઉંસ સોનુ મળી શકે તેમ હતુ અત્યારે તો ચાલીસ આઉંસ સોનુ મળે તોપણ નસીબ

આ પ્રમાણે સોનાનો ભાવ નક્કી કરવાના ધોરણની અસર થઈ છે જ સોનાનો ભાવ વધવાની સાથે બીજી ચીજોનો ભાવ પણ વધ્યો છે જ પરતુ હવે બીજી ચીજોનો ભાવ વધી શકે તેમ નથી અત્યારે એક આઉંસ સોનાના ભાવ ૩૫ ડૉલર છે તે ઘટે તો જ એમ બને

સોનાના ભાવમાં આપમેળે મદી આવતાં હજી ઘણીવાર લાગશે. ધોરણ નક્કી કરી શકાય તો જ કાચા માલના ભાવોમા જોઈતી તેજી આવે એમ થવા માટે ખેડૂતોની ખરીદ-શક્તિનો નાશ થવા દઈ મૂડીદારો કયા સુધી મૌન સેવી શકશે? ખેડૂત મડળીએ તો કૉંગ્રેસની ભલામણ મુજબ સોનાનો ઊંચો ભાવ નક્કી કરી નાખવા આગ્રહ રાખ્યો છે ડૉલરના ભાવમા વધઘટ થવાથી સસ્કૃતિનો સમૂળો વિનાશ થઈ રહ્યો છે નાણાના ભાવમા થતો ફેરફાર જ ક્રાતિનો કારણભૂત બને છે

ખેડૂતમંડળોએ સગઠિત ઉત્પન્નના ભાવોનુ ધોરણ નિશ્ચિત કરી નાખવુ ઘટે છે તો જ સમાજવાદ નિષ્ફલ જશે. ખેડૂતોએ તો ખાનગી મિલકતના દુર્ગસ્વરૂપે ઝઝૂમવાનુ છે[૧]

(૫) વડવાનલનો ઉપયોગ

જગતના કેટલાક જલવિભાગોમા વડવાનલનો ભડાર ભર્યો છે એક ફ્રેંચ વિજ્ઞાની પોતાની વ્યાપારી નૌકાને તરતી ફેક્ટરી બનાવવા માગે છે તેમા બહારથી બળતણ લાવવાને બદલે તે નૌકાને જ બળતણવાળા પ્રદેશમા એટલે બ્રાઝિલના નજીકના કિનારે લઈ જવા ધારે છે ત્યાં ઠડા ને ગરમ બન્ને સમુદ્ર ઉપયોગમા લેવા ધારે છે.

ગરમીભર્યું સપાટીનુ જલ નૌકામા ખેચી લેવામા આવશે તેની વરાળ બનાવી અર્ધખાલી નળીઓમાં સઘરવાની ગોઠવણ કરશે એમ બનાવ્યા પછી તેના અનેક ઉપયોગ થશે પરતુ એ વરાળ પોતાનુ કાર્ય કરી રહેશે ત્યારબાદ એને એ સમુદ્રના ઠડા પાણીથી પ્રવાહી બનાવાશે આમ અર્ધખાલી જગા રહેશે ને વધારે ગરમ પાણીમાથી વધારે વરાળ પેદા કરી શકાશે[૨]

(૬) છબીઓનાં પુનર્જીવન

વર્ષો પહેલા લીધેલી કેટલીક છબીઓ તમને એટલી બધી ગમતી હોય છે કે તમે તમારા મહેમાનોને બતાવવા તે વારંવાર બહાર કાઢો છો પરતુ સમય જતા તેનો રગ ઊડી ગયેલો આપણને માલૂમ પડે છે પરતુ હવે એવી ઊડી ગયેલા રગવાળી છબીઓને અમર સ્વરૂપમા મૂકવાનુ સભવિત બન્યુ છે એ રીતે તમારા જીવનસ્મરણો ચિરસ્થાયી બનાવવાનો યોગ હવે કાયમી થયો છે પૉટેસ્યમ બાયક્રોમેટ ને સોડિયમ ક્લોરાઈડ એ દરેકના ચાર ભાગમા એક ભાગ હાઈડ્રોક્લોરિકઍસીડ ઉમેરી એકમો ને પચીસ ભાગ પાણી

---

૧ 'Scientific American', October 1934 'Strikes, Business and Money'.

૨. 'People', 25th December, 1934' 'Warm Seas made to work!'

સાથે મેળવો ત્રણેને ખૂબ જ હલાવી તમે જે મિશ્રણ તૈયાર કરશો તેથી ઉપલી કરામત તમે પાર પાડી શકશો છબીને પાણીથી લોહી નાખી આ મિશ્રણમા રાખી મૂકો, એટલે ધીમેધીમે તે સ્વરૂપમા આવી જશે પછી પાતળું 'ડેવલપીંગ સોલ્યુશન' વાપરી તેને ફરી 'ડેવલપ' કરજો એટલે મૂળ જેવી નવી છબીઓ તૈયાર થઈ જશે.[1]

(૭) ડંખ મારી મધમાખ મરી જાય છે?

મધમાખીના ડખ મનુષ્યોને જીવલેણ નીવડતા નથી, પરતુ ઘણા લોકો એમ માને છે કે ડંખ માર્યા પછી મધમાખ મૃત્યુ પામે છે આવું કોઈવાર બન્યુ હશે, પણ તેવો કંઈ ચોક્કસ નિયમ નથી

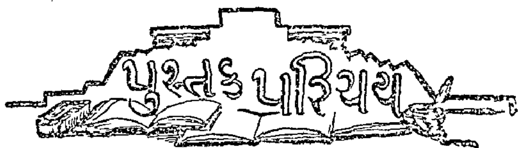
ડખ મારનાર મધમાખ પોતાનો ડખ પોતાના શરીરમા પાછો ખેંચી શકે કે નહિ તે પર આ બીનાનો આધાર રહે છે જો તે પોતાનો ડખ જલદીથી પાછો ખેચી લેવા જાય છે, તો એ ડખના કાટા ડંખ દીધેલી વસ્તુમા ભરાઈ જાય છે ત્યાથી છૂટા થવાની મથામણમા જો તેના ડખ ઊખડી જાય તો મધમાખ મરી જાય છે! પરતુ શાતિથી તે પોતાનો ડખ પાછો ખેંચી શકે તો તેની જાતને નુકસાન થતુ નથી[2]

(૮) અણુઓના વિભાગો કરવાની નવી રીત

અણુના વિભાગ કરી શકાય એ વાત કલ્પનામાં પણ નહોતી હવે એવો વખત આવી લાગ્યો છે કે એ વીગત સત્ય બની ચૂકી છે. ખરેખર અણુઓના વિભાગો કરવામા પણ આવ્યા છે પરતુ હવે એ કાર્યસરણીમા પણ એક પગલુ આગળ ભરાયુ છે બીજા તત્ત્વના કણોથી મારો ચલાવી અણુના વિભાગ કરવાને બદલે હવે અમુક પદાર્થમાથી સ્ફુરતા શક્તિકિરણો કામે લગાડવાથી અણુના વિભાગો થઈ શકે છે

આ પદાર્થ થોરિયમનો બને છે એ પદાર્થના કિરણોદ્વારા ભારે હાઇડ્રોજનના અણુના વિભાગો કરવામા આવે છે આ કિરણો ખૂબ જ વેધક હોય છે, પરિણામે ભારે હાઇડ્રોજનના સામાન્ય હાઇડ્રોજન પરમાણુઓ બની જાય છે, ને નવુ તત્ત્વ અસ્તિત્વમા આવે છે[3]

રમણીકલાલ દલાલ

ગંગોત્રી રચનાર ઉમાશંકર જોષી, પ્રકાશક, મૂળશંકર સોમનાથ ભટ્ટ, સીઆપુરા, વડોદરા; સોલ એજન્ટસ, આર. આર શેઠની કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ-૨, દોઢ રૂપિયો

'વિશ્વશાંતિ' કાવ્ય પછી અનેક નાનામોટા કાવ્યોનો સંગ્રહ ગુજરાતી સાહિત્યને અર્પવા આવતા આ યુવાન લેખકને અમે આવકાર આપીએ છીએ પ્રસ્તાવનામાંથી પ્રસંગવશાત્ જાણવા મળે છે કે તેઓ ઇડર તરફના છે એ શૌર્ય અને સૌંદર્યસભર પ્રદેશમાંથી અર્વાચીન યુગમાં કદાચ આ આપણને પહેલો કવિતાનો ફાલ મળે છે *

તેમની કવિતામાં પણ જ્યાં કવિતાને ઇષ્ટ હોવાથી તેમના સ્થલકાલના રંગો આવી શકે ત્યાં કવિના મૂળ વતનના રંગો સુરેખ આવેલા છે

ખરા બપોર ચડ્યે દાણા રે કાઢવા,
ઊંડી કોઠીમાં ડોશી પેઠાં રે લોલ.
કોઠીમાં પેઠા ને બુધે જઈ બેઠા,
ભૂંસી, લૂછીને દાણા કાઢ્યા રે લોલ
સાઠસાઠ વર્ષ લગી કોઠી રે ઠાલવી,
પેટની કોઠી ના ભરાણી રે લોલ
હુંલ્લી ભરીને ડોશી આવ્યા આગણિયે',
દયણાના દાણા સૂકવ્યા રે લોલ.
સૂકવીને ડોશી ચૂલામાં પેઠાં,
થપાશે માંડ એક ટેબરુ રે લોલ

આગણામાં ઉગેલા ગલકીના વેલામાંથી 'ખલૂડી બાઈ' નીકળ્યા, કરાને રોડલેથી કબૂતરો આવ્યા, અને અધૂરામાં પૂરુ, 'મેંડી હરાઈ ગાય' પણ આવી, પણ

ડોશીનો દીકરો પોઢ્યો પલંગમાં,
હરાઈ ગાય કોણ હાંકે રે લોલ?
હાથમાંનો રોટલો કરતો ટપાકા,
દાણા ખવાતા ન જાણ્યા રે લોલ

કૂતરો ગાયને ભસે છે, ડોસી હાફળીફાફળી મેંડીને હાંકવા આવે છે ત્યાં બિલાડી રોટલો લઈ પમાર થાય છે તેની પાસેથી કૂતરો રોટલો લઈ જાય છે. ગામડાની નિરાધારતા, ગરીબી, દુઃખનું આ આબેહૂબ ચિત્ર છે તે સાથે ગામડાની મનોદશાનું ચિત્ર પણ તેમાં આવે છે

* થોડા વરસ પહેલા એક નીલકંઠ કવિએ થોડા કાવ્યો આપેલા, પણ તેમાં કાવ્ય તરીકે સત્ત્વ જેવું વિશેષ નહોતું. પણ એ વ્યક્તિ તરીકે ભુલાઈ જવા જેઈતા નથી એ તરફના લેખકોને અમે તેને વિશે તપાસ કરીને તેના જીવન અને કવનનો પરિચય આપવા વિનંતિ કરીએ છીએ.

છેલ્લુંય ઢેબરુ તાણી ગ્યો કૂતરો,
દયણુ પાશેર આડ બાકી રે લોલ
'એ રે પાશેર કણુ પખીડાં કાજે,
મારી પછવાડે નખાવજો રે લોલ
કોડી ભાગીને એના ચૂલા તે માડજો,
કરજો વેચીને ઘર, કામઠુ રે લોલ'

આટલી ગરીબાઈમા મરતી ડોસી મરતા મરતા કાયટાની સગવડ કરવાનું ભૂલતી નથી અને પેલા ઇનામ લેતા વિદ્યાર્થીનુ સ્મૃતિચિત્ર—

લાબો કરે હાથ ઇનામ લેવા,
પગે ધરી નાજુક નાની મોજડી,
માથે મૂકી હીર ભરેલ ટોપી,
માગી ભીખી ડીલ પરે જ ઝૂલડી,
એ વેષ ને ઉંમર સાત આઠની

પણ બરાબર ગામડાનુ છે શ્રી ઉમાશકર શહેરોમા પણ એ ગામડાના માણસ જોવા ભૂલી ગયા નથી 'હરીફ'મા ગામડાના માદિકરી શહેરમા આવી બગડીઓ પહેરે છે તેનુ સારુ ચિત્ર છે અને નાના, પાલીસ કરતા છોકરા ઉપર સરસાઈ ભોગવતો અને પોતે 'પોલીસ દાદા'ની લાત ખાતો મોચી પણ કોઈ ગામડામાથી મુબઈમા આવી ધધો ચલાવતો નથી લાગતો?

પણ આ ગામડાના આટલા સમભાવી આલેખનનુ કારણુ માત્ર નાનપણનો સહવાસ નથી પણ હિંદના ગરીબ માણસો તરફ અને સસારમા અન્યાયથી પીડાતા માણસો તરફની લાગણી છે, જે આ દસકાની કવિતામા વિશેષ રૂપે વ્યક્ત થવા લાગી છે હાલના સંસાર-તત્રમા રહેલ આર્થિક અને રાજ્યપ્રકરણી અન્યાય સામે લેખકને સખ્ત તિરસ્કાર છે અને એ અન્યાય કોઈ દિવસ વિફરીને સમાજના ઊંચા વર્ગનો નાશ કરશે એવી લેખકને પ્રતીતિ છે

રચો રચો અબ્બરચુબી મદિરો!
ઊંચા ચણો મહેલ, ચણો મિનારા!
મઢો સ્ફટિક, લટકાઓ ઝુમ્મરો,
રગે ઉડાવો જળના ફુવારા
× •
રચો ભલે!
અતર રૂંધતી શિલા
એ કેમ ભાવિ બહુ કાળ સાખશે?
દરિદ્રની એ ઉપહાસલીલા,
સકેલવા, કોટિક જીભ ફેલતો
ભૂખ્યા જનોનો જઠરાગ્નિ જાગશે,
ખડેરની ભસ્મકણી ન લાધશે

શ્રી ઉમાશકરે છેલ્લા સત્યાગ્રહયુદ્ધમા ભાગ લીધો હતો એ જાણીતું છે યુદ્ધોત્સાહના, યુદ્ધમા પોતાનો દીનભાગ આપવાના અનેક કાવ્યો આ સંગ્રહમા છે પણ એ સર્વમા એમની વિશેષતા આ યુદ્ધની પછવાડે રહેલી એમની શ્રદ્ધામા છે પણ આ વિષય 'વિશ્વશાતિ'મા પરિચિત થયેલો હોવાથી વિશેષ ચર્ચતા નથી

આખા સંગ્રહમાં દાંપત્યપ્રેમને એકાદબે કાવ્યમાં આછોતરો સ્પર્શ કર્યો છે તે સિવાય દાંપત્યપ્રેમનાં કાવ્યો નથી. સંગ્રહની વિશિષ્ટતા માનવઅનુભવના નવા જ ભાવોને કવિતાના વિષયભૂત કરવામાં રહેલી છે, અને એમ કરતાં લેખક આધુનિક ચિત્તશાસ્ત્રનાં નિરીક્ષણોનો પણ ઉપયોગ કરે છે, તે પણ નવી કવિતાનું લક્ષણ ગણાવું જોઈએ. ‘નમ્રતા’નું કાવ્ય એનો નિદર્શક દાખલો છે. તેમાં ચિત્તનું પૃથક્કરણ કરવા છતાં બાની અને કલ્પના કવિતાનાં જ રહ્યાં છે. પણ બધામાંથી એક ઉત્તમ કાવ્ય તરીકે અમે એક જ ‘બળતાં પાણી’ આપીએ છીએ.

> નદી દોડે, સોડે ભડભડ બળે ડુંગરવનો,
> પડે, ઓળા પાણી મહીં, મગિત હૈયે સળગતી
> ઘણું દાઝે દેહે, તપીતપી ઊડે બિંદુ જળના.
> વગોવો હૈયાની પણ મદદ કે ના દઈ શકે
> જરી થંભી જેને ઊછળી, દઈ છોળો તટ પરે,
> પહાડોને છાંટી શીતળ કરવાનું નવ બને.
> અરે! જે પ્હાડોએ નિજ સહુ નિચોવી અરપિયું
> નવાણોમાં, તેને સમય પર દે બુંદ ન શકે.
> કિનારાની આંકી જડ કઠણ માઝા કયમ કરી
> ઉથાપી લોપીને, સ્વજન દુખને શાંત કરવું?
> નદીને પામેના સળગી મરતાંને અવગણી,
> જવું સિંધુકેરા અદીઠ વડવાગ્નિ બુઝવવા!
> પછી ત્યાંથી કો દી’ જળભર ભલે વાદળ બની,
> વહી આવી આંહીં ગિરિદવ શમાવાનું થઈ રહે!
> અરે! એ તે ક્યારે? ભસમ સહુ થૈ જાય પછીથી?

જગતની યોજનામાં લાંબે પલ્લે કોઈ શુભ રહેલું છે પણ એ શુભ મેળવતાં સમષ્ટિની ખાતર વ્યષ્ટિને કેવાં ભીષણ દર્દો સહન કરવાં પડે છે તે અહીં નદીના દૃશ્યમાં બહુ સુંદર રીતે વ્યક્ત કરેલું છે. વાસ્તવિક ભૌગોલિક સ્થિતિ, વાડવાગ્નિની પુરાણકલ્પના, અને દરિયાના પાણીનાં વાદળાંથી થતા વરસાદની વૈજ્ઞાનિક હકીકતનું આ સુભગ મિશ્રણ છે. તેમનાં નિસર્ગ કાવ્યોનો પણ આ સુંદર દાખલો છે. ઉમાશંકર માત્ર કુદરતનું વર્ણન નથી કરતા, પણ કુદરતમાં કોઈ હૃદયનો ભાવ અપૂર્વ રીતે મૂર્ત થતો જુએ છે ત્યાં તેમનું કાવ્ય સ્ફુરે છે.

બેત્રણ પંક્તિમાં વસ્તુને મૂર્ત કરવાની તેમની શક્તિ સારી છે. પણ સ્થલસંકોચને લીધે તેનો એક ટૂંકો જ દાખલો આપીશું. ‘એક બાળકીને સ્મશાન લઈ જતાં’ કોઈને રોવું નહોતું ‘છતાં સૌયે રોયા રૂઢિસર, દઈ હાથ લમણે!’ અને પછી

> ખભે લૈને ચાલ્યા, જરી જઈ, વળાંકે વળી ગયા,
> તહીં ઓટે તારી સરિખ વયની ગોઠણ દીઠી
> રહી’તી તાકી એ, શિર પર ચડીને અવરને
> સૂઈ રહેવાની આ રમત તુજ દેખી અચરજી
> અને પોતે ઊંચા કર કરી મથી ક્યાંક ચડવા,
> —અમે આગે ચાલ્યા—રમત પરખી જે જ કપરી,

ગળા પૂંઠે નાખી કર, પગ પછાડી, સ્વર ઊંચે
ગઈ મંડી રોવા! તુજ મરણની ખોટ વસમી
અકેલીએ આખા જગત મહીં એણે જ વરતી!
અને રોવું ન્હોતું પણ મુજથી રોવાઈ ગયું!!

શ્રી ઉમાશંકરે અત્યારસુધીના આપણી કવિતાસમૃદ્ધિના વારસાનો સારો ઉપયોગ કર્યો છે અને તેના વિકાસમાં પોતાનો ફાળો આપવો શરૂ કર્યો છે. સંસ્કૃત વૃત્તોના કાવ્યોના જેટલી સુશ્લિષ્ટતા તેમના ગીતોમાં ક્યાંકક્યાંક દેખાતી નથી, પણ 'રાસમંડી' જેવું કાવ્ય ભવિષ્યમાં તેની પણ સિદ્ધિની આશા આપે છે આ ચાર વરસના કાવ્યોમાં પરલક્ષી કાવ્ય તરફનું તેમનું વલણ વખાણવા લાયક છે અને સમગ્રમાં સિદ્ધ થતી જતી હથોટી અને માનવહૃદયના વધારે વિશાલ અને વધારે તલસ્પર્શી ભાવોને વિષય કરવાનું તેમનું કૌતુક ભવિષ્યની સારી આશા આપે છે આપણો આ જુવાન લેખક

ઝરણભોમ વિષે જનમ્યો હતો,
સરિતસંગતિમાં ઊછર્યો હતો

તેને

ઊઘડી કોમળ કાલ જતાં ઉરે
જલધિના સહચારની વાંછના.

એ ઊઘડેલી વાંછના ફળે એમ આપણે ઇચ્છીએ

શ્મશાનમાં કર્તા, ચમનલાલ ગાંધી, પ્રકાશક, ઊર્મિકાર્યાલય, ડેન્સો હોલ, કરાચી; મૂલ્ય ૭ આના.

'ઊર્મિ'ના કાવ્યાંકમાં પ્રગટ થયેલું ૨૮૧ પંક્તિનું આ એક ખંડકાવ્ય છે આખા કાવ્યમાં મિશ્રોપજાતિ ગખેલ છે અને ક્યાંક વર્ણન, ક્યાંક ચિંતન, એવા ચિત્રઅર્થ પ્રવાહને એ એકધારું અનુકૂલ પડેલું છે. વૃત્તમાં લેખકે ક્યાંકક્યાંક જે છૂટો લીધી છે તે પણ વૃત્ત-વૈવિધ્યને માટે જરૂરની હોય તેથી વધારે નથી લીધી

કર્તાની વર્ણનશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ અને સંયમ ત્રણેય આ કાવ્યમાં વ્યાપારમાં આવે છે કાવ્યમાં કોઈ અપૂર્વ ભાવનો આડંબર કર્યા સિવાય આ વૃત્તથી ગાંભીર્યનું વાતાવરણ રચી શકાય છે ભાષા પણ વિષયને અનુકૂળ ગભીર અને છતાં ઘરગથ્થુ શબ્દોથી સચોટ થયેલી છે. 'શિવ' અને 'વિષ' એ શબ્દોના ઇકારને ગુરુ કર્યો છે તે અને "મૂક" અને 'રુદન'ના ઉકારને પ્રકૃતિવિરુદ્ધ ઉચ્ચાર્યાં છે તે સિવાય ખૂંચે એવી કોઈ હ્રસ્વદીર્ઘની છૂટ નથી લીધી. થોડા જ દાખલા લઈએ

ત્યાં પર્ણશાખાહીણું એક ઠૂંઠું
પડ્યું હતું યોગસમાધિલીન
ભાંગ્યાં તૂટ્યાં સઉ ડાળપાંદડાં
હુંયે ઠૂંઠું વિશ્વશ્મશાન કેરું;
વિચારી ભેટ્યો સમદુ:ખિયાંને
× ×
સમત્વ બંધુત્વ શ્મશાનમાં ખરું
જ્યાં ભેદ ના, મંદિર સ્વાર્થનાં નથી;

ભક્તોતણી ભક્તિતણા બરાડા
નથી, વસે જ્યા શિવ શાન્તિરૂપમા
માતાય ક્યા હિ ચાકીય ખીજતી
ખોળા ખસેડી શિશુને રડાવતી,
ખોળા શ્મશાને યુગના યુગોથી
છે પાથર્યો વિશ્રમવા શ્રમિતને
અહીં ધખારા કરતા શમી જતા,
પોઢાડતી ભૈરવી ગાઈ ગીતડા,
રૌદ્ર રિઝાવે શિવ નૃત્યતાડવે
અમી પિવાડી જગવિષ પી જતા

સ્થલસંકોચને લઈને વધારે દૃષ્ટાતો આપી શકતા નથી લેખક લાબા કાવ્યો લખવાના વિશેષ પ્રયત્નો કરે એમ ઇચ્છીએ છીએ લેખકમા કલ્પના અને વર્ણનશક્તિ બન્ને છે અને લાબા કાવ્યો માટે આવશ્યક, વસ્તુના અને વિચારોના સપ્રમાણ ઘાટ ઘડવાની શક્તિ, જે વડે લાંબાં કાવ્યો થઈ શકે છે, તેની હથોટી વડે તેઓ આપણા સાહિત્યને અવનવી કૃતિઓ અર્પે એમ ઇચ્છીએ છીએ

આખનાં પોયણાં—કર્તા, કરસનદાસ માણેક, પ્રકાશક, ઉપર પ્રમાણે; મૂલ્ય ચાર આના

આ પણ ઉપરના કાવ્યની પેઠે 'ઊર્મિ'ના કાવ્યાકમા એકવાર પ્રસિદ્ધ થઈ ગયુ છે આ એક કરુણ વિરહનુ ઊર્મિકાવ્ય છે. આખું કાવ્ય લગભગ પોણોસો દ્રુતવિલમ્બિત વૃત્તના શ્લોકોમા લખાયેલુ છે નાયકના જીવનનુ હજી પરોડ હતુ

બજતી'તી હજુ જીવનમગલા
નવઉષાની અલૌકિક આરતી,

હજી નાયકને જીવનની ફિલસૂફી લાધી નહોતી

જીવન શુ ? જીવવું મરતાં લગી,
મરણ શુ ? જીવતા લગી કલ્પવુ
અધિક મેં, સખિ, આ થકી ફિલસૂફી
જીવનમા કદીયે નવ કલ્પી'તી.

એ સમયે નાયકના જીવનપથમાં નાયિકા ઊતરે છે નાયિકાનુ વર્ણન થોડા શ્લોકમાં કરે છે:

ક્ષયથી ક્ષીણ શરીર તજી શશી
ઊતરતો તવ લોચનકાઠડે,
નયનસચિત ચાદનીના અમી
ગટગટાવી નવા ધરતો વપુ

નાયક કહે છે—કહો કે કલ્પે છે—કે ક્ષીણ થતો શશી તારા લોચનના અમી પી પાછો પુષ્ટ થાય છે. આ પ્રાચીન કવિઓના જેવી કલ્પના છે અને તેમા પણ લેખકે સારી કલ્પનાશક્તિ બતાવી છે પણ વર્તમાન સમયના વર્ણનમા તેમની વિશેષતા રહી છે:

જીવનને ગુરુભારથી ચાપતા
જીવનમા ગુરુઓ અછતા નથી.
જીવનના ગુરુભાર ઉતારતી
જીવનદાયિની, એક તને દીઠી.

પણ આ સમય મહાન અન્યાય અને અંધકારનો હતો સમાજ આખો સિતમગરના દોર નીચે દબાયેલો હતો

"કમર બેવડી વાળી ગુલામ સૌ
નયનજ્યોત 'હું' કાજ જલાવજો,
રુધિરવર્ષણથી મુજ ખેતરે
મરી જજો, પણ, પાક ભરી જજો."

અને ફરજ, શિસ્ત, સનાતન શાસનો, લૂણહલાલી વગેરે મધુર શબ્દોથી મોહાઈને માનવ પોતાના બંધનોને 'શણગાર'સમા ગણતો હતો કોઈ આ શાસનની સામે થતું તો તેના માથે વીજળી તૂટી પડતી. એવામાં

તદપિ કો નરસિંહ પિનાકી શો
ગરલ જીરવી માનવઉરનું
જગવતો નિજ જાહ્નવીથી ફરી
જગ સુકાયલ અમૃતના ઝરા

ત્યારે નાયકની સહી કહે છે.

કહ્યું મને "સહુ સ્વપ્ન સમેટીને
જગતજગની માહી ઝુકાવજે,
તદપિ સ્વપ્નની આછી અસંગતા
વિસરજે નવ જાગ્રતમાં કદી
નિરખજે ધમસાણની ધૂળમાં
વળી મસાણની ખાખમહીં મને,
કણીકણી થકી પ્રાણ પ્રફુલ્લશે,
પ્રગટશે, પ્રિય, ખાખથી પોયણા

પણ આમાનું કશું થાય તે પહેલા નાયિકાનું જીવન સમેટાઈ જાય છે. નાયિકાના પ્રથમ અવતરણ જેવું જ આ તેના છેલ્લા વિલોપનું પણ સુદર અને મર્મસ્પર્શી વર્ણન છે

નયન નિર્ગળી રોશનીમાં રમે
જ્યમ શમે ગીત આદિમ નાદમાં,
વિરમતી તવ લોચન વીજળી,
શ્રી હરિલોચન તેમ વિરામી તું
અણુઝિલાયલ વાણીની ઝોળીમા
ઊડતી ઊર્મિ અનંતમહીં શમે
તજી સગુણ સ્વરૂપ અમૂર્તમા
શમી અનંતવિહારિણી તું સખિ

અને હવે—

તું ગઈ, સ્વપ્ન ગયા, સુખડા ગયા,
જખમ જીર્ણ રહ્યા, ઝૂરવા રહ્યા,
કરુણ અશ્રુ રહ્યા, ડૂસકાં રહ્યા—
પ્રગટિયા નહિ ખાખથી પોયણા !

× × ×

ઉગ ઉખેડી સુલોચન-ધારથી
સ્મિત, સુમાલિની, અતર વાવિયા,
નયનનીકથી નીર છલાવિયા
તદપિ કેમ હજુ ઊગતા નથી ?

આ નાનુ ખડકાવ્ય આપણા જૂનાં પ્રિયાવિરહ કાવ્યથી અનેક રીતે જુદુ પડે છે આવા જૂનાં કાવ્યોમા શૃગાર અને વિલાસ કરુણને પોષવા આવતો, અહીં વિલાસનુ સ્મરણે નથી જૂના કાવ્યોમાં નાયક સખીને પ્રિયશિષ્યા કહી સબોધતો, અહીં નાયક સખીને ગુરુ કહે છે—જોકે ત્યા ગુરુનો વાચ્યાર્થ નથી તેમ જ આ કાવ્ય પશ્ચિમની કરુણપ્રશસ્તિ (elegy)થી એ રીતે ભિન્ન છે કે તેમા ચિંતન એટલા પ્રધાનભાવે નથી આવતા જોકે લાગણીની પ્રધાનતા સાથે આવી શકે તેટલા વિચારો અને સત્યો છે, જેમાનુ એક તેની સચોટતા અને મિતભાષિતા માટે અમે ટાકીએ છીએ

વિજય જીવનનુ નવ ધ્યેય છે,
નવ પરાજય જીવનનો સુણ્યો.

જીવનનો પરાજય કદી થતો જ નથી,—ભલે તેનો વિજય ન દેખાય ! અને અહીં જોકે રસને સમુચિત રીતે ખાખગાથી પોયણા નથી ઊગતા એવા ઉદ્દ્ગારથી કાવ્ય પૂરુ થાય છે, પણ આ કાવ્ય પોતે એક ખાખમા ઊગેલુ પોયણુ છે અને એ રીતે જીવનનો વિજય—ઉત્કર્ષ જ બતાવે છે

કેટલાંક વિવેચનો કર્તા અને પ્રકાશક, નવલગમ જગન્નાથ ત્રિવેદી એમ એ., અધ્યાપક મહિલા પાઠશાળા, કોચગબ રોડ, સોલ એજન્ટ, જેચદ તલકશી એન્ડ સન્સ, બૂકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ, ૧૪૬, હોર્નબી રોડ કોટ-મુબઈ કિં રૂ ૧-૮-૦

ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમોમા ગુજરાતી સાહિત્યને યોગ્ય સ્થાન મળે તો ગુજરાતી ભાષાના વિવેચનસાહિત્યને એની મેળે કેવુ ઉત્તેજન મળે તેનો આ પુસ્તક પુરાવો છે.

શ્રી નવલગામના વિવેચનો એક અધ્યાપકને છાજે તેવા તટસ્થભાવે અને તે સાથે વિષયભૂત લેખક તરફ પૂરતી સહૃદયતાથી કરેલા છે બધા વિવેચનોના અભિપ્રાયો સાથે મળતા થઈએ કે નહિ, પણ એક વાત દરેક કહેશે કે તેમણે કોઈ જગાએ કોઈ તરફ પક્ષપાત રાખેલો નથી, અને પોતાને જે લાગ્યુ તે જ સરલ ભાવે કહેલુ છે

બધા વિવેચનોમા વિવેચકની પોતાની દૃષ્ટિ આવે જ, અને આ પુસ્તકમા પણ કર્તાના ખાસ વલણો આપણને જણાય છે તેમાનુ સાથી વધારે સ્પષ્ટ વલણ તે કર્તાનો સમાજસુધારા માટેનો ઉત્સાહ છે આ ઉત્સાહ તેમને કોઈ જગાએ મૂળ પુસ્તકની કદર કરવામાં બાધક કે અતરાયભૂત થયો નથી, કારણ કે વિવેચન સુધારાના પક્ષપાતી અને અર્વાચીન જમાનાના લેખકો સબધી જ છે.

શ્રીયુત નવલગામનુ અંગ્રેજી અને ગુજરાતી સાહિત્યનું વાચન બહોળુ છે, અને તે આ વિવેચનોમા પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બન્ને રીતે જણાઈ આવે છે શ્રી નવલગામને ગોળગોળ બોલવાનો કટાળો છે ગોવર્ધનરામભાઈની સમાધાનવૃત્તિ અને શ્રી રમણલાલની 'પૂર્ણિમા'મા વેશ્યાને અત્યત અસભવિત પરિસ્થિતિવાળી વર્ણવીને લગ્નની અધિકારી બતાવી છે તે એમને ગમતું નથી. શ્રી મુનશીનો સ્પષ્ટવકતૃત્વનો ગુણ એમને

પણ આ સમય મહાન અન્યાય અને અંધકારનો હતો સમાજ આખો સિતમગરના દોર નીચે દબાયેલો હતો·

"કમર બેવડી વાળી ગુલામ સૌ
નયનજ્યોત 'હું' કાજ જલાવજો,
રુધિરવર્ષણથી મુજ ખેતરે
મરી જજો, પણ, પાક ભરી જજો"

અને ફરજ, શિસ્ત, સનાતન શાસનો, લૂણહલાલી વગેરે મધુર શબ્દોથી મોહાઈને માનવ પોતાના બંધનોને 'શણગાર'સમા ગણતો હતો કોઈ આ શાસનની સામે થતું તો તેના માથે વીજળી તૂટી પડતી એવામા

તદપિ કો નરસિંહ પિનાકી શો
ગરલ જીરવી માનવઉરનુ
જગવતો નિજ જાહ્નવીથી ફરી
જગ સુકાયલ અમૃતના ઝરા

ત્યારે નાયકની મૅહી કહે છે

કહ્યુ મને "સહુ સ્વપ્ન સમેટીને
જગતજગની માહી ઝુકાવજે,
તદપિ સ્વપ્નની આછી અસગતા
વિસરજે નવ જાગ્રતમા કદી
નિરખજે ધમસાણુની ધૂળમા
વળી મસાણુની ખાખમહીં મને,
કણીકણી થકી પ્રાણ પ્રફુલ્લશે,
પ્રગટશે, પ્રિય, ખાખથી પોયણા.

પણ આમાનું કશું થાય તે પહેલા નાયિકાનુ જીવન સમેટાઈ જાય છે નાયિકાના પ્રથમ અવતરણ જેવુ જ આ તેના છેલ્લા વિલોપનુ પણ સુદર અને મર્મસ્પર્શી વર્ણન છે

નયન નિર્ગળી રોશનીમા ગમે
જ્યમ શમે ગીત આદિમ નાદમા,
વિરમતી તવ લોચન વીજળી,
શ્રી હરિલોચન તેમ વિરામી તુ
અણુઝિલાયલ વાણીની ઝોળીમા
ઊડતી ઊર્મિ અનતમહીં શમે
તજી સગુણ સ્વરૂપ અમૂર્તમા
શમી અનંતવિહાગિણી તુ સખિ.

અને હવે—

તું ગઈ, સ્વપ્ન ગયા, સુખડાં ગયા,
જખમ જીર્ણ રહ્યા, ઝૂરવા રહ્યા,
કરુણ અશ્રુ રહ્યા, ડૂસકા રહ્યા—
પ્રગટિયા નહિ ખાખથી પોયણા!

× × ×

ઉગ ઉખેડી સુલોચન-ધારથી
સ્મિત, સુમાલિની, અતર વાવિયા,
નયનનીકથી નીર છલાવિયા
તદપિ કેમ હજુ ઊગતા નથી?

આ નાનું ખડકાવ્ય આપણા જૂના પ્રિયાવિરહ કાવ્યથી અનેક રીતે જુદુ પડે છે આવા જૂના કાવ્યોમાં શૃગાર અને વિલાસ કરુણને પોષવા આવતો, અહીં વિલાસનુ સ્મરણ નથી જૂના કાવ્યોમાં નાયક સખીને પ્રિયશિષ્યા કહી સબોધતો, અહીં નાયક સખીને ગુરુ કહે છે—જોકે ત્યા ગુરુનો વાચ્યાર્થ નથી તેમ જ આ કાવ્ય પશ્ચિમની કરુણપ્રશસ્તિ (elegy)થી એ રીતે ભિન્ન છે કે તેમા ચિંતન એટલા પ્રધાનભાવે નથી આવતા જોકે લાગણીની પ્રધાનતા સાથે આવી શકે તેટલા વિચારો અને સત્યો છે, જેમાનુ એક તેની મચોટતા અને મિતભાષિતા માટે અમે ટાકીએ છીએ

વિજય જીવનનુ નવ ધ્યેય છે,
નવ પરાજય જીવનનો સુણ્યો

જીવનનો પરાજય કદી થતો જ નથી,—ભલે તેનો વિજય ન દેખાય! અને અહીં જોકે અમને સમુચિત રીતે ખાખગાથી પોયણા નથી ઊગતા એવા ઉદ્ગારથી કાવ્ય પૂરું થાય છે, પણ આ કાવ્ય પોતે એક ખાખમા ઊગેલુ પોયણુ છે અને એ રીતે જીવનનો વિજય—ઉત્કર્ષ જ બતાવે છે

કેટલાંક વિવેચનો : કર્તા અને પ્રકાશક, નવલગમ જગન્નાથ ત્રિવેદી એમ એ., અધ્યાપક મહિલા પાઠશાળા, કાચરબ રોડ, સોલ એજન્ટ, જેચદ તલકશી એન્ડ સન્સ, બુકસેલર્સ ઍન્ડ પબ્લીશર્સ, ૧૪૬, હૉર્નબી રોડ કોટ-મુબઈ કિં રૂ ૧-૮-૦.

ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમોમા ગુજરાતી સાહિત્યને યોગ્ય સ્થાન મળે તો ગુજરાતી ભાષાના વિવેચનસાહિત્યને એની મેળે કેવુ ઉત્તેજન મળે તેનો આ પુસ્તક પુરાવો છે.

શ્રી નવલગમના વિવેચનો એક અધ્યાપકને છાજે તેવા તટસ્થભાવે અને તે સાથે વિષયભૂત લેખક તરફ પૂરતી સહૃદયતાથી કરેલા છે બધા વિવેચનોના અભિપ્રાયો સાથે મળતા થઈએ કે નહિ, પણ એક વાત દરેક કહેશે કે તેમણે કોઈ જગાએ કોઈ તરફ પક્ષપાત રાખેલો નથી, અને પોતાને જે લાગ્યુ તે જ સરલ ભાવે કહેલુ છે

બધા વિવેચનોમા વિવેચકની પોતાની દૃષ્ટિ આવે જ, અને આ પુસ્તકમાં પણ કર્તાના ખાસ વલણો આપણને જણાય છે તેમાનુ સૌથી વધારે સ્પષ્ટ વલણ તે કર્તાનો સમાજસુધારા માટેનો ઉત્સાહ છે આ ઉત્સાહ તેમને કોઈ જગાએ મૂળ પુસ્તકની કદર કરવામાં બાધક કે અતરાયભૂત થયો નથી, કારણ કે વિવેચન સુધારાના પક્ષપાતી અને અર્વાચીન જમાનાના લેખકો સબધી જ છે.

શ્રીયુત નવલગમનુ અગ્રેજી અને ગુજરાતી સાહિત્યનુ વાચન બહોળુ છે, અને તે આ વિવેચનોમા પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બન્ને રીતે જણાઈ આવે છે શ્રી નવલગમને ગોળગોળ બોલવાનો કટાળો છે ગોવર્ધનરામભાઈની સમાધાનવૃત્તિ અને શ્રી રમણલાલની ‘પૂર્ણિમા’મા વેશ્યાને અત્યન્ત અસભાવિત પરિસ્થિતિવાળી દર્શાવીને લગ્નની અધિકારી બતાવી છે તે એમને ગમતુ નથી. શ્રી મુનશીનો સ્પષ્ટવક્તૃત્વનો ગુણ એમને

ગમે છે તે જ રીતે તેમણે પોતે પણ પ્રચલિત અભિપ્રાયોથી કે વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠાથી ન દોરવાતાં પોતાના અભિપ્રાયો સ્પષ્ટ દર્શાવ્યા છે 'ગુલાબસિંહ' 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની પણ પહેલાની નવલકથા એ ખરુ, પણ તેનુ મૂળ ઝેનોની તરફનુ ઋણ જોતાં તેને ભાગ્યે જ અનુકરણ કહી શકાય, તે ભાષાન્તર છે અને અનુકરણ કર્યાં કયા કઢંગુ થયુ છે એ તેઓ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કલાપી માટે તેમને માન છે, પણ કલાપીએ કેટલી બધી જગાએ અંગ્રેજી સાહિત્યમાથી વિચારો, તરંગો વગેરે લીધુ છે અને તેમા હાલના સંપાદકે ક્યા કયા ભૂલો કરી છે તે સર્વ તેમણે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલ છે કેટલાક શ્રી મુનશીને પ્રણાલિકાભંગના આદ્યદ્રષ્ટા માને છે, પણ તેઓ પણ એ હિલચાલની અમુક ભૂમિકાએ દાખલ થઈ તેને આગળ ચલાવે છે એમ દર્શાવેલ છે

દરેક લેખક વિશે લખવાનુ દૃષ્ટિબિન્દુ પણ તેમણે યોગ્ય પસંદ કરેલુ છે ગોવર્ધનરામ અને રણજીતરામની કૃતિઓની વિશિષ્ટતા અને શ્રી મુનશીની નવલકથાથી તે શી રીતે જુદી પડે છે તે બતાવ્યુ છે શ્રી રમણલાલ વસતલાલની કૃતિઓની અદ્દલ સરખામણી એ જ સમગ્રના અવલોકનને માટે યોગ્ય દૃષ્ટિબિંદુ છે તે જ રીતે બોટાદકર, ખબરદાર, લલિત દરેકને યોગ્ય દૃષ્ટિથી જોયેલ છે, જોકે કહેવુ જોઈએ કે કવિશ્રી નાનાલાલ અને ગોવર્ધનરામની હજી વધારે વિસ્તારી ટીકા થવાની જરૂર છે, અને લેખકને તે ધ્યાનમાં પણ છે.

એ રીતે શ્રી મુનશીની આ પુસ્તકમા સૌથી વિસ્તૃત ટીકા થયેલી છે નવલકથા અને નાટકોના વિદ્યમાન લેખકોમા તેમનુ સ્થાન મહત્ત્વનુ છે અને એમને વિશેની આ કદાચ પહેલી જ વિસ્તૃત ટીકા છે * એમને વિશે ટીકાકારોમા કંઈક ઉગ્ર મતભેદ છે, અને શ્રી નવલરામનું વિવેચન વિચારપ્રેરક હોવા સાથે તેથી વસ્તુ એટલુ વિશદ થયું છે કે તેમનાં સર્જનો વિશે, અમને જે કેટલાક ચર્ચવા જેવા મુદ્દા જણાય છે તે, અમને અહીં ચર્ચવા જેટલો અવકાશ ન હોવાથી, વિશેષ ચર્ચા માટે ટૂંકામા મૂકીએ છીએ

શ્રી નવલરામ શ્રી મુનશીની વિચારસરણીને બુદ્ધિવાદ (rationalism) કહે છે પણ શ્રી મુનશી પોતાના "આલેખનમા માત્ર એક જ વસ્તુ તરફ નજર રાખે છે અને તે એ કે દરેક માણસે પોતાના સ્વભાવાનુસાર વર્તવુ, સૌએ પોતપોતાના વ્યક્તિત્વને વફાદારીથી વળગી રહેવુ" એ રુસોની કુદરતપરસ્તીમાથી પ્રવર્તતો સ્વૈરાચારવાદ નથી?—જેને લીધે અનીતિ અને સ્વચ્છન્દાચારના આક્ષેપો શ્રી મુનશી ઉપર આવે છે। અથવા એમ ન હોય કે સર્જકના હૃદયમા સયમ અને સ્વૈરાચારના આનન્દનો યોગ્ય સમન્વય ન થયો હોય? શ્રી નવલરામ કહે છે કે શ્રી મુનશીમા નીચેની અતિમાનવની ભાવના અને ગીતાની સ્થિતપ્રજ્ઞતા બન્ને આવે છે પણ ગીતામાં અને આપણી આખી હિન્દુ ફિલસૂફીમાં અભિમાનત્યાગ પ્રથમ આવશ્યક છે અને નીચેની ફિલસૂફીના કેન્દ્રમાં અભિમાનમાહાત્મ્ય છે તેનુ શું? એમ ન હોય કે આ બે બાબતો પણ સર્જકમા અસમન્વિત જ રહી હોય? શ્રી નવલરામ કહે છે "તેમના હૃદયમા માનવ પ્રત્યે પારાવાર પ્રેમ ભર્યો છે" પણ તે સાથે તેમની કૃતિઓમા માનવ તરફ અને માનવ જેને ઉચ્ચ માને છે તે તરફ જાણે ઊંડો તુચ્છકાર (cynicism) પણ નથી જણાતો? તેમના પાત્રોમા અભિમાની અને માનિનિ સ્ત્રીઓ પણ યોગ્ય વલ્લભ મળતા અભિમાન છોડી દેવામા આનંદ માને છે તે રીતે

* 'ગુજરાતનો નાથ'ની શ્રી નરસિંહરાવે વિસ્તૃત ટીકા કરી છે પણ તે એક જ નવલકથાની છે.

દરેક માણસને—સ્ત્રીને તેમજ પુરુષને—કોઈ એવો આદર્શ, એવું ધ્યેય, એવી પૂજ્ય વ્યક્તિ ન હોય જેની આગળ તેનુ અભિમાન ગળી જાય ? એમ હોવામાં તેની અતિમાનવતાને દૂષણ લાગે છે ? શ્રી નરસિંહરાવ 'ગુજરાતનો નાથ'ને 'સરસ્વતીચંદ્ર' સાથે સરખાવતા કહે છે કે 'ગુજરાતનો નાથ'ના પાત્રોને સ્પષ્ટ મૂર્ત વ્યક્તિત્વ છે, 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના પાત્રો વધારે સામાન્ય લક્ષણોનાં બનેલા (types) છે શ્રી નવલરામ મુનશીના પાત્રો વિશે કહે છે "તેમના પાત્રો મુખ્યત્વે પ્રતિરૂપો (types) છે, વ્યક્તિઓ નથી" આ વિષય ઉપર વધારે પ્રકાશની જરૂર છે આ પુસ્તકમા જેમ શ્રી રમણલાલના પાત્રોની સરખામણી કરી છે તેમ જ શ્રી મુનશીના પાત્રોમા અંદરઅંદર ભેદ કેટલો છે, શેનો છે, સ્વભાવનો છે કે બાહ્ય પરિસ્થિતિનો છે, એ રસિક ચર્ચાનો વિષય થઈ પડશે આ બધા પ્રશ્નો શ્રી નવલરામનું વિવેચન વાચતા સ્વાભાવિક રીતે ઉદ્ભવે છે અને એ જ એ વિવેચનની સાર્થકતા છે. શ્રી નવલરામ પોતે અથવા આપણા અન્ય વિવેચકો તે તરફ ધ્યાન આપી શ્રી નવલરામે શરૂ કરેલ વિવેચનતંતુને આગળ ચલાવશે એમ આશા છે

ગુજરાતી સાહિત્યમા એક નવલરામ વિવેચક થઈ ગયા પછી આ બીજા નવલરામ વિવેચકને પણ તેમનાં સમબુદ્ધિથી કરેલા વિવેચનો માટે અમે અભિનદન આપીએ છીએ.

પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલ રજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રન્થ. સપાદક, સ્મારક ગ્રંથ સમિતિ વતી વિષ્ણુપ્રસાદ મ. ભટ્ટ મંત્રી, પ્રકાશક, પ્રાણલાલ ચીમનલાલ ઠાકોર મંત્રી, રજત મહોત્સવ સમિતિ, પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલ, અમદાવાદ.

આ યશસ્વી સસ્થાના રજત મહોત્સવપ્રસંગે સ્મારક ગ્રન્થ પ્રગટ કર્યો તે સર્વથા ઉચિત છે ગ્રન્થ ત્રણ ભાગમા વહેંચાયેલો છે પ્રથમ ભાગમા શાળાનો ઇતિહાસ અને શાળાને શરૂ કરી અત્યાર સુધી વિકસાવનાર તેના આચાર્યો શ્રી જીવણલાલ દીવાન અને શ્રી બળવતરાય ઠાકોરની કારકિર્દીની રૂપરેખા છે એ જોતા બન્નેની કાર્યદક્ષતા માટે ગમે તેને પણ માન થયા વિના રહે નહિ. આ કાર્યદક્ષતા માત્ર શિક્ષક તરીકેની નહિ, માત્ર શાળાના વ્યવસ્થાપક તરીકેની નહિ, પણ સરકાર સાથેના વ્યવહારમા પણ તેમની આખી કારકિર્દી સરકારી ખાતાથી સ્વતત્રતા મેળવવાની, જાળવવાની અને વિકસાવવાની એક લડતરૂપ છે બન્નેનુ જીવન શિક્ષક ધારે તો જાહેરમા કેટલું કામ કરી શકે તેના દાખલારૂપ છે

બીજો વિભાગ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ અને અન્ય જનોએ આપેલા શાળાના સંસ્મરણોનો છે સસ્મરણોના સગ્રહોરૂપ ગ્રન્થો વિશે અમારે અન્ય પ્રસંગે કહેવુ પડે છે તે અહીં પણ કહેવાનુ છે કે આ વિભાગ જોઈએ તેવો સમૃદ્ધ થઈ શક્યો નથી તેનું કારણ વિદ્યાર્થીઓને શાળા માટે મમત્વ નથી એમ નથી, પણ આપણામા હજી સસ્મરણોની ગ્રાહકતા ઓછી વિકસેલી છે ત્રીજા વિભાગમા સ્વતંત્ર શિક્ષણવિષયક લેખો છે. આ વિભાગ પણ સમૃદ્ધ ગણી શકાય તેટલો મોટો નથી પણ તેમાના લેખો મનનીય છે ગુજરાતમા સ્વતંત્ર રીતે કેળવણી વિશે વિચારો કરનારા શુ વિચારે છે તે આ વિભાગમાથી જોવાનું મળે છે તે ઉપરાત થોડા ઐતિહાસિક સશોધનના લેખો પણ છે

ગ્રન્થમા સારી સખ્યાના ફોટાઓ પણ આપેલા છે ગ્રન્થને આવકાર આપવા સાથે અમે આ સસ્થાને અને તેના આદ્યસચાલકોને પ્રગતિ અને યશ ઇચ્છીએ છીએ

રા.

રોજનીશી

તા ૨૫-૧-૩૫ વડી ધારાસભાના પ્રમુખ તરીકે સ્વતંત્ર પક્ષના સર અબ્દુર રહીમની ચૂંટણી, વાઇસરૉયનું વડી ધારાસભા સમક્ષ ભાષણ નવા સુધારા વિશે સમજૂતી આપતી સરકારી યાદી, ભરૂચ જિલ્લા લોકલ બોર્ડ તથા ભરૂચ અને જંબૂસર તાલુકાબોર્ડ એમના પ્રમુખો તરીકે મહાસભાવાદીઓ, ગુરગાવમા યુદ્ધની તાલીમ માટે બનાવટી લશ્કરી યુદ્ધ, લંડનમા બહાર પડેલું હિંદી સુધારાનું બિલ, અમદાવાદની કેટલીક મિલોના કેટલાક કામદારોએ દિલ્હી સમાધાન ન સ્વીકાર્યું, શોલાપુરમા જમાવબંધીનો હુકમ.

તા ૨૫-૧-૩૫ સાંગલીમા 'પૂર્ણ સ્વરાજ દિન'ની ઉજવણી સામે મનાઈ; પંડિત માલવીયજી વગેરે હિંદુ નેતાઓ નેપાળના મહારાજાની મુલાકાતે, અમદાવાદના સમાજવાદી પક્ષના મંત્રીઓએ દિલ્હી સમાધાન વિરુદ્ધ બહાર પાડેલું નિવેદન, નેપાળના મહારાજાનું દિલ્હીમા શાહી માન, દક્ષિણ હૈદ્રાબાદમા તાડીની દુકાનો સામે પિકેટિંગ.

તા ૨૬-૧-૩૫ દેશભરમા 'પૂર્ણ સ્વરાજ દિન'ની ઉજવણી, કલકત્તા તથા બનારસના મ્યુ મકાનો ઉપર રાષ્ટ્રધ્વજો, કારોબારી સમિતિના ઠરાવમા મુંબાઈના સમાજવાદીઓએ કરેલો ફેરફાર, અમદાવાદની કેટલીક મિલોમા હડતાળ, તા ૭ મીએ સંયુક્ત સમિતિના અહેવાલ સામે વિરોધ દિન પાળવાની રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રબાબુએ બહાર પાડેલી અપીલ, શ્રી ઝીણા અને રાષ્ટ્રપતિ વચ્ચે મસલત, ઓડમા પોલીસે રાષ્ટ્રધ્વજ ઉતરાવ્યાના સમાચાર, ચીન-જાપાન 'વિગ્રહ' પતી ગયાના ખબર, મેલેરિયાથી સિલોનના ૬૦૦ ગામો ઉજ્જડ, માજી કૈસરે પોતાની વરસગાંઠે હાથે કાપેલા લાકડાની ભારી વહેંચી.

તા ૨૭-૧-૩૫ દિલ્હીમા હકીમ અજમલખાનજીની સંવત્સરી, બાબા ગુરુદત્તસિંહને 'સ્ટેટ્સમેન' પત્રે રૂ ૧૦૦૦ બદનક્ષીના આપવા એવો કલકત્તા હાઇકોર્ટનો ચુકાદો, કાલિકટના શ્રી ગોપાળને કામદારોની સ્થિતિ સંબંધમા દશ દિવસના ઉપવાસ આદર્યા.

તા. ૨૮-૧-૩૫ ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના ઉપપ્રમુખે હિમમકટ સંબંધમા બહાર પાડેલું નિવેદન, અમદાવાદમા મિલહડતાળના મામલાને અંગે મેજિસ્ટ્રેટે દશ દિવસ માટે બહાર પાડેલા હુકમો, ઝાંઝીબાર સંબંધમાં બહાર પડેલો મેનન અહેવાલ, આમની સભામા વડા પ્રધાન ઉપર ગાળોની ઝડી, વડી ધારાસભાના માજી સભ્ય શ્રી આચાર્યનું અવસાન, ગાંધીજીની દિલ્હીથી વર્ધા માટે રવાનગી, પેશાવરના ગામડાને લશ્કરી ઘેરો, બંગાળમા બે નજરકેદીઓને સાડા ત્રણ વર્ષની કેદ, ૬૫ રાજદ્વારી કેદીઓને આંદામાન મોકલવામા આવ્યા.

તા. ૨૯-૧-૩૫: વડી ધારાસભામા હિંદ-બ્રિટન વેપારી કરારો વિશે ચર્ચા, અમદાવાદની વધુ મિલોમા હડતાળ, મહીસૂરમા રાષ્ટ્રધ્વજ ચડાવવાની મનાઈ, લેબોંગ અત્યાચાર કેસમાના એક આરોપી શ્રી. જોગેન્દ્ર દત્ત નિર્દોષ ઠર્યા, મદ્રાસ ધારાસભાના મહાસભાવાદી સભ્ય ડૉ મલાયાનું અવસાન, સહરામા બરફ, જેકોબાબાદમા ૧૪૪ મી કલમ.

તા. ૩૦-૧-૩૫: વડી ધારાસભામા હિંદ-બ્રિટન વેપારી કરારો સંબંધમા શ્રી ઝીણાનો સુધારો પસાર આ કરારો તરત રદ કરવા, દિનાજપુરમા રાજદ્વારી ધાડ, ૨૧ જણની ધરપકડ, અમદાવાદ જિલ્લા સમિતિના મંત્રીએ હિમ સંબંધમા બહાર પાડેલું નિવેદન, વડોદરાના મજૂર કાર્યકર્તા શ્રી પાગારકરનો અપીલમા છુટકારો, જાપાને ખાલાકામિશ

ઉત્યું; જાપ્તાના કાયદાઓ રદ કરવા સંબંધી શ્રી. સત્યમૂર્તિના ખરડાને વાઇસરૉયે રજૂ કરવાની આપેલી પરવાનગી

તા. ૩૧-૧-૩૫ : 'ખોટી હડતાળ ન પાડો,' એવો ગાંધીજીનો અમદાવાદના મજૂરલોગો સંદેશો, અમદાવાદમાં કુલ ૨૫ મિલોમાં હડતાળ, શરત ચંદ્રને છૂટા કરવાની માગણી કરવા કલકત્તામાં જાહેર સભા; ગાયકવાડ સરકારે જ્ઞાતિભોજન પ્રતિબંધક ખરડો બહાર પાડ્યો, મનીબાનુ અપહરણ કેસમાં લીંબડાના ઠાકોરને બે વર્ષની સજા, શ્રીનગરમાં બરફનો વરસાદ, ઈસાબેલ ખાતે ધરતીકંપ, ત્રણ મરણ, ૧૨૫ મકાનોનો નાશ, મૅાલિસન ૫૦,૦૦૦ ફૂટ ઊંચે હવામાં ઊડવાનો પ્રયત્ન કરશે એવા સમાચાર, પંડિત જવાહર લાલજી શ્રીમતી કમલા નેહરુની મુલાકાતે

તા ૧-૨-૩૫ : અમદાવાદના મિલમજૂરોની હડતાળ બાબતમાં મજૂર મહાજનનો તેમજ મહાસભા સમાજવાદી પક્ષનો ખુલાસો, હિંદી બંધારણના ખરડાની હિંદી સરકારે પ્રસિદ્ધ કરેલી આવૃત્તિ, ગોંડળ રાજ્યે 'જન્મભૂમિ,' 'રોશની,' અને 'સંદેશ' સામે પ્રતિબંધ મૂકયાના સમાચાર

તા. ૨-૨-૩૫ : શ્રી ઝીણાએ વડી ધારાસભામાં નીચલી મતલબનો સુધારો રજૂ કરવાની આપેલી નોટિસ કોમી ચુકાદાને બદલે બીજી સર્વસમ્મત યોજના નક્કી ન થાય ત્યાં સુધી કોમી ચુકાદાનો સ્વીકાર, પ્રાંતિક સરકારોને લગતી યોજના અસંતોષકારક અને એનાં વાંધાભર્યાં તત્ત્વો દૂર ન થાય ત્યાં સુધી તે હિંદી મતના કોઇ પણ પક્ષને સંતોષી શકશે નહિ, સમૂહતંત્રની યોજના મૂળે જ ખરાબ છે તેથી તે અસ્વીકાર્ય છે આથી, પરિસ્થિતિનું પુનરાવલોકન કરવું, શ્રી. ભૂલાભાઈનો સુધારો બંધારણની યોજના શાહીવાદ અને પ્રભુત્વની ભાવનાથી તેમજ આર્થિક શોષણ માટે ઘડાઈ છે, તે હિંદી પ્રજાને કોઈ પણ જાતની સાચી સત્તા આપતી નથી અને એનો સ્વીકાર હિંદની પ્રગતિને અવરોધક તેમજ પ્રાણઘાતક છે આથી, એ યોજનાને આધારે કોઇ પણ બંધારણ ન ઘડવું, મહાસભાપક્ષનો બીજો સુધારો અત્યારે કોમી ચુકાદાની બાબતમાં સ્વીકાર-અસ્વીકાર વિશે કશો પણ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતાં અટકવું, ગુજરાત અને કર્ણાટકના ખેડૂતોની માલમિલકત જપ્ત કરવામાં આવી છે, તે સંબંધમાં ન્યાયાધીશ નીમી તપાસ કરવી ને અહેવાલ રજૂ કરવો એવી શ્રી. સત્યમૂર્તિની દરખાસ્તને વાઇસરૉયે દાખલ કરવાની મંજૂરી ન આપી, ફ્રાંસ અને બ્રિટન વચ્ચે વિમાની કરારો, ફ્રેંચ સામ્યવાદી નેતા મો. કેમીનને ઇંગ્લંડમાં ઊતરતાં બંધી, ચીન-જાપાન વિગ્રહની સંધિ, જેલમાં ડૉ. સત્યપાલની નાદુરસ્ત તબિયત, સંયુક્ત સમિતિની યોજના અસ્વીકાર્ય ને અવ્યવહાર્ય છે એવો મધ્ય પ્રાંતની ધારાસભાનો ઠરાવ

તા. ૩-૨-૩૫ : દાર્જિલિંગમાં ધરતીકંપનો આંચકો, એક રશિયને પૃથ્વીની પગપાળા મુસાફરી આરંભી, લાહોરમાં ધરતીકંપ

તા. ૪-૨-૩૫ : વડી ધારાસભામાં સંયુક્તસમિતિના અહેવાલ ઉપર ચર્ચા, મહાસભાપક્ષ તરફથી શ્રી. ભૂલાભાઇનો સુધારો, 'હિંદ-બર્મા કરારો પૂરા થાય તે પહેલાં તેમને લગતી શરતો વડી ધારાસભા આગળ મૂકવા સરકાર બંધાયેલી નથી' એવો સર ભોરનો જવાબ, સરકારી નોકરોનો પગારકાપ તા. ૩૧ મી માર્ચથી આગળ નહિ ચાલે એવી સરકારી યાદી, વડી ધારાસભામાં શ્રી. દાસની ખુદાઇ ખિદમતગારો સામેનો પ્રતિબંધ ઉઠાવી લેવાની વિનંતિ કરતી દરખાસ્ત પસાર વડી ધારાસભામાં સરકારની પહેલી બે હારો વિશે આમની સભામાં પ્રશ્નોત્તરી, શ્રી નગીનદાસ અમૂલખરાયનું અવસાન, બંગાળમાં ૩૦૦ માઇલના વિસ્તારમાં રેલ, માલમિલકતને નુકસાન.

તા. ૫-૨-૩૫ : વડી ધારાસભાના ઉપપ્રમુખ તરીકે શ્રી. અખિલચંદ્ર દત્તની સર્વાનુમતે ચૂંટણી; રાજસભામાં બંધારણનો ખરડો અસ્વીકાર્ય છે એવા સુધારાની નોટિસ; અમદાવાદની હડતાળનો એકાએક અંત; આગાખાને નવા સુધારાને આપેલી વધામણી.

તા. ૬-૨-૩૫ : આમની સભામાં હિંદી સુધારાનો ખરડો બીજીવાર પસાર, કલકત્તાએ કરેલા સ્વતંત્રતાના ઠરાવ સંબંધમાં રાષ્ટ્રપતિનો ખુલાસો, સ્વ. પંડિત મોતીલાલજીની સંવત્સરી, રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રબાબુને અલ્લાહાબાદમાં આવકાર, કલકત્તાના ૨૦૦ કૂલીઓની હડતાળ, કલકત્તાનું વિશ્વનાથ આયુર્વેદિક મહાવિદ્યાલય જનસેવાને અર્પણ, બામરાના રાજ્યે ખેડૂતોને આપેલી રાહત, હિંદ-બ્રિટન કરારો રદ કરવાનો વડી ધારાસભાનો અભિપ્રાય સરકાર વહેલો મૂકશે એવો હિંદી વજીરનો જવાબ; ધોળામાં ખાળજ'નો સામે મેજિસ્ટ્રેટે આપેલા મનાઈહુકમો

તા. ૭-૨-૩૫ : દેશમાં સંયુક્ત સમિતિના અહેવાલનો વિરોધ દિન ઉજવાયો, વડી ધારાસભામાં શ્રી. ઝીણાનો સુધારો બે ભાગમાં પસાર, વડી ધારાસભામાં સાંસ્થાનિક સ્વરાજના ધ્યેય સંબંધમાં ગૃહમંત્રીએ હિંદી વજીરનું નિવેદન વાંચ્યું, સંયુક્ત સમિતિના અહેવાલ બાબત તેમજ મહાસભાના નવા બંધારણ સંબંધમાં રાષ્ટ્રપતિનું નિવેદન, લખનૌમાં રેલવે યુનિયનના કાર્યકારોને ત્યાં દરોડો, વર્ધામાં ગ્રામોદ્ધાર સંઘનું સુધારેલું બંધારણ, શ્રી. કુમારપ્પાની તે સંબંધમાં સ્પષ્ટતા

તા. ૮-૨-૩૫ : રાષ્ટ્રપતિને અલ્લાહાબાદ મ્યુ નું માનપત્ર; સરદાર વલ્લભભાઈ અમદાવાદમાં, ઓસ્ટ્રેલિયામાં ૫૦૦ સમાજવાદીઓની ધરપકડ

તા. ૯-૨-૩૫ : શ્રી હાકમાર્ટિન ગાંધીજીની મુલાકાતે, ધર્મને નામે અપાતા બલિદાનો વિરુદ્ધ ગાંધીજીની મુલાકાત; ઢાકા યુનિવર્સિટી લશ્કરના કામમાં લેવાશે એવા ખબર, જનરલ ગોરિંગે રાજ્યસત્તાના બતાવેલો વિશ્વાસ.

તા. ૧૦-૨-૩૫ : શ્રી ઝીણાનું રાષ્ટ્રપતિને તેડું, ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિની બેઠક સરદાર વલ્લભભાઈ પ્રમુખસ્થાને, રાણપુરમાં આગેવાનોની ધરપકડ, કોલ્હાપુર પાસે પશુયજ્ઞ.

તા ૧૧-૨-૩૫ : વડી ધારાસભામાં પ્રમુખની વર્તણૂક બદલ સભા મુલતવી રાખવાની સર મહમદ યાકુબની દરખાસ્ત કાનૂનબહાર, શ્રી. ગૌબાની એવી જ દરખાસ્ત હિંદ-બ્રિટન વેપારી કરારના સંબંધમાં વડી ધારાસભાના અભિપ્રાયને ઠોકરે મારવાના સરકારના નિર્ણય સામે સભા મુલતવી રાખવી, પ્રમુખે દરખાસ્તને કાનૂનબહાર ઠેરવી શ્રી. દ્વારકાનાથ મિશ્ર અને શ્રી. અશરફુદ્દીનની ચૂંટણીમાં ઊભા રહેવાની બિનલાયકાત રદ કરવાનો ઠરાવ પસાર, પરદેશી ચોખાની આયાત ઉપર નિયમન મૂકવાનો ઠરાવ પસાર, શ્રી દ્વારકાનાથ મિશ્રની ચૂંટણીમાં ઊભા રહેવાની બિનલાયકાત સંબંધમાં શ્રી. ભૂલાભાઈ અને ગૃહમંત્રી વચ્ચે ખાનગી મંત્રણા, હિંદી સુધારાનો ખરડો બીજા વાચનમાં આમની સભામાં પસાર, ગ્રામ સેવા સંઘ બાબત વડી ધારાસભામાં શ્રી અસફઅલીના સવાલો, ઇટલી ને એબિસિનિયા વચ્ચેના ઝઘડા અંગે ઇટલીની લશ્કરી તૈયારીઓ, ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિએ 'સત્ય અને અહિંસા'નું ધ્યેય મંજૂર રાખ્યું સારડા કાયદાના ભંગ માટે અમદાવાદની કોર્ટમાં બે જણને ૪૦૦ અને ૨૦૦ નો દંડ, ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અલ્લાહાબાદમાં, એનિ બેસંટ સ્કૂલની સંવત્સરી, અફઘાનિસ્તાનમાં વિદેશી માલની આયાત સામે પ્રતિબંધ, આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર પરિષદના નિયમ ઉપર કાચના ઉદ્યોગ ઉપર ટેરિફ બોર્ડનો અહેવાલ પ્રસિદ્ધ થાય, ત્યારબાદ વડી ધારાસભા સમક્ષ આ નિયમને પુનર્વિચારણા માટે મૂકવો એવો શ્રી. દાસનો ઠરાવ વડી ધારાસભામાં પસાર

તા ૧૨-૨-૩૫ : ખાન અબ્દુલ ગફારખાનની સાબરમતી જેલમા તેમના ભત્રીજાએ લીધેલી મુલાકાત, ફોજદારી કાયદામા સુધારા સૂચવતા ખરડાઓ વડી ધારાસભામા રજૂ થયા; ડૉ. પરાંજપેના પુત્રી શ્રીમતી શકુતલા પરાજપેએ એક રશિયન કળાકાર સાથે લગ્ન કર્યાના ખબર પડિત માલવીયજીનુ નામ મતદારપત્રમા દાખલ કરવાનો હુકમ, ડૉ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરને અલ્લાહાબાદ યુનિવર્સિટી યુનિયન તરફથી માનપત્ર, કેટલાક મુસ્લિમ વિદ્યાર્થીઓ સભા છોડી ગયા

તા. ૧૩-૨-૩૫ સયુક્ત સમિતિના અહેવાલ ઉપર રાજ્યસભામા ચર્ચા રાષ્ટ્રપતિ અને શ્રી ઝીણા વચ્ચે કોમી સવાલ વિષે મત્રણા, દરબારસાહેબે પોતાના રાજીનામા પાછા ખેચ્યાના સમાચાર

તા. ૧૪-૨-૩૫ મુબઈ સરકારનુ અદાજપત્ર ધારાસભા આગળ મુકાયું, છેવટે બે લાખની ખોટ રહેશે, વડી ધારાસભામા મદ્રાસમાની અમુક સસ્થાઓ સામે ચાલુ રહેલા પ્રતિબધો વિશે સવાલજવાબ, અમદાવાદ મ્યુ અને સરકાર વચ્ચેની કેળવણીની ગ્રાટ બાબતમા સરકારનો છેવટનો નન્નો, ખાન અબ્દુલ ગફારખાનની જેલમા બીજીવાર મુલાકાત, સરદારે મુલાકાત માટે મુબઈ સરકારની માગેલી પરવાનગી, અબરનાથની હડતાળનો અત, કામદારોને વિજય, શ્રીમતી હાઉમાર્ટીને સતતિનિયમન વિશેના ગાધીજીના વિચારો વિશે આપેલો અભિપ્રાય, સરદાર વલ્લભભાઈએ આણદમા ઇસ્પિતાલ ખુલ્લી મૂકવાની વિધિ કરી, સિધના એક આમિલવર્ગે કરેલી ભલામણ ૨૫ વર્ષ ઉપરના કુવારાઓને પગારમા વધારો ન આપવો

તા. ૧૫-૨-૩૫ . મુબાઈના એક મજૂર કાર્યકર શ્રી. ગરમાલકરને સજા, દરભગા મ્યુ સસ્પેડ થઈ, અલ્લાહાબાદ ખાતે સ્વરાજ ભવનમા હિદી રાષ્ટ્રીય સગ્રહસ્થાન થશે એવા સમાચાર, વાઇસરૉયના સદેશા વખતે વડી ધારાસભાના સભ્યોએ શા માટે ઊભા રહેવુ પડે છે તે વિશે શ્રી. શ્રીપ્રકાશે પ્રમુખને લખેલો પત્ર, મુબાઈ ધારાસભાએ સયુક્ત સમિતિના અહેવાલ ઉપર વિચારણા કરવાની સરકારી દરખાસ્ત ઉરાડી મૂકી.

તા ૧૬ ૨-૩૫ ' સરદાર વલ્લભભાઈએ મુબઈમા સ્વદેશી બજાર ખુલ્લું મૂકયુ, કોમી સવાલ વિશેની મત્રણા સબધમા શ્રી ઝીણાએ મુસ્લિમ લિગની કાઉન્સિલ સમક્ષ કાઢેલા ઉદ્ગારો, આગેવાનો વચ્ચે તે બાબત મસલત, શિહોરમા મૅજિસ્ટ્રેટે બાળલગ્નો સામે કાઢેલા મનાઈહુકમો; મસીના આગળ એક લાખ ઇટલિયન લશ્કરીઓનો જમાવ વડોદરાની ધારાસભામા પોલીસ અને અફીણને લગતા ખરડાઓમા સરકારની હાર મિરઝાપુરમા લાખના ઉદ્યોગમા મજૂરોની હડતાળ

તા. ૧૭-૨-૩૫ ' મહેસાણા પ્રાત પ્રજામડળનુ પ્રથમ અધિવેશન, મુરાદાબાદની મ્યુ. એ ખાદી ઉપર જકાત દૂર કરવાનો બેવાર ઠરાવ કર્યો કમિશનરે તે રદ કર્યો. જોધપુર રાજ્યમા 'મોડર્ન રિવ્યુ' અને બીજા પત્રો સામે મનાઈ, જબલપુર પાસે એક સુથારે કુહાડી વડે વાઘને માર્યો, ઇટલીનુ લશ્કર સોમાલીલૅડને રસ્તે.

અનુક્રમણિકા

પુ૦ ૧૯ ફાગણ · ૧૯૯૧ અંક ૫

લવાજમ હિંદમાં રૂ. ૫ પરદેશમાં રૂ ૬ાા છૂટક અંક રૂ. ૦ાા

પ્રકાશક રણછોડલાલ કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી પ્રસ્થાન કાર્યાલય પારસી અગિયારી સામે ખમાસાચોકી અમદાવાદ
મુદ્રક મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી એ, આદિત્ય મુદ્રણાલય' રાયખડ રોડ અમદાવાદ.
તા. ૧૮-૩-૧૯૩૫

શ્રી બળવંતરાય ક. ઠાકોર

વિલેપારલે સાહિત્યસભા તરફથી ઉજવાયેલા વસંતોત્સવના પ્રમુખ

卐 પ્રસ્થાન 卐

। दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।

પુસ્તક ૧૯ ચૈત્ર - ૧૯૮૨

ઓ પવન

ભેટ

બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

૧૫ ત્હેને પવન શું કહૂં ? કરું છ સાધનારમ્ભ ત્યાં
વહે મુંઝ ગધાતણી; લખું છ પત્ર જ્યાં મિત્રને
દુવાસ પથરાવતો ડુંગળિ હીંગ કે લસણની.
ચહૂં રજનિ ઓઢિએ નિદર સેવવા, તૂં ત્યહાં
કરે ટિખળ મન્દ મન્દ રસળન્ત સંગીતનાં;
[illegible] આવતં મધુર ગાન સુણવા કહૂં,

૨

નિરાશાસુર

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

૫૧

ઠેકે ઠેકે ઠોકરાતું ટાયડું, હો રાજ
બોલે બોલે લોગવાતું જિગડું, હો રાજ
તાને તાને ઠરડાતું ચિતડું, હો રાજ
ઉંઘે ઉંઘે સોણુલાંની રાતડી, હો, રાજ
દ્રોડે દ્રોડે હાંફણાની જાતડી, હો રાજ
જીતે જીતે હારણાંની આખડી, હો રાજ
આશે આશે પ્રાસકાની ભાવઠ, હો રાજ
છેયે છેયે અમીની વખાવટ, હો રાજ
પુચ્છે પુચ્છે પાતડી જમાવટ, હો રાજ

૩

વત્સલ વાઘેર

સુન્દરજી ગો. બેટાઈ

પૃથ્વી

અહો સ્મરણકન્દરામહીં ઊઠે નવી મૂર્તિ શી!
સહી વરસભાર એ કંઈ વળી ગઈ બેવડી;
નસો શિથિલ ઊપસી કરચલીભર્યા હાથ ને
કપાળ પર, સ્વેદથી સકલ અંગ ભીંજ્યાં દીસે;
અચિન્ત્ય કંઈ ચિન્તના નયન લાલ એ વૃદ્ધનાં
કદી કરુણગૂઢ હાસ હસતાં ખિડાઈ જતા,
નિહાળી અમ ઘેલછા હરખઘેલડો એ થતો.
જઈ વિસરી વર્ષભાર અમ સંગ એ ગેલતો;
ધરી નિજ ખભે મને 'કદીક નાચતો કૂદતો,
ઘડી હૃદયગૂઢભાર નિજ સર્વ ભૂલી જતો.
નહીં સ્મરણ નામ! કિન્તુ મુજ ચિત્ત વ્યાપી રહ્યો,
અને સરલ હાસ્યયુક્ત નિજવાણ વર્ષી રહ્યો;
અખૂટ નિજ આત્મનાં ઝરણ ગૂઢ વાત્સલ્યના
વિમુક્ત કરીને મને સતત એ ડુબાડી રહ્યો.

સોરઠા

તૂટી દેહની પાળ, આતમનીર વહી ગયાં;
મારા અંતરમાંહ્ય પ્રેમલરૂપ રમી રહો.
ઓખાના દરબાર લોક કહે વાઘેર છો,
નમતો મારો પ્રાણુ તારી આશિષ ઝીલતો.
ચમકે જેવા આભ લખલખ કરતા તારલા,
લાખેણું તુજ લાડ સ્મરણે ચમકે સોણલાં.

૪

સાંઝને સમે

સુન્દરમ્

સાંઝને સમે સખી આવજે,
સૂના સરવરકેરી પાળે, હો સખી
સાઝને સમે જરા આવજે.

છેલ્લુ કિરણુ પેલુ આભથી વિદાય લે,
છેલ્લો ટહુકાર એનો પખીડુ ગાઈ લે,
છેલ્લો ઝણુકાર તારે ઝાઝર ઝકારતી
સાઝને સમે સખી આવજે.

પોયણી પ્રફુલ્લ એનુ સકેલી હાસ્ય લે,[1]
છેવટની ચૂમી એની પાંપણિયે ઓસ દે,
ઢળતી પાંપણુ મારે આંસુ એક મૂકવા
સાંઝને સમે સખી આવજે.

ભરતો ઉચ્છ્વાસ વાયુ કુ ઞેને કોટી લે,
ખરતાં ફૂલડાંને એની છેવટની ચૂમી દે,
ખરતા અતરકાજે છેવટની એકવાર
સુરભિ ઉચ્છ્વાસતણી લાવજે, હો સખી૦
સાઝને સમે જરા આવજે.

---

૧ પાઠાન્તર
બિડાતી પોયણીની પાંપણે પ્રેમની
રાણી મૂકી જાય ટપકીઓ ઓમની,

૫

કવિને

આદરાયણ

હૈયે તારે ઝગે દીવડો એનાં તેજ ભલે જગ રાજે,
અમારો માર્ગમાં દીવડો થાજે.

આંખ અમારી ભરેલ અંધારથી સાચી દિશા નવ ભાળે,
તેજનાં અંજન આંજતો જાજે.

પૃથ્વીથી ઊડતો તારલા ચન્દ્રને આંગણે કોક દી જાજે,
જગનો થાક્યો વિસામો ખાજે.

દીન ને પીડિત રક્તચુંસાયેલ માનવી મોતને ભાઝે,
એને અમર ચેતના પાજે.

જોતાં અચેતન જીરણ, તેહના હાથ દોડી તું સ્હાજે,
એની ટેકણલાકડી થાજે.

દુઃખદારિદ્રનાં ધારણ ભેદવા તું તારી બંસરી વાજે,
કાળની આગળ આગળ ધાજે,

બોલે પ્રજાના પ્રાણ અભિનવ બોલ તેના સહુ સ્હાજે,
એને ઉર ઘૂંટીઘૂંટી ગાજે.

આકાશ, સાગર, અદ્રિના અંકમાં જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાજે,
ગીત તો માનવબાલનાં ગાજે.

લોભ મ રાખતો, થોભ મ રાખતો, નિત નવુંનવું ગાજે,
તારાં અન્તર ઠાલવી જાજે.

ટૂંકી વાર્તા વિશે કંઈક*

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

વાર્તા એ કલા છે એટલે તેનુ મુખ્ય પ્રયોજન રસ છે વાર્તામાં એ રસ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? વાર્તાના પાત્રોની લાગણીથી અને વાર્તાના પાત્રો તરફ વાચનારને થતી લાગણીથી અલબત, રસ હમેશા વાચનારમા જ નિષ્પન્ન થાય છે. અને ઉપર ભેદ બતાવ્યો છે તે ઘણી જ સ્થૂલ દૃષ્ટિએ બતાવ્યો છે કોઈ કોઈ વાર્તામા વાર્તાના નાયકની લાગણી જ વાચનાર અનુભવે છે, જેમ કે નાયક કરુણ દશામા હોય તો વાચનાર પણ કરુણરસ અનુભવે છે પણ કોઈવાર વાર્તાનુ પાત્ર અત્યંત ઉત્સાહમા હોય, પણ તે વસ્તુ ઉત્સાહ-યોગ્ય ન હોવાથી વાચનારને હાસ્ય થાય છે આ તાત્ત્વિક ભેદ નથી, છતા મારા વક્તવ્યને અંગે મેં આ વાત આ રીતે મૂકી છે.

હવે આ લાગણી વિશે સૌથી પ્રથમ એ કહેવાનુ છે કે પાત્રોની લાગણી સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ. આનો એક દાખલો આપુ જે મારા અનુભવમા આવેલો છે. એક વખત હુ નાટક જોવા ગયેલો તેમા એક પિતા પોતાની દીકરીને ભેટતો હતો પણ તે ભેટવામા તેનો અભિનય પતિ પત્નીને ભેટતો હોય તેવો જરા થઈ જતો હતો એ દૃશ્ય અત્યંત જુગુપ્સા-કારક લાગ્યુ હતું જે ભૂલ નાટકમા અભિનયમા થઈ, તેવી જ ભૂલ વાર્તામા કાર્યમા કે શબ્દોમા થવા સભંવ છે એક બીજો દાખલો આપુ એક પુરુષ એક સ્ત્રીને બહેન તરીકે બોલાવતો હોય અને છતા શબ્દો કે વર્તાવમા ક્યાંક પતિપત્નીના જેવુ થઈ જતુ હોય, ત્યાં લાગણીની અસ્પષ્ટતા આવે છે અલબત, વાર્તાકારને આ જ વસ્તુ બતાવવી હોય એમ બને; એટલે કે કોઈ પુરુષ બહારથી એક સ્ત્રીને બહેન કહે છે, પણ તેને વાસ્તવિક રીતે તે સ્ત્રી તરફ કામાકર્ષણ છે એવો વાતનો વિષય હોઈ શકે પણ ત્યા પણ પાત્રની લાગણી વાચનારને માટે સ્પષ્ટ જ છે હુ તો લેખકના મનમા જ પાત્રોની લાગણીની અસ્પષ્ટતા હોય તેને કલાદોષ ગણુ છુ એવો કલાદોષ આપણી વાર્તામા અને નાટકોમા પણ થઈ જાય છે

લાગણી હમેશા પરિસ્થિતિમાથી ઉત્પન્ન થાય છે. માટે મારે બીજુ કહેવાનુ છે તે એ છે કે પરિસ્થિતિ, કે પ્રસંગ અને લાગણી એ બે વચ્ચે મેળ હોવો જોઈએ એટલે કે એ પાત્રને એ પરિસ્થિતિમા એ લાગણી થવી આપણા અનુભવે શક્ય કે સંભવિત હોવી જોઈએ. આમા વાર્તાકાર ઘણીવાર ભૂલ કરી જાય છે ઘણીવાર પ્રસંગ કંઈ હોય અને લાગણી કંઈ જુદી જ વાર્તાકાર ચીતરે છે અને તેટલો જ બીજો દોષ તે લાગણીના અતિરેકનો થઈ જાય છે પ્રસંગ ઉપર થવી જોઈએ તે કરતા પ્રમાણમાં ઘણી ઘન કે વેગવાળી કે વિસ્તારવાળી લાગણી વાર્તાકાર ચીતરે છે તે દોષ છે આ દોષ થવાનું કારણ એ છે કે વાર્તાકારના મનમા ઘણીવાર પ્રથમ અમુક લાગણી—જેવી કે કરુણ કે વીર—નુ નિરૂપણ કરવાની હોંશ

---

* મુંબઈમા શ્રી તરુણ ગુજરાતી સાહિત્ય સભા આગળ તા. ૨૪-૩-૩૫ના રોજ આપેલ વ્યાખ્યાનના ટાચણ ઉપરથી.

થઈ હોય છે, અને પછી તેને યોગ્ય પરિસ્થિતિ સર્જવામા તે નિષ્ફળ જાય, પોતાની નિષ્ફળતા સર્જનના ઉત્સાહમા તે સમજે નહિ, અને પછી લાગણી ચીતરી કાઢે, એ છે એ લાગણી પોતાની અંગત હોય એટલે પોતે તો કદાચ અનુભવે (જોકે તે પણ એક પ્રકારની આત્મપ્રતારણ કે નિર્બળતા વિના નહિ જ), પણ પરિસ્થિતિ તે લાગણીને ઉચિત ન હોય તો વાચનારને તેમા રસ પડે નહિ અમુક પ્રસગ કઈ લાગણીની કેટલી માત્રા સહન કરી શકે તે સબધી બહુ જ સુતત્ર, સ્વાભાવિક અને પ્રસન્ન વિવેક કે વિવેચકશક્તિ વાર્તાકારમા હોવી જોઈએ

દરેક વાર્તામા પ્રસગ હોય જ. ઘણીનાર અનેક બનાવો કે પ્રસગો હોય આ બધા બનાવો સ્વાભાવિક ક્રમમા બનવા જોઈએ સ્વાભાવિક એટલે વાર્તાની સૃષ્ટિમા સભવિત 'અરેબિયન નાઈટ્સ'મા જે બની શકે તે, 'સરસ્વતીચંદ્ર'મા ન બની શકે, કારણ કે બન્નેની સૃષ્ટિએ જુદી છે 'અરેબિયન નાઈટ્સ' જેવી વાર્તામાં પણ જે બને છે તે સ્વાભાવિક જ છે. એક સ્ત્રી પોતાના પતિને મત્ર ભણી અરધો પથ્થરનો બનાવી દે છે તે પણ સ્વાભાવિક જ છે—એ રીતે કે સ્ત્રીપુરુષના વ્યવહારમા જો કોઈ પણ કારણથી સ્ત્રીને પતિ તરફ દ્વેષ થાય તો એ એટલો ઝેરીલો છે કે આ રીતે સ્ત્રી પતિ ઉપર પણ વેર લે એમ એ બતાવે છે—અને સ્ત્રીમા એ વૃત્તિ સ્વાભાવિક છે. પણ આવા 'અરેબિયન નાઈટ્સ' જેવા સર્જનો તો વિરલ જ હોય છે આપણા જમાનામા અનેક ટૂંકી વાર્તા લખાય છે તે ઘણીખરી તો આપણા વાસ્તવિક સમાજની જ છે, માટે સામાન્ય રીતે વાર્તાકારે આપણી દુનિયાની સંભવિતતાની દૃષ્ટિ અચૂક રાખવી એ સલાહભરેલુ છે.

આ સાથે સાથે કહેવુ જોઈએ કે અત્યારે અનેક જાતની વાર્તા લખાય છે, તેમા કેટલીકમા બનાવો ઘણા હોય છે, કેટલીકમા એકાદ બનાવ જ અમુક લાગણી કે લાગણીવાળા વિચારો કે લાગણીજન્ય વિચારોને ટીંગાડવાની ખીંટી જેવો હોય પણ દરેક સ્થલે એ પ્રસંગની ખીંટી એટલો ભાર ઊંચકવાને સમર્થ છે કે નહિ, એ હમેશા જોવાનુ રહે. આમાં જ વાર્તાકારનુ કૌશલ દેખાઈ આવે છે એક સામાન્ય કસોટી એવી મૂકી શકાય કે વાર્તામાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રસગમાથી લાગણી વિચારો નીકળતા પ્રતીત થવા જોઈએ, લાગણી વિચારો માટે બનાવ ઉત્પન્ન કર્યા છે એવુ પ્રતીત ન થવુ જોઈએ અને લાગનીને અનુરૂપ પ્રસગો ને બનાવો પણ જોઈએ. વાર્તામા આટલા બનાવો તો જોઈએ જ એવુ કહી શકાતુ નથી, પણ અત્યારની ઘણી વાર્તાઓમાં પૂરતા બનાવો નથી હોતા તે તરફ લક્ષ દોરુ છુ ઘણી વાર્તાઓ હાડકાવિનાના શરીર જેવી અપ્રતીતિકર, બનાવટી, નિર્જીવ જણાય છે

આ ઉપરાંત વાર્તાના બનાવોથી પણ એક સુદર આકૃતિ થવી જોઈએ. જેમ સર્જનમાં રંગથી કે રેખાથી ભાત પડે, તેમ બનાવો પણ સમયપટ પર આકૃતિ કરે છે પણ આ માત્ર રૂપક જ છે તેથી જેમ ભાતમાં એકસરખી આકૃતિઓનાં પુનરાવર્તનો હોય કે સામસામુ સરખાપણુ હોય એવું કાંઈ બનાવોમાં જોઈએ એવુ અભિપ્રેત નથી

વાર્તામા અને ટૂકી વાર્તામાં ખાસ કરીને આ બધા બનાવો, લાગણીઓ વગેરેમા ક્યાંક મધ્યબિન્દુ હોવુ જોઈએ, અથવા કહો કે પ્રધાન ગૌણની ઘટના હોવી જોઈએ આ મધ્યબિંદુ કઈ વાર્તાના લેખની વચમા જોઈએ એવો અર્થ નથી, તે ગમે ત્યાં આવે, છેક છેલ્લા વાક્યમા પણ આવે પણ એ આવવુ જોઈએ આખી વાર્તાની બધી હકીકત, બધા

વિચારો, બધા બનાવો એ મધ્યબિન્દુને જ દર્શાવતા જોઈએ, એ પ્રધાન વસ્તુને જ પુષ્ટ કરવા આવતા જોઈએ. તેમા પણ ટૂંકી વાર્તામા ખાસ વધારે સભાળ રાખવી જોઈએ જેમ એક મોટા ઘરની રેખાઓ કરતા એક હીરાની રેખા વધારે સફાઈવાળી જોઈએ, તેમ મોટી વાર્તા કરતા નાની વાર્તામા આવી સફાઈ વિશેષ જોઈએ. આને જ બીજી રીતે કહેવું હોય તો એમ કહેવાય કે વાર્તામા એકત્વ જોઈએ. એ સિદ્ધ કરવુ ઘણુ મુશ્કેલ છે અને એવી ખોટ સાબિત કરી શકાતી નથી તે અનુભવનો વિષય છે અને તેને કેમ સિદ્ધ કરવુ તેની રીતો બતાવી શકાતી નથી પણ ઉત્તમ લેખકોની કૃતિઓનુ વારવાર પરિશીલન કરવાથી એ એકત્વની કદર કરવાની, તેનો સ્વાદ લેવાની શક્તિ આવે છે, અને તેથી એ એકત્વની ખોટ હોય ત્યા તે વરતી શકાય છે એ એકત્વ સિવાયની કોઈ કૃતિ તે કલાની કૃતિ નથી.

આ સઘળુ હોવા ઉપરાત વાર્તામા ચમત્કાર—અલૌકિકતા જોઈએ ખરી રીતે એ જ વાર્તાનો પ્રાણ છે કલા માત્રની મુશ્કેલી એક વિરોધ કે વિરાધાભાસમા મૂકી શકાય કલાની કૃતિમા સભવિતતા જોઈએ અને તે સાથે જ તેમા ચમત્કાર જોઈએ દુનિયાના સામાન્ય બનાવોનુ સામાન્ય વર્ણન કર્યે જઈએ તેમા સભવિતતા પૂરેપૂરી હોય છતા તેમા ચમત્કાર ન આવે પણ કુશળ કલાકાર સઘળુ સભવિત લાગે એવી રીતે જ ચમત્કારક બનાવો યોજે છે, અને કેવળ સામાન્ય બનાવોમાથી પણ ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે એમાં જ એની પ્રતિભાની કસોટી રહેલી છે

મેં આ વાર્તાની કસોટી કરી જોવાના કેટલાક મુદ્દા કહ્યા છે તેનાથી સારી વાર્તા લખતા આવડશે એમ મારુ કહેવુ નથી કલાના ગમે તેટલા નિયમોના નિરૂપણથી સર્જન થઈ શકતુ નથી સર્જન માત્ર પ્રતિભા પર આધાર રાખે છે, જેના વ્યાપારની કૂંચીઓ આપણા હાથમા નથી પણ આ નિયમોથી આપણે ખરાબ કૃતિઓ પારખી શકીએ, અને ખરાબ કૃતિ આપણે રચી હોય તો તે સમજી તેનો નાશ કરી શકીએ અથવા તેને સારી કરવાની સ્ફુરણા થાય ત્યા સુધી તેને દબાવી રાખી શકીએ

હિંદની આર્થિક ઉન્નતિની યોજના

ડુંગરસી ધરમસી સંપટ

૨

ઉદ્યોગો

સર વિશ્વેશ્વરૈયાએ હિંદના ઉદ્યોગોની બાબતની ઘણી બારીકાઈ અને ઝીણવટથી તપાસ લીધી છે એમણે પરદેશો સાથે સરખામણી કરી આપણી પરાધીનતાનું ભાન કરાવ્યુ છે માત્ર ખેતીની પેદાશ ઉપર કોઈ પણ દેશ સમૃદ્ધિવાન બની શકે જ નહિ ગ્રેટબ્રિટન વગેરે ઔદ્યોગિક દેશો ખેતીવાડી ઉપર વસ્તીના બહુ થોડા વિભાગને રોકે છે તેઓ પોતાને જોઈતો કાચો માલ આશ્રિત દેશોમા પેદા કરવા ઉત્તેજન આપે છે પોતે જગાત અને હૂંડિયામણના ખાસ હક્કો ભોગવી બીજા દેશો ઉપર સરસાઈ ભોગવે છે આવા કાચા માલોમાથી સુદર ચીજો બનાવી એ જ આશ્રિત ને પછાત દેશોના લોકોની થોડી કમાણીમાથી તે માખણ ખેંચી લે છે પોતાનો વેપાર વધારી તે સ્ટીમરો, રેલવે, પોસ્ટ, ટેલિગ્રાફ વગેરે અનેક શાખાઓને પુષ્ટ કરે છે બીજા દેશોને ફોલી ખાવાના સતત, નિયમિત અને પદ્ધતિસરના વ્યવસાયમા એમનુ દાક્ષિણ્ય અનેરુ છે એ કહેવાતા સુધરેલા દેશો પોતાની ખર્ચાળ પદ્ધતિ અને રહેણીકરણી રાખી પોતાના કર્મચારીઓના યોગક્ષેમ નિભાવે છે વધારે કમાવુ, વધારે નાણા ખરચવા, ધનનો ફેલાવો કરવો, અને નાણાનો ફરતા રાખવા, એ એમની પદ્ધતિના માળાના મણકા છે

મજૂરીના ભાવો ઊંચા રાખવા, માણસો પાસેથી મુખ્ય કામ લઈ મજૂરવર્ગને તેના નફામા આડકતરો ભાગ આપવો, અને પાછળ દેશોના ઉપર પોતાના બાદશાહી ઠાઠને નિભાવવો, એ આજની સસ્કૃતિના બધારણો છે ધન, સમૃદ્ધિ, શક્તિ, મોભો અને વિકાસ મેળવવા માટે આજે દરેક દેશ ઔદ્યોગિક ચડતી ચાહે છે હિંદની પરાધીનતાનો અને પરતત્રતાનો મુખ્ય સબબ એના કાચા ઉદ્યોગોની ખાણો છે ,હિંદમા ઔદ્યોગિક વિકાસની ખૂબ વાતો થાય છે, રશિયા અને જાપાનના દાખલા અપાય છે, પરંતુ ખરેખર પ્રગતિ બહુ અલ્પ છે રાજ્ય સાવકુ છે લોકોમા અજ્ઞાન, વહેમો, અવિદ્યા અને પછાતપણુ છે ધાર્મિક ઝગડા, ન્યાતજાતના ભેદો પણ ખૂબ અંતરાયરૂપ થઈ પડે છે

સને ૧૯૩૦મા હિંદના બ્રિટિશ વિભાગમા ૮,૧૪૮ કારખાના હતા આખા હિંદમા ૯,૪૨૨ કારખાના ગણાયા હતા વીસ કરતા વધારે મનુષ્યને રોકનાર કારખાનાનો આમા સમાવેશ થાય છે એ કારખાનાઓની મૂડી લગભગ ૭૦૦ કરોડ જેટલી ગણાય આમા ૪૦૦ કરોડની મૂડી યુરોપિયનોની અને ૩૦૦ કરોડની મૂડી હિંદીઓ તરફથી રોકવામા આવી છે એ મૂડીના રક્ષણ માટે યુરોપિયનોએ નવા બધારણમા ખાસ હક્કો મેળવ્યા છે જ્યા સુધી એ જ બધારણ રહેશે, ત્યા સુધી યુરોપિયનોના હક્કો હિંદીઓના ઉદ્યોગોના વિકાસમાં અંતરાયરૂપ થઈ પડશે

ગ્રેટબ્રિટનમાં ગયે ૧૯૨૮માં ૧,૦૭,૫૦૦ કારખાનાં હતાં, જ્યારે તેની વસ્તી માત્ર હિંદની વસ્તીના તેર ટકા જેટલી જ છે એ કારખાનાંઓ ઉપર ૭,૦૧૭ કરોડની મૂડી એટલે હિંદથી ૨૩ગણી મૂડી અંગ્રેજોએ રોકી છે તે સિવાય આખી દુનિયાની પછાત પ્રજાઓના અને ગરીબ પ્રજાઓના અંગ્રેજો શાહુકાર છે અંગ્રેજો પોતાની બનાવેલી વસ્તુઓ બીજી પ્રજાઓને વેચી તેમની પાસે જમીનગીરીઓ ઉપર ઉધાર આપી સારું વ્યાજ મેળવે છે અંગ્રેજો કરતા પણ અમેરિકાનું યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ પૈસાદાર મનાય છે ત્યાં ૧,૭૪,૧૩૬ કારખાનાં છે એની પાછળ ૨૩,૦૦૦ કરોડ રૂપિયાની મૂડી રોકાઈ છે જે હિંદ કરતા ૯૫ ગણી વધારે છે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સને યુરોપના ઘણાખરા રાજ્યો પાસે લેણા નાખ્યા છે, પરંતુ અંગ્રેજ સુદ્ધા એ ધનવાન રાજ્યો પોતાનું દેવું અથવા વ્યાજ આપવા ના પાડે છે

કૅનેડાની વસ્તી એક કરોડની એટલે હિંદ કરતાં માત્ર ત્રણ ટકા જેટલી જ છે તેમાં ૨૪,૦૨૦ કારખાનાં નોંધાયા છે, અને તેની મૂડી ૧,૪૪૫ કરોડની ગણાય છે—જે હિંદ કરતાં પાંચગણી વધારે છે

ઉદ્યોગોમાંથી જુદાજુદા દેશોને નીચે પ્રમાણે માથાદીઠ વાર્ષિક પેદાશ થાય છે

દેશ	ઉદ્યોગોમાંથી પેદાશ	ખેતીમાંથી પેદાશ
હિંદ	૧૨	૫૯
જાપાન	૧૫૮	૫૧
સ્વીડન	૩૮૪	૧૨૯
ગ્રેટબ્રિટન	૪૧૨	૬૨
કૅનેડા	૪૭૦	૨૧૩
અમેરિકા	૭૨૧	૧૧૫

હિંદને પરદેશોમાંથી કઈ કઈ વસ્તુઓ મગાવવી પડે છે, તેની નોંધ નીચે મુજબ છે

	કરોડ રૂ		કરોડ રૂ
૧ કાપડ, સૂતર, કપાસ	૨૬	૯ સાચાકામ	૧૨
૨. રેલવેનો સામાન, પાટા	૧૫	૧૦. ધાતુઓ	૧૦
૩ તેલ	૧૦	૧૧ મોટરો	૪॥
૪. ખાંડ	૬	૧૨ ખાદ્યખોરાકી	૩॥
૫. નાના હથિયારો	૩॥	૧૩ રંગ	૨॥
૬. રેશમ	૩॥	૧૪ લોઢું	૨॥
૭ કાગળો, રસાયણો, દારૂ, ગંધક [દરેક સવાબે કરોડ]	૯	૧૫ ઊનનું કાપડ, રંગો, કાગળો સામાન [દરેક ૧॥ કરોડ]	૪॥
૮. કરિયાણું, દવા, ઊન [દરેક વસ્તુ બે કરોડ]	૬		

પરદેશો તરફ જવાવામાં જૂટ અને બિયાંમાં ૩૩ કરોડ, કપાસ ૨૪ કરોડ, અનાજ ૨૦ કરોડ, ચા ૨૦ કરોડ, તેલી બિયાં ૧૭॥ કરોડ, ચામડાં ૮ કરોડ, વગેરે છે પરદેશથી મગાવાતી વસ્તુઓ હિંદમાં બની શકે છે કાચો માલ, મૂડી અને મજૂરી બધું હિંદમાં મળી શકે પરંતુ સરકારી મદદ અને સારાના અભાવે બની શકતું નથી હિંદનો ઉદ્ધાર

સ્વદેશીમા જ છે સ્વદેશી વગર સ્વરાજ મોવુ છે સ્વદેશી એ હિંદીઓનો આત્મા છે. આપણે હમેશા આત્મસંતોષી જ નહિ પણ પરદેશોને મોટી રકમનો માલ પૂરો પાડનાર હતા. પણ બ્રિટિશ અમલમા આપણે પરદેશોની વસ્તુઓના મોહમા આર્થિક ગુલામગીરી સ્વીકારી છે

આપણા દેશની આર્થિક રાજ્યનીતિ ગ્રેટબ્રિટનના લાભમા રાખી આ દેશના ધનનો પ્રવાહ ત્યા વાળવા પ્રયત્નો થાય છે તેમા ખાસ કરી અઢાર પેન્સના રૂપિયાનુ ૬ ડિયામણ, ઓટાવા કરારો, પાઉંડ સાથે રૂપિયાનુ લગ્ન, અને હિંદ–બ્રિટન કરારો છે આપણી પાસેથી જે દેશો મોટી રકમ માલ ઉપાડે છે, તેનો જ માલ આપણે લેવો જોઈએ પણ તેને બદલે ગ્રેટબ્રિટનને ખાસ પસંદગી (preference) અપાઈ છે સિવાય હિંદી સરકાર છૂટથી રૂપુ વેચીને હિંદની આર્થિક સ્થિતિને અન્યાય કરે છે લંકેશાયરના લાભ માટે કાપડના ઉદ્યોગને સાવકા તરીકે ગણ્યો હતો એ સિવાય જાપાનની પેઠે ગૃહઉદ્યોગોનો શાસ્ત્રીય વિકાસ પણ ઘણો જરૂરનો છે હિંદના ઉદ્યોગોના રક્ષણ માટે જકાત, ખાસ કાયદા વગેરેની જરૂર છે. આપણી સ્કૂલોમા માત્ર સાહિત્ય વગેરે વિષયો શિખવાય છે, તેને બદલે ઔદ્યોગિક વિકાસનો વિષય શિખવવો જોઈએ

રસ્તાઓ

હિંદમા રસ્તાઓની ખાસ જરૂર છે હમણા તો માત્ર ૪૨,૦૦૦ માઈલની રેલવે અને સાડ હજાર માઈલના રસ્તા છે ચાર વરસમાં રસ્તાઓ ઉપર હિંદી સરકારે તથા પ્રાંતિક સરકારોએ માત્ર ૨૦ કરોડ ખર્ચ્યા છે, જ્યારે અમેરિકામા દર વરસે ૧૬૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચાય છે ૧૯૩૩–૩૪મા અમેરિકાએ આથી બહુ મોટી રકમ રસ્તાઓ ઉપર ખર્ચી છે માર્ચ ૧૯૩૨ સુધીમા હિંદમા બે લાખ મોટરો અને લોરી બસો રજિસ્ટર થઈ હતી જગતમા સાડાચાર કરોડ મોટરોમાથી માત્ર યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમા જ ૨ાા કરોડ મોટરો હતી ગ્રેટબ્રિટનમા પણ લગભગ ૨૫ લાખ મોટરો વપરાય છે આ સર્વે મોટરો પરદેશથી હિંદમા આયાત થાય છે એના ભાગો પણ હિંદમા બનતા નથી હિંદી સરકારના ઉત્તેજન વગર ક્યાથી બને? મોટરો માટે બધા કાચા દ્રવ્યો હિંદમાં થાય છે, નિષ્ણાત કામદારવર્ગ પણ મળે પરંતુ ઉત્તેજનનો અભાવ છે

રેલવે

હિંદની રેલવેઓ લશ્કરી નજરે બંધાઈ છે એમાથી અંગ્રેજ શૅર હોલ્ડરોને ભૂતકાળમા ખૂબ પેદાશ મળી છે હમણા સુધી પણ એન્જિનો, રેલોનો મોટો ભાગ, વૅગનો, પુલો સારુ લોઢુ વગેરે પૂરા પાડવામા ગ્રેટબ્રિટનના કારખાનાઓને પસંદગી અપાય છે બીજા કોઈ સસ્તા દેશોમાથી થોડો માલ લેવાય છે કે પાર્લામેંટમા ખૂબ ધાંધલ ઉઠાવવામા આવે છે રેલવેના એન્જિનિયરિંગ વિભાગો માટે હિંદીઓને પૂરતી કેળવણીના સાધનો અપાતા નથી હજી કોઈ હિંદીની એજંટ તરીકે પાકી નિમણૂંક થઈ નથી

વહાણવટું

આપણો દેશ એક વખતે આપણા પ્રાચીન વહાણો, નાવિકો અને સોદાગરો માટે પ્રસિદ્ધ હતો ચાર હજાર માઈલના કિનારાવાળો આંતરિક વ્યવહાર એક રૂપિયામા ચૌદ આના પરદેશી વહાણવટીઓના હાથમા છે, પરદેશો સાથે તો બધો વેપાર પરદેશી વહાણો જ ચલાવે છે ચીનજાપાનની લડાઈ વખતે (૧૮૯૪મા) જાપાન પાસે પોતાનો વેપાર માત્ર

આઠ ટકા જેટલો જ જાપાનીઝ વહાણોમા થતો . હવે એટલા થોડા સમયમાં જાપાને પોતાના વહાણોમાં લગભગ સિત્તેર ટકા વેપાર સ્વાધીન લીધો છે હિંદનાં બંદરોનો પરસ્પર વેપાર હિંદીઓના હાથમાં રાખવાના પ્રયત્નોને હિંદી સરકારે ધોરવાળા કુહાડાથી કાપી નાખ્યા છે

હિંદમા હિંદીઓને કપ્તાનો, ચીફ ઓફિસરો અને એન્જિનિયરો તરીકે શિક્ષણ આપવાના સાધનો હિંદી સરકારે ઊભાં કર્યાં નથી હિંદની સ્ટીમર કંપનીઓને ફરજિયાત પરદેશી અમલદારોને નિભાવવા પડે છે હિંદમા ૩૩ કંપનીઓ વહાણવટુ ખેડવા ઊભી થઈ, તેમા અંગ્રેજ અને પરદેશી કંપનીઓની હરીફાઈથી ૨૩ તો મરણશરણ થઈ ગઈ છે જાપાન પોતાના વહાણવટાને દરવરસે પોણો કરોડ રૂપિયા મદદ આપે છે પરદેશીઓને જાપાનના બંદરો વચ્ચે વહાણવટાથી વેપાર કરવાનો હક્ક નથી અમેરિકા પણ પોતાના વહાણવટાને કરોડો ડોલરોની મદદ કરે છે લગભગ ૪૪ દેશોએ પોતાના વહાણવટા માટે પોતાના દેશના વેપારને અનામત (રિઝર્વ) રાખ્યો છે. હિંદમા સસ્તા ખલાસીઓ, સુંદર બંદરો, બહોળો વેપાર, સાહસિક વેપારીઓ અને જોઈતા નાણા હતો છે પરંતુ સાવકી માતા હોવાથી પોતાના સાવકા બાળકો કરતા સાવિત્ર તરફ બહુ આકર્ષણ હોતા અહીંનુ દ્રવ્ય ત્યા ઘસડાય છે વિલાયતના કારીગરો, કારખાનાવાળાઓ, બેંકો અને એંજિનિયરોને નભાવવા હિંદ સારુ ક્ષેત્ર છે. અંગ્રેજ વહાણવટાને નવા કાયદાના બંધારણમા ખાસ રક્ષણ મળ્યુ છે

વિમાનખાતું

હિંદની સરકારે વિમાનખાતાને ઉત્તેજન આપવાનુ શરૂ કર્યું છે દરેક વિમાન ગ્રેટબ્રિટનથી તૈયાર કરવાઈ ખરીદાય છે એટલે વિલાયતના કારીગરોની મદદ માટે આ ખાતુ સહકાર આપે છે હિંદીઓને શિક્ષણ આપવા કરાચીમા સગવડ કરવામા આવી છે પરંતુ કરાચીમા સેકન્ડ કલાસ લાયસન્સ મળે છે, ફર્સ્ટ કલાસ માટે વિલાયત જવુ પડે છે ઇગ્લાંડથી હિંદની અઠવાડિક વિમાની ટપાલ છે હિંદમા પણ કરાંચી, મદ્રાસ, કલકત્તા, રંગૂન, મુંબઈ વગેરે માટે તાતા કંપની અને ઇમ્પિરિયલ એરવેઝને કંટ્રાકટો અપાયા છે હિંદમા જ વિમાનો બાંધવાના કારખાનાની જરૂર છે વિમાનોનો વિકાસ કરવા માટે હિંદી સરકારે ત્રણ વરસની યોજના તૈયાર કરી છે. લગભગ એક કરોડ ખર્ચી જુદાજુદા શહેરોમા વિમાનોના એરોડ્રોમ (વિમાન મથકો) બંધાશે. રાત્રિએ ઉડ્ડયન કરવા તેજસ્વી પ્રકાશની સગવડ કરાઈ છે.

પોસ્ટ, તાર, રેડિયો, ટેલિફોન

દર દસ હજાર મનુષ્યે કેનેડામા બાર પોસ્ટ આફિસો, ગ્રેટબ્રિટનમા પાંચ ઓફિસો, અમેરિકામા ચાર અને હિંદમા ભાગ્યે એકની સરાસરી આવે છે તારઓફિસો કેનેડામાં દર દસ હજાર મનુષ્યે ચાર, ગ્રેટબ્રિટનમા ત્રણ, જાપાનમા બે અને હિંદમા દર ત્રીસ હજારે એક આવે છે ટેલિફોનો દર દસ હજાર માણસોએ જાપાનમા ૧૦૫, ગ્રેટબ્રિટનમાં ૪૨૯, કેનેડામા ૧,૩૪૯, અમેરિકામા ૧,૬૩૭ની સરાસરીએ આવે છે, ત્યારે હિંદમા દર દસ હજારે એક ટકા ઉપર સહેજ ઉપર સરાસરી આવે છે. રેડિયો હિંદમા હજી વ્યાપક નથી એની ઉપયોગિતા હિંદી પ્રજાના મન ઉપર ઠસી નથી પ્રજાનુ અજ્ઞાન અને વિદ્યાની ખામી એના વિકાસમા અંતરાયરૂપ છે

શક્તિ

સને ૧૯૩૧મા ગ્રેટબ્રિટનમા ૨૨॥ કરોડ ટન, જર્મનીમા ૧૨ કરોડ ટન, અમેરિકામાં લગભગ ૪૦-૫૦ કરોડ ટન કોલસો દર વરસે ખોદાય છે હિંદમા બેથી સવાબે કરોડ ટન

કોલસો દર વરસે નીકળે છે હિંદમા કોલસો બહોળા પ્રમાણમા મળતો નથી. પરંતુ બાળવાનું લાકડું મળી શકતું હોવાથી તેનો ખર્ચ વળી રહે છે અમેરિકા ૧૨ કરોડ ટન કેરોસીન પેદા કરે છે, ત્યારે રશિયામા ૨। કરોડ ટન, વેનેઝૂલામા ૧।। કરોડ ટન, ઇરાનમા આઠ લાખ ટન અને હિંદમા (બરમા સાથે) દશ લાખ ટન કેરોસીન પેદા થાય છે હિંદમા તો માત્ર જૂજ કેરોસીન થાય છે, તેને બીજા દેશોથી દશેક કરોડ રૂપિયાનુ તેલ મગાવવુ પડે છે

વિદ્યુત્શક્તિ અમેરિકામા ૧૧૦ લાખ, કેનેડામા ચાલીસ લાખ, ફ્રાન્સમા વીશ લાખ, જાપાનમા અગિયાર લાખ, અને હિંદમા માત્ર સાતેક લાખ અશ્વબલ (હોર્સ–પાવર) પેદા થાય છે નીચેનો કોઠો હિંદની પછાત સ્થિતિ દર્શાવે છે

ઉત્પાદનશક્તિનો વ્યયઃ લાખ અશ્વબલમાં

દેશ	મનુષ્યશક્તિ	કોલસો	પેટ્રોલ	જળશક્તિ	સરવાળો	દરમનુષ્યે અશ્વબલવ્યય
હિંદ	૧,૦૬૦	૩૪૦	૮૦	૩૦	૧,૫૧૦	૦·૪૭
અમેરિકા	૪૦૦	૧૦,૦૧૦	૪,૮૧૦	૧,૨૧૦	૧૬,૪૩૦	૧૩·૩૮
ગ્રેટબ્રિટન	૧૫૦	૨,૭૦૦	૨૮૩	૪૦	૩,૧૭૩	૬·૬૫
કેનેડા	૩૩	૫૫૦	૧૭૬	૫૯૦	૧,૩૪૮	૧૩·૦૩
જર્મની	૨૧૦	૩,૩૩૦	૯૫	૧૩૦	૩,૭૬૫	૬·૦૪
ફ્રાન્સ	૧૬૦	૧,૨૭૦	૧૨૩	૨૪૦	૧,૭૭૩	૪·૩૫
જાપાન	૨૧૦	૫૨૦	૭૦	૩૦૦	૧૧૦	૧·૭૫

વેપાર

આખા જગતનો બધો વેપાર સને ૧૯૨૯મા ૧૯,૦૦૦ કરોડનો હતો અને ૧૯૩૩મા તેમા ચાલીસ ટકા ઘટાડો થયેલ છે સર્વ દેશોએ એકબીજા સામે જકાતની દીવાલો ઊભી કીધી છે, સોનાનુ ચલણ લગભગ બંધ જેવુ છે, નાણાંની કિંમત ઘટાડી નાખી છે, પોતાના દેશોને દરેક વસ્તુમા આત્મસંતોષી બનાવવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા છે. પરસ્પર અવિશ્વાસ અને ઈર્ષાના અગ્નિ સળગી રહ્યા છે હિંદનો વેપાર પણ ખૂબ ઘટ્યો છે સને ૧૯૩૨–૩૩મા આવક અને જાવક રૂ ૧૩૩ કરોડ અને રૂ ૧૩૬ કરોડની હતી જગતના કોઈ પણ સુધરેલા દેશ કરતા હિંદ વેપારમા ઘણુ જ પછાત છે ત્રીસ વરસો ઉપર હિંદનો વેપાર કેનેડા કરતા ત્રણગણો અને જાપાન કરતા બેવડો હતો હમણાં તો હિંદ ક્યાંયે પછાત પડી ગયુ છે હિંદના પરદેશ સાથેના વેપારનો મોટો ભાગ યુરોપિયનોના હાથોમાં છે હિંદનો કુલ આંતરિક વેપાર ૨,૫૦૦ કરોડનો ગણાય છે હિંદના વેપારમા બ્રિટિશ લાભોને ખાસ રક્ષણ આપવામા આવે છે. હિંદમા જ્યાં સુધી ઔદ્યોગિક વિકાસ નહિ થાય ત્યાં સુધી હિંદનો વેપાર પછાત રહેશે હિંદીઓ પરદેશોમાં પગભેર થઈ શકતા નથી બધે સ્થળે ચામડીના રંગની સૂગ આડી આવે છે તાતા જેવી મહાન કંપનીને પણ ગ્રેટબ્રિટનમા પગભેર થવામા મોટી મુશ્કેલીઓ નડી હતી હિંદીઓને યુરોપ સાથેના વેપારમાં બીજી કેટલીક મુશીબતોમાં સૌથી મોટી મુશીબત કરજ આપવાની છે ગમે તેવા સારા માલ ઉપર પણ લાંબા કરજે આપવાની ફરજ પડી છે તેમા લંડનમા પગભેર થવુ આપણા વેપારીઓને માટે બહુ મુશ્કેલ છે

યુરોપમા વેપાર કરવા ઇચ્છનાર હિંદી વેપારીને જૂની ઢબ ચાલશે નહિ તેણે પૂરતી મૂડી, બેંકો સાથે સંબંધ, ચોખ્ખો હિસાબ, ઓફિસના અનુભવી માણસો, જગતના વ્યાપારની

દરરોજની ખબરો અને નવા સાધનો વસાવવા જોઈએ. હિંદી સરકારે પણ પોતાના તરફથી દરેક મોટા સ્થળે એક વેપારી પ્રતિનિધી નિભાવવો જોઈએ. કેનેડા જેવા પ્રાંતો પણ ૩૪ ટ્રેડ કમિશનરો નિભાવે છે. આપણે માત્ર ૭ નિભાવીએ છીએ. તે સિવાય હિંદી માલને માટે જે જે દેશમા મોકલવાનો જરા પણ અવકાશ હોય, ત્યાથી દર માસે આપણા વેપારના હિત અને વિકાસ સાધવાને રિપોર્ટો મળવા જોઈએ. કોઈ પણ દેશની સમૃદ્ધિ વેપાર વગર વધતી નથી. આપણે તેમા પછાત છીએ. ઘણાખરા દેશોએ હિંદના વેપારીઓ સામે આડકતરી રીતે બારણા બધ જેવા કર્યા છે. કારણ કે હિંદ બ્રિટનને ખાસ પસંદગી આપે છે.

નાણાંખાતુ

હિંદના ઉદ્યોગો જૂટ, ચા, કોલસા, ચોખા વગેરેના કારખાનાઓમાં બ્રિટિશ મૂડીની મોટી રકમ રોકવામા આવી છે. એ મૂડીને ખાસ રક્ષણ મળવાથી હિંદીઓના ઔદ્યોગિક વિકાસને અંતરાયો ઊભા થશે.

હિંદના નાણાખાતા ઉપર હિંદી વજીરનો કાબૂ છે. હિંદની વડી ધારાસભાને પૂછ્યા વગર તે લોનો અને ઉધારનાણા મરજી પડે તેટલા લઈ શકે છે. હિંદી વજીર બ્રિટિશ પ્રધાનમડળનો સભ્ય છે. તેને હૈડે બ્રિટિશ હિત વસે છે. હિંદ બ્રિટિશ માલ વધારે વાપરે અને ખરીદ કરે તે માટે તે ઉત્સુક હોય છે. એના જ દબાણથી પાઉંડ સાથે રૂપિયાના લગ્ન થયાં! સોળ પેન્સનો રૂપિયો નિભાવી રાખવાની જીદ પણ તેની જ છે. હિંદમાથી અઢી અબજનું સોનુ ચડાવવા દેવામા પણ તેની વગ હશે. હિંદ-બ્રિટન કરાર, ઓટાવા કરાર એવાં એવા અનેક હિંદહિતવિરુદ્ધના કામોને તે મંજૂર કરે છે.

હિંદનો રાજ્યવહીવટ તેની વસ્તીની આવકના પ્રમાણમા બહુ જ મોઘો છે. મોટા સરકારી અમલદારોના પગાર જગતના કોઈ પણ પ્રદેશ કરતા હિંદમા બહુ ઊંચા છે. હિંદમા કરોડો મનુષ્યોને એકટક ભોજન મળતુ નથી. છતા હિંદી વજીરના દબાણથી હજારોના પગારવાળાઓનો પાચ ટકા પગારકાપ પણ રદ કરી આપવામા આવ્યો છે. હિંદમાં મોટુ બ્રિટિશ લશ્કર નિભાવવામા આવે છે. અમલદારો તો લગભગ અંગ્રેજો જ છે. તેમના ઉપર હિંદની અર્ધી આવક ખર્ચી નાખવામા આવે છે. હિંદબહારના ભાગોનું રક્ષણ કરવા હિંદમા બ્રિટિશ લશ્કર નભે છે. હિંદમા શિક્ષણશાળા બનાવવામા આવી છે.

હિંદનું કરજ સને ૧૯૦૦મા રૂ ૩૦૭ કરોડ હતુ. સને ૧૯૩૪મા તે ૧,૨૧૦ કરોડ થયુ છે. હિંદના બજેટમા જમેઉધાર પાસુ નીચે મુજબ છે.

પેદાશ	કરોડ રૂપિયા	ખર્ચ	કરોડ રૂપિયા
કસ્ટમ	૪૬.૮૭	લશ્કર	૪૪.૪૨
ઇન્કમટેક્સ	૧૭.૧૩	હિંદનુ વસૂલાતી ખાતુ	૯ ૫૮
મીઠુ	૮ ૫૫	વ્યાજ	૯.૬૬
અફીણ	૧.૫૯	વસૂલાતી બાંધકામો	૨.૦૭
રેલવે	૦	બીજા સીધા ખર્ચો	૩ ૫૮
ચલણ ટકશાળ	૧ ૨૩	પરચૂરણ	૭.૨૮
પરચૂરણ	૫.૫૧		
			૭૬.૫૦
	૮૦.૮૮	કરજ ઘટાડવાનો વાર્ષિક ફાળો	૩.૦

સર્વે પ્રાંતોની સંયુક્ત આવક રૂપિયા ૮૪.૯૭ કરોડની હતી તેમાં ૩૩ કરોડ જમીનમહેસૂલના, ૧૪ કરોડ કેફી પદાર્થોમાંથી, ૧૨ કરોડ સ્ટેમ્પમાંથી મુખ્ય હતા ત્યારે સર્વેનો સંયુક્ત ખર્ચ ૮૬.૬૫ કરોડનો હતો તેમા ૫૨ કરોડ પગાર અને ૮ કરોડ બાંધકામ મુખ્ય છે છેલ્લાં ૧૨ વર્ષોમા તેમને ૨૩ાા કરોડ રૂપિયા ખોટ આવી છે.

હિંદમાં સર્વે મ્યુનિસિપાલિટિઓની કુલ પેદાશ ૧૯૩૦–૩૧મા ૩૬.૬૦ કરોડની હતી. આખા હિંદમાં ૭૮૧ મ્યુનિસિપાલિટીઓ છે તેઓ બે કરોડ લોકોનો મ્યુનિસિપલ કારભાર કરે છે આખા હિંદમા ૧,૨૪૬ જિલ્લા અને તાલુકા બોર્ડો હતી તેની પેદાશ રૂપિયા ૧૬.૫૭ કરોડની હતી લગભગ ૨ાા કરોડ માણસના સ્વાસ્થ્ય, જનસુખકારી, રસ્તાઓ, બજારો વગેરે એટલી નાની રકમમાથી નિભાવવાના હતાં અને ૧૯૧૪ અને ૧૯૩૦ વચ્ચે જાપાનમા લોકહિતસુધારણાની આવી સસ્થાઓ પાછળનો વાર્ષિક ખર્ચ રૂા ૪૧ કરોડથી વધારીને રૂા ૨૧૯ કરોડ કરવામા આવ્યો છે હિંદમા એ જ મુદતમાં માત્ર અઢાવીશ કરોડ વધ્યા છે. અમેરિકામા એક વરસમા આવા ખાતા પાછળ રૂા. ૩,૪૬૮ કરોડ ખર્ચે છે અમેરિકામાં મનુષ્યદીઠ જનસુખકારીની સંસ્થાઓ વાર્ષિક રૂા. ૧૫૦ ખર્ચે છે, ત્યારે હિંદમા માત્ર રૂા ૨ ખર્ચાય છે

રેલવેઓ અને પોર્ટ ટ્રસ્ટો

હિંદની રેલવેની પેદાશ સને ૧૯૩૦–૩૧માં રૂ. ૯૬.૮૩ લાખની હતી, તેમાથી રૂા. ૩૦ કરોડનો સામાન ખરીદાય છે તે ઘણોખરો પરદેશો—મુખ્યત્વે ગ્રેટબ્રિટન પાસેથી લેવાય છે રેલવેની કાયદેસર બોર્ડ નવા સુધારા હેઠળ નિમાશે તે ઉપર ધારાસભાનો કોઈ પણ જાતની લાગવગ રહેશે નહિ હિંદમા મુખ્ય બન્દરોમા સને ૧૯૩૦–૩૧મા કુલ પોર્ટ ટ્રસ્ટોની આમદાની ૭ાા કરોડની હતી તેમનુ કુલ કરજ ૫૯ કરોડ હતુ આ પોર્ટ ટ્રસ્ટોમા હિંદીઓની લઘુમતી છે તેમા બ્રિટિશ હકોનુ ખાસ રક્ષણ થાય છે પોર્ટ ટ્રસ્ટો ઘણોખરો સામાન ગ્રેટબ્રિટન પાસેથી લે છે તેના સર્વે મોટા અધિકારો બ્રિટિશોના હાથમા છે એટલે એમની નીતિ બ્રિટિશ લાભની હોય તેમા નવાઈ શી ?

કરવેરા અને સરકારી પેદાશ

એ રીતે ૧૯૩૦–૩૧મા મધ્યસ્થ સરકારની આમદાની ૧૨૪ કરોડ, પ્રાંતિક સરકારોની ૮૩ કરોડ, અને સ્થાનિક સંસ્થાઓની ૫૩ કરોડ મળી ૨૬૦ કરોડની પેદાશ થઈ એ દર મનુષ્યે રૂા ૧૦ થાય (દેશી રાજ્યોની ગણતરી કરી નથી) જાપાનમા તે દર મનુષ્યે રૂા ૭૬, અમેરિકામા રૂા ૨૨૨, કેનેડામા રૂા ૧૯૭, અને ગ્રેટબ્રિટનમા રૂા ૨૯૦ હતી એક હિંદીની વાર્ષિક પેદાશ એક બ્રિટનવાસી કરતા ત્રીસગણી ઓછી છે હિંદની ગરીબાઈ જોતા કરો ઓછા નથી, છતા પશ્ચિમના દેશો લોકહિતના જે મહાન અને વ્યાપક કાર્યો નિભાવે છે, અને કરોડો બેકારોને જે મોટી મદદો આપે છે, તેવુ હિંદમા નથી

કરજ

હિંદનું રૂા. ૫૦૦ કરોડનુ કરજ પરદેશોનું અને રૂા. ૭૦૦ કરોડનું કરજ હિંદના લોકોનું છે પરદેશી કરજ લંડનમા ઊભી કરેલી પાઉંડની લોનો છે આમા લગભગ ૨૦૦ કરોડનું કરજ વ્યાજ આપતુ નથી રૂા ૧,૦૦૦ કરોડનું કરજ વ્યાજ આપે છે ચાલીસ કરોડના સિક્કા અને રૂપુ છે. લડાઈ પછી લગભગ ૧૫૬ કરોડની બજેટખાદ આવી હતી, જે લોનો ઊભી કરી પૂરી કરાઈ હતી. ૭–૮ડમા અને ૧૯૨૮–૨૯મા રૂા. ૫૨૮ કરોડ જનહિતના કામમા વપરાયા હતા ૧૯૩૪મા અમેરિકાએ જનહિતના કામોમા એથી દશગણી વધારે રકમ ખર્ચી હતી

અપૂર્ણ]

ઉમર ખય્યામની રુબાયાત

સ્વ. અંબાલાલ ગોવિન્દલાલ

(ગતાંકથી ચાલુ)

૩૨

ચરણે સુરાને નિત્ય શીશ ઝુકાવીએ,
ને મયતણા હસતા લબે[1] જીવ હોમીએ,
સાકી સુરાહી કંઠથી ઢાલે, અને
ને દ્રાક્ષજીવન જામમા હસતા ભરે.

૩૩

હે જીવ! તારે દર્દથી રડવું રહ્યુ,
કિસ્મતતણી ચડઊતર આથડવું રહ્યું,
શાને પ્રવેશ કર્યો શરીર વિષે કહે,
એ જાણીને કે આવી પરહરવું રહ્યુ?

૩૪

આપણે નો'તા ને ન્હાણા વહી ગયાં,
આકાશ, તારા, ચંદ્ર ગોળ ફર્યા ગયા,
જોજે ધીમે પગ મૂકજે આ ભૂમિ પર,
હોયે કદાચ નીચે રસિકો થઈ ગયા

૩૫

એવું નથી દિલ જે જુદાઈ સહી શકે,
એવી ન નેનાં, દર્શથી તારા ખસે,
તારે કદાચ તમા ન હોયે, પણ ભલે,
આત્મા નથી, તુજ પ્રેમમાં જે ના બળે.

૩૬

વિશ્વ છેતરીએ કદી આડંબરે,
ઈશની આજ્ઞા નમી ગણવી પડે,
યુક્તિ બધી મેં વાપરી, ગણકારુ ના
કે ઈશનો સદેશમારગ ના જડે.

---

૧ હોઠે

૩૭

મંદિર ને મસ્જિદ બંદગી કાજ છે,
દેવળતણો પણ ઘંટ બંદગી કાજ છે,
ઉપવીત, તસબીહ ને ઈસાઈ 'ક્રૉસ'ને
સર્વે પ્રભુની બંદગીનાં સાજ છે.

૩૮

મંદિર, મદ્રેસા, મસીદ, દેવળ વિષે
જનદિલમાં જન્નત જહન્નમ વાત છે,
પ્રેરણા પામ્યા પ્રભુની તે નહિ
નાહક વિચારે આમ જીવન ગાળશે.

૩૯

શાને ઊંઘે, નિદ્રા કુસુમ હસાવશે
આનંદના ? પૂછ્યું મને જ્ઞાની જને,
નિદ્રા સગી મૃત્યુતણીનો સંગ શો ?
સૂજે નિરાતે કબ્રમાં—ફુરસદ હશે.

૪૦

આ એવડા ઘર આપણું આલમ ફર્યો,
જોયુ બધું ને બહુ તપાસ કરી વળ્યો,
ચંદ્ર શું અમીવદન તુજ સમ ના દીઠું,
મોહક સરો તું સમ નહિ, ને હું રડ્યો.

૪૧

ખીલ્યા વસતે પુષ્પ શો તું જામ લે,
ને ફૂલ શી સુકુમાર માશૂક સાથ લે,
ને પી સુરા, નહિ તો બૂરું આકાશ તે
અણચિંતવ્યા તમને ઉખાડી નાખશે.

૪૨

તે કે'ર દહાડે વ્યોમ અગ્નિ વર્ષશે,
ને સૂર્ય વિશ્વ પ્રજાળવા, અહીં આવશે,
માશૂકનો પકડી હું પાલવને કહીશ,
નિર્માણ તારૂં બાળવા નિર્દોષને ?

૪૩

જહન્નમ શરાબી કાજ આલમ ઉચરે
સાચી નથી, અજ્ઞાની જનની વાત એ.

પ્રેમી શરાબી જાય દોઝખ તો જરૂર,
હાથ શું ખાલી બેહિસ્ત બની જશે ?

૪૪

કાનૂન કુદરતના, અદબ દીનની લખ્યાં,
મારી નથી ઇચ્છા, સુરા પી તોડવાં;
માત્ર આત્મ, મમત્વને માયા થકી
ઉગારવા મન જોડ્યું લાલ શરાબમાં.

૪૫

પીર મયખાનેથી આવે મેં દીઠા,
જામે શરાબ અને મુસલ્લા[1] સહ દીઠા.
વિચિત્ર વર્તન શેખ ! આ શું, મેં પૂછ્યું,
ધીમે કહે કે 'પી સુરા, સઘળું ફના.'

૪૬

આ વિશ્વ શું છે, પંખીનો મેળો દીસે,
આરામગાહ સવારસાંજતણી દીસે,
જમશેદ[2]ના દરબારના અવશેષ જ્યાં,
બહેરામ[3] તણી સોડ જ્યાં સૂતા હશે

૪૭

એ જ મય વિધવિધ રૂપો લઈ શકે,
વાચક, અવાચક, વૃક્ષ, ફૂલ બની શકે:
માનીશ ના કે જીવ પણ નશ્વર હશે,
રૂપ સૌ બદલાય જીવ જીવી શકે

૧. સાદડી જે નમાઝ પઢતા પથરાય છે તે
૨. ઇરાનનો એક રાજા
૩ ઇરાનનો એક બીજો રાજા

સંસ્કૃતિનો વિપર્યાસ

ચિનુ સંઘવી

યુરોપીય સમાજવાદનો એક સર્વમાન્ય અર્થ એ છે કે હુન્નરઉદ્યોગોનો બને તેટલો યાંત્રિક વિકાસ કરવો અને તેમ કરી સમાજની સંપત્તિમાં વધારો તથા કામના સમયમાં ઘટાડો કરવો પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ યંત્રના અપરિમિત વિકાસ અને વિસ્તાર પર રચાયેલી છે, પરંતુ તેથી સંપત્તિની વહેંચણીમાં જે પ્રમાણરહિત ભેદ ઊભા થાય છે તેને લીધે, એકંદરે સંપત્તિમાં બેસુમાર વધારો થવા છતાં સમાજની અંદર આર્થિક વર્ગવિગ્રહ જાગે છે સમાજવાદ યંત્રવાદને સર્વાંગે અપનાવી લે છે, પણ એમ કરતાં તેના સામાજિક ઉપયોગમાં તે જે મૂળભૂત ક્રાંતિ કરે છે તે એ છે કે ઉત્પત્તિનાં સાધનોને તે સામાજિક માલિકીના અંકુશ નીચે મૂકી દે છે આથી બે મહત્ત્વનાં પરિણામો આવે છે એક તો પ્રજાના અર્થજીવનને સર્વત્ર યંત્રમય બનાવવામાં સરળતા થઈ જાય છે અને તેની મદદથી અઢળક સંપત્તિ પેદા થવા માંડે છે, બીજું એ કે અર્થજીવનની સામાજિક માલિકીના સિદ્ધાંતને આધારે તથા યંત્રની પારાવાર શક્તિને લઈને સમસ્ત લોક આગળ સુખ-સમૃદ્ધિના અપરિમિત વિકાસનો આદર્શ મુકાય છે, અને સંપત્તિની પેદાશમાં પોતાનો સરખો હક્ક રહેલો છે એ જાતની લાગણી કેળવાય છે આ રીતે રશિયાના સમાજવાદે યુરોપની અર્વાચીન સંસ્કૃતિને અપનાવતાં જે ફેરફારો કર્યા તે એની સામાજિક રચનામાં કર્યા, એનાં ફળોની વહેંચણી સમસ્ત સમાજને લભ્ય થાય એમ કર્યું, પરંતુ વધારેમાં વધારે સુખસગવડોનો એનો આદર્શ એમનો એમ જ રહ્યો, એટલું જ નહિ પણ તેની સમાજવ્યાપી સ્થાપના કરી

સમાજવાદની સિદ્ધાંતકલ્પનામાં આર્થિક સમાનતા આવી જાય છે કે કેમ એ પ્રશ્ન વિવાદાસ્પદ છે પરંતુ સોવિયટ રશિયાને તો પ્રયોગ પરથી જણાયું છે કે આર્થિક સમાનતાનો પ્રશ્ન એ મોટેભાગે સમાજવાદી અર્થશાસ્ત્રનો નહિ પણ મનુષ્યસ્વભાવનો પ્રશ્ન છે લૂઈ ફિશર લખે છે "આવકની સમાનતા વ્યક્તિગત કાર્યશક્તિને ઘાતક છે એમ સોવિયટ તંત્ર ગણે છે, અને તેથી તે આવકોને એકસરખી કરી દેવાની વિરુદ્ધ છે આથી જીવનનિર્વાહનાં ધોરણોમાં અનેક દરજ્જાઓ પડે એ સ્થિતિ ચલાવી લેવાનું તેમને માટે અનિવાર્ય થઈ પડે છે

"૧૯૩૪ના જાન્યુઆરીમાં સ્ટેલિને કહેલું, 'માર્ક્સવાદ પ્રમાણે સમાનતા એટલે અંગત આવશ્યકતાઓને એકસરખી બનાવી દેવી તે નહિ પણ વર્ગો નાબૂદ કરવા તે '

"વળી 'પ્રવદા' પત્ર, જેમાં આવતા લખાણો સત્તાધીન વર્ગની માન્યતાઓનું પ્રતિબિંબ પાડે છે, તેમાં એક લેખમાં લિઓન્ટિવ (Leontiev) લખે છે, 'ભવિષ્યના સંપૂર્ણ વર્ગરહિત સમાજમાં પણ સમાનતા તો નહિ હોય, કેમકે કમ્યુનિસ્ટ સુવર્ણયુગનો પ્રેરકહેતુ તો એ છે કે 'દરેક જણ પોતાની શક્તિઓ અનુસાર કામ આપે,' અને 'દરેક પોતાની આવશ્યકતાઓ પ્રમાણે લે.' પરંતુ શક્તિઓના પણ ભેદ હોય છે ઉપરાંત, એક માણસને સતાર જોઈએ, તો બીજાને વાંકડિયા વાળ જોઈતા હોય "

આમ વ્યવહારુ સમાજવાદ તો આર્થિક સમાનતાના તત્ત્વને છેવટની તિલાંજલિ આપે છે માણસની અંગત કાર્યશક્તિને પ્રોત્સાહન આપવા તથા પોતાની વિશિષ્ટ શક્તિઓ મનની ચોરી વિના પોતાના કામમાં તે વાપરે એ પ્રામાણિકતા જાળવવા, મુખ્યત્વે જેમના કાર્યમા અપૂર્ણતા કે ઊણપ ચલાવી લેવી પાલવે નહિ તેમને બીજાઓ કરતા કાંઈ વધારે લાભ આપવાની જરૂર આમ ઊભી રહે છે માણસ તેના સામાન્ય જીવનમા આર્થિક બદલાની આશાએ જ પ્રામાણિકપણે વર્તે એટલો બધો સ્વાર્થવશ પણ એનો સ્વભાવ હોતો નથી, કે જે કામમા પોતે પારંગત હોઈ પોતાની વિશિષ્ટ શક્તિ વાપરે, તેમા કાંઈ વિશેષ બદલાની આશા ન રાખે એટલે સુધીની સામાજિક કે પારમાર્થિક મનોદશા પણ એની નથી હોતી ગમે તેમ, સોવિયટ તંત્રને બન્ને બાજુના અનુભવ પછી ખાતરી થઈ છે કે ઉત્પત્તિના ચક્રને કાર્યક્ષમતાથી ગતિમા રાખવા સારુ ખાસ લાભોની પ્રથા તથા એમાથી ઉત્પન્ન થતી અસમાનતાની સ્થિતિ અમુક પ્રમાણમા હમેશા જાળવવી જ પડશે આમ સમાજવાદી અર્થકારણ વ્યવહારમા માનવસ્વભાવની વિલક્ષણતાને માન આપી આર્થિક સમાનતા વિષેનો આગ્રહ જતો કરે છે

પણ ત્યા જ સમાજવાદે લોકસમક્ષ મૂકેલ આદર્શ અને આ અનિવાર્ય અસમાનતાની સ્થિતિ વચ્ચેનો વિરોધ જાગે છે જોકે હાલ તો કામ પ્રમાણે નિભાવ આપવાની વ્યવસ્થા છે, પણ આવશ્યકતાઓ અનુસાર વહેચણી કરવાનો આદર્શ અમલમા આવે ત્યારેય અસમાનતા તો આપમેળે જ રહે છે કેમકે એક તો જુદીજુદી વ્યક્તિઓની આવશ્યકતાઓના ધોરણ નક્કી કરવા મુશ્કેલ હોય છે ઉપરાંત આવશ્યકતાઓમા પણ વારંવાર ફેરફાર થતા રહે છે સૌને મન આવશ્યકતાઓના ધોરણ બેશક એકસરખા હોતાં નથી

લૂઈ ફિશર લખે છે "રશિયાની આ પરિસ્થિતિમા એક જાતની મનોદશા ઊભી થતી દેખાય છે જ્યારે સોવિયટ નાગરિક અસમાનતાને લીધે ફરિયાદ કરે છે, ત્યારે તે પોતાનાથી નીચેની કક્ષાઓમા જેઓ હોય તેમને ભૂલી જાય છે અને જાણે પોતાની સ્થિતિની દયા આવતી હોય તેમ ઉપરની કક્ષાઓ જોડે પોતાની સ્થિતિની તુલના કરવા બેસી જાય છે સોવિયટ લેખકો અને પત્રકારો જેઓ અઢળક ધન અને રાજ્યની આર્થિક મદદ મેળવે છે, તેમને વિષે ઠેરઠેર વાતો થતી હોય છે તોપણ આ જ સોવિયટ લેખકોને તેમની મોટી આવકોનો બચાવ કરતા અને પોતાની સ્થિતિ પ્રથમ દરજ્જાના રાજ્યમંત્રીઓ કરતા 'ઘણી ખરાબ છે એમ ફરિયાદ કરતા મેં સાંભળ્યા છે.

"સહકારી મંડળોમાં નહિ જોડાયેલા ખેડૂતો, મંડળના સભ્યો તરફ બતાવાતા પક્ષપાતને તિરસ્કારે છે આવા ખેતીમંડળમા દાખલ થયેલા ખેડૂત કામદારોને મજૂરના ખાસ 'હક્ક લાભો તરફ ગુસ્સાની નજરે જુએ છે, કામદાર કારખાનાના અધિકારીઓના ખાસ હક્કો જોઈ મનમા બળતા હોય છે, જ્યારે આ અધિકારીઓને પ્રવીણ કારીગરોની (technicians) તરફેણમા આટલો મોટો પક્ષપાત કેમ થાય છે તેની સમજ પડતી નથી વળી આ કારીગરો એમ માને છે કે પોતે ઇજનેરની સમાન કક્ષાએ હોવા જોઈએ પરંતુ ઇજનેર પરદેશી નિષ્ણાતની ઈર્ષા કરતો હોય છે અને જે કેટલાક દાક્તર વૈજ્ઞાનિક માટે ઉઘાડા છે તે પોતાને માટે કેમ બંધ છે તેના કારણો શોધતો હોય છે. વૈજ્ઞાનિક લેખકોના મોજશોખ પોતાને મળે એના સ્વપ્ના સેવે છે, અને લેખકો એમ કહે છે કે કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો, સંશોધકો તથા પ્રધાનમંડળના સભ્યોની પોતાના કરતા વધારે સંભાળ લેવાય છે.

"...ખાસ લાભ અને લાભના અભાવ વચ્ચેનો તફાવત એટલો નજીવો હોય કે બે કક્ષાઓ વચ્ચે બૂટની જોડી કે કોઈ ખાસ ખડના લાભથી વધારે ફેર પડતો ન હોય. પરંતુ બીજે કરતાં અહીંયા આ સાદા લાભોની કિંમત અછતને લીધે વધારે છે.. હમણાંહમણાં વસ્તુઓની ઉત્પન્નમા વધારો થવાને લીધે આ ખાસ લાભોને ઘણી અગત્ય અપાઈ છે. અને આથી અમમાનના લોકોને એકએક ખૂચવા માડી છે પરંતુ ઉત્પત્તિ હજી વધે તો ઘણા ખાસ લાભો નાબૂદ પણ થઈ જાય. ખાસ લાભ અછતનું પરિણામ છે...."

રખેને આ છેલ્લી લીટીઓ પરથી કોઈ માની બેસે કે વપરાશની ચીજોની ખાસ અછતને લીધે આ જાતની અસમાનતા લોકોને તીવ્રપણે ખૂચે છે અને એ દૂર થતા તેમનો માનસિક ઉકળાટ બંધ થઈ જશે, એ અર્થ આ ઉપરથી નીકળે છે. અછતને લીધે આજે નજીવો તફાવત પણ મોટુ રૂપ ધારણ કરે છે એટલુ જ. પરંતુ છત થતાવેંત અસમાનતાને નવી અગત્ય મળે છે, કેમકે ત્યારે પહેલાની અણપુગેલી માગણીઓને સંતોષ મળે છે, પણ તેથી અસમાન કક્ષાઓ વચ્ચેના એક જાતના તફાવતો જઈને બીજા આવે છે લૂઈ ફિશર આગળ લખે છે તેમ, "આવશ્યકતાઓ અને સગવડોની વહેચણીનું પ્રમાણ સ્વાભાવિક બનશે ત્યારે ખાસ લાભો ભોગવતા લોકો થોડા જ હશે, ત્યારે શહેરીઓને ખાસ હક્કોની જરૂર પડશે નહિ ઉત્પન્નમા વધારો થવા સાથે છેક જ બિનજરૂરી હોય એવા ખાસ હકો જતા રહેશે, પરંતુ તેને સ્થાને બીજા આવશે

"આજે ટપકાની એક જોડી કે બે જોડી હોવાનો તફાવત અસમાનતામાં ખપતો હોય, કાલે એનુ સ્થાન મોટરકાર લે, પરમદિવસે મોટરોની જુદીજુદી જાતો વચ્ચેના તફાવત ધ્યાન ખેંચે... શક્તિ અને આવડત પ્રમાણે આવકોના ભેદ ઓછાવત્તા રહે એ સ્થિતિને ઉત્તેજન આપવાથી રશિયામા સનાકાળ અસમાનતા તો રહેવાની જ "

આમ ધીરેધીરે આવશ્યકતાઓની અને પછી સગવડોની છત થતા અસમાન કક્ષાઓ વચ્ચેના એક જાતના તફાવત બિનજરૂરી થઈ પડે છે, ત્યારે બીજા આવશ્યકતાઓનું રૂપ ધારણ કરી ઊભા થાય છે

કોઈ ખાસ હક્ક ભોગવતું હોય એ હાનિકારક નથી. અસમાનતા અનિવાર્ય છે એ વિષે પણ હવે બેમત રહેતો નથી ત્યારે આ જાતની અસમાનતામા કઈ ભય રહેલા છે? લૂઈ ફિશર કહે છે "ખાસ લાભોની હસ્તીનુ ખરાબમા ખરાબ લક્ષણ એ છે કે અમે તેને તેનાથી વચિત ગણી શકાય. કારણ કે હક્ક ઝૂંટવી લેવાની ધમકીનો કુશળતાથી ઉપયોગ કરીને અમુક વ્યક્તિને પરાધીન અને આજ્ઞાંકિત સ્થિતિમા રાખી શકાય સાચો ભય તો એ છે કે આજ્ઞાનું બળજબરીથી પાલન કરાવવામા ખાસ લાભ સાધનની ગરજ સારે."

સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ જેમ વધારે તેમ એના થતા દુરુપયોગમાથી આવા પરિણામો નીપજે છે એ અનુભવ સર્વસામાન્ય છે તોપણ એ વાતનો કોઈ ઇન્કાર કરી શકે તેમ નથી કે સોવિયટ રાજ્યતત્રે હજી સુધી પોતાના સામાજિક આદર્શોનો દ્રોહ કર્યો નથી છતાં, અત્યાર સુધી વ્યક્તિ, ટોળી કે પક્ષમા થયેલા સત્તાના એકદરે કેન્દ્રીકરણોની કારકિર્દીઓ જેના લૂઈ ફિશરનો ભય અસ્થાને નથી જ. પરતુ ઉપર વર્ણવેલી પરિસ્થિતિમા જે જે બીજ સૂક્ષ્મ અને વિશિષ્ટ ભયના બીજ પડેલાં છે, તે તો સમાજના વિશ્વમર્મનું જ આકર્ષણ કરાવે એમ છે

આ અસમાનતાનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે એની પાછળ વધારે ને વધારે સગવડો મેળવવાની દરેકની અવિરત તાલાવેલી રહેલી છે, તેમજ એ મેળવવાના પોતાના હક્કની સર્વસામાન્ય લાગણી તો મોજૂદ છે જ. રશિયાના જીવનવ્યવહારમાં આ મનોદશાનું સ્થાન શોધવા જવું પડે તેમ નથી, એ લૂઈ ફિશરના વર્ણન પરથી આપણે જોયું, અને એ જાતનું માનસિક ઘડતર યુરોપીય સમાજવાદ જે આદર્શ સેવે છે એની નીચે અનિવાર્ય પણ છે. હેનરી ઍન્ડ્ વૉર્ડ લખે છે તેમ, "સમાજવાદી તંત્ર નીચે એક વર્ગની મજૂરીના ફળ બીજો વર્ગ પડાવી જતો હોય એવા આર્થિક વર્ગભેદ ન હોય, પરંતુ હકીકતની અને માનસિક દૃષ્ટિએ 'ઉપલા વર્ગ'ની હસ્તી હોઈ શકે." સમાજની સમસ્ત સંપત્તિ પર સમાજની માલિકી છે તથા પ્રત્યેક વ્યક્તિનો પોતાની જરૂરિયાતો પ્રમાણે તેમાં હિસ્સો છે એ ભાવના અને તાલીમ પર ઘડાયેલી સમાજની મનોદશા સહજ જ અસમાનતાઓ સહન કરી ન શકે, અને મુખ્યત્વે જ્યારે સમાજની માલિકી અને અંકુશ નીચે ઉત્પત્તિનું આયોજન થઈ રહ્યું હોય ત્યારે તો નહિ જ. ઉપરાંત આ જાતનું માનસિક વલણ, જ્યારે સમાજવ્યાપી આદર્શ અને જવાબદારીના ભાનથી પ્રેરાઈને પોતાનું કામ પ્રામાણિકપણે બજાવે ત્યારે, સમાન બદલાની તીવ્ર આશા રાખે છે. સામાન્ય માલિકીનો ભાવ તથા એના સાર્વત્રિક સ્વીકારમાંથી ઉત્પન્ન થતી હક્કની લાગણીને લીધે કોઈનાથી ઊતરતા ધોરણે જીવવું એને માટે અસહ્ય થઈ પડે છે, શ્રીણા કચવાટનો આરંભ થાય છે, અને ઉપલી કક્ષાઓ જોડે પોતાની તુલના કરવા બેસી જાય છે.

માણસની શારીરિક તથા બૌદ્ધિક શક્તિઓ સ્વાભાવિક જ વત્તીઓછી હોવાની, એ ફેર ભૂંસી શકાતા નથી. પરંતુ અહીંયાં તો દરેકની પોતાની આવશ્યકતાઓ વિષેની સરેરાશ મહત્ત્વાકાંક્ષા દેશમાં શક્ય એવા ઊંચામાં ઊંચા ધોરણ સુધી પહોંચે છે, એટલે કે, એની સપાટી એકસરખી રીતે ઊંચામાં ઊંચી હદ સુધી જવા જાય છે, અને આ વૃત્તિને 'સૌ પોતાની આવશ્યકતાઓ પ્રમાણે લે' એ આદર્શ નીચે પોષણ તેમજ ઉત્તેજના મળી રહેવાથી તેનો આવેગ ઝડપથી વધતો જાય છે અને 'ઉપલા વર્ગ'ની હસ્તીનું માનસિક ભાન સતત રહ્યા કરે છે.

આમ સર્વ પ્રકારનાં કામો સોવિયટ સિદ્ધાંત અને પ્રચાર પ્રમાણે સરખી અગત્યનાં ગણાતાં હોવા છતાં, શારીરિક શ્રમ કરનારથી પ્રધાનમંડળના સભ્યો સુધી વધતી જતી અસમાનતા અને તેથી કંઈ નહિ તો માનસિક દૃષ્ટિએ દેખાતા ખાસ લાભોના ડંખ લોકહૃદયમાં જાગતા રહે છે. જોકે એ ખરું છે કે અત્યારના કાળમાં રશિયાના જનસમૂહે ભગીરથ ત્યાગો કર્યા છે, અને તાત્કાલિક બદલાની આશા વિના સામાજિક અને આર્થિક યોજનાઓને સિદ્ધ કરવા પાછળ એણે કમર કસીને કામ કર્યું છે. પણ આ પાછળ એનાં ફળો પોતે જ ચાખવાનો છે એની ઉજ્જ્વલ આશા રહેલી હતી. પરિણામોની આશામાં પોતે ઉદારતાથી કિંમત જ આપ્યા કરવાની છે એવો સહેજ પણ સંશય ભારે ભૌતિક સિદ્ધિઓનાં વચનો પર કાર્યમાં પોતાનું સર્વસ્વ રેડનાર રશિયાના લોકસમૂહને બીજા કોઈ પણ સમાજ કરતાં વધારે વિઘાતક અને જીવલેણ નીવડે. આથી હેનરી ઍન્ડ્ વૉર્ડના શબ્દોમાં કહીએ તો ટૂંકમાં, "જ્યારે નિશ્ચિત માગણીના પ્રમાણમાં આવશ્યકતાઓ પૂરી પાડવાની વ્યવસ્થા થાય ત્યારે ઉત્પત્તિની સાધનસામગ્રી અને લોકસમૂહની વધતી જતી માગણીઓનો અન્યોન્ય વિકાસ થાય છે." આમ ભૌતિક વિકાસ જ્યારે આખા સમાજનું

સાધ્ય બને ત્યારે આવશ્યકતાઓ અને સગવડો વચ્ચેનો ભેદ લુપ્ત થતો જાય છે આજના કાળમા જીવનનિર્વાહની આવશ્યક વસ્તુઓ માટે લોકો માગણી કરે છે, પણ જ્યારે એ મૂળભૂત આવશ્યકતાઓ મળવી સુસાધ્ય અને સ્વભાવિક બની જાય, ત્યારે સગવડોની અત્યંત જરૂરી આવશ્યકતા લાગવા માડે છે, અને એની સતત, સામુદાયિક માગણીના પોકાર શરૂ થાય છે મુખ્યત્વે જ્યારે વ્યક્તિગત કાર્યશક્તિને ઉત્તેજન આપવાને અમુક સગવડો ખાસ લાભોરૂપે કેટલાકને મળતી હોય ત્યારે એ માગણી જોર પકડે છે વળી સાથે ઉત્પત્તિમા વધારો થતા એ માગણીઓ પરિપૂર્ણ થાય અને ખાસ લાભોના એ સમયના ધોરણો જતા રહે, પરતુ પાછા એના બદલામા એથી ઊચા બીજા લાભોના ધોરણો સ્થપાય. એમ વધતા જતા ઉત્પાદનનુ પ્રમાણ વધતી જતી માગણીઓને પહોચી વળે ત્યા સુધી સગવડો આવશ્યકતાઓમાં ભળતી જાય છે અને મોજશોખના સાધનોની ગરજ સગવડો જેટલી અને આગળ જતા આવશ્યકતાઓ જેટલી લાગવા માડે છે, અને એ રીતે જીવનનિર્વાહના ધોરણનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો જાય છે તથા લોકસમસ્તની ક્ષુધાવૃત્તિ વધારે વિશાળ, વધારે ઉત્તેજિત, ચચળ અને દિન પર દિન પ્રગતિશીલ બનતી રહે છે, તથા અનિવાર્ય અસમાનતા આ વૃત્તિના સતત પ્રેરકબળ તરીકે કામ કરે છે
અપૂર્ણ]

પ્રેરણા

સુ.

આજ નાચી ઊઠ મોરના ટૌકે,
ગુંજતા પ્રેરક સૂર,
લીલીછમ ધરતી પર હહેકે,
ઉદય પ્રેમ સુંદર,
હૃદયે સ્મિત અકથ્ય આતુર,
ચડે નીલ વ્યોમમા તેજના પૂર,
વાદળી પીળા લાલ ફૂલો ખીલ્યા
જંગલી અપરપાર,
જીવન સૌરભ ચેતન છલક્યા
અનંત ઊર્મિમાળ;
આજે અણુદીઠના બાજે તાર,
આજે આખુ વિશ્વ હસે નિષ્ભાર.
ટેઊક ટેઊક મોરલા બોલે,
ફૂલડાં ડોલે સ્વતંત્ર,
અંતર ધબકે ઠોલે ઠોલે,
અંગ અભંગ નાચંત;
વાયે ઘૂઘૂ ભરતી નાદ અનંત,
ગાજે ખડ ભરતી નાદ અનંત,
આજે ભર જીવન ગાન દિગંત.

વાચેલા

વાસુકિ

હૉસ્પિટલમાં મારા પહેલા બે દિવસ કેમ ગયા તે હુ જ જાણતો નથી, પણ એ વિષે એક વાત જણાવવા તો હુ ખાસ ઇતેજાર છુ દુનિયામા સૌ કોઈને પોતપોતાના વહેમો હોય છે એમ સૌ કોઈ ભલે માનતુ ન હોય પણ હું પોતે પૂરી શ્રદ્ધાથી એ રીતે માનુ છુ અને મારા વહેમો માટે તલભારે શરમાતો નથી મારા મનની એક માન્યતા છે—કહો, વહેમ છે—કે માણસ આખેસાચ મરણ પામે તે પહેલા એનુ જીવન મૃત્યુની નાનીમોટી કેટલીય આવૃત્તિઓમા પસાર થાય છે એટલે કે આ જિંદગીમા આતરેઆતરે એ અનેકવાર મરે છે, અને એક જ જિંદગીમા અનેક જિંદગીઓ માણી લે છે કાયરો અનેકવાર મરે છે એ કહેવત સાથે આ વાતને ભેળવવાની નથી આ તો વીજળીને ઝબકે થતા જીવનપલટાની, જીવસટોસટના ખેલની વાત છે

મારા નાકનુ ઑપરેશન સફળતાથી પૂરુ થયુ ત્યા મારી એક જિંદગી પૂરી થઈ પછી બે દિવસે મને ભાન આવ્યુ તેટલો વખત મારુ શરીર, મારુ ચિત્તતંત્ર, મારો આત્મા, મારુ જે કઈ હોઈ શકે તે બધુ મોતને હવાલે હતુ પછીના બે દિવસ અર્ધમૃત્યુ–અર્ધજીવન એવી સધિદશાના હતા ત્રીજા દિવસનુ પ્રભાત ઊગ્યુ ત્યારે ખાતરી થઈ કે નવી જિંદગી મળી

આગળથી કહી રાખુ કે આ મારી નવી જિંદગી ગણેલા બાર દિવસ જ ચાલી એ બાર દિવસમા નવા મૃત્યુ માટે તૈયારી પણ થઈ ગઈ હતી એનો આચકો, વખત પાક્યો એટલે, મળ્યો અને વળી પાછો બીજી જિંદગીમાં હુ ધકેલાયો પણ વચ્ચે એ બાર દિવસની જિંદગી, સાગર વચ્ચેના કોઈ રત્નદ્વીપ જેવી જિંદગી, મળતાં મળી ગઈ એની જ મને સારો વખત નવાઈ થયા કરે છે

નવાઈ ન થાય તો બીજુ શુ થાય? ક્યા એનુ છસાત હજાર માઈલો છેટેનું ઘર, ક્યા એના સગાસબધી, ક્યા એની સસ્કૃતિને અનોખી જીવનપ્રણાલી, અને ક્યા હુ, ક્યા મારુ સંકુચિત હિંદી જીવન, ક્યા મારી કગાલિયત? અમારો તે ભેટો કદી હોઈ શકે?

એ બારે દિવસ મારે તો કશુ કરવાનુ જ ન હતુ અને એથી તો એ બાર દિવસ મને પળેકમા પૂરા થઈ જતા કોઈ અનત સ્વપ્ન જેવા લાગે છે એ બાર દિવસ ઉપર મારો પોતાનો કશો હક્ક નથી, એ મારી માલિકીના નથી કોઈ દૈવી શક્તિએ કરુણાથી મેગાઈને આપેલી એ તો છૂપી બક્ષિસ છે

મારે માત્ર મારી સૂકી જીવનવેલ પર વરસી રહેતી વાદળીની છાયા સ્વીકારવાનું હતુ, અને તેટલા લીલા થવાનુ હતુ

એ વાદળી તે વાગોલા

બીજા દર્દીઓ અને નર્સો એને વિલ્લા કહેતા, પણ હુ તો એણે પોતે કહેલુ નામ જ વાપરુ છુ દવાખાનામા એ ગાળે એ રાતપાળીએ આવતી હતી ઊંઘમાથી ઊઠવા માટે ગૂથણકામમા રાત આખી મચી રહેતી અને દર્દીની ઘટડી થાય ન થાય તોપણ અવારનવાર સૌ બિછાનાઓ કને ફેરો ખાઈ જતી બિલાડી તે એની આગળ શુ ચૂપચાપ ચાલવાની હતી? અને ચપળતા તો એની જ મને પહેલી લાગણી થઈ હોય તો તે એ કે આવી અસાધારણ પટુતા ક્યા આ આવી સાંકડી નીકમા વહેવાનુ પસદ કરતી હશે? કોઈ કોઈ ગરજથી અક્કલ ગુમાવી બેઠેલા દર્દીને એમ કહેતા પણ સાભળ્યા હતા કે વિલ્લુબહેન દિવસે પણ રહેતા હોય તો કેવુ!

અમારી ઓળખાણ મારી તરફથી બહુ મોડી થઈ કહેવાય ઑપરેશન પછી ત્રીજે દિવસે જ્યારે હુ બરોબર ભાનમા આવ્યો—એટલે કે સૌને ખરેખર ઓળખી શકતો થયો—ત્યારે મેં પ્રભાતના પહોરમા એને જોઈ એ એક નર્સ છે, ને ફરજ પ્રમાણે ગરમ પાણી અને રૂના પૂમડાથી મારો ઘા સાફ કરવા આવી છે, એમ સમજી લઈને હું મારે પડ્યો રહેત. પણ એની સામે જોયુ તો એ તો જાણે મને કેટલા જમાનાથી ઓળખતી હોય એવો એનો દેખાવ હતો આવુ મને સહજ લાગણી વડે જ સમજાયુ એણે જરી પણ ઈજા ન થાય એમ નાકનો ઘા બરોબર સાફ કરી દીધો એટલી કુમાશથી એ કામ કરતી હતી અને એ વખતે એના ચહેરા પર એવી કાળજી તરવતી હતી કે મને સારો વખત ડર લાગતો હતો કે એની સજીવનીને બળે કેટલાંય બધા નાક મારા ચહેરા પર ઊગી ન નીકળે તો સારુ. અને પછી એણે મારા મોઢામા આગળી નાખીને દાતણ કરાવ્યુ એ તો હજી આજે પણ હુ પૂરુ માનતો નથી પછી મારા માથાના વાળ ઓળવા લાગી હુ તો આખો મીંચી ગયો હતો અને મારા નાકના ધવાયેલા ભાગને અદેખાઈમા ઉશ્કેરતા ચહેરાના ને માથાના બધા અણુઓ ઓગળવા મડી ગયા હતા બ્રશને બદલે હથેળીથી વાળ દાબીને ' ક્યૂ અભી અચ્છા હો ગયા ના?' એમ બોલી, ત્યા આપોઆપ મારી આખો ઊઘડી ગઈ, ને જોઉ છુ તો મારાથી ઝીલી પણ ન શકાય એટલો ભાવ એ મારી પર વરસાવતી હતી નાકના અવારનવાર સણકા ખાતરી ન આપતા હોત તો આ બધુ હું સ્વપનામા જ ગણી કાઢત

પણ સાજ સુધીનો સમય તો મારે સ્વપનામા જ કાઢવાનો હતો એ સ્વપનામા એક જ સૂર મુખ્ય હતો આવા ભાવ માટે મારી લાયકી શી? જિંદગીમા કદી મેં કોઈ પુરુષ કે સ્ત્રી પ્રત્યેથી આવો ઉમળકો મેળવ્યો ન હતો અને મેળવ્યો ન હતો એ ઉપરથી કદી મેળવવાની આશા પણ રાખી ન હતી ત્યાં અચાનક આ કોઈ ને કહીએ તો કોઈ માને પણ નહિ એવુ ક્યાથી બનવા માડ્યુ', એમ હું મુઝાવા લાગ્યો

રાતે એ આવી ને પ્રથમ પહેલું કામ એણે ઘાની સભાળ લઈને પછી વાળ બરોબર કરી દેવાનુ કર્યું મને આછુઆછુ યાદ છે કે રાત્રે મારા સગાઓ આવેલા એમાથી તો કોઈને વાળમા વાક દેખાયો ન હતો, તો આને હવે રાતને સમયે તે મારા વાળની આટલી શી પડી હશે! પણ આ વિચારો તો બધા ફોગટ ડહાપણના જ હતા એણે સવારની જેમ પાછુ પૂછ્યુ, ' અચ્છા ના?' ત્યારે એની આખવાટે ઊભરાઈ જતા ઉમળકામા હું તો

ગરક જ થઈ ગયો રાતે ઘણીવાર આવીને એ ખબર કરી જતી સવારે પાટી પૂરી સાવજત કરીને બીજી નર્સને બરાબર કાળજી રાખવાનુ કહીને સારા બિછાના પાસે કેટલીય વાર આવ્યા પછી માડમાડ મુશ્કેલીએ ગઈ.

પાસેના પાર્ટીશનવાળા દર્દીએ એને મને મળવા આવેલા કોઈને કહ્યું પણ ખરૂં ' આ ભાઈને કેમ કઈ ગંભીર લાગે છે પેલી ગોરી બાઈની ફિકર તો જુઓ ' એણે ગંભીરપણે કહેલુ, પણ એમા હતી તો ટકોર જ

આખો દિવસ હું સ્વપ્નામા પડી રહ્યો ને સાંજની સજા માટે તૈયારી કરી રહ્યો એ સીધી મારે બિછાને આવી ને શ્વાસ તો એનો માતો ન હતો છતા ' અચ્છા ના ? ' એમ બોલી ત્યારે રહી ઘા તરફ નજર કરી હથેળી વડે વાળ સમા કરવા લાગી ત્યા મેં ચહેરો જરી વિચિત્ર કર્યો એટલે પોતાના મન સાથે જ બબડી કે આ લોકોએ પાટો બરાબર બાંધ્યો નથી લાગતો. અને પાટો ઊખેળવા લાગી બીજી એક નર્સે આવીને કહ્યુ ' તમને ડોક્ટરસા'બ બોલાવે છે અને આ શું કરો છો ? પાટો હજી હમણા જ બાંધ્યો છે ' વાચોલા ચિડવાઈ જઈને સ્વગત બોલી ' આમ પાટા બંધાતા હશે ? તો દુ:ખ શાનુ થાય ? ' પણ તરત મૃદુતાથી પેલી બાઈને કહ્યુ ' હુ આવુ છું જરી આ બરાબર કરી લઉં '

હવે આ બધામા સારી વસે વિચિત્ર થતી જતી હતી મને કઈ ગમતુ નહોતુ એમ નહિ પણ શા માટે આ પરદેશી બાઈ મારી આટલી કાળજી લે છે એ તો મારે સમજવુ જોઈએ ને ? આ સમજવાની મથામણ તે માત્ર ઘેલાપણુ જ છે એનું મને એ વખતે ભાન જ ક્યા હતુ ?

પાટો ઠીકઠીક કરી ફરી નિયમ મુજબ વાળ બરાબર કરવા લાગી એટલે પહેલીવાર હુ ચાલાકી કરવા ગયો એમાં ઊલટો બમણો સપડાયો આ વખતે તો કોઈ કૃત્રિમ લાગણી મારા મોઢા પર હું લાવી શકુ એમ હતું જ નહિ—માત્ર એક જાતની ગમતી મૂંઝવણુ વાળ બરાબર કરીને—મારા સિવાયના કોઈને વિષે વાત કરતો હોત તો કહેવુ પડત કે પપાળીને—ધીમેથી બોલી 'તારી મા કે પ્રેયસી જેવું તે મને ક્યાંથી આવડે ?'

'ના, ના, બરાબર છે !' એની ભાષામા મને જવાબ આપતો સાંભળીને એના હરખનો પાર રહ્યો નહિ 'બરાબર નથી,' દૃઢતાથી એણે કહ્યુ, 'નહિ તો આમ તને ફરીનર જેવું થવા પામે ? એટલી મારી ઊણપ !'

થોડીવાર પછી આવીને પાસેની ખુરસી પર બેઠી અને અનેક સવાલો પૂછવા લાગી મારાથી હજી સ્પષ્ટ બોલી શકાય એમ હતુ નહિ એટલે એણે ફરમાવ્યું કે મારે માત્ર પાંપણથી (માથાથી પણ નહિ) કે હાથથી જવાબ આપવા એને ક્યાં જવાબ જોઈતા જ હતા ? એને સવાલ પૂછવા મળે એમાં જ એના બધા જવાબોનો અર્ક એને મળી જતો લાગતો હતો

'તમે વિદ્યાર્થી તો નથી ને ?' આ સાંભળ્યું ત્યારે જરી આશ્ચર્યથી મે ભવાં ઊંચા કર્યા 'કેમ ? એમા અચંબો પામવાનુ શું છે ? તમારે અહીંના વિદ્યાર્થી તે વિદ્યાર્થી સિવાય બીજુ બધુ હોય છે તમે તો .'

વચ્ચેજ જ ઇશારાથી મે સમજાવી દીધુ કે હું વિદ્યાર્થી ન હતો

એણે શું પૂછ્યું તે કરતા શું ન પૂછ્યુ એની યાદી જ કદાચ ટૂંકી નીવડે

બીજે દિવસે ગયા પછી એણે દિવસને વખતે કેટલીયે વાર ટેલિફોન પર ખબર કરી કે મને કેમ છે. હવે તો હું ગભરાઈ જ ગયો. સારી રાત જે કામ કરે તેણે દિવસે થોડુક તો ઊંઘવું જોઈએ ને? અને આ આટલા ઉજાગરા વહોરવાનું એને કારણ? (કારણો શોધવાની મારી આ ભૂંડી જાતને ભયંકર આદત હતી!) મેં આ વિચાર આખો દિવસ વાગોળ્યા કર્યો

સાંજે આવી ત્યારે એ તદ્દન પ્રફુલ્લિત, હજી હમણા સીધી સ્વર્ગના કોઈ ઉદ્યાનમાંથી ઊતરી આવી હોય એવી તાજગીભરેલી લાગતી હતી મને થયું કે મારે લીધે એને આટલો ઉલ્લાસ અને ઉમગ રહે છે તો શા માટે મારે આડે આવવુ? બને કે મને જોઈને એને એનો નાનો ભાઈ કે કદાચ—જોકે એમ થવુ અસભવિત છે પણ—એનો પતિ કે પછી કોઈ પુરાણો મિત્ર યાદ આવતો હોય અને માત્ર મારો એક મગતરડભરી ખીંટી તરીકે ઉપયોગ કરીને એ એના ઉમળકાની લાગણીઓ ઘડીભર ટિંગાવતી હોય પણ ત્યા વળી મારું સ્વમાન ઊછળી આવ્યુ એમ કોઈને આપણો ઉપયોગ શા માટે કરી જવા દેવું? નક્કી કર્યું કે એને પૂછીને ખાતરી કરીશ પણ આ બધા પોથીમાના રીંગણા હતા એનો મૃદુ હાથ, પૂરપ્રવાહમા તાણી જતી નજર અને માને ભુલાવે એવી હથેલી, એ બધુ અનુભવાતું ત્યારે હૃદય એનો માત્ર આભાર જ માનતુ

અને છતા નવાઈની વાત તો એ છે કે હમેશા વાયેલા જ ઓશિયાળા જેવી તો લાગતી ઘણીયે વાર આભારની લાગણીથી એ મારી તરફ જોતી મે તે એવું એવુ શુ ભલુ કર્યું હતુ?

પછી તો બપોરને વખતે એ એના સામાન્ય (નર્સના નહિ પણ ઘરબહારના) લેબાસમા દવાખાને આવી જતી ખાટલા પર પડખે બેસીને અનેકવાર પૂછેલા સવાલો ફરી પૂછતી હુ પણ એ વખતે પ્રથમ જ સાભળતો હોઉં એમ અચબાથી એ સાભળી રહેતો વચ્ચે એને એની પર્સની બાજુએ જોતી જોઈ એ શુ છે એ જાણવા મેં ઇંતેજારી બતાવી એ ઘડીકમા મારી સામુ તો ઘડીકમા એમા જોતી હતી, એટલે મારે આ ધૃષ્ટતા કરવી પડી મને થયુ કે જોઉં તો ખરો કે કેવી છબી છે 'કોની છબી છે?' મોંમાંથી બોલાઈ પણ ગયુ

'તમારી,' કહીને એક બાળકની પેઠે હસી પડી, અને પર્સની બાજુનુ ચાટલુ મારા મો આગળ ધરીને બોલી, 'કેમ, છે કે નહિ?'

એના ગયા પછી મેં મનને વળી એમ મનાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે એને એના પોતાના ચહેરામા અને મારા ચહેરામા કાંઈ સરખાપણુ લાગતુ હશે નહિ તો આવા—નવલકથાઓમા આવે છે તેથી જુદા જ—ભાવથી મારી સાથે એ શી રીતે વર્તી શકે?

પછીથી એ બપોરે પણ દવાખાને આવતી હું કહું કે એણે આરામ લેવો જોઈએ તો એનો જવાબ, સાંજે અજબ પ્રફુલ્લિતપણામા હાજર થઈને આપતી

પછીને દિવસે એણે ટેલિફોન પર અનેકવાર ખબર કરાવીને, મને જણાવ્યુ કે એની બહેનના લગ્ન માટે ખરીદી કરવા એ સાથે જવાની છે એટલે દવાખાને બપોરની વેળાએ નહિ આવી શકે મારા મનમા થયુ કે એને કંઈ મન રોકી લે એવી પ્રવૃત્તિ મળી જાય તો હુ બચી જાઉં, પણ થોડીવારમા એ આવી જ છે તો! અને ખરીદી કરી આવીને ઘેર

જતા પણ ખબર કરી ગઈ મારે એની બહેન અને બીજા સંબંધીઓ વિષે એને ઘણુ ઘણુ પૂછવુ હતુ, પણ મને કૈં પૂછવા જ દે તો ને ?

તે સાંજે એ કંઈક ઓછી પ્રફુલ્લિત હતી બીજી સવારે જતા જતા એણે બીજી નર્સને મારી ભાળવણી કરી 'કદાચ મારે પૂના, અને કદાચ ઉટી, જવુ થશે,' એમ કહી જીવન-મરણની વિદાય હોય એમ મારી તરફ ટીકી રહી એની દૃષ્ટિમા શુ હતુ તે એ વખતે સમજવાની માગમા પૂરી સૂઝ પણ ન હતી પોતે જ વાળ સમા કરી આપેલા છતા, કેમ બરોબર નથી, કહીને કોઈની પર ખિજાતી હોય એમ ફરી હાથ વડે ઠીક કરવા લાગી ને જોઈ રહી, જોઈ જ રહી

મહામુસીબતે એ ખસી અને મહામુસીબતે હુ છૂટકારાનો દમ ખેંચવા પામ્યો અને નાક જેવી ચીજ પર આપરેશનને એવા ઉધામા કરવા પડે તો આમ કોઈ પરદેશી બાઈ આટલુ હેત બતાવી જાય તો એમાય શુ મોટુ આશ્ચર્ય એમ સાદી ફિલસૂફી ગોઠવતો એક જાતની મોકળાશ એ સવારે અનુભવતો હુ પડી રહ્યો. ફોન પર પણ સમાચાર રેડિયોની જેમ અરધેઅરધે કલાકે આવતા અટકયા એથી પણ ચિત્તને આરામ રહ્યો

અચાનક બપોરે મને ઊંઘમાથી ઝબકાવીને એક નર્સે ખબર આપી કે વાયોલા થાક ઉજાગરાથી બિમાર થઈને ઇસ્પિતાલમા આવી છે. મેં દલીલ કરી કે આ તો નાક, કાન ને ગળાની ઇસ્પિતાલ છે પણ જવાબ મળ્યો કે અહીં નર્સો સાથે ફાવે, એ કારણથી એ તો જરૂર પડચે અહીં જ આવે છે. અત્યારસુધી હુ મારી જાતને લાયક ન ગણીને બનાવ્યે જતો હતો અત્યારે મને કુદરતી રીતે જ સમજાઈ ગયુ કે મારુ ગમે તે થાઓ, મારુ એ ગમે તે કરે, મારે મારી જાતને એના હાથમા મૂકી દેવી જોઈએ

ચાલણ ખુરશીમા હુ એના બિછાના પાસે ગયો

એણે તો એટલુ જ મદસ્વરે કહ્યુ, 'હુ ઉટી તે શી રીતે જઈ શકુ ? મારી ડયુટી !' મેં કહ્યું, 'ઉજાગરાથી તબિયત લથડે જ તમારે આરામ ખાતર પણ જવાની જરૂર હતી' તો કહે, 'ડયુટી પરથી મને ખસેડી લો ને જુઓ કે હું કોડીની પણ રહું છુ ? ઉજાગરા તો હોય જ ને ? એની ઓછી નવાઈ છે?'

ખુરસીમા એની કને એ મને વારવાર બોલાવતી ને એની અખૂટ વાગ્ધારા છોડચે જતી મારે તો સમજવા ન સમજવાની પરવા કર્યા વગર એમાં ભિંજાયે જ જવાનુ હતુ બે દિવસમા તો એ સારી થઈ ગઈ. એ પોતે બિછાનામા હતી, પણ મારો ઘા તો એ જ સંભાળતી, ને વાળ પણ

સારા થયા પછી નાકનો પાટો છોડી, દાક્તરને રુઝાયેલુ બતાવીને એમના ગયા પછી, ટપલી લગાવીને બોલી, 'આ લુચ્ચુ નાક બહુ જલદીજલદી સારુ થઈ જવાનું લાગે છે!'

'તે તો તમારી કળા છે!' હુ વિવેક કરવા ગયો

'મોઈ મારી કળા !' એની વ્યથા વર્ણી ગણાય એવી હતી જ નહિ

બીજી સવારે મને 'ડિસ્ચાર્જ' (છૂટો) કરવાનો હતો મારા નાપાક નાક પર મને અત્યત ખીજ ચડી કા તો એણે મુશ્કેલી જ ઊભી કરવી નહોતી, કા તો હવે ઝટ રુઝાવુ જોઈતુ નહોતુ પણ હૃદયની વેદના ઓછી જ નાકને રુઝાવુ અટકાવવાની હતી ? આખી રાત ચપોચપ પગલા ભરતી વાયોલાને જોઈ આવતી કાલે એ કેમ દીકરો, એને પઢીને

દિવસે ને એને પછીને દિવસે ને એનેય વળી પછીને દિવસે એ કેમ આ ઓરડામા હીંડશે એની કલ્પના કરતો કરતો અવાજ થતા તો તાવથી ભગાઈને બીજી કોઈ હોસ્પિટલ માટે હુ ઉમેદવાર થઈ ગયો

'હુ કેટલુ કહું છુ કે આ હોસ્પિટલનુ એક્સ્ટેન્શન (વિસ્તાર) કરો, પણ કોઈ માને તો ને?' વાયોલાએ મૂઝવણ વ્યક્ત કરી

સવારે ડાધુઓની ગઢ જોતો હોઉં એમ સબધીઓની ગઢ જોતો મૂર્છાની માફક પડી રહ્યો વચ્ચેવચ્ચે આખ ખોલીને પડખે બેઠેલી વાયોલાની નજર માત્રથી માફી માગી લેતો કે એની પ્રેમવર્ષા ઝીલવાને હુ યોગ્ય પાત્ર ન નીવડી શકયો

નીચે મોટરનુ ભૂગળુ વાગ્યુ ને મને થયુ કે સબધીઓ આવ્યા આવ્યા જ વાયોલા કહે 'એના વાળ તો જુઓ ભૂડાના!' એની એ છેલ્લી હથેળીનો પ્રભાવ જ મારા મસ્તકને કદાચ અત્યારે ગાડપણથી બચાવી રહ્યો હશે

મને નીચે લઈ જતા હતા, ત્યારે દાદરનો કઠેડો પકડીને વાયોલા ઊભી હતી એક અણઓળખીતી પરદેશી નર્સ કઠેડાથી આગળ કેટલે આવે? પાપણો ઊંચકીને મેં છેલ્લુ એની તરફ જોયુ ને નજરથી બતાવવા કર્યું કે મને નકામા શબની માફક પગણે દવાખાનામાથી ફેંકી દેવામા આવે છે પણ ભાગ્યે જ મારી એ ફરિયાદ એના લક્ષ્યમા ગઈ હશે, કારણ કે એની આખ તો આખી પ્રવાહી થઈને ટપકી રહી હતી હુ દૃષ્ટિ મીંચી ગયો મીંચેલી આખે એની એ આકૃતિ હુ કદાચ વધારે સારી રીતે જોઈ શકુ છુ ઉઘાડવા જાઉં છુ તો અદેખા આસુ બધુ ઝાખુઝાખુ કરી આપે છે

ટાઈફાઈડમાથી બચીને 'નવી જિંદગી' પામ્યા પછી જ્યારે એ હોસ્પિટલમા તપાસ કરવા ગયો, ત્યારે ત્યાના લોકોએ કહ્યુ કે એ તો કયારની દવાખાનુ છોડી ગઈ છે તે છતા મેં પૂછ્યા કર્યું ત્યારે મારા સવાલો પરથી મને એ લોકોએ ગાડો જ ગણી કાઢયો પછી હતા તેટલા પૈસા ખરચીને થિયેટરોમા, ગાડીના પહેલાબીજા વર્ગોમા, મોટી હોટેલોના નૃત્યજલસાઓમા, કલ્પનાએ કહ્યુ ત્યા ત્યા તપાસ કરી પણ ફોગટ! પણ એ જ ઠીક થયુ એને કઈ મારી કનેથી મેળવવુ નહોતુ ને મને? મારે વિશેષ શુ જોઈએ? મને એણે કેમ ચાહવુ એ શીખવ્યુ છે, એ આ આટલી જિંદગી માટે તો બસ છે

કાઠિયાવાડની કોરી

ચંદ્રપ્રસાદ હરદેવરામ દીવાનજી

કાઠિયાવાડના ચલણનો ઇતિહાસ એટલે કાઠિયાવાડની કોરીનો ઇતિહાસ એમ કહીએ તો ચાલે હાલના રાજદ્વારી ભાગલાના પ્રમાણમા કોરીના ચલણ માટે કાઠિયાવાડને એકત્ર ગણી શકાય. કેટલાક દેશી રાજ્યોને પોતાની ટંકશાળ હતી, અને દરેક ટંકશાળનો મુખ્ય સિક્કો કોરી જ હતો

કોરી નામની ઉત્પત્તિ એ એક ઐતિહાસિક કથા છે, અને તેને સંસ્થાન નવાનગર યાને જામનગરના રાજ્ય સાથે સંબંધ છે જામશ્રી સતરસાલ ઉર્ફે સતાજી ઈ સ ૧૫૬૯મા ગાદી ઉપર આવ્યા અને તેમણે ગુજરાતના બાદશાહ સુલતાન મુઝફ્ફરખાન ત્રીજાની પાસેથી સિક્કા પાડવાનો પરવાનો મેળવ્યો પણ ગુજરાતના સુલતાને પોતાના બાપના નામ ઉપરથી તે સિક્કાનુ નામ 'મહુમદી' પાડવા ફરમાન કર્યું લોકવાયકા એવી છે કે ત્યારબાદ જામશ્રી સતાજીએ સુલતાનને નજરાણુ કર્યું, અને તેમા બે જાતના સિક્કા મૂક્યા સુલતાની રૂપિયો અને પોતાનો સિક્કો—જે પાછળથી કોરીના નામથી જાણીતો થયો સુલતાનને અભિનન્દન આપતા જામશ્રીએ કહ્યું "જેમ રાજાઓ પોતાની કુંવરીઓને પોતાના માલિક સુલતાનનુ પાણિગ્રહણ કરાવી પોતાને મોટુ માન મળેલુ સમજે છે, તેમ હુ મારા સિક્કાને કુંવરી તરીકે મારા માલિકના રૂપિયા સાથે પરણાવુ છુ, અને આશા રાખુ છુ કે એથી મારા સિક્કાની આબરૂ વધશે જ" આવી સુલતાન એટલા બધા રાજી થઈ ગયા કે જામસાહેબ જે નવા નાના સિક્કા બનાવે તેનુ નામ કુંવરી પાડવા ફરમાન કર્યું કુંવરી સિક્કો આગળ જતા કોરી થઈ ગયો, અને કાઠિયાવાડનો મુખ્ય સિક્કો કોરી તરીકે જ જાણીતો થયો

કોરીના મુખ્ય સિક્કા સાથે બીજા નાના સિક્કા પણ ચલણમા હતા, અને તેમને કોરી સાથે જ પ્રમાણમાં જોડવામા આવ્યા હતા આ સિક્કાઓ ત્રાંબિયા, દોકડા, ઢીંગલા અને ઢબ્બુના નામથી જાણીતા હતા તેમનુ કોરી સાથેનુ પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે હતુ

૬૦ ત્રાંબિયાની એક કોરી
૩૦ દોકડાની એક કોરી
૨૦ ઢીંગલાની એક કોરી
૧૦ ઢબ્બુની એક કોરી

પણ કોઈ કોઈવાર કોરીનો ભાવ વધીને ૩૮ દોકડા થતો હતો, અને તે વખતે બીજા સિક્કાના ભાવોમા પણ એ જ પ્રમાણે ફેરફાર થતા હતા. કોરીથી વધારે કિંમતના સિક્કાઓ 'અઢિયા' અને 'પાંચિયા' પણ ચલણમા હતા, અને તે અનુક્રમે કોરીથી અઢી અને પાંચગણી કિંમતે ચાલુ હતા

કાઠિયાવાડમા ઘણી જાતની કોરીઓ ચાલતી હતી, પણ તેમા જૂનાગઢ, પોરબંદર અને નવાનગરની કોરીઓ વધારે બહોળો ફેલાવો પામી હતી પોરબંદરની કોરી રાણાશાહી

કોરીને નામે ઓળખાતી, જૂનાગઢની કોરી દીવાનશાહી કોરીને નામે ઓળખાતી, ત્યારે નવાનગરની કોરી જામશાહી કોરીને નામે ઓળખાતી હતી પોરબંદરના રાજકર્તા રાણા તરીકે સંબોધાતા હોવાથી એ કોરીનુ નામ રાણાશાહી કોરી પડ્યુ, અને નવાનગરના રાજકર્તા જામસાહેબ તરીકે સંબોધાતા હોવાથી એ રાજ્યની કોરી જામશાહી કોરી તરીકે જાણીતી થઈ જૂનાગઢના નવાબ એ મોગલ બાદશાહના પ્રતિનિધિ યાને દીવાન તરીકે કાઠિયાવાડમા આવ્યા હોવાથી જૂનાગઢ રાજ્યની કોરી તે દીવાનશાહી કોરી તરીકે ઓળખાય છે

કોરી એ ચાદીનો સિક્કો હતો પણ જેમ મોગલ બાદશાહોને પોતાના સોનાના સિક્કા અશરફી ઉર્ફે મોહર હતા તેમ કાઠિયાવાડના રાજાઓએ ચાદીની કોરીના જેટલા જ વજનના સોનાના સિક્કા પડાવેલા, અને તે સિક્કા 'મધરી'ના નામથી જાણીતા હતા આ મધરી યાને સોનાની કોરીને રૂપાની કોરી સાથે એકથી ૩૦ ના પ્રમાણથી જોડવામા આવી હતી પણ એ પ્રમાણની કિંમતમા ફેરફાર થયા કરતો, તેથી તેનો ભાવ ૨૦ થી ૩૮ ની વચમા ફર્યા કરતો આ સોનાની કોરીમા એક રતિયાણો ચોખ્ખુ સોનુ આવતુ, અને તેમા કશાનો ભેગ નહોતો આવતો, જ્યારે ચાદીની કોરીમા ૬૭ ટકા ચાદી અને બાકીનો ભાગ મેળવણીનો હતો રતિયાણો એક દેશી વજન છે, અને ૧૮૧$\frac{1}{2}$ રતિયાણા એટલે સો તોલા થાય

રાણાશાહી, દીવાનશાહી અને જામશાહી એમ ત્રણે કોરીમા જામશાહી કોરીનો ફેલાવો સહુથી વધુ હતો અને તે આખા કાઠિયાવાડમા ચાલતી હતી આના પુરાવા તરીકે કોરીની ઉત્પત્તિથી જ જામનગર રાજ્ય તેની સાથે સકળાયેલુ હતુ એ ઐતિહાસિક બીના છે બીજુ, સવત ૧૬૫૧મા પાલીતાણા દરબારના પૂર્વજે ગોહેલોએ જૈન લોકો સાથે જે ખતપત્રો કર્યા તેમા જૈનોને દરબારને જામશાહી કોરીમા રકમ આપવાનુ લખ્યુ છે ત્રીજુ, ઈ સ ૧૭૫૮-૬૦ દરમિયાન ગોડલના ઠાકોર કુભાજીએ ઉપલેટા અને ધોરાજી પેટે જૂનાગઢને ૩૫,૦૦૦ જામશાહી કોરી ધીરી હતી, અને છેલ્લુ ઈ સ ૧૮૨૧મા જૂનાગઢના લશ્કરની ગેરવર્તણૂક માટે જૂનાગઢે જે જરીમાનુ બ્રિટિશ સરકારને આપ્યુ તે ૬,૮૫,૦૦૦ જામશાહી કોરીમા આપ્યુ હતુ આ ચાર બીના એટલુ સાબિત કરવાને પૂરતી છે કે જામશાહી કોરીનો ફેલાવો સૌથી બહોળો હતો આથી કરીને જામશાહી કોરીનો ઇતિહાસ નીરસ તો નહિ જ લાગે તેમજ અત્રે અસ્થાને પણ નહિ જ ગણાય

જામશાહી કોરી એ નવાનગર રાજ્યનો મુખ્ય સિક્કો હતો, અને જામશ્રી સતરસાલ ઉર્ફે સતાજીએ ઈ સ ૧૫૭૦મા એ સિક્કો પાડવાને ટકશાળ સ્થાપી 'જામશ્રી સતાજી એ નવાનગરની ગાદીના ત્રીજા રાજ્યકર્તા હતા ચાદી તેમજ સોનાની' કોરીઓ પાડવામા આવતી, અને કાઠિયાવાડના નીચેના રાજ્ય અને તાલુકામા એનુ ચલણ હતુ

ઓખા મડળ (હવે વડોદરા રાજ્યનુ), જૂનાગઢ (કેટલાક ભાગે), ભાવનગર (કેટલાક ભાગે), મોરબી રાજ્ય, ધ્રોલ રાજ્ય, રાજકોટ રાજ્ય, ગોડલ રાજ્ય, વાકાનેર રાજ્ય, અને જેતપુર, મેંગણી, માળિયા, લોધીકા, વીરપુર, ગવરીદડ, કોટડા સાગાણી, મુરીલા, રાજપરા, વાસાવડ અને ચીતલ તાલુકાઓ

ટૂકામા જામશાહી કોરી ૧૦,૦૦૦ ચોરસ માઈલના વિસ્તારમા ચાલતી હતી કોરીના ભાવમા વખતોવખત ફેરફાર થયા કરતા હતા. ઈ. સ. ૧૮૬૨મા ૨૧૪ કોરીના રૂ. ૧૦૦

આવતા પણ બ્રિટિશ સરકારે તે વખતે એ હૂંડિયામણુ ત્રણુ કોરીના રૂપિયા ૫૨ નક્કી કરવા ઠરાવ્યુ, અને કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ એજન્ટે રાજ્યો ૫૨ એ બાબતમા દબાણ પણ કર્યાનુ કહેવાય છે જ્યારે દેશી રાજ્યોએ એ બાબતમા બહુ લક્ષ ન આપ્યુ, ત્યારે મુબઈ સરકાર મારફતે કાઠિયાવાડની ટકશાળો બધ કરવાની તજવીજ થઈ નવાનગર રાજ્યે આ બાબતમા પોતાની અરજ મુબઈ સરકારને કરી, જેમણે જવાબ આપ્યો કે હિંદી સરકારના હુકમ અનુસાર થશે એટલે નવાનગરે હિંદી સરકારને લખ્યુ. આનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે સરકારે તે સમયે તો ટકશાળ બધ કરવાનુ મુલતવી રાખ્યુ, પણ પોલિટિકલ એજન્ટના પ્રયાસોને અગે જામશાહી કોરીનું ચલણુ બીજાં રાજ્યોમા વધુ ઘટી ગયુ, અને તેથી કોરીનો રૂ૫૫ના રૂ ૧૦૦નો ભાવ થઈ ગયો, અને આ ભાવ ઘણો લાબો વખત સુધી ટકી રહ્યો

આ પછી ત્રીસ વર્ષે ઈ સ ૧૮૯૩મા સરકારે પાછો ટકશાળનો પ્રશ્ન ઉપાડચો, અને જે જે રાજ્યોમાં ટકશાળો હતી તેમને જણાવ્યુ કે એમણે બીજા ૭ મહિના સુધી નવા સિક્કા ન પાડવા અને એની અસર કોરી અને રૂપિયાના હૂંડિયામણુની ઉપર શુ થાય છે તેનુ નિરીક્ષણ કરવુ નવાનગર રાજ્યે એમ કરવા કબૂલ કર્યું, અને ઈ સ ૧૮૯૪મા નવા સિક્કા પાડવા બધ કર્યા એ જ અરસામાં જામશ્રી વિભાજી દેવલોક થયા, અને જામશ્રી જસાજી સગીર હોવાથી રાજ્યનો કારોબાર સરકાર હસ્તક ગયો આ તકનો લાભ લઈને ઈ સ ૧૮૯૮માં એ સરકારી કારોબારીઓએ ટકશાળને હમેશ માટે બધ કરી દીધી, અને બ્રિટિશ હિંદનુ ચલણુ રાજ્યમા દાખલ કરી દીધુ આ ચલણુ દાખલ કરવાને રૂપિયા અને કોરીનું હૂંડિયામણુ કોરી ૪૩૫ના રૂ ૧૦૦ ઠેરવવામા આવ્યુ, આ એક આપખુદી દર હતો, કારણ કોરીની ચાંદીના ભાવને હિસાબે પણ ૩૮૪ા કોરીના રૂ ૧૦૦ થતા હતા આ રીતે દર રૂ ૧૦૦ દીઠ નવાનગરની રૈયતને ૫૦ કોરીનુ નુકસાન વેઠવુ પડચુ, એટલે સેકડે ૧૧$\frac{1}{2}$ ટકા નુકસાન થયુ.

ઈ. સ ૧૮૯૩મા સરકારે બ્રિટિશ હિંદનુ ચલણુ કાઠિયાવાડમા દાખલ કરવા નક્કી કર્યું, અને ઈ સ ૧૮૯૮ સુધીમા તો કાઠિયાવાડી કોરીનું નામનિશાન પણ રહ્યુ નહિ, અને તેમા જામશાહી કોરી ચલણમાથી નીકળવામા સૌથી છેલ્લી હતી આ ચલણુ નીકળી જવા બદલ સ્ટેટને કશુ વળતર (compensation) પણ મળેલ નથી

આ રીતે ૧૫૭૦મા શરૂ થયેલા કોરીના ચલણનો ૩૨૮ વર્ષે અત આવ્યો, અને કાઠિયાવાડના સ્વતત્ર ચલણને નામે મીંડુ વળી ગયુ

દિક્કાલ

હરિકૃષ્ણ વ્યાસ

વાસ્તવિક જગતના બે પરમ અદ્ભુતો—સ્થળ અને કાળ—એકબીજાથી સ્વતંત્રપણે હયાતી ધરાવી શકતા અસ્તિત્વો નહિ, પણ એકબીજા સાથે અમુક ચોક્કસ રીતે સંકળાયેલી ઘટના (phenomena) છે એ નૂતન વિચારસરણીથી આપણે હમણાંહમણાં પરિચિત થતા જઈએ છીએ સાપેક્ષવાદનો એ મૂલભૂત સિદ્ધાંત છે કે સ્થળ સંબંધેની આપણી બધી ગણતરીઓમાં સમય અમુક ભાગ ભજવે છે, જેમકે, સ્થળના વિસ્તારની સરખામણી વખતે એ વિસ્તારને ઓછોવત્તો બતાવનારું એક જ તત્ત્વ—અંતર—એ બીજું કાંઈ નહિ પણ સ્થળાંતરની એકસરખી ગતિને લાગતા ઓછાવત્તા સમયનું જ સૂચક છે પણ સાપેક્ષવાદનાં તત્ત્વજ્ઞાનની આ એક સિવાયની બીજી દલીલો અનાયાસે બુદ્ધિગમ્ય થાય તેવી નથી સામાન્ય જનતા માટે ફક્ત એટલું જ શક્ય છે કે સ્થળ અને કાળના પરસ્પરના સંબંધને બની શકે એટલા દૃષ્ટિબિંદુ પરથી નિહાળવો, જેથી પછી એવા કેટલાક સુસંબદ્ધ નિરીક્ષણોના સમગ્રદર્શી અવલોકને વિષયને યોગ્ય દૃષ્ટિકોણે જોઈ શકાય

આ દૃષ્ટિએ આ વિષયને સ્પર્શતા અનેક પ્રશ્નો છે, જેમકે, 'વખત એટલે ગતિ' ('પ્રસ્થાન' જ્યેષ્ઠ, '૮૯) નામક મારા અગાઉના એક લેખમાં માનવજાતના વિકાસની સાથે સમયના વહન માટેની મનુષ્યની અવલોકનદૃષ્ટિ કેવી સૂક્ષ્મ બનતી આવી એનો ઇતિહાસ આપવાનો મેં યત્ન કર્યો છે અને સમયની વહનરૂપ ગતિને તદ્દન સ્થૂલ કલ્પનાઓથી શરૂ કરી કાંઈક અગમ્ય (mystic) લાગતી વિચારપ્રણાલી સુધીનું રેખાચિત્ર મેં દોર્યું છે

અહીં આપણી સમક્ષ એક બીજો પ્રશ્ન ઊભો છે 'સ્થળ અને કાળ એકબીજાથી સ્વતંત્ર કેમ ન જીવી શકે ?' આ પ્રશ્નના પેટામાં સ્થળ અને કાળના વિકાસક્રમનો આખો પ્રશ્ન પણ સમાઈ જાય છે એટલે એ આખો વિકાસક્રમ તપાસી આપણે એ બન્ને કેટકેટલે દરજ્જે પરસ્પરાવલંબી છે તે જોઈ જઈશું

આપણે આ પ્રશ્નને મૂળમાંથી જ તપાસવા પ્રયત્ન કરીએ અસ્તિત્વ અને શૂન્ય જે અકલ્પ્ય મર્યાદાએ હાથ મિલાવતા હશે તેની આસપાસ આપણે ભૂમિતિનું 'બિંદુ' કલ્પેલું છે એ બિંદુ માટેની આપણી કલ્પના 'દિક્નો નાનામાં નાનો એકમ' એવી કાંઈ છે એને લંબાઈ, પહોળાઈ કે ઊંચાઈ કાંઈ નથી હોતું જોઈ શકાશે કે આ કલ્પનામાં પણ વદતોવ્યાઘાત સમાયેલો છે પણ સૈદ્ધાંતિક કારણોને લીધે તે ચલાવી લેવો પડે છે

હવે ધારો કે એ કાલ્પનિક (છતાં અકલ્પ્ય) બિંદુ એક દિશામાં ગતિ કરે છે, એટલે રેખાનો જન્મ થાય છે આ રેખા એ ખરું જોતાં લંબાઈ વિનાના બિંદુએ પોતાની સ્થિતિના પુનરાવર્તનથી જન્માવેલી નવી સ્થિતિ છે એ મૂળબિંદુમાં લંબાઈ જેવું કાંઈ જ નથી, અને છતાં રેખા એટલે જ લંબાઈ આ નવો ગુણ એને બિંદુની ગતિએ આપ્યો છે અહીં એ ખ્યાલમાં રાખવાનું છે કે મૂળબિંદુ એક જ છે, એટલે ગમે તે બાજૂ તરફ જતાં તેને

તેને નવું જ સ્થાન મળે છે તેમજ એ ગમે તે બાજૂ ગતિ કરવાથી રેખા જન્માવી શકે છે બીજી રીતે કહીએ તો બિંદુની સ્થિરતાની અપેક્ષાએ આ ગતિ એ બિંદુના 'કાટખૂણે વહન'ની બરાબર થાય છે

એ જ પ્રમાણે આપણે એ રેખાને પણ એવી કાટખૂણે[1] ગતિ કરતી કલ્પીએ જેથી એ રેખાની અંદરના બધા બિંદુઓ (વસ્તુતઃ મળબિંદુની બધી સ્થિતિઓ) પર એ ગતિ એકમામટી અને એકસરખી અસર કરે, અને દરેક બિંદુને એ ગતિ દરમ્યાન જગતમા એ રેખાના કોઈ પણ બિંદુથી પૂર્વે નહિ રોકાયેલું સ્થાન મળે આવી જાતની ગતિ માટે વધુમા વધુ અનુકૂળ દિશા એ રેખાને કાટખૂણે છે અને પ્રતિકૂળ દિશા એ રેખાની અંદર સમાયેલી ગતિની જ દિશામા છે કેમકે જો એ રેખા પોતાની અંદરની ગતિની દિશામાં જ ચાલે તો માત્ર તે લબાયે જ જવાની, અને એ ગતિની દિશાની અપેક્ષાએ પાછળના બિંદુઓને આગળના બિંદુઓએ રોકેલા સ્થાન જ માત્ર મળવાના એથી ઊલટુ, જો એ રેખા પોતાને કાટખૂણે ગતિ કરે તો તુરત 'સપાટી' નજરે પડશે આ સપાટી એ રેખામાથી જ જન્મેલી હોવાથી તેમા રેખાનો લબાઈનો ગુણ તો છે જ પણ વધારામા રેખાની ગતિએ એક નવા 'પહોળાઈ' નામના ગુણને જન્મ આપ્યો છે, જોકે એ નવો ગુણ રેખાની ગતિ પહેલા તેમા ન હતો

અને એ શ્રેણી આગળ લબાવી સપાટી પર લાગુ પાડીએ તો સપાટીએ પણ પોતાનાથી કાટખૂણે ગતિ કરવી પડશે, જેથી તેની અંદરનાં બધા બિંદુઓને એ ગતિ દરમ્યાન એ સપાટી પરના અન્ય કોઈ બિંદુને છેદવું ન પડે આવી જાતની ગતિ માટે પ્રતિકૂળ દિશા એ સપાટીને ક્ષિતિસમાતર (in the same plane) છે, એ સ્પષ્ટ છે અને કાટખૂણે ગતિ કરતી સપાટીમા ઊંડાઈનો એક નવો ગુણ ઉમેરાઈ દળ જન્મે છે

આ બધી ગતિઓમા આપણે એક ખાસ લક્ષણ જોયુ કે બિંદુ, રેખા કે સપાટી કોઈની પણ ગતિ વખતે જૂની સ્થિતિમાના બધા બિંદુઓને એ આખી ગતિ દરમ્યાન સ્વતંત્ર સ્થાન મળે છે કોઈ પણ બિંદુને ગતિની દિશામા પોતાનાથી આગળ ગયેલા બિંદુએ રોકેલું સ્થાન કે સ્થિતિ છેદવાની કદી પણ જરૂર પડતી નથી. અને જ્યારે એવી જરૂર પડે છે ત્યારે ગતિ ખૂણે નહિ, પણ પોતાની અંદરની ગતિની દિશામા, એટલે કે પોતાને ક્ષિતિ-સમાતર થઈ હોય છે

હવે અનત[2] જગતમા ગતિ કરવાની સભાવનાઓ માત્ર ત્રણ દિશાની ગતિથી જ ખર્ચાઈ રહે છે એમ આપણે જગતની અનતતા સમજ્યા પછી ન કહી શકીએ જગત સાથેના અનુભવે આપણે એટલું તો જાણ્યુ છે જ કે જગતની અનતતાના ખ્યાલનો સહચારી એક એ ખ્યાલ પણ છે, કે કોઈ પણ શ્રેણી અનત પક્તિઓ સુધી ચાલુ રહે—ચાહે તો એ શ્રેણી એક, બે વગેરે સખ્યાઓની હો, ચાહે તો નાનું, મોટુ વગેરે પરિમાણોની હો, અથવા તો કોઈ પણ અન્ય તુલનાત્મક ગત્યતાઓની હો. અને આથી ઘન પદાર્થને (દળને) પણ કાટખૂણે ગતિની સભાવના હોવી જોઈએ એ સ્પષ્ટ થાય છે

---

૧. કોઈ પણ ખૂણે ચાલી શકે, પણ કાટખૂણાની કલ્પના સમજવામા વધુ સહેલી છે માટે જ તેનો ઉપયોગ કર્યો છે બીજા ખૂણાઓની પસદગી કરવા જતા કેટલાક નવા શાસ્ત્રીય પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે.

૨. આ શબ્દ મોટા વાદવિવાદનો વિષય છે પણ આપણી ચર્ચાપૂરતી એની પસદગી ખોટી નથી.

ત્યારે ઘન પદાર્થે કરવાની આ ગતિનુ સ્વરૂપ કેવુ હોઈ શકે ? આપણા પૂર્વાનુભવથી આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા આપણે પ્રયાસ કરીએ પ્રથમ તો આ નવી ગતિ એ પદાર્થથી કાટખૂણે થવી જોઈએ અને જો આપણે રેખા અને સપાટીની ગતિઓનુ સૂક્ષ્મ અવલોકન કરીશુ તો જણાશે કે એ ગતિ મૂળ વસ્તુને કાટખૂણે થાય છે—એટલે એ મૂળ વસ્તુમાના કોઈ એકાદ બિંદુને કાટખૂણે નહિ, પણ એકેએક બિંદુને કાટખૂણે જેમકે, રેખા જે ગતિથી સપાટી બનાવે છે તે ગતિની દિશા રેખા પરના એકેએક બિંદુ* સાથે એક જ સરખો ખૂણો કરે છે એ જ મુજબ સપાટીમાથી ઘન બને છે ત્યારે પણ એ ગતિની દિશા એ સપાટી પરના બધા બિંદુઓ કે રેખાઓ (જેને સપાટીના અણુઓ કહી શકાય) એ બધા સાથે એક જ સરખો ખૂણો કરે છે અને આ જ પ્રમાણે ઘન પદાર્થે જે ગતિ કરવાની છે તે પણ એવી હોવી જોઈએ જે ઘન પરના (એટલે કે એના બધાગણુમા સમાયેલા= અદરનાં) એકેએક બિંદુ સાથે એક જ સરખો ખૂણો કરે અને વળી આગળ જણાવ્યુ તે પ્રમાણે એ ગતિ દરમ્યાન એમાનુ કોઈ પણ બિંદુ અગાઉના કોઈ પણ બિંદુના સ્થાનને છેદીને ન જવુ જોઈએ

આ બે મુખ્ય શરતો ખ્યાલમા રાખીને આપણે ઘન પદાર્થની કઈ ગતિથી એ જોઈતી વસ્તુસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી શકાય તે જોઈએ પ્રથમ તો આપણને જે સામાન્ય રીતે ગતિ લાગે છે તે જ લઈએ ધારો કે આપણે કોઈ દડાનો ઘા કરી તેને ગતિ આપીએ છીએ આ ગતિ તે દડો કઈ દિશામા કરે છે ? એ તો સ્પષ્ટ છે કે એ ગતિ દરમ્યાન દડાના આગળના બિંદુઓએ રોકેલા સ્થાન પાછા પાછળના બિંદુઓને ભાગે આવે છે એટલે કાટખૂણે ગતિની એક શરત તો પૂરી પડતી નથી હવે આપણે ગતિની દિશાથી તે દડામાના બિંદુઓ સાથે થતા ખૂણા જોવાના રહ્યા આ સબધે આપણે અગાઉ જોયું તેમ, જો કોઈ પણ બિંદુ સ્થિર હોય તો તેની કોઈ પણ દિશામા થતી ગતિ તેની મૂળ સ્થિતિને કાટખૂણે ગણી શકાય પણ જ્યારથી બિંદુમાથી રેખાનો જન્મ થયો, ત્યારથી એ નવી ગતિનો દિશાનિર્ણય બિંદુની મૂળગતિની અપેક્ષાએ જ કરવો પડશે અને બિંદુની એ ગતિની દિશા તેનાથી બનેલી રેખામા સમાતી હોવાથી આપણે તે રેખાથી જ કાટખૂણો માપવાનો રહ્યો રેખાની સપાટી અને સપાટીનુ દળ એમ બન્ને ગતિઓ વખતે આપણે આ બાબત કાળજી રાખી હતી. ત્યારે હવે પ્રશ્ન એ થશે કે ઘન પદાર્થની સ્થળાતર થતી ગતિ તેની અદર રેખાના રૂપમા સમાયેલી બિંદુઓની ગતિઓની બધી દિશાઓ સાથે એક-સરખો ખૂણો કરશે ? જેમકે, સરળતા ખાતર આપણે છ બાજુવાળો ઘન કલ્પીએ, તો તેમાંની કોઈ પણ એક બાજુને કાટખૂણે થતી ગતિ બાકીની પાચ બાજુઓ સાથે પણ એવા જ ખૂણા કરશે ? જવાબમા 'ના' જ આવશે કેમકે એ ઘનની સ્થળાતરની ગતિ જે ત્રણે દિશાઓ (લબાઈ, પહોળાઈ, ઊંચાઈ)મા શકય છે એ ત્રણે દિશાઓમા જતી રેખાઓ (કે એવી રેખાઓથી બનેલી સપાટીઓ) તેની અંદર આવેલી છે અને તે એકબીજીને કાટખૂણે હોવાથી એકાદ દિશામાં કાટખૂણે થતી ગતિ બીજી બે કે એકને સમાતર રહેવાની આથી દડો જે ગતિ કરે છે તે આપણે જોઈએ છે તેવી નથી જ

તેમ છતાં એ દડાની ગતિની દિશા તો આપણે નક્કી કરવી જ પડશે અને એ દિશા-

* બિંદુ સાથે ખૂણો થવો એટલે અહીં બિંદુની ગતિની દિશા સાથે ખૂણો થવો.

નિર્ણય માટે, પૂર્વ, પશ્ચિમ વગેરે સાપેક્ષ વ્યાખ્યાઓ નકામી થઈ પડશે કેમકે આપણે તો એ દડાએ કરેલી ગતિને દડાના પોતાના જ દૃષ્ટિબિંદુથી જોવાની છે, બહારની વસ્તુઓના દૃષ્ટિબિન્દુથી નહિ (કારણ બહારના બધા દૃષ્ટિબિંદુ ચલાયમાન છે સૂર્ય પણ જગતમાની બધી વસ્તુઓની પૂર્વમા જ છે એમ નથી કલ્પના ખાતર બે જુદાજુદા ગ્રહો પોતપોતાની કક્ષાના માર્ગમા સૂર્યની બે બાજૂએ આવેલા હોય ત્યારે તેમાની ગતિઓ તથા અન્ય તારાઓ પરની ગતિઓ સરખાવી જોવી) આથી આપણે રેખા અને સપાટીની ગતિઓનુ અવલોકન કરીશુ તો જાણી શકીશુ કે દડો કરે છે એવી ગતિ,—એટલે કે પૂર્વના બિંદુઓએ રોકેલા સ્થાન પરથી પાછળના પસાર થાય અને ગતિની દિશા એ પદાર્થના બધા બિંદુઓ સાથે જુદાજુદા ખૂણા* કરે એવી ગતિ,—તો જ્યારે રેખા કે સપાટી પોતાનાથી ક્ષિતિસમાન્તર દિશામા ગતિ કરે છે, ત્યારે જ થાય છે જેમકે, કોઈ રેખા પોતાના છેડાની દિશામા કે કોઈ સપાટી પોતાના વિસ્તારની દિશામા ગતિ કરે ત્યારે જ આગળના બિંદુઓના સ્થાન પાછળનાથી છેદાતા જાય અને બધા બિંદુઓના ગતિના ધ્યેય સાથેના સંબંધ જુદી રીતે બદલાતા જાય આથી આપણે કહી શકીએ કે આપણે ફેંકેલો દડો પણ એવી જ—એટલે કે પોતાનાથી ક્ષિતિસમાન્તર—ગતિ કરે છે. આપણે એ દડાને ગમે તે બાજૂ ફેંકીએ અને છતા એની ગતિનુ આ સ્વરૂપ તો એનુંએ જ રહે.

ત્યારે આપણે ઘન પદાર્થોની એવી ગતિની શોધ કરવાની રહી જે ગતિ વખતે કાટખૂણે ગતિ થવાની બે મુખ્ય શરતો અબાધિત રહી શકે આ ગતિ કઈ? એક તરફથી આપણને આ પ્રશ્ન ઊઠે છે, ત્યારે બીજી તરફથી પાર્થિવ જગતની દશે (?) દિશાઓમાની ગતિનુ અવલોકન પણ આપણને નિરાશ કરે છે હવે અહીંથી આપણી શોધનો ઇતિહાસ પલટો ખાય છે આપણે બિંદુમાથી રેખા, રેખામાથી સપાટી, અને સપાટીમાથી ઘનની શોધ સીધે સીધી, અટક્યા વિના જ, કરતા આવ્યા પણ અહીં આવતા આપણે શોધને ઘડીભર પડતી મૂકી, જેમ વિજ્ઞાનના ઇતિહાસમા હમેશ બનતુ આવ્યું છે તેમ, કોઈ નવા શોધવિચાર માટે ખોરાક પૂરો પાડે, અથવા તો આપણા જૂના બીબામા સમાઈ જાય એવુ કોઈ નવીન તત્ત્વ હાથ લાગે ત્યા સુધી રાહ જોઈએ

અને ભટકતા ભટકતા આપણને એક નવીન તત્ત્વ હાથ લાગે છે—સમય આ તત્ત્વના ગુણધર્મોનું અવલોકન કરતા આપણે તેમા બે મુખ્ય ખાસિયતો જોઈએ છીએ એક તો એ કે સમય આ જગતમાની બધી વસ્તુઓ સાથે એકસરખો ખૂણો કરે છે બીજી ભાષામાં કહીએ તો અમુક કાલાન્તરે આવેલુ સમયમા 'સ્થાન' જેટલો પૃથ્વી સાથે ખૂણો કરે છે તેટલો જ ખૂણો તે મારા રુધિરના કણેકણ સાથે કરે છે અને એ જ ખૂણો તે સૂક્ષ્મદર્શક કે દૂરદર્શક યંત્રથી જોવાથી બધી વસ્તુઓ સાથે કરે છે હજુ બીજી રીતે આ વાત સમજવા પ્રયત્ન કરીએ તો **વર્તમાનથી ભવિષ્યનાં કોઈ ચોક્કસ અંતર સુધી**

---

* આ 'ખૂણા' શબ્દનો આ સ્થળે થતો અર્થ સમજવાની જરૂર છે સામાન્ય રીતે ખૂણો એક જ સપાટીમા ગોળાકાર ગતિનો સૂચક છે પણ તેનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ એવું છે કે એક સીધી રેખા પોતાના એકાદ છેડાની દિશામા ગતિ કરે, તો એ ગતિથી થતી રેખાની લબાઈની વિકૃતિને પરિણામે એ ગતિના ધ્યેય અને એ રેખાના બિંદુઓ વચ્ચેના સબધના પ્રમાણોમા જે ફેરફાર એકસરખો નથી થતો તે ફેરફારનુ એકસરખા ન હોવાપણુ પણ એક પ્રકારનો ખૂણો કરે. ખૂણાની આ વ્યાખ્યા એક ખાસ લેખનો વિષય થઈ શકે તેમ હોવાથી તેનું વિવેચન અહીં શક્ય નથી.

મુસાફરી કરવામાં જગત પરનાં બિંદુઓને ઓળંગવાનું મરડાવું પડતું નથી. બધાં વર્તમાન બિંદુઓ માટેની તે એકસરખો સંબંધ રાખતી દિશા છે અને વળી એ તત્ત્વમાં કાંઈ એવો પણ ચમત્કાર છે કે એ વહન દરમ્યાન ત્રણ મર્યાદાઓવાળા જગતની અંદરનાં કોઈ પણ બિંદુએ વાપરી બગાડેલો સમય તેની પાછળ ઢસડાતા આવતા કોઈ બિંદુને ભાગે આવતો નથી સમયનુ એક બિંદુ (ખરી રીતે 'સ્થાન') મારે ભાગે આવ્યુ અને ચાલ્યુ ગયુ, અને બીજા એવા અનેક આવવાના, અથવા કહો કે હુ એવા અનેક બિંદુઓમાથી કે 'સ્થાન'માથી પસાર થવાનો પણ તેમાનુ કોઈ પણ 'સ્થાન' રાષ્ટ્રીય કરકસર (national economy) માટેના પરબીડિયાંની માફક માગ સિવાય બીજા પણ કોઈને સાથેસાથ કામ લગાડી શકાય તેમ નથી. અને જે વખતે સમયના એક બિંદુમાથી હુ પસાર થયો તે જ વખતે મારી અંદરનુ તેમજ બહારનુ બન્ને જગત એ બિંદુને સમાતર ચાલ્યા આવતા અને તદ્દન નવી જ તાજગીવાળા બિંદુઓમા પસાર થયા ફેફસાએ વાપરેલુ સમયનુ બિંદુ જુદુ, હૃદયે વાપરેલુ સમયનુ બિંદુ જુદુ, અને બાહ્ય જગતમા પણ એમ જ એક બિંદુમાથી આપણી પૃથ્વી પસાર થઈ અને એને સમાતર બૃહસ્પતિ કે યુરેનસને પણ જુદાજુદા બિંદુઓ વાપરવા (કે જીવવા) મળ્યા.

સમય નામનુ આ તત્ત્વ ગતિનુ સ્વરૂપ (કે પરિણામ) છે કે કેમ તે આપણે સીધી રીતે જાણી શકતા નથી પણ આપણી શોધમા ખાલી પડેલી ખુરશી પર તો તે જરૂર બેસી જાય છે આપણે ગતિની શોધમા હતા તે ગતિને આપણે જાણી શકતા નહોતા, માત્ર તે ગતિમા શુ હોવુ જોઈએ તેની આપણને ખબર હતી. આપણે તે સમયમા જોયુ પછી? સમયને ગતિ ન કહીએ તો કાંઈ નહિ. પણ એમ કરતા વાતનો મેળ મળતો નથી તેનુ શુ? કા તો બિંદુ, રેખા, સપાટી અને દળનો આપણે માનેલો ઉત્ક્રાન્તિક્રમ ખોટો, કા તો એ ઉત્ક્રાન્તિક્રમ આગળ ચાલવાની આપણે કલ્પેલી શક્યતા ખોટી, કા તો સમયના ગુણધર્મોની આપણે કરેલી પરીક્ષા ખોટી, અને કા તો એ ગુણધર્મોને પૂર્વાનુભવથી નક્કી થયેલુ સ્થાન આપવાનો આપણો તર્ક ખોટો સમયને ગતિનુ સ્વરૂપ ન માનીએ તો આ ચારમાથી એકાદુ ખોટુ ઠરે છે અને તે કયુ હશે?

પણ આ બધા પછી 'આમા કાંઈક ખોટુ છે,' એમ આપણને થતી શકાના નેપથ્યમા જુદુ જ રહસ્ય રહેલુ છે અને એ કારણ જાણીએ એટલે પછી 'એમા શુ ખોટુ છે?' એ શોધ કરવાની જરૂર જ રહેશે નહિ આપણી બુદ્ધિ કાંઈ ન હોય એમાંથી કાંઈક ઉત્પન્ન થાય એ ચમત્કારમા માની શકતી નથી અને દિક્‌માથી કાળ જન્મે એ આપણને આવા જાદુગરના ખેલ જેવુ લાગે છે પણ આપણે એ ખેલની આખી રંગભૂમિને ફરીથી જોઈ જઈએ તો જણાશે કે બિંદુમાં જે નહોતુ તે લબાઈ, તેમાથી ઉત્પન્ન થતા લબાઈવાળી રેખા થઈ, રેખામા જે નહોતુ તે તેમાથી ઉત્પન્ન થઈને પહોળાઈવાળી સપાટી થઈ, અને સપાટીમાં જે નહોતુ તે તેમાથી ઉત્પન્ન થઈને ઊંડાઈવાળુ દળ થયુ આમ એ શ્રેણીની દરેક પંક્તિ પોતાનાથી કાટખૂણે ગતિ કરવાને પરિણામે અનુક્રમે લબાઈ, પહોળાઈ અને ઊંડાઈ (કે ઊંચાઈ) એમ નવા ગુણોને જન્માવતી આવી છે અને આ નવા ગુણોનો જન્મ કાંઈ જ ન હોય એમાથી કાંઈક થાય એવો નથી એ તો ગતિનો આપણી દૃષ્ટિએ કરેલો અર્થ માત્ર છે અને એ પ્રમાણે જ ઘન પદાર્થ પોતાનાથી કાટખૂણે ગતિ કરતાં 'સમય' નામનું જે નવુ તત્ત્વ ઉત્પન્ન કરતો લાગે છે તે પણ એ ગતિનો

આપણી બુદ્ધિએ કરેલો અર્થ જ છે આથી આમા ચમત્કાર હોય તો એ શ્રેણીના બધા હપ્તાઓમા એકસરખો જ છે માત્ર આ નવા ચમત્કારથી આપણી બુદ્ધિ હજુ ટેવાઈ નથી એટલુ જ

અને આપણી બુદ્ધિ એ ચમત્કારથી ટેવાશે ખરી? ચાલો, આપણી બુદ્ધિની શક્તિ અજમાવી જોઈએ

સામે એક બિંદુની ગતિ કરવાથી જે રેખા સર્જાઈ હતી તે બિંદુ હવે પ્રથમથી ઊલટી ગતિ કરવા માડે છે, એટલે રેખાની લબાઈ ઘટતા ઘટતા છેવટ તે રેખા અદશ્ય થાય છે અને માત્ર બિંદુ જ રહે છે * એ જ પ્રમાણે રેખાની જે ગતિથી સપાટી સર્જાઈ હતી, તેથી ઊલટી ગતિ રેખામા આવતા સપાટી અદશ્ય થઈ માત્ર રેખા જ રહે છે અને તર્કની એ શ્રેણી ઘનરૂપ પદાર્થ પરત્વે લાગુ પડતા એ ઘનમા અણુરૂપ રહેલી સપાટીની અવળી ગતિને પરિણામે ઘનનુ ઘનત્વ લય પામે છે પણ આ કલ્પનાને આગળ લબાવી ઘનરૂપ પદાર્થોની ચોથી મર્યાદાની ગતિ-કાલ-પરત્વે લાગુ પાડી શકીશુ? જે ગતિથી કાલનો જન્મ થયો એનાથી અવળી ગતિની કલ્પનાને આપણે અત સુધી લઈ જઈ શકીશુ?

જુઓ કોઈ પણ ઘન પદાર્થની ઊલટી ગતિ થતા જે પાર્થિવ જગતના એ બધા ઘનો અણુઓ માત્ર છે તેના પર પણ ઊલટા ક્રમથી અસર પહોચે છે (કોઈ યત્રમાં જેમ અનેક દિશામા ગતિ કરતી શક્તિઓ સુમેળથી કામ કરે છે તે આપણે સ્પષ્ટપણે સમજી શકીએ છતાં આપણાથી ઊતરતી કક્ષાની બુદ્ધિને એ ભેદ અગમ્ય રહે, તેમ જુદીજુદી દિશામા ગતિ કરતા સમયોનુ એકીસાથે અસ્તિત્વ આપણને કોયડારૂપ લાગે છે. એટલે આપણે સમયના અવળા ક્રમની કલ્પના બહુબહુ તો આખા જગત પરત્વે જ કરી શકીએ)

અને હવે જગતનો કાળ ઊલટો ઊખળવા લાગે છે એ એક દમના પસાર થયા, અને અહીં યુરોપ જગતશાન્તિ માટે વિચારો ચલાવી રહ્યુ છે આજે પેલુ સામે દેખાય છે તે મહાયુદ્ધના અતનો ઉત્સવ છે હવે આપણે એ સગ્રામક્ષેત્રમા જ ઊભા છીએ. જુઓ, સામે પેલા કિલ્લાની ધૂળમાથી તોપનો ગોળો નીકળી, આડોઅવળો ભટકાઈ, 'ગુરુત્વ પ્રત્યાકર્ષણ'ના નિયમ પ્રમાણે અધ્ધર ઊડી, તોપના મોઢા તરફ જવા માડે છે અહીં કિલ્લાના જે જે પથ્થરોને તે ગોળો અડેલો, તે બધા કાઈ ચમત્કારથી કિલ્લામા ગોઠવાવા લાગે છે. ગોળો તોપના મુખ નજીક પહોચે છે એવામા ઓચિંતો વાતાવરણમાથી ધુમાડો અને પ્રકાશ ઉત્પન્ન થઈ એ બધા પણ ગોળા સાથે તોપમા જાય છે અહા! ધુમાડો અને પ્રકાશની રાસાયણિક ક્રિયા પ્રતિક્રિયા થઈ દારૂ બની ગયો જુઓ, હવે સૈનિકો એ દારૂને ઠામીઠામીને બહાર કાઢે છે, અને તે દારૂખાનામાથી કારખાનામા મોકલાય છે કારખાનાંના રાસાયણિકો તે દારૂને મૂળતત્ત્વોમા જુદો પાડે છે જુઓ, આ એક ભાગમાથી નેપાળાના બી બની ગયા તે હિંદમાં મોકલાયા બિયા ચૂટનારાઓએ તેને વૃક્ષ પર ચોડી દીધાં એ એ બીમાથી ફૂલ અને કળી બનતા છેવટે તે વૃક્ષમા જ અદશ્ય થયુ વૃક્ષ પણ છોડમાં રૂપાંતર પામ્યુ આ ચોમાસાની ઋતુમા, જ્યારે દરિયામાથી નદીઓ મારફત પૃથ્વી તરફ મીઠુ પાણી છવાઈ રહે છે અને પછી તે પાણી આકાશ તરફ જઈ વાદળા બની વરાળરૂપે

* ગતિનો એ અવળો ક્રમ બિંદુની સ્થિતિની પેલી પાર પણ ચાલુ રહે એ ગૂઢ પ્રશ્ન સાથે આપણે અત્યારે સબધ નથી, કેમકે એ પ્રશ્ન આપણને ઘણા જ ઊડાણમા લઈ જાય છે

સમુદ્રના પાણીમા સમાઈ જાય છે, એ ઋતુમા તે છોડ પૃથ્વીમા અદૃશ્ય થયો જરા આગળ જઈએ આ મહારાણા પ્રતાપ, હલદીઘાટની લડાઈ પછી તેમને અકબર સાથે મતભેદ પડે છે અને હવે એ મતભેદનુ કારણ ઉપસ્થિત થયુ, તે અકબરનો આતરલગ્નનો આગ્રહ ઘણે આગળ જતા આપણે આ પાડવોને હિમાલયમા જોઈએ છીએ કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમા થવાના કુટુમ્બના નાશ માટે તેઓ પશ્ચાત્તાપ (કે પૂર્વતાપ ?) કરી રહ્યા છે, અને આ રામચદ્રજી પુષ્પક વિમાનમા સ્વર્ગમાથી અયોધ્યામા આવી, યજ્ઞ કરી, રાવણનો સહાર કરી, સીતાને પરણે છે હવે તેમને બાળપણ આવે છે અને જીવનના બધા રોમાચનો અંત જન્મ પછીની અર્ભકાવસ્થામા આવી જાય છે અને આ પૃથ્વીનો રસ સૂર્યમા એક થતો દેખાય છે અને આ તે જ નેબ્યુલા જે પ્રથમ સૂર્યમાળા તરીકે હતી. અને પછી .. પછી...... પછી. જેવો અંધકાર આપણે પાછળ ભવિષ્યમા મૂકીને આવ્યા છીએ તેવો જ આગળ ભૂતમા પણ છે

અલબત, આ કલ્પનાઓથી ઉમરે વધી ગયેલા માટે આશાજનક સદેશો આપવાનો મારો હેતુ નથી આપણે તો માત્ર સમય સાથે આપણને કેટલા દરજ્જાનો પરિચય છે તે જ જોવાનુ હતુ વસ્તુત તો સમય કે અન્ય પરિમાણોની આપણે કલ્પી તેવી અવળી ગતિ શક્ય હોય તોપણ આપણને ગમ્ય નથી પણ આ બધામા ખાસ જોવાનુ એ છે કે આપણા તર્કની રસ્તો મુજબ સમયના અવળા વહનથી છેવટ ઘનરૂપ પદાર્થો તેમના મૂળ સ્થાને આવી સ્થિર થતા સમય અદૃશ્ય થવો જોઈએ પણ પદાર્થો રહે અને સમય અદૃશ્ય થાય એ બને ! અને ન બને તો એ આખી કલ્પનામા ત્રુટી ક્યા છે ?

એ ત્રુટી આપણી બુદ્ધિની પરિમિતતામા છે આપણે કોઈ પણ જાતના પરિમાણો-વિનાનુ બિંદુ સિદ્ધાતપૂરતુ કલ્પ્યુ છે પણ જો આપણી કલ્પનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનુ કહેવામા આવે, તો આપણે કબૂલ કરવુ પડે કે તે આપણી કલ્પનામા ઊતર્યું નથી એમ જ રેખાનુ પણ માત્ર એકલી લબાઈ જ હોય એવી રેખા એ ફક્ત ભૂમિતિના સિદ્ધાતમાં જ છે, આપણી કલ્પનામા નહિ અને એ પ્રમાણે સપાટીની કલ્પના કરતી વખતે પણ આપણી કલ્પનામા ઊંડાઈ આવ્યા વિના રહેતી નથી પણ ઘન પદાર્થો વિષેની આપણી કલ્પના આપણને સપૂર્ણ લાગે છે આપણે માનીએ છીએ કે હવે એ પદાર્થમા પૂર્તિરૂપે બીજા કશાની અપેક્ષા નથી અને જ્યારે સમયના અવળા ક્રમમા અવલોકનને પરિણામે ભાગતા સમયના અદૃશ્ય થવા પછી રહેતા એકલા ઘન જગતની કલ્પના કરવાનુ આપણને કહેવામા આવે ત્યારે જ આપણને તે કલ્પનામા કાઈક ઊણપ જણાય છે આથી આટલી કસરત પછી આપણી બુદ્ધિ સમયવિનાના ઘનરૂપ પદાર્થને અપૂર્ણ માને છે અને તેથી જગત આપણને પહેલા જે મૂળબિંદુની ત્રણ કાટખૂણે ગતિઓનું પરિણામ લાગતું તે હવે ચાર કાટખૂણે ગતિઓનુ પરિણામ દેખાવા માડે છે અને સમય પણ હવે આપણી જગત વિષેની કલ્પનાઓનુ અનિવાર્ય અંગ બની રહે છે એટલે હવે આપણે જાણી શકીએ છીએ કે કા તો જગત છે એવુ રહે અથવા તો અવળા ક્રમે ગતિ કરતા માત્ર બિંદુ એટલે કે શૂન્યતાની સ્થિતિ આવી રહે પણ એ બે વચ્ચેની સ્થિતિ શક્ય નથી આથી જ આઈન્સ્ટાઈન જે જગતમા આપણે છીએ તેને Four Dimensional Econtinmu દિક્કાલ કહે છે કેમકે સમય એ ચોથુ પરિમાણ છે અને એ દરેક પરિમાણ ગતિનો આપણી બુદ્ધિએ કરેલો અર્થ (જેને આપણે પરિણામ કહીએ છીએ તે) છે

છાપાનો તંત્રી

શ્રીપાદ કૃષ્ણ કોલ્હટકર

પંદરેક વરસ પહેલા મારા ગામમા મે એક મીઠાઈની દુકાન ખોલી તે ખોલવાનો હેતુ સ્વાર્થી નહોતો, પણ જુવાનોનુ ધ્યાન વેપાર તરફ ખેંચીને વેપારની અભિરુચિ વધારવાનો હતો રાષ્ટ્ર અનેક વ્યક્તિઓથી બનેલુ હોવાથી દરેક વ્યક્તિએ રાષ્ટ્ર-હિતને માટે સ્વહિત સાધવાનો કસીને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એ સિદ્ધાન્ત મારી બુદ્ધિને બરાબર ઠસેલો હોવાથી આ ધધામા બને તેટલુ દ્રવ્ય મેળવી સ્વહિત સાધી પરિણામે રાષ્ટ્રહિત પણ સાધી રાષ્ટ્રસેવા કરવાનો મારો ઉચ્ચ હેતુ હતો પણ દુકાન ખોલ્યા પછી કેટલાક દિવસ લગી ઘરાક આવતા નહિ છતા બનાવેલી મીઠાઈ ન વેચાવાને કારણે હું દુઃખી થયો હતો, એમ માનવાનુ કશુ કારણ નથી એક તો હુ સ્વભાવે સતુષ્ટ વૃત્તિનો હતો તેથી, અને બીજુ મારી મિષ્ટ વસ્તુઓ પ્રત્યે અતિશય ભક્તિ હોવાથી વેચાયા પછી વધેલા પેંડા, બરફી, બાસુદી વગેરે મીઠાઈનો થયેલો અનાદર, તેમનો હાર્દિક સ્વીકાર કરીને હુ દૂર કરતો ગ્રાહકોને વાસી માલ વેચવો નહિ એ મારો દૃઢ સિદ્ધાત હોવાથી વધેલો માલ પોતે જ ઝાપટ્યા વિના ચાલે એમ નહોતું. એને હુ એક પવિત્ર કર્તવ્ય ગણતો.

ધીમે ધીમે મારી દુકાનનુ વેચાણ વધવા લાગ્યુ છેવટે એ ઘરાકી એટલી બધી વધી ગઈ કે પડીકા બાધવાને પસ્તી કાગળ મળવાનીય મારે મુશ્કેલી પડી પસ્તીની આ તાણ જ્યારે ખૂબ વધી ગઈ, ત્યારે છાપુ કાઢવાનો વિચાર મારા મગજમા સ્ફુર્યો ખૂબ વિચાર કરીને છાપુ કાઢવાનો વિચાર મેં નક્કી કર્યો ભલે છાપામાં મને વધારે પૈસો ન મળે, તોય મારી મીઠાઈની જાહેરખબર તો તેમા આપી શકાશે, છાપાના જૂના તેમજ નવા અંક મીઠાઈનાં પડીકા બાધવાના કામમા આવશે, અને છાપાના તત્રી તરીકે નામ ઝળકશે, આવા વિચારે એક કાકરે બે—ના, ત્રણ પક્ષી મારવાનો મેં ઠરાવ કર્યો અને તેને અમલમાય આણ્યો

બધા ધધાનો જો સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કરવા બેસીએ, તો તેમાના ઘણાખરા જોડધધા છે, એમ માલૂમ પડશે જોડધધા એટલે જોડાનો ધધો અથવા ચમારનો ધધો એવો અર્થ સમજ-વાને બદલે ધધાની જોડી એમ સમજવાનો છે આ જોડીમાના એક ધધાનો માલ બીજા ધધામા ઉપયોગી હોવાથી બન્ને ધધા એક જ માણસ કરે, એ વધારે સગવડભર્યું છે આ અર્થ બરાબર સમજાય, એ હેતુથી થોડાક દાખલા આપુ લેખક અને પ્રકાશક એ બન્નેના ધધા જોડધધામા આવી શકે નવા પુસ્તકો લખતાં પહેલા લેખકને જૂના પુસ્તકો વાચવા પડે છે, અને પ્રકાશકની દુકાનમાય લેખકના નવા પુસ્તકોથી ઠીક શોભા થાય છે નાટકકાર અને નાટક કપનીનો માલેક એ પણ એવી જ એક જોડી છે શરાફનો અને તાળા બનાવનારનો એમ બન્ને ધધાની પણ એવી જ જોડી થઈ શકે છે પૈસાની પેટીઓને તાળાની જરૂર

હોય છે, અને તાળાનુ સાહિત્ય બનાવવા ખરીદવામા પાય પૈસાની જરૂર હોય છે એવી જ વાત ભોજનાલય અને ઔષધાલયની છે ભોજનાલયમા જમો એટલે ઔષધાલયના રોગીઓ વધે, અને દવાખાનામા ઉપચાર કરાવવા આવેલા બહારગામના રોગીઓને વીશીમા જમવુ પડે છે રોગી સાજો થવા માટે અને ઘેર જવા ઊપડે ત્યા તો વીશીના ખોરાકથી થયેલો મરડો મટાડવા ફરીથી તેને દવાખાનાનો આશરો લેવો પડે છે આ રીતે એક જ વાર દવાખાનાના કે વીશીના સકજામા જો કોઈ સપડાયો કે પછી બન્ને આલયોમા તે કાયમના ગ્રાહક તરીકે નોંધાઈ જવાનો. વકીલનો અને ધાડપાડુનો આવો જ જોડધધો ગણાવી શકાય બપોરે વકીલ વકીલાત કરે અને રાત્રે ધાડ પાડે કે પડાવે આમ કરવાથી દિવસરાતની દરેક પળનો હિસાબ ભગવાન પાસે તે સહેલથી આપી શકે છે ધાડ માટે બીજો કોઈ પકડાય તો પાડેલી ધાડ સહેજે પચી જવા ઉપરાત કેસ ચલાવવાની ફી વધારામા મળે છે જો પોતે જ પકડાય, તો વકીલને કેસ ચલાવવાની ફી આપવાની જરૂર પડતી નથી પોતે જ કેસ ચલાવી શકે છે ઉપરાત ઘરાક વધે છે એ વાત તો છે જ આ ઠેકાણે નીચ ધધાને ઉચ્ચ ધધામા સામેલ કરવા માટે કેટલાક લોકો મારા ઉપર ગુસ્સે થશે. પણ ઉપર્યુક્ત નિયમ વ્યાપક બનાવવાને માટે શારીરિક શ્રમ ઉપર નભતા બધાય ધધાને વિચારમા લેવા પડેલા ને વિચાર કરતા ધાડપાડુના જેવો હાથના જોર પર અને શરીરના પસીના પર જ સફળ થતો બીજો ધધો મને દેખાયો નહિ —હ,—ને આવા જ ધધામા છાપાવાળો અને મીઠાઈવાળો એ બે ધધાદારીઓની જોડી છે છાપામા લેખો ખૂટે, એટલે મીઠાઈની જાહેરખબર આપી શકાય, અને પડીકા બાધવાની પસ્તી ખૂટી પડે ત્યારે છાપાના અકો વાપરી શકાય મીઠાઈના ગ્રાહકોને તેમને ખબર ન પડે, એવી રીતે નીતિ-પોષક લેખો આપવાથી કેટલુ દેશહિત થઈ શકે છે અને છાપાના લેખોની મધુરતા મીઠાઈના મિશ્રણથી કેટલી બધી વધી શકે છે, એનો વિચાર કરવા જેવો છે આમ આ ધધા પરસ્પરપૂરક અને પરસ્પરપોષક છે

મેં શરૂ કરેલા છાપાનુ નામ પણ એ ધધાની જોડીને છાજે એવુ જ રાખેલુ એ નામ હતુ ' નીતિમેવો ' એક દિવસે 'નીતિમેવા'ના નવા અંકમા દુકાનનો મેવો મૂકીને એ પડીકુ મે નમૂના દાખલ રાવબહાદુર પારેખને અભિપ્રાય માટે મોકલી આપ્યુ તેમણે મેવાની પારખ કરીને ચટકારા ખાતા ખાતા ' આ મેવો ઘણો સરસ છે ' એ શબ્દો ઉચ્ચારી પડીકાનો કાગળ મારા નોકરના હાથમા પાછો મૂક્યો ત્યારથી છાપાને મળેલા અભિપ્રાયમા ઉપરના ભલામણપત્રને હુ હમેશા અગ્રસ્થાન આપતો આવ્યો છુ અને તેથી મારા છાપાનો ખપ પણ ખૂબ વધ્યો છે મિઠાઈની દુકાનથી મારા છાપાને કેટલો બધો લાભ થયો, જુઓ ! એ તેના ઉપકારનો બદલો મારુ છાપુ, અઠવાડિયે એકવાર અથવા દરરોજ એકવાર જન્મ લઈને, તેની સેવા કર્યા કરે, તોય વાળી શકાવાનો નથી અહીં એક વાતની ચોખવટ કરવી ઘટે છે મારે માથે અસત્ય કથનનો આરોપ ન આવે, એટલા માટે રાવ-બહાદુરની ઉપર્યુક્ત શિફારસનો ઉલ્લેખ હુ ' અમારા મેવાને મળેલુ અભિનદન' એવા સદિગ્ધ શબ્દોથી કરતો આવ્યો છુ જે તત્રીઓને નીતિપોષક છાપા ચલાવવાના હોય છે, તેમની ઉપર નીતિને માર્ગે ચાલવાની કેવી ભારે જવાબદારી હોય છે, તેનો વાચકોને આ ઉપરથી ખ્યાલ આવી શકશે

'નીતિમેરો' એ ટૂંકું ને મરમ નામ કયાં, ને આજકાલના બીજાં છાપાનાં લાંબાંલાંબાં ને નીરસ નામ કયાં? કેટલાક છાપા પોતાના શહેરના કે પ્રાંતના નામની પાછળ 'સમાચાર' શબ્દનું લાંબું પૂછડું લગાડીને આમતેમ ભ્રમણ કરતા હોય છે. એમાંના ઘણાખરા સાચી ને પૂરી ખબરો આપવાને બદલે વ્યક્તિવિષયક ટીકાઓ કરીને પ્રતિપક્ષીઓની ખબર લે છે કોઈ છાપું પોતાના નામની પાછળ 'વૈભવ' એ ભવ્ય પદને જોડે છે આ શબ્દથી એકવાર હું આબાદ ઠગાયેલો. નાગપુરમા એકવાર રાષ્ટ્રીય સભાની બેઠક હતી તેમા છાપાના તંત્રી તરીકેના ઉચ્ચ અધિકારથી મારેય જવું પડેલું નાગપુર શહેર જોઈ લેવાનોય મારો એક હેતુ હતો, પણ કાર્યબાહુલ્યને લીધે તેની સગવડ મને મળી શકી નહિ પણ તેની મને વિશેષ ચિંતા નહોતી કારણ 'નાગપુરવૈભવ' દૈનિકનું કાર્યાલય જોઈશ એટલે નાગપુર શહેર જોવાની જરૂર નહિ રહે, એવો મે વિચાર કરેલો. ઊપડવાને દિવસે ઊપડતું કાર્યાલય જોવા હું ગયો. પાચ મિનિટમા જ ત્યાની ગદકી, અવ્યવસ્થા, બૂમાબૂમ વગેરે સાભળીને મારુ માથું ફરી ગયુ અને એ દૈનિકને વિષે મારો મત પણ ફરી ગયો ત્યા જતા પહેલા 'નાગપુરવૈભવ' એ સમાસને હું તત્પુરુષ માનતો, અને 'નાગપુરનો વૈભવ' એવો એનો વિગ્રહ કરતો પણ ત્યા ગયા પછી એ તો બહુવ્રીહિ સમાસ છે, અને 'નાગપુર છે વૈભવ જેનું' એવો વિગ્રહ કરીને મે મારા મન ઉપરની પહેલી છાપ ભૂસી નાખી આ ઉપરાત કેટલાક છાપા, લોકોના વખાણ મળે તે પહેલા જ, ઉદય, સૂર્ય, ચદ્ર, સાગરની સાથે પોતાની તુલના કરી રહ્યે છે, એમનોય મને તિરસ્કાર આવ્યો

'તંત્રીમહાશય' એ બહુમાનવાચક નામ મને નાનપણથી ગમતુ, પણ ભારેખમ નામ સાથે કેવી ભારે જવાબદારી માથે આવે છે તેનું મને તે વખતે ભાન નહોતું જ્યારે એ કામ કરવાની વેળા આવી, ત્યારે છાતી ઉપર મોટો પથ્થર પડ્યો હોય, એમ મને થઈ ગયું પહેલો અગ્રલેખ લખવાને માટે હું રુઆબભેર મૂછો ઉપર હાથ ફેરવતો, ચિરુટનો ધુમાડો કાઢતો ટેબલ ઉપર હાથ ટેકવીને બેઠો ખરો, પણ આરભેલું વાક્ય પૂરું થાય, ત્યારે ને? કાગળ ખરાબ છે, શાહી બગડેલી છે, ટાક તૂટેલી છે, એવા અનેક બહાના કાઢી, 'નાચતાં ન આવડે તેનું આગણું વાકું,' એ ન્યાયે નોકરને ગાળોય આપી જોઈ પણ બધુ નકામુ! ગાળો જેટલી સહેલાઈથી મોઢામા આવતી, તેટલી સહેલાઈથી ભારેખમ ને પ્રૌઢ શબ્દો મગજમા આવતા નહોતા એક કલાક પૂરો થયો, તોય 'દયાળુ અગ્રેજ પ્રભુનું રાજ્ય શરૂ થયુ, ત્યારથી—' એ લખેલા શબ્દોથી આગળ લખવાનુ કશું સૂઝતું નહોતું છેવટે કપાળે પ્રસ્વેદબિન્દુઓ બાઝવા, તાળવું સુકાઈ ગયુ, શરીરે કપ છૂટ્યો, આખમા આસુ આવ્યા, રોમહર્ષ થયો, આ રીતે કાવ્યગ્રન્થમા વર્ણવેલા આઠે સાત્ત્વિક ભાવોનો મારે વિષે સંચાર થયો. આ અવ્યાપારેષુ વ્યાપાર મા ન પડ્યો હોત, તો ઠીક થાત, એમ મનમા લાગવા માડ્યુ પરીક્ષામા પ્રશ્નપત્ર અઘરો હોય, ત્યારે ઉમેદવારની જે સ્થિતિ થાય છે, તેનો અનુભવ પરીક્ષા આપવા જવાની તસ્દી લીધા વિના મને અનાયાસે મળી ગયો. પણ આફત આવ્યે તેમાથી છૂટવાનો ઉપાય પણ માણસને સૂઝે જ છે મેં મારુ અધિપતિનું દમામભર્યું આસન છોડી દીધુ, ને હું વાચનાલયમા ગયો, ને ત્યાં બેચાર છાપાની જૂની ફાઈલો જોઈ ગયો તેમાની બાલિશ દલીલો, ગદા વિચાર અને અશુદ્ધ ભાષા વાચ્યા પછી

એવું તો મનેય લખતા આવડશે, એવો વિશ્વાસ બેઠો. જૂના અંકો વાચતા મેં 'આર્યભૂમિ,' 'સ્વદેશ,' 'માતૃભૂમિ,' 'માતૃભાષા,' 'સનાતનધર્મ,' 'સાત્ત્વિક વિચાર,' 'પાદારવિંદચરણારવિંદે મિલિંદાયમાન,' 'આકાશમાનો બાપ,' 'સ્વતન્ત્રતા' 'દેશસેવા,' 'સ્વમાન,' 'પડકાર,' 'તડજોડ,' 'આંખમાં ધૂળ ફેંકવી' 'આપખુદી,' 'બેહદ્દુ સત્તા,' 'લોકસત્તા,' 'અર્ધદગ્ધ સુધારકો,' 'અરણ્યપંડિત,' 'અમારા વિદ્વાન મિત્ર,' 'ભાઈબંધ' વગેરે શબ્દોની અને અપશબ્દોની નોંધ કરી લીધી. આ બધાની મદદથી છાપાના બેચાર સ્તંભો ભરવાનો મેં ઠરાવ કર્યો ને તેને સફળ થતા વાર પણ લાગી નહિ. પહેલા અંકમાં મેં વિધવાવિરહિતપણાથી થનારા લાભો વિષે વિવેચન કરી તેમાં સુધારકોની ખૂબ હજામત કરી હતી. તેથી મારા છાપાને ખૂબ ગ્રાહકો મળી ગયા. લવાજમની રકમ અને સુધારકોને દીધેલી ગાળો એ બન્ને વચ્ચેનો જન્યજનકસંબંધ મને પહેલે જ સપાટે દેખાયાથી મેં આજ લગી તે જ ક્રમ ચાલુ રાખ્યો છે. પ્રસ્તુત તેમજ વિષયાન્તર થવાનો જરાય ભય રાખ્યા વિના સુધારકોને ગાળો દેવાનું મારું વ્રત મેં સતત રીતે પાળ્યા કર્યું છે. આ વાતની સાક્ષી મારા વાચકો પૂરશે. 'ગાલિસહસ્રાવલિ' નામનો 'વિષ્ણુસહસ્રનામ'ની પ્રણાલિકાને અનુસરીને લખાયેલો એક ગ્રન્થ હું થોડા જ વખતમાં પ્રકટ કરવાનો છું. નવા તંત્રીઓ તેનો ખંતથી અભ્યાસ કરશે, એવી આશા છે. એ વાંચ્યા પછી અપશબ્દવાઙ્મયમાં મારું જ્ઞાન કેવું અગાધ છે, તે તેમને દેખાયા વિના નહિ રહે. આ ગાળો વચ્ચેવચ્ચે સતત રીતે લેખરૂપી ક્ષેત્રમાં વેરી દીધી હોય, તો દ્રવ્યરૂપી પાક બહુ જ સારો આવે છે, એવો મારો અનુભવ છે. આજ લગી શબ્દોના અનેક કોષ થયા છે, પણ અપશબ્દોનો આ પહેલો કોષ છે.

આ ઉપરાંત છાપાના લખાણોના કેટલાક ઉત્પત્તિસ્થાનો હોય છે, એ વાત ધીમે-ધીમે મારા ધ્યાનમાં આવવા લાગી. એમાંના કેટલાંક નિત્ય અને કેટલાક નૈમિત્તિક હોય છે. રાષ્ટ્રીય સભા, ધર્મ પરિષદ, સામાજિક પરિષદ, ગણેશોત્સવ, હિંદુ મહાસભા, મુસ્લિમ કૉન્ફરન્સ વગેરે સંસ્થાઓની વાર્ષિક બેઠકોએ નિત્ય ઉગમસ્થાનો ગણાવી શકાય. એમાંથી કેટલીક પરિષદોના ગુણાનુવાદ ગાવામાં અને કેટલીકની નિન્દા કરવામાં વરસમાંથી ૭ માસના અંકો તો સહેજે ભરાય છે. હવે બાકી રહ્યા નૈમિત્તિક પ્રસંગો. એમાં લડાઈઓ, રાજ્યક્રાંતિઓ, પાર્લામેન્ટની ચૂંટણી, મૃત્યુ, વિધવાવિવાહ, વગેરે બનાવો આવે છે. ઈશ્વરે સામાન્યતવાદી લોકોને મહત્ત્વાકાંક્ષાની જે બક્ષિસ આપી છે, તેનો સારો લાભ તો અમે છાપાવાળા બરાબર ઉઠાવીએ છીએ. પેલું બોઅર યુદ્ધ મારા છાપાના ચાલન માટે ત્રણ વરસ લગી કામમાં આવ્યું. ત્યાં આફ્રિકામાં બંદૂકોના બાર શરૂ થાય, એટલે અમારી ઑફિસમાં લેખોની સરબત્તી શરૂ થાય. ત્યાં જેટલો રક્તપાત થાય, તેટલી શાહી અહીં અમારા લેખોમાં વપરાય. ત્યાં દુશ્મનો છાપા મારે, તેમ અમારા છાપખાનામાંય ગ્રાહકો સમાચાર માટે છાપો મારે. ત્યાં ભીતો તેમજ કિલ્લામાં પડેલા બાકા જેમ સૈનિકો પૂરી દેતા, તેમ અમેય અમારા છાપાના ખાલી સ્તંભો લખાણોથી ભરી દેતા. આખરે જ્યારે સંધિની વાતો થવા લાગી, ત્યારે તો અમારો નિરુત્સાહ વધી ગયો. ત્રણ વરસ લગી ચેમ્બરલેન ઉપર ટીકાસ્ત્રના ચાબખા ચલાવ્યા પછી, સુધારકો ઉપર ચાબખા ચલાવવાનું અમને ખૂબ મોળું લાગવા માંડ્યું. પણ ઈશ્વર દયાળુ છે! દક્ષિણ આફ્રિકામાં જરા શાંતિ થવા માંડે છે, ત્યાં તો ઉત્તર આફ્રિકામાં ગાંડા મુલ્લાએ તોફાન શરૂ કર્યું. પછી તો રશિયા

અને જાપાન વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થયુ. તેની શાંતિ થાય ન થાય, ત્યાં તો છેલ્લુ યુરોપીય મહાયુદ્ધ ચાલ્યુ અને અમારુ કામેય ઠીકઠીક ચાલ્યુ. આમ થયુ ત્યારે અમારા જીવમા જરા જીવ આવ્યો

એકવાર કલકત્તામા મહાસભાની બેઠક ભરવાની હતી તેના પ્રમુખ મુબઈના એક જાણીતા ગૃહસ્થ હતા તેમનો ખાનગી મંત્રી મારો પરિચિત હતો તેની મારફતે જો પ્રમુખનુ ભાષણ લખેલું સૌથી પહેલા મળી જાય, અને તેને વધારાનો અંક કાઢી સૌની પહેલા છાપી શકાય, તો લોકોને મે ખાસ તારથી સમાચાર મગાવ્યા છે, એમ સમજાવીને છાપાની કીર્તિ વધારવાનો તુક્કો મારા મનમા ઊઠયો. તરત જ એ વ્યવસ્થા કરવા પાછળ હુ મડી પડયો અને પેલા મંત્રીને મળી તેની આગળ આ વાત કાઢી તેમણે ઘણી ખુશીથી પ્રમુખના ભાષણની નકલ મને સોપી મહાસભાની બેઠકને પહેલે દિવસે જ એ ભાષણની હજારો નકલો છપાવી તે વેચાણ માટે મૂકી ભાષણમા વચ્ચેવચ્ચે કૌસમા 'તાલીઓ,' 'હાસ્ય,' 'hear! hear!' 'shame! shame!' વગેરે ઉદ્‌ગારવાચક શબ્દો મૂકીને થયેલા સાચા ભાષણનો દેખાવ તે ભાષણને આપવા હુ ચૂક્યો નહિ મથાળે કૌસમા 'અમારા ખાસ ખબરપત્રીએ તારથી મોકલેલા સમાચાર' એ શબ્દોય મોટે અક્ષરે છાપેલા સાજે મારી દુકાન સામે હમેશના કરતા વધારે લોકોની ભીડ જામી મારા આનંદની સીમા ન રહી આખે ચશ્મા ચડાવી, માથુ ઊંચુ કરી, દરેકની સામે હુ મારા કૃપાકટાક્ષો ફેંકવા લાગ્યો છેવટે એક જણે મને પૂછ્યુ "કેમ તંત્રીજી! આજના વધારાના અંકમા તમે પ્રમુખસાહેબનુ ભાષણ છપાવ્યુ છે, ને આટલી ઉતાવળે મગાવતા તમને ભારે ખર્ચ થયો હશે, નહિ?"

કાઈક બેપરવાઈ અને કઈક અધિકારનો આવિર્ભાવ મોઢા ઉપર આણીને દરેક શબ્દને ભારપૂર્વક ઉચ્ચારી, ગભીર સ્વરે મે જવાબ વાળ્યો "નિષ્પક્ષ દેશસેવાને માટે પૈસો તો શુ પણ મારી જાત પણ હોમવા હુ તૈયાર છુ?"

તેણે ફરીથી કહ્યુ "વચ્ચેવચ્ચેથી યોગ્ય ઠેકાણે 'તાલીઓ' અને 'હાસ્ય' વગેરે શબ્દો પણ આપ્યા છે, એ સારુ કર્યું. હમણા જ અમે બધા મળીને એ ભાષણ સાભળતા હતા, ત્યારે બરાબર તે જ વખતે તાલીઓ પડતી હતી અને હાસ્યની છોળો ઊભરાતી હતી!"

મે કહ્યુ "ભાષણ અને તેટલુ શબ્દશ આપવાનો અને શ્રોતાઓની મનોવૃત્તિઓ બરાબર દર્શાવવાનો શક્ય તેટલો પ્રયત્ન કર્યો છે ખરો!"

આ પછી તેણે બીજો સવાલ પૂછ્યો. "પણ તંત્રીજી! તમારો આ ખબરપત્રી ખૂબ માહિતી ધરાવનારો માણસ હોય એમ લાગે છે."

"મારો નિયમ એવો છે, કે માણસની પૂરી પરીક્ષા કર્યા પછી જ તેને કામ પર રાખવો," મે કહ્યુ

"કેટલીક વાર તો તે બનેલા બનાવોની વીગતો કરતાય વધારે વીગતો જાણતો હોય એમ લાગે છે"

"એમ કેમ કહો છો?" મે પૂછ્યુ

"ગઈ કાલે પ્રમુખનું ભાષણ થયું નથી, તે છતાં તેણે તે પૂરેપૂરું મોકલી આપ્યું છે, તે ઉપરથી તેને મળેલી માહિતી અજબ લાગે છે," પેલા ભાઈએ મને સમજાવ્યું.

પહેલાં તો તેના આ કહેવાનો અર્થ જ મારાથી સમજાયો નહિ. પણ 'ગઈ કાલની મહાસભાની બેઠક બે દિવસ મુલતવી રહી,' એ ખબર જ્યારે મેં સાંભળી ત્યારે મારી ફજેતીનો પાર રહ્યો નહિ. જે તાલીઓ અને હાસ્યનો મેં ઉદારતાથી છાપામાં ઉલ્લેખ કરેલો, તે બધાં મને વ્યાજ સાથે પાછાં મળ્યાં.

એકાદ બનાવ બને કે તરત જ તેનો સવિસ્તર અને વીગતવાર હેવાલ છાપામાં એકદમ આવે છે તેનું રહસ્ય એ જ હોય છે કે તે માહિતીનો લેખ તે બનાવ બનતા પહેલાં કેટલાય દિવસ પહેલેથી લખી રાખેલો હોય છે. ખાસ કરીને મૃત્યુલેખને વિષે આ વાત વધારે સાચી છે. જે મૃત્યુ થવા વિષે લેખક સખેદાશ્ચર્ય પ્રદર્શિત કરતો હોય છે, તે મૃત્યુ-વિષયક લેખ તેણે કેટલાય વરસ પહેલાં દારૂના ઘેનમાં ઘસડી કાઢેલો હોય છે. મૃત માણસની તબિયતને વિષે ધન્વન્તરીને જરાય શંકા આવે તે પહેલાં, અને તે પોતાના સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિવાર સાથે આનંદ કરતો હોય તે વખતે તંત્રીમહાશય તેના મૃત્યુના કારણોની મીમાંસા કરતા હોય છે, અને તેના આત્માને શાંતિ બક્ષવા માટે પરમેશ્વરને કાલાવાલા કરીને, તેના કુટુંબીઓને તેમને ભવિષ્યમાં કોઈવાર થનારી ભારે ખોટને માટે લાગણીપૂર્વક અને ઉદારતાથી સાન્ત્વન આપતો હોય છે।

વર્તમાનપત્રોને બીજી બાબતોમાંથી જે લેખવિષયો મળે છે, તેનું વિવેચન અત્યાર-લગી થયું. એ વિષયોનો ભંડાર ખૂટે, એટલે ભૂખ્યા વરુઓની જેમ તેઓ એકબીજા ઉપર તૂટી પડી નિર્વાહ ચલાવે છે. એકબીજાના લેખો ઉપર મનમાં આવે તેવી ટીકા કરીને અને એકબીજાને થાકી જવાય ત્યાં લગી ગાળો દઈને તેઓ પોતાના અંકો ભરી કાઢે છે.

છાપામાં અગ્રલેખ અને તંત્રીની નોંધ લખવામાં જે મુશ્કેલીઓ આવે છે તે દૂર કરવાના ઉપાય ઉપર બતાવ્યા છે. બાકી રહેલી જગ્યામાં નોટિસો, જાહેરખબરો વગેરે ભરચક ભરેલું હોય છે. જાહેરખબરો ઘણુંખરું દવાઓની હોય છે, એમાં 'ટોનિક પીલ્સ,' 'હોલોવેનો મલમ,' 'દરજીની રામબાણ દવા' વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ દવાથી રોગ કેટલા મટે છે તે કહી શકાતું નથી, પણ તંત્રીની ગરીબાઈનો રોગ તો મટે જ છે. વળી વિલિયમસાહેબની 'પીંક ગોળીઓ'થી રોગીઓની ક્ષુધા પ્રદીપ્ત થાય છે કે નહિ તેની ખબર નથી, પણ તંત્રીજીની ક્ષુધા શાન્ત થાય છે, એ વાત ચોક્કસ. સાહેબ લોકોમાં વિલિયમસાહેબ અને હિંદુ લોકોમાં જામનગરના વૈદ્યરાજ એ બન્નેને તો જાહેરખબરથી ઘણો નફો થયેલો સમજાયો છે. છતાં એ બન્નેની જાહેરખબરોમાં મોટો ફેર હોય છે. વૈદ્યરાજ પોતાનો અભિપ્રાય કે કથન સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વીગતવાર કહે છે. જ્યારે વિલિયમસાહેબ એકાદ વાર્તા કહેતા હોય એવો ડોળ કરીને એકાદ સુન્દર સ્ત્રીને, ગરીબ બાળાને અથવા બાજુના મજૂરને વચ્ચે આણી પોતાનો હેતુ પાર પાડે છે. રજપૂતોની સમરાંગણમાં ઊભા રહીને ઝૂઝવાની રીત અને મરાઠાઓની ગનીમી કાવા (દુશ્મનો સાથે પ્રપંચયુદ્ધ)થી લડવાની રીત વચ્ચે જેટલો ફેર હોય છે, તેટલો જ ફેર આ બન્નેની જાહેરાતો વચ્ચે હોય છે. વિલિયમસાહેબની વાતો ખૂબ રસિક હોય છે. જ્યારે તેમની વાર્તાપ્રચુર જાહેરખબર સારા છાપામાં લેવાતી

મેં શરૂઆત કરી, ત્યારે કેટલાક વાચકોએ મારા એ કૃત્ય પ્રત્યે નાખુશી દર્શાવી, અને મેં તે જાહેરખબર લેવાનુ બધ કર્યું પણ એ બધ થઈ ન થઈ, ત્યા તો મારા ઉપર પત્રોનો ખૂબ મોટો વરસાદ વરસ્યો પત્રોમા ઘણાખરાએ જણાવેલું કે 'તમારા આખા છાપામા માત્ર એ જાહેરખબર સારી રીતે લખાયેલી હોય છે અને જો એ જાહેરખબરો બધ કરશો, તો અમે છાપુ લેવાનુ બધ કરીશુ' મારા અલ્પમતિવાળા વાચકોને ખાતર મે તે ફરીથી ચાલુ કરી છે

મારા છાપામા આવતી જાહેરખબરોમાથી કેટલીકના ગુણ વિષે મને અનુભવ થયો છે. મારા છાપખાનાનો એક માણસ સંધિવાથી પીડાતો હતો છાપામાની જાહેરખબર ઉપર એણે નજર ફેરવ્યો કે તરત જ એનો રોગ મટી ગયો મારો એક કણબી નોકર તોતડો હતો, તેને જાહેરખબરની દવા આપી એટલે એની તોતડી ભાષા તો ગઈજ, પણ એની સાથેસાથે તે ગૂજરાતી ભાષાય શુદ્ધ રીતે બોલવા લાગ્યો કોઢના મલમ વિષેની જાહેરખબર છાપામા જે જગ્યાએ હમેશા છપાય છે, તે જગ્યા પણ દર અઠવાડિયે ઓછી સફેદ થવા માડી છે રક્તપીતિયાની દવા વિષે જાહેરાતમા વાચ્યા પછી એક મહા-રોગીને તે દવા આપી ત્યારથી તેનો રોગ સમૂળગો અદૃશ્ય થયો છે કારણ એ રામબાણ દવા પેટમા જવાનો અને તેના પ્રાણ દેહમાથી બહાર આવવાનો બરાબર એક જ ક્ષણે જોગ આવ્યો !

મારા છાપામા દેશવિદેશના સમાચાર બને તેટલા મનોરજક કરવા તરફ મારી દૃષ્ટિ છે તેથી મારો વાચકવર્ગ મારી ઉપર ફિદા હોય છે વાચકોના રજન માટે મારે જો થરતુ મીઠુ મરચુ ભભરાવીને સમાચારને રગિત કરવા પડ, તોય હુ કરતો નથી લોકસેવામા સ્વાર્થનો હોમ પ્રસગોપાત્ત કરવો પડે એટલે મારા છાપાની ફાઈલો જોનારને નીચે લખેલી માહિતી જેવી માહિતી મળ્યા વિના નહિ રહે

''અમેરિકામા કચુગેલો ગામમા એક સ્ત્રીને ત્રણ મોઢાવાળુ બાળક અવતર્યું તેને આખે શરીરે વાળ હોવા ઉપરાત કપાળ ઉપર લાબી પૂછડી છે બાળક એક કલાક જીવ્યુ હતુ રાવણના અસ્તિત્વ વિષે શકાશીલ થનાર નાસ્તિક સુધારકોના મોઢા આ ત્રિમુખ બાળકે બધ જ કરી દીધા''

'બોલગામના પ્રખ્યાત મદિરના હનુમાનજીને રામનવમીને દિવસે રેમેરેમે પરસેવો વળ્યો. જાણકાર લોકો આને દુર્ભિક્ષ ગણે છે આ ચમત્કાર જોવા માટે ભારે ઠઠ જામેલી દરેક જણ પાસેથી પૈસોપૈસો લઈ તેને અદર પ્રવેશ મળતો એ રકમ લગભગ સો રૂપિયા ઉપર થઈ ગઈ છે હનુમાનજીના પરસેવામાથી મળેલી આ રકમનો વિનિયોગ સકટનિવારણને માટે બ્રાહ્મણભોજનમા થવાનો છે ધર્મદ્રોહી સુધારકો આ વાત તરફ ધ્યાન આપશે કે?''

'લખેડામા એક ધરતીકપનો આચકો લાગ્યો તેને લીધે જમીનમા જે મોટો ચિરાડો પડેલો, તેમાથી શેષનાગનુ મસ્તક દેખાતુ હતુ એના મસ્તક ઉપરના મણિને લીધે એ ચિરાડામા બધે ઝગઝગાટ થઈ રહ્યો હતો આ વાચ્યા પછી આપણા પુરાણોને ખોટા માનનારો કોઈ મૂરખ હશે ખરો કે?''

ઉપર લખેલા સમાચાર કપોલકલ્પિત છે, એ વાત ચતુર વાચકોને કહેવાની જરૂર નથી.

શ્રીકૃષ્ણના મુખવિવરમા અર્જુનને જે અનેક ચમત્કાર દેખાયા તે જ જાતના મારા કપોલમાના ચમત્કારો હુ વાચકો આગળ રજૂ કરતો હોઉ છુ

એકવાર એક સન્માન્ય માસિકનુ અનુકરણ કરવાના હેતુથી મેં 'સમાચારસાર'ને બદલે 'સારસંગ્રહ' એ શબ્દ યોજવાની શરૂઆત કરી હતી પણ થોડા જ વખતમા એક ટીખળી વાચકે એ શબ્દની પહેલા 'અતિ' અને પાછળ 'ણી' મૂકીને, અને તેની જ બાજુએ 'મોરને નાચતો જોઈને ઢેલ પણ નાચવા લાગી' એ વાક્ય લખીને મારો અંક મને પાછો મોકલી આપ્યો ત્યારથી મેં એ શબ્દનો ત્યાગ કર્યો છે. કોઈ મહાપુરુષ સ્વર્ગવાસી થાય, ત્યારે તેની યાદગીરી અર્થે હું ખુશીથી—ખુશીથી નહિ, નાખુશીથી—એક અંક બંધ રાખુ છુ મહારાણી વિક્ટોરિયાના મૃત્યુ સમયે તો આખો મહિનો છાપાના અંક બંધ રાખવાની મારી યોજના હતી હું તૈયાર હતો, પણ વાચકો સામા થયા, અને એ વાત પડતી મૂકવી પડી

વચ્ચે મને એક માસિક ચલાવવાનો વિચાર આવેલો. પણ માસિક એક ઉદ્યાન સમુ છે, જ્યારે છાપુ એક ખેતર જેવુ છે એટલે માસિક વધારે સુંદર, વ્યવસ્થિત અને ટકાઉ હોય, છતા તેમા આવકના કરતા જાવક—બીજા શબ્દોમા કહેવુ હોય તો જમા કરતા ખરચનુ પાસુ મોટુ જ હોય છે છાપુ ભલે તાત્કાલિક મહત્ત્વનુ હોય, છતા તેમાથી આવક સારી થાય છે વળી, માસિક શરૂ કર્યા પછી અંકો કાઢવાની અનિયમિતતા સાચવવાની જવાબદારી પણ તંત્રીને માથે આવી પડે છે જેમ રાજાને છત્રપલંગમાથી સવારના મોડુ જ ઊઠવુ પડે છે, તેમ માસિકના અંકોય નિયમિત રીતે દરમહિને નીકળી ગ્રાહકોના હાથમા જઈ પડે એ ન ચાલે કેટલાક માસિકો તો આખી સૃષ્ટિ દિવાળીના આનંદમા મગ્ન હોય તે વખતે હોળીનો તહેવાર પાળવામા મચેલા હોય છે, અને અવર્ષણ પછીને વર્ષે સારો પાક આવ્યા પછી લોકો જ્યારે આબાદીમા લહેર કરતા હોય છે, ત્યારે આ માસિકો દુકાળની ચિંતામા ડૂબી દુકાળને અગે શરૂ કરેલા કામોની વ્યવસ્થા કેવી હોવી જોઈએ તેની મુદ્દાસર ચર્ચા કરતા હોય છે આ બધી બાબતોનો વિચાર કરીને મેં માસિક ચલાવવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો

તંત્રીપદને લોકો પૂર્ણ સન્માનની નજરે જુએ છે આ ધંધાનો આ એક મોટો ફાયદો છે તેને ગમે તે સભામા જવાની છૂટ હોય છે તેને માટે રાષ્ટ્રીય મહાસભા જેવી પરિષદોમા બેસવા માટે ખાસ જુદી વ્યવસ્થા કરેલી હોય છે ગમે તેવા મહાપુરુષોને તે ગમે તે વખતે ઉપદેશ કરી શકે છે એકવાર તો મેં પ્રિન્સ બિસ્માર્કને રાજ કેવી રીતે ચલાવવુ તે વિષે લાંબો ઉપદેશ કરેલો બીજે એક પ્રસગે મોર્લેસાહેબને અન્યરચનાને લગતી કેટલીક સૂચના કરી તેમને ઉત્તેજન પણ આપેલુ ગામમા નાટક કંપની આવે એટલે અમારા બે ફ્રી પાસ નક્કી જ હોય છે જો એ પાસ આવવાના રહી જાય, તો અમે તેના નાટક ઉપર પ્રતિકૂળ ટીકા કરીને કંપનીને भगवति वसुन्धरे। देहि मे विवरम्। ની સ્થિતિમા આણી મૂકીએ છીએ. ગ્રન્થકારો નવા પુસ્તકો રચે કે તરત જ તેમણે એકએક નકલ અમને મોકલી આપવી જ જોઈએ, જો ન મોકલે તો અમે ચાબખા મારીમારીને તેમની પીઠનાં છોતરાં કાઢી તેમને હેરાન કરી મૂકીએ છીએ અમારો સૌથી મહત્ત્વનો અધિકાર અમે અમારે વિષેનો ઉલ્લેખ એક વચનમા કરવાને બદલે અનેક વચનમા કરીએ છીએ, એ છે.

હજી મારા છાપાનો ખપ જોઈએ તેવો નથી ઉપર બતાવેલા લોકપ્રિય થવાના ઉપાયોમાં હજી એક ઉપાય ગણાવવાનો રહી ગયો છે એનોય અનુભવ હું લઈ લેવાનો છું એ ઉપાય કારાગૃહવાસનો છે મને વિશ્વાસલાયક સ્થળેથી ખબર મળી છે, કે તંત્રીના એક જેલનિવાસથી તેના છાપાના ગ્રાહકો ઓછામાં ઓછા પાંચ હજારની સંખ્યામાં તો વધે જ છે ને હમણાંહમણાં મારા સારા લોકો જેલમાં જઈ આવ્યા પછી હવે જેલનિવાસમાં દોષ કશો રહ્યો નથી આજથી જેલમાં જવાના હેતુથી બેત્રણ વખત મારામારા ગૃહસ્થોની આબરૂના મીઠુંમરચું ભભરાવીને તીખાતમતમતા કાકડા થાય એવો મેં પ્રયત્ન કરેલો ખરો. પણ એ નિષ્ફળ ગયો. તેમણે આબરૂનુકસાનીની ફરિયાદ કરી નહિ અને મારા હાથપગની ચળ શમાવવાનું સદ્ભાગ્ય શૃંખલાઓને અને હાથબેડીઓને મળ્યું નહિ આ પછીનું પગથિયું ચોરી કરવાનું છે. ને તેમાં હું નિર્વિવાદ રીતે સફળ થવાનો છું, એમ મારી ફૂરસી કહે છે જો ચોરી પચી જશે, તો અર્થલાભ થવાને કારણે જીવન સુખમાં વિતાવી શકીશ જો પકડાઈ જઈશ, તો કેદખાનામાં જવાને લીધે છાપાના ગ્રાહકો વધશે, ને એ રીતે અર્થલાભ તો થશે જ ! આ રીતે એક બાજુએ સુખાતિશયતાનો સાગર અને બીજી તરફ કીર્તિપ્રાપ્તિની મહાનદી એ બન્નેના વિચારથી હું આજે તો આનન્દસાગરમાં ડૂબકિયો મારી રહ્યો છું *

વેપારી જગત

હિન્દી સરકારનો આવકજાવકનો અડસટ્ટો

જયસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

ફેબ્રુઆરીની છેલ્લી તારીખે હિન્દી સરકાર પોતાનું બજેટ વડી ધારાસભા આગળ રજૂ કરે છે. દરેક દેશમાં જ્યારે બજેટ રજૂ થાય છે, ત્યારે એ એક મહત્ત્વનો રાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન ગણાય છે, અને તે તે દેશની રાષ્ટ્રીય પાર્લામેન્ટમાં તે ઉપર જુદા જુદા પક્ષના દૃષ્ટિબિન્દુથી ઉપયોગી ચર્ચા થાય છે. આ ચર્ચા ખાલી ચર્ચાને જ રૂપે નહિ, પણ બજેટની અંદર દેશને ઉપયોગી અને ફાયદો થાય એવી જાતના ફેરફારો સૂચવવા માટે છે. આ દેશમાં બજેટની આસપાસનું વાતાવરણ કંઈક ખોટાડાનું, કંઈક અસત્યતાનું અને કંઈક ઝાંઝવાના પાણી જેવું છે. બજેટ ઉપર ધારાસભાને ચર્ચા કરવાનો હક છે, સુધારા મૂકવાનો હક છે, પણ તે પસાર થાય તે પછી તેને અમલમાં મૂકવા કે કેમ તે કારોબારી (એક્ઝીક્યુટીવ) સરકાર નક્કી કરી શકે છે. એટલે ગવર્નરજનરલ અને તેની કાઉન્સિલ ધારાસભાના સુધારા યોગ્ય લાગે તો તે સ્વીકારે, અને ન યોગ્ય લાગે તો પોતે સરકારની જે દરખાસ્ત નામંજૂર થઈ હોય તેને સરટિફિકેટ આપીને મંજૂરી આપે. એનો અર્થ એ થાય છે કે ધારાસભા જ્યારે દરખાસ્તો કે સુધારા લઈ આવે છે, ત્યારે પોતાની જવાબદારી બિલકુલ હોતી નથી. દાખલા તરીકે, રેલ્વેનું આખું અંદાજપત્રક, એટલે કે રેલ્વેને માટે આગામી વર્ષમાં ખરચ કરવા રોકેલી રકમ વડી ધારાસભાએ બહુમતીથી ઓછી કરી રૂપિયા એક ઉપર લાવી દીધી! જે દેશમાં લોકોની જવાબદારી છે, તે દેશમાં આવી દરખાસ્ત આવે નહિ, અને આવે તો પસાર થાય નહિ. છતાં પસાર થાય તો જે પ્રધાનમંડળ અમલમાં હોય તેણે રાજીનામું આપી હોદ્દા છોડ્યા સિવાય બીજો રસ્તો જ ન રહે, અને તેમના પ્રતિપક્ષીઓએ તે હોદ્દો સ્વીકારવા જોઈએ. અહીંયાં તો આવી દરખાસ્ત થાય પછી સ્વાભાવિક રીતે સરકારને રેલ્વે તો ચલાવવી જ છે, એટલે રેલ્વેના બજેટને સરટિફિકેટ આપી આખી રકમ મંજૂર થાય છે! બિનજવાબદાર સરકારથી આ જાતનું ખોટાડું અને આ જાતની બિનજવાબદારી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. આવી જાતની વાટાઘાટ અને ચર્ચાથી એક જ ફાયદો થઈ શકે. આખા દેશમાં લોકમતને કેળવી શકાય, અને હિન્દુસ્તાનમાં તેમજ પરદેશમાં એમ બતાવી શકાય કે હાલનું રાજ્યબંધારણ લોકમતથી કેટલું વિરોધી છે.

આ વર્ષે જે બજેટ રજૂ કરવામાં આવ્યું, તેમાં બેત્રણ કરોડનો ફાયદો બતાવવામાં આવ્યો હતો. હિન્દી સરકારના ખજાનચી તરફથી જે બજેટ તૈયાર કરવામાં આવે છે તેમાં મોટી ખોડ એ હોય છે કે જે આવકના અડસટ્ટા રજૂ કરવામાં આવે છે તેનો અંદાજ ઓછો મૂકવામાં આવે છે. વર્ષને અંતે પરિણામે જ્યારે ફાયદો દેખાય, ત્યારે સરકાર પોતાની

જાતને મુબારકબાદી આપે છે પણ તેમ જ કોઈ પણ જાતના કર ઓછા કરવાની સૂચનાને તે તરછોડી કાઢે છે, કારણ કે તેમના કહેવા મુજબ જે ફાયદો થયો છે તે તો ફક્ત પ્રાસંગિક થયેલ છે, અને તે ફાયદો સ્થાયી રહેવાની નિશાની નથી. ગયે વર્ષે એમ કહેવામા આવ્યુ હતુ કે ચાલુ સાલમા ૧૦ લાખનો ફાયદો રહેશે, છતા એથી ત્રણ કરોડનો ફાયદો રહ્યો તોપણ દેશને કરના બોજામાથી દમ ખેંચવાનો વારો આવ્યો નથી આવતે વર્ષે પણ ફાયદો બતાવવામા આવ્યો છે, અને તે સરકારના ટીકાકારો કહે છે તે વાજબી છે કે તે વધુ મોટો થશે. જે રાહત આપવામા આવી છે તે માત્ર આયાત ઉપરના કરના સબંધમા

સરકારી નોકરોના પગારમા આજે બે વર્ષ ઉપર જ્યારે દેશની આર્થિક સ્થિતિમાં કટોકટીનો પ્રસંગ આવ્યો હતો, ત્યારે ૧૦ ટકાનો કાપ મૂકવામા આવ્યો હતો તેમાથી પાચ ટકા ગયે વર્ષે પાછા આપવામા આવ્યા હતા, અને બાકી રહેલા પાચ ટકા આ વર્ષે પાછા આપવામા આવ્યા છે બે હજાર રૂપિયાથી ઓછા કમાતા માણસોની આમદાની ઉપર જે કર દાખલ થઈ ગયો છે તે કરમા જૂજ જેવી રાહત આપવામા આવી છે—અગર જોકે ખરી રીતે તે આખો બોજો કાઢી નાખવો જોઈતો હતો ટપાલના દરો એના એ જ રહ્યા છે મીઠાની જકાત એ જ છે ટૂંકામા જેટલો બોજો દેશના ગરીબ તેમજ તવંગર લોકો ઉપર પડ્યો છે, તેમા નામની જ રાહત મળ્યા સિવાય બીજુ કઈ મળ્યુ નથી છતા સરકારી નોકરોના પગાર ઉપર મુકાયેલો કાપ પાછો મળ્યો છે રૂા ૨૦૦ સુધીના માસિક પગારવાળા નોકરોને માટે જ આ કાપ પાછો અપાયો હોત તો લોકલાગણી સમત થાત, પણ મોટા પગારવાળાઓને એ જ છૂટ આપવામા આવી છે આ છૂટ ગરીબ કર ભરનારાઓના ભોગે આપવામા આવી છે, તેથી પ્રજા સંતોષ ન પામે એ સ્વાભાવિક છે ખર્ચની બાજૂમા લશ્કરી બોજો હમેશના જેટલો જ રાખવામા આવ્યો છે, એટલુ જ નહિ પણ ખજાનચી તેમજ લશ્કરના વડા એમ જાહેર કરે છે કે હાલ જે બોજો છે તેની અંદર કંઈ પણ ઘટાડાની આશા રાખવી તે ફોકટ છે ઊલટું, વખત જતાં તેમા વધારો થવા સંભવ છે એમ જાહેર કરવામા આવેલ છે ! જ્યારે આખી પ્રજા ગરીબાઈથી પાયમાલ થઈ ગઈ છે, અને જ્યારે વસ્તીનો મોટો ભાગ હજુ તદ્દન અભણ દશામા છે, દેશનો વેપારરોજગાર મંદીની સ્થિતિમા પડેલો છે, ત્યારે એ સર્વેનો ઉલ્લેખ ખજાનચીના ભાષણમા જોવાની ઉમેદ રાખીએ એવુ કશુ બન્યું જ નથી ઊલટું, ચોર કોટવાળને દંડે એ ન્યાયના હિસાબે, કોંગ્રેસ પક્ષના નેતાઓએ જ્યારે ગરીબોની બાજુ ધરી, ત્યારે ખજાનચીને તેમા સામ્યવાદની ગંધ આવી ! ડોક્ટર ખાનસાહેબે હિન્દના ગરીબો માટે તેમના ભાષણમા ઉલ્લેખ કર્યો હતો, તેથી 'ટાઇમ્સ'ના પ્રતિનિધિએ પોતાના કાગળમા લખ્યુ કે 'આ તો હડહડતો સામ્યવાદ !' બુદ્ધદેવના પિતાએ બધાને ફરમાન આપ્યુ હતુ કે બુદ્ધદેવ સન્મુખ કોઈએ ગરીબાઈ, રોગ કે મૃત્યુની વાત ન કરવી, તેમજ તેની સમક્ષ તેવા દશ્યો ન લાવવા હિન્દી સરકાર આધુનિક 'બુદ્ધદેવ' બની બેઠેલી હોય તેમ લાગે છે ! કેમકે ગરીબાઈની વાત તેને સામ્યવાદી જણાય છે ! તેમ જ ઘણીવાર ભાષણકર્તાઓને અને લેખકોને એવી વાતો માટે જ જેલયાત્રા ભોગવવી પડેલી છે આ બધાના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે એક કરોડ રૂપિયા ગામડાઓના ઉદ્ધારકામ માટે હિન્દી સરકારે જુદા મૂક્યા છે જે પ્રમાણે કોઈ તવંગર વેપારી દર વર્ષે લાખો રૂપિયા રળતો હોય, અને તેમાથી થોડીએક

જૂજ રકમ વેપારીઓ તરફથી મુકરર થયેલા ધરમના લાગામા આપતો હોય, અથવા તો કોઈ એક મંદિરના પૂજારીને થોડીએક પૂજા માટે આપતો હોય, તેના જેવો આમા ભામં થાય છે તે એક કરોડ રૂપિયા કેવી રીતે ખરચાશે તે જોવાનુ છે ગામઉદ્ધાર માટે મહાત્માજી કે બીજા કોઈ તરફથી થતા કાર્ય તરફ સરકારને બહુ પસંદગી નથી પણ પોતે આ કરોડ રૂપિયા એવી રીતે ખરચે કે ગામડાના લોકો સુધી પૂરેપૂરા પહોંચે, તો જ તે રૂપિયા ઊગી નીકળ્યા ગણાય દિલ્હીથી નીકળતાંનીકળતા એ કરોડ ક્યારે અને કેવી રીતે પહોંચશે, તે તો વિધિના હાથમા છે મહાસભાના પ્રતિનિધિઓએ વડી ધારાસભામા જે ટીકા કરી છે તથા બજેટ ઉપર દેશભરમા જે ટીકા થઈ છે તે જોતા હજુ પણ સરકારને ભાન થાય કે આ બિનજવાબદાર લોખંડી ચોકઠુ એ દેશના રાજકારોબારને માટે બિલકુલ અયોગ્ય થઈ પડ્યુ છે અને પ્રજાને ખરી જવાબદારી અપાય તો જ રાજકારોબાર બરોબર ચાલે, તો પ્રભુનો પાડ!

જો આ પ્રમાણે હજુ સુધી પ્રતીતિ નહિ થાય, તો દેશની અંદર જે બેદિલી છે તે વધશે, અને જે સામ્યવાદ અત્યારે નથી તે ઊભો થશે છ હજાર માઈલ દૂર બેઠેલા હિંદી વજીર અને તેના સલાહકારો તો હજુ ઇંડિયા બિલ ઉપર ચકચાર ચલાવી રહેલા છે, જોકે તેઓને રાજા (દેશી) તેમજ પ્રજા તરફથી બરોબર રીતે ચેતવણી અપાઈ છે કે નવા સુધારા કોઈને માન્ય નથી!

બે મુક્તકો

સરસ્વતીચન્દ્ર મુઝુમદાર

બિચારાં!

વીંધાયેલા પૃથિવી સરતા પર્ણો જેવું અરેરે!
નીચે નીચે સરર સરતુ હાય! હૈયા તૂટયાને!

*

વિરાટ!

આજે દીઠાં રજકણ બધા એકદા ભવ્ય થાશે,
ને પાછા એ રજકણ બની શૂન્યતામાં મહાશે.

રાજશેખર

કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે

ैस एतस्य कविः श्रीराजशेखरस्त्रिभुवनमपिधवलयन्ति ।
हरिणाङ्कप्रति(पङ्क्ति)सिद्धया निष्कलङ्का गुणा यस्य ॥

कर्पूरमञ्जरी

शार्दूलक्रीडितैरेव प्रख्यातो राजशेखरः ।
शिखरीवपरवक्रैः सोल्लोसैस्त्र्यशेखरः ॥

सुवृत्ततिलके क्षेमेन्द्र

રાજશેખરનો પૂર્વપરિચય

કાવ્યવિદ્યાનિપુણ, અલંકારશિરોમણિ, કાન્યકુબ્જીય મહેન્દ્રપાળ નૃપાશ્રિત, મહારાષ્ટ્ર કવિરાજ રાજશેખર મધ્યકાલીન કવિરત્નોમાં એક મહાવિદ્વાન કવિ થઈ ગયો છે તેનો જન્મ યાયાવર કુટુંબમાં થયો હતો, અને તેને પોતાના કુટુંબનુ વધુ કુલાભિમાન હતું તેથી જ તેણે પોતાના ગ્રંથોમાં યાયાવરીય તરીકે પોતાને ઓળખાવ્યો છે [૨] યાયાવર એ એક કુટુંબનું નામ છે, અને તેમાં અનેક કવિરત્નો થઈ ગયા છે એમ અનેક ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે [૩] તેનું મૂળવતન મહારાષ્ટ્રના ચેદિદેશમાં હતુ, કારણ તે 'બાલરામાયણ'ની પ્રસ્તાવનામાં પોતાના પ્રપિતામહ અકાલજલદને 'મહારાષ્ટ્રચૂડામણિ' તરીકે જણાવે છે વળી 'સૂક્તિમુક્તાવલી'ના કવિ વર્ણનના શ્લોકોમાં પોતાના પૂર્વપુરુષ સુરાનંદને 'ચેદિમંડલમંડન' તરીકે બતાવે છે આથી તેનું મૂળવતન ચેદિદેશ હતુ એમ નિઃસંદેહ જણાય છે, પરંતુ જેમ બિલ્હણ કવિ કાશ્મીરને છોડી કર્ણાટકના રાજાના આશ્રય તળે ગયો હતો, તેમ રાજશેખર પણ પોતાનો સ્વદેશ છોડી કાન્યકુબ્જના રાજાના આશ્રયે ગયો હોવો જોઈએ એમ જણાય છે તેના પિતાનુ નામ દુર્દુક કે દરિક અને માતાનુ નામ શીલવતી

---

१ सो अस्सिसिरिाअमेहुरो तिहुअणपिधवलेन्ति ।
हरिणङ्कालिसिद्धिए णिक्कलङ्कागुणाजस्स ॥ १० ॥

कर्पूरमञ्जरी (प्रस्तावना)

२ यायावरीयः संक्षिप्य मुनीनां मतविस्तरम् ॥ काव्यमीमांसा, पृ २

३. (अ) समाधिगुणशालिन्य प्रसन्नपरिपक्त्रिमा ।
यायावरकवेर्वाचो मुनीनामिवव्रत्तय ॥ ३३ ॥

धनपालकृत तिलकमंजरी

(ब) यायावरः प्राज्ञवरो गुणज्ञैराशंसितः सूरिसमाजवर्यैः ।
नृत्यत्युदारं भणिते गुणस्था नटी वयस्योदरापदस्थी ॥

उदयसुंदरी, उच्छ्वास ८

હતુ રાજશેખર યાયાવર કુટુંબનો હતો, અને તે બ્રાહ્મણ હતો એમ ઘણુ કરીને જણાય છે તે કનોજાધિપતિ મહેંદ્રપાલનો ગુરુ અને ઉપાધ્યાય હતો એમ તેણે ' કર્પૂરમંજરી ' અને ' બાલરામાયણ ' વગેરેમા જણાવ્યુ છે[1] ગુરુ કે ઉપાધ્યાય બ્રાહ્મણ જ હોઈ શકે એટલે તે બ્રાહ્મણ જ હતો એ અનુમાન વાસ્તવિક લાગે છે રાજશેખર નામની વ્યુત્પત્તિ કરતા પણ તે બ્રાહ્મણ હશે એમ દેખાઈ આવે છે ક્ષત્રિયાર્થફલિત राज्ञा शेखर राजशेखर એ સમાસવિગ્રહ અહીં અનુચિત જણાઈ બંધબેસતો નથી ' કર્પૂરમંજરી 'ની પ્રસ્તાવનામા તે પોતાના નામની વ્યુત્પત્તિ रजनीवल्लभशिखण्ड. એમ કરે છે[2] રજનીવલ્લભ=ચંદ્ર, શિખંડ=શેખર એમ ચંદ્રશેખર વા રાજશેખર એ શિવવાચક નામ તે બ્રાહ્મણ હશે તેવી પ્રતીતિ આપે છે. પણ તેની સ્ત્રી અવન્તીસુંદરી ચૌહાણ કુલોત્પન્ના હતી એમ ' કર્પૂરમંજરી ' ઉપરથી જોઈએ છીએ.[3] એટલે તે ક્ષત્રિય હશે, એમ પણ અનુમાન જાય છતા, ઉપર જણાવેલ મજબૂત પ્રમાણો જોતા તે બ્રાહ્મણ હતો એમ ચોક્કસ જણાય છે. કદાચ તે બ્રાહ્મણ હોવા છતા રાજાના સંસર્ગને લઈને કે તે સમયની ત્યાની ધર્મવ્યવસ્થાને લઈને તેણે ચૌહાણ કુળની વિદુષી ક્ષત્રિય કન્યા સાથે લગ્ન કર્યા હોય, એ બનવાજોગ છે

રાજશેખરનો સમય

' શંકરવિજય ' કાવ્યમા રાજશેખરનુ નામ અનેક વખત જોવામા આવે છે[4] ' શંકરવિજય ' કાવ્યનો રચનાકાળ જોતા તે સાતમા શતકમા રચાયાનુ વિદ્વાનો માને છે, એટલે રાજશેખર કવિ સાતમા શતકમા થયેલ શંકરાચાર્યનો સમકાલીન હતો એમ અનુમાન જાય. પણ રાજશેખરના સ્વરચિત ' બાલરામાયણ ' વગેરે ગ્રંથોમા તે મહેંદ્રપાલનો ઉપાધ્યાય હતો એમ તેણે જણાવ્યુ છે, અને મહેંદ્રપાલનુ તેણે કેટલુક વર્ણન પણ કર્યુ છે આ મહેંદ્રપાલ કનોજમા રાજ્ય કરતો હતો એમ તેના એક દાનપત્ર ઉપરથી જણાય છે.[5] તેના પછી તેનો

---

૧. (अ) रहुउल चूडामणिणो महेंदपालस्सको अगुरु ॥ ५ ॥

(ब) बालकइकइराओणि ब्भराअस्सतहउवज्झाओ ॥ ९ ॥

कर्पूरमजरी (प्रस्तावना)

२ भावकअ्यतामस्तरको भण्यते रजनीबल्लभशिखण्ड ॥ ५ ॥

कर्पूरमजरी

३ चाहमानकुलमौलिमालिका राजशेखरकवींद्रगेहिनी ॥ ११ ॥

कर्पूरमजरी (प्रस्तावना)

४. (अ) तनोदित कथन राजशेखरः ।

शकरविजय, द्वितीयसर्ग

(ब) कविताकुशलोऽथ केरलक्ष्माकमन कथन राजशेखराख्य ।

शकरविजय, चतुर्दशसर्ग

५. ॐ स्वस्ति श्रीमहोदयसमावासितानेकगोहस्त्यश्वरथपत्तिसपन्नस्कधावारात्---परमभगवती-भक्तो महाराजश्रीभोजदेवस्तस्यपुत्रस्तत्पादानुध्यात श्रीचद्रभट्टारिकादेव्यामुत्पन्न परमभगवतीभक्तो महाराजश्रीमहेंद्रपालदेव

इण्डियन एटीक्वेरी, भा. १५, पृ ११२

પુત્ર મહીપાલ ઈ સ ૯૧૭મા કનોજમા રાજ્ય કરતો એમ સ્યોદાનીનો શિલાલેખ જણાવે છે[1] એટલે મહેન્દ્રપાલ નવમા શતકના અતમા કે દશમા શતકની શરૂઆતમા રાજ્ય કરતો હતો એમ નિશ્ચિત થાય છે. આ ઉપરથી રાજશેખર દશમા શતકમા થયો હતો એમ લાગે છે. તેથી ઉપર્યુક્ત ‘ શકરવિજય ’નો રાજશેખર આથી જુદો જ હતો એમ જણાય છે ડૉ ભાડારકર અને પડિત વેબર પણ રાજશેખરને દશમા શતકમા થયાનુ માને છે આ સિવાય રાજશેખરના ગ્રથો ઉપરથી પણ તેનો સમયકાલ નિર્ણિત થાય છે. રાજશેખર તેની ‘ કાવ્યમીમાસા’મા ગૌડવહોના કર્તા વાક્પતિરાજ અને ઉદ્ભટની નોધ લે છે[2] આ બન્ને કવિઓ ઈ સ. ૭૭૯થી ૮૧૩ સુધીમા થઈ ગયેલ કાશ્મીરના નૃપતિ જયાપીડના સભાપતિ હતા આ સિવાય કાશ્મીરના નૃપતિ અવતીવર્મા કે જે ઈ સ ૮૫૭થી ૮૮૪ સુધીમા થઈ ગયો છે, તેના સમકાલીન વિદ્વાન આનદવર્ધનનો પણ તેણે ‘ કાવ્યમીમાસા ’મા અભિપ્રાય નોધ્યો છે.[3] આથી જોઈ શકાય છે કે મોડામા મોડો રાજશેખર ઈ સ ૮૮૦ પછી થયો હોવો જોઈએ ઈ સ ૯૬૦મા સપૂર્ણ રીતે લખાયેલ ‘ યશસ્તિલકચપૂ’મા સોમદેવે રાજશેખરની નોધ લીધી છે, અને ત્યારપછી ઈ સ ૯૯૦ લગભગ થયેલ કવિ સોઢલે પણ તેની ઠીક પ્રશસા કરી છે આ બધી ચર્ચા ઉપરથી એટલુ તો સ્પષ્ટ તરી આવે છે કે રાજશેખર ઈ સ. ૮૮૦થી ૯૪૦ સુધીમા એટલે નવમા શતકના અતમા કે દશમા શતકની શરૂઆતમા થયો હોવો જોઈએ

રાજશેખરની સ્ત્રી અવંતીસુંદરી

રાજશેખરની પત્ની અવતીસુદરી એક વિદુષી હતી અને તે ક્ષત્રિય ચૌહાણ કુલની હતી, એમ આગળ પણ આપણે જણાવી ગયા છીએ. રાજશેખર પોતાના ગ્રથોમા પોતાની સ્ત્રીનો અભિપ્રાય લેતો હતો એમ ‘ કાવ્યમીમાસા ’ ઉપરથી જણાય છે તેણે ‘ કાવ્યમીમાસા ’મા તેનો ત્રણ વખત અભિપ્રાય ટાક્યો છે[4] ‘ કર્પૂરમજરી ’ની રચનામા તેણે સારો સહકાર આપ્યો હતો, એમ તેની પ્રસ્તાવના ઉપરથી જણાય છે[5] આ વિદુષી સ્ત્રીએ પોતાની છટાદાર ભાષા વડે બીજા પણ ગ્રથો રચ્યા હશે એમ અનુમાન થાય છે, પણ હાલમા તેનો એક પણ સ્વતત્ર ગ્રથ ઉપલબ્ધ થતો નથી

---

૧ એપિગ્રાફીકા ઈંડિકા, વૉ ૧, પા ૧૭૧

૨ (અ) न इति वाक्पतिराज । — काव्यमीमांसा, पृ ६२

(ब) तस्य च क्रियाऽभिधाव्यापार इत्युद्भटा । — काव्यमीमांसा, पृ १६

३ प्रतिभाव्युत्पत्त्यो प्रतिभाश्रेयसी इत्यानन्द । — काव्यमीमांसा, पृ १६

४. (१) इयम् शक्तिर्न पुन पाकइत्यवन्तिसुंदरी । — काव्यमीमांसा, पृ १६

(२) विदग्धभणीतिनिर्वेद्यवस्तुनोरुपननियतस्वभावम् । — काव्यमीमांसा, पृ ४६

५. भर्तु कृतिमवन्तिसुंदरी सा प्रयोजयितुमेतदीच्छति ॥ ११ — कर्पूरमजरी (प्रस्तावना)

રાજશેખર કવિરાજ તરીકે

રાજશેખર પોતાની જાતને કવિરાજ તરીકે ઓળખાવવાનુ પસદ કરતો હતો વધુમા તે બાલકવિ તરીકે પણ પોતાને ઓળખાવતો, એમ તેના ગ્રથો ઉપરથી જણાય છે[1] તેને મહાકવિ કરતા કવિરાજ થવુ વધારે પસદ હતુ 'કાવ્યમીમાસા'મા પણ કવિઓની આઠ ઉપાધિઓ (degrees)મા કવિરાજની ઉપાધિ સર્વમા મહત્તમ બનાવતા તેણે જણાવ્યુ છે કે જે કવિ જુદીજુદી ભાષાઓ ઉપર કાબૂ ધરાવે છે અને તે તે ભાષાઓમા સ્વતત્ર રીતે કાવ્યો અને પ્રબધો રચી શકે છે તેને કવિરાજ કહેવામા આવે છે[2] આમ તે કવિરાજની ઉપાધિ (degree) સર્વશ્રેષ્ઠ જણાવે છે, અને તેથી જ તે પોતાને કવિરાજ તરીકે ઓળખાવતો હતો. એટલુ જ નહિ પણ તે અનેક ભાષાનો નિષ્ણાત હોવાથી અને તે તે ભાષાઓમા સ્વતત્ર ગ્રથો રચવાનુ તે સામર્થ્ય ધરાવતો હોવાને લીધે જ તેને કવિરાજ કહેવામાં આવતો તે પોતાની કવિ તરીકેની કારકિર્દીની શરૂઆતમા પોતાને બાલકવિ કહેવરાવતો હતો.

રાજશેખરના ગ્રંથો

રાજશેખર મહાન વિદ્વાન હતો એમ મૌલિક વાત કહેવા કરતા તેના રચેલા અનેક ગ્રથો જોવાથી જ તેની અગાધ વિદ્વત્તા જણાઈ આવે છે તેણે પોતાના કવિજીવનના આરભમા 'બાલરામાયણ' અને 'બાલમહાભારત' રચ્યા હતા અને પોતાની ખ્યાતિ, તેમજ કવિ અને કવિરાજ તરીકેની કારકિર્દી 'વિદ્ધશાલભજિકા,' 'કર્પૂરમજરી' અને 'કાવ્યમીમાસા' વગેરે વિદ્વત્તાપૂર્ણ ગ્રથો વડે મેળવી હતી આ સિવાય તેણે 'હરવિલાસ' ગ્રંથ રચ્યાનુ સુપ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય હેમચદ્રના 'કાવ્યાનુશાસનવિવેક' ઉપરથી જણાય છે ઉજ્જ્વલદત્ત પણ 'હરવિલાસ'ના ઘણાખરા શ્લોકો નોધ્યાનુ દેખાય છે 'હરવિલાસ' ગ્રથ ઉપરથી રાજશેખરે 'ભુવનકોશ' નામનો ગ્રથ રચ્યાનુ જણાઈ આવે છે વળી તેણે 'કવિવિમર્શ' નામનો ગ્રથ રચ્યો હતો, એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે આ પ્રમાણે તેણે અનેક ગ્રથો રચ્યા હતા તેણે કોઈ પણ એક વિષયના ગ્રથો લખવા કરતા જુદાજુદા વિષયોના ગ્રથો લખ્યા હતા, તે ઉપરથી જણાય છે કે તેણે અનેક વિષયોનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને તેની વિદ્વત્તા અમાપ હતી

રાજશેખરનો કનોજ પ્રત્યેનો પ્રેમ

આગળ આપણે જણાવી ગયા છીએ કે રાજશેખર કનોજના રાજા મહેંદ્રપાલનો ઉપાધ્યાય હતો તેણે પોતાના ગ્રથોમા બીજા શહેરોના વર્ણન કરતા કનોજનુ વર્ણન સુદર અને એક પવિત્ર નગર તરીકે વર્ણવ્યુ છે તેથી તેનો કનોજ પ્રત્યેનો વધુ પ્રેમ જણાઈ આવે છે તેણે ઘણેખરે ઠેકાણે કનોજનુ 'મહોદય' નામ આપ્યુ છે મહોદય એ કનોજનુ

---

१ बालकवि कविराजो निर्भयराजस्य तथोपाध्याय ॥ १ ॥

कर्पूरमजरी (प्रस्तावना)

२, यस्तु तत्र तत्र भाषाविशेषेषु तेषु तेषु प्रबन्धेषु तस्मिंस्तस्मिंश्च रसे स्वतन्त्र स कविराज ।

काव्यमीमासा, पृ १९

નામ છે એમ 'હૈમનામમાલા' જણાવે છે[1] વળી 'વિશ્વપ્રકાશમેદિનીકોષ'મા પણ મહોદય એ કનોજનુ નામ છે એમ લખ્યુ છે 'કાવ્યમીમાસા'માં તેણે મહોદય (કનોજ)ની સ્ત્રીઓના વસ્ત્રપરિધાનની સુન્દર પ્રશસા કરી છે[2] 'બાલરામાયણ'મા તેણે કનોજનો એક પવિત્ર તીર્થ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે[3] એટલુ જ નહિ પણ ત્યાની સ્ત્રીઓની વેશપરિધાનકળા અને આભૂષણપરિધાનવ્યવસ્થા સાથે કનોજની મહત્તા બતાવતુ તેણે સુંદર વર્ણન કર્યું છે

રાજશેખરનો લાટ સાથેનો સબંધ

રાજશેખર ભારતવર્ષમા અનેક ઠેકાણે ફર્યો હતો અને તેનો લાટ સાથે સારો સબધ હશે એમ જણાય છે. 'કર્પૂરમજરી'ની રચના લાટના કોઈ રાજકર્તાની કન્યાના નામ ઉપરથી રચાયાનુ લાગે છે, અને તેથી માલૂમ પડે છે કે તેનો લાટના રાજા સાથે સારો સબધ હતો, 'બાલરામાયણ'મા તેણે લાટ દેશનુ સુન્દર વર્ણન કરતા તેને પૃથ્વીના તાજની ઉપમા આપી છે[4] તે લાટ દેશની સ્ત્રીઓના સૌન્દર્ય ઉપર મુગ્ધ થયો હતો, અને તેમની પ્રાકૃત વાણી તેને બહુ જ ગમતી હતી એમ 'કાવ્યમીમાસા'[5] અને 'બાલરામાયણ'[6] ઉપરથી જણાય છે

રાજશેખરનો પ્રાકૃત પ્રેમ

રાજશેખર વિદ્વાન કવિ હતો, એટલુ જ નહિ પણ તે સર્વભાષાનિષ્ણાત કવિ હતો તે અનેક ભાષા જાણતો હતો, અને સારાયે ભારતવર્ષમા પરિક્રમણ કરવાથી તે દેશદેશના કવિઓના સમાગમમાં આવ્યો હતો જે તે પ્રાતના કવિઓના પાઠભેદોનો તેણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો, એમ 'કાવ્યમીમાસા'મા આપેલ જુદાજુદા પ્રાતના કવિઓના પાઠભેદો તેમજ

---

१ (अ) कान्यकुब्ज महोदय ।
(ब) कान्यकुब्ज गाधिपुर कौश कुशस्थल च तत् ॥

हैमनाममालायाम्

२ ताटङ्कवल्गनतरङ्गितगण्डलेखमानाभीलविदरदोलिततारहारम् ।
आश्रोणीगुल्फपरिमण्डलितोत्तरीय वेशानमस्यत महोदयसुदरीणाम् ॥

काव्यमीमांसा, पृ ८०

३. इद द्वय सर्वमहापवित्र, परस्परालकरणैकहेतु ।
पुर च हे जानकी कान्यकुब्ज, सरिच्च गौरिपतिमौलिमाला ॥ ८९

बालरामायण

४ अयमसवितो विश्वभराशिर शेखर इव लाटदेश ॥

बालरामायण, अक १०

५ पठति लटभ लाटा प्राकृत सस्कृतद्विष ।
जिह्वयाललितोल्लाप लब्धसौदर्यमुद्रया ॥

काव्यमीमांसा, पृ ३४

६ लक्ष्मीकर्तु प्रवृत्तोऽपि लाटीलब्धवीक्षितै ।
लक्ष्मीभवतिकंदर्प स्वेषामेनात्रपत्रिणाम् ॥ ४८

बालरामायण, अक १०

વિરૂપાસ્તિત્વ

સબળસિંહ જાડેજા

સખે ! જીવનની રહી સફર આમ પૂરી થવી,
ઠરેલ લઘુ પંથમાં જીવનચક્ર પૂરા કરી
રચેલ મૃદુ જાળ જે કનકતંતુની સ્વપ્નમાં,
વિખાઈ સહુ ક્યાં ગયું પવન સત્યનો ફૂંકતાં.

રચી સરલ અંતરે નૂતન સૃષ્ટિ આદર્શની,
હવાઈ બુરજો પડ્યા અકલ દેશ ઊંડાણમાં;
હતી મગજમાં ભરી સહજ જે ખુમારી ગઈ,
ઢળ્યું અણુનમેલ જે અધમ પાદમાં શીર્ષ આ.

વૃથા હૃદય, કલ્પના, સુખદ ભૂતપૂર્વ સ્મરી,
અધિક કટુતા ભરે વિહિત ભાવિ, અસ્તિત્વમાં,
હતી સુખદ અજ્ઞતા અધિક જ્ઞાનસંપ્રાપ્તિથી,
અજાણ સ્થળમાં વસી જીવન જાત અજ્ઞાનમાં.

પરંતુ કથવું જ શું, નહિ જ કાંઈ જો હાથમાં,
સખા જીવન સાથ હો, અગર એકલાંયે જવું !

જીવો હજી અધિક શ્રી નરસિંહરાવ*

ઝીલી પ્રભાતકિરણો, ઋજુ[1] સાંજ રંગો,
ચદ્રા તથા ઉડુગણો હૃદયે સમાવી,
ગાયા સુરીલ કવનો નભ કોકિલોનાં
ને સ્તોત્ર મીઠપભર્યાં વનદેવતાનાં.

પામી સુવાસ રસપ્રેરક પ્રાણવાન
સર્જ્યું, સમાજહિતબોધક ગદ્યગાન;
એ ગદ્યગીત બળવાન વહો હમેશ,
સાહિત્યકુંજ, ગુજરાત ઝગો વિશેષ

વાણીપ્રભુત્વ અતુલું નિજ લેખિનીમા,
ઓજસ્ વડું નિજ ગિરા વિકસાવનાર,
એવાં પ્રભાવ, બળ, જ્ઞાન ધરાવનાર
જીવો હજી અધિક શ્રી નરસિંહરાવ
સાચાં સુશીલ ગૃહિણી સહધર્મચારી,
જીવો તમે ઉભય વર્ષ અનેક ભાવિ.

શ્રદ્ધાબળે ગરલ ઘૂટ પચાવી આપે
ભક્તિભર્યાં સરલ દ્યોતક જ્ઞાનભાવે
ગાયા 'ઘણાં ય પદ પ્રેમદયાદ્રવંતાં
માયા, જીવારિ ભયડુગર ભેદનારા

જે વાદ્યને કરુણગાન વિશેષ ભાવે
આનદ શાંત રસ તે જગને ચખાડો ![2]

---

* શ્રી નરસિંહરાવને ૭૫ વર્ષ પૂરાં થતાં વિલેપારલે સાહિત્યસભાએ અર્પણ કરેલ 'અર્ઘ્ય'માં આ પદ્યકૃતિ હતી

૧ સમી

૨ તે વાદ્ય નિત્ય નવલા સ્વરને જગાડો.

રાનીપરજ પરિષદ

જુગતરામ દવે

આ વખતની પરિષદ અનુક્રમે આઠમી હતી. પહેલાની પરિષદો રાનીપરજ પ્રદેશના જુદાજુદા ભાગોમા આવેલા રોખુપુર, ઉમરવાડા, વેડછી, મઢી, ખાનપુર, પૂના, ઉનાઈ એટલા સ્થળોએ થઈ હતી. આ બધા સ્થળો તથા આ વખતનુ સ્થળ મગરકૂઈ એ બધા જ નાના સરખા રાનીપરજ ગામડાઓ છે એમ છતાં તેઓ દશથી વીસ, ને ચાલીસ હજાર સુધી ભાઈબહેનોની પરિષદને સમાવી શક્યા છે કારણ કે તેઓ સ્વાગતનો બધો ભાર માણસના માથા પર ન રાખતા ઘણોખરો ભાર ઉપાડવામા કુદરતને ભાગીદાર બનાવે છે પાણીની વ્યવસ્થા કોઈ નદીમાતાને જ સોપવામા આવે છે મગરકૂઈને તે સગવડ નહોતી તો તેણે ગામના લોકોની તથા ગામના બળદોની મહેનત ભેગી કરી ચાર કૂવાઓ સ્વચ્છ કર્યા અને કોશ ચાલુ રાખ્યા. તડકાથી રક્ષણ કરવાનો ભાર તેઓ કોઈ પ્રાચીન ઝાડોના ઝૂડોને સોપે છે મગરકૂઈએ ખખડધજ આમલીઓના રાનને તે સેવા સોંપી. રાત્રે પ્રકાશ જોઈએ, તો પૂર્ણિમાનો દિવસ પસંદ કરી તેઓ ચદ્રમાનો ઉપકાર સ્વીકારી લે છે આ વખતના તેમના પ્રમુખ સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ દેશની અનેક જંજાળોમાં ગૂંચવાયેલા, ચદ્રમાનો ને તેમનો મેળ એક સાથે ખાશે કે કેમ એની થોડી વાર ચિન્તા પણ થઈ પડી, પરતુ આખરે એ બે આકાશ અને પૃથ્વીની દેવતાઓએ તડજોડ કરી અને માઘપૂર્ણિમા નહિ તો તેની પછીનો પડવાનો દિવસ પરિષદ માટે સ્થિર રહ્યો

પણ એ બધી વ્યવસ્થા થયા પછી ભોજનનો પ્રશ્ન રહે જ છે જૂના સુવર્ણયુગની વાતો સાભળીએ છીએ કે જ્યારે ફૂલઝાડોના વનો હજારોનુ સ્વાગત કરી શકતા આજે હિમાલયના વનો પાસે પણ એટલી સમૃદ્ધિ હશે કે નહિ એ ઈશ્વર જ જાણે છે, તો બાપડી મગરકૂઈની શી વિસાત? તેથી રાનીપરજ ભાઈઓએ મૂળથી જ સુંદર સ્વાશ્રયી પ્રથા પાડી મૂકેલી છે સભા હોય કે પરિષદ હોય, જ્યા જવુ પડે ત્યા ચોખાદાળની પોટલી સાથે બાધીને જ જવુ ગામગામની નાનીમોટી ટોળીઓ મગરકૂઈના ખેતરોમાં ઠેરઠેર રસોઈ પકાવવા લાગી તે દશ્ય જોવા જેવુ હતુ અને રાતની ગભીર શીતળતામા એની અદ્ભુતતા ઓર વધતી હતી

પરતુ રાનીપરજ જેવા દીનદરિદ્ર લોકોના આ વાર્ષિક મેળાવડાને પરિષદનું નામ શોભે ખરું? આજે પૂરેપૂરુ શોભે છે કે કેમ તેની ખબર નથી, પણ એ મોટા નામને યોગ્ય થવાનો પરિષદના રાનીપરજ આગેવાનોનો પ્રયત્ન છે એ હું જાણું છુ તેથી તેઓએ આ વખતે ઠરાવ કર્યો છે કે એમની પરિષદ હવે માત્ર વરસે એક દિવસનો મેળાવડો જ ન રહે, પરતુ તે એક કાયમી સંસ્થાનું રૂપ લે તેને માટે બધારણ ઘડવાનો તેઓ વિચાર કરી રહ્યા છે. સંસ્થા અને તેના બધારણનો વિચાર કરીએ છીએ એટલે ઑફિસ, છાપેલા નોટ

પેપર, રબ્બરના સિક્કા, ગાદીતકિયા, ખુરસીટેબલ એ સૌથી પહેલા આખ સામે ખડા થાય છે. જે કામો પહેલા સહેજે કરી શકાતા તે આ બધામાથી પમાર થાય ત્યારે જ હવે આગળ પગલુ માડી શકે છે ને થોડા પૈસા ઉઘરાવે તેમાથી પહેલા બિલ આ જ વસ્તુઓના ફાટે છે રાનીપરજ પરિષદ આ આળપપાળમાથી ખસી કોઈ સાચુ કાર્યવાહી બધારણ ઉપજાવી શકે એમ તેના આગેવાનો ઇચ્છે છે 'પ્રસ્થાન'ના કોઈ વાચકો સૂચના મોકલે એવી આશાએ આટલી ચર્ચા કરી છે

આ પરિષદે ઘણા ઠરાવો કર્યા, પણ ઠરાવોનો રાજા મદ્યનિષેધ સબધી ઠરાવ એ જ છે તેઓ આજ સુધી મદ્યનિષેધના પ્રયત્નના અનેક ઊથલાઓ મારી ચૂક્યા છે એ પ્રયત્નોના ફળરૂપે આજે ગામેગામ એવા કુટુબો જોવામા આવે છે, જેઓએ દારૂતાડી છોડી દીધા છે અને ત્યારથી વિવેકી જીવન ગુજારી સુખી થયા છે ઘણા ભાઈબહેનો પોતાના ભૂલેલા લોકોને શુદ્ધ રસ્તે વાળવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યા કરે છે પરતુ એમ છતા આ મદિરારાક્ષસી તેમને ખૂબ જ મથાવી રહી છે ખાસ કરીને માદગી વખતે આ રાક્ષસી માણસની શ્રદ્ધા ડગાવી મૂકે છે માદગીથી અકળાઈને ગમે તેવા દાક્તરને શરણે જવુ, અખાદ્ય ને અપેય આખ મીચીને ખાઈ લેવા પડે એવુ ઊચી ગણાતી કોમોમા પણ ક્યા જોવામા આવતુ નથી? તો આ પ્રમાણમા અજ્ઞાન કોમ માદગીથી અકળાય, ભૂવાજતિને શરણે જાય, તેમની સલાહ માની દારૂનુ સેવન કરે એમને શુ કહેવાય? એમનો તિરસ્કાર તો કેમ જ થાય? પરતુ રાનીપરજમા દારૂના મૂળ એટલા ઊડા ગયા છે કે જીવતસરોમ્સટની પ્રતિજ્ઞા વગર તેઓ તેમાથી બચે એ અતિ દુર્લભ છે તેથી તેઓ રહી રહીને આ રાક્ષસી ઉપર પ્રહાર કરે છે

પણ જ્યા ખૂણેખૂણે ભૂવા વસતા હોય, જ્યા ગામેગામ પીઠાઓ તૈયાર હોય, ત્યા તેમના યત્નો ધૂળ પર લીંપણ સમા થાય એમા શી નવાઈ? તેથી તેઓએ જાણે મોટો નિસાસો નાખતા હોય તેમ રાજકર્તાઓને વિનવણી કરી છે કે તમારે ઉપજના જે બીજા માર્ગો કાઢવા હોય તે કાઢો પણ આ પીઠાની બલા ઈશ્વરને ખાતર અમારા ગામોમાથી ખેંચી લો તેમણે એટલે સુધી વચન આપ્યુ છે કે જો સરકાર પીઠા બધ કરે તો તેઓ પાચ વર્ષમા પોતાના લોકોને દારૂમુક્ત કરશે હડહડતા સ્વાર્થયુગમા એ ગરીબની હાય કોણ સાભળવાનુ છે? તેથી છેવટે જે પોતાથી બને તે કરવાનો પણ માર્ગ તેમણે શોધ્યો છે આ માર્ગ તેઓએ ગાધીજીની ગ્રામઉદ્યોગપ્રવૃત્તિમાથી ઉપાડ્યો છે ગ્રામસફાઈ તે પ્રવૃત્તિનુ એક મહત્ત્વનુ અગ છે રાનીપરજ ભાઈઓ પણ પીનારાઓની છાપરીઓને સાફસૂફ કરી એ સેવા મારફત તેમનામા શ્રદ્ધા પેદા કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માગે છે

રાનીપરજનો એક જીવતોજાગતો પ્રશ્ન આજે તેમના જમીનદારો ને શાહુકારો સાથેના સબધનો છે શાહુકારીની અપ્રામાણિક પ્રથા અજ્ઞાન વર્ગોની અદર અને ખાસ કરીને રાનીપરજ પ્રદેશમા વર્તે છે તે ખરેખર શાહુકારની શાખને હીણપ લગાડનારી છે જમીનના માલિકો જે રીતે ઉત્પન્નનો માલ ખેડવાવાળાઓ પાસેથી લે છે, તે પણ એવી જ અપ્રામાણિક છે બીજી બધી રીતે કેળવાયેલા, વિવેકી, અને ઘણીવાર ધર્મપરાયણ એવા શાહુકારો અને જમીનદારો કેવળ જૂની ચાલતી આવેલી પ્રથાને વશ થઈ અપ્રામાણિકતા કરે છે, અને જૂની પ્રથાના આટણ પડેલા હોઈ તે તેઓને ડખતી નથી રાનીપરજ લોકો

કંઈ સમજતા થયા અને પોતાની દિવસેદિવસે વધતી જતી કંગાલિયતનું કારણ શોધતા થયા ત્યારથી તેઓ બેચાર વસ્તુઓ માટે ઝંખી રહ્યા છે તે ઈશ્વર આપશે કે દયાળુ શેઠ-શાહુકારો આપશે કે કોઈ દયાળુ રાજા આપશે એની તેઓને ગમ પણ નથી. એ બધા નિમિત્તો ભેગા થાય તો તેમનું કામ ઘણું સરળ થાય એમા શંકા નથી

પહેલો પ્રશ્ન દારૂતાડીનો—તે વિષે ઉપર કહી ગયો હવે, રાનીપરજના ગુજરાનનુ મુખ્ય સાધન જમીન તે સબધમા શાહુકારીની ને જમીનદારીની ઉપર કહી તેવી અપ્રામાણિક પદ્ધતિને લીધે કરજમા ડૂબતા ડૂબતા આજે રાનીપરજ ખેડૂતો મોટે ભાગે ખાતેદાર મટી ગણોતિયા થઈ ગયા છે ગણોતમા મોટે ભાગે અરધી એટલી પેદાશ તેમની પાસેથી જમીનનો માલિક લે છે પણ એ માલિક ઘણુંખરુ તેમનો લેણદાર પણ હોવાથી તેની નજર આખી પેદાશ ઉપર રહે છે, અને દબાયેલા રાની ખેડૂત પાસેથી તે ખેંચી જતા તેને કોણ અટકાવે? તેથી રાનીપરજની એ માગણીઓ છે—ગણોત ઉત્પન્નનો ત્રીજો ભાગ અમારી પાસેથી લેવુ જોઈએ, તથા અમારી પાસે જમીન સિવાય નિર્વાહનુ બીજુ સાધન ન હોવાથી જમીનનો કબજો છોડાવી અમને રઝળતા ન કરવા જોઈએ વડોદરા સરકારે આ બે માગણીઓને પહોંચી વળવા એક ખાસ કાયદો કરી આપ્યો છે પરતુ ખરેખર અજ્ઞાન પ્રજાને માત્ર કાયદાથી બચાવવી એ દુર્લભ વાત છે કાયદા પ્રમાણે ગણોતના દર કરે છે તે ત્રીજા ભાગથી અને બીજા ભાગથી પણ વધી જાય છે એવી બૂમ છે લોકોને જમીન પરથી હાંકી કાઢવાને કાયદાની બારીઓ શોધવા માડશે ત્યારે શુ થશે એ જોવાનુ છે પણ રાનીપરજ ઉપર રાજ્ય કરનાર બીજા રાજ્યોને આટલુ પણ કરવાનુ ક્યા સૂઝે છે?

આ કાયદો થવાથી જમીનદાર વર્ગો રોષમા આવી જાય એ સ્વાભાવિક તો છે જ. પણ એ રોષ સરકારને માથે ન ઊતરતા રાનીપરજના માથા ઉપર ઊતર્યો છે, એ દુઃખની વાત છે સાપ જેમ ક્રોધાધ બની મારનારને ન ઓળખતા લાકડીને ડસવા માડે છે, તેમ ક્રોધાધ જમીનદારો ડરતા જણાય છે તેવી વિકટ સ્થિતિમા પણ રાનીપરજ આગેવાનોએ તેમની પરિષદના પ્રમુખ સરદારને વિનતિ કરીને એવી મતલબનો ઠરાવ ઘડી કાઢ્યો કે અમે કંઈ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ તે અમારુ કલ્યાણ થવા અર્થે જ કરીએ છીએ કોઈના ઉપર અમારે વેર નથી પરતુ જડવાદી દુનિયા માને છે કે બે પક્ષમા એક મરે તો જ બીજો તરે અહિંસામા ને ઈશ્વરમા શ્રદ્ધાવાન રાનીપરજ તો માને છે કે સામાને માર્યા વિના તેઓ અવશ્ય તરી શકશે કારણ કે તરવાની તેમની કલ્પના વિવેકયુક્ત છે તેઓ પોતે શાહુકાર થઈ જવા માગતા નથી તેઓ તો જે મહેનતમજૂરી કરે તેના બદલામા પેટપૂર રોટલો જ માગે છે હું તો જરૂર આશા રાખુ છુ કે આ રેંટિયા કાતનાર, શુદ્ધ ખાદી પહેરનાર, ભજન મડળીઓ બાંધી ભૂલિયાઓ રાજ્ય કરનાર, ગાધીભક્ત અને સેવાપરાયણ રાનીપરજ ખેડૂતો વેરઝેર સમાવનારો મર્યાદામનો માર્ગ શોધી કાઢશે

સદ્‌ગત ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે

શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી

૨

મુંબઈ ધારાસભામાં

૧૮૮૯ની આખરે મુંબઈ ધારાસભામાના ચૂંટાયેલા સભ્યોની એક જગ્યા ખાલી પડી યુવાન ગોખલેએ ઉમેદવારી કરી પરિણામે બનાવ્યું કે ચૂંટણીમાં જીતવું એ એમને માટે ઘણું સુલભ હતું તે મુંબઈ ધારાસભામાં હતા તે દરમ્યાન કેટલાક મહત્ત્વના સવાલો ઉપર તેમણે પોતાના વિચાર સવિસ્તાર જણાવ્યા હતા ને બેઠકમાં તેમનું સૌથી પ્રખ્યાત ભાષણ તો જમીનમાલિકીની બદલીના કાયદા—લેન્ડ એલિયનેશન બિલ—ઉપર થયું એની ચર્ચા વખતે તીવ્ર મતભેદ જાગ્યો હતો જેને તેઓ મહત્ત્વની ગણતા એવી એક કલમ ઉપર હાર મેળવ્યા પછી સર ફિરોજશાહ અને ત્રણ બિનઅધિકારી સાથીઓ ધારાસભા છોડીને ચાલ્યા ગયા, અને આવી રીતે આજની યુદ્ધનીતિની તેમણે ઘણા વરસ પહેલાં આગાહી કરી એ સ્મરણીય પ્રસંગ આ બિલની ચર્ચા વખતે જ બન્યો હતો સર ફિરોજશાહના આ કાર્યમાં ગોખલે સંમત ન હતા, એવો શરૂઆતમાં દેખાવ થયો પણ સર ફિરોજશાહના ગયા પછી તેમણે જ્યારે એક ભાષણ કર્યું અને તે ભાષણની પણ કંઈ જ અસર ન થઈ એવું તેમને લાગ્યું ત્યારે તેઓ પણ સર ફિરોજશાહને પગલે ચાલ્યા

રાનડેનું મૃત્યુ

૧૯૦૧માં આખા હિંદને શોકમાં ગરકાવ કરીને મહાન રાનડે સદ્‌ગત થયા તેમના જીવન દરમ્યાન જેવું જગત ગોખલેને ભાસતું તેવું તે પછી કદી લાગ્યું નથી એમ ગોખલે હમેશાં કહેતા તેમના જીવન અને કાર્ય વિષે ગોખલેએ કેટલાક ભાષણો આપ્યા ઘણાં વરસ સુધી લોકોને આશા રહ્યા કરતી કે તેમનું જીવનચરિત્ર શ્રી ગોખલે લખશે તેમના મરણ પછી ગોખલેએ એક કાગળ લખ્યો હતો તે અત્યારે યાદ આણવા જેવો છે "રાનડેનો જીવનપરિચય અને તેમના કેટલાક ખાસ ભાષણો તથા લેખો પ્રસિદ્ધ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે અલબત્ત આ કાર્ય પાછળ ઠીકઠીક વખત વીતશે, પણ જો કૃતજ્ઞતા, પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ, ત્રણેના સંગમથી આવું કાર્ય કદી પણ પૂરું થઈ શકે એમ હોય તો એ કામ હું જરૂર પૂરું કરીશ," એમ તેમણે લખ્યું હતું

પણ સર્વસામાન્ય શોકની વાત તો એ છે કે આ વચન પૂરું થવા માટે નિર્માયું નહોતું આજે પણ રાનડેનું સારું જીવનચરિત્ર મળતું નથી તેમને જ ચરણે જેમણે પ્રજાસેવાના પાઠ લીધા હતા તેઓએ કે ગોખલેના કોઈ પણ શિષ્યે રાનડેનું જીવનવૃત્તાંત લખ્યું નથી એવી જ રીતે ગોખલેનું જીવનચરિત્ર ન લખવા માટે મારો પણ કેટલાક દોષ કાઢે છે એ બાબતમાં મારો ગુનો હું કબૂલ કરું છું તેથી જ તે મહાન કાર્ય માટે મારી શક્તિ કેટલી છે, તેની પ્રાથમિક તપાસ—કસોટી—કરવાની તક મને મૈસૂર યુનિવર્સિટીએ આપી તે બદલ હું તેનો ખાસ આભાર માનું છું. ઈશ્વરની ઇચ્છા હશે તો જે ભાષણો અત્યારે હું કરું છું તેના પાયા ઉપર ગોખલેની પૂર્ણ વિકસિત જીવનકથાની ભવ્ય ઇમારત તો નહિ, પણ તેમનું જીવન અને કારકિર્દી યોગ્ય રીતે ચર્ચી શકું એવી ભાષણોની વિસ્તૃત હારમાળા તો જરૂર રચીશ.

વડી ધારાસભામાં

વડી ધારાસભામાં તેમની સેવા કીમતી અને અપ્રતિમ મહત્ત્વની હતી એમનાં વાર્ષિક પોતાના ઉત્કૃષ્ટ ગુણોને લીધે એટલાં ધ્યાન ખેંચતાં કે ખૂબ માનપૂર્વક તે સંભળાતાં, અને આજે પણ યુવાનો તે ભાષણોનો અભ્યાસ કરે તો એ શ્રમ સફળ જ થાય, કેમકે હિંદી નાણાશાસ્ત્ર અને રાજ્યકારભારના અમુક વિષયો ઉપર તે ભાષણો પાઠ્ય પુસ્તકની ગરજ સારે છે પણ અંદાજપત્ર ઉપરનાં ભાષણોમાં જ ગોખલેનું વડી ધારાસભાનું કામ સમાપ્ત થતું ન હતું ધારાસભાના કાર્યના દરેકેદરેક વિભાગમાં તેઓ ભાગ લેતા અને તે કંઈ નાનોસૂનો નહિ

'હિંદ સેવકસમાજ'

૧૯૦૫માં ગોખલેએ 'હિંદ સેવકસમાજ' સ્થાપી સામાજિક અને રાજ્યપ્રકરણી વિષયોમાં જેને પ્રજાસેવાનું કામ કહેવાય એવું કામ કરનારા ઘણા યુવાનો તૈયાર કરવા એ એમના સમાજનો પ્રધાન હેતુ હતો. પ્રજાસેવાના આ કાર્યનો મુખ્ય પાયો પંચવર્ષીય કેળવણીનો હતો સખત અભ્યાસ અને તાલીમ મેળવ્યા સિવાય કોઈ પણ માણસ હિંદસેવક થવાને લાયક ન થઈ શકે, એવો ગોખલેનો દૃઢ મત હતો ને ઉપરાંત જે યુવાનો સેવાવૃત્તિથી આવે તેઓ માત્ર ઉચ્ચ ચારિત્ર્યના જ નહિ, પણ હિંદની યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાંથી સિદ્ધ થયેલી અસામાન્ય શક્તિના હોવા જોઈએ એવો આગ્રહ પણ તે રાખતા હિંદ સેવક-સમાજના સભ્યોને સાત પ્રતિજ્ઞાઓ લેવી પડતી તેમાંની બે જ હું તમને હમણાં કહીશ પહેલી તો એ હતી કે હિંદસેવકે ધર્મ, પંથ કે સંપ્રદાયના બધા ભેદો પૂરેપૂરા અવગણીને દરેકેદરેક હિંદીને પોતાનો ભાઈ ગણવો હિંદની કોઈ પણ એક કોમ કે જાત માટે નહિ, પણ સમસ્ત હિંદી પ્રજા માટે તેણે કામ કરવું બીજી પ્રતિજ્ઞા વધારે રસિક અને જાણવા જેવી છે કોઈ પણ હિંદસેવકે વ્યક્તિગત ખાનગી કારણોસર તકરાર કરવી નહિ અલબત્ત, જાહેર કારણોસર મતભેદ અનિવાર્ય છે અને એ તકરાર તો તમે તેને શોધતા નહિ જાઓ, તોપણ પાછળથી આવીને તમને બાઝશે આ હિંદ સેવકસમાજની શાખાઓ હિંદના જુદાજુદા પ્રાન્તોમાં પથરાયેલી છે અને મને આશા છે કે પ્રૌઢ ઉંમરના માણસો તો પ્રજાસેવાના વિધવિધ દિશાનાં એનાં કાર્યોથી અજાણ નહિ હોય

ઉદ્દામ પક્ષનો વિરોધ

૧૯૦૭માં પ્રખ્યાત કલકત્તાની દાદાભાઈ નવરોજીના પ્રમુખપદવાળી મહાસભાના અધિવેશન પછી જે કેટલાક અંતિમ વિચારો પ્રતિ તેમનો તીવ્ર વિરોધ હતો તેનું ખંડન કરવા માટે ખાસ તેમણે ઉત્તર હિંદમાં પ્રવાસ કર્યો છેલ્લા કેટલાક વરસથી મહાસભામાં તીવ્ર મતભેદ જાગ્યો હતો, અને એકેકની સાથે આમરણ વિરોધ કરતા પક્ષોના ઉદ્ભવથી રાષ્ટ્રકાર્ય શિથિલ થયું હતું સુવ્યવસ્થાને ઉચ્છેદક, બ્રિટિશ સંબંધને પ્રતિકૂળ, સુગ્રથિત સમાજરચનાના પાયાને જ હચમચાવનારા મતો ફેલાવા માંડ્યા હતા જો આવા મતોનો સફળ પ્રચાર થવા દેવામાં આવે, તો રાષ્ટ્રજીવન કેવા ભયંકર જોખમમાં આવી પડે એનું પૂરેપૂરું ભાન ગોખલેને હતું તેથી આવી અધોગામી વિલચાવ અટકાવવાનો તેમણે નિર્ધાર કર્યો આ એમનો પ્રવાસ ખૂબ સફળ થયો, એમ તે વખતે બધાને લાગ્યું હતું અતિશય રસપૂર્વક તેમનાં ભાષણો લોકો સાંભળતા અને યુવાનોનાં મગજ પર તેની અસર શીતળ અંજન સમી થઈ હતી આજ સુધી ગોખલેએ કરેલી દેશસેવામાં આ ઉગ્ર સમયમાં ફરીફરીને આપેલાં ભાષણોદ્વારા એમણે કરેલી સેવા ઉચ્ચતમ હતી, એવી તે વખત સામાન્ય માન્યતા હતી પણ તે ભાષણોમાં જે

મતોનું ખંડન તેઓ કરતા ને મતોના સમર્થકો તરફથી તેમના ઉપર સખત હુમલો થયો બંગાળના એક સમર્થ પત્ર—'વંદેમાતરમ્'—એ તેમના સ્વદેશાભિમાન વિષે, પ્રજા પ્રત્યેની શુભ નિષ્ઠા વિષે અને દેશસેવક તરીકે ગણવાના તેમના હક વિષે શંકા ઉઠાવી ટીકાની કડવાશ એટલી વધી ગઈ કે દેશદ્રોહી તરીકે તેમને વિષે સૂચન કરતો આખા હિંદને ચોંકાવનારો 'વિભિષણનું પ્રયાણ' એ નામનો લેખ પ્રસિદ્ધ થયો આવું નિંદાત્મક ઉપનામ ગોખલેને મળે એ ખરેખર એક કરુણ ઘટના હતી તે જમાનામાં રાજકીય આક્ષેપોનું ધોરણ હલકું ને હલકું થતું ગયું, તે એટલે સુધી કે ગોખલે જેવાની પણ ફરીફરીને ઉત્કૃષ્ટ ગુણોથી ભરપૂર સિદ્ધ થયેલી કારકિર્દી એના ઝેરી હુમલાથી બચી નહિ

મિન્ટો-મોર્લી સુધારા

મિન્ટો-મોર્લી સુધારા દાખલ કરાવવામાં ગોખલેએ મહાન અને ધ્યાન ખેંચે એવો ભાગ લીધો હતો મોર્લી અને મિન્ટો વચ્ચે, એમાંથી કોનો હાથ, એ સુધારાના કાર્યમાં, વધારે હતો એ જ નક્કી કરવું આજે પણ કઠિન છે મોર્લી પોતે એક કુશળ બુદ્ધિમાન સાહિત્યકાર હતા, તેથી તેમણે તો વાઇસરૉયને તો ખ્યાલ પણ આવે તેના ઘણી પહેલાં પોતાનાં સ્મરણો પ્રસિદ્ધ કરીને પોતાની પછીની પ્રજાને નિર્ણય માટે આધાર મળે એવી ચર્ચા કરી મૂકી હતી પોતે લખ્યા હતા, તે જ કાગળો તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યા, અને તેથી સામાન્ય માન્યતા તો દૃઢ થઈ ગઈ હતી કે નવા બંધારણના ઘડતરમાં એમનો ભાગ વધારે હતો. કેટલોક સમય વીત્યા પછી મિન્ટોની કીર્તિને યોગ્ય ન્યાય મળવો જોઈએ એમ ઇચ્છનારાઓને વિચાર આવ્યો કે બની શકે તો મિન્ટો તરફનું પાસું નમાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ આ કામ જોન બુકૅનનને સોંપવામાં આવ્યું પૂરેપૂરો એક જ પક્ષ તરફ એ ઢળેલો નહોતો, અને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ એનું પુસ્તક જોન મોર્લીના પુસ્તકની કોટિમાં આવી શકે એમ નહોતું અલબત્ત, કેટલીક બાબતો એણે સત્ય સ્વરૂપમાં આલેખી, અને લૉર્ડ મિંટોએ પણ નવા સુધારાના ઘડતરમાં મહત્ત્વનો ભાગ લીધો હતો એમ બતાવ્યું તેમ છતાં એ પુસ્તકની પ્રસિદ્ધિ પછી પણ મોર્લી અને મિન્ટો એ બેની સરખામણીમાં વિશેષ માન તો મોર્લીને જ મળતું

હમણાં મિન્ટો પક્ષ તરફથી એક બીજો પ્રયાસ થયો છે તેમની નોંધપોથીના કેટલાક મહત્ત્વના ઉતારા તથા તેમના બીજા લખાણોવાળું એક પુસ્તક કાઉન્ટેસ મિન્ટોએ પોતાની નોંધપોથીના કેટલાક ઉતારાની પુરવણી સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે આ પુસ્તક વાંચતાં રસ પડે છે એમ તો હું નહિ કહું. પણ તેમાંનો કેટલોક ભાગ ગોખલે તરફ મિંટો કેવી નજરે જોતા તે વિષય ઉપર પ્રકાશ ફેંકે છે મારે કબૂલ કરવું પડે છે કે તેમાંના છૂટાછવાયા ફકરા ગોખલેના જીવન અને કીર્તિને શોભા આપે એવા નથી પણ આથી હું જરા પણ અસ્વસ્થ થતો નથી; સિમલા અને દિલ્હીની આસપાસ કેટલીક ભેદી વ્યક્તિઓ હમેશ ભિલરાતી હોય છે. તેવી વ્યક્તિઓએ ગોખલેની વિરુદ્ધનો જે પૂર્વગ્રહ કાઉન્ટેસના મનમાં ઠસાવ્યો હતો તેથી કાઉન્ટેસ મુક્ત થઈ શક્યાં નથી એમ હું સાબિત કરી શકું એમ છું આપણા આ પંડિત-અધિકારીઓ આપણા આગેવાનો વિષે એવા ખોટા ખ્યાલો બાંધી રાખે છે એ ખરેખર એક વિચિત્ર ઘટના છે તેમના મત બાંધવાના ધોરણ જ જુદાં હોય છે હકીકત મેળવવાનાં સ્થાનો, સાધનો પણ જુદાં જ હોય છે અને જોકે તેઓ આપણા આગેવાનોને ઘણીવાર મળે છે, પણ સી આઈ. ડી ખાતાના શુદ્ધ સત્યવાદીઓ જે પ્રતિકૂળ મત

આપણા આગેવાનો વિષે તેમના મનમા મજબૂત દાખલ કરી દે છે તે મન તો સ્વાનુભવની ઘણીઘણી વિરોધી જુબાનીઓ ભેગી થાય ત્યારે જ શિથિલ થાય છે. પોતાની જાત, પોતાની આખ, કરતા પણ આવા માણસો ઉપર આપણા અધિકારીઓ વધારે વિશ્વાસ રાખે છે !

કાઉન્ટેસ ઓફ મિન્ટોના પુસ્તકમા ધ્યાન ખેચે એવા એક પ્રસગનો ઉલ્લેખ છે ૧૯૦૬ની સાલમા લોર્ડ મિન્ટો વાઈસરોય થયા પછી તરત જ હિંદની મુલાકાતે યુવરાજ પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ અને તેમના પત્ની આવવાના હતા કાઉન્ટેસ લખે છે, 'પ્રજા તરફથી આ મુલાકાતના બહિષ્કારનો પ્રયાસ થયો હતો ' આ શોધ તો કાઉન્ટેસે પોતે જ કરી લાગે છે—' અને બહિષ્કારની એ ધમકી લોકો મારફતે આપવામા, કોઈ પણ રીતે મુખ્ય ચળવળખોર ગોખલે હતા '

આ જગતમા એવુ કોઈ નથી કે જે આ ગપગોળો સાચો માને. પણ કાઉન્ટેસે તો તે માન્યો એટલુ જ નહિ પણ સપૂર્ણ ગાભીર્યથી તેની નોધ પણ લીધી ! ગોખલેના પ્રમુખપદ નીચે ભરાયેલી ૧૯૦૫ ની મહાસભામા યુવરાજ અને યુવરાણીને આવકાર આપનારો ઠરાવ તેમને જ લીધે થતો હતો એ તો જાણીતી વાત છે આ જગજાહેર પ્રસગ બન્યા પછી જો કોઈ માણસ એમ કહે કે ગોખલેએ એકાએક પલટો લીધો અને તે ચળવળખોર બન્યા, તો તે કથન, હળવામા હળવા શબ્દોમા કહુ તો, સત્યથી વેગળુ છે

તે ઉપરાત એ બહિષ્કાર ઉડાવવાનુ માથે લેવાની પોતાની તૈયારી ગોખલેએ જાતે આગળ પડીને વાઇસરૉયના ખાનગી મત્રીને જણાવી એવુ સસ્મરણ પણ એ નોધપોથીમા છે ! આખી પ્રજાનો બહિષ્કાર પોતાના એક શબ્દ માત્રથી ઊડી જાય એવી અસામાન્ય શક્તિનો ગોખલેએ કદી દાવો કે ઢોગ કર્યો નથી સત્તાના શિખરે પહોચેલા આપણા દેશના અધિકારીવર્ગમા આપણા આગેવાનો વિષે કેવા વિચિત્ર ખ્યાલ કેટલીકવાર હોય છે તે બતાવવા મે આ પ્રસગનો નિર્દેશ એક વાનગીરૂપે કર્યો છે

'ઇન્ડિયન સોશ્યલ રિફૉર્મર'ના અધિપતિ શ્રી એસ કે નટરાજને આપણા આગેવાનોને એકવાર ગભીર ચેતવણી આપી હતી આપણા સત્તાધારીઓ તરફથી આપણી જે પ્રશસા થાય તેને સાચા દિલની, અત કરણપૂર્વક કરેલી, પ્રશસા માની લેવાની ભૂલ કોઈએ કદી ન કરવી, કેમકે આ સત્તાધારીઓ એક બાજુએ આપણી પ્રશસા કરતા હોય છે ત્યારે બીજી બાજુએ ખાનગીમા તો તે જ વખતે આપણા વિષેનો તેમનો મત ઘણો ઊતરતો હોય છે, એમ એમણે કહ્યુ હતુ મને લાગે છે કે શ્રી નટરાજનની આ ચેતવણી અકારણ નથી

મોર્લીના જે પત્રો પ્રસિદ્ધ થયા છે, તે ઉપરથી લાગે છે કે ગોખલે તરફ તેમને મિત્રવૃત્તિ હતી, એટલુ જ નહિ પણ અસ્ખલિત માનવૃત્તિ પણ હતી સુધારાના ઘડતરમા ગોખલેનો હિસ્સો મહત્ત્વનો અને પ્રશસાપાત્ર હતો એમ તે માનતા જ્યારે મોર્લીએ હાઉસ ઑફ લોર્ડ્સમા સુધારાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો ત્યારે એક પછી એક અમીર ઊભા થઈને કહ્યુ કે સુધારા તો લગભગ ક્રાન્તિકારક છે અને તેનુ ઉગમસ્થાન દક્ષિણથી આવેલા એક પાકા હિંદુની નુકસાનકારી અસર છે લૉર્ડ મોર્લીએ પોતાનો બચાવ જુસ્સાભેર કર્યો સુધારાથી જેમના ભાવિ ઉપર, સુખદુ ખ ઉપર ભારે અસર થાય તેમના પ્રતિનિધિઓની સલાહ લેવી એ તો મારી ફરજ છે, એમ તેમણે ભારપૂર્વક જણાવ્યુ તે વખતે ગોખલેનુ નામ સુદ્ધા દેવામા આવ્યુ હતુ, અને ગોખલેએ તેમને જે સલાહ અને મદદ આપી તેનો જાહેર સ્વીકાર

પોતાના ભાષણમા તેમણે કર્યો હતો. એ બાબતમા ગોખલેએ પોતે કહ્યુ હતુ, કે ' મારા ખરડા ઉપરથી મોર્લીને થોડાક સૂચનો મળ્યા હતા, પણ મારી બધી યોજનાઓ સ્વીકારાઈ ન હતી'

ટિળક ઉપર આરોપ

૧૯૦૮મા મુબઈ સરકારને ટિળકની ઉપર કામ ચલાવવાની જરૂર લાગી, અને સરકારે તેમને ૬ વરસની સજા કરાવી તે વખતના ટિળકના શૌર્યભર્યા વર્તનની, તેમના કુશળ બચાવની મારા ઉપર ઊંડી છાપ પડી હતી અને ૬ વરસ જેટલી ભારે સજા જ્યારે એમને કરવામા આવી ત્યારે મને લાગ્યુ હતુ કે ટિળક અયોગ્ય રીતે પ્રતિકૂળ દૈવના પજામા સપડાયા હતા ગોખલે આ કેસની સપૂર્ણ વીગતોથી વાકેફગાર થાય એવી મારી અને મારા સાથી શ્રી દ્રવિડની તીવ્ર ઇચ્છા હતી જેલમા શક્ય હોય તેટલી છૂટછાટવાળી સજા ટિળક ભોગવી શકે એવી સગવડ અપાવવા માટે ગોખલે લૉર્ડ મોર્લીને મળે એમ અમે તો માગતા હતા ટિળકના ઘણા પક્ષકારો જેને વજન આપતા એવા કેટલાક પ્રજાકીય વર્તમાનપત્રોએ પ્રસિદ્ધ કરેલા નિંદ્ય લેખો મને અત્યારે પણ અતિશય દુ ખ અને શરમ સાથે યાદ આવે છે ટિળક ઉપર કામ ચલાવવામા ગોખલેએ નીચ ભાગ ભજવ્યો હતો એમ તેઓ જણાવતા ટિળક અને તેમના અનુયાયીઓનુ સ્વાતત્ર્ય છીનવી લેવાની મુબઈ સરકારને સલાહ આપવામા મુખ્યત્વે ગોખલે કારણભૂત હતા એવા આરોપવાળા લેખો એકએ વાર નહિ, પણ સતત કેટલાય અઠવાડિયા સુધી સાપ્તાહિકોમા પ્રગટ થતા, પણ ગોખલેને પોતાને ટિળકની આ સજાની બાબતમા કેટલુ લાગતુ તે બતાવવા આજે તેમના એક પત્રમાનો કેટલોક ભાગ હુ તમારી આગળ વાચીશ અને આમ પહેલી જ વાર તે પ્રસિદ્ધ કરીશ

શ્રી પટવર્ધન ઉપરના કાગળમા તેમણે લખ્યુ હતુ

ટિળકના વિષયમા તો મને જરા પણ શકા નથી કે થોડા જ સમયમા તેમની તરફ બહુ માયાળુ વર્તન રાખવામા આવશે, અને આવતે વર્ષે જ્યારે નવા સુધારાઓ અમલમાં મુકાશે ત્યારે જો હિંદમા શાન્તિ હશે તો સરકાર તેમને દેશમા પાછા આણશે અને છોડી મૂકશે તમે પૂરેપૂરી ખાતરી રાખજો કે એ બાબતમા મારાથી બનતુ બધુ હુ કરી છૂટીશ પણ એ વાત હુ જાહેરમાં કહેવા માગતો નથી, કારણ કે તેથી તો ઉદ્દામ પક્ષના મારા મિત્રોમા ઊલટી ગેરસમજ વધવાનો સભવ છે છેવટે તો સર જ્યૉર્જ ક્લાર્કને જ હુ જાતે અરજ કરીશ, કારણ એમના છૂટકારાની બાબતમા કુદરતી રીતે બધો આધાર હવેના થોડા મહિનાની દેશની અને ખાસ કરીને મુબઈ ઇલાકાની સ્થિતિ ઉપર રહે છે

સર જ્યૉર્જ ક્લાર્કનો આ કાગળ પણ આ બાબત વિષેની ગોખલેની વૃત્તિ વિષે સાક્ષી પૂરે છે તેઓ લખે છે હમણા જ બનેલા પ્રસગો વિષે લખવાનો મને બિલકુલ વખત નથી, અને તે પ્રસંગો વિષે તમારો મત જુદો હશે પણ એટલુ ખાતરીથી માનજો કે કોઈની પણ ધરપકડ કરવી એ મને ઘણુ અરુચિકર લાગે છે પણ આ ધરપકડ તો તદ્દન જરૂરી હતી જો એમા વિલબ કર્યો હોત તો ભારે મુશ્કેલીઓ જરૂર ઊભી થાત, અને તમારા અને મારા બનેના જે હેતુ છે તે સફળ કરવામા નવાં વિઘ્નો ઊભા થાત

પ્રેસ ઍક્ટ

હિંદના પ્રેસ ઍક્ટના પ્રસગના ગોખલેના વર્તન ઉપર ટીકાઓનો વરસાદ વરસ્યો છે દેશના બનાવોમા આગળપડતો ભાગ લેવાની ઇચ્છા રાખનાર આગેવાન સમક્ષ કેવા વિષમ

પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય છે તેનુ આ એક દૃષ્ટાંત છે પ્રેસ ઍક્ટ તેના અમલ સ્વરૂપમાં તો ખૂબ ભારે હતો હિંદની કૅબિનેટના હિંદી સભ્ય શ્રી સિંહે જે સ્વરૂપમા તે પહેલા હતો તે સ્વરૂપમા તેને ટેકો આપવાની સ્પષ્ટ ના પાડી કૅબિનેટના બીજા સભ્યો તેમા કંઈ પણ ફેરફાર કરવા દેવાની એવી જ દૃઢ રીતે ના પાડતા પ્રાન્તિક સરકારની માફક હિંદી સરકારને પણ, કોઈ પણ કારણસર, પોતે જાહેર પ્રજાને નમતુ આપે છે એવો દેખાવ થાય તો તે બિલકુલ ગમતુ નહોતું વાજબી માગણીને વશ થવુ, તે પણ તેમના સ્વભાવની વિરુદ્ધ હતુ આવા કટોકટીના પ્રસગે સિંહ, સર લૉરેન્સ જેન્કીન્સ અને ગોખલેની સૂચનાથી ત્રણ ફેરફારો—ત્રણ મહત્ત્વના ફેરફારો—તે બિલમા કરવામા આવ્યા અત્યારસુધીના પસાર થયેલા કાયદામા આ વખતે પહેલી જ વાર કાયદાની કોર્ટ વચમા પડી શકે એવી કલમ દાખલ કરવામા આવે એવો એ ત્રણમાનો એક સુધારો હતો

દક્ષિણ આફ્રિકાનો પ્રશ્ન

ગોખલેના જીવનનો અતભાગ મહત્ત્વના બનાવોથી ભરપૂર હતો. તેમા સૌથી પ્રથમ તો દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રશ્નમા ગોખલેએ શુ કર્યું તે હુ ચર્ચીશ તેમના સમયમા હતા તેવાં દુ ખો અને મુશ્કેલીઓ આજે પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓને પડે છે, પણ તે વખતે તે ઘણા તીવ્ર રૂપમા હતા ૧૯૧૨ના અતભાગમા તેમને પોતાને દક્ષિણ આફ્રિકાની મુલાકાત લેવી પડી હતી પણ ત્યાની સરકારે જે વચન તેમને આપ્યુ હતુ, તે યોગ્ય વખતે પળાયુ નહિ તેથી ફરીથી પાછી ઘણી ઉગ્ર રૂપે લડત શરૂ થઈ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓનાં દુ ખોની એવી રોમાચક કહાનીઓ હિંદમા આવતી કે તેને વિષે આ દેશમા કડવી ફરિયાદો થવા લાગી તે વખતના વાઇસરૉય લૉર્ડ હાર્ડિંજ ત્યારે મદ્રાસ ઇલાકામા પ્રવાસ કરતા હતા મદ્રાસ મહાજન સભાએ તેમને માનપત્ર આપ્યુ અને તે વાચવાનુ માન મને મળ્યુ હતુ પ્રત્યુત્તરમા લૉર્ડ હાર્ડિંજે દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રશ્ન સંબધી જે કેટલાક વચનો કહ્યા તે હવે તો ઐતિહાસિક મહત્ત્વના થઈ ગયા છે લૉર્ડ હાર્ડિંજનુ કથન જાતે તો તદ્દન યોગ્ય અને ન્યાયી હતુ પણ તે જાહેર રીતે બોલી દેવાનુ અતિસાહસ વાઇસરૉયે કર્યું તેથી તેમની ઠીકઠીક ઝાટકણી લેવાઈ પણ તે ન્યાયી, નીડર અને વીરપુરુષ હતા. એમણે એ ટપકાને જરા પણ ગણકાર્યો નહિ લૉર્ડ હાર્ડિંજે કહ્યુ

"હમણાહમણાથી, તેમને અન્યાયી લાગતા કાયદાઓનો નિ:શસ્ત્ર વિરોધ કરીને, જેને 'પૅસિવ રિઝિસ્ટન્સ' કહે છે એવી ચળવળ ઉપાડીને, આપણા દક્ષિણ આફ્રિકાના દેશબધુઓએ પોતાના દુ ખો પોતાના જ બળથી નિવારવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. આપણે દૂર ઊભારહ્યા તેમનુ આ મથન નિહાળીએ છીએ, ત્યારે લાગે છે કે આમ સ્વાશ્રયનુ પગલુ લેવામા તેમણે યોગ્ય જ કર્યું છે તેમની આ જહેમતમા હિંદની ખૂબ ઊંડી અને બળીઝળી રહેલી સહાનુભૂતિ તેમને મળી છે અને એકલા હિંદની જ નહિ પણ મારા જેવા કે જેઓ જાતે હિંદી નથી, છતા જેમને આ દેશના માણસો પ્રત્યે પ્રેમભાવ છે, તેવાઓની અનુકપા પણ તેમની સાથે જ છે પણ છેક તાજેતરના જે બનાવો બન્યા છે તે ઉપરથી જણાય છે કે પરિસ્થિતિ અતિશય ગભીર થઈ ગઈ છે આ શાન્ત વિરોધની ચળવળ સામે એવા ઉગ્ર ઉપાયો યોજાયા છે કે પોતાને સભ્ય ગણાવતા દેશમા તે ઉપાયો કદી પણ સાખી લેવાય નહિ દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે પોતાના વર્તનની યોગ્યતા વિષે

હિંદને અને સમસ્ત જગતને સંતોષ આપવો હોય તો તેમને માટે એક માર્ગ છે, અને તે એ કે પૂરેપૂરી અને ઊંડી તપાસ કરવા માટે તદ્દન નિષ્પક્ષપાતી અને હિંદના હિતોનુ યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ તો જેમા હોય જ એવુ કમિશન નીમવુ માગ આ વિચારો ઇંગ્લંડ હિંદી પ્રધાન સમક્ષ ભારપૂર્વક મૂકવામા મે આચકો ખાધો નથી."

જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકામા તાર મારફતે વાઇસરોયના આ વચનની ખબર ફેલાઈ ત્યારે ત્યાના હિંદીઓના મનમા કેવી લાગણી ઉદ્દભવી હશે તે કલ્પવુ સહેલુ છે મહાત્મા ગાધીને પોતાને તો વાઇસરોયના આ કથનની અનુકંપા તથા મદદનુ ઋણ સ્વીકારવા યોગ્ય શબ્દો જ જડયા નહોતા અતિશય ગભીર પ્રસગે, વખતસરના આ વચનોથી તેમને અને અનુયાયીઓને મળેલી મદદ માટે ગાધીજી કેટલા ઉપકારવશ થયા હતા, તે મને આજે પણ યાદ છે થોડા વખત પછી તો પરિસ્થિતિ ઊલટી વધારે બગડી, અને મામલો છેક કટોકટી ઉપર આવ્યો દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે એક કમિશન તો નીમ્યુ, પણ તેમા એક પણ હિંદના પુત્રને જગ્યા મળી નહિ તે ઉપરાત તેમા હિંદી કોમના બે પ્રખ્યાત શત્રુઓ હતા ગાધીજીએ લોર્ડ હાર્ડિંજના શબ્દો તરફ દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારનુ ધ્યાન ખેંચ્યુ. કંઈ નહિ તો, હિંદી નહિ તો હિંદી કોમના મિત્રો હોય, એવા ગોરાઓ એમા નિમાવા જોઈએ એવી વિનમ્ર, મર્યાદાશીલ માગણીનો પણ તુચ્છકાર કરવામા આવ્યો ખુદ હિંદમા પણ થોડા વરસો ઉપર એવી જાતની માગણીનો અસ્વીકાર જ થાત હમણા થોડા વરસથી જ આવી જાતના મહત્ત્વના કમિશનોમા હિંદીઓ નિમાય એવી માગણીઓ થાય છે, અને તે સ્વીકારાય છે દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર જક્કી હતી, અને તે માગણીનો જવાબ નકારમા આવ્યો શાન્ત વિરોધની નવી પ્રથા ગાધીજીએ આ વખતે આરભી, અને તેમા સ્ત્રીઓ અને બાળકોને પણ મેળવ્યા શ્રીમાન ગાધી તો એથી પણ આગળ વધ્યા—તે વખતે એ કંઈ મહાત્મા નહોતા તેમણે તેમના અનુયાયીઓ પાસે એવી જાતના શપથ લેવડાવ્યા કે જેથી તેઓ આ કમિશનને જરા પણ વજૂદ ન આપવા બધાયા. ગાધીના આ પગલાને લોર્ડ હાર્ડિંજે વિચિત્ર પગલુ કહ્યુ અને તે તેથી અસ્વસ્થ, અધીરા થયા અતિશય ગુપ્ત તારવ્યવહાર, એક બાજુએ ગાધી અને ગોખલે વચ્ચે, તથા બીજી બાજુએ ગોખલે અને વાઇસરોય વચ્ચે પસાર થયો આ જ વખતે ગોખલે, તેમના વિનાશક રોગ—મધુપ્રમેહ—ના વિકારથી પીડાતા હતા આ સમયના ગાળામા ગોખલેને ભારેમુશ્કેલ કરવુ પડયુ હતુ એ મને સ્પષ્ટ યાદ આવે છે એક બાજુએ ઢીલુ ન મૂકનારા મક્કમ ગાધીને અને બીજી બાજુએ અધીરા થઈ ગયેલા વાઇસરોયને, બન્નેને, મનાવવાનુ વિકટ કામ તેમને માથે હતુ. આ પ્રસગની પીડા દુ સહ્ય હતી. 'અરે! મારી કેવી કપરી કસોટી!' એવા દુ ખોદ્ગાર ગોખલે આ પ્રસગ માટે કાઢતા 'આવી બાબત માટે પણ બસ ઘોર શપથ લેવડાવવાનુ ગાંધીને શુ કામ હતુ?' એમ એક વખતે તે કચવાટમા ભભડી ઊઠયા પણ હતા તાર મારફતે ચર્ચા કરવી અને તે ગાધી સાથે, તેમા કંઈ અર્થ ન હતો જો તે જાતે પાસે જ હાજર હોત તોપણ એને ચસાવી શકાત નહિ મહાત્માએ તારમા છેવટનો જવાબ મોકલ્યો "એના માણસોને માત્ર શપથથી જ આવા બધનમા તે લાવી શકે અને કંઈ મદદ બહારની મળવાની હોય તો ઘણું સારું, એને માટે હાર્દિક આવકાર, પણ જો ન મળે તો માથા ઉપર પરમેશ્વર રહેલા જ છે!"

સુરતની મહાસભા અને પછી

સુરતની મહાસભાના તડ પછી અલાહાબાદમા એક નિર્ણય થયો હતો, તે મુજબ પછીની મહાસભામા જેને તે કોંગ્રેસનું ધ્યેય કહેતા તેના ઉપર જેઓએ સહી કરી હોય તેઓ જ મહાસભાના પ્રતિનિધિ તરીકે આવી શકે એમ ઠર્યું હતુ અત્યારસુધીની પ્રણાલિકામા આ એક મહત્ત્વનો ફેરફાર હતો ઘણા માણસોને આ ફેરફાર અતિશય વધારેપડતો લાગ્યો, અને તેમણે મહાસભાની બહાર રહેવાનુ પસંદ કર્યું મહાસભા વધારે ને વધારે નબળી પડતી ગઈ, અને આખા દેશમા એક સામુદાયિક લાગણીનો પ્રવાહ ફેલાયો કે જેઓ મહાસભાથી અલગ થઈ ગયા હતા તેમને પાછા મહાસભાની છત્રછાયામા આણવા કંઈક તો કરવુ જ જોઈએ લાગલાગટ ત્રણ વરસ સુધી ગોખલેએ સતત મહેનત કરી એક સમાધાન લગભગ થયુ, પણ કેટલીક ગેરસમજૂતને લીધે તે ભાગી પડ્યુ. ગોખલેને લાગ્યુ કે ટિળક અને તેમના અનુયાયીઓ પુનસધાન માટે પૂરેપૂરા તૈયાર ન હતા, અને તેથી તેમણે તે સમાધાન પ્રત્યેની તેમની સમતિ પાછી ખેંચી લીધી ૧૯૧૪ની મહાસભાની મદ્રાસની બેઠકમા વિષય-વિચારિણી સમિતિમા તેમનો આ નિર્ણય જાહેર થયો. એ ઉપરથી તીવ્ર અને કડવો વિખવાદ શરૂ થયો. પોતાના પગલાની યોગ્યતાનો જાહેર સભામા બચાવ કરવાની ગોખલેમા તાકાત ન હતી તેમણે વર્તમાનપત્રોમા પોતાનો બચાવ કર્યો આવી બાબતોમા હું તો કહું છુ કે ઘણા ઘણા સૈકાઓના અનુભવ ઉપરથી સાચા તરીકે સિદ્ધ થયેલો સુવર્ણનિયમ તો એ છે કે જેટલુ ઓછુ બોલ્યા તેટલી જલદી તકરાર પતી. સામા વિરોધીને આથી શાન્ત કરી શકીશ એમ માનીને ગોખલેએ જે કંઈ કહ્યુ તેથી તો વાક્યેવાક્યે નવાનવા આક્ષેપો મૂકવાની તેમના વિરોધીઓને તક મળી. આથી ઝઘડો વધતો ગયો, અને કદાચ ઊલટુ પ્રેક્ષકોને અને બીજાઓને રસમા ટાળે મેળવ્યા

ગોખલેનું રાજપ્રકરણી મૃત્યુપત્ર

યુદ્ધ દરમ્યાન જગતના વાતાવરણમા મહાન ક્રાન્તિકારક વિચારો ઊભરાતા હતા મહાન યુદ્ધમા હિંદે જે ઘણો માનનીય ભાગ ભજવ્યો હતો તેને રાજ્યબંધારણમા પ્રગતિના સ્વરૂપમાં કંઈક બદલો આપવો જોઈએ એવી સામાન્ય માન્યતા ત્યારે ફેલાઈ હતી સાચા ઉદારમતવાદી લોર્ડ વિલિંગ્ડન છે, તેથી તેમને લાગ્યુ કે એ દિશામા સરકારે પોતે લોકોના કહેવાથી નહિ પણ સ્વપ્રેરણાથી કંઈક કરવુ જોઈએ એવો સમય આવી લાગ્યો હતો તેમણે ગોખલેને બોલાવ્યા, અને આની રીતે સરકારની પોતાનીજ રાજીખુશીથી, ગોખલેની માન્યતા પ્રમાણે, હિંદને ઓછામા ઓછુ શું આપવુ જોઈએ કે જેથી હિંદને સતોષ થાય તેની વીગતોવાળો ખરડો લખી આપવાનું વિલિંગ્ડને ગોખલેને કહ્યુ અલબત્ત, આ બાબત અતિશય ગુપ્ત રાખવાની હતી આ વખતે ગોખલેએ એમના સ્વભાવનું એક ગૌરી આગળ તરી આવતું લખાણ બનાવ્યું તેમણે કહ્યુ "આ તો અતિશય ભારે લેખમહાર્ગનુ નામ મને આપવામા આવ્યુ છે આવી બાબતમા તો આખા હિંદનું પીંજણ મારી પાછળ જોઈએ નથી તે વખતે હિંદની વસ્તુસ્થિતિથી પરિચિત કોઈને પણ હિંદ રાજ્યપ્રકરણમાં ઉચ્ચોચ્ચ શિખરે પહોચેલા લાગે એવા બે મહાન પુરુષો—સર ફિરોજશાહ મહેતા અને નામદાર આગાખાન—ની સલાહ લેવા માટે લોર્ડ વિલિંગ્ડનની તેમણે સમતિ મેળવી તે વખતે ગોખલે સરઝુપચારીએ સૂતા હતા યુદ્ધની પ્રગતિ

દરમ્યાન હિંદને જો સંતુષ્ટ રાખવુ હોય, અને તેની તરફ યોગ્ય વર્તન થયુ છે એમ હિંદના મનમા ઠસાવવુ હોય, તો હિંદની જે માગણીઓ પૂરી પાડવાથી આમ થઈ શકે તેનો કાચો ખરડો ગોખલેએ હિંમત એકઠી કરીને પેનસિલથી કર્યો આ ખતને ગોખલેનુ 'રાજ્યપ્રકરણી મૃત્યુપત્ર' કહેવાય છે પણ ખરુ જોતા ગોખલેનુ મૃત્યુપત્ર એટલે હિંદના લોકો કેટલા રાજકીય સુધારાઓ મેળવવાને હકદાર હતા અને તે બાબત જો ચળવળ કરવામા આવે તો કેટલા સુધારા તેઓ ખુશીથી સ્વીકારે એ વિષેનો ગોખલેનો મત, એમ હોય તો આ કંઈ સાચુ મૃત્યુપત્ર નથી આ ખરડો તો ઇગ્લડ આપમેળે, પોતાની જ ઇચ્છાથી, હિંદ તરફથી એક પણ હરફ એ બાબતમા ઉચ્ચારાય તે પહેલા, ઇગ્લડને ગોભાસ્પદ થાય એવુ તુર્તાતુરત હિંદને શુ આપે કે જેથી તે હિંદને સતોષી અને સુખી રાખી શકે તે વિષેનો ગોખલેનો મત હતો

સુલેહ અને સુવ્યવસ્થા વિના પ્રગતિ અશક્ય

ગોખલેને લાગતુ કે સરકારની નૈતિક સત્તા સૌથી વધારે મહત્ત્વની છે. એના ઉપર જ હિંદી રાજ્યબંધારણની આખી ઇમારત ઊભી છે ખૂબ ભક્તિભાવથી તેમણે બર્કનો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને તેમની માફક ગોખલે પણ માનતા હતા કે આ જગતમા કોઈ પણ જાતની પ્રગતિ કરવી હોય તો તેને માટે શાન્તિ અને વ્યવસ્થા તો પ્રાથમિક જરૂરના છે આ શાન્તિ અને સુવ્યવસ્થાએ જ આ દેશનુ ઊંધુ વાળ્યુ છે, એવી એમના અને આજના જમાનાના ઘણા રાજ્યપ્રકરણી આગેવાનોની માન્યતામા એમને તો જગાયે શ્રદ્ધા નહોતી આ આગેવાનો આર્તનાદ પુકારે છે, "દેશમા છો જગાક તોફાન થતુ જો જરૂર હોય તો ભલે લોહી રેડાય, કે જેથી કડવા અનુભવથી આપણે માનમા તો આવીએ ખરા આમ તો દેશની મુશ્કેલીઓ વધુ વિકટ થઈ જાય છે, અને છેવટે લડીઝઘડીને એક છુટકારાના ઉપાય તરીકે લોકો ડહાપણ શીખે અને એ ડહાપણ આપણને મદદ કરે કારણકે હિંદી વસ્તુસ્થિતિથી અજાણ એવા પરદેશીઓની બડાઈથી લાદેલી સત્તાથી, કે તેમની પાસેથી આયાત કરેલા રાજકીય ડહાપણથી નહિ, પણ દેશના પોતાના બળથી, પોતાની જ સમજણથી, રાષ્ટ્રીય કૂટ પ્રશ્નો આવી રીતે જ ઉકેલાય" આ દષ્ટિબિંદુમા કશો જ માલ નથી એમ મારુ કહેવુ નથી પ્રભુ જાણે એ માન્યતામા વજૂદ હોય પણ હુ તો ગોખલેની શાળામા ભણેલો છુ, અને ગોખલે પોતે તેમના ગુરુ રાનડે, જોષી, મહેતા અને બીજાઓના ઉપદેશાનુસાર વર્તતા આ બધા વ્યાવહારિક જ્ઞાનવાળા, શાણા અને મહાન પુરુષો હતા, અને સહીસલામત અને મદદગાર થાય એવે માર્ગે પ્રજાને દોરવાની તેમનામા શક્તિ હતી. શાન્તિ અને સુવ્યવસ્થાને ગોખલે સૌથી અગ્રપદે મૂકતા અને સૌથી મહત્ત્વની ગણતા

શાન્તિ અને સુવ્યવસ્થા પરની તેમની આ શ્રદ્ધા કેટલી પ્રામાણિક અને મૂળગામી હતી, તે 'હિંદ સેવકસમાજ'ના સભ્યોએ એના કેવી રીતે યોગ્ય વાહન થવુ તે વિષેની તેમની સભ્યોને આપેલી એક ગુપ્ત સૂચના ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે અમારે ખાસ ધ્યાન રાખવાનુ તેમણે કહ્યુ હતુ કે નોકરશાહીના ગમે તેટલા દોષ હોય અને કેટલીક અગ્રેજ વ્યક્તિઓની ઉદ્ધતાઈ ગમે તેટલી અસહ્ય હોય, તોપણ અગ્રેજ જ આ દેશમા સુવ્યવસ્થાનો પ્રતિનિધિ છે, અને સુવ્યવસ્થા વિના આપણા લોકોની પ્રગતિ અશકય છે. તેમના અનુયાયીઓને તેમની લાગણી ઉપર અને એ લાગણી વ્યક્ત કરતી ભાષા ઉપર શા માટે સયમ રાખવાનો હતો

ને તથા જે હિલચાલોમા તેઓ જોડાઈ શકે તે કેટલી મર્યાદિત હતી તે આ સૂચન ઉપરથી જણાશે

સોસાયટીની સ્થાપના સમયની મૂળગત પરમ્પરાની સમજૂતી પ્રમાણે, અને હુ તો કહુ કે તેના ધારાધોરણ પ્રમાણે પણ, સોસાયટીના સભ્યોને જે ચળવળો શાન્તિ અને સુવ્યવસ્થાને બાધક હોય તેવી ચળવળોમા ભાગ લેવાની મના છે

બ્રિટન જોડેનો સંબંધ

"એ બધુ તો ગોખલેએ રૌલેટ ઍક્ટ, અમૃતસરની કરુણ કથા, ખિલાફતની ચળવળ વગેરે પહેલા લખ્યુ હતુ !" એમ ટીકાની દૃષ્ટિથી જોનાર સમાગમમાના કેટલાક કહેશે આજે ગોખલે જીવત હોત તો આજે શુ કહેત એમ તેઓ મને પૂછશે હિંદ સાથેનો બ્રિટનનો સંબધ ગોખલેની દૃષ્ટિએ તો અતિશય જરૂરી છે અને આપણી નજર પહોચે ત્યા સુધી તો અનિવાર્ય છે એ બતાવવા મે તેમના પેલા ગુપ્ત કાગળનો ઉલ્લેખ કર્યો આજકાલ એવુ કથન જરીપુરાણુ, અમલના વારાનુ, થઈ ગયુ છે. હાલના રાજકીય આગેવાનોને એથી ચણચણાટ થાય રાનડે, ગોખલે અને મહેતા તો હમેશ કહેતા કે હિંદના બ્રિટન સાથેના સમાગમમા તેઓ એક સગત કરનાર ઈશ્વરનો હાથ નહિ, પણ ડાહ્યા કલ્યાણકારી પ્રભુનો હાથ જોતા આ સબધ તેમની દૃષ્ટિએ પવિત્ર ભાસતો, અને ગમે તેટલી ઉશ્કેરણી થાય છતા એ સમાગમનો તિરસ્કાર થાય એવુ કઈ પણ કોઈને તે કહેવા દેતા નહોતા વિચિત્ર ઘટના તો એ છે કે તે પછી ઘણુઘણુ બની ગયુ અને આજે તો જાહેરસભા સમક્ષ એવા મતનુ ઉચ્ચારણ કરવામા સુદ્ધા તેના નીડર વક્તાને થોડુઘણુ જોખમ વહોરવુ પડે છે પણ અત્યારે હુ તમારી ઉદાર વૃત્તિની માગણી કરુ છુ. કારણ કે અત્યારે હુ ભૂતકાળમા જીવુ છુ, અને પસાર થઈ ગયેલુ એ જીવન ફરી જીવવાની તમને વિનતિ કરુ છુ. બ્રિટિશ સંબધની બહાર આ દેશનુ ભાવિ ઘડાય અને વિકસે એવો વિચાર માત્ર ગોખલેની નજરે ભારે ભૂલભરેલો હતો આ જ નવા મતનો વિરોધ કરવા માટે, અને બની શકે તો શિથિલ કરવા માટે તેમણે ઉત્તર હિંદમા પ્રવાસ કર્યો હતો કમનસીબે, બીજી બધી સરકારોની માફક બ્રિટિશ સરકાર પણ એક કે બીજી જાતની ભૂલ કર્યા વિના લાબો વખત રહી શકતી નથી અને જેટલી જેટલીવાર આમ બને છે, તેટલીવાર બ્રિટિશ રાજ્યના પાયા ડગમગી ઊઠે છે

•

હિંદ-બ્રિટન સબધ એ એક દિવ્ય કલ્યાણકારી યોજના છે એવી ગોખલે-રાનડેના વખતની માન્યતા આજે તેટલી સબળ નથી પણ તેનો કઈ ઉપાય નથી કાળ તો ધાર્યે જ સ્તત છે વિધિ પણ સ્વસ્થ બેસી રહેતુ નથી જમાનો બદલાતા નવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય છે, નવી યોજનાઓ ઘડાય છે આજના બળવાળી યુવાને નિર્ધાર કર્યો છે કે તેની ઇચ્છા પ્રમાણે હિંદનુ ઘડતર ન થાય, તો આ પાર કે પેલી પાર ફેંસલો આણવા માટે લડી લેવુ પણ તાત્ત્વિક પ્રશ્ન તો એ છે કે આજે ગોખલે જીવતા હોત તો ગોખલે પોતે શુ કરત ?

મને એક બાબતની પૂરેપૂરી ખાતરી છે આજે પણ બ્રિટિશ સબધની અનિવાર્યતા વિશે બોલવા જ કરતા તેમને કશું જ અટકાવી શકત નહિ—એમના ટુકડેટુકડા કરી નાખવાની ધમકીથી પણ તે અટકત નહિ તે સ્વરાજ્ય માટે યુદ્ધ જરૂર કરે તેમની દૃષ્ટિએ હિંદ

સ્વરાજ એટલે આત્મસામન ભોગવતા સંસ્થાનોનો દરજ્જો—એથી એક ડગલું પણ આગળ નહિ, બ્રિટિશ પ્રજાસમૂહ (commonwealth)ની બહાર નહિ, પણ અંદર જ હિંદનું સ્થાન હોય અને આ ઉદ્દેશ એ કેવી રીતે સિદ્ધ કરે? માત્ર શુદ્ધ બંધારણીય ઉપાયોથી.

'ઇતિહાસમાં દાખલો નથી'

રાજ્યપ્રકરણી મતભેદનો એક બીજો અંશ આ 'બંધારણીય ઉપાયો'થી દાખલ થાય છે 'બંધારણીય ઉપાયો' એ શબ્દબંધની સાચી વૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યા જગતના રાજ્યબંધારણના અભ્યાસીને જડતી નથી હમણાં થોડા વખત ઉપર જ એક રાજ્યપ્રકરણી મતભેદમા ગોખલેની પોતાની વ્યાખ્યા મેં ટાંકી બતાવી હતી મહાસભાની છાવણીમા પણ 'બંધારણીય ચળવળ'ની એ વ્યાખ્યા સ્વીકારવામા આવે છે પણ નવાઈની વાત એ છે કે જ્યારે મારા જેવા માણસો બંધારણીય ચળવળની હિમાયત કરે છે, ત્યારે ટીકાકારો મારી તરફ ફરીને મને પૂછે છે, 'જેને તમે શુદ્ધ બંધારણીય ઉપાયો કહો છો, તે વડે આજ સુધીમા કયા દેશે સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું છે, એ તો બતાવો!' ગોખલેને બરાબર આ જ પ્રશ્ન મદ્રાસમા પૂછવામા આવ્યો હતો પચૈય્યાપા કૉલેજની સામેના મેદાનમા તેમણે જાહેર ભાષણ આપ્યું તે પ્રસંગ મને બરાબર યાદ આવે છે ભાષણના અંતભાગમાં એક કાગળ કોઈએ તેમના હાથમા મૂક્યો અને આ જ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનું તેમને કહેવામા આવ્યું તેમનો જવાબ હાજર જ હતો તેમણે કહ્યું, "કબૂલ કોઈ દેશે હજી સુધી તેવી રીતે સ્વતંત્રતા નહિ મેળવી હોય પણ હિંદે શા માટે પહેલી જ વાર એવું ન કરવું અને સમસ્ત જગતને નવો દાખલો ન બેસાડવો? જગતનો ઇતિહાસ કંઈ પૂરો નથી થઈ ગયો હજુ તો એ ગ્રંથના ઘણા પ્રકરણો લખાવાના બાકી છે હિંદ અને ઇંગ્લંડ, હાથેહાથ મેળવીને હિંદનું ભાવિ પરિપૂર્ણ અને સફળ કરે છે એવો ઉલ્લેખ કરતું એક તેજસ્વી ઉજ્જવળ પ્રકરણ ઇતિહાસગાથામા કેમ ન લખાય?"

અહા! કેવાં વીરોચિત વાક્યો! અત્યારે મને તે યાદ આવે છે

બરાબર આ જ સવાલ પૂછતું મહાત્મા ગાંધીએ લખેલું નિવેદન મ થોડા વખત ઉપર વાંચ્યું એ બાબત બે વિચારો મારા મનમા આવે છે મહાત્મા જોડે રાજ્યપ્રકરણી વાદવિવાદમા ઊતરવાની હિંમત હું ન કરું. મને એ જરા પણ ગમતું નથી પણ જ્યારે મહાસભા બંધારણીય પદ્ધતિ તરફ સાર્વત્રિક સમતિથી પાછી વળી છે, અને ગાંધીએ પોતે આગળ પડીને એ પદ્ધતિ તરફના પુનરાગમનને આશીર્વાદોથી નવાજ્યું છે, ત્યારે તે આ પ્રશ્ન પૂછવાનો યોગ્ય અવસર જ ખરો? જગતના રાજ્યપ્રકરણી ઇતિહાસમા પહેલી જ વખત એક નવી જ નિઃશસ્ત્ર યુદ્ધનીતિનો આરંભ કરનાર, તે નીતિના પિતા જેવા સૌથી શક્તિશાળી અને અપ્રતિમ પ્રતિભાશાળી મહાન પુરુષથી તો વળી આવો—જગતના ઇતિહાસમા હજુ સુધી બન્યું છે કે નહિ એવો—સામૂલી પ્રશ્ન પુછાય ખરો? એવા માણસ આવો પ્રશ્ન પૂછે એ હેરત પમાડે એવું લાગે છે પણ આપણે બધાએ એક વાત ખ્યાલમા રાખવી જોઈએ જે વિષમ પ્રસંગ હિંદને આજે સાંપડ્યો છે, તે એવો છે કે આપણા હૃદયના ઊંડામા ઊંડા પડ તેથી ધ્રુજી ઊઠે છે હાલનો પ્રસંગ જ એવો છે કે તેને લીધે આપણને વર્ષોથી ટેકો આપનાર પાયાઓ જ મદ્દર છે કે નહિ એવા પ્રશ્નો ઊઠે તેથી જાતે વિચક્ષણ બુદ્ધિવાળા

હોવા છતાં મહાત્મા પણ આવા છિન્નભિન્ન કરી નાખે એવા પ્રશ્નો પૂછીને તેમના શ્રોતાજનોને અને અનુયાયીઓને વિમૂઢ કરી મૂકે છે એમાં મને નવાઈ નથી લાગતી

ગોખલેનું વર્તન કેવું હોય !

શ્રી ગાંધીએ ઘણીયે વાર ગોખલેને પોતાના રાજ્યપ્રકરણી ગુરુ તરીકે ઓળખાવ્યા છે તદ્દન સાચું પણ હવે એમના ગુરુએ આંકેલી સ્પષ્ટ મર્યાદાની બહાર તે ગયા જણાય છે ગોખલેને જે પ્રસંગોનો જરાય અનુભવ નહોતો, તેમજ આગાહી પણ નહોતી, તેવા પ્રસંગો બનવાથી આ મર્યાદાભંગ થયો હશે એમ એ કદાચ ગણતા હશે મરણ પછી ગોખલેની કીર્તિ ઊર્ધ્વગામી થઈ છે એમના વખતમાં, એમની હયાતીમાં, સરકારને કોઈ-કોઈવાર એમની ખરેખરી વૃત્તિઓ વિષે શંકા ઊઠતી, પણ હાલ એવી શંકા એના મનમાં રહી નથી એમના રાજ્યપ્રકરણી ટીકાકારોએ ઘણીવાર એમની બીકણ નીતિ માટે, અતિશય સ્થિતિચુસ્ત—જરા પણ ન ખસે—એવા એમના અભિપ્રાયો માટે, તેમની છેક જ ફિક્કી, નિઃસત્ત્વ કાર્યપ્રણાલી માટે ગોખલેને ઊધડા લીધા છે પણ આજે તેઓ શું કહે છે? ભારે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આજે તે બધા જ એમનો આશરો લે છે, અને ગોખલે જીવતા હોત તો હું જેમ હાલ વર્તું છું, તેમ તે વર્તત ખરા કે, એમ મને મહાસભાના આગેવાનો સુદ્ધાં પૂછે છે સાચું પૂછો તો હું ખાતરીથી જાણતો નથી કે તે શું કરત આવી બાબતની વિચારસરણી ઘણીવાર વિમાર્ગે લઈ જનારી થઈ પડે છે—અથવા કહો કે કંઈ નહિ તો તે નિરર્થક તો છે જ

તેમણે શું કર્યું હોત તે જાણવા માટે તો ગોખલેના પોતાના લખાણો, ભાષણો અને તેમનું જીવન દરમ્યાનનું વર્તન જ પ્રમાણભૂત ગણાય. મને તો લાગે છે, અને આ મત હું નમ્રતાપૂર્વક રજૂ કરવાની રજા લઉં છું, કે હિંદસેવકો એમણે માન્ય કરેલા પથને જ ચુસ્ત રીતે વળગી રહ્યા છે ગોખલેએ શું કર્યું હોત તે વિષે તર્કિક કલ્પનાઓ જ દોડાવાય છે એમ નહિ, પણ ઘણીવાર તો અમારા હાલના માર્ગને એમના વર્તન સાથે સરખાવાય છે કલ્પનાપ્રધાન અને સ્વપ્નદર્શી ચિત્તને ભલે આવી તુલના આકર્ષક લાગે, પણ વ્યવહારમાં તો એનું પરિણામ શૂન્યમાં આવે છે

છેવટે, હું એટલું જ કહીશ કે મને પૂરેપૂરો સંતોષ આપી શકે એવું કામ મેં આજે પૂરું કર્યું છે આ ત્રણ દિવસના પરિશ્રમ હું આવી સરસ રીતે વેઠી શક્યો તેથી તાજ્જુબ થાઉં છું આપણામાં એક માન્યતા છે કે જ્યારે એક સદ્ગુણી ડાહ્યો પુત્ર તેના માતપિતાની ઉત્તરક્રિયા કરવા બેસે ત્યારે એ કાર્યની પવિત્રતા અને જવાબદારી જ એને સશક્ત બનાવી ટકાવી રાખે છે કદાચ એમ પણ હોય કે જે કાર્ય મેં આ ત્રણ દિવસ દરમ્યાન કર્યું, તેના મહાનપણાએ જ મને પણ શરીર અને મન બન્ને બાબતમાં સંપૂર્ણ શક્તિશાળી રાખ્યો હોય મારાં ભાષણો સાંભળવા જેઓ આવ્યા તેમનો હાર્દિક આભાર માનું છું *

સંપૂર્ણ]

સ્વ. પ્રો. પાઠકજી

જ્યોતીન્દ્ર હ દવે

પ્રો. વ્યોમેશચન્દ્ર પાઠકજીના અકાળ ને કરુણ અવસાનને લીધે આપણા સાહિત્યને જે ખોટ ગઈ છે તે જલદી પુરાય એવી નથી. જુદાંજુદાં સામયિકોમા અવારનવાર પ્રસિદ્ધ થયેલા એમના છૂટાછવાયા લેખો પરથી જ નહિ, પરંતુ એમના સમાગમમા આવનારા સર્વ કોઈને એમની તેજસ્વી મેધા અને ખાસ કરીને અસાધારણ વિવેચનશક્તિની પ્રતીતિ થયા વિના નહિ રહી હોય 'ગદ્યકુસુમ'ની એમની ટીકામા એ શક્તિનો કંઈક લાભ આપણને મળ્યો છે, પરંતુ એનો સંપૂર્ણ લાભ મળે તે પહેલા તો એ આપણને છોડીને ચાલ્યા ગયા છે!

એમની બુદ્ધિ સર્વદેશીય હતી. અર્થશાસ્ત્ર ને ઇતિહાસના તો એ અધ્યાપક જ હતા, પરંતુ સસ્કૃત, ગુજરાતી ને અંગ્રેજી સાહિત્યનુ એમનુ વાચન તે તે વિષયના નિષ્ણાત જેવુ જ ઊંડુ ને તલસ્પર્શી હતુ સંગીતના એ બહુ જ ઊંચી કોટિના જ્ઞાતા હતા કોઈ ઉસ્તાદ પાસે શીખ્યા વિના પોતાની મેળે એમણે સંગીતશાસ્ત્રનુ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. એટલુ જ નહિ, પણ એ જ્યારે ગાતા ત્યારે મોટામોટા ગવૈયાઓ પણ મુગ્ધ થતા

ભાષણકર્તા તરીકે પણ એમણે ખ્યાતિ મેળવી હતી. વિનોદ, વૈવિધ્ય, પાંડિત્ય અને મૌલિકતા વડે એમની ભાષણશૈલી અંકિત હતી એમનું ભાષણ સાભળતાં કોઈને કદી કંટાળો આવ્યો જાણ્યો નથી એઓ વધુ જીવ્યા હોત તો ગુજરાતના એક અગ્રગણ્ય વક્તા તરીકે સ્થાન મેળવત એ નિ:સશય છે

ધર્મશાસ્ત્ર અને ભાષાશાસ્ત્રનો એમણે ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો શાસ્ત્રીય વિષયમાં એમની બુદ્ધિ હમેશ રાચતી સમાજશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્ર પણ એમના પ્રિય વિષયો હતા સમાજશાસ્ત્ર વિષે એક પુસ્તક રચવાનુ પણ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીએ એમને સોંપ્યુ હતુ.

આવી અહોભાવ અનુભવાવે એવી સર્વદેશીયતા અને વિરલ પાંડિત્ય ઉપરાત એમની સહજશુદ્ધ રસિકતા અને ગ્રામ્યતામા કદી ય ન સરી પડે એવી વિનોદપ્રિયતાને લીધે એમનું મિત્રમંડળ વધારે ને વધારે બહોળુ બનતુ જતુ હતુ

એમના જેવા વાત કરનારા બહુ જ વિરલ હશે ત્રણચાર કલાક સુધી એમની સાથે વાર્તાલાપ કર્યા પછી વખત ક્યા ગયો તે જણાતુ પણ નહિ એમની સાથે વાત કરતા સમય જાણે થભી જતો હોય એમ લાગતું

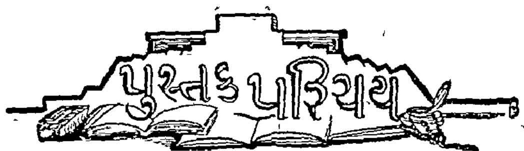
બીજાને માર્ગદર્શન કરાવવાનો, અન્યને આગળ આણવાનો, અતીવ વિરલ ગુણ એમનામાં અસાધારણ પ્રમાણમા હતો કેટલા ય શીખાઉ સાહિત્યકારોને એમની સલાહનો લાભ મળ્યો હશે એ માત્ર સલાહ જ નહોતા આપતા પણ તેમની કૃતિઓમા યોગ્ય

સુધારા સૂચવતા તેમજ પ્રસિદ્ધ કરવા યોગ્ય હોય તો કોઈ સારા સામયિકમાં પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલાવી પણ આપતા એમની તબિયત બિલકુલ સારી નહોતી, એમનાથી બહુ જ પરિશ્રમ લઈ લખી કે વાચી શકાતુ નહોતું ત્યારે પણ 'મારી-નોંધપોથી'નો ઉપોદ્‌ઘાત એમણે મમતાથી પ્રેરાઈને સ્વેચ્છાએ મને લખી આપ્યો હતો

બેરિસ્ટર થઈ આવ્યા પછી એમને સગ્રહણીનું દર્દ લાગુ પડ્યુ અને એકવાર તો એમની સ્થિતિ ચિંતાજનક પણ થઈ ગઈ હતી એમના પત્ની, જાણીતાં કવયિત્રી ને લેખિકા, શ્રીમતી જયમનબહેનની અવિશ્રાંત શુશ્રૂષા, અને કુશળમા કુશળ ડોક્ટરની ઔષધિ, ને પથ્યને પરિણામે ગયે વર્ષે એ રોગ જાણે જતો રહ્યો હોય એમ અને હવે કંઈ ચિંતા જેવુ નથી એમ સર્વ કોઈ ને લાગ્યુ અને યમદેવે જાણે આપણી ક્રૂર ઠેકડી કરવી ધારી હોય એમ અકસ્માત આવીને એમને ઉપાડી લીધા જે ઇન્જેક્શને એમને વ્યાધિમાથી બચાવ્યા હતા તે જ ઇન્જેકશન, કોણ જાણે શાથી, ઝેરી થઈ ગયુ અને ગઈ તા ૨૩ મી માર્ચને દિને બરાબર ચાળીશ વર્ષ પૂરા કરી (બીજે જ દિવસે એમની વર્ષગાઠ હતી, એઓ આલોક છોડી ચાલ્યા ગયા

, ૨૧. રા બ કમળાશકર ત્રિવેદી વિષે લખતા એમણે લખ્યુ હતું, "કોઈ અજાણ્યા ગામડામા કેટલીક વાર અભણ ડોસીઓને એકસોચાળીસ વર્ષની જિંદગી બક્ષે છે તેના કરતા નર્મદાશકર કે ગોવર્ધનરામ જેવા કળાકારો અથવા મણિલાલ કે નર્મદાશંકર જેવા મહાપંડિતોને ઈશ્વરે ચિરંજીવી કીધા હોત તો કેવુ સારુ?" આ શબ્દો લખાયા ત્યારે એ એમને પોતાને જ વધારે સચોટતાથી લાગુ પડશે એમ કોણે ધાર્યું હશે?

તો આવી અસાધારણ બુદ્ધિમત્તા, આવો મિલનસાર સ્વભાવ, આવી સર્વદેશીય સિદ્ધિ એ સર્વનો અંત આ જ? કુદરત કશુ વેડફી દેતી નથી, ઈશ્વર કાંઈ નિરર્થક જવા દેતો નથી એમ કેમ મનાય? જે અપૂર્વ શક્તિ ઈશ્વરે એમને બક્ષી હતી તેનો અંશત લાભ પણ આપણને મળે તે પહેલા જ એને કરમાવી નાખવી એમાં સર્વશક્તિમત્તા ભલે હશે, દયાળુતા તો નથી જ લાગતી!

દિનચર્યા:— લેખક બાપાલાલ ગ. વૈદ્ય, પ્રકાશક રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી, પ્રસ્થાન કાર્યાલય, પારસી અગિયારી સામે, અમદાવાદ કિં ૧-૮-૦

આ પુસ્તકમાં આપણે હરરોજ જે શરીરની ક્રિયાઓ સામાન્ય રીતે કરીએ છીએ તે આરોગ્યની દૃષ્ટિએ કેવી રીતે કરવી તેની ચર્ચા અને નિર્ણયો છે કર્તાએ પોતાના નિર્ણયો પૂર્વ અને પશ્ચિમના વૈદ્યો અને વૈજ્ઞાનિકોના આધારે બનાવેલા છે ચર્ચા કેવળ તટસ્થ અને વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ કરી છે જૂના ચાલ્યા આવતા વહેમો તેમજ અત્યારે વિજ્ઞાનને નામે પ્રચલિત વહેમો, બન્ને સામે કર્તાએ યોગ્ય ચર્ચા કરી છે હિંદની આબોહવા અને આપણી આર્થિક સ્થિતિ પણ લેખકે ધ્યાનમા રાખી છે. પુસ્તક ઘણુ ઉપયોગી છે

બોલ્શેવિઝમ અને બીજી વાતો:— મૂળ લેખક રાજગોપાલાચાર્ય, અનુવાદક જેઠાલાલ ગાંધી પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે, વાર્ષિક ફાળે ૦-૪-૬, છૂટક ૦-૬-૦

આ નાના પુસ્તકમા શ્રીરાજગોપાલાચારીએ પોતાના જીવનની ફિલસૂફી ઘણી સાદી ભાષામા આપેલી છે ઇંગ્લડના કેટલાક લેખકો જેમ પોતાની રહસ્યમય માન્યતાઓ (What I believe) સંગ્રહે છે તેવુ આ પુસ્તક છે. તેમા અત્યારની સમાજવ્યવસ્થા પછીનુ સ્વાભાવિક પગલુ બોલ્શેવિઝમ થશે તે બતાવેલુ છે, અને તેમા કઈ જ ડરવા જેવુ નથી એ સ્પષ્ટ કરેલુ છે પણ આ બોલ્શેવિઝમ અહિંસાપૂર્વક સિદ્ધ કરવાનુ છે અને એ જ તેને મેળવવાનો વ્યવહારુ તેમજ ટૂંકામા ટૂંકો માર્ગ છે એમ બતાવેલુ છે. તે સિવાય જ્ઞાતિ, ધર્મ, હિંદના ઇતિહાસયુગો, ઝાડ અને છોડવા, વિરાટ અને સૂક્ષ્મ અને અસાધુ સાધુના જયેત્ એવા મથાળાના લેખો છે. શૈલી સર્વત્ર ઘરના ઓરડામા વાતચીત કરવાની છે, અને સરળ ભાષામા ઊંડા સત્યો ચર્ચી શકાય તેનો સુંદર દાખલો છે પુસ્તકના પ્રારંભમા શ્રી નરહરિભાઈએ આખા પુસ્તકનો સાર ટૂંકામા સરસ રીતે આપેલો છે.

ગરીબાઈનો ગુનો:—મૂળ લેખક હેન્રી જ્યોર્જ, અનુવાદક શકરદત્ત પાર્વતીશકર શાસ્ત્રી. પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે, વાર્ષિક ફાળે ૦-૨-૦ ટપાલખર્ચ માફ, છૂટક કિંમત ૦-૩-૦ ટપાલ ખર્ચ જુદુ.

ગરીબાઈ એ સમાજનો ગુનો છે, એ આ પુસ્તકનુ મુખ્ય વક્તવ્ય છે અને જો કે આ ભાષણ અમેરિકામા સબોધાયુ હતુ છતા આપણે બધા સમજી શકીએ એવી રીતે તેમા ચર્ચા કરેલી છે ગરીબાઈ કાઢવાનો મુખ્ય ઉપાય તે એવો બતાવે છે કે બધા ઉત્પન્નનું મૂળ કારણ જમીન ખાનગી માલિકીની ન રહેતા સર્વસામાન્ય માલિકીની થવી જોઈએ. ખરી

રાજીનામું— લેખક અને પ્રકાશક નટવર મ પટેલ, સોલ એજન્ટ્સ દીવેટિયા ઍન્ડ સન્સ, અમદાવાદ

નવ ટૂંકી વાર્તાઓ અને નાટકોનો આ સંગ્રહ છે આ જુવાન વાર્તાકારે વાર્તાનુ નવું જ વસ્તુ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એને જ લીધે અથવા લેખકની સ્વાભાવિક રુચિથી ઘણીખરી વાર્તાના પાત્રો ધૂની છે. વાર્તાના વૃત્તાન્તને વાર્તાનુ કલાત્મક રૂપ આપવામા હજી ક્વચિત કચાશ દેખાય છે બનાવોના સંભવાસંભવની કલ્પના પણ કોઈ જગાએ સામાન્ય રીતે માન્ય થાય એમ નથી અગ્નિદેવતાની વાર્તામા લેખક પૂર્વકાલને કલ્પનાથી બરાબર ઉપજાવી શક્યા નથી છતા સ્વતંત્ર વાર્તા લખવાનો આગ્રહ, મનમા પ્રતીતિ હોય તે જ કહેવુ, દંભરહિત સીધી શૈલી, નકામા વિસ્તારનો પરિહાર, વગેરે સારા ચિહ્નો છે નાટકમા લેખક વાર્તા જેવી શક્તિ નથી બતાવી શક્યા લેખકને અમે ફતેહ ઇચ્છીએ છીએ

બિલીપત્ર— રમણીક કિશનલાલ મહેતા, પ્રકાશક દીવેટિયા ઍન્ડ સન્સ, પાનકોર નાકા, અમદાવાદ મહાભારતમાથી લીધેલા વસ્તુના ત્રણ નાના નાટકો

ઘંટડી— લેખક તથા અનુવાદક શ્રી હરિશંકર વિદ્યાર્થી, પ્રકાશક ભાનુશંકર શર્મા, આર્યસમાજ, આણંદ (જિ ખેડા), મૂલ્ય એક રૂપિયો

આ તેવીસ વાર્તાનો સંગ્રહ છે, જેમાની સત્તર હિંદીમાથી અનુવાદિત થયેલી છે સઘળી વાર્તાનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ રીતે હિંદુધર્મના સંગઠનનો અને મુસલમાનોના તેના ઉપરના આક્રમણથી હિંદુધર્મીઓને ચેતાવવાનો અને બચાવવાનો છે આવા ઉદ્દેશથી કલાને હાનિ થાય એ દેખીતુ છે, અને કર્તા તે જાણે પણ છે છતા વાર્તા કહેવાની અમુક સરલ ઢબથી વાર્તા સુવાચ્ય થઈ છે

અનસૂયા— પંડિત શ્રી નાગરદાસ, પ્રકાશક ચોકસી અંબાલાલ પ્રભુદાસ પટેલ મૂલ્ય દશ આના, સ્ત્રીઓ માટે પાચ આના 'આર્ય પ્રકાશ'ની ભેટ, સંવત ૧૯૯૧

આ પણ ઉપરના જેવા જ ઉદ્દેશથી લખાયેલી સળંગ વાર્તા છે. અને તે ઉદ્દેશથી અહીં પણ કલાને હાનિ થઈ છે આમા કહેવાતા સનાતનીનો દંભ પણ ખુલ્લો કરેલો છે. અને એ દંભને લીધે જ હિંદુધર્મીઓ બહારના આક્રમણને લાગ આપે છે, તે બતાવેલુ છે ભાષા સરલ છે

પર્યુષણ પર્વનાં વ્યાખ્યાનો— પ્રકાશક જીવનલાલ છગનલાલ સંઘવી, પંચભાઈની પોળ, અમદાવાદ, મૂલ્ય ચાર આના

દરવરસની પેઠે આ ૧૯૯૦ની સાલના પજુસણના વ્યાખ્યાનો છે આ વખતે આ વ્યાખ્યાનમાળામા જૈન ધર્મગુરુએ પણ ભાગ લીધો હતો તે એની વિશિષ્ટતા છે

કચ્છનું અર્થશાસ્ત્ર (પ્રથમ ભાગ)— લેખક અને પ્રકાશક જયરામદાસ જેઠાભાઈ નગરાધી, અંજાર, કચ્છ, કિ રૂ ૦-૮-૦

આ નાનુ પણ ઉપયોગી પુસ્તક માત્ર કચ્છીઓને જ નહિ પણ બ્રિટિશ હિંદના વિચારકોએ પણ ધ્યાનમા લેવાયોગ્ય છે કચ્છમા ધીમેધીમે પરદેશી માલ પેસારો કરે છે, અને તેની આબાદાની ઘટતી જાય છે લેખકે કચ્છની ખેતીવાડી સુધારવાને જે સૂચના કરી છે તે વિચારવા જેવી છે.

ભાટિયા જ્ઞાતિમાં પ્રવર્તી રહેલી બેકારીનાં કારણો — લેખક ભાઈ ડુંગરશી ધરમશી સંપટ, કચ્છ અંજાર પ્રકાશક ભાઈ ડુંગરશી હરિદાસ દ્વારાઈ, સુખડવાળા બિલ્ડિંગ, હોર્નબી રોડ, કોટ, મુંબઈ, મૂલ્ય ૦–૪–૦ (પોસ્ટેજ જુદું)

આ નિબંધ જોકે માત્ર ભાટિયા કોમની બેકારીને માટે લખાયો છે, પણ લેખકની દૃષ્ટિને લીધે તે સર્વ કોઈને વાંચવા યોગ્ય બન્યો છે- બેકારી હિંદમા સાર્વત્રિક છે, અને તેના દર્શાવેલા ઉપાયો પણ લગભગ બધી કોમોને લાગુ પડે તેવા છે

શ્રી કચ્છ લોહાણા કેળવણી જનરલ ફંડના ટ્રસ્ટી મંડળ તથા વ્યવસ્થાપક મંડળનો અહેવાલ વિક્રમ સંવત ૧૯૮૮–૮૯ — પ્રગટ કરનાર મંત્રીઓ, શ્રી કચ્છ લોહાણા કેળવણી જનરલ ફંડ, મુંબઈ

આ સંસ્થાને એક અભિનન્દન આપવુ ઘટે છે કે આ સંસ્થા કચ્છ જેવા પછાત ભાગમા મફત કેળવણી આપે છે, અને તે માત્ર પોતાની કોમનાં બાળકોને નહિ પણ બધી કોમોનાં બાળકોને શિક્ષકો નથથી તેમને મુશ્કેલી પડતી જણાય છે, તો ફંડના વ્યવસ્થાપકોને અમારે સૂચના કરવાની કે અત્યારે ગુજરાતમા એવા અનેક સેવાભાવી કેળવણીકારો છે જેઓ તરફથી જોઈએ તેવી સલાહ મળી શકે

આરોગ્યદીપક ભાગ ૧–૨ — લેખક અને પ્રકાશક ડૉ પ્રહ્લાદજી કે પડયા, વડાલીકર, ખેડબ્રહ્મા (એ પી રેલ્વે), કિં ૧–૪–૦

આ પુસ્તકમા આરોગ્ય ઉપર અને કેટલાક રોગોના ઉપાયો વિષે લખેલ છે

ઈશ્વરનો સ્વીકાર અને ઇન્કારનો ઇન્કાર — લેખક પંડિત જીવરામ ગણપતિરામ, પ્રકાશક : અબાલાલ મૂળજીભાઈ પટેલ, મૂલ્ય ૦–૮–૦.

શ્રી નરસિંહભાઈના 'ઈશ્વરનો ઇનકાર' પુસ્તકના જવાબનો પ્રયત્ન

રા.

વીર કૉલેજ કુમાર.— લેખક જમિયત ગૌ ગેહલત, સુરત, કિં ૦–૧૨–૦

ગદ્ગદન નામનો કૉલેજનો એક વિદ્યાર્થી નામતી નામની તે જ કૉલેજની કન્યાના પ્રેમમા પડે છે અને લગ્નમંડપમાથી પિસ્તોલના ભડાકા સાથે તેનુ હરણ કરી જાય છે એવુ આ નાટકમા બતાવ્યું છે અત્યારના કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ ભણતી વખતે આંગળીના વેઢે ગણી શકાય તેટલી સાથે અભ્યાસ કરતી વિદ્યાર્થિનીઓને પરણી જવાના મનોરથ સેવતા હોય અને તેમા બહાદુરી માનતા હોય તો આપણી સમાજનુ દુર્ભાગ્ય ગણાય. આ નાટકના લેખક એક કૉલેજિયન છે, પણ હુ ધારું છુ કે તેમણે આ નાટકમા આપેલો ચિતાર સામાન્ય વિદ્યાર્થીનુ માનસ દર્શાવતો નથી

બલિદાનની સત્યઘટના કિંવા દિવ્ય દાંપત્યપ્રેમ' — સપાદક અને પ્રકાશક હિન્દબાળ સયારામ વિ ઠક્કર, અમદાવાદ, વિનામૂલ્ય.

અમદાવાદમા ઓરિએન્ટલનુ કામ કરી ગયેલ પંડિત મોક્ષાકરનૂ આ પુસ્તકમા જીવનચરિત્ર આપ્યુ છે તેમા તેમને તેમના મૃતપત્ની ચૌદ વર્ષ પછી નવો અવતાર ધારણ કરી મળે છે એવી અદ્ભુત ઘટના પણ વર્ણવી છે!

ઇન્સાનની આહ:— લેખક. ગુણવંતરાય આચાર્ય, રાણપુર, કિં. ૦–૮–૦.

હરિજનોની દુ ખી હાલત દર્શાવતી આ સાત નવલિકાઓ જીવનમાં બનેલી સત્ય ઘટનાઓ ઉપરથી લખાયેલી છે તેનો ઉદ્દેશ, લેખક કહે છે તે પ્રમાણે, વાચનારાઓના હૃદયમા વ્યથા જગાડવાનો છે ભાઇ આચાર્યની કલમમા એવી શક્તિ છે કે તેમનો આ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થશે એમ કહી શકાય

અર્ધું અંગ — લેખક યજ્ઞેશ શુક્લ, મુબઈ, કિ ૦-૧૨-૦.

ષોડશી — લેખક યજ્ઞેશ શુક્લ, મુબઈ, કિં ૧—૦-૦

સ્ત્રીઓ માટેના માસિક 'ગુણસુન્દરી' ની ભેટ તરીકે આ પુસ્તકો તેના ઉપતંત્રીએ લખ્યા છે પહેલામા દાતણવાળીથી માડીને ઉચ્ચ સમાજ સુધીની સ્ત્રીઓના જીવનની કરુણતાનો ખ્યાલ આપતી બાર વાર્તાઓ આવે છે, જે રસપૂર્વક વાચી જવાય તેવી છે બીજા પુસ્તકમા મરાઠી, હિંદી અને બગાળી લેખકોની સોળ વાર્તાઓ ભાષાતર કરી મૂકી છે, તેમા સ્ત્રીજીવનના પ્રશ્નોની ચર્ચા છે આવા પ્રયાસને બદલે જેવી આવડે તેવી સ્વતત્ર વાર્તા લખવાનો લેખક પ્રયત્ન કરે તો ગુજરાતી સાહિત્યની અને સ્ત્રીઓની વધારે સારી સેવા બની શકે.

સંસાર —લેખક ભાનુ પ્ર. દવે, કિં ૧-૮-૦

અમદાવાદના અઠવાડિક પત્ર 'માતૃભૂમિ'ની ભેટ તરીકે આ પુસ્તક એક વીસ વર્ષના જુવાન લેખક ભાઈ ભાનુએ લખ્યુ છે તે ઘણે અશે અંગ્રેજી નવલકથા 'ટ્રાઈક' ઉપરથી નિપજાવવામા આવ્યુ છે છતા પ્રસ્તાવનામા શ્રી ધૂમકેતુએ કહ્યુ છે તે પ્રમાણે, 'લગભગ સ્વતત્ર ગણી શકાય એટલુ બધુ તાજુ આ લખાણ દેખાય છે'

નવલરામ ત્રિવેદી

રોજનીશી

તા ૧૮-૨-૩૫ વડી ધારાસભામા રેલવે બજેટ બે કરોડ રૂપિયાની ખોટ, વીજળીથી ચાલતુ હવાઈ જહાજ શોધાયાની ખબર, 'હિંદુસ્થાન સેવાદળ' અને 'વૃંદાવન પ્રેમમહાવિદ્યાલય' ઉપરના પ્રતિબંધ સબંધમા સરકારી જવાબ ઉપર ચર્ચા કરવા માટે સભા મુલતવી રાખવાની શ્રી શ્રીપ્રકાશની દરખાસ્ત પ્રમુખે કાનૂનબહાર ગણી, સરદારશ્રી દાહોદમા,ભીલ સેવામંડળના વાર્ષિક ઉત્સવમા તેમનુ પ્રવચન, જર્મનીને વિધિપુર સર સાર સોંપાયુ

તા. ૧૯-૨-૩૫ વાઇસરૉય અને ગવર્નરો માટે સૂચનાનો ખરડો બહાર પડયો, ફિલિપાઈન ટાપુના બંધારણ ઉપર મિ ક્વેઝોરિયાએ લોહીથી કરેલી પોતાની સહી, શેખાવટીમા એક લાખ સ્ત્રીપુરુષોનો જમીનમહેસૂલ બાબત સત્યાગ્રહ, ગુરતની એક વણિક કન્યાએ માબાપની સંમતિની ઉપેક્ષા કરી કરેલા ઇચ્છાલગ્ન

તા. ૨૦-૨-૩૫: બારા તાલુકામા રાનીપરજ પરિષદ સરદાર વલ્લભભાઈનુ પ્રમુખપદેથી ભાષણ; અમેરિકાના પ્રમુખે 'રાષ્ટ્રીય પુનરુત્થાન'ના કાયદામા માગેલી બે વર્ષની વધુ મુદત, અબ્દુલ ગફારખાનની મુલાકાત સરદારને લેવા દેવામા ન આવી, તે સબંધમા શ્રી અસફઅલીની દરખાસ્ત વડી ધારાસભાના પ્રમુખે નિયમબહાર ઠરાવી

તા. ૨૧-૨-૩૫: મિ સ્પ્રાટ બેલગામમા નજરકેદ, ગંટૂરમા ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન, મુંબાઈમા દેશી રાજાઓના પ્રધાનોની પરિષદ, વડી ધારાસભામા ગ્રામપુનર્રચના સબંધમા સવાલજવાબ, જગાતના કરારને લગતા ઠરાવ ઉપર નેશીનો સુધારો રદ, વાઇસરૉયના સંદેશા વખતે ઊભા થવાના રિવાજ સામે મહાસભાપક્ષનો વિરોધ

તા. ૨૨-૨-૩૫ વડી ધારાસભામા રેલ્વે બોર્ડના અંદાજને ઘટાડીને માત્ર રૂ ૧ આપવો એવો શ્રી. ભૂલાભાઈ દેસાઈનો સુધારો પસાર, અમદાવાદના મસ્કતી મારકેટ મહાજને પોતાના મતાદારો ગુમાસ્તાઓ, વગેરેના છોકરાને કેળવણી આપવા માટે રૂ ૫૦ હજારનુ કરેલુ ટ્રસ્ટ

તા ૨૩-૨-૩૫ પગારકાપ રદ કરવા માટે સરકાર સામે ઠપકાની મહાસભાપક્ષની દરખાસ્ત પસાર; દિલ્હીમા શ્રી. ચિંતામણિના પ્રમુખપણા હેઠળ કોમી ચુકાદા વિરોધી પરિષદ, કલકત્તા યુનિવર્સિટીની સેનેટના ઠરાવો વિદ્યાર્થિનીઓ માટે જુદો અભ્યાસક્રમ,—ભરતગૂંથણ, સંગીત, ચિત્રકલાનો સમાવેશ, અંગ્રેજી સિવાય બીજા વિષયોની માતૃભાષામા પરીક્ષા, ગાંધીજી નાગપુરમા, તેમને હાથે ખુલ્લો મુકાયેલો ખાદી ભંડાર, રામપુરના નવાબે શ્રેષ્ઠ ઉર્દૂ કવિતા માટે રૂ ૧૦૦૧નુ ઇનામ કાઢયુ, 'શેતકી આઈ' નામનુ મરાઠી પુસ્તક જપ્ત

તા. ૨૪-૨-૩૫ દિલ્હીમા રાષ્ટ્રવંદન, રાષ્ટ્રપતિ અને શ્રી. સત્યમૂર્તિના ભાષણો

તા ૨૫-૨-૩૫ નરેન્દ્રો અને પ્રધાનોની સભાએ હિંદી સુધારાના ખરડાને અત્યારના સ્વરૂપમા અસ્વીકાર્ય ગણ્યો, મોળકાના શ્રી ભુધાભાઈના ભાઈ પાસેથી શ્રી ભુધાભાઈના દંડ પેટે વસૂલ કરેલી રકમ હિંદી વજીરે પાછી આપવી એવો અમદાવાદની કોર્ટનો ચુકાદો, મહાસભાના અત્યારના ધ્યેયમા ફેરફાર ન કરવાનો પંજાબ પ્રાંતિક સમિતિનો ઠરાવ, શ્રી ભૂલાભાઈને લખનૌ મ્યુનું માનપત્ર, અલ્જિરિયામા તોફાન, આરબોએ ટાઉનહોલ ઉપર કરેલો હુમલો, અમેરિકામા એકારોની ૮૩ કલાક સુધી સતત 'મૃત્યુનૃત્ય,' આખરે સફળ અંત.

તા ૨૬-૨-૩૫ · પગપાળો ૮૦ હજાર માઈલની મુસાફરી કરનાર યુવાન પ્રવાસી અમદાવાદમા, વડી ધારાસભામા માલની ટ્રાન્સપોર્ટ માટેની સગવડો અપૂરતી હોવાથી તે સામે શ્રી લાલચંદની કાપની દરખાસ્ત પસાર, હિંદના દેશી રાજાઓએ સમૂહતંત્ર સંબંધમા કરેલા ઠરાવથી આમની સભામા ખળભળાટ, હિંદી વજીરે આપેલો ગોળગોળ ખુલાસો.

તા. ૨૭-૨-૩૫ : વડી ધારાસભામા ન્યાયખાતાને કારોબારીથી અલગ કરવાની માગણી, રાજસભામા વિદેશી ચોખાની આયાત અટકાવવા માટેની દરખાસ્ત પસાર, ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ તરફથી હિમસંકટમા રાહત આપવા અર્થે ખેડૂતો માટે સસ્તા અનાજની દુકાનો ખોલવાનો ઠરાવ

તા. ૨૮-૨-૩૫ વડી ધારાસભામા દોઢ કરોડ રૂપિયાની બચતવાળુ અંદાજપત્ર, કાચા ચામડા પરની જકાત રદ, ઇનકમટેક્સ અને સુપરટેક્સના સરચાર્જમા ઘટાડો અને નાની આવકવાળાને આવકવેરામા રાહત, ચાંદીની જકાતમા આઉંસે ત્રણ આનાનો ઘટાડો, પારસી કોમના લગ્ન તથા છૂટાછેડાના કાયદાને સુધારતો ખરડો રાજસભાએ સિલેક્ટ કમિટીમા મોકલ્યો

તા ૧-૩-૩૫ · મુંબાઈ ધારાસભામા ખાન અબ્દુલ ગફારખાના જેલવાસ બાબત સવાલજવાબ, અમદાવાદની પોપ્યુલર હાઇસ્કૂલને તેની ગેરરીતિને કારણે સરકારે અવમાન્ય કરી.

તા. ૨-૩-૩૫ અમદાવાદ મ્યુ નો શતાબ્દિમહોત્સવ પ્રથમ દિવસ, બાળકોનો મેળાવડો, ગ્રીસમા લશ્કરીઓનો બળવો, બારડોલી તાલુકાના આશ્રમોમાથી કિચનર પોલીસ વિદાય, સાદા પોલીસો રહ્યા, લૉર્ડ જ્યોર્જને પ્રધાનમંડળનું આમંત્રણ, તેમની યોજના વિશે માગવામા આવેલી વીગતો, દિલ્હીમા મુસ્લિમ સ્ત્રી પરિષદ સારડા કાયદો રદ કરવાની વિનંતિ, પતિયાળા જેલમા સરદાર ભગવાનસિંહની ગંભિર સ્થિતિ

તા. ૩-૩-૩૫ અમદાવાદ મ્યુ નો શતાબ્દિ મહોત્સવ બીજે દિવસ, સરદાર વલ્લભભાઈના પ્રમુખપદ નીચે સમારંભ, શતાબ્દિ સ્મારક ગ્રંથ સરદારને અર્પણ, બારમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદ ખાતે ડિસેમ્બર માસમા મળશે એવો ગુ સા સ ની વ્યવસ્થાપક સભામા ઠરાવ

તા. ૪-૩-૩૫ સિયામના રાજાએ સ્વેચ્છા ગાદી ત્યાગ કર્યાના સમાચાર; હિંદી સરકારના બજેટ ઉપર હિંદી વેપારીઓના સંયુક્ત મંડળની સમિતિનુ નિવેદન, મધ્ય પ્રાંતના ગવર્નર નાગપૂર ખાતે એક હાઈસ્કૂલના સુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે ' વંદે માતરમ્ ' ગવાયુ ત્યારે તેમના પત્ની તથા અમલદારો માવે માનમા ઊભા રહ્યા, ઈટલી અને એબિસિનિયા વચ્ચે કામચલાઉ કરારો, ગ્રીસમા બળવો, ક્રેટનો ગવર્નર જનરલ માર્યો ગયો, વેનેઝેલોસ પક્ષના માણસો ગિરફતાર.

તા ૫-૩-૩૫ સરદાર વલ્લભભાઈએ ખાન અબ્દુલ ગફારખાની જેલમા લીધેલી મુલાકાત, મુંબાઈ ધારાસભામા સરકારી આબકારી નીતિ સામે ઠપકાની દરખાસ્ત, સિંધ સાહિત્ય પરિષદે બાળશિક્ષણની દશવર્ષીય યોજના ઘડી

તા. ૭-૩-૩૫ : અમદાવાદમા વાડીલાલ સારાભાઈ હૉસ્પિટલ સાથેના આરોગ્યભુવનનો સરદારે પાયો નાખ્યો વડી ધારાસભામા કારોબારી સભાનો ખર્ચ ઘટાડી એક રૂપિયો કરવાની શ્રી. ભૂલાભાઈની દરખાસ્ત ઊડી ગઈ, 'લોકમંગલ' પ્રેસ પાસે જામીનગીરી, ભરૂચ મ્યુ રૌપ્ય મહોત્સવમા નાણા ભરવામા તટસ્થ રહી

તા. ૮-૩-૩૫. મિદનાપુર જિલ્લામા લશ્કરે ત્રાસ વર્તાવ્યા સંબંધના ખબર બાબત વડી ધારાસભામા સવાલજવાબ, ઈંગ્લંડ ખાતે કલાકમા ૨૭૬ાા માઈલના વેગે મોટર દોડાવવામા સર

ડેમ્પબેલે સ્થાપેલો રેકોર્ડ, અમદાવાદમાં બાલ્કરના સપ્તાહનો સમારંભ; હિંદી વીમા કંપનીને ટ્રસ્ટીમાં રાખી ખોલવા દેવાની દિલ્હીની સરકારે ના પાડી

તા. ૯-૩-૩૫ બિકાનેર તથા પતિયાળાના રાજાઓએ સમૂહતંત્રમાં જોડાવાની શરતી સંમતિ આપ્યાના ખબર, વડી ધારાસભામાં મીઠાના ખાતા અંગેની શ્રી પિરોચાની દરખાસ્ત પસાર, મુંબાઈમાં સ્થાનિક સંસ્થાઓની પરિષદ, અમેરિકામાં બેકારોને રાહત આપવા માટેની ૫૦ લાખ ડોલરની યોજના

તા. ૧૦-૩-૩૫ સાઈકલ ઉપર જગતના પ્રવાસે નીકળેલા શ્રી કિશોરસિંહ નૈરોબીમાં

તા. ૧૧-૩-૩૫ અમદાવાદમાં મહીપતરામ અનાથાશ્રમ તથા ચુનીલાલ અબલાશ્રમના નવા મકાનોની લેડી તનુમતીને હાથે ઉદ્દ્ઘાટન વિધિ, મુંબાઈમાં ૧૮ વર્ષમાં સખતમાં સખત ગરમી, ઊનના ઉદ્યોગના રક્ષણ માટે ટેરિફ બોર્ડની તપાસ, ગ્રીસનો મામલો ૨૦૦ બળવાખોરો કેદ, બલગિરિયાની સરહદ બંધ

તા. ૧૨-૩-૩૫ વડી ધારાસભાની બેઠક લશ્કરને હિન્દીમય કરવાની સરકારની મન્દગતિ સામે વિરોધ દાખલ રૂપિયો એક મંજૂર કરવાની શ્રી માટિન ચૌધરીની દરખાસ્ત પસાર ખાન અબ્દુલ ગફાર્ખાની જેલમાં અસ્વસ્થ તબિયત, રણજી ટ્રોફી માટેની છેલ્લી મેચમાં મુંબઈની જીત, હિંદી સુધારાના ખરડા ઉપર આમની સભામાં ચર્ચા

તા. ૧૩-૩-૩૫ અમદાવાદ મ્યુ૦માં વિદ્યાપીઠની લાયબ્રેરી આપી દેવા અંગે ચર્ચા, કાયદાની સલાહ માગવાનો ઠરાવ, રૂમાનિયામાં હિંદી માલનો બહિષ્કાર

તા. ૧૪-૩-૩૫ મુંબાઈ ધારાસભાની બેઠક 'વંદેમાતરમ્' સંબંધી સરકારી પરિપત્ર બાબત સવાલ જવાબ વડી ધારાસભાની બેઠક નાણાખાતાના ખરડા ઉપર ચર્ચા, રાજસભાની બેઠક, 'અલીગઢ યુનિવર્સિટી એક્ટ'માં સુધારો કરતો ખરડો, ગાંધી સેવા સંઘનું નવું બંધારણ અને વ્યવસ્થાપક સમિતિની થયેલી ફેરરચના, રાજેન્દ્રબાબુને વર્ધા મ્યુ૦નું માનપત્ર, ઢાકામાં મોહિનીમોહન નામના બાર વર્ષના ગણિતશાસ્ત્રીને એમ. એ.ના વર્ગમાં બેસવાની છૂટ, જર્મનીમાં શહેરીઓ માટે ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ, હવાઈ કાફલા માટે જંગી તૈયારીઓ, વડી ધારાસભામાં લંડનનું સ્ટોરખાતું કાઢી નાખવાની સૂચના, ગાંધીજીની સૂચનાસલાહ પ્રમાણે કામ કરવા વર્ધામાં સ્થપાયેલું મહિલા મંડળ, ઓસ્ટ્રિયાના એક માજી પ્રધાન ડૉ. રિન્ટેલિનને જન્મટીપ.

તા. ૧૫-૩-૩૫ ચિનાઈ રેલવે ઉપરના પોતાના હક્ક સોવિયેટ સરકારે વેચી નાખ્યા, સૂરતના અનાવિલ અને પાટીદાર વિદ્યાર્થી આશ્રમો ઉપરનો અંકુશ સરકારે રદ કર્યો, વર્ધા નજીકના સેગાંવ ગામમાં શ્રી મીરાબહેન વગેરેએ શરૂ કરેલું ગ્રામ પુનર્ઘટનાનું કામ, પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટની નીરા યોજના ગેરકાયદેસર હોવાનો ફેડરલ અદાલતનો ચુકાદો

તા. ૧૬-૩-૩૫ વીલેપાર્લેની સત્યાગ્રહ છાવણીનો કબજો સોંપવા સંબંધી જાહેરાત, પૂના મ્યુ૦ ઉપર રાષ્ટ્રધ્વજ ચડાવવાનો ઠરાવ, ખાદી કાર્યાલય રાસ, તિલક રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલય સતારા, વલ્લભ વિદ્યાલય બોચાસણ, વિનયમંદિર સુણાવ, એ ઉપરના પ્રતિબંધો સરકારે ઉઠાવી લીધા નોર્વેના પ્રધાનમંડળનું રાજીનામું, નાગ પર્વતની શોધખોળ માટે અમેરિકન કાફલાને પરવાનગી ન અપાઈ

તા. ૧૭-૩-૩૫ રત્નાગિરિના મહાસભાવાદી આગેવાન શ્રી અપ્પાસાહેબ પટવર્ધનની ધરપકડ, ઊન કાંતવા માટે નવો રેંટિયો શોધાયાના સમાચાર, આફ્રલાવમાં ભંગીઓની પંચમાં સવર્ણોએ પિરસણ પીરસ્યાના સમાચાર

તા ૧૮-૩-૩૫ નાગપુરમા રાષ્ટ્રપતિને હસ્તે થયેલી ધ્વજવંદનની ક્રિયા, કાઠિયાવાડમાથી મળેલા હજારો વર્ષ જૂના તામ્રપત્રનુ ડૉ. પ્રાણનાથે કરેલુ વાચન, સતતિનિયમનના પ્રશ્ન ઉપર રાજસભામા ચર્ચા, ઊડી ગયેલી દરખાસ્ત

તા ૧૯-૩-૩૫ ગાધીજીએ ચાર અઠવાડિયા માટે લીધેલુ મૌનવ્રત, બેલ્જિયમની સરકારે આપેલુ રાજીનામુ, કરાચીમા ભરી અદાલતે નથુરામનુ ખૂન કરનાર અબ્દુલ કયુમને ફાસી દેવાઈ તે નિમિત્તે ટોળા ઉપર સરકારે કરેલા ગોળીબાર ૪૦ મરણ, ૧૦૧ ઘાયલ, કલાકે ૨૭૦ માઈલ વિમાનમા ઊડવાનો વિલિપોસ્ટનો રેકાર્ડ.

તા. ૨૦-૩-૩૫ કરાચીના મેજિસ્ટ્રેટે છાપખાનાઓને આપેલી નોટિસ આગલા દિવસના બનાવ સબધમા તેમજ ફાસી વિશે કશી ખબર બહાર ન પાડવી

તા ૨૧-૩-૩૫ સામ્યવાદી સસ્થાઓ સામેના પ્રતિબધ સબધમા સરકારની નીતિ દર્શાવતી યાદી, કરાચી ગોળીબાર સબધમા વડીધારાસભાની બેઠક મુલતવી રાખવાની દરખાસ્ત પસાર, ઝાબૂઆના રાજાને ઈદોરની હદ છોડવાની મનાઈ

તા. ૨૨-૩-૩૫ મહાસભાપક્ષના એક આગેવાન અને વડી ધારાસભાના સભ્ય શ્રી શેરવાણીનું અવસાન, ઈટલી લશ્કરી તાલીમના વર્ગો શરૂ કરશે, વડોદરા પ્રજામડળનુ શ્રી અબ્બાસ તૈયબજીના પ્રમુખપણા હેઠળ વડોદરામા બારમુ અધિવેશન, જીનિવા સેનેટોરિયમમાં શ્રી વિઠ્ઠલભાઈની તખ્તી મૂકવાની ક્રિયા શ્રી સુભાષ બોઝને હાથે, બાગમા ગાધીજીએ મોકલેલા છોડનુ રોપણ, મુબઇ સરકારે કરાચી ગોળીબાર સબધમા તપાસ કરવા ના પાડી

તા ૨૩-૩-૩૫ વડી ધારાસભામા મીઠાની જકાત અને સોનાની નિકાસ સામે વિરોધ, કાઠિયાવાડમા હરિજનો માટે સો કુવાનુ કામ માથે લેવાયુ, કોમી ચુકાદા વિરોધી પ્રતિનિધિ મડળ સબધમા શ્રી કેળકરનુ નિવેદન, શ્રી વ્યોમેશ પાઠકજીનુ અવસાન, ફિલિપાઈનના નવા બધારણને પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટે આપેલી સમતિ.

તા. ૨૪-૩-૩૫ દિલ્હીમા કોમી ચુકાદા પરિષદ, ઊછળેલી ખુરસીઓ, કોમી ચુકાદા વિરુદ્ધની હિલચાલનો પરિષદે કરેલો વિરોધ, શ્રીમતી નીલી સેનગુપ્તને અઢાર માસની કેદ.

તા ૨૫-૩-૩૫ ગવર્નર જનરલે વડી ધારાસભાના અભિપ્રાયોને ઠોકરે મારી ખાસ સત્તાથી મજૂર રાખેલા રેલવે બજેટ તથા લશ્કરી ખરચો, નાણાબિલ ઉપર શ્રી ભૂલાભાઈનુ ભાષણ, બ્રહ્મદેશના અલગ થવા બાબત સવાલજવાબ, શ્રી સુભાષ બોઝની મુસાફરી બ બત પ્રશ્નોત્તરી, રાષ્ટ્રપતિએ રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ ઊજવવા આપેલો આદેશ, અમદાવાદના કલેક્ટરે મહાસભા સબધી બાતમી મેળવવા પોલીસોને મોકલેલા સરક્યુલરની વીગતો, દિલ્હી યુનિવર્સિટીનો પદવીદાનસમારભ, કરાચીના ગોળીબાર સબધે આમની સભામા સવાલજવાબ, ફ્રાસે નૌકાબળમા વધારો કરવા કરેલો ઠરાવ, હિટલર સાયમન વચ્ચે મત્રણા, અને તે સબધે સરકારી યાદી

તા. ૨૬-૩-૩૫ બોરસદ તાલુકામા પ્લેગના કેર વિશે ડૉ ભાસ્કર પટેલનુ નિવેદન, બેલ્જિયમમા રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના, સવિનય ભગના કેદીઓ સબધમા મુબાઇ ધારાસભામા સવાલજવાબ, મુબઈના નવા પત્ર 'બૉમ્બે સ્ટેન્ડર્ડ' પાસે રૂા હજારની મગાએલી જામીનગીરી, વડોદરામા કારખાનાનો નવો કાયદો દાખલ કરવાની કામદાર કાર્યકર્તાઓની માગણી, કરાચીમા શ્રી જયરામદાસના પ્રમુખપણા હેઠળ પરિષદ; મકાઈ અને શેરડીના વાવેતરની દિલ્હીના કમિશનરે કરેલી મનાઈ, લાહોરની ટેક્નીકલ

સ્કૂલ ઉપર ચાલુ પિકેટિંગ, હિંદ-બર્મા ટ્રિબ્યુનલ સબંધમા વડીધારાસભામા ગૃહમંત્રીએ બનાવેલી દિલગીરી, બેઠક મુલતવી રાખવાની દરખાસ્ત પસાર

તા. ૨૭-૩-૩૫ વડી ધારાસભાની બેઠક કેદિયાને લગતી બાબતમા શ્રી સત્યમૂર્તિની દરખાસ્ત, ચર્ચા પછી પાછી ખેચાઈ શહેનશાહના રૌપ્ય મહોત્સવની ઉજવણી સબંધમા સવાલજવાબ, પુસાની ખેતીવાડી સંસ્થા દિલ્હી ખાતે ફેરવવા સબંધમા ખર્ચની માગણી પેટે ૧ રૂ આપવાની શ્રી ગોવિન્દ પંતની દરખાસ્ત ઉપર ચર્ચા, અમદાવાદ મ્યુ.નુ નવુ અંદાજપત્ર, લિથુનિયા સામે નાઝીઓનો રોષ, મદ્રાસમા ૩૦૦૦ કામદારોનો સત્યાગ્રહ, કોટડી સાંગાણી રાજ્યે હરિજનોની હાલત સુધારવા માટે શરૂ કરેલા પ્રયાસો

તા. ૨૮-૩-૩૫ વડી ધારાસભાની બેઠક બેઠક મુલતવી રાખવા વિરોની શ્રી અસફઅલી તથા શ્રી કૃપલ્લ હકની દરખાસ્તો કાનૂનબહાર ઠરી, હિંદ-બર્મા ટ્રિબ્યુનલ વિરો સરકારી નિવેદન ઉપર શ્રી ભુલાભાઈના પ્રહારો, સિવિલ એવિયેશનની માગણી પ્રમુખના નિર્ણાયક મતથી મંજૂર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી અમદાવાદમા વિનયમંદિર ચલાવાશે એવુ મહામાત્રનુ નિવેદન, સાર્વજનિક કૂવાઓ બધી કોમો માટે ખુલ્લા હોવાની જાહેરાત મૂકવા મુબા૦ સરકારે સ્થાનિક સંસ્થાઓને આપેલો હુકમ, પંડિત માલવીયજીની અસ્વસ્થ તબિયત, હોલકર રાજ્યમા મંદિર પ્રવેશની હરિજનોને છૂટ, ડૉ સત્યપાલની સજા અપીલમા કાયમ, બેલાવલના 'કર્મવીર' પ્રેસને નોટિસ.

તા. ૨૯-૩-૩૫ બંગાળમા ૩૧૮ નજરકેદીઓ અને ૨૭૫ નરકાયદેસર મંડળો હોવાનો સત્તાવાર આંકડો, વડી ધારાસભાની બેઠક ક્રિમિનલ લો એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ રદ કરનારુ બિલ દાખલ કરવાની દરખાસ્ત, મુબઈ ધારાસભામા ગ્રામ્ય પંચાયતોની સ્થાપના માટે સવાલજવાબ, ખેડૂત બેંક માટે રૂ. ૫૦ લાખની માગણી કરનારો ઠરાવ પસાર, દિલ્હીના મહાસભાવાદી શ્રી ચૌધરી કિશનલાલને દિલ્હી છોડી જવાની નોટિસ, મૌલવી અબ્દુલ હમીદને ભાષણની મનાઈ; પોલંડના પ્રધાનમંડળનુ રાજીનામુ, સરદાર વલ્લભભાઈ બોરસદમા, બેલ્જિયમે સોનાનુ ધોરણ છોડયુ, બર્માના ૮૦ જુવાન કાર્યકર્તાઓને રાજકીય પરિષદમા હાજર રહેવા સામે મનાઈહુકમ, મિદનાપુર સેંટ્રલ જેલના ૧૮ કેદીઓને એક વર્ષની વધુ સજા

તા. ૩૦-૩-૩૫ વડી ધારાસભાની બેઠક બરવાળાનો વહીવટ લીંબડીરાજને સોંપાશે એ ખબર સબંધી સવાલજવાબ, પોસ્ટ ઓફિસ એક્ટમા કામચલાઉ સુધારો કરતો સરકારી ઑર્ડિનન્સ

તા. ૩૧-૩-૩૫ મીઠાની જકાત વિશે સરકારી ખાસ જાહેરાત, ઉદ્યોગપતિઓના અખિલ હિંદ મંડળની કમિટી, ત્રણમાથી બે પત્નીઓ હયાત હોવા છતા, અમદાવાદના એક મનાતની આગેવાન અને 'ધર્મરત્ન'નુ બિરુદ ધરાવનાર ૫૨ વર્ષની ઉમરના શ્રી બાલકૃષ્ણ પુરાણીએ ડાકોર ખાતે ૧૯ વર્ષની ઉમરની એક દક્ષિણી કન્યા સાથે કરેલા લગ્ન

તા. ૧-૪-૩૫ મુંબાઈ મ્યુ કોરપોરેશનના પ્રમુખપદે શ્રી નગીમાનની ચૂંટણી, અમદાવાદના નવ સામ્યવાદીઓને થયેલી સજા, અમરેલી ખાતે ગ્રામ્ય પુનર્ઘટના પ્રદર્શન, ઇનકમટેક્સ અને સુપરટેક્સ વિશે ઑર્ડિનન્સ, વડી ધારાસભાની બેઠક, જકાતની અગિયાર લાખ રૂપિયાની વધારાની માગણી નામંજૂર થયા છતા મંજૂર, મીઠાની જકાત કાઢી નાખવાની શ્રી ગોવિન્દ પંતની દરખાસ્ત રદ, બાર આના જકાત કરવાની દરખાસ્ત પસાર.

તા. ૨-૪-૩૫ સુરતના એક લેખક શ્રી છગનલાલ મેસ્રીનું અવસાન, શ્રી એમ સી રાજાએ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ ખરડો દાખલ કરવા આપેલી નોટિસ.

તા ૩-૪-૩૫ વડી ધારાસભાની બેઠક પ્રેસ ઍક્ટ અને જન્મદેશનિકાલ વિગે પૂછપરછ પોસ્ટલ દરોમા ઘટાડો કરવાની શ્રી રંગાની, શ્રી વસંતકુમાર દાસની અને મિ જોગ્સની પસાર થયેલી દરખાસ્તો, કેળવણીની ગ્રાંટ માટે અમદાવાદ મ્યુ એ સરકાર સામે દાવો માંડવાનો કરેલો ઠરાવ, લીંબડીનરેશની જ્યુબીલીનો બહિષ્કાર કરવાનો ત્યાંના ભાયાતોનો નિર્ણય, ચીનમા સામ્યવાદીઓના હાથે ચિનાઈ લશ્કરને હાર.

તા ૪-૪-૩૫ ડૉ. અનસારીએ નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે કારોબારી સમિતિ અને પાર્લામેન્ટરી બોર્ડમાંથી આપેલા રાજીનામા, વડી ધારાસભાની બેઠક પેનશનરોના પેનશન બંધ થવા બાબત સવાલજવાબ, આવકવેરાની હદ વધારવાની દરખાસ્ત પસાર, લાગલાગટ ૬૧ ૧/૪ કલાક સાયકલ ચલાવી, ૪૨૦ માઈલનું અંતર કાપી, શ્રી રોયે તોડેલો દુનિયાનો રેકાર્ડ, ધરમપુરમા વિમાની મથક સ્થાપવાની તૈયારીઓ, સર અભુશદનસિંહે પોતાના પગારની બચતમાંથી ચાર લાખ પરોપકારાર્થે આપ્યા, મીરત વિભાગના કમિશનરે જિલ્લાબોર્ડમા શ્રી વિઠ્ઠલભાઈની છબી મૂકવાનો ખર્ચ નામંજુર કર્યો, રંગૂનમા ભયંકર આગ, ૨૩૦ મકાનો નાશ પામ્યા, હજારો માણસો નિરાધાર થયા

તા. ૫-૪-૩૫ વડી ધારાસભાની બેઠક નાણાબિલની કાપકૂપ સ્વીકારવાની વાઈસરોયની ના, બિલને ફરી વિચારવાની ભલામણ, બોરસદને મદદ કરવાની સરદાર વલ્લભભાઈની પ્રસંગોચિત વિનંતિ, ગર્જસ્થાની કાર્યકર્તા ચરખાસંઘના અગ્રણીનું અવસાન, ચીનમા ૩૦૦૦ સૈનિકોની ખુવારી, બરેલી કૉલેજના વડાએ રોપ્ય મહોત્સવ ફાળા માટે સ્ટાફના પગારમા ત્રણ ટકાનો કાપ મૂક્યો

તા ૬-૪-૩૫ દેશભરમા રાષ્ટ્રીય સપ્તાહનો આરંભ, વડી ધારાસભાની બેઠક, સર ગ્રીગની મીઠાની જકાતને લગતો સુધારો ઊડી ગયો એ ઉપરથી નાણાબિલ ફરી ઊડી ગયું, શ્રી ભુલાભાઈનું ભાષણ, ચા ઉપરના વધારાના કરનો ખરડો પસાર, રાજા મહેન્દ્રપ્રતાપ હિંદ નહિ આવી શકે એવો ગૃહમંત્રીનો ખુલાસો, કરાચીના ગોળીબાર સંબંધમા મુંબઈના ગવર્નર અને ગૃહમંત્રીની વાઈસરોયની મુલાકાતે, ફ્રાંસ અને બેલ્જિયમ વચ્ચે વેપારી કરાર, પંચમહાલમા ભીલોનો ભૂખમરો.

તા. ૭-૪-૩૫ રાજસભાની બેઠક વાઈસરોયે પોતાની ખાસ સત્તાથી પસાર કરેલું નાણાબિલ રજૂ થયું, વડી ધારાસભાની બેઠક ટ્રેડ યુનિયનની બેઠક સામેના પ્રતિબંધ સંબંધમા તેમજ હિન્દી સનદી નોકરોએ દર્શાવેલા અભિપ્રાય સામે બેઠક મુલતવી રાખવાની દરખાસ્તો કાનૂન બહાર, જ્યુબિલી ફંડમા બે લાખ મંજૂર, શ્રી ભુલાભાઈએ જ્યુબિલિ સંબંધમા સ્પષ્ટ કરેલી મહાસભાની નીતિ

તા ૮-૪-૩૫ શહેનશાહના રૌપ્ય મહોત્સવમા ભાગ ન લેવાનો અમદાવાદ મ્યુ૦ નો ઠરાવ, 'અમૃત બજાર પત્રિકા'ના તંત્રીને કેદની સજા, ભોપાળના નવાબે અલીગઢ યુનિવર્સિટીના વાઈસચૅન્સેલર પદનું રાજીનામું આપ્યું, મુંબઈના 'આઝાદ' પત્ર પાસે મુંબઈ સરકારે માગેલી જમાનગીરી, શ્રી પી કે ઘોષે કલકત્તામા હાથકડી બાંધી દશ કલાક પાણીમા તરતા રહી સ્થાપેલો રેકાર્ડ, કપૂરથલાના ૪૮ રાજ્યસેવકોના ઉપવાસ, વાઈસરોયને અરજ, પંજાબના કેટલાક મંડળો ગેરકાયદેસર ઠર્યા, કોલ્હાપુર નજીક વાવાઝોડું

તા. ૯-૪-૩૫ વડી ધારાસભાની બેઠક દીવાની કાયદા ઉપર સુધારા કરતું બિલ સિલેક્ટ કમિટિને સોંપાયું, કરાચીના ગોળીબાર સંબંધમા જાહેર તપાસની જરૂર નથી એવું જણાવનારી મુંબઈ સરકારની યાદી, ગોલાપુરમા મહાસભા તરફની સભા ઉપર બંધી; ઓરિસા